

અમદાવાદ—“સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” માં
શિક્ષુ અખાંડાનંદના પ્રણયથી મુદ્રિત.

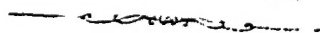
મકાશ્વકનું નિકેદન

આ " સંત તુકારામની ગાથાઓ-અંથ પહેલા " નું પુસ્તક વિવિધ અંથમાળાના ૨૮મા વર્ષના સળંગ અંથાંક ૩૧૭ થી ૩૨૦ તરીકે આશુ (સં. ૧૯૬૫ના) ખીજા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સંત તુકારામનું વિસ્તૃત ચરિત્ર અગાઉ વિવિધ અંથમાળાદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, એટલે તેમનો વિશેષ પરિચય આપવાનો હોય નહિ.

શાસ્ત્રમંથોનું અનેકવાર થયેલું-મનન કર્યા પછીજ તેમણે આવા સેંકડો અમંગોની રચના કરેલી છે. તેમના સ્વાભાવિક હૃદયારૂપે આ અભંગો નીકળેલા હોવાથી તે વાંચતાં ભક્તિરસમાં તરંગોળ થઇ જવાય છે. તેમણે દયા, ક્ષમા, શાંતિ, વૈરાગ્ય, નિરુદ્ધતા, તૃપ્ત્યારહિતપણું સમચિત્તા, એકનિષ્ઠતા અને નિઃસિંમ ભગવદ્દ્રેમ એવા એવા અલૌકિક ગુણોને પોતાના જીવનમાં એકસાથે ઉતારી આ અભંગોદ્વારા તેના નીચોડરૂપ હિતમ બોધ આપ્યો છે. આમ તેમણે ભક્તિરસથી ભરપૂર એવી સેંકડો ગાથાઓ લખી છે. તેનો સંગ્રહ થી કેશવ સિકાણ દ્વારા મુબઇવાળા તરફથી અર્થ સાથે મરાઠીમાં " સાથે તુકારામની ગાથા " એ નામ-થી બે અંથોમાં પ્રગટ થયો છે. આપણાં ખીજાં શાસ્ત્રપુરાણમાં બન્યું છે તેમ આમાં પણ પાછળથી કેટલીક ગાથાઓ તેમના નામે ઉમેરાઇ છે. મૂળ સંગ્રહક મહારાય કે. ૬૦ મે. ૧૯૦૦ વિષ્ણુ નરસિંહ જોગે કાળજીપૂર્વક સંશોધન કરી ક્ષેપક ભાગ છુદો પાડી મૂળ ગાથાઓ આપવાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે અંથના આધારે આ અંથ તૈયાર કરેલો હોઇ તેમાંના

२२१	३	अना	अना
२२२	४	अना	अना
२२३	५	अना	अना
२२४	६	अना	अना
२२५	७	अना	अना
२२६	८	अना	अना
२२७	९	अना	अना
२२८	१०	अना	अना
२२९	११	अना	अना
२३०	१२	अना	अना
२३१	१३	अना	अना
२३२	१४	अना	अना
२३३	१५	अना	अना
२३४	१६	अना	अना
२३५	१७	अना	अना
२३६	१८	अना	अना
२३७	१९	अना	अना
२३८	२०	अना	अना
२३९	२१	अना	अना
२४०	२२	अना	अना
२४१	२३	अना	अना
२४२	२४	अना	अना
२४३	२५	अना	अना
२४४	२६	अना	अना
२४५	२७	अना	अना
२४६	२८	अना	अना
२४७	२९	अना	अना
२४८	३०	अना	अना
२४९	३१	अना	अना
२५०	३२	अना	अना
२५१	३३	अना	अना
२५२	३४	अना	अना
२५३	३५	अना	अना
२५४	३६	अना	अना
२५५	३७	अना	अना
२५६	३८	अना	अना
२५७	३९	अना	अना
२५८	४०	अना	अना
२५९	४१	अना	अना
२६०	४२	अना	अना
२६१	४३	अना	अना
२६२	४४	अना	अना
२६३	४५	अना	अना
२६४	४६	अना	अना
२६५	४७	अना	अना
२६६	४८	अना	अना
२६७	४९	अना	अना
२६८	५०	अना	अना
२६९	५१	अना	अना
२७०	५२	अना	अना
२७१	५३	अना	अना
२७२	५४	अना	अना
२७३	५५	अना	अना
२७४	५६	अना	अना
२७५	५७	अना	अना
२७६	५८	अना	अना
२७७	५९	अना	अना
२७८	६०	अना	अना
२७९	६१	अना	अना
२८०	६२	अना	अना
२८१	६३	अना	अना
२८२	६४	अना	अना
२८३	६५	अना	अना
२८४	६६	अना	अना
२८५	६७	अना	अना
२८६	६८	अना	अना
२८७	६९	अना	अना
२८८	७०	अना	अना
२८९	७१	अना	अना
२९०	७२	अना	अना
२९१	७३	अना	अना
२९२	७४	अना	अना
२९३	७५	अना	अना
२९४	७६	अना	अना
२९५	७७	अना	अना
२९६	७८	अना	अना
२९७	७९	अना	अना
२९८	८०	अना	अना
२९९	८१	अना	अना
३००	८२	अना	अना
३०१	८३	अना	अना
३०२	८४	अना	अना
३०३	८५	अना	अना
३०४	८६	अना	अना
३०५	८७	अना	अना
३०६	८८	अना	अना
३०७	८९	अना	अना
३०८	९०	अना	अना
३०९	९१	अना	अना
३१०	९२	अना	अना
३११	९३	अना	अना
३१२	९४	अना	अना
३१३	९५	अना	अना
३१४	९६	अना	अना
३१५	९७	अना	अना
३१६	९८	अना	अना
३१७	९९	अना	अना
३१८	१००	अना	अना

હાલ અર્ધા મૂલ્યે મલ્લતાં પુસ્તકો

સં. ૧૯૬૫ના આગાદ મુદિ ૧૫ થી આગો મુદિ ૧૫ સુધી નીચેનાં પુસ્તકો અર્ધા મૂલ્યે મળશે. અમદાવાદ કાપોલય સિવાય મુંબઈ કાપોલયમાં તેમજ બહારનાં નીચેનાં સ્થળોમાં ખર્ચ લેખી વધુ કિંમત લેવાશે.

મુંબઈ-સરતુ સાહિત્ય વર્ષિક કાપોલય, ડે. કાલજાદેવી રોડ, દાથી બિલિંગમાં ત્રીજો માસ.

વડોદરા-પુસ્તકાલય સદાયક સદશરી મંડળ સિમિટેડ, ડે. રાવપુરા મુરત-મુદલ દયાશંકર શાહ'શંકર, દેકાણું-ખાલાજી રોડ, ડોહર રામલાલનો ખાતો.

ભરૂચ-પંચા ચંદુલાલ અમૃતલાલ, દેકાણું રોડ રૂઝિયાની બહાર, લખપતિની આલમાં.

ભાવનગર-ટોટાલાલ ત્રિભોવનદાસ શાહ, દેકાણું મહેતા ચેરીના નાકે, સેવા મંડળમાં.

રાજકોટ-ઓધવજી ચવજી મુળ્યા, દેકાણું ધર્મેશ્વરસિંહજી રોડ.

સૂચના-(૧) દપાલ રસ્તે મંગાવનારને પોસ્ટેજ ઉપરાંત રજિસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૧૦ સુધીનું પાંચ આના લુટું લાગે છે. (૨) વધુ પુસ્તક વી. પી. થી મંગાવનારે ઓર્ડર સાથે 'એડવાન્સ' રકમ મોકલવી. (૩) કોઈને દરેક પુસ્તકની એકથી વધુ પ્રત મોકલાતી નહિ હોવાથી ત્યાંના એકથી વધુ સંસ્કરણોને રેલવે રસ્તે વધુ પ્રતો લેખી મંગાવવી હોય તેમજ તે મનલખનો પત્ર, દરેકના નામ હાથ અને સહી સાથે, તથા ત્યાંના રૂઝ માસર, તજાદી અથવા તો "વિવિધ અંધ-માળા"ના માહકની બલામણ સાથે લખી મોકલવો. (૪) પુસ્તકોની કિંમત ઉપરાંત પેકીંગ વગેરેના પાંચ આના અને ખંગાળી ૧૦ શેરથી મોટા પારસલ માટે આઠ આના વધુ મોકલવા તથા રેલવે સ્ટેશનનું નામ તેમજ પૂરું સરનામું પણ લખવું. (૫) મંગાવેલામાંનાં જે પુસ્તક ન આવે તે ખલાસ થયેલાં સમજવાં.

[illegible]

શ્રીમાનરા રામાયણ-૧૦	ગિર્ધા માથે	૧૦	૨૦	૩૦
"	બે અંચમાં	૫	૨૫	૨૫
શ્રીહરશીકૃત રામાયણ-બે અંચમાં	૫	૨૫	૨૫	૨૫
વાલ્મીકિ રામાયણ-મુઝરાનો બાપાંવર,	૫	૨૫	૨૫	૨૫
"	બે અંચમાં	૨	૨	૨
શ્રીમદ્ભાગવત-નવમી આગ્નિ બે અંચમાં	૫	૨૫	૨૫	૨૫
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આગ્નિ	૨	૨	૨	૨
શ્રીદાસબોધ-નવી આગ્નિ	૨	૨	૨	૨
વૈદિક વિનય-ખંડ ૧-૨-૩	૨	૨	૨	૨
મહાભારત મંજરી	૨	૨	૨	૨
શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત-જને ભાગ સાથે	૨	૨	૨	૨
શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ-(૨૭ આગ્નિ)	૨	૨	૨	૨
સ્વામી રામતીર્થ-અંચ ૩ બે	૨	૨	૨	૨
સ્વામી વિવેકાનંદ-અંચ ૧ લો ભા. ૧-૨-૩	૨	૨	૨	૨
"	અંચ ૨ બે ભા. ૪-૫	૨	૨	૨
"	ભાગ ૧૨-૧૩	૨	૨	૨
પ્રભુમય છવન	...	૨	૨	૨
આર્યધર્મનીતિ અને ચાણક્યનીતિસાર	૧	૧	૧	૧

વિભુની ધારે અને રામચણની રતનપ્રભા	૦૧	૦)૨	૦)૨૧
આવિષ્કૃતસનામાવલિ-દર્શન	૦૧૨	૦)૩	૦)૩૧
મૂળ પંચરત્ન ભગવદ્ગીતા-રચૂલાક્ષર	૧)૨	૦૧૮	૦૧૩
" " " મધ્યમાક્ષર	૦૧૨	૦૧૮	૦૧૨
" " " નાના અક્ષર	૦૧૩	૦)૩૧	૦૧
મૂળ મોટી ભગવદ્ગીતા-રચૂલાક્ષર	૦૧૧૨	૦૧૩	૦૧૮
" " " મધ્યાક્ષર	૦૧૩	૦)૩૧	૦૧

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

કંતલખાતું	૨૧	૧)૨	૧૧
ભારતધર્મ-અંધારા રંગમહેલનો રાજા	૧૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
ગામડિયા નરદેવો (૨૪૦ પદ્યોરૂપે)	૧૧૨	૦૧૩	૦૧૧૮
દૃઢપત્રરંગ અને પ્રાણજની ગૌ	૧)	૦૧	૦૧૨
મુખી જીવનનાં સાધન (માડન રૂપે)	૦૧૧૨	૦૧૩	૦૧૮
મુખ સામર્થ્ય અને વિચારોના ચમત્કાર	૧)	૦૧	૦૧૨
ભાગ્યના સ્પષ્ટાઓ	૧૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
અંકિત નિષંધમાળા-અંકિત ખાખુરૂપે	૧૧૧	૦૧૧૨	૧)
સોનેરી સૂચનો (આટલિ ૭ મી)	૦૧	૦)૨	૦)૨૧

ઈતિહાસ અને વૈદક સંબંધી પુસ્તકો

આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન	૦૧	૦)૨	૦)૨૧
રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-ભાગ ૨ નો	૫)	૨૧૧	૨૧૧

સંત-મહાત્માઓની વાણી

હોટમની વાણી-અંક ૧ લો	૧)	૦૧	૦૧૨
" " અંક ૩ નો	૧)	૦૧	૦૧૨

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

સંત વૃંદાવાસ	૨)	૧)	૧)૨
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ	૧૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨
શ્રીચિંતન મહાપ્રભુ-અંક ૧-મત્સ્ય અંકમાં	૫)	૨૧૧	૨૧૧૨
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ઉત્તમ ૫૨ ચરિત્રો	૧૧૧	૦૧૧૨	૧)
સ્વામી ભારતકેશનંદ વિશ્વવૃંદા	૧૧૧	૦૧૧	૦૧૧૨

સરસાટ સ્વરસંગ્રહ	૧૦	૧૦	૧૦
ભક્તચરિત્ર (ભીમજીભાઈ)	૧૦	૧૦	૧૦
મહાપ્રભુ મહાપ્રભુ	૧૦	૧૦	૧૦
વીર દુર્ગાદાસ (વીરજીભાઈ)	૧૦	૧૦	૧૦

આસાં પાંચેવાર દુર્ગા વાંચવાં

દુર્ગા વાંચવાં મંત્ર મહિમ્	૧૦	૧૦	૧૦
" " મંત્ર વીરિય	૧૦	૧૦	૧૦
" " મંત્ર શૌર્ય	૧૦	૧૦	૧૦
" " મંત્ર પાંચમિ	૧૦	૧૦	૧૦

મુળોપ પુણ્યચરિત્ર-મહાપ્રભુજી	૧૦	૧૦	૧૦
દયાપ્રમાતા અને રાદગુણી પુત્રી	૧૦	૧૦	૧૦

આજીવગોષી પુસ્તકો

રાદગુણી આજકો (આગનિ ૧ મી)	૧૦	૧૦	૧૦
આજકોરાદગોષ (આગનિ ૨ મી)	૧૦	૧૦	૧૦
આજકોની વાતો (આગનિ ૩ મી)	૧૦	૧૦	૧૦
મુળોપ નીતિકથા (આગનિ ૪ મી)	૧૦	૧૦	૧૦

ગિયો પ્રત્યાદિ

જ્ઞાનબાહુ અથવા શોપાનપર	૧૦	૧૦	૧૦
શ્રી રામકૃષ્ણ કેશવચંદ્રસેનના મેર	૧૦	૧૦	૧૦
શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું સંકીર્તન (ચિંટી)	૧૦	૧૦	૧૦

નીચેનાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય ઓછું રજાવતું છે.

નીચેનાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય સરકારી કેટલું રજાવતું છે, કેટલું અર્ધા મૂલ્યની ચેતનામાં લેવાનાં નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ભાગ્ય સરસ્વતીચંદ્રી આગનિ	૧૦	૧૦	૧૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-શ્લોક તથા હજારાની સરસ્વતી	૧૦	૧૦	૧૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-શ્લોક તથા હજારાની શ્રેષ્ઠ સરસ્વતી	૧૦	૧૦	૧૦
શ્રીપરવરત્નગીતા-હજારાની સરસ્વતી શ્રેષ્ઠ સરસ્વતી	૧૦	૧૦	૧૦
" " " " સરસ્વતી સરસ્વતી	૧૦	૧૦	૧૦

અન્ય પુસ્તકો

નીચેનાં પુસ્તકો તેની છાપેલી કિંમતે મળશે.

સંત તુકારામ-ગાથા-અંથ ૧ લો	૨૥	૨૥
આખ્યાનમાળા-અંથ ૧ લો	૨૧	૨૧
" " અંથ ૨ લો	૨)	૨)
ગુણસંમૃદ્ધ-ભાગ ૩ લો (નૂન પ્રતો છે)	૧૥	૧૥
" ભાગ ૮ મો " "	૧૥	૧૥

પુનરાવૃત્તિઓ વિષે

હવે સંસ્થાને ધીરે ધીરે આરોપી લેવાની દોષ તેનો સાબ પુસ્તકો ખરીદનાર જનતાને મળે એ હેતુથી ખલાસ થયેલાં લગભગ બધાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ કરવાની છે. એટલા માટે સંસ્થાના પ્રેસમાં એક પ્રિન્ટિંગ મશિન દત્તુ તે ઉપરાંત બીજી નવું મોટી સાધનું પ્રિન્ટિંગ મશિન હમણાં ઉમેર્યું છે.

દાલ છપાતી પુનરાવૃત્તિઓ

ભારતનાં ગ્રીસ્તો (ગ્રીક આગ્રતિ) ... ત્રણ અંથમાં છપાય છે
ઉપદેશસાર સંમૃદ્ધ (બીજી આગ્રતિ) ... છપાય છે

નીચેનાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ સત્વર બહાર પડશે

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મધ્યમ	સ્વામી રામતીર્થના ભાગો
અક્ષરમાં સત્વર છપાશે	સ્વર્ગનો પ્રકાશ
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા બંને ભાગો	સુબોધ રતનાકર
આગળ ધસે	નેપોલિયન
મહાત્મા યોદ્ધેયોધ	શિવાજી હવપતિ
સ્વર્ગનું વિમાન	કૂંડી વાર્તાઓ-અંથ ૧ લો
સ્વર્ગની કૂંચી	દેવી ભાગવત
સ્વર્ગનો ખજાનો	સ્વામી વિવેકાનંદના ભાગો

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

બદ, અમદાવાદ અને દાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

यस्यास्ति सद्ग्रंथविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવા વિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપલાના (લક્ષ્મીના-ત્રીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

“પુસ્તકો પ્રત્યેનો રસ એ ઈશ્વરી રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવા સમાન છે.”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શું તફાવત ?”

“જોરાડ વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્મોલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરી સાધન વાંચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્મોલ્ય તનમનવાળાં છૂવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ધોરજ છે.”

“ગ્રંથોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહિ લગાડો તોપણ એ ગ્રંથોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામાં પુષ્ટ જ્ઞાન ભર્યું છે તે લો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે ?”

“સદ્વાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેના વિશે અનુમાન થાય છે.”

“એકાદ ઉત્તમ ગર્વેયો ધરૂં છે ત્યારે જેમ પોતાના વાજિંત્રમાંથી ચઢાય તે સ્વર ટાટી આનંદ લે છે, તેમ એક વાંચનાર પણ ત્યારે ધરૂં છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે.”

“મરીઓને દરિદ્રતામાંથી હાડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો યાદ ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભુલાવી દેવાની અંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજી કોઈ યોગ્યમાં નથી.” —માર્ડન

“બધુઓ ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો ? સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો ? લાઈ ! હજી આપણે એ નથી સમજતા. જો સમજતા હોઈએ તો આપણી હાલત આવી ન હોય. મને તો લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તે લાલ લઈ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાંથી અનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ખેંચી લાવી દંડક આપનાર પંખાઓ છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ળંડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે; જ્ઞાન તે મેષ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણી ભરેલાં માટલાં છે; જ્ઞાન તે સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે એનો રસ્તો દેખાડનાર પૂજનીય દેવો છે.” —સ્વ૦ પરિચાર

“પુસ્તકોમાં હું ગૂંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તો પણ હું કાપર યાત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું જિલ્લો વધારે સુખચેતનામાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે મને તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેચી શકે છે. x x એક પત્રી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતા ઉપરે તમે અંતર્વિચાર પણ કરી શકશો.”

—મહાત્મા ગાંધીજી

~~ઠગ્રંથસેવનનો મહિમા~~

यस्यास्ति सद्ग्रंथविमर्शभाग्यं, किं तस्य प्रज्ञैवावधिर्निरिः॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાનું ભાગ્ય મળે તેને જોઈને, તેને આપણા (પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની) શુદ્ધ મિત્રો એ ગણુરીમાં છે !

“પુસ્તકો પ્રત્યેનો રસ એ કંઈકી રસનામાં પહેલો ગણાયેલો છે.”

“ ખરાબ પોતાડીઓનું વાચન, એ લો જેર વાળું માન્ય છે.”

“ મહેલોથી તથા મનવૈભવના આપટ બંધારથી જે મરિયાત મળે નહિ મળે, તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“ લીલા યનમાં મૂળે મરનાર પશમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનાર મનુષ્યમાં શું લભાય ? ”

“ જોરાડ વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્મલ્ય છે. એ જ્ઞાનને ગેળવવાનું સર્વોપરી સાધન વાંચન પોતાથી જ પડમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્મલ્ય મનમનવામાં જ્ઞાનનાં મુદ્દાંઓને રહેવાની ધોરજ છે.”

“ અથોની ઝોરડીમાં ગયા પછી તમે એને તાથ નહિ લગાડો તોપણ એ અથોજ માનસવાણીથી તમને દહેડો દે, ‘ અમારામાં પુસ્તક જ્ઞાન ભર્યું છે તે લો અને વાપરો, એટલે તમારું દહ્યાણ થશે.’ શું આ માનસવાણી ઓછી ટિંમતી છે ? ”

“ સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જે પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેના વિષે અનુમાન થાય છે.”

“ એકાદ ઉત્તમ ગર્વેયો ધરૂંછે ત્યારે જેમ પોતાના વાન્નિત્રમાંથી ચલાય તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે, તેમ એક વાંચનાર પણ જ્યારે ધરૂંછે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે.”

~~૭ પ્રસ્તાવના ૭~~

(તુકારામ-ગાથાના મૂળ સંપાદકે લખેલી)

ધર્મરક્ષાવ્યાસાટી, કરજે ઘાટી આમ્હાંતી ।

યાચા યોલોં ઘેદનીતિ, કરં સંતીં કૈલે તૈં ॥ —તુકારામ

આત્મોત્તતિ અને દેશોત્તતિ એક સ્વધર્મદ્વારાજ સધાય છે. આ ઉપરથી કોઇ એવું કહેશે કે આત્મોત્તતિ તો સ્વધર્મ વડે શિદ્ધ થાય છે, એ વાત તો એક રીતે સત્ય છે; કારણકે વેદ, શાસ્ત્રો, ઋષિ-મુનિઓ અને સાધુસંતો, સૌનો 'સ્વધર્મદ્વારા આત્મોત્તતિ સધાય છે,' એ બાજતમાં એકમત છે, એવું તેમનાં વચનો જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે; પરંતુ દેશોત્તતિ પણ સ્વધર્મ વડે સધાય છે, એમ કહેવું મુક્તિસંગત નથી. વર્તમાન સમયના સુધરેલા દેશોના નવીન સાયન્સના જ્ઞાન વડે જોમની વિવેકશુદ્ધિ જંખવાઈ જવાથી મંદ થઈ ગઈ છે, એવા લોકોનું કહેવું એવું છે કે, "આપણા દેશની અવનતિ થવાનું કારણ અહીંના લોકોનું ધર્મધેક્ષાપણું છે. આજના સુધરેલા દેશો, જેઓ દુનિયામાં સૌથી આગળ પડતા થઈ ગયા છે, તેમનામાં પણ એક જમાનામાં ધર્મધેક્ષાપણું હતું. તે વખતે તેઓની પણ અવનત અવસ્થાજ હતી અને તે વખતે તેમને ત્યાં કોઈ પણ વિષયને લગતો વિદ્યાસ યતો ન હતો; પણ તે બધા દેશોમાં વખત જતાં વિચારવંત માણસો પેદા થયા અને તેમણે લોકોના મનમાંથી ધર્મધેક્ષાપણું કાઢી નાખ્યું. ત્યાર પછી તે બધા દેશોના લોકોએ ધીરે ધીરે તમામ બાજતો-માં ઉત્તતિ કરવા માંડી અને આજે તેઓ ઉત્તતિને શિખરે જઈને બેઠા છે. તે પ્રમાણે જો આપણા દેશને ઉત્તત અવસ્થાએ લઈ જવો હોય, તો લોકોમાં જે ધર્મધેક્ષાપણું છે, તેને દૂર કરી દેવું પડશે. એવું કયાં સિવાય આપણો દેશ બીજા દેશોના સમાન ઉત્તત થનાર નથી." પણ તેમનું આવું કથન તેમની સાંકડી દૃષ્ટિનું પરિણામ છે;

આ ધર્મને જોઈને જોઈને નહિ જાય તે, એ જોઈને જ, આપણે જાણીએ છીએ
 જ નહિ, પણ ખરો જોઈને જોઈને જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ
 ધર્મનાં દેશ અપણા પાસે જાણે, હિંદુ, મુસ્લિમ, જાણે, પણ આપણે જાણીએ છીએ
 એ પણ જોઈને જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ
 જોઈને જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ
 કરી પોતે જોઈને જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ
 પણ 'ધર્મ' ની અર્થ જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ
 પીવાના અને આપણના પ્રવિણ, પણ જોઈને જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ
 સેંકડો સંપ્રદાયો, આપણી પ્રાચીન ધર્મો, આપણી પ્રાચીન ધર્મો, આપણી પ્રાચીન ધર્મો
 અને મંડોલો, આપણી પ્રાચીન ધર્મો, આપણી પ્રાચીન ધર્મો, આપણી પ્રાચીન ધર્મો
 પ્રચલિત રીતે 'ધર્મ' ને આપણે અર્થ નહિ જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ
 બુદ્ધિશ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથીજ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ
 નથી, પણ તેથી વિપરીત છે અથવા ધર્મની વિદ્યા છે, પણ વિદ્યા જે
 જમાનામાં, એટલે સંસાર અશોક અને શ્રીકૃષ્ણના જમાનામાં, બિલકિતે
 શિખરે હતો તે વખતે તો દેશમાં ઉદાર ધર્મ પ્રવર્તતા હતા અને
 ધર્મધેણીપણું તો હતુંજ નહિ. તે વખતે હિંદુ અને મુસ્લિમ જમાનામાં
 અને સેંકડો સંપ્રદાયોમાં વિભક્ત થઈને જાણીએ છીએ કે આપણે જાણીએ છીએ

જીવાત્માની પાછળ ભય, દુઃખ, શોક અને દીનતા તથા કામ-
ક્રોધાદિક વિકાર શા કારણ લાગુ પડ્યા હશે? શા કારણથી જીવ એ
બધા અનર્થોનો ભોગ થઈ પડ્યો હશે? તેનો જવાબ એ છે કે જીવ
પોતાના સ્વરાત્ન્યથી ભણ થયો છે અથવા સ્વતંત્ર મટીને પરતંત્ર થયો
છે, તેથી જીવને પોતાના સ્વરાત્ન્યની અંદર તો કશો ભય હોયજ નહિ;
કારણકે તેનું સ્વરાત્ન્ય એટલું તો વિશાળ છે કે તેના એકલાના અસ્તિ-
ત્વથીજ પિંડ અને બ્રહ્માંડ એટલી રક્તિ થાય છે. ખીમ શબ્દોમાં કહીએ
તો જીવના નિત્ય સ્ફુરણાવાળા તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી બિન હોય એવો એક
પણ પદાર્થ છેજ નહિ, ત્યારે પછી તેને વળી ભય કેવો? ભયની ઉત્પત્તિ
દૈત્યપણામાંથી—અર્થાત્ પોતાનાથી કોઈ પૃથક્ પ્રાણી—પદાર્થના અસ્તિ-
ત્વમાં અથવા એવા અસ્તિત્વની કલ્પનામાંથી થાય છે. જેમકે:—યદા
સૈવંપ ઇતસ્મિન્નુદરમંતરં કુરતે । અથ તસ્ય મયં મઘતિ ॥
(નૈસિરીયોપનિષદ્, અનુવાક ૭) મયં દ્વિતીયાભિનિવેશતઃ સ્યાત્ ॥
(શ્રીમદ્ ભાગવત્, સ્કંધ ૧૧, અં ૨, શ્લો ૩૭) હુજેં જંચ જંચ
ઘટે । તંચ તંચ સંસારમય જોડે । હે વેવો આપુલેનિ તોંડે
ચોલતી વેદે ॥ (જાનેશ્વરી અં ૧૭, ઓવી ૩૭૬) એજ પ્રમાણે
ઉપર જે જીવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બતાવ્યું તેમાં દુઃખનો પણ મુદ્દલે
સંભવ નથી; કારણકે દુઃખ તો એકદેશીય અનાત્મચરીરને વશ થવાથી-
જ જીવને ભોગવવું પડે છે. જાનેશ્વર મહારાજ દુઃખનું કારણ બતાવનાં
કહે છે:—

પરધીં તરી સહજે । સુખદુઃસ્ય તંઈચિ સેવિજે ।

વેદજલ્લીં હોઈજે । માસોલ્લીં જૈ ॥

(જાનેશ્વરી, અં ૧૪, ઓવી ૩૫૨)

દેવે સ્થાપેલા ઉદાર ધર્મનો ત્યાગ કર્યો પછી હિન્દ ક્રમસઃ અવનત
થતો ગયો; માત્ર ધોડાં વર્ષથી ઉદાર અને સજીવ ધર્મને મદલુ કરીને
તે બોલો થવા લાગ્યો છે.

—સેવાનંદ

બૌદ્ધધર્મમાં અધાધૂધી પ્રવર્તવાથીજ ધોડાંકરાચાર્યે તેનો
ઉચ્છેદ કર્યો હતો.

—પ્રકાશક

કારણ આપણા દેશની સ્થિતિ ખીન્ન દેશોના સમાન નથી. આપણો દેશ એક વાર ઉત્તર અવસ્થાએ હતો, એ વાત તો મુનમનન ધર્મશાસ્ત્રની લોકોએ અને હાલના સામન્યના અભ્યાસ વડે જ્ઞાની દષ્ટિ માંથી થઈ ગઈ છે તેમજ-એકેએ કબૂલ કરીજ નહીં. જે ધર્મશાસ્ત્ર વડે દેશની અવનતિ થતી હોય તો જે જ્ઞાનાત્મા આપણો દેશ ઉત્તર અવસ્થાએ હતો, તે વખતે પણ આપણા દેશમાં ધર્મશાસ્ત્રનાનું તો મહત્ત્વ જોર હતું એવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોનાં જણાય છે; માટે ધર્મશાસ્ત્રનાં એ દેશની અવનતિનું કારણ નથી, પણ કિલ્લું તેની ઉત્તરનું કારણ છે. તે કેવી રીતે ઉત્તરનું કારણ નીવડે છે, તે આગળ ઉપર અમે યથામતિ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. હાલ તો હવાત્મા અવનત અવસ્થામાં શાથી આવી પડ્યો તેનોજ સૌથી પ્રથમ વિચાર કરીએ.*

* ધર્મ વડે દેશોત્તરિ થાય છે, એ વિગે તો આજે તકરાર રહી જ નથી, પણ ધર્મ કેને કહેવો તેજ વિવાદનો વિષય છે. મનુસ્મૃતિમાં ધર્મનાં દશ લક્ષણ યતાત્યાં છે; ઉપનિષદો સત્ય, તપ અને વ્રત્તચર્ય એ ત્રણ વડે આત્મોત્તરિ કરવાની શિક્ષા આપે છે. તપ અને અદિસા વડે દેશની ઉત્તરિ થાય છે, એ વાત તો આખી દુનિયાને પણ કબૂલ કરવી પડે એટલી હદ સુધી સિદ્ધ કરવાનો ગાંધીજી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, પણ ‘ધર્મ’ ની અંદર ત્રણ હજાર પેટા ન્યાતો, તેમની વચ્ચે ખાવા પીવાના અને અડકવાના પ્રતિબંધ, પાંચ કરોડ જેટલા અસ્પૃશ્યો, સેંકડો સંપ્રદાયો, અર્થહીન પ્રાણુરહિત કર્મકાંડો, ગાદીપતિઓ, ગુરુઓ અને મંડલેશ્વરો, એવી બાબતોનો સમાવેશ કરીને સાંપ્રદાયિક ગુરુઓ પ્રચીન રીતે ‘ધર્મ’ને આવા અર્થ તરફ ખેંચી જઈને લોકોમાં બુદ્ધિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથીજ અમારે કહેવું પડે છે કે એ ધર્મ નથી, પણ તેથી વિપરીત છે અથવા ધર્મની વિષ્ટા છે. વળી હિંદુ જે જ્ઞાનાત્મા, એટલે સમ્રાટ અશોક અને શ્રીહર્ષના જ્ઞાનાત્મામાં, ઉત્તરિને શિખરે હતો તે વખતે તો દેશમાં ઉદાર ધર્મ પ્રવર્તતો હતો અને ધર્મશાસ્ત્રનાં તો હવુંજ નહિ. તે વખતે હિંદુ જાતિ હજારો ન્યાતોમાં અને સેંકડો સંપ્રદાયોમાં વિભક્ત થઈને બળહીન બની ન હતી. બુદ્ધ-

જીવાત્માની પાછળ ભય, દુઃખ, શોક અને દીનતા તથા કામ-
ક્રોધાદિકે વિકાર શા કારણે લાગુ પડ્યા હશે? શા કારણથી જીવ એ
બધા અનર્થોનો ભોગ થઈ પડ્યો હશે? તેનો જવાબ એ છે કે જીવ
પોતાના સ્વરાત્ન્યથી ભ્રષ્ટ થયો છે અથવા સ્વતંત્ર મટીને પરતંત્ર થયો
છે, તેથી જીવને પોતાના સ્વરાત્ન્યની અંદર તો કશો ભય હોયજ નહિ;
કારણકે તેનું સ્વરાત્ન્ય એટલું તો વિશાળ છે કે તેના એકલાના અસ્તિ-
ત્વથીજ પિંડ અને બ્રહ્માંડ એકીની સૂતિ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ
તો જીવના નિત્ય સ્ફુરણાવાળા તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી લિજ હોય એવો એક
પથ પદાર્થ છેજ નહિ, ત્યારે પછી તેને વળી ભય કેવો? ભયની ઉત્પત્તિ
દ્વેષપણામાંથી—અર્થાત્ પોતાનાથી કાંઈ પૃથક પ્રાણી-પદાર્થના અસ્તિ-
ત્વમાં અથવા એવા અસ્તિત્વની દૃષ્ટનામાંથી થાય છે. જેમકે:—યદ્વા
હ્યેયં પત્તરિમન્નુદરમંતરં કુરુતે । અથ તસ્ય મયં ભવતિ ॥
(તૈત્તિરીયોપનિષદ્, અનુવાક ૭) મયં દ્વિતીયાભિનિવેશતઃ સ્યાત્ ॥
(શ્રીમદ્ ભાગવત્, સ્કંધ ૧૧, અં ૨, શ્લોક ૩૭) દુર્જે જંચ જંચ
ઘટે । તંચ તંચ સંસારમય જોડે । દ્વં દેવો આપુલેનિ તોંડે
ચોટતી વેદ્ ॥ (ગાનેશ્વરી અં ૧૭, ઓવી ૩૭૬) એજ પ્રમાણે
ઉપર જે જીવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બતાવ્યું તેમાં દુઃખનો પણ મુદ્દલે
સંભવ નથી; કારણકે દુઃખ તો એકદેશીય અનાત્મશરીરને વશ થવાથી-
જ જીવને ભોગવવું પડે છે. ગાનેશ્વર મહારાજ દુઃખનું કારણ બતાવતાં
કહે છે:—

પરથી તરી સહજે । સુખદુઃસ તંઈવિ સેવિજે ।

દેહજહીં દોઈજે । માસોલી જં ॥

(ગાનેશ્વરી, અં ૧૪, ઓવી ૩૫૨)

દેવે સ્થાપેલા ઉદાર ધર્મનો ત્યાગ કર્યા પછી દિન-દ ક્રમશઃ અવનત
થતો ગયો; માત્ર થોડાં વર્ષથી ઉદાર અને સજીવ ધર્મને મદલ્ય કરીને
તે જાઓ થવા લાગ્યો છે.

—સેવાનંદ

બોદધર્મમાં અધાધૂધી પ્રવર્તવાથીજ ધોરકરાચાર્યે તેનો
ઉચ્છેદ કર્યો હતો.

—મકાશક

કારણ આપણા દેશની વિગતિ જીવન દેશના સમાન નથી. અર્થથી દેશ એક વાર ઉત્તન અવસ્થાએ હતો, એ વાત તો સમાનન ધર્મશાસ્ત્રની લોકોએ અને દાસના સાપ-સના અવ્યવસ્થા વડે સ્પષ્ટ થઈ ગઈ. થઈ ગઈ છે તેમજ-એકેએ કષ્ટ કરવીજ પડે. એ ધર્મશાસ્ત્ર વડે દેશની અવનતિ થતી હોય તો જે જગતનામાં આપણો દેશ કિંમત અવસ્થાએ હતો, તે વખતે પણ આપણા દેશમાં ધર્મશાસ્ત્રનાં તો મૂલ્યને જોઈ હવું એવું અંતિદાસિક દૃષ્ટિથી જોનાં જણાય છે; આટલે ધર્મશાસ્ત્રનાં એ દેશની અવનતિનું કારણ નથી, પણ કારણ તેની ઉત્તરિનું કારણ છે. તે કેવી રીતે ઉત્તરિનું કારણ નીવડે છે, તે આગળ કાર અમે યથામતિ સમજવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. દાસ તો હવાત્મા અવનત અવસ્થામાં શાથી આવી પડ્યો તેનોજ સૌથી પ્રથમ વિચાર કરીએ.*

* ધર્મ વડે દેશાનતિ થાય છે, એ વિશે તો આજે તકરાર રહી જ નથી, પણ ધર્મ કોને કહેવો તેજ વિવાદનો વિષય છે. મનુસ્મૃતિમાં ધર્મનાં દશ લક્ષણો બતાવ્યાં છે; ઉપનિષદો સત્ય, તપ અને વ્રત્તચર્ય એ ત્રણ વડે આત્માનતિ કરવાની શિક્ષા આપે છે. તપ અને અદિસા વડે દેશની ઉત્તરિ થાય છે, એ વાત તો આખી દુનિયાને પણ કષ્ટ કરવી પડે એટલી હદ સુધી સિદ્ધ કરવાનો ગાંધીજી યત્ન કરી રહ્યા છે, પણ ‘ધર્મ’ ની અંદર ત્રણ હજાર પેટા ન્યાતો, તેમની વચ્ચે આવા પીવાના અને અડકવાના પ્રતિબંધ, પાંચ કરોડ જેટલા અસ્પૃશ્યો, સેંકડો સંપ્રદાયો, અર્થહીન પ્રાણુરહિત ધર્મકાંડો, ગાદીપતિઓ, ગુરુઓ અને મંડલેશ્વરો, એવી બાબતોનો સમાવેશ કરીને સાંપ્રદાયિક ગુરુઓ પ્રચ્છન્ન રીતે ‘ધર્મ’ને આવા અર્થ તરફ ખેંચી જઈને લોકોમાં બુદ્ધિભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથીજ અમારે કહેવું પડે છે કે એ ધર્મ નથી, પણ તેથી વિપરીત છે અથવા ધર્મની વિદ્યા છે. વળી હિંદુ જગતનામાં, એટલે સમ્રાટ અશોક અને શ્રીહર્ષના જગતનામાં, ઉત્તરિને શિખરે હતો તે વખતે તો દેશમાં ઉદાર ધર્મ પ્રવર્તતો હતો અને ધર્મશાસ્ત્રનાં તો હવુંજ નહિ. તે વખતે હિંદુ જાતિ હજારો ન્યાતોમાં અને સેંકડો સંપ્રદાયોમાં વિભક્ત થઈને બળહીન બની ન હતી. બુદ્ધ-

જીવાત્માની પાછળ ભય, દુઃખ, શોક અને દીનતા તથા કામ-
ક્રોધાદિક વિહાર શા કારણ લાગુ પડ્યા હશે? શા કારણથી જીવ એ
બધા અનર્થોનો ભોગ થઈ પડ્યો હશે? તેનો જવાબ એ છે કે જીવ
પોતાના સ્વરાત્મ્યથી ગ્રાહ્ય થયો છે અથવા સ્વતંત્ર મટીને પરતંત્ર થયો
છે, તેથી જીવને પોતાના સ્વરાત્મ્યની અંદર તો કરો ભય હોયજ નહિ;
કારણકે તેનું સ્વરાત્મ્ય એટલું તો વિશાળ છે કે તેના એકલાના અસ્તિ-
ત્વથીજ પિંડ અને ઘટ્ટાંડ એકની રૂતિ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ
તો જીવના નિસ સ્ફુરણાવાળા તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી જિજ્ઞાસુ હોય એવો એક
પણ પદાર્થ છેજ નહિ, ત્યારે પછી તેને વળી ભય કેવો? ભયની ઉત્પત્તિ
દૈત્યપણામાંથી—અર્થાત્ પોતાનાથી ક્રોધ પૃથક્ પ્રાણી-પદાર્થના અસ્તિ-
ત્વમાં અથવા એવા અસ્તિત્વની કલ્પનામાંથી થાય છે. જોગકે:—યદા
હ્યૈષપ ષતસ્મિન્નુદરમંતરં પુરુષે । અથ તસ્ય મયં ભવતિ ॥
(તૈત્તિરીયોપનિષદ, અનુવાક ૭) મયં દ્વિતીયામિનિવેશતઃ સ્માત્ ॥
(શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૧૧, અં ૨, શ્લોક ૩૭) દુર્જે જંચ જંચ
ઘટે । તંચ તંચ સંસારમય જોડે । હૈં દેવો આપુલેનિ તોંડે
ચોલતી ઘેરે ॥ (જાનેશ્વરી અં ૧૭, ઓવી ૩૭૬) એજ પ્રમાણે
ઉપર જે જીવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ બતાવ્યું તેમાં દુઃખનો પણ મુદ્દલે
સંભવ નથી; કારણકે દુઃખ તો એકદેશીય અનાત્મશરીરને વશ થવાથી-
જ જીવને ભોગવવું પડે છે. જાનેશ્વર મહારાજ દુઃખનું કારણ બતાવતાં
કહે છે:—

પરધીં તરી સહજે । મુઘદુઃસ તંદૈવિ સેવિજે ।

દેહજલ્લીં દોઈજે । માસોલ્લીં જૈ ॥

(જાનેશ્વરી, અં ૧૪, ઓવી ૩૫૨)

દેવે સ્થાપેલા ઉદાર ધર્મનો ત્યાગ કર્યા પછી હિન્દ ક્રમશઃ અવનત
થતો ગયો; માત્ર થોડાં વર્ષથી ઉદાર અને સજીવ ધર્મને મદલ કરીને
તે બિભો થવા લાગ્યો છે.

—સેવાનંદ

બૌદ્ધધર્મમાં અધાધૂધી પ્રવર્તવાથીજ ત્રીશંકરાચાર્યે તેનો
ઉચ્છેદ કર્યો હતો.

—પ્રકાશક

આવી દેહાધીનતા હવના પોતાના સ્વરાજ્યની અંતર દેહની નથી
ત્યાં તો ઉપર કહી તેવી પોતાના પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ સ્વરૂપની જોઈ માન
રૂપિ આપવા અર્થતા હોય કે તેવી કરીને આવી પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ
જોઈને માટે અવકાશ રહેતો નથી. ઉપનિષદ કહે છે કે:-

તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ સ્વપ્નમનુષ્યમતઃ । (ઇશોવાસ્ય, ૧)

આવી રિયલિટીમાં હોવાના પણ હોય નહિ. કામાદિ મનિષ્યોની
સાથે પણ ત્યાં કશો સંબંધ રહેતો નથી; કારણકે કામના તો સ્વા-
જ્ઞ હોય ત્યાં યાગ છે કે જ્યારે કોઈ વસ્તુ અપ્રાપ્ત રહી જતી હોય; પણ
ઉપર વર્ણવેલા હવના પોતાના સ્વરાજ્યમાં કોઈ અપ્રાપ્ત પદાર્થ હોય
નહિ તો પછી તે કામના કરે પણ જોતી । આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં
મારો આત્મા-મારું પોતાનું સ્વરૂપ- 'હું' એકલો જ 'હું' અને તે સિવાય
બીજું કંઈજ નથી, આવી નિત્ય રૂપિ જેને અપ્રાપ્તિને મળી રહે
છે, તેને પછી કામના કરવાનો સંભવજ ક્યાં રહ્યો ।

અવધેંચિ આપુલેપણે, નુરેચિ જયા અભિલાષણે ।

જેસેં યેથૂન પરા જાણે । આકારતા નારી ॥

(ગાને ૦ અ. ૧૫, ઓ. ૩૨૨)

ત્યાં કામનો પૂર્ણ અભાવ હોય ત્યાં કોઈની ઉત્પત્તિ પણ મઠ શકતી
નથી; કારણકે કામનાની અપરિવૃત્તિમાંથી કોઈનો ઉદ્ભવ થાય છે.

જેથ કામાચેં અપૂર્ણ કાજ । તેથ ક્રોધાચેં સયલે તેજ ॥

જેઘ્ઠાં કામાચેં પૂર્ણ નિજ । તેઘ્ઠાં નાચે મોજ લોમાચે ॥

જેવીં દીપાચી દીપકલા । સવેં વાગયી તેજ કાજલા ॥

તેવીં ક્રોધ લોમાંચા સોદલા । કામાજવલાં સંતત ॥

જેથ કામાચા નારીં પાંગૂ । તોચિ ક્રોધ લોમા ત્યાગૂ ॥

હા સમૂલ ઉપાવ ચાંગૂ । સ્વયેં શ્રીરંગૂ વોલિલા ॥

(એકનાથી ભાગવત, અ. ૧૭, ઓ. ૨૫૦-૫૩)

દાખલા તરીકે અમુક માણસને પચાસ રૂપિયાની જરૂર હતી.

તેટલી રકમ પોતાના અમુક મિત્રની પાસેથી મળશે એવી આશા રાખીને તે તેની પાસે પચાસ રૂપિયા ઉઝીના માગવા ગયો, પણ પેલા મિત્રે કહ્યું કે, 'મારી પાસે પચાસ રૂપિયા છે તો ખરા, પણ હું તમને આપી શકતો નથી; કારણકે મને એવો સંદેહ થાય છે કે તમે એ રૂપિયા મને પાછા આપી શકવાના નથી.' આવી જવાગ સાંભળીને રૂપિયા માગવાને ગયેલા માણસને ઘણું માહું લાગ્યું અને તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, 'આ માણસ મારો મિત્ર હોવા છતાં તેણે મારું કામ કહ્યું નહિ! હીક છે, હું પણ જોઈ લઉં. હું પણ તેને બરાબર સવાલ આપું તોજ ખરા.' કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પેલા માણસે પોતાના મિત્રની પાસેથી પચાસ રૂપિયા લેવાની આશા રાખી હતી, તે સફળ ન થઈ તેથી તેને તે મિત્રના ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો.

आणि इच्छित्तिया सांगडें । इन्द्रियां आमिष न जोडे ॥
 ऐसा जो डाव पडे । तोचि द्वेष ॥

(રાનેશ્વરી, અ. ૧૩, આ. ૧૨૬)

જેમ કામના અતૂટ રહેવાથી ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તે જો પૂર્ણ થાય છે, તો તેમાંથી લોભની ઉત્પત્તિ થાય છે. ઉપર ટાંકેલા ઉદાહરણમાં જો પેલા માણસને તેના મિત્રે પચાસ રૂપિયા આપ્યા હોત તો તેના પ્રતિ તેના મનમાં લોભ ઉત્પન્ન થાત અને તે એમજ કહેવા મંડી જત ક, 'આખી દુનિયામાં જો કોઈ મારો સાચો મિત્ર હોય તો આ એકજ છે.' આ રીતે હવે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ક્રોધ અને લોભ બેઉની ઉત્પત્તિ એક કામનામાંથી થાય છે. ત્યાં કામનાજ ન હોય ત્યાં ન હોય ક્રોધ અને ન હોય લોભ.

मूलाच्च तोहणें जैसैं । द्योय फां शाखोद्देशें ।

काम नाशिलेनि नाशे । तैसा क्रोध ॥

(રાનેશ્વરી, અ. ૧૮, આ. ૧૦૬૦)

વળી ત્યાં કામ, ક્રોધ અને લોભ મૂળે હોયજ નહિ, ત્યાં મોહ, મદ અને મત્સરને પણ હોવાનો સંભવ નથી. મોહનો સ્વભાવ એવો

ક્ષત્રિય કહે છે, વૈશ્ય પોતાને વૈશ્ય કહે છે અને શૂદ્ર પોતાને શૂદ્ર કહે છે. આવી રીતે દરેક જાણ પોતે કોણ છે, તે બરાબર જાણે છે તો ખરો, છતાં તમે કહો છો કે હવે પોતાની જાતને ન ઓળખવાથી રરરાત્ત્ય-થી કષ્ટ થઈ ગયો છે, તે તમારો ખુલાસો અમને સુક્તિસંગત લાગતો નથી.' પણ પોતાનું સ્વરૂપ એટલે શું તે બાબતમાં તેમની પોતાની જ જૂઠ્ઠા થાય છે. દાખલા તરીકે કોઈ હવે કહેશે કે, 'આ શરીર તેજ હું' એવું હું જાણું છું', પણ જાણનાર પુરુષ અને જાણવાનો વિષય એ બે એક બીજાથી પૃથક્ છે, તેથી કરીને પ્રસ્તુત ઉદાહરણમાં જાણવાનો વિષય ને દેહ છે, તે જાણનાર વ્યક્તિ, હવનાથી તદ્દન પૃથક્ છે એ વાત તો સાવ ઉઘાડીજ છે; એટલે 'હું આ દેહ છું' એ માન્યતા અસત્ય છે એ સાબિત થઈ જાય છે. વળી દેહ તો જ્ઞાનરહિત-અર્થાત્ જડ છે અને આત્મા તો સર્વજ્ઞ અને ચિત્સ્વરૂપ છે. 'અમુક એક વિષય હું સમજી ગયો છું,' એવું ને ધડીએ કોઈ પણ માણસ કહે છે, તે ધડીએ તેની અહંતા, જાણવાનો ધર્મ વગેરે ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે જાણવાનો ધર્મ એ શરીરનો, ઇન્દ્રિયોનો કે પ્રાણનો નથી. જો જાણવાનો ધર્મ એ શરીરનો, ઇન્દ્રિયોનો અથવા પ્રાણનો છે એવું માની લઈએ, તો જાંઘ આવી જાય છે ત્યારે જાંઘી ગયેલા શરીરની પાસે કોણ આવી ગયું તેનું જ્ઞાન પણ શરીર દત્તાદિને થવું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી. ફટલાક માણસોને તો આંખો ઉઘાડી રાખીને જાંઘી જવાની ટેવ હોય છે, તેમને પણ પોતાની આગળ કોણ જણું છે અથવા પોતાને કોણ સ્પર્શ કરે છે, તેનું જ્ઞાન થતું નથી. આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્ઞાનનો ધર્મ દેહનો અથવા ઇન્દ્રિયોનો હોઈ શકે નહિ. તેવી રીતે સુગુપ્તિ અવસ્થામાં પ્રાણ તો તેનું કાર્ય કરતો હોય છે, છતાં તેને પણ આસપાસ શું થયું તેનું જ્ઞાન હોતું નથી; તેથી કરીને પ્રાણ પણ જ્ઞાનધન્ય છે, એમ સાબિત થાય છે. ત્યારે જાણવાનો ધર્મ તો એકલી બુદ્ધિનોજ છે અને તે તમામ વિષયોના જ્ઞાનને મદદ કરી શકે છે, એવું શ્રુતિસ્મૃતિ અને સાધુસંતાનાં વચ્ચેના આધારે માલુમ પડે છે. હવે ત્યારે જાણવાનું કામ બુદ્ધિનું છે, ત્યારે જાણવાનો વિષય

દેશને વિશે વિચાર કરીએ.

આપણા ભારતવાસીઓની પાછળ વર્તમાન સમયમાં જલ, માત્ર, દુઃખ અને દીનતા આ કારણથી જાગૃ થઈ ચૂકી છે. આ સ્થાવર નો જવાબ પણ આપણી આત્મતાએ તે અપાઈ શકે છે, તેના

કારણ કરનારો અને જેમની બુદ્ધિ અંધારામાં મૂકી દેવા દેશે તેણે આજે આપણી વચ્ચે રવા નથી. આજે નો રવામી રવાનંદ, વિવેકાનંદ, રામનીથ અને ગાંધીજીના પ્રયાસથી આ દેશના લોકો પોતાને જોળખવા લાગ્યા છે, પોતાના પૂરવેતેના આધ્યાત્મિક વાર્તાની દરીયા ખોલ કરવા થયા છે; એટલુંજ નહિ પણ જાણ, અધિકાર અને તપની સાધનાના પ્રથમના યુગની જેમ આજે દેશવ્યાપી પ્રયોગ થવા લાગ્યા છે, અને તેજ સાધનો વડે દેશનાં રાજનૈતિક અને સામાજિક બંધનોને તોડવાનાં પ્રયત્નો શરૂ છે અને કેટલેક જાણી સદગ પણ થયા છે. વ્યવસ્થાસક્તિ, સંમતનસક્તિ, નિયમિતતા, પ્રજા શાસનતત્ત્વ, બુદ્ધિવાદ અને પોતાના હક્કને માટે લડવાની અને મરી છૂટવાની તમજા એ બધા ગુણો અધ્યુગમાં વિકસિત થવા હતા; તે ગુણો પણ નવીન ભારત મદણ કરવા તૈયાર થયે છે. પ્રાચીન ભારતની આધ્યાત્મિકતાની સાથે ઉપર કહેલા વ્યવહારોપયોગી ગુણોના મિશ્રણથી ભારતમાં એક નવીન બળશાળી પ્રજા તૈયાર થતી જાય છે. નવીન ભારત તેના ઝગિ-મુનિઓની સાધનાના સારરૂપ આત્મબળને અપનાવવા તૈયાર છે, એજ તેનું એકમાત્ર શસ્ત્ર છે, પણ ધર્મની અંદર અધ્યુગમાં આવી ગયેલી ગંદકીઓ, જેને આજે પણ ધર્મના બદાના દેહન જાહગુરુઓ અને ૧૦૮ ગોસ્વામીઓ પોતાના સ્વાર્થને માટે છોડતા નથી, તેને તો હવે નવીન પ્રજાના જીવનમાં સ્થાન મળવાનો સંભવ રહ્યોજ નથી. વળી આત્મજ્ઞાનને પણ માત્ર ધ્યાન-ધારણામાં અને મૌખિક ચર્ચામાં સીમિત ન કરતાં આત્મજ્ઞાનને સાધન બનાવીને તેના વડે દેશની રાજનૈતિક, અર્થનૈતિક અને સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ કરીને માનવતાનો પૂર્ણતમ વિકાસ સાધવા તરફ ભારત તૈયાર થયેલ છે.

તેજ છે. બીજા ગ્રંથોમાં કહીએ તો હવાત્મા જેમ પોતાના સ્વ-
રાત્યથી બ્રહ્મ થઇને દુઃખી થાય છે, તેમ આપણા દેશના લોકો પણ
ત્યારથી સ્વરાત્યથી બ્રહ્મ થઇને પરતંત્ર બન્યા છે, ત્યારથી તેઓ
શોક, દુઃખ, ભય અને દીનતાના ભોગ થઇ પડ્યા છે. હાલમાં જે
ભય આપણા દેશના લોકોના મનમાં ઘર કરી રહ્યો છે, તે જો તેઓ
પરાવલંબી ન થતાં સ્વાવલંબી થયા હોત તો તેમને લાગુ પડત નહિ.
વર્તમાન સમયમાં દેશની અંદર જે દુઃખ, શોક જોવામાં આવે છે,
તેઓ પણ આપણે જો સ્વાવલંબી રહ્યા હોત તો આપણને લાગુ
પડ્યાં ન હોત. હાલમાં જે દીનતા આપણા લોકોનું એક લક્ષણ થઇ
પડ્યું છે, તે દીનતા પણ સ્વાવલંબી અવસ્થામાં હોતજ નહિ; કારણ-
કે ભય, દુઃખ, શોક અને દીનતા એ સ્વાધીન પ્રજાને નહિ પણ
પરાવલંબી પ્રજાનેજ લાગુ પડે છે. x આપણા સ્વરાત્યમાં તો આપણી
પોતાનીજ કુલ સત્તા હોવી જોઇએ. આપણા આખા દેશ ઉપર
આપણી એકલાનીજ સત્તા હોય એનુંજ નામ સ્વરાત્ય. આવું સ્વરા-

આવાં આવાં કારણોને લીધે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના ઉપર કાઢવ દેંકનારાઓ
જો સાચા અર્થમાં ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હોય તો તેમને હવે દ્રશ્યાદ
કરવાનું કશું કારણ રહેતું નથી. એક બીજી વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી
એ છે કે, આજની દુનિયાની સામે જે જટિલ સમસ્યાઓ આવીને
ભીંભી છે તેના ઉકેલને માટે માત્ર આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન અને ધ્યાનના
કરતાં, તેનો માનવહવનના એકે એક સ્તરમાં પ્રથમના યુગની જેમ
ફેલાવો કરી દેવાની અને આત્મજ્ઞાનના બળથી બળવાન બનીને
પોતાના કુદરતી હક્કને માટે ઝૂઝવાની વધારે જરૂર છે.—સેવાનંદ

x આ કથન દેશની વર્તમાન સ્થિતિને નહિ પણ તેની ત્રીસ
વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિને લાગુ પડે છે, તે વાચક જૂલો નહિ અને
નાહિન્મત અને નહિ. આજે તો ભારતે દીનતાને દુગ્ધાવી દીધી છે અને
તેની વીરતાની શાખ આખી દુનિયામાં જામી ગઇ છે. આજે તો
ભારત વિપત્તિગ્રસ્ત ચીન અને રોષનને મદદ કરી રહેલ છે.—સેવાનંદ

જ્યે જો આપણે જોગવતા હોત તો આપણે સ્વતંત્ર હોત. આપણા સ્વરાજ્યમાં આપણા રોજના વપરાશની વસ્તુઓ આપણે જાતેજ બનાવી લેતા હોત. દાખલા તરીકે વસ્ત્ર, ધાતુઓનાં પતરાં અને તેનાં વાસણ-ફસણ, લોહું અને પોલાદ, લોહાનો સરસામાન, એ બધી ચીજો આપણે એક વાર બનાવી લેતા અને આપણે બનાવી લેવીજ જોઈએ, આ બધી ચીજોને સાફ આપણે બીજા દેશના મોઢા બધી જોઈને બેસી રહેવું જોઈએ નહિ. વસ્ત્ર તો આપણે એટલા પ્રમાણમાં પેદા કરવાં જોઈએ કે તેમના વડે આ દેશના લોકોનાં શરીર સારી રીતે ઢંકાય અને તેના વિદેશ-માં નિકાસ કરી શકાય. આપણું સ્વરાજ્ય જો આપણા હાથમાં હોત તો આપણી ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ હોત.* તેવું થવાથી દેશની દોલત દેશમાં ને દેશમાં રહેત અને બિલકો તેમાં વધારો થાત. દેશનું ધાન્ય પણ વિદેશ માથું જાય છે, તેને બદલે દેશમાંજ રહેત અને તેથી દેશ અમ, વસ્ત્ર અને પૈસે-ટકે સમૃદ્ધ રહેત અને તેથી સૌ સુખ-પૂર્વક જીવન વ્યતીત કરી શકત. અલબત્ત, આજે આપણા દેશમાં આગગાડીઓ, મોટર ગાડીઓ, સાયકલો વગેરે આરામનાં સાધનો આપણે જોઈએ છીએ તેવાં અજાણના જમાનામાં ન હતાં અને એ વસ્તુઓના અભાવથી તે વખતના લોકો સુખી નહિ હોય, એવું ઉપર-ચોટિયા નજરે જોનારને કદાચ લાગે પણ ખરું; પરંતુ એ બધાં આરામનાં સાધનો દેશ જ્યારે સ્વતંત્ર હોય ત્યારેજ જેટલાં સુખદાતા નીવડે છે, તેટલાંજ તેઓ દેશની પરતંત્ર અવસ્થામાં હાનિકારક સાબિત થાય છે; કારણકે તેઓ આપણને આરામ તો આપે છે પણ દેશમાં દુઃખ અને દારિદ્ર્ય કાયમ કરવામાં કારણ થઈ પડે છે. દમણનાં ચોટી-વાર પહેલાં જેનું વર્જન કરી ગયા તેવું સર્વએક સુખકર સ્વરાજ્ય ખોઈ બેઠા પછી આપણે એટલા બધા પરાવલંબી થઈ ગયા છીએ કે

* આ બધુંજ હવે થતું જાય છે. વસ્ત્રની બાબતમાં વિદેશી સર-કારની પ્રતિજ્ઞ નીતિ હોવા છતાં હિંદ ધીરેધીરે સ્વાવલંબી થતો જાય છે. ટાટાનાં લોખંડનાં કારખાનાં સ્થપાઈ ગયાં છે અને લોખંડ તથા પોલાદનો સામાન અહીંથી વિદેશ પણ જવા લાગ્યો છે.—સેવાનંદ

લીધે બ્રહ્મ યદને પરત્વં યદ ગયો છે. એટલા માટે એક જાતનાં સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન સ્વધર્મજ છે; કારણકે સ્વરાજ્યને પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તેમજ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને જાળવી રાખવાને માટે શરીરજાળ, સ્વાર્થત્યાગ, કર્તવ્યપરાયણતા, માતૃસર્થચિન્ત્યતા, શુદ્ધ સ્વદેશાભિમાન, નીતિ, ધૈર્ય, પરસ્પર વિશ્વાસ, ઉદારતા, બહુ-ભાવ કલ્યાદિ સદ્ગુણોનો દેશના લોકોની અંદર વિકાસ કરવો પડશે. એ સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એક ઈશ્વરનિશાજ છે. જેમને ઈશ્વરના ઉપર પૂર્ણ નિશા છે, તેમનામાં ઉપર કહેલા ગુણોનો ઉદય થયોજ નેહએ; અથવા તો જેમનામાં આ ગુણોનો યથાર્થ રીતે ઉદય થયોજ હોય તેઓ ઈશ્વરના પ્રતિ પણ નિશાવાન હોયજ. કોઈ વ્યક્તિ ઈશ્વરના ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના ઉપર કહેલા સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખે તો તેની આશા વ્યર્થ જવાની છે.* એવા લોકોમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે ઉપર કહેલા ગુણ જેવામાં આવે તો તેમને સાચા અને સ્થિર ન સમજતાં હલકી ધાતુનાં ધરેણાં ઉપર ચઢાવેલા સોનાના ટોળ જેવા જાણવા. ઈશ્વરના ઉપર નિશા રાખવી એજ સ્વધર્મનું લક્ષણ છે. ઈશ્વર સર્વજ છે અને તેથી કરીને ઈશ્વરે શ્રુતિસ્મૃતિદ્વારા જે જે આજ્ઞાઓ કરી છે અને જેમને સાધુસંતોએ વારંવાર સ્પષ્ટ કરી કરીને સમજાવી છે, તે પ્રમાણે નિલ પર્વન કરવું અને એવી રીતે વર્તન કરતા સદેવાથી આપણું નિઃસંશય કલ્યાણજ થશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ જામી

* પણ આ ઉપરથી લખનારનો ને એવોજ આગ્રહ હોય—અને તે એક સાંપ્રદાયિક ગુરુ હોવાથી છે પણ ખરો—કે સૌએ ઈશ્વરના સગુણ અથવા અમુક આકૃતિવાળા સ્વરૂપના પ્રતિ અથવા તેના તથાકથિત અમુક અવતારના પ્રતિ નિશા રાખવી નેહએ, તો અમારે કહેવું પડશે કે ઈશ્વરનાં અનંત રૂપ છે. 'ઈશ્વર' એવા નામની મોટેથી ઉપેક્ષા કરનાર વ્યક્તિ ને સ્વદેશને ઈશ્વરનું વિગ્રહમંદિર માને, તેમાં વસતા ૩૫ કરોડ જાહઓનાં હૃદયમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરે અને દેશના સમષ્ટિ અહંકારમાં પોતાના કુદ્ર વ્યદિ અહંકારને હુજાવી દે તો તેની નિશા વધારે જિજ્ઞાસ પ્રકારની છે.

—શેવાનંદ

એક કુદ્ર મોય કે ટાંકણી પણ આપણે બતાવી શકતા નથી અને તેવી વસ્તુઓને માટે આપણે બીજા દેશના તરફ જોતા થઈ ગયા છીએ. x ત્યારે હવે કોઈ પૂછશે કે આવું ઉત્તમ સ્વરાજ્ય આપણા હાથમાંથી શા કારણથી ચાલ્યું ગયું અને શાથી આપણે પરાવક્ષ્યી થઈ ગયા? આ સવાલનો જવાબ પણ આપણે અગાઉ આપી ગયા તેનો તેજ છે. તે એ કે આ બધું આપણા પોતાના અજ્ઞાનને લીધેજ બન્યું છે. એ અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂર નથી; કારણકે તે વાત ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે.*

સારાંશ એટલેજ છે કે હિંદુઆત્મા પોતાના તાત્કાલિક સ્વરાજ્યથી અને લૌકિક સ્વરાજ્યથી એકજ કારણને લીધે, અર્થાત્ પોતાના અજ્ઞાનને

x આ ક્રિયાદ પણ ત્રીસ વર્ષ પહેલાંની છે. કોંગ્રેસ સરકારે દેશના પુનઃ ઔદ્યોગિકરણનો પ્રશ્ન હાથમાં લીધો છે અને તેમાં બિનકોંગ્રેસી પ્રાન્તોની તથા દેશી રાજ્યોની સરકારે સહકાર આપવા ખુશી બતાવી છે. મદ્રાસના ઉદ્યોગ ખાતાના પ્રધાન શ્રીયુત ગિરિ તો મોટર ગાડીઓ, સાઇકલો અને સીવવાના સંચા પણ તૈયાર કરાવવા પાછળ મંડી ગયા છે.

—સેવાનંદ

* ઇતિહાસમાં તો દેશની પડતીનાં કારણો સાફ બતાવ્યાં છે, પણ ધર્મની પાછળ થેલા થનારા લોકો ઇતિહાસ વાંચતા નથી. જેનો ધર્મની સાથે સીધો સંબંધ ન હોય એવા કોઈ પણ વિષયના પુસ્તકને તેઓ હાથમાં લેતા નથી. પ્રસ્તાવના લખનારે આટલું બધું લખ્યું ત્યારે ધ્યા અજ્ઞાનને લીધે આપણે સ્વરાજ્ય ખોધ એકા, તે પણ બતાવ્યું હોત તો પોતાને ધર્મપરાયણ (?) કહેનારા લોકો જેઓ આજે પણ સ્વધર્મને બદલે સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નો નાખે છે, તેમને આનંદ તો મળત! આજે વર્ણશ્રમ સ્વરાજ્યસંઘના પંડિતો, જયપુરમાં અને કાશિવારના લીંબડીમાં કોંગ્રેસ અને પ્રજામંડળના ઉપર કાદવ ફેંકે છે અને ધર્મને સાધન બનાવીને લોકોને સ્વરાજ્યને વિષે જ્ઞાનમાં નાખે છે, તેમને યોગ્ય જવાબ તો મળી રહેત! —સેવાનંદ

લીધે બધા યજ્ઞને પરતંત્ર થઇ ગયો છે. એટલા માટે જેહ જાતનાં સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન સ્વધર્મજ છે; કારણકે સ્વરાજ્યને પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તેમજ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને જાળવી રાખવાને માટે શરીરબળ, સ્વાર્થત્યાગ, કર્તવ્યપરાયણતા, માત્સર્યશૂન્યતા, શુદ્ધ સ્વદેશાભિમાન, નીતિ, ધૈર્ય, પરસ્પર વિશ્વાસ, ઉદારતા, બાધુ-ભાવ દલાદિ સદ્ગુણોનો દેશના લોકોની આંદર વિકાસ કરવો પડશે. એ સદ્ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એક ઈશ્વરનિષ્ઠાજ છે. જેમને ઈશ્વરના ઉપર પૂર્ણ નિષ્ઠા છે, તેમનામાં ઉપર કહેલા ગુણોનો ઉદય થવોજ જોઈએ; અથવા તો જેમનામાં આ ગુણોનો યથાર્થ રીતે ઉદય થયોજ હોય તેઓ ઈશ્વરના પ્રતિ પશુ નિષ્ઠાવાન હોયજ. કોઈ વ્યક્તિ ઈશ્વરના ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા વિના ઉપર કહેલા સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખે તો તેની આશા વ્યર્થ જવાની છે.* એવા લોકોમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે ઉપર કહેલા ગુણ જોવામાં આવે તો તેમને સાચા અને સ્થિરન સમજતાં હલકી ધાતુનાં ધરણાં ઉપર ચડાવેલા મોનાના ટોળ જેવા જાણવા. ઈશ્વરના ઉપર નિષ્ઠા રાખવી એજ સ્વધર્મનું લક્ષણ છે. ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે અને તેથી કરીને ઈશ્વરે શ્રુતિસ્મૃતિદ્વારા જેને આજ્ઞાઓ કરી છે અને જેમને સાધુસંતોએ વારંવાર સ્પષ્ટ કરી કરીને સમજાવી છે, તે પ્રમાણે નિલ વર્તન કરવું અને એવી રીતે વર્તન કરતા સ્વેચ્છાથી આપણું નિઃસંશય દલાણુજ થશે એવો દૃઢ વિશ્વાસ જામી

* પણ આ ઉપરથી લખનારનો જો એવોજ આગ્રહ હોય—અને તે એક સાંપ્રદાયિક શુરુ હોવાથી છે પણ ખરો—કે સૌએ ઈશ્વરના સગુણ અથવા અમુક આદૃનિવાળા સ્વરૂપના પ્રતિ આધવા તેના તથાકથિત અમુક અવતારના પ્રતિ નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ, તો અમારે કહેવું પડશે કે ઈશ્વરનાં અનંત રૂપ છે. ‘ઈશ્વર’ એવા નામની મોદેથી ઉપેક્ષા કરનાર વ્યક્તિ જે સ્વદેશને ઈશ્વરનું વિરાટમંદિર માને, તેમાં વસતા કપ કરીડ જાણ્યોનાં હૃદયમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરે અને દેશના સમગ્રિ અહંકારમાં પોતાના કુદ્ર વ્યપ્તિ અહંકારને ડુબાવી દે તો તેની નિષ્ઠા વધારે હિયા પ્રકારની છે.

—સેવાનંદ

જવો, એજ ઇશ્વરનિદાનું સત્ય સ્વરૂપ છે અને એજ અર્થમાં છે. સ્વધર્મનું પાલન કરવાનો અભ્યાસ કરવાનો ઉપર આપણે પાપ સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. યોગ સંપદોમાં કહીએ તો એ અવસ્થા અને સ્વધર્મની વચ્ચે કાર્ય-કારણનો સંબંધ રહેલો છે, એટલું તો અત્યાર સુધીમાં કહેલા વિવેચન ઉપરથી સૌને સમજાવવું જ રહે.

* સાંપ્રદાયિક ગુરુઓ આરંધ્રીએ શુનિરમ્ભનિ અને સંતસાધુ-ઓનાં વચનની આજુ બતકાવે છે, ત્યારે તેનો મટનો ઉત્તર દેવાની અમારી પણ ફરજ છે. શુનિરમ્ભનિઓ-તેમાં ખાસ કરીને શુનિઓ-એવી ભાષામાં લખાયેલી છે કે થોડાક પુરંપર પંડિતો સિવાય બીજા કોઇને તેમના અર્થનો જોધ થતો નથી અને એ પંડિતોમાં પણ તેમના અર્થના સંબંધમાં એક મત હોતો નથી. શુનિઓમાં પણ અનેક મત ભર્યા છે અને બેટલા ઋષિ તેટલા મત છે. “તર્કોડપ્રતિષ્ઠઃ શ્રુતયો વિભિન્નાઃ । નાસૌઋષિર્યસ્ય મતં ન મિત્રમ્” પંડિતોની વ્યારે આવી દશા છે, ત્યારે સામાન્ય માણસોએ શુનિઓને શી રીતે વાંચવી; સમજવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું? અખાને એટલા માટેજ કહેવું પડ્યું હતું કે:—

“ખટદર્શનના જૂજવા મતા, માંદોમાંદો ખાંધી ખતા.
એકનું ચાચું બીજને હણે ને અન્યથી આપને અદકો ગણે.
અખા એ અંધારો કુવો ને જ્યહો ભાંગી કોઈ ના મૂઓ.”

સંત સાધુઓમાં પણ એક મત નથી. દાખલા તરીકે કબીર, દાદુ, નાનક અને એવા બીજા અનેક સંતો મૂર્તિપૂજનો, અવતારવાદનો, તીર્થયાત્રાનાં પાપનાશક માહાત્મ્યનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે એ બંધી બાબતોને સાચી મનાવનારા પણ અનેક સંતો છે. આવી સ્થિતિમાં બિચારા લોકોએ કોનું માનવું? સ્વતંત્ર રીતે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા બેટલી તેનામાં યુદ્ધિ હોતી નથી અને આજની જીવનની હાડમારીમાં તેટલો અવકાશ પણ હોતો નથી. અમારી તો નમ્ર સલાહ એવી છે કે ‘ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્’—‘હે ઇશ્વર!

સ્વધર્મના પાલનથી સરીર સુદૃઢ રહે છે. દન્ડિયોને લાડ સગવ્યા-
થી અને નાના પ્રકારનાં કુર્ચાસન કરવાથી સરીરમાં અનેક જનના
રાગ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તે હીન ધર્મ જાય છે. સ્વધર્મને
અનુસરીને હવનારાઓ દન્ડિયોને લાડ સગવના નથી, તેમ કુર્ચાસ-
ને તે હાંપડે પણ કરતા નથી, તેથી હરીને તેમના સરીરનાં બળ અને
સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહે છે. તેવીજ રીતે સ્વાર્થત્યાગ વગેરે ઉપર જણા-
વેલા સદ્ગુણો પણ જેમનાં અંતઃકરણમાં દોષ પણ જનતની મહિનના
ન હોય અને જેઓ પૂરેપૂરા સત્વગુણસંપન્ન થઈ ચૂક્યા હોય, તેમના-
માંજ ઉત્પન્ન પામે છે. સત્વગુણસંપન્ન થવાનું મુખ્ય સાધન એકાગ્ર-
વૃત્તિદ્વારા ધર્મરત્ન ચિંતન કરવું એજ છે અને સ્વધર્મનું બીજ પણ
એજ છે. આજ વિષયના ઉપર એક પ્રસંગે ધર્મરાજન યુધિષ્ઠિરે બીષ્મ-
દેવને પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તે પ્રશ્ન એવો હતો કે, “સર્વ ધર્મમાં પરમ
ધર્મ કયો ?” ત્યારે બીષ્મે કહ્યું હતું કે, “પ્રેમપૂર્વક ભગવાનનું સ્મરણ
કરવું અને તેમની રત્ન કરવી, એજ સર્વ ધર્મમાં એક ધર્મ છે.”

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ:-

કો ધર્મઃ સર્વધર્મોર્ણાં મચતઃ પરમો મતઃ ।

મીષ્મ ઉવાચ:-

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्मत्तया पुंडरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्तः सदा ॥

(મહાભારત, વિષ્ણુસહસ્રનામ)

ઉપર કહ્યો તેવો જે પરમ ધર્મ છે, તેનું અનુસરણ કરવાથી

નું અમારી બુદ્ધિને સુદૃઢ, નિર્મળ અને સત્યપ્રાપ્તિ બનાવ. ’ એવી
સાચી પ્રાર્થના કરતા રહીને બુદ્ધિને જે વખતે જે સત્ય લાગે તેનો
અવના જેખમે પણ અમલ કરવો. એવું કરતાં જૂલો થશે તો તે પણ
આગળ જતાં સુધરી જશે. બિચારા ગાંધીજી તો શ્રુતિય નથી ભણ્યા
અને સ્મૃતિય નથી ભણ્યા; પણ તેમણે સત્યને-જેટલું તેમને સમજવાનું
તેટલું-પકડ્યું અને તેથી તેમણે આદર્શી ઉત્પત્તિ કરી છે. —રોવાનું

અંતઃકરણ સત્ત્વગુણસંપન્ન થાય છે, આના પરિણામે પાપકર્મથી અંતઃકરણ સત્ત્વગુણસંપન્ન કે-રી રીતે મુક્ત થાય છે, તેનું સ્વામીપરમ આનંદનાં પૃષ્ઠમાં દર્શન છે.

ધૃતિર શુદ્ધ સત્ત્વગુણવિશિષ્ટ છે; તેથી કરીને ધૃતિરનું આનંદરવાથી મનની અંદરના રત્નેશુભ અંતઃકરણમાં સ્થિત થાય છે અને મન શુદ્ધ સત્ત્વગુણસંપન્ન થાય છે; કારણઃ જોઈએ નિયમ છે કે કોઈ પણ વિષયનું ધ્યાન કરવાથી ધ્યાન કરનાર તે વિષયની સાથે તદ્દાકાર થઈ જાય છે—અર્થાત્ જેનું આપણે ધ્યાન કરીએ તેના આપણે થઈ જાય છે.

તે (મન) સ્વલાભ લાભલપણે । મન મનપણાહી ઘરું નેજે ॥
શિવતલે જૈસે લવણે । આપલે નિજ ॥
તેથ કેં ડટતી ભાવ । જિહીં ઇન્દ્રિયમાર્ગી ધાંવ ॥
વેઝુનિ ટાકાવે ગાંવ । વિષયાચે તે ॥
હ્મણોનિ તિયે માનસીં । ભાવશુદ્ધિચિ અસે અપૈસી ।
રોમશુચિ જૈસી । તઝ હાતાચી ॥

(ગાનેશ્વરી, અા ૧૭, ઓા ૨૩૩-૩૫)

તુકા મ્હણે જયા જૈસે ધ્યાન । તૈસેં હોય ત્યાંચે મન ॥

આ નિયમ પ્રમાણે શુદ્ધ સત્ત્વસંપન્ન ધૃતિરનું ધ્યાન કરનારનું મન પણ શુદ્ધ સત્ત્વગુણસંપન્ન થઈ જાય છે; અને એ રીતે જેનું મન શુદ્ધ સત્ત્વગુણસંપન્ન થયું હોય, તે નિત્ય અને અનિત્યનો વિવેક કરે એવો, સ્વાર્થત્યાગી, મત્સરરહિત, કર્તવ્યપરાયણ, પરસ્પર વિશ્વાસ રાખે એવો, સાચો દેશાભિમાની, નીતિ અને ધૈર્યયુક્ત અને અંધુ-પ્રેમમાં પણ પૂરો હોવાનું જોઈએ. આપણા દેશની અસહની લોક-સ્થિતિ જોતાં આપણને આવું સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.*

* આપણા દેશના હજારો વર્ષના ઇતિહાસના કયા યુગને લક્ષમાં રાખીને આ મહાશય ‘અસહ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, તે તેમણે

અસહના વખતમાં જ્યારે ધર્મરાજ રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે એક જણે પોતાની જમીન બીજાને વેચાતી આપી દીધી. તે સેનાર ધણીને બોંધમાંથી પુષ્કળ ધન જડ્યું, પણ તેણે વિચાર્યું કે એ ધન ઉપર મારો હક્ક નથી. મેં તો ફક્ત જમીનની જ કિંમત આપીને જમીન ખરીદી છે, તેમાં દાટેલું ધન મેં ખરીદ્યું નથી. આથી એ ધનના ઉપર પોતાનો હક્ક નથી એવું ધણીને તેણે તે ધન જમીનના મૂળ માલિકને આપવા માંડ્યું, પણ તેણે તે લીધું નહિ. તે તો બિલકોળે એવું કહેવા લાગ્યો કે, "મેં તો જમીન વેચી દીધી તેથી તેમાં જે કંઈ હતું તે બધું તારું જ કહેવાય. મારો તેના ઉપર કશો હક્ક નથી." આ પ્રમાણે બેઉ જણ જોવા સત્યનિષ્ઠ અને સ્વાર્થત્યાગી સાબિત થયા તેવા તે જમાનામાં બધા સોકો હતા.

તેવાજ એક બીજો દાખલો પણ મહાભારતમાં છે. એક રાજાની સાથે દોરવોને દુશ્મનાવટ હતી. દોરવોની સાથે લડવામાં પાંડવો

કહેવું જોઈતું હતું. એ ગણાવે છે તેવા ગુણ ઓછામાં ઓછા એક હજાર વર્ષથી તો આ દેશમાંથી ઓછા થઈ ગયા છે; કારણકે મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાવાને તેટલાં વર્ષ થયા આવ્યાં છે. એ ગુણોનો સમૂહો નાશ થયો ન હતો; કારણકે વખતોવખત રજપૂતો, મરાઠા અને શીખ આદિ જાતિઓ સ્વાધીનતાને માટે લડતી હતી, તોપણ એકંદર રીતે દેશમાં એ ગુણો ઓછા થયા હતા અને તેથી મૂડીભર મુસલમાનોને હાથે આપણે હાર્યાં, એ પહેલાંના એટલે ભારતની સ્વતંત્રતાના જમાનાની એ વાત કરતા હોય ત્યારે તો કહેવું પડશે કે ને જમાનામાં અથમ વૈદિક ધર્મ હતો અને પછી હિંદુ બૌદ્ધધર્મ પ્રવર્તતો હતો, અને તેથી કરીને આ દેશના લોકો પરદેશીઓના દુશ્મની સારે ટકી રહેતા અથવા કદાચ હારતા તો વળી પાછા લડીને સ્વતંત્ર થઈ જતા; પણ એ બે પ્રાણુવાન ધર્મની પાછળ જ્યારથી ભારતમાં નાના પ્રકારના સંપ્રદાયો ઊભા થયા, જાતીય એકતાની જગ્યાએ જ્યારથી સંકટો નાની નાની જાતિઓ બનતી ગઈ ત્યારથી આપણા રાષ્ટ્રમાં સડો પેડો.

—સેવાનંદ

મને મદદ કરશે એવી આશાએ તે યુધિષ્ઠિરની પાસે ગયો અને તેમને પોતાના મનની વાત કહી. ઈરવ-પાંડવોની વચ્ચે વૈર તો હતું તોપણ પેલા રાજાને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે:—

શતં ચ હિ વયં પંચ સ્વકીયે વિગ્રહે સતિ ।

અન્યૈશ્ચ કલહે પ્રાપ્તે વયં પંચોત્તરં શતમ્ ॥

ભાવાર્થ:—અમારી અંદર અંદરની લડાઈ વખતે ઈરવો સો અને તેમની સામે પાંચ ભાઈ અમે; પણ બીજાની સાથેની લડાઈમાં અમે એક સો ને પાંચ છીએ એમ જાણવું. આ ઉપરથી બીજી જાતિઓની સાથે મુકાબલો કરવાનો વખત આવે ત્યારે સંપ કેવી રીતે કરવો, તેનો બોધ મળી શકે છે અને એજ એક માત્ર સ્વરાજ્યને મેળવવાનું અને મેળવ્યા પછી તેને સાચવી રાખવાનું સાચું સાધન છે. આજના મુઠ્ઠેલા કહેવાતા દેશના લોકોમાં પરસ્પર વૈર, મતસર વગેરે હોય તો છે, પણ તેમને ત્યારે બીજા દેશની સાથે મુકાબલો કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે તેઓ અંદર અંદરના વેરઝેરને વિસારી દઇને આખો દેશ જાણે એકજ છવ હોય તેમ તેઓ દેશના સંરક્ષણને માટે લડવા તૈયાર થઇ જાય છે. ઉપર બતાવેલા સદ્ગુણ આપણા પૂર્વજોમાં હતા અને એ સદ્ગુણ પારમાર્થિક સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિને પણ અતિ આવશ્યક છે. મતસર કે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ કરવાને સારૂ સ્વાર્થત્યાગ શીખવો પડે છે, શરીરનું બળ પણ કેળવવું પડે છે અને પરસ્પર વિશ્વાસ રાખતાં પણ શીખવું પડે છે. એજ રીતે કર્તવ્યપરાયણતા, નીતિ, ધૈર્ય, ઉદારતા, મતસરરહિતપણું ઇત્યાદિ ઉપર દર્શાવેલા ગુણો પણ કેળવવા જોઈએ છે.

ઐતિક અને પારમાર્થિક બેઉ પ્રકારનાં સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ કરવા સારૂ જે જે સદ્ગુણોની આવશ્યકતા છે, તે બધાજ સદ્ગુણો મનુષ્યનાં એક સ્વધર્મ વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને વિશે પૂરતું વિવેચન થયેલું છે. આનો સ્વધર્મ આ લોક તેમજ પરલોક—બેઉમાં કલ્યાણ

* સાંપ્રદાયિક ધર્મગુરુઓ કયા કરતી વખતે અથવા લખતી

સારક સિદ્ધ થાય છે. આપું વિચારીનેજ શ્રુતિઓએ “સ્તત્ત્વં યદ્, ધર્મં ઘર” એવી આજ્ઞા કરી છે. જે ધર્મની અંદર આટલી બધી યોગ્યતા છે તે ધર્મના પ્રતિ સર્વત્ર ઉદાસીનતા દેલાઈ ગયેલી દેખાય છે, છતાં આપણા દેશની ઉભવિ કરવાને સાર દેશના નેતાઓ ધર્મની ભગૃતિ કરવા તરફ લક્ષ્ય આપતા નથી અને તેમના પ્રયત્નો સફળ થતા નથી તેનું કારણ પણ તેમની ધર્મના પ્રતિ ઉદાસીનતાજ છે. જો તેમને પોતાના પ્રયત્નોમાં સફળતા મેળવવી હોય, તો તેઓ પક્ષ-પાતરદિન થઈને વિચાર કરી શકતા હોય, તો તેમજો ધર્મની સદાય-તા લઈને દેશોત્થતિ કરવાને સાર પોતાની જાતને યોગ્ય બનાવવી જોઈએ.* નિષ્ક્રાંતિ બાવે ધર્મોચરણ કરનારા અને પક્ષપાતરદિન થઈ-

વખતે ‘ધર્મ’ને ઉપર ખતાવ્યા તેવા અતિ ઉદાર અર્થમાં વાપરે છે, પણ ત્યારે વ્યવહારની વાત કરે છે ત્યારે ગાંધીજી, આલ્ફ્રેડના નિયમ, અંધવિશ્વાસ, પ્રાણુદીન અને અર્થ વિનાનાં કર્મકાંડ, જૂની જીવન રદિન સામાજિક પ્રણાલીઓ અને સમાજના જીવનને રૂંધાવી રાખનારાં સામાજિક અંધનો, એ બધાનો ‘ધર્મ’ ની અંદર સમાવેશ કરે છે, તેટલા માટે તેમની સામે નવીન પ્રજા બળવો ઉઠાવે છે. —સેવાનંદ

* ધર્મના સાચા આત્માના તરફ તો આજથી પચાસ વર્ષ અગાઉના નેતાઓ પણ ઉદાસીન ન હતા. તેઓ ઉદાસીન હતા મંદિરોના ઓચ્છવોના પ્રતિ, જીવનભોગના દાંડમાઈ પ્રતિ, તીર્થ-યાત્રાઓ વગેરે ધર્મનાં બાહ્ય ઊંઘાં-ગોઠણના પ્રતિ; અને આજકાલ કરતાં વીસ વર્ષ થયાં તો દેશનું રાજનૈતિક અદોષન સત્ય, અદિંસા, તપ અને આત્મશુદ્ધિના પાયા ઉપર ચલાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તે તો આંધજાને પણ દેખાય એવી બીજા છે. એજ પક્ષની વચ્ચે ગેર-સમજ થવાનું કારણ એ છે કે, એક પક્ષ વતોમાં ‘ધર્મ’ ની ઉદાર અને સૌ કબૂલ કરે એવી વ્યાખ્યા કરે છે, પણ વ્યવહારમાં ધર્મની નિરપયોગી અને હાનિકારક બાજતો ઉપરજી બાર મૂકે છે; બીજો પક્ષ ત્યારે ‘ધર્મ’ ના ઉપર આક્ષેપ કરે છે ત્યારે તેઓ ધર્મના આત્મા ઉપર આક્ષેપ કરતાજ નથી. તેઓ તો માત્ર ધર્મની સાથે વળગી

ને પોતાનું કર્તવ્ય કરનારા પુરુષોને જનસમાજના ઉપર નરોળો-જેથી પ્રભાવ પડ્યા વિના રહેતો નથી. સ્વધર્મને અનુસરીને ગામનારમિ અને જય થયેજ નોંધો. “યનો ધર્મસ્તનો જયઃ ।” પીત્ત દેશના લોકોને ઐદિક મુળભોગની પ્રાપ્તિ પ્રિય છે, પણ આ ભારતવાસીના લોકોનું લક્ષ્ય તો સદાકાળથી ધર્મોત્તરણ ઉપરજ હતી રહ્યું છે અને એજ અનાદિ કાળથી આ દેશના લોકોના અપ અને તેજનું મૂળ કારણ હતું. ધર્મની અંતરંગ અને બહિરંગ બે ઓળખો હોય છે. ધર્મના બહિરંગ સ્વરૂપમાં દેશકાળ અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરફાર થયા કરે છે, પણ ધર્મનું જે અંતરંગ સ્વરૂપ છે, તેને આધાર તો સત્ય, નિત્ય અને ત્રણે કાળમાં એકસમાન સત્ય હોય એવી નીતિઉપર રહેલો છે અને તેથી કરીને તેનું મદત્ત સદાકાળ એક સરખું ને સરખુંજ રહે છે. એ અંતરંગ સ્વરૂપનો જ્યાં કોઈ વ્યક્તિએ કે સમાજે ત્યાં કર્યો, એટલે તેની અવનતિ થઈજ જાયવી અને તેનું રીતસર પાલન કરવા માંડ્યું એટલે ઉન્નતિ પણ તેની પાછળ ચાલી આવવાને બંધાયલીજ છે; એટલા માટે જે ભારતવાસીઓને પોતાની ઉન્નતિ કરવીજ હોય તો તેમણે ધર્મના અંતરંગ સ્વરૂપનાં લક્ષણો, જેમનો હાલમાં ઘણે ભાગે લોપ થઈ ગયેલો જેવામાં આવે છે, તેમને ફરીથી પોતાનામાં ધારણ કરવાને સારૂ મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરવો જોઈશે. એ અંતરંગ લક્ષણો કયા કયા, તે આપણા ધર્મગ્રંથોમાં અનેક જગ્યાએ બતાવ્યાં છે. દાખલા તરીકે ભગવદ્ગીતાના અદ્યક્ષ અધ્યાયના ૪૨ થી ૪૫ માં શ્લોકોમાં ચાર વર્ણના લોકોનાં કર્મ ગણાવ્યાં છે; તે બધાં લક્ષણો આ દેશના લોકો ધારણ કરવા માંડશે એટલે તેની સાથે તેમની ઉન્નતિ પણ થવા લાગશે. એકદમ, આજે ને આજેજ બધાં

ગયેલી હાનિકારક બાબતોની સામે વાંધો ઉઠાવે છે. આજથી પચાસ વર્ષ અગાઉ પણ કોઈ પણ નેતાએ અસત્ય, અવિશ્વાસ, સ્વાર્થપરાયણતા, અનુદારતા વગેરે નીતિ વિરુદ્ધ તરફોને ગ્રહણ કરવાનું કદી કહ્યું ન હતું; પણ તેઓ ધર્મનાં બાહ્ય આડંબરનું સમર્થન કરતા ન હતા, તે કારણથી આ પોપછઓ ઊઠણા ઉઠે છે. —સેવાનંદ

લક્ષણો પૂર્ણપણે આવી જતાં જ રહેશે, એવું કરવાની જાગીર મન-
 થતી નથી; પણ જોડલા પ્રમાણમાં એ લક્ષણોને ધારણ કરવાની
 માન્યતા પ્રચલિત થતો રહેશે. તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ કલ્યાણકારક
 ગણિત થશે, એમાં તો કશો જ સંશય નથી. જોઈ જોઈ ઉત્તમ પુરુષો
 ને તીવ્ર પ્રયત્ન કરે તો એ લક્ષણોને તેઓ એક ક્ષણમાં ધારણ કરી
 શકે; પણ સામાન્ય માનવી માણસોથી તેટલી દૃઢ સૂચી ન બની
 શકે તોપણ મન, વાણી અને કર્મમાં ઉપર કહેલાં લક્ષણોને ધારણ
 કરવાનો જોડસે આંશે તેઓ પ્રયત્ન કરશે તેટલે આંશે આપણી
 સહાનુભૂતિ થતી જશે; એટલા માટે પ્રત્યેક ભારતવાસીએ સાત્ત્વનિષ્ઠાપૂર્વક
 ધર્મનું સ્મરણ કરીને પોતાનાથી થાપ તેટલો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
 આઓમાં કશું છે કે—

ધર્મ एव दत्तो दग्धि धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्धर्मो न दन्तव्यो मा नो धर्मो दत्तो दधीत् ॥
 (મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૮)

ધર્માચરણના દરેક કામમાં ઈશ્વર તરફથી સહાયતા મળતી રહે
 , એટલું જ નહિ પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવાને સારું ઈશ્વર પોતે
 જવાબદાર લે છે અને એથી બિલકુલ ધર્મવિચ્છેદ આચરણ કરવાથી
 ઈશ્વરને હોમ થાય છે.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
 अम्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
 (ભગવદ્ગીતા, અ. ૪, શ્લોક ૭)

સતો પણ એજ નિયમને અનુસરીને ધર્મની જાગૃતિ કરવાને
 પ્રયત્નો કરી ગયા છે, તે આ પ્રસ્તાવનાને મથાળે ટાંકેલા અભાગ
 નાં સૌને સમજાશે.

તેમ છતાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાર્થી અજઞ્ઞૃત થયેલા અને પોતાને મોટા
 સુધારક માની બેઠેલા, આખી ધરતીને પોતાની હથેળીમાં લઇને
 નારા લોકો, બ્યારે સતોએ કરેલા રાષ્ટ્રાધારના પ્રયત્નો હલકા
 કરવાની મેથા કરે છે અને સાધુસતોને નિર્બળ અને નામદાર કહેતાં

પણ અગદાતા નથી ત્યારે વિમાનના પાંચમે હાલ દેશ સંબંધે કંઈ
જેણા કરે તેની નેમની વિચાર એટલે જોઈને આપણે જાણી શકીએ છીએ
છે. પણ તેઓ ખીન્ન બધા સંતરસાધુઓના કદાચ કદાચ નહીં, પણ
કદાચ 'વારકરી' પંથના જાનેશ્વર, નામદેવ, જોડનાથ અને તુકારામ
વગેરે મુખ્ય મુખ્ય સાધુઓના ઉપર આમ કરીને ત્યારે નીચ કદાચ
કરે છે, ત્યારે તો અમને ધાર્મિક સંબંધ આપણે જાણ છે,

તેઓનું કહેવું એવું છે કે ઉપર જેમનાં નામ ગણ્યામાં નેમનાં
નામદર્શિ ભરેલા ઉપદેશને લઈને આપણે દેશ કદાચ વાંચી શકિતની
થઈ ગયો; મતલબ કે જાનેશ્વરથી માંડીને તુકારામ સંતીના વારકરી
પંથમાં જે જે સંતસાધુઓ થઈ ગયા, તેમના વચનમાંજ દેશ બળીત
બની ગયો; કારણકે જાનેશ્વર અને તુકારામની વચ્ચે લગભગ ત્રણ
વર્ષનું અંતર છે અને *આપણા દેશની નજીબી દાલત તેટલાજ
ગાળામાં થઈ. આ કથનમાં કેટલું સત્ય છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

વારકરી પંથના અધ્યયુ જેવા જાનેશ્વર મહારાજે ખીન્ન પ્રથેના
ઉપર દીકા ન કરતાં ભગવદ્ગીતા ઉપરજ દીકા રચવાનું શા કારણથી
પસંદ કર્યું, તેનો જો આપણે વિચાર કરીશું તો આપણને સમજાઈ
જશે કે ગીતા એ એવું શાસ્ત્ર છે કે જે સ્વધર્મથી અને સ્વકર્તવ્યથી
મોટું ફેરવી બેઠેલા લોકોના મનમાં સ્વધર્મની અને સ્વકર્તવ્યની જગૃતિ
કરાવી દઈને તેમને યોગ્ય માર્ગે વાળે છે. ભગવાને અર્જુનને ગીતાનો
ઉપદેશ દીધો ત્યારે તે સાંભળી લીધા પછી અર્જુને શું શું કર્યું, તે

* નરકેસરી શિવાજી કે તેવા ખીન્ન લોકમાન્ય તિલક વગેરે
આંગણીના ટેરવે ગણી શકાય તેવા મહાપુરુષોને બાદ કરતાં ભગભગ
બધા મહારાષ્ટ્રીઓ મહારાષ્ટ્રનેજ પોતાનો દેશ કહે છે અને મહારાષ્ટ્ર-
ની ચડતી-પડતીનેજ તેઓ દેશની ચડતી-પડતી માને છે. સમગ્ર
હિન્દુસ્તાનને તેમણે કદી પોતાનો દેશ કહ્યોજ નથી. મરાઠાઓનું
સામ્રાજ્ય આવી સાંકડી નીતિને લીધે તૂટ્યું. મરાઠાઓ મહારાષ્ટ્ર સિવાયના
ખીન્ન પ્રાંતોને લૂંટતા કદી પણ અચકાયા ન હતા. હિંદની પરાધીનતાનાં
જે મુખ્ય કારણો-સાંપ્રદાયિકતા અને પ્રાંતીયતાજ છે. —એવાનંદ

તેનેતાં અમાઁ ઉપરનું કથન રૂપે સમાવડાં જશે.

કૌરવોની સાથે લડાઈમાં કૌરવો પાદેલાં અર્જુનના મનમાં રજામાં ફેટલા પ્રમાણમાં જામન દનો તે તેણે શ્રીકૃષ્ણને કહેલા — ‘મારે રમ રજુમેદાનની વચ્ચેથી જોડો રાખો’ આ વચન ઉપરથી રૂપે સમાવડાંમાં આવે છે; પણ ત્યાં શ્રીકૃષ્ણે તેના કહેવા મુજબ તેના રથને રજુમેદાનમાં લઈ જઈને કિલો રાખ્યો, ત્યારે તેણે પોતાના કૃષ્ણ મિત્રને, અગાધલાક્ષ્મિને અને પુત્ર્ય ગુરુઓને લીધા, તેથી તેના મનમાં પ્રજાગ્રેભાવની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ, તે સૌને સુવિદિતજ છે; એ મોહને છીપી અર્જુન રવધર્મથી મોડું મરડી બેઠો અને તેનું કર્તવ્ય જે ધુલ દરવાનું હતું, તે તેણે છોડી દીધું; ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણે તેને લીધેલા ઉપરેલથી તેનો સર્વ પ્રકારનો મોહ ટળી ગયો. એ વાત:—

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લંબ્યા ત્યત્પ્રસાદાન્મયાડ્ઢયુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે ઘચનં તવ ॥

આ શ્લોક ઉપરથી સાબિત થાય છે કે જે અર્જુનને એક વાર એવો મોહ થઈ ગયેલો કે ‘મારે રાજ્ય નહિ જોઈએ, મારે ઐશ્વર્ય નહિ જોઈએ, હું જાણે બીજા માગી આદ્ય, પણ કૌરવોની સાથે નહિ લડું, ત્રિદિ લડું’ એવું કહેવાને જે તૈયાર થઈ ગયો હતો, તેજ અર્જુન પાછો ગીતાના અંતમાં કહે છે કે, “તમારી કૃપાથી મારો મોહ નષ્ટ થઈ ગયો છે, હું આત્મગાનસંપન્ન થયો છું, મારા મનમાં હવે કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય રહ્યો નથી, માટે હવે હું તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા તૈયાર છું.” મારી કહેવાની મતઝળ એવી છે કે અગાઉ કુર્યોધનાદિ મારા ભાઈઓને ઢલુવાને તૈયાર ન હતો, પણ હવે તેજ હું કહું છું કે જો તમે મારા સગાભાઈઓ ધર્મરાજન અને બીજાને પણ ઢલુવાની મને આજ્ઞા કરશો તો તેમને મારતાં પણ હું અચકાધકા નહિ એવું ‘કરિષ્યે ઘચનં તવ’ આ વચન ઉપરથી સ્થિત થાય છે. આવા નામદ્ થઈ ગયેલા અર્જુનને જે શાસ્ત્રે મદ્ જનાવી દીધી, તેજ શાસ્ત્રના ઉપર પ્રાકૃત-અર્થાત્ લોકભાષામાં લીધા રચીને તેમાંનું રહસ્ય જાણેશ્વરે લોકસમૂહની આગળ સૌને સમજ પડે એવા રૂપમાં

રત્ન કરી દીધું કે નથી કરીને પોતાના મારે પણ વળી માર મારે
જેઓ કર્તવ્યવિમુખ થઈ પડ્યા છે, તેઓ પાસે કર્તવ્યવિમુખતા
નથી. જ્ઞાનેશ્વરી ગ્રંથના છેવટના બાગમાં જ્ઞાનેશ્વર પોતાના શુભી
પ્રાર્થના કરીને તેમની પાસે જે વરદાન માંગે છે, તે ઉપરથી તેમના
હૃદયમાં પોતાના દેશગૃહોને માટે કરતી તીવ્ર આગ્રહી હતી તે
સ્પષ્ટ લાન થયા વિના રહેતું નથી.

આતાં વિશ્વાત્મક દેવે । એળે વાગ્યન તોપાવે । તોપોતિ
મજ ઘાવે । પસાયદાન હું ॥ ૧૪ ॥ જે મલ્લાની વ્યંકટી સાંડો ।
તયા સત્કર્મા રતી વાઢો । ભૂતાં પરસ્પર પડો । મેં
જીવાચે ॥ ૧૫ ॥ દુરિતાચેં તિમિર જાવો । વિશ્વ સ્વર્ગ-
સૂર્યે પાહો । જો જે વાંછિલ તો તેં લાહો । પ્રાણીજાત ॥ ૧૬ ॥
વર્પત સકલમંગલી । ईश्वरनिष्ठांची मांदिशान्ति । અનવરત
ભૂતલીં । મેટો તયા ભૂતા ॥ ૧૭ ॥ ચલાં કલ્પતરુચે અરવ ।
ચેતના ચિંતામણીચેં ગાંવ । ચોલતે જે અર્ણવ । પીયુષાચે ॥ ૧૮ ॥
ચંદ્રમે જે અલાંછન । માર્તંડ જે તાપહીન । તે સર્વાંહી સદા
સજ્જન । સોયરે હોત્ ॥ ૧૯ ॥ કિંવહુના સર્વસુખી । પૂર્ણ
હોઝનિ તિહીં લોકીં । મજિજો આદિપુરુષીં । અસંહિત ॥ ૨૦ ॥
આણિ ગ્રંથોપજીવિયે । વિશેષીં લોકીં રચે । દૃષ્ટાદૃષ્ટ વિજયે ।
હોઆવે જી ॥ ૨૧ ॥ એથ હજો શ્રીવિશ્વેશ્વરાવો । હા હોઈલ
દાનપસાવો । એળે વરે જ્ઞાનદેવો । સુખિયા જ્ઞાલા ॥ ૨ ॥

હવે ઉપરની ઓવીઓમાં જ્ઞાનેશ્વરે જે જે વસ્તુઓને માટે પ્રાર્થના
કરી છે, તે તે તેમણે પોતાના ગુરુદેવની આગળ નિવેદિત કરી છે. તે
કહે છે કે, ‘હે ગુરુદેવ ! મેં જે જ્ઞાનેશ્વરી નામના ગ્રંથની રચના કરી
છે, તે મારો ગ્રંથ નથી, પણ મારો વાગ્યન છે. એ મારા વાગ્યનથી
આપ પ્રસન્ન થાઓ અને મને આપના પ્રસાદનું દાન દો.’ તે દાનમ
શાનો શાનો સમાવેશ થાય છે, તે ઉપર દાંડેલી ઓવીઓમાં બતા
વેલું છે. પહેલી ઓવીમાં તેમણે એવું માગ્યું છે કે, ‘હુણે અને હુણે
લોકોના મનમાં એકબીજાને માટે દ્રેપ અને મત્સર છે, તે દૂર થ

જાઓ, સત્કર્મના ઉપર તેમને પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાઓ અને સૌ મનુષ્યો-
માં એકબીજાને માટે મૈત્રી ભાવ પેદા થાઓ.' આ પ્રાર્થનાની અંદર
પોતાના દેશમંદુઓમાં સંપ વધે એવું માગ્યું છે અને સંપ વડે દેશનું
હલ્વાય થાય છે, એ ભાવના તેમનામાં સારા પ્રભાવમાં હતી, એ
ઉપરની પ્રાર્થના ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. તેમણે ધરત્યાર, સ્ત્રી
છોકરાં તથા બીજી ઐહિક અને પારલૌકિક સંપત્તિઓ ન માગતાં
ઉપર દહેલી મારણીજ કરી, તેનું કારણ અમે હમણાં કહ્યું તેજ છે.
બીજી ઓવીમાં 'પોતાના દેશમાં સ્વકર્મરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાઓ-
અર્થાત્ સૌના હૃદયમાં કર્તવ્યબુદ્ધિ જાગી ઊઠે. અને લોકોએ કર્તવ્ય-
થી વિમુખ થઈને જે પાપ કર્યાં છે, તે પાપનો નાશ થઈ જાઓ
અને જેઓ સ્વકર્મમાં તત્પર થયા છે, તેમની તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ
થઈ જાઓ.' એવી તેમણે માગણી કરી છે. એમાં સ્પષ્ટ એ છે કે
સ્વકર્તવ્યનિષ્ઠ પુરુષોને તેમના પોતપોતાના અધિકારના પ્રભાવમાં
સુખ્યત્વે કરીને બેજ ઇચ્છાઓ હોય છે; કાંઈને દેશાનુભૂતિની ઇચ્છા
હોય છે, કાંઈને આત્માનુભૂતિની ઇચ્છા હોય છે અને કાંઈને બેઉની
ઇચ્છા હોય છે. એ પૈકી જેને જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ થઈ જાઓ-
'જો જે ઘાંછિલ છો તેં છાદો । પ્રાણિજાત ॥' એવું તેમની
આ માગણી ઉપરથી સમજાય છે. ત્યારપછી ૩-૪-૫ ઓવીઓમાં
જે જે લક્ષણો ગણાવ્યાં છે, એવાં લક્ષણપુકા સાધુસતોની દેશના
લોકોને-સૌ હૃદોને-નિત્ય પ્રાપ્તિ થયા કરે, એવી માગણી કરી છે. તે
પછી છઠ્ઠીમાં તેમણે એવું માગ્યું છે કે, 'સૌને સર્વ પ્રકારનાં સુખની
પ્રાપ્તિ થાઓ અને આદિ પુરુષ પરમાત્માના ભજનમાં સૌ રત થઈ
જાઓ.' સાતમી ઓવીમાં તેમણે એવું માગ્યું છે કે, 'મારો જ્ઞાનેશ્વરી
નામનો ભગવદ્ગીતા ઉપરની દીકાનો મંથ સૌનું હૃદયનજ બની જાઓ.'
આવી માગણી કરવાનું કારણ એ છે કે, જેવી રીતે ભગવદ્ગીતાનો
ઉપદેશ સાંભળીને અર્જુનના હૃદયમાં સ્વકર્તવ્યબુદ્ધિ જાગી ઊઠી, તેવી
રીતે આ જ્ઞાનેશ્વરી મંથ પણ એજ ભગવદ્ગીતાની દીકા છે, તેનું મોઢો
નિત્ય મનન કરે અને જેમનો સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવેશ ન હોય એવા
પ્રાકૃત ભાષાના અતઃકરણમાં પણ મારી પ્રાકૃત દીકાના વાચન-મનન-

થી દર્શનશક્તિ ભરી છે. અને ગીતાનો જીવંત અભિવ્યક્તિ પામી
આર્જુન જેમ આ યોદ્ધામાં અને પાંડવમાં નિજની મનો કમલે લગ
આ દેશના હોદ્દા પણ ઐતિહ્ય અને પારંપરિક નેહુ વિનયોર્મા નિજની
શાઓ એવું 'દણ્ડદણ્ડ ચિત્તની દોડાને તી' એ કહી મુક્તિ છે.

૪ અમારે જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, તુકારામ આદિ સતોના હાર
નામદેવજીનો આગેપ મૂકનો નથી. તેમ જ્ઞાનેશ્વરની કહેલી એક
સામાન્ય પ્રાર્થના જેમા સ્વદેશભક્તિની ગય પણ નથી. તેમથી આ
પ્રસ્તાવના લેખક કહે છે તેમ મનમાનના અર્થે પાટીને આમારે તેમની
વધીલાન પણ કરતી નથી. " સૌની મનકામના પૂર્ણ થાઓ " એવી
જ્ઞાનેશ્વરની પ્રાર્થનામાંથી તેમને સ્વરાજ્યની પ્રત્યક્ષ અવગત હતી એવું
સિદ્ધ કરવા જેટલી આમારામાં શક્તિ નથી. અને તો જ્ઞાનેશ્વરના
પાનાં ઉપરથી એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે અણાકીની ગિલાઈ અને
ત્યાર પછી મલેક દારૂ મદારાદમાં હિન્દુ રાજ્યની ૭૫૩ કાળામણ
કરી નાખી અને રાજેશ્વર મુશીનાં મંદિરો જમીનદોગ્ધ કરી નાખ્યાં.
તે વખતે જ્ઞાનેશ્વર અને નામદેવ જેહ વિચારમાન હતા અને તેમનું
એક શ્વરું પણ હાથું ન હતું. આ અવા સતોમા ગીત્ત અનેક મુજો
હોવા છતાં તેમનામાં સ્વદેશભક્તિનો અભાવ હતો અને મુસલમાની
રાજ્યની સામે માયું ઉઠાવવાનો તેમને કદી વિચાર આવતો ન હતો.
એ વાત તો દીવાની જ્યોતના જેવી ઉઘાડી છે. એક અપવાદ હતા
સમર્થ રામદાસ સ્વામી. તેમને પરાધીનતા ખૂંચતી હતી અને તેથી
તેમણે શિવાજીના કાનમાં સ્વાધીનતાનો મંત્ર ફુંક્યો હતો. ગિરમપુરના
મુસલમાની રાજ્યની જે મરાઠા સરદારો સેવા કરતા હતા અને જેઓ
શિવાજીનો પણ વિરોધ કરતા હતા તે બધાજ આ મદાત્માઓનાં
કીર્તનોમાં નાચવા આવતા હતા, પણ આ સતોમાંથી દ્રાષ્યે તેમને
ફિટકાર થયો ન હતો. વળી એ સતો હજારો પદો રચી ગયા છે,
તેમાં એક પણ પદ એવું નથી કે જેમાં તેમણે દેશની પરાધીનતાનું
દુઃખ વાણીદારા પણ દાલવ્યું હોય ! તેમને રાજનૈતિક લાગણી હતી
નહિ અને આજે પણ પોતાને ધર્મપરાયણ માનનારા લોકોમાં એ

જાનેશ્વરે ત્યારે ઉપર કહ્યું તેવું વરદાન તેમના ગુરૂની પામે ખામ્યું ત્યારે તેમના ગુરૂએ કહ્યું કે તારી રૂબરૂ પ્રમાણેજ થશે. પોતાના ગુરૂનો આગેા આગીર્વાદ મળ્યાર્થી જાનેશ્વરને પછેા આનંદ થયો. તેમની આવી ઇચ્છાને પરિભ્રામેજ એકનાથ, તુકારામ અને રામદાસ રવાની વગેરે મદાસાપુરોા ઉત્પત્ત થયા અને તેમણે લોકોના મનને ધર્મ તરફ વાળીને ધર્મની જન્યુતિ કરવાની ચેષ્ટા કરી; પરંતુ તેમને રાજસનાનું પીઠમળ ત્યાંમુધી ન હોય ત્યાંમુધી તેમના કામર્માં સફળતા મળનાર નથી, એવું તેમને લાગ્યું હોતું જોઇએ અને તુકારામના નીચેના ઉત્તર ઉપર એ પણ ચોખ્ખું સમજવઇ આવે છે*

લામણી નથી. દરે રહી ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગની વાત. લોકમાન્ય તિલક તેમના “ગીતારહસ્ય” ની પ્રસ્તાવનામાં ૨૫૪ લખે છે કે ચંકરાચાર્યથી માંડીને આજ મુધીના તમામ દીકાકારોએ ગીતાનો સાચો અર્થ પ્રકટ કર્યો નથી. જ્ઞાનમાર્ગીઓએ કર્મનું અંતન કહ્યું છે, ભક્તિમાર્ગના દીકાકારોએ ભક્તિને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે, શુદ્ધ કર્મકાંડીઓએ તેમાંથી યતુયાગ કરવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે, એ પ્રમાણે અદૈતવાદ, દૈતવાદ, દૈતાદૈતવાદ, શુદ્ધાદૈતવાદ, જ્ઞાનમાર્ગ, ભક્તિમાર્ગ, કર્મકાંડ, જેતો જે મત હોતો તેણે ગીતાની મદદ લઇને પોતાના જ મનને પુષ્ટ કર્યો છે, પણ અસત્ય ગીતાનો શો સદેશ હતો તે જોવાની દાઇએ તરદી લીધી નથી, આવી લોકમાન્ય તિલક સખત રિવાદ કરે છે અને તેમણે જાનેશ્વર વગેરેના પણ નામનિર્દેશ કરીને લખ્યું છે કે ‘જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિસમેન નિષ્કામ કર્મયોગ’ એ ગીતાનો મૂળ મર્મ છે, એવું આમાંના દાઇએ બતાવ્યું નથી. —સેવાનંદ

* જૂની પ્રણાલી મુજબ વિચાર કરનારાઓ લોકબળની અથવા જન્યુન થયેલા જનસમૂહના બળની તો કલ્પનાજ કરી ચક્રતા ન હતા. દેશનો ઉદય કરવાને સારું તેઓ દોષ રાગને આગળ કરીને તેની ખારફતે કામ લેવા ઇચ્છા કરતા હતા. રવામી દયાનંદ પણ હિન્દુ રાગઓને જન્યુત કરીને તેમની ખારફતે દેશનો ઉદય કરાવવાનાં સ્વપ્ન સેવના હતા, પણ રાજસત્તાનું મૂળ બળ તો જનસમૂહમાંથી પેદા થાય છે, એ વાત તેમની સમજર્માં આવતી ન હતી. —સેવાનંદ

કાય કરું દેવા મેઝી નાહીં જાનિ ।

દંડુનિ પૂઢતી વાટે લાવું ॥

તેમના આવા સંકલ્પને પરિણામેજ શિવાજી રાજાના મદાધર્મ-
નિષ્ઠ વીરપુરુષ ઉત્પન્ન થયો અને તેને તુકારામે અને રામદાસ સ્વામીએ
પૂર્ણ રાજસત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ દીધો.*

વળી ટોઠ ટોઠ લોટાનું કહેવું એવું છે કે, ‘આ સંતો તો
એવું ઇચ્છતા હતા કે અમારે ખાવાનું નથી જોઈતું, પહેરવા-ઝોડવાનાં
વસ્ત્ર નથી જોઈતાં, અમારે કાંઈજ નથી જોઈતું, અમને તો અમારા
વિદ્વન્ન મળ્યા એટલે બધુંજ મળ્યું’ પણ ઐહિક ઉપભોગમાં અને
ઐહિક વ્યવહારમાં મન ધાલવાનું કામ સંતોનું હોયજ નહિ. વ્યા-
હારિક આત્મહિતના પ્રતિ ઉદાસીન થવું અને પરમાર્થને સિદ્ધ
કરવો એજ સંતોનો દૃઢ નિશ્ચય હોય છે. લોકો તેમના પર ઉપર કલો
તેવો આક્ષેપ મૂકે છે તે સત્ય છે. તેઓ ઐહિક પદાર્થોના પ્રતિ
આક્ષેપ મૂકનારાઓ કહે છે તેવા ઉદાસીનજ હતા; અને જો તેમને
ઐહિક પદાર્થોના પ્રતિ રાગ ઉત્પન્ન થાય તો તેઓ સંતોના પદને
યોગ્ય નથી. તેઓ જો એવું કરે તો તેમનામાં અને સામાન્ય મનુષ્યો-
માં ફેરજ શાનો રહે? તેઓ પણ સાધારણ લોકોના જેવાજ હરે; પણ
સંતો પોતાને સારૂ ઐહિક પદાર્થો ઇચ્છતા હતા તે ઉપરથી તેઓ
આખા દેશને સારૂ ઇચ્છતા ન હતા એવું માની લેવાનું કશુંજ કારણ
નથી અને એવું હતું પણ નહિ, એ વાત શિવાજીને કરેલા ઉપદેશ
ઉપરથી જોઈ શકાય છે. ટોણ ગાદીપતિ થાય અને ટોના હાથમાં
સત્તા આવે, તેની સંતોએ પરવા કરવી નહિ, એવું જે શાસ્ત્રવિદ્યાન
છે, તે દાલના જમાનામાં બંધ બેસતું નથી; x કારણકે સંતો ધર્મ

* તુકારામે દીધેલા ઉપદેશનો ટોઠ દસ્તાવેજી પુરાવો અમાર
જોવામાં આવ્યો નથી, તેમ તેમના જીવનચરિત્રમાં પણ તેવો કશો
ઉલ્લેખ નથી.

—સેવાનં

x પરિસ્થિતિના દબાણને લીધે આટલું કમ્પૂર્ણ કરવાની આખ
ભદ્રંકરોને જરૂર લાગી છે ખરી, નહિ તો તેઓ શાસ્ત્રોના વિધાન
વિદાયજન્ય કહેવા ચૂકતા નથી.

—સેવાનં

રક્ષણ કરવા દબાવતા હતા અને દેશની કુદૃશા બોધને તેમના હૃદયને દોલ થતો હતો. એક જગ્યાએ તુકારામ કહે છે કે:—

ન ઘડે ચાચરી ન ઘરવે ધીર । પીડિતાં રાષ્ટ્ર દેહોનિ જગ ॥

તેઓ એ દિશામાં પ્રયત્ન પશુ કરતા, તોપણ રાજસત્તાનું ખીટબજ દોષ તોજ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય તોજ ધર્મનું રક્ષણ થાય એ વાત તેઓ બરાબર સમજી ગયા હતા, તે પશુ અમે સ્પષ્ટ બનાવી ગયા છીએ. આમ હોવા છતાં સંત, સાધુ અને મહાત્માઓનાં મંડળ પ્રતિ તથા તેમને પગલે ચાલનારા વારકરી પંથના સંતોનાં કામોને વિષે ગંભીરપણે પૂર્ણ સમાલોચના ન કરતાં તેમના પ્રતિ નાદાની ભયો આલેપ કરવા, એ વિચારવાન અને સુચિંતિત લોકોને શોભાસ્પદ નથી; પશુ આ ઉપરથી તો તેઓ પોતેજ દેવા વિચારસક્તિહીન છે એ સાબિત થઇ જાય છે.

કેટલાક આધુનિક વિચારવાળાં દીકાકારો વારકરી પંથના સાધુ-મુતો પર ધર્મધેણાપણાનો આરોપ મૂકે છે. તેનો યોગ્ય ઉત્તર દેવાનો આટલો પ્રયત્ન કર્યો પછી અમે જે (તુકારામકૃત અભાગોના અર્થ લખવાનું) કાર્ય હાથ ધર્યું છે તે બાબત બે શબ્દો કહીશું. હાલમાં તો ૨૧૦૦ અભાગોના અર્થ લખવાનું કામ પૂર્ણ થયું છે અને તેટલા અભાગોનો સમાવેશ કરીને પ્રથમ ભાગ તૈયાર કર્યો છે; બીજા ભાગ પશુ સત્વર તૈયાર થઇ જશે. અત્યાર સુધી તુકારામની ગાથાઓની જે જે આવૃત્તિઓ છપાઇ છે, તેમાં પાઠાન્તરની પુષ્કળ ભૂલો થઇ ગયેલી બેરખમાં આવે છે. વારકરી સંપ્રદાયના મત પ્રમાણે તે પાઠ શુદ્ધ દેહેવાય નહિ. પ્રથમ અગોએ અભાગોનું વર્ગીકરણ કરીને વિષયવાર ગાથાઓનો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો હતો, તે રા. રા. અંબક દરિ આગેએ છપાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. તેમાં પશુ સામ્પ્રદાયિક દૃષ્ટિથી પાઠની અશુદ્ધિઓ રહી ગયેલી અમને જણાઈ. તે બધી અશુદ્ધિઓને સુધારીને અમે આ પ્રથમ ભાગ અર્થસંદિત છપાવ્યો છે. લોકોમાં એવી માન્યતા ચાલે છે કે, તુકારામના અભાગ નો મળ્યા સરળ અને સહેલાઈથી સમજી શકાય એવા છે; પણ અમને

સંત તુકારામ

(નેમનું મોંઘાનું જીવનચરિત્ર)

મનિજાગે આણિ ધેમાયે આમજી ।
 પેમા માળી હોજી દેખિયેલા ॥
 જય તય થક નાજવિલી શામે ।
 દરિનામવર્તિમે વગોનિયા ॥
 મ્હને રામેચર વજાળી પુતોર્મી ।
 મોલા તો પિમાળી વસોનિયા ॥ —શમિચર બદ

૧. સંત તુકારામના જીવનને લગતી ધણી પ્રશસિત વાતો બહુ-
 શબ્દમા આખામજીદ મોને શારી રીતે જલ્લીલી છે, તે બધીની શબ્દો
 પુનરાવૃત્તિ કરાવીને વાચકનો સમય લેવાનું અમને યોગ્ય લાગતું નથી.
 મરાઠી ભાષામાં તુકારામના જીવનને લગતાં પંચ-રસ મદપદાત્મક
 પુસ્તકો પ્રકટ થઈ ચૂક્યાં છે, પણ તેમના અંતરંગ સ્વરૂપનો વધા-
 વડ પરિચય કરાવે, એવું એક પણ જીવનચરિત્ર આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ
 થયું નથી. મદાત્માઓના જીવનચરિત્ર લખવાનું કામ એકલા મદાત્મા-
 ઓજ કરી શકે.

તુકા મ્હને અંગે દ્વાર્ષે જિં શાવળ ।

તરીચ મદિમાન વાજીં વેઈ ॥

આવું એક જગ્યાએ તુકારામ પોતેજ દહે છે, તે પ્રમાણે
 સતોની જીવનકથા લખવાની યોગ્યતા સતોમાંજ દોષ છે અને એવો
 કોઈ સંત ત્યાંસુધી એ કામ હાથમા ન લે ત્યાંસુધી ખીજા કાઠયી
 થઈ શકવાનું નથી. જે સંત દોષ તેજ સંતને ઓળખી શકે છે. આવી
 યોગ્યતાવાળા ચરિત્રકાર પેદા થાય ત્યાંસુધી તો જે ચરિત્રો આપણી
 સામે પડ્યા છે, તેમના વડેજ આપણે આપણી બૂખ લાંગવી લેઈશો

આને નકલ મળે તુલસી દિવસે વાંચવા દેવાની વાત પણ એ સમયે
 તે વાક્યમાં અસ્થિતિનિધિ ન હોય તે સ્પષ્ટ થાય છે. આમ જોઈએ
 અદાલત વચરોડે તેના પાંચ પાંચમાં પાંચમાં પાંચમાં પાંચમાં
 કહીએ તો તુલસીદાસે કહ્યું છે કે તુલસીદાસે કહ્યું છે કે તુલસીદાસે
 વ્યાપકતાને કહેવા માટે છે તુલસીદાસે કહ્યું છે કે તુલસીદાસે
 સુખ અવસ્થામાં માત્ર કહેવા અર્થમાં છે તે વાત તુલસીદાસે
 આને વ્યાપકતા પામે તેના તે વાક્યમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. તે
 સમ હવનચરિત્ર માની મેળા પાડે તો આ વાક્યમાં પણ કહ્યું
 સાચાવાર હવન અર્થમાં છે અને આ વાક્યમાં મેળાની ક્રમના ક્રમ
 ને અર્થ આધાર રાખેલા પાંચ છે. આ વાક્યમાં મેળાની ક્રમના ક્રમ
 તેમના મુખ્યમાંથી કયા કયા અર્થમાં સ્થિત થયેલા છે. તેની મુખ્યમાંથી
 અને આધારરૂપ અસ્થિતિની માટે મેળાની ક્રમની માટેના ક્રમના
 ઉપાદેશો તેવાર કયા કયા મેળાની માટેના ક્રમના ક્રમના
 આપણું-મર્થ લોકના માનવીઓનું જેવાં મુખ્યમાંથી ક્રમના
 માટે તો પરંપરાથી કામ મેળાના ક્રમ સાચાવાર હવન અર્થમાં
 ઉપરના અર્થ આધાર રાખેલા આ વાક્યમાં મેળાની ક્રમના પાંચ છે. તુલસીદાસે
 ‘ધર્મરક્ષાવયા સાટી’ (ધર્મની રક્ષા કરવા) અને ‘મોઢિલે જે
 ક્રપિ તે સાચમાયે વતોયા સાટી’ (કાપિએ જે કહી ગયા છે
 તેને યથાર્થ રીતે અભક્ષમાં મુકવા માટે) અત્યાર લીધે દત્તે અને
 જે સંદેશો આપીને તેમને પાંડુરને આ સંસારમાં મોકલ્યા હતા તે
 ભક્તિનો સંદેશો તેમણે લાંબી પીટીને લોકોને સંભળાવ્યા હતા અને
 ‘મારગ હા સોપા સુલભ્ય’ (આ સુરક્ષ અને સુખરૂપ માર્ગ)
 તેમણે દુનિયાને બતાવ્યાની દીધો, એ તેમણે બારે મદરવનું કામ કર્યું
 હતું અને જગતના ઉપર ઉપકાર કરવામાંજ તેમણે પોતાના નરતવનો
 પૂરો ઉપયોગ કર્યો હતો. આજ તેમનું ચરિત્ર તેમનું ચરિત્ર એટલે
 તેમણે પોતાના આચરણ વડે-વર્તન વડે જે બતાવ્યું હોય તે. ‘ચર’
 શબ્દનો અર્થ ‘વર્તવું’ અથવા ‘આચરણ કરવું’ એવો થાય છે. જેણે કંઈક
 કરી બતાવ્યું હોય તેનું ચરિત્ર તેજ ખરેખર ‘ચરિત્ર’ કહેવાને યોગ્ય
 છે. તુલસીદાસે અભંગ રચી બતાવ્યા છે, એટલે તે અભંગોનેજ તેમના

શ્રદ્ધિનું કયાન શ્યામનું હૈયાનો, જેદ નેવા અનાદિ છે, તેના આ અનુભવ
 પણ અનાદિ છે, તેમની કવચવિકિરણમાંથી નીકળેલા કલાઅવિક દેહ-
 મારે દોષ નેમનો દેવાને પણ નાશ થયોનો અવ નથી. તેમના એકે-
 એક અનુભવ નેમની પૂર્ણ અવસ્થામાંજ રહેલા છે; તેમના અનુભવ
 અનુભવો નેમની પરિવર્તન અવસ્થામાં લખાયા છે, એવું કે ચંનામના-
 વાળા દેહે છે, પણ નેમની અવસ્થા, તુલાનું પાનાને વિષે જે દેહ છે તે
 રૂપદેહ દેહ છે, “ મને રૂપદેહમાં રહેવા એ ઉપરેલા દેહને ફરજ
 કયો ત્યાર પછી તમને અને કવિવંશની કૃતિ થઈ ગયાવી.” મદનની
 દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થયા પછી કાચાપણને રહેવાનો અવકાશ નહોતો નથી;
 આટલું જતા પણ તે કામના મનમાં એવી શંકા આવે છે, “ તારે
 એવા તો ધણા અનુભવો છે કે જેમનામાં તુલામની કાચી અવસ્થા
 રૂપદેહ દેખાઈ આવે છે, તેનું શું કારણ ?” આ શંકાનો ઉત્તર એ છે
 કે જનનનો ઉદાર કરવાના દેવથી તેમણે અનુભવોની રચના કરી હતી.
 અર્થાત્ તોફાને સન્માર્ગ બતાવવાને સાર નાના પ્રકારનો જ્ઞાપનો
 પોને ધારણ કરીને તે તે જ્ઞાપને યોગ્ય ઉદ્ગાર તેમણે કાઢવા દના.
 જરૂરેને ઈશ્વરનું જ્ઞાન શી રીતે કરાવવું, તેમના આંતઃકરણમાંથી દુષિ-
 કારોને શી રીતે દૂર કરવા, દેવને સર્વથા અર્પણ કરી દેવાનો પાઠ
 નેમને કેવી રીતે શીખવવો, આવા આવા અનેક શુભ દેવપૂર્વક તેમણે
 પોનાના ઉદ્ગાર પ્રકટ કર્યા છે. છોકરાની યોગ્યતાનો વિચાર કરીને
 મદનાજી તેમને સાદું કોઈ વાર નાના અને કોઈ વાર મોટા અક્ષર લખી
 બતાવે છે, તે પ્રમાણે તુલારામ પોતે તો પૂર્ણ ધર્મજ્ઞ હતા, તોપણ
 તેમણે સંતજનોના કથાજ્ઞને માટે તેમના જુદા જુદા અધિકારને
 લક્ષમાં રાખીને નાના પ્રકારનો બોધ કર્યો છે, તેથી કરીને તેમાં કાચા-
 પાકનો સવાલજ રહેતો નથી. તુલારામ પોતેજ રહે છે કે:—

અર્મકાચે સાર્થી । પંચે દાર્થી ધરિલી પાટી ॥

તૈસે મંત જર્મી । ક્રિયા કરુનિ દાવિલી ઐર્મી ॥

કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તુલારામનું સાચું જીવનચરિત્ર તો
 તેમના રચેલા અનુભવમાંજ છે; અને ‘ વિશ્વાસને આળિ માદરાને’

(શ્રદ્ધા અને આદરસહિત) જેઓ તેમનું નિત્ય શ્રવણમનન કરશે તેમને સંત તુકારામના આંતરંગ હવનની સાથે થોડો થોડો પરિચય થવા લાગશે અને આવો અભ્યાસ દૈનિક થઈ ગયા પછી તેઓ આત્મ શુદ્ધચિત્તવાળા પુરુષના ઉપર પૂર્ણ કૃપા કરશે, એમાં અમને લેશ માત્ર પણ સંદેહ રહેતો નથી. વળી એજ પ્રમાણે બીજાને લક્ષ્યમાં લેવા જેવો મુદ્દો એ છે કે આ બધાજ અલંગ તેમની પૂર્ણ અવસ્થામાંથી ઉદ્ભવેલા છે—અર્થાત્ એ બધા અલંગ પણ અખંડ વિદ્યારૂપજ છે, તેથી તેમની સર્વની યોગ્યતા એક સરખી અને વેદના મંત્રાના સમાન જ માનવી જોઈએ. ‘તયાંચે ચિસાટ શબ્દ, સુર્વે મ્હણો એતિ વેદ’ એવો સંતવચનોને વિષે જ્ઞાનેશ્વરનો અભિપ્રાય છે.

૨. તુકારામનું સાચું હવનચરિત્ર તેમના અલંગોમાંથીજ આપણને પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, એવું અમોએ હમણાં કહ્યું તો ખરું, તોપણ લોકાચારને અનુસરીને તથા અર્વાચીન શોધકોએ કરેલી શોધખોળનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરીને અત્રે તેમના હવનચરિત્રના સંબંધમાં ચાર શબ્દો કહેવામાં આવે છે. તેમનો જન્મ ક્યારે થયેલો, તેમને તેમના ગુરુએ ક્યારે ઉપદેશ દીધેલો તથા તેમણે આ જગતમાંથી પ્રયાણ ક્યારે કર્યું, તેના સંબંધમાં કોઈ પણ ગ્રંથની અંદર કશુંજ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું નથી, તો પણ તેમનો પ્રયાણકાળ શકે ૧૫૭૧ માં થયેલો, એ વિષે કશો સંશય નથી. મહિપતિ પોતાના લક્ષ્મણના નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે:—

एकविसाव्यांत विपरीत काल । तुकयासी पातला तत्काल ॥

આટલું લખ્યા પછી તે આગળ જતાં લખે છે કે:—

पूर्वार्ध संपूर्ण ऐशा रीती । दुःखें देखिलीं नानारीती ॥

આ ઉપરથી એવું સમજી શકાય છે કે તુકારામના હવનનો પૂર્વાર્ધ ત્યારે પૂરો થયો હશે, ત્યારે તેમનું વય એકવીસ વર્ષનું હોવું જોઈએ. એ દિસાએ તેમનો જન્મ શકે ૧૫૩૦ માનવો પડે છે. વાર કરી પંચતી મારફતે તુકારામની જે વંશાવળી હાથ લાગી છે, તેના આધારે અહમદનગરના ૨૦ ભારદે તુકારામનો જન્મકાળ શકે ૧૫૨૦

ના માધ વદી ૫ ને ગુરુવારે સગસગ નિશ્ચયપૂર્વક જતાવે છે. તેમને પોતાને ગુરુપદેશ થયેલો, તેના સંબંધમાં તેઓ પોતેજ એક જગ્યાએ પોતાની ગુરુપરંપરા જનાવી દેતાં લખે છે કે:—

પેદાય ચૈતન્ય રાઘવ ચૈતન્ય । સાંગિતલી રૂણ માઝિકંચી ॥
 પાયાજી આપુલે સાંગિતલે નામ । મંત્ર દિલા રામકૃષ્ણ હરિ ॥
 માધ શુદ્ધ વદમી પાહોનિ ગુરુવાર । ફેલા અંગીકાર તુકા મહજે ॥

હવે માધ શુદ્ધતા દશમીને દહાડે ગુરુવાર આવતો દોષ એવી એકલી શકે ૧૫૪૧ નીજ સાક્ષ છે, એવું પંચાંગો જોતાં જણાય છે. મહિપતિએ જતાવેલા તુકારામના જન્મકાળમાં અને તુકારામના ઉપર ટાંકેલા હૃદયારને આધારે સાબિત થતા તેમના જન્મકાળમાં દશ વર્ષનો ફેર પડી જાય છે; તેનું કારણ એવું હોવું જોઈએ કે મહિપતિએ તુકારામના જન્મની ચોક્કસ સાક્ષ જતાવી નથી, પણ તેમના એકવીસ-મા વર્ષમાં તેમના ઉપર સાંસારિક વિપત્તિઓ તૂટી પડી, તે વખતે તેમના જીવનનો પૂર્વાર્ધ પૂરો થયો હતો એવું મહિપતિએ સાધારણ રીતે કહ્યું હોય એવું દેખાય છે. આ બધાનો સામટો વિચાર કરી જોતાં આપણે તુકારામનો જન્મ શકે ૧૫૩૦ ને બદલે ૧૫૨૦ માં થયેલો માનીએ તો કશી દરકત નથી—અર્થાત્ તુકારામનો જન્મ શકે ૧૫૨૦ ના માધ વદી પંચમી ને ગુરુવારે થયેલો અને શકે ૧૫૪૧ના માધ શુદ્ધતા ૧૦ ને ગુરુવારે તેમને ગુરુએ ઉપદેશ દીધો, એવો ભારદેએ કરેલા વિવેચનનો સારાંશ છે. વળી રા. રાજવાડે વાઘ ગામના એક વારકરીને ધેરથી મળી આવેલી તુકારામની વંશાવળીને આધારે એવા નિશ્ચય પર આવે છે કે, તેમનો જન્મ શકે ૧૪૯૦ની આસપાસ થયો હોવો જોઈએ અને તેમને ગુરુએ ઉપદેશ દીધો તે પ્રસંગ શકે ૧૫૨૦માં વિહંબ નામના સંવત્સરમાં માધ શુદ્ધ ૧૦ને ગુરુવારે બન્યો હોવો જોઈએ. ભારદેના મત પ્રમાણે તુકારામનું કુલ આયુષ્ય ૫૦ વર્ષનું હતું અને રાજવાડેએ કરેલી ગણતરી પ્રમાણે તેમનું આયુષ્ય ૮૦ વર્ષનું ફેર છે. તુકારામ શકે ૧૫૭૧માં વિરોધી નામના સંવત્સરના દાયજી વદમા શનિવારને દહાડે સદેહે વૈકુંઠ આત્મા ગયા. તેમની

એક ઓઢી અને કરમ હતી તેથી કામળ વર પાંગમને મેળવવાને પત્ની આપ્યાં હતાં અને તેજ દરારે મેળવવાની આગ્રહથી નામની એક દીકરીને મળવાને સાર પાડા આપ્યા હતા; એ નિશિ પાંચડી પાંગમને મેળવ પવિત્ર માને છે. પાંગમ ઉપરથી પણ કામળ વર પાંગમને દરારે મેળવ આવે છે. તુકારામના જન્મકાળ અત્યંત ગંધી અનિષિત છે, પણ તેમને નિર્ધાનકાળ તો ઓછરત છે, એમાં પ્રાપ્ત કરી શકા નથી.

૩. પૂનાથી ઉત્તર દિશામાં દસ માઈને અંતરે કન્દરાણી નદીને કિનારે દેહુ નામના ગામડામાં તુકારામના વડનાજો રહેતા હતા. તેમની અટક મોરે હતી. તેઓ જ્ઞાતના 'કાળાણી-રાદ' હતા અને કરિયાણું, અનાજ વગેરે ખરીદીને વેચવાનો કામો કરતા હતા અને એ વેપાર વડે તેઓ આગરબેર પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. તેમના કુળદેવ પંડરપુરના રાજ પાંડુરંગ હતા અને તેમના ઘરમાં પંડરપુરની વારી પણ થતી હતી. તુકારામથી આઠમી પેઢીએ વિશ્વંસર પુત્રા નામના એક તેમના પૂર્વજ મોટા લક્ષ્મ થઇ ગયા હતા અને દેહુ ગામમાં આવે આપણે જે વિડોયાનું મંદિર જોઇએ છીએ, તે પ્રથમ તેમનું અધાવેયું હતું. તેમને માટેજ દેવ પંડરપુરથી આસીને ત્યાં આપ્યા હતા. તેમણે દર પળવારે એક વાર પંડરપુરની યાત્રા કરવાની વારી લીધી હતી. તેમની પત્ની આમાળાઇ પણ ઘણી ભાવિક હતી. તેમના એ દીકરા એક હરિ અને બીજો મુકુંદ લગાઇમાં માર્યા ગયા અને મુકુંદની સ્ત્રી સતી થઇ ગઇ. હરિની સ્ત્રી તેના પતિના મરણ વખતે સગલાં હતી, તેને એક છોકરો સાંપડ્યો, તેનું નામ વિડોયા પાડ્યું. એ વિડોયાનો છોકરો પદાછ, પદાછનો શંકર, શંકરનો કાન્દોયા, કાન્દોયાનો બોલ્દો-યા અને બોલ્દોયાના પુત્ર તે આપણા તુકારામ. તેમના સાત આઠ પૂર્વજો આપાલી અને કાર્તિકી પૂર્ણિમાની વારીઓ અરાઅર નિયમ-સર કરતા હતા; અને તેઓ બધાજ પંડરીનાથના એકનિષ્ઠ લક્ષ્મી હતા. તુકારામ પોતે કહે છે કે: “સહજ વહિલાં હોતી સેવા। મ્હણનિ પૂજિતોં યા દેવા॥” આ બધાંનાં પુણ્ય ભેગાં થઇ ગયાં અને “શુદ્ધ વીજાપોટીં। ફલેં રસાઝ ગોમટીં॥” (જાતવાન કેરીના ગોટ-

લાગ્યાંથી મરસ આંખો પેદા થાય છે) એ ન્યાયે આખા મોરેવંશનો ઉદાર કરનાર અને ત્રણે લોકોમાં પોતાના સુવંશની ધ્વજ ફરકાવનાર સુપુત્ર બોદ્ધોળાની સ્ત્રી કનકાદને પેટે જન્મ્યો. ધન્ય છે તે કનકાદ માતાની કૃપાને કે જેના દ્વારા આવા દિવ્ય રત્નનો સંસારને લાભ થયો! ધન્ય છે તે દેદુ ગામને કે જેણે આવા પરમ ભગવદ્ભક્તને પેદા કર્યો અને આપણા મહારાષ્ટ્ર દેશની ભૂમિને પણ ધન્ય છે કે જ્યાં ઝાનેશ્વર મહારાજે જેનો પાયો નાખ્યો હતો, નામદેવે જેનો વિસ્તાર કર્યો હતો અને એકનાથે જેનો ઉપર ધ્વજ ચઢાવીને આખા જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી ભગવદ્ધર્મરૂપી લોકોત્તર અને દિવ્ય ઇમારતના ઉપર કળશ ચઢાવીને તે સંપૂર્ણ બનાવવાને સારૂ ઉપર ગણાવેલા ત્રણે સતોની બરો-બરી કરે એવા તુકારામરૂપી દીરા જેને સાંપજો! બોદ્ધોળા અને કનકાદએ કરેલી વિદ્વંસની ભક્તિના પૂર્ણ ફળરૂપે તેમને પેટે સાવજી, તુકાળા અને કાન્દોળા, એવા ત્રણ દીકરાઓનો જન્મ થયો. જેમના વંશમાં પરંપરાથી પવિત્ર સંસ્કાર આપ્યા આવ્યા હોય તેમના ધરમાંજ આવો મુદ્દ આત્મા જન્મ મદણ કરે છે. આઠ પેઢીથી ચાલી આવેલી વિદ્વં-ની ભક્તિનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ તુકાળાની અંદર થઇ ગયો.

૪. તુકાળાએ પોતાના શ્રવણનો પૂર્વાર્ધ પોતાનાજ અન્દોમાં વર્ણવ્યો છે; બીજાએ આપણી દક્ષીણેના કરતાં પોતાની દક્ષીણ સને પોતાને મોટેથીજ દીઠોય, તેને આપણે તેમને મોટેથીજ સાંભળી-એ એ વધારે ઉચિત છે. તુકારામ કહે છે કે:—

પાતિ શુદ્ધચંદ્ર પેલા વેપસાય । આદિ તો દા દેવ કુલપૂજ્ય ॥
 નયે ચોલો પરિ પાલિલે ઘનન । કેલિયાચા પ્રશ્ન તુઠી સંતી ॥
 સંઘસારે જાલો અતિ દુઃખે દુઃખી । માયદાપ સેર્ષી કમિલિયાં ॥
 દુષ્કાલે આટિલે દ્રવ્યે મેલા માન । સ્ત્રી પર્કી અક્ષ અક્ષ કરિતાં મેલીં
 ભજા પાટે જીયા ગ્રામલો યા દુઃખે । વેપસાય વેસે તુટી ચેતાં ॥
 દેવાચે વેઝલ્લ દોતે તેં અંગલે । ચિત્તામી જે ઘાલે કાગ્યેસે ॥
 આરંભી પીર્તન વરી પવાદરી । નવ્હસે અભ્યામી ચિત્ત વાધીં ॥
 વાદીં પાટ પેલી સંતાંવીં હસરે । વિશ્વાસે ઘાદરે વરોનિવાં ॥

ગાતી પુઢેં ત્યાંચેં ધરાવેં ધ્રુપદ । માવેં ચિત્તશુદ્ધ કરોનિયા ॥
 સંતાંચેં સેવીલેં તીર્થ પાયવળી । લાજ નાહીં મનીં યેઝં દિલી ॥
 ઠાકલા તો કાંહીં કેલા ઉપકાર । કેલેં હેં શરીર કષ્ટઝની ॥
 વચન માનીલેં નાહીં સુહદાંચેં । સમૂલ પ્રપંચે વીટ આલા ॥
 સત્ય અસત્યાસી મન કેલેં ગ્વાહી । માનીયેલેં નાહીં વહુમતા ॥
 માનિયેલા સ્વપ્નીં ગુરુચા ઉપદેશ । ધરિલા વિશ્વાસ દઢનાર્મી ॥
 યાવરીયાં જાલી કવિત્વાચી સ્ફૂર્તીં । પાય ધરિલે ચિર્તીં વિઠોવાં
 નિપેઘાચા કાંહી પડિલા આઘાત । તેળેં મધ્યેં ચિત્ત દુઃખવિલેં ॥
 વુડવિલ્યા વહ્યા વૈસલોં ઘરણેં । કેલેં નારાયણેં સમાઘાન ॥
 વિસ્તારીં સાંગતાં વહુત પ્રકાર । હોઈલ ડશીર પુરે આતાં ॥
 આતાં આહે તૈસા દિસતો વિચાર । પુઢીલ પ્રકાર દેવ જાણે ॥
 ભક્તા નારાયણાનુપેક્ષી સર્વથા । કૃપાવંત યેસેં કઠોં આલેં ॥
 તુકા મ્હણે માઝેં સર્વ માંડવલ । વોલવિલે વોલ પાંડુરંગે ॥

૫. આ સુંદર અભંગના ઉપર આપણે સારી રીતે વિચાર કરવો
 જોઈએ. (અ) સંસારના તાપમાં પોતે સારી રીતે તપ્યા, તેથી તુકો-
 યાને ખુબ દૃઢ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થઈ. નાનપણમાં તેમનાં માયાપ મરી
 પરવાર્યાં, મોટા ભાઈ સાવજી સંન્યાસી થઈ ગયા અને તેથી ધર-
 સંસારનો બધો જોગો તુકારામના માથા ઉપર આવી પડ્યો. દુષ્કાળ
 પડ્યો તેથી ધરની પૂંજી પરવારી ગઈ અને ઇન્જન-આખર પણ ગઈ.
 પહેલી ઓ રખુઆઈનો અન્ન અન્ન કરતાં કરતાં પ્રાણ ગયો. શિવાજી
 નામનો તેમનો સોથી પહેલો દીકરો મરણ પામ્યો. તેમની બીજી વારની
 ઓ જે પુનાના આપ્પાજી ગુળવેની પુત્રી અવલાઈ ઉદેં જિજ્ઞાસા
 ખારસી, તેમના માથામાં મારે એવી નીવડી. ધંધારોજગારનું તળિયું
 આત્રી મયું અને લેણદેણનું દેવાળું કાઢવું પડયું; આટલી બધી વિપત્તિ-
 નો માર તુકોયાને તેમની એકવીસ વર્ષની ઉમ્મરમાં પડ્યો અને
 તેથી દરીને દુઃખના સંતાપને લીધે તેમનું મન સંસારના પ્રતિ ઉદા-
 સીન બનતું મયું, અને એમ કરતાં કરતાં તેમને પૂર્ણ નિર્વેદની અવ-
 સ્થા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. સાધારણ માણસ આટલી બધી વિપત્તિના ભાર

નીચે દબાઇ જાય, પણ તુકોઆએ વિપત્તિનો ઉપયોગ પોતાની આત્મિક ઉચ્ચતા કરવામાં કરી લીધો. જે જે ખીનાઓ અને તેમને માટે તેમના મનને દુઃખ તો થયુંજ હતું, પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષની પેઠે તેમણે એવું માની લીધું કે એ વિપત્તિઓ દેવે આપે છે; વાળુને સાફ મોકલી છે. 'ઘરેં હાલે દેવા તિઘાલે દિવાલે' એ પંક્તિથી શરૂ થતા એક અંતઃગમાં તેમણે કરીથી પોતાની આત્મકથા રહી છે:—

ઘરેં હાલે દેવા ચાઈલે કર્કશા । ઘરી દે દુર્વશા જનાંમધ્યે ॥
અનુતાપે તુજે રાહિલે ચિંતન । જાલા હા વમન સંવસાર ॥
વળી-જેં કાંઈ કરિતો તેં માજે સ્વહિત ।
આલીસે પ્રચીત ફલોં વિત્તા ॥

અનુનાય એ પરમાર્થનું પહેલું પગથિયું છે. (આ) સંસાર તુકો-રામને એકેલા ધાનના જેવો લાગવા માંઓ અને ત્યારપછી તેમનું ચિત્ત પરમાર્થ તરફ વળી ગયું. પોતાની પરમાર્થશુદ્ધિને દૃઢ કરવાના હેતુથી તુકોરામે શુભ ચવા આવેલા વિદુલમંદિરનો શુભોદાર કરાવવા માંઓ, એકાદશીના ઉપવાસ કરવાનો નિયમ લીધો અને કીર્તન કરવાનું શરૂ કર્યું; પણ શરૂઆતમાં તેમના કીર્તનોમાં રસની જગ્યાએ થઈ નહિ, શુષ્ક લાગ્યાં; કારણકે 'નવ્દર્શન અમ્યાસી' તેમને અભ્યાસ ન હતો. પછી શ્રદ્ધા અને આદરપૂર્વક તેમણે રાનેશ્વર, કબીર, નામ-દેવ, એકનાથ વગેરે સતોનાં વચનોનો સ્વાધ્યાય કરવા માંઓ અને તેમના મનનપૂર્વક તેમાં તદ્દપ થઈ જવાનો અને હરિદાસો (કથા-પાઠકો) ની પાઠગ જાણ રહી 'માયે ચિત્તશુદ્ધ કરૂન' (ભાવ પડે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને) પ્રપદ ગાવાનો તેમણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; તેમણે સતોના ચરણનું સેવન કર્યું અને તેમ કરવામાં 'ન લાજ નાઈ મનીં યેડં દિલી!' (મનને શરમ કે સંકોચ થવા દીધો નહિ.) પ્રપંચ માત્ર ઉપર તેમને ભારે સુગ આવી ગઈ, તેથી સગાં-સખી-ઓની વાતો કાને ન સાંજળતાં તેમણે 'ચિત્તીં ઇક, રઘુમાઈંવા પતિ' પોતાના મનથી એકલા રઘુમાઈના સ્વામી વિદુલનેજ પકડી લીધો. આ રીતે તુકોરામે ચિત્તશુદ્ધિનો રસ્તો દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ઝાલી લીધેલો દેવાથી

તેમનામાં ઉપદેશ કમ્બાનો સંકેત જાણી શકે તેવા પદો પામે ત
 દેવમંદિરને રામનાથનું, ખર્ચને રામનાથ, કિલ્લાના નામ રામનાથ,
 લોકલાજને પગનાથ, રાજાની પાસે મળતો રામનાથ, શિવ પાસે, રાજા
 કષ્ટ વેદીને પાળ પાઠનામાં આવી શકે એવાં કવિએ કર્યાં, આને તેમની
 સાધનાનો દર્પક્રમ દર્શાવે. તે જગ્યાનાં સ્થિતિનુસાર એ જગ્યાનાં તે તેમની
 દેવયુક્તિ બળીને ખાક થઈ ગયા અને તેમને આ જગ્યાને જ મંદિર કાળમાં
 ગઈ. (ઈ) તેમનામાં નવા અપરથી પોતાના આવી ગયા એવાં તે તેમની
 આશાથી ચેતન્યે તેમને 'રામનાથ રત્ન' એવું કવિએ અને સ્થિતિ મુજબ
 મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો; ત્યારપછી તુકારામ નામના પદાને આર બંધનમાં
 પડાડ ઉપર આશા જતા અને ત્યાં જિહ્વામાં અમુક વચન મળી તેજો
 રહ્યા. એ વિષે તુકારામ પોતેજ કહે છે કે, તુજા રક્ષણે ગમનાર્થી ।
 કૃતકૃત્ય જ્ઞાલોં આર્મ્હીં ॥ (ઈ) પોતે કન્યા ગયે ગયા એટલે માનવીયાં
 જ્ઞાલી કવિત્વાર્થી સ્ફૂર્તિ ।' તેમને કવિના કરવાની આનંદરસ
 થઈ આવી; આયું થયું એટલે લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી
 તુકાયા અભંગ રચના થઈ ગયા, પણ તેમ કરવા જતા તેમના ઉપર એક
 મોહું વિદ્ય આવીને ઊભું રહ્યું. વાવોડી ગામના એક રામેશ્વરના પિતાન,
 રાજદરબારમાં સન્માનયોગ્ય અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા. તુકારામ,
 વેદના અર્થો યુક્ત મરાઠી ભાષામાં અભંગ રચે, તે રામેશ્વર ભટ્ટથી
 સહન થયું નહિ, તેથી તેમણે દેહુના પંડિતિયાએને બેઠા કરીને તુકારામને
 ગામ બહાર કરાવ્યા અને તેમના રમેશ્વર અભંગોની પોથી દંડા-
 ચણી નદીના એક લિંગ દરામાં ફેંકાવી દીધી. પહેલાં એક વાર લેણ-
 દેણનાં ખત-દસ્તાવેજ પાણીમાં ફેંકી દઈને તેમણે પોતાના સંસારના
 ઉપર પાણી ફેરવ્યું હતું અને પોતાની કવિતાએને પાણીમાં ડુબાડી
 દઈને તેમણે પોતાના પરમાર્થ ઉપર પાણી ફેરવ્યું, એવું સમજીને ગામના
 લોકોએ તુકારામ પુત્રનો ખૂબ દુઃખેતો કરવા માંડ્યો. આ વખતે તુકાયા
 તો નદીકિનારે એક પથ્થરની મોટી શિલાના ઉપર શોકગ્રસ્ત થઈને
 પડી રહ્યા. આ બાલુએ પૂતાના નાગનાથ મહાદેવના મંદિરમાં અન-
 ધડ સિદ્ધ નામનો એક ઓલિયો રહેતો હશે, તેની પાસે રામેશ્વર ભટ્ટ
 ગયા. ત્યાં રનાન કરતાં તે ખૂબ દાઝયા અને તેમના દાહનું શમન થયું

ન હતું, તેથી તે આગંદી ગયા. ખીછ બાલુએ દેદુ ગામમાં એવો ચગ-
તાર થયો કે જે દડાડે તુકારામે પોતાની કવિતાઓ ફેંકી દીધી હતી,
તેનાથી બરાબર ઓદમી સાંજ વેળા ઇન્દ્રાવણીના દરા ઉપર તરવા લાગી.
તુકારાના જીવને શાંતિ થઇ, આનંદ થયો અને “થોર અન્યાય ફેલ્ડા
તુણા અંત મ્યાં પાહિલા” કહ્યાદિ સાત અભંગ તેમણે ત્યાં ને ત્યાં
રમી કાઢ્યા. પછી ત્યારે રામેશ્વર ભટ્ટ તુકારામને ખીછવાર મળ્યા ત્યારે
“ચિત્ત શુદ્ધ તરી શયુ મિત્ર હોતી” એવો અભંગ તુકારામે
તેમને સંભળાવ્યો, ત્યારે રામેશ્વર ભટ્ટને શરીરે જે બળતરા થતી હતી
તે ટાટી પડી. ત્યારપછી રામેશ્વર તુકારામને શરણે ગયા અને તેમના
શિષ્ય થયા. આ બધી દહીકત તુકારામે સ્વમુખે વર્ણવી છે. એ
અભંગોની આંદર તુકારામે પોતાનો અનુભવેલો એક સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો
છે કે, “મક્કા નારાયણ જીપેક્ષી સર્વથા । રૂપાવંત પેસેં ફલોં
આલે ” (નારાયણ પોતાના ભક્તની ઉપેક્ષા કરતા નથી એવા તે
કૃપાવંત છે, તે મારા સમભ્યામાં આવી ગયું.) એ વચન મનન-
શીલ વાચકના ચિત્તની આરપાર નીકળી જાય છે અને કૃપાવંત નારા-
યણ ભક્તોની ઉપેક્ષા કરતાજ નથી, એવો વિચાર મનમાં આવતાં
દેયું ભરાઇ આવે છે અને આંખોમાં આંસુ જીભારાઈ જાય છે. તુકા-
રામનો આત્મચરિત્ર ઉપર રમેલો આ એકજ અભંગ મુમુક્ષુઓને
આગળનો માર્ગ બતાવવામાં ધણેજ ઉપયોગી નીવડે એવો છે.

૬. પછી તુકારામ રિયતપ્રય થઇ ગયા અને તેમનું મન તથા
ઇન્દ્રિયો તેમના કાખમાં આવી ગયાં. આખા સંસારને મોહવચ કરી
દેનાર એ વરતુઓ કનક અને કામિની, તેમના મોહ ઉપર તુકારામે
જય મેળવ્યો, પણ તે એને ક્રૂપા પછી તેમને માટે સંસારમાં રહ્યું
પણ શું ? કામિની એટલે સ્ત્રી. પરસ્ત્રીનો લોભ કરવો એ તેા જાણે
પાપજ દહેવાય, પણ પોતાની સ્ત્રીનો લોભ એ કાંઈ ઓછો અનર્થ-
કારક નથી. તુકારામની સ્ત્રી જિજ્ઞાસા-કેવી હતી તે વિષે તુકારામ
કહે છે કે, “વાઈલ વર્કશા અસલ્યામૂલેં માક્ષી જનાંત દુર્દશા”
(ખાધડી કર્કશા નીકળી તેથી મારી દુનિયામાં દુર્દશા થઇ) તોપણ

જિજ્ઞાસા ધરે તેવી તોય પતિવ્રતા તો હતીજ. ધણીને અવગણ્યા પહેલાં તે પોતાના મોઢામાં અનનો દાણો પણ મૂકતી ન હતી. રોટલાની પોટલી માથે મૂકીને તે આઘ બિચારી તુડારામની શોધમાં જંગલે જંગલ ભટકી વળતી. જિજ્ઞાસા અને તુડારામની લગાઈ એ તો પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિની લગાઈના જેવી હતી. એઉમાંથી કોઈનો વાંક કોઈ સકાય એવું નથી.

ગોળી આલી ઘરા । ઢાળે શાઁ નેદી પોરાં ॥

મરી લોકાંચી પાંટોરી । મેલા ચોરટા શાળોરી ॥

આવી રીતે જિજ્ઞાસા સંતાપ કરતી અને કહેતી કે, “કાચ તરી દેઁ તોડિતીલ પોરેં । મરતીં તરી વરેં હોતેં આતાં” તે ત્યારે આવું કહેતી ત્યારે તુડારામ તેને જવાબ આપતા કે, “તુજા મ્હણે સોટા । રાંઢે સંચિતા ચા સાંઢા !” જિજ્ઞાસા ત્યારે પોતાનાં છોકરાંની હાલત તરફ જુએ ત્યારે તેના મનને બળાપો થાય, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, પણ તુડારામ કાંઈ જુદી વસ્તુ તરફ જોતા હતા. તેમની અવસ્થા એવી હતી કે, ‘પ્રસંગી ચા નાहीं देहाची भावना’ (કોઈ કોઈ વાર તેમને દેહતું ભાન પણ રહેતું નહતું.) આવી રીતે નિઃશ્રીમ ભગવત-પ્રેમમાં ડૂબકી મારીને તુડારામ દેહબુદ્ધિ ગુમાવી બેઠા હતા અને પોતાના સ્વસ્થના રંગમાં રંગાઈ ગયા હતા અને તેમણે પોતાના દેહની રક્ષા કરવાનું કામ પ્રારબ્ધના ઉપર છોડી દીધું હતું. બધો વખત તેઓ પોતાનો ભગવાનની સાથે યોગ કરી રાખવાને સારૂ તમામ ઉપાધિઓથી મુક્ત થવા ઇચ્છતા હતા, તેથી તેમને જિજ્ઞાસાની કશીયો નહીં ક્યક્ય જેવી લાગે, એ પણ તેમના જેવાને માટે સ્વાભાવિક છે. જિજ્ઞાસા તુડારામને વિશે કશીયો કરતી કે—

उठितें तें कुठितें टाळ । अवघा मांडिला कोल्हाळ ॥

जीवंतचि मेलें । लाजा वाढूनियां प्याले ॥

(કોઈતાં વારનેજ મંહરા ફટવા મંડી જાય છે અને આખે દિવસ એધિયાઈ મચાવી મૂકે છે. એણે તો મને ડાવતીજ મારી નાખી છે.)

આપુ' દહીને તુકારામની આસપાસ એકદા થયેલા વૈષ્ણવ
ભક્તોની તરફ જોઈને જિજ્ઞાસા તરફથી અને તુકારામને પણ રહ-
કારતી ત્યારે તે તેને કહેતા કે:-

કોણ ઘરા ચેત્ત આમુચ્યા કાશાલા ।
કાય જ્યાચા ત્યાલા નાહીં ધંદા ॥
દેવાસાઠીં શાલેં ઘઘાંડ સોફેરે ।
કોમલ્યા ઉત્તરે કાય ઘેચે? ॥
માનેં પાચારિતાં નઘ્દે ચારાણુક ।
ધેરે ચેતી લોક પ્રીતીસાઠીં ॥

(આપણે ઘેર જેઓ આવના દશે તેમને શું કાંઈ ધંધો-રોજગાર
નહિ હોય તેથી આવના દશે? આપુ' વિશ્વ દેવતું છે અને દેવને સાર
ઉત્પન્ન થયું છે. મોટેથી મીઠા બોલ બોલતાં તારે કશો ખર્ચ કરવો
પડે છે? જેઓ આપણે ઘેર પ્રભને ખાતર આવે છે, તેમની સાથે
સન્માનપૂર્વક બોલવામાં તને આર શો પડી જાય છે?)

આ રીતે તુકારામ દોઢ વાર જિજ્ઞાસાને મીઠા અને પ્રમાણ સમ્બોધ
પડે ચિખામણુ દેતા, ત્યારે દોઢ વાર ખૂબ ખિજવાઈ જઈને તેને સારી
રીતે તનડપી કાઢતા અને કહેતા કે:-

તુકા મ્હણે કાંઈ ન કરિતાં ચિત્તાગ । ઘાહનિયાં મારકુંથે માથાં ॥

(રાંઠ જરા પણ પિયાર તો કરતી નથી અને જૂઠી પોતાના માથા
ઉપર બધા વાર તાબી લઈને દુઃખી થાય છે.)

એણે જાણુ જે કાંઈ કરતાં અથવા એક ખીજાને જે કાંઈ કહેતાં
તે તેમની પ્રકૃતિને જોતાં સ્વભાવિકજ દનું. તેમાં કાંઈનો દોષ કાંઈ
જેવું દનું નહિ, પણ આ મામાપની સદાશ્રમાં તેમને પેટ જન્મેલાં
છાંદસાંને વચ્ચે પડીને બોલવાનો કશો અધિકાર ખરો કે નહિ? તુકા-
રામ તો કહેતા કે છાંદસાં પણ કાલાં-ગમરા મધને બેસી રહે, એજ
તેમને મારે ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે પોતાના ધરસંસાર તરફ સદૃશ
આપવાની કે પોતાની સ્ત્રી તરફ સદૃશ આપવાની જે તુકારામને એક

મોમેં આણિ માતી । ઘાઘાં સમાન જે ચિત્તી ॥
તુફા મ્દળેં બાલેં । ઘરા ધૈકુંઠ સગલેં ॥

શિવાજી પાછા પૂના તો ગયા પણ તુકારામની અમૃતવાણી સાંભળીને અને તેમની વિદુશરૂપ થઇ ગયેલી મનિનાં દર્શન કરીને તેમને એટલો બધો આનંદ થયો કે રાજદારબારનાં જરૂરી હામકાજ દહાડે પૂનામાં રજા રજા આટોપી સહને રાત્રે વાણી કર્યા પછી ઘોડા ઉપર ચઢાર થઇને દેડુ, લોદગાંવ એ બેમાંથી ત્યાં રાત્રે તુકારામ કીર્તન કરવા જવાના હોય ત્યાં શિવાજી દર્બારે આત્મા આવના. તુકારામ અને શિવાજીનું મિલન એ સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યના મિલનનું સુચક છે. તુકારામના મનમાંથી કનકકામિની ઉપરનો મોહ કેવો નિર્મૂળ થઇ ગયો હતો, તે ઉપરની બે ત્રણ વાતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એ ઉપરાંત તે પોતે પણ કહે છે:—

एक घरिला चित्ती । बाझीं रखुमाईचा पत्ती ॥
तेणें जालें जवधें फाम । निचारिला भवभ्रम ॥
परद्रव्य परनारी । जालीं विपाचिये परी ॥
तुफा म्दणे फार । नाही लागला प्यवहार ॥

તુકારામે એક જગ્યાએ એવું પણ કહ્યું છે કે, “માન દંમ ચોષ્ટા । હે તોં રૂફરાચી વિષ્ટા ।” આ રીતે બી, પૈસા અને પ્રતિષ્ઠા અથવા દરિયણા, ચિત્તૈયણા અને લોકૈયણા, એ ત્રણે એયણાઓથી તે ધણાજ કિંચે જર્મને બેદા હતા.

૭. તુકારામના સ્વભાવમાં જેમ જેમ ભક્તિ, વૈરાગ્ય આદિ સંતનાં લક્ષણો પ્રકટ થવા લાગ્યાં તેમ તેમ તેમની આસપાસ ભક્તમંડળ જનમતું ગયું. તેમનો પેતાનો નાનો ભાઇ કાન્હોળા, ગંગાધર મવાળ કડુસકર, સંતોળા ધાંચી, જગનાડે ચાકણકર, નાવજી માળી, કોંકભટ પૌરાણિક વગેરે તમામ ન્યાનજાતના ભાવિક સમજીનો તુકારામના અનન્ય ભક્ત બની ગયા. રામેશ્વર ભટ્ટ જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, જેઓ પ્રથમ તેમની નિંદા કરતા હતા, તેઓ પણ હવે તુકારામની ભક્તિ અને

તેમનામાં પ્રકટ થયેલાં જ્ઞાનીનાં લક્ષણ જોઈને તેમને શરણે આપ્યા અને તેમના શિષ્ય થયા. સંતોઆ ધાંચીના હાથની લખેલી અક્ષરની પોથી મેં એક વાર દીડી હતી. તુકારામની કીર્તન કરવાની પદ્ધતિ પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ જઈ પહોંચેલી અને સાંભળનારાઓને પણ સ્ફુર્તિ કરાવી દે એવી હતી. દેવ અને ધર્મની વિરુદ્ધ જેના મનમાં પછી ગાંઠ પડી ગઈ હતી એવો કોઈ સંસારાસક્ત મનુષ્ય આજેજ દિવસ તેમનાં કીર્તન સાંભળ્યા પછી પોતાના ઘર ઉપર તુલસીપત્ર મૂકીને—અર્થાત્, પોતાની બધી માલમિલકત કૃષ્ણાર્પણ કરી દીધે તે તુકારામનો શિષ્ય થઈ ગયો હતો એવી એક પ્રસિદ્ધ દંતકથા છે. લોકોનાં મનનું રંજન થાય એવું બોલવાની તેમને પરવા ન હતી. તે તો દેવના મનનું રંજન કરવાને સારૂ ભક્તિભાવયુક્ત કથાકીર્તનો કરતા હતા. તેઓ કવિતાઓ રચતા હતા, તે પણ લોકોને બોધ દેવાને સારૂ અને તેમને પરમાત્માના સ્વરૂપનું પિછાન કરાવવાને સારૂ રચતા હતા. તેમની કવિતાઓમાં તેમના હૃદયની તીવ્ર લાગણીની પરાકાષ્ટાનું દર્શન થાય છે. જીવોના કલ્યાણને માટે તેમને એટલી સખ્ત ઉત્કંઠા હતી કે તેમણે ધૂર્ત, પાખંડી, નાસ્તિક તર્કટી, દાંભિક, ધર્મદ્વેષી, આચારબ્રષ્ટ અને વામાચારી શાકેતો વગેરેના ઉપર અત્યંત ક્રોધ લાપામાં પ્રહાર કર્યા છે.

આમ્હાં હેં ઉચિત જગા દાવી નીત । કરાવે ફજીત ચુકતી તે

આવું એક જગ્યાએ તેમણે પોતેજ લખ્યું છે. સ્વાર્થી પેટલ લોકોના ઉપર પ્રહાર કરવામાં તેમણે જરા પણ ક્યાસ રાખી નથી

હોઈલ તૈસે વલ । ફજીત કરાવેં તે સલ ॥

તુકા મ્હણે ત્યાંચેં । પાપ નાહીં તાડનાચેં ॥

તેમના મુખમાંથી ક્રોધ શબ્દ નીકળતા, પણ તે જીવોના ઉદ્ધાર માટે પોતાના અંતઃકરણની તીવ્ર લાગણીને લીધે નીકળે છે, એવું તે એક પ્રસંગે કહ્યું છે:—

જગ તરી આહ્યાં દેવ । પરિ હે નિંદિતોં સ્વભાવ ।

યેતો દિતાચા કલ્લવળા । પડતી હાતીં મ્હણોનિ કાલ

જ્યો કાળના પંચનમાં અપકાષ્ટ ગયા છે, તે મારાથી જોયું જતું નથી, એટલા માટે તેમના દિનનો વિચાર કરીને હું તેમના સ્વભાવની નિંદા કરું છું. સર્વ જગતને વિધ્નુમય જોયું એવો જો કે મહારાષ્ટ્રવનો પરમ ધર્મ છે, છતાં તુકારામના મોદામાંથી કોર વાણી નીકળી પડતી તે ધણું અરાજ લાગે છે, પણ તેમના જિગરમાં જોવાને માટે એટલી બધી લાગણી હતી તે રાહી સહતા નહિ. તુકારામના જોડે જો જોવાને માટે હિલકટ બાર રાખનારા પરમપ્રેમાળ અને પરમદયાળુ સંત બાગ્યેજ જોવામાં આવશે. દિનૈધીના પ્રકાર તો ફૂલના દશ છે. તુકારામના પ્રત્યેક અંગમાં તેમની એકનિષ્ઠતા, નિસ્તીમ ભગવતપ્રેમ, સમજુદ્ધિ, અને અંતઃકરણની તીવ્ર લાગણી-એટલા શુદ્ધ સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

૮. તુકારામે જ્ઞાનેશ્વર, એકનાથ, નામદેવ, કળીર ઇત્યાદિ સતોના ગ્રંથોને 'વિઘ્વાસે આદરે' વાંચ્યા હતા, તે તો પૂર્વે કહ્યું છે. તેમની અવજીભક્તિ ધણી બારે હતી. ગીતા, જ્ઞાનેશ્વરી, ભાગવત, નાથ ભાગવન, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ ઇત્યાદિ ગ્રંથો તેમણે ફરી ફરીને સેંકડો વાર વાંચી કાઢ્યા હતા, તે ઉપરાંત તેઓ પુરાણની કથાઓનું અવજી કરતા હતા અને પછી ભંડારાના કુંગર ઉપર કોઇ એકાન્ત જગ્યાએ બેસીને તેનું મનન કરતા હતા. અવજી, મનન અને નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં વ્યત્તની શુદ્ધિ થઇ જાય, ત્યારે સદ્ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે અને સદ્ગુરુની કૃપા થઇ ગઇ એટલેજ તેજ ક્ષણે સાધકમાં સાક્ષાત્કાર કરવાની યોગ્યતા પ્રકટી નીકળે છે. ભક્તિ-રસથી નીનરતા મરાહી બારાના અપૂર્વ ગ્રંથ-એકનાથકૃત ભાગવતનું તુકારામે એક હજાર વાર પારાપણુ કર્યું હતું, એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. તુકારામને જ્ઞાનેશ્વરીનો અને એકનાથકૃત ભાગવતનો અતિ ઉત્તમ પરિચય હતો. તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણુ તેમના અભગોમાંથી મળી આવે છે. તુકારામના અભગોમાં પુરાણોની પણ અનેક કથાઓના ઉલ્લેખ જોઈ છે. તે ઉપરાંત તે પોતે પણ કહે છે:—

પુરાણીંચા રતિદાસ । મોડ રસ સેવિલા ।

નવ્હતી દે આદાચ વોલ । મોકલે ફોલ કવિત્વ ॥

જાણીએ કે જો આપણે આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરીએ તો આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે. આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે. આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે.

અમારા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે. આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે. આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે.

આ અભિગમની સામે અમારા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે. આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે. આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે.

અમારા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે. આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે. આપણને આપણા જીવનમાં આવી રીતે જીવવાનું શરૂ કરવાનું પડશે.

અત્યંત પતિનો વહિનઃ સ્વયમેવોપજામ્યતિ ॥

શ્રીમદ સંતોની આજ્ઞા પુદારામે શ્રીમદ વિશેષ આધાર ગીતા ભાગવત ઉપર રાખ્યો હતો. અહીંની દિનરાત્રી દેવી દેવી એકે તે વિશે પુદારામ કહે છે કે—

ગીતા ભાગવત કરિતી શ્રવણ । આણિક ચિંતન વિઠોવાયે

પુદારામ સારી રીતે અહીં-વાંચી જાણતા હતા, એ વિશે તેમણે કહેવાનું કશું કારણ નથી. અંતરિક્ષમાં તેમના ગોરના ઘરના ચોખ્ખા ઓમાં એક પાન ઉપર તેમના હાથની સહી છે. શરૂઆતના દિવસોમાં પુદારામે વાચન, અધ્યયન, શ્રવણ, મનન વગેરે અગત્યની કાર્યો કરતાં. સંતોનાં વચનનો યથાર્થ ઉપયોગ તો તેમણે કરી જ નહોતો. અમસ્તા ઉપર ઉપરથી વાંચી જનારા તો ઘણા બહુ હતા. એક દોડા દોડા હોય છે, પણ દીવાની અંદરથી જેમ મેશ પેદા થાય છે તેમ વિદ્યાની સાથે સાથે અહંકાર આવે છે, એટલા માટે વિદ્યાને લોકોના કરતાં ભક્તોનું સ્થાન ઘણું ઊંચું છે; કારણકે ભક્તો પોતાના સર્વસ્વ દેવને સમર્પિત કરીને પોતાની જાતને—પોતાના કુદરતને નાશ કરી નાખે છે. તેમનું તો એક વિદ્યુત સર્વસ્વ છે. તે પરમાત્મરૂપ બની જાય છે. તેઓ એકદેશીયપણાના અહંકારમાં

નીકળાને સર્વામકપણાનું શુભ ભોગવે છે.

૯. અગુણ અને નિર્ગુણ બેઉ મળાને એક સમ્બિદાનંદધન પાંદુ-
રંગ સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા છે એવો તુકારામે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો.
“સમુણ નિર્ગુણ જયાર્થી હોં અંગે । તોચિ ચામ્દાં સંગે મીઠા
કરી ॥” કે દાણ દહને છટનાઉપર પગ મીટીને લીલા રહેલા પાંદુ-
રંગ તેમના ઉપાસ્ય દેવના હતા અને એ દેવના ચિંતનમાં મગ્ન થતાં
થતાં તે પોતાના સ્વરૂપમાં જઈ મળ્યા. જે અગુણ છે, તેજ નિર્ગુણ
છે એવી તેમની દૃઢ નિષ્ઠા હતી. પ્રેમના આનંદનો અનુભવ લેવાને
સાર તે કોઈ કોઈ વાર કહેતા કે “નકો દાણમાન ધામસ્થિતિ-
ભાવ । મી મક્ત તું દેવ પેસેં કરી ।” પણ “મીચિ મજ વ્યાલોં ।
પોટા આપુલિયા આલો ॥” (હું મારામાંથી પેદા થયો છું, મારા
પોતાના પેટમાંથી જન્મ્યો છું) એવા અદ્વૈતવાદી ઉદ્ધાર તેમના કેટ-
લાક અમંગલોમાં જોવામાં આવે છે. ગોક્ષની પોટલીને તેમણે પોતાની
પાસે રાખી મૂકી હતી અને પ્રેમામૃત વડે દેવનું પૂજન કરતા હતા.
સાચા સંતોની ન્યાતન્ત્રતનો વિચાર ન કરવો એવું તેઓ કહેતા હતા,
પણ વર્ણસંકરતા કરવી નહિ અને પોતાનાં વર્ણોચિત કર્મ ઊભાં
નહિ, એવો ચોખ્ખો ઉપદેશ પણ કરતાજ હતા. પોતાનો વેદધર્મ,
પોતાની કુળપરંપરા અને સમાજના બંધનો, એ ત્રણેનું તેમણે પોતાના
જીવનમાં અને દાન્યોમાં કદી ઉલ્લંઘન કર્યું નથી; એટલુંજ નહિ પણ
“વાત્તા ચોલેં વેદનીતિ । વારું સંતોં ફેલેં તેં” (હું મોટથી વેદને
અનુસરીને બોલીશ અને સંતાએ જે આચર્યું છે તે હું પણ આચ-
રીશ) એવી તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી. એકનાથની માફક તેમણે પણ મહા-
રાષ્ટ્રની જનતામાં ભગવદ્દલક્રિતનો પ્રચાર કરીને લોકોની નીતિરીતિમાં
સુધારા કર્યો અને લોકોને આરિચ્ચવાન બનાવ્યા; તેમાંથી આગળ જતાં
શિષ્યાઓ જેવો યોગ્ય પુરુષ મહારાષ્ટ્ર દેશમાં જન્મ્યો, જેણે દેશને
સ્વરાજ્યનું અને સ્વતંત્રતાનું દાન કર્યું. ધર્મનો ઉદ્ધાર થાય એટલે
તેના વડે સ્વાભાવિક રીતેજ દેશનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે.

૧૦. તુકારામની વાણી પ્રેમામૃત વડે રસાદ્ય ગવા પછી તેમણે

॥ श्रीविठ्ठल ॥

શ્રીતુકારામ-ગાથા

ગુજરાતી ભાષાંતર

મુંદર તેં ધ્યાન ઉભા વિટેવરી । ઘર કઢાવરી ટેવૂનિયાં ॥૧॥
તુઢસીહાર ગઢ્યાં કાસે પીતાંબર । આવડે નિરંતર હૈંચિ ધ્યાના ॥૨॥
મકરકુંડલે તઢપતી શ્રવણી । કંઠી કૌસ્તુભમણિ વિરાજિત ॥૩॥
તુકા દાણે માઢેં હૈંચિ સર્વમુલ । પાહીન શ્રીમુલ આવડીને ॥ ૪ ॥

૧-ઈંટ ઉપર ઊભા રહેલ ભગવાન પાંદુરંગનું ધ્યાન કરવા ચોગ્યસ્વરૂપ અતિ મુંદર છે. તેમણે પોતાના બેડે હર કમર ઉપર ટેકબધા છે, તુજસીની માળા ગળામાં લટકી રહી છે અને ઢેડે પીથું પીતાંબર ધારણ કર્યું છે, એવા સ્વરૂપનું નિત્ય ધ્યાન કરવાથી મને સુખ ધાય છે. ઢાને મકરાકૃતિ કુંડળ ઝળકી રહ્યાં છે અને ટોકમાં કૌસ્તુભમણિ ધારણ કરેલ છે. તુકારામ કહે છે કે આવા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવામાંજ મારું સર્વ સુખ રહેલું છે અને તેમનું મુગ્ધોભિત બદન મને એવું વહાલું લાગે છે કે હું તેને મીટ માંડીને ગીરજાબદ્ધ કરું છું.

૨-કંઈના ઉપર જેમણે મેળવના નામનું કૃપા બેસાડ્યું છે અને જેમની દૃષ્ટિ સામે મોટે કોઈ સરખી રીતે મેળવી રહી છે તેમનામાં, હે હરિ ! મારી પુનિ વિચર થાઓ. હે દેવ ! તમા પ્રકારના આયિક્ષ પદાર્થો પ્રતિ મારું મન કરી જોવાય રહ્યું છે તેમને મારે મારા મનમાં કરી દેવતા પ્રકટે નહિ. અધ્યાત્મિક દેવતા જે જે પદવીઓ છે તે જામીજ દુઃખના જાડારૂપ છે. કદાચ મારું મન બુદ્ધથી પણ તેમાંની કોઈ પદવીને મારે લોભાય લોપાય દેવ ! તમે મારા મનને ત્યાં જવા દેજો માં. કારણ જો જાયામાં સાર છે તે હું રામજી ગયો છું. જો સાર જોવા છે કે કર્મ અને ધર્મ તમામ નાશવંત છે એવું તુકારામ કહે છે.

૩-હે પ્રિય રઘુમાઈ (કૃષ્ણમાળી) ના પતિ ! મારી જો તમારી ભૂતિના ઉપરજ વિચર થાઓ. હે દેવ ! તમારું સ્વરૂપ સુંદર છે અને તમારું નામ પણ અતિ મીઠું છે. જો જોઈના પ્રેમ મારા મનમાં સર્વદા પ્રેમ પ્રકટ થાઓ. હે વિઠાળાઈ મારી માવડ (પ્રેમાધિક્યને લાધે અને તુકારામ ભગવાનને મા કરીને સંબોધે છે) તું તો મને માત્ર એવુંજ વરદાન દે કે તું મારા દૃઢ અંદર પ્રવેશ કરીને ત્યાંજ તારું નિવાસ સ્થાન બનાવી દે. તુ રામ કહે છે કે મારું સર્વ સુખ તો તારા ચરણમાંજ રહેલું એટલે પછી મારે બીજું માગવા જેવું હોયજ શું ?

૪-નાનુક, સુશોભિત અને સર્વાંશે કામદેવના સરખી મોહક જેમની આકૃતિ છે, જેમના તેજ આગળ સૂર્યચંદ્રનું આંખું પડી જાય છે, જેમના કપાળ ઉપર કસ્તૂરીનું તિલક રહ્યું છે અને ચંદનના અંગરાગ વડે જેમનું શરીર મધમાં જેમના કંઠમાં વૈજયંતી માળા ઝૂલી રહી છે, માથે મુકુટ કાને કુંડળવડે જેમનું શ્રીમુખ દીપી રહ્યું છે, જો સુખડું

તો મનોહર દીસે છે કે જાણે આખા વિધના આનંદરસને એકત્ર કરીને ધણું હોય એવું લાગે છે. કેટ જરીની કિનારીનો પીતાંબર ધારણ કર્યો છે અને અંગે કિનાળાનું ચોટું જોડ્યું છે. મેઘના સરખો જેમનો નીલ વર્ણ છે, એવા ભગવાનનું શ્રીમુખ મેં નીરખ્યું ત્યારથી મારો જીવ જાડ્યો રહેતો નથી, મારા અંતરમાં તાલાવેલી ધયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હું મારી ચર્વ ઇન્દ્રિયો ! તમે હવે બીજું બધું બૂલી જઈને એક દિશાએ જ ધડી જુઓ.

૫-હે હરિ ! કેડ ઉપર હાથ રાખીને જાણે તમે ઊભા હો અને તમારે ગળે તુલસીની માળા લટકી રહી હોય એવું તમારું રૂપ મારાં નેત્રોને નિહાળવા દો. વળી તમે ઇંટના ઉપર તમારા બેઠ ચરણ ગોઠવીને ઊભા હો એવું રૂપ હું મારી નજરે જોઉં. કેટ પીતાંબરનો કછોટો ગોલી રહ્યો હોય એવું તમારું રૂપ મને જટ જટ નીરખવા દો. ગરુડના ઉપર આરૂઢ થયેલું તમારું સ્વરૂપ મારા મનને ઘણું જ ગમી ગયું છે. તમારા કશંનને સાડ જૂરી જૂરીને મારું ચરીર હાણિંજર જેવું ગળી જવા આવ્યું છે; માટે હે પંઢરીનાથ ! હવે મને દશંન દો. તુકારામ વીનવે છે કે મારી આંટલી ઇંચા પૂર્ણ કરો અને મારી આ વીનવણી તુચ્છકારયો મા.

૬-તમે ગરુડરૂપી ઘોડા ઉપર આરૂઢ થયા હો, પીતાંબરનો કછોટો વાળ્યો હોય એવા હે સ્યામસુંદર ! તમારું આલું મનોહર રૂપ હું ક્યારે નીરખીશ ? સર્વોત્તમ મેઘ સમાન સ્યામળ જેમની અંગકાન્તિ છે, વૈજયન્તિ માળા જેમના ઢંઢમાં શોભી રહી છે, કોટિ કોટિ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી સુકુટ જેમણે પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યો છે, જેમની ટોકમાં નિર્મળ કોરતુલ્ય મણિ દીપી રહ્યો છે, જેમનું શ્રીમુખ સમસ્ત અંસારના રસ અને આનંદથી ભરપૂર છે, જેમની ડાળી ણાળુએ ઉદ્ભવ અને અદૂર

વેળા પે નવલે જાગ્યાં હિંદુ ના પાલિ હિંદુ ના પાલિ હિંદુ ના પાલિ
 તુલસીદાસ પદો પે ને ને પાલિ ને ને પાલિ ને ને પાલિ ને ને પાલિ
 ને ને પાલિ ને ને પાલિ ને ને પાલિ ને ને પાલિ ને ને પાલિ
 મને નિયમ સખા છે

૭-૨૨મે પ્રભુજી કવચમાં પાસે જાય છે. મને જે
 મેં આ મુને જાણે અને જાણે મને જાણે મને જાણે મને જાણે
 મેં આ કવચમાં મને જાણે મને જાણે મને જાણે મને જાણે
 મારાથી મને જાણે મને જાણે મને જાણે મને જાણે
 કુન્દુમે જાણે મને જાણે મને જાણે મને જાણે
 વહિની માણે મને જાણે મને જાણે મને જાણે
 કાંઈ હું મહા મને જાણે મને જાણે મને જાણે

૮-૨ સાવધાન! સાવધાન! જો સહિ જાણે મને જાણે
 પડતાં જ મારા મને જાણે મને જાણે મને જાણે
 મારી આંખમાં પાણી મને જાણે મને જાણે
 અને હું જાણે મને જાણે મને જાણે
 નામનો જાણે મને જાણે મને જાણે
 (હરિ) કૃપાની કાયા મને જાણે મને જાણે

૯-જે પોતાના કવચને નિયં સાવધાન થઈને જાય છે
 છે તેનાં માતાપિતાને ધન્ય છે. જેમના કૃપામાં પુત્રપુત્રી
 સાત્ત્વિક સ્વભાવવાળાં હોય છે તેમને જાણે મને જાણે
 છે. જે નિરંતર ગીતા તથા જાગવનનું શ્રવણ કરે છે તે
 સર્વદા વિઠોળાનું જ ચિંતન કરે છે એમ જાણે મને જાણે
 છે કે મને એવાંની સેવા કરવાનો સુયોગ મળી આવે તો
 સદ્ભાગ્યનો પાર જ નહિ.

૧૦-ભક્તના અંતઃકરણમાં પોતાને માટે કદોષો પ્રેમ

ઉઠાજો છે અને તેના ભાવનું પ્રાણદ્ય કેટલું છે તેટલુંજ ભગવાન
લુએ છે. તે તો દીનદયાળ છે. તે પોતાના ભક્તને પોતાના ઐશ્વર્ય
વડે શણગારે છે. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન તો પોતાના
ભક્તને ખવડાવીનેજ ખાય છે અને તેને પોતાના પ્રેમનું દાનદધને
ન્યાય કરી દે છે.

૧૧-પોતાના પતિની લાડકી એવી એક સુખી સ્ત્રી ધણીની
આગળ નખરાં કરીને કહેવા લાગી: 'મારા હુઃખનો તો તમે કદી
વિચારજ કરતા નથી અને મને શું શું થાય છે તે તો તમે કદી પૂછતા
પણ નથી.' આ સ્ત્રીનો પતિ જાહુ થેલો હતો તેથી તે પોતાની
સ્ત્રીની ફરિયાદના જવાબમાં 'હા, હા, ખરી વાત છે' એવુંજ કહ્યા
કરતો. સ્ત્રી કહેતી: 'સાંભજો, મારાં હુઃખની કથા. રોજ જિંદીને મારા
કરમમાં ભૂખની ખીણ તો ખરી ને ખરીજ. મારે તો ફક્ત દૂધ,
ભાત, ખાંડ અને ઘી એ ચાર વસ્તુઓ ખાઈને દહાડા કાઢવા
પડે છે; બીલું જાણુંજ મારે માટે કુપદ્ય છે. જપોર થયા એટલે
જિંધ તો મારી આંખમાં આવીજ જાણુવી અને તે આવતાંની
સાથેજ હું બેશુદ્ધ થઈને ઢળી પડું છું. આ કાંઈ થોડું હુઃખ
કહેવાય ? રાત્રે જિંધ આવતી નથી તેથી કરીને જિંદાના ઉપર
ફૂલ પધરાવું છું. મારી નજીક છોકરાં કિલગિલ કિલગિલ કરે
છે ને તે મારાથી લગારે સહન થતું નથી. મારા માયામાં રોજ-
રોજ જાણે રૂળ વાગતાં હોય એવી ખીણ થાય છે તેથી કપાળે
અને આંખે અંગે મારે ચંદનનો લેપ કરાવવો પડે છે. મારા
શરીરમાં હવે રણું છે શું ? હાડકાં ગળી ગળીને ફક્ત માંસજ
વધી ગયું છે. આટઆટલું થાય છે તોય તમે મારી ખજાર લેતાજ
નથી અને મારું હુઃખ તમારા સમજવામાં આવતુંજ નથી. લુઓને,
જયે અરવાડિયે તમે સાડાદસ રોર ખાંડ ઘરમાં આણેલી તેના વડે
મેં પૂરા સાત દહાડા ગાડું જળાવ્યું. અરે ! તમને શી વાત હતી ?

અક્ષનો દેાળિયો તો મારે ગળે ઊતરતોજ નથી. ત્રણ ટંક થઈને દક્ષત એક પાલી ઘડના લોટથી મારું પેટ ભરાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આવી સ્ત્રીના ઘણીને જીવતાં તો આવું મુખ સાંપડ્યું અને મૂઆ પછી નરકે ગયો.

૧૨-હો દેવ ! તમારું ગધુંજ ઐશ્વર્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે એટલે હવે તો મારે તમારી પાસે જીતું કાંઈજ માગવું નથી; માત્ર એટલુંજ માગું છું કે મારા અંતઃકરણમાં જીત પ્રકારના ભાવનો તમે ઉદયજ થવા દેશો ના. અરે જો વિકૃલા ! જ્યાં જોઈ ત્યાં હું તને અને તનેજ જોઈ છું. ત્રણે લોક અને સમગ્ર વિશ્વ તમારા જ સ્વરૂપથી સચરાચર ભરાઈ ગયું છે. (જીવ પ્રદક્ષનો) લેદ છે કે અલેદ એવા વાદવિવાદના મૂળમાં નયું અજ્ઞાનજ રહેલું છે. મને તો એવા મતવાદીઓની સાથે ઝઘડામાં પડવાનો પ્રસંગજ ન આવે તો ઘણું સારું. ભગવાન મને તેનાથી દૂરનો દૂર રાખે. તુકારામ કહે છે કે, એક અણુ પણ તમારા સ્વરૂપ વિનાનું ખાલી નથી. તમારું સ્વરૂપ તો આકાશના જેવું વિશાળ છે.

૧૩-જેઓ આપણી પહેલાં થઈ ગયા છે તેમને પગલે પગલે ચાલતા રહીને આપણે આપણી વાટે આગળ થયવું જોઈએ. આપણા પૂર્વગામીઓના ચરણની રજ અને તેમના ઉચ્છિદ્યું સેવન કરીને ચાલવા માંડીશું તો તેના યોગે કરીને આપણાં પૂર્વકર્મને આપણે ખાળીને ખાક કરી દઈશું. આપણા જેવા અનાથોને સારું તો વિકૃલાએજ પારવિનાની પૂંજ છે; કારણકે એકલાં ગોવિંદના ચિંતન અને તેમના નામ-કીર્તનવડે સંપૂર્ણ લાભ પ્રાપ્ત થાય છે; જન્મમરણની વેઠનો આથી અંત આવી જાય છે. તેથી આજ વાટ સારામાં સારી અને સહેલામાં સહેલી છે. તુકારામ કહે છે કે જીવજ્ઞાવ ઉપર પથરાનું પડ મૂકો અને નિર્જાતમ રૂપી સ્વગૃહે વાસ કરો.

૧૪-જે જે સંતો જમી ખાઈને ધરાયા હોય તેમની એટી પત્રાળીઓમાંથી તેમનો એકવાડ સાંભરી લઈને હું તેમના ઉચ્છિદની ભિક્ષા માગું છું. તમામ પ્રકારની સ્ત્રવણી અવળી મૃત્યવણીમાંથી હું છુટો થઈ ગયો છું. પરાવાણીની પેટી પાર જે તત્ત્વ છે તે વિશે મને હવે કોઈ કહેયો મા; કારણકે દેવે પોતેજ મને તેને વિષે ઉત્તમ જ્ઞાન ક્યારનુંય શીખવી દીધેલું છે. હું હવે દેવપણાને સ્પર્શજ કરવાનો નથી એવા મારા શંકેતને જાણનાર તો મારી સન્મુખજ છે. એમનો આગળ કોઈજો કરી શકા સખવાની જરૂર નથી. હવે તો મને પેટ ભરીને ખાવાનીજ ઇચ્છા છે. તુકારામ કહે છે કે, મને હવે ખાવાની એવી લાલચ થઈ આવી છે કે ભોજનના ઉપર હું તૂટીજ પડવાનો છું. અરે ! જુઓ, જુઓ, નારાયણે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી !

૧૫-દેવનો પ્રસાદ પામવાના જેઓ અધિકારી હોય તેમણે તો દેવનો પ્રસાદજ ભક્ષણ કરવો; કારણકે ભગવાનનું ઉચ્છિદ તો બ્રહ્માદિક દેવતાઓને માટે પણ અતિ દુર્લભ વસ્તુ છે. તે સાક્ષાત્ પ્રદ્ધરસ છે એમ સમજીને એ ઉચ્છિદથી તમે કદી ધરાતાજ નહિ. હવે આથી વધારે નહિ ખવાય એવા વિચાર મનમાં લાવતાજ નહિ. સૌ તૃપ્ત થઈ જાય એવું મોડું પાત્ર ભયું પડ્યું છે, તેની અંદરથી રસ છલકાઈ જાય છે અને તેમાંથી ખવાય તેટલું ખાવાનો સૌ કોઈને સંપૂર્ણ અધિકાર છે. દેવ તો એવા ઉદાર અને સમર્થ છે કે જેના મનમાં જે કોઈ વસ્તુની ઠામના હશે તે પૂરી કરી દેશે. તમે તેના આનિધ્યમાં ગયા એટલે તમારી તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈજ જાણીતે. ભગવાનના પ્રસાદનો રસ એવો અખૂટ છે કે એછી વખતે ગમે એટલા તેને પીવા માંડે તોપણ તે કદી ખૂટે એમ નથી. એને પીતાં કોઈ કદી ધરાયું નથી. ઉપરાઉપરી ઘૂંટડા શરવાનું મન થયાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે

આ જે સ્વયંપાક છે, તે તો જગન્માતા લક્ષ્મી જેના સરખી ચતુર
રાંધનારી અખિલ વિશ્વમાં કોઈ છે જ નહિ એવી નિરુપમ રાંધ-
નારીએ પોતાને હાથે તૈયાર કરેલ છે અને સોના મોઢામાં
કોળિયા દેવાને પણ તે ઉત્સુક છે; માટે હે લોકો ! આવો રૂઝો
લગવત્ પ્રસાદ લક્ષ્મી દેવીને હાથેજ ખાતા થઈ જાઓ.

૧૬-અવગુણોને તાગે થવાથી ભારે અપકીર્તિ થાય છે.
વાસણુ ઉત્તમ ધાતુનાં છે કે હલકી ધાતુનાં તેનો વિચાર કરવો
નહિ. સરસ વસ્તુ ભરવાને સારુ ઉત્તમ ધાતુનું સુંદર પાત્ર હોય
તોજ ભરાય એવું કાંઈ છે જ નહિ; અને અંદરની વસ્તુ ઉત્તમ
હોય તો પાત્ર ઉત્તમ છે કે અધમ તેની ભાંજગડમાં પડવાની
કશી જરૂર નથી. જે છે તે અંદરની વસ્તુમાં છે. પાત્ર તો જેવું
હોય તેવું ચાલે. ધારો કે એક સ્વચ્છ ત્રાંબાની વાડકીમાં ઝેર
ભર્યું હોય તો પેલી વાડકી પવિત્ર છે એમ સમજીને તેની અંદરનું
ઝેર કાંઈ થોડું પિવાય છે ? તુકારામ કહે છે કે શુદ્ધ ભાવ સે
એકજ ઉત્તમ પદાર્થ છે, બહારની પવિત્રતા અને આલસછેટિયા-
પાત્રું એ તો પાખાંડ માત્ર છે.

૧૭-અરે ! આજે એકાદશી છે, માટે હરિકીર્તનના જાગરણ-
માં ભાગ લેવાનું તને કેમ સાંભરતું નથી ? મિથ્યા પ્રપંચમાં તે
તાડું આયુષ્ય વ્યર્થ શુભાવી દીધું એ ખોટનું વળતર તું શી રીતે
વાળવાનો છે ? જે સ્ત્રી પુત્રાદિકના મોહમાં તું આટલો બધો
ગૂંચવાઈ ગયો છે તે બધાં તારા અંતકાળની પળે તને સમૂળગ
નશ્વ દેશે. તુકારામ કહે છે કે જે ખરી કમાણી કરી લેવાની છે, તે
ઉત્તમ લાભ લઈ લેવા જેવો છે તેનોજ તું વિચાર કરતો થઈ જા

૧૮-હે દેવ ! તું દેવળયમની મૂર્તિરૂપ છે. સંસારમાં જે પાપ
પુણ્ય તે સર્વ તારા હાથમાં છે; માટે હે દાતાર ! મને તું પાપ

પુણ્યરૂપી દુસ્તર ઠમ્ભજનમાંથી છૂટો કર. હે દેવ! તને મારો
ખંગીકાર કરવામાં શું ભાર પડી જાય છે? હે જીવોના જીવનસ્વરૂપ
નારાયણ! હું તો એક તારી આગળજ મારી ચરણ ગુલાડું છું.

૧૯-જેના લાશની સરળામણીમાં ધ્વક્ષાદિક દેવતાઓની
પદવી પણ તુચ્છ જણાય છે તેનું શરણ લેનાર અમે (ધર્મચરના
ભક્તજનો) પૂરા બળવાન બનીને જિજ્ઞાસીએ, અમને અમારા
ભજનથી જે લાભ થયો છે તે દેવજ કામનાના ત્યાગનું ક્ષણ છે. એ
કામનાના ત્યાગને લીધે અમારા ઇશ્વર પદ્મનાભ (વિષ્ણુ) ઉપર
અમારી સેવાનું ઋણ ચઢતું જાય છે તેથી દેવ અમારા ઋણી
બન્યા છે. કામધેનુના દૂધની તે કાંઈ અવધિ હોય? તે તો પોતાની
મરજમાં આવે તેટલા દૂધની ધારા વહેવડાવ્યાજ કરે છે. અમારો-
વિષ્ણુના ભક્તોનો, સંસારમાં પરાજય હોઈ શકેજ નહિ; કારણ-
કે અમારા શરીરમાં નારાયણ પોતેજ આસન માંડીને બિરા-
જેલા છે. તુકારામ કહે છે કે આ ભોજન અત્યંત બળદાયક છે.
એ જેને મળી ગયું તે કદી ભૂખ્યો રહેતોજ નથી.

૨૦-જ્યાં દ્વૈતભાવ ટળી ગયો એટલે એકલા શ્રીહરિજ બાકી
રહી જવાના. તેમને શોધવાને વાસ્તે આગળુને બહારના કોઈ
પણ પ્રદેશમાં જવાની જરૂરજ નથી. હરિને ઓળખવાની ઇચ્છા
હોય તો તમારા મન વડે તમારા પોતાના મનમાંજ જોતા થઈ
જાઓ. ચિકારી ક્યાં આગળ હુપાઈ બેસે છે તે તો જે ચિકારી
હોય તેજ જાણે. આ દેહ તો ખરી રીતે જોતાં સત્ય વસ્તુ છેજ
નહિ. દેહ પોતેજ જ્યારે અસત્ય પદાર્થ કરે છે ત્યારે દેહની
સાથે સંબંધ રાખનારા શ્રીપુત્રાદિક સંબંધીઓ અને ગૃહવિત્તા-
દિક પદાર્થો વગેરેનું તો અસ્તિત્વજ ક્યાંથી હોય? એ તો ખેતર-
ની અંદર ચોરી કરવાને પેઠેલા ચોરની આંખે ઝાડનું ફૂંડું પણ
રખવાળ જેવું ભાસે તેવાંજ આ બધાં પ્રાણીપદાર્થો સત્ય જેવા

ભારે છે. પોતાના સ્વરૂપની વિસ્મૃતિથી નિદ્રામાં પડેલા અને તુકારામ કહે છે કે અરે જો! તું જાગી ઊઠ; અર્થાત્ તે અને એવું કહે છે કે તું ખાલી જ્ઞાને જી મરે છે ? તું તારે મુખને તો પરમાત્મા જ છે. એક વાર તને તારી અંદરની અર્થાત્ તારી આત્મિક દૃષ્ટિ જે સદાકાળ તારી પોતાની જ નિત્ય સંપત્તિ છે તે જ્યાં ઊઘડી ગઈ એટલે પછી તું પોતે દોણ છે તે તારી મેળેજ જેમ શકીશ અને જાણી શકીશ.

૨૧-સમસ્ત જગતને વિષ્ણુમય જાણવું એજ માથો વૈષ્ણવ ધર્મ છે. લેદાલેદ, નાના પ્રકારના મત, તર્કવાદ એ બધાજ અમંગળ ભ્રમ છે. હે ભક્તો ! હે ભાગવતો ! હે વૈષ્ણવો ! હું કહું છું તે તમે કાને ધરો અને જે કાંઈ હિત સાધવાનું છે તે સિદ્ધ કરવા મંડી જાઓ. કોઈ પણ જીવના પ્રતિ મત્સર ન કરશો. સર્વેશ્વર ભગવાનનું પૂજન કરવાનું આજ રહસ્ય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય એ બધાં એકજ દેહના અવયવો છે અને તેઓએ કરેલા વિષયોના સેવનના ફળરૂપ સુખડઃ અને ભોગવનાર એક અંતર્યામી જીવજ છે.

૨૨-અમે તો આશા માત્રને ફગાવી દઈને ઉઠાસીન બની બેઠા છીએ. હે હરિ ! હવે અમને મરણનો ભય હોયજ શાનો ? આ શરીર જ્યાં પડવાનું હોય ત્યાં પડે અથવા તેને ઘોડા ઉપર સવારી કરવાની મળે તેમાં અમારે શું ? હે હરિ ! જે કાંઈ સુખ-દુઃખ ભોગ ઇત્યાદિ અમોને આવી મળે છે તે સર્વ તમારાંજ છે અને તમારાંજ મોકલ્યાં આવે છે. અમારે તેમની સાથે કશો સંબંધ નથી. અમે તો એ બધાથી અજાણ જેવા છીએ તેવા ને તેવા છીએ. માન અને અપમાન ટળ્યાં એટલે તેમની સાથે સુખડઃખનો પણ નાશ થયોજ જાણવો. તુકારામ કહે છે કે એ સૌને વિષેના વિચારને લીધે મનમાં જરા પણ શ્વાભ થવા ન દેવો.

૨૩-કેાઈ જામાઈ નિંદા કરે અથવા કેાઈ જામને આરે; કેાઈ જામને વંદન કરે કે કેાઈ જામાઈ પૂજન કરે, જેવો વાતનું જામને દુઃખ નથી અને પીડનું જામને મુખ થતુ નથી, એ દુઃખ અને દુઃખ મંડનાથી મુનો જંગળાને જંગળાજ કરે છે. જે જે દુઃખદુઃખાદિ જોગ પ્રાપ્ત થાય છે તે દેહના પ્રાપ્તિના જોગ છે અને દેહજ તેમને જોગ્ય છે, અર્થાત્ જે જામને જે જોગ થાયો મળે તે જામાજ આદાને આરે છે; કારણકે તુકાશમ કરે છે કે જે જામાજ જોગ જામને પ્રાપ્ત ન થતાં જામાજ જામી જનાઈનથી થાને આદ્યા જાય છે.

૨૪-મનુષ્યની વચનીથી અદ્ભુત અથવા તદન નિર્ધન જંવાં જામાં રચણને હું તો જોઈ વિદુલથીજ અદ્ભુત જોઈ મું. હું તો જ્યાં નજર દેવતું મું ત્યાં મારી નજરે પિતા વિદુલ અને માતા રમુ-માઈજ દેખાય છે, જગ, રમણ રામજું અને તો જો જોનાથીજ અરેહું દેખાય છે, જંગલ દોય કે નગર દોય, આરા મનમાં તો જોઈને વિષે જોઈ સદ્જોજ આપ કરે છે, અને તો જ્યાં જોઈ ત્યાં નિહાળવાને યોગ્ય જોવા જોઈતા પાંદુરંજનુંજ દર્શન થાય છે. તુકાશમ કરે છે કે જામે તો આવા ઐક્યભાવથી પેદા થયેલા આનંદોદ્ઘાતથી નૃત્ય કરીએ છીએ; તેથી કરીને મુખદુઃખના સજાથી વિચાર કરવાનું અથવા તો તેમનો અનુભવ લેવાનું જામાઈ ચિત્ત તદન ભૂલો ગયું છે.

૨૫-મૃદ્યવાન હીરો તો તેજ કહેવાય કે જેને એરણ ઉપર મૂકીએ અને ઉપરથી હથોડાના ધડાધડ ઝપાટા પડતા જાય છતાં જરા પણ ભાગે નહિ અને તેવો ને તેવોજ રહે. હથોડાનો ધા વાગતાની સાથે ભાગીને ભૂટે યદ જાય તેને ખરો નહિ પણ ખનાવટી હીરો જાણવો. જે હીરો ભાગે નહિ અને જેવો ને તેવો રહે તેનીજ જાગરમાં કિન્નમત શ્રિ પળે છે. સાચો મોરો તેનેજ કહે છે કે

કારીશજી જી. ૩ દીને શિન્ધામાં વિરમ્યાન જાની અધુરો રોય રે. કાલી
 ઉંચાઈ મોટાદાવક નીમોની સેમને જરૂર હોની નથી. કિય
 વળુંવ્યા રોવા પુરોવામાં કાલજીમાં જાણેા કાલજીમાં જાણેા હોરે
 અને કાલજીમાં જે જે પાવન કનનારાં નીકેં છે તે નીકેંને પત્ત
 પાવન દરનાર નીકેંના નીકેંદેપ ને અને પુરોવામાં જે મનાં
 દરોનમાંથી દરોન દરનારને મોટાની પ્રાપ્તિ થાય છે, જેમનાં
 અનેકદણ શુદ્ધ થઈ ગયાં છે, તેમને મળ્યા-નિવૃત્ત જાદિ જાદા
 શિવોની સેમ માત્ર આવશ્યકતા હોની નથી, જેનું મન શુદ્ધ
 થઈ ગયું છે તે તો તમામ પ્રકારનાં વપાંત્રા વટે અસંકુત રૂપ
 સુક્યો છે અને જેને મોટોની નિવૃત્ત દરિયુધીનનાજી મારે
 નીકેં છે તે તો સદાકાળ જ્ઞાનદશાવરમાંજી રવાન રહે છે એમ
 બાલુવું. વળી જેમણે પાતાનાં તન, મન અને મન પુરોવામાંને
 અર્પણ કરી દીધાં છે અને જે કોઈની પામેથી કમી જાણાય નથી
 રાખતો એવો પુરુષ, તુકારામ કહે છે કે પારમમણિથી પણ મેલ
 છે. તેના મહિમાનું વળુંન થાયજ દેની રીને!

૨૮-જે જે કર્મો દરાય તે જાણેા દુષ્ટનું પ્રેરણા અને સત્તા
 વટેજ થાય છે એવું સમજીને જાની પુરુષ પોતાનાં તમામ કર્મ
 જગવાનને અર્પણ કરતો રહે છે પણ જે અવિચેદી હોય છે તે આ
 કર્મરહસ્યને સમજી શકતો નથી. તે તો આ બધું હુંજ કહે છે
 એવો દેવભાવનાને વજગી રહે છે. તેથી કરીને એવા માણસને
 'મૂતો' નો વજગાડ લાગુ પડી બાય છે અને પંચભૂતાત્મક દેહ
 તેને ગ્રાપતો રહે છે. કર્મ માત્ર કરનાર કરાવનાર ઈશ્વરજી છે એવું
 સમજીને જે ઈશ્વરનું છે તે તેને અર્પણ કરી દેવા પૂરતી વિવેક
 બુદ્ધિ સાંપડે નહિ ત્યાંસુધી પંચભૂતાત્મક દેહને ફરી ફરીને
 ધારણ કરવાની અને જન્મમરણની રેંટમાળમાં ફાંપી કરવાની
 સજા જોગવ્યેજ છટકેા. તુકારામ કહે છે કે જે મૂર્ખાનું મનું

બાઈડીના લૂગડામાં બૂં પડી તેથી તેણે જુ ઉપરની દાઝ કાઢવા
સાડુ પોતાનાં લૂગડાં જ કાઢીને દુઝાવી દીધાં પણ બધા લોકોએ
તેની લાજ દીઠી તેનો તેણે વિચાર ન કર્યો.

૩૨-જે કોઈ સંત પુરુષોની સેવા કરતા હોય તેમના દાસના
પણ દાસમાં મને ગણી લેજો. આટલું જો થાય તો હે હરિ ! હું
કલ્પપથે ત મળી જ ખુશીની સાથે વારંવાર ગર્ભમાં પ્રવેશ કરીને
જન્મ મારણ કરતો જાઉં. કદાચ મને નીચ કામ કરવાનો
પ્રસંગ આવશે તો તે પણ હું કરતો જઈશ. માત્ર મારે મોઢથી
તાડું નામ જ પતો જઈશ. પછી મને શું દુઃખ ? તુકારામ કહે છે
કે તારી સેવામાં જ મારા તમામ સંકલ્પોનો વ્યય થઈ જાયો.

૩૩-જેમના મનની અંદર નિરંતર આગના જ ભડકા બળતા
હોય અને જેમનું ચિત્ત હમેશાં ડોલમટોલ થયા જ કરતું હોય
તેમનું મને દર્શન જ ન થયો. એવા લોકો જીવતા હોય એવા
દેખાય છે પણ ખરી રીતે મૂંઝા જરોળાર છે. અપવિત્ર શબ્દો-
ચ્ચાર કરીને જેમની વાણી ગંદી અને અશુભ બની ગઈ છે,
પરતત્ત્વ જો શું છે તેનો તો જેમને કદી વિચાર જ નથી આવતો
અને પરોપકારને જોયો કદી જાણુતા પણ નથી તેવાને તુકારામ
કહે છે કે મૂંઝા સરખા નહિ તો કેવા કહેવા ?

૩૪-એકાદશી વ્રત કરવાનો નિયમ જેમને હોતો નથી એવા
લોકોને જીવતા છતાં પ્રેત જેવા જાણવા. એવા લોકોના આયુ-
ધના દહાડા દાળ રોજ રોજ ગણવાજ કરે છે અને ખીજવાઈ
ખીજવાઈને પોતાનાં દાંત કચકચાવ્યા કરે છે. જેના આંગણમાં
તુળસીનો કવારો ન હોય તેના ઘરને સ્મશાનના જેવું જ જાણવું.
જેના કુળમાં એક પણ વિધ્વંસો ઉપાસક પેદા થયો ન હોય તે
કુળ ભવનદી તરવાને જાહેરે તેમાં દૂત્રી જશે. જેણે પોતાને

મોડેથી વિદુરના માથેમે ૫૭ વરસના સુધે નથી પેલું, પેલું કે
મોડું નથી પણ માથે ને માથે પાંચ વરસ પેલું પેલું રહે
તે કુંડ છે, તુકારામ કહે છે કે મળવા કહેવાને વિષે કમ
જવાને જલો નથી તેના રાજા જાણે કમ પાનું કે જેનું મળવું.

૩૫-અમે યરીજ હોત ને અમે અમારા મનથી વડુ
લાગ્યશાળી છીએ એવું માની હેત, કારણકે અમ નો મોર હો
અમારા ઘરમાં પેશવનેા વિચાર નથી કરવાજ નહિ. અમે વિદ્યા
માગવાને માત્ર જલાર જાત તે જાણે અમારા ઘરનું જાણું
ઉઘાડું છે કે હાંકેકું તેની કિજર રાખતી પડતજ નહિ. કારણકે
તેટલો વખત અમાડું ઘર કનરાંજ માગતી હેત. જો હોવાન અમે
સાહેબી સંપાડવાં હોય તો અમે જેવી સંપાડી છે તેવી સંપાડ
વાનો યત્ન કરો. અમે એક મોડું અને કદી પણ નાશ ન પામે
એવું ઘર જાંધાવ્યું છે. જો ઘરમાં કંમારની લાકડાંની જગ્યાએ
અમે દિવેલાની ડાળીઓનો ઉપયોગ કર્યો છે કે જે કદી બીજાને
ભાર ઝીલી શકે નહિ. અમારી હોવાન અને અમારા ધાન્યતા
ભંડાર અમે અમારા ઘરમાં નહિ. પણ હોદેતા ઘરમાં ભરી
રાખ્યા છે, તેમાંથી માગી માગીને અમે અમાડું પેટ ભરી લઈએ
છીએ. અમારે તો કપડાંલત્તાં અને ઘનહોવાનની માગવણી
કરવી પડે એવું અમે અમારી પાસે કશું રાખ્યુંજ નથી. અમે
તો જધી વાતે ખાસ્સા નિશ્ચિન્ત જનીને બેડા છીએ. અમારી
પાસે પૂંજમાં માટી અને ગાયનું છાણ છે. તેના વડે લીંપીચૂંપીને
અમારા ઘરની ભીંતોને તથા તુલસીના ક્યારાને સ્વચ્છ રાખીએ
છીએ. વાસણકુસણ અને સરસામાન અમે રાખ્યાં નથી અને
રાખવાં નથી અને તે છતાં અમારે કશી વાતનો અભાવ નથી.
પછી અમે શા વાસ્તે વ્યર્થ માથાકૂટ કરીએ? તુકારામ કહે છે
કે ભગવાને અમને જધીજ વાતે બેફિકર જનાવી દીધા છે અને

અમારી વિષયવાસનાને નિર્મૂળ કરી દીધી છે. તે ઉપરાંત અમારા યોગદ્વેષની ણાળત રહી; તે ભગવાન પોતેજ પૂરી પાડે છે અને અમારા કુદુંગની સેવા તેજ કરે છે.

૩૬-પરાર્થ સ્ત્રીને મા જેવી બાલુવામાં તમને કાંઈ પૈસા બેસે છે? પારકાની નિંદા ન કરવી અને પરાયા ધનનો લોભ ન કરવો. એમાં તમને પૈસા બેસતા હોય તો કહો. બેઠાં બેઠાં રામ રામ બોલવામાં તમને શો મોટો ભાર પડી જાય છે? સાધુ પુરુષોનાં વચન ઉપર વિશ્વાસ કરવામાં તમારે શો મોટો ખર્ચ કરવો પડે છે, તે તો કહો. વારૂં, સત્ય વચન બોલવામાં તમને કાંઈ કષ્ટ થાય છે? અથવા સાચું બોલતી વખતે તમારે કાંઈ દામ ખરચવા પડે છે? ખરચવા પડતા હોય તો કહી નાખો. તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહેલા નિયમોનું પાલન કર્યાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ સિવાય બીજી કશી ખટપટમાં પડ્યોજ નહિ.

૩૭-શુદ્ધ અને ઉત્તમ બીજમાંથી રસીલાં ઉત્તમ કૃણ પેદા થાય છે. જેના મોઢામાંથી અમૃત જેવા મધુર ગ્રણ્થો ટપકતા હોય અને જેણે પોતાનું શરીર ઇશ્વરની સેવામાંજ નિયુક્ત કરી દીધેલ છે, જે સર્વાંગે નિર્મળ છે અને જેનું ચિત્ત ગંગાજળના સમાન પવિત્ર છે; તુકારામ કહે છે કે એવા પુરુષનું દર્શન કરવાથી ત્રિતાપનું શમન થાય છે અને પરમ વિશ્રાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૮-ચિત્તનું જ્યારે સમાધાન થઈ જાય છે ત્યારે વિપતુલ્ય લાગે એવાં દુઃખ પણ સોનામહોર જેવાં અર્થાત્ સુખરૂપ લાગવા માંડે છે. વિપલસુખની તૃષ્ણાનું બળ જેટલું વધારે તેટલુંજ તેનું કૃણ પણ માહુંજ થવાનું, એ તો હે સજ્જનો! તમે સારી રીતે જાણો છો, તેથી તે વિષે મારે કશું કહેવાનું હોયજ નહિ. મન જ્યારે ચંચળ થાય છે ત્યારે ચંદનનો લેપ પણ શરીરને ગરમ

અર્થ એવો કે જે જે નુ જાણુ ને કાંઈ કાંઈ જાણુ ને, તે જે જે
કાંઈ ને કાંઈ જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને

૪૬-કુલ પુત્રવિદ્યુત ને જોય ને, તે જે જે જોય ને, તે જે જે જોય ને
માથાનું નહિ, આપણને જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને
પણ તેથી તેમને જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને
(નિર્જ) જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને
મૂઠીને તેમાંથી જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને
જે જે કાંઈ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને
તેમની કામતા કરવી નહિ, આપણને જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને
જે જે કાંઈ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને, તે જે જે જાણુ ને

૪૭-શરીર અને તેના પડાઓ જે જે જોય ને, તે જે જે જોય ને, તે જે જે જોય ને
જુદાં, પણ તારિવડ દિગ્દિશી જેનાં તે જે નહિ, પણ જે કાંઈ છે, તેથી
રીતે માયા અને પ્રાણ જે જુદાં નથી, એક જ છે, જે માયા છે તે
પ્રાણ છે અને જે પ્રાણ છે તે માયા છે એના પ્રાણ અને માયાને
પૂર્ણ અભેદભાવ તારિવડ દિગ્દિશી જેનારને સમજાઈ જાય છે. કાંઈ
પણ પદાર્થના પડાયાને શરૂ વડે કાપવા જઈશું તો તે કપાશે
નહિ, હાથ વડે હડાએલીને ખસેડવા જઈશું તો તે પાતાની જગ્યા
એથી ખસશે નહિ; પણ જે જમીન ઉપર હાંથા થઈને સૂઈ જઈશું
તો પડાઓ ખીજે કંઈ ન જતાં આપણી તળેજ ભરાઈ જશે.
પડાઓ જે વસ્તુ જોવી છે તે જેનું શરીરથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ
નથી. જે એમ જ છે તો તેનો નાશ કરવાને કાંઈ જોર અજમા
વવું અથવા તઈ-વિચારની માથાફટ કરવી એ તદ્દન વ્યર્થ
છે. તુકારામ કહે છે કે જેટલી આપણે આપણી જાતને જાણી
કરવા જઈશું તેટલી આપણી ધાયા પણ જાંચી થવાની અને
જેટલા આપણે નીચા અર્થાત્ નમ્ર થતા જઈશું તેટલી આપણ
ધાયા પણ નાની નાની થતી જશે.

૪૧-દુઃખનેને મદદ કરનારાઓને પણ દુઃખનેના જેટલોજ સમ સમાય છે. વ્યભિચારિની સોના જ્વાલકને ત્રીપે રસ્તે વાળવાનું કામ ગાદુ કાઢવું છે. દુષ્ટ લોકોને તેમના જેવા દુષ્ટ લોકોનોજ સંગ આવી મળે છે. દોષ પણ વસ્તુને બીજી વસ્તુ સાથે ઘસીશું તો તેમાંથી જ્વિનીજ ઉત્પન્ન થવાની. તુકારામ કહે છે કે જે દુઃખન દોષ તેનું તો હું નાકજ ટાપી નાખું કે જેથી રીને તે બીજાઓને આવળે વસ્તે તો ન દોરવી જાય !

૪૨-જમીન, દોલત, રાજ્ય એ પૈસી ગમે તે એક વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવાની જેને લગન લાગી છે તેને કરી પણ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ પ્રનાર નથી એવું નિશ્ચય કરીને માની લેજો. આત્મી ગપેટા પીઠ ઉપર બોજે ઉપાડીને જાય છે ખરો પણ તેની પીઠ ઉપર જે પદાર્થ લાદયો હોય છે તેનો જરા જેટલો ફિરકો પણ તેને મળતો નથી. ગમે તે એક પદાર્થનો લોભ રાખવો અને તેની સાથે સાથે દેવપૂજનમાં ગન પદોવધું એવાં મિથ્યા પાંપળાં કરનાર મનુષ્ય નથી પણ પથ્થર છે, અને જે દેવની તે પૂજા કરે છે તે પણ પથ્થર છે એટલે એક પથરો લોભનો માયો બીજા પથરાની પૂજા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે નાના પ્રકારનાં પાઠપૂજન-યજ્ઞયાગ ઇત્યાદિ ક્રમ જુગ ઠાઠમાઠથી કરવાં અને તેની સાથે સાથે તે તે ક્રમોનાં કૃષ્ણની મનમાં ઇચ્છા રાખતા જવું એ તો વેફ્યાના ધધાના જેવું હલકું અને નિંધ કામ છે.

૪૩-આખું વિશ્વ તો સદાય પવિત્ર ને પવિત્રજ છે. ગમે તે એક દેવના પ્રતિ જેના મનમાં અજાંઠ પ્રેમભાવનો પ્રવાહ વહ્યા કરે છે અને પોતાનો ઇશ્વરદેવજ જેને અતિ પ્રિય છે અને તેના સિવાય બીજું કશુંજ પ્રિય નથી તે મનુષ્ય આખા સંસારમાં સૌથી વધારે ભાગ્યવંત છે અને ખરેખરો ધનવાન સમૃદ્ધિમાન પણ તેજ છે. તુકારામ કહે છે કે એવા પુરુષની જે સેવા કરશે તે

બધી ભગવાનના ચરણમાંજ સમર્પિત થશે; અર્થાત્ ભગવાનની સેવા કર્યા બરોબર ગણાશે.

૪૪-આશાતૃષ્ણા વડે બંધાઈ ગયેલા લોકો નારાયણને ઓળખી શકેજ શ્રી રીતે ? તેઓ તો રોજ રોજ પોતાની ઇન્દ્રિયોનીજ સેવા કર્યા કરે છે અને જે જે વિષયો તરફ તેમની મનોવૃત્તિઓ દોડતી હોય છે તેમને પ્રાપ્ત કરવા વલખાં મારતા કરે છે. જેને ચિત્તભ્રમ થયો હોય એવો ગાંઠો માણસ જેમ કાંચે તેમ લગાશે કર્યા કરે તેવી રીતે આશાતૃષ્ણાથી બંધાઈ ગયેલા બિચારા માનવીઓ પણ યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું તેનો વિવેક કરી શકતા નથી. તુકારામ કહે છે કે ઉત્તમ પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થમાં ઝેર પડી ગયું હોય તેવી એ લોકોની દશા છે.

૪૫-ખૂણતૃષ્ણિપૂર્વક લોજન કરનારને જ્યારે એક બે તૃષ્ણિ સૂચક ઓડકાર આવે ત્યારે જાણવું કે તે પેટ ભરીને જમ્યો છે અને બરાબર ધરાઈ ગયો છે; પણ જે મૂળમાં જમ્યો જ ન હોય અને અમથા અમથા ઓડકાર આવના ઢાંગ કરતો હોય તેને ઓડકારનું પોકળપણું સાફ દેખાઈ આવે છે; કારણકે તૃષ્ણિ ઓડકારમાં એક પ્રકારની વિશેષતા રહેલી છે. પેટભરીને જમનાર માણસ જ્યારે કહે કે હું ધરાઈને જમ્યો છું; અને જે લગારે ખાધું નથી એવો માણસ એના એજ શબ્દો કહે તો પેટ બેઠિના બોલની વચ્ચે તકાવત ઝટ ઓળખાઈ આવે છે; કારણ પહેલા માણસના બોલની પાછળ સ્વાતુલવતું બળ છે અને બીજાના પોકળ શબ્દો જ છે. સેવ, લાડું, શીરો, રવો એ બધાં પદાર્થો છે તો ઘઉંનાજ, પણ તે પદાર્થ ખાઈએ તો પેટ ભરાય પરંતુ ઘઉંના ફાકા મારીએ તો પેટ ભરાય નહિ. તુકારામ કહે છે કે હાથ-કંઠણને આરતીની શી જરૂર ?

૪૬-ધંધરની ખાદ્યપૂજા કરવા કરતાં માનસિક પૂજા કરવી એ વધારે લાભદાયક છે. ખાદ્ય પૂજામાં લોકદેખાવ કરવા તરફ વધારે લક્ષ રહે છે. મંદિર બંધાવવું અથવા દેવપૂજા કરવાને સાડાં સિંહાસન બનાવીને તેના ઉપર દેવમૂર્તિની પધરામણી કરવી; પછી દેવપૂજન કરવાનાં નાના પ્રકારનાં ઉપકરણો અને આમગ્રીઓ એકઠી કરવી; ધૂપ, દીપ, ગંધ, પુષ્પ અને ઘંટા, આરતી-ઈત્યાદિ વડે ખૂબ ઠાઠમાઠથી પૂજા કરવી એ બધો જ ખાદ્ય આડંબર છે; એના વડે પરમાર્થની જરાં જોટલી પણ સિદ્ધિ થવાનો સંભવ નથી. જો આપણે આપણું પૂજન લોકોને નહિ, પણ દેવને જ બતાવવું હોય તો મનમાં ને મનમાં માનસિક પૂજન કરીશું તો પણ દેવને તો તે પહોંચી જ જવાનું. દેવપૂજનનું વાસ્તવિક રૂળ તો માત્ર સત્કૃત્ય વડે જ મોટું છે; ખાદ્યાચાર વડે નહિ. જેવું બીજાં તેવું રૂળ નીપજે છે. શુભ કર્મથી લાભ અને અશુભ કર્મથી હાનિ થાય છે. એવી જ રીતે ઉપાસના કરનાર પોતાના મનમાં જેવી જેવી ભાવનાને પોષણ આપે છે તેવું તેવું રૂળ તેને મળતું રહે છે. તુકારામ કહે છે કે જે ભજનક્રિયા વડે ચિત્તનું સમાધાન થઈ જાય તે ભજનક્રિયા સંસારની પાર લઈ જાય છે.

૪૭-એકાદશી અને સોમવારનાં વ્રત નહિ કરનારાઓની દોષ જાણે શી ગતિ થશે, તે હું કહી શકતો નથી. આવા સંસાર-મગ્ન લોકોને માટે શો ઉપાય કરવો, તેની મારા મનમાં ઘણી બેચેની થયા કરે છે; કારણકે એ બધા જ આંધળા અને બલિ-ચૂંબ છે. હરિ અથવા હર એ બેમાંથી કોઈ પણ એક દેવને જેણે જરા પણ જાણ્યા નથી તેની શી ગતિ થશે, તેની હું કલ્પના કરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે જેની નારાયણના ઉપર પ્રીતિ નથી તેની આખરે શી ગતિ થશે તે હું શું કહું ?

૪૮-સંસારના બંધનમાં બંધાયલા જીવોને વિશ્રાંતિ મળતી નથી. તેમના મનમાં રાતદિવસ નાના પ્રકારની સાંસારિક બાબતોની ગડમથલ ચાલ્યાજ કરે છે. ઇશ્વર અને ધર્મ એ બે વસ્તુઓનું તેમને વિસ્મરણ થઈ જાય છે અને તેમની જગ્યાએ વિપયસેવન તથા દ્રવ્યોપાર્જન એ બે બાબતોની ધમાલ નિરંતર પૂરજોસથી ચાલ્યા કરે છે. પોતાના ઘરનાં માણસોની તહેનાદ ઉઠાવવામાંથી જેને રાતદિવસ જરાય પુરસદ મળતી નથી, તેને તો દેવદર્શન થાયજ શી રીતે ? તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો જીવવા છતાં આત્મહત્યા કરે છે એમ જાણવું; કારણકે નારાયણની ભક્તિની વાત તો તેઓ સાવ વીસરીજ ગયા હોય છે.

૪૯-જે ગામના લોકો હરિભક્તિ અને એવા એ બે બાબતોથી રહિત હોય તે ગામને રમશાન જાણવું અને ત્યાંના લોકોને ભૂત-પ્રેત જેવા જાણવા. જેઓ ધંધો કરીને પોતાનાંજ પેટ ભરે છે, તેઓ કૃતરાંની માફક પેટ ભરે છે એમ જાણવું. એવા લોકો પોતાનાં ઘરમાં ચમના દૂતોને સારૂ વસવાની જગ્યા ખાલી કરી નાખે છે. જે ઠેકાણે શિવલિંગની પૂજા થતી ન હોય તેવા ગામમાં સતિધો અને વટેમાર્ગીઓએ રાતવાસો રહેવું નહિ; કારણકે ત્યાં ભક્તિહીન, કંટકસમાન દુઃખ દેનારા અને ચોર-પીડકો, એમ માનીને ત્યાં રહેવું નહિ. તુકારામ કહે છે, જો કોઈને જાદુનું કશુંજ જ્ઞાન નથી તેઓ

પેટે પાકયા તેથી તેમની જનેતાએ લજવાઇ મરવું જોઇએ અને તમે આવા નામજોગુઓને જન્મ આપ્યોજ શા માટે એવું કહીને લોકોએ તે સ્ત્રીઓને મહેણાં મારવાં જોઇએ. પારકાને દુઃખ દેવું અને પરાઇ સ્ત્રી સાથે પાપાચરણ કરવું એ બે કામને માટે જે પાપીઓ પ્રવીણ છે, પરનિન્દા કર્યા વિનાનો એક દિવસ પણ જેમનો ખાલી જતો નથી અને જે દહાડે કોઇની ચાકી-ચૂગલી કરવાની તક ન મળે તે દહાડે જેમને ઉપવાસ પડે છે, જે જે દોષ હોય તેમને ચોધી ચોધીને સંઘરવા એજ જેમનું નિત્યકર્મ થઇ પડ્યું છે, પરોપકારથી પ્રાપ્ત થતું પુણ્ય એ શી વસ્તુ છે એ તો જેમણે કદી જાણ્યુંજ નથી અથવા તો પરોપકાર જેમને માટે કુપચ્ચ સમાન છે અને એરમાં જન્મેલા કોઠા જેમ દૂધમાં મરી જાય છે તેમ દુરાચાર અને પાપમાં પેદા થયેલાં જે પ્રાણીઓથી પવિત્ર વાતાવરણ સહન થતું નથી એવા લોકો તુકારામ કહે છે કે દેવજ પતિત અવસ્થાની સાકાર મૂર્તિઓ જેવા છે. દયા, હમા, શાન્તિ અને એવી બીજી સાત્ત્વિક વૃત્તિઓને તેઓ દહાડિ ધારણ કરવાના નથી.

૫૧-જેઓ વાતવાતમાં તપી જાય છે તેઓ શ્વાન સમાન છે અને એવા લોકો પોતે પોતાનોજ ધાત કરનારા આત્મહત્યારા સમાન પાપિષ્ઠ છે. જેમને બીજાઓની માડી હાલત જોઇને મનમાં દયા આવતી નથી અને જેઓનામાં ધૈર્યનો છાંટો સરખો પલ્લુ હોતો નથી એવાઓને કાંઇ સદ્ગુરુ સદુપદેશરૂપી દૂધ પાપ તોપણ તે તેમને પચી શકતુંજ નથી. બીજા લોકોને જે કરડવા દોડે છે અથવા જે પોતાને મોટેથી કદુ વચન બોલી નાખે છે તેમનાથી વિપરીત સ્વભાવવાળા ચળજનો તેમના મોઢા ઉપર ચૂંકે છે અર્થાત્ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા મેલા મન-વાળાં પ્રાણીઓનો ત્રાસારમાં ફળેતો કયો હોય તો ખોટું નથી.

૪૮-સંસારના જાંઘનમાં જાંઘાયલા જીવોને વિદ્યાંતિ મળતી નથી. તેમના મનમાં રાતદિવસ નાના પ્રકારની સાંસારિક જાળતોની ગડમથલ ચાલ્યાજ કરે છે. ઇશ્વર અને ધર્મ એ બે વસ્તુઓનું તેમને વિસ્મરણ થઈ જાય છે અને તેમની જગ્યાએ વિપયસેવન તથા દ્રવ્યોપાર્જન એ બે જાળતોની ધમાલ નિરંતર પૂરજોસથી ચાલ્યા કરે છે. પોતાના ઘરનાં માણસોની તહેનાત ઉઠાવવામાંથી જેને રાતદિવસ જરાય પુરસદ મળતી નથી, તેને તો દેવદર્શન થાયજ શી રીતે ? તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો જીવવા છતાં આત્મહત્યા કરે છે એમ જાણવું; કારણકે નારાયણની ભક્તિની વાત તો તેઓ સાવ વીસરીજ ગયા હોય છે.

૪૯-જે ગામના લોકો હરિભક્તિ અને સેવા એ બે જાળતોથી રહિત હોય તે ગામને સ્મશાન જાણવું અને ત્યાંના લોકોને ભૂત-પ્રેત જેવા જાણવા. જેઓ ધંધો કરીને પોતાનાંજ પેટ ભરે છે, તેઓ દૂતરાંની માફક પેટ ભરે છે એમ જાણવું. એવા લોકો પોતાનાં ઘરમાં યમના દૂતોને સાડ વસવાની જગ્યા ખાલી કરી આપે છે. જે ઠેકાણે શિવલિંગની પૂજા થતી ન હોય તેવા ગામમાં અતિથિઓ અને વટેમાર્ગીઓએ રાતવાસો રહેવું નહિ; કારણકે એવા ગામમાં ભક્તિહીન, કંટકસમાન દુઃખ દેનારા અને ચોર-લોકોનીજ વસ્તી છે, એમ માનીને ત્યાં રહેવું નહિ. તુકારામ કહે કે જેમને પોતાની સ્થિતિ અને બુદ્ધિનું કશુંજ ભાન નથી તેઓ ફક્ત યમનાં કાર્યાલયોજ છે એમ જાણજો.

૫૦-જેના કુળમાં દુરાચારી દીકરા પેદા થાય તેના પૂર્વજો પિતૃલોકમાં હાહાકાર કર્યા કરે છે કે, અરેરે ! પોતાના પિતૃઓને પરલોકમાં સંતાપ આપનારા પુત્રો તેમના માનાં પેટમાંજ કેમ ન મરી ગયા અથવા અધૂરે કેમ ન અવતર્યા અથવા તેમની જનેતા વાંઝણી કેમ ન રહી ? આવા દુરાચારી અને પાપી પુત્રો પોતાને

પેટે પાક્યા તેથી તેમની જનેતાએ લજવાઈ મરવું જોઈએ અને તમે આવા નામજોગ્યોને જન્મ આપ્યોજ શા માટે એવું કહીને લોકોએ તે સ્ત્રીઓને મહેલું મારવાં જોઈએ. પારકાને દુઃખ દેવું અને પરાઈ સ્ત્રી સાથે પાપાચરણ કરવું એ બે કામને માટે જે પાપીઓ પ્રવીણ છે, પરનિન્દા કર્યા વિનાનો એક દિવસ પણ જેમનો ખાલી જતો નથી અને જે દહાડે કોઈની આડી-ચૂગલી કરવાની તક ન મળે તે દહાડે જેમને ઉપવાસ પડે છે, જે જે દોષ હોય તેમને ચોધી ચોધીને સંધરવા એજ જેમનું નિત્યકર્મ થઈ પડ્યું છે, પરાપકારથી પ્રાપ્ત થતું પુણ્ય એ શી વસ્તુ છે એ તો જેમણે કદી જાણ્યુંજ નથી અથવા તો પરાપકાર જેમને માટે કુપણ્ય સમાન છે અને ઝેરમાં જન્મેલા કોડા જેમ દૂધમાં મરી જાય છે તેમ દુરાચાર અને પાપમાં પેદા થયેલાં જે પ્રાણીઓથી પવિત્ર વાતાવરણ સહન થતું નથી એવા લોકો તુકારામ કહે છે કે દેવળ પતિત અવસ્થાની સાકાર મૂર્તિઓ જેવા છે. દયા, ક્ષમા, શાન્તિ અને એવી બીજી સાત્ત્વિક વૃત્તિઓને તેઓ કદાચ ધારણ કરવાના નથી.

૫૧-જેઓ વાતવાતમાં તપી જાય છે તેઓ શ્વાન સમાન છે અને એવા લોકો પોતે પોતાનોજ ધાત કરનારા આત્મહત્યારા સમાન પાપિષ્ઠ છે, જેમને બીજાઓની માઠી હાલત જોઈને મનમાં દયા આવતી નથી અને જેઓનામાં ધૈર્યનો છાંટો સરખો પણ હોતો નથી એવાઓને દાંધ સફુરુ સહુ પડેશરૂપી દૂધ પાય તોપણ તે તેમને પચી શકતુંજ નથી. બીજા લોકોને જે કરડવા દોડે છે અથવા જે પોતાને મોદથી કદુ વચન બોલી નાખે છે તેમનાથી વિપરીત સ્વભાવવાળા સજ્જનો તેમના મોઢા ઉપર ચૂંકે છે અર્થાત્ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા મેલા મન-વાળાં પ્રાણીઓનો સંસારમાં ફેંજેતો કયો હોય તો ખોટું નથી.

હે નારાયણ ! તમારા સિવાય મને બીજા કોઈની ગેરીની અથવા મદદની ઇચ્છા છેજ નહિ.

૫૪-‘ક’ને કંઈ નહિ ‘ક’ અને ‘ટ’ને કાંઈ નહિ ‘ટ’ જોતલુંજ જેમનું જ્ઞાન છે, જેમની રચનામાં પ્રસાદનો છાંટો પણ જોવામાં આવતો નથી એવા જોડકાં જોડનારા ગરબીબટ્ટે ગેરીએ ગેરીએ બટ્ટીને પોતાનાં જોડકાં લોઢાને સાંભળાવતા કહે છે. લોઢો ન સાંભળે તો ‘સાંભળો’ ‘સાંભળો’ એમ કહી લોઢાની ખુશામત કરતા કહે છે. લોઢો તેમને પૂતકારી કાઢે તો પણ ‘જરાક તો સાંભળો’ ‘જરાક તો વાંચી જુઓ’ એમ કહીને વગર બોલાવ્યે ઝોની આગળ પોતાની કવિતાઓ રાગોટતા કહે છે; પણ મુજ્જ લોઢો તેમની કવિતાઓની પરીક્ષા કરી લે છે અને તેમના પ્રતિષ્ઠતો તિરસ્કાર દર્શાવે છે. આથી કરીને પેતા (પોતાને કવિ કહેવડાવનારા) લોઢાને જતી વખતે નીચું મોઢું કરીને ત્યાંથી ચાલ્યા જવું પડે છે. એ જાપણ ગમે તેમ કરીને ચાર અક્ષરોને જ્યાંથી ત્યાંથી એવી તાણીને એકઠા કરે છે અને કહે છે કે જુઓ, અમે કવિતા કરીએ છીએ; સાંભળો અમારાં કાવ્ય; પણ એવી કવિતામાં સ્વાભાવિક પ્રેમ અથવા પ્રસાદનું આમળા જેવું ‘મી’ડું જ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જેમના અંતરમાં ઇશ્વરપ્રેમ લેશ માત્ર હોતો નથી તેઓ ગોવિંદના સાનિધ્યમાં રથાન પામતા નથી.

૫૫-શરીર વગેરે પ્રાપંચિક ઉપાધિની જાળતમાં એક રીતનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લઈને હું નિશ્ચિન્ત થઈ બેઠો છું. જેવી રીતે કોઈને કશી આભડછેટ અથવા એવો કોઈ દોષ લાગુ પડી ગયો હોય અને તે જેમ ગૌમૂઢ ઇત્યાદિનું સેવન કરીને શુદ્ધ થઈ જાય તેમ હું પણ (પ્રાપંચિક ઉપાધિઓની આભડછેટથી) શુદ્ધ બની ગયો છું. આથી કરીને પ્રપંચ વડે ઉત્પન્ન થતી કોઈ પણ

પ્રધાનની પદવી દેને અને તેમને સમગ્ર પાલિકાના કાંડે પેલે
 કાચાને પાણી અને પાણીને કાચાને કાંડે પેલે કાચાને
 વરતુને કાચાને કાંડે પેલે કાચાને કાંડે પેલે કાચાને
 આટલી પાણી આંજવાર અને આંજવાર આંજવાર આંજવાર
 એમ કરવાનો તેમ આંજવાર આંજવાર આંજવાર આંજવાર
 અને એ કરવાનું છે તેને એમ આંજવાર આંજવાર આંજવાર
 વાટન પાંચ મહાં જવાની, માટે (હમિયા મનમાં એમ વાટનું
 સ્મરણ રાખ્યા કરવું છે) એ કાંડાને તે પાણી આંજવાર આંજવાર
 કરી રાખ્યો છે તે તે કાંડાને તે પાણી આંજવાર આંજવાર
 ધારણ કરીને જોડવા છે. તમામ પાણી એ છે તેને લઈને
 અલંકાર નિર્માણ મહાં મળે. એટલે પાણી આંજવાર અને એ
 પાણી એવી દેવતાવના પણ તેમ જવાને પાણી જવાની.

પદ-યોગના બાગ્યમાં સમના તા તજોડીજ છે પણ તે
 પ્રાપ્ત કરતા પહેલાં પાતાની કન્ડિયોન સમન કરવું જોઈશે. એક
 વાર ત્યાં ભગવાનજ આપણા પાતાના જાની ગયા એટલે પછી
 તેમની કૃપાના પ્રભાવ વડે અંપૂર્ણ બાગ્ય અને તમામ વિભૂતિ-
 એ આપણા ઘરમાં જ આદ્યાં આવવાનાં. આપણું જેતર કોઈ
 જોડતને નામે કરી દઈએ અથવા તેને જોડવા આપી દઈએ એટલે
 પછી તે જેતરમાં નથી આપણું પાણી સીંચવું પડતું કે નથી
 નીંદામણ આપણું પડતું. એ જેતરની બાગતમાં આપણને
 કંશીજ મહેનત કરવી પડતી નથી. પેલો જેટતજ બધું કરી
 છોટે છે. તુકારામ કહે છે કે હે ભગવન ! કયે વખતે શું શું કર-
 વાનું તે બધું તમે સારી રીતે જાણોજ છો. પછી નાહકની ચિન્તા
 શા માટે કરી મરું ?

પા-ઈશ્વરભક્તિના ભાવાવેશને લીધે જેની આંખો કંઈ

લીની થતી નથી અને જેના અંતઃકરણમાં ઇશ્વરપ્રેમનો લેશ માત્ર ઉભળેલો આવતો નથી એવાં શુદ્ધ હૃદયના લોકો ભક્તિના સંબંધમાં જે કંઈ જોલે તેના વડે માત્ર તેમનું ચાંપલાપણું જ દેખાઈ આવે છે અથવા તો લોકોના મનનું એ રીતે રંજન કરવાની તેમની પોકળ આતુરીનું જ દર્શન થાય છે. જ્યાંસુધી આપણા સ્વામી આપણને પોતાની કૃપાનું દાન દેવા તૈયાર થાય નહિં ત્યાંસુધી આપણા વિનયનું, અતુનયનું કશું ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી એક બીજાની (ભક્તની અને ભગવાનની) આંખે આંખ પહોં મળી નથી ત્યાંસુધી બેઉના મિલનનો સંભવ પણ નથી.

૫૮-કોઈ એક મૂખ, જેને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઊંઠા જેટલું જ હતું, અને વિધિમાં જતાવ્યું હોય તે કરતાં જે ઊલટા આચરણનો હતો તે એક વાર પોતાનાં માતાપિતાનું શ્રાદ્ધ સરાવવા બેઠો. પિંડ-દાન કરતી વખતે તેણે પોતાની માની જગ્યાએ પોતાની સુવાસણ ખાઈડીને બેસાડી અને પોતાના જાપની જગ્યાએ પોતે બેઠો. અરે જો નખોદિયા ! જોમ કરવાથી તો તનેજ મોટું તુકસાન થયું છે; કારણકે સારી આ બધીજ કાર્યવાહી શાસ્ત્રવિધિની વિરુદ્ધ છે. અરે જો બૂંડા ! તે' તો તારું જાણુંજ આયુષ્ય વિષય-બોગની ચર્ચા કરવામાં એજે ગુમાવ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર દર્શાવેલા શંખભારતીઓમાં લેશ માત્ર પણ દયા હોતી નથી અને તેઓ ફક્ત પધરાનીજ પૂજા કરી જાણે છે.

૫૯-દાન કરતી વખતે જેના હાથને કંપવાયુ થઈ આવે અને કોઈ તેને કહે કે દાન એ ધર્મ છે મારે તું દાન કર ત્યારે તે વાત જેને કાંઈ ઝર જેવી લાગે છે, જે હંમેશાં ચાંપલાઈ ક્યાંજ કરે છે, દ્રવ્યમાં દિંગની વાસ બેસી જાય તે દ્રવ્ય જેવું નકામું બની જાય

માટે તો મનિષ્યો વચનને મનના રાજા તરીકે ગણીને વિશેષ
મનુ પ્રમાણે વાક્ય, હેતુ, ની, પૂર્ણ, પૂર્ણ, પૂર્ણ, આ મનુષ્યો કમ
ચાલુક્યુ તે સુખ એ જન્મનું કલ્પકાળ એ વિશેષ કરીને જન્મ
કલાક નો વિચારમાં જન્મ એટલે એમાંથી જન્મના અર્થ પદ્ય
વચન તો નિદ્રા પામે જન્મ કલ્પ, બાળી પદ્યના રસમાં દેખાવ
વચન બાળનકુળો, ચોડાંક જન્મનીની પ્રતિજ્ઞા, ચોડાંક મંદક
નાં-એ બધાં પદ્યનામાંથી પદ્ય જન્મો તો જે જેમાં વચન રહેતું
ધરપદ્યનાં સમગ્ર કલ્પો, આ રીતે એ વચનનાં દિગ્માળ પૂરો થઈ
ગયો. તુકારામ કહે છે કે અરે જો મનુષ્ય! તારું આપણ મે
આ પ્રમાણે એજે જ્યો તો તારો મનુષ્ય-જન્મ પૂર્ણ થવાને
અને પાશુ તારે જન્મમનુષ્યની પાણીમાં નિદ્રાનું પડવાનું.

૬૪-એ માનુષ્ય દુર્જન હોય તેની સાથે વાત કરવાનું મને
મનજ ન થાયો. અંદા જોવિન્દા જેઓ વચને બહુ જતા હોય
અને જેઓ પોતાને માટેથી સાધુ પુરુષોની નિંદાજ કર્યા કરતા
હોય તેમના મોઢા ઉપર આગ પડે. આવા દુર્બારી લોકોમાં
મોઢાં લેવાનો મને પ્રસંગજ ન આવે તો ધાન્ય સાડું. તુકારામ
કહે છે કે હે હેવ! એવા દુર્જનોથી મને વેગળો ને વેગળોજ રાખજો.

૬૫-અગ્નિની અંદર તલ અને ચોખા હોમનારા કમંડાંડી-
ઓને ઉદેશીને તુકારામ કહે છે કે આપણા સૌથી મોટામાં
મોટા અને સૌથી વિશેષ પીડા આપનારા દુર્જનને જે કામ
કોધાદિક વિચાર છે તેમને તો પેલા શક કમંડાંડીઓ લેવાને
તેવા રહેવા દે છે ત્યારે તે મૂખોઓનું ગરીબ ગિયારા તલ અને
ચોખાએ શું બગાડયું તે તેમને બાળી મારતા હશે? એકક
પાંડુરંગનું સ્મરણ કરવાને બદલે કમંડાંડ અને યજ્ઞયાગના આડ
બરની મિથ્યા પીડા તેઓ શા સાડ વહોરી લેતા હશે? જે

(ગીતા ઇત્યાદિ) શ્રધ્ધાના પાઠ અને પારાયણ કરે છે તેઓ અર્થ ન વિચારતાં શ્રધ્ધાના ગુણદોષને અજ્ઞાનેજ વાંચી જાય છે ત્યારે તો તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ લોકોમાં માનપ્રતિષ્ઠા પામવાનો અને પોતાનો દંબ વધારવાનોજ હોય છે. જેઓ નાના પ્રધારનાં તપ આદરે છે અને તીર્થપથન કરે છે તેઓ પણ તે તે જાણતનું પોતાનું મિથ્યાભિમાન વધારે છે. જેવીજ રીતે જેઓ ધીલજોને દાન દે છે તેઓ પણ મનમાં અહંકાર કરતા થઈ જાય છે કે અમે મોટા દાનેશ્વરીઓ છીએ. તુકારામ કહે છે કે આવે રસ્તે જનારા સાધકો પોતાનો આત્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ જૂઠ્ઠો જાય છે અને તેઓ જે કાંઈ આવરણ કરે છે તેમાંથી પર્મને જલદે દેવજ અધર્મનીજ પ્રાપ્તિ કરે છે.

૬૬-હે દેવ ! સંસારના ત્રિવિધ તાપ વટે હું અતિથય ચેકાઈ ગયો છું અને કુટુંબની જેવા કરીને પણ હું જૂજ સંતપ્ત થઈ ગયો છું; તેટલા માટે હવે હું તારા ચરણનો આશ્રય લેવા આવ્યો છું. હે પાંડુરંજ ! હે મારી માવડી ! તું હવે જલદી જલદી મારી પાસે દોડી આવ. અનેકાનેક જન્મોથી સંસારનો જોળો ઉપાડી ઉપાડીને હું તો પૂરેપૂરો વૈતરા જેવો બની બેઠો છું. હવે જો પીડામાંથી મારે કેવી રીતે છૂટા થવું તેનો રસ્તો મને જણતો નથી. હું તો અંદરથી અને બહારની બાબતોથી બધી રીતે ચારો વટે ઘેરાઈ ગયો છું. અંદરથી કામક્રોધાદિક ચાર-કાકુઓએ મને બાંધી લીધો છે અને બહારથી સ્ત્રી, પુત્ર, સગાવહાલાં, ઇંદ્રિયો એ બધાં ચાર લોકો મને વીંટળાઈ વળ્યા છે. એમના સંકલ્પમાંથી છૂટવાનો મને તો એકેય ઉપાય સૂઝતો નથી. એમના સંસર્ગને લીધે મારા મનની હાલત ઘણીજ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે અને ઘણા દિવસથી હું અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તું હવે મારી મદદે જલદી,

ખૂણજ જલદી વેગવેર દોડી ગયા; કારણકે હીન જનોનો ઉકાર
કરનાર તમે એકજ સ્વામી છો અને એજ તમારું ગિરક છે.

૬૬-જેઓ ભગવાનના ભક્તોની સેવા કરે છે તેમની આરામ
ભગવાન પોતે કરજીદાર ગની લાય છે; કારણકે ભક્તોની સેવા
ઋણ ભગવાન પોતાના માથા ઉપર લઈ લે છે. પુરાણોને આજે
અભિપ્રાય છે અને તે નહનજ સત્ય છે એવું હું પુનઃ પુનઃ કહું
છું. ઘણા પ્રાચીન સમયની કથાઓ એક બાબતે સખીએ પણ
એવીજ એક વાત અમારા સાંભળવામાં આવી છે. તે એવી છે કે
સંત કબીરજી પોતાનું કાથનું વળેલું કાપડનું થાન લઈને બધા
માં જતા હતા; રસ્તામાં દોઢ ગરીબ કંગાલ માણસ જે
પાસે પોતાની કાયા ઢાંકવાને કંઈજ ન હતું તે લોકોની પાસે
વસ્ત્રની ભીખ માગતો હતો. કબીરજીએ તેને દીઠો એટલે પોતાના
આખા થાનમાંથી અડધોઅડધ તેને દાડી આપ્યું. અડધું થાન
જે બાકી રહ્યું તે ભગવાને પોતે બ્રાહ્મણનું કાપડને કબીરજીને
પાસેથી માગી લીધું; પણ તે આખા થાનની કિંમત ભગવાને
કબીરજીને ઘેર મોકલાવી દીધી. કબીરજીએ તે ન સમજતાં પાસે
મોકલી દીધી. એજ પ્રમાણે ભક્ત નામદેવને વિષે પણ
કહેવાય છે કે એક દિવસ તે પોતાને માથે કાપડની ગાંસડી લઈ
પરગામ વેચવાને સાડ જવા લાગ્યા. રસ્તે જતાં એક દેવ
પુષ્કળ બ્રાહ્મણો નામદેવની નજરે પડ્યા. તેમણે પોતાની પાસે
બધુંજ કાપડ દાડી દાડીને બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપ્યું. તે કાપડ
ની પૂરેપૂરી કિંમત ભગવાને નામદેવને ઘેર પહોંચતી કરી દીધી.
પણ નામદેવે તે ન લેતાં બ્રાહ્મણોમાં લૂંટાવી દીધી. એકના
દેવું ભગવાને પોતે ચૂકાવી દીધું હતું એ વાત તો એટલી
લક્ષ્યપ્રીતી છે કે તેને માટે કશી સાગિતીની જરૂરજ રહેતી
બીજું એક દષ્ટાંત ભાનુદાસ મહારાજનું છે. ભાનુદાસે પોતા

ખેતરોમાં વાવવાને સારૂ સંઘરી રાખેલા ખીજને દગાવી નાખ્યું
અને તે વડે સાધુસંતોને લોજન કરાવીને તૃપ્ત કર્યો; પણ ભગ-
વાને જાનુદાસના ખેતરનું વાવેતર પોતાને હાથે કરીને પોતાના
માથાનું ઝલ ચૂકવી આપ્યું. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન તો પોતા-
ના ભક્તોને માટે ઉપરનાં દણ્ડોમાં બેઠો ગયા તેવી રીતે કાળજી
રાખે છે; પણ જોગનાં અંતઃકરણમાં ભગવાનના પ્રતિ ચત્તાજ
હોય નહિ તેમને તો કહેવું જ શું? એવા લોકો મનુષ્યશરીરમાં
એક રીતે બંધાઈ જયા છે એવું કહીએ તો ખોટું ન કહેવાય.

૬૮-વિવેકપૂર્વક ભોગ ભોગવાય તો તે ત્યાગ કર્યા બરોબર
છે અને અવિવેકપૂર્વક ત્યાગ કરીએ તો તે ત્યાગ નહિ પણ ભોગ
ભોગવ્યા બરાબર છે. આ બાબે દેખીતી રીતે અવગું હોય એવું
લાગે છે; પરંતુ અમુક ભોગનો ત્યાગ કરવો એ ધર્મ છે એમ
સમજીને તેનો ત્યાગ કરવાથી અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે અને
અમુક ભોગનો ઉપભોગ કરવો એ અધર્મ છે એવી સમજપૂર્વક
ભોગ કરવાથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે તેનું કારણ આગળ કહેવામાં
આવ્યું છે. જે જે ધર્મ કરવાથી ઈશ્વરની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્ન આવતું
હોય તે બધાં જ ધર્મ ગમે તેવાં સારાં હોય તોપણ પાપરૂપ જ
બાકીનાં. એટલા માટે મનમાં એવી તેવી બાળતોના જે જે સંક-
લ્પ વિકલ્પ થયા કરતા હોય તે બધા વ્યર્થ સંકલ્પ છે એમ
જાણીને તેમનો નાશ કરી દેવો. તુકારામ કહે છે કે નહિ કરવા
જેવાં હામનો વિચાર કરવો જ નહિ. સદ્વિચાર કરતા રહીને
મિથ્યા સંકલ્પ-વિકલ્પોનો ત્યાગ કરવામાં જ લાલ છે.

૬૯-બહુરૂપી નાના પ્રકારના વેશ લઈને પોતાનું બાહ્ય
સ્વરૂપ બદલી નાખે છે. બગલો નદી કિનારે બેઠો બેઠો માછલી
પકડવાના હિતુથી જાણે ધ્યાનરત્ન હોય એમ એકચિત્તે બેસી રહે

એ. એવું પ્રમાણુ કવિ સારથીએ કારણ જોયું છે. તે
 માતા પ્રદારની પદ્ધતિએ અને કવિએ જણાવ્યું છે. પુત્રાદિ
 વાપને અનુમાનની મદદથી જોયું છે. આ રીતે બધા જાણી
 જાય છે તે કહે છે પણ તે પ્રવર્તે પાત્રની અને પુત્રાદિની
 મનમાં ચહે કહે કહે પ્રવર્તે બંધકો પાત્રી પ્રવર્તેનિમે તે કહેકે
 નજરેથી આગાદ જાણી કે છે. પ્રવર્તે પાત્રનાર માત્રી કહેકે
 જોખીની નીચે આંધડો એવો જાણી જાય છે કે જિવારી માંકે
 તો એમજ જાણે છે કે આ ને એ ની જાણી જાયવા માંકે
 જોડુંજ છે; પરંતુ તે જોખીની અંદર જાયવા માગના જોડું
 અંદર માંકાડી રાખેલો જોખીનો આંધડો જે માંકીની નજર
 વામાં ઘોગાઈ જાય છે તે નો માંકીની નજરે કડી પડેલોજ નથી.
 કસાર્થ જકરાંધેટાંને જગ જાવડાનો પિત્તલનો પુટ કહે છે કે
 જરો, પણ તે શાને માટે કહે છે? જકરાંધેટાં પુટ થાય એ
 તેમનાં શરીરમાં ચરણી અને માંસ સારા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય
 તો તેમની સારી કિંમત કાપજે. કમલકાંતોને વ્યવહાર પડે
 જરાજર આવોજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર ઉપર
 મારાં આચરણને લીધે હું લોકોમાં ઉત્તમ માધુ ગણાતો હોઉં
 તોપણ હે પાંડુરંગ! તમારી આગળથી માફ કશુંજ શુભ નથી
 શકતું નથી; કારણકે તમે તો કૃપાવંત ભગવાન છો.

૭૦-માણસનું તેજ અને વીર્ય એક વાર જ્યાં જોપાર્થ ગયો
 એટલે પછી તો એકાદ રાંડીરાંડ પણ તેનાથી ઉરતી નથી. એક
 વાર ઉપર કહ્યું તેમ કોઈ તેજ હીન થઈ ગયો હોય અને લોકો
 માં હલકો પડી ગયો હોય તે માણસ કદાચ ફરીથી પોતાની
 જગ, પરાક્રમ જતાવવા લાગે તોપણ તેની એક વાર ગયેલ
 પ્રતિષ્ઠા પાછી આવતી નથી. કોઈ પણ માણસનું મન તેના મિત્ર
 ની સાથે જ્યાં એકવાર જાયું થઈ ગયું એટલે પછી કોઈ

ઉપાયે તે પહેલાંના જેવું તો થવાનું જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે એક વાર જ્યાં કોઈ માણસ હિંમત હારી ગયો એટલે પછી તેને ગમે તેટલી હિંમત આપીએ અથવા પાણી ચઢાવીએ તોપણ તે પાછો ને પાછોજ હઠવાનો.

૭૧-શુકતાહારાદિ સાધનો કરવાની કાંઈજ એટલી બધી જરૂર નથી; તોપણ થોડીક અત્યંત જરૂરી બાબતોનો લોહ ભગવાને સ્પષ્ટ રીતે બતાવી દીધો છે. તે લોહ એ છે કે કળિયુગમાં નિરંતર હરિદ્રીતન કરવું અને તેમ કરવાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. લૌકિક વ્યવહારોના ત્યાગ કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી, તેમ અરણ્યવાસ કરવાની અથવા શરીરે ભસ્મ લગાવીને દંડ ધારણ કરવાની પણ કાંઈજ જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે એક હરિનામને બાદ કરીને હરિદર્શન કરવાના બીજા બધાજ ઉપાય મને વ્યથા લાગે છે.

૭૨-જેના મોઢામાંથી કૃષ્ણના નામનો ઉચ્ચાર કદી સાંભળવામાં આવતો નથી તેની બોલી ગમે તેટલી મધુર હોય તોપણ તેને અશ્રુમજ સમજવી. એવો માણસ પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય ગમે તે હોય પણ તે રાંડીરાંડજ છે એમ જાણવું. સ્ત્રી એવી હોય તો તેને રાંડ જાણવી અને પુરુષ એવો હોય તો તેને રાંડવો જાણવો. જેણે પોતાના હાથમાં દાનેશ્વરીપજારનું કંઠણ કદી ધારણ કર્યું નથી એવા હજારનું માથું સુઠાવી નાખીને સંત-પુરુષો તેનો દ્રવ્યોત્તેજ દરે છે અને તેને પોતાની સંતોની મંઠળીમાંથી બહાર કાઢી મૂકે છે. તુકારામ કહે છે કે જેનું જીવન અસ્તવ્યસ્ત છે એવા માણસની જ્યાં ત્યાં દ્રવ્યોત્તેજ થતી રહે છે.

૭૩-ધર્મકર્મ લોકો બધે કહેતા દરે છે કે કાચંદ્રપ દેહાદિ પ્રપચ્ચનાં નાના પ્રકારનાં પ્રાપચ્ચિક રૂપોને ધારણ કરનારી તેમજ

કારણરૂપે સૌનારી જે માણસે જે બદલાઈ જે જાણી જે જે જાણી
ને વળગી રહેનારને જે માણસે જે બદલાઈ જે જાણી જે જે જાણી
તેમની યાગવમાં રહે છે તેમને પણ જાણીમાં જાણી દે છે.
વિચારકના હોદ્દા બોલેને ના દેવા જેવા જેવા જેવા જેવા જેવા જેવા
પોતે તો નાથેના જાણની માટે જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
ત્યાં ઘસઘસ જાય છે. તોજે જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
ખાધો હોય તો તે પતી જાય છે પણ જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
ને કાચું ને કાચું જાણી જાય ને ને જાય ને જાય ને જાય ને જાય ને જાય
છોકડું માંડું થયું હોય અને તેને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
તો તેની મા તેને કહ્યું છે એ જાય જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
મોહું કરવા ને જાણ ખાવા મા લીજો જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
સંસાર તરી જવાની કંઈક હોય ને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
વિચાર કરે એ અને તેમાંથી જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
અહણુ કરે એ અને જે જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને જેમને
તુકારામ કહે છે કે જે માણસ (મર્ચે સ્વચ્છિત્ત જાણ) જાયું જાયું
છે, એવી વાતો કરતો કરે છે અને છતાં પાતાના દેહનું પાપણુ કરે
પ્રતિ લક્ષ આપે છે તેને કદી પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિ અતાર નથી

૭૪-મૃગજળ છે તો મિથ્યા પણ તરસ્યા હરણને તે સારું
હોય એવું દેખાય છે. તેથી કરીને તે બુલાવામાં પડે છે અને
પાણી પીવાના લોભનું મારુ" થાકી થાકીને બેહોશ થતા મુઠ
દોડી મરે છે. અરે મૂખાંઓ ! આ દેહાદિ પ્રાપચ્ચિક પદાર્થો પ
એ મૃગજળના જેવાજ મિથ્યા છે. એવા જડા પદાર્થો
આસક્તિ રાખીને તમે શાને તમારી જાતને હણો છો ? માટે રમે
એવી ભૂલ કરતા. આપણાં જે જે સાંચિત કર્યો હશે તેમાં
દેટલાંક કર્મ કરતાની સાથેજ ફળ આપે એવાં હોય છે, કે
" આ જન્મની અંદર તેને ચોખ્ય વખતે ફળ આપે એ

હોય છે અને કેટલાંક જન્મજન્માંતરમાં કૃત્રે એવાં પણ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં દેહમાંથી પ્રાણ નીકળી ગયો એટલે પછી તરત સ્મરણની વાટ લેવી પડે છે અને છાણું તથા અગ્નિની જોડે તેનું લગ્ન થઈ જાય છે.

૭૫—ગોઠુળના ગોવાળનાં છોકરાં જે છાશ પી પીને ગોટાં થયાં હતાં તે એવડાં ક્યાં રૂપાણું હતાં? પણ તે છતાં ભગવાનને તેઓ અતિશય વહાલાં હતાં. ભગવાને તેમના તરફ જેટલી મમતા રાખેલી તેટલી તેમણે બીજા કોઈના ઉપર રાખી નથી. વિદુરના કણુ ભગવાન આરાગી ગયા પણ તેથી ને ભૂપયા યોગજ રહ્યા હતા? તુકારામ કહે છે કે પેલી કુબ્જ દાસી વળી કયી રૂપાળી હતી? તેના શરીરના તો વણ જગ્યાએથી વણ વાંક થતા હતા અને કદરૂપાપણાની પરાકાષ્ટા જેવી તેની આકૃતિ હતી.

૭૬—હવે સૌ માનવ પ્રાણીઓને મારો એકજ ઉપદેશ છે કે તમે તમારા આયુષ્યનો નાશ ન કરશો. હું તો સોને પગે માથું મૂકીને કહું છું કે તમે સૌ તમારાં ચિત્તની શુદ્ધિ કરી લો. સૌના કલ્યાણમાં એકસરખી નિદ્રા રાખતા રહીને ભગવાનનું ચિંતન કરવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે તમોને આથી વધારે તે બીજું શું કહેવા જેવું છે? જે ક્યોંથી તમારું હિત સધાતું હોય તે કામ કરવું.

૭૭—ભક્તોના સિવાય બીજું કોણ ભગવાનને સાકાર સ્વરૂપ આપી શકે? અને ભક્તોના સિવાય ભગવાનની સેવા કરનાર પણ બીજો કોણ હોય? જેમ ચોનાની વીંટી અને તેમાં જડેલી હીરા-કણી બેડ એકબીજાના યોગે કરીને ચોભાથમાન દેખાય છે તેમ ભગવાન અને શક્ત પણ પરસ્પર એકબીજાની ચોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે. વળી ભગવાનના સિવાય ભક્તોને નિષ્કામપદ આપનાર પણ બીજું કોણ છે? તુકારામ કહે છે કે જેવો બાળકનો તેની

માનવી કહેશે, મારા પે જોઈએ. કહેશે તમે મારા પે જોઈએ તો
સનાતન કહેશે કે

૭૬-અર્જુન ત્રિવેને ઉપાસી જવન મ અપાવન કરો અને આ
કૃષ્ણને બ્રહ્માવતી દેવા ને, હે બ્રહ્માવતી આ મહાભારતમાં મહાભાર
ના પ્રતિ જેવી બાવના રાખો તો, જેના મધ્યમે કાનુકુળ બાંધ
વાન પાત્ર તે બ્રહ્માની માથે નાચેન કરે તે જ પદ્મ - મા અપાવ
વટે નદન કામના સ્થિત જે અને નમ મ પાવની કમ પિંડાનો
નિર્લિપ છે, તે છતાં ને પારિજીત પાત્ર પાત્ર ના પ્રથમે પ્રાપ્ત
કરે છે; તુકારામ કહે છે કે જે અપાવન પદ્મમાં છે તેમ
આકારરૂપ પાવન કરે છે.

૭૭-સવારમાં જ્યારે મરવડા કહે છે કે હવે અને મરવડા અપા-
વાળું આંખ દેખાય ત્યારેજ શું કરો? કહેવું મરવડા અને નહિ
તો નહિ? હે બ્રહ્માવતી! મારામાં સંતોષકની કરી પે નાના તે
છે નહિ છતાં લોકો આ માટે મારા માથા ઉપર ખાતો સંત-
પણાનો બોલો લાદતા હશે અને અને સત કૃષ્ણને બ્રહ્માવતી
હશે? દોઢ એક યજ્ઞમાનનો રોકાઈઓ કહે છે આ રોકાઈ કરી
નથી તો તેથી તે આટોજ બુદ્ધિયો રોકવાનો હતો? તુકારામ કહે
છે કે તમામ કળાઓ તે અનંતનાજ કાથમાં છે.

૮૦-લોકો આટો ફરતી વખતે ગંધ આવે તેટલા વાસ્તે નાંકે
રૂમાલ દાખે છે પણ જમતી વેળા દોઢ નાંકે કપડું રાખે તો તે
કેવો કહેવાય? એવું જો દોઢ કરે તો તે પોતાની ફરતી પોતાને
હાથેજ કરે છે. કયે વખતે શું બોલવું, શું કરવું, શું ન કરવું એ
વાતનું મૂર્ખ લોકોને જ્ઞાન હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એવાને
દૂધ અને ઠાશમાં કથો ફેરવ હોતો નથી.

૮૧-પુત્ર હોય, પત્ની હોય કે મિત્ર હોય, ગમે તે હોય

પણ તેની સાથેનો સંબંધ કાપીજ નાખવો. ત્યારે મનમાં ઘરા-
ઘર સમજાઈ જાય કે એ ગધી નકામી જન્મળ છે ત્યારે તેની
સાથે સંબંધ રાખીને આપણી જાતને દોષયુક્ત કરવી એ સાફ
ન કહેવાય. કોઈ મરી ગયું હોય ત્યારે તેના નામનો ઘડો ફેાડી
નાખીને આપણે તેને મનમાંથી કાઢી નાખીએ છીએ અને તેમ
કરીને તેને લગતો ચોક્કસ દુઃખ છે છીએ. એવી રીતે એ ગધાંજ
જાણે આપણે મનથી મરીજ ગયાં છે એમ સમજીને તેમના સૌના
નામનો ઘડો એકસામટો ફેાડી નાખવો. તુકારામ કહે છે કે
ત્યાગ કર્યા વિના કલેશલોગ કદી છૂટતાજ નથી.

૮૨-અમુક સ્ત્રીને છોકરાં થતાં ન હતાં તોપણ જાણે પોતાને
છોકરું થયું હોય એમ સુવાવડના તમામ આજ્ઞા કરીને લોકોને
જતાવવા લાગી કે જુઓ મેં છોકરું જન્મ્યું છે. બીજી ગાઈડીઓ
જેમને ખરેખરી સુવાવડ આવે છે તે વખતે તેઓ જે જે આચ-
રણ કરે છે તે ગધાંજ આચરણ પેલી ગધેડી કરવા લાગી.
તેણે દાયણને તેડાવી, ચેક કરાવ્યો, શરીરે તેલ ચોળાવીને
નાહી, શીદો ખાધો, સુવાપાક-મેથીપાક ખાધો, ખાટલા
નીચે ગાળતી સગડી રખાવી. આ પ્રમાણે તેણે સુવાવડના ગધાંજ
આજ્ઞા કર્યા; પણ પારકાનું જોઈ જોઈને પોતે તેવાં આચરણ કર-
વાથી શું વળે? પોતાને ખરેખરું છોકરું ન થયું હોય ત્યાંસુધી
સુવાવડની નકલ કરવાથી કાંઈ સુવાવડનો અનુભવ મળવાનો
હતો? સાકર કેવી ગળી હોય છે અને તે ખાધાથી કેવું સુખ
ધાય છે તે વાત જેણે સાકર ખાધી નથી એવા માણસને શી રીતે
સમજાવાય? પેટભરીને તૃપ્તિપૂર્વક જોજન કર્યાથી તુદિપુદિને
જેવો અનુભવ થાય છે અને જ્યાંપેટના જેવો જોડકાર આવે છે
તે અનુભવ તો જોજન કરનારજ અનુભવી શકે. બીજો માણસ
જેણે કશું ખાધું તો છેજ નહિ અને છતાં હું ધરાઈને જમ્યો છું

એવું લોકોને કહેતો કરે અને મોઢથી 'ઓઠ્યાં! ઓઠ્યાં' એવા જોટા જોટા ઓડકાર ખાય પણ તેનું ચીમજાઈ ગયેલું મોઢું જ કહી દેશે કે તે ભૂખ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ ભૂઠા બકવાદ કરનારાઓ! તમે મારી વાત સાંભળો. તમને સાચો અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી મિથ્યા લવારો કરશો નહિ.

૮૩-માળાપની આજ્ઞા મુજબ વર્તવું એ તો ધર્મ છે પણ જ્યારે તેઓ એવી આજ્ઞા કરે કે જે મુજબ વર્તન કરવાથી આપણે ઈશ્વરથી વિમુખ થઈ જઈએ અને આપણો અને ભગવાનનો વિયોગ થઈ જાય ત્યારે તો આપણી દરજ્જા એ છે કે સંસારમાં અતિ પૂજનીય એવાં માતાપિતાનો પણ ત્યાગ કરી દેવો. જ્યારે માળાપને વિષે આમ છે તો પછી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન-દોલત એ બધાંનું તો પૂછવું જ શું? એ તો બધાંજ આપણને દુઃખમાં હુમાવનારાં શત્રુઓજ છે. નારાયણને ખાતર માતાપિતાનો ત્યાગ કરવો પડે તો કરવો એવું અમે હમણાં કહી ગયા તે ઉપરથી દોઢ એવી શંકા કરે કે પૂર્વે દોઢએ એવું કયું હતું ખરું કે? તો અમે કહીએ છીએ કે હા, જુઓ. પ્રહલાદે પોતાના પિતાનો વિભીષણે પોતાના મોટા ભાઈનો અને શ્રીરામના ભાઈ ભરતે પોતાની માતાનો તેમજ રાજ્યનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો; એટલા વાસ્તે તુકારામ કહે છે કે તમામ પ્રકારના ધર્મ શ્રીહરિના ચરણોનો આશ્રય લઈને રહે છે; માટે શ્રીહરિના ચરણાશ્રય વિના બીજા જે દોઢ ઉપાય કહેવાતા હોય તે બધાજ દુઃખના મૂળરૂપ છે.

૮૪-માન અને અપમાન એ બેઉનો જોટાજોટા પીંડાળે કરીને એક બાલુએ મેલી દેવાં. જેના વડે કરીને આપણા અંતરમાં અર્ધદા સમાધાનતાનો અનુભવ થયા કરે તેનું જ ના અનુભવનું દર્શન. જે દેહાણે શાંતિનો નિવાસ હોય છે તે ઉકા

કાળચક્રની ધાર ખાંડી થઇ જાય છે. અંતઃકરણની અંદર જે જે ભિન્નિઓ ઉત્પન્ન થાય અર્થાત્ જે જે વૃત્તિઓનો ઉદય થાય તે બધી શાંત બાવે સહન કરી લેવી. તુકારામ કહે છે કે આપું કયાંથી પરમાર્થ એકદમ મુક્તિ જાની જાય છે.

૮૫-જો પરમાર્થની પ્રાપ્તિમાં આપણું મન આપણી સદાય કરવાને તત્પર હોય તો પરમાર્થની પ્રાપ્તિ અતિ મુશ્કેલ છે એવું હું પુનઃ પુનઃ કહું છું. જેના અંતઃકરણમાં હાઈ અને વિષય સંબંધી જોડ એ બેઠાંથી એક પણ ન હોય તેજ પાંડુરંગને પ્રિય લાગે છે. સંપૂર્ણ સાધનાનો ઉપર દહી ગયા તેજ ચાર છે. જેના ઉપરાંત બીજું કશું ગ્રોધવા જેવું કે જાળવા જેવું છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ બધાજ પ્રપંચ મિથ્યા છે એમ તું બરાબર સમજ લે અને તારૂં દેહ સંબંધી અભિમાન છોડી દે.

૮૬-અરે! હવે જરા તું તારી આંખો ઉઘાડ. અત્યાર મુઠ્ઠી તો તું કાંઈજ સમજ્યો નથી તેથી મને તો આણું લાગે છે કે તું તારી માને પેટે અરેબર પથરોજ પાક્યો છે. અરે! મનુષ્યદેહ-રૂપી અમુલ્ય રત્નભંડાર તારે હાથે સાંપડ્યો છે. એ દેહ વડે તો તું જે જે પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે તે બધી પ્રાપ્ત કરવા જેવીજ છે. સંતો આ પ્રમાણે પોતાના મનથી વિચાર કરે છે અને બીજાઓને પણ તેવો ઉપદેશ દેતા રહે છે અને તેમ કરીને તેઓ સંસારને તરીને પેલે પાર વ્યાજ્યા જાય છે. તારે પણ જો એ સંસારસાગરને તરી જવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળ. તારી નોકા અંદ્રભાગા નદીને કિનારે પુંડલિકના આંગણમાં કેટલે હાથ દબને જીભેલી છે (પાંડુરંગ અથવા વિઠ્ઠલદેવની મૂર્તિ) તે સૌને જિભી જિભીજ પોતાની પાસે તેડાવી લે છે. તુકારામ કહે છે કે એ નોકામાં બેસવાને તારૂં તારી પાસે ટોણ બાકું નહિ માગે, એક

કોઈનો ભવનં પણ નહિ જાય. આમ જોઈએ તો આ જાણીએ
અમે તારે ભગવાનના ચરણનાં દર્શન કરવામાં છે. એટલું
કરતાંની સાથેજ તું ભગવાનની પાસે જાયો નહીં.

૮૭-તું કોઈનો પણ સાર કરીશ નહિ અને સિવરાયે
રહેશે. વળી તારી મુનિને જરા પણ મગવાનો મેલ તારા
દર્મમાં નહિ. ઉપર કહી તેની વિનિ જોઈ મારામાં બેઠે રહિ
પ્રજ્ઞાજ્ઞાન કહેવાય છે. જે સિવાય બીજું બધુંજ અનુભવ રહિ
ખાલી લવારો છે એમ જાણીએ. મુનિઓ ઉપર વિનય મેળવવો,
વાસનાઓનો સમૂહ નાશ કરવો અને દેહાદિક પ્રપંચને લગતા
સંકલ્પવિકલ્પ મનમાં આવવાનું ન દેવો. તુકારામ કહે છે કે
જેના અંતઃકરણમાં અહંકારનો ઉદય થવા પામતો નથી અને
દેવજ આનંદને આનંદનીજ લહેરો આવ્યા કરે છે તેજ જાની છે.

૮૮-પંદરપુર તીર્થ એવું તો ઉત્તમ છે કે તેને બીજા કોઈ
સ્થળની ઉપમાજ ન આપી શકાય; કારણકે આવી ધામ ત્રિભુ-
વનમાં બીજી કોઈ જગ્યાએ છેજ નહિ. અહીં તો ભગવાનનો
સાક્ષાત્ મેળાપ થાય છે. બીજાં જગ્યાં તીર્થ એવાં છે કે અમુક
કાળ વીત્યા પછી ફળ પ્રકટાવે પણ પંદરપુર તો તત્કાલ જ ફળ
પ્રદાન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે પંદરપુર તો પૃથ્વી ઉપરનું
સાક્ષાત્ વૈકુંઠજ છે.

૮૯-તું જે જે તીર્થસ્થાનોમાં જઈશ ત્યાં ત્યાં જાયો તું પાણી
અને દેવમૂર્તિઓ-એ જે વાનાં સિવાય બીજું કંઈજ દેખનાર
નથી; પણ તીર્થક્ષેત્રમાં જે સાચા દેવનાં તારે દર્શન કરવાં જોઈએ
તે દેવ તો સાધુસંતોજ છે. એવી રીતે જો કદાચ તને સંતોના
સમાગમનો યોગ મળી આવે તો તેમને ચરણે તું તારો દેહ
ચાણ કરીજ દેશે. એજ ઉત્તમ સાધન છે. તીર્થજળમાં સ્નાન

કયાંથી પાપતાપ દળી જાય છે; પણ તેમ થવા માટે ભાવ હોવો જોઈએ. ભાવ ન હોય તો કશુંજ ન થાય. પણ ચંત પુરુષો તો એવા હોય છે કે તેમની પાસે ગમે તેવો બૂદ્ધિશીલ અથવા કુતર્કી શક અને પાપી જાય તો તેઓ તેવાને પણ સુધારી દે છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે મનુષ્યના ત્રિતાપ છેક નહિ એવા જની જાય ત્યારે તે નિષ્પાપ થઈ ગયો છે એમ જાણવું.

૯૯-ભગવાન પોતાના હાથમાં ગદા, ચક્ર ઇત્યાદિ આયુધ ધારણ કરીને દરરોજ એક ને એકજ કામ કરતા રહે છે. તે કામ એજ કે પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ કરવું અને દુષ્ટ લોકોનો સંહાર કરવો. જે પરમાત્મા અવ્યક્ત અને નિરાકાર છે તેજ પરમાત્મા સચ્ચણ અને સાકાર જની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે શ્રીવિઠ્ઠલદેવ એવા છે કે પોતાના ભક્તોની તમામ મનઃકામનાઓને પૂર્ણ કરી દે છે.

૯૧-એક ગામમાં ઠોઠ એક વૃદ્ધ પુરાણી મંદિરમાં બેસીને રોજ રોજ પુરાણની કથા વાંચતા હતા. એ પુરાણીને લાંબી દાદી હતી. તેમની કથા સાંભળવાને આરૂ દરરોજ ઘણા લોકો મંદિરમાં આવીને બેસતા હતા. હવે જ્યાં પુરાણી બાવા કથા કહેવાનો આરંભ કરતા એટલે તેમની લાંબી દાદી પણ સાથે સાથે હાલ હાલ થવા લાગતી. હવે એ કથા સાંભળનારાઓમાં એક રજારી પણ હતો. એ રજારી પુરાણી મહારાજની દાદીને જોઈ જોઈને ટસકાં ભરી ભરીને રડવા મંડી જતો. રડતો જાય, ટચકિયાં ખાતો જાય અને આંખો તથા નાક ચોળતો જાય. તે જોઈને પુરાણી મહારાજ તથા બીજા બધા શ્રોતાઓ મનમાં એવું સમજી બેઠા કે આ રજારી ખરેખરો પ્રેમી ભક્ત છે. પણ તે રજારી રડતો હતો તેનું ખરૂં કારણ તો કાંઈ જુદુંજ હતું. તેને તો

એટલા વાસ્તે રડવું આવતું હતું કે તેની પાસે એક બકરો હતો, તે તેને ઘણાજ વડાલો હતો અને તે મરી ગયો હતો. હવે પુરાણી મહારાજની લાંબી દાઢીને જોઈને તે રણારીને પોતાનો મરી ગયેલો બકરો સાંભરી આવતો હતો અને તેની ખરીઓ, તેનાં શિંગડાં તેની આંખ આગળ વારંવાર તરવરતાં હતાં. પુરાણી કહેતા કે ભગવાન એક અને અદ્વિતીય છે, ત્યારે પેલો રણારી કહે તો કે ખરી વાત છે. હજારો બકરાંઓના ટોળામાં મારો બકરો નોખોજ પડી આવે એવો હતો. ખીજો કોઈ બકરો તેની તોલે આવેજ નહિ. પુરાણી બાવા શ્રોતાઓને બે આંગળીઓ અળગી અળગી રાખીને પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ સમજાવતા, ત્યારે તેમની બે છટી છટી આંગળીઓને જોઈને રણારી કહેતો કે, “તમે કહો છો તેવુંજ હતું. મારા બકરાને એવાં બેજ શિંગડાં હતાં. ઓ પુરાણી બાવા! તમે મારા બકરાની એંધાણી તો ખરે ખરી બતાવો છો!” પછી આગળ ચાલતાં પુરાણી મહારાજ ભગવાનના ચાર વ્યૂહ અથવા દેહની ચર્ચા કરતા ત્યારે પણ પેલો રણારી બોલી બેઠો: “હોવે બાપજી! હોવે. મારા બકરાને તમે કહો છો તેવાજ ચાર ટાંટિયા હતા. તમે તેની એંધાણી બરાબર બતાવી દીધી.” એ રણારીની આંખોમાં આંસુ આવતા અને તેનું હૈયું વલોવાઈ જતું તેનું કારણ તો ઉપર કહી ગયા તેમ તેનો મરી ગયેલો બકરો સાંભરી આવતો તેજ હતું. છેવટે તે રણારીએ એક વાર પોતાના મનની વાત પુરાણીને કહી દીધી કે હું રડું છું તે તો મારા મરી ગયેલા બકરાને સાંભારી સાંભારીને રડું છું. તુકારામ કહે છે કે અંતઃકરણમાં કોઈ મલિન ભાવ ઉત્પન્ન થઈ આવે તો તે ઝાઝો વખત ગુપ્ત રાખી શકાતો નથી. લોકો સ્પષ્ટ સમજી લેય છે.

૬૨-૬૪ નોના અવગુણની ગંધ નરકની માફક વેગળેથી

જુ આવે છે અને તેથી તરત જાળર પડી જાય છે કે આ
પણુસ સારો નથી; એટલા માટે સજ્જનોએ તો એવા લોકોથી
રના ફરજ રહેવું. અરે જો સજ્જનો! તમે મારી આંટલી
તો જરૂર સાંભળી લેજો. તમે દુર્જનોનો કદી પણ સંગ
રશો નહિ-ભૂલેચૂકે પણ કરતા નહિ. અરે ! વધારે તો શું
હું પણ તેમની સાથે તમારે બોલવાનો વહેવાર પણ રાખવો
નહિ. દુર્જનોના શરીરમાં હમેશાં નરી ગંદકી જ ભરેલી હોય
છે અને જેમ આબડોલવાળી ખાઈદીના શરીરમાંથી વારંવાર
રક્ત નીકળ્યા કરે છે તેમ દુર્જનોનાં મોઢામાંથી નીકળતા
શબ્દો પણ તેવાજ ગંદા હોય છે. દુર્જન લોકોથી તો હડકાયા
કૃતરાની પેઠે હમેશાં દરીને આધા ને આધા જ રહેવું. જે દુર્જન
હોય તેમની સાથે અટાઅટ એસવું પણ સારું નથી. શાસ્ત્રોમાં
તો એટલે મુઘી દહું છે કે તેઓ જે દેશમાં વસતા હોય તે દેશનો
પણ ત્યાગ કરીને બીજે દેશ આદ્યા જવું. તુકારામ કહે છે કે હું
સૌને સ્પષ્ટ કરીને કહી સાંભળાવું છું કે દુર્જનોનું શરીર એ
તો કુંબીપાક નરક સમાન છે.

૯૩-જેઓ વિતંડાવાદ (લાગી બોધને જૂઠો વાદવિવાદ કર-
નારા) કરે છે તેમનું મૂળ બીજજ શુદ્ધ નથી હોતું. એવા લોકો
બંધે પ્રાદાણ હોય અથવા ભારે પરિત અને શાસ્ત્ર હોય તોપણ
તેઓ જાતના ચંડાળ છે એમ જ જણવું. જેઓ વેદ અને ઉપ-
નિષદાદિક શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ માનતા નથી અને વ્યાસાદિક શ્રેષ્ઠ
ઋષિઓનાં વચનને પણ માન્ય ગણતા નથી તેમને નીચ જાતિ-
નાજ જણવા. તુકારામ કહે છે કે જેમ દારૂડિયાનું આપેલું
ઉત્તમ અન્ન પણ ખાવાને યોગ્ય કહેવાય નહિ તેવી રીતે ઉપર
કહેલા લોકોનાં વચન પણ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.

૯૪-જેઓ ઘડીમાં એક વાત અને ઘડીમાં તેથી બિલકી વાત

કહે છે, જેમની બુદ્ધિ એક ગુણવારને મારે રિગ્વેદની રીતે તેમનું મોઢું લેવાનો મને વખત ન આવે તો વાળું મોઢું એક શઠ લોકોની પંગતમાં બેસીને મારે જમવાનો વખત પડુ આવે એવું હું તો ઇચ્છું. જેઓ શંતપુરુષોની નિંદા કર્યા કરે છે અને ફલાણા શ્રીમંત ગૃહસ્થની પાસેથી મને અમુક વસ્તુ મળે એવા આશાએ તે માણસ મને નેટલો ગળમ મને નીચ દેવા છતાં જે એવા માણસને પગે પડીને તેની ખુશામત કરે છે તેના લોકોના હૃદયની અંદરનો ભાવ એક પ્રકારનો હોય છે અને જહારથી જતાવવાનો ભાવ તેથી જુદાજ પ્રકારનો હોય છે, એવું તુકારામ કહે છે.

૯૫-જેઓ પોતે ચાર હોય તેઓ બીજા ચારને શ્રી ઉપદેશ આપે? તેઓ તો એમજ કહેશે કે આમ આમ કરીને ઘરની ભીંતમાં બાકોઈ પાડવું, આમ આમ કરીને લોકોનાં ગળવાં કાતરવાં. એ રીતે તેઓ પોતાના રોજના અભ્યાસનો ઉપદેશ આપવાના. બીજું શું કહેવાના હતા? જે શ્રી પોતે છીનાજ હોય તેની શિખામણ પ્રમાણે કોઈ સારી શ્રી વર્તવા માંડે એટલે તે પદ થોડા વખતમાં તેના જેવી છીનાજજ થઈ જવાની. તુકારામ કહે છે કે આવા હુજનોની સોબતમાંથી નીપજનારાં પરિણામોને વિચાર કરવાથી મને અતિશય લય અને ચિંતા પેદા થાય છે.

૯૬-એક જણે પોતાને ઘેર લક્ષના મંડપમાં કામકાજ કરવા સારૂ એક ડાસાને નોકરીએ રાખ્યો. તે ડાસો હતો ખરેખરે મૂળે તેથી તે લક્ષને દિવસે માંડવામાં બેસીને મોઢેથી અથા વચન બોલવા લાગ્યો. જેમકે ફલાણે ઠેકાણે કોઈ ચોટલા બળ રાંડ રહે છે તેને અહીં તેડી લાવો, વરરાજને મોઢે પૂજો મૂં ઇત્યાદિ. કયે વખતે અને કયી જગ્યાએ શું બોલવું અને શું ન

તે વાતનું પેલા માણસને કશું જ્ઞાનજ હતું નહિ;
તે ઘરટો ટોસો તો થયો પણ તેની ઉમ્મરના પ્રમાણમાં
તે હસાપણ આવ્યું ન હતું, તેથી તેની ઉમ્મરનો કથોજ
ન હતો. તુકારામ કહે છે કે આવા ભુલ્યતાને શુભ કાયો
આધો ને આધોજ રાખવો જોઈએ.

૭-જોજન કરતા પહેલાં જેઓ ભગવાનનું પૂજન કરવા-
થવા ગીતા વિધિસહસ્રનામ અથવા તો જોવા ગીતા
પણ ભગવત્ સંબંધી પુસ્તકનો પાઠ કરવાનો અથવા હરિ-
ના જપ કરવાનો નિયમ રાખતા નથી અને પાઠપૂજા
જેમાંનું કોઈ પણ જોડાદ કમ ક્યાં વિના જોમ ને જોમ
જ જેસી લાય છે તેઓ કૂતરા છે. તેઓ મનુષ્યપણાનો
ભારજ ઉપાડીને ફરતાં હોય છે. તેમને માણસ નહિ પણ
આ લાણુવા. તેઓ પૃથ્વીના ઉપર ફેવળ જોલે વધારે છે.
તે જે જાતિમાં જન્મ થયો હોય તે જાતિના આચાર-વિ-
જોમને કશું જ્ઞાન નથી, તેઓ તો પોતાના પિતૃલોકમાં
રા પૂર્વજોના માત્ર લેણીઆ જેવાજ છે; કારણકે જોવા
પોતાનાં કૃત્યોવટે પોતાનાં પૂર્વજોનો નરકવાસ કરાવે
જો જ્યારે મોટેથી કાંઈ જોલે છે ત્યારે ફેવળ અશુભ
જ જોલે છે. તેઓ તો સ્વપ્નમાં પણ સાચું જોલતા નથી.
તેમાં તેમના અમાન ગીજે કોઈ પ્રાપ્તિ છેજ નહિ. જેઓ
પોતાનું અને પોતાનાં બાઈડી-છોકરાનુંજ પેટ ભરી જાણે
મને જીજાની જરા પણ દયા આવતી નથી અને જેઓ
તે જાણે આવી ચઢેલા અતિથિને લાકડી લઈને મારવા
કે, જેમણે સંતપુરોપોનું પૂજન અથવા સન્માન કદી કયું-
રી; તીર્થયાત્રા પણ જેમણે કદી કરીજ નથી તેઓ તો
ખાંધ્યા ગુલામ જેવાજ છે. તેઓ ચમને હાથે અતિશય

હઃખ પામવાના છે. તુકારામ કહે છે કે અરે ! ઓ પ્રાણી ! તે તારું મનુષ્યપણું ફેાકટ ગુમાવી દીધું. આ દેહ હું છું, આ મારી સ્ત્રી છે, આ મારા દીકરા છે, આ મારું ઘન છે એવા એવા વિચાર કરીને તું ભગવાનને તો વીસરીજ ગયો છે.

૯૮-જે માણસ પાતાની દીકરી, ગાય અને હરિદ્રથા જે વ્રણના બદલામાં પૈસા લે છે તે માણસ ભલે જાતનો બ્રાહ્મણ હોય તોપણ તેને અંડાળજ નાણુવા. જે માણસ ગુણવાન છે અર્થાત્ જે સ્વભાવે કરીને પરમાર્થપરાયણ છે તેજ ભગવાનને વહાલો લાગે છે અને જે અવગુણી છે તે ભગવાનને અળખામણે લાગે છે; પણ તે કથી જાતિમાં જન્મ્યો છે તે ભગવાન કહી જોતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, માણસ આશાતૃષ્ણાથી અંધાં ગયો હોય છે, તે નહિ કરવાનાં કામ કરે છે અને છેવટે નરકે જાય છે.

૯૯-શિવ અને વિષ્ણુ એમની બેઉની વચ્ચે કશો ભેદ છેજ નહિ. અરે ! ઓ મૂર્ખ ઉપાસકો ! તમે અંદર અંદર વિતાકારણ લંઘી મરો મા; કારણકે શિવના હૃદયમાં વિષ્ણુનો વાસ હોય છે અને વિષ્ણુના હૃદયમાં શિવનો વાસ હોય છે-જેમ સાકરની અંદર મીઠાશ હોય છે અને મીઠાશની અંદર સાકર હોય છે તેમ. શિવ અને વિષ્ણુ એ બેની વચ્ચે જરા પણ ભેદ હોય અથવા હરિ અને હરનાં નામની વચ્ચે જરા જેટલો તફાવત દેખાતો હોય તો તે તફાવત કેટલો છે ? બેઉની વચ્ચે જાણે એક વેંત જેટલું છેટું હોય તેટલોજ. તુકારામ કહે છે કે બેઉ દેવ, સ્વરૂપે કરીને એકજ છે-જેમ યાજુ અંગ અને જમાણું અંગ મળીને એક શરીર બને છે તેમ.

૧૦૦-જેઓ પરમાર્થવિદ્યાનું નિરૂપણ કરતા હોય તેમણે જોની પદ્ધતિ અન્માન કરવું અને ગંધ, અક્ષત તથા પુષ્પ ઇત્યાદિ

વટે પૂજન કરવું એ યોગ્ય છે; પણ જે વક્તા સંસારી હોય અને
 શ્રોતા સંન્યાસી હોય તો તે દેકાણું વક્તા સંસારી હોય તો પણ
 તેનું પૂજન પ્રથમ ધવું જોઈએ. વક્તાની પદેક્તા સંન્યાસીને
 પૂજન અર્પણ કરવાનો અધિકાર હોતો નથી. આખા શરીરનાં
 તમામ અંગોમાં મસ્તક સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, તેથી કરીને મસ્તકનું
 સૌથી પ્રથમ પૂજન કરવું જોઈએ અને ત્યારપછી હાથ-પગ વગેરે-
 નું ક્રમશઃ પૂજન કરવું જોઈ સારું. ધર્મ છે. એ ધર્મનું સૌએ
 પાલન કરવું ઘટે છે. હોઠનાં તેના જાપના કરતાં છે તો નાનો,
 પણ તે જો રાજગાદીએ એણે તો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે તેના જાપ
 વર્તન કરવું જોઈએ. સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિને જે વાત માન્ય હોય
 તે સૌએ માન્ય રાખવી અને તેની આજ્ઞાની મર્યાદા જાળવીને
 સૌએ ચાલવું એ ધર્મ છે. પદ્ધતિના હેવ જનાવ્યા એટલે તેને
 મંદિરમાં પદરાવવા જોઈએ અને તેનું દેવતુલ્ય સન્માન કરવું
 જોઈએ. હવે જો પદ્ધતિના કરનાં સુવર્ણ વગેરે પદાર્થ ધણાજ
 વધારે મૂલ્યવાન તો છે પણ પૂજન તો તે પદ્ધતિના દેવની જ થાય
 અને સોનું-રૂપુ ભલે કિંમતી હોય તો પણ તે તો દેવનાં ધરણું
 ઘડવાનાજ કામમાં વપરાય; અને સોનારૂપાનાં વાસણ હોય તો
 તેમને દેવના આસનની નીચેજ મુકાય. એક રાજા હતો. તેણે
 સોનાનાં સાંકળાં ઘડાવ્યાં અને માથે પહેરવાના મુગટમાં હીરાને
 દેકાણું ઠાવ્યું જડાવ્યા. હવે પેલા સોનાનાં સાંકળાં કરતાં કાચ
 કિંમતમાં હલકો તો ખરો, પણ તે છતાં સાંકળું તો પગેજ
 પહેરાય; અને મુગટમાં જડાવેલો કાચ તો કાચ, પણ તેનું સ્થાન
 તો માથા ઉપરજ હોય. સોનાનું સાંકળું માથે પહેરાય નહિ અને
 કાચ જડેલો મુગટ પગે પહેરાય નહિ. શરીરના જે અવયવનું જે
 ધરણું હોય તે તે અંગ ઉપરજ પહેરવું ઘટે. જે સેવક હોય તેણે
 તો પોતાનું માન સન્માન જાળવવું પોતાના માલિકને અરજી

દેવતા પાસવાળા છે. આવા સ્થાને જોઈને એક કોઈ કોઈ કોઈ
 વાદ્યો મનાવવામાં છે. આવા સ્થાને જોઈને એક કોઈ કોઈ
 જોઈને, આવા સ્થાને જોઈને, આવા સ્થાને જોઈને, આવા સ્થાને
 જોઈને, આવા સ્થાને જોઈને, આવા સ્થાને જોઈને, આવા સ્થાને

૬૯-જે માણસ પેતાની કીડની, મમ અને દરિદ્રતા
પ્રાપ્તના શબ્દોમાં પેતા છે તેને મમવાળો જાણે
હોય તો પણ તેને ચક્રાવર્ત જાણવો જે માણસ યુવક
અર્થાત્ જે સ્વભાવે કમીને પરમાર્થપરવાળ છે તેજ બગવાન
વહાણો લાગે છે અને જે અવયુક્તી છે તે બગવાનને અગ્રામણ
લાગે છે; પણ તે કયી જાતિમાં જન્મ્યો છે તે બગવાન કયી
જેતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે, માણસ આશાનૃપ્ત્યાથી ગંધાર્થ
ગયો હોય છે, તે નહિ કરવાનાં કામ કરે છે અને છેવટે નરકે જાય છે.

૯૯-શિવ અને વિષ્ણુ એમની બેઉની વચ્ચે કશો ભેદ છે નહિ. અરે! આ મૂર્ખ ઉપાસકો! તમે અંદર અંદર વિતાકારણ લંબી મરો મા; કારણકે શિવના હૃદયમાં વિષ્ણુનો વાસ હોય છે અને વિષ્ણુના હૃદયમાં શિવનો વાસ હોય છે-જેમ સાકરની અંદર મીઠાશ હોય છે અને મીઠાશની અંદર સાકર હોય છે તેમ. શિવ અને વિષ્ણુ એ બેની વચ્ચે જરા પણ ભેદ હોય અથવા હરિ અને હરનાં નામની વચ્ચે જરા જેટલો તફાવત દેખાતો હોય તો તે તફાવત કેટલો છે? બેઉની વચ્ચે જાણે એક વેંત જેટલું છેડું હોય તેટલોજ. તુકારામ કહે છે કે બેઉ દેવ, સ્વરૂપે કરીને એકજ છે-જેમ ડાણું અંગ અને જમાણું અંગ મળીને એક શરીર બને છે તેમ.

૧૦૦-જેઓ પરમાર્થવિદ્યાનું નિરૂપણ કરતા હોય તેમનું સોની પહેલાં સન્માન કરવું અને ગૌરવ, અક્ષત તથા પુષ્પ ઇત્યાદિ

પોકાર સાંભળતાની સાથેજ ભગવાન ગરુડ ઉપર સવાર થઈ ગયા. એ ગરુડ મનના વેગ કરતાં પણ વધારે વેગથી દોડતો હતો, છતાં તે ગરુડ જાણે ધીમી ગતિએ જોડતો હોય એવું ભગવાનને લાગવાથી પોતે તેના ઉપરથી જિતરી પડયા અને એવા દોડયા કે ગરુડને પણ પાછળ મૂકી દીધો. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં એક વાર ભક્ત અને ભગવાનની વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ બાંધાઈ ગઈ એટલે પછી ભક્તના પ્રતિ ભગવાનના મનમાં બારે મમતા અને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થાય છે; અને એવા ભક્તોની ભીંટ ભાંગવા માટે તથા તેમનું દામ કરવાને માટે ભગવાન ઘણાજ અધીરા બની જાય છે.

૧૦૩-હું તમને જે કાંઈ ઉપદેશ દઉં છું તે તમારાજ હિતનો વિચાર કરીને દઉં છું; પણ તમને ઉપદેશ દેવામાં મારો શો હેતુ છે તે તમે ઘરાઘર સમજી શકતા ન હોવાથી જો તમને મારા ઉપર માનું લાગતું હોય તો મને માફ કરજો. ભૂલા પડેલા માણસને કોઈ ખરી વાટ બતાવી દે તો તેણે પોતાને રસ્તો બતાવનારના ઉપર કદાપિ ક્રોધ તો નજ કરવો જોઈએ. તેનું કહ્યું ન ગણકારીને પોતાનો કષ્ટો ખરો કરવાની છદ્દમાં આવી જઈએ અને સરળ વાટ છોડીને આટો-અવળો માર્ગ ચાલ્યા જઈએ તો તેથી બીજું તો શું પણ આપણાજ જીવનું જોખમ છે એમ નક્કી જાણવું. વૈધ કહવા લીંબડાના રત્ન જેવું કડવું ઝેર-ઓસડ ખવરાવે છે તે, અંદરનો રોગ કાઢી નાખવાને સારુંજ ખવરાવે છે. તે ઓસડ આપણે ન ખાઈએ અને ચૂંદી નાખીએ તો તેમાં વૈધનું શું બગડવાનું હતું? આપણો રોગ નહિ મટે અને જીલટો અંદરબાનેથી વધતો જશે. તુકારામ કહે છે કે જેઓ વિવેકદષ્ટિ વટે જીએ છે તેઓ તો પોતાનું હિત શેમાં છે તે સમજી જાય છે. એથી જીલટું જેઓ જ્ઞાનાંધ છે તેઓ અંધતમ નરકમાં જઈને પડે છે.

૧૦૪-વાપરી, વાંદરાને પકડવા માટે એક સાંકડા મોઢાવાળા

અર્થેથી ઠરી રેતું મોટુંજો પોતાના કપડાંને ન મળે એવું એણે
આશું થત. તેણે તેમ મનમાં તેમણને કહેવા પડ્યું કે જો તારા કપડાં
લાવના કરતા રહેતું મોટુંજો. મારા મન રહે એ કે જે મનમાં રહે
પણ એવા એવકે બનીનેજ રહેશે.

૧૦૧-ધરમાં તો પોતાનાં ગાડી-ઝાડાં બાંધે મરે અને
લોકોની આગળ ગમે મોટા શેઠ-ચાકુકાર છીએ એવું અભિમાન
કરવું અને જ્યાં મોટાઈનાં વેળુ બોલતાં જે માણસ લોકોની
આગળ પોતાની મોટાઈની ગોરી ગોરી બતાવે એવો કરતો
હોય તેને તેના પોતાનાજ ગામમાં એકાએક જોખી કાઢીને
પૂછવું કે ચાલ ભાઈ, તારી હવેલી અને તારી ગમી સાહેલી
જેની તું અમારી આગળ વાતો કરતો હતો તે જરા અમને જતાવ
તો ખરો. પણ તે શું થયું જતાવવાનો હતો? તેનાજ ધરમાં
હાથાં દુસ્તી કરતાં હોય તો પછી તે તમને શું જતાવવાનો
હતો? તે તો તમને જોતાવેંત તરતજ લાગ જોઈને આરો-
અવળો થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે અમે એવા જોટી બકાઈ
મારનારાઓની પોલ સારી રીતે લાગીએ છીએ. અમે એવાઓની
મોહજળમાં ફસાઈએ એવા નથી.

૧૦૨-પરીક્ષિત અત્યંત થોડા સમયમાં અર્ધાત્ દ્રક્ષ સાતજ
દિવસમાં કૃતકૃત્ય થઈ ગયા; દેમકે શુકદેવ અને સનકાદિકે
ઋષિઓએ તેમના હાથમાં કોલ દઈને ખાત્રી કરાવી દીધી હતી
કે તમે ખૂબજ ઊલટપૂર્વક હૃદયના આવેગસહિત હસ્તિમરણ
કરવા માંડો. તેમ કરતાની સાથેજ તમને મળવાને સારૂ લગ-
વાન એવા અધીરા થઈ જશે કે તેમની અધીરાઈનો અને તેમની
તાલાવેલીનો કાંઈ સુમારજ નહિ રહે. પૂર્વે એક વેળા અત્યંત
વિપત્તિને ટાંકણે દ્રૌપદીએ લગવાનને યાદ કર્યા. દ્રૌપદીનો

પોકાર સાંભળતાની સાથેજ ભગવાન ગરુડ ઉપર સવાર થઈ ગયા. એ ગરુડ મનના વેગ કરતાં પણ વધારે વેગથી દોડતો હતો, છતાં તે ગરુડ બાજુ ધીમી ગતિએ જિડતો દોય એવું ભગવાનને લાગવાથી પોતે તેના ઉપરથી ઊતરી પડ્યા અને એવા દોડ્યા કે ગરુડને પણ પાછળ મૂકી દીધો. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં એક વાર ભક્ત અને ભગવાનની વચ્ચે પ્રેમની ગાંઠ બંધાઈ ગઈ એટલે પછી ભક્તના પ્રતિ ભગવાનના મનમાં શારે મમતા અને ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થાય છે; અને એવા ભક્તોની સીડ બાંગવા માટે તથા તેમનું કામ કરવાને માટે ભગવાન ઘણાજ અધીરા બની જાય છે.

૧૦૩-હું તમને જે કાંઈ ઉપદેશ દઉં છું તે તમારાજ હિતનો વિચાર કરીને દઉં છું; પણ તમને ઉપદેશ દેવામાં મારા શો ઉદ્દેશ છે તે તમે જરાજર સમજી શકતા ન હોવાથી ને તમને મારા ઉપર માફ લાગતું હોય તો મને માફ કરજો. ભૂલા પડેલા માણસને કોઈ ખરી વાટ જતાવી દે તો તેણે પોતાને રસ્તો જતાવનારના ઉપર કદાપિ ક્રોધ તો નજી કરવો જોઈએ. તેનું કદું ન ગણકારીને પોતાનો કહ્યો ખરો કરવાની જીદમાં આવી જઈએ અને સરળ વાટ છોડીને આડે-અવળે માર્ગે આલ્યા જઈએ તો તેથી બીજું તો શું પણ આપણાજ જીવનું જોખમ છે એમ નક્કી બજાવું. વેધ કડવા લીંબડાના રસ જેવું કડવું ઝેર-ઓસડ ખવરાવે છે તે, અંદરનો રોગ કાઢી નાખવાને સાફજી ખવરાવે છે. તે ઓસડ આપણે ન ખાઈએ અને ચૂંદી નાખીએ તો તેમાં વેધનું શું ખગડવાનું હતું? આપણો રોગ નહિ મટે અને ઊલટો અંદરખાનેથી વધતો જશે. તુકારામ કહે છે કે જેઓ વિવેકદષ્ટિ વટે જીએ છે તેઓ તો પોતાનું હિત શેમાં છે તે સમજી જાય છે. એથી ઊલટું જેઓ જ્ઞાનાંધ છે તેઓ અંધતમ નરકમાં જઈને પડે છે.

૧૦૪-વાઘરી, વાંદરાને પકડવા માટે એક સાંકડા મોઢાવાળા

ઘડામાં ધાણી ભરીને મૂકી રાખે છે. ધાણી ખાવાની લાલચે વાંડેડો
 ઝટ લઈને ઘડામાં હાથ ઘાલીને ધાણીનો મુઠ્ઠો ભરી લે છે અને
 ધાણીવાળો હાથ ગહાર કાઢવાને જોર કરે છે; પણ હાથમાં
 ધાણી હોવાને લીધે હાથ ફૂલી જાય છે; અને તેથી ઘડાના સાંકડા
 મોઢામાંથી નીકળી શકતો નથી. આવી રીતે તે પોતાની જાતે
 જ કેદ પકડાય જાય છે; પણ હાથમાંની ધાણી મૂકી દઈ તો
 હાથમાં જ છૂટો થઈ જાય છે એ વાત તેની અજ્ઞાનતામાં ઊતરતી નથી.
 હવે એમાં વાંદરાનોય શો દોષ કાઢીએ? પોતાનું કિત
 શેમાં છે તે મૂળ જોડો જાણી શકતા નથી. પોપટ પણ એવી જ
 ભૂલ કરે છે. પોપટને પકડનારાઓ એક પોલી વાંસની નળીના
 ઉપર કથુંક ખાવાનું મૂકી રાખે છે. ખાવાની લાલચે પોપટ તે
 નળીના ઉપર આવીને બેસી જાય છે. હવે એ નળીનું મોઢું હાથ
 છે મોઢું, અને તેની અંદર પરાવેલી દોરી હાથ છે પાતળી, તેથી
 કરીને જ્યાં પોપટ તેના ઉપર બેઠો એટલે તેના લારને લીધે
 નળી થઈ જાય છે અવળી. નળી અવળી થઈ એટલે પોપટ પણ
 તેની સાથે સાથે ઊંચે માથે લટકવા માંડે છે; પણ તે પોતાના
 પંજ વડે નળીને જોરથી ઝાલી રાખે છે. દરરોજ જે આકાશની
 અંદર પોતે ઊડતો કરે છે તેજ આકાશ તેને આ પ્રસંગે કોઈ
 અગાધ ઊંડી જોના જેવું દેખાય છે. તે એમજ સમજે છે કે
 હું નળી છોડી દઈશ તો નીચેની જોમાં છુંદાઈ મરીશ. જો નળી
 છોડી દે તો તત્ક્ષણ છૂટો થઈને ઊડી જાય, પણ જોડી બીજી
 લીધે તેનાથી નળી છોડાતી નથી. પોતાની પાસે ગમે ત્યાં ઊંડો
 જવાને સમર્થ એવી જો પાંજો છે, તેનું પણ તે પોપટને અવગણ
 સમજને લીધે વિસ્મરણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે ઘણા
 છવો ઉપર કદા તેવા વાંદરા અને પોપટના જેવાજ મૂળ જોડો
 છે. તેમના ઉપર દોષની શિખામણની અસર થતી નથી.

૧૦૫-હે હરિ! તમે ઘણાજ નિર્દય છો; કારણકે તમે નિર્જીવ હોવાથી તમારામાં મમતા તો છેજ નહિ અને તમારું હૈયું પણ ઘણું કઠોર છે. જે ખીના કદી કોઈ પણ દેકારો જની નથી અને આખા સંસારમાં કોઈએ કદી કદી નથી એવાં કામ તમે કરી નાખો છો. દાખલા તરીકે તમે હરિશ્ચંદ્ર રાજાના તમામ વૈભવ છીનવી લીધા. ઉપરે તેના છોકરાને, તેની સ્ત્રીને અને તેની પોતાની જાતને પણ નદીકિનારે રમવાનઘાટ ઉપર રહેનારા ચંડાળને ઘેર તમે વેચાવી માર્યા. એવીજ રીતે નળ-દમયંતી નામનાં શ્રીપુરુષને તમે વિષટાં પાડ્યાં એ હું કાંઈ મારા ધરની પાત કહેતો નથી. આખી દુનિયા એ પાત કહે છે અને પુરાણોમાં પણ એ કથા આવે છે. એજ પ્રમાણે તમે ચક્રવર્તી શિષિ રાજાને હાથેજ તેની પોતાનીજ જાંઘનું માંસ કપાવ્યું અને કબૂતરના જેટલું વજન પણ તેને હાથેજ કરાવ્યું. વળી એજ રીતે કણ્ઠ અને અર્જુનના યુદ્ધ વખતે કણ્ઠ, અર્જુનના જાણથી ધાયલ થઈને જ્યારે મરણતોલ અવસ્થામાં પડ્યો હતો તે વખતે તમેજ તેની પાસે દાન માગવા જઈ પહોંચ્યા; અને તેના સોને જડેલા દાંત તમે તેને હાથેજ તોડી પડાવીને માગી લીધા. વળી એવીજ રીતે મહાન ઉદાર જાલિ રાજાને પોતાના દાનેશ્વરીપણાનું અભિમાન હતું અને એવા અભિમાન વડે તે હંમેશાં પોતાના હાથ જિયા ને જિયા રાખતો હતો. તેની પાસે તમે જઈ પહોંચ્યા; અને કપટ કરીને તેની આગળ ત્રણ ડગલાં જેટલી બોંયની માગણી કરી. તેમ કરીને તમે તેને માથે પગ મૂકીને તેને જિયારાને પાતાળમાં દાળી ધાડ્યો. એક ધિયાળ નામનો રાજા હતો. તેને ઘેર તમે લાંઘો કરવા બેઠા; અને તેને હાથેજ તેના છોકરાને તમે મરાવ્યો. વૃકાશમ કહે છે કે હે ભગવન! તમને ભાવપૂર્વક ભજનારાઓની અને તેમના સંસારની તમે આવી દુર્કંથા કરી

દીધી ત્યારે તમે આગળ ઉપર કોણ જાણે બીજું શું શું કરી વળગો!

૧૦૬-અહ્યા! તને તો ભગવાને બધીજ અડચણોમાંથી મુક્ત કરી દીધો છે. ત્યારે તો તું ક્ષણે ક્ષણે 'વિકૃલ, વિકૃલ' એવે જપ કરતોજ રહેજે. નામ લેતાંને વારજ તારાં પાપમાત્ર પલાયન કરી જશે. તેં કોટિ કોટિ વાર પંચમહાપાતક કર્યાં હોય તોપણ હરિનામ લેતાંની વારજ તેઓ બળીને ભસ્મ થઈ જશે. તેમને બળી જતાં એક ઘડીનો પણ વિલંબ થનાર નથી. તારાં પાછલાં પાપનો તું વિચારજ કરીશ માં. એ બધાં પાપ તને હવે જરા પણ અડચણ કરનાર નથી, એ વાતની તારે ખાત્રી જોઈતી હોય તો હું તારો જામીન થાઉં છું. પછી છે કાંઈ? અરે! તારાથી થાય તેટલાં પાપ તારે કરવાં હોય તો કર. હું કયા કયા પાપનાં નામ ગણાવું? તુકારામ કહે છે કે જ્યાં હરિનામનો નિવાસ થાય છે ત્યાં કાળ આંખ માંડીને જોઈ શકતો પણ નથી; કારણકે સૌને બળીને ભસ્મ કરી દે એવી જવાબા ત્યાં ઘગઘગતીજ હોય છે.

૧૦૭-બાપના ભાઈને કાકા કહેવાય; પણ કોઈ નાનું છોકરું પોતાના બાપને કાકા કહીને બોલાવે તેથી શું? છોકરાની ભૂલને લીધે બાપ થોડી જ ભૂલ કરવાનો હતો? છોકરો કાકા કહીને બોલાવે તેથી તે છોકરો મારો નથી એવી ભૂલ તેનો બાપ તો કદાપિ કરનારજ નથી. એવીજ રીતે એ પરમ ભાવિક ભક્તોથી ભગવાનનું નામ વાંકુંચૂકું ની તેથી ભગવાનને થોડુંજ માહું લાગવાનું હતું? નામ તો

૧૦૮-જેને વિષે આપણા મનમાં કદી વિચારજ ન આવેતો હોય તે આપણી પાસે હોય ન હોય એ બધું સરખુંજ છે. મોટો થયેલો વાછરડો તેની માની પાસે બલે રાતદહાડો જાંધ્યો ને જાંધ્યો રહેતો હોય તોપણ ગાયને તે વાછરડો જરાય વહાલો લાગતો નથી. તે કદાચ ધાવવાને સારૂ મોટું મારવા જશે તો ગાય તેને પાડુ મારીને કાઢી મૂકે છે; પણ જો એ જણનાં મન એક બીજાની સાથે મળી ગયાં હોય અને પછી તે એ જણ જરાક વિષ્ટા પડ્યા પછી પાછા લેગા થાય તો એહના અંતઃકરણમાં પ્રેમનો ઉમંગદો આવે છે અને એહને એક બીજાના બોલ ઘણાજ મીઠા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે ભગવાનની બાબતમાં પણ પ્રેમ ભાવજ જરૂરનો છે. પ્રેમભાવનીજ જ્યાં ઉણપ હોય ત્યાં ગધોજ પરમાર્થ શ્રીકો દેસ થઈ જાય છે. જેમ ઉત્તમ પ્રકારની રસોઈમાં બીજું બધું હોય પણ એકલું મીઠુંજ ન હોય તો તે રસોઈ જેવી ફીફી લાગે છે તેવુંજ ભાવહીન માણસનું સમજી લેવું.

૧૦૯-જો તારૂં પોતાનું અંતઃકરણજ શુદ્ધ ન હોય તો કાશી જઈને અને ગંગાસ્નાન કરીને તારો શો દહાડો વળવાનો હતો ? જેમ મગના કોઈ કોઈ દાણા ગોંગણા રહી જાય છે તેને સવામણ લોકડાં બાળીને બાફીએ તોપણ તેવા ને તેવાજ રહે, જરીય નરમ થાય નહિ; તેમ જો શક હોકોના હૃદયમાં ભગવદ્વિષયક ભાવજ ન હોય તેવા હોકો બલેને તિલક કરે અને માળાઓ પહેરે પણ તેથી શું વળે ? બહારની ટાપટીય વટે પરમાર્થમાં કાંઈજ સિદ્ધિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે પ્રેમહીન મનુષ્યનું બોલવું તે કુતરાના બસવા બસાબર છે. એમની આગળ બધુંજ વ્યર્થ છે.

૧૧૦-અમુક માણસ વ્યભિચારી હતો. તેની બાઈદીને તેના પિયરે તેડી જવાને સારૂ તેના બાઈને બલે બીજે કોઈ તેના

લીધું નથી તે નામે આ પાપ કરે છે. જો જાણે નહીં તો મુંડરી પાડે.
 ૧૦૬-અરથ : હોને ના પાપને બાળી જ અરથભાઈ
 મુક્તા કરી દીધે છે. ના પાપને નુંડાણે પાડે. વિદ્યુત, વિદ્યુત સેકે
 જાપ કરે જ ગંદકે ના પાપને નુંડાણે પાડે. પાપમાત્ર પડાય
 કરી જશે. તે કે જે કે જે ના પાપમાત્ર પાપ કર્યા હોય તેને
 હરિનામ ક્ષેત્રની નુંડાણે પાડે. પાપને સમજાય જશે. તેને
 બાળી જતા એક વારીને પાણી નિયમ વાળ નથી. નારાં પાપકે
 પાપનો તું વિચારજ કરીશ મુંડાણે પાપને હવે જરા પડે
 અરથજ કરનાર નથી, એ વાતને નુંડાણે પાડી જોઈની હોય તે
 હું તારો જાગીન થાકે જાં પાડી છે. નુંડાણે પાડે. નારાથી થાય
 તેટલાં પાપ તારે કરવાં હોય તે કરી દેવા દેવા. પાપનાં નામે
 ગણાવું? તુકારામ કહે છે કે જ્યાં હરિનામને નિવાસ થાય છે
 ત્યાં કાળ આંખ માંડીને જોઈ શકે. પણ નથી. કરણ કે કોને
 બાળીને ભક્ત કરી દે એવી જવાબાબદી થયેલ નથી હોય છે.

૧૦૭-બાપના ભાઈને કાકા કહેવાય. પણ કે.કે. નાનું છોકરું
 પોતાના બાપને કાકા કહીને બોલાવે તેથી શું? છોકરાની બુદ્ધિ
 લીધે બાપ થોડી જ બુદ્ધિ કરવાનો હોય? છોકરો કાકા કહીને
 બોલાવે તેથી તે છોકરો મારો નથી એવી બુદ્ધિ તેનો બાપ તો
 કદાપિ કરનાર નથી. એવીજ રીતે કોઈ કોઈ પરમ ભાવિક
 ભક્તોથી ભગવાનનું નામ વાંકુંચૂકું નીકળી જાય તો તેથી ભગ-
 વાનને થોડુંજ માહું લાગવાનું હતું? એવાં વાંકાંચૂકાં નામ તો
 ભગવાનને બહુ મીઠાં લાગે છે અને એવાં વાંકાંચૂકાં નામે બોલાવ-
 નારા ભક્તોની ઇચ્છાઓ ભગવાન પૂર્ણ કરી દે છે. સાકરના
 ગાંગડાને કોઈ કાંકરો સમજીને મોઢામાં નાખે તો પણ તેની જીભને
 તે ગળ્યો તો લાગવાનોજ. તુકારામ કહે છે કે ભક્તોના વાંકાંચૂકાં
 બોલ માઠા નથી પણ તેઓ તો ભગવત્ પ્રેમરસથી ભરપૂર છે.

૧૦૮-જેને વિષે આપણા મનમાં કદી વિચારજ ન આવતો હોય તે આપણી પાસે હોય ન હોય એ બધું સરખુંજ છે. મોટો થયેલો વાછરડો તેની માની પાસે બેસે રાતદહાડો બાંધ્યો ને બાંધ્યો રહેતો હોય તોપણ ગાયને તે વાછરડો જરાય વહાલો લાગતો નથી. તે કદાચ ધાવવાને સારૂ મોડું મારવા જશે તો ગાય તેને પાડુ મારીને કાઢી મૂકે છે; પણ જો બે જણનાં મન એક બીજાની સાથે મળી ગયાં હોય અને પછી તે બે જણ જરાક વિખૂટા પડ્યા પછી પાછા લેગા થાય તો બેઉના અંતઃકરણમાં પ્રેમનો ઉમળકો આવે છે અને બેઉને એક બીજાના બોલ ઘણાજ મીઠા લાગે છે. વ્રકારામ કહે છે કે ભગવાનની બાબતમાં પણ પ્રેમ-ભાવજ જરૂરનો છે. પ્રેમભાવનીજ જ્યાં ઉણપ હોય ત્યાં બધાજ પરમાર્થ શ્રીકો દસ થઈ જાય છે. જેમ ઉત્તમ પ્રકારની રસોઈમાં બીજું બધું હોય પણ એકલું મીઠુંજ ન હોય તો તે રસોઈ જેવી ફીફી લાગે છે તેવુંજ ભાવહીન માણસનું સમજી લેવું.

૧૦૯-જો તારૂં પોતાનું અંતઃકરણજ શુદ્ધ ન હોય તો કાશી જઈને અને ગંગાસ્નાન કરીને તારો શો દહાડો વળવાનો હતો ? જેમ મગના કોઈ કોઈ દાણા ગોંગણા રહી જાય છે તેને સવામણ લોકડાં બાળીને બાફીએ તોપણ તેવા ને તેવાજ રહે, જરીય નરમ થાય નહિ; તેમ જો શ્રદ્ધ લોકોના હૃદયમાં ભગવદ્વિષયક ભાવજ ન હોય તેવા લોકો ભલેને તિલક કરે અને માળાઓ પહેરે પણ તેથી શું વળે ? બહારની ટાપટીપ વડે પરમાર્થમાં કાંઈજ સિદ્ધિ થતી નથી. વ્રકારામ કહે છે કે પ્રેમહીન મનુષ્યનું બોલવું તે દ્વિતરના બસવા જરાજર છે. એમની આગળ બધુંજ વ્યર્થ છે.

૧૧૦-અમુક માણસ વ્યભિચારી હતો. તેની બાઈડીને તેના પિયેર તેડી જવાને સારૂ તેના ભાઈને બદલે બીજો કોઈ તેના

૧૧૧-મા પોતાના નાના કોપરને પોતાને હાથે કોળિયા
 હાથને ખવડાવે છે; અને બીજા સમજણા છોકરાની પાસે નાના
 પ્રકારનાં કામ કરાવે છે. પોતાનાજ પદના જે છોકરાં; એકને
 કોળિયા હાથ હાથને ખવડાવે અને બીજાની પાસે કામ કરાવે.
 આવે ફેરફાર જે માતાના વર્તનમાં જ વધ્ય છે ને, એક છોકરાં
 ઓના થોડા વધતા સમજણાં પાળાને કીધેજ છે જેમ જેમ છોકરું
 સમજણું થતું જાય છે તેમ તેમ તેના ઉપરના તેની માતા પ્રેમમાં
 ફેર પડતો જાય છે. સમજણું છોકરું અને નાદાન છોકરું એ બેક
 છે તો તેનાંજ પેટનાં છોકરાં; પણ હમણાં ઉપર કહી ગયા તેમ
 તેમના ઉપર તેમની માની પ્રીતિમાં જે ઓછા વધતાપણું હોય
 છે તે જોવાની મજા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે સમજણો
 છોકરો આવીને માને વળગી પડે તો મા તેને તરછોડી પણ કાઢે
 છે; અને નાનું છોકરું જરાક રહે તો મા તેની પાસે લાગકીજ દોડી
 જાય છે અને ધવડાવવા બેસે છે.

૧૧૨-અમે લગવાનના લક્ષ્મી છીએ એવું લોકો કહેતા ફરે
 છે. છતાં તેઓ લગવાનના લજન-પૂજનની યાજ્ઞતમાં અના-

દર રાખે છે, તે ભેદને મને ધર્મજ્ઞ આદ્યથાં યાય છે. ત્યારે પોતાને ઇશ્વરભક્ત કહેવાવનારાઓની, આવી દશા છે, ત્યારે બીજા લોકો, જેઓ પોતાના ગાથા ઉપર આખાં ધર-સંસારનો બોલે હાથકીને જીવતા હોય છે અને આ સંસાર જાણે અમારા વટેજ આલે છે અને કતાં-હતાં અમેજ છાંએ એવી જેમના મનની અંદર દહ નિશ્ચયરૂપી ગાંઠ પડી ગયેલી છે, અને તે ગાંઠ વડે જેઓ જાંધાઈ ગયા છે તેમને તો કહેવા જેવું હોયજ શું ? પણ જેમણે તમામ સંસારને પોતાનાથી વેગળો ફગાવી દીધો છે અને છતાં જેઓ દેહાભિમાન રાખી બેઠા છે તેમનાં કૃત્યમાં મને ઘણો અન્યાય દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાનાજ આગસની મદદ વડે પોતાને ભક્તોમાં અપાવનારાઓ પોતાના મૂખાંઈ ભરેલા દુરાચરના પૂરમાં તણાયે જાય છે.

૧૧૩-હિતનો ઉપદેશ ગમે તેવો સામાન્ય માણસ કહેતો હોય તોપણ તેને સાંભળીને મનમાં ઉતારી લેવો. આ તો જાણે સામાન્ય નિયમ સમજી લેવો. અમુક માણસના કહેવામાં શો માલ છે, એમાં તે વળી શું સાંભળવા જેવું છે, એ તો નકામો બકબક કરે છે, એવું કહીને કોઈના હિતવચનની અવગણના ન કરવી. નાજિયેર હાથમાં લઈને તેના ઉપરનાં છોડાં અને કઠણ કાચલીને લણમાં લઈને કોઈ એમ કહે કે એમાં કશો જ માલ નથી, એ તો સૂકા લાકડા જેવું તો છે, આવું કહીને જે માણસ પોતાના હાથમાંનું નાજિયેર ફેંકી દેશે તે તેની અંદરના સાર-રૂપ મીઠું કોપરું ખાવાનો સ્વાદ શુભાવશે, એટલા વાસ્તે એવું કરવું ન જોઈએ. પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરનારી સી, છોકરાં, નોકર-આકર, જે કોઈ આપણને નારાયણતું સ્મરણ કરાવે તેમને વધાવી લેવાં. તુકારામ કહે છે કે જે રત્ન પોતેજ મૂલ્યવાન છે તેને ગમે તેવે ફાટે-તૂટે ચીંચરે જાંધી રાખ્યું હોય તોપણ

એવા પ્રસંગ જિભા થઈ જાય છે કે તે પ્રસંગમાંથી ઉદ્ભવ પામતી પરિસ્થિતિઓને પૂર્ણપણે તાબે થઈ જવું પડે છે, એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે રાજ રાજ દાન દેનાર પુરુષ પોતાનાજ હાથનાં દાન દેનાર ચાચકને પગે પડીને તેમની પાસે ભિક્ષા માગતા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! આ શું છે તે તમારા સમજવામાં નથી આવતું ? તમને વળી હું શું કહું ?

૧૧૭-કોઈ અભાગિયાને જમીનમાં દાટેલા ધનનો ચરુ જડે તોપણ તેની આંખે તે ધન સૂઝતું નથી; પરંતુ તે ધનની જગ્યાએ સાપ, વીંછી અને કાનખજૂરાજ નજરે પડે છે, જેની આંખે કમળો ધરે હોય તેને તો ઘોળી દૂધ જેવી વસ્તુ પણ પીળી પીળી દેખાય છે. કૂદડી ફરનાર માણસને ચક્કર આવે છે ત્યારે તેને ઘરખાર, પહાડ-પર્વત, ખેતર, મેદાન, જાંબાજ ચક્કર ચક્કર ભમતાં હોય એવાં દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે પૂર્વનાં પ્રચિત્ત પાપ એ મનુષ્યને માટે ભારે વિઘ્નરૂપ છે; તેની ઉત્ત-તેનો-અર્થોત્ કલ્યાણનો રસ્તો તેનાથી જાંઘ થઈ જાય છે.

૧૧૮-હું તો આ મારા સ્થૂળ દેહનાં ચર્મચક્રુ વડે કાંઈજ ન જોતાં જે કાંઈ જોઈ છું તે મારી જ્ઞાનદષ્ટિ વડેજ જોઈ છું. આખા વેશમાં જે કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણી-પદાર્થ છે તે સર્વને તેમના ધાર્થ સ્વરૂપમાં હું મારી આત્મદષ્ટિ વડે જોઈ છું. એથી જિલકું હૃદય વડે દેખાતા શરીર અને તેના સંજોગથી અહંભાવ તથા આ મારી સ્ત્રી, આ મારાં સંતાન, આ મારું ઘર, આ મારી વૃત્તિ એવી એવી મારી વૃત્તિઓ હવે નહિ જેવી થઈ ગઈ છે. મારા આ સ્થૂળ દેહના હાથ-પગ વડે અર્થોત્ મારી સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો ટે જે પદાર્થને હું ગ્રહણ કરી શકતો નથી તેને હું મારા પારમાર્થિક આત્મદેહની આત્મિક ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ કરી શકું છું.

એવા પ્રસંગ જિભા થઈ જાય છે કે તે પ્રસંગમાંથી ઉદ્ભવ પામતી પરિસ્થિતિઓને પૂર્ણપણે તાણે થઈ જવું પડે છે. એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે રોજ રોજ દાન દેનાર પુરુષ પોતાનાજ હાથનાં દાન દેનાર યાચકને પગે પડીને તેમની પાસે શિક્ષા માગતા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! આ શું છે તે તમારા સમજવામાં નથી આવતું ? તમને વળી હું શું કહું ?

૧૧૭-કોઈ અભાગિયાને જમીનમાં દાટેલા ધનનો ચરુ જડે તોપણ તેની આંખે તે ધન સૂઝતું નથી; પરંતુ તે ધનની જગ્યાએ સાપ, વીંછી અને ઠાનખજૂરાજ નજરે પડે છે. જેની આંખે ઠમજો થયો હોય તેને તો ધોળી દૂધ જેવી વસ્તુ પણ પીળી પીળી દેખાય છે. કૂદડી ફરનાર માણસને ચક્કર આવે છે ત્યારે તેને ઘરનાર, પહાડ-પર્વત, ખેતર, મેદાન, બધાંજ ચક્કર ચક્કર ભમતાં હોય એવાં દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે પૂર્વનાં દર્શિત પાપ એ મનુષ્યને માટે ભારે વિપ્નરૂપ છે; તેની ઉન્નતેનો-અર્થાત્ કલ્યાણનો રસ્તો તેનાથી બંધ થઈ જાય છે.

૧૧૮-હું તો આ મારા સ્થૂળ દેહનાં ચર્મચક્ષુ વડે કાંઈજ ન જોતાં જે કાંઈ જોઈ શું તે મારી જ્ઞાનદષ્ટિ વડેજ જોઈ શું. આખા વેશમાં જે કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણી-પદાર્થ છે તે સર્વને તેમના પાદ સ્પર્શમાં હું મારી આત્મદષ્ટિ વડે જોઈ શું. એથી જિલ્દું હૃદય વડે દેખાતા શરીર અને તેના સંબંધી અહંભાવ તથા આ મારી સ્ત્રી, આ મારાં સંતાન, આ મારું ઘર, આ મારી વૃત્તિ એવી એવી મારી વૃત્તિઓ હવે નહિ જેવી થઈ ગઈ છે. આ આ સ્થૂળ દેહના હાથ-પગ વડે અર્થાત્ મારી સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો દે જે પદાર્થને હું અહણ કરી શકતો નથી તેને હું મારા પારમાર્થિક આત્મદેહની આત્મિક ઇન્દ્રિયો વડે અહણ કરી શકું છું.

તે રત્ન તે રત્નજ. એના વડે હમેશાં ઉપકારજ થવાનો સંભવ છે.

૧૧૪-અમુક સંતમાં આટલા આટલા ગુણ છે અને વળી તેનામાં આટલા આટલા દોષ છે, એવો વિચાર ને પોતાના મનમાં લાવે છે તેનાં ગમે તેટલાં શુભ કર્મ સંચિત થયેલાં હોય તોપણ તે સર્વનો નાશ થઈ જાય છે. કૃદ્ધને પોતાના હાથમાં ચોળી નાખ્યા પછી તેની સુગંધ લેવાનો ને માણસ યત્ન કરે છે તે મૂર્ખજ છે. એવીજ રીતે કેળના થંભાને ચીરીને ને કેળાં ખાવાની આશા રાખે છે તે પણ તેટલોજ બેવકૂફ છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ શદ્રના ઘરમાં ગંગા વહેતી હોય અને કોઈ શદ્રના ઘરના ચૂલામાં અગ્નિ સળગતો હોય તો તે ગંગા અથવા અગ્નિ અપવિત્ર છે એવું કહીને તેમના ઉપર અપવિત્રતાનો આરોપ મૂકનાર ચંડાળપણના દુઃખનો ભોક્તા થાય છે.

૧૧૫-છીનાળ સ્ત્રીનો છોકરો છીનાળ સ્ત્રીના છોકરાની સોબત પસંદ કરે છે; તેને ક્રિયાહીનતાનો અર્થાત્ નહારાં કર્મોનો રંજ ચઢી જાય છે. જેવું બીજાં તેવુંજ દ્રુણ પેદા થાય છે અને જેવી જેની અસલ જાત તેવીજ તેની સુગંધ; અર્થાત્ લોકોમાં યથા અપયશ ફેલાઈ જાય છે. વાંદરાને ગળે રત્ન ખાંધીએ તો તે તેને તોડીને ફગાવી દે છે; એવીજ રીતે ક્રૂતરાવેડા કરનારા દુષ્ટ માણસના ઘરમાં હીરા જેવી સ્ત્રી હોય તોપણ તે તેનો ત્યાગ કરીને પરાઈ ખાઈડીઓને સાડું શેરીએ શેરીએ અથડાતો ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા અકર્મીઓને તેની બેવકૂફ જનેતાએ જન્મ આપ્યોજ શા સાડું? મને તો એવું લાગે છે કે તેણે પોતાનું નામ બોળવાને સાડુંજ આવા છોકરા જણ્યા હોવા જોઈએ.

૧૧૬-મોટા મોટા બળવાન પુરુષો પણ સંકટામણમાં સપડાઈ જવાથી બંદીવાન જેવા રાંક બની જાય છે. કોઈ કોઈ વાર

એવા પ્રસંગ જિલા થઇ જાય છે કે તે પ્રસંગમાંથી ઉદ્ભવ પામતી પરિસ્થિતિઓને પૂર્ણ પછે તાબે થઈ જવું પડે છે. એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે રોજ રોજ દાન દેનાર પુરુષ પોતાના જ હાથનાં દાન દેનાર યાચકને પગે પડીને તેમની પાસે ભિક્ષા માગતા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! આ શું છે તે તમારા સમ-જવામાં નથી આવતું ? તમને વળી હું શું કહું ?

૧૧૭-કોઈ અભાગિયાને જમીનમાં દાટેલા ધનનો ચરુ નટે તો પણ તેની આંખે તે ધન સૂઝતું નથી; પરંતુ તે ધનની જગ્યાએ સાપ, વીંછી અને કાનખજૂરાજ નજરે પડે છે. જેની આંખે કમળો થયો હોય તેને તો ધોળી દૂધ જેવી વસ્તુ પણ પીળી પીળી દેખાય છે. કૂદડી ફરનાર માણસને ચક્કર આવે છે ત્યારે તેને ઘરખાર, પહાડ-પર્વત, ખેતર, મેદાન, બધાંજ ચક્કર ચક્કર ભમતાં હોય એવાં દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે પૂર્વનાં સંચિત પાપ એ મનુષ્યને માટે ભારે વિઘ્નરૂપ છે; તેની ઉત્ત-વિનો-અર્થાત્ કલ્યાણનો રસ્તો તેનાથી ણંધ થઈ જાય છે.

૧૧૮-હું તો આ મારા સ્થૂળ દેહનાં ચર્મચક્રુ વડે કાંઈજ ન જોતાં જે કાંઈ જોઈ છું તે મારી જ્ઞાનદષ્ટિ વડે જ જોઈ છું. આખા વિશ્વમાં જે કાંઈ ભિન્ન ભિન્ન પ્રાણી-પદાર્થ છે તે સર્વને તેમના પદાર્થ સ્વરૂપમાં હું મારી આત્મદષ્ટિ વડે જોઈ છું. એથી જિલ્લું દેહદષ્ટિ વડે દેખાતા શરીર અને તેના સંબંધી અહંભાવ તથા આ મારી સ્ત્રી, આ મારાં સંતાન, આ મારું ઘર, આ મારી સંપત્તિ એવી એવી મારી વૃત્તિઓ હવે નહિ જેવી થઈ ગઈ છે. મારા આ સ્થૂળ દેહના હાથ-પગ વડે અર્થાત્ મારી સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો વડે જે પદાર્થને હું ગ્રહણ કરી શકતો નથી તેને હું મારા પારમા-ર્થિક આત્મદેહની આત્મિક ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ કરી શકું છું.

મારા આ સ્વાદ સરીરના સ્વપ્ન સ્વાદ પોતે જે પદાર્થને હું ખાઈ શકતો નથી એને મારી સ્વપ્ન સ્વાદ પોતે જે સ્વપ્ન સ્વાદ હું કરી ગાળી શકતો નથી તે પારમાર્થિક અભિપ્રાયનો સ્વાદ એ આત્મચરણની મજા હું મારી અતિમ નિન્દિયા વડે બિગડી શકું છું. મારી અતિમ નિન્દિયા વડે હું જે કંઈ ભેઈ શકું છું તેનું વાહું ન કરવાને માટે મારા સ્વપ્ન સ્વાદની મજાની વાહી અસમર્થ હોવાથી તેને હું મારી પારમાર્થિક પરા વાહીદાર પ્રકટ કરું છું. તુકારામ કહે છે કે મારા સ્વપ્ન સ્વાદની કલ્પિત જે તત્ત્વને શક્ય કરી શકતી નથી તે મારા અંતર્ગત-મનની અંદર સ્ફુરિત થઈ જાય છે.

૧૧૯-ગુણા, ગુણા, આ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યદેહ પામવાની તો દેવતાઓ પણ અભિલાષા રાખે છે. આપણને એવો દેહ પ્રાપ્ત થયો છે, તે આપણું અહોભાગ્ય છે; કારણકે આપણે આ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યરૂપે જન્મ શક્ય કરીને વિદેશના સેવકની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. આ મનુષ્ય-જન્મનો મહિમા એવો અફળુત છે કે તેના વડે મનુષ્ય સન્નિવદાનંદ પ્રદાનું પદ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે અમારો આ મનુષ્યદેહ સ્વર્ગ ઉપર ચઢી જવાને માટે પગ દેકવવાના પગથિયા સમાન છે.

૧૨૦-તું જે પાંડિત હોય અથવા ઉત્તમ કથાવાચક હોય તો તું શ્રીકૃષ્ણની કથા ભાવપૂર્વક સાંભળ. જેમ દૂધ, ઘી અને આકર એ ત્રણ મળીને ઘણોજ મધુર પદાર્થ બની જાય છે તેમ પાંડિત્યની સાથે કૃષ્ણકથાનો યોગ કરવાથી જોનારાનાં ગામ મળવા જેવું થાય છે. તું આવું સારું ભોંચી પદવી પ્રાપ્ત કરી શકીશ. તું પૂરેપૂરું છેજ, હવે તારે જે આ

પાંડિત્યના માધુર્યની સાથે શ્રીકૃષ્ણની કથાના માધુર્યનો યોગ
કરી દે અને તે બેઠેને એકત્ર કરીને તું તેમનું સેવન કર. હું મોટો
શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિત છું, એવી જે તારા મનમાં નાનરૂપી અદ્વંદ્યારની
મોટી ખામી છે, તેને તું મુગ્ધશલિત ઉખાડીને દૂગાવી દે. મુગ્ધ-
યુક્ત વચ્ચાણું નાના પ્રકારનાં હોય છે, પણ તે બધામાં શરીરને
મુગ્ધયુક્ત અને ગ્રોભાયમાન બનાવે એવો અને ઓ ખુશબોદાર
દ્રવ્યોના સારરૂપ એકજ સર્વોત્તમ પદાર્થ છે અને તે અંદનનો
લેપ છે; પણ એ બધી વૈભવ-વિશ્વાસની સામગ્રીઓ ખાસે હોય
અને છતાં ખાવાના અન્નનાજ અંસા પડતા હોય તો એ બધીજ
વસ્તુઓ કયા કામની હોતી નથી. એવીજ રીતે જે તારી પંડિ-
તાઈની સાથે હરિકથાનો મેળ નહિ હોય તો તે પંડિતાઈ પણ
કયા ખપતી નથી. વેદ, શ્રુતિ અને પુરાણાદિ જેને અર્થે રચાયાં
છે તેજ સાક્ષાત્ વિકૃલ્લદેવ તારી કથા થતી હોય ત્યાં આવીને ઊભા
રહેવા જોઈએ. તુકારામ કહે કે છે, એક વિકૃલ્લને બાદ કરતાં બાકી
બીજું બધુંજ કોકરા જેવું છે કે જેને કાઢતાં અને ઘાલતાં દેવળ
નકામા ખડખડાટ ત્રિવાય બીજું કશુંજ થતું નથી.

૧૨૧-પોતાનું પેટ ભરવાને સારૂ જે બીજાનાં ગળાં કાપે છે
તેમના નિર્દયપણાનો કાંઈ પારજ નથી; પણ તેઓને એટલી
ખગર નથી હોતી કે આપણે તેમ કરીને માત્ર ચમપુરીમાં
જવાની તૈયારીજ કરીએ છીએ. કોઈ એક મૂળે સ્ત્રી હતી. તે
એકાદા પથરા ઉપર સિંદૂર લગાડીને તેની આગળ કાલાવાલા
કરતી કે તું મને છોડડું આપીશ તો હું તારી આગળ ગાભણી
થેલીનું અથવા મરઘડાનું બલિદાન ચઢાવીશ. તુકારામ કહે છે કે
જે છોકરાં બીજાને દુઃખરૂપ નીવડે છે તેમને પોતાને અંતે દુઃખ
થયા વિના રહેતું નથી.

૧૨૨-આઠ વર્ષની છોકરી લગ્નને યોગ્ય થાય છે એવું

આશ્રમાં રહ્યો છે. પણ તે જાણે નથી કે તે પહેલાં જેને જેવી
 ગંધર્વ, વિગર્વ અગ્નિ, વિગર્વ ગુપ્ત અને વિગર્વ નાદ જેવાં જે
 જેવી રીતે તેના આશ્રમાં પુરુષ ગયા તેના કાળની વૈષાકી
 કરવામાં આવે છે. પણ તે જાણે નથી કે અગ્નિગામિની છે, તેને
 વાર વાર જણુ જેને અગ્નિગામિ કહે છે, જણુ હાલે કોઈ પરમ
 નારાએ કુંવારી કાકરીને પગપાળ ના પાડે તેમ જણુ હાલે
 માં કોઈએ કદી સાંચજ્યુ છે. પણ તે જાણુ કે કોઈ વાર તરકમાં
 મોઢું ધાલે છે, પણ તેથી જુને તાવ મારે ગઈ તે આખરે
 ગંગાજળમાંજ જઈને મળે છે. પણ અને પીપલાનાં ઝાડ મેઢી
 વસ્તુના ઉકરણ પાસે જાણ્યાં હોય ને. તેથી જુને જો અપવિત્ર
 થઈ ગયાં? પાંડ્યાનું કુળ તેવા જઈએ ને. તેજો ગધાજ કોષિદ
 ઠરે. એ પાંચ બાઈ પાંચ ગુદા ગુદા ગાપનાં જાકયા, અને પાંચ
 વચ્ચે જોડે અને પરણેલા. શકુંતલા વિશ્વામિત્ર કાગિ અને મેતકા
 નામની અચ્ચરાને પેટે જન્મી હતી. શુંગી કાગિ હરણીના પુત્ર
 હતા. વ્યાસ મુનિ માછણુને પેટે જન્મ્યા હતા. એ ગધાનાં કુળ
 જેવા જઈએ તો તે એવાં નીચ અને હલકાં માત્રમ પડ્યે છતાં
 તેમનાં નામ લેતાં પાતક માત્રનો નાશ થઈ જાય છે. એજ
 પ્રમાણે અન્તમિલ, ગણિદા, કુળ્લ દાસી, વિદ્વર, પિંગળા જે
 ગધાનાં કુળ-ગોત્ર પણ ઉપર કહી ગયા તેવાંજ નીચ હતાં.
 એવીજ રીતે વાહલા ઢોળી, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, નારદ એ લોકોનાં
 કુળ પણ ક્યાં શુદ્ધ હતાં? એ ગધાનો જન્મ નીચ જાતિમાં થયો
 હતો. ઉપર જેમનાં નામ ગણાવી ગયા તે ગધાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં
 ઉપર અસાધારણ પાતકની કાળાશ લાગી તો હતી, પણ તેમણે અત્યંત
 તાપસહિત ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું એટલે તેમની તત્કાળ મુક્તિ
 થઈ ગઈ. તુકારામ કહે છે કે એ લોકોની મૂળ ઉત્પત્તિનો વિચાર
 તો દેવતાઓ પણ મનમાં લાવતા નથી. તેથી કરીને જે કોઈ

તેમની ઉત્પત્તિની વાત મોઢથી બોલશે તેને નરકવાસ કરવો પડશે.

૧૨૩-સોનાની થાળીમાં દૂધ ભરીને કૂતરાના મોઢા આગળ મૂકવી, મોતીની માળા ઝૂંઘાવીને પાડાની કોટે ઘાંધવી, કસ્તૂરીની સુવાસ ડુધરને સૂંઘાડવી, અને કોઈ વેદશાસ્ત્રને જાણનાર પંડિતે બહેરાની આગળ વેદની કથા કરવી એ બધાં એક સમાન મિથ્યા છે. શાસ્ત્રનો મર્મ પેલો બહેરો શી રીતે ગ્રહણ કરવાનો હતો ? તુકારામ કહે છે કે શાસ્ત્રનો ખરેખરો મર્મ તો જે જાણે છે તેજ જાણે છે અને સક્ષિતનું માહાત્મ્ય તો સાચા સાધુ હોય તેઓજ જાણે છે.

૧૨૪-હે ભગવન ! આ સંસારી લોકોના ઝપાટામાંથી કેવી રીતે મારે મારી જાતનું રક્ષણ કરવું તેની મને જરાય સમજ પડતી નથી. જો કોઈ માણસ પોતાનો સંસાર-વ્યવહાર વ્યવસ્થિત રીતે નિભાવતો હોય અને પોતાનાં શ્રી-છોકરાંનું સારી રીતે પાલનપોષણ ઇત્યાદિ કામ ખરાબર રીતે કર્યું જતો હોય તો હનિયાના લોકો તેને વિષે કહેશે કે એ તો બાઈડી-છોકરાંનું જતન કરી જાણે છે; ભગવાનનું ભજન-પૂજન કરવામાં તો સમજતોજ નથી; એ તો એના ઘર-સંસારમાંજ રચ્યોપચ્યો રહે છે, એવા દોષ તેને માથે લગાડશે. હવે લોકોપવાદથી ડરી જઈને જો તે સંસાર-વ્યવહારમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય તો લોકો કહેશે કે 'જેયોને ? કેવો આજયુ અને દરિદ્રી છે ? માત્ર પોતાનુંજ પેટ ભરી જાણે છે.' કોઈ પોતાના વર્ણોદ્ધમને લગતા આચાર-વિચાર અને વ્યવહારનું ખરાબર પાલન કરે, દેવપૂજન કરે, ત્યારે લોકો તેના ઉપર પણ કાંઈને કાંઈ આજ ચઢાવીને નિંદા તો કરવાનાજ. તેઓ કહેશે કે એ તો ધર્મની દુકાન માંડી બેઠો છે. દેવપૂજનો દાઠ રચવો, ગૌમુખીમાં હાથ ધાલીને માળાના મણકા મૂકવા અને જાણે પોતે મોટો મહાત્મા બની ગયો હોય એવો

તુકારામ કહે છે કે પૂર્ણ પ્રદાનદના પ્રતિ મારી કરજી-અર્ચના મારો શક્તિશાલુ તે, કપટાં ઉપરની કાંટાના જેવો છે. અમારી જે કોઈ ભાવનાસહિત પૂજા કરશે તે પૂજા લેની છે અને લેને પહોંચવી જોઈએ તે ભગવાનજી શરૂ કરી લેશે અને અમે તો મૂર્તિના પથરાની માફક પથરાના પથરાજી રહીશું.

૧૨૮-પાંદુરંગના ચરણનું જેઓ ધ્યાન કરતા હોય એવા સજ્જનોજી મારા પ્રિય સાથીઓ અને મિત્રો છે. જીવત બધાઓને શાસ્ત્રવિધિની મર્યાદાની ખાતર તેમને ચોખ્ખા માન આપી છૂટું છું; કારણકે તેઓ આજરે છે તો ભગવાનનાજી અંશ. હું મન, વાણી અને કાયા વડે વૈષ્ણવ માનનો દાસ છું. તેમનું ઉચ્છિદ્ધ ખાવાની હું નિરંતર ઇચ્છા રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે હરિના દાસ મને જેટલા વડાલા લાગે છે તેટલું વડાલું મને જીવું કોઈજ લાગતું નથી.

૧૨૯-પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરવું એનું નામ કયા. કઠોર અને દુષ્ટતાયુક્ત શાસન કરવાથી કયાનો અંતભાવ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રયુક્ત ધર્મનીતિનું થવણું કરી કરીને સારું શું અને અસારું શું, તેનો મેં નિર્ણય કરી લીધો છે. ઉન્મત્ત લોકો નીતિ ન્યાય તરફ દિષ્ટિપાત ન કરતાં પોતાના મનનું સૂઝવું કરે 'અમાં પાપ કહ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે ધર્મનું રક્ષણ ભગવાન અવતાર લે છે અને નાના પ્રકારની લીલા

દેખાવ કરવો, એટલાં વાનાં તે શીખ્યો છે. હવે એજ માણસ
 જે લોહોની નિંદાથી ઠરી જઈને શાઓકા આચારવિચારનું
 પાલન કરવાનું છોડી દે તો લોહો શું કહેશે? જોયોને? કેવો
 કર્મભ્રષ્ટ થઈ ગયો છે? કોઈ સાધુસમાગમ કરવા માંડે તો તેને
 વિષે લોહો વાતો કરવા લાગશે કે, 'હવે જોણે તો દલાણ
 બાવાની કંઠી બાંધી, દલાણ બાવા પાસે જ્ઞાન કુંડાવ્યા.' સાધુ-
 સંગ ન કરે ત્યારે લોહો કહેશે કે 'મૂઝો એ. કોઈ દહાડો સાધુ-
 સંતની પાસે જઈને તો બેસે નહિ, એવાને તે જ્ઞાન શી રીતે
 થવાનું હતું?' એ તો મૂઝો અમાગીઆ છે. એવા કરમના
 ફૂટયાના હાથમાં તે શી રીતે લક્ષ્મી આવે?' કોઈ શ્રીમંત હોય
 તો લોહો કહેશે કે 'જોયોને? કેવો કુલાઈ જાય છે અને લોહોની
 આગળ પોતાની દોલતનો રૂઆળ બતાવતો ફરે છે! પાસે પાંચ
 પૈસા છે તે જોઈને છલકાઈ ગયો છે અને ગરીબોની સાથે બાબડી
 બાંધતો ફરે છે!' એજ પ્રમાણે જે કોઈ જરાક વાચાળ હોય
 તો લોહો કહેશે કે એની જીભ કોણ જાણે શાની ઘડી છે? કોઈ
 થોડું બોલે અથવા બિલકુલજ ન બોલે તો લોહો કહેશે કે
 અભિમાની છે. કોઈ પોતાના ઇષ્ટમિત્રોને વખતોવખત મળવા
 ન જાય તો લોહો તેને કઠોર, પ્રેમહીન અને શુષ્ક હોવાનો કહેશે.
 વારંવાર સૌની સાથે મેળ મુલાકાત કરતો રહે તો લોહો કહેશે
 કે, 'જોણે તો અમારા ઘરનો ઉંળરો ઘસી નાખ્યો.' કોઈએ એક
 સાથે બે આર બાબડીઓ કરી હોય તો લોહો તેને કામી, વિપથ-
 લંપટ કહીને તેની નિંદા કરશે. જે કોઈ બિલકુલ પરણે નહિ
 તો કહેશે કે, 'મૂઝો વાંઢો છે, નપુંસક છે.' કોઈને છોકરાં ન
 હોય તો કહેશે કે, 'એ તો મૂઝો વાંઢિયો છે, અંડાળ છે, એનું
 તો સવારના પહોરમાં મોઢુંજ ન જોવું જોઈએ.' કોઈને માંડ
 છોકરાં હોય ત્યારે કહેશે કે, 'એને ઘેર છોકરાંની શી ઘાડ?

છોકરાંને રોટલા તો પૂરા ખાવાને મળતા નથી, છતાં વરસે વરસે
છોકરાં શું જોઈને પેદા કરતો હશે ? આઝાં છોકરાં થાય એ તો
એક પ્રકારનું પાપજ કહેવાય.' લોકો તો પેટમાંથી ઝોડી કાઢેલા
વમનના જેવા છે. ઝોડી કાઢેલા અન્નને હાથ લગાડાય તો લોકોની
નિંદામાંથી ઊગરી શકાય. ભક્તિહીન લોકોની સોળત સારા
માણસોથી હજમ થાય નહિ. તુકારામ કહે છે કે, હે મનુષ્યો !
તમે મારી એક વાત લક્ષ આપીને સાંભળી લો. તમે લૌકિક નિંદા-
સ્તુતિની ઉપેક્ષા કરીને કેવળ ભગવાનનું ભજનજ કરતા થઈ જાઓ.

૧૨૫-સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટે અમારે (નાના પ્રકારના
કર્મની) ખટપટ કરવી પડે છે. અમે જે કાંઈ અમારે
મોઢીથી બોલીએ છીએ તે વેદના તાત્પર્યને અનુરૂપ રહીનેજ
બોલીએ છીએ અને અમારી પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતપુરુષો જે
કહી ગયા છે અને વર્તન કરતા આવ્યા છે તેજ મુજબ અમે
કહીએ છીએ અને વર્તીએ છીએ. જ્યાંમુખી બ્રહ્માકારવૃત્તિનો
અનુભવ ન થાય અને તેવી વૃત્તિ તેલની ધાર જેવી અખંડ ન
રહે ત્યાંમુખી કર્મનો ત્યાગ કરવો એ કેવળ દંભ અને લગાડ-
પહુંજ છે. તુકારામ કહે છે કે અધમપુરુષ હોય તેજ હરિભક્તિ-
માં દોષારોપણ કરે છે.

૧૨૬-દિપરના સાત અને નીચેના સાત એમ એકંદર ચૌદ
લોકો જેના પેટના એક ખૂણામાં સમાઈ જાય છે એવા હરિને
અમે અમારી ટોકે બાંધી રાખ્યા છે. અમારા ઘરમાં દરીજ
વાનની ઉણપ નથી. રિદિગિદિ તો અમારે આંગણે અમારી
સેવા કરવા સારૂ નિરંતર તત્પર થઈને ખટપટે ઊભી રહે છે.
તમામ રાક્ષસોને જેમણે બાંધી લીધા છે એવા પ્રભુ અમારી
સમક્ષ હાથ જોડીને ઊભા રહે છે. જે ભગવાનને નથી રૂપ, નથી

તુકારામ કહે છે કે પૂજા પ્રદાનનું આ પ્રતિ મારો કશ્મી-અર્ચન.
મારો શક્તિમાય તે, કપડાં ઉપરની શાંતતા જેવા છે. અમારી
જે કોઈ સાવનાશક્તિ પૂજા કરશે તે પૂજા જેની છે અને જેને
પહોંચવી જોઈએ તે ભગવાનજ પ્રદાન કરી દેશે અને અમે તો
મૂર્તિના પથરાની માફક પથરાના પથરાજ રહીશું.

૧૨૮-પાંદુરંગના ચરણનું જેઓ ધ્યાન કરતા હોય એવા
સુખનોજ મારા પ્રિય સાથીઓ અને મિત્રો છે. બીજા બધાઓને
શાસ્ત્રવિધિની મર્યાદાની ખાતર તેમને યોગ્ય માન આપી છુટું
છું; કારણકે તેઓ આજરે છે તો ભગવાનનાજ અંશ. હું મન,
વાણી અને કાયા વડે વૈષ્ણવ માત્રનો દાસ છું. તેમનું ઉચ્છિદ
ખાવાની હું નિરંતર ઈચ્છા રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે હરિના
દાસ મને જંટલા વહાલા લાગે છે તેટલું વહાલું મને બીજું
કોઈજ લાગતું નથી.

૧૨૯-પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરવું એનું નામ દયા. કહોર
અને હુણ્તાયુક્ત શાસન કરવાથી દયાનો અંતભાવ થઈ જાય
છે. શાસ્ત્રયુક્ત ધર્મનીતિનું ધ્વજ કરી કરીને સાર શું અને
અસાર શું, તેનો મેં નિર્ણય કરી લીધો છે. ઉન્મત્ત લોકો નીતિ
અને ન્યાય તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં પાતાના મનનું સૂઝવું કરે
છે, જેને શાસ્ત્રમાં પાપ કહ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે ધર્મનું રક્ષણ
કરવાને માટેજ ભગવાન અવતાર લે છે અને નાના પ્રકારની લીલા
કરવાને પરિશ્રમ લે છે.

૧૩૦-મારો દીકરો મારો નીવડે એવી અભિલાષા તો દરેક
માતાને હોય છે. હરકોઈશ્રીને પાતાનો એકનો એક પુત્ર પ્રાણના
કરતાં પણ વધારે પ્રિય હોય છે. એવા પુત્રનો તેને વિયોગ થયો
હોય તેવે વખતે તે શ્રીને ગમે તેટલાં મુખનાં સાધન પ્રાપ્ત થાય

તોપણ તે તેને કડવાં ઝેર સમાન લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે પગે ઠંડુ માળણુ ઘસ્યાથી આંખને ટાઢક લાગે છે તેવી એ વાત છે.

૧૩૧-કોઈ એક છોકરી પરણીને સાસરે જતી વેળા માહરા માંથી જતાં જતાં વારે વારે પાછી નજરે જોતી જોતી જાય છે; તેજ પ્રમાણે હે કેશવ! મારા જીવનની પણ એવીજ દશા છે. હું કોઈ દિવસ પણ મને દર્શન દઈશજ એવી આશા મારા મનમાં ઉદ્ધિત થઈ છે. પોતાની માથી વિષ્નુકું પડેલું બાળક ચારે દિશાએ બાવડું બાવડું જુએ છે. તુકારામ કહે છે કે પાણીમાંથી બહાર આવી પડેલી માછલી જેમ ટળવળે છે તેમ હું પણ તમને મળવાને સારું ટળવળું છું.

૧૩૨-વિવાહ કરવાને સારૂ કન્યાને જોવા આવેલા લોકોને તે કન્યાનો પિતા પોતાની દીકરી બતાવે છે અને જ્યારે વિવાહનું નક્કી થઈ જાય છે ત્યારે વરના બાપની પાસેથી કન્યાનાં અવેજમાં પૈસા માગી લે છે. કલિયુગમાં આવો અવજો ધર્મ ચાલવા લાગ્યો છે, જેથી કરીને લોકોનાં પુણ્યનો ક્ષય થતો જાય છે અને પાપની વૃદ્ધિ થવા લાગી છે. બધાજ વર્ણના લોકો પોતપોતાના ધર્મોમાંથી ભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે. ગ્રાહણ પોતાનાં ગ્રહકર્મ ભૂલી ગયા છે અને ચોરી-ચાડી કરતા થઈ ગયા છે. દાદશ તિલક અને પંચાંગને તેમણે એક બાજુએ મૂકી દીધાં છે અને તેમની જગ્યાએ મીઠું-મરચું અને આમલીના કોથળા ખાંધે મૂકીને ગામે ગામે ફેરી કરવાનો ધંધો પણ ગ્રાહણો કરવા લાગ્યા છે. ન્યાયાસને બેસનારા ગ્રાહણો પણ અવજા ધનસાદ કરીને લોકોને ત્રાસ આપે છે. કોઈ કોઈ ગ્રાહણ તો વાણિયાની હુકાને જીભાસ્તાનું કામ કરતા થયા છે અને તેલ-ધીના જમા-ઉધારના વિચાર લખતા થયા છે. તેઓ નીચ જાતના લોકોની

મોઢરી પણ રવીકારે છે અને કામમાં ભૂલગુક થઈ વિશે ત્યારે માર પણ ખાય છે. કનિય શબ્દજો ગિચારો રાંઠરી પ્રભને શૂરી ખાય છે, તેમનું ધન લૂંટી લે છે અને અનેક રીતે લોઢાની સતામણી કરે છે. વેશ્યો અને સુત્રો તો સ્વભાવે કરીનેજ દલકી ભુલિવાળા હોયજ તેથી તેમને વિષે તો હું કશું કહેતોજ નથી. આવા પ્રકારનો બાહ્ય દેખાવ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે તે ખરાબ છે, જોવું મનમાં સમજ્યા છતાં મોઢધી મીઠું મીઠું બોલવું એ તો પાખાંડ જ કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે, હે ભગવન! તમે કેમ સોડ તાણીને સૂતા છો? હવે જરા જાંઘમાંથી જાગી જાઓ અને જલદી જગતની વહાલે ધાઓ.

૧૩૩-કન્યાને અંગે નાના પ્રકારના વશાલંકાર પહેરાવીને તેનું દાન દેવું એ સમસ્ત પૃથ્વીનું દાન દીધા બરાબર છે; પણ એ વાત મૂખ લોઢાને હૈયે વસતીજ નથી. તેમ કરવાને બદલે તેઓ જીલટા કન્યાના અવેજમાં વરના બાપની પાસેથી પૈસા લે છે. એ પાપનું આગળ જતાં દેવું માહું ફળ આવશે તેની તો તેમને ભવિષ્યમાં બજાર પડશે. મનુષ્ય પોતાના કર્મનું પાલન કરતો રહીને ઉદર નિર્વાહ કરે તો તેમ કરીને તે ધર્મનું ઉપાજન કરે છે. જેની દાનત શુદ્ધ હોય છે તેની મહદે ભગવાન પોતે વ્યાધ્યા આવે છે. માટે તમે ગત્ય બોલો અને સત્ય આચરણ કરો અને પછી શું થાય છે તે જોયા કરો. અન્નની, માનની અને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થવી ન થવી એ તો પ્રારબ્ધને અધીન છે. તુકારામ કહે છે કે જોવું ઠાઈ પણ કામ ન કરવું કે જે કરતી વખતે આપણું મનને પરિતાપ થાય અને ભવિષ્યમાં આપણે વિનાશ ધાય.

૧૩૪-લગ્નના માંડવામાં રોશની પ્રકટાવીને, વાજિત્રો વગડાવીને, કન્યાને સુશોભિત વશાલંકારથી શણગારીને, તેનુંજમાઈ-

ના ત્યાગમાં થાન કેનું સેવકી સ્વામીની સ્વામીને સેવકીને
 પ્રેમાદીને જમ કું નેને પેતાને પેર નેને જાપ તે જાપે કન્યા
 જાપે જમાઈના પગ કે કુંને તેનું પગનું જમું નેમું. પિત્ર-
 બીરીમાં જમ કુંને મામે પાપથી અને પદિયા લાગક પીસાંતર
 શુશ્રોણિન વચ્ચાની પગ મેટ કરવી નેમું. જમાઈનું સન્માદ
 કરવાને માટે જે કાંઈ કરવું પડે તે જાપ જ કરવું અને કયું જાકી
 રાખવું નહિ. એ કામ કરવી વળતે જાપને નાકડો કરવો નહિ.
 જમાઈને જે કાંઈ આપવું આવજગક લેવા ને જાપું આપવું, એ
 પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો રિવાજ છે. એ રિવાજનું જેઓ
 પાલન કરતા નથી અને કન્યાવિક્રય કરીને પેસા ખાઈ જાય છે
 તેઓ કૃતરાસમાન છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ ખરેખર મૂર્ખ છે
 અને તેઓ પોતાના નરકની વાટ પોતાને પાથર નેચાર કરે છે.

૧૩૫-ધારો કે કોઈએ પ્રહારદત્ત કરી, જોહત્ત કરી, છતાં
 તેને હાથે એક પાપ થવાનું હજી રહી ગયું છે. તે પાપ કયું તે
 તમે જાણો છો? તે પાપ બીજું કોઈજ નહિ પણ પોતાની દીકરી-
 ને જમાઈના હાથમાં આપવી અને તેના બદલામાં જમાઈની
 પાસેથી પૈસા લેવા. એ કામ મનુષ્યને નહિ પણ કૃતરાને થોડું
 છે. જેણે પોતાની છોકરીના પૈસા ખાધા, તેણે પૈસા ખાધા નથી
 પણ ખરેખર નરમાંસ અને નરઅસ્થિ ખાધાં છે. તેને નરમાંસલક્ષ્મ
 કહીનેજ ખોલાવવો જોઈએ. સોનાની ચોરી કરવી એ મહાપાપ
 છે, પણ કન્યાવિક્રય એ તો તેના કરતાં વધારે ઘોરતર પાતક
 છે. એ એટલું ભયાનક પાતક છે કે તેનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કરવી
 વળતે પણ શરીરે કંપારી આવે છે. તુકારામ કહે છે કે જેનાં
 મનમાં કન્યાના પૈસા લઈને તાલેવંત થવાનો વિચાર આવતો
 હોય તે અકર્મી લવાઈઓ થઈને નાચે અને તેની રાંડ લીખ
 માગતી ફરે તે શું જોઈ છે?

૧૩૬-આવા (૧૩૫ માં અમંગમાં જેનું વર્ણન કર્યું છે તેવા) દુષ્ટ માણસનો જે કોઈ પણ લેશે તે પણ તેના જેટલોજ પાપી દહેવાશે. અન્યાયનો પણ કરનાર માત્ર દુઃખનોજ ભોક્તા થાય છે અને પોતાના પૂર્વજોને પણ નરકયાતના ભોગવાવે છે. અરે! સૌ સાંભળી લેજો, આવા દુષ્ટ પાપીને જે રાજ સજા કરતો નથી તે રાજાનું અન્ન ખાવું એ પણ દારૂ પીધા ધરાગર છે એમ હુકારામ દહે છે.

૧૩૭-લોકોને દસાવવાનાં કપટપ્રયત્ન અને આવડતાં નથી. હે દેવ! હું તો એક તમારુંજ દીર્ઘન કરું છું અને તમારા એકલાનાજ ગુણ ગાઉં છું. લોકોને પોતાના તરફ આકર્ષવાને માટે જડીબુટ્ટીના પ્રયોગ અથવા ચમત્કાર કરવાનું હું શીખ્યો નથી. હું કોઈની પાસે કદી યાચના કરતો નથી. એ વાતનો દુનિયામાં પ્રચાર કરનારા શિષ્ય-પ્રશિષ્ય પણ મારી પાસે છે નહિ. કોઈ મઠ કે મંદિરનો હું માલિક નથી; તેમ મારે નામે એક વેંત જેટલી પણ પચાયતાની જોઈ નથી. પૂજના દાઠમાઠની જમાવટ કરવાનાં મારી પાસે કયાં સાધન નથી. પૂજ કરવાનાં નાના પ્રકારનાં ઉપકરણ, વાસણ, પૂપ, દીપ, ગંધ, પુષ્પ, નૈવેદ્ય એમાંનું મારે કંઈજ નથી. કંસારાએ હુકાન માંડી હોય તેમ નાના પ્રકારનાં ત્રાંખા-પીતળનાં વાસણ સજાવીને હું કદી દેવ-પૂજન કરવા બેસતો નથી. મારા ઉપર કોઈ ભૂત કે વૈતાળ પ્રસન્ન થયો નથી કે જેથી હું લોકોની છૂપીછૂપી વાતો કહી બતાવું. લોકોની આગળ પુરાણોની કથા કરવી, અને કથામાં આવે એક વાત અને કદે તેથી તદન જિલટી વાત, બોલો હું પુરાણી નથી. હું મોઢા-માંથી ચૂંટીઓ, નાગિયેર અને કંકુ દાદનાર અંબામાતાનો ભગત નથી અને એવા ઢોંગધનૂસ કરીને હું દુનિયાને દગલો નથી. વળી ઘટાઘાટ, મદાદાદ અને તંત્રપટની ચર્ચા કરનાર

હિત થેમાં છે એ જાણવાની જો તમને હૃદય હા હોય તો હું તમને
જે ધર્મ અને નીતિનો મર્મ સમજાવી દઉં તેને તમે સાવધાનતા-
સહિત સાંભળો. જે ઠેકાણે સંતપુરુષોનું પૂજન થતું હોય તે
ઠેકાણે અમારું પણ પૂજન થવું જોઈએ એવી પોતાનામાં સંતોનાં
લક્ષણ જરા પણ ન હોવા છતાં આશા રાખવી એ તો સાચેજ
બવજળના વમળની અંદર ફસાઈ પડવા બદોબર છે, એટલી વાત
તમારે સૌએ જોખી રાખવી. તુકારામ કહે છે કે જે ક્ષેષ આસન
ઉપર સંતો બેઠા હોય તે આસન ઉપર જો કોઈ એકદમ ચડી
બેસે તો તે સંતોથી બિન્ન અર્થાત્ જુદો તો પરીજ જશે અને તે
આસન ઉપર તે ચોક્કસ પણ નહિ.

૧૪૦-અધમ મનુષ્યોનો સ્વભાવજ એવા હોય છે કે જે
મોઢેથી તેઓ સ્તુતિ કરે તેજ મોઢેથી પાછાં નિંદાવચન પણ
બોલી નાખે. તેઓ પોતાની પાસેના જ્ઞાનાને દાટી દે છે અને
માઠીનાં ઢેકાં ખાવા મંડી જાય છે. જેમ જમે તેટલું જાંચા પ્રકારનું
જોજન જમ્યા હોઈએ તોપણ મળદારની વાટે તો તે જોજન
નરકના રૂપમાંજ બહાર આવે છે, અને વીંછીને દળાવીએ તો કશો
લાભ ન થતાં ફક્ત તેના વિપનોજ શરીરમાં સંચાર થાય છે;
તુકારામ કહે છે કે તેવુંજ દુર્જનનું પણ સમજી લેવું.

૧૪૧-અધમ લોકોની પ્રીતિ પતંગના રંગ જેવી ક્ષણિકજ
હોય છે. એવા રંગમાં રંગેલું વસ્ત્ર થોડી વારમાંજ ઝાંખું થઈ
જાય છે અને તેને અર્થે ખરબેલા પૈસા પાણીમાં જાય છે. જેમ
આપની દાઢમાં જેડ હોય તેમ અધમ લોકોના હૃદયમાં પણ જેડ
ભરેલું હોય છે. તુકારામ કહે છે કે હે ભગવન્! એવા લોકોનું
તો મને કોઈ દહાટો બૂલેચૂકે પણ દર્શન થશે મા.

૧૪૨-એક પાંદુરંગના ત્રિવાય બીજા ઠેકાણી પણ સ્તુતિ

કરવી એ અમારે માટે પ્રહારન્યાના પાતક સમાન છે. અને વિષ્ણુના ભક્તોનો ભાવ સદા એકદેશીય હોય છે, અને તેથી કરીને અમે અમારા ઇષ્ટ દેવના સિવાય બીજા કોઈ દેવને માનતા નથી અને કદી માનવાના પાત્ર નથી. જે મારી આ પ્રતિજ્ઞામાંથી હું અલિપ્ત થાઉં તો મારી જીભના ભણે મંકડો કુકડા થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગના સિવાય બીજા કોઈ દેવ છે એવો વિચાર પણ જે મારા મનમાં ઉદય પામે તો આખા સંસારનાં તમામ પાપ મારે માથે આવી પડે.

૧૪૩-તરસ્યો માણસ ગંગાકિનારે પાણી પીવા જાય છે, પાણી પીએ છે, તેની તરફ છોડી જાય છે, તેને તૃપ્તિ થાય છે; પણ તેથી ગંગાનું પાણી જરા પણ ઓછું થતું નથી. તેવી રીતે કે કૃપાનિધિ દેવ ! તમે મારી મનઃકામના પૂર્ણ કરો. હે ભગવન ! તમે તો દાતાઓના રાજા છો અને મારી ઇચ્છાઓ તો બહુ થોડી છે. તુકારામ કહે છે કે મારા પ્રતિ કૃપાદષ્ટિ કરીને જુઓ અને મારી વહારે આલ્યા આવો.

૧૪૪-આપણે આપણા ઘરમાં દેવપૂજન કરવા બેઠા હોઈએ અને તેવે વખતે કોઈ સંતપુરુષ આપણે આંગણે આવી ચઢે તો તેમનો તરતજ આદરસત્કાર ન કરતાં દેવપૂજનજ કર્યા કરીએ તો તે ભારે અધર્મ કહેવાય. આવો અપરાધ કરનાર વ્યક્તિ દેવના ઉપર અંદન-પુષ્પ ઇત્યાદિ ચઢાવે અથવા તે ચઢાવતી વખતે જે જે મંત્રો લાલે તે બધાજ દેવના મસ્તક ઉપર પથ્થરના પ્રહાર કર્યા બરોબર થાય છે. ચોતાને બારણે આવેલા અતિથિનો અનાદર કરવો અને ભગવાનને પૂરણપોળી (વેડમી)નો ઘાળ ધરાવવો ! તુકારામ કહે છે કે મનમાં આવી ભેદબુદ્ધિ રાખીને જે કોઈ દેવનું પૂજન કરશે તે પૂજન નથી કરતો, પણ બિલકો ચોતાના દેવના ઉપર પ્રહાર કરે છે.

૧૪૫-મનુષ્યોની અને સંતપુરુષોની સેવા કરવી; દેમદે એ સેવા અંતે ભગવાનનેજ સમર્પિત થાય છે. તેના વડે તમામ કાર્યો સિદ્ધ થઈ જાય છે; કારણકે ભગવાનના ભક્તોએ ભગવાનના અંગ સમાન છે. ધર્મનો અસલ મૂળ મુદો, સારનો સાર આ એકજ બાબતમાં રહેલો છે, અને એ પરમ ત્રાસ્ય છે, એવું તુકારામ ત્રણ ત્રણ વાર ફરી ફરીને કહી સંભળાવે છે.

૧૪૬-આજ દિન સુધીમાં તમે અલ્પપણે પરત્વીગમનનું પાપ કર્યું હશે તોપણ તમે જે દિવસથી ધર્મરક્ષિત તરફ વળ્યા તે દિવસથી તમારાં પહેલાંનાં પાપની તો તમને માફી મળી જશે; પણ તમારે આજ પછી કેવો રીતે વર્તવું તેના સંબંધમાં હું તમારી મર્યાદા બાંધી દઉં છું. તે મર્યાદા એવી છે કે પરત્વીગમન કરવાનો જો તમારા મનમાં વિચાર પણ આવ્યો તો જાણે પોતાની સગી માની સાથે તેવું કામ કરવાનો વિચાર આવ્યો, એવું માની લેજો. અમે આટઆટલું કહીએ છીએ તે છતાં પણ જેમનું મન જાણ્યું ન રહેતું હોય તેમનું અમે મોઢું પણ જોનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે અમે તમને શુભ વર્તન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવીએ છીએ તે પ્રમાણે તમે ધરાળર વર્તો છો કે નહિ તેની સાક્ષી તમારું પોતાનું અંતઃકરણજ દરરોજ પૂરે એવો રીતે તમારું આચરણ રાખવું જોઈએ.

૧૪૭-ગીજને તુકસાન કરીને જેવું મન પ્રસન્ન થાય છે તે પાપી જરૂર નરકવાસી થનાર છે એમ નહીં માની લેજો. તેને તમે શીઘ્રકોપી અર્થાત્ વાત વાતમાં ક્રોધને વશ થનાર જાણજો. જેને ગંદી વાતો કાન માંડીને સંભળવાની ટેવ હોય, એવી ગંદી વાતો પોતાને મોઢથી કરતો હોય તે માણસને ઘણો અધમ જાણવો. તુકારામ કહે છે કે તેની વાણીમાં કશી સ્થિરતા હોઈ શકેજ નહિ.

નથી; કારણકે તેની અંદર યુગધર્મે દેહાવવાનો જે સ્વભાવ રહેલો છે તે પોતાની મેળેજ વગર કોઈ બહાર પ્રકટ થાય છે. તે દાંકરો દંડાતોજ નથી. રાધાને કહેવું પડતું નથી કે મવાર થઈ માટે તું જિગ, સરજ તો પોતાનો જિગવાનો વખત થાય એટલે પોતાની મેળેજ જાગે છે અને પ્રાણી માત્રને જગાડવાને ગ્રાહ તેને આજ્ઞા પણ કરવી પડતી નથી; તેમ તેનાં દિશ્વ પણ દેાઈને જાગી જાવાની આજ્ઞા કરતાં નથી. તેઓ પોતે પોતાનું કામ સ્વાભાવિક રીતેજ થયેં જાય છે. તુકારામ કહે છે કે મેધગજના ધાય એટલે તે સાંભળતાંની સાથેજ મોરથી નાચ્યા વિના રહેવાતુંજ નથી; કારણકે મોરનો નાચવાનો અને મેધનો નચાવવાનો સ્વભાવજ છે; જેનો જે મૂળ સ્વભાવ હોય તે દેાઈનાથી છુપાવી શકાતોજ નથી.

૧૫૧-અંદનવૃક્ષના તમામ ભાગ અર્ધાત્ તેના મૂળથી માંડીને દોચ યુધોનાં તમામ અંગપ્રત્યંગ અંદનજ હોય છે. તેનો એક ભાગ બીજા ભાગથી લગારે ભિન્ન નથી; તેમ પારસમણ્ણિની દેાઈ પણ એક બાજુ તેની બીજી બાજુઓથી શુભમાં ભિન્ન નથી. દેવો પ્રકાગ્રરૂપ છે. તેની આગળ તેમજ પાછળ દેાઈ પણ બાજુએ અંધકાર હોઈ શકતોજ નથી. એવી રીતે સાકરનો ગાંગડો જ્યાંથી ખાઈએ ત્યાંથી ગળ્યોજ લાગે. તુકારામ કહે છે કે તેવીજ રીતે જે સજ્જન છે તે સર્વોંચે સજ્જનજ છે. તેનામાં દુશુંબની છાયા પણ હોતી નથી.

૧૫૨-હે સાધન-બળન-કરનારાઓ! તમે તમારા પોતાના મનને પ્રસન્ન કરો; અર્ધાત્ તમારું મન હંમેશાં તમને અનુકૂળ રહે, તમારી આજ્ઞામાં રહે, એવું કરી દો. જે જે સિદ્ધિ-સિદ્ધિ કહેવાય છે તે બધાની પ્રાપ્તિની મૂળ ચાવી આજ છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિ યવી, યુગનો કે દુઃખનો અનુભવ થવો, બંધનનો અથવા

ચિત્તના સમાધાનનો અનુભવ થયો, એ બધાનોજ આધાર ઈચ્છા-રૂપી મનના ઉપર રહેલો છે. પથ્થરના ઉપર ઘાટ ઘડીને બનાવેલી મૂર્તિમાં દેવત્વની ભાવના કરનાર પણ એ મનજ છે. હું એ દેવનો ભક્ત છું એવી કલ્પના પણ એ મનજ કરે છે. આથી કરીને વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ દેવનું પૂજન કરવું હોય તો મન વડે મનનીજ પૂજા કરવી જોઈએ. જેમણે દેવનું યથાર્થ પૂજન કર્યું છે તેમણે એ રીતેજ કર્યું છે. સર્વની ઈચ્છાને પૂર્ણ કરનાર કોઈ હોય તો તે મનજ છે. મનજ સર્વની જનેતા છે. અમુક માણસ એકાદ વ્યક્તિને પોતાના ગુરુને સ્થાને પધરાવીને તેનું ગુરુભાવે પૂજન કરે છે અને હું આ ગુરુનો શિષ્ય છું એવી ભાવના મનમાં કરે છે; આની અંદર વાસ્તવિક રીતે તેનું મનજ તેના પોતાના મનની સેવા કરે છે. આપણું મન જો પરમાર્થને અનુકૂળ થઈ જાય તો તે સદ્ગતિ તરફ લઈ જાય છે અને પ્રતિકૂળ થાય તો તે અધોગતિ તરફ ઘસડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે સાધક! હે પંડિત! હે વાચક! હે શ્રોતા! અને હે વક્તા! તમે મારી એકજ વાત બરાબર સાંભળી લેજો કે, મનના સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છેજ નહિ.

૧૫૩-સાપણુ મા અને વરૂ બાપ એ બેની સાથે રહેનાર છોકરાંને કદી સુખ હોયજ નહિ; કારણકે વરૂ-બાપ બન્નાંને ખાઈ જાય અને સાપણુ-મા ઈંડાં ખાઈ જાય. અંદનના લાકડાની સૂળી બનાવી હોય પણ તેના ઉપર ચઢનારને સુખ નહિ પણ દુઃખજ થશે અને તેના પ્રાણનો અંતે નાશજ થશે. સોનાની બેડી પગે જડી હોય પણ તેથી કાંઈ ક્ષણ વારને માટે થોડુંજ સુખ થવાનું હતું? બેડી ગમે તે ધાતુની હોય પણ તેનાથી દુઃખજ થાય. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે જો કોઈને પોતાના જ્ઞાનનું પણ અભિમાન કલ્પન થયું તો તે અભિમાન તેને નરકમાંજ લઈ જવાનું.

૧૫૪-કોઈ શાસ્ત્ર લખ્યો હોય તો તે શાસ્ત્રના શબ્દાર્થનો અનુવાદ કરી જાણે છે, પણ તે શાસ્ત્રવચનમાં વર્ણવેલા વિષયનો તેને અનુભવ નથી હોતો. શાસ્ત્રના પ્રકરિતો કથાઓ કરી જાણે છે, પ્રધાનનું નિરૂપણ કરી જાણે છે પણ એ નિરૂપણ જેનું છે તે પરમ મુખ અને આનંદના સારરૂપ પ્રધાન, તેનો અનુભવ અને તે અનુભવજનિત મુખ તેમણે આપ્યું હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે લાંચરુશવત લઈને ફેટલાક લોકો કચેરીઓમાં જૂઠી સાક્ષી પૂરી આવે છે પણ ખરી ખીના શી હવી તેનું તેમને જરાય જ્ઞાન હોતું નથી. એવી રીતે અનુભવશૂન્ય લોકો પણ પ્રધાનનંદની વાતો કરી જાય, પણ તે શી વસ્તુ છે તે જરાય જાણતા હોતા નથી.

૧૫૫-પૂર્વ જન્મોમાં કરેલાં કર્મ, જેનાં ફળ આપણે વર્તમાન સમયમાં ભોગવવા લાગ્યા છીએ, તે આપણું પ્રારબ્ધ કર્મ જાણવાં; અને પૂર્વ કરેલાં તો ખરાં, પણ જેનાં ફળ હજી આપણે આપ્યાં નથી પણ જે આપણે નામે જમા થઈ રહ્યાં છે તે આપણું સંચિત કર્મ છે. આ જન્મમાં આપણું મૃત્યુ થાય ત્યાંસુધીમાં આપણે હાથે જે જે કર્મ થાય તે આપણું ક્રિયમાણ કહેવાશે; પણ એ ત્રણ પૈકી કોઈ પણ કર્મ હરિના ભક્તોને બાંધનકારક હોવાં નથી; કારણકે તેવા ભક્તોને અંદરના તેમજ બહારના જગતમાં એકલા બગવાનનો એવો એકસરખો અખંડ અનુભવ થયા કરે છે કે તેમને લગતું બધું જ ઈશ્વરમય બની જાય છે અને ખીલ કશાને માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. સત્ત્વ, રજ્જ અને તમ એ ત્રણ પૈકી કોઈ પણ ગુણ હરિના ભક્તોમાં હોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે બગવાન અને બગવાનના ભક્તો એ બેઉની વચ્ચે કશો બેદર હોતો નથી.

૧૫૬-વેદનું મૂર્તરવરૂપ જે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનો એક માત્ર ભાગ છે, એવા બગવાન મારા પ્રાણપ્રિય સખા છે અને મદાસુવંદા

મારા નિકટના સંગી છે. અર્થાત્ તેમના મિત્રાગ બીજા કેમકે
ચિદ્વત્ત માટે અર્થે તું પારણ કરતો નથી. અર્થાત્ તો અર્થાત્
દરિના નામમાંજ સર્વ પ્રકારની સંપત્તિઓ મળે છે. મરુદ
અને નિર્ગુણ એ એક જ નેનાં આ જ છે તે અમારી સાથે નિત્ય કીડ
કરે છે. તુકારામ કહે છે કે અર્થે તો પ્રજ્ઞાના પણ પિતા છીએ.
અર્થે સ્વયંભૂ અને સ્વનાશિદ છીએ, તેથી અમારો ઉત્પત્તિ કર-
નાર દોષ હોઈ શકે નહિ.

૧૫૭-ભક્તોના પ્રતિ ભગવાનનો કેવો પ્રેમ અને કેટલી
બાધી પ્રજ્ઞા મમતા છે તે જરા વિચારો તો ખરા! જુઓ, નીચ
જાતિમાં જન્મેલી બીલડી (શગરી) તેનાં બાધેલાં એકાં ધોરતે
સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ રામચંદ્રે બાધ્યાં. રામ તો પ્રેમના અતિશય
ભૂખ્યા છે; કારણકે તેમના ઘરમાં બીજું બધું તો છે, પણ એકલા
પ્રેમનોજ હુપ્કાળ છે. વળી સુદામાના કુળારૂઢા પૌઆના પણ
એજ ભગવાને કાકા માયાં. તુકારામ કહે છે કે ભગવાનનો
સ્વભાવ એવો છે કે એકું, થોડું, એવું તેવું તો તે કદી લક્ષમાં લેતાજ
નથી. તેમને જે વસ્તુની ભૂખ છે તે તો એકલી શુદ્ધ ભક્તિજ છે.

૧૫૮-આ સંસારની અંદર તું અત્યંત નિશ્ચિન્ત થઈને રહે
છે તે એવડી કઈ બળવાન વ્યક્તિની તને આશ છે, તે કહે તો
ખરો? તારે પતિતપાવન વિઠાળાને શરણે કદી જવુંજ નહિ
એવો ભાવો ઉપદેશ તને કોણે આપ્યો? જે ઘડીએ તારાં પાપ-
કર્મના બદલામાં ચમ તારી ચોટલી પકડીને તને જમીન ઉપર
ભાંધે માથે ઘસડવા લાગશે તે વખતે તું કેને તારી મદદ
ખોલાવીશ? અરે મૂર્ખ! કાળ તારા આયુષ્યનો ક્ષણે ક્ષણે ક્ષય
કરતોજ જાય છે, તારું બળ પણ દહાડે દહાડે આછું ને આછું
થતું જાય છે, છતાં તું તારું આયુષ્ય શાને વ્યર્થ ગુમાવે છે?

તમ દરે છે કે આવો અવળો ઉપદેશ લેને દોષે આપ્યો કે
તું નારાં એક માતાપિતા તુલ્ય શ્રીહરિનેજ વિચારી જો. છે?

૧૫૯-ધોરો ધોરો દરદોજ મહાવરો કરતાં કરતાં લોકો
એક તોલો વહનાગ હજમ કરી જાય છે; એટલો જાંઘા
||ગ તો દોઈએ દહી ખાપજ-મારામાં દીઠો પણ નહિ જાય.
પ્રમાણે ખીજા દેટલાક લોકો જીવતા ત્રાપ અને ત્રાપીને
હાથ વટે પકડી શકે છે, ત્યારે ખીજા લોકો તેવા ભયાનક
લોકોને જોઈને ધરધર ટાંપી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે
'ભવિત કામ પણ સતત પ્રયત્ન કર્યાથી સિદ્ધ થઈ શકે છે, એ
અભયાગનોજ મહિમા છે.

૧૬૦-દેટલાક શુરુઓ પોતાના શિષ્યોની મારફતે લોકોમાં
વાતનો પ્રચાર કરાવે છે કે અમારા શુરુમહારાજ તો અયા-
વૃત્તિવાળા છે, દોઈની પાસે કશું માગતાજ નથી; પણ
માગ્યે સ્ત્રીપુ' અથવા એવું તેવું દોઈ આપી જાય તો તે લે
પણ જે પચ્ચર પોતેજ જડ સ્વભાવનો છે તે વળી ખીજા
રને શી રીતે તારવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે હમણાં
ને વિષે કહી ગયા તેવા વેપધારી સાધુઓ કાંઈજ ધોળતા
, પણ કુદ્દા સાધુપણની વિકળતા કરતા ક્રૂર છે.

૧૬૧-મૃગજનની નદીને તરીને તેને સામે કિનારે જવાની
જરૂર હોયજ નહિ. માટીની, ધાતુની અથવા લાકડાની
તિઓને રાજ, વજર એવાં કલ્પિત નામ આપીને તેના વટે
||ર કલ્પિત લગાઈમાં જીતે તો તેથી તેને કશો લાભ નથી
હારે તો તેથી કશી હાનિ પણ થતી નથી. ગ'જાની રમત-
ખમ્મક હાથ જીત્યા-કે હાર્યા તેમાં કશું આવતું નથી અને જતું
નથી. નાની નાની ઓકરીઓ પોતાનાં લીંગલા-લીંગલીઓને

પરણાવે છે પણ તેથી ખરેખરા લગ્નસંગંધનું સુખ સાંપડવાનું હતું? સ્વપ્નમાં થયેલા સુખના કે દુઃખના અનુભવોનું જાગૃત અવસ્થામાં કશુંજ વાસ્તવિકપણું હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે સોગઠીઓની રમતમાં કેટલીય સોગઠીઓ મરી જાય છે, મરી ફરીથી જીવતી થાય છે અને પાછી બાજીના પટ ઉપર આવીને ખેસે છે પણ તેમાંની કોઈ ખરા અર્થમાં મરી ગઈજ ન હતી, તેમ જીવતી પણ થઈ ન હતી. એમના સંગંધમાં અમુક સોગડી મૂઠં અને અમુક જીવી એમ કહેવું એ તો એવા શબ્દોનો મિથ્યા પ્રયોગ કર્યા સમાન છે. એવીજ રીતે આત્માના સંગંધમાં ગંધન અને મુક્તિ, એ બે પૈકી જે કોઈ શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તે ખોટોજ છે.

૧૬૨-જે જન્મથી આંધળો છે તેને મન તો બધો સંસારજ અંધકારમય હોય છે. એજ પ્રમાણે રોગી માણસને મિથ્યા પણ કડવાં ઝેર જેવાં લાગે છે; કારણકે તેનું મોઢુંજ કડવું કડવું થઈ ગયેલું હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જે પોતે શુદ્ધ નથી તેને આખું ત્રિભુવનજ અશુદ્ધ દેખાય છે.

૧૬૩-હે દેવ! હું મારે મોઢેથી જે કાંઈ બોલું છું, જરાજર તેવો મને અનુભવ પણ થવા દેજો; નહિ તો એ બધુંજ બોલવું એ મિથ્યા વિડંબના માત્ર છે. રસોઈ ગમે તેવી સરસ હોય પણ તેમાં ઊલટલ મીઠુંજ ન હોય તો તે કોઈને લાવતીજ નથી. મુઠ્ઠા ઉપર ગમે તેટલા વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવીએ તો તે શા કામના? સ્વાનુભવ વિના બધુંજ શાસ્ત્રજ્ઞાન જેમ શુણ્ણ વિના રૂપ વ્યર્થ છે તેમ વ્યર્થ છે. હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને કોઈ દીંગણા-દીંગણીનાં લગ્ન કરાવે પણ તે કાંઈ ખરેખરા લગ્નના જેવું મંગલ કાર્ય કહેવાવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે મારી જાતિ પણ તેવીજ છે, કારણકે મારા અંતરમાં પ્રેમભાવ છેજ નહિ.

૧૬૮-જે માણસ પોતાની જાઈડીનેજ આપીને જનીને
 હેતો હોય તેની આ લોકમાં અને પરલોકમાં કશી આજરૂ
 અજરૂ હોતી નથી. જેનું મન લોકને વશ હોય છે તેને આ
 સારમાં પિછાર હોજે. જેના પરમાં કદી અનિયમો કે અવ્યા-
 જનો અટકાર થતો નથી તેને પિછાર હોજે. વળી જેને અનિશ્ચય
 ધર્મ આવતી હોય, જે આગસથી વેરાઈ ગયો હોય, જે અત્યંત
 બાંધધેરો અને અધારી જેવો હોય, જેનામાં વિવેક વેરાઈયે એવી
 કોઈ શુભ સંપત્તિ હેશમાત્ર હોય નહિ અને છતાં પોતાને લોકો
 સાધુ મહાત્મા ગણીને શન્માન આપે એવો મનમાં અજબદો
 થયા કરતો હોય તેવાના જન્મને પિછાર છે. તુકારામ કહે છે કે
 જે નિંદા કરે છે અથવા વાદ કરે છે તેનું જીવતર વ્યય ગયું
 વાજીએ અને આખરે તેના નસીબમાં નરકવાસ છે.

૧૬૯-જે તને તારો નરજન્મ મિથ્યા હત્ય છે એવું લાગતું
 હોય તો તું મુખેથી સોગદાં ગંજીદો રમ્યા કરજે. આવી રમતો-
 માં જ્યાં તારું મન પડેવાઈ ગયું એટલે પછી હરિનું નામ
 તો તારે મોડે આવેજ શાનું? જે મૂખ મનુષ્ય હરિસ્વરૂપમાં
 નિદ્રિત છે તેને નિત્ય જગૃત રામથી શો લાભ થવાનો હતો? તે
 તો અનેક જન્મ થયાં અધમતાનેજ પામતો આવ્યો છે અને
 તેણે પોતાને સાફ પુષ્કળ દુઃખનો અંચય કરી રાખ્યો છે. વિષય-
 મુખમાં અત્યંત આસક્તિ રાખવી અને પરસ્ત્રીની સાથે લોગ
 કરવામાં ખૂબ પ્રવીણ અને હિમ્મતવાન જની જલું જે અધોગતિ
 તરફ આગળ વધવાનો રાજમાર્ગ છે. તારે જે નરકેજ જવાની
 ઇચ્છા હોય તો તું ખૂબ રસ લઈ લઈને સાધુસંતોની નિંદા કરવા
 માંડજે. તુકારામ કહે છે કે આવા નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે એવાં
 કામો કરવાનું તું છોડી દે અને તારા મનને રામની ભક્તિમાં
 પડેવી દે; નહિ તો તને અતિ દુઃખ અને મહાપુણ્યના ફળરૂપ

મળેલો નરજન્મ મિથ્યા જશે.

૧૬૬-જે કાંઈ છે તે બધું જ પ્રભ છે. જો પ્રહ્લાદાદિ
ખીન્નું કાંઈ છે નહિ તે. પરંથરની બતાવેલી દેવપ્રતિમા પર
પ્રભ અર્થાત દેવતુલ્ય શા માટે નહિ? જે પાખંડી પોતાનું
મનનું સૂઝયું કરે છે તેવા ભાવદીન મનુષ્યને શ્રી રીતે સફળ
અપાય? સંત મહાન્માઓ પાતાના અનુભવ વડે જે તત્ત્વ
પ્રતિપાદન કરી ગયા છે, તેને વિષે શબ્દજાનવાળો કહે છે કે
અમને કબૂલ નથી! તુકારામ કહે છે કે સંત પુરુષો સગુણ પ્રભ
સંબંધમાં બીજા ત્રીજા ભાવને હૃદયમાં ધરણ કરીને પોતે સંસારને
તરી ગયા છે; પણ જે ખલ છે તેના સમજવામાં એ અનુભવ
વાતો આવતી નથી અને તેથી તે સગુણ પ્રભનો નિષેધ કરે છે.

૧૬૭-એક જણ પાતાના આસન ઉપર બેસીને નિશ્ચયપરે
ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં નિમગ્ન બની જાય છે અને તેથી તે
શાંત અને સ્થિર દેખાય છે. બીજો માણસ જે આસન અને સ્થિતિ
પણામાં એકકો છે તે પણ પહેલા માણસની પેઠે જ હૃદયચાલના
વિના સ્થિર બેસી રહે છે. બેઠનાં બાહ્ય આચરણને જ હમમાં
રાખીને તોલ કરનારને એક સરખેસરખાજ માત્રમ પામે; પણ
જે ખરેખરો મર્મજ હશે અને જે ધ્યાનસ્થ વ્યક્તિતા હમણે
જાણતો હશે તે તો બેઠની પરીક્ષા કરીને તરતજ કહેશે કે એક
માણસ આગસનો માર્થો નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહ્યા છે અને બીજો
માણસ ભગવાનના સ્વરૂપના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ જવાથી નિશ્ચેષ્ટ
બની ગયો છે. જે આગસુ છે તે તો આસન ઉપર બેઠે બેઠે
આસની રીતે હાંધતો હોય છે ત્યારે જે ધ્યાનસ્થ છે તે તો નિશ્ચેષ્ટ
ભાવે આંખો મીચીને ભગવાનના નામનો જપ કરતો હોય છે
પણ તે હતાં બેઠનાં બાહ્ય આચરણ એકસરખાં દેખાય છે. કે

લાક માણસો ભગવાન સુખરૂપ છે અને તેમના સિવાયનું બીજું બધુંજ મિથ્યા અને દુઃખરૂપ છે એવું જરાજર સમજી લઈને સંસારનો ત્યાગ કરે છે અને જોગીવેશ ધારણ કરે છે; ત્યારે બીજા દેટલાક એવા પણ હોય છે કે હરામના દૂધપાક માલપૂડા ખાવા મળે, લોકો મહારાજ મહારાજ કહીને પૂજા કરે, ભેટ ચઢાવે એટલા માટે સંસારનો ત્યાગ કરીને લેખ ધારણ કરે છે. દોઢ દોઢ લોકો ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી ભક્તિ કરે છે, ત્યારે બીજા દેટલાક એવા પણ હોય છે કે જેઓ પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું પેટ ભરવાના હેતુથી ભક્તિનો ઢાંગ લઈ બેસે છે. તુકારામ કહે છે કે બાહ્ય આચરણ તો બેઉનાં એક સરખાંજ દેખાય છે પણ બેઉ તદ્દન જુદાંજ પરિણામ અને ફળની પ્રાપ્તિ કરે છે.

૧૬૮-પોતાનો બાપ ગરીબ છે કે શ્રીમંત તેનું નાની ઉંમરનાં છોકરાંઓને જ્ઞાન નથી હોતું. તે તો પોતાને જે વસ્તુનું મન ધાય તેનો બાપની આગળ રાદો કરે છે પણ તે અપાવવાની બાપની શક્તિ છે કે નહિ તેનો તેઓ કદી પણ વિચાર કરી શકતાં નથી. બસ, દોઢ ઠેકાણે એકાદ ચીજ તેમની નજરે પડી એટલે બાપને વળગી પડે છે અને તે વસ્તુને સાફ હઠ લે છે. તુકારામ કહે છે કે હું પણ નાનાં છોકરાંના જેવોજ છું. મને પણ જે વસ્તુને મારે ઇચ્છા ધાય છે તેની હું દેવની પાસે માગણી કરું છું.

૧૬૯-મારા નસીબમાં ભગવાનનું ભજન કરવાનું નિર્માણ થયુંજ નથી એમ સમજીને નહિ કરવાનાં કામના વિચારને અર્ધાત્ સાંપ્રારિક દાઓના વિચારને જે ગાણુસ મનમાં નિરંતર પોપણ આપ્યાજ કરે છે, તેવો ગાણુસ જો સાધુ હોય તો તેના સાધુ-પણાને ધિક્કાર છે. જે પોતાની મનોવૃત્તિને વિપયવાસનાના દોપો વડે દૂષિત કરી દે છે, જેની અંદર વૈરાગ્યનો એક છાંદો સરખો

પણ નથી, મને દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થાઓ એવીજ આશા જેના મનમાં
નિરંતર ઘર કરી રહી છે; તુકારામ કહે છે કે તેને આખરે પર-
માર્થની પ્રાપ્તિ થઈ શકવાનીજ નથી, પણ હાય ! મને સંસારન
સુખનો લહાવો કદી મળ્યોજ નહિ એવી ઝંખનામાંજ તે પ્રાણીન
નિર્દગી ગરબાદ જાય છે.

૧૭૦-એકાદશીને દહાડે જે માણસ અન્ન ખાય છે તે વાસ્ત-
વિક રીતે જોતાં અન્ન નથી ખાતો પણ દૂતરાની વિદ્યાજ ખાય છે;
અર્થાત્ એકાદશીને દહાડે લોજન કરનાર માણસ અતિ અધમ
છે. અરે લોકો ! હું તમને એકાદશીનું માહાત્મ્ય સંભળાવું છું
તે તમે સાંભળી લો. જે કોઈ આ વ્રતનું ગરાબર નિયમપૂર્વક
યથાવિધિ પાલન કરશે અને તે દિવસ હરિકથા કહેવામાં અથવા
શ્રવણ કરવામાં વ્યતીત કરશે તે સાક્ષાત્ વિષ્ણુતુલ્ય થઈ જશે.
એકાદશીને દહાડે જે કોઈ પાનસોપારી મોઢામાં નાખશે તેણે
પાનસોપારીની જગ્યાએ આલકછેટવાળી ગાઈડીનું અપવિત્ર
લોહીજ પોતાના મોઢામાં નાખ્યું છે એમ જાણજો. એવાં કૃત્ય
કરનારને મહાબળવાન કાળ પોતાના પાશ વડે બાંધી લેશે અને
અને તેમાંથી તેને કોઈ કાળે મુક્તિ મળનાર નથી. એકાદશીને
દહાડે જે કોઈ નરમ સુખદાયક શય્યા અને પલંગ ઉપર સૂશે,
કાનમાં અત્તરનાં પૂમંડાં ખોસશે, હાથે ઉત્તમ પ્રકારના પુષ્પોના
ગજરા પહેરશે અથવા એવા તેવા બીજા લોગવિલાસ લોગવશે
અથવા તે દહાડે જે કોઈ સ્ત્રીસંગ કરશે તેને રક્તપિત્તના જેવો
કોઈ એવો મહાવ્યાધિ થશે કે જેનાથી તેનો મરતા સુધી છૂટ-
કારો થનાર નથી. જે માણસ એકાદશીને દહાડે પોતે હરિકીર્તન
સાંભળવા નહિ જાય અને બીજાને જતાં રોકશે તેને એટલું મોટું
પાપ લાગશે કે તેની આગળ તો મેરુ પર્વત પણ નહિ જેવો
દેખાશે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહેલા વ્રતથી જે બ્રહ્મ થશે તેને

યમદૂતો સજા કરશે; કારણકે એવા લોકો યમના મંપૂર્ણ અધિ-
કાર નીચે આવી જાય છે.

૧૭૧-એકાદશીનું મત પોતે કરશે અને બીજાની પાસે તે
મત કરાવશે તેને બીજાના મતનું આધુ' ગુણ પ્રાપ્ત થશે અને
જો બીજાનું એકાદશી મત તોડાવશે તો તોડનાર અને તોડાવનાર
બેઉ જણ નરકવાસી થશે. જો બેઉ જણ શુદ્ધ શુદ્ધિવાળા હશે
તો બેઉનાં ચોગ્યતા અને પદવી એક સમાનજ હશે; પણ જો
તેમાંનો એક બલો માણસ હોય અને બીજો શઠ હોય તો બેઉના
અમાગમનું ક્ષણ જો આવશે કે બલો માણસના જીવને હાનિ થશે
અને તેમાંથી તેને કોઈજ ઉગારી શકનાર નથી. ચોતાની કરણી
વડે ચોતાનોજ ઘાત થાય છે એવું જેને સમજાઈ જાય તેણે
તેવાં કૃત્ય છોડી દેવાં જોઈએ અને તેમાંજ તેનું દહ્યાણ છે.
પારકાના પૈસા લઈને કોઈ શઠ કાશીની યાત્રાએ જાય પણ ત્યાં
જઈને ચોરીનો ધંધો કરવા માંડશે તો તેની અહઠશા કોઈ પણ
ન્યોતિધી જોઈ શકશે નહિ અને તેને અનુકૂળ ચંદ્રનો યોગ
જતાવી શકશે નહિ. તુકારામ કહે છે કે તપ, તીર્થ, મત, યાગ
ઈત્યાદિનો બહિષ્કારમાર્ગવાળાએ ત્યાગ કરવો જોઈએ નથી.

૧૭૨-પંદરીપુર એ એક એવું ક્ષેત્ર છે કે તે જાણે ભગવાને
ભક્તોને માટે જાગીર કાઢી આપી છે. તે સ્થાન ભક્તોના સમુદાય-
થી ભરપૂર છે અને ત્યાંનાં બજારોમાં ભક્તમંડળીએ આજીવી દિવ્ય
વસ્તુઓના ઢગલા ખડકાઈ ગયા છે. ત્યાં જો જોઈએ તે પદાર્થ
મળી શકે છે. ત્યાં તમામ શુકન લાભસૂચકજ થાય છે. ત્યાંના
બજારમાં લેણદેણ કરવાની તમામ અડચણોને દૂર કરી દીધી છે.
ત્યાં દશી વાતની ઉણપ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે એ ક્ષેત્રનો
લહાવો જેમણે લીધો છે તેઓ ચોતાના સ્વસ્વરૂપને પામી ચૂક્યા છે.

૧૭૩-ગ્રાહણો વેદ-પાઠ તો કરે છે પણ વેદના અર્થ અને રહસ્યને જાણતા નથી. ગ્રાહણ સિવાયની ગાડીની જાતિ-ઓને વેદાધ્યયન કરવાનો અધિકાર છેજ નહિ, એટલે ગ્રાહણ અને અગ્રાહણ બેઉને માટે વેદનો કોઈ ઉપયોગ હાલમાં રહ્યો નથી; પણ વિઠોળાનું નામ તો સૌ જાણના હોય છે માટે સમજાવી રીતે સુલભ છે અને તે સૌને લવચિંધુને પેલે પાર લઈ જાય છે. મંત્રતંત્રના પ્રયોગ જાણનારા કોઈ કોઈ હોય છે પણ તેની સાધના કરવાને માટે આવજનો સમય અનુકૂળ નથી. ખીજા બધા હોય તો સાવ મૂર્ખ જેવા છે. તુકારામ કહે છે કે વિધિનિષેધને માર્ગ હુમ્મ થવા આવ્યો છે અને છેક નહિ જેવો રહી ગયો છે.

૧૭૪-શાસ્ત્રમાં જાતાવ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક વિષયસેવન કર્યાથી ત્યાગનું ફળ મળે છે. સૌ ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ એ છે કે આરંભથી અંત પર્યંત અર્થાત્ દેહાવસાન થાય ત્યાં સુધી પોતાના મનને લગવાનમાંજ સમર્પિત કરી રાખવું. કોઈ પણ એક જાળતને બુદ્ધિ અતિ આગ્રહપૂર્વક વળગી રહે એ સારું નથી; કારણકે તેમ કરવાથી બુદ્ધિ તઈવિતઈ કરતી થઈ જાય છે અને તેથી ફરીને તે એક દિશાગામી ન થતાં અનેક આડેઅવળે માર્ગે ભટકતી થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેઓનો લાભ લગવાન પ્રતિ એક નિષ્ઠાયુક્ત હોય છે તેમના ઉપરજ તે કૃપા કરે છે.

૧૭૫-નાશવંત પદાર્થો વડે કરેલું પૂજન એ વાસ્તવિક પૂજન નથી. સૌએ વૈકુંઠની વાટે વળવું જોઈએ કારણ કે બધી વસ્તુઓનો મૂળ સંગ્રહ ત્યાંજ છે. અહીં જે કંઈ છે તે બધુંજ નાશવંત છે; એવી નાશવંત વસ્તુઓના મોહમાં શા માટે ફસાઈ રહેવું જોઈએ! તુકારામ કહે છે કે વૈષ્ણવગણ એજ મારી પ્રિય મંડળી છે.

૧૭૬-ખરે માગ' કયો અને ખોટો માગ' કયો તેની પંરીક્ષા કરી જતાવવા માટે તો હું અહીં આવ્યો છું. મારા વિઠ્ઠલ સ્વામી જે બોલ મારે મોઢેથી બોલાવશે તેજ બોલ હું તેમની સન્મુખ બોલ્યે જઈશ. મારામાં જે બળ છે તે મારું પોતાનું બળ નથી પણ મારા સ્વામીનું બળ છે, તેથી કરીને મારા મનમાં કશી વાતની શંકાજ રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે જે જે આળપ'પાળ જેવાં સાધનો છે તેમાંનું કોઈ આજ પછી મને અપનાવજ નથી.

૧૭૭-મોઢેથી જે કાંઈ બોલાય તે બધું ધર્માંતુક્રેળજ બોલાય એવી ઉજ્જવળ જ્ઞાનદષ્ટિનો ઉઘાડ થવો જોઈએ અને તેવી વાણીને અતુક્રેળ વર્તન પણ હોવું જોઈએ. વર્તન અને વાણી એ બેઉ શુભ હોવાં જોઈએ અને બેઉની પૂરેપૂરી એકતા હોવી જોઈએ. આ રીતે જેઓ નથી બોલતા અને નથી વર્તતા તેઓ ચૂંકીને ચાટી જવા જેવું આચરણ કરે છે. મોઢાને જે રસ્તે ચૂંકાય તે રસ્તે પાછું ફૂટેલું ઘડણું કરાયજ કેવી રીતે? એવો તે કોણ બળવાન છે કે અગ્નિ જે સોને જાળી દે છે તેને પણ જાળી શકે? તુકારામ કહે છે કે જે યુરવીર છે તે તો ઢાલ તલવાર જાંધીને શત્રુની છાતી ઉપર પગ દઇને જિભા રહે છે અને જેઓ કાયર છે તેઓ તો ઘરમાં બેઠા બેઠા પણ કાંપ્યા કરે છે.

૧૭૮-હે દેવ ! તમે મને પ્રાદક્ષિણી જાતિમાં જન્મન આપતાં કણ્ણીને ઘેર જન્મ આપ્યો તે ઘણું સારુંજ કયું. તમે તેમ ન કયું હોત અને મને પ્રાદક્ષિણના ઘરમાં જન્મ આપ્યો હોત તો હું પ્રાદક્ષિ છું, બધા વળુંમાં સૌથી એક છું એવા મિથ્યાભિમાન વડે મારું મન મલિન થઈ જાત. હે દેવોના દેવ ! તમે જે કયું છે તે ધણુંજ ઉત્તમ કયું છે કે જેથી કરીને હું નમ્ર બાવેતમારે ચરણે પડીને તમારું નામદીર્ઘન કરું છું અને નૃત્ય કરું છું.

વળી જે અશ્વર ભણ્યો નથી તે પણ આરંજ થયું; નહિ તો શ્રોતું
ભણીને હું નાના પ્રકારની વિપત્તિજનક જન્મજન્મમાં ભેરવાઈ પડ્યો
હોત. વિદ્યાના ગર્વમાં મસ્ત જનીને હું સંતોની સેવા કરવાનું
શ્રુત અને તેમ થવાથી મારો મનુષ્ય-જન્મજન વૃથા જત.
મારામાં એટલું જાણું અભિમાન આવી જત કે તેના થોડે કરીને
મારે યમલોકની વાટેજ વળવું પડત. તુકારામ કહે છે કે કોઈ
પણ એક જાણતની મોટાઇનું મનમાં અભિમાન આવી જવાથી
નરકવાસ કરવો પડે છે.

૧૭૬-પ્રાણીમાત્રને સર્વ પદાર્થોનું દાન કરનાર નારાયણ છે
અને એવી રીતે મળેલી તમામ વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરનાર પણ
તેજ છે. આથી કરીને અમુક વસ્તુ મેં પ્રાપ્ત કરી છે અને હું તેનો
ઉપભોગ કરું છું એવું કહેવાનો જરાય અવકાશ રહેતો નથી.
જ્યાં જ્યાં મારી દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં મને તો મારું પોતાનું જ
રૂપ દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે મને એવું લાગે છે કે જેવો
શબ્દનાદ છે તેવડાજ ગોવિંદ જની ગયા છે.

૧૮૦-હે દેવ ! મારી ઉપર કૃપા કરો અને સત્ય શું છે તે
મને જણાવો. તમે એટલું નહિ કરો તો તમને દયાવંત કોણ
કહેશે ? પણ તમે દયાવંત છોજ એ વાત તો જગતમાં સર્વત્ર
પ્રસિદ્ધ છે. તમે તમારી નજર આગળજે લે મને કાળના
હાથમાં સોંપી દો તો એ સાડું નજ કહેવાય. તુકારામ કહે છે
કે હે દેવ ! તમે મારું રક્ષણ કરો.

૧૮૧-હે દેવ ! તમારો અને મારો જે સંબંધ અનાદિ
કાળથી ચાલ્યો આવે છે તેને જો તમે સૂઝવી નાખશો તો તેમ
તમારી પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચશે, તમારા ઉપર પ્રતિજ્ઞાલંગન
કલંક ચોંટશે અને મારા નસીબમાં કેવળ એક અધોગતિ સિવાય

બીજું કાંઈ રહેશે નહિ. અમુક માણસના ઉપર કોઈ પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખે અને તેના એકલાના સિવાય પેલા માણસને બીજા કોઈની ઓથ જ ન હોય અને છતાં તેજ માણસ પેલાને ડુળાવી મારે ત્યારે કહેવાપણું જ શું રહે ? તુકારામ કહે છે કે હે મારા દાતાર ! તમે આ વાતનો કદી મનમાં વિચારજ નથી કરતા એ શું કહેશાય ?

૧૮૨-હે દેવ ! તારું જે શુદ્ધ રહસ્ય છે તે મારામાં રહેલા તારા સંગ્રામી ભાવની સહાયતા વડેજ હું સમજી શકું છું. કાચબો જેમ પોતાના તમામ અવયવોને પોતાના પેટની અંદર સમાવી દે છે તેમ હું પણ તારા રૂપને મારા અંતઃકરણમાં ધારણ કરી રાખું છું. તેને હું કદી મારાથી અળગું થવા દેનારજ નથી. સદા સર્વકાળ હું મારી આંખોને તારી આંખોના ઉપર અવિચળપણે સ્થિર રાખી મૂકીશ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારું ધ્યાન, તારું ચિંતન એજ તારી સાચી સેવા છે.

૧૮૩-એક ઘડિની પણ નાના પ્રકારની જાત હોય છે; પરંતુ ઘડિ ગમે તેવા હિંચામાં હિંચી જાતના હોય તો પણ જો રાંધનારી અણઘડ હોય તો ખાવાનું પૂજ જેવું કરી મૂકે છે-અર્થાત્ જેમાં થોડું તો થોડું પણ જે કાંઈ જાણી લેવા જેવું રહસ્ય હોય તે જાણી લેવું એજ સાર વસ્તુ છે. કોઈ પણ વસ્તુને સારી રીતે દેખવવામાં જે ખૂબી રહેલી છે તેને લક્ષમાં રાખીને તે વસ્તુને દેખવાથી જે પરિણામ આવે છે તે પરિણામ વસ્તુની મૂળ જાતના પ્રમાણમાં ઉત્તમજ આવડું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે ખરેખરી કિમ્મત તો શુણનીજ છે. શુણજ ન હોય તો મોઢથી બોલ બોલ કરવું એ પોકળ દંભ માત્ર છે.

૧૮૪-સાધુસંતોનાં નામનું સ્મરણ કર્યાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય

૧૮૭-જો કોઈ વેદ ઔષધ ખવરાવીને દરદીને છવાડી શકતો હોત તો ભગવાનનું ધ્યાન-બજન કરતજ કોણ ? હવે આમાં શું રહસ્ય છે તે તો કોઈ જાણતું નથી પણ જેનું જેનું પ્રારબ્ધ તેના સંબંધમાં તેનું પરિણામ આવે છે. ત્યારે શરીરની અંદર વાસ્તવિક રીતે દેવી શક્તિનો સંચાર થાય છે ત્યારે કશાનીજ ઉણપ રહેતી નથી. જો કુંવારી છોકરીઓને એમ ને એમ છોકરાં થતાં હોત તો ધણી કરવાની જરૂર શી રહેત ? તુકારામના શ્રામી શ્રી વિઠ્ઠલ પોતાના મનમાં ચો વિચાર કરતા હોય છે તે તે બધું એકતાજ જાણે છે.

૧૮૮-હરિનું બજન-કીર્તન કરવાનો જે માર્ગ છે તે માર્ગે મુશ્કેલ સાધુસંતો આજ્યા ગયા છે, એટલા માટે તું બીજો આડે અવજો રસ્તો ભટકવાનું છોડી દે અને હરિનું બજન કર એવું પુરાણો માર્ગ-વગાડીને કહે છે. સંતપુરુષોએ તમારે સાડું રસ્તો સાફ ચોખ્ખોયટ કરી રાખ્યો છે. આથી કરીને હવે કાંઈ વિચાર કરવા જેવું છેજ નહિ. આંધળાને પણ સૂઝે એવી ધોરી સડક તમારે સાડું બનાવી દીધી છે. તુકારામ કહે છે કે એ રસ્તે વૈષ્ણવ સંતોએ પોતાના હાથમાં પકડેલી ધ્વજાઓ અને ગરુડના ચિહ્નવાળી પતાકાઓ ઝગડી રહી છે.

૧૮૯-કોઈ કોઈ છવ અજ્ઞાનમાં ફસાઈ ગયા હોય છે. બીજા કોઈ કોઈ પોતાના જ્ઞાનના અભિમાનમાં એવા ઉન્મત્ત બની ગયા હોય છે કે બોલાવીએ તો મોઢથી ઉત્તર પણ આપતા નથી. એવા લોકોનું છવતર વ્યથ છે; પણ એથી બિલકુલ બહુ-બોલા અને લપલપીઆ થવું એ પણ સાડું ન કહેવાય. જે ઉજાણુઓમાંથી ગમે તે એક તરફ ઝાઝ આવી જાય તો ફસાઈ પડવા જેવું થાય છે. એક બાણુએ જાય તો રાહુ ખાઈ જાય અને

ખીજી ગાનુએ જાય તો કેતુ ગળી જાય, એમ ઉભય સંકટની વચ્ચે
સપડાઈ ગયેલાના જેવી માણસની હાલત છે. તુકારામ કહે છે કે
સૌને તેમનાં પોતાનાં કર્મજ ખરું રહસ્ય જાણવા દેતાં નથી.

૧૯૦-હે દેવ ! હું તમારો દાસ છું એવું હું તને વારંવાર
કહું છું અને તમારા સેવક બનીને મેં આશાઓ પણ મોટી
મોટી રાખી છે; પણ સેવકપણાનું જે રહસ્ય છે તે તો હજી મેં
જરાય પ્રાપ્ત કર્યું નથી. હે દેવ ! પતિતોને તારવાનો જે તમારો
મૂળ સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે તમે આચરણ કરો. હું મારે મોઢેથી
જે ખાલી બડબડાટ કરું છું તે તો મારા અંતઃકરણના ભાવને
વશ થઈને કરું છું. તુકારામ કહે છે કે સાધુપણનો દેખાવ
કરતાં તો મને ઘણું સાડું આવડી ગયું છે.

૧૯૧-અંતઃકરણની સમાહિત અવસ્થા એજ દેવનું વાસ્ત-
વિક પૂજન છે. અંતઃકરણ જ્યારે ડામાડોલ થાય છે ત્યારે તે
હુંબની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. હે સંતપુરુષ ! તમે આટલું બરાબર
સમજી લેજો. શાસ્ત્રમાં જતાવેલી નીતિ પણ ઉપર કહી તેજ છે.
જે સહજ પ્રસંગવશાત્ થઈ શકે તેજ તમારે કરી છૂટવું. તુકારા-
મ કહે છે કે તમે સંતોના ચરણે હું મારું મસ્તક નમાવું છું.

૧૯૨-કોઈ એક રાત્રીને રાત્રે એવું સ્વપ્ન આવે કે હું
મજૂર છું અને મને વેઠે પકડીને કામ કરવા લઈ ગયા છે. મારી
સ્થિતિ અથવા મારા જન્મ અને મૃત્યુને લગતી સ્થિતિ પણ તે
રાત્રીની સ્વપ્ન-દશાના જેવીજ છે. રાત્રી જાગી ઊઠે ત્યારે તેના
સ્વપ્નમાં બેઠેલા થયાના અનુભવ જેમ મિથ્યા ઠરશે તેમ હું
પણ જ્યારે મારા આત્મસ્વરૂપમાં જાગી ઊઠીશ ત્યારે આ મારી
નાના પ્રકારની અવસ્થાઓનું પણ તેવુંજ થવાનું. આ સંસાર-
રૂપી સ્વપ્નને વિષે જન્મ-મૃત્યુની ચુંગાલમાંથી છૂટા થવા માટે

મેં જરૂરની કૃપાને માટે જો કાચનાભો કરી હતી તે પણ
 મિત્રજનને દીધી; કારણકે હું જો નિત્ય લોપકૃષ્ણ પ્રદાન છું
 તેને વગી દોષવાર રાત્રી અને દોષવાર રોકે જોયો નિત્ય નિત્ય
 અવશ્યક સંભવે જ રી રીતે? જ્યાંશુધી મનુષ્ય આ જન્મ-
 મૃત્યુથી સ્વપ્નમાંથી પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જાગી ન જાય
 ત્યાંશુધી તે સ્વપ્નની સંગતિને લીધે જો દુઃખ જોગવનું પડે છે
 તે તેજ દોષથી છટકું જ નેહાયે; પણ જાગૃત કાળમાં જ્યારે તેને
 પોતાના નિત્ય સ્વરૂપનો જોષ થયો ત્યારે જો સ્વપ્નમાં ઘણું દુઃખ
 વેઠું હતું એવું તેને તેનો અનુભવ જ કહી દેયો. તુકારામ કહે
 છે કે મને તો જન્મમૃત્યુથી સ્વપ્નદશામાંથી સંતોષે જ
 હમેશને માટે જાગૃત કરી દીધો છે; નહિ તો હરિનામની મારા
 મોહમાં દાંતખીલી જ ભેસી ગઈ હોત.

૧૬૩-જેમનો સ્વભાવ જ તમોશુદ્ધી હોય છે તેમનું અંતઃ-
 કર્ણુ અતિ નિહંય અને કઠોર હોય છે અને તેઓ અતિવાદ
 કરવાના સ્વભાવવાળા હોય છે. આવા લોકોનો ઉત્તમ જાતિમાં
 અથવા ઉત્તમ કુળમાં કદાચ જન્મ થયો હોય તો તે પણ વ્યર્થ
 થાય છે. જેનામાં જેવા શુભ તેટલી જ તેની મોઘતા. પિત્તજ
 હોય છે તો પીથું પણ તેના ઉપર કાટ ચડી જવાથી ગાંધુ પડી
 જાય છે. સોનું પણ પિત્તજના જેવું જ પીથું હોય છે પણ તેનો
 રંગ સદાય તેવો ને તેવો જ રહે છે. એવી જ રીતે ઉત્તમ અને
 અધમ મનુષ્યોના પોતપોતાના સ્વભાવગત શુભ જ તેમના ઉત્તમ-
 અધમપણાની સાબિતી છે. તુકારામ કહે છે કે હરિવિષયક નવ-
 નીત સમાન સારનો સાર જેણે પોતાના અંતઃકર્ણમાં મારણ
 દ્યો છે એવા ઉત્તમ કૃત્તીન નરની સામે મારો મમામમ

૧૬૪-જેનો આહાર કરવાથી શરીર નીચી જાય

વિકૃતિ થાય નહિ એવા સ્વયંપાક કરીને ભોજન કરજો. એવું કરવાથી જે શુદ્ધ અને મધુર સ્વયંભૂ સ્થિતિ છે તેની તમને પ્રાપ્તિ થશે. એ સિવાય બાકી જે ગહારથી સારા સારા દેખાવ પણ અંદરથી પોકળા અને નઠારા હોય એવા પદાર્થને શ્રદ્ધ કર્યાથી ખોટી ખોટી ભાવનાઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે મૂળથીજ સોજેસોજા આની વિશુદ્ધ છે તેનામાં કદી ફરક પડતો નથી.

૧૯૫-હું આ સંસારમાં હરિચિંતનની આખતમાં જેવો ભેગ્યો તેવો સાવધાન નથી રહેતો તેથી મારા વાસ્તવિક હિતમાં ભારે વિઘ્ન આવી પડે છે. આથી થાય છે એવું કે હરિનામનું વિસ્મરણ થવા માંડે છે અને તેમ તેમ સંસારની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ખોટા માયિક સંસારરૂપી રેલના પ્રવાહમાં હું ઘસે દૂર તણાઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે હરિવિષયક ભાવ સેવ એક નોકા મારે હાથ લાગી ગઈ છે.

૧૯૬-રંધાઈ ગએલા ભાતની સોડમથીજ જે ભૂખની શાંતિ થઈ જતી હોત તો ઘેરેઘેર રંધવાની ખટપટ લોકો કરતજ શું માટે? એટલા વાસ્તે હે પોકળા પરમાર્થ કરનારાઓ! એ વાતુડિયા સ્નાનીઓ! તમે તમારી વાણી વડે શ્રીરામનું નિત્ય સ્મરણ કરતા રહીને તમારું સાચું કલ્યાણ સિદ્ધ કરી લેજો. પાણીના દર્શનથીજ જે તરસ શાંત થઈ જતી હોત તો લોકો પોતાનાં ઘરનાં પાણિયારાં પાણીથી ભરેલાં ને ભરેલાં રાખતજ શું કરવા? એકાદ વૃક્ષની છાયાનાં દર્શન કર્યાથી ગરમીનું કષ્ટ નિવૃત્ત થતું નથી, પણ તેની નીચે જઈને બેસવાથીજ ડઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે હરિના ગુણાનુભવ ગાવા, શ્રવણ કરવા અને ભગવાનને વિષે ચિત્તમાં દૃઢ ભાવધારણ

કરવો એમાંજ દિત સમાયેલું છે. તુકારામ કહે છે કે એક દરિ-
વિપયક દૃઢ બાવને પારણ કરવાથીજ તું મુક્ત થઈ જઈશ.
એટલું જો તારાથી ન થયું તો તારું ચાંદજાન ગમે તેટલું હશે
તોપણ તે તને કશાજ ખપતું નથી.

૧૬૭-અમારા વિઠોળાના અરણ આગળ કરીજ વસ્તુનો
અભાવ હોનો નથી; કારણ ત્યાં આગળ કોઈ પણ વાતની ઊભુપ
હોય એ બનેજ શી રીતે? એટલા વાસ્તે તું આવો પરમ લાભ
લેવાનું છોડી દઇને ભૂંડે મરતા દુઃખિયાની માફક રોટલાના
દુકાને આડું ગલીએ ગલી અને ઘેરે ઘેર ભટકવાનું છોડી દે.
અરે! મારા વિઠોળાના કરતાં વધારે સમર્થ બીજે હોયજ કોણ?
અને એવો કોઈ તમારી નજરમાં હોય તો મને જતાવો. તુકારામ
કહે છે કે વિઠોળાના ધામમાં મોક્ષનો ભંડાર ભર્યો પડ્યો છે,
તેમાંથી તારાથી લૂંટાય તેટલો લૂંટી લે.

૧૬૮-અમે જાતે બ્રહ્મરસનું સેવન કરતા રહીએ છીએ અને
બીજાઓને કહેતા જઈએ છીએ કે તમે પણ તે રસનું સેવન કરો.
એ રસ કદી ખૂટનાર નથી; માટે કોઈ રખે પોતાનો હાથ જરા
પણ પાછો ખેંચે. ઈંટના ઉપર પગ રાખીને ઊભા રહેલા અમારા
વિઠોળા દાન દેવામાં અતિ ચૂરા છે. તેમના અરણમાં જે કોઈ
પોતાનાં મન અને બુદ્ધિ સ્થિર કરશે તેના મનના તમામ સંકલ્પ
પૂર્ણ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે આવા લોકોને સદુપદેશ
દેવાની આજ્ઞા કરીને મને દેવે અહીં મોકલ્યો છે. મારો જતા-
વેલો માર્ગ ખૂબ સરળ અને સુખકર છે.

૧૬૯-જેમનાં લક્ષણ હું આગળ ઉપર કહેવાનો છું એવા
આધુ-મહાત્માઓનો સમાગમ નીચે જતાવેલા ઉપાયો વડે પ્રાપ્ત
થાય છે. જેમનાં દર્શનમાત્રથીજ જીવોનાં પ્રથમનાં સંસાર-

૨૦૦-હે સાધન-સજન કરનારાઓ ! સંસારસિંધુને તરી
જવાની બાળત તમે આવડી ફિકર-ચિન્તા શા સાડું કરો છો ?
જુઓ, જુઓ, પછે આગળજ સૌ કોઈના તારણહાર, સમર્થ
દાતાર પોતાની ઠેકે હાથ દબને ઊભેલા તો છે. તમે દ્રક્ષા તમારા
પરા જિગરના શાવપૂર્વક તેમની સમીપ જઈને તેમના ચરણને
એક વાર નેરથી વળગીજ પડો. સંસારસિંધુને તરી જવાનું
આના કરતાં બીજું કશુંજ વધારે મૂલ્ય તમારે આપવું નહિ પડે.
તે તમારી પાસે બીજું કંઈજ માગતા નથી; તે તો એટલુંજ માગે
છે કે તમે તમારા હૃદયનો શાવ ખૂણ દહતાપૂર્વક તેને સમર્પિત
કરી દો. જ્યાં તમે આટલું કરી દીધું એટલે તે તો તમને પોતાની
બાંધે એસાડીને સંસારસાગરની પેલે પાર લઈ જશે અને એટ-
લાથીજ તમારું કામ પૂરેપૂરું સિદ્ધ થઈ જશે. પછી તમે આનંદ-
પૂર્વક તમારો સંસાર ભોગવતા રહેજો. (દ્રક્ષા આપાઢી અને
દાતિંદ્રી એકાદશીઓને દહાડે વિઠાણાનું દર્શન કરવાનું ચૂકતા
નહિ.) તેમ કરવાથી દયા, ક્ષમા ઇત્યાદિ પરમ પવિત્ર સાત્ત્વિક
વૃત્તિઓરૂપી સાગીરથીની મારા તમારા હૃદયરૂપી ધરતીને સદા-
શાળ પાવન કરતી વહાજ કરશે. તમારે તમારા ઐહિક અથવા
પારલૌકિક ભોગને સાડું અથવા તો તમારી પોતાની મુક્તિની
બાળતમાં તમારે કશી ચિન્તા કરવાપણું રહેશેજ નહિ. તુકારામ
કહે છે કે જ્યાં તમે એક પાંદુરંગનું ચરણ લીધું એટલે પછી દૈન્ય,
દારિદ્ર ઇત્યાદિ દોષો તમારી પાસે રહેવા પામશેજ નહિ.

૨૦૧-કોઈ જીવ મુખમગ્ન હોય કે દુઃખથી જર્જરિત
થયેલ હોય પણ તે બેઉમાં જે પોતાનુંજ મુખ-દુઃખ જુએ છે,
મુખી અથવા દુઃખી એવા તમામ જીવોની સાથેજે એકાત્મભાવ
અનુભવે છે તે સાચો સાધુ છે; અને તેનાજ સાનિધ્યમાં બગવાન-
નો નિવાસ છે એમ જાણવું. માત્ર તેમ અંદરથી અને બહાર-

મી પેઠે નરકની નરમ હેય એ નેવુંજ ને પુણ્યનું ૧૪૫૫
 નરમ હોય છે જેમને ક્રોધિને પણ જાણવા નથી એવા મિત્રિ
 હૃદયને આધુપુરુષો પોતાના પુરુષમાં આજ્ઞા મારે છે જે તેને
 પોતાને આજ્ઞા રહિતના કામકામરહિતના પાપ પણ પાતલ
 પુરુષપુત્રીઓના ગમન પ્રમ ગમે છે. નારાયણ કહે છે કે એક
 સત્તાને વિષે જુ પોતુ ને શ પડુ, પણ એટલુંજ મડું હું કે
 તેઓ સાદાત્ વચનનીજ મનિંગ્યા છે.

૨૦૨-સંસારમાં જે મૂઢ જીવે જેમને વારસા સામયને
 હીધેજ બહિમાર્ગે આટલી પ્રગિદ્ધિને પામ્યો છે. તેમ ન હોય
 તો જેને વિષે શી કોઈ ચહેલાકથી ગોલી શકે છે એવો જીવ અને
 પ્રણનો દેતવાય નથી શકેજ કેની રીતે? જો કોમાં બહિષ્કાર પ્રાપ્ત
 ન્ય વિશેષ પ્રકાર છે, તેથી તો જીવ અને કંચરની વચ્ચે રામી
 સેવકનો અંગ્રાંધ બેઠાયો છે. તુકારામ કહે છે કે કંચરનો ભક્ત
 એ તો સંસારનો એક અલંકાર અથવા તેની મુખ્ય ગોલાજ છે.

૨૦૩-તે વાણી અમંગળ છે; તેને કદી પણ કાને પડવા
 દેશો નહિ. તે અમંગળ વાણી કયી? જે વાણી પરિકથામાં દોષ
 રોપણ કરતી હોય તે. એવી વાણી કાને સાંભળવી તે તો ક્યારેય
 ની પીડા સમાન છે. તેનો જન્મ કદાચ શ્રેષ્ઠ જાતિ (બ્રાહ્મણ)મ
 થયો તોપણ તે વાસ્તવિક રીતે પાપી-અંગળ છે. તુકારામ
 કહે છે કે જેને પોતાનાં માતાપિતા પ્રતિ પ્રેમ નથી, તેનામાં પાપ
 નોજ વાસો છે એમ જાણવું.

૨૦૪-જે પોતાની વાણી વડે નીચે કહ્યા પ્રમાણે બોલ
 શકતો નથી તે વ્યલિચારિણી સ્ત્રીના પેટનો નથી એમ કહેવાય
 શી રીતે? જે પોતાની વાણી વડે કદી ગોવિંદના નામનો ઉચ્ચ
 કરતો નથી અને પરનિંદા કરવામાંજ જે વાણીનો ઉપયોગ

કરે છે તેને આખરે નરકમાંજ જઈને વિશ્રાંતિ લીધા વિના છૂટકોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા દુષ્ટને તેની કરામ્નીનાં રૂપ મળવાંજ લેઈએ.

૨૦૫-જેના પોતાના આચરણમાં લેશમાત્ર પણ શુદ્ધિ નથી અને દેવના ઉપર જેને જરાય ભાવ નથી એવા હે પાંડિત ! શુદ્ધ આચરણયુક્ત જીવન વ્યતીત કરનારાઓમાં દોષારોપણ કરીને તું તેમની હિંસા શાને કરે છે ? કૃતરો કોઈ અપવિત્ર અન્નમાં ખોદું પાત્રીને તે અન્નને અપવિત્ર કરી દે છે, તેવું તું પણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવો દુર્જન આટલા દિવસ જીવતો રહ્યો તેજ ખોદું થયું. એ તો જન્મીને તરત જ-પાંચ દિવસમાં પતી ગયો હોત તો ઘણું સાફ થાત.

૨૦૬-આવા દુષ્ટને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કરીને તેની માએ પોતાનું ગર્ભસ્થાન અસહ્યવી માયું. એવો છોકરો તેણે પોતાને પેટે જન્મ્યો તે કરતાં તેણે કુહાડીનો હાથો જન્મ્યો હોત તો વધારે સાફ થાત. એવા છોકરાને જન્મતાની સાથેજ ગળે દૂધ દઈને તેની માએ મારી કેમ ન નાખ્યો ? પોતાના કુળને દલકિત કરનાર કાજળના જેવા એવા છોકરાઓ આખા કુળના ઉપર હાથ લગાડે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા ભક્તિહીન માણસની માતા નરકેજ જાય છે.

૨૦૭-જો શ્રી પોતાના પતિની આત્મિક અધોગતિ કરે એવી રીતની તેના ઉપર પ્રીતિ રાખે તો તે ભાવ સારો ન કહેવાય. શ્રીની સાથે શાસ્ત્રવિધિ પૂરતોજ સંબંધ રાખવો. તેની સાથે જાણું સંભાળણ કરવું નહિ. શ્રી પોતાના પતિને આરે તરફથી બાંધી રાખનારી જાળ સમાન છે. તે પોતાનાં મીઠાં મોહક ભાષણ વડે પતિને સંસારમાં કેદ કરી રાખનાર બેડી.

કરવાને માટે કોઈ પર્વતની શુદ્ધમાં આસન માંડીને બેસે છે, ત્યારે ભગવાન તેની પાછળ નિરંતર ઊભા રહે છે અને ભૂખ, તરશ, ટાક, તાપ વગેરેમાંથી તેનું રક્ષણ કરતા રહે છે. ઇશ્વર પોતાના ભક્તનું રખોપું એટલા માટે કરે છે કે તે ભક્ત પોતાના દેહભાવને તદ્દન વિસારી બેઠો છે અને તેનાથી અળગો થઈ ગયો છે. એવી સ્થિતિમાં અને આવા નિર્જન સ્થળમાં શ્રીહરિ વિના તેનો બીજો સખા કે સહાયક હોઈ શકે જ કોણ ? એવા સ્થળમાં તે ચોગીને વિષયસુખની તો સંભાવનાજ શાની હોય ? તેનામાં રાજેશ્વર્યજનિત મદ એક ક્ષણભરને માટે પણ ઉદય પામતો નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં એક નારાયણની કૃપા પ્રાપ્ત થઈ એટલે દુઃખ અમૃતસમાન સુખનું રૂપ ધારણ કરે છે.

૨૧૦-હે દેવ ! જેના ચરણયુગલનાં દર્શન જન્મજન્મમાંતર-માં અને ગમે તેટલાં સાધન-સજન ઇત્યાદિથી પણ થવાનો સંભવ નથી, તે દર્શનનું સુખ મને આજે મળ્યું, એ માટે મહા-ભાગ્ય ! આવો અલભ્ય લાભ મળ્યા પછી મારે બીજું શું માગવાનું હોય ? હું તો પૂર્ણદામ બની ગયો છું. યજ્ઞ સમયથી જેની હું સદા ઝંખના કર્યો કરતો હતો તે ક્ષણ આજે મને ભારે પ્રયાશને અંતે આપરે મળી ગયું. હવે સંસારની આશાના બંધન-માં હું ક્યાંકથી બંધાઈ રહું ? મેં તો પાંદુરંગના ચરણની સહાયતા વડે સંસારનાં બંધનને તોડીને વેગળાં કાઢી દીધાં છે. મનુષ્યદેહરૂપી ઉત્તમ સાધનની પ્રાપ્તિ થયા છતાં, ભગવાનના ચરણાયની ઉપેક્ષા કરનારા ઘણાંય ભવનદીમાં દૂબી મૂઆ; અને એવા દૂબી મૂઆ કે તેમની એંધાણી પણ ચોધી જતી નહિ. એક વાર જ્યાં નરદેહનો આધાર હાથમાંથી જતો રહ્યો એટલે તો પછી દુઃખના પહાડ ચોળંગતાં પણ છટકો થનાર નથી; અને પાંચિનાના ગર્જવાસ કરવાજ પડ્યો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ !

હું તો તમારા ખીતાંબરનો છેડો અપત્રીને ઝાલી રાખીશ; કારણકે તમેજ લવસાગરને પેલે પાર લઈ જનાર મારા એક તારણકાર છો.

૨૧૧-વૈકુંઠમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રથમ જીવભાવનો નાશ કરવો પડે છે અને તે સારૂ તપ તથા નાના પ્રકારનાં અનુષ્ઠાનો કરવાનાં કપ્પ મહન કરવાં પડે છે; પણ આ પૃથ્વી ઉપરનાં પાપી મનુષ્યોના ઉપર જે ભારે બોજે (કર્મનો) લદાયો છે તેને નહિ જેવો કરવાના હેતુથી લક્ષ્મી પુંડલિક સૌતા ઉપર ભારે ઉપકાર કરી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે પંડરપુર એ તો પૃથ્વી ઉપરનું સાક્ષાત્ વૈકુંઠજ છે; અને તેને પ્રકટ કરીને સૌને માટે વૈકુંઠગમનની વાટ અતિ સહેલી કરી દીધી છે.

૨૧૨-રોહણું રડવાથી તો માણસ ઊલટો વધારે રડતી સૂરત જેવો થઈ જાય છે; માટે જરાક હિસ્મતવાન થાઓ, ખૂણ ધૈર્ય ધારણ કરો. આ મનુષ્યદેહને વિષે એવી કયી ગાળત છે, કે જે નજળની શકે? અરે મનુષ્યો! મને એટલું તો કહો કે પરમાર્થની પ્રાપ્તિમાં તમને કોણે ડેટલી મદદ કરી? તમે કોઈને પૂછો કે અમુક કામ કરું, ત્યારે 'હા, હા કરો' એવું કહેનારા તો તમને ઘણા મળી આવશે, પણ એ બધા લખાડ અને જૂઠા છે. જ્યાં જરૂર મદદ કરવા જેવો પ્રસંગ આવીને ઊભો રહેશે ત્યાં તેમાંનો કોઈ તમને મદદ કરવા આવનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે આ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત કરીને થોડાં પણ પરમાર્થસાધન કયાં હોય તોપણ ઘણું છે.

૨૧૩-[આ અલંગની પછીના કેટલાક અલંગોમાં વધુ વેદા અનુભવના ઉપર તુકારામની વૃત્તિ સ્થિર થવાથી પ્રસન્ન અલંગમાં તે નીચે મુજબ ઉદ્દગાર પ્રકટ કરે છે.]

અમે એક એવા જોલનો આરંભ કર્યો છે કે જેમાં કોઈપણ

દિશાનો ત્યાગ કરવાનું પ્રયોજનજ નથી; અર્થાત્ આ આપું વિશ્વ
અમારું કીડાંગણ છે. મારી રમતમાં મારો ભેડ જે ભગવાન
પાંદુરંગ છે, તેના વડે આપું સચરાચરવિશ્વ ઠસીઠસીને જરાઇ ગયું
છે. વટાળ અને આભડછેટના મૂળમાં જે ભેદભાવ છે તે તો અહીં
મને શોધ્યોય જડતો નથી. તે પાંદુરંગે આપું વિશ્વ મારા એકલા
વડેજ ભરી દીધું છે; અને બધું હું, હું ને હુંજ છું એવી, તેમણે મારા
મૂળસ્વરૂપની ઓળખાણ કરાવી દીધી છે; તેથી કરીને હું મારા
પોતાના સ્વરૂપ સિવાય આખા જગતમાં બીજા કશાને ભેદ
શકતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હવે મારા હૃદયમાં કાળની
દૃષ્ટાંતો દૃષ્ટાં પણ થઈ શકતો નથી. મારી સ્થિતિ અને મારી
બુદ્ધિ મારા દેવથી જરાય અલગ નથી.

૨૧૪-એક ભગવાનના સિવાય બીજા કોઈના પ્રતિ જેને
મમતા છેજ નહિ, જેની તમામ પ્રીતિ એક દેવના ઉપર સ્થિર
થઈ રહી છે તેજ સાચો વૈષ્ણવ છે; તેને એક દેવજ માન્ય છે. એ
સિવાય શરીર, દ્રવ્ય, નાના પ્રકારના લોક એ સર્વ તરણાસમાન
છે. પોતાના ઉપર ગમે તેવાં સંકટ આવી પડે, ગમે તેટલી
પ્રતિકૂળતાઓ નડે, તોપણ તે પોતાના નિયમમાંથી કદી અલા-
યમાન થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા ભક્તની ન્યાતબત
શોધી જડતી નથી.

૨૧૫-તપ અને એવાં બીજાં સાધનો છે તો ખરાં, પણ તે
બાંધાંની જરૂર શી ? ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે પોતાના શરીરને મિથ્યા
બાળીને બાક કરી દેવાનું પ્રયોજનજ શું ? હું પોતે તો કદી એવા ટે
જનાર નથી. હું તો પંડરપુરની શેરીઓમાં હરિનામનું કીર્તન
કરતો જઈશ અને નૃત્ય કરતો જઈશ. કોઈ પણ રીતે આત્મ-
સ્થિતિ થાય એવો ભાવ પ્રાપ્ત કરવો ભેદજ; અથવા મુક્તિ એજ

ઉત્તમ અવસ્થા છે એવું સૌને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે એ હરિભજન શિવાય અમને-હરિના હાથોને બીજો કોઈ માર્ગ નથી. અમારે માટે બીજા બધા છંદ નિંદાને પાત્ર છે.

૨૧૬-ભગવાનજ જેના સખા છે તેના ઉપર આખા સંસારની કૃપાદષ્ટિ હોય છે. બધાજ સંતોનો આવો અનુભવ છે છતાં ભગવાનની કૃપાની પ્રાપ્તિ કરવાનું છોડી દઈને સૌ છવો વિષયોને સાફ વલણાં મારતા ફરે છે, એ દેવી ભૂલ? જેનું દેવ રક્ષણ કરે તેને બળતો અગ્નિ પણ કાંઈ કરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે એજ રીતે ભગવાને પ્રહ્લાદને અગ્નિ, વિષ અને શસ્ત્રો મારથી સલામત રાખ્યો હતો.

૨૧૭-અમે સંતોના હાથ છીએ એમ કહેવું એ ઉત્તમ છે. એમ કરવાથી સંતોના સમાગમરૂપી લાલની લિફ્ફા વગરમાથે સહેલાઈથી આપણા હાથમાં આવી પડે છે. કોઈ પણ બાળતને હૃદયમાં ઠસાવવી હોય તો ખૂબ પરિશ્રમ કરવો પડે છે અને તેનું રહસ્ય સમજવામાં થોડી કચાશ રહી જાય તો બધીજ મહેનત પાણીમાં જાય છે. રસોઈ બનાવવી હોય તો પહેલેથીજ બધું વસ્તુઓ પોતાની આગળ તૈયાર રાખવી જોઈએ. એવું કર્યાં રસોઈ વ્યવસ્થિત રીતે થાય છે અને સ્વાદિષ્ટ બને છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી રણમેદાન નજરે પડતું ન હોય ત્યાંસુધી શુદ્ધની વાતો કરવામાં સૌને મજા પડે છે.

૨૧૮-સંતોની ગમે તેવી હલકા પ્રકારની સેવા કરવાથી પોતેમની સંગતમાં રહેવાનો સુયોગ મળતો હોય તો તે છોડે નહિ. સંતોને આંગણે કૂતરા થઈને ઊભા રહેવામાં પણ લાલ દારણુકે તેમ કરવાથી રામનામ નિરંતર સાંભળવાનું મળે અને સંતો ખાઈને એઠવાડે દેડી દેશે તેનું સેવન કરવાનું સહુભાગ

મામ ધરો. સંતોની સમીપમાં તેમના આનાકારો દાન થાને,
દીનપત્રે દરેવાની તક મળે તો લેધો ધણી લાભ છે. તુકારામ કહે
છે કે સંતોની સંગતિ કરવાથી નમામ મુખને લાભ થાય છે.

૨૧૯-કૃષ્ણ મારા પિતા, મારી માતા, મારી બહેન, મારાં
બંધુ, મારા શુર અને મારા તારણદાર છે. અને મંદારાગરને
પેલે પાર લઈ જનાર પણ કૃષ્ણજ છે. મારું મન કૃષ્ણ છે, મારું
ધ્યાન કૃષ્ણ છે, મારા મિત્ર અને મારા રવાગી કૃષ્ણજ છે. તુકારા-
મ કહે છે કે કૃષ્ણજ મારું વિદ્યાન્તર્યમ છે. મારા જીવથી
તેમને વેગળા કરવાજ નહિ એવું મને મન થાય છે.

૨૨૦-અમુક ગૃહસ્થ પોતાનાં સર્ગાવહાલાને કહેવા લાગ્યો
કે હું કાચીની યાત્રાએ જનાર છું; તેટલા માટે મારી ગાયો, ઘોડા,
બેંસો વગેરેની તમે સંભાળ લેજો. એવું કહીને તેણે પોતાનાં
દોરની સોંપણી કરી અને બોલ્યો કે તમે મારી લગારે ફિકર
કર્યો મા. હું જોટલો તો જલદી પાછો આવીશ કે નહીં હું ગયોજ
નથી. તમે મારા બેલ ઉપર પૂરા વિશ્વાસ રાખજો. મારા ગયા
પછી મારી અનાજની કાઠીઓમાંથી તમારે કાંઈ પણ કાઢવું
નહિ. તમારે ખાવું હોય તો તમારે સાડું છોડાંવાળું અને કિણ્ણંએ
કોતરી કોતરીને પોણું કરી હીધેલું અનાજ રાખી મૂક્યું છે; તેમાંથી
તમારે જરૂર પડે તો બેલાયક લેવું. કોઈ બિખારી મારે બારણે
ભીખ માગવા આવે તો તેને કશું આપવું નહિ; પણ ચાલ્યો જ
એમ કહેતાં તે ન જાય તો હાથમાં લાકડી લઈને તેને તગડી
મૂકવો. કોઈ દહાડો બ્રાહ્મણને તો લોગન કરવાનું નિમંત્રણ
દેતાજ નહિ. જો એવું તેવું કાંઈ કયું તો મારે કપાળે બારે
કલંક લાગશે. આજ દિન મુધી મેં મારાં ધનધાન્યનું ધણીજ
કાળજી રાખીને જતન કર્યું છે. મેં તેમાંથી મારા પોતાના વપ-

[illegible]

૨૨૨-કવિસગની આગે ફગની પડવા માટે હું કાઢડો વાળીને અને ખખા હોડીને નૈવારજી જભો મ્મં. અને મેં સંસારસમુદ્રને પેલે પાર આડ્યા જવા માટે પગદાંડી પણ નૈવાર કરી રાખી છે. નાનાં-મોટાં, નીચ-ઊંચ, સ્ત્રી-પુરુષ, અદારે વર્ણના હોડો! તમે સૌ સુખેથી આડ્યાં આવજો. અહીં દોઢને કશું પૂછવું-ગાંધું નથી અને દોઢએ કશી વાતની ફિકર ચિન્તા કરવાનું પ્રયોજતક નથી. સંસારના કામમાં પડેવાઈ ગયેલા, દોડટ જપ-તપ કરનારા અહીં આડ્યા આવે છે. મુક્ત થઈ ગયેલાઓ અને મોક્ષ થઈ ગયા કરનારાઓ એ સૌને બોલાવવાને માટે અમે ડંકા વગાડીએ છીએ. એ ણધાની આગળ અમે હરિનામની મહોર-છાપ મારીને તેડાં મોહક્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનામને ધારણ કરનાર હું તો ક્યારનોય આવીને ઊભોજ છું.

૨૨૨-અમે છીએ તો વૈકુંઠના વાત્સી, પણ આસ પ્રયોગનું
લીધે અમે વૈકુંઠધામ છોડીને અહીં આવી વસ્યા છીએ. પૂર્વ
થઈ ગયેલા ઋષિમુનિઓ જે તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી ગયા છે

પ્રભાણે જરાબર વર્તન કરવાને શાસ્ત્ર અર્થે આ મૃત્યુલોકમાં આવ્યા છીએ. ઋષિ, મુનિ, સાધુ-સંતોએ જાણ્યો મજીને જે માર્ગ પ્રાચીન કાળમાં તૈયાર કર્યો હતો તેને વાળી-ઝાડીને સાફ કરવા માટે; અર્થાત્ આજાળ-વૃદ્ધ સૌના સમજવામાં આવી હતી એવી સરળ રીતે મુક્તિની વાટ જતાવવા અમે અહીં આવ્યા છીએ; કારણકે ઋષિમુનિ અને સાધુ-સંતોએ જતાવેલી વાટને ઊંડી દંડને લોકો તરેહતરેહની આડવાટે ચાલવા લાગ્યા છે. હું કશું નવીન કહેવા કે શીખવવા આવ્યો નથી, પણ ઋષિમુનિ-ઓએ જે પરમાર્થમાર્ગનું સેવન કર્યું હતું તેમનાજ ઉદ્દિષ્ટ અને અવશિષ્ટ અંશનું હું તો સેવન કરું છું. પુરાણોમાં દર્શાવેલા રહસ્યનો લોપ થઈ ગયો છે; કારણકે ચળદતાનીઓએ તેમના બજતાજ અર્થ કરીને લોકોને બીધે રસ્તે વાળી દીધા છે. સૌનાં મન વિષયલોભુપ થઈ જવાથી પારમાર્થિક શ્રાવણ નહિ જેવી થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે અમે ભક્તિનો ડંઠો વગાડીએ છીએ અને હરિનામનો જય-જયકાર ગજવીએ છીએ, કે જેને સાંભળીને કળિયુગના મનમાં ભય પેદા થાય.

૨૨૩-હરિના સેવક મહાજાળવાન હોય છે તેથી અમે પણ હરિના જગ વટે જાણીઆ જાન્યા છીએ; અર્થાત્ અમે સંસારને એક લાત મારીને વેગળો ફગાવી દઈએ છીએ અને કામઠોધાદિ પરિપુષ્ટોને પણ મારી બગાડીએ છીએ. સગાં, સ્વજન, દ્રવ્ય, શરીર એ સર્વને અમે ધાસના તણુજલા સમાન જનાવી દીધાં છે. તુકારામ કહે છે કે અમે તો હવે મોક્ષના માથા ઉપર પણ સવાર થઈ ગયા છીએ.

૨૨૪-આ મૃત્યુલોકમાં મને હરિનામના સિવાય બીજું કશું આવડતું નથી. મારું મન તમામ પ્રાપંચિક વિષયોમાંથી

કેવું નહીં હોય તે જાણુ એ કે જુને જાણુ ગમે કોણે કહે
અન્ય ને કે જે નહીં ને નું, કાંઈ મને કાંઈ નહીં જાણુ મનસુખ છે
અમે કોઈ નહીં ને ને - કાંઈ ને કાંઈ મનથી કોઈ નહીં જાણુ
એ, તુઝાન મ કહે ને કે જાણુ ગમે, અમે જાણુ નહીં મનથી મનથી
નહીં જાણુ ને જાણુ મને જાણુ નહીં જાણુ જાણુ ને ને ને

૨૨૫-જો મ ના વિદ્યામાં મારાં નું જાણુ કરનાર મને કીડ
જો ની રાજા કરનાર નું જાણુ નહીં રાજા માણી છે, મારાં
જો જો જાણુ મને મને મને ને મને ને મને ને મને ને
તમે હું જો જો હું જો મારાં જો જો મને ને ને ને, તુઝાન
કહે છે કે મારાં તમામ સગિન કમેને નું જાણુ ને જાણુ કરી
અને મને દર્શન દેવાનું જાણુ ને ને મારે જાણુ જો જો છે
ને નું સરવર કર.

૨૨૬-હે પાંડુરંગ! તારા સિવાય આ સાંસારમાં મારું
કોઈ નથી-નથી કોઈ મિત્ર કે નથી કોઈ સ્વજન. તમારીજ
મને જોડી આગ્રા છે, જોડી કરીને હું રાત્રિદિવસ તમારીજ વાટ
લેઈને જોડી રહું છું. તમારાં દર્શન વિના મારો એક દિવસ જયો,
તે પછીની બીજી રાત્રિ પણ ગઈ! મને ક્યો ઉદ્ધમ કર્યો ગમતો
નથી, કશા કામધંધામાં મારું ચિત્ત લાગતું નથી. તુઝારામ કહે
છે કે મારાં રાત્રિ અને દિવસ તારાજ ધ્યાનમાં વ્યતીત થાય છે.

૨૨૭-હે દેવ! હું તો તારી પાસે જે મારા મનને ગમતું
હશે તે માગી લઈશ. અમે જે જીવ છીએ તેમને લગતી જે ગુણ
વાતો અમારા મનમાં છે તે જાણી હું તમારી આગળ કહી
નાખીશ. અમને લાડ લડાવનારી, દીન જનોનું રક્ષણ કરનારી,
અમારી દીનદયાળ વિઠ્ઠલા, વિહોળાઈ માવડી! અમે અમારો
જીવભાવ તારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દઈએ છીએ. તું

એકલો જાધી અવસ્થાઓમાં અને સર્વ દિશાઓમાં અમારો
સહાયક અને સાથી છે. અમને તારા એકલાના શિવાય જીભ
કેઈની સોળતમાં પકવા દઈશ નહિ. હું જીભ કેઈના ઘરમાં
પગ પણ મૂકતો નથી. હે હરિ! તમામ પ્રકારની સત્તા તારા
એકલાનાજ હાથમાં છે. હું જે કાંઈ માગીશ તે તું મને આપી-
શજ એવો મને પક્ષો વિશ્વાસ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ!
તારી આગળ તો હું હઠ કરવાનોજ. તું નહિ આપે તો હું હઠ
કરીશ, રંગીશ, આંખો ચોળીશ, જધુંય કરીશ.

૨૨૮-હે દેવ! તું મને દર્શન દેતાં દેતાં જહુ મોડું કરી દે છે.
તે તું કારણ મને એવું લાગે છે કે તું સારો દહાડો, વાર અથવા
સાડું પર્વ ક્યારે આવે છે તે જોવા બેસતો હોઈશ, પણ તું
આવું કરે છે તેથી કરીને મારું મન તારા વિયોગે કરીને ઘણું
દુઃખી થાય છે. હે પાંડુરંગ! તારા પ્રેમરૂપી જાવાનું મારે સાડું
વહેલો વહેલો મોકલી દેજે. એમાં જરાય વિલંબ કરીશ મા. હું
અવગુણી છું, અન્યાયી છું, એવું મનમાં આણીને મારા ઉપર
રીસાઈશ નહિ. મને-નાનકડા જાળકને સમજણા છોકરાના જેવો
મળીને તું શા માટે ટળવળાવે છે? આ મારી માવડી! તું
તારી ઠેઠ હાથ રાખીને બિભી શાને રહી છે? હું તારો લાડક-
વાયો નાનો સરખો ધાવણો જાળક છું, તેને તું સાંત્વન દે.
તુકારામ કહે છે કે હું તારા લૂગડાને છેડો પકડીને બિભો રહીશ.
હું તારાથી જરા જેટલો પણ અજાણો થનાર નથી.

૨૨૯-હે દેવ! તમે મારી સાથે વાતચીત કેમ નથી કરતા?
એવા અજોલા લઈને તમે મને શા માટે દુઃખી કરો છો? મારે
કંઈ પ્રાણ આવી ગયા છે. તમે આપેલા વચનના ઉપર વિશ્વાસ
રાખીને હું તમારી વાટ જોતોજ બિભો છું; મીટ માંડીને તમારી

વાટ ક્યારનો ઊભો ઊભો જોયાજ કરું છું; પણ તમે હજી આવ્યાજ નહિ. તમે મને નિરાશ કરશો, એવુંજ હવે મને સમજાય છે. હે દેવ! તમે અત્યારે મોટી પિછોડી ઓઢીને શાને બેસી રહ્યા છો? તમે મારાથી અભડાઈ જશો એવી શું તમારા મનમાં શંકા આવે છે? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું તમારો છું; એવું કહેતાં મને ભારે લજ્જા આવે છે; કારણકે તમે તો હજી મારો ભાવજ પૂછતા નથી.

૨૩૦-હે દેવ! યોગ્ય શું છે, તે હું અજ્ઞાની દુર્ગંજ માણસ સમજુંજ શી રીતે? પરમાર્થને લગતી મોટાઈનું મોહુંજ કાશું જાણવું; સૂના ઘરના બારણા આગળ ઢોઈ ગમે તેટલો પોકાર કરે પણ તે ઘરમાંથી તેને કશો જવાબ મળતો નથી, તેમ હું પણ તમારે સાફ ખૂમો પાડયાજ કરું છું; પણ તમારા તરફથી જવાબ મળતોજ નથી. બારણે આવેલા અભ્યાગતને કાંઈ નહિ તો મીઠા બોલ સંભળાવીને તેના મનનું સમાધાન કરવામાં તમને શું ઝાઝો ખર્ચ કરવો પડે છે? તુકારામ કહે છે કે તમે જે કાંઈ કરો છો તેની મોટાઈ તમનેજ શોભે, પણ તેથી કાંઈ હું એકલોજ લજવાવાનો નથી.

૨૩૧-હે પાંડુરંગ! હું જે કાંઈ તારી પાસે માગું તે આપવાની તારામાં શક્તિ નથી એમ સમજીને તું બીવે છે; પણ હે દેવ! તું જરા વિચાર તો કરી જો. તું જાણે છે તો ખરો કે હું તો તારા એક નામચિંતન વડેજ તૃપ્ત થઈ જઈ છું. તારા આગળ ઢોઈ એક લકતે બહુ મોટી વસ્તુની માગણી કરી હોય તો તે એક ક્ષિપ્રસિદ્ધિજ છે; અને તે તો મારે મનથી તારી ભક્તિની સરખામણીમાં ખાલી જોખા જેવી છે. તુકારામ કહે છે હું તો ચાલતો વૈકુંઠ જવાનો છું અને નિશ્ચિંત બનીને નિરંતર

સુખનો લોહિતા ધનાર હું.

૨૩૨-મારે તમારું પ્રદાનાન નથી જોઈતું. મારે માટે તો તમારું નારું સરખું સુંદર સચુલ્ય સ્વરૂપજ પૂરતું છે. હે દેવ ! તમે એકવાર પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે કે હું પતિતોને પાવન કરીશ, તે પ્રતિજ્ઞા તમે બૂલીજ ગયા હો. એવું લાગે છે; કારણકે મને દર્શન દેતાં દેતાં તમે ઘડું વાર લગાડી છે. હું તો આખો સંસાર જાળીને ખાક કરી દઇને ખુદા મેદાનમાં આવીને બેઠો છું; પણ એવા તમારા લક્ષમાં હોય એવું કેખાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે મનમાં મારા ઉપર માહું લગાડ્યો નહિ. બેઠો, જલ્દી બિડીને જીભા ચાચો અને મને દર્શન દો.

૨૩૩-પોતાનામાં કેટલી સુગંધ છે તેનું કમળના પુષ્પને જ્ઞાન હોતું નથી, પણ તેની સુગંધનો ઉપયોગ તો બમરોજ કરી શકે છે; તેવી રીતે હે દેવ ! તમારું નામ મધુર છે તેની તમને શ્રી ખગર ? તેની ખરેખરી મજા અને તમારા પ્રેમનું સુખ, તેનો સ્વાદ તો અમેજ નાછીએ. ગાય તો ધાસચારો ખાય છે, પણ તેમાંથી પેદા થનારું જે દૂધ તેનો સ્વાદ તો ગાયનું વાછરડુંજ માણે છે. પોતાની કમાઈ પોતાના કામમાં આવતી નથી. તુકારામ કહે છે કે મોતી પેદા થાય છે તો છીપની અંદર, પણ તેને કોઈ છીપમાંથી બહાર કાઢે ત્યારે તેની શોભાનો આનંદ બીજા લોકો માણી શકે છે. ફરીથી મોતીનો અને છીપનો સંયોગ થતો નથી અને તેનો ઉપયોગ પણ તેનાથી થતો નથી.

૨૩૪-હે દેવ ! તારા ચરણના સુખ વિષે તને કહેવાથી શો લાભ ? કારણકે તેનો તને અનુભવ તો છેજ નહિ. તારા ચરણના સુખ વિષે તારી આગળ ગમે તેટલું વર્ણન કરીએ પણ તે તને સાચું લાગનાર નથી; કારણકે અમૃતની મીઠાશનું

માન્ય અમૃતને પાવનને નિવંધન નથી. તેજ પ્રમદે તેને પાવન
આપ્યુંનું કાન નથી. તમારા અમૃતનું મુખ દેડતું મધુર છે, તે
મંજીષમાં અમારા નરકથી માલી પૂરતાર એક અમારી માત્ર
લક્ષ્મીજ છે અને તેના નરકથી માલી પૂરતાર અમે-તેનાં કંઈક
છીએ. અમે એકેજ એ મુખનો સ્વાદ કેવા છે તે લક્ષ્મીએ કીધો.
તુકારામ કહે છે કે હું જોયાળ ! અમને મોઢાનો તો કંઈક
છે. તે તારાથી ક્યાં અન્તર્યુ છે ?

રૂઝ-કેડ ઉપર હાથ દબાવે અને એકે પગ જરાળર કીધો
રાખીને ઘેંટના ઉપર કોલેલી તમારી ચુંદર આકૃતિને હું કોઈ
છું, તેના વડે મારા ચિત્તનું અત્યંત સમાધાન થઈ જાય છે; અને
મનને એવું તો મુખ થાય છે કે લલિત તમારા ચરણને મારા
હાથમાં ને હાથ રાખીને જોતી રહું. હું તો તમારા મુખ આત્મ
આત્મ ધરાતો નથી. મને આનંદની લહેર આવે છે ત્યારે તાજીએ
પાડતો લઉં છું અને પ્રેમાનંદમાં મસ્ત થઈને નાચવા મંડી જઈ
છું. તુકારામ કહે છે કે તમારા નામની સરખામણીમાં મને તો
બધુંજ તુરંત લાગે છે.

રૂઝ-હવે ખાલી વ્યર્થ જાડખડાટ કરવાની મારે જરૂર
શી છે ? મારે હવે તેનો કશો અપ રહ્યોજ નથી. જે કાંઈ મુખ
છે તે કેવળ હુઃખજ છે અને જે પુણ્ય છે તે ખરેખર પાપજ છે,
એ અને જરાળર દીવાની જ્યોતના જેવું દષ્ટ સમલક ગયું છે.
તુકારામ કહે છે કે મેં મારી વાણીને અનંતતામાં લીન કરી લીધી
છે. હવે મારે બોલવાનું કાંઈજ પ્રયોજન રહ્યું નથી.

રૂઝ-બ્રહ્મ જે નિઃશબ્દ છે તેનું અમે પ્રતિપાદન કરીએ
છીએ. અમે દેહબુદ્ધિ વડે એકવારના મરીને પુનઃ જીવતા થયા
છીએ. દેહાત્મભાવ હોય ત્યાંમુખી આ જગત દેખાય છે; આત્મ

સ્થિતિમાં જગત દેખાતું નથી. સર્વપ્રકારના વિષયલોગને લગતી અમારી વાસના છૂટી ગઈ છે. તમામ પ્રકારના સંગને ત્યજીને અમે પૂરેપૂરા નિઃસંગ બની બેઠા છીએ. સંસારમાં અથવા ભોગવિલાસમાં પ્રવેશ કરાવનારી દેહબુદ્ધિ તો અમારી ક્યારનીય ટૂળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે જેવો હું તમારી આંખે દેખાઉં છું તેવો હું છું જ નહિ. મારું સાચું સ્વરૂપ તમને સમજાઈ જાય એવું જો તમે ચાહતા હો તો તમે પાંદુરંગની પાસે જઈને તેમને જ પૂછી શકો છો.

૨૩૮-જેમનો જેવો અને જેટલો અધિકાર તે પ્રમાણે તેમના અધિકારને યોગ્ય માર્ગ બતાવવામાં આવે છે; અને તે પ્રમાણે અનુસરણ કરવાથી જો આજે નહિ સમજાતું હોય તે કાળે કરીને સમજાઈ જશે. આપણે પોતે હોડીમાં બેસીને નદી પાર કરી ગયા, પણ તેથી હોડીને બાળી મૂકવી ન જોઈએ. આપણી પાછળ આવનાર બીજા અનેક લોકો છે; અને જો હોડી વટે જેમ આપણે તરી પાર છિતરી ગયા તેમ બીજાઓ પણ નદી બોળાંગી જશે. તુકારામ કહે છે કે વૈદ્યના શરીરમાં તો ઠોંધ પણ જાતનો વ્યાધિ હોતો નથી, તો પણ બીજા લોકોને જે જે વ્યાધિ થાય છે તેમને મટાડવાને માટે જે જે ઔષધિઓ જોઈએ તે બધી વૈદ્ય પોતાની પાસે તૈયાર રાખી મૂકે છે.

૨૩૯-જેના મનમાં પેસો અને સ્ત્રી, કનક અને કામિની જો બેને લગતી કશી ઇચ્છા જ રહી નથી, તે માણસ સંસારને તરી ગયો જાય છે; અર્થાત્ તે સંસારથી તદ્દન વિમુખ થઈ ગયો છે એમ સમજવું. સારા પદાર્થ વટે જેના મનને સુખ થતું નથી અને નહારા પદાર્થ વટે જેના મનને દુઃખ થતું નથી તે માણસ આ સંસારમાં સાક્ષાત્ જનાદાન સમાન બની બેઠો છે. તુકારામ કહે છે કે જેણે

પોતાનો દેહ પ્રભુચરણે નિરંતર સમર્પિત કરી દીધો છે, તેને માટે હવે આ સંસારમાં કશુંજ કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહ્યું નથી.

૨૪૦-જેના મનમાં દેહબુદ્ધિ હોવાથી ચિત્તની અંદર વિષય-લાલસા હોય અને તેથી આ માફ અને આ પરાયું, એવો ભેદભાવ રહ્યા કરતો હોય તેવા માણસે જન્મ અને મૃત્યુની વચ્ચે પ્રવાસ કરતી વખતે પુણ્યનો સંગ્રહ કરતા રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ તેણે હમેશાં સતકર્મજ કરતા રહેવું. તેમ ન કરતાં જો તે અસત્ કર્મ કરશે તો તેને અતિકષ્ટ વેઠવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે અમને સુખનીજ પ્રાપ્તિ થાઓ, એવી મનમાં ઇચ્છા હોય ત્યારે તો ધર્મનું રક્ષણ કરવા પૂરતાં જે જે શુભ કર્મ કરવાં પડે તે બધાંય સાંગોપાંગ કરવાંજ જોઈશે. જેમ તાપથી હોરાનહોરા થઈ ગયેલો માણસ છાયાની ઇચ્છા રાખે છે, અને તેવી છાયા જગ્યા જોળી કાઢવાને માટે મહેનત કરવામાં કયાશ રાખે નથી તેમ સુખની ઇચ્છા કરનારે પણ કરવું જોઈશે.

૨૪૧-ઉત્પત્તિ અને સંહાર એ બે દ્વારા ઉત્પન્ન થતા અને ક્ષય પામતા તમામ નામ-રૂપધારી પદાર્થને કાળ ગળી જાય છે. જે બીજામાંથી અંકુર કૂટીને તેમાંથી વૃક્ષ પેદા થાય છે અને તે પાછું બીજના પેટની અંદર છુપાઈ જાય છે તેમ કલ્પના અંત તમામ સૃષ્ટિ એક અનંતના પેટની અંદર લીન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આકાશ શબ્દો વડે વ્યાપ્ત થાય છે એ અતિ સૂક્ષ્મ બેદ દેવી રીતે સમન્વય અથવા એમાં સમજ ન પણ કેમ પડે.

૨૪૨-આ કલિયુગમાં બીજો કોઈ પણ ઉપાય કામ અપાવે નથી. એક વિદ્યાળાની પાસે જઈને તેમના ચરણને હાથે વળગી પડવું એ એકજ ઉપાય છે. તમામ પુણ્ય એ ચરણની અંદરજ લીન થઈને બેઠું છે; અને તમામ પ્રકારના પાપ

પણ તેમના વટેજ નાશ થાય છે. એક પાંદરેગનું નિત્ય ચિંતન કરનાર સદાકાળ મુક્તજ છે; કારણકે શ્રીપુરુષોનો અમુદાય તેમના દ્વારાજ સંસારમાંથી હિદાર પામી જાય છે. હરિનામ એક વાર મોટેથી ઉચ્ચાર્યું એટલે ગર્ભવાસનું દુઃખ તો ગમ્યું જ લાગ્યું. એ નામ લેવાને મુખ ધરી અને પવિત્ર ધ્યેય એવા તેવાનો વિચાર કરવાનું હોયજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે-એ હરિનામનો આશ્રય છોડી દેશો નહિ. ભાવે-કુભાવે પણ નામો-ચ્યાર કરતા જાઓ. ગમે તે ભાવે નામોચ્યાર કરશો તો તે પણ માર્ગજ સ્વરૂપ છે એવું જાગવાન કહી ગયા છે.

૨૪૩-અહો દેવ ! તું અળધડીજ મારી પામે-અર્થાત્ મારા દુઃખમાં કેમ નથી આવીને જિલો રહેતો ? તને મારો ટળ-વગાટ જોઇને દયા કેમ નથી આવતી ? તું દેવ હોવાથી તું શુશ્રૂણીજ છે, તું નિષ્કુર છે, નિર્જીવ છે; તારે માટે રડી રડીને મારું ગમ્યું બેસી ગમ્યું, પણ તેં તો કદી જાણ્યુંજ નહિ. મારા ચિત્તને વિશ્રાન્તિ કેમ નહિ થતી હોય ? ઇન્દ્રિયોનું વિપયોના પ્રતિ જે પ્રળા આકર્ષણ હોય છે તેમાં ઘટાડો કેમ થતો નથી ? વિપયલાલસાનો વેગ કેમ મંદ થતો નથી ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તું મારા ઉપર આટલો બધો ક્રોધ શાને કરે છે ? શું મારાં પાપનો હજી નાશ થયો નથી તેથી ?

૨૪૪-હે દેવ ! તમે દીન જનોના સ્વામી છો તેથી કરીને સમસ્ત ચરાચર જગતને વિષે તમારું એવું બિરુદ પ્રસિદ્ધ છે કે જે કોઈ તમારે શરણે આવે છે તેનો તમે પક્ષ લો છો. પુરાણોમાં જે તમારી કીર્તિનો જયજયકાર ગાયો છો તે અમે બરાબર સ્પષ્ટ સમજી ગયા છીએ. તમારાથી તમારા ભક્તોની બીડ સહન થતીજ નથી. તેમને સદાય કરવાને માટે તો તમે રાત ને દહાડો

થાય છે, મારું હૃદય ગૂંગળાઈ જાય છે. હે દેવ ! મને તો તમારાં-
જ સાંનિધ્યની પ્રાપ્તિ થાય એવું કંઈક જ્ઞાન મને તમે કહો.
મને આ મૃગજીવ જેવા સંસારમાં ગૂંચવી નાખ્યો મા. તુકારામ
કહે છે કે હે દેવ ! તું મારું હિત કર, અર્થાત્ મને જાણીને ખાક
કરી દેનારા ત્રિવિધ તાપરૂપી અગ્નિમાંથી તું મારો ઉદ્ધાર કર.

૨૪૭-મને ખાવાને યજ્ઞ પણ ભલે ન મળો, મારી સંતતિ-
માં પણ ભલે વધારો ન થાઓ; પરંતુ મારા ઉપર નારાયણની
સદાય કૃપાધારા વર્ષાતીજ રહો, એવો ઉપદેશ મારી વાણી મને
પોતાને તેમજ બીજા લોકોને પણ હીધાજ કરો. મારા શરીરના
ઉપર ભલે ગમે તેટલાં કષ્ટ આવી પડે, મારા ઉપર ગમે તેટલી
વિપત્તિઓ તૂટી પડે, પણ મારા મનમાં સદા નારાયણ વાસો
કરે એટલે યજ્ઞ. તુકારામ કહે છે કે આ યજ્ઞોજ પ્રપંચ નાશ-
વંત છે એમ સમજીને આઠે પ્રહર ગોપાળની સેવા અને તેમનું
ધ્યાન-સન્ન કરવું એમાંજ આપણું સર્વનું હિત સમાયેલું છે.

૨૪૮-મિદાન્ત ખાઈ ખાઈને પોતાના શરીરને દુદ્ધપુદ્ધ કર-
વાનું તો જે અધમ મનુષ્ય હોય તેનેજ ગમે છે. દેહનું રક્ષણ
કરવું એજ ધર્મ છે; અને એ ઉપરાંત બીજું કશું કરવું જોઈ
નહિ, એવું તો અધમ બુદ્ધિવાળા નર સિવાય બીજું બોલેજ
કોણ? પણ વિચાર કરી જોતાં તમને સમજશે કે શું પોતાના
દેહનું પણ રક્ષણ કરવા જેવું સ્વાતંત્ર્ય હવે છે ખરું? એક
ક્ષણવારમાં મનુષ્ય મુકદ્દમ થઈને ઢળી પડે છે. એક પણ અગાઉ
પણ કોઈને દશી ખજારજ પડતી નથી કે, એક ક્ષણ પણ શું
થવાનું છે? હાથમાં પકડેલો અડનો કોળિયો હું ખાઈશજ,
એટલું કહેવા પૂરતી પણ આપણને સ્વાધીનતા નથી. દેવને
ખાતર દેહલાય ભક્ષાવીરોએ કરવત વડે પોતાનાંજ શરીર :

માંસને વહેરી નાખ્યું છે અને શુદ્ધેવાદિ ઋષિઓએ વતવાનું દેવે
 છે. તુકારામ કહે છે કે સત્ જનક સત્યશાસન કરતા હતા તે
 વળતે તેમણે પોતાનો એક પણ અળગની લટ્ટીમાં બળતો નાખ્યો
 હતો, તો પણ તેમના હૃદયમાં પ્રભુજનનો પૂરો ઉદય થયો ન હતો.

૨૪૬-ઓ મારી જીભ ! તું જે મારી એક જ વાત માની છે
 અને તે પ્રમાણે ચાલે તો હું તને કહું છું કે તું એક પાંડુરંગના
 નામ સિવાય બીજું કશું બોલીશ નહિ. મારી તમામ ઈન્દ્રિયો
 એને મારી આટલી જ વિનંતિ છે કે તમારામાંથી કોઈ પાંડુ
 રંગથી અળગી ન થાઓ. એકલા મારા પાંડુરંગની કથા સિવાય
 બીજા કોઈ ભજના શરૂદો મારે કાને આવે નહિ. તેજ પ્રમાણે
 મારાં નેત્રો પણ પાંડુરંગના સિવાય કંતર પદાર્થનું દર્શન ન
 કરે. હે મારા ચિત્ત ! તું તારી તમામ ચિન્તાઓને પાંડુરંગના
 ચરણ આગળ છોડી દઈને તું તારી મેળે સર્વકાળ અખંડ ભજન
 ભગવાન પાંડુરંગના ધ્યાનમાં જ મગ્ન થઈ જાજે. હે મારા હૃદય
 પણ ! તમારે માત્ર વિઠોળાનાં દર્શન કરવાની અને તેમને નમસ્કાર
 કરવાની જ પ્રવૃત્તિ કરવી. તુકારામ કહે છે કે પછી તમારે મન
 કશાનો ભય રાખવાનું પ્રયોજન ન શું રહ્યું ? જ્યાં આપણા કષ્ટો
 નારાયણ પોતે જ છે ત્યાં પછી કશી વાતની ચિન્તા હોય કે નહીં.

૨૫૦-હે દેવ ! તારે માફ જે કાંઈ કરવું હોય તે તું મુજે
 કરી લેજે, પણ જેમનું વર્ણન મેં આ અભંગમાં કર્યું છે તે
 માણસોને હું મારે મોઢેથી કદાપિ સંત કહેનાર નથી. જે શ્રદ્ધા
 અથવા દ્રવ્યની પ્રાપ્તિને માટે સદા ચતનવાન રહે છે અને જે
 અભિમાનને પોપણ આપનારી ઇચ્છાઓને વશ છે તેવાને હું
 રીતે સાધુ કહી શકું? સમસ્ત વિશ્વ દેવનું સ્વરૂપ છે એ
 ખરી, તો પણ હું ઉપર કહ્યા તેવા લોકોથી સદા વેગળો જ

વાનો. તેઓ જ્ઞાનાંધ છે અને જ્ઞાનનો મિથ્યા બાર વહેતા કહે છે. તુકારામ કહે છે કે જોવા લોકોને મિથ્યા કરવા બાળનું મારા મનમાં જરાપણ બચ કે અઠાવ્ય રાખનાર નથી.

૨૫૧-કેટલાક લોકો બીજાની પાસે પોતાને અંત કહેવ-
કારવાની ઘેટા કરે છે અથવા કહેવકાવે પામુ છે જોવી વાતો માફ
કાને આવી છે, પણ જોવા લોકોને એ મારી આંખે દીરા નથી;
જોવાના ઉપર વિચાર કરેજ દેણું? ખરેખરા કમોટીએ ચઢાવેલા
સતો તો તેજ છે કે જેમના માથા ઉપર અનેક પ્રકારનાં દુઃખ-
સુશીખનો આવે અને જાય છતાં તેમના ચિત્તની શાંતિનો
જરાય ભંગ થાય નહિ. વરસાદની યતુમાં નાનાં નાનાં ખાડી-
કોતર પણ મોટી નદીઓની પેઠે વહેતાં દેખાય છે, પણ મોટીવાર
પછી તેમનાં પાણી જોવાં જોસરી જાય છે કે આંખની પાંપણ પલળે
જેટલું પાણી પણ તેમાં જોવામાં આવતું નથી. કાચના દુકડા પણ
આંધેથી હોરાની માફક ચળકે તો છે, પણ તેમનો ચળકાટ ક્યાં
સુધી રહે છે? જ્યાંસુધી તેમના ઉપર હથોડાનો અપાટો પડ્યો
ન હોય ત્યાંસુધીજ. તુકારામ કહે છે કે નકલી સાધુસંતોનું પણ
જેવુંજ સમજ લેવું.

૨૫૨-જેઓ અત્યંત વાદવિવાદ કરનારા હોવા છતાં
કપાળે ચીપી ચીપીને તિલકની રેખાઓ તાણીને વૈષ્ણવોમાં
ખપવાનો ઢાંગ કરે છે, તેમને તમે રખેને વૈષ્ણવ માની લેતા.
તેઓ તો ચાવળા છે અને બહુરૂપીની માફક નાના પ્રકારના વેશ
ધારણ કરનારા છે; કારણકે તેઓ એકની સ્તુતિ કરે છે, બીજાને
ધિકારે છે, ત્રીજાની પૂજા કરે છે અને ચોથાને ઠગે છે. તુકારામ
કહે છે કે જોવાના દિલમાં ભૂતદયા છેજ નહિ.

૨૫૩-પોતાના પેટને માટે ભવિષ્યો નાના પ્રકારની

શ્રીગોપાલ મને જાનનાવના પુન્યોના પેઠા પાવણ કરે છે; પરંતુ તેમના વેશ નરક સુખ આપવા માટે નહિ; કારણકે તે પ્રકાર વિગ્રહોના વિવિધ સ્વરૂપ પ્રદર્શ દોષ એક રીતે વિગ્રહરૂપ છે. જ્યાં દેવતા પેઠા પેઠા કરવાનો જ હેતુ હોય ત્યાં પરમાર્થની આશા શ્રી રીતે સળી શકાય? એવા લોકોના મિત્ર હોવાને વશ વ્યેકાં હોવાથી વિગ્રહરીની દરમિયાન પ્રમાણ વધા દોષ છે; આથી કરીને તેઓ દેવલીલાઓ અભિનય કરતી વખતે કદાચ દેવતાઓનો વેશ લે, પણ તે દેવતા પેટ ભરવાનો હેતુ હોવાથી તેના વડે કોઈ પ્રકારના ભાવનો કદી પણ ઉદ્ભવ થતો નથી, તેથી કરીને એવી દેવલીલાઓ વ્યર્થ તમાશા ગમાવે છે. એવા ભવેયાઓ દેવદેવીના વેશ લે છે અને લોકોની આગળ પાનની નાટકી ચતુરતા બતાવીને પ્રેક્ષકોને મોહિત કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવી દેવલીલાઓ જોનારા અને ભજવનારા જેકેનાં મન લોભ વડે મહિમ થઈ ગયેલાં છે; તેથી કરીને જે ઉએક સરળા નરકના અધિકારી છે.

૨૫૪-જે દુર્જનોને દૂતરાની જેમ ભજવાનો સ્વભાવ હોય તેમને સુખેથી ભજવા દેજો, તેમાં આપણું કશુંય બગડી જાય નથી. જેઓ ઈશ્વરના ભાવિક ભક્તો હશે તેમણે દુર્જનોના ભાવ ઉપર, તેમની ટીકાઓ ઉપર કદી લક્ષ આપવું જ ન જોઈએ; બલકે જો પોતાનાથી જની શકે તેમ હોય તો એવા દુષ્ટ લોકોની ક્ષેત્ર કરીને તેમને લોકોની આગળ ઉઘાડા પાડી દેવાં જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે એવાને માર્યા હોય તો પણ કાંઈ પાપ લાગે નહિ.

૨૫૫-કોઈ પણ દેવતા મંત્રનો જપ કરવા બેસીએ તો મનમાં કશા કારણથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો નક્કી સમજ લેવું જપ કરનારની પાસે એક લાંગીઓ આવી જિલો છે અને તેને આ ડાવી મારે છે. ક્રોધ એજ સાચો લાંગીઓ છે. “ફલાણો શૂદ્ર છે, દેવ

હો દેડ છે, ફલાહો ચમાર છે, ફલાહો ભંગીઓ છે, એમને અડ-
ક્યો નહિ, કોઈ એમનો છાયટો લેયો નહિ, કોઈ એમનો બોલ
પણ કાને પડવા દેયો નહિ.” અરે ! આતું તેવું કહેનારાઓ !
ચાહ તાખજો કે, ખરેખરો અંડાળ તમારી બહારની બાજુએ નથી,
પણ તે તો તમારી પોતાની અંદરજ ભરાઈને બેઠો છે. તે કોધ-
રૂપી અંડાળ છે. પહેલાં તો તેને બહાર કાઢીને શુદ્ધ થવાની
મેથા કરો. એ અંડાળ તમારા અંતઃકરણની અંદર ફરીથી પ્રવેશ
કરવા ન પામે, તેને માટે સાવધ રહેજો. તમે દરરોજ કોધરૂપી
અપવિત્ર ભંગીનો સંગ કરો છો અને તેની સાથે એક પંગતે
બેસીને નિત્ય લોજન કરો છો, તેની તમને ખબર છે કે ? તુકા-
રામ કહે છે કે જે નૈષ્કર્મ્ય પ્રજ્ઞ છે તેને તમારું સાધ્ય માનીને
જે જે સાધન કરવાં ઘટે તે કરવા માંડો.

૨૫૬-હું કાંઈજ નથી. હું કોઈનો નથી અને હું કોઈ
આમનો વાચી પણ નથી. સૌ અધિષ્ઠાનોનું એક માત્ર અધિષ્ઠાન
જે અદ્વય પ્રજ્ઞ છે તે હું એકલોજ છું. હું કહી જતો નથી,
આવતો નથી. મારે વિષે કાંઈ પણ બોલવું એ વ્યથા છે. કોઈ
મારું પોતાનું નથી અને કોઈ પરાયું પણ નથી. હું વાસ્તવિક
રીતે કોઈ પણ એક જણનો નથી, મને કોઈજગાડી શકતું નથી,
કોઈ મને હણી શકતું નથી. હું તો સદાકાળ છું, તેવો ને તેવોજ
છું. તુકારામ કહે છે કે મને નથી રૂપ, અને નથી નામનિશાન;
કર્મ અને અકર્મ બેઉનાથી હું વેગજો છું.

૨૫૭-અમારું પરમાર્થસાધન એ અમારે માટે એક પ્રકાર-
ની રમત જેવું છે, પણ તેના વટે જગતનું મરણ નીપજે છે;
કારણકે સદૃશ્ય સમજ્યા વિના લોકો દેખાદેખી-નકલ કરવા
લાગે છે અને મનથી એવું માની લે છે કે અમે પરમાર્થ કરીએ

રૂપદ-હાથમાં લીંગા હાથને ફેરવવામાં આવે છે. તેને કેવો કહેવો? એનું કરન ર આવે છે. એમ કહે છે કેમકે કહેવું પડે. આમે તો વિગતના રંગ પીળા નથી અને તે કદી દાગની નથી જેટલી પણ પીળા હોય નહિ. આ પ્રયત્ન મૂગજા સમાન છે, તેને એક વાર મનમાંથી મૂગસહિત વેગે કદી લીંગા જેટલે તે કદીથી ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી. હાથમાં માટીનું ટેકું લઈને તેને બાંગી બેવાં કોઈ દલાટો ચૂર્ણનું કિસ્સો જોવા મળવાનું હતું? પણ તે છતાં અવિવેદી ભાવ્યટીન જોઈને આ વાત સમજતી નથી. તુકારામ કહે છે કે સુદા ઘાટ તાપણ કદીને કોઈ કહે છે અને અગ્નિ સળગાવ્યો, પણ તેમ કથન તદ્દન વ્યર્થજ છે.

રૂપદ-નાટક કરનારા નટની માફક અમે નાના પ્રકારના વેશ પહેરીને સાંગોપાંગ સંસારવ્યવહારના ખેલ ખેલીએ છીએ પણ તેથી કરીને અમારો સ્વાત્મજોધજરાયળદલાઈજતો નથી બહુરૂપીની માફક અમે પણ આ સંસારની રમત રમવા બે છીએ, નાના પ્રકારના વેશ ભજવીએ છીએ, પણ અમારું ન

સ્વરૂપ શું છે તે અમે જાણીએ છીએ. બીજા અનેક રંગના યોગ વડે જીવ, પોતાને લાલ, પીળો, એવો ભાત ભાતના રંગયુક્ત માની લે છે; ઉદાહરણ તરીકે રક્ષટિકની પાસે જેવા રંગની વસ્તુ મૂકીએ તેવા રંગવાળો રક્ષટિક દેખાય છે, પણ તે છતાં રક્ષટિકના ઉપર કોઈ પણ રંગ વળગી જતો નથી. તુકારામ કહે છે કે અમે અમારા સ્વાત્મબોધમાં સ્થિર રહીને, આ સંસારથી અલિપ્ત રહીને, શાંત ભાવે નાના પ્રકારની કીડા કરતા રહીએ છીએ.

૨૬૦-હે હરિ! તારા સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયનું મારી જીવે એ શોડુંક પણ વર્ણન કરવાનો અપરાધ કરે તો મારી જીવ જરૂર પડે ત્યારે તારા સિવાય બીજું કોઈ પણ મને જરા જેટલું પણ પ્રિય લાગે તો મારું મસ્તક આપું ને આપું ખરી પડે. મારી આંખો વડે તારા સિવાય બીજા કોઈની લાણી પ્રેમથી મીંટ માંડીને બેઠું તો તેજઘડીએ મારી આંખોના ડોળા નીકળી પડે. હરિકથા સિવાય બીજી આડીઅવળી વાતો સાંભળવામાં જો મારા કાનને રસ પડે તો તેવા કાન હોય તો શું અને ન હોય તો શું? તુકારામ કહે છે કે જો ઈશ્વરનું મને એક ક્ષણ પણ વિસ્મરણ થાય તો મારો આ જન્મમારો નિષ્ફળ જ ગયો એમ હું માનું.

૨૬૧-શુદ્ધ ભાવસહિત પૂજન કરનારાએ સ્થાપિત કરેલી પ્રથમની મૂર્તિ પણ મોટા અપાવે છે. સારા માણસોનું નહારા માણસો આગળ કાંઈજ ચાલતું નથી; કારણકે જે સ્વભાવધીજ દુષ્ટ છે તેઓ પોતાની સ્વભાવિક દુષ્ટતા છોડતા નથી. દૂતરાની પૂંછડી કેમ દરતાં પણ સીધી થઈ શકતી નથી. નહારા પાત્રમાં સારો પદાર્થ જરી રાખીએ તો તેથી કાંઈ નહારું પાત્ર શુદ્ધ થવાનું હતું? કરવા લીંબાની લીંબોળીને ખાંડના પાણીમાં ડોળીને વાપીએ તો તેથી કાંઈ કરવો લીંબાનો મીઠો થવાનો

હતો? એ તો જેવું બીજા હોય તેવું જ તેમાંથી વૃદ્ધ નીવડે.
તુકારામ કહે છે કે ઇન્દ્રના પાંચમાંના વજ્રના કદાપિ ભાંગે
કકડા કરી નાખીએ તો પણ વજ્ર ને વજ્રજ રહેવાનું. જેવું હવે
વજ્રના કરતાં પણ કઠણ હોય તે કદી નરમ થનાર નથી.

૨૬૨-અમે જેની ઇચ્છા રાખના હતા તેજ અમારી સમક્ષ
આવીને ઊભા રહે છે; એથી કરીને હવે મોડેથી બોલવાનું કંઈ
પ્રયોજન રહ્યું નથી. હરિના નામરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે બધીય
વાતો સ્વર્ણ અને સુખરૂપ થઈ જાય છે. કોઈ મૂંઝા માણસને
સાકર બવરાવીએ તો તેને પોતાને તો સાકર ગણી લાગવા લાગે
પણ સાકર દેવી ગણી છે, તેવું વર્ણન તે બીજાની આગળ નહીં
કરી શકે. તુકારામ કહે છે કે હરિના સ્વરૂપનું પણ તે સાકર
જેવું છે. તેના અનુભવની વાતો બીજાને શી રીતે કહેવી? એટલે
માટે એને વિષે મૌન ધારણ કરવું એજ ઉત્તમ છે.

૨૬૩-પરમાર્થની ઇચ્છા રાખનારાએ સૌથી પ્રથમ એ સાધન
સાધી લેવાં જોઈએ. તે એ સાધન એ કે પરાયું ધન અને પર
સ્ત્રી. એ બે તો જાણે આલડછેટ હોય તેમ તેમનાથી દૂરતા
રહેવું. એટલું કરનારના ઘરમાં દેવી લાગ્ય અને તમામ પ્રકાર
ની સુખસંપત્તિ આવી ઊભાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે કે
લોકોનાં શરીર લાગવાનના ભંડારતુલ્ય બની જાય છે.

૨૬૪-મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ ઇત્યાદિ અવતારો આ
હિતને અર્થેજ પ્રકટ થયા હતા. 'હે પંઢરી
હાંક મારતાની વારજ તે વહેલા વહેલા
અમારી વિકૃત માવડી પરમ પ્રેમનો પાનો મૂ
ધાવણુ ધવરાવીને તૃપ્ત કરે છે. એમ ને એમ
તો જરાય શોધ્યા જડે એવા પાણી

તેમને કાને પડ્યો, એટલે તેજ ઘડીએ લક્ષ્મી લીડ લાંગવા સાડું
તે એકદમ ઊડીને આવવાના. અમને-લક્ષ્મીનોને સુંખ આપવું
અને અમારે માથે આવેલાં દુઃખનું નિવારણ કરવું, એજ તેમનું
કામ છે. મોટા ચંકટને પ્રસંગે લક્ષ્મીનો પક્ષ લઇને કલિકાળ-
ની સાથે લડવું એ તો તેમનો સ્વભાવ છે. તુકારામ કહે છે કે
માંદુરંગ, જે કૃપાના ભંડાર છે તે અમને પોતાના નામસ્મરણ-
રૂપી નોકામાં બેસાડીને જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારસરિતાને પેલે
પાર લઇ જાય છે.

૨૬૫-સૂર્યનાં કિરણ સૂર્યથી અળગાં થઇ શકતાં નથી;
તેમજ સૂર્ય તેનાં કિરણોથી અળગો થઇ શકતો નથી. સૂર્ય અને
તેનાં કિરણોની વચ્ચે જેવો અલેદ સંબંધ છે તેવોજ અમારી
અને અમારા દેવની વચ્ચે છે. એવા અલેદ સંબંધને લીધે અમારાં
અંતઃપ્રત્યંગમાં દેવજ વ્યાપી રહ્યા છે. સાકર અને તેની મીઠાશ
એ બેને અળગાં કરી શકાયજ શી રીતે? તુકારામ કહે છે કે જે
શુદ્ધનાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે આકાશના ગર્ભની અંદર લીન
થઇને નહિ જેવો જાની જાય છે.

૨૬૬-ઘોડું પણ શુદ્ધ હોય અને કદી દૂષિત ન થાય એવું
હોય અને જે યથાર્થ હોય એવા પદાર્થનેજ ગ્રહણ કરવો; જેનો
કદી પાતુ છેટો ન આવે એવા અખૂટ પદાર્થનુંજ ગ્રહણ કરવું.
જેમ નાના બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ નીપજે અને તે વૃક્ષમાંથી
પાટાં કોટિ કોટિ બીજ પેદા થાય અને એમ જેની ઉત્તરોત્તર
વૃદ્ધિ થતી જાય એવી કોઈ વસ્તુ હોય તો તેમાંજ પોતાનું
ચિત્ત પડેલી રાખવું. તુકારામ કહે છે કે જેમ તેમ કરીને આપણું
મનમ હિતજ સાધી લેવું, એજ સો વાતની એક વાત.

૨૬૭-સર્વવ્યાપી, સ્વતઃસિદ્ધ અને એકરસ એવા તો એક

રમેશ્વરી જે મો મોનું જીવન જીવે તેવું જ તેમાંથી વૃદ્ધ નીવે.
તુકારામ કહે છે કે ઇન્દ્રના કામમાં વચનના કાલિ સંકેતે
કદા કરી નાખીએ તેમણે વચન ને વચન રહેવાનું. એનું કૃત
વચનના કરના પણ કદા જીવ ને કદી નરમ થનાર નથી.

૨૬૨-અમે જે ની મનઃ રાજના હતા તેજ અમારી સમક્ષ
આવીને ક્રોધ રહે છે. એથી કરીને હવે એકથી બોલવાનું કું
પ્રયોજન રહ્યું નથી. દગિના નાનકડાની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે બધીજ
વાતો સરળ અને સુખદાયક થઈ જાય છે. કોઈ મૂંઝા માણસને
સાકર બવરાવીએ તો તેને પાતળે તે સાકર મળી લાગવાની
પણ સાકર દેવી મળી છે, તેનું વર્ણન ને બીજાની આગળ નહિ
કરી શકે. તુકારામ કહે છે કે દરિન. સ્વરૂપનું પણ તે સાકર
જેવું છે. તેના અતુલ્યની વાતો બીજાને શી રીતે કહેવી? એટલે
માટે એને વિષે મૌન ધારણ કરવું એજ ઉત્તમ છે.

૨૬૩-પરમાર્થની ઇચ્છા રાજનારાએ સૌથી પ્રથમ બે સાધને
સાધી લેવાં જોઈએ. તે બે સાધન એ કે પરાયું ધન અને પરાયો
શ્રી. એ બે તો જાણે આલડછેટ હોય તેમ તેમનાથી દૂરતા
રહેવું. એટલું કરનારના ઘરમાં દેવી લાગ્ય અને તમામ પ્રકાર
ની સુખસંપત્તિ આવી જિલાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે જે
લોહોનાં શરીર લગવાનના લંડારતુલ્ય બની જાય છે.

૨૬૪-મત્સ્ય, કચ્છપ, વરાહ ઇત્યાદિ અવતારો આપણે
હિતને અર્થેજ પ્રકટ થયા હતા. 'હે પંઢરીનાથ'! એવું કહી
હાંક મારતાની વારજ તે વહેલા વહેલા દોડી આવે છે અને
અમારી વિકૃત માવડી પરમ પ્રેમનો પાનો મૂકીને અમને પ્રેમ
ધાવણ ધવરાવીને તૃપ્ત કરે છે. એમ ને એમ તેમને જોળવા નો
તો જરાય શોધ્યા જડે એવા તે નથી; પણ જ્યાં લક્ષ્મીનો પા

તેમને કાને પડ્યો, એટલે તેજ પડીએ જાણતી બીડ ભાંગવા સાડુ
તે એકદમ ઊડીને આવવાના. અમને-જાણજનોને મુખ આપવું
અને અમારે માથે આવેલાં દુઃખનું નિવારણ કરવું, એજ તેમનું
કામ છે. મોટા સંકટને પ્રગળે જાણતો પશુ લઈને દલિકાળ-
ની સાથે લઈવું એ તો તેમનો સ્વભાવ છે. તુકારામ કહે છે કે
ખાંડુરંગ, જે કૃપાના બંડાર છે તે અમને પોતાના નામસ્મરણ-
રૂપી નોકામાં બેસાડીને જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારસરિતાને પેલે
પાર લઈ જાય છે.

૨૬૫-સૂર્યનાં કિરણ સૂર્યથી અજગાં થઈ શકતાં નથી;
તેમજ સૂર્ય તેનાં કિરણોથી અજગો થઈ શકતો નથી. સૂર્ય અને
તેનાં કિરણોની વચ્ચે જેવો અલેદ સંબંધ છે તેવોજ અમારી
અને અમારા દેવની વચ્ચે છે. એવા અલેદ સંબંધને લીધે અમારાં
અંગ-પ્રત્યંગમાં દેવજ વ્યાપી રહ્યા છે. સાકર અને તેની ગીઠાશ
એ બેને અજગાં કરી શકાયજ શી રીતે? તુકારામ કહે છે કે જે
શબ્દનાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે આકાશના ગર્ભની અંદર લીન
થઈને નહિ જેવો જની જાય છે.

૨૬૬-થોડું પણ શુદ્ધ હોય અને કદી દૂષિત ન થાય એવું
હોય અને જે યથાર્થ હોય એવા પદાર્થનેજ ગ્રહણ કરવો; જેનો
કદો પણ છેટો ન આવે એવા અખૂટ પદાર્થનુંજ ગ્રહણ કરવું.
જેમ નાના બીજમાંથી મોટું વૃક્ષ નીપજે અને તે વૃક્ષમાંથી
પાછાં ટોટિ ટોટિ બીજ પેદા થાય અને એમ જેની ઉત્તરોત્તર
વૃદ્ધિ થતી જાય એવી ટોઈ વસ્તુ હોય તો તેમાંજ પોતાનું
ચિત્ત પરોવી રાખવું. તુકારામ કહે છે કે જેમ તેમ કરીને આપણું
મરમ હિતજ સાધી લેવું, એજ સો વાતની એક વાત.

૨૬૭-અર્થવ્યાપી, સ્વતઃસિદ્ધ અને એકરસ એવા તો એક

હતો? એ તો જેવું બીજા હોય તેવુંજ તેમાંથી વૃદ્ધ નીરવે
તુકારામ કહે છે કે ઈન્દ્રના હાથમાંના વજ્રના કદાપિ સંગે
કકડા કરી નાખીએ તોપણ વજ્ર તે વજ્રજ રહેવાનું. જેવું કદા
વજ્રના કરતાં પણ કઠણ હોય તે કદી નરમ થનાર નથી.

૨૬૨-અમે જેની ઈચ્છા રાખતા હતા તેજ અમારી મન
આવીને ઊભા રહે છે; એથી કરીને હવે મોડેથી બોલવાનું
પ્રયોજન રહ્યું નથી. હરિના નામરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે બધી
વાતો સરળ અને સુખરૂપ થઈ જાય છે. કોઈ મૂંઝા મનુષ્ય
સાકર અવરતીએ તો તેને પાતાને તો સાકર ગણી લાગવા
પણ સાકર કેવી ગણી છે, તેનું વર્ણન તે બીજાની આગળ
કરી શકે. તુકારામ કહે છે કે હરિના સ્વરૂપનું પણ તે સાકર
જેવું છે. તેના અનુભવની વાતો બીજાને શી રીતે કહેવી? એ

તેમને કાને પડયો, જોટલે તેજ ઘડીએ ભક્તની ભીડ ભાંગવા શાસ્ત્ર
તે એકદમ ભીડીને આવવાના. અમને-ભક્તજનોને શુંખ આપવું
અને અમારે માથે આવેલાં દુઃખનું નિવારણ કરવું, એજ તેમનું
કામ છે. મોટા સંકટને પ્રસંગે ભક્તોને પક્ષ લઈને કલિકાળ-
ની સાથે લડવું એ તો તેમનો સ્વભાવ છે. તુકારામ કહે છે કે
પાંડુરંગ, જે કૃપાના ભંડાર છે તે અમને પોતાના નામસ્મરણ-
રૂપી નોકામાં બેસાડીને જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારસરિતાને પેલે
પાર લઈ લાય છે.

૨૬૫-સૂર્યનાં કિરણ સૂર્યથી અળગાં થઈ શકતાં નથી;
તેમજ સૂર્ય તેનાં કિરણોથી અળગો થઈ શકતો નથી. સૂર્ય અને
તેનાં કિરણોની વચ્ચે જેવો અલોદ સંબંધ છે તેવોજ અમારી
અને અમારા દેવની વચ્ચે છે. એવા અલોદ સંબંધને લીધે અમારાં
અંગ-પ્રત્યંગમાં દેવજ વ્યાપી રહ્યા છે. સાકર અને તેની મીઠાથ
એ બેને અળગાં કરી શકાયજ શી રીતે? તુકારામ કહે છે કે જે
શુદ્ધનાદ ઉત્પન્ન થાય છે તે આકાશના ગર્ભની અંદર તોન
થઈને નહિ જેવો જાની લાય છે.

૨૬૬-મોઢું પણ શુદ્ધ હોય અને કદી દૂષિત ન થાય એવું
હોય અને જે ચદાર્થ હોય એવા પદાર્થનેજ અડણ કરવો; જેનો
કદી પણ ઉટો ન આવે એવા અખૂટ પદાર્થનુંજ અડણ કરવું.
જેમ નાના બીજમાંથી મોઢું વૃક્ષ નીપજે અને તે વૃક્ષમાંથી
પાછાં દોટિ દોટિ બીજ પેદા થાય અને એમ જેની ઉત્તરોત્તર
વૃદ્ધિ થતી લાય એવી દોઈ વસ્તુ હોય તો તેમાંજ પોતાનું
ચિત્ત પડેલી રાખવું. તુકારામ કહે છે કે જેમ તેમ કરીને આપણું
મરમ દિલજ સાધી લેવું, એજ સો વાતની એક વાત.

૨૬૭-સર્વવ્યાપી, સ્વતઃસિદ્ધ અને એકરસ એવા તો એક

ઈશ્વરજ છે. બીજા બધા પદાર્થો તેમના પોતપોતાના કુષ્ઠ
અવગુણ વડે એક બીજાથી પૃથક્ ઓળખાઈ આવે છે. કહેવાઈ
તાત્પર્ય એવું છે કે કોઈ પણ બે પદાર્થ જરાજર એક સરખા
હોતા નથી. જેઠની વચ્ચે કાંઈ ને કાંઈ તફાવત તો હોવાનોજ.
શેરડી અને ડુંગળી જેઠ એક ક્યારીમાં પેદા થયાં હોય, તોપણ
શેરડી તે શેરડી અને ડુંગળી તે ડુંગળી. તુકારામ કહે છે કે શેર
અને અમૃત કદી એક સમાન થવાનાં હતાં ?

૨૬૮-આ સંસારમાં શાંતિના સિવાય બીજું કશું મુખ્ય જ
નહિ. શાંતિના સિવાય જે છે તે બધું દુઃખજ છે, એમ સમજ
ને સૌએ શાંતિ ધારણ કરવી જોઈએ. એ શાંતિનો આધાર
લઈને તમે ભવનદીને તરીને જન્મમૃત્યુની પેલેપાર જઈ શકો.
જે દુઃખની અંદર કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિનો વાસો હશે તો તેમાં
ગનમાં ચિન્તા અને શરીરમાં નાના પ્રકારના વ્યાધિઓ પેદા થશે.
તુકારામ કહે છે કે જ્યાં એક વાર શાંતિનો અભાવ થયો, એટલે
ત્રિવિધ તાપ તમારા શરીરમાં આપોઆપ વાદ્યા આવવાનાજ.

૨૬૯-ખાંડનું રમકડું લઈને જોઈશું તો જ્યાંથી જોઈશું ત્યાં
નહી ખાંડ ને ખાંડજ; ખાંડના રમકડામાં ખાંડ સિવાય બીજું કંઈ
હોય ? તેજ પ્રમાણે આ નામરૂપાત્મક જગતમાં અંદર અને
બહાર જ્યાં જુઓ ત્યાં એક દેવજ વ્યાપીને બેઠા છે. પાણી અને
તેમાં 'સાત્ત' એક બીજાથી જિનન નથી. તુકારામ કહે છે કે સૌનું
જન્મ એકવારના કાળીના તો બેની વચ્ચે માત્ર નામનોજ તફાવત
હોઈ શકે છે. એટલે જો તમે જન્મ મરણના ચક્રમાંથી
ઉતરવાનું છે અને તેમનામાં કંઈક બેઠું
અને તે જન્મ મરણના ચક્રમાંથી ઉતરવાનું છે.

અતિ તુચ્છ સમજે છે; તેની આચી સંપત્તિ તો સદાકાળ દેવજ હરિભરણ કરવામાંજ રહેલી છે. ઇંદ્રત્ર વગેરે જે જે દિવ્યભોગો છે તે બધા બ્રહ્મની દૃષ્ટિએ ભોગ નથી, પણ દેવજ ભવદોગનાજ પ્રકાર છે. સાર્વભૌમ પદના પ્રતિ પણ નજર કરવાનું બ્રહ્મતોને પ્રલોભન થતું નથી. પાતાલાધીશ બલિરાજ, તેને પણ બ્રહ્મતો તો અતિ દરિદ્રજ લેજે છે. યોગ અને યોગદ્વારા પ્રાપ્ત થતી નાના પ્રકારની સિદ્ધિઓ જે બધીજ બ્રહ્મતને સારહીન ભાસે છે. મોક્ષના જેવું અનુપમ સુખ તે પણ બ્રહ્મતની નજરે સુખ નથી, પણ દેવજ ફાળજ છે. તુકારામ કહે છે કે બ્રહ્મતને તો એક હરિને બાદ કરીને બીજું બધુંજ આભરુછે જેવું નિંદ અને વળનીય લાગે છે.

૨૭૧-મહોદો એક જાતનો એવો પદાર્થ છે કે તેની આસ-પાસ સૂતરનો દોરો લપેટીને અગ્નિમાં નાખીએ, તોપણ તે દોરાને આંચ ન આવે. મહોદોની સાથેના સંસર્ગને લીધે અગ્નિ તે દોરાને ઠાંઈજ કરી શકતો નથી. આ વાત સૌના પ્રત્યક્ષ અનુ-ભવમાં આવે એવી હોવાથી તેની સાબિતીની કરીજ નહીં. એવીજ રીતે આપણા સૌના ટ્વામી જે પરમાત્મા છે, તેમનો આશ્રય લેનાર બ્રહ્મતો તેમના એવા અંગબૂત બની જાય છે કે તેમના રૂપનો કાલાદિક વડે નાશ થઈ શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે ઘોડાને ગળે જે એકજ શુભ ચિહ્ન હોય તો તે શુભ ચિહ્નને પ્રતાપે તેનાં બીજાં તમામ અશુભ લક્ષણો રદ થઈ જાય છે અને તે ઘોડો ઉત્તમ ગણાય છે.

૨૭૨-હે દેવ! તારે મારી સાથે મિથ્યા લગાડીપણું કરવું નહિ અને મારી મલક-મરકરી પણ કરવી નહિ; કારણકે હું કાંઈ ઠાંગરનાં છોડાં જેવો હલકો નથી. તું તારા મોટાપણાનું અભિમાન તારા મનમાંથી કાઢી નાખજે અને સીધો સાચો મારી

સામે આવીને બેસજે. જે તારે તેમ ન કરવું હોય તો તારું કાળું મોઢું લઈને મારા આગળથી ચાલ્યો જજે. અહીં મારી આગળ તારી જૂઠી લાઘરી ચાલવાની નથી. તુકારામ કહે છે કે તું મને ઓળખે છે? હું તો વિખણેનો દાસ છું; શું રસિક છે અને શું નીરસ છે તે હું સારી રીતે જાણું છું.

૨૭૩-દેવની ભક્તિ કરવાને સારૂ એકલો લાવજ યોગ્ય સાધન છે. વધારે શું કહું? લાવ એજ ભગવાન છે. જે સ્વભાવે શુદ્ધ છે તેને ધન્ય છે; કારણકે તેના અંતઃકરણમાં સંશયનો ઉદય થવાનો સંભવ નથી. દેવના પ્રતિ તેની એટલી બધી પ્રીતિ હોય છે કે દેવને લગતી કોઈ પણ વાતનો પ્રસંગ બિલો થતાં તેના મનમાં લાવોદ્ગમ થઈ આવે છે. તુકારામ કહે છે કે આવો માણસ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાને અધિકારી છે એ વાત તદ્દન ઉઘાડી છે.

૨૭૪-સન્માન એ તો સન્માનના પ્રસંગ પૂરતુંજ સત્ય છે; બાકી વાસ્તવિક રીતે સત્ય વસ્તુ તો એકલા પાંડુરંગ છે, જેના વિષે હૃદયમાં નિશ્ચય થઈ જાય તો તે નિશ્ચયનેજ સાધન-ભજનનું પરિપક્વ ફળ માની લેવું. પ્રાપ્તિ કરવા કરતાં પ્રાપ્ત વસ્તુનું રક્ષણ કરવાનું કામ વધારે સુશ્કેલ છે. દાખલા તરીકે કોઈને ઉત્તમ પ્રકારનું ભોજન તો દેવયોગે મળી આવ્યું, પણ જે તે પરચું નહિ અને પેટમાંથી પાછું નીકળી ગયું તો તે ભોજન ખાનારને વધારે કષ્ટદાયક નીવડવાનું. વળી કોઈ એક ગૃહસ્થને, ધારો જંગલમાં લૂંટારાઓએ ઘેરી લીધો, તેમના પંજમાંથી તેને તેમ કરીને છૂટો થઈને નાઠો; અને એવો છુવ લઈને નાઠો દોડ્યો દોડ્યો પોતાના ગામને સીમાડે આવી પહોંચ્યો; પાંચ પહોંચતા વારનેજ તેના રામ રમી ગયા. આથી કરી ગામના સીમાડા સુધી દોડી આવવાનો તેનો પરિશ્રમ ફાલ્યો.

ગયોને? તેના પરિશ્રમનું ફળ પરિશ્રમમાંજ સમાઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે કોઈ માણસ પ્રયત્ન કરીને પોતાના હૃદયમાં શૌચને સંચાર કરે; પણ ત્યાં ખરેખરી લડાઈમાં જવાનો વખત આવી લાગે ત્યારે તો તેવા પુરુષને રણની વાટ ઘણી વસમીજ લાગવાની.

૨૭૫-હૃદ અને દુરાચારી લોકો પોતાના અવગુણને છોડતા નથી; અને કોઈ તેમને ખરાને ખરું કહે અને તેમની પોલ ઉઘાડી પાટે તો તેમની સત્તામણી કરવા લાગે છે, પણ એક વાર જ્યારે તેમને તેમની કરણીનું ફળ આજવાનો વખત આવી લાગશે અને યમદંડના ઝપાટાથી તેમનું તાલકું ફૂટી જશે ત્યારે તેમની શી રહે યશે? યમલોકમાં જ્યારે તેમનાં પાપપુણ્યનો હિસાબ થશે ત્યારે તેમને બહુ ભારે પડી જવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે હે વિભા! મારા આવા ઉપદેશરૂપી બોલ તેમને અપ્રિય લાગે છે.

૨૭૬-આજસુધીમાં મેં મારે હાથે જેમને જેમને દુઃખ દીધું હશે તે બધાં મારાં પાપનો આજે સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો છે; કારણકે જેમના સાંનિધ્યમાં અશુભનો ઓળો પણ પડતો નથી એવા પાંદુરંગની મેં સંગતિ કરી છે. મારા ઉપર આવી પડતા શુભદુઃખાદિના ભોગ હું નહિ પણ પાંદુરંગ ભોગવી છૂટશે. (કુવપદોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે) પાંદુરંગની સંગતિ કર્યાથી સર્વ પ્રકારનાં બોળન વગર મહેનતેજ આવી મળે છે. તુકારામ કહે છે કે અમને તો તેમના યોગ વટે એવી તૃપ્તિ થઈ ગઈ છે કે તેમાં કાંઈ મળ્યાજ નહિ.

૨૭૭-ગાથા લોકો નારાયણથી વિમુખ થઈ ગયા છે, તેથી કરીને તેઓ નિર્જાળ જની ગયા છે. એવા લોકો મૃત્યુલોકને વિષે મનુષ્યરોહની પ્રાપ્તિ કર્યા છતાં પોતાનું સાચું હિત સાધી દેતા નથી અને તેમ કરીને તેઓ પોતાની હત્યા પોતાને હાથે

કરે છે-અર્થાત્ યમની સજાને પાત્ર થાય છે. એવા ભક્તિહીન લોકોનાં પાપપુણ્યની તપાસ થયા પછી જે જે યોનિમાં જન્મ લેવા યોગ્ય તેમનાં કર્મ હોય તે તે યોનિઓને તેઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં પડીને અતીવ દુઃખ ભોગવે છે. તુકારામ કહે છે કે નઠારાં કર્મનાં દેવાં માઠાં દેખાવે છે તે જોઈ લેજો.

૨૭૮-અહીં તો બ્રહ્માનંદના કંકા વાગી રહ્યા છે. અહીં ભાવને જીતી લઈને તેની ગરદન ઉપર પગ મૂકીને વૈકુંઠ જવાનાં પગથિયાં તૈયાર કરી દીધાં છે. અહીં કાળનું કાંઈ ચાલ નથી અને પરકીય દેહાશ્રિત આશ્રમને સારૂ અવકાશ નથી તુકારામ કહે છે કે હવે વૈકુંઠ જવાનું બહુજ સહેલું થઈ ગયું છે અને ત્યાં જઈને વિકૃલને મળવાનું તો રમત જેવું થઈ ગયું છે.

૨૭૯-કલ્પવૃક્ષ કદી પોતાની પાસે આવેલા યાચકને નિરાશ કરતું નથી. હે દેવ! તમે તો સૌમાં સર્વોત્તમ છો, પણ તમે તમારો ધર્મ ભૂલી ગયા છો. પારસમણિનો એવો ધર્મ છે કે લોઢાનો સ્પર્શ કરતાંને વારજ તેનું સોનું બનાવી જ દે. પારસમણિનો ધર્મ તમારી જ બક્ષિસ છે. તે તો પોતાના કર્તવ્ય ભાન સદાય જાગૃતને જાગૃતજ રાખે છે, પણ તમે તમારો ધર્મ ભૂલી જાઓ છો. તુકારામ કહે છે કે આ વાત મેં દેવની સમક્ષ મોટે અવાજે કહી હતી.

૨૮૦-પોતાના દેહરૂપી ધરની અંદર દેવની પધરામણી ઠરાવવી એ ઉત્તમ છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક કર્મમાં દેવનું સાંનિધ્ય અનુભવવું-સૂતાં, ખેસતાં, હરતાં ફરતાં, ખાતાં પીતાં-હરેક કામમાં દેવની સંગતિનો અનુભવ કરવો. એવું કરવાથી અંતઃકરણના સંકલ્પવિકલ્પાદિ ધર્મોનો હ્રાસ થઈ જશે અને

પુણ્યપાપનો પણ કાય થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે સદાકાળ ગોવિંદની સાથેના યોગનો સુકાળ થઈ જશે.

૨૮૧-દેવ અને મનુષ્ય, એ બેની વચ્ચેમાં એક સાહજિક અંતરપટ આવીને પડેલો છે. તે અંતરપટ એવા પ્રકારનો છે કે મનુષ્યોએ દેવની સાથે અબોલા લીધા છે. તેવીજ રીતે દેવે પણ મનુષ્યોની સાથે અબોલા લીધા છે. તેઓ છે ક્યાં તેનો પણ પૂરો પગો લાગતો નથી. બેઉ જણ પોતપોતાને સ્થાને હોવા છતાં દુન્ય જેવા દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ અને મનુષ્ય એ બેની વચ્ચેમાં એવો ભેદજ કયો છે ?

૨૮૨-આપણે આપણા ઘરમાં દેવનું પૂજન કરવા બેઠા હોઈએ અને એવે વખતે કોઈ સંતમંડળી ત્યાં આવી પહોંચે તો દેવપૂજ પડતી મૂકીને પણ સંતોનું સ્વાગત કરવું જોઈએ, તેમને બેસવાને આસન આપવું જોઈએ અને તેમનું યથાવિધિ પૂજન કરવું જોઈએ. આપણે જે દેવની પૂજા કરતા હોઈએ તે દેવ, શ્રાવિશ્રામ હોય કે વિષ્ણુની મૂર્તિ હોય, ગમે તે હોય; અને આપણે આંગણે આવેલા સંત પુરુષ ગમે તે જાતિના હોય, તોપણ તે પૂજનીય છેજ. તુકારામ કહે છે કે એવે પ્રસંગે દેવોની પૂજના કરતાં વૈષ્ણવમંડળીની પૂજા વધારે અગત્યની છે.

૨૮૩-જો દેવના સાચા ભક્ત હોય અને જેણે દેવની સાચી સેવા દીધી હોય તેને કોઈ પણ જીવના તરફથી ભય રાખવાનું કારણજ શું ? એવો ભક્ત દેવની સાથે વાદમાં ગિતરીને ઉત્તરોત્તર અધિક આનંદનો લહાવો લે છે. આપણે આપણા સાચા ધર્મનું અનુસરણ કરતા રહીને બીજાના મર્મસ્થળને સ્પર્શ કરે એવું કદીશું તો તે કદાચ તેથી મર્માહત થશે, તોપણ તે સદન કરી જશે. તુકારામ કહે છે કે મારા ગોદામાંથી જે વાળી નીકળે છે

તેનું વિઠ્ઠલની આગળ સન્માન થાય છે.

૨૮૪-દેવના યોગ વડે મારો જીવ તૃપ્ત થયો છે અને સંસાર મને કડવો ઝેર જેવો થઈ ગયો છે. હવે તો મને હરિહરના આનંદયુક્ત ચિંતનના ઓડકાર આવવા લાગ્યા છે. જેના શરીરમાં ખીલને વીંધી નાખવાનું જળ છે એવા દેવનું સેવન કર્યાથી જે તૃપ્તિ થાય છે તે તૃપ્તિ, તુકારામ કહે છે કે, કદી ક્ષીણ થતી નથી; અર્થાત જેને એવી તૃપ્તિ એક વાર થઈ ચૂકી છે તેને કદી કોઈ વાતની ભૂળ લાગવાની નથી.

૨૮૫-હરિનું નામ એ તો સારનો પણ સાર છે; અર્થાત્ હરિનામનું નિત્ય ચિંતન કરે છે, તેને શરણે આવીને યમદેવ તેનો દાસ થઈ રહે છે. નામ તો મધુરથી મધુર વસ્તુ છે, એવું બધીને તમે તમારી વાણી વડે પુરુષોત્તમનું ચિંતન કરો. મહાદેવ પણ એજ નામનો જપ કરે છે. એજ નામ વડે વાલ્હા કોળી મોક્ષ પામી ગયો. તુકારામ કહે છે કે નામનો મહિમા આથી વધારે શું ગાઉં ? ખરેખર મારા વિઠોળાના ચરણયુગલ મુક્તિને દેનારા છે.

૨૮૬-હું હરિના ગુણ ગાઉં તો છું, પણ એવે વખતે મનમાં જે પ્રકારનો ભાવ હોવો જોઈએ તેનો મારામાં અભાવ છે. હું તો એવું સમજીને કીર્તન કરું છું કે લોકો મારું કીર્તન સાંભળે અને મારી વાલ્હાડ કરે; પણ હે દેવ ! તમે તો પતિત પાવન છો. મને પાવન કરીને તમે તમારું વચન સત્ય સિદ્ધ કરો. મારા અંતઃકરણના ઉપર તમારી પવિત્ર શક્તિનો પ્રભાવ જતાવો. હું ક્યારેનો દાસ છું એવું હું મારે મોઢેથી કહું છું તો ખરો, પણ મારા ચિત્તમાં માયા, લોભ અને આશાનૃપ્ણનો વાસો છે. તુકારામ કહે છે કે હું જહાદારથી જેવા ભક્તનો વેશ ધારણ કરું છું તેવા હું અંદરથી નથી. મારા અંતઃકરણમાં હજી ભાવભક્તિ લેશમાત્ર પણ નથી.

૨૮૭-જે માણસ પોતાની પાસે પૈસા હોવા છતાં પુણ્યદાન કરતો નથી અને સરકારી અદાલતોમાં દાવા લડવામાં, સરકારી દંડ ભરવામાં મનમાન્યા પૈસા ખર્ચવી નાખે છે, અને રાજ ભઠ્ઠીને સરકાર-દરગાહ દરોને હબરો રૂપિયાની ગરબાદી કરી નાખે છે; તેવાને જન્મ આપતી વખતે તેની મા પ્રસૂતિવેદનાથી મરીજ કેમ ન ગઈ કે જેથી આવા દુષ્ટનો જન્મજ ન થવા પામત ? જેમને હરિકથા સાંભળતી વખતે આંખમાં ઝાંકાં આવે છે અને જેમ પાળેલો કૂતરો આખી રાત ભગીને પોતાના માલિકનું ઘર સાચવે છે તે પ્રમાણે જે સ્ત્રીની સાથે મૈથુનાદિમાં આખી રાત ભગે છે અથવા તો જેમને પોતાની સ્ત્રીની સાથે રતિક્રિયા કરતાં લગ્ન આવે છે અને ઘરની નોકરદીની ખાટલી ઉપર આનંદ-પૂર્વક પડી રહે છે; તુકારામ કહે છે કે તેવા નર નીચ અંડાળના કરતા પણ વધારે નીચ છે.

૨૮૮-જે પોતાને મોઢથી શ્રદ્ધાજ્ઞાન પારવિનાતું બોલ્યા કરે છે, પણ મનમાં ધન અને માનની તૃષ્ણાને પોષણ આપે છે, તેવાની સેવા કરવાથી જીવને શી રીતે સુખશાંત મળવાનાં હતાં ? પોતાના પેટ ભરવાને માટે સંતનો વેશ લેનારા તો આ કલિકાળમાં પુષ્કળ વધી પડ્યા છે. ખરેખરા સંત તો વિરલજ છે. તુકારામ કહે છે કે એવાને હું સાદાંમં નમસ્કાર કરું છું.

૨૮૯-માયું મૂંઠાવીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા કરતાં ચિત્તની અંદર નાના પ્રકારની વિપયવાચનારૂપી જે જટા બેસી છે, તેને એક-વારની સામટી મૂંઠાવી નાખીને મેં ગારૂં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી લીધું છે. દેહાત્મભાવ એજ ખરેખરો દોષ છે. તેને મેં તદ્દન નિર્મૂળ કરી દીધો છે. વિપય અને વિપયી એ બેઉનો પુનઃ પુનઃ ઉદ્ભવ સાથી થાય છે, તેના વિપે વિચાર કરીને અનુતાપરૂપી જળમાં મેં સ્નાન

કરું છે. ત્યાંપછી યજ્ઞગિદિ કરવાને વાસ્તે આત્મરૂપી અગ્નિની અંદર દેહરૂપી હૃતદ્રવ્યને દોઢાંને હવન પણ મેં કરી નાખ્યો છે. જે જે કારણોને લીધે જીવ અને શિવનો ભેદ પેદા થયો હતો તે તે કારણોનો નાશ કરીને અને અજ્ઞાનનો ક્ષય કરીને જીવ અને શિવનું નાર્ત્તિક સ્વરૂપ જે પ્રહાર્યતન્ય છે, તેની સાથે હું તદ્રૂપ બની ગયો છું એમ તુકારામ કહે છે.

૨૯૦-ત્રણ લોકનું રક્ષણ કરતાં જે દેવને કદી થાક લાગતો નથી તેમને અમારું રક્ષણ કરવામાં શો મોટો ભાર પડી જવાને હોતો ? પથ્થરનાં પડની નીચે વસનારાં દેડકાંના મોઢામાં કોઈ આહાર દઈ આવતું હશે ? નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓ તથા અન્ય વગેરે પ્રાણીઓ, જેઓ પોતાના ખાદ્ય પદાર્થોનો જરા પણ સંચ કરતાં નથી તેમનું પણ દેવ રક્ષણ અને પાલન કરે છેજ. તુકારામ કહે છે કે મેં તો મારો તમામ ભાર તેમના ઉપર છોડી દીધો છે દયાના સમુદ્રસમાન મારા દેવ મારી કદાપિ ઉપેક્ષા કરનાર નથી.

૨૯૧-હે દેવ ! તમારા નામનું કીર્તન કરવાથી દોષમાર્ગ નાશ થઈ જાય છે, એવું ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાં તમે તમારે સંમુખેજ કહ્યું છે; ત્યારે હવે તમે તમારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કેમ થવા દો છો ? તમને પાપનો ભય લાગે છે અને અમને પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરવાનો ભય લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારી સેવા કાળેકાળનો પરાજય કરે છે.

૨૯૨-હે નારાયણ ! તમે મારા હુઃખનો તથા સંતાપનો ક્ષય કરો. તમે મારા મનમાંજ તમારો વાસો કરીને ત્યાંજ રહી જાઓ; અને એવું કરી દો કે જેથી કરીને મારી તમામ વૃત્તિઓ સદાકાળ તમારા ચરણોમાંજ સ્થિર થઈને રહે. મારા મનના લાડ-દોડને તમે પૂર્ણ કરો; અર્થાત્ હમણાં જે કાંઈ વાનાં તમારી પાસે

માઝ્યાં તે તે વાનાંતું મને દાન કરો. વૃકારામ કહે છે કે તમે તો દીન જનોનાં દુઃખનો ક્ષય કરનારા છો.

૨૬૩-હે દેવ ! હું તો રાંકનો રાંક અને દીનનો પણ અતિ-દીન છું. મારામાં જે અભિમાનનો અંશ છે તે અભિમાન તમારા સંબંધને લઈને છે, એટલા માટે એ અભિમાન માફ નહિ પણ તમારું છે. હું તમારે શરણે આવ્યો છું. હે કૃપાળુ ! દીન જનોના ક્ષામી એવું તમારું એક નામ કહેવાય છે. તે નામને ખાતર તમે માફ રક્ષણ કરો. વૃકારામ કહે છે કે તમે અમને તરછોડી કાઢો તે તમારા ગુણ જોતાં સાફ ન કહેવાય.

૨૬૪-મને અન્નની ભૂખ લાગે છે એટલા વાસ્તે હું અન્નનું મેવન કરું છું, એમ નહિ તો સર્વસાક્ષી જનાર્દનના માનની ખાતર હું તેમ કરું છું. મેં તો શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એ બેઉ પ્રસંગો-માં એટલા દેવનેજ સાક્ષી કરી રાખ્યા છે. ખાતી વેળા પોતાનાં બ.ગદોને ખવડાવી-પિવડાવીને તૃપ્ત કરે તેજ પિતા. જ્યાં સારાં નદારાં તમામ કર્મો પૈકી કશું અવશિષ્ટ રહેવા પામ્યુંજ નથી, બધાંજ કર્મ ગળીને ખાક થઈ ગયાં છે, એવું જે એક આત્મપદ તે મારે સાફ ખાદી રહેવા પામ્યું છે અને ત્યાંજ મેં અવસ્થિતિ કરી છે, એવું વૃકારામ કહે છે.

૨૬૫-કોઈ ચાંત પુરુષ પાણી માગે તો તેને એક ચાંગળું પાણી પણ આપે નહિ અને પોતાની રખાતને નહાવા સાફ પાણીનો દેખડો જઈને મૂકી આવે; ચાંતોને દેખીને મારો પાઠપૂજા કરવાનો અજ્ઞાન થયો છે, મને હમણાં કુરચ્છદ નથી એવો જવાબ દે અને રખાતનાં હાકરાંને બચીએ કરવા બેસે; સંતોને જોઈને આટો રસનો પકટ અને રખાતનાં લૂગડાં ઘડાપૂર્વક ધામ લાવે, એવા આજ્ઞમના મોદા ઉપર વૃકારામ કહે છે કે યુક્તવું બેઈએ; એવા

૧૩ નામ ભારી છઠ્ઠેને મીઠું મીઠું લાગે છે. તુકારામ કહે છે : તારા પ્રમાણમને સાદું હું ટંગવળી મઢું ૧૩, મારે તું જટ જટ મલ્યો આવ.

૨૬૮-હું મારા છવળાવને ક્ષીધે જન્મમૃત્યુરૂપી પ્રાંત્રાણી અંદર જૂંથવાઈ પડ્યો હતો, પણ મારા સ્વપદાક્રમ વડે તેમાંથી છટો થઈ ગયો છું. જેમ દહીંને વલોપીને જોઈ વાર છાગ્ર અને માખણ છટાં પાડીએ અને ત્યારપછી બાકેને માખણનો ગોળો ફરીથી છાગ્રમાં ડુળાડી રાખીએ, તોપણ તે દહીં છાગ્રની સાથે મળી જતો નથી, તેવી રીતે હું પણ હવે સંસારની અંદર રહી છતાં પ્રાંત્રાણમાં લિંસ થનાર નથી. જોઈ વસ્તુનું મંથન કરીને તેના બિન્ન બિન્ન ગુણો ઉપરથી આ તાર અને પેલું અસાર એવાં બુદ્ધાં નામ પડે છે તુકારામ કહે છે કે મોતી છીપની અંદર પેદા થાય છે, પણ જોઈ વાર જ્યાં તેને છીપથી અગ્રણું દમું એટલે પછી છીપ તેનું જન્મસ્થાન હોવા છતાં તે ફરી છીપની સાથે પડેલાંની જેમ ઘાંટી રહેતું નથી.

૨૬૯-હે દેવ ! તું અતિશય ડટો છે, આતું ત્રણ ત્રણ વાર કહું છું. મને તું મારા પોતાના છવના કરતાં પણ વધારે પ્રિય લાગે છે, તારું મુખ જોતાંજ ભારી આંખોને પાર વિનાની ટાઢક વળી જાય છે, તારા ગુણની દયા પ્રાંભજતાંજ કાનને પરમ તૃપ્તિ થઈ જાય છે, તારાં સર્વ લક્ષણોનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કરતાંજ મારાં અંગેઅંગમાંથી ત્રિવિધ તાપ એવા શાંત થઈ જાય છે કે ક્યાં ગયા તેનો પત્તો લાગતો નથી. તારા અનુપમ સ્વરૂપનો અનુભવ થવાથી મનની ઉન્મત્તી અવસ્થા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારા મહિમાની અંગે ધારણા પણ નથી કરી શકતા.

૨૭૦-જે પોતાનાં આળા-આળીઓને ભાવતાં લોચન જમાડે

છે અને સાધુમતોને સારૂ જાહેર કરાવે છે; જે ગાયને શોધીને માર મારે છે અને ઘોડાને ખરેડો કરવામાં જેને મજા આવે છે; જે ગ્રામ્યજીને સોપારીનો કટકો પણ આપતો નથી અને વેશ્યાને ખાનનાં બીડાં આરોગાવે છે અને તે ગાંડે પુલના હાર-ગજરા પહેરાવે છે; તુકારામ કહે છે કે એવા માણસના મોઢા ઉપર ચૂંકડું જોઈએ. એવા લોકોને પોતાની કરણીનાં ફળ ભોગવવા સારૂ ચમપુરીમાં જવું પડે છે.

૩૦૧-જે આત્યંતિક સુખના સર્વોત્કૃષ્ટ સારરૂપ છે એવા ભગવાન તો વૈષ્ણવોને આંગણેજ ઊભા રહે છે. વિષ્ણુના ભક્તો આંગણું એ તો સાક્ષાત્ તુલસી-વૃન્દાવનજ છે. તેના ઘરનું આંગણું વાળીઝાડીને આરસી જેવું ચોખ્ખું ચટ કરી રાખેલું છે. ત્યાં કચરો કે મેલાતું નામનિશાન જોવામાં આવતું નથી, નાના પ્રકારની રંગબેરંગી અને ભાતભાતની કલ્પનાવાળી રંગોળીઓથી આંગણું શોભાયમાન બની ગયું છે. આવી શોભાને નિહાળીને દેવ પણ ત્યાં આવીને આનંદોક્ષાન્નપૂર્વક નૃત્ય કરે છે. આવા વિષ્ણુભક્તો નિત્ય જળામાં તુલસીની કંઠી પહેરીને અને શરીરે દ્વાદશ તિલક તથા મુદ્રાઓ ધારણ કરીને પોતાના શરીરને સુશોભિત કરે છે. અમૃતના સારરૂપ જે હરિનામ તેની ઘોષણા તેમના સુખમાંથી નિત્યપ્રતિ થયાજ કરે છે. ભગવાનના ચરણ યુગલની સાથે જે રજઃકણ સંસર્ગમાં આવ્યાં હોય તે પવિત્ર ધૂળની કણિકાઓને મસ્તક ઉપર ધારણ કરવાથી તેમનો શિરોદેહ પવિત્ર થયેલો છે. તુકારામ કહે છે કે આવા ભક્તોને મોક્ષની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા હોતી નથી, પણ મોક્ષને તેમની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે.

૩૦૨-અરે! દોટિ દોટિ તીર્થોનાં દર્શન તો કર્યાં, પણ જે પંડરપુરનાં દર્શન નથી કર્યાં તેની તીર્થયાત્રા ઉપર આગ પડે

વિશ્વંભરના આગિય મુખી વ્યાપી ગઈ છે, આથી કરીને મારી વેળરી વાણીદારા હું જે કાંઈ બોલું છું તે બધું વિશ્વંભરનું જ પ્રેરેલું છે. જેણે પોતાના બાધામાં તીર જોતી રાખ્યું છે તે તેને મનુષ્યના ઉપર ચઢાવીને જે દિશા બણી તેને દે'કશે તે દિશા તરફ તે તીર ચાલ્યું જશેજ. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ બોલું છું તે હું પોતે બોલતો નથી પણ, દેવ પોતે મારા મોઢામાં તેમની પોતાની દંઢા મુજબ શબ્દો મૂકે છે; અને તેવા દરેક શબ્દની ઉપર તે પોતાની મહાર લગાવીને મારા મોઢામાં મૂકે છે.

૨૦૬-હરિના ગુણાનુવાદ ગાવાના રંગમાં અદ્ભુત શક્તિ છે, અથવા હરિના ગુણાનુવાદના રંગમાં ગાવા તેમજ નાચવા માટે શરીરમાં અદ્ભુત શક્તિ હોય છે. હે દેવ ! આ આપની અગોને બક્ષિય છે, તેથી આપે અમારી પાસેથી હરહમેશ આવા પ્રકારની સેવા સ્વીકારવી; જે સેવામાં શરીરમાં હરિના પ્રેમ વિપે રંગ હોય છે તે જોહો ન ઘટાં ઊઠેલ વધ્યેજ નય. તુકારામ કહે છે કે હરિનું ચિંતન કરનારી વાણી પરમ અમૃતની ખાણ છે.

૨૧૦-અનાજ માપવાની પાલી કહેશે કે હું અનાજ માપું છું; પણ અનાજ માપનારો તો મપાશે છે. તેને અનાજ માપવું હોય ત્યારે પાલીને કામમાં લે છે અને ન માપવું હોય ત્યારે પાલીને નકામી વસ્તુની માફક દુકાનના એકાદા ખૂણામાં પટી રહેવા દે છે. હે દેવ ! મને અભિમાનમાંથી સદાય મુક્ત રાખજે. હરકોઈ દેશમાં તે તે દેશના રાજાના સિક્કા ચાલે છે. ગમે તેવા છદ્મ માણસના હાથમાં રાજાનો સિક્કો હોય તો તે જાતરમાં ચાલી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે જેના હાથમાં સત્તાની લગામ છે તેજ એક મોઢો છે.

૨૧૧-દેશદેશાંતરમાં ઠાણ ઉપદેશ કરવા ગયું હતું ? હું તો

વિશ્વંભરના આમિત્ય મુધી વ્યાપી ગઈ છે, આથી કરીને મારી વેળરી વાણીદારા હું જે કાંઈ બોલું છું તે બધું વિશ્વંભરનું જ પ્રેરેલું છે. જેણે પોતાના ભાયામાં તીર ખોસી રાખ્યું છે તે તેને મનુષ્યના ઉપર ચઢાવીને જે દિશા ભણી તેને ફેંકશે તે દિશા તરફ તે તીર ચાલ્યું જશેજ. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ બોલું છું તે હું પોતે બોલતો નથી પણ, દેવ પોતે મારા મોઢામાં તેમની પોતાની ઇચ્છા સુજળ શબ્દો મૂકે છે; અને તેવા દરેક શબ્દની ઉપર તે પોતાની મહોર લગાવીને મારા મોઢામાં મૂકે છે.

૨૦૬-હરિના શુભાનુવાદ ગાવાના રંગમાં અદ્ભુત શક્તિ છે, અથવા હરિના શુભાનુવાદના રંગમાં ગાવા તેમજ નાચવા માટે શરીરમાં અદ્ભુત શક્તિ હોય છે. હે દેવ ! આ આપની અમોને બક્ષિત છે, તેથી આપે અમારી પાસેથી હરહમેશ આવા પ્રકારની શ્રેષ્ઠ સ્વીકારવી; જે સેવામાં શરીરમાં હરિના પ્રેમ વિષે રંગ હોય છે તે સ્ત્રોતો ન ધત્તાં ઊલટો વધ્યેજ જાય. તુકારામ કહે છે કે હરિનું ચિંતન કરનારી વાણી પરમ અમૃતની ખાણ છે.

૨૧૦-અનાજ માપવાની પાલી કહેશે કે હું અનાજ માપું છું; પણ અનાજ માપનારો તો મપારો છે. તેને અનાજ માપવું હોય ત્યારે પાલીને કામમાં લે છે અને ન માપવું હોય ત્યારે પાલીને નકામી વસ્તુની માફક દુકાનના એકાદા જુજામાં પડી રહેવા દે છે. હે દેવ ! મને અભિમાનમાંથી સદાય મુક્ત રાખજો. હરકોઈ દેશમાં તે તે દેશના રાજના ચિક્ષા ચાલે છે, અને તેવા ધૂંધ માણસના હાથમાં રાજનો ચિક્ષો હોય તો તે બજારમાં ચાલી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે જેના હાથમાં ચત્તાની લગામ છે તેજ એક મોટો છે.

૨૧૧-દેશદેશાંતરમાં ફાળુ ઉપદેશ કરવા ગયું હતું ? હું તો

કર જગ્યાએ બેઠો બેઠો જંગલ ઉપરેશ મારાથી રઈ થકય
 થો દડો છું; પણ મારા પિતા ગરં સમગં વિદુરદેવ છે, તેમની
 સત્તા વડે મારો ઉપદેશ વારકરીઓની મારફતે દેશનિદેશમાં
 ફાઈ ગયો છે-અર્થાત્ એક જગ્યાએ ગયાં તો મારો ઉપદેશ
 તમામ દેશના લોકો સુધી પહોંચી ગયો છે. હું જે ઉપદેશ આપી
 શક્યો છું તે પણ મારી પોતાની સત્તા વડે નહિ, પણ એક દેવની
 સત્તા વડેજ આપી શક્યો છું; કારણકે સૌની અંદર જોડવાની
 શક્તિ છે તે તેનીજ છે. તુકારામ કહે છે કે મારો આંધો નિશ્ચય
 થઈ જવાથી મારો બધ ટળી ગયો છે.

૩૧૨-અર્થના ચરણમાં મારું મરનક નમાવીને હું વિનવિ
 કઈ છું કે હો શ્રોતાઓ! હો વક્તાઓ! હો ઉપદિયત સગ્ગતો!
 હું જે કાંઈ કહું તેની ચારી રીતે પરીણ કરીને જે તમને ઉત્તમ
 લાગે તેટલીજ વાત તમારે છેડે જાંથી લેજો. મેં તો તમારી
 આગળ પરમાર્થનો જાંડરજ ખુલ્લો મૂકી દીધો છે. તેમાંનો બધોજ
 માલ ધણીનો (દેવનો) છે. મારું તેમાંનું કાંઈજ નથી. હું તો
 દુક્ત તેના બારને વહેનાર વૈતરો છું. તુકારામ કહે છે કે નામ-
 ચિંતનરૂપી માલ કસોટીએ ચટીને ખરો નીવડેલો છે, તેથી
 કરીને તેનો પ્રચાર દેશદેશમાં થવા લાગ્યો છે. તેની કિંમત પણ
 સૌને પરવડે એવી સસ્તી છે તેથી કરીને સૌ લગવાનના નામકું
 ચિંતન કરતા થઈ ગયા છે.

૩૧૩-વિશ્વંભરનો વિચાર કરનારા અને તેની શોધખોળ કર-
 નારાઓ પેદી કેટલા તેનો પાર પામ્યા છે? વિશ્વંભર તે. અણુની
 રેણુ જેવા સૂક્ષ્મ છે અને વળી તેમના સ્થૂણપણની પણ સીમાજ
 નથી; એટલા માટે શ્રુતિ તેમને વિષે ' નેતિ નેતિ ' એવ. વચનનો
 પ્રયોગ કરે છે. અનંત પ્રહારો જેના ઉદરમાં સમાઈ જાય છે

વેવડું વિસ્તીર્ણું આકાશ તે પણ ઉમરડાના ફળમાં રહેતા નાન-
ડાં જીવડાની માફક ભગવાનના સ્વરૂપની અંદર એવું પ્રમાણ
જાય છે કે તેનો પત્તોજ લાગતો નથી. પહેલાં તો ઉમરડાના
ખાંડના ઉપર ફેટલાં પારવિનાનાં ફળ લાગે છે અને એક એક
ફળમાં પારવિનાના કીડા હોય છે! એજ પ્રમાણે અનંત ભગવાનના
ઉદરમાં અનેકાનેક સૃષ્ટિઓ સમાઈ જાય છે. એવા અનેક પ્રદાંડો-
ના સમુદાયને શ્રીકૃષ્ણે, અણુનને પોતાના મુખની અંદર બતાવ્યો
પણ હતો. તુકારામ કહે છે કે ગમે તેમ કરીને તમે સંતોનો
છેડા ઝાલો; અર્થાત્ તેમને શરણ જઈને તેમની સંગતિમાં રહો.
એવું ન કરતાં જો તમે તમારી આપઅછલથી ભગવત્સ્વરૂપને
મહણ કરવાની ચેષ્ટા કરવા જ્યો તો તમારો જીવ જીવી શક-
વાનો નથી, અર્થાત્ તમારો વિનાશ થશે. (આમાંથી બીજો અર્થ
એવો પણ નીકળે છે કે જો તમે સંતોનું શરણ લઈને તેમણે
જાણવેલા માર્ગે ભગવત્સ્વરૂપને જાણવાની ચેષ્ટા કર્યો તો પણ
તમારો જીવ જીવી શકવાનો નથી; અર્થાત્ તમને પ્રજ્ઞાજ્ઞાન
પ્રાપ્ત થશે એટલે તમારો જીવભાવ પણ ટળી જશે.)

૩૧૪-હે દેવ ! હું જે જે કર્મ કરું છું તે બધાંય તારી સેવાને
અર્પેજ કરું છું, અર્થાત્ તે બધાંય કર્મ તને સમર્પિત થાય છે;
કારણકે હું સર્વાત્મનુ (સર્વના અંતર્યામિનુ) હું નારાયણ !
તારામાં અને મારામાં કશો ભેદ તો છેજ નહિ; કારણકે હું તારા
સિવાય બીજા કોઈને જાણતો પણ નથી. એ જાણત મનનો
સાક્ષી મનજ છે. તુકારામ કહે છે કે હું જગન્નાથ ! મેં હમણું
જે કાંઈ કહ્યું તે લગારે ખોટું નથી.

૩૧૫-હે દેવ ! તારી સ્તુતિ કરવાનો હું આરંભ તો કરું
છું, પણ હું વેદોક્ત સ્તુતિપાઠ જાણતો નથી. મેં તે દીઠા પણ નથી.

આથી કરીને મારા જેવો તારી સ્તુતિ કરવા એસે એ કેવું અયો-
ગ્ય છે ? પણ હું શું કરું ? મારી વાણીને તારી સ્તુતિના સ્વાદનો
એવો ચટાકો લાગી ગયો છે કે હવે તેને એ સ્વાદનું ફરી ફરીને
સેવન કરવાનું મનજ થયા કરે છે. તારા સ્વરૂપનું સાગોપાંગ વણું
કરવા જતાં મારી મર્યાદિત બુદ્ધિ પોતાના અમર્યાદિત વિષયને
શી રીતે પહોંચી શકશે ? આપના સ્વરૂપના એક રોમની ઉપર
હજારો ગ્રહાંડ ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામી જાય છે ! તુકારા-
મ કહે છે કે હે દેવ ! તું અમુક એક પ્રકારનોજ છે એવો નિહંચ
આજ દિન સુધીમાં કોઈની વાણી કરી શકીજ નથી.

૩૧૬-હે દેવ ! તારું વર્ણન કરવા માટે તારા પોતાના
સિવાય ત્રિભુવનમાં બીજો કોઈ સમર્થ નથી. પોતાનાં હજારો
મુખ વડે તારી સ્તુતિ કરવા જતાં આખરે શેષનાગ પણ હારી
બેઠો અને તેનાં ધડ તથા જિહ્વા ફાટી ગયાં. હે સચ્ચિદાનંદરૂપ
નારાયણ ! તું આંખે ન દેખાય એવો, વિચારની મર્યાદામાં
પણ ન સમાય એવો અમર્યાદ અને અનંત છે. તારી સત્તાનો કંઈ
છેડો છેજ નહિ. તું સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોથી રહિત
છે. જેનો જે પ્રકારનો તારા પ્રત્યે લાવ હોય, તેવું રૂપ તું તારી
પોતાની ઇચ્છાશક્તિ વડે ધારણ કરીને તું સાકાર બની જાય છે.
તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! તું પોતેજ અમને તારું રૂપ
બતાવે ત્યારેજ અમે તેને જોઈ શકીએ છીએ.

૩૧૭-હરિભજનના આનંદનું મહાપૂર આવ્યું છે અને તેમાં
હરિવિષયક પ્રેમનાં મહામોજાં ઊછળી રહ્યા છે. વિઠ્ઠલના નામને
તરાપો ગાંધીને તમે સંસારસાગરને પેલે કિનારે આડ્યા જાઓ.
હે મારા ભાઈઓ ! વચમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ પાણી ગાહું
હું છે, પણ તમે મારી જોડે જોડે આડ્યા આવો અને લવ

મિત્રુને તરી જાઓ; કારણ, હરિનામાનંદરૂપી પુષ્કળ જળરાશિ
તમને હમેશાં પ્રાપ્ત થનાર નથી; અર્થાત્ મનુષ્યજન્મ સિવાય
બીજા કોઈ પણ જન્મમાં તમને આ આનંદ મળનાર નથી.
તુકારામ કહે છે કે તમારાં જન્મ-જન્માન્તરનાં પુણ્યના પ્રભાવે
તમને મનુષ્યજન્મ મળ્યો છે અને ભક્તિમાર્ગરૂપી અનુકૂળ
જળપ્રવાહ આવી મળ્યો છે.

૩૧૮-જ્યારથી મેં માર્ગ ચિત્ત પાંદુરંગના સ્વરૂપમાં પરોવી
હીધું ત્યારથી તે પાંદુરંગના સિવાય બીજા તમામ પદાર્થોમાંથી
અમીજ ગયું છે. મારા મનમાં પાંદુરંગ રમી રહ્યા છે. મારા
ધ્યાનમાં પાંદુરંગ છે. જાગતાં અને ઊંઘતાં પણ મને એકસરખી
પાંદુરંગની લગન લાગી ગઈ છે. મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને પાંદુ-
રંગના પ્રતિ દોડી જવાની ટેવ પડી ગઈ છે. મારી કોઈ પણ
ઇન્દ્રિયને એક પાંદુરંગ સિવાય બીજા કોઈ પણ વિષયને માટે
આકર્ષણ રહ્યું નથી અને તે બીજા કોઈ પણ પદાર્થને પોતાનો
વિષય ગનાવતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ઈંટના ઉપર ઊભા
રહેલા શાંતસ્વરૂપ પાંદુરંગનું મારી આંખોએ મને પાકું જોળ-
ખાણ કરાવી દીધું છે.

૩૧૯-હે દેવ ! તારી અનન્ય સેવા કરવાને સારૂ હું કયા
ઉપાય વડે અધિકારી થાઉં, તેનીજ મને સમજ પડતી નથી.
પુણ્યોમાં સમજાવેલી જાળતોનો અર્થ જ્યારથી મારી સમજમાં
આવી ગયો છે ત્યારથી તો હું બારે ફિકરમાં પડી ગયો છું અને
મારા જીરને બારે મૂંઝવણ થવા માંડી છે; કારણકે હું મારી
ઇન્દ્રિયોને વશ છું અને ઇન્દ્રિયોના મોહ વડે માર્ગ ચિત્ત રંગાઈ
ગયું છે. કોઈ પણ એક ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવા જેટલું પણ
જ્યારે મારામાં જળ નથી ત્યારે આખા ઇન્દ્રિયસમુદાયને વશ

કરવાની તો આશાજ શી ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આવી સ્થિતિમાં તમે મારો ત્યાગ કર્યો તો તો મારે એમજ સમજ લેવું કે મારો આ જન્મ વ્યર્થજ ગયો.

૩૨૦-યોગી પોતાની વૃત્તિઓને સ્થિર કરીને ધ્યાનસ્થ દશામાં જ્યાં કશાનો ભાસ પણ નથી હોતો એવા અભાસતત્ત્વનું દર્શન કરે છે; પણ તે સ્વરૂપ તો અમારાં ચર્મચતુની માને આવીને ઊભું રહે છે. તે સ્વરૂપ કયું ? જે પોતાના બેડ હાથ કેડ ઉપર રાખીને ઊભા છે, જેના શરીરમાંથી નીકળતું તેજ અને જેની અંગકાન્તિ શ્યામ છે, જે સૌનાં અંતઃકરણોમાં નિદેષ ભાવે અવસ્થિત છે, જેના સ્વરૂપને નામરૂપાદિક ચિહ્નો નથી, જે સ્વરૂપનું શિવ પોતાના અંતરમાં ધ્યાન ધરે છે, જે સ્વરૂપનો અંત નથી, સીમા નથી, જેને રૂપ નથી, રંગ નથી, જેને કુળ નથી, જાતિ નથી, હાથ નથી, પગ નથી, મસ્તક નથી; તુકારામ કહે છે કે જે સ્વરૂપ ચેતનધર્મરહિત દેવળ ચિન્માત્ર હોઈ ભક્તિના સુખને અર્થે પોતાના કોતુક વડે કરીને સચેત-આકારરૂપે પ્રકટ થયેલ છે.

૩૨૧-હે દેવ ! તારું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું અને તારું દર્શન કરવાને કેવી રીતે યોગ્ય થાઉં, તેનો મર્મ તું મને અખંધડીજ ગતાવી દે. મારે તારી ભક્તિ અને સેવા કેવી રીતે કરવાં તેનું રહસ્ય મને સમજાવી દે. હે દેવ ! વળી કેવા પ્રકારના ભાવ વડે તું અમારી દૃષ્ટિએ પડે છે, તે પણ મને કહી દે. તારી કીર્તિનું મારે કેવી રીતે વર્ણન કરવું જોઈએ, તને મારા લક્ષની અંદર કેવી રીતે લાવવો, તું કોણુ અને કેવો છે તેનું જ્ઞાન મને કેવી રીતે યાચ ? કયા શબ્દો વડે મારે તારા ગુણ ગાવા અને કયી વિધિ વડે મારે તારું ચિત્તમાં ધ્યાન કરવું ? તારી સ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે ? આ બધી બાબતો મારી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે

જેવી રીતે તું મને ગમત્તવી દે. તુકારામ કહે છે કે દે દેવ ! જે દેતુથી તેં જામને તારા જેવક જનાવ્યા તે દેતુની ત્રિવિદ્યા થાય જેવો અનુભવ તું મને આપ.

૩૨૨-વેદરૂપી જંગલની અંદર તમે હરિને ઓળવાનો ફાકટ પરિશ્રમ કરતા નહિ. તમારે હરિને જોવા હોય તો ગોઢુજના ફાકટ પણ ઓળાળને ધેર જાઓ. ત્યાં ઓળાળીઆઓએ હરિને જાંધી રાખેલા છે. હરિને પ્રાપ્ત કરવાનો આવો આળાદ ઉપાય તમને ફાકટો ન જતાવ્યો, તેથીજ તમે નાના પ્રકારની સાધનાઓના શ્રમની અંદર માર્ગ બૂલીને અથડાતા ફરો છો. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારા પોતાના ગાથા ઉપર અહંકારનું મોટું પોટકું મૂકી રાખ્યું છે, તેને હેઠે ફેંકી દો.

૩૨૩-ક્ષણે ક્ષણે મારા મનનું રક્ષણ મારું મનજ કરી લે છે અને મારી બુદ્ધિનું રક્ષણ મારી બુદ્ધિજ કરી લે છે; આથી ફરીને મારો રક્ષક હું પોતેજ છું. આગ હોવાથી હું પોતે તો જેવો અને જ્યાં છું, તેવો અને ત્યાંનો ત્યાંજ રહેલો છું. જે જે ભાવ જ્યાંથી-અર્થાત્ મારા મનમાંથી ઉદય પામે છે તે તે જધા તેનાજ વટે-અર્થાત્ મારા પોતાના મનના હસ્ત વડે કુંઠિત પણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો મારા મનની ભરતી અને મારા મનનો ઓટ એ બે ધર્મોનો દેવજ સાક્ષી માત્ર છું.

૩૨૪-બ્રહ્મ તો કર્મ અને અકર્મ બેઉનાથી અલિપ્ત અને વેગજાને વેગજાજ રહે છે. પ્રાણી સ્થિતિનો અનુભવ લઈને જેઓ બ્રહ્મરૂપ બની ગયા છે તેઓ એકલાજ બ્રહ્મને યથાવત્ જાણે છે. તે બ્રહ્મ શુદ્ધ અને અશુદ્ધના સંધિસ્થાનમાં છે. જેમ ગાયના હવાડામાં ગાય છે તેવુંજ બ્રહ્મનું સમજી લેવું. તુકારામ કહે છે કે સહજ બ્રહ્મની પાસે પાપ-પુણ્ય જેવું કશું હોતું નથી.

ધાર ઉપર ચાલવાના જેલ છે. ચહજ વૈરાગ્યની અવસ્થામાં રહેવું એ એટલું મુશ્કેલ છે કે કોઈ કહે કે અમે ચહજ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થયો છે, તો તેની વાત અમારા ગાન્યામાં આવતી નથી. જેમ કોળિયે કોળિયે વિષભક્ષણ કરવાથી હરકોઈને દુઃખજ થાય છે, તેમ વૈરાગ્યની સ્થિતિમાં રહેવા જતાં ક્ષણે ક્ષણે કષ્ટ અનુભવવું પડે છે. એ કષ્ટ ચહન કરીને જે સિદ્ધ થાય છે તેને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે જે મને ખરેખરા વૈરાગ્યની સ્થિતિમાં ખરાબર રહી જતાવે તેના ચરણને હું મારા પ્રાણની અંદર પધરાવું.

૩૨૮-તમામ ગુણ-વૈભવને ત્યજીને પંઢરપુરના યાત્રી થવા શરૂ મારે લિખારી થવું પડે તો હું લિખારી થવા ખુશી છું. એજ મારો નિયમ છે અને મારો ધર્મ પણ એજ છે. રોજ વિઠોળા-નું નામ જપવું એજ મારો ધર્મ અને એજ મારો નિયમ. સંતોને ચરણે મરતક રાખવું એ મારી ઉપાસના. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મારી તો આવીજ ગાંડી-પેલી એવા છે.

૩૨૯-જેલો પોતાના દૃઢ્યમાં હરિની પધરામણી કરી દીધી છે, તેની જન્મમૃત્યુરૂપી વિટંબણાનો અંત આવી ગયોજ જાણવો; અને આજ સુધીમાં તેણે પરમાર્થના વિષયને લગતી જે જે સાધનાઓ કરી હશે, તે જામીનું આને રૂડું કૃણ આવી ગયુંજ જાણવું. એક વાર જ્યાં હરિ પોતેજ હસ્તગત થઈ ગયા ત્યાં પછી ફિકર દેવી ને ચિન્તા કેવી ? તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ જાતનો વિચાર હરિના લાક્ષ્ણોની પાસે ફરછી પણ શકતો નથી.

૩૩૦-હે દેવ ! તમે જે મોક્ષ લોકોને આપો છો તે તો પટ્ટીજ દુર્લભ વસ્તુ છે, એટલા માટે તેને તમારી પાસેને પાસેજ રહેવા દેજો, મારે તે નહિ જોઈએ. મારી તેના ઉપર લગાવે પ્રીતિ નથી. મને જે પસંદ છે તે તો એક તમારી ભક્તિજ છે હે મારા

દેવ ! મારા દાતાર ! તમારી ગાત્ર પ્રકારની મુક્તિઓ મને ના
પ્રકારના મોક્ષ એ બધું તમે તમારી પામેજ બલે માગવી રાખો.
તુકારામ કહે છે કે મને તો તમારાં એકલાનાંજ દર્શન થાય
તેટલાથીજ મને પરમ મનોપ છે.

૩૩૧-હરિના નામનો જપ કરવો એ તો બલે કિંમતી
મોતીની માળા ધારણ કરવા ગરાગર છે. એ નામજપનું જે કુ
છે, તે એ લગવાનના સગુણ સ્વરૂપની સાથે યુક્ત હોય તો તે
બહુજ ઉત્તમ આનંદ આપે છે. એટલા વાસ્તે હું નિર્ગુણ સ્વરૂપ
ને વિષે ઉદાસીન રહું છું; કારણકે ઉપર કહેલા કારણોને લીધે
લક્ષ્મીના મનમાં મોક્ષેચ્છા જરા જેટલી પણ હોતી નથી.
અમારાં હૃદયનો બધો ભાવ અગે સગુણ સ્વરૂપની આ
સમર્પિત કરી દીધેલો છે, કે જેની સાથે 'આટલું દ્યો' અને
'અમને આટલું આપો' એવી અમે પ્રત્યક્ષ માગણી કરી
શકીએ. આમ હોવાથી આ એક વિષયને ઘાઠ કરીને બીજી
બાળતોનો વિચાર કરવાનો અમારે માટે કશો અર્થજ નથી. તુકારા
રામ કહે છે કે હે હરિ ! મને એ બાળતમાં તમે અલયદાન દઈ દો.
હે વિશ્વંભર ! મારા માગેલા અલયદાનની મતલબ એ છે કે તમે
પોતે જે તમારે મોઢેથી બોલી ગયા છો તે પ્રમાણે 'હું તને આપીશ
એવું' એક વાર મને ફરીથી તમારે સ્વમુખે કહી દો એટલે બસ.

૩૩૨-જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારસમુદ્રને પેલે પારં ચાલ્યા જવું
એમાં તે મોટું શું અઘરું છે ? કારણકે તમારી વાટ બતાવતો
બતાવતા લગવાન પાંડુરંગ તમારી આગળ ચાલ્યા જાય છે. પણ
તમારે શી ફિકર છે ? સંસારસમુદ્રને તરી જતાં તમારે હાથે
તમારે પગે પાણી પણ ન અડકે, એવી રીતે તમને ભાગ્યકીને પ
લઈ જનાર તમારો સર્વોત્તમ તારો પાંડુરંગ તૈયારજ છે.

તારાની મદદથી પૂરું અનેક શાધુસંતા બધામિધુને આજાંબી ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે આલો, આપણે પણ તેમનીજ માટે અને જુગ ઉનાવળે પગલે તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડીએ.

૩૩૩-(એક વાર શ્રી તુકારામને દેવલાલ શાધુસંતાએ 'તમે તો મોટા બ્રહ્મ હો, શાધુમદાત્મા હો,' એવું કહીને તેમની અનેક પ્રશ્ને રતુનિ કરી. તેના ઉત્તરમાં શ્રી તુકારામ બોલ્યા: 'અરે સંતજનો! તમે રતુતિરૂપી બારે અદંકારનો બોલો મારા માથા ઉપર મૂકો છો તે મને શોભા આપતો નથી; કારણકે મારો તેટલો અધિકાર નથી.' એમ કહીને તેમણે નીચેનો અનંત રચીનો ગાયો.)

હે સંતજનો! હું તો તમારા ચરણની રજ સમાન છું. મને પરમેશ્વરનું જોગખાણ હજી થયું નથી; અને હરિવિપયક બ્રહ્મ-ભાવનું હું જે પ્રદર્શન કરું છું તે તો બીજા સંતોના બાવજોઇને તેમની કેવળ નકલ ગાય કરું છું. શૂન્ય સ્વરૂપની અને દૂરાદૂર સ્વરૂપની મને જરા જેટલી પણ માહિતી નથી. આત્મા કેાને કહે અને અનાત્મા કેાને કહે, તેના સંબંધમાં મને કશુંજ જ્ઞાન થયું નથી. તુકારામ કહે છે કે મને એવા કશાજ અધિકારની પ્રાપ્તિ થઇ નથી. હું તો તમારે ચરણે મસ્તક રાખીને તમને વંદન કરું, એટલોજ મારો અધિકાર છે. આટલી મારી વિનંતિ છે, તે તમે કૃપા કરીને શ્રવણ કરો.

૩૩૪-વિઠોબાનું નામ એ એકજ ઉત્તમ પદાર્થ છે, અને તે એકજ સત્ય વસ્તુ છે, એવું હું એક વાર નહિ પણ ત્રણ ત્રણ વાર ફરી ફરીને કહું છું. એ નામનો આશ્રય લેવાથી સંસારનાં બંધન માત્ર તૂટી જાય છે અને પરલોકમાં જયજયકાર થઇ જાય છે. એમાં હરિવિપયક શ્રદ્ધા બહુજ ઉપકારક વસ્તુ છે. એવી શ્રદ્ધા-

પૂર્વે જે જે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિના હોય, તેમને મોં તરફથી
રહિતી પાતિ રાજી નામ છે. તરફથી રહિત છે તે ભોલે કહે
વિદિત નું નામ આપે નરનામ આપે. વિદિત બાબતે કવિશાસ્ત્રી
પરાશર્ય કહેતાં આવી નીતે આપે છે.

૩૩૩-જે અન્ય સાચા યોગ છે તેજ માત્ર મનને ઝમી જાય
છે. જેવી સાતતા ઉપર મંથન કરવાની જાણજ બાવ શુદ્ધ થઈ
જાય છે. હે દેવ! નમાનો કૃપા વડે ખડું શું અને ખોટું શું, તેની
મને જરાજર સમજ પડી ગઈ છે. પ્રારબ્ધવશાત્ જે જે ભોગ
અમારી આગળ આવી પડશે તે જાધાનો મનથી ત્યાગ કરવામાં
મને જરાય વિશંગ લાગવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! જે
જ્ઞાન વડે ખડું શું અને ખોટું શું તેનો વિવેક કરી શકાય છે તે જ્ઞાનનું
આંજન આંજીને શુદ્ધિ-ચક્રને ચતેજ રાખવાં એજ તારી સેવા છે.

૩૩૬-દેવનો મેળાપ કયાં વિના તેમના સ્વરૂપનું ચિંતન
કરતા રહેવું એજ ઉત્તમ છે; જેના યોગ વડે પોતાના અંતઃ-
કરણની અંદર દેવવિષયક બાવ ઉત્તમ પ્રકારે ઉદય પામે છે અને
સ્થિર થાય છે, તે સ્થિતિ ઉત્તમ છે; અને એવી સ્થિતિ જેણે
પ્રાપ્ત કરી હોય તે મનુષ્ય નહિ, પણ દેવ છે. જ્યારે છેવટે દેવનું
એક દર્શન કરવાનું જ બાકી રહેશે ત્યારે મને દેવનો મેળાપ ક્યારે
થશે એવી મનમાં અદમ્ય ભૂખ ઉત્પન્ન થશે અને તેને લીધે દેવનું
ધ્યાન હૃદયની અંદર અખંડપણે જામી જશે. તુકારામ કહે છે કે
એમ કરતાં કરતાં મનની અંદર દેવ પોતાનું આસન માંડીને
બેસી જશે અને એટલું થયું તો જાધાંજ કામ થઈ ગયાં જાણવાં

૩૩૭-પ્રારબ્ધના યોગ વડે જે જે વળતે જે કાંઈ ભોગ આવે
મળે તે જાધાનો ભોક્તા એક હરિજ છે, એવું સમજીને હરિ
સેવામાં જાણુંજ સમર્પિત કરી દેવું-એનું નામ રાહજ પૂજા. એ

કરનાથી હું સુખદુઃખનો ભોક્તા છું એવું દેહાભિમાન જોગળી
 કય છે. ખરું જોતાં જીવની અંદર અંતર્યામીરૂપે વાસો કરનારા
 આત્મારામજી જન્મથી મરણ પર્થન્તના તમામ ભોગ ભોગવી
 છો છો. તુકારામ કહે છે કે જો જીવ પોતાના માથા ઉપર
 દર્પણ અને ભોક્તૃત્વનું અભિમાન ધારણ કરે તો દેવ તેનાથી
 જરાય આધા નથી.

૩૩૮-મનમાં દેવના પ્રતિ પ્રેમ ન હોય તો ભલે ન હોય,
 પણ તમારી વાણીમાં તો તેનું નામ સદોદિત રહેવા દેજો.
 વિદ્વાનના નામનું ચિંતન કરતાં કરતાંજ દેહનું અવસાન થાય.
 લોકો મને હરિશક્ત કહીને મારી સ્તુતિ કરે, એવા દંભપૂર્વક
 પણ હરિનામ તો લેવુંજ. તુકારામ કહે છે કે આટલું કરવાથી
 પણ હરિ મારી દોષ દહાડો અંજાળ લેશે.

૩૩૯-તને જો ધીલું કાંઈજ ન આવડે તોપણ તું મનમાં
 જરાય ગણરાધું જતો નહિ. હું હરિનો દાસ છું એવી તું તારા
 મનની સાથે પાટી ગાંઠ વાળીને બેસી રહેજો. તું જો એટલુંજ
 કરીશ તો પછી તને કોઈજ વેટે પકડી જનાર નથી; અર્થાત્
 જન્મમૃત્યુરૂપી અંસારના અથવા કામક્રોધરૂપી વિકારના દાંદામાં
 પકડી પકનાર નથી. જે સમર્થ છે તેનું નામ લેવાથી તારી કિંમત
 વધી જશે. તુકારામ કહે છે કે સમર્થની સત્તા સોને લાગુ પડે છે.

૩૪૦-મારાથી અજનો ત્યાગ થાય એમ છે નહિ અને તેથી
 વનવાસ કરવાનું મને પાલવવું નથી; એટલા માટે હે નારાયણ!
 હું તો એક તારા કાલાવાલા કડું છું. વળી વેદના મંત્રો ગોખવા-
 નો મને અધિકાર છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે એક તો આયુષ્ય
 અતિ ટૂંક અને તેમાં વળી બધી વાતની અશ્યણ.

૩૪૧-કોઇ કોઇ માણસના બોલ અમૃતના જેવા મધુર

રોગ છે. એના રીતે સેવની વિધિ પ્રાચીન અનુસાર ચિત્ર સિત્તે
 સેવામાં આવે છે. કેટલાક કોઈના પાત્ર હાથને નાખી તરે
 સેવા કરેલ હોય છે. નરસિમ કહે છે કે સાન્નિધ્ય, સમસ્ત અને
 લાભના સેવા પણ પ્રકારના કોઈ અમર્યાદા ઉપદેશ કર્યા છે.

૩૪૨-કોઈ માણસ જાત્રા જાય જોડ કરે ત્યારે કોડો તેને
 વાચાળ કહે છે અને મૂંઢે ન પાડે ત્યારે કોડો કહે છે કે એકે
 મૂંઢો ધાંધલા જેવો છે; અર્થાત્ જોડ કરું અને ન જોડવું એકે-
 નામી બુદ્ધિ જે સ્વરૂપના જોડમાં રહીને જોડવું તે તો નહિ
 જોડવા જેવું છે; અને એવા મૂંઢપણને નીતિ કહે છે; અથવા તે
 જો એકનામી દૂર રહેવામાં પણ વિત રહેવું છે અર્થાત્ એવી રીતે
 જોડવું કે જે ન જોડવા જેવું હોય. અધિકાર પ્રકારની
 અંદર સમાઈ જાય છે. સાંક્યાકાળને વળતે દિવસ સર્વિત્ત
 અંદર સમાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પૃથ્વીના ગર્ભમાં
 પડેલા બીજને પૃથ્વી વૃક્ષરૂપે પ્રકટ કરે છે.

૩૪૩-આત્મા અને પ્રપંચ એ બેમાં સત્ય શું અને મિથ્યા
 શું, તેનો છેવટનો નિર્ણય ચર્ચા કર્યાથી કદી થતાર નથી અને
 એવી શાષ્ટિક ચર્ચાથી ચિત્તનું સમાધાન પણ થતાર નથી. મનુષ્ય
 દેહ સત્ત્વ, રજ અને તમનોજ ગનેલો છે. એ દેહમાં એકનરૂપ
 હોય અને બીજા કોઈ શુભ મુદ્દલે ન હોય એવું કદી હોઈ શકતું
 નથી. આપણા દ્વારા જે કાંઈ કર્મ થાય તે બધાંજ જાણે આપણે
 દેવની ઇચ્છાને વશ થઈને કરતા હોઈએ એવી લાવના કરી
 તેવાં તમામ કર્મો દેવનેજ સમર્પિત કરી દેવાં. તુકારામ કહે
 કે એવું કર્યાથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે અને આગળ જતાં ઉ
 પરિણામ આવે છે.

૩૪૪-વિઠોળાના નામનો એવો પ્રતાપ છે કે તેનાથી

દેગ અર્થાત્ જન્મમૃત્યુરૂપી અંશારનું નિરગ્નન થઇ જાય છે, અને પ્રારબ્ધ તથા ક્રિયમાણ્ય કર્મોથી ઉત્પન્ન થનારા ભોગોનો નાશ થઇ જાય છે. જો નામનો સુખથી ઉચ્ચાર કરનારનાં જન્મમૃત્યુનાં બંધન કપાઇ જાય છે. જો નામનું જેઓ નિત્ય ઝેવન કરે છે તેમની પાસે પાપ ઉભાં રહી શકતાંજ નથી અને ત્રિવિધ તાપ તેમનાથી આવેના આવે જાગતા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે બીજાઓને બંધનકારક જે માયા છે તે ઉપર કદા તેવા શકતોની દાસી બનીને તેમના ચરણોનો આશ્રય કરીને રહે છે.

૩૪૫-આત્મરંગની સાથે જીવરંગ બળી ગયો છે તેથી કરીને શ્વેતભાવ વડે અંગ ભરપૂર થઇ ગયું છે. જીવ અને શિવનું મૂળ સ્વરૂપ જે લેહ્ય-ન્ય પરબ્રહ્મ છે, તેનામાં જીવ અને શિવ એ બેઉની સમરસતા અપાદિત થયેલી છે. આત્મા અને જીવનું એવું અક્ષિત ઐક્ય હોય છે કે તેઓ એકબીજાથી કદી પૃથક્ થઇ શકતા નથી. આગરની અંદર પડેલા જળાગિન્દુઓને સાગરથી ઠાઇ પૃથક્ રહી શક્યે અથવા ઠાઇ જોળખાવી શક્યે કે આ પાણી સાગરનું અને આ પાણી પેલાં જળાગિન્દુઓનું? કદી નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આ તત્ત્વ નવીન છે એવું તમે માનતા નહિ; કારણકે જીવ અને પરમાત્મા મૂળથીજ એકરૂપ છે.

૩૪૬-ઠાઇ પણ અશુભ કર્મ કયાં પછી તેને માટે અંતરમાં સાચો પશ્ચાત્તાપ થાય તો તે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ દોષ એક ક્ષણમાં નાશ પામી જાય છે; પરંતુ તે પશ્ચાત્તાપ તેના આરંભકાળથી માંડીને મૃત્યુ પર્યન્ત એક સરખો ટકી રહે તોજ ઉપર કહ્યું તેવું થાય. અનુતાપની અંદર નિત્ય સ્નાન કરવું એજ સાચું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તુકારામ કહે છે કે સાચો અનુતાપ કરનારને પાપનો જરા જેટલો સ્પર્શ પણ થઇ શકતો નથી.

૩૪૭-પ્રહાર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એવાં આશ્રમોને યોગ્ય જે જે કર્મો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યાં છે તે તે કર્મોનું આર આશ્રમીઓ પૈકી કોઈ પાલન ન કરે અને શાસ્ત્રવિધિનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છન્દ આચરણ કરે, તો તેથી શું તેને ધર્મનો લાભ થાય ખરો? નહિજ. એમ બુદ્ધિહીનતાપૂર્વક આચરણ કર્યાથી દેવની સેવા કરી કહેવાય નહિ. દેવની સેવા કરવાને ત્યાજ જે એક વસ્તુ અતિ અગત્યની છે તે શુદ્ધ લાભ છે. શુદ્ધ લાભ વિના ખીનું બધુંજ મિથ્યા પરિશ્રમ છે. દાખલા તરીકે કોઈ તપ કરવાનો આરંભ કરે, પણ જે પૂરેપૂરો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ન થયો, અને તપમાં જરાક શિથિલતા આવી ગઈ, તો તેટલી એક જ વૃક્ષની લીધે લાંબા વખતનું સંચિત કરેલું તપ એક ક્ષણમાં ધૂળધાણ થઈ જાય છે. નાના પ્રકારના મંત્રોમાં જપ કરીને મંત્રાનુષ્ઠાન કરનારાની જપ કરવાના વિધિમાં જરા જેટલી પણ ભૂલચૂક થઈ તો તેથી જપ કરનાર મનુષ્ય ગમે તેટલો સ્થિર બુદ્ધિવાળો હોય તોપણ એક ક્ષણવારમાં ગાંડોતૂર થઈ જાય છે. વ્રત ઇત્યાદિનું પાલનમાં પણ જે જરાક કાંઈ ભૂલચૂક થઈ તો બધુંજ વ્રત નક્કર થઈ જાય છે. ધર્માચરણ કરનારમાં સત્ત્વગુણ બહુ આવશ્યક છે તેનો અભાવ હોવાથી ધર્માચરણ ક્ષણદાયી નથી નીવડતાં, પાલનમાં શ્રમદાયકજ નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે આ નીચ છે આ બિંચ છે, એવું લેદરના દયાધર્મનો નાશ કરે છે. એક હરિ ભજનને ખાદ કરીને તમામ વિધિનિષેધ કેવળ બોલરૂપનું

૩૪૮-જેમણે દેવને ખાતર સમસ્ત સંસારનો ત્યાગ કર્યો હોય છે તેમના ઉપર દેવનો પણ અતિશય પ્રેમ હોય છે. પોતે એવા ભક્તોની આગળ આગળ દોડતાજ રહે છે અને તેમ ઉપર જે જે સુખ-દુઃખ આદિ ભોગ આવી પડે તે બધા દેવ પોતે ભોગવી લે છે. બધેજ વખત હરિના નામનું સ્મરણ ચિંતન

એ કામ ભક્તોનું અને એવા ભક્તોનાં તમામ કામકાજ કરી
 દેવો એ કામ દેવનું. તુકારામ કહે છે કે વિદ્યુત માવડી એવી
 સોળી છે કે પોતાના ભક્તોના પ્રતિ કૃપાને વશ થઈને નરમ
 નરમ બની બસ છે.

૭૪૬-હું ગમે ત્યાં બેઠો હોઉં અથવા ગમે તે સમય સમયો
 હોઉં, ખાતોપીતો હોઉં અથવા ગમે તે કામ કરતો હોઉં, તો પણ
 મારે મોઢેથી હું તારું નામ ગાતો રહું, એટલું ઇચ્છું છું. રામ-
 કૃષ્ણના નામની માળા મૂંઝીને હું મારા ગળામાં તેને સર્વદા
 ધારણ કરી રાખું; મતલબ કે એક પછી એક જાણું જાણું જાણું
 કૃષ્ણના નામનો જપ હું સદા કરતો રહું; હરિના નામને વિશે
 મારી પૂજા શ્રદ્ધા રહે અને અહોરાત્રિ મારા મુખમાં હરિનું નામ
 રહે પણે જાગી બસ, આટલું હું તો માગી લઉં છું. તુકારામ
 કહે છે કે હું તો હરિને શરણે આવ્યો છું. આથી કરીને તેના
 નામનું સ્મરણ અને ચિંતન કરવું એજ મારું શરણાગતનું
 ઇવનમત ધર્મ પડ્યું છે.

૭૫૦-આગળ, પાછળ, અંદર, બહાર, ઉપર, નીચે, સર્વત્ર
 જો દેવ હોયજ તો પછી તેના ભક્તોને બસ, ચિન્તા વગેરે હોઇ
 શકેજ કેમ? એટલા વારતે હે હરિજનો! તમે જૂન આનંદો-
 હાસપૂર્વક હરિકીર્તનજ કરતા રહો. હરિકીર્તનના માહાત્મ્યને
 વિશે તમારા મનમાં જરા પણ શંકા રહી ગઇ હોય તો તેને
 કાઢીજ નાખજો. દેવની આગળ કાળનું જોર આવેજ શી રીતે?
 તુકારામ કહે છે કે જેનો ધણી સર્વશક્તિમાન હોય તેવા સેવકોને
 કોઈ વાતનો અભાવ હોયજ કેવી રીતે?

૭૫૧-મનોમય માનસિક પૂજા ભગવાનને બહુજ પસંદ
 છે. પોતાના અંતઃકરણમાં શ્રીહરિની પદ્મરાગણી કરીને માનસિક

ભાગ-વિષ્ણુ-કૃત્ય વિ વંદે. શુદ્ધ વક્તવ્યની ગણાયતા વડે પૂજન કરીએ બાવનાન બહુ ગાનપ મર્મ તમ છે. દેવને જેટલી માન શિક્ષ પૂજા મિત્ર સામે છે તેટલી જાણ હાકમાકાથી પૂજા સ્થળ ભક્તિ તેમને ગમતી નથી. હરિ તો મૂન, અવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળના અંતઃકરણના બાવ જાણી લે છે. તુકારામ કહે છે કે અંતઃકરણમાંજ એ અમુદ્ધ બાવ હોય તો પછી કે તમારી પૂજનને શું કરે ?

ઉપર-વાચિક ભક્તિ અર્થાત અર્થાંત ભક્તિ જે કરી બેઠો છે તે તો બહુ સાદાત દેવનિર્મીત પ્રતિમા હોય એમ જણવું. એવા ભક્તોને જાદ કરીને જાણીના જે કોઈ જાની પરિત કહેવાતા હોય તે જાણ દેવવાન હોય એમ હું માની શકતો નથી. હરિના નામરૂપમાં જેમનાં મન અવિચળ બાવે સ્થિર થઈ ગયેલ છે તેમનો હું અધીન એવક છું. તુકારામ કહે છે કે શ્રવણ મન આદિ નવ પ્રકારની ભક્તિ જે કરી બેઠો છે તેજ શુદ્ધ પુરુષ છે.

ઉપ૩-નીચે દર્શાવેલાં કારણોને લીધે હું ઘરખાર તથા વનમાં બેઠો છું. હરિના અગુણ રૂપના પ્રતિ મારા મનમાં જે પ્રેમ લાવ છે તેના ઉપર મારી દષ્ટિ ઠરી રહે છે. આથી કરીને હરિ લજ્જનપૂજન ઇત્યાદિ વિધ્યોને લગતી મારી મનઃકામના ક્ષી થઈ ગઈ છે અને તેને પરિણામે મારી બુદ્ધિ નિષ્કામ થઈ ગઈ એમ હોવાથી અદ્વૈતશાસ્ત્રની વાતો પણ હું મારે કાને સાંભળ નથી. તુકારામ કહે છે કે હું બ્રહ્મ છું એવી લાવનાનો જે છે તેને હું મારા મનની અંદર કદાપિ પ્રવેશ કરવા દેનાર નથી.

ઉપ૪-હે દેવ ! આ જન્મમૃત્યુરૂપી લવસાગરની અંદર ડૂબી મરું છું, તેમાંથી તમે મારું રક્ષણ કરો. મારે હાથે થયેલ દોષ પહાડ જેવડા છે પણ તેમના તરફ તમે જોશો મા; અને મ

હિંદાર કરવાના કામને તમે બોલરૂપ ગણ્યો મા; કારણ કે પતિતો ને પાવન કરવાનું તમારું ગિરદ છે. તે ગિરદને તમે સાચવી લેજો, બોલું પડવા દેશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું છું તો મોટો પાપી. હવે વધારે શું કહેવડાવો છો? હું તો પાપનો ઢગલોજ છું.

૩૫૫-જે પરમાર્થની ઇમારત અમે ચણી છે તે કદાપિ ખાંડી ન થતાં સર્વદા તેવી ને તેવી ટકી રહેવાની છે. અમારી ઇમારતના પાયા બહુજ જિંડા છે અર્થાત્ સર્વના આધારરૂપ જે જાણ છે, તે તેમના મુખી ગયેલા છે. જેમ ઠાઇ મકાનનો પાયો તેક પથ્થરના પડ મુખી જિંડો લીધો હોય તો તે મકાનને હાલી જવાનો ભય નથી રહેતો તેવુંજ અમારા પરમાર્થના મકાનનું પણ સમજી લેવું. અમે જે અમારો હિસાબ ગણી કાઢ્યો છે તેનો તાળો મેળવી જોતાં પાઇએ પાઇનો હિસાબ બરાબર મળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે પરમાર્થના વિષયના સંબંધમાં આજથી મારી વાળી કૃતિત થઇ ગઇ છે.

૩૫૬-હે દેવ ! તમારા મોટા મોટા જલ્દતો તમારા સ્વરૂપને વિષે વિચાર કરતા રહે છે. વળી તેઓ જપતપાદિ અનેક પ્રકારનાં સાધનો પણ કરે છે, પણ મને તો તેવું કશું કરવાનો અધિકાર નથી. મારું મન તેમના વિચારને અહણ કરી શકતું નથી. હું તો સર્વ રીતે દીનહીન છું. મને તો માત્ર અંતઃકરણના આવેશ સહિત તમારા કાલાવાલા કરતાં આવડે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મારાથી તમારી જે કાંઈ ગાંડીધેલી સેવા બની શકે તેટલાનો સ્વીકાર કરવાની મારા ઉપર કૃપા કરજો.

૩૫૭-મોટાં મોટાં જાંઝ વગાડીને મેં બજન કરવાની મારી રીતે સુવિધા કરી લીધી છે અને તેથી કરીને હું હવે જગતને કહી શકું છું કે હે બાઈઓ ! તમે જો બજન કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ

નરસિંહ ને નરસિંહ કહેઈ પણ અક્ષરનો ભય છે નહિ એવું કહે
નિશ્ચયપૂર્વક માની છે ને નરસિંહ ગુણાનુવાદ માની વખતે પહે
આપિયા હુમરા અને હાથમાંના કરનારા એ બે કહેતા હુમરા
વચાકતા રહીને હું બારે આનંદ અને કૌતુક સહિત નૃત્ય કરું છું
તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાની મનમાં હેશમાત્ર પણ ભયને અ
કાશ રહેતો નથી અને દેવ બરાબર સામેન આવીને ક્રોધા રહે છે

૩૫૮-વાસ્તવિક રીતે એવાં જાંઘન જેવું કાંઈ છે નહિ
જેની આગળ જાંઘન આવી શકતાં નથી અને જાંઘનને વિ
જેને કશું જ્ઞાન પણ નથી, જાંઘન એ શી વસ્તુ છે એવો જે ક
મનમાં વિચાર પણ કરતો નથી એવો હું પ્રશ્નિષ્ઠ છું. પછી
મુક્ત છું, એવી મુક્તિની ઉપાધિ પણ મને શી રીતે લગાડી શક
આવી પરમ સુખરૂપ સ્થિતિમાં રહીને હું હરિકીર્તન કરું છું
ભય તો મારા મનમાંથી સંપૂર્ણપણે નીકળી જ ગયો છે
ભયની વાતને હું ભૂલી ગયો છું. નાશ કરવા યોગ્ય એવી
પણ વસ્તુ મારી નજરે પડતી નથી. ત્યારે હવે હું કયી વસ્તુ
નાશ કરવાની ભાંજઘડમાં પડું? તુકારામ કહે છે કે સર્વોપ
પણે સહાય કરનારા દેવ તે તો અદ્વૈત ભાવે જેવા ને તેવા

૩૫૯-નાનાં નાનાં છોકરાં જ્યારે બારાખડી લણતાં
છે ત્યારે માસ્તર તેમની પાટી ઉપર દરેક અક્ષરની ચારે
ચાર લીટીઓ દોરી આપે છે. એ લીટીઓની મદદથી છોકરાં
અક્ષરથી બીજા અક્ષરનો જે તફાવત છે તે લક્ષમાં રાખતાં
છે. એમ કરતાં જ્યારે તેમને અક્ષરોનું પાકું જોળખાણ થાય
છે ત્યારે માસ્તર પેલી લીટીઓને ભૂંસી નાખે છે; કારણકે
લીટીઓ વગર પણ છોકરાં અક્ષરોને જોળખતાં થયાં હોય
રસ્તામાં પડેલા દોરડાને જ્યાંસુધી આપણે દોરડા તરીકે જ

ન જોળખી લઇએ ત્યાંસુધી તે સર્પ જેવું દેખાયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે 'હાઉ', 'ઘોઘર' એવું કોઇ પ્રાણી છેજ નહિ એવું જે ઘડીએ જરાગર સમજાઇ જાય તે ઘડીથીજ હાઉ અને ઘોઘરનો ભય મનમાંથી નીકળી જાય.

૩૬૦-હે મારી વાણી ! તું આજ પછી દેવળ હરિનામનીજ ધૂન બોલતી રહેજે. હે મિથ્યા બ્રહ્મકાંટ કરનારી ! એક દેવના નામ સિવાય બીજું કશું આળપવાળ તારે બોલવુંજ નહિ, તારા બધાજ લવારા હવે તું છોડી દેજે. માત્ર વિઠ્ઠલનું નામ જપવાનું તું છોડતી નહિ. તુકારામ કહે છે કે તને મારા સ્વામા વિઠ્ઠલની આણ છે.

૩૬૧-હે દેવ ! તમે પોતે જો કરવા ઇચ્છો તો એવું કશું કામ છે કે જે તમે નજ કરી શકો ? તમે ગમે તેમ કરીને પણ મારી લાજ રાખજો. હું તો નખથી તે શિખ સુધી દેવળ અપસંધનીજ સાક્ષાત્ મૂર્તિ જેવો છું. હે દેવ ! તમે મારા પ્રતિ કૃપાદષ્ટિ કરીને જુઓ અને મારું રક્ષણ કરો એવું હું તમને ફરી ફરીને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આજથી તમે મારી પાસે તમારી સાચી સેવા કરાવજો.

૩૬૨-હું સૌ પ્રાણી માત્રને નમસ્કાર કરું છું. હે નારાયણ ! સૌ પ્રાણી તારાંજ સ્વરૂપ છે, તુંજ છે એવી ભાવના હું હૃદયે ને પગલે કરતો રહું છું. નાનામોટા તમામ ભેદોને એક જાણુએ મૂકી દઈને હું તો એકલા તમનેજ જોયા કરું છું. આ બાબત સાંજિતી જોઇએ તો વેદનાં પ્રમાણ મારી પાસે જોઈએ તેટલાં છે. તુકારામ કહે છે કે આવું જ્ઞાન થઇ ગયા પછી બીજાની સાથે કદી કશો સંજંઘ થનાર નથી.

૩૬૩-હરિનું પૂજન કરવાને જે યોગ્ય અધિકારી છે એવો

હરિનો ભક્ત કયા થતી રીત છે ત્યાં આગળ પોતેજ બિલો હોય છે અર્થાત્ એવો ભક્ત ભગવાન પોતેજ છે અથવા ભક્ત ભગવાન ત્રી બિલ નથી. એવો ભક્ત જે ભગવાનની કીર્તિનું વર્ણન કરે તે ભગવાનજ તેના અંગની અંદર મૂર્તિ મંત જનીને વાસો કરે છે. એવા હરિમકતને પાનીકા દેડની પૂરેપૂરી વિસ્મૃતિ થઈ ગઈ હોય છે અને તેના હૃદયમાંથી કેવળ આનંદનીજ લહેરો આવતી હોય છે. જેની અંદર દેહાભિમાન તો લેશ માત્ર પણ રહેવા પામ્યું નથી, જે લગ્ન માન ઇત્યાદિને સંપૂર્ણ પછે તણે બેઠો છે; જે શોક, ગ્રોહ, ચિન્તાનું નામ પણ જાણતો નથી, તુકારામ કહે છે કે હે મારા મિત્ર ! એવા હરિજન તે વિદોળાના સમાન છે.

૩૬૪-ભક્તના હૃદયની અંદર જેવો દેવવિષયક ભાવ તેડું તેને ફળ મળે છે. એક ભાવને જાદ કરીને બીજું કોઈ પણ ભવ દેવને વશ કરવાને સમર્થ નથી. જે જાતિનો હશે તે તે જાતિમાંજ જઈને બેસશે કારણકે તેઓ એક બીજાના અંતરના મર્મને સારી રીતે જાણતા હોય છે. અસલી હીરાને એરણના ઉપર હથોડીના ઘા માર્યાથી પણ લાગતો નથી અને હતો તેવો ને તેવોજ રહે છે પણ હીરાકણીનો જરાક ઘસરકો મારતાની સાથેજ તેમ અલગ અલગ ટુકડા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાનું મનને શુદ્ધ કરવું એજ સર્વોત્તમ છે.

૩૬૫-મોઢે મોઢેથી કયા કરનારાઓના બોલ બહારથી ઘણાજ સરસ લાગે છે; પણ તે બોલને અનુરૂપ તેમની અંદર સ્થિતિ હોતી નથી, તેથી કરીને તેમના બોલ કેવળ પોલપોલેવાજ સમજી લેવા બેઠાં. આવા જૂઠા અને પાણંડી લોકો આ લોકમાં કશું સુખ નથી મળતું તો પછી પારલૌકિક સુખ તો આશાજ શી ? જેની રહેણી અને કહેણી જરાબર નમ

હોય, જે પરમાર્થની બાબતમાં પાતાના અંગ ઉપર જરા પણ
રાધો પડવા ન હે તેવા શક્તીને હું વંદન કરું છું. તુકારામ કહે
છે કે જોઓ એવા નથી તેઓ તો હાલકાના હુકાને આર લાગી
મરનારા કૃતરા જેવા છે.

૩૬૬-હે દેવ ! હવે તો હું નીચે કહ્યા મુજબ તમારું પૂજન
કરીશ. જે જે ભારી નજરે પડે છે તે ગધાંજ તારાં સ્વરૂપ છે
એરી દંઠ અલેહ બાવના ધારણ કરીને હું સર્વને નમસ્કાર કરીશ.
દોષ પણ એક દિશા તરફ જવાનો આશ્રય ન રાખતાં હું જ્યાં
જ્યાં ચલીશ ત્યાં જાપે તારું જ રૂપ એક સરખું રસપૂર્ણ શોભી
રહ્યું છે એવું માની લઇને હું સૌનું પૂજન કરીશ. તુકારામ કહે
છે કે હું એકદેશીય મુણ્ડોપના ઉપર કદી પણ લક્ષ આપનાર નથી.

૩૬૭-આ પ્રાપંચિક જગતમાં અમુક એક તત્ત્વ તે આપણે
પોતે છીએ અથવા અમુક તત્ત્વ આપણું પોતાનું છે એવું કહેવા
જેવી વસ્તુસ્થિતિ છે જ નહિ. પરંતુ આ તત્ત્વજ્ઞાનને સમજ્યા
વિના આ મારો દેહ, આ મારું ઘર, આ મારાં ઉંચાંછોકરાં
આવો મોઢેથી નાહક લવારો કરવાની લોકોને ટેવ પડી ગઈ છે.
પંચભૂતના કાલ્પનો બનેલો આ દેહ આત્મતત્ત્વથી તદ્દન ભિન્ન
છે. તુકારામ કહે છે કે પણ એ વાત આપણી વાચા બૂલી ગઈ
છે, તેથી કરીને હું આ દેહ છું, આ દેહના સંબંધીઓ એ અમારાં
સંબંધીઓ છે આવો હકીકતથી વિરુદ્ધ લવારો કરવાની વાણીને
ખોટી ટેવ પડી ગઈ છે.

૩૬૮-પણ દેવ કેટલા બધા હયાળુ છે ? દીનહીન જનોને
વિના મૂલ્યે બવનદીને તરાવી પાર ઉતારનાર કોકટિયા નાવિક
બનીને પોતે બેઠા છે. માત્ર શુદ્ધ બાવ સહિત વારંવાર તેમના
નામનો છૂંવા વડે જપ કરતા રહેવું જોઈએ. એ દેવ પોતાની

કહે હાથ દઈ ને ઝાલા છે, ને તો છે નેવા ને તેવાજ છે. તે ક્ષી
જમીન ઉપર બિસતાજ નથી; બકતોનાં પાપયુગ્મનો કિસમ
તપાસી જોવા નથી; બકતાની જાત નીચી કે ઊંચી, તેનું કુલ
ઉત્તમ છે કે અધમ તેનો કહી નિશ્ચય કરવાજ નથી. તુકારામ કહે
છે કે જો દેવ તો જોવા છે કે હાંક મારતાની સાથેજ દોડ્યા દોડ્યા
તમારી અનુગ્રા આવીને ઝાલા રહે છે અને તમને દર્શન દે છે.

૩૬૬-દેવ પોતાના બકતોના પ્રતિ જોટલા તો કૃપાળુ છે કે
તેમને દીનહીન ભકતો અતિશય વડાલા લાગે છે. તેમના ઘર-
સંસારનો બધોજ ભાર તે પોતાને માથે જોતી લે છે અને તેમના
યોગદ્વેશની ચિન્તા પણ તેમનેજ હોય છે. વળી ભક્ત કોઈ વાર
ભૂલેચૂકે પરમાર્થની પગદંડી છોડીને આડવાટે વળે છે ત્યારે
ભગવાન પોતે તેનો હાથ ઝાલીને તેને ખરે રસ્તે વાળે છે. તુકારામ
કહે છે કે જોકનિષ્ઠપણે પોતાનું અનુસરણ કરનારા ભક્તોને
માટે ઉપર કહ્યાં તે બધાંજ કામ ભગવાન કરતા રહે છે.

૩૭૦-અમે પરમભાવિક ભકતોના સિવાય વેદશ્રુતિને ભણ-
નારા બીજા કોઈ જેજ નહિ; અથવા અમે પરમભાવિક ભકતોના
સિવાય બીજા કોઈ પણ વેદની શ્રુતિઓને તેમજ હરિને ભણ-
નારા જેજ નહિ. હરિનું રૂપ અમને અતિશય પ્રિય છે અને
રૂપનો જેટલો લાભ લેવો જોઈએ તેટલો લાભ અમે લીધો પણ
અમે હરિવિષયક ભાવને લીધે ઘણાજ બળવાન બની ગયા છીએ.
હે દેવ ! તમને અમે અમારાં હૃદયની અંદર સાચવી રાખીએ
કારણકે તુકારામ કહે છે કે અમને તમારે વિષે મોટો ભય
છે કે અમે તમને હાંક મારીએ પણ બોલાવતાની સાથે વળી
તમે ન આવી પહોંચ્યા તો ? જોટલા વાસ્તે અમે તમને અ-
હોયેથી વેગળા થવા દેનારજ નથી.

૩૭૧-મન વિષયોના ઉપર એવું લોહુપ થઈ ગયું છે કે ફરી ફરીને વિષયોના ભણીજ દોડી જાય છે. એ મનને જે કોઈ વશ કરીને વિષયોથી દૂર રાખી શકે છે તેજ ખરેખરો જાગવાન છે અને અખિલ જૂમંડજમાં તે એકલોજ ચૂરવીર છે. એ મન જ્યાં તમારા ઉપર આક્રમણ કરીને તમને ઘેરી લેશે ત્યારે તમને કેવા કેવા પ્રકારની હાનિ થશે તેનો તમને અત્યારે ખ્યાલ પણ આવવો મુશ્કેલ છે. તુકારામ કહે છે કે એ મન તો ઘણાય શાણા કહેવાતા લોકોને પણ દુસાવી માયો છે.

૩૭૨-હે મારી વાણી! તું વિઠોળાનું ગીહું મધુરું નામ નિરંતર જપતી રહેજે. હે મારી આંખો! તમે વિઠોળાના મધુરા મુખનાં દર્શન કર્યો કરજો અને તેના મુખનો સ્વાદ લીધાજ કરજો. હે મારા ઠાન! તમારે તો વિઠોળાના ગુણાનુવાદજ અહોનિશ શ્રવણ કરવા. હે મારા મન! તું ફરી ફરીને વિઠોળાના ચરણ પ્રતિજ દોડી જજે અને નિરંતર ત્યાંજ સ્થિર થઈને રહેજે. તુકારામ કહે છે કે હે મારા શ્રવ! તું કેશવ દેવનો આશ્રય કહી ઊંડી દેનોજ્ઞાનહિ.

૩૭૩-હ દેવ! તમારા શુભ ગાતાં અને તમારું રૂપ નિહાળતાં માફ મન કહી ધરાતુંજ નથી. એવા મારા પાંદુરંગ ઉત્તમોત્તમ છે. તેમનું સ્વરૂપ ક્યામચુદર છે. બગવાનનું સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારના મંગળના સારરૂપ છે અને તમામ પ્રકારની ત્રિદિવ્યોને રહેવાના ભંડાર સમાન છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનું મુખ અનંત અને અપાર છે, તેને કોઈ સીમા છેજ નહિ.

૩૭૪-હે દેવ! જો હું પતિત ન હોઈ તો તું પાવન પણ દોને કરે અને પતિતપાવન પણ શી રીતે કહેવાય? એટલા વારતે માફ પતિતપણું ચાર્થક છે; નહિ તો હે કૃપાનિધા! તમે પતિત-

પાવન ન કહેવાતાં એકલા પાવનજ રહી જાત. સંસારમાં હોઈ
છે તો પારસમણિનો મહિમા છે. હોઈ ન હોત તો તે કોઈ
ખનાવતજ દેાને અને તેનો મહિમા આટલો બધો પ્રતિષ્ઠિત
પામતજ શી રીતે? દુનિયામાં ઘણાય પથરા છે, તેવો તે એક
પથરોજ ગણાત. તુકારામ કહે છે કે યાચના કરનારો હોઈ છે
ત્યારે તો કલ્પવૃક્ષનું કલ્પવૃક્ષપણું સ્વાર્થક છે અને તેથીજ તે
આવડું બધું સન્માન થાય છે.

૩૭૫-દ્રક્ષ દેવના સંબંધમાં ચિત્તની અંદર શુદ્ધ ભાવ
હોય તો પછી બીજી દોષ પણ મુક્તિની કશી જરૂર રહેતી નથી.
મારા શુદ્ધ ભાવની સહાયતા વડે મારો જીવ આ રહસ્ય ભાવ
સમજી ગયો છે. એક દેવની બાબતમાંજ નિરંતર એકસરખો
ભાવલક્ષિત ચાલુ રહે તો તેટલા વડેજ બાકીનું બીજું બધું સ્વ-
મળે છે. એના વડે સંપૂર્ણ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામ કહે
છે કે નારાયણને ઉપર કહી તેવી માનસિક પૂજા બહુ બેચેન

૩૭૬-મારે તો દ્રક્ષ સંતોનોજ આધાર છે. હે દેવ! તમે
તો એક, અદ્વય અને વિકાર રહિત છો. હે ભગવન! તમે
બાબત જરાક વિચાર તો કરી જુઓ. અમારી સાથે તમારો
કરવી નહિ. તમે એક શબ્દ પણ બોલી શકવાના નથી અને
તો રાજ રાજ તમને મહેણાંટોણાં મારતાં કદી પાછી પ
કરવાના નથી. તુકારામ કહે છે કે તમારા લેદશન્ય રૂપની અ
તમાં તમારા એકપણાની કલ્પના અમારે બળે ઊતરતી નથી.

૩૭૭-હે દેવ! તમારી પાસે મારે એકજ માગણી કર
છે અને તે એ કે મને તમારા ચરણની સેવા કરવાનો નિ
સુયોગ આપતા રહો. એના બદલામાં તમે કદાચ મને
પ્રકારની સુખિઓ અને નાના પ્રકારની કલ્પસિદ્ધિઓ આપ

કંઈયો તો પણ હું તેમાંનું કશુંજ લેનાર નથી. મને તો સદાકાળ
તોની સંગતિ અને તત્તજનિત પ્રેમાનંદનું મુખજ આપજો.
તુકારામ કહે છે કે મારી તો તમામ મનઃકામનાઓ તમારા બાવ
દેવ પૂર્ણ થઈ ગઈ છે.

૩૭૮-હે દેવ! હું તમારો શરણાગત છું અર્થાત્ જન્મી-
ન્મ તમારો તાબેદાર આજ્ઞાકારી સેવક છું. હે દેવ! તમને બાદ
રીને મારામાં કશાજ રામ નથી. તમારું નામ-સંકીર્તન કરવું
મેં મારી આયનકળા છે. તુકારામ કહે છે કે મેં તો તમારા
પ્રમીનીજ ઘરેણાં મારે શરીરે ધારણ કર્યાં છે.

૩૭૯-શું હું સંસારસિંધુની પેલી પાર આશ્વયો ગયો છું?
મારા મનમાં તો ક્યારનીય એ વાતની ખાત્રી થઈ ચૂકી છે. મેં
મેં સંસાર માત્રનો ત્યાગ કરી દીધો છે અને તારું નામ મારે
ખેડાંમાં બાંધ્યું છે. હવે મને કોઈ પણ વિપયના સંબંધમાં
જે પાપ બંધુ બંધુ છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે હવે તો
મારી પાસે એક હરિને બાદ કરતાં બીજું કશુંજ રહેવા પામ્યું નથી.

૩૮૦-સદૃશ્યહીન અને બુદ્ધિહીન એવો હું છું તો પણ હું
તારો દીનદાસ છું. હે દેવ! તમે મારું રક્ષણ કરો અને મારા
મનનો ટળવળાટ દૂર કરો. મારામાં કોઈ પણ પ્રકારના શુભદોષ-
ને આવવા દેશો મા. તુકારામ કહે છે કે મેં અસંખ્ય અપરાધ
ક્યાં છે પણ તે બદલ તમે મને ક્ષમા કરો.

૩૮૧-એ મૂળમાં પાણીજ ચોખ્ખું ન હોય તો પછી કપડાં-
ને ગમે તેટલો સાબુ લગાડતાં પણ તે ચોખ્ખાં થવાનાં હતાં?
એ પાણી મેલું હોય તો એકલા સાબુથી લૂગડાં ધોવાય નહિ.
તેથીજ રીતે એ ચિત્ત શુદ્ધ ન હોય તો આત્મબોધથી કયો ઉપ-

કાર થાય નહિ. આડજ વાંઝિયું હોય અને તેથી તેને કળકળદ આવે તો તેમાં વચાંત ઋતુનો શો દોષ કાઢ્યો? જામ્બી લંતે વાંઝણી હોય તો તેનો પતિ શું કરે? નયુંચક પુરુષને પાલે પડેલી સ્ત્રીને છોકરાં ન થાય તેમાં તે સ્ત્રીનો શો વાંક? જીવ ગયા પછી શરીર શી પ્રવૃત્તિ કરવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે પાણી મીઠા વિના અનાજ શી રીતે પાકવાનું?

૩૮૨-હે દેવ! અમે તો તમારાં મોઢાં લાડકવાયાં અને મોઢે ચઢાવેલાં જાળકો છીએ. અમારા સિવાય તમારું નામ દેનાર બીજું છે કોઈ? અમે ન હોઈએ તો તમારું નામજ કોણ લેવાનું હતું? હે દેવ! અમારા સિવાય તમને પિંડદાન દેનાર પણ કોણ છે? અમારા સિવાય તમારી આગળ ને પાછળ તમને તડ અને ક્ષતિ સંભળાવી દે એવું બીજું છે કોઈ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! અમે તમારે પાલે ન પડ્યા હોત તો તમારો લાવ પણ કોણ પૂછતો અને તમે પોતાના જોળામાં બેસાડીને કોને લાડ લડાવત તે કહોને.

૩૮૩-ખેતીવાડી કરનારા ખેડૂતો એક બીજનો નાશ કરી અર્થાત્ તેને લોંચમાં દાટીને તેમાંથી બીજ સેંકડો દાણા પે કરી લે છે. અને તેમનો ઉપલોગ કરે છે. આ વાત નાના મોટા તમામ જીવો સારી રીતે જાણે છે. આપણા પોતાના જીવનો લો આખ્યા વિના એમ ને એમ ફેંકટમાં લાલ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે રણસંગ્રામમાં પોતાના જીવની કુરબાની કરના એવડો કાયદો થાય છે. (આ લોકમાં કીર્તિ મળે છે અને પરજીવીની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે.)

૩૮૪-અત્યાર સુધીનું મારું આયુષ્ય વ્યર્થ ગયું છે અને તે કરીને મને ઘણું ભારે નુકસાન થયું છે. હે હરિ! એટલા વધારું હવે અમારો ઉદ્ધાર કરવાને સારૂ ચાલ્યો આવજો. શું

જેઠા જોયા કરે છે? આ માફ અને આ તાફ, એમ કરતાં કરતાં
પ્રધુન આધુન્ય પીતી જશે અને આખરે મોહના ઉપર માટી
પડશે. આમ છતાં પણ મન જોતું છે કે જોકે શબ્દવાદ પણ
નિરાંતે જોવા દેતું નથી. જે મન જન્મમૃત્યુરૂપી નદીમાં ડુબાડી
મારે છે. પંચવિપયરૂપી લાંટારાઓએ ધાડ પાડીને માફ સર્વસ્વ
લૂંટી લીધું છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું તમારે ચરણે
આવ્યો છું, માટે હવે તમે મારા ઉપર કૃપા કરો.

૩૮૫-હે દેવ! અમે આજ દિન પથંત દારિદ્ર્ય અને દુઃખ
ભોગવ્યાં અને નીચે ગળાવેલી જાળતોની અમે તને પ્રાપ્તિ
કરાવી, પણ તેવટે અમારો શો ઉપકાર થયો અને અમને જોવટો
શો લાભ થઈ ગયો કે તું હવે અમને તદ્દનજ વિસારી બેઠો છે?
અમે અમારા ભક્તિભાવ વટે તને નામરૂપ આપીને ચગુણ
બનાવ્યો. અમે જોતું કયું ન હત તો તને દેવ તરીકે જાળખત-
જ કોણ? તુકારામ કહે છે કે હે હરિ! તને નામરૂપરૂપી
ધરનો આશ્રય તો અમેજ આપ્યો છે!

૩૮૬-અમારે જે જોઈએ તે વસ્તુ માગી લેવાનો અમારો
અધિકાર ખરો કે નહિ? પણ હે દેવ! જે અમે તે વસ્તુ બહુ
જેર કરીને માગી હત તો તેથી તમને બહુ અનુચિત લાગત
તેથી કરીને અમે તેવું કરતા નથી; પરંતુ હવે તમારે અળધડીજ
અમારા અને તમારા વ્યવહારની જાળવટ કરી દેવી પડશે.
તુકારામ કહે છે કે નહિ તો અમે તમારે સાડ જીભા રહેવા જેટલું
પણ હામ-ઠેકાણું નહિ રહેવા દઈએ.

૩૮૭-હે દેવ! અહીં આવો. હવે અમારે તમારા કેટલા
કાલાવાલાં કરવા પડશે? માફ પ્રારબ્ધ બહુજ ગળવાન છે અને
તેના જેર આગળ તમાફ ઠાંઈજ ચાલવાનું નથી. હે પંઢરીનાથ!

હું પતિતપાવન છું એવી એવી તમે હંમેશાં ડિંગ મારો છો.
પણ તે તમારી ડિંગ હું અવળી કઢાવું ત્યારે ખરો ! તુકારામ
કહે છે કે ગળવાન માણસ નિર્ગળના કાન આમળે છે કે
સંચારનો નિયમ છે.

૩૮૮-એવી તે કયી વાત છે કે જે એકલા વિકૃલનું ચિંતન
કર્યાથી સિદ્ધ ન થાય? ગધુંજ સિદ્ધ થઈ જાય છે. વિકૃલનું ધ્યાન
એ સૌ સાધનોનો એક માત્ર સાર છે. તે સંસારસમુદ્રને પેઢે
કિનારે લઈ જાય છે. વિકૃલનું ચિંતન કરનારને અસંખ્ય તપ,
અસંખ્ય યોગ અને અસંખ્ય યજ્ઞયાગ કર્યાનું ફળ મળે છે. તુકારામ
કહે છે કે 'વિકૃલ' એટલા ત્રણજ અક્ષરનો તમે જપ કરો.

૩૮૯-કોઈ ગમે તેવો દુરાચારી લલ્લે હોય, પણ જો તે
એક વાર પણ પોતાને મોઢથી હરિનામનો ઉચ્ચાર કરશે તો હું
મન, વાચા અને કાયા વડે તેનો દાસ થઈને રહીશ. હરિનામું
ગાતી વખતે મનમાં લાવ ન હોય તો પણ ચાલે; અનાચાર થઈ
જાય તો પણ કાંઈ ચિંતા નહિ, પણ મોઢથી તો હરિનામનો
ઉચ્ચાર કરતા રહેવું જોઈએ. એવો માણસ જિંદા અને પવિત્ર
કુળનો હોય કે પછી નીચ ચાંડાળ જાતિનો હોય તેનું કાંઈ નહિ.
તુકારામ કહે છે કે કોઈ ગમે તેવો હોય પણ જો તે પોતાને
હરિનો દાસ કહેવડાવતો હોય તો તેને ધન્ય છે.

૩૯૦-પ્રહ્લાદેશ્યાં 'હે નારાયણ !' કહીને એકજ વાર પોકાર
કર્યો કે તરતજ તેનું રક્ષણ કરવાને સારૂ લગવાન દોડતા આવ્યા
અને થાંભલો ફાડીને તેમાંથી પોતે પ્રકટ થયા. મારી વિદોશા
માવડી વિના આવો દયાળુ ખીજો હોયજ કેણું? તેને તો જ્યાં
એક વાર યાદ કર્યો એટલે તરતજ ભારે ઉમંગકા સંહિત દોડી
આવીને બોલાવનારને પ્રેમાલિંગન દે છે. તુકારામ કહે છે કે

હરિનામનું ગાન કરવાથી સાયુજ્ય મુક્તિ મળે છે.

૩૬૧-લોહચુંબકની આકર્ષણશક્તિના ભેરથી લોહાને કટકો અદ્ધર ઊભો રહે છે; તેજ પ્રમાણે અમે પોતે કાંઈ કરતા નથી, પણ અમારી અંદર-બહાર, હે દેવ! તમેજ બધા ખેલ ખેલો છો. દોરો અગ્નિમાં નાખતાની સાથે બળી જાય છે, પણ એજ દોરોને મહોરાની આસપાસ લપેટીને અગ્નિમાં નાખીએ તો તે તેવો ને તેવોજ રહે છે અને અગ્નિની તેને આંચ પણ લાગતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ચંદન વૃક્ષના યોગ વડે તેની પાસે ઊગનારાં બીજાં વૃક્ષોના ગુણ-ધર્મ જતા રહે છે અને તે બધાંજ ચંદનના જેવાં ખુશબોદાર બની જાય છે.

૩૬૨-માથા ઉપર લાંબા લાંબા વાળ વધારીને કેટલાએ ઢાંગી અને પાખંડી લોકો પોતાનામાં ભૂતનો આવેશ આવતો હોય એવો ટોળ કરે છે; પણ એવો બાહ્ય દેખાવ કરવાથી ખરેખરા ભૂવા થવાતું નથી; કારણકે તેમનામાં સ્વાનુભવનું આમળા જેવું મીઠું હોય છે. એવુંજ સંતપુરુષનું પણ સમજવું. સંતોના બાહ્યચરણની નકલ કરવાથી ત્રંત થવાતું નથી. પાખંડી લોકો પોતાની આસપાસ મૂર્ખ પુરુષોને અને બાઇડીઓને ભેગાં કરીને નાના પ્રકારનાં શુદ્ધ કહેવાનો ઢાંગ કરે છે, પણ એવા ઢાંગી લોકોથી ગોવિંદ તો બહુજ દૂર રહે છે, એવું તુકારામ કહે છે.

૩૬૩-પોતાનાં મન અને ઇન્દ્રિયોનો દાસ થઈ રહેનાર મૂર્ખ ગ્રંથિયાને અમે અમારી સમક્ષ ઘોરો બનાવી દઈશું અર્થાત્ અમે તેને ઇન્દ્રિયોના દાસત્વમાંથી છોડાવીને ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી અને સાથે સાથે બનાવી દઈશું. નીચ કૃતરો પોતાનું ઓકેલું પોતેજ કરી કરીને ચાટે છે અર્થાત્ વારંવાર નીચ કમ કરે છે; એવા માણસની પાસે તેની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવવું હોય તો પ્રથમ

તેની વાણી શુદ્ધ કરવી જોઈએ; અને
છીએ. તુકારામ કહે છે કે કોઈ શક
થઈ ગયો હોય તેને પણ યોગ્ય સમ

૩૯૪-મારી નાની વયમાં જ્યારે
સંસારની ફિકર-ચિંતા કરતાં હું શીખ
ળાપનું મૃત્યુ થયું. હે પાંદુરંગ ! હે
મારું જ છે; આથી કરીને મારા કામમાં
જનજ રહેતું નથી. બાઈડી મરી ગઈ તે
અને મને નિરાંત થઈ. ભગવાને દયા કરી
માંથી છુટો કર્યો. છોકરો મરી ગયો તે
દેવે મને માયાથી મુક્ત કર્યો. તુકારામ ક
નજર આગળ મરી ગઈ એટલે તેની ચિંતા

૩૯૫-સૌથી વિશેષ અગત્યની બાબત
દેહાલિમાન તદ્દન ગળી જવું જોઈએ. એવ
એનું જ નામ તપ અને એનું જ નામ યોગ. જો
સિદ્ધિ કરવી જ હોય તો તમારે બીજું બધું રહે
કામ કરવું જોઈએ અર્થાત્ દેહાલિમાનને ગા
આ પદ્ધતિ ઘણી જ ઉત્તમ અને તદ્દન સત્ય છે એ
મૃત્યુની સાંકળ તૂટી જશે અને દેહના સંબંધને
જશે. તુકારામ કહે છે કે માનાપમાનનું બંધન
એટલે કે એના સંબંધમાં પ્રીતિ તે અપ્રીતિ જેવું

૩૯૬-સ્નાન-સંધ્યા તો સુકરર વખતે બરાબ
પણ પારકાનું અન્ન ખાધું એટલે બધું જ કરેલું ફો
પુરુષને તેમની સંધ્યા-પૂજાથી કશો જ લાભ નથી
તુકસાન પણ થતું નથી

મનમાં થઈ રહે છે. મનુષ્યે મનુષ્ય કરી, અને નેટનું મહેનતાણું મનુષ્ય તેટલું ખાધાખરચમાં પૂરું થઈ ગયું, અને સિતકમાં ઘાસ કાપવાનું દાતરડું અને ભારે ખાંધવાનું દોરડું-એ બે વાનાં રહ્યાં. તુકારામ કહે છે કે જેનામાં સારિવક ધૈર્યનો અભાવ છે તેને દલી દેવનાં દર્શન થતાં નથી.

૩૬૭-કોઈ એક ગાંધજી પોતાનો અસ્ત્રો લઈને તે વટે એક સિપાઈને મારવા દોડ્યો. ગાંધજીને આવતો જોઈને સિપાઈએ પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી અને તેને મારવા ધર્યો. કોઈએ તે સિપાઈને કહ્યું કે, ‘અરે ભલા માણસ ! હજમ જેવા હુદ્દા અને તલવાર લઈને મારવામાં તારી શોભા વધશે નહિ, પણ ઊલટી ઘટશે; માટે કશી ધાંધલ ન કરતાં ડાહ્યો થઈને બેસી રહે. વધારે બોલીશ તો તેમાં તારી પોતાનીજ ફજોલી થશે.’ અતિશય ક્રોધને વશ થઈને બીજાનું માનભંગ કરવા તૈયાર થનાર નામદને સલાહ કરવાને સારૂ સિપાઈ કે ઘોડેસવારનું શું કામ હતું ? તુકારામ કહે છે કે નામદને પાંચરા કરવાને માટે પહેલવાનનો ખપ પડે નહિ.

૩૬૮-ભક્તોનાં અંતઃકરણમાં ભગવાનના પ્રત્યે જે પ્રેમ હોય છે તે પ્રેમજ્ઞ ભગવાનને જાંધી રાખવાનું દોરડું છે. એ પ્રેમના દોરડા વડે જાંધાયેલા ભગવાન જ્યાં જ્યાં તેમને તેમના ભક્તો લઈ જાય છે ત્યાં ત્યાં જાય છે. ભગવાનને તેમના ભક્તજનોએ પોતાનાં મન, વાણી અને કર્મ જધુંજ અર્પણ કરી દીધું છે. તમામ સત્તા દેવની એકલાનીજ છે અને જધુંજ તેમના હાથમાં છે, પછી મારે શા વાસ્તે આકુળબ્યાકુળ થવું જોઈએ ? તુકારામ કહે છે કે મને જેમ ભગવાન રાખશે તેમ મારે રહેવું છે.

૩૬૯-જે પદને પ્રાપ્ત કરવાની તમને મનમાં ઇચ્છા હોય તે

પહે તમને પાંડુરંગ સહજ મળેને એમ્મી દેશે. પોતાના મનની યદ્ય
તેમનું ચિંતન કરવાથી ભગવાન આપણા ચિત્તને પોતાના સ્વરૂપ
વડે વીંટી વળે છે. ઇચ્છિત કળની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો પ્રથમ
પોતાનામાં ભગવચ્ચિતન કરવાનું ગળ હોવું જોઈએ. તુકારામ
કહે છે કે જેનામાં એવું ગળ છે તેને કશી વાતનો અભાવ હોતો
નથી. સિદ્ધિઓ તો એવા પુરુષના ચરણની દામી થઈને રહે છે.

૪૦૦-જેનું હૃદય શુદ્ધ છે એવા ભાવિક ભક્તને ધન્ય છે.
જે માણસ દેવની પ્રતિમાની સ્થાપના કરીને ખૂબ પ્રેમભક્તિ-
પૂર્વક તેનું પૂજન કરે છે તે ભક્તને ધન્ય છે. સંતજનો કહે છે
કે એવા ભક્તોનું ખરેખરું ગળ તેમના ભાવમાં રહેલું છે. તેઓ
વિધિનિયેધને જાણતા નથી અને તેમના ચિત્તમાં, દેવજ હરિ
વિષયક નિષ્ઠાનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જે
તેમના ભાવને અનુરૂપ આકૃતિ ધારણ કરીને તેમને કૃતાર્થ કરે છે.

૪૦૧-જે શિષ્ય મૂળથી જ આળસુ હોય તેને તેના ગુરૂનો
ઉપદેશ પણ તેના આળસુપણાના જેવો જ મળી રહેવાનો. એવા
શિષ્યને વિધિનિયેધની કડાકૂટ તો રહેવાની જ નહિ ! મતલબ કે
એવો માણસ પોતાના સ્વધર્મને અનુકૂળ આચરણ કરતો નથી
અને વિધિયુક્ત કર્મ પણ કરતો નથી. તે તો એવું અવળું સમજી
એસે છે કે હું મારા મનનો રાજા છું અને મારી મરણ પ્રમાણે
વર્તવું એજ મારો ધર્મ છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના મનનું
કહ્યું કરનાર મનુષ્ય નથી પણ ગધેડો છે.

૪૦૨-જે મનુષ્ય પ્રેમાવેશ સહિત હરિનામ ગાતાં ગાતાં
નૃત્ય કરે છે, હાથ વડે તાળીઓ વગાડે છે અને ડોઈ વાર ભાવા-
વેશના આવેગથી વિહ્વલ થઈને જમીન ઉપર આજોટી પડે છે
એવો ભોળો, સરળ મનનો, ભાવિક હરિભક્ત મને ઘણો પ્રિય

લાગે છે. જોવા ભક્તને લોકલક્ષ્મી તો લેશમાત્ર પણ હોતી નથી; કારણકે તેને લોકાની સાથે કંઈ પણ જાતનો વ્યવહાર અથવા સંબંધ હોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હરિપ્રેમના આવેગને લીધે જેનો કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાય છે, જેનાં નેત્રમાંથી આનંદાશુ-નો પ્રવાહ વહે છે તે ભક્તને ધન્ય છે.

૪૦૩-[ઉપરના અશંગની સાથે આ અશંગનું અનુસંધાન છે એમ સમજી લેવું.]

જે માણસ હરિકથા કરતી વખતે ખૂબ પ્રેમ અને ભાવભક્તિ થવાયે છે અને મનમાં તો પાપકર્મ કરવાની અભિરુચિ રાખ્યા કરે છે; જે પોતાના દાનમાં તુલસીપત્ર ખોસે છે, ચોટલીએ દર્ભની સળી બાંધી રાખે છે અને જોયો બાદ્ય ઠાઠ કરીને ખોડું ખોડું નાક પકડીને ધ્યાન ધરવાનો ઢાંગ કરે છે; જે દુહ નીચ મનુષ્ય ચરીરે દ્રાહ્ય તિલક ચીતરે છે, માથે ભગત લોકાના જેવી દાનટોપી પહેરે છે, ગળે તુલસીની માળાઓ પહેરે છે, અને દેવની આગળ પોતાનું પેટ ભરવા આડું કથા વાંચવા બેસે છે; વગી કથા કરતાં કરતાં આંખળવા બેઠેલી સ્ત્રીઓના ઉપર પાપ-ભરી નજર નાખે છે અને તે છતાં પણ કથા કરતાં કરતાં જૂઠો જૂઠો રટે છે, ધૂજે છે, આંખો ટી પડે છે, આંખોમાંથી હરિપ્રેમનાં અશુદ્ધ પકાવે છે; તુકારામ કહે છે કે તે માણસ જૂઠો અને ઢાંગી છે. દેવ તેનાથી આધા ને આધાજ રહે છે.

૪૦૪-હો દેવ! નાસ્તિક લોકો જ્યારે મારી પૂઠે પડે છે ત્યારે તેમને તે હું શું કરું? હું ગળી ખાઈ જાણુનારાઓને કસ્તૂરીની સુવાસ કેવી હોય તે કહેવુંજ દેવી રીતે? જેઓ જાતે ભીષ્મ માગીને પેટ ભરે છે તેમને લક્ષ્મી શી વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન હોતું નથી, અને કોઈ તેમને કહે તો તેમાં તેમને સમજ પડતી નથી.

વળી જે બાળતમાં મને ખાતાને પણ પૂરી સમજ ન હોય તેને વિષે મને પૂછી પૂછીને તે લોહો મારે જીવ બાઈ બાય છે. જવાબ નથી આપતો ત્યારે મારે પણ એવા વળગી પડે છે કે છોડાવ્યા જીટતા નથી. હે દેવ! હું તો એક તમારા ચરણને જ ઓળખું છું. એ ત્રિવાય હું બીજું કશું જાણતો નથી. સર્વત્ર તમે એકલા જ મારા સર્વસ્વ છો. તુકારામ કહે છે કે એવા લોહોના મોઢાં બધે થઈ જાય. એવા લગાડીઓની જોડે વાદવિવાદ કરવામાં મારાથી તેમને પૂરા પડાય એવું છે નહિ.

૪૦૫-કલિયુગમાં કવિતા કરનારાઓ પાખંડીઓની ટોળી છે. એવા વાચાળ અને લગાડ લોહો આજકાલ કુશળ કવિઓમાં ગણાતા થયા છે. તેમનાં મન તો પૈસા, બાઈડી અને છોકરાંમાં રમી રહ્યાં હોય છે અને છતાં મોઢેથી વૈરાગ્યનો જૂઠો પટપટારો કરતા ફરે છે. લોહોમાં માન-પ્રતિષ્ઠા પામવાને સારૂ તેઓ સાધુ પણાનો ડાળ કરે છે; કથા કરવા બેસે ત્યારે મોઢેથી ત્યાગ અને વૈરાગ્યની વાતો ખૂબ મરીમસાલો ભેરવી ભેરવીને કરે છે, પણ જો બધો તેમનો ઢંભજ છે; કારણકે તેઓ જે કાંઈ મોઢેથી બોલે છે તેમાંનો એક અંશ પણ તેમના અંતઃકરણમાં હોતો નથી. વેદ ઉપદેશ દે છે કે આત્મા દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે અને આત્મસ્થિતિ દેહથી અલિપ્ત રહીને જ સિદ્ધ થઈ શકે છે પણ એવી આત્મહિતની શિખામણનો તેઓ અમલ કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા લોહોને આખરે યમદંડનો માર સહન કરવો પડશે કારણકે તેઓ જેવું બોલે છે તે પ્રમાણે આચરણ કરતા નથી.

૪૦૬-શ્રી, પુત્ર, ગૃહ આદિ વિષયોનું સુખ હમણાં તો ઘણું મીઠું લાગતું હશે, પણ પાછળથી યમની સજા લોગવવી પડે ત્યારે ઘણું અઘરું થઈ પડવાનું છે. યમના હાથ, ઉપર કહ્યા તે

વિપયાસક્ત લોકોને ખૂબ નિદંબપણે મારે છે, ખૂટે છે અને સાણસા વટે તેમનાં શરીરને તોડે છે; અને આ પ્રમાણે ઘણા લોકો વખત સુધી તેમને સતાવ્યાજ કરે છે. યમલોકની અંદર જાહનાં પાંદડાં તરવારની પારના જેવાં તીક્ષ્ણ રોાય છે. વળી ત્યાં કાંટાળાં ઝાડ પણ પુષ્કળ હોય છે; અને ગરમ ગરમ તેલની કદાઈઓ ઊકળતી હોય છે. વિપયાસક્ત લોકોને યમહતો એવાં કાંટાળાં વૃક્ષોની સાથે બેટાડે છે, ઊકળતા તેલના કુંડમાં ઝાળે છે, કાંટા ઉપર અને ઊની ઊની ધરતી ઉપર ચલવે છે, તપાવીને ભાલવેળ કરેલા લોખંડના ધાંખલાની સાથે બેટાડે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા વાસ્તે હું વિપયાસક્ત લોકોને વીનવી વીનવીને કહું છું કે હવે પુનઃ પુનઃ ગર્ભવાસ કરાવે એવાં કામ કરવાનું છોડી દેજો. આ જન્મજન્મ બંધો છેલ્લો જન્મ હોય એવી રીતે ચાલજો.

૪૮૭-હે દેવ ! હું તો અદ્ય ખુદ્ધિવાળો છું, એટલા માટે હું તમારા વારંવાર કાલાવાલા કરું છું. હે દેશવ ! મને તમારા ચરણનું દર્શન હો, એમ હું તમને ફરી ફરીને કહું છું. હે નારાયણ ! મારામાં ધૈર્ય લેશ માત્ર પણ નથી, તે પણ હું તમને વારંવાર કહું છું. તુકારામ કહે છે કે હું તો ખરેખરે અભાગિયો છું, એમ બાણીને તમે મારા ઉપર દયા કરો.

૪૮૮-હે દેવ ! તારી વાટ જોઈ જોઈને તો મારી આંખો ફાંપવા આવી. તું મારી આંખોને તારા ચરણના દર્શનનું યુગ ક્યારે આપીશ ? હે વિઠાળાઈ ! તું અમારી માવડી છે. તું દયાની શીતળ ધાંયડી છે. એટલા વાસ્તે તો હું તારી વાટ જોતો જોઉં છું. હે દેવ ! તમે મને કેમ તરછોડી દીધો છે ? તમે મને પોતાનાથી અજાણો કરીને મને બીજા કોને આશરે છોડી દેવા માગો છો ? તમે તમારું દુઃસ્વ આવડું કહણ શાથી કરી દીધું ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમને આલિંગન દેવાને માફ મન ઘણું જ ઉત્સુક થઈ ગયું છે.

૪૮૯-આ દેવની ભાળનમાં એ વળીજ કુશળતાપૂર્વક વિચાર કરી ભેગો. મને તો તેમાંથી જોડણી સાર જાય છે. હરિનું નામ જોજ મર્મ મુખનો આધાર છે. જે ઘડીએ મનમાંથી દેવતાવ સમૂહો નીકળી જશે તેજ ઘડીએ પ્રહ્લાદાધારક થઈ જશે અને શરીર પણ પ્રહ્લાદરૂપ બની જશે. કોઈ કોઈ લોક યજ્ઞ યાગ કરે છે અથવા કરાવે છે, કેટલાક લોકો નાના પ્રકારનાં તપ અને વ્રત આચરે છે, પણ એ બધાં કર્મ કરનારના મનમાં કુશળી લાલચ રહેલી હોય છે અને હું દેહ છું એવો અહંભાવ અથવા દેહાત્મભાવ પણ હોય છે; આથી કરીને શુદ્ધ પુણ્યનો ઉદય થવામાં બારે આંતરાય નહે છે. તુકારામ કહે છે કે એક હરિનામની આંદર સર્વ પ્રકારનું ગુણ રહેલું છે. મને મારા શરીર દ્વારા અથવા સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનદારા ગુણ થાય છે એવી જાણી પ્રાપ્તિ જ્યારે મનમાંથી નીકળી જશે અને દષ્ટિ નિર્મળ થઈ જશે ત્યારેજ આ વાત સમજાઈ જશે.

૪૯૦-હે દેવ! તમારા ગુણનું વર્ણન કરવા જેટલી બુદ્ધિ હું ક્યાંથી લાવું? વેદ તમારા મહિમાનું વર્ણન કરતાં કરતાં સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેજ પ્રમાણે પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી એ ચાર પ્રકારની વાણીઓ પણ કુંઠિત થઈ ગઈ અને અટકીને ઊભી રહી. હે દેવ! એવું અદ્ભુત તમારું સ્વરૂપ છે. તમારું રૂપ અમારી આંખો જોઈ શકતી નથી. તમારું રૂપ જોવા જતાં પ્રહ્લાદિ દેવતાઓ પણ હારી ગયા છે. પ્રહ્લાને માથે સૃષ્ટિ પેદા કરવાનું જવાબદારી છે. બીજા દેવોને માથે પણ તેમના તેમના ભાગને કર્મનો ભાર હોય છે, આથી કરીને તેમને પણ કર્મનો ખટાટો કરવો પડે છે. તુકારામ કહે છે કે તમારાં નામ, તમારા ગુણ તમારાં રૂપ એ ત્રણે અસંખ્ય છે, તેથી કરીને હું તેમનું વર્ણન કઈજ કેવી રીતે?

૪૧૧-હે દેવ ! તારું સ્વરૂપ તો કાયા, વાચા અને મન-એ ત્રણેની પેઢી પાર છે. આથી કરીને તારું માપ તો ફક્ત પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ વડેજ થઈ શકે છે. તું દેશ-કાળ-વસ્તુ-પરિચ્છેદ-રહિત અનંત છે, આથી કરીને હું તને ઉપયુક્ત ભક્તિના માપ વડે માપી લઉં છું. (અર્થાત્ તને સગુણ અને સાકાર માનીને બળું છું.) બીજા કોઈ પણ સાધન વડે અથવા જ્ઞાન વડે તું હાથમાં આવે એવો છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું મારે જોળે ભાવે તારી જે સેવા કરું તે હે કેથવં ! તું સ્વીકારી લેજે.

૪૧૨-જ્યાંસુધી તે પંઢરપુર જોયું નથી ત્યાંસુધીજ તું વૈકુંઠના મહિમાની વાતો કથા કરવાનો. પંઢરપુરમાં મોક્ષ અને ત્રિવિદ્યો આજ્ઞાંકિત દાસ-દાસીઓની માફક દીનપણે ઘેરેઘેર ફેરા ખાયાજ કરે છે. ત્યાં તો ઘેરેઘેર તુલસીનાં વૃન્દાવન છે. ઘરનાં આંગણાં સાફસૂફ કરીને રંગબેરંગી રંગોળીઓ પૂરીને મોખાયમાન કરી રાખ્યાં છે. એવી ઉત્તમ પ્રકારની પંઢરપુરની મોખા છે. ત્યાં સર્વત્ર પુરાણની કથા અને હરિનામસંહીતનું ધ્યાન કરે છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં હરિનામનાં જય-જયકાર થઈ રહ્યા છે અને લોઠો મંડળીઓ ળનાવીને પાંદુરંગની ઝોલીઓ ખાય છે અને ગવડાવે છે. ત્યાં તમામ પ્રકારનાં મુખ્ય ળધો વખત વાસો કરીને રહ્યાં છે, એટલા માટે પંઢરપુર સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે. તુકારામ કહે છે કે અનેકાનેક એટાઓ કરતાં પણ જેની પ્રાપ્તિ થવી દિનિ છે તે બ્રહ્મ પંઢરપુરમાં એક ઈંટના ઉપર પ્રત્યક્ષ ઊભા રહ્યા છે.

૪૧૩-હે દેવ ! જેના યોગ વડે મને તારા ચરણનો વિયોગ થાય એવી કોઈ વાત મારે કાને પડે તો તેથી મને બહુ દુઃખ થાય છે. જે જે માણસોની પ્રાપ્તિયિક દુનિયાદારીથી બરેલી સંજતિ વડે મને હાનિ થાય છે, તેમને જોઈને મારું હૈયું કકળી

જો છે, એટલા વચન તું તેમને વારંવાર તનકની કડું છું; પણ તેઓ માત્ર કહેવું જોઈએ પરત્વે નથી. તો હવે! હું તું કહું તે કહે, આ લોકોને સામજિક નિષેધો સાધવા જેટલું સામર્થ્ય મારામાં છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે તો પાંડરંગ! જો લોકો કદાચ સામાજિક પ્રત્યેની આમરણથી આંધળા અને ગાંડા બની ગયા છે, એવા લોકો મારા મોઢા આમરણ ન આવે એવું તું કરજે.

૪૧૪-તુકારામને આનંદપૂર્વક નરક બદલ કરવાનું ગમે છે. જો તુકારામને કોઈ કહે કે પદ્મવંશ બદલ ઉત્તમ અને સ્વાદિષ્ટ છે, પણ જો વાત તેને ગમે હિનરેજ કેની રીતે? જોવીજ રીતે લક્ષ્મીદેવ લોકોને પાળાંડ કરવાનું ગમે છે, તેમને દુનિયાદારી વડાલી લાગે છે. એવા લોકોને પારમાર્થિક વાતોમાં રસ પડતો નથી. કૃતરાની આગળ પંચામૃતનું પાત્ર મૂકીએ, તો પણ તેનું ચિત્ત તો હાડાં તરફ જ દોડી જવાનું. સાપને ભલે દૂધ પાઓ, તો પણ તેના મોઢામાંથી જે નીકળશે તે તો ઝેરજ નીકળવાનું એવું તુકારામ કહે છે.

૪૧૫-ગધેડો ભલે ગંગામાં જઈને નાહી આવે પણ તેથી તે કાંઈ શુભ લક્ષણવાળો થોડો બની જવાનો હતો? તેજ પ્રમાણે હજીનને ગમે તેટલો સદુપદેશ આપો પણ તે નિષ્કળ જવાનો. એનું કારણ છે કે તેમનું મન શુદ્ધ હોતું નથી. સાપને સાકર વાળું ગળ્યું દૂધ પાઓ પણ તેથી તેની અંદરનું ઝેર જતું નહિ રહે. તુકારામ કહે છે કે કૃતરાને દૂધ પાઈએ પણ તે પીતાની વારનેજ ઓછી કાઢશે.

૪૧૬-જેના શરીરમાં તાવ ધગધગી રહ્યો હોય છે તેને દૂધ કડવું ઝેર જેવું લાગે છે; એજ પ્રમાણે જે પરમાર્થનો ત્યાગ કરે છે તેને ખરેખર સંનિપાતજ થયો છે એમ જાણવું. જેની આંખો કમળો થયો હોય તેને તો અંદ્રમા પણ પીજો પીજો દેખાય છે.

તુકારામ કહે છે કે જેને દારૂ પીવાનો અશકો લાગ્યો હશે તેને માખણ આવતુંજ નથી.

૪૧૭-એટલા વાસ્તે છે મારા મન ! તું બદ્ધિદીન લોકોની વાતજ જવા દેજે. તારે રૂઢી હરિનામના ચિંતનના વિષયમાંજ ઉદાસીન વૃત્તિ ન રાખવી; એ ત્રિવાય બીજી બધીજ જાણતોમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉદાસીન થઈને રહેવું. તારે એવા લોકોની સાથે બોલવુંજ નહિ; કારણકે તેમનાં નામ લેવાથી પણ તારી જીભને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યે. જેમ સવારના પહોરમાં વાંદરાંતું નામ લેવું ન જોઈએ તેમ હરિબદ્ધિવિદીન લોકોનું નામ આઠે પ્રહર-માંથી દોઢ પણ ઘડીએ લેવા ચોગ્ય નથી. તુકારામ કહે છે કે બીજું બધું છોડી દઈને તારે તો માત્ર કલ્યાણનીજ પ્રવૃત્તિ કરવી. તેમ કયાંથી તું સદાકાળ મુખમાં દાળયાપન કરી શકીશ.

૪૧૮-હે દેવ ! તું કાંઈ એવું કર કે જેથી તારા નામનું સ્મરણ કરતાંની સાથેજ અમારો કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાય. અમારા હૃદયમાં પ્રેમનું એવું મહાપૂર વહેતું કરી દે કે જેથી તારું સ્મરણ થતાંને વારજ અમારું આપું શરીર રોમાંચિત થઈ જાય, શરીરે પરસેવાની ઝરીઓ ફેરે, નેત્રોમાંથી આનંદાશ્રુનાં વહેણ વહેતાં થઈ જાય અને અષ્ટાંગસહિત સમસ્ત ઇન્દ્રિયો તારા પ્રેમના આવેશથી ભરપૂર બની જાય. મારા શરીરની તમામ પ્રવૃત્તિએકમાત્ર તારા નામસંકીર્તનને અર્થેજ થાઓ. બીજી તમામ પ્રવૃત્તિઓને બાદ કરીને હું રાત્રિદિવસ તારા નામમાંજ ફૂંચ્યો ને ફૂંચ્યો રહું. તુકારામ કહે છે કે એમ કરતાં કરતાં જ્યારે કલ્પનો અંત થવાનો વખત આવી લાગે ત્યારે પણ તું મને તારાથી વેગળો કરીશ મા. મને તો બધો વખત સંતોના ચરણ આગળજ વિશ્રાન્તિ લેવા દેજે.

૪૧૯-જાળપણમાં નાના છોકરાંને ધનારાં મુખદુઃખની તમામ

વિગત છોકરાંની મા જાણતી હોય છે. તે જાણત છોકરાંને કશી ફિકર-ચિન્તા કરવી પડતી નથી. જે માણસ આંધળાનો હાથ ઝાલીને તેને દોરી જાય છે તેનેજ રસ્તામાંના ખાડાટેકરા, કાંટા, ઝાડીઝાંખરાં અને કચી જગ્યાએ કચી તરફ વળવાનું એ બધી વાતની ફિકર હોય છે, અને એ બધી અડચણોમાંથી તે આંધળાને સહીસલામત લઈ જાય છે. એવીજ રીતે સંકટમાં ઘેરાયેલા નિરાધાર મનુષ્ય કોઈ બળવાન શૂરવીર પુરુષનો આશ્રય માગતો આવે અને તે શૂરવીર પુરુષ તેને અભયદાન દે તો પછી તમામ પ્રકારનાં સંકટમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી પેલાને માથે આવી પડે છે. નદીમાં પાણી ચઢ્યું હોય અને એવે વખતે કોઈ તારાનો છેડો પકડીને કોઈ નદીમાં પગ મૂકે તો તેને કશી વાતનું કષ્ટ પડતું નથી. પેલા તારો તેને ડૂબવા ન દેતાં અતા-યાસે સામે કિનારે લઈ જઈને છોડી દે છે. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે મેં પાંડુરંગના હાથમાં મારો જીવ સોંપી દીધો છે. આથી કરીને એ જીવની સારી-માઠી હાલતનો વિચાર કરવાનું કામ તેનું અર્થાત્ પાંડુરંગનુંજ છે.

૪૨૦-તારે વિધિનિષેધની ગૂંચવણમાં તારા મનને ગૂંચવાવેલું નહિ. તારે તો ફક્ત મનદ્વારા એકલા પાંડુરંગનું સ્મરણ કર્યા કરવું, બીજું કંઈજ કરવું નહિ. તારું રક્ષણ કરવાનું કામ તારું નથી, પણ પાંડુરંગનું છે. તે તારું બધુંજ લોજન મુખપૂર્વક ખાઈ લીધું હોય પણ છેક છેલા કોળિયાની સાથે એકાદ માપ જે તારા પેટમાં ગઈ હશે તો તારું ખાધેલું બધુંજ પેટમાં એકી કઢાવશે. એ વાતમાં કોઈનું કહાપણ તને જરાય કામ આવનાર નથી. કચી વાત લાલદાયી છે એ કહેવું સહેલ છે, તે મુજબ વર્તન કરવાનું કામ બહુ અઘરું છે. તે તારા પોતાના દે બીજા કોઈનાથી થનાર નથી. એ કામ તો પાંડુરંગ પોતે

કુશળતાથી કરી લેશે. તુકારામ કહે છે કે અમે જે કાંઈ કદીએ તે ઉપરથી કોઈએ મનમાં ખોટું લગાડવું નહિ. કદવા લીંબાને ઉકાળે ખાયા વગર જેમ શરીરની અંદરનો વિકાર નીકળે નહિ, તેમ કંઠવો શિખામણ દીધા વિના અંતઃકરણનો મેક્ષ પણ ફર થાય નહિ.

૪૨૧-હે દેવ! તારે વિષે મારા મનમાં જે શુદ્ધ ભાવ છે તે ભાવને કદી પણ જોડો થવા દઇશ નહિ; કારણકે તેમ થવાથી મને ભારે હાનિ થશે. વરસાદની અખંડ હેલી થાય પણ તેથી ફળદ્રુપ જમીનને ફાયદો થાય છે અને રસકસ વગરની સૂકા ભાદા જેવી જમીનને કશે ફાયદો થતો નથી. કલ્પતરુની તળે બેસીને મનમાં સારી વાતનો સંકલ્પ કર્યો હોય તો તેનું ફળ આડું જ મળે છે, પણ જો મનમાં નહારી ઇચ્છા કરી તો તેનું ફળ ઘણું મોટું આવે છે. કલ્પવૃક્ષ તો જે જેવા સંકલ્પ કરે તેને તેનું ફળ આપે છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ભાઈઓ! આપણાં આયુષ્ય બહુ જ ટૂંકાં છે; એટલા માટે તમારે એવા સંકલ્પ કરવા જોઈએ કે જેથી આગળ જતાં તમારું ઐયજ થાય.

૪૨૨-હે દેવ! કોઈ પણ જાણતને વિષે મને મનમાં ઘૂણાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયા વગરજ મારાથી સ્વાભાવિક રીતેજ જોખવાનો ત્યાગ થઈ જાય છે. સંસારની વિટંબણાઓને લીધે મારી ઘણી મોટી દશા થઈ ગઈ અને મારે ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડ્યું, આથી કરીને હવે મને બધીજ વાતનો કંટાળો આવી ગયો છે. આમ થવાથી મારે કોઈ પણ વિષયનો ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાગ કરવાની જરૂર રહીજ નથી. બધા વિષયોનો સહજ ત્યાગ થઈ ગયો છે. સાંસારિક દુઃખો પૈકી જોઈ દુઃખ તો એ હતું કે મારા માથા ઉપર શાહુકારોનું કરજ ઘણું ચઢી ગયું, તેના બોળને લીધે મારો બધોજ આનંદ સૂકાઈ ગયો. મને કશીજ વાતમાં એન

આણ્યે તેનો કોયો નિયમજ નથી, કાળના પંતમાંથી કંઈજ
કરવાનું આપણા હાથમાં નથી. હરેક માણસે આ ચાતનો મનમાં
વિચાર કરીને વસ્તુવિધિતિ બરાબર સમજી લેવી જોઈએ અને આ
મંસારની જુવંબણમાંથી પાતાનો ત્વરાથી છુટકારો થાય તેવા
કથાવ કરવા મંડી જવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે મેં તેના
શિખામણ મનુષ્ય માત્રને સેમના દિલને બંધે દીધી છે. તેના
ઉપર જે લક્ષ આપશે અને આ મૃત્યુલોકમાં પાતાનું દિલ જાપી
શેરો તેજ સ્વતુરમાં બણાશે.

૪૨૪-રાજની સવારી જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં તેનું
સેન્ય, રાજહત્ર, શામર વગેરે રાજચિહ્નનો પણ તેની પાછળ
પોછળ સ્વાભાવિક રીતે જાય છેજ. રાજ પાતાના સઘળા રાજ-
વેશવને કહેવા બેસતો નથી કે હું અહીંથી જીજો ગામ જાઉં છું,
માટે તમે બધા મારી જોડે ત્યાં આવો. જોક દેવની કૃપાને જાક
કરીને કોઈ કોઈના ઉપર વાસ્તવિક ઉપકાર કરી શકતું નથી.
કોઈ પણ સામાન્ય વસ્તુને બહારથી ખૂણ શણગારીએ, પણ તેની
ચોખ્ખા લાંબો વખત ટકવી નથી. થોડી વારમાંજ તેનું મૂળ સ્વ-
રૂપ કેવું હતું તે ઉઘાડું પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈના
ઘરમાં નારાયણનો વાસ છે કે નહિ અને તેના ઉપર નારાયણની
પૂજા કૃપા થઈ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરવાની એક રીત છે; તે
એ છે કે જોવા માણસના મનમાંથી તમામ લેહભાવ નીકળી જાય
અને સર્વત્ર અલેહભાવની આણુ વર્તી જાય.

૪૨૫-ગાયનું વાછરડું જો તેની માની આગળ આગળ
આલવા માંડે તો તે વાછરડું જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં ત્યાં ગાય
પોતાની ગેજે ગેજેજ આવી આવશે; કારણકે ગાયના દિલમાં
પોતાના બચ્ચાને માટે પ્રેમ છે, મમતા છે. તું તારા વાછરડાની

પણ તે જાણે છે, એની જેમ જ મને વિચારમાં રહેલી શી વસ્તુ છે? પ્રેમનું સ્વરૂપ એક જાણુને જાણતી સાથે જાણી છે, પણ એ જ જાણે છે જ્યાં એક જાણુ એક જાણુ સાથે તેને પાતાની જેમ કંઈક છે એને પામે જાણવા રહી નથી. તે વાકરેક પાતાની જાણે જરૂર કરીને તેને જાણવા જાય ને જાણ તેને પાકુ મારીને કાઢી મૂકે. તુકારામ કહે છે કે જો જાણી વાતો આગ્રહ કરીને જીવનને કહેવા રહી નથી. એને જ્ઞાનુભવના ઉદ્દગાર છે.

૪૨૬-એક મંદિરની સાથે જ્યાં પાકી મગપણની ગાંઠ પડી ગઈ એટલે આખા વિશ્વની સાથે પણ તેવીજ ગાંઠ પડી ગઈ જાણુથી; કારણકે કંઈક અર્થજ્ઞાપક અને સર્વોન્તર્યામી હોવાથી તેના પ્રેમસૂત્ર વડે જીવ માત્ર તેની સાથે તથા એકબીજાની સાથે સ્વાભાવિક રીતે સંયુક્ત થઈ જાય છે. આવા પ્રકારની મૈત્રી અર્થાત્, કંઈકની મારફતે બંધાયેલો સ્નેહસંબંધ ઉપર ઉપરને તેમજ મલિન હોતો નથી, પણ એના વડે જીવ પોતાના પ્રાણ જીવન આત્મારામને જઈ મળે છે એમ જાણવું. એવા જીવને આજ વિશ્વનાં તમામ પ્રાણીઓની સાથે એવી એકાત્મતા બંધાયેલી છે કે સોનાં સુખદુઃખનો ધક્કો તેના અંતઃકરણને લાગે છે અને તેનાં સુખદુઃખનો ધક્કો પ્રાણી માત્ર પોતાના મનમાં અનુભવે તુકારામ કહે છે કે આવો શુદ્ધ સર્વાત્મભાવ માત્ર બ્રહ્મા મહાત્માના અંતઃકરણમાં જ દૃઢ થાય છે અને તેના વડે તે શોભામાં પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય છે.

૪૨૭-મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને તેમના તેમના વિષય પરોવી રાખીને વિષયસેવન કરી કરીને મેં મારી જાતને કરી દીધી છે. એ જાણત જો જો મારા ઉપર વીત્યું છે તે મેં, હે દેવ! તમારી સમક્ષ નિવેદન કર્યું છે. તમારી સેવા

વાના મારા તમામ સંકલ્પો હવે તમારાથી અનલ્પયા નથી. તમે તેમને સારી રીતે જાણો છોજ. વાસ્તવિક રીતે જે કાંઈ થયું જોઈએ તે બધું થયાવત તમે સમજી ગયા છો, એમ જાણીને મારા માથા ઉપરનો તમામ ભાર દૂર થઈ ગયો છે. મન, વાણી અને કર્મ વડે વિપયસેવન કરવાથી હું ઠાણુ, તેનો મને અધ્યાસ થઈ ગયો છે અને તેથી તમારા પ્રત્યેનો મારો ભક્તિભાવ તદ્દન નહિ જેવો બની ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ! જો મારે રક્ષણ કરવાની તમારા મનમાં ઇચ્છા હોય તો આ વખતે દેવી આવીને મારું રક્ષણ કરો.

૪૨૮-ઈંટના ઉપર પગ રાખીને જિસેલા પાંડુરંગનું સ્વરૂપ મારી આંખોની આગળ સદાક્ષણ એક સરખું સ્પષ્ટ રક્ષાજ કરો; અને મારું મન તેમનામાંજ આસક્ત થઈ જાઓ. એવું થશે જોટલે હું મારા જીવનની અંદર તેમના સ્વરૂપને પધરાવીશ અને મારામાં રહેલો દેહાત્મભાવ તેમને અર્પણ કરીને હું તેમનું પૂજન કરીશ. આમ કયાંથી પાંડુરંગના સ્વરૂપનું ધ્યાન મારા અંતઃકરણમાં સ્થિર થઈ જશે અને મારી સાધનાની પૂર્ણાહુતિ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મને તારા ચરણ આગળ પડી રહેવા દે.

૪૨૯-અધકારમાં પડેલી વસ્તુઓના આદિ, અંત અને મધ્યનું જ્ઞાન હીવા વડે થાય છે, જોટલા વાસ્તે આપણી પાસે હંમેશાં હીવાનું સાધન હોયજ એવો યત્ન કરવો જોઈએ. આપણે તેના (ઈશ્વરના) સાચા સેવક બની જઈએ ત્યારેજ આપણને તેના ભંડારની ભાજ મળે. જ્યાંસુધી આવો અધિકાર મળે નહિ ત્યાંસુધી સારભૂત ભંડાર આપણી દૃષ્ટિએ પડે પણ નહિ. મેં જ્યારથી હરિભક્તિનો આશ્રય લીધો ત્યારથી મારી તમામ વિપય-ને હમતી વાસનાઓ નિમૂંજ થઈ ગઈ છે. હરિની સત્તાનું બળ

મારામાં પૂર્ણપણે વ્યાપી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે આથી કરીને હું સૌના ઉપર મારો પ્રભાવ સ્થાપિત કરીને સૌને હુકમ કરવા સમર્થ થયો છું.

૪૩૦-અમે અમારી હુકાનની અંદર લક્ષિતરૂપી માલ લઈ રાખ્યો છે અને અમારી હુકાનની વખાર પણ ઘણીજ મોટી છે. જેને જે વસ્તુ જોઈએ તેને સાડ તે વસ્તુ અમે અમારી હુકાનની અંદર હમેશાં તૈયારજ રાખીએ છીએ. અમારી હુકાનમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ (સાર્ત્તિક, રાજસિક અને તામસિક) એવી ત્રણે પ્રકારની લક્ષિતનો માલ એક બીજાથી અલગ કરીને જેની તેની જગ્યાએ ગોઠવી રાખ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે મારી હુકાને આવેલો ગ્રાહક જેટલી કિંમત આપવા રાજી હશે તે તેવો માલ હું કાઢી આપું છું. જે જેવા દામ ખરચશે તેને તેવો માલ મારી હુકાનેથી મળશે.

૪૩૧-માનું સ્તન જાળક પોતાના મોઢામાં લે છે કે તરતજ મા દૂધનો પાનો મૂકે છે. એવી રીતે જાળકની તેની માના ઉપર અને માની તેના જાળકના ઉપર એમ એકબીજાના ઉપર પ્રીતિ હોવાને લીધે જોડના મનના લાડકોડ પૂરા થાય છે. ધવકાવતાં ધવકાવતાં જાળકના શરીરને પંખાળતાં જતાં માને તેના ઉપર એવો પ્રેમનો ઉમળકો આવે છે કે તેને પોતાના અંગની માથે વળગાડી દે છે અને તેમ કરવાથી માનો પ્રેમોદ્વાસ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જાળકના ઉપર માન પ્રકારના મંદવાડ વગેરે જે કાંઈ દુઃખ આવી પડે છે તે બધાની કિંકર-ચિન્તા તેની માજ કયાં કરે છે.

૪૩૨-અવશુણની સ્થાપના પૂર્વે કદી કોઈએ કરીજ નહોતી અને કાળથી યોગ્ય આચારનું પ્રાધાન્ય સૌએ સ્વીકાર્યું છે.

તેજ પહેલેથી અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવે છે. એવું હોવાથી કોઈ એકાંક ગરીબ નિર્ભય માણસના નામની ઢાંડી પિટાવવી એ સારું ન કહેવાય. મધ અને મધએ બે શબ્દો એકજ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે, તો પણ અંધારામાં દારૂ શા વાસ્તે પીવો નેમએ? ઉકારામ કહે છે કે વ્યાસાદિક સંતોએ મેઘની વૃદ્ધિની માફક કરેલા સહજ ઉપદેશનો ઉચ્છેદ પ્રસાદ મને પ્રાપ્ત થયો છે; અર્થાત્ તેઓ જે કંઈ કહી ગયા છે તેને આધારેજ હું બોલું છું. આ રીતે ગુણ અને અવગુણની પરીક્ષા થઈ શકે છે.

૪૩૩-સૌ ભૂતમાત્રમાં એક ભગવાનજ દેવી રીતે વ્યાપીને રહેલા છે તેનું રહસ્ય મને સમજાઈ ગયું છે, એટલે હું જે કંઈ બોલું છું તે તાતાં તીરના જેવું તીક્ષ્ણ બોલું છું. જેનામાં જેવા ગુણ હોય તેવું અને તેટલુંજ તે સમજી શકે છે; અથવા જેની સચાવટે મારાં વાગૂંભાણુ છૂટે છે તે એટલોજ તેના ગુણને બાણુ છે. દોષ અને ગુણની પરીક્ષા કરીને ચોખ્ખો ઉપદેશ કરવો નેમએ. ઉકારામ કહે છે કે ખરી વાટ ભૂલી જઈને કોઈ આડે રસ્તે વળી જાય તો તે આખરે ચાલ્યો ચાલ્યો જંગલમાં જઈને ભૂલો પડે અને તેને અંજે કાંટા ભોજાય.

૪૩૪-અમારી ખૂબી એ છે કે અમે અનીતિને માર્ગે જનારા ભયોને નીતિનેા માર્ગે બતાવીએ છીએ અને અમારે બતાવેલે રસ્તે જે ન ચાલે તેનો અમે ફજેતો પછુ કરીએ છીએ. એક પરમાત્માના નામનો ખરેખરો ડંકો વગાડવામાં શો દોષ છે? અને એવું કરવા જતાં કોઈ કોઈ લોકો અમારા ઉપર ગુસ્સે બરાય તો તેમનાથી અમે યોદાજ કરી જવાના હતા? જ્યાં રામકૃષ્ણના નામનાં બાણુ છટી રહ્યાં હશે ત્યાં અવિદ્યાથી ટકીને જિભાં નથી રહેવાવાનું. ઉકારામ કહે છે કે અહીં સત્ય વસ્તુનોજ ઉપદેશ

કરવામાં આવે છે. આથી કરીને અમારે ત્યાં જૂડી વાતોનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.

૪૩૫-નકટો માણસ આરસીમાં પોતાનું મોઢું ભેંધને લગવાઈ મરે છે. જોડ તેના મોઢાની છે, આરસી તો જેવી છે તેવીને તેવીજ જોડ-ખાંપણ વિનાની છે; પણ તે છતાં પેલો નકટો માણસ આરસીના ઉપર ખીજે બળે છે. જેનામાં પોતાનામાંજ અવશુષ્ક હોય છે તેને ઉપરના દૃષ્ટાંતો પ્રમાણે સીધી વસ્તુ વાંકીચૂંકી દેખાય છે. કોઈ આંધળાની આગળ મહામૂહ્યવાન તેજસ્વી હીરો મૂકીએ તો તેને તે હીરાના તેજસ્વીપણાની જાણ શી રીતે થાય ? તે તો તેને એક પથરા જેવો પથરોજ કહેશે. તુકારામ કહે છે કે કૃતરાંનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર ન કરતાં માત્ર લસલસજ કરવું.

૪૩૬-જેમને પરમાર્થના ઉપર લેશમાત્ર પ્રીતિ ન હોય એવા કુલાંડી માણસો પોતાનાં કાળાં મોઢાં લઈને મારા આગળથી ટળે અને ફરી કદી મારી સામે આવેજ નહિ તો કેવું સારું ? હે નારાયણ ! આવા હુષ્ લોકોની સંગતિને લીધે પરમાર્થનો રસજ બધો ઊડી જાય છે. જે બ્રહ્મ અને અપવિત્ર એવો હોય છે તેમના મોઢામાંથી નરકના જેવા અપવિત્ર શબ્દોજ નીકળે છે. ગમે તેવા ઉત્તમ અન્નની અંદર જ્યાં ફતરો મોઢું ઘાલે એટલે તે અન્ન અપવિત્રજ બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેઓ સંતોની મર્યાદા નથી જાળવતા તેઓ નિંદાને પાત્ર છે. એવા માતૃગમન કરનારાઓની સૌએ નિંદા કરવી જોઈએ.

૪૩૭-માલ-મિલકત, ધરખાર, ધરેણાં વગેરે જે કાંઈ સંપાડ્યું હોય છે તે બધું પિતા પોતાના પુત્રને બતાવે છે અર્થાત્ પુત્રને સ્વાધીન કરી દે છે; તેવીજ રીતે હે દેવ ! તમેજ અમારું

પ્રતિપાલન કરનારા છે. અમને વખત-ઠવખતનું જ્ઞાન નથી. નાના
 છેકરાને મૂળ લાગે છે કે તસ્તજ તે ધાવવા માગે છે અને તેને
 સાડે સ્તનપાન કરવાનો મુયોગ પણ પાસેનો પાસેજ હોય છે.
 ખાળકને પોતાનું પેટ ભરવાને સાડે ખીએ કોઈ સ્વતંત્ર ઉદ્યમ
 કરવાની જરૂર પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હું પણ એવીજ
 રીતે પાંદુરંગનો છેડો સાહીને, સંસારસાગરને પેલે કિનારે જઈને
 બિલો રહ્યો છું. મને આવતો એમને મને આશ્રય આપવાને સાડે
 પાંદુરંગ બિહીને આવી પહોંચ્યા છે.

૪૩૮-શુદ્ધ આચારવિચારને અનુસરીને ચાલવું એજ સંતોનું
 વાસ્તવિક પૂજન કયો બરોબર છે. એવી સાચી પૂજા કરનારને
 પુષ્પચંદન આદિ પૂજની સ્થૂળ સામગ્રીની કશીજ જરૂર હોતી
 નથી. હરિના સચુલ્લ સ્વરૂપની ભક્તિ કરવાની રીતનું જે ઘડીએ
 અવલંબન લીધું તેજ ઘડીએ આપણું સોનું અતિમ વિશ્રાન્તિ-
 સ્થાન હરિનું સચુલ્લ સ્વરૂપ પોતાની મેળેજ પોતાના ભક્તોને
 માંગે જતાવવા આવી પહોંચે છે. હરિ જે આવે હોય તો તેના
 હૃદયનું વડે તેની કૃપાકૃપી પ્રસાદની પ્રાપ્તિ થાય છે; અર્થાત્ કૃપા
 વડે હરિ અત્યંત નિકટ આવી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું
 તમને આ રહસ્ય બહુજ ત્વરાથી ઠહી દઉં છું કે તમે તમારા
 મનને સ્વહિતનાં માર્ગપ્રતિજ વાળી દો.

૪૩૯-જીવોને તેમનો અંતર્ગત હેતુ સમજાવી દેવો, તેમને
 પ્રેમયુક્ત વચન કહેવાં, એ માર્ગને ઊઠીને જેઓ દુરાશ્રદ્ધી થાય
 છે તેઓ અમંગળને પોતાના પ્રતિ નોતરે છે. ચિત્તની અપ્રસન્ન-
 તા હોય ત્યાં કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. દુરાશ્રદ્ધને વશ
 થઈને કોઈ પણ કામનો આરંભ કરવો એ ગાંડપણજ કહેવાય.
 શોભ્ય વખત ન આવે ત્યાંસુધી કોઈ પણ વાતનો લોકોમાં પ્રચાર
 નહીં.

મધ્ય શક્તિ નથી. સહિતા પેલા કરનારે એવા નિયમન થવી જોઈ છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ જોખાના દાણા ચાંપી લુચ્છે, તેમજ એકાદ શબ્દ વહેજ આ વખતે જોડવાથી કાર્યસિદ્ધિ થયે તે સહિ તે હું સમજી જતો છું. વારંવાર જોડાણ કરવામાં કયો અર્થ નથી.

૪૪૦-કામારાજન પુરુષ મર્યાદાને બૂલી જાય છે અને મનમાં આવે તેમ મોટેથી બક્યા કરે છે. હૃદય જે રંગે રંગાયું હોય તેમ રંગનાં લક્ષણ શરીરના ઉપર પ્રકટી નીકળે છે. જેર ખાધું એટલે પછી તે શરીરમાં ફેલાઈ જાય અને ખાનારને બેશુદ્ધ કરીને જાય ઉપર ઢોળી પાડ્યો. કોઈ પણ દ્રવ્યનો કોમ એ એક જાતનું ચીં પણ છે. એ વિકાર એક વાર ઉત્પન્ન થયો એટલે તે લાંબા વચ્ચે સુધી શ્વમતો નથી. તુકારામ કહે છે કે શ્રી અને ધન એ વસ્તુ નરકવાસ કરાવનારી છે.

૪૪૧-કૃષ્ણ લગવાનું રૂપ એ એક જાતનું દિવ્ય અંગ છે. એ અંજનને ખુદ્ધિરૂપી નેત્રોમાં આંજ્યાથી નેત્ર શુદ્ધ થઈ જાય છે. નેત્રની શુદ્ધિ થવાથી ખડું શું અને જોડું શું, સ્વ વસ્તુ કયી અને અસત વસ્તુ કયી, તેનો વિવેક કરવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. હું નારાયણનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો છું અને મારો એ પ્રયાસ નારાયણને ગમી ગયો છે. કોઈ લાચર્ય શેઠ-શાહુકારને ઘેર નોકરી કરતાંની સાથેજ નોકર ન્યાય જાણે જાય છે. તુકારામ કહે છે કે અમારાં તો બેઉ કામ સિદ્ધ થાય છે પેટ પણ સારી રીતે ભરાય છે અર્થાત્ અમારી બધી ધરખાઓ તૃપ્તિ થઈ જાય છે અને અમારો જીવ નિજાત્મજોધમાં સ્થિર થાય.

૪૪૨-પાંદુરંગ પોતાના હાથમાં પ્રેમનો પાશ લઈને પંઢરપુર ક્ષેત્રમાં આવ્યા છે અને તે પાશમાં આખા સંસાર ફેસાવી મારીને જ્યાંની કોઈને કશી લાજ આજ સુધી મળી નથી.

એવા અગમ્ય-અગોચર સ્થાનમાં સીને ઘસડી લઈ લય છે; અને વળી તે પોતાના હાથ ઊંચા કરીને જ્યાં કોઈની નજરની સામે પોતાની નજર લગાવી દે છે કે પેલા માણસના ઉપર તેમની આંખનું બહુ લાગ્યું જ લાગ્યું, અને તે દસાઈ જવાનો જ આવો ધંધો કરવાને વાસ્તેજ તે પોતાનું વૈકુંઠધામ છોડી દઈને પંઢર-પુરમાં આવી વસ્યા છે અને એવા ચોરને અહીં આશ્રય આપનાર કોણ? પેલો પુંડલિક. તેણેજ એમને પંઢરપુરમાં વસાવ્યા. વિક્રમ કહે છે કે ચાલો, આપણે બધા ભેગા થઈને જઈએ અને તેને પકડીએ.

૪૪૩-મા પોતાનાં નાનાં છોકરાંના નાના નાના કનિયા-કંકાસ બેઠી બેઠી જુએ છે, તેમની એકબીજાની લડાઈ અને મેણાંટાણાં સાક્ષીરૂપ બનીને સાંભળ્યા કરે છે અને મનમાં રાજી થાય છે. એક બાળક કહે છે કે, “જો બા, મને લાઈએ માયો.” બીજો કહે છે કે, “ના, મને પહેલો એણે માયો.” મા એ બેઠના કનિયાની વાતો સાંભળે છે અને તે છતાં બેઠ બાળકો ઉપરના તેના પ્રેમમાં કરી વધવટ થતી નથી. બેઠ તેનાં પેટનાં છોકરાં છે અને બેઠ તેને એકસરખાં વહાલાં છે. વળી એક છોકરું કહે છે કે, “મારી પાસે વધારે ખાવાનું છે. તારી પાસે તો થોડું છે.” આમ તે છોકરાં નાની નાની વાતોને લઈને અંદર અંદર કનિયા કરે છે, અને એકબીજાને મેણાં મારે છે, તથા એકબીજાના આજ્ઞા પાડે છે. વિક્રમ કહે છે કે એ બધાજ કનિયાનું રહસ્ય મા એકલીજ જણે છે અને કનિયો દરનારાઓના શ્રમનું અને દુઃખનું તેજ નિવારણ કરે છે.

૪૪૪-મિથ્યા દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધર, મિલકત ઇત્યાદિની વૃષ્ટિમાં દસાઈ જઈને હું જન્મમૃત્યુરૂપી વમળની અંદર ગૂંચ-

પણ પડ્યો હતો; અને પોતા અહંકારને વશ થવાથી હું તમામ
 દોષને માટે જવાબદાર પણ સિદ્ધ થઈ ગયો હતો; પણ એટલા-
 માં મને ઉત્તમ પ્રકારની આત્મચિત્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. તેવું થયું
 ન હોત તો હું આ મિત્રના વસ્તુઓના સંચારને લીધે અત્યંત
 દુઃખી થઈ ગયો હોત. એવો આ આખો સંસાર મિથ્યા દેહ-
 વિગાનની પ્રેરણાને આધીન થઈને નાના પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે
 છે અને પછી તેનાથી નીપજતા દુઃખને લીધે હાહાકાર કરે છે
 તેવું હું પણ કરતો હોત. મરણનું તો તેમને કશું ભાન નથી.
 નાના પ્રકારના વિપયોની પ્રાપ્તિને અથવા તેમની બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ
 ક્યાંજ કરે છે. તેને પોતાના તરફ પાછી કેવી રીતે એવી કેવી
 તેની આવડત તેમને છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે પુષ્કળ દ્રવ્ય
 એકદું કરીને પછી આખરે પોતે મરી જાય છે અને તેની પાછળ
 તે દ્રવ્યને માટે તેના છોકરાઓ અંદર અંદર જુળ લડી મરે છે.
 તે મૂર્ખ જ્યારે જીવતો હતો ત્યારે તેણે એક ઘડીવારને માટે
 નારાયણનું સ્મરણ કર્યું ન હતું.

૪૪૫-હરિનું નામ તારી પાસેજ છે અર્થાત્ તારા મોઢા
 આગળજ છે, છતાં તારાથી તેનું અહર્નિશ સ્મરણ થતું નથી!
 વિકૃલનું નામ એવું છે કે તે સંસારનું નિરસન કરે છે અને નાના
 પ્રકારની કામનાઓનો નાશ કરે છે. એ નામરૂપી મુખશય્યામાં
 પોઢવાનું તને કેમ ગમતું નથી? તુકારામ કહે છે કે આ હરિ-
 નામ એક ઉત્તમ અને સંગ્રહ કરી રાખવા લાયક વસ્તુ છે. તેનો
 સંગ્રહ તું શા માટે નથી કરતો?

૪૪૬-પ્રતિગ્રહનો વ્યવહાર બહુજ સરસ રીતે દ્રવ્યો છે
 તેનું હું શબ્દો વડે શી રીતે વર્ણન કરું? અર્થાત્ મને એક લાલ
 માંથી બીજો લાલ થયો છે અને બીજામાંથી ત્રીજો એમ ઉત્તરો

તર લાભ થતોજ આવ્યો છે. એક તો મને મનુષ્યજન્મનો લાભ
પ્રયો. તેની મારફતે મને સંતોના દર્શનનો લાભ મળ્યો. સંત-
સમાગમ વડે મારા જીવનું સમાધાન થઈ ગયું અને તેમાંથી મને
પરમ શાંતિ મળી. સંતસમાગમ કરવાની ઇચ્છા મારે સફળાગ્યે
મારા હૃદયની અંદર ઉત્પન્ન થઈ હતી, એ ઇચ્છા બળવતી થઈ
અને મને સંતોના દર્શનની રદ લાગી. મારા નસીબે જોર કર્યું
અને મારી તે ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. તુકારામ કહે છે કે આજમુખીમાં
પરમાર્થની દિશામાં જે જે શ્રમ કરેલો તે બધોજ સફળ થઈ ગયો.

૪૪૭-સંતોની કૃપા વડે મને જે સુખની પ્રાપ્તિ થઈ છે તે
મોટુંદું કહેવાય એવી છેજ નહિ. તેનો મહિમા એવડો મોટો
છે કે તેનું હું વર્ણન કરવા બેસું તોપણ મારી વાણીથી એ કામને
પહોંચી વળાયજ નહિ. મારાથી તો તેમના પ્રેમના સુખનો ઉપ-
દેશ કરવાનુંજ માત્ર બને એમ છે અને તે મોંઘી વસ્તુને હું
મારા જીવની સાથે વળગાડી રાખું એવું મનમાં થયા કરે છે.
જે લાભ એવો અલૌકિક છે કે તેની કોઈની સાથે સરખામણી
કરવા જઈએ તો કોઈ ઉપમાન મળી આવતુંજ નથી. તેના ઉત્તમ-
પણને કોના જેવું કહી શકાય? અર્થાત્ કોઈના જેવું કહી
શકાયજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે મેં તો સંતોને ચરણે માઝું
મસ્તક મૂકી દીધું છે અને ત્યાંથી હું કદાપિ મારા મસ્તકને
કેંચી લેનારજ નથી.

૪૪૮-તમે હવે ઉતાવળા થાઓ અને વિઠ્ઠલના નામરૂપી
માલ જેટલો ભરી લેવાય તેટલો ભરી લો. જે સ્થાને હું જઈ
પહોંચ્યો છું ત્યાં બહુ મહામાવ્ય હોય તોજ જઈ શકાય છે.
મને તો એવું ધાય છે કે જાણે હું તેના ઉપર મારો દેહ ઓવારી
દઉં; કારણકે ફરી ફરીને આવો લાભ મળવો દોઢલો છે. એ તો

અનેક દિવસની મહેનતનું ફળ છે. તુકારામ કહે છે કે હરિ-
ચરણની પ્રાપ્તિનો મને લાભ મળ્યો છે, તેને હું એક શબ્દવારને
માટે પણ મૂલી શકતો નથી.

૪૪૬-હવે મારો ભાગ્યોદય થવા આવ્યો છે તેથી કરીને
મારા હૃદયમાંની તમામ ચિન્તાઓ નહિ રહેવી થઈ ગઈ છે. દેવનું
દર્શન કરવાનો મને જે લાડાવો મળ્યો તે કદા સતોતા દર્શન
પુનઃ પરિણામ છે. મેં તો મારા હૃદયરૂપી નાની મરખી પેટીમાં
મારા દેવને સંતાડી રાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે એ શાશ્વ
તો પહેલેથીજ મારી પાસે હતી તો ખરીજ પણ મારામાં શુદ્ધ
ભાવનો ઉદય થયો એટલે તે મારે હાથ લાગી ગઈ.

૪૫૦-હે દેવ! મને મારાં સંચિત કર્મ હવે ગમતાં નથી.
એ કર્મના જળાપાને લીધે રાત દહાડો મારું ચિત્ત ટળવળ્યા
કરે છે. ખરી હકીકત એવી છે કે અમારા અજ્ઞાનને લીધે અમારા
પરમાર્થની વાટ ઢંઢાઈ ગયેલી છે, નહિ તો આખા સંસારમાં
જ્યાં લોકોના સ્વભાવ પ્રમાણે જાતજાતનાં બોલ બોલનારો હોય
પોતે એકલોજ જાહુરૂપી છું. આ જાધી બાબત મને ત્યારે જાણ
ખર સમજાઈ ગઈ ત્યારે મારી વિચારદષ્ટિ એકી ગઈ. પછી આ
લવનદીની પેલી પાર લઈ જનારા મારા ગુરુ મારી નોકરી
સુકાની મને મળી ગયા તે પણ ઘણુંજ ઉત્તમ થયું. તુકારામ
કહે છે કે હે નારાયણ! જો અમારી દીન વાણી તું ખરેખર સાંભળ
જતોજ હોય તો હવે અમારે સાડ દોટ મૂક.

૪૫૧-એક વાર એવું બન્યું કે અમુક દેશમાં હુકાળ પડ્યો
તે દેશના એક જણને હુકાળને લીધે અત્ત ન મળ્યું ત્યારે તે
નરક ખાઈને પેટ ભર્યું. જીજ્ઞે વરસે અનાજ પાક્યું અને મુક
થયો તોપણ પેલાને નરક ખાવાની જે દેવ પડી ગઈ તે તેના

છૂટી નહિ અને તેણે નરક ખાવાનું છોડ્યું નહિ. લોઠા એ એવ.
કેને કળેતો કરે, મારે તો માર ખાય, બધુંજ ચડન કરે પણ
નરક ખાવાનું નજ છોડે. કેટલાંક રખડેલ દોરને જોખરવાની
(નરક ખાવાની) દેવ પડી જાય છે તે જોડ કદી સુધરતીજ નથી.
તુકારામ કહે છે કે એવા નિર્લજ્જ ગધેડાઓની જ્યારે ખૂબ
કળેતી થાય ત્યારે કદાચ સુધરે તો સુધરે.

૪૫૨-હે વિઠાળાઈ! હે મારી માવડી! મને તારો બાળક
જાણીને ધાવણુ ધવરાવ. શું બેઠી બેઠી જોયા કરતી હોઈશ? હવે
મારા હૃદયની બધીજ ખીરજ ખૂટી ગઈ છે. તારા વિયોગને લીધે હું
અતિશય દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો છું. હું બધે શરીરે બળ્યોજબ્યો
થઈ ગયો છું; હવે તો તુંજ મને ટાઢો પાડ. તુકારામ કહે છે કે
મેં તો મારૂં મસ્તકે તાંત્ર ચરણ આગળ ક્યારનુંય નમાવી દીધેલું છે.

૪૫૩-હે દેવ! મારા અંતઃકરણનો ભાવ તને સુવિદિત છે.
ત્યારે હે વૈકુંઠનાયક! મારો છુટકારો શો ઉપાય કરવાથી થશે
તે કદી હોને. જ્યારે તમે મારી સંભાળ નહિ લો, મને તમારો
પોતાનો નહિ માની લો અને મને આશ્વાસન નહિ દો ત્યારે એ
બીજું કાણજ કરવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે હે.કૃપાળુ દેવ!
તમને ધન્ય છે! તમે મારી અરજ આંશળીને મારી વહારે દોડી
આવ્યા તે તમે ઘણુંજ આરું કર્યું.

૪૫૪-હે દેવ! હું તમારા દર્શનની આશા રાખી બેઠો છું,
માટે મને તમે રખે નિરાશ કરતા. નિરાશ કર્યો તો મારાથી તે
ચડન થનાર નથી. તમે એમજ જાણજો કે મારું શરીરજ એકલું
જાહી પડી રહ્યું છે અને મારો જીવ તો તમારા ચરણ આગળ
ક્યારનોય આવીને બેઠેલો છે! બીજું કર્યુંજ મને હવે ગમતું નથી
અને જે જગ્યાએ હું બેઠો છું ત્યાંથી હું ઊઠવાનો પણ નથી.

તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! તમે જુઓ તો ખરા, મારો છત્ર તમારા ચરણ આગળ આવી પહોંચતાની સાથેજ હું એકદમ દ્રસાઈ ગયો છું.

૪૫૫-સુખદુઃખાદિ જે કાંઈ નાના પ્રકારના લોગ હોય છે તે બધા દેહની મારફતે જીવ લોગવે છે, પણ હું મારા સત્ત્વરે નિત્ય સુખરૂપ છું, કારણકે હું દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી પર છું; તેથી સુખદુઃખનો સંસ્પર્શ મને થઈ શકતો નથી. આવાં યથાર્થ જ્ઞાનરૂપી એક ભારે પથ્થર અમે પ્રારબ્ધલોગના માથા ઉપર દેશી માર્યો અને દેહાદિકના થનારા મરણને પણ અમે અમારા યથાર્થ જ્ઞાનનો પ્રહાર કરીને મારી નાખ્યું. હે દેવ! જ્યારે તમેજ એકદમ આખા વિશ્વની અંદર વ્યાપી રહ્યા છો, ત્યારે તે વિશ્વથી મારી પોતાની જાત અળગી રહી શકેજ કેવી રીતે? અને જો એમજ છે તો પછી જેનું વાસ્તવિક રીતે અસ્તિત્વજ નથી તેને મારું માથા ઉપર જેથી લાવીને શા માટે મારે નાહકનો બળાપો કરવો જોઈએ? જ્યારે અંદર અને બહાર સર્વત્ર એકલા તમેજ સચરાચર ઠસી ઠસીને ફેલાઈ ગયા છોજ ત્યારે અંદરથી મારે કેને દોને વીણી વીણીને બહાર કાઢી મૂકવા? અને જે બહાર છે તેમાંથી મારે દોને દોને અંદર લઈ લેવાં? મેં તો એવી કેટલીય બાદબાકીઓ કરી જોઈ પણ મારો હિસાબ અધૂરો ને અધૂરોજ રહ્યો. જો આમજ છે તો પછી આ સ્વભવતઃ દેહાદિક પ્રપંચની પીડા જે મને લાગુ પડી શકતીજ નથી તેને શા માટે મારું બળાકારે મારા માથા ઉપર જેથી લેવી? જે છે તે બધુંજ તમારા ચરની અંદર છે, જ્યાં મજૂરની મજૂરીનો રોજ રોજનો હિસાબ બરાબર રાખવામાં આવે છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો લાહાનિની વાત વાળતોજ નથી. આ દેહનો જે કોઈ ધણી હોતો તેનેજ આ દેહરૂપી વાડીનું રક્ષણ કરી લેવું પડે.

૪૫૬-હે દેવ! તમારી અને મારી વચ્ચે અંતરપટ ધરનાર આ ઠાળ આબ્યોજ ક્યાંથી? અરે ઓ દેવ! અમને દર્શન દેવાની બાબત એવડી તે કથી મોટી અઘરી છે કે તેના વિષે વિચાર કરવાની તમારે આટલી બધી મહેનત કરવી પડે છે? અને અમને દર્શન દેવામાં તમને એવી કથી અડચણ નડે છે તે કહોને. હે દેવ! અમને તમારે દર્શન દેવું જ ભેઈએ એવો વિચાર તમારા મનમાં શા માટે નથી આવતો? અમારી બાબતમાં તમારા મનની અંદર ઠાઈ વાતનું જુદાપણું લાગે છે? શું અમારાં પાપ અતિશય વધી ગયાં છે અને તેથી કરીને શું તમે અમને દર્શન નથી દેતા? અથવા શું તમે આજકાલ શક્તિહીન બની ગયા છો? શું હવે તમારામાં તમારું અસલનું બળ રહ્યું નથી? હે દેવ! શું તમારા ઉપર કરજનો બોલે વધી જવાથી તમારે દેવાયું કાઢવું પડ્યું છે? ત્રાસું કહોને, તમારે દેવાયું શા માટે કાઢવું પડ્યું? અથવા તમારા લેણદારોએ તમારા ઉપર બળજબરી કરીને તમને તેમના લેણાના અવેજમાં બંદીવાન બનાવી દીધા છે? તુકારામ કહે છે કે તમે કહો તો ખરા કે તમે કથી ગૂંચવણની અંદર ગૂંચવાઈ પડ્યા છો? તમારે મારી અને તમારી વચ્ચેના સંબંધનો અને મારા અધિકારની બરાબર ચોખવટ કરી દેવી પડશે.

૪૫૭-હે દેવ! તમારું દર્શન કરવાને સારું કહો તો હું મારા દેહને કરવત લઈને ચેરી નાખું અથવા કહો તો હું એકાદ હથિયાર લઈને મારા શરીરના માંસની બોટી બોટી છુટી કરી નાખું; અથવા કહો તો ધગધગતા અગ્નિમાં ઝંપલાવીને મારા દેહને બળીને બરમ કરી દઉં. મારે તમારું દર્શન કરવાને વાસ્તે શું કરવું ભેઈએ, તે મને કહી દો. તમે કહેતા હો તો હું ધરનાર તમને વનમાં ધાક્યો છાઉં અને ત્યાં જઈને ટાઢતાપ ભૂખતરસ વગેરે કષ્ટ સહન કરું; અથવા તમે કહેતા હો તો હું મુનિવન

લઉં. તમે કહેતા હો તો હું મારે આખે અંગે ભરમ ચોપડું અથવા તમે કહેતા હો તો પગપાળો દેશે દેશ ભમતો ભમતો આખી પૃથ્વીની પરકમ્મા કરી વળું. કહો તો ઉપવાસ કરીને અન્નનો ત્યાગ કરું અથવા તો બળાતકારે મારો જીવ કાઢી નાખું. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! તને મળવાને સારૂ મારે શો ઉપાય કરવો જોઈએ, તે તું મને એક વાર કહી નાખ.

૪૫૮-દાંભિક પરમાર્થ કર્યાથી પેટ ભરવાનાં સાધન મળી આવે છે, સંસારમાં માનપ્રતિષ્ઠા મળે છે, પણ તે છતાં તેના વડે પોતાના વસ્તવિક હિતને લગતું એક પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. હું મોટો જ્ઞાની છું, આવી રીતનું પોતાના જ્ઞાનીપણાનું અભિમાન ઉત્પન્ન થવાથી તારા ચરણનો વિયોગ જરૂર થવાનોજ. દેહનું પાલનપોષણ કર્યાથી દેહની સાથે સંબંધ રાખનારા કામકોપધિક વિકાર ઊલટા વધારે બળવાન બની જાય છે; અને એ ધનુ એવા નથી કે તેમને શોધવાને સારૂ આવે જવું પડે. તે તો મારે અંદરજ ભરાઈ રહેલા છે. લોકોના સારા-માઠા અભિપ્રાયની કંડાર રાખીને અથવા તો લોકલજ્જને વશ થઈને હું મારા આત્માની શા માટે હત્યા કરું? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તારા ચરણ હું મારી આંખો વડે દેખું એવો સરળ ઉપાય તું મને બતાવી દે.

૪૫૯-જેનો ધણીજ નિર્બળ હોય અથવા નહોર હોય તેને જીવતરને ધિક્કાર છે. એવા જીવ્યા કરતાં તો મરવું ભડું. હે દેવ! તમે સાંભળી લો, મારી વાત. નીતિ તો મેં હમણાં તમને કહી તેવી છે; માટે હવે તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. અને તમારે જે નીતિ અખત્યાર કરવી હોય તે કરો. જેના બોલની ધાક દેશ-દેશાંતરમાં ગાજતી હોય તેના કૃતરા થઈને રહેવામાં પણ સુખ છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! તમને આજે

કોર જવાબ આપવાનું મને શાથી સૂઝયું, તે તમે મારા અંતા-
કરણમાં પેશીને તમે પોતે જાણી લેજો.

૪૬૦-હે દેવ ! હવે તો હું તમારા મંગળપદોને ગાઇશ અને
સારે આનંદોદ્દામપૂર્વક હરિકથા કરીશ; કારણકે અમારા ઉપર
આવી પડેનારાં નાના પ્રકારનાં સંકટોનું નિવારણ કરનારા તમે
બેદાજ છો; પછી અમારે શી ફિકર છે? જય, પાપ, પુણ્ય, મનની
વ્યાકુળતા એ સર્વનું નિવારણ કરવા તમે સમર્થ છો. આજગુપ્તી-
માં અમે જે જે મુખદુઃખાદિના લોગ લોગવ્યા, તે લોગવનારા
અમે નહિ પણ હરિ પોતેજ છે, એવું સમજી લીધા પછી અમે
અમારા તમામ લોગ તારી આગળ લાવીને મૂકી દઈશું અને
પછી આ સંસારની અંદર અમે અલિપ્ત થઈને રહીશું. તુકારામ
કહે છે કે અમે તો તમારાં લાડકવાયાં બાળક છીએ, એટલા વાસ્તે
અમે તમારા ચરણને છોડીને લેશમાત્ર પણ અલગ રહેનાર નથી.

૪૬૧-મને સંતજનોના ચરણકમળની પ્રાપ્તિ થઈ, એટલે જાણે
આખા સંસારના તમામ સુખની મને પ્રાપ્તિ થઈજ ગઈ એમ
હું માનું છું. જે બાળતની મનની અંદર નિરંતર અભિલાષા રહ્યા
કરે છે તે વસ્તુનાં જે કણે દર્શન થાય છે તે કણેજ ઇચ્છા
તૃપ્તિનું શમન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હવે એ સંજોગથી
મારે કશું બોલવા જેવું રહેતું નથી. મારી વાણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ
છે અને મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે.

૪૬૨-મને વિઠ્ઠલ વહાલા છે તેથી કરીનેજ મને સજ્જન
પુરુષોનો નિરંતર સમાગમ મળે છે અને તેજ મારા ચિત્તની
અંદર પોતાનો વાસો કરીને રહે છે. મારા મનમાં અને મારાં
અંગેઅંગમાં વિઠ્ઠલ ફેલાઈ ગયા છે અને મારી પોતાની છાયા
પણ મને મારા વિઠ્ઠલરૂપજ દેખાય છે. મારી જીભ નિરંતર

વિઠ્ઠલનું જ રટણ કરે છે અર્થાત્ વિઠ્ઠલના નામ સિવાય બીજો કોઈ પણ શબ્દ મારી છલ ઉચ્ચારતી નથી. સઘળી ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ મન છે અને તે મન વિઠાળાનું ધ્યાન કરવામાં રોકાયેલું ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે એ વિઠ્ઠલ મારાથી ભૂલ્યા ભુલાય એમ જ નથી.

૪૬૩-અરે ઓ વારકરી અંપ્રદાયના લક્ષ્મણનો ! તમે પંઢર પુરનાં દર્શન કરવા જજોજ, એવું હું તમને વારંવાર કહેતાં થાકતો નથી. પંઢર પુરનાં દર્શન કરનારને બીજાં કોઈ પણ સાધનની જરૂર જ શી છે ? કારણકે તમામ સાધન-લજનનું કૃણ એક પંઢર પુરની યાત્રાથી જ મળી રહે છે, અભિમાન ગળી જાય છે અને તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે શામળે વિઠ્ઠલ તે આપણાં નેત્રની અંદર આવીને બેસી જાય છે.

૪૬૪-જે પંઢર પુરની યાત્રાએ જાય છે તે પોતાનાં માથાપ, કુળ, ગોત્ર, તમામને વીસરી જાય છે; તેઓ બધા પાંડુરંગ જેવા જ થઈ જાય છે અને પાંડુરંગમાં જ સ્થિતિ કરીને રહે છે. દ્રવ્ય અને માનની ઇચ્છા તેમના મનમાં જરાય રહેવા પામતી નથી; કારણકે દેહની બાજતમાં જ તેઓ ઉઠાસીને બની ગયા હોય છે. તુકારામ કહે છે કે પંઢર પુર એ એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જ્યાં જવાથી સર્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણે ગુણોના મળનો તત્કાલ નાશ થઈ જાય છે.

૪૬૫-મેં સાધુ પણાનો ઉપર ઉપરથી વેપ ધારણ કર્યો છે પણ મારા અંતઃકરણ દ્વારા મેં વિષયબુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો નથી આ મારા રોજના અનુભવની વાત છે અને ખરી વાત શી છે તે મારું મન સારી રીતે જાણે પણ છે. જે અનુભવ મને મારી જાગૃત અવસ્થામાં થાય છે તે અનુભવ મારી સ્વપ્ન અવસ્થા વખતે રહેતો નથી. સ્વપ્ન અવસ્થામાં હું મારી જાગૃત અવસ્થાની બધી વા

મૂલી ભઈ છું. મારૂં મન હજી પૂરેપૂરું પ્રપંચની જલારનીકળી
ગયું નથી. અગાઉ કરેલી પ્રાપંચિક પ્રવૃત્તિઓ હજી મારી આગળ
આગળ હોડની ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે મારો બધો વ્યવહાર
ખટુરૂપીના જેવો છે. લોકો મારા મારો ઉપર ઉપરનો ત્રાપુપત્તાનો
વેપ ભેઈ શકે છે, પણ મારી અંદર તો હજી ગધું જેવું ને તેવું જ છે.

૪૬૬-જે પ્રમાણે હું પોતે હરિનો દાસ છું એવું કહેવડાવું
છું તેવાં મારાં આચરણ નથી. મારો જલારનો ભાવ એક પ્રકાર-
નો છે અને મારો અંદરનો ભાવ તેથી જુદા પ્રકારનો છે. બેઉનો
મેળ થવા પામ્યો નથી. હું હરિના ગુણનું કીર્તન ગાઉં છું અને
ભક્તિના રંગમાં આવીને નૃત્ય પણ કરું છું, પણ એ ગધું હું
લોકદેખાવ પૂરતું કરું છું. જે માર્મિક જાળતોનું જ્ઞાન થવું
એઈએ તેની શ્રેય હજી મારાથી બિકલી શકી નથી અને તેથી સત્ય
જ્ઞાન હજી મારા અંતઃકરણમાં આવી વસ્યું નથી. હું તો આ
દાંભિડ ભક્તિના ખાખોચિયામાં ફૂળી મૂઝો છું. મને જે આયુ-
ષ્યની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેને કાળે અપાટાળાંધ હવે નહિ જેવું
કરી મૂક્યું છે; કારણકે આયુષ્યની અવધિ તો નક્કી થઈ ચૂકી છે.
તુકારામ કહે છે કે મને લાગે છે કે ખરેખર મારૂં જીવન નિષ્ફળ
ગયું છે અને એવું થવાથી હે દેવ ! હું તમારો દાસ છું એ વાતની
લોકોમાં મફકરીઓ થાય છે.

૪૬૭-જે ઉપાય વડે તારા ચરણો પ્રતિ મારી શ્રદ્ધા દઢ થાય
એવો ઉપાય કયો છે તેની મને હજી સમજ પડતી નથી. મારે એ
બળી લેવું છે કે શું કયાંથી તું મારા હૃદયની અંદર આવીને વસી
ભય. હે દેવ ! હું ખરેખરા શુદ્ધ ભાવસહિત મારા મનની અંદર
તારું સ્મરણ-ચિંતન કરી શકું, એવી મારી અવસ્થા તું ક્યારે
કરી દર્શાવે ? મારા હૃદયની અંદર ઘર કરીને રહેલા અપવિત્ર

બાપોને દર કરીને તેમની જગ્યાએ તું પોતે બાપોને વચ્ચી બધું
એટલુંજ હું ચાલું છું. તુકારામ કહે છે કે હું પાંદુરંગ! તું તારી
સત્તા વડે માન સંભાળા પનિતનું ગ્રાણ કરજે.

૪૬૮-મનની અંદર જે જે ઇચ્છાઓ ભેર કરતી હોય તે
બધી પાંદુરંગથી અલગથી નથી અને પોતાના સેવકોના મતથી
અભિલાષાઓને પૂર્ણ કરતી એ તો તેનું એક નિત્યનું ધામજ છે.
એ ધામ કરતી વખતે પાંદુરંગ નથી જાણતા સત કે નથી બહુત
દલાડો. બાકીના શરીરની અંદર પાંદુરંગની શક્તિ સર્વત્ર એકતી
જ હોય છે. પોતાનો પરમાર્થ સાધી લેવાની વાસના ગમે તેમ
અંતઃકરણમાં ઉદ્ભવ થાય તો તેની ને વાસના પાંદુરંગ પૂર્ણ કરે
છે; એટલુંજ નહિ પણ તેવા ભક્તથી પોતે નિરાળા ન રહેતાં
તેનાં અંગેઅંગની સાથે પોતાનું ઐક્ય સ્થાપિત કરીને ભગવાન
પોતે તેના બધા ભોગ ગ્રહણ કરીને ભોગવી જીરે છે. તુકારામ કહે
છે કે જે દેવ પોતાના ચરણોને એક સરખા રાખીને ઊભેલા છે તે
બ્રહ્મની એકરસતાનો તથા સામ્યાવસ્થાનો અનુભવ આપે છે.

૪૬૯-દેવ અમારો ઉદ્ધાર કરશે એ બાબત ભક્તોના મનની
અંદર લેશમાત્ર પણ શંકા હોતીજ નથી. એમ થવાનું મુખ્ય
કારણ એ છે કે પાંદુરંગને પોતાના ભક્તોના ઉપર એટલી બધી
મમતા હોય છે કે તેમને શુદ્ધ હૃવભાવનું દાન દેવાને સારૂ તો
દેવે સદાત્રતજ માંડ્યું છે. ભગવાને પોતાના ભક્તોને અગ્નિના
તાપથી બળી મરતા ઉગારી લીધા છે અને પાણીમાં ડૂબી મરતા
બળવી લીધા છે. એવી એવી અનેક વિપત્તિઓમાંથી તે પોતાના
ભક્તનું રક્ષણ કરતાજ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે અમારા પ્રતિ
દેવ નિરંતર દયાભાવ રાખ્યાજ કરે છે.

૪૭૦-વૈરાગ્ય દોને કહેવાય, તેનું સ્વરૂપ કેવું હોય, તે વિષે

હું કાંઈજ જાણતો નથી. હું તો એક વિઠોળાનું નામજ જાણું છું. વિષ્ણુજીનોની મંદીમાં એક હાથમાં વીણા અને બીજા હાથમાં કરતાલ લઈને તેમના તાત-સૂરની ગાય તાત મેળવીને મને આનંદોદ્ઘાસપૂર્વક નૃત્ય કરતાં આવડે છે. પાંદુરંગના દીર્ઘ નિવાસ બીજું કાંઈ હું જાણતો નથી. શાંતિ, દયા, દુઃખ, દોષને કહે તેમાંનું કાંઈ હું જાણતો નથી. અમૃતના સમુદ્રની અંદર ડૂળકી માથા પછી મારા પોતાના દેહની જાળતમાં ઉદાસીનતા અને વૈરાગ્યપરતા રાખવાની મારે જરૂરજ શી રહી? મારે વનવાસ કરવાનું શું પ્રયોજન અને મારે એકાંતવાસ કરવાનું પણ શું પ્રયોજન? મારે મન તો આ સંસારમાં પણ ભારે મળા છે. તુકારામ કહે છે કે વિઠોળા શતદહાટો અમારી જોડે જોડેજ ચાલે છે. અમને તેમનો એકલાનોજ બદોસો છે.

૪૭૨-જે સ્થાનમાં વિષ્ણુજીનોનો વાસ હોય તે સ્થાનને ધન્ય છે. તે આખો દેશજ એક તીર્થક્ષેત્રના જેવો પવિત્ર હોય છે. ચમરાવત* પોતાના દૂતને કહે છે કે એવા સ્થાનમાં જિગેલી વનસ્પતિઓમાં પણ કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ શોધ્યો જડતો નથી. ગરુડના ચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ અને હરિનામના જયઘોષ વડે તે સ્થળ હરિનામામૃતના રસથી એવું તરળની ગયેલું હોય છે કે હરિદીર્ઘના પડછંદા પૃથ્વીના પટાન્તરમાંથી પણ સંભળાય છે. ત્યાંના લોકોને સ્વાભાવિક રીતે મોઢામાંથી 'ગોવિંદ' 'ગોવિંદ' એવું બોલવાની આદતજ પડી ગઈ હોય છે. ત્યાં ઘેરેઘેર તુલસી-કાનન હોય છે અને આંગણે આંગણે રૂપાળી રંગોળીઓ પૂરેલી

* યમ અને તેના દૂતનો સંવાદ જેને 'યમગીતા' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તેનો અત્ર દશરો કથો છે. વિશેષ માટે જુઓ ત્રિપુરાણ અંશ ૩, અં ૭.—સેવાનંદ

રાખ્યો છે. મારા ઉપર તેઓ દેવી રીતે કૃપા કરે છે તે પણ હું જાણતો નથી અને તે જાણવાનો મારો અધિકાર પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે એવો તે મારો શો અધિકાર કે આ પરમાર્થના માર્ગની મને સમજ પડી જાય ?

૪૭૪-નાના પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક કરવામાં કુશળ એવા પુષ્કળ કાલા માણસો છે; પણ વિઠોળાના સ્વરૂપનો પાર તેઓ કદી પામી શકવાનાજ નથી. તેઓ જાહેરે નાના પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનાં પઠન-પાઠન કરે, શાસ્ત્રનાં વચનોમાંથી કાંઈ કાંઈ મનમાન્યા અર્થ નીચોવી દાઢે, પણ તેથી કાંઈ વિઠોળાના મહિમાનું જ્ઞાન થવાનું હતું ? કદાપિ નહિ. તુકારામ કહે છે કે મનની સરળતા વિના પાંડુરંગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જ્ઞાનની ગજકાઠી વડે પાંડુરંગને માપી જોવાના જેમણે જેમણે પ્રયત્ન કરી જોયા છે તેમના બધા-જ પ્રયત્ન ફાકટ ગયા છે. એ રસ્તોજ નકામો છે. તેનાથી દ્વિષ્ટ પરિશ્રમ થાય એટલુંજ.

૪૭૫-તું વેદશાસ્ત્ર અને સાધુસંતોનાં વચનોનાં પ્રમાણ ટાંછીને જે કાંઈ જોાલે છે તે બધુંજ નવરી જાણીઓની વાતોના જેવું છે. જ્યાંસુધી તને પંદરપુરના નાથનો અનુભવ થયો નથી ત્યાંસુધી તારૂં બધુંજ શાસ્ત્રજ્ઞાન નકામું છે. તું જાહેરો બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ જોઠો હોય, પણ તારૂં બધુંજ બ્રહ્મજ્ઞાન સૂકું સટ છે. એને બ્રહ્મજ્ઞાન કહે છે જો ? તુકારામ કહે છે કે અહ્યાઓ બ્રહ્મજ્ઞાની ! તું મારૂં દહ્યું માન અને તારા હઠાપણને એક જાણુએ મૂછી દે.

૪૭૬-હે પંદરીનાથ ! નિરાશ્રિત દીનહીન જનો પ્રતિ તમે રયા લાવો છો એવી તમારી કીર્તિ સાંભળીને મારા મનને શાંતિ મળી છે. દોષ પણ અનાથ જીવને ઘેર તેને મદદ કરવાને સારૂ તમે દોહી જાઓ છો અને તમારૂં નામરમરણ કરનારનું તમે રક્ષણ

કરો છો. તુકારામ કહે છે કે ને દેવ! તમારે મારે હું મારું મર
અમરિન કરી દઉં છું. અંતરમાં ને માંડ નામારું કિત રહેવું છે.

૪૭૭-ત્યાં મરણાદિન સ્વપનાર પણ કિમયો નથી કે
પછી તમારા જેવાં સામાન્ય માણીની ને શું જાણ શી? એવું
સમજીને તમે વિગણાવડન મગ્યો નહિ. તમારા અંતઃકરણમાં
વિગણરોવન કરવાની વાતના ત્યાં જાગવની ચર્ચા એટલે પછી
તમે તેના વેગથી વગડાઈ જઈને કેટલા નીને કાતરી જ્યો, તેની
હું કેવળના પણ કરી શકતો નથી. વાસ્તવિક રીતે ને આપણું છે
નહિ, ને આપણું હોઈ શકે નહિ, તેને આપણું પોતાનું માની
લઈને તેનો જોએ તમે પોતાના માથા ઉપર તાળી દો છો અને તેને
લીધે દુઃખી થાઓ છો; અને ને વાસ્તવિક રીતે તમારું પોતાનું
છે ન તે તમારા હાથમાંથી છૂટી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પર-
માત્મા કેશવ દેવે સંતોને આર ને આદ્ય નિર્માણ કરી રાખ્યું છે
તેની તમે લગજ દેમ રાખતા નથી?

૪૭૮-હરિવિપયક પ્રેમ એજ નેના જીવનનું અત્ત અર્થ
જીવનનો મુખ્ય આધાર છે અને જેનું પંચભૂતાત્મક શરીર પણ
એ પ્રેમનું જ બનેલું છે, અથવા નેના પંચભૂતાત્મક દેહનું અત્ત
જીવન એ કેવળ હરિનો પ્રેમજ છે એવા સંતોના હૃદયમાં હરિ
માટે સાચી તાલાવેલી પ્રગટેલી છે; અને એ જાણત તેમ
મનની અંદર દહ રીતે ઠંસી ગયે
હરિદર્શનને માટે તાલાવે
અને એમના મનનું સમાધા
પણ એજ છે. તુકારામ કહે
આજીવન ૧૨ કરે છે.

૩ કદી અંધ

તો

સદાકાળ પ્રકાશયુક્તજ રહે છે; તે પ્રગાળે તમે પણ તેનું જ્વલન કરજો. 'તેનું' એટલે કેનું તે સમજ્યા? નારાયણ, નારાયણ અને નારાયણજ. તેજ તમારું વાસ્તવિક ધન છે. તેને તમે સાત સાત ગાંઠો વાળીને તમારી ગાંસડીમાં બાંધી લેજો. જેની પાસે ચિન્તા-મણિ છે તેની પાસે ચિન્તા દુરદીને બાળેજ કેમ? તુકારામ કહે છે કે આ લોકની અને પરલોકની પણ એજ સર્વોત્તમ સામગ્રી છે.

૪૮૦-જે ઘડીએ સંતોનાં દર્શન થાય અને તેમના ચરણને આલિંગન દેવાનો યોગ મળી આવે તે ઘડી ધન્ય ઘડી છે. તેના વડે હૃદયની અંદરની અંશયની અંધિએ બિટલી જાય છે અર્થાત્ અંશય માત્ર ટળી જાય છે; અને હૃદય સમાધાન-અવસ્થાનું સુખ અનુભવે છે. મને ડુળાવી મારનારી સંસારરૂપી નદી તે પોતેજ સંતોની કૃપાને પ્રતાપે મને તરવામાં મદદગાર નીવડી છે અને તેણે મને પોતાને પેલે પાર મૂકી દીધો છે; અથવા તો તે પોતે મારે ચાર જાણે હાલીજ નહિ એવી જની ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોના કરતાં વધારે કન્યાણુદાતા ખીજા કોણુ હોઈ શકે?

૪૮૧-રાતદહાડો ગોવિન્દની કીર્તિનો પ્રચાર કરવો એજ અમારું કામ અને એજ અમારો નિત્યનો વ્યાપાર છે. અમે અમારો દેહ દેવને સમર્પિત કરી દીધો છે. તેમના ચરણમાં અમારા સર્વ મનોભાવ સ્થિર થઈ ગયા છે. અમારી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષય પણ એજ છે. મારી અને તેમની વચ્ચે એક દણુનો પણ વિયોગ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હું મારી વાણી વડે હરિની કીર્તિનો જય-જયકાર ગજવીને લોકોને સાવધાન કરતો રહું છું.

૪૮૨-સમર્થ સંતપુરુષોએ વિકૃલના નામરૂપી પ્રાચીન અને ખરા રૂપિયા લોંચમાં દાટી રાખ્યા હતા, તેમને હું જહાર દાટીને સોની આગળ ધરું છું. મનુષ્યોએ દેટલી માટી જોદી

નથી. તમારું કામ પૂરું થાય છે કે નહીં તેના નિર્ણય નથી. આટલું જ
સમજીને હરી કહેવા. તમારું કામ પૂરું થાય છે કે નહીં તેના નિર્ણય નથી.

૪૭૩-જ્યાં જન્મકર્મકાંડે ત્યાં જન્મનાર પણુ કાર્યો નથી તે.
પછી તમારા જેવાં સામાન્ય માણસોને તો જન્મકર્મ શી જોઈ
સમજીને તમે વિષયવાદના માર્ગે નહિ. તમારા અંતઃકર્મમાં
વિષયવેદન કરવાની વાતના ત્યાં જન્મવાની અર્થ જોડે પછી
તમે તેના વેદમાં મગકાઈ જઈને કેટલા નીચે જીવદી ગયા, તેની
હું કદાપના પણુ કરી શકતો નથી. વાસ્તવિક રીતે જે આપણું છે
નહિ, જે આપણું જોઈ શકે નહિ, તેને આપણું જોતાનું મારી
લઈને તેનો જોઈને તમે જોતાના માયા ઉપર તાણી દો છો અને તેને
લીધે દુઃખી થાઓ છો; અને જે વાસ્તવિક રીતે તમારું જોતાનું
છે તે તમારા હાથમાંથી છૂટી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પર-
માત્મા દેશવ દેવે સંતોને આટું જે આદ્ય નિર્માણ કરી રાખ્યું છે
તેની તમે લગભગ દેમ રાખતા નથી?

૪૭૪-હરિવિષયક પ્રેમ એજ જેના જીવનનું અન્ન અર્થાત
જીવનનો મુખ્ય આધાર છે અને જેનું પંચમૂર્તાત્મક શરીર પણ
એ પ્રેમનું જ બનેલું છે, અથવા જેના પંચમૂર્તાત્મક દેહનું અન્ન-
જીવન એ દેવળ હરિનો પ્રેમજ છે એવા સંતોના હૃદયમાં હરિને
માટે સાચી તાલાવેલી પ્રગટેલી હોય છે; અને એ જાણત તેમના
મનની અંદર દૃઢ રીતે ઠસી ગયેલી હોય છે. હરિવિષયક પ્રેમ અને
હરિદર્શનને માટે તાલાવેલી એ તેમની આત્મ સ્થિતિ હોય છે
અને એમના સનનું સમાધાન અથવા એમની સંપત્તિ જે કહો
પણુ એજ છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ રાતદહાડો એજ (હરિપ્રેમ)
અન્નનો આહાર કરે છે.

૪૭૫-દીપક કદી અંધકારને જોઈ શકતોજ નથી. તે તો પો

સંકાશ પ્રકાશયુક્તજ રહે છે; તે પ્રમાણે તમે પણ તેનું જતન કરજો. 'તેનું' એટલે કોનું તે સમજ્યા? નારાયણ, નારાયણ અને નારાયણજ. તેજ તમારું વાસ્તવિક ધન છે. તેને તમે સાત સાત ગાંઠો વાળીને તમારી ગાંસડીમાં બાંધી લેજો. જેની પાસે ચિન્તા-ભણિ છે તેની પાસે ચિન્તા ફરકીને જાણેજ કેમ? તુકારામ કહે છે કે આ લોકની અને પરલોકની પણ એજ સર્વોત્તમ સામગ્રી છે.

૪૮૦-જે ઘડીએ સંતોનાં દર્શન થાય અને તેમના ચરણને આલિંગન દેવાનો યોગ મળી આવે તે ઘડી ધન્ય ઘડી છે. તેના વડે હૃદયની અંદરની અંશયની અંધિઓ છિદલી જાય છે અર્થાત્ અંશય માત્ર ટળી જાય છે; અને હૃદય સમાધાન-અવસ્થાનું સુખ અનુભવે છે. મને કુળાવી આરનારી સંસારરૂપી નદી તે પોતેજ સંતોની કૃપાને પ્રતાપે મને તરવામાં મદદગાર નીવડી છે અને તેણે મને પોતાને પેલે પાર મૂકી દીધો છે; અથવા તો તે પોતે મારે સારૂ જાણે હવીજ નહિ એવી બની ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોના કરતાં વધારે દહ્યાણુદાતા બીજા કોણ હોઈ શકે?

૪૮૧-સાતદહાટો ગોવિન્દની દીર્ઘિનો પ્રચાર કરવો એજ અમારું દામ અને એજ અમારો નિત્યનો વ્યાપાર છે. અમે અમારો દેહ દેવને અમરિંત કરી દીધો છે. તેમના ચરણમાં અમારા સર્વ મનોભાવ સ્થિર થઈ ગયા છે. અમારી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષય પણ એજ છે. મારી અને તેમની વચ્ચે એક દાણનો પણ વિયોગ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હું મારી વાણી વડે હરિની દીર્ઘિનો અમ-અમકાર ગજવીને લોકોને સાવધાન કરતો રહું છું.

૪૮૨-સમર્થ સંતપુરુષોએ વિકૃષ્ટના નામરૂપી પ્રાચીન અને ખરા રૂપિયા લોંબમાં દાટી રાખ્યા હતા, તેમને હું બહાર કાઢીને જોની આગળ ધરું છું. મનદાએ ઠેલ્લી માટી ખોદી

અથવા કેટલું કામ કર્યું તેનો વિચાર મનરનો મુકાદમ થઈ
છે. હું તો ત્યાં આગળ કેમગિયા જેવો છું. સર્વ પ્રકારની વસ્તુ
તો મારા માલિકના હાથમાં છે. કુંભાર તો કદાચ થડો બનાવી
જાય છે, પણ તેનો શો ઉપયોગ કરવો તે નક્કી કરવાનું કામ
તેનું નથી. ને તો જે માણી પૈસા આપીને થડો લઈ જાય તે
હાથની વાત છે. તે જાહે તો તે થડાને ખાતાના રસોડામાં લઈ
જઈને રાખે અથવા તેનાથી બીજું કોઈ કામ પણ લઈ શકે.
તુકારામ કહે છે કે જેમ સૂર્યના પ્રકાશની આભા તેના કિરણો
પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ કિરણ અને આભાનું ઉદ્ગમસ્થાન એ
તેમનો જીવનઆધાર સૂર્ય છે તેજ પ્રમાણે સૌના જીવનનું જીવ
એક નારાયણ છે.

૪૮૩-જેને ખરેખરી તરશજ લાગી હોય તેને ગંગાની શોધ
કરવાની કાંઈજ જરૂર નથી. તેને તો ખાતાની તૃપ્તિની જ નિશ્ચિત
કરી લેવી છે અને તે કામ કરવું તો અતિ સહેલ છે. એ કામ
તો ગંગાની શોધખોળ કર્યા વિના પણ થઈ શકે છે. વિદુષી
મૂર્તિ ઘણીજ રૂપાળી અને રઢિયાળી છે. તે મૂર્તિને તમારા હૃદય
રૂપી સંપુટની અંદર ધારણ કરી રાખો. જેમ દૂધનો સાર માખણ
છે તેમ આખા સંસારનો સાર અને સર્વનું આદિ કારણ વિદુષી
છે. એ સાર વસ્તુના સિવાય બીજી જે કાંઈ આળખપાળ-અસાર
વસ્તુઓનો ઢગલો બનેલો હોય તેની સાથે આપણને શી દેવ
દેવા છે? તેનો વિચાર કરવાની જરૂરજ શી છે? નાના બાળકને
તેની માતા ખવડાવવા બેસે છે તે વખતે જેમ જેમ તે બાળક
એક એક કોળિયાને ચાવી ચાવીને ગળે ઉતારતું જાય છે તે
તેમ મા તેના મોઢામાં બીજા કોળિયા દેતી જાય છે. ખોરાકને
કોળિયા ક્યાંથી અને શી રીતે આવે છે, તેની ભાંજગડમાં પડવા
ની બાળકને કશી જરૂર હોતી નથી. એવી રીતે અમે હરિ

નામનું કીર્તન કરીએ છીએ, આનંદોદાસપૂર્વક નૃત્ય કરીએ છીએ અને ભક્તિરસમાં મસ્ત રહીએ છીએ. એ સિવાય અમારા મનમાં બીજો ત્રીજો વિચાર આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે આખું વિશ્વ એકમય બની ગયું છે અર્થાત્ હરિઃપદી ભરપૂર થઈ ગયું છે. હવે અમને પરલોકની સુકૃતિની કશી ઇચ્છાજ રહી નથી.

૪૮૪-હજી મને સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે બાંધી વસ્તુઓને માટે મનમાં આદર-ભાવ રહે છે અને વિષયો પ્રતિ પણ અતિશય રાગ રહેલો છે. હે નારાયણ! મારામાં વિષયવાસના ઘણી બળવાન થઈ છે, તેની પકડમાંથી મને છોડાવવાને સારું તું દોડયો આવજો. જ્યારે લોકલક્ષ્મી મારે આઠે આવીને બિભી રહે છે ત્યારે મારા કામમાં મને મોટું વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયેલું દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જ્યાં જ્યાં હું દોઢ પણ જાતની ગૂંથવણમાં ભેરવાઈ પડું ત્યાં ત્યાં તુંજ મને સાચવી લેજો.

૪૮૫-પ્રાપ્તિયુક્ત વિષયોનો અતિશય વિચાર કરતાં કરતાં મને દેર ચઢ્યા હતા. ખરેખર હું મારો માર્ગ ચૂકી ગયો હતો, પણ ખોટો રસ્તેથી પાછો વળીને હું ખરે માર્ગે ચઢી ગયો છું. હું મારી ઇન્દ્રિયોની સુગંધમાં સપડાઈને બંદીવાન બની ગયો હતો; તુકારામ કહે છે કે, પણ મારી વાણી ઉપર વિકુલનું નામ આવી ગયું અને તેથી હું બચી ગયો.

૪૮૬-મારી ઇન્દ્રિયો તેમના મૂળ માલિક (દુષીકેશ એટલે વમામ ઇન્દ્રિયોનો ઇશ-સ્વામી-આત્મા અથવા ઇશ્વર)ને ઘેર જઈને બિભી રહી અને તેને શરણે ગઈ તે ઘણુંજ સારું થયું. આથી કરીને મને ગૂંથવણોમાં નાંખનારી જે ઇન્દ્રિયો તેમના સંગમાંથી હું છટો થઈ ગયો. આજ દિન સુધી મેં મારી ઇન્દ્રિયોની પ્રજા સંભાળ ન લીધી, તેમને પુષ્કળ લાડ લડાવ્યાં; પણ

પરિણામે નેમણું મને થયું દુઃખ લીધું. હવે એ વિગતનો ભાર
 કરનારી ઇન્દ્રિયોના મોરા કાળાં મેશ જેવાં થઈ ગયાં છે. તે ઇન્દ્રિ-
 યોના પ્રતિ માનસી ક્રોધ વાર કર્યો અન્યાય થઈ ગયો હશે, તે
 અન્યાયનાં માહાં કળ મને ગળાડવાને માટે મારા અંગને તેજી
 દુઃખ દેવા લાગી. એ ઇન્દ્રિયોએ મને પળવાર એન પડવા લીધું
 નથી. આજ દિન પર્યાન્ત નેમની સંગતિને લીધે હું અતિદુઃ-
 અપવિત્ર થઈ ગયો હતો. જેટલો વળત હું તેમની સોળતામાં
 રહ્યો તેટલા વળતમાં એક ઘણ વાર પળ મેં નામનું પણ મુર
 ભોગવ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે મેં તમામ આસક્તિને વેગળ
 ફાળી લીધી અને મારી ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને દેવની આગ
 ગૂંધી દહને હું મારે રસ્તે ચાલતા થયો છું.

૪૮૭-તમારે ભરખંપાપણની તો હવે જરા પણ ફિકર કરવી
 નહિ. જે કાંઈ ધનધાન્ય ઘરમાં છે તેને એક વાર ખાઈ નાખો.
 તમારી નજર હમેશાં પરમાર્થના ઉપરજ સ્થિર કરી રાખવી
 અને બાકીની બીજી બધી બાજતોની ભાંજગડને આલડછેટવેવી
 અપવિત્ર માની લેવી. તેમાં આપણી પાસે ગ્રહણ કરવા જેવું કંઈ
 છેજ નહિ. મિથ્યા વસ્તુઓની પ્રાપ્તિના લોભને વશ થઈ જવું
 નિષ્પ્રયોજન વ્યય કરવો નહિ. જન્મમૃત્યુની જંજળ આપણ
 પોતાના મનના ઉદ્વેગથી જરા પણ ઓછી થનાર નથી. સંસારની
 અંદર સદાકાળ દીન ભાવે રહેવું. એક વાર હોડીમાં બેઠા પછી
 તે ક્યારે આપણને સા- રે સુખરૂપ પહોંચાડી દેશે તેની
 ચિન્તા કયે કાંઈ વળે ન- મને એ બાજ લા આપણ
 હાથ હલાવીશું તેટ- હાથ જે- નકાસ
 દુઃખ શા વાસ્તે આ જે- ? તુકારા
 રામ કહે છે કે જે- રાખવ
 અને તેને લગતીજ

૪૮૮-પાંદુરંગ જે પ્રાણી માત્રનું જીવન છે તે દવે અમારા હાથમાં આવી ગયા છે. તેમને અમે એકનિમિષ બાંધે જૂઠા બળ-પૂરેક અમારા જીવની સાથે જડી રાખીશું. દરિ જે નિશુંજી અને નિરાદાર છે તેમને અમે અશુભ અને સાદાર બનાવી દઇને મીને મુલબ થઇ પડે એવા રૂપમાં ઝોની આગળ ઊભા રાખ્યા છે. તેમને મેં મારે વશ કરી લીધા છે, તે એટલે મુખી કે મારા દરે-વાથી હરિને પોતાની જાની નિશુંજી રિધતિમાંથી રહે જીવદીને નીચી અશુભ રિધતિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે.

૪૮૯-અમારા પોતાના સંસારના વ્યવહારમાં કહી દેાઇ વાતની ઊણપ આવવાનીજ નથી; કારણકે વિઠ્ઠલના નામરૂપી વાસ્તવિક માલ અને અમારી ગાંડડીમાં ખાંધી રાખ્યો છે. અત્યંત સસ્તો વિઠ્ઠલના નામરૂપી માલ જ્યારથી અમારા હાથમાં આવ્યો ત્યારથી અમે અમારી વેખરી વાળીને તો તેના વટે પૂરે-પૂરી ભરીજ લીધી છે. એ માલની લેવડદેવડ ક્યાંથી સો કાઇને લાભ થાય છે. પછી તો તે બાગ્યવંત હોય કે બાગ્યદીન હોય, ત્યાં જેવો જેનો ભાવ તેને તેવું કળ મળે છે. દેાઇ પણ માણસ મેક વાર વિધ્લુભક્તોની ગાંડડીમાં દાખલ થયો, એટલે તેને કહી ત્યાં નિરાશ થવું પડતુંજ નથી. જો એમજ છે તો પછી એવો કે કયો અજ્ઞાની છે કે જેને આ વાત ગળે ન ઊતરે? તુકારામ હે છે કે હું તો તદન ચિન્તાનહિત થઇને બેઠો છું. આજ પછી હું વિઠ્ઠલના નામરૂપી માલ સિવાય બીજા કશાની ફિકર કરનારજ નથી.

૪૯૦-મેં તો ડગલે ને પગલે મારું શરીર હરિને ગ્રમખિંત કરી દીધું ત્યારથી મારાં તો તમામ કાથં સિદ્ધ થઈ ગયાં. તે યોગીથી હું એવડો મોટો બની ગયો કે જગતમાં જ્યાં જ્યાં ખાલી જગ્યા મેં દીઠી ત્યાં ત્યાં બધે હુંજ વ્યાપી ગયો. મારી આગળ

પરિણામે નેમને મને પાછા ફરવા વિષે, હમે એ વિચાર્યો. આ
પરનારો મને એના એક પાસે એક ને વાં પાસે મળ્યા છે. નેમને
એના પ્રતિ સાચાથી જેવાં વાં મળ્યાં એના પાસે મળ્યાં હશે તે
અન્ય પાસે મળ્યાં હશે અને તમામ પાસે મળ્યાં આજે આજે એને નેમને
હાથ દેવા મળ્યાં. એ પુનિદેશને અને પાસે એના પાસે મળ્યાં
મળ્યાં. આજે વિષે પાસે નેમનાં મળ્યાં હોય છે. અતિથા
આપણે મળ્યાં મળ્યાં હોય. જેના પાસે હોય તેમની સાથે
ફરી નેમના પાસે એક પાસે મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં
મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં. તુકાન મળ્યાં જે જે મળ્યાં આપણે નેમની
ફરમાની ફરમાની અને આજે વિષે નેમના પાસે ફરમાની આપણે
મળ્યાં હશે જે આજે મળ્યાં નેમના પાસે મળ્યાં.

૪૮૭-આજે બરણ પાસે ને. હોય એના પાસે ફરમાની
નહિ. જે હાંધે મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં જે નેમના પાસે મળ્યાં
તમારી નજર મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં ઉપર મળ્યાં ફરમાની રાખવી
અને આજેની બીજી મળ્યાં મળ્યાં નેમના પાસે આજેની
આપણે મળ્યાં મળ્યાં. તેમાં આપણે પાસે મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં
છે નહિ. મળ્યાં મળ્યાં પ્રાપ્તિના મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં
નિષ્પ્રયોજન મળ્યાં મળ્યાં નહિ. જન્મ મળ્યાં મળ્યાં આપણે
પોતાના મળ્યાં ઉદ્દેશથી જરા પાસે આજેની મળ્યાં મળ્યાં
અંદર મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં. એક વાર હોય મળ્યાં મળ્યાં
તે ક્યારે આપણે સામે કિનારે મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં
ચિન્તા ક્યારે હાંધે મળ્યાં મળ્યાં; અને એ મળ્યાં મળ્યાં આપણે
હાથ હલાવીશું તેટલા આપણે હાથ મળ્યાં, માટે મળ્યાં
હુ:ખ શા વાસ્તે આપણે માથા ઉપર મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં મળ્યાં
રામ કહે છે જે સૌનો સાર છે તેનીજ ફરમાની કાળ રાખ
અને તેને લગતીજ પ્રવૃત્તિ કરવી.

૪૮૮-પાંદુરંગ જે પ્રાણી માત્રનું જીવન છે તે હવે અમારા હાથમાં આવી ગયા છે. તેમને અમે એકનિષ્ઠ ભાવે ખૂબ જળ-પૂર્વક અમારા જીવની સાથે જડી રાખીશું. હરિ જે નિર્ગુણ અને નિરાકાર છે તેમને અમે સચુણ અને સાકાર ણનાવી દઇને સૌને મુક્ત થઇ પડે એવા રૂપમાં સૌની આગળ જિભા રાખ્યા છે. તેમને મેં મારે વશ કરી લીધા છે, તે એટલે મુખી કે મારા કહેવાથી હરિને પોતાની જાતી નિર્ગુણ સ્થિતિમાંથી હેઠે જિતરીને નીચી સચુણ સ્થિતિનો સ્વીકાર કરવો પડે છે.

૪૮૯-અમારા પોતાના સંસારના વ્યવહારમાં કદી કોઇ વાતની જાણપ આવવાનીજ નથી; દારણ કે વિઠ્ઠલના નામરૂપી પારતત્વિક માલ અમે અમારી ગાંઝડીમાં ણાંધી રાખ્યો છે. અત્યંત સસ્તો વિઠ્ઠલના નામરૂપી માલ જ્યારથી અમારા હાથમાં આવ્યો ત્યારથી અમે અમારી વેંજરી વાળીને તો તેના વડે પૂરે-પૂરી ભરીજ લીધી છે. જો માલની લેવડદેવડ થયોથી સૌ કોઇને લાભ થાય છે. પછી તો તે બાબત હોય કે બાબતીન હોય, પણ જેવો જેનો બાવ તેને તેવું ફળ મળે છે. કોઇ પણ માણસ એક વાર વિષ્ણુભક્તોની મંડળીમાં દાખલ થયો, એટલે તેને કદી પણ નિરાશ થવું પડતુંજ નથી. જો એમજ છે તો પછી એવો તે કયો અજાણી છે કે જેને આ વાત ગળે ન જિતરી તુકારામ કહે છે કે હું તો તદન ચિન્તારહિત થઇને બેઠો છું. આજ પછી હું વિઠ્ઠલના નામરૂપી માલ સિવાય બીજા કશાની દિવર કરનારજ નથી.

૪૯૦-મેં તો રંગલે મે પગલે મારું શરીર હરિને સમર્પિત કરી દીધું ત્યારથી મારાં તો તમામ કામ સિદ્ધ થઇ ગયાં. પછીથી હું કોવરો મોટો ણી ગયો કે જગતમાં જ્યાં જ્યાં જવ્યા મેં તરી ત્યાં ત્યાં બધે હુંજ વ્યાપી ગયો. મારા

આગળ માટે મન આપનાં ગમું અને નેમાં નેને પણ મન આવશે
લાગી. આગળનો અને હવે માટે દેવ પણ પણ પુષ્ટ થનો એવો
તુકારામ કહે છે કે કાંઈ કાંઈ નાશ પામના જગતની અંદર કદે
બહાર બધી જાનુનેથી હું આપક પનીને જાઓ છું.

૪૯૧-મં તો હરિનામડાં માળાજી નારવી નારવીને સૌને
આપવા માંડ્યું છે. જેના પ્રારબ્ધમાં હશે તે દેશે. આજ પછી
હયતનો એ કોઈ આધાર જેવા નહીં તો મને લાગે છે કે જે
બાવ (હરિવિગયક બાવ-પ્રમ) એજ એક સાર છે. કોઈ પરમ-
નાર ચતુર નર હશે તો હરિનામડાં માળાજી તેના હાથમાં
આવશે. વિવેકદાષ્ટિ વિનાના જે આંધળા હશે તેમના હાથમાં
કશુંય નહિ આવે. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ આ માળાજી
સેવન કરશે તેનેજ લાભ મળશે.

૪૯૨-જે કોઈ પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ થાય છે તેની પુરિ
એવી મલિન થઈ જાય છે કે યોગ્ય શું અને અયોગ્ય શું તેની તે
કશી સમજણ નહીં. એવા લોકો પોતાના ગુરુની આજ્ઞા
જથી જે કાંઈ સાંભળી લે છે તેનો તેઓ લોકોની આગળ ખાલી
લવારો કરતા ફરે છે. એવા લોકો જાતે તો નરકમાં જાય છે,
પણ પોતાના બેતાળીશ પેઢીના પૂર્વજોને પણ નરકમાં ધકેલી દે
છે. દંભ વડે તેમની આંખો આંધળી થઈ ગઈ હોય છે, છતાં
વાણીથી પર જે પ્રહ્મ વસ્તુ તેનો અમે અનુભવ કર્યો છે, એવો દંભ
કરીને પ્રહ્મની જાણતમાં વ્યર્થ જકવાદ કરે છે. તુકારામ કહે છે
કે હું એવા લોકોને જાણખી શકું છું; કે જેઓ લોકોને જતાવતા-
વાસ્તે ઢાંગ કરીને નાચતા ફરે છે; તેવા નાચણિયા લક્ષ્મી અને
જ્ઞાનીઓનાં લક્ષણ હું સારી રીતે જાણું છું.

૪૯૩-તમારે મન છે એક અને વ્યવહાર તો નાના પ્રકારના.

હવે આટલા બધા જાતજાતના વ્યવહારમાં તમે તમારા એકે
મનને શી રીતે વહેંચી શકવાના હતા? એટલા વારતે તમે તમારા
દેહની રચા કરવાનું કામ પ્રારબ્ધના ઉપર છોડી દઇને એક પાંડુ-
રંગનેજ તમારા મનના કુલ માલિક બનાવી દો અને તેમની
તમારા મનની અંદર સ્થાપના કરી દો. એ સિવાય બીજી કોઇ
પણ આજપંપાજ વાતોમાં અને મિથ્યા સંકલ્પવિકલ્પોમાં તમે
તમારા મનને ગૂંચવી નાખશો મા. એવું કરશો તોજ તમે પર-
માર્થના કાર્યમાં સફળતા પામશો. તુકારામ કહે છે કે આવો
ચોખ્ખો પ્રકાર જરાબર સમજી લઇને તદનુસાર આચરણ કર્યાથી
ચહજપ્રાપ્ય આત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકશે.

૪૯૪-હરિનામનું સંગીત અથવા સંકીર્તન એનો અર્થજ
એ કે મોટેથી નામ ગાતા જવું અને નામમાં ચિત્ત પરોવતા
જવું. એ કાંઈ કઠિનતા હોય તો આટલી એકજ બાજતની કઠિ-
નતા છે. નામના અર્થની અંદર ચિત્ત પરોવ્યા વિનાનું નામ-
કીર્તન ફળદાયી થતું નથી. જૂખ્યા માણસની આગળ રાંધેલા
અમ્મનો થાળ લાવીને મૂંઢી રાખીએ તો તે અન્નના દર્શનમાત્રથી
પેલા જૂખ્યા માણસને શાંતિ થવાની હતી? નહિજ. તે પ્રમાણે
દરિકયા સાંભળવી તે પણ કયાના ભાવ ઉપર ચિત્તને એકાગ્ર
કરીનેજ સાંભળવી જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે પેટ ભરીને ખાધા
વિના કદી નૃમિ થતીજ નથી.

૪૯૫-જે ખરેખરે જૂઠું રહસ્ય છે તે
પોતેજ જાણી દે ત્યારેજ સમજાય. એ રહસ્ય
આવી સંતોના હાથમાં છે. સંત સિવાયના
જપદાયક છે. પરમાત્મા ચાહિના અણુ અણુમાં
પરમાણુમાં વ્યાપક હોવાથી તેમના પ્રકાશ વગર

એવું છે. આમ જ નહીં આપણી દુનિયાને સ્વામીન કરી દેશે. એવું છે. તરુનના એ આપણી સ્વરૂપ આપણી આપણ કિયારું જે ન્યાય છે. અને જાણવના નું વિવરણ. પદાપદ અને મહાપદ. તત્ત્વ અને પદની વર્તણૂક અને નિશાનનાં દુષ્ટાન્તો એ બધી બધી વાતનિર્ણયના માધ્યમ છે. તત્ત્વ સમ કહે છે કે બીજું બધું રહેવા કદને નમે નમાવ ને વળે કનમ પદ વના જાતાં જન વડે આંતરે.

૪૬૬-માણસ ન્યાયે મરવ પડે છે ન્યાયે તે પોતાના શરદર અને માણસિકતનની છેવટની વ્યવસ્થા કરતો જાય છે. પોતાની સ્ત્રીને કહે છે કે આટલું ન કર. પોતાના બાઈઓને કહે છે કે આટલું આટલું નમાઈ અને પોતાના બીજા સગાંવડાલાંઓને કહે છે કે તમે આટલું આટલું લેજો. એ પ્રમાણે તે વહેંચણી કરી આપે છે. પણ એમાં આશ્ચર્ય જેવું તે છે કે જે રસ્તે ગયેલો દોષ પાકે ક્યો નથી એવે મન્યુને રસ્તે જતી વખતે પેલો એવકૂફ અડીને અડી પડી રહેનારી મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાની આટલી બધી કાળજી રાખે છે અને છેક છેવટની ઘડીએ પણ તેને ઈશ્વર યાદ આવતો નથી, એ થોડી શરમની વાત છે? એ મૂર્ખને લેશમાત્ર લગજ અથવા જ્ઞાન ન હોવાથી તેને મરતી વખતે રામનામ લેવાનું ભાન આવતું નથી. તે પોતાની સ્ત્રી અને સગાંવડાલાંની તરફ રાગ અને આસક્તિથી ભરેલી દ્રષ્ટિએ જુએ છે અને કે બધાંને છોડીને પોતાને આલ્યા જવું પડે છે તેથી તે રડે છે; પણ તે સ્ત્રી, તેના છોકરાં અને કુટુંબીઓ તેને યમદૂતના હાથમાં સોંપી દે છે એ વાતનો તેના મનમાં જરાય ખેદ થતો નથી. એ અધમ માણસને હજી એટલું પણ ભાન આવતું નથી કે એ બધાં મને કાંઈ જ કામમાં આવવાનાં નથી. તુકારામ કહે છે કે તારું બધું આયુષ્ય તો આ રીતે વ્યર્થ ગયું છે, તોપણ હજી જેટલું બાકી છે તેટલા વખતમાં હરિનામ લેતાં તારી જીભે કેમ તાળાં દેવાઈ જાય છે!

૪૬૭-અરે મારા બાઈ ! તું પરમાર્થની પોટલી ઝટપટ બાંધી લેજે, નહિ તો તું ઘણે દૂર ધકેલાઈ જઈશ. તે' ઝટપટ તો ઘણીય કરી પણ તે બાંધી નકામી વસ્તુઓને માટે કરી. જે સાર વસ્તુ છે તેને વીણી લેનારા તો દોષ બીજાજ વિરલા છે. તું શાંતિની અંદર ઠેકઠો મૂંચવાઈ પડ્યો છે, તે તું સમજી શકતોજ નથી. તું વખતને ઝાળખતો નથી અને જ્યાં પ્રપંચનો બોલો તારા માથા ઉપર વધાર્યોજ કરે છે. તારું આયુષ્ય ખતમ ન થઈ જાય ત્યાંમુધીમાં તું ઝટઝટ જેટલું આગળ વધી શકાય તેટલો તું આગળ ચાલ્યો જા. જે વસ્તુઓની તે' ગાંસડી બાંધી લીધી છે તેનો ઉપભોગ તો (તારાં કર્મોનુસાર) આપોઆપ થયાજ કરવાનો છે. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ બખૂચક ! તારાથી પરમાર્થનો એક પણ ધક્કો સહન થતો નથી એવો જો તું નિર્જા છે તો પછી પરમાર્થના મુખની આશા તું કેમ કરીને રાખવાનો ?

૪૬૮-તારે એવો રસ્તો લેવો જોઈએ કે જે જગ્યાએ તારે આખરે જવાનું છે ત્યાં તું સીધોજ ભૂલ્યાચૂક્યા વિના ખરાખર જઈને જિજ્ઞાસુ રહે. તે જગ્યાએ પહોંચતાં પહેલાં તે' જે કાંઈ હકીકત ઠાને સાંભળી હશે તે બધીજ ત્યાં પહોંચ્યા પછી નકામી થઈ પડશે. હું તારે પગે પડીને જે વાત કહું છું તે તું ખરાખર લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળી લેજે. કુંવારી છોકરીની આગળ કોઈ સ્ત્રી પોતાની પ્રસૂતિના અનુભવોની વાત કદાચ કહેવા જાય તો તેનાથી પૂરી ઠીક શકાય નહિ અને જે કાંઈ કહે તેમાં પેલી છોકરીને સમજણ પડે નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ જાળતમાં મનની ઉત્કંઠા હોવી જોઈએ; કારણકે જ્યારે જિજ્ઞાસુ ઉપર આવી ગયેલું આવરણ દૂર થાય ત્યારેજ તે જિજ્ઞાસુ આપણી નજરે પડે.

૪૬૯-ગાંડા માણસને પણ પોતાના દેહનું જ્ઞાન નથી હોતું.

પણ તેથી શું વળ્યું? જેના હૈયામાં ઉપદેશ ઊતરી ન જાય તે માણસ જડ અને અવિચારીજ કહેવાય છે. પથરો પણ બોલ્યા વાદ્યા વિના નિશ્ચય પડી રહે છે, પણ તેને સૌ જડજ કહે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમ કાચા અનાજનો અને રાંધેલા અનાજનો મેળ થતો નથી તેમ મૂર્ખ માણસનો અને પરમાર્થનો મેળ થતો નથી.

૫૦૦-હાંડી-ઝુંમરનો કાચનો હીરો હીરાના જેવો ચકચકે તો પણ તેને કોઈ હીરો કહેતું નથી. તેવી રીતે બીજાનું ભેદે ડોળ કરનાર માણસ ખરો નથી પણ પાખંડી છે. સૌ ભૂતમાત્રમાં દેવનો નિવાસ છે એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. અરે ઓ મૂર્ખ! તું જૂઠી વસ્તુના મોહમાં શા સારું ભુલાવામાં પડે છે? તેં તારી પાસે જે જોટી જોટી વસ્તુઓનો પોટલી બાંધી રાખી છે તેને વેગળી ફેંકી દે. તુકારામ કહે છે કે તું સાવધાન થઈ જા. તારી આગળ ઘણું જોખમ છે. તું મારું કંઈ નહિ કરે તો હું તારી ફેંકેલી કરીશ.

૫૦૧-તેં તારા માથા ઉપર ખેંચી લીધેલો સંસારનો બોલે તું ક્યાંસુધી ભિંચકીને ફરીશ? તું તેને ઉતારીને એક બાજુએ દેમ મૂકી દેતો નથી? ભક્તિની પ્રાપ્તિ કરવાને સારું સર્વસ્વને ત્યાગ કરવો જોઈશે; એજ ભક્તિને રસ્તે વળનારનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ભીખ માગીને પેટ ભરવું અને લોકોને કહેવું કે હું ધર્મો રાજગાર કરું છું એવું કહેનાર ગધેડો છે. કોઈ માણસ લોકોને વશ થઈને ભરણજીરમાં બેસી રહે અને પાછો ડોળ કરે કે હું નિઃસ્પૃહી છું તેવી આ વાત છે. કેટલાક કુકવિ એવા હોય છે કે કોઈ ઉત્તમ પ્રાસાદિક કવિની રચનામાંથી સારાં સારાં વાક્યો ચોરી લઈને પોતાની કવિતાની અંદર ઘુસાડી દે છે અને પછી પોતે પ્રાસાદિક કવિ હોવાનો દંભ કરે છે! આવું કરવું એ તે

કી અને પાણી બેઠાં દેવા જેવું છે. તુહારામ કહે છે કે તમારા-
માં પાણી હોય નો શરૂથી જ થાળો અને નહિ તો માદા શ્રીજી
મધર બનીને મધરી કરે, પણ પાણી કદરો નહિ.

૫૮૨-તેણે ધારો તો ઉશ્કારતમાં સમજી જાય અને મવાર
જે તરફ જવાની ઉશ્કારત કદે ને તરફ જાય છે, પણ જે ટાટું
ધાડું હોય તેને તો ટકાવું મારે તો પણ તેને ધાળી પી જાય છે.
મારી પાસે વધારે શું કહેવડાયો છે? તમે ટાટવા ધોધના કરતાં
પણ મધા? અરે જો બહા માળમો? હું કહું તે માંબળી હો અને
મનમાં ગાંઠ વાળો. હું જોયો લગાડી નથી કે તમારા પિતિયાનો
ઉંદો મારા માથા ઉપર લઇને કહે. તુહારામ કહે છે કે જો તમારે
જુદું અભિમાન જ કરવું હોય તો બધે તમારાં મોઢાં ઠાળાં કરો.

૫૮૩-પૂર્વે થઇ ગયેલા સંતો, આગળ જતાં શું થવાનું છે
તે વિષે જે કાંઈ કહી ગયા છે તે બધું મારા અનુભવમાં આવતું
જાય છે. દળિયુગમાં લોકો આચારહીન થઈ જશે, તેથી કરીને
પુરુષનો દાય થશે અને પાપની વૃદ્ધિ થશે. વળોદ્રમની મધોદા
અને આમરછેટનો વિચાર કાંઈ કરશે નહિ. ચારે વજ્રના લોકો
સેગમેજ થઈ જશે અને નહિ કરવાનો વ્યવહાર કરશે. ગ્રાહણો
એક બાજુએ વેદપાઠ કરશે અને બીજી બાજુએ દારૂ પીશે. તેઓ
લગાડી, નિંદાખેર અને એવા વિષયાંધ બની જશે કે શું કરવું
અને શું નહિ તેનો વિવેક જ ભૂલી જશે. તુહારામ કહે છે કે મેં
એવા લોકોની ઘણીય કળેલી કરી પણ તે તેવા ને તેવાજ રહ્યા.
તેમને જે કુટેવો પડી ગઈ છે તે કેમે કરતાં પણ છૂટતી નથી.

૫૮૪-અશરોની બાબતમાં જે કાંઈ પાઠ પાઠાંતર કરવાનો
શ્રમ કયો (ધ્રુવપદની અંદર બતલાવેલી સ્થિતિના યોગે કરીને)
તે સફળ થયો છે. પોતાના હવશાવને નહિ જેવો બનાવી દઇને

જે સર્વ પ્રાણી પ્રતિ નમઃ કર્યો છે તેનેજ માની લેવું.
 વૃક્ષ જ્યારે ફળે છે ત્યારે ફળના બારગી તેની પ્રાણીઓ નીકળે
 નમે છે. વૃક્ષની જ્યારે જાંબી રિયતિ જેવામાં આવે ત્યારે લવડું
 કે વેવે તેનો પાક પૂજા ઊતરવાનો. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારું
 જાણ દેવની આગળ મૂકી દેજો.

પ૦૫-ગિત શુદ્ધ થઈ જાય અને શુદ્ધિ પાંદુરંગના ચરણે
 રિયર થઈ જાય એજ ધર્મ ક્રોધ અને યોગ્ય છે એમ સમજી લેવું
 જેઠાંજો. સંતોના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી અને આપણું મન
 જ્યાં આપણને ઘસડી લઈ જાય ત્યાં કદી જવું નહિ. તુકારામ
 કહે છે કે સંતોનાં વચન ઉપરનો વિશ્વાસ જ્યારે અંતઃકરણમાં
 જાગી જાય ત્યારે તેમના ઉપદેશ મુજબ વર્તન કરવાનું બની શકે.

પ૦૬-દેટલાય આત્મજ્ઞાની પુરુષો જ્યારે જીવનમુક્ત થઈ
 સ્થા પ્રાપ્ત કરીને પાવન થઈ ગયા છે ત્યારે તમે પણ હુજીને
 સોળત છોડી દો તો કેવું સારું? (ગીજો અર્થ : દેટલાય ઉત્તમ
 પુરુષો હુજીની સંગતમાં પડીને નષ્ટ થઈ ગયા છે એમ બહાર
 તમે પણ હુજીનોની સોળત છોડી દો તો કેવું સારું?) જેમ ઉત્તમ
 રસોઈની અંદર જરા જેટલું ઝેર ભેળવ્યાથી બધી રસોઈ ખેંચ
 બની જાય છે તેવુંજ હુસંગતિનું સમજી લેવું. તુકારામ કહે છે
 કે જેમાં તમારું હિત હોય તે વાતનો નીતિશાસ્ત્રની મદદ કરીને
 નિર્ણય કરો અને પછી તદ્દનુસાર વર્તન કરો.

પ૦૭-પૈસાને તો અમે આલડછેટના જેવો અપવિત્ર માની
 લીધો છે. કાળ તેની પાછળ પાછળ લમ્યાજ કરે છે. એક દીકરો
 ચણનું નામ એજ જીવનનો સાર છે, એ મુદાને હું વળગી રહ્યો
 તુકારામ કહે છે કે અમે તેનુંજ ખૂબ જતન કરીએ છીએ
 અમારી પાસે જે માગતા આવે છે તેમને અમે એ વસ્તુ

૫૧૦-આ સંસારની અંદર દુઃખના દુંગર ઓળંગવા પડે છે તે કોણ નથી જાણતું? અને જો એમ જ છે તો પછી પોતાના હિતનો વિચાર તમે શા માટે નથી કરતા અને તમારે મોટેથી હરિનામની ઘોષણા કેમ નથી કરતા? આપણાં અત્યારનાં મુખ-દુઃખ ભોગવી છૂટ્યા પછી હવે પછીનો જન્મ ઉત્તમ, મધ્યમ કે દનિષ્ટ શાં શાં કારણથી થશે, તે સૌ જાણે તો છે. તુકારામ કહે છે કે અરે જો મૂર્ખ! હમણાં તો તું મોટા મોટા ડોળા કાઢીને જુડે છે, પણ આખરે તારે તારી કરણીનાં ક્રૂણ ભોગવવાં પડશે ત્યારે તને માલૂમ પડશે કે તેં કેટલી મોટી ભૂલ કરી હતી!

૫૧૧-અરે ભાઈજો! તમે ભારે નસીબદાર છો. તમારે હાથ-પગ વગેરે ઇન્દ્રિયો અર્થાત્ લેવા-દેવાને સાડ તમને ઈશ્વરે હાથ આપ્યા છે, ચાલવાને પગ આપ્યા છે, હરિની કીર્તિનું વર્ણન કરવાને સાડ સુવ્યવસ્થિત વાણી આપી છે, હરિનો મહિમા સંકળવાને સાડ સુંદર શ્રવણેન્દ્રિય આપી છે, હરિની મૂર્તિનું દર્શન કરવાને સાડ ખાસી મળેની આંખો આપી છે. તમારી કોઈ પણ ઇન્દ્રિયમાં કશી ખોડખાંપણ નથી. આજસુધીમાં કેટલાય આંધળા, બહેરા, મૂંગા અને લૂલાલંગડા લોકો હરિભજન કરવાને અસમર્થ જન્મ્યા તેથી તેમનું મનુષ્ય-જીવન વ્યર્થ ગયું, પણ તમારે તેનું નથી. પોતાના ઘરમાં આગ લાગી એવું જે માણસ પોતાની નજરોનજર જુએ અને છતાં તે ઘરમાંથી નાસી જવાની શ્રેણી કરે તે શી રીતે ઊગરવાનો? તુકારામ કહે છે કે હજી તમારે સાચો સમય છે. હજી પણ જો તમે તમારા સાચા હિતની જાળવણી સાવધાન થઈ જાઓ તો ઘણું મોડું નથી થયું.

૫૧૨-નરદેહના સમાન ઉત્તમ ધન તમને હવે પછી પ મળે એટલી સ્વતંત્રતા તમારા અત્યારના મનુષ્યદેહમાં છે ની

જોડલા વારતે તમે જરાજર મગજ લેજો કે આ તમારો નરદેહ તમને જોમ ને જોમ સ્વાભાવિક રીતેજ મળી ગયો છે અને ખૂબ ઉદ્ધાસપૂર્વક હરિનામ ગાઈનેજ તેની સાથે કાના કરી લેવી જોઈએ; કારણકે સંવિત અને પ્રારબ્ધ દર્મ જે જે ઘણી જગવાન શક્તિઓ છે; અને ક્રિયામાળુ દર્મની બાતિ જોઈ સરખા જગથી આગળ આગળ ચાલતીજ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે માદ રાખજો કે દહાય તમને હવે પછી ધુવડ, દુધ્ધર કે ફતલનો જન્મ ન મળે !

૫૧૩-મારા જીવને તો હવે તમામ જોડિક અને પારત્રિક વિષયોનો ત્રાસ જ વધુ છે અર્થાત્ મને બધી જ વસ્તુઓનો ત્રાસ જીપજો છે. તેથી કરીને કંઈ કંઈ વસ્તુઓથી ત્રાસ જીપજો છે તે કહેવા જેવું છેજ નહિ. સંસારને લગતી કોઈ પણ વાતની સ્વચ્છ હવે મારાથી સહન થતી નથી. વળી આ વસ્તુ મારી છે જેવું પણ બીજાને કહેવા જતાં મને દુઃખ થાય છે. ગાદી, તકિયા, ઘુપ્પ, ચંદન જોવી શરીરને મુખ આપનારી કોઈ પણ વસ્તુથી હવે મને જરા પણ મુખ થતું નથી; જોટલુંજ નહિ પણ તેનો દિપદોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેથી મને મુખને બદલે દુઃખ થાય છે. જો બધીજ વસ્તુઓ મને હવે કડવી ઝેર જેવી અથવા ખંધન જેવી લાગે છે. કોઈ મારી મોટાઈનાં વખાણુ કરે અથવા મારું સન્માન કરે ત્યારે તેથી મારો જીવ જિલટો સંકો-ધાઈ જાય છે અને મારા મનને અતિશય જળાપો થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હવે મને બીજું કંઈ જ ગમતું નથી. મારું મન તો હવે રૂઝા વિપ્લુના બહાના ચરણોમાં જ ચોંટયું છે અને તે જોડલા જ મને હવે ગમે છે.

૫૧૪-મને તો બીજું-ત્રીજું બોલવાનું કંઈ કારણુજ દેખાતું નથી. નાના પ્રકારના લેહ જો તો માત્ર આપણી પોતાની જુદી જુદી

જાવનારોનાં કામ મારે છે. જેવું જાતે તેા એકજ છે તેા આ કુરુ
અને આ કોણ એકમ પારખું કરીને આ વર્મ અને આ વર્મ
એને નિર્ણય કરવો સરિય નથી. કર્મ કેને કહેવાં અને અર્થ
કેને કહેવાં એ કહીનાર કોઈ છે ખરો? હુઃખના પ્રસંગ આપડે
નામે કદો આપેજ નહિ એવું કરવું. હોય તેા કોઈ પણ વાર્તા
સંગ ન કરવો એ ઉત્તમ ઉપાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે મારું
પ્રાણી! તું એકલા દેવના શુભજ ગાજે અને હે મારા મનો
એકલા દેવના નિવંન વહેજ તૃપ્ત થજે.

૫૧૫-મારે જે કાંઈ પરમાર્થ સંબંધી વિચાર કરવો હો
તે હું મારા પોતાના હૃદયની સાથે કરી લઈશ. તેમાં મારે કોઈકે
શું કામ છે? પ્રાણી માત્ર પોતપોતાનું હિત સારી રીતે બઢું
હોય છે. તેમનો સ્વભાવ તેમને જે ક્રમાં તરફ પ્રેરતો હોય તેમજ
તેમને જાણાડકારે અટકાવવા જવાથી તેમને હુઃખ થશે. મારું
કથા જેમને સાંભળવી હોય તેઓ સાંભળે અને જેમને ન સાંભળ
હોય તેઓ ભલે પોતાને ઘેર જઈને ડાંઘી જાય; પરમાર્થના સંલગ્ન
માં વિચાર કરતાં મને જે તત્ત્વ આખરે શ્રેષ્ઠ લાગ્યું હોય સ્વદે
પરમાર્થનો જે માર્ગ મને ઉત્તમ લાગતો હોય તે તત્ત્વ સ્વદે
માર્ગ ખીલને પણ ઉત્તમ લાગવાં જ જોઈએ એવો નિયમ શ્રેષ્ઠ
છે? તુકારામ કહે છે કે હું તો મારી પોતાની જ ખાખત દેવ
આગળ કાલાવાલા કરી જુડું છું. જેવી જેની વાસના હશે તે
તેને ફળ મળશે.

૫૧૬-તમારા અંતઃકરણમાં હરિનું ધ્યાન કરો અને તત્ત્વ
નિત સુખમાં તૃપ્ત થઈને રહો. મોઢથી બોલ બોલ કરવાની
જરૂર છે? હરિના સુખનો સ્વાદ આજવાનો જ્યાં સુધી અધિક
ન મળ્યો હોય ત્યાં સુધીજ વિધિનિષેધની કડાફટ કરવી

છે. જ્યાંસુધી સ્વાનુભવ ન થયો ત્યાંસુધી ભેદાભેદ છે. ખરું જોનાં જે તત્ત્વ છે તે તો અંદર અને બહાર જે છે તેને તેજ અને સદાય તેવું ને તેવું જ છે. તમે તમારી બુદ્ધિને સ્થિર કરો અને મોઢે તાજું મારો. આટલીજ ગાથના કદી એટલે બધી પાતળી શિદ્ધિ ગઈ જાયજો. તુકારામ કહે છે કે વાદવિવાદ કદી કરીને આખી ગ્રાહ્યજ્ઞાતિ પાપમાલ થઈ ગઈ.

૫૧૭-શાસ્ત્રોમાં જેઓ પ્રવીણ થયા ત્યાંય છે તે બધાજ વિધિનિયેષમાં ગ્રંથવાઈ પડ્યા છે. વાદવિવાદમાં જેઓ કુશળ છે તેઓ વાદવિવાદમાંજ લુપ્ત થઈ ગયા છે. એ જિયારા દંભ અને વિષયની લાજમાં દેવા ફસાઈ ગયા છે? ખાલી ચાર વિનાનું કું ફટવાથી શું વળવાનું હતું? બુઝું અને દાણાએ બેઠેને ઉપ- ને અલગ અલગ કરનારાઓજ ફાવી જશે. તુકારામ કહે છે કે 'યન કરીને અંદરથી માખણ માખણ તારવી કાઢવું જોઈએ; પછી પેલી છાશને ફરી ફરીને વઢોવ્યાથી હાથમાં શું આવવાનું હતું?

૫૧૮-હું જે કાંઈ બોલું છું તે સંત મહાત્માઓએ બોલેલા ગદ્યાત્તેમના ઉચ્છિદ્ર બોલજ બોલું છું. મને મૂળને કશીજ સાતનું જ્ઞાન નથી. મને તો વિદેખાના નામનો પણ પૂરો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતાં આવડતો નથી. આવા મારા જેવા જડબુદ્ધિને આત્મબોધ કરાવે એવો કોણ છે? હું જે કાંઈ કવિતા કરું છું તે કોઈ બોખટો, તોતટો બોલે એવી કવિતા કરું છું. તે સાંભળીને મારા ઉપર કોઈ ગુસ્સે થયો મા. હું જાતનો કોણ છું તે તો તમે જાણો છોજ ને? તમે બધા મને જોજળો છો તેથી તે વિષે મારે કાંઈ વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ બોલું છું તે બધું દેવજ મારે મોઢેથી બોલાવે છે. તેમાં શા શા સુદાર્થ છે, શા શા ભાવ સમાયેલા છે તે બધું તે જાણો.

પર૬-ગંદનની ગુવાસ આપે ત્યારે ભાઈ! તમારું નાક ધડે
જોતું દોષને કહેવું પડે છે? જોતું જેને ગમે નહિ જોયો દોષ
નહિ અને હવે પછી પેદા થનાર પણ નથી. સાકરનો ગાંગડો તારા
મોટાં ગધાનેજ ગળ્યો લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે જો મારું પોતાનું
મનજ શુદ્ધ છે તો પછી લોકો શા માટે મારી નિંદા કરતા હશે!

પર૭-હે દેવ! ઉદારતામાં તારી ગરોળરી દોનાથી ધકે
શકે? તારું પોતાનું જે પદ છે તેજ પદ તું તારા હાથોને આપી ને
છે અર્થાત્ તું તારા ભક્તોને તારા પોતાના સમાન બતાવી દે છે
તેમનું કુળ, તેમની જાતિ નીચ છે કે ઊંચ, તેનો તું વિચાર કર
કરતોજ નથી. ગમે તેનો દેહ, ભલે ગમે તેવી નીચ જાતિ
મનુષ્યનો હોય તોપણ, તે કામકોંધાદિક વિકારોથી રહિત થઈને
જ્યાં નિર્મળ બની ગયો એટલે તું તેની અંદર તારું પોતાનું
રહેઠાણ બનાવી દે છે. તું તારા ગરીબ ભક્તોને ઘેર ખૂબ પ્રેમ
પૂર્વક જાય છે, તેમનું લખુસકું સ્વાદરહિત ભોજન ભાવરહિત
આરોગે છે, અને જેઓ તારા પ્રેમી ભક્ત ન હોય તેમનાં વિવિધ
પ્રકારનાં પકવાનને તું ઠોકરે મારે છે. તારો સ્વભાવ એવો
વિચિત્ર છે કે તારા ભક્તો તને પોતાનાં ઘરોમાંથી હાથૂત કરી
કાઢી મૂકે, તોપણ તું ત્યાંથી ખસતો નથી અને તે છતાં તું એ
બધો મોંઘો થઈ જાય છે કે યોગી લોકો રાતદહાડે તારું ઘર
ઘરીને તને શોધવાનો ભારે પ્રયાસ કરે છે, તોપણ તું તે
હાથમાં આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તારું આવું ખરું
ગિરુદ છે, એવું આરે વેદ કંઠે વગાડીને કહે છે.

પર૮-પૂર્વના ઋષિમુનિઓ શું અજ્ઞાની હતા? તેમને
અક્ષય ન હતી કે જેથી તેમણે આ તમામ સંસારનો ત્યાગ
લીધો? અણ્ણિમાદિક અષ્ટ મહામિદ્ધિઓ તેમની સેવામાં

હાજર ને હાજર રહેતી, છતાં તેઓ પોતાનાં શરીરને પોપણુ આપવા પૂરતાં કંદમૂળ, આડનાં પાંદડાં, એવું તેવું ખાઈને નિરં- તર અરુણ્યાંગાંજ વાસો કરતા! તેઓ કોઈની સાથે કશું ન બોલતાં કેવળ મૌન ધારણુ કરતા અને નેત્ર જાંઘ કરીને, સમા- હિત ચિત્ત કરીને બેસી રહેતા. તુકારામ કહે છે કે હે અનંત પરમેશ્વર! મારા ચિત્તની અવસ્થા પણ તું એવીજ કરી દેજે અને તમામ લોકોને મારાથી દૂરના દૂરજ રાખજે.

પર૨-હું વિચાર કરું પણ તે કોને આધારે વિચાર કરું? મને કોણુ ધૈર્ય આપનાર છે? શાઓ તો હું ભણ્યો નથી અને જાણી-ગણીને પાંડિત પણ થયો નથી; તેમ હું ભારે વક્તા પણ નથી; મારી ભત પણ કાંઈ એવી શુદ્ધ નથી; મારે કોઈ પણ એક વસ્તુનો આધાર નથી. કળિયુગના લોકો તો વળી જાહુજ હોશિ- પાર ધઈ ગયા છે. હે મારા દેવ! હું જ્યારે તમારા શુભ ગાવા માંડુ છું ત્યારે તેઓ મારી મલક ઉડાવે છે. મારા મનમાં તો હવે સંદેહ પેદા થવા લાગ્યો છે કે મારે તારું સજન કરવું કે ન કરવું? તુકારામ કહે છે કે કાં તો મારે તમામ લોકોનો એકે- એકનો ત્યાગ કરી દેવો અથવા તો મારું મોત આવે એ બેથી ત્રીજી વાત મને ગમતી નથી.

પર૩-હે દેવ! તમે સમર્થ છો. તમારા સંજાંઘમાં મારે રાધે દયી વાતની બૂલચૂક ઘઈ ગઈ કે તમારા પોતાનામાંજ કાંઈ દિવ્ય આવી ગઈ? શું થયું તે કહી દો. મારાથી એવો કયો અપરાધ ઘઈ ગયો કે જેથી તમે મારે અંગીકાર કરતા નથી? પણ આ બધી વાતો હું કદાચ સંતોને કહું છું. તમને છોડીને બીજી દયી વસ્તુમાં મારું મન આસક્ત થયું, તે તમેજ કહોને? એ જાણવમાં તમારા તરફનો કોઈ આકર્ષણ નો અર્થ નથી.

જનાવી દો. તુકારામ કહે છે કે હું પાંદુરંગ! હવે મારી સાથે
માન માગીને વધારે વાર વિલંબ કર્યોથી શો લાભ છે? તમારો
મનમાં જે હોય તે ખરેખર કહી દો.

પરજી-જોક પંઢરીનાથને છોડીને મારે બીજા, ત્રીજા કેમ
કામજ શું છે? નહીં ત્યાં જોક વાર સમુદ્રને મળી જઈ પછી તે
પોતાનું અસ્તિત્વ શુદ્ધ શી રીતે રાખી શકવાની હતી? જો
હવે જોકે હવે નક્કરો પ્રકાશ નહિ જેવો થઈ જાય છે.
તુકારામ કહે છે કે હું તો જોક પંઢરીનાથના સિવાય બીજા કોઈ
જોખખતોજ નથી.

હેતું એવા સમય સંતોએ તો કાળને લાત મારીને વેગળો કાઢવાની પેરવી કરી હતી. છકારામ કહે છે કે સંતો તો સૌ ચર-વીરોમાં પણ શ્રેષ્ઠ ચરવીર છે અને ધૈર્યના સાગર સમાન છે.

પર૬-મારી પૂર્વે ધર્મ ગયેલા સંતોએ જે જે ક્ષણની પ્રાપ્તિ કરી હતી તે બધાંય ક્ષણની મને ઇચ્છા તો છે, પરંતુ તે તે ક્ષણને યોગ્ય ધવાની મારામાં તાકાત નથી; માટે હે દેવ! જે ઠેકાણે તે સંતો જઈ પહોંચ્યા છે તે ઠેકાણે મને તુંજ જાચકીને બેસાડી દે. સંતો તો અમારા વડીલ અને અમારા પૂર્વજો હતા. તો પછી તેમણે શ્રમ કરીને જે કમાણી કરી હતી તેનો વારસો અમને શા સારું ન મળે? છકારામ કહે છે કે તમેજ અમારા આ લાડકોડ પૂરા કરો.

પર૮-હે હરિ! તારા ઘરમાં મોક્ષના શી ખોટ છે? મોક્ષના તો તારા ઘરમાં ઢગલા ને ઢગલા ભર્યા પડ્યા છે. ત્યારે હવે એકલા મારે સાફજ તારા ઘરમાં ખોટ આવી ગઈ? હું પણ તારી મિલકતના એક હિસ્સાનો હકદાર ખરો કે નહિ? તું તો અમારો પિતા છે અને સદૃશ ગુણથી પરિપૂર્ણ છે; પછી અમારે કંઈ વાતનો અભાવ? છકારામ કહે છે કે હે પાંદુરંગ! હું તો તારો જરોળરીઝો કંઈ ચક્રવૈ છું. હવે તારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી નાખ.

પર૯-હે મનુષ્યો! આપણાં બધાનાં નાકજ નકટાં છે અને તેથી આપણે સૌ કદરૂપા દેખાઈએ છીએ, એમ તમે જરાજર બોલી શકો. આપણું પોતાનું મોહું વરણું હોય ત્યારે જિયારી આરસી ઉપર દાઝે બળીને તેનો ત્યાગ કર્યાથી શ્રી લાભ ધવાનો દનો? દેહના ઉપર આસક્તિ રાખ્યાથી નાક અને આંખોનું જેલું એકએ તેવું સૌંદર્ય ખીલી નીકળતું નથી. એ તો જ્યારે નારા-યણ દેખા કરે અને દેહાત્મભાવ ટળી જાય ત્યારેજ વાસ્તવિક સૌંદર્યની પ્રાપ્તિ થાય. જાણવાહને છોડેલાં જાણ વટે શયુના મમં

જતાવી દે. તુકારામ કહે છે કે હું પાંડુરંગ! હવે મારી સાથે
માન માગીને વધારે વાર વિલગ્ન કયાંથી શો લાભ છે? તમારા
મનમાં જે હોય તે ખરેખર કહી દે.

પર૪-એક પંઢરીનાથને છોડીને મારે બીજા, ત્રીજા દેવદાસ
કામજ શું છે? નહીં જ્યાં એક વાર સમુદ્રને મળી ગઈ પછી તે
પોતાનું અસ્તિત્વ જુદું શી રીતે રાખી શકવાની હતી? સુર
ભગ્યો એટલે હજારો નદ્યત્રોનો પ્રકાશ નહિ જેવો થઈ જાય છે.
તુકારામ કહે છે કે હું તો એક પંઢરીનાથના સિવાય બીજા કોઈને
ઓળખતો જ નથી.

પર૫-કર્મ અને અકર્મ, એ બેની લાંબગડમાં પડીને મારે
કરવું શું? સો વાતની એક વાત અને સૌ રહસ્યોનું એક રહસ્ય
તે મારા હાથમાં ખરાબર આવીને બેસી ગયું છે અને તે, કે
દીનદયાળ! તારું નામ છે. આજ સુધીમાં જેમણે જેમણે તારું
નામનો આશ્રય લીધો હતો તેવા અસંખ્ય જીવોના મનનું તે
સમાધાન કરી દીધું છે અને તેમના મનમાં જે જે ઇચ્છાઓ હતી
તે બધી તે પૂર્ણ કરી દીધી છે. આજ સુધીમાં તારા સ્વરૂપની કોઈ
કોઈએ જમાં બાબત અને ઉધાર બાબત દીડી જ નથી અર્થાત્
તારામાં કશો વધારો કે ઘટાડો કદી થયો જ નથી. તું તો સદા
છે તેવો ને તેવો જ છે. તુકારામ કહે છે કે હું દેવ! ત્યારે મારા
એકલાનો અંગીકાર કરતાં તમને શો લાભ પડી જાય છે?

પર૬-કોઈ કોઈ બળવાન સાધુ મહાત્માઓ એવા થઈ ગયા
છે કે પહેલવાનની માફક ખલા ઠોકીને પાંડુરંગના પદની પ્રતિષ્ઠા
કરી ગયા છે; પણ હું દેવ! મારા શરીરમાં તો તેટલું ભરે છે નહીં
હું તો રહ્યો નબળો-પાંગળો, તેથી હું તો તારા આગળ તારી ક
ની જ ભીજ માગતો બિલો રહીશ. જેમના શરીરમાં પૂરવું

હવે એવા સમયે સંતોએ તો કાળને લાત મારીને વેગળો કાઢ-
વાની ખેરવી કરી હતી. તુકારામ કહે છે કે સંતો તો સૌ યર-
વીરોમાં પણ એક યરવીર છે અને ધૈર્યના સાગર સમાન છે.

પરંતુ-મારી પૂર્વે ધર્મ ગયેલા સંતોએ જે જે કૃળની પ્રાપ્તિ
કરી હતી તે બધાંય કૃળની મને ઇચ્છા તો છે, પરંતુ તે તે કૃળને
વિનય થવાની મારામાં તાકાત નથી; માટે હે દેવ! જે ઠેકાણે તે
સંતો જઈ પહોંચ્યા છે તે ઠેકાણે મને તુંજ જાચકીને બેસાડી દે.
સંતો તો અમારા વડીલ અને અમારા પૂર્વજો હતા. તો પછી તેમણે
અમ કરીને જે કમાણી કરી હતી તેનો વારસો અમને શા સારું ન
મળે! તુકારામ કહે છે કે તમેજ અમારા આ લાડકોડ પૂરા કરો.

પરંતુ-હે હરિ! તારા ઘરમાં મોક્ષના શી ખોટ છે? મોક્ષના
તો તારા ઘરમાં ઢગલા ને ઢગલા ભર્યા પડ્યા છે. ત્યારે હવે
એકવા માટે સારૂજ તારા ઘરમાં ખોટ આવી ગઈ? હું પણ તારી
મિલકતના એક હિસ્સાનો હકદાર ખરો કે નહિ? તું તો અમારો
પિતા છે અને સદૃશ ગુણથી પરિપૂર્ણ છે; પછી અમારે કંઈ વાતનો
અભાવ? તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! હું તો તારો જરોજરીઓ
ધર્મ વૃક્ષો છું. હવે તારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી નાખ.

પરંતુ-હે મનુષ્યો! આપણાં બધાનાં નાકજ નકટાં છે અને
તેથી આપણે સૌ કંદરૂપા દેખાઈએ છીએ, એમ તમે જરાજર
જોખી રાખજો. આપણું પોતાનું મોહું વરવું હોય ત્યારે ગિચારી
બારસી ઉપર દાઝે બળીને તેનો ત્યાગ કર્યાથી શો લાભ થવાનો
હતો? દેહના ઉપર આસક્તિ રાખ્યાથી નાક અને આંખોનું જેણું
એકે તેણું સોંદર્ય ખીલી નીકળતું નથી. એ તો જ્યારે નારા-
યણ કૃપા કરે અને દેહાત્મભાવ ટળી જાય ત્યારેજ વાસ્તવિક
સોંદર્યની પ્રાપ્તિ થાય. બધૂવાહને છોડેલાં બાણ વડે શત્રુના મમં

વીંધાઈ ગયાં પણ એ બાણને છોડવાનારો બધુચાહન હોતો કે
 ટોઈ બીજી શક્તિ હતી તે ટોઈ જોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે
 ખરા જોડની અંદર પુષ્કળ સુખ રહેલું છે. એ મિવાય મુખને
 બીજે એક પણ ઉપાય નથી એટલું યાદ રાખજો.

પૃ૩૦-હે સંતજનો ! તમારે ચિન્તા કરવાનું કાંઈક પ્રયો-
 જન નથી; કારણકે જે સ્ફટિકનો પથ્થર છે તે કાંઈ કરતાં પથ્થર
 હોશે થનાર નથી. જે ઠેકાણે આપણે અત્યારે છીએ તે સ્થળે
 અતુરપ્ર પ્રસંગો આપણી આગળ આવીને ઊભા રહે છે. આથી
 કરીને કાંઈક જુદાન પ્રકારના ભાવ આપણી નજરે પડે છે. અમુક
 માણસને સજ્જનો બહુજ લય લાગતો હોય છે. બીજાના મોઢી
 માં શળદોની જોટ હોતીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે માં
 વાણી એવી સ્વૈરગામિની નથી કે ભાતભાતના ગાંડપણ
 આજાને તે પહોંચી વળે.

પૃ૩૧-યથાવિધિ પૂજન કરવા જેટલી સામગ્રીજ મારી પાડે
 છે નહિ. હે ઉદાર દાની દેવ ! મારો બધોજ ભાર ઉપાડી દેનાર
 તમેજ છો. હે નારાયણ ! મારે સારું શું કહ્યાણુકારક છે કે
 બાણનાર પણ તમેજ છો. તુકારામ કહે છે કે હે વિકૃત ! મેં
 મારી દેહબુદ્ધિ તમારા આગળ સમર્પિત કરી દીધી છે.

પૃ૩૨-હું જ્યારે વિચાર કરવા બેસું છું ત્યારે મને એ
 સમજાય છે કે તમારા ચરણ એ એકજ આ સંસારસમુદ્રને ત
 વાનું સાધન છે. ભવસાગરને તારનાર તારાને ઠેકાણે પણ
 તમારા ચરણજ છે. આટલા વાસ્તે હે દેવ ! મેં તો તમ
 ચરણને મારા ચિત્તની અંદર પધરાવી દીધા છે. જો કોઈ
 ઠેકાણે સુખ જેવું કાંઈક હોય તો તે ફક્ત તમારા ચરણોમાંજ
 મારા મનની પાસે પરમાર્થનું એક રહસ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે.

પરમાર્થ એટલે શું તે મારું મન જાણી ગયું છે. તેથી કરીને તે હરિના આનંદરસમાં દુઃખું ને દુઃખુંજ રહે છે; તુકારામ કહે છે કે એ રહસ્ય મારા હાથમાં જાહુજ રૂડું દેખાય છે.

૫૩૩-હરિના શ્રીગુખનું દર્શન કર્યાંથી મને ગુખનું ગુણ પ્રાપ્ત થયું છે. એ ગુણનાં દર્શન કરવાની મારી આંખોને જે ભૂખ લાગી છે તે જેમે કરતાં ટાળી ટળતી નથી. 'વિઠ્ઠલ' એટલા ગ્રભુ અશ્વમેદના ચળદનો રસ મારી જીભને એટલો મીઠો લાગી ગયો છે કે તેની આગળ અમૃત પણ શા હિસાબમાં? તે અમૃત પણ શ્રીકૃં દસ જેવું લાગે છે. ધવણની વાટ સ્વચ્છ થઈ હશે તો તેના વટે બેદ અને અલેદ એ બેઉનું નિવારણ થઈ જશે. મન અતિશય મગ વડે ભરાઈ ગયું હતું તેને સાફ કરી કરીને રક્તિકના જેવું નિર્મળ કરી દીધું. તુકારામ કહે છે કે વિઠ્ઠલ એ મારા જીવનો જીવનાધાર છે અને તે અમૃત વસ્તુ મારા હાથમાં આવી ગઈ છે.

૫૩૪-હું પરમાનંદસ્વરૂપ હરિને મારા જાહુ વડે આલિંગન દઉં છું; કારણકે તેમને જાથ ભરીને આલિંગન દેવાથી હૈવનો નાશ થાય છે. તેના સંજાંથી વાતાંલાપ કરવાથી મન શાંત થઈ જાય છે, ચિત્તની અંદર આનંદ આનંદ થઈ જાય છે અને પ્રેમાનંદની ભરતી જમણા ભેરથી ચઢી આવે છે. એવું કર્યાંથી લોકોની અંદર માનપ્રતિષ્ઠા વધે છે અને છેવટે વેકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે. હરેક પ્રકારનું આત્મહિત પૂર્ણ થી પ્રાપ્ત થાય છે. માયિક અને વ્યાવહારિક બેઉ પ્રકારના સંસારનો મૂળકારણ સહિત નાશ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે મારે તો એક વિઠ્ઠલજી જોઈએ. તેના સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુની મને જિલકુલ ઇચ્છા નથી.

૫૩૫-ઓ મારી વિઠ્ઠલા માવડી! તું અમારા ઉપર કૃપા કરનારી અમારી જનેતા છે અને તારે શરણે આવેલાઓનું તું

કે કામની જાણ નહીં હોય તે, ત્યારે જાણે માંગી રહેતાં પ્રમાણ
 મેં જુએ છું તે જાણે તારો આગામી શુભ અનુભવો કે
 નિશ્ચય હોય છે. મું જ નો અનુભવોમાં આપનારથી ફરતી થવા કે
 મારું તેમના આનંદપરથી કંઈ જાણીને આગળ આગળ
 કરવું હાય એ જાણે તેમની પુનિ કરતી રહે છે. આશા, પુણ્ય
 મારા, વિવિધ ગોરેને મું આપનારથી દર મેં દર રાજ અને અનંત
 તારા અનુભવોમાં કીડ કરવાનો સુયોગ છે. તુકામ કો
 ને છે તું જાણે અનિયમોમાં રાજાને કે ત્યાં આગ
 કાળનું કાંઈ આશનું જ નથી.

પૃષ્ઠ-આપણે જ્યાં જ્યાં જઈશું ત્યાં ત્યાં આપણું પ્રાણ
 આપણી જોડે જોડે આપણું જ આવે છે અર્થાત્ આપણને આપણ
 પ્રાણ પ્રમાણે લાગતાં શુભદુઃખાદિ મળ્યાન કરે છે. જે
 ખાસ થાય છે તે તે જોડે સંત અમાગમથી જ થાય છે. પૂર્વક
 પુણ્યકર્મ અનુકૂળ હોય તો સંતોના વિયોગ કરાવનાર કારણે
 ફરી જીવના અંકુર ફૂટતા જ નથી. દ્રવ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, સેના
 પ્રાપ્તિ થવી એ કાંઈ સદ્સાગ્યનાં લક્ષણ નથી. એને બદલે સંતોના
 નિકટ રહેવાનો સુયોગ મળી આવે તો તેને સદ્સાગ્યની નિશાની
 માનવી જોઈએ; કારણ કે જે વાસ્તવિક લાભ છે તે એ જ છે. તુકામ
 કહે છે કે સંતોના અરણુનો જ આશ્રય લેવો અને તેમની આગ
 જીવલાવનું બલિદાન દઈ દેવું એ જ એક સાધન છે.

પૃષ્ઠ-હવે તો હું મારા મનથી તલમાત્ર પણ ફિકર ચિંત
 કરવાનો નથી. ફક્ત વિઠોળાના અરણુને જ જોઈ પકડી રાખી
 જેની સહાયતા વડે સાધક સંસારસાગરને તરી જઈને તેને પ
 પાર આણ્યો હત્ય છે, જેની સહાયતાથી અતિ કઠિન ગર્ભવાર
 કષ્ટ ટળી હત્ય છે, એવું અવિનાશી પરમ ધન તે દેવના અર

છે અને તેનીજ મારે હવે પ્રાપ્તિ કરી લેવી છે. તુકારામ કહે છે કે મને આ દેહ મળ્યો છે તે બહુજ સરસ મળી આવ્યો છે અને હું આ લોકોમાં મનુષ્ય થઈને અવતર્યો છું તે ધણુજ ઉત્તમ થયું છે.

૫૩૮-(પૂર્વેના અભંગમાં દર્શાવેલા ભાવનું) હું મારા જીવની પેરે કાળજી રાખીને જતન કરીશ; કારણકે એજ ધન મારા અંતઃકાળના સમયનું પરમ જીવન છે. એટલા વાસ્તે હું એ ધનને ખૂબ સંચય કરીશ અને તેનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરીશ. તુકારામ કહે છે કે એ ધનને તો હું મારા દૃઢચરૂપી નાનકડી ડગળીમાં સાચવી રાખીશ.

૫૩૯-પ્રભુ છે તો અતિ મહાન પણ તે છતાં ભક્તોના ભાવને વશ થઈને તે પોતાના વિરાટ સ્વરૂપને છેક નાનું સરખું બનાવી દે છે અને ભક્તના નાનકડા દૃઢચરૂપની અંદર નિવાસ કરે છે. ભક્તિના પ્રતાપે તેની પાસે જે કાંઈ કામ કરાવીએ તે તેને કરવાં પડે છે અને પોતાના ભક્તોના મનમાં જે જે કામના હોય તે બધી તેને પૂર્ણ કરી દેવી પડે છે. આખા વિશ્વનું દાન કરી દેવાને સમર્થ એવા પ્રભુ તે પોતાના ભક્તોની પાસે તુળશ્રીનું પાંદડું અને પાણી માગવા લિભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તે પોતાના ભક્તોની આગળ નામરૂપાત્મક સગુણ સ્વરૂપ ધારણ કરીને પ્રકટ થાય છે તે ધણુજ સરસ અને સ્વગવડ ભરેલું છે.

૫૪૦-ગોહું સદ્ભાવ્ય હોય તોજ પાંદુરંગના ચરણની પ્રાપ્તિ થાય. એ અલભ્ય લાભને તો હું આજ પછી એક ક્ષણુ-વારને માટે પણ કદી વિસરનાર નથી. ઈંટના ઉપર પોતાના બેઠ ચરણને એક સરખી રીતે ગોઠવીને જિભેલા પાંદુરંગના ચરણનું રહસ્ય મને સંતોએ સમજાવી દીધું છે. એટલા વાસ્તે તો હું

આંગળ જરાક કાઢાવાલાં ક્યાં એટલે તરત તે પોતાની મેળેજ આપણા હાથમાં આવી પડે છે. પછી જેમ તેના મનમાં આવે તેવી તે પોતાના ભક્તોની સ્થિતિ કરી દે છે. ઠાણ છૂટાછવાયે એકલસૂરે ભક્ત હોય તો તેને પોતાના એકલાના ભાવના બળ વડે વિકૃતને પ્રાપ્ત કરતાં લાંબો કાળ વહી જાય છે, પણ વિપ્લુ-ભક્તોની મંડળીમાં જિભા રહીને જ્યાં તેમને એકજ વાર હાંક મારીએ એટલે તે તત્ક્ષણ આપણી સન્મુખ આવીને જિભા રહે છે. પ્રારામ કહે છે કે હું તો દેવને પ્રેમના બંધન વડે મારા પોતાના જીવની જોડે બાંધી રાખીશ. હું તેમને કદી પણ છોડનાર નથી; મારણકે બધાજ ભાવોના સંબંધમાં હું ઘણો ઉદાર છું.

૫૪૪-ભક્તજનો કદી અહીં આવી ચડે છે ત્યારે વૈકુંઠ-પાસી લોકો તેમને વિષે એવી ધારણા રાખે છે કે તેઓ વૈકુંઠની વાટ શોધતા અહીં આવ્યા હશે; પણ ભક્તજનોના મનમાં તો પરલોક સંબંધી કશી ઇચ્છાજ હોતી નથી. વળી જન્મમરણને વિષે પણ તેમના મનમાં કદી ભય કે ચિન્તા હોતાં નથી. એવા હરિના સેવકોને ધન્ય છે ! તેમને માટે ગર્ભવાસ કષ્ટદાયક નથી પણ અતિ સુલભ અને સુખરૂપ હોય છે અને એવા ગર્ભવાસની તો બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ અભિલાષી રાખે છે. મોટાં મોટાં લીધોને તેમને મળવાની ઇચ્છા થાય છે. એવા ભક્તોને સુખેથી હરિકથા શ્રવણ કરવાની તક મળશે એમ ધારીને યમ અને ધર્મ બંન્ને ઉત્સુકતાપૂર્વક રાતદહાડો હાથ જોડીને તેમના આગમની વાટ ભોંચા કરે છે. ઋદ્ધિ-સિદ્ધિઓને હરિભક્તો પોતાની પાસે મોલાવતા તો નથીજ પણ તેઓજ તેમને મળવાની ઉત્સુકતા-પૂર્વક તક શોધ્યા કરે છે અને મોક્ષ પણ તેમનો સાયુજ્ય ભાવ જોઈને તેમની વાટ જીએ છે. જે રથજમાં હરિભક્તો જિભા રહે છે તે સ્થળ પણ હરિના પ્રેમાનંદ વડે નિત્ય તૃપ્ત થયા કરે છે, તેઓ

પોતાની સંગતિનું દાન હમને મહાપાપી આંધાગ્રાહિકનો મહત્ત્વ
માં ઉદ્ધાર કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે સૌ કોઈ તેમની
આશા રાખ્યા કરે છે પણ તેઓ સૌ ભાવેના પ્રતિ ઉદ્ધારીત્વ
રાખે છે. જેમને તેમનાં દર્શન કરવાનો સુયોગ મળે છે તેમનાં
ભાગ્યને ધન્ય છે !

પૃષ્ઠ-ઉપરની ણાવુએ સોનાનો ઢોળ ચઢાવીને અંદરની
આવ ત્રાંશું હોય એવું ઘરેણું લઈને કોઈ ચોકસીની દુકાનેવે
વાને જાય અને તેના ગદલામાં નક્કર સોનાના દાગીનાની કિંમત
માગે પણ તેને કોઈ આપવાનું થોડું હતું ? ચતુર ચોકસી કે
પારખી લે છે કે તેની અંદરના ભાગમાં તો નથું ત્રાંશું છે
અને ત્રાંશું તથા સોનું બેઉને તે અલગ અલગ પણ કરી શકે
છે. પાણી અને દૂધનો મેળ થાયજ કેવી રીતે ? દૂધમાં પાણી
રેડયું હોય પણ જે ખરા દૂધના સ્વાદને જાણે છે એવા લોકોને
દૂધ અને પાણીનો ભેદ જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે જે મૂળે પાણી
છે તેનું હમેશાં ભારે અપમાનજ થાય છે.

પૃષ્ઠ-પત્રાળીની સાથે કોણું તાણી આંધીને તે પત્રાળીને
પાણીમાં ફેંકીએ તો તે પત્રાળી તરે કેવી રીતે અને તરતી તરતી
સામે કિનારે જઈ પહોંચે પણ કેવી રીતે ? એજ પ્રમાણે હમે
પોતાનો વિનાશ પોતાને હાથેજ કરે છે. એવા લોકોને બીજાને
તેટલો સહુપદેશ દે પણ તેઓ કાને ધરવાનાજ નહિ. પોતાને
ભૂખ લાગી છે એમ સમજીને કોઈ જેરના લાડુ ખાઈ જાય તે
તે શી રીતે બઠીને બેસો થવાનો હતો ? આનો અર્થ એ કે તેણે
પોતાનો ઘાત પોતાને હાથેજ કર્યો. તુકારામ કહે છે કે પોતાની
આગળ આગળ ચાલનારાઓથી બલદે અને આડેઅવળે રક્ત
જનાર ભૂલો પડે છે.

૫૪૭-પરમાર્થનો રસ્તો જે અમે લોકોને બતાવીએ છીએ
અમે બીજાઓના ઉપર ઉપકાર કરવાને વારતેજ બતાવીએ
છીએ. જે સિવાય અમને તેમ કરવાનું બીજું કશુંજ પ્રયોજન
થી. અમે જોઈએ છીએ કે લોકો સંસારની અંદર ડૂબી મરે છે.
મને તે અમારાથી દેખી ખમાતું નથી અર્થાત્ તેમનાં કલ્પાંત
પ્રાંભળીને અમારે કાળજે ધકકો લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે આ
સાથી સંસારમગ્ન જીવો એવા છે કે જ્યારે તેમનાં કરેલાં કર્મનાં
ફળ ચાખવાનો વખત આવી પહોંચે છે ત્યારેજ અમારી કહેલી
શત્તે તેમને ગળે ઊતરે છે અને તે વખતે તેઓ અમારીજ
આંખોના તરફ જુએ છે.

૫૪૮-જે ઉપાય વડે દેવની નજીક જવાય, દેવના સંજોગથી
અનુભવ પ્રાપ્ત થાય તે ઉપાય હામે લગાડી દેવો જોઈએ. જે
સિવાયની બીજી તમામ વ્યર્થ ખટપટને એક બાજુએ ફગાવી
દેવી જોઈએ. અરે બાપુ ! તું હવે જાગી ઊઠ, જાગી ઊઠ અને મેં
જે હમણાં કહ્યું તેના વિષે વિચાર કરવા મંડી જા. ખાલી શા માટે
દેખી થયા કરે છે અને વ્યર્થ શ્રમ કરી કરીને લોકોનું પાણી કરી
દે છે ? તું તારા માથા ઉપર જ્ઞાનનો વ્યર્થ બોલે ઉપાડીને ચાલ્યા
કરીશ તો એક દહાડો આ સંસારના ઠોઠ પક્ષુ એકાદ આબો-
ચિયાની અંદર તું ડૂબી મરવાનો છે. એમ કયોથી તારો કદી
દહાડો વળનાર નથી અને સંસારમાંથી કદી છુટકારો થનાર
નથી. તુકારામ કહે છે કે જો તારે દેવની નજીક જવુંજ હોય તો
ત્યાં તું ફક્ત ભાવની મદદ વડેજ જઈ શકીશ. તારું જ્ઞાન ત્યાં
તેને કાંઈજ કામમાં આવવાનું નથી અને એ માર્ગના ઉપર
કશુંજ અજવાળું નાખનાર નથી.

૫૪૯-મને ધનનો લાભ થાઓ અથવા સંતતિની પ્રાપ્તિ

થાઓ એવી માગણી કહી મારા મોઢામાંથી નીકળતીજ નહીં.
કારણકે હું જાણું છું કે ઉપરોક્ત એ ઉવસ્તુઓ ફક્ત હાથ
દે છે અને નીચે ગળકાવી પાડે છે. માફ મન કોઈની પણ નહીં.
અથવા સ્તુતિ સાંભળવામાં પ્રવૃત્ત થતું નથી. તુકારામ સાચું
અને મોહ એ બેની જાળમાં બે ગૂંચવાઈ પડ્યા તો દેવની પ્રતિ
કરવાની આશા છોડી દેવી.

પપ૦-જ્યાં ચિત્ત સાક્ષીરૂપ થઈ ગયું એટલે પછી હોમી
વ્યવહારની સાથે સંબંધજ શાનો રહ્યો ? આપણું હિત તે
આપણી પોતાની સામેજ પરેણું છે. દેવ તો અંદર તેમજ બહાર
સર્વત્ર વ્યાપક છે, એવા વિચારને મનની અંદર દબાવી
એનુંજ નામ સાચો ભાવ. આપણા તરફથી આપણા શુદ્ધ ભાવને
વિષે કાંઈ પણ કહેવું ઉચિત નથી; કારણકે એનું પરિણામ સર્વત્ર
તો આપણી નહિ પણ જીભ લોકોની આંખે દેખાય છે. જે મનુષ્ય
તેનો ઉપલોગ કરે છે તેને માટે તો તે વસ્તુની આંતરિક મીઠાઈ
એજ વાસ્તવિક હેતુ છે; તેને બહારના રૂપરંગનું પ્રયોગન હોય
નથી. તુકારામ કહે છે કે કાર્યસિદ્ધિ તો શુદ્ધ ભાવ વડેજ શક્ય છે.
એટલે જેમના અંતરમાં શુદ્ધ ભાવનો ઉદય થયો હોય છે તેમજ
મહિમાનાં વળાણ કરનાર ભાટ ચારણનું કામ ભગવાન નારાયણ
પોતેજ કરી લે છે.

પપ૧-હું જે જે બોલ બોલું છું તે બોલ મારા પોતાના નથી
પણ વિકૃતનાજ છે. વિકૃતજ મારા મોઢાની મારફતે બોલે છે. આ
બાબતને વિષે તમે જાણતા રહો ત્યાંજુધી જરા પણ કાંઈક
ચિંતા કરવીજ નહિ. માત્ર હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળો અને તેને
તમારા હૃદયની અંદર ધારણ કરો. એમ કરવાથી તમારું હિત
થશે. કાંઈ તમને આશ્ચર્ય નહોતું જતાવે અને તમે તમારા અંતરમાં

કારને વધે મળેને ને રક્તાનો ન્યાય દેશે ને નેમાં દોષ નમાશે
અર્ધકારનો છે. તુકારામ કહે છે કે આમ માતાની વાટે વિદ્યુજ
ખેલી રહ્યા છે એમ મહો જાણ્યો. આયુ જે સમજે છે તેજ અર્ધ
સમજે છે. હું તો માત્ર મપામનું કામ કરું છું. અર્ધાંત્ર મળુના માન-
રાશિમાંથી ખાલીએ ખાલીએ લેવાને માન બરી આયુ છે.

૫૫૨-મનુષ્યોએ પાનાના ઉદરપાપણ પૂરની પ્રવૃત્તિ કરીને
વાસનાના મોહમાં તેનું જરૂરજોગું બાધું આપી છટકું પણ તેથી
ધારે પ્રવૃત્તિ દેવી નહિ. ચિત્તને સર્વદા સમાપ્તિ, જાણવામાંજ
જાણવું. નારાયણને પાનાના અંતઃકરણની અંદર પધરાવવાની
આજ એક માત્ર આવી છે. જ્યેષ્ઠા આત્મ અને અનાત્મ પદાર્થો-
ની વચ્ચે વિવેક દેવામાં કુશળ અને તત્પર રહેવું જોઈએ.
સારાંશમાં હમેશાં જોવી રીતે વિવેકગુણ વિચાર કરતાજ રહેવું
જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જેમ જેમ તમારા શરીરની પ્રવૃત્તિ
હરિભજનના ભણી વજાતી જશે અર્ધાંત્ર તમારી ઇન્દ્રિયો વિષય-
પરાક્રમથી મટી જશે અને અંતર્ગતી યથા માંડશે તેમ તેમ
તમારાં આંતર્યંત્રની આગે પારમાર્થિક સ્વાત્મરવરૂપનો બોધ
વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતા જશે અને તમે આત્મસાક્ષાત્કારની નજીક
જાઓ છો એવું તમને સ્વાનુભવ વડે સમજાતું જશે.

૫૫૩-હું ભગવતચિંતનના અચિંત્ય (બીજા અર્થમાં ચિંતા-
રહિત) આત્મપદના ઉપર સ્થિર થઈને ઊભો છું. હવે મારે એ
ચિંતનને શા માટે વધારે વખત સુધી લાંબાવ્યા કરવું જોઈએ?
હવે તો મારે સાફ એવો સમય આવી લાગ્યો છે કે બિલકુલ
નજ બોલવું પડે તો ઘણું સાફ. શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનું હવે
કમુંજ પ્રયોજન બાકી રહી ગયું નથી. પરમાર્થની સાધનાની
દિશામાં મારાથી જેટલી ત્વરા થઈ શકશે તેટલી હું કરીશ અને

મારા અંતઃકરણમાં ફેાઈ પાડી કાઢના રાગ્યને દુકવા દઈશ નહિ. તુકારામ હરિ છે કે અમારા શરીર ઉપરનો તેમજ શ્રી-પુત્રાદિ ઉપરનો મારો મોટા ટપ્પો ગયો છે અને તે મારાથી એટલો દૂર જતો રહ્યો છે કે દરીની તે મારા મનમાં પ્રવેશ કરવા પામેલો નાંખવ હવે રતો નથી. રૂઢામાં કહેવા બહુ છે તે મારા તમારા પ્રાપ્તિનો જોયો જોઇએ તેવો ત્યાગ થઈ ગયો છે.

પપટ-નિશુભુ દરિશ્વરૂપનાં ચમુણુ દર્શન થઈ ગયાથી લેહ-રહિત પરમ ચૈત્યને ઠેકાણું લેઈ ગિલ થાય છે. હે મારા દેવ! હવે તમારી અને અમારી વચ્ચે આજ પછી એકતા થવી મુશ્કેલ છે. એનો અર્થ એ છે તમે જ્યાં છો ત્યાં અમે અને હું જ્યાં છું ત્યાં હું એમ બંન્ને પોતપોતાને રથાને જેમ છીએ તેમને તેમજ રહીએ એજ ઉત્તમ છે. તમારાથી હું વેગળો ન રહું એ મેં આજ સુધી ઘણીય વિનવણીઓ કરી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હવે તો અમારા શરીરમાં પણ તમારા શરીરના જે કઠણતા આવી ગઈ છે.

પપપ-હે દેવ! અમે તમારામાંથી ઉત્પન્ન થયા છીએ. હ તમેજ કહો કે અમે તમને છોડીને તમારાથી વેગળા નહીં થાએજ દેવી રીતે? આ પ્રશ્નનો વિચાર તમે પોતે તમારા અંતઃકરણની અંદરજ કરી જુઓ તો કેવું સારું? હવે એની અંદરનાર ઠાંઈજ આજુ વધતું કરવાતું છે નહિ. જે ઠેકાણે તમે મને જોઈશો દીધો છે તેજ ઠેકાણે હું તમારી આરાતું પાલન કરતો બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે જો હું તમારી જેમ ક્રિયાનિષ્ઠાની ગયો હોત તો વળી આથી વધારે ચોખ્ખેચોખ્ખું તમને કહી સંભળાવત પણ ખરો.

પપ૬-હે પાંદુરંગ! તમે મારા લક્ષિતરસનો અથવા મારા

પ્રેમભાવનો નાશ કયો છે ને? જોલો, આશ્વિઆશુ' દહી દો. નમે આવી રીતે મારો સર્વનાશ કરી નાખ્યો તેથી હવે હું તમારા મોટાપણની જરા જોટલી દરકાર કરવાનો નથી. હવે તો હું તમારી જાધીજ છાનીછપી ચાતો ઉધાડી ખાડી દઉંશ. હવે હું જરાય આગળ પાછળનો વિચાર કરનાર નથી; કાદળકે હવે મારો અને તમારો સંબંધ મૂળમાંજ રહેવા પામ્યો નથી. ગુણરામ કહે છે કે હે દેવ! આજે તમે આજગેઆજમુ' દહીજ દો અને મારો તમારી સાથે કયા પ્રકારનો સંબંધ છે તેનો ખાસ અંતઃકરણની જાંદર ઉપરનો નિકાલ કરી દો.

૫૫૭-દેવ જુઠા છે જોવો હવે અને મારા મનની જાંદર સંશય પડી ગયો છે. કાદળકે તેમની સેવા કરતાં કરતાં અને જોવો અનુભવ થતો ગયો છે. હે દેવ! સ્વયં અવસ્થામાં રહેવાની તમને ભારે કુટેવ પડી ગયું છે અને આખા સંસારમાં તમારી જો અપદીર્ષિનો ઠંકો વાગી રહ્યો છે. ગુણરામ કહે છે કે તમે ધનુજ સંશય છે તેથી કરીને તમારી દોષ પજુ વાતનો મેળ કહી બેસતોજ નથી.

૫૫૮-જેમ રહેવાય તેમ રહેવું જોવો જે અમોજો નિશ્ચય કયો છે તે ઉત્તમ છે. હે નારાયણ! તમે પોતે જાધી વાતમાં ઉદાસીન ભાવ રાખો છો ત્યારે હું પણ તમારું જોઇને ઉદાસીનતા કેળવીશ. કોઇ જોક દગનો ખીજા તેનાથી મોટા ઠગનો જોકાજોક મેળાય થઈ જાય તેવીજ રીતે મારો અને તમારો યોગ થઈ ગયો છે. ગુણરામ કહે છે કે ક્રિકર-ચિન્તા રહિત છવો અને તેવા છવોજે કરેલો દાવો, જો વિપયને લઈને મારે દેવની સાથે લડાઈ લડવી છે.

૫૫૯-હે દેવ! તમે જાણો ના છાજ કે મેં તમારા અનેક

પ્રકારે અત્યંત કાલાવાલા કર્યા છે, પણ તમારા મન ઉપર તેથી કશીજ અગર થઈ નહિ. હે દેવ! હવે તમેજ કહો કે મારે કે રીતે જૂઠી જૂઠી મૈત્રી ચાલુ રાખવી? આજથી મારી અને તમારે મૈત્રીનો તાર તૂટી ગયો જાણજો. હવે આજ પછી મારો અને તમારો મેળાપ ફક્ત ધ્યાનાવસ્થામાંજ થઈ શકશે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ પ્રકારની મનમાં ઇચ્છા રાખીને છવ્વું સ્વરૂપે લજ્જા અને ધૈર્યરહિતપણાનું લક્ષણ છે.

૫૬૦-મારા મનને એક વાતનું અતિશય આશ્ચર્ય લાગે કરે છે. તે વાત એ છે કે જેમ કોઈ મૂડદાની આગળ તેનાં સ્વર્ગ વહાલાં કલ્પાંત કરીને તેને કહે છે કે, 'ભાઈ! તું જાહે! તું બિલ્લેલા તું અંમારી સાથે વાતચીત કર' અને તે લોકોનું કહેણ જેવું વ્યર્થ જાય છે તેમ હે દેવ! તમારી આગળ મેં જેટલા જેટલા કાંઈક વાલા કર્યા તે બધા પણ તેટલાજ વ્યર્થ ગયા છે! કોઈને ખોટું કામ કરતો જ્યારે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને તેનું ઉપર શુસ્સો ચઢ્યા વગર રહે છે? તુકારામ કહે છે કે જો વિદ્વાન હું આમ શા કારણથી કહું છું તેનો તમેજ વિચાર કરો.

૫૬૧-મારે કોઈ પણ વસ્તુ માગવાની ઇચ્છા તો છેજ નહીં ત્યારે હું એટલો બધો સંકોચ કરું પણ શા માટે! હું મારા મનની અંદર અસુક અસુક ઇચ્છાઓ રાખીને તેમની પૂર્તિ કરવાને સારું કોઈ જોટા માણસની પણ સ્તુતિ કરનાર નથી. તો કોઈ સારી રીતે જાણે છેજ કે જે વાત મારા મનને વિચાર કરવા સાચી લાગશે તેજ વાત હું પકડી રાખું છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આટીં સ્વામી-સેવાની વાત દેવી?

૫૬૨-દેવના ચરણ આગળ નમસ્કાર કરવાનું કાંઈજ નથી. એવું ક્યોથી ઉદ્ધાર પણ દેવી રીતે થવાનો હતો? આજે

મેળાપની વાતજ ન્યારી છે અને તેવો મેળાપ થાય તો તે સૌના
મનને ગમે છે. એક ણીલની દિદિ આમાસામી મળી ગઈ ન હોય
ત્યાંસુધી ખાલી મોઢા મોઢાના બેલ કેવળ લૂખા લાગે છે.
તુકારામ કહે છે કે એટલા વાસ્તે તો હું કાંઈ પણ ન બોલતાં એક
અંતઃકરણને મારા સાક્ષીની જગ્યાએ રાખીને હું ક્રેષ્ટ
મૌનનુંજ સેવન કરું છું.

૫૬૩-સદા અવિચળ રહે અને તદ્દન શયરહિત હોય એવું
જો કોઈ પણ સ્થાન હોય તો તે દેવનાં ચરણજ છે, એમ જાણીને
હું માત્ર તેમના ઉપરજ શ્રદ્ધા વિશ્વાસ રાખીને ણીજી બધી જાળ-
તોના પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ રાખી બેઠો છું. મારા મનમાં હરિના
ચરણને માટે સ્વાદ-વૃત્તિ રહેલી છે, તેથી કરીને મને તે ઘણા મિષ્ટ
લાગે છે અને તેમના સંગધી રસવૃત્તિ સફળ થઈ છે. તુકારામ
કહે છે કે મારે ગળે મેં હરિનામની માળા ધારણ કરી છે અને
મારું શરીરમેં હરિપ્રેમરસથી ભરપૂર કરી દીધું છે.

તેતું સાંત્વન કરે છે તેમ તમે પણ મારી આટલી હઠ પૂર્ણ કરો
અને મારા મનને સાંત્વન આપો.

૫૬૫-વાચાવડે પુષ્કળ જાડવાદ કરીએ પણ તેથી શું વધું!
વાણીને અનુરૂપ કરાણી હોવી જોઈએ અને જેવું મોટીથી બોલીને
તેવો અનુભવ હોવો જોઈએ પણ એ જાડું હુલ્લ છે. હું તો વ્યાં
જોઉં છું ત્યાં એવું જોઉં છું કે એક જણને કાંઈ કરતો જોઈને
ળીબ્ત લોડો તેની નકલ કરે છે, પણ એવી નિયતિને પડી રાખીને
આપણાથી શી રીતે નિશ્ચય લાવે જે સી રહેવાય? કારણકે આપણું
રસ્તામાં કાળ તો બિલેલો જ છે અને તેને આપણે જીતવો જોઈએ
પેટ ભરવાને આડું દાંભિક પરમાર્થની હુકાનો માંડ્યાથી એ
તેમાં વધારો કર્યોથી બિલટી મૂળ મુદ્દલમાં જ ઘટ લાગશે. તુકારામ
રામ કહે છે કે હે નારાયણ! તું તારા અલય વરદ હાથ માં
ઉપર મૂકીને તું મને જગાડી દે એટલું જ થાણું છે.

૫૬૬-આપણું મન જ્યાં એક વાર નિશ્ચય થઈ ગયું એટલે
પછી કશી વાતની ઉત્પ્રજ્ઞા અને તાલાવેલી રહી શકતાં નથી.
હે દેવ! તમારા કૌતુક અને તમારી ચતુરાઈમાં મને કાંઈ જ
સમજણ પડતી નથી. (પૂર્વે મેં જે કહ્યું છે તે) બધું તમારા
મહિમાની કીડા માત્ર છે; પણ તમે જીવોની અંદર અનેક પ્રકારના
ની ચિન્તાઓ અને તૃષ્ણાઓને ઉત્પન્ન કરાવો છો, તેમની પાછે
નાના પ્રકારના નાચ નચાવો છો અને તેમના મનની અંદર વિવિધ
પ્રકારના ઢોડ પેદા કરો છો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે જ
તમારા મહિમાનો વિસ્તાર કરવાના હેતુથી આ સંસારની બધી
પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા છો.

૫૬૭-હવે તો હું ઘણો પાવન થઈ ગયો છું તે વાત
રાખજો. 'હું' પતિત પાવન થઈ ગયો છું તે વાત

આપેલું મેં વચનની અંચમાં હું તમને ક'વયી પાઠીને જાંધી લેનાર છું. અપાર આગમય તો જે ધયું તે ધયું પણ હવે તો તમને જાંધીને દેદ કરી લેવાની દેટલીય મામિંદ મુદ્દિઓ અને આવડી ગઈ છે. તમારી તમામ એણાઓનો સંબંધ તોડી નાખવા જેટલી હેઠિયારી હવે મારામાં આવી ગઈ છે. હે દેવ! હું જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ જનતો તારું તેટલા પ્રમાણમાં તમે પણ મારી આગળ શુદ્ધશુદ્ધ જની વાળો. તુકારામ કહે છે કે અમારી અંદર આત્મસ્થિતિની બાવના મૂળધીજ છે. તેવા તમે પણ પોતે પોતાના સ્વભાવે દરીને હશેજ.

૫૬૮-હવે તમે મારી અંબાળ લેતા નથી અને લેવાના પણ નથી એવી મારી પાઠી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે, પણ હે દેવ! તમે શું મને ધેર્યહીન માની લો છો? જો એમ જ હોય તો પછી અમારો ઉદ્ધાર કરવાની જાગત તમે આવડા લાંગા લાંગા વાયદા શા માટે કરો છો? અમારા ઉદ્ધારને વિષેની તમારી પાછળ લાગુ પડેલી જલાનો તમે એક વારનો નીવેડોજ લાપી દોને! એટલું તો નકરીજ માની લેજો કે અમારા કકળાટમાંથી તમારો દોઈ દહાટો છૂટકો થનાર નથી. ત્યાંમુધી તમે અમારો ઉદ્ધાર નહિ કરો ત્યાંમુધી અમે તમારું માથું ખાધાજ કરીશું. આલું જો તમે જરાજર સમજી ગયાજ હો તો પછી તમે અમને શા સાડ વાર-વાર ટળવળાવો છો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે ઘણા બાગ્યવાન છો. તમારી પાસે કયી વસ્તુનો અભાવ છે? ત્યારે હવે મારો ઉદ્ધાર કરવો એમાં તે તમારા જેવાને માટે શા મોટા વેદ લણવાના છે? અર્થાત્ એ કામ તો તમારે સાડ રમત જેવું છે.

૫૬૯-હે દેવ! મને એમ લાગે છે કે તમે મને જરાજર બૂઝીજ ગયા છો. મેં તો તમારી આગળ એકસરખી રીતે કકળાંત

તેનું સાંત્વન કરે છે તેમ તમે પણ મારી આટલી હઠ પૂર્ણ કરો
અને મારા મનને સાંત્વન આપો.

૫૬૫-વાચાવડે પુષ્કળ ગઠવાદ કરીએ પણ તેથી શું વળ્યું?
વાણીને અનુરૂપ કરાણી હોવી જોઈએ અને જેવું મોઢેથી બોલીએ
તેવો અનુભવ હોવો જોઈએ પણ એ ગાડું દુર્લભ છે. હું તો જ્યાં
જોઉં છું ત્યાં એવું જોઉં છું કે એક જણને કાંઈ કરતો જોઈએ
બીજા લોકો તેની નકલ કરે છે, પણ એવી નિશ્ચિતિને પકડી રાખીએ
આપણાથી શી રીતે નિશ્ચય ભાવે જોશી રહેવાય? કારણકે આપણા
રસ્તામાં કાળ તો ઊભેલોજ છે અને તેને આપણે છોડવોજ જોઈએ.
પેટ ભરવાને આટ્ઠ દાંભિક પરમાર્થની દુકાનો માંડ્યાથી જીવે
તેમાં વધારો કર્યાથી ઊલટી મૂળ સુદલમાંજ ઘટ લાગશે. તુકારામ
કહે છે કે હે નારાયણ! તું તારા અભય વરદ હાથ માર
ઉપર મૂકીને તું મને જગાડી દે એટલુંજ થવું છે.

૫૬૬-આપણું મન જ્યાં એક વાર સ્થિર થઈ ગયું એટલું
પછી કશી વાતની ઉત્સુક્તા અને તાલાવેલી રહી શકતાં નથી
હે દેવ! તમારા કૌતુક અને તમારી ચતુરાઈમાં મને કાંઈજ
સમજણ પડતી નથી. (પૂર્વે મેં જે કહ્યું છે તે) બધું તમારા
મહિમાની કીડા માત્ર છે; પણ તમે જીવોની અંદર અનેક પ્રકાર-
ની ચિન્તાઓ અને તૃષ્ણાઓને ઉત્પન્ન કરાવો છો, તેમની પાસે
નાના પ્રકારના નાચ નચાવો છો અને તેમના મનની અંદર વિવિધ
પ્રકારના ઢોડ પેદા કરો છો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમેજ
તમારા મહિમાનો વિસ્તાર કરવાના હેતુથી આ સંસારની બધી
પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા છો.

૫૬૭-હવે તો હું ઘણો બળીઓ બની ગયો છું તે યાદ
રાખજો. ‘હું પતિત પાવન છું’ એવું હે દેવ! તમે વચન

આપેલું ને વચનની શૃંગમાં હું તમને શૃંગવી પાટીને જાંધી
લેનાર છું. અત્યાર આગમન તો જે ધયું તે ધયું પણ હવે તો
તમને જાંધીને દેદ કરી લેવાની દેદક્ષીય માગિંદ શુદ્ધિએ મને
આવડી ગઈ છે. તમારી તમામ વેદાઓનો સંજમ તોડી નાખવા
દેદક્ષી દોશિયારી હવે મારામાં આવી ગઈ છે. હે દેવ! હું
દેદલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ જનતો જાઉં તેટલા પ્રમાણમાં તમે પણ
મારી આગળ શુદ્ધશુદ્ધ જની જાઓ. તુકારામ કહે છે કે અમારી
અંદર આત્મસ્થિતિની બાવના મૂળમીજ છે. તેવા તમે પણ પોતે
પોતાના સ્વભાવે કરીને હોજાવ.

૫૬૮-હવે તમે મારી સંભાળ લેના નથી અને લેવાના પણ
નથી એવી મારી પાછી ખાત્રી યદ્ય ચૂકી છે, પણ હે દેવ! તમે શું
મને ધેયંદીન માની લો છો? જો એમ જ હોય તો પછી અમારો
ઉદ્ધાર કરવાની જાગત તમે આવડા લાંબા લાંબા વાયદા શા
માટે કરો છો? અમારા ઉદ્ધારને વિષેની તમારી પાછળ લાગુ
પડેલી જલાનો તમે એક વારનો નીવેટાજ લાવી દોને! એટલું
તો નક્કીજ માની લેજો કે અમારા કકળાટમાંથી તમારો કોઈ
દહાટો છૂટકો થનાર નથી. જ્યાંસુધી તમે અમારો ઉદ્ધાર નહિ
કરો ત્યાંસુધી અમે તમારું માથું ખાધાજ કરીશું. આવું જો તમે
જરાજર સમજી ગયાજ હો તો પછી તમે અમને શા સારૂ વાર-
વાર ટળવળાવો છો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે ઘણા
બાગ્યવાન છો. તમારી પાસે કયો વસ્તુનો અભાવ છે? ત્યારે
હવે મારો ઉદ્ધાર કરવો એમાં તે તમારા જેવાને માટે શા મોટા
વેદ લાલુવાના છે? અર્થાત્ એ કામ તો તમારે સારૂ રમત જેવું છે.

૫૬૯-હે દેવ! મને એમ લાગે છે કે તમે મને જરેજર
બૂલીજ ગયા છો. મેં તો તમારી આગળ એકસરખી રીતે કહ્યાંત

પાઉ૨-હું શક્તિહીન બની ગયો છું. હે દેવ ! મારી સમક્ષ તમે શું શું કશું તેની મને સમજ પડતી નથી. તમારી આગળ કાલાવાલા કરવાની, રડવા કંકળવાની મારામાં પૂરતી આવડત છે એમ જાણીને હું અહીંનો અહીંજ બિલો રહ્યો છું. હે દેવ ! તમારી આગળ મેં જે ચાપણ મૂકી રાખી છે તે તમે મને પાછી આપી દો. મને મારું લેણું પૂરેપૂરું મળી જશે એવી તો મેં આશા રાખીજ નથી. ઠોઠ બીજા સંબંધને આધારે હું તમારે ગળે પડતો નથી. એ તો જેવું તમે એક વાર તમારે મોઢથી બોલ્યા હતા તે હું ફરીથી બોલી બતાવું છું. આથી કરીને ચાર જણ મળીને બેઠી તકરારનો નીવેડો કરવાનો આ વખત છે છતાં તમે તેને શા માટે લાંબા વાચદા ઉપર જોળાંજો નાખો છો ? એ સારું ન કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે, હે ગોપાળ ! હું હવે તમને ઓડવાનો નથી. હું તો તમારે પગે પડીને તમને કહી દઉં છું કે આ ટંટાનો હવે નિકાલ કરી દો અને મારો છુટકારો કરો.

પાઉ૨-હું ચિંતારહિત બનીને બેસીશ એમ સમજીને હવે તમારું મારા પ્રતિ કશું કતવ્ય બાકી રહ્યુંજ નથી એવું તમે માનતા લાગો છો અને તમારી મારા ઉપર હવે કૃપા પણ રહી નથી. તમને કષ્ટ આપવું એ પણ મને યોગ્ય લાગતું નથી. હે દેવ ! તમારી આગળ હું પ્રથમ કરતો હતો તેમ હીન બાવે કાલાવાલા કરતો બિલો રહીશ. મનમાં ભય રાખીને શા માટે ચિન્તાનુર બનીને બેસી રહું ? મારો અને તમારો સંબંધ ઘણો નજીકનો રહ્યો પણ તેનું મારે કરવું શું ? તુકારામ કહે છે કે અમે જ્યો બાવ રહિત બની ગયા છીએ અને તેથીજ દેવ અમારાથી વેળગા ઘડી ગયા છે.

પાઉ૩-ઠોઠ પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું મેં ઉલ્લંઘન કયું નથી,

તેમ છતાં મારાથી નારાયણ આટલા આગ્રા શા કારણથી જતા રહ્યા હશે ? આ સંશયને લીધે માફ મન નારાયણમાં ચૂંચવાઈ પડ્યું છે અને તેથી મારા મનની ચિંતારહિત સમાધાનસ્થિતિ થતી નથી. હે દેવ ! તમે તમારા આ સેવકને વીસરી નાઓ છો, એ તમારે માટે સાફ ન કહેવાય. સઘળા પ્રકારની નીતિ તમારા હાથમાં છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મને મારા ચિન્તા બાબોચિયામાં ડુળાડી મારતાં તમને લાજ નથી આવતી ?

૫૭૪-બાળકનો જીવ જતાં સુધી તેની મા તેના તરફ જુએ પણ નહિ, એટલી બધી તેની બેદરકારી ઘણીજ આશ્ચર્યકારક છે. હે નારાયણ ! તમે શું એટલા બધા નિર્બળ બની ગયા છો કે હું કહું છું તે તમે કાને સાંભળીજ શકતા નથી ? તમારી પાસે શું કોઈ વાતની તંગી છે ? તમે પ્રતિજ્ઞાએ માફ રક્ષણ કરતા નથી એવો હવે આ અભાગિયાનો માઠો વખત આવી લાગ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે અમારા બોલ તમને ખાલી ફાફાં જેવા રસહીન અને કંટાળો આપે એવા લાગતા હશે.

૫૭૫-હે દેવ ! હું તમારો સેવક નથી, એવું હું મારા અતુલ ઉપરથી તમારા આગળ કહી દઉં છું. અરેરે ! તમારી આગળ અત્યાર સુધી મેં જે કાંઈ લવારો કર્યો, તેના ઉત્તર રૂપે તમારા મોઢામાંથી એક બોલ પણ નીકળતો નથી, એ શું કહેવાય ? તમારી આગળ હું એકલોજ મોટા અટ્ટહાસ્યસહિત લવારો કરનારો તમને મળ્યો છું. હે દેવ ! હવે તમારા ઉપર મને દેવી રીતે વિશ્વાસ બિપજે ? કારણકે હવે તમને મારા પ્રતિજ્ઞા પણ પ્રેમ હોય, એવું તમારા વર્તન ઉપરથી મને દેખાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! તમે તો ચતુરશિરોમણિ છો, એટલા માટે હું જે કાંઈ કહું તેનો તમારા મનમાં વિચાર કરી લેજો.

૫૮૬-હવે વાતને નિશ્ચય પૂર્વક પકડી શપ્તકરે
 વળો મનને. વળતેનો નિર્ણય કરવા જતાં ધૈર્ય
 છે. હે દેવ! તમારા ચરણો પ્રતિ જે વળતે માટે સંજોગ
 ભાવનો ઉદય થાય છે, તે વળતે તમારી આજ્ઞા સુધારી
 નૃત્ય કરી શકું છું. મારો સ્વામી ઘણાજ સાવચંદ્રતાથી
 તે ઘણો જ ચતુર છે એવું જે ઘડીએ મને સમજાઈ
 ઘડીએ માફ મન ભારે પ્રસન્નતા અનુભવે છે. હવે
 હે દેવ! અમને તમારો આધાર આપો અને તમારો પ્રેમ
 પ્રેમમાં વૃદ્ધિ કરો.

૫૮૭-મારા તો બધાય સંબંધો તૂટી ગયા છે
 જ ઉઘાડું પડી ગયું છે. આજ પછી મારે કોઈનું
 સંબંધ રહ્યો નથી અને હું કોઈનો રહ્યો નથી; કોઈ
 હું તમારી ભક્તિને રસ્તે વળ્યો છું. મારો સંસાર
 યથા ગયો છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે મારો
 આધાર જે અહંકાર છે તેનો જ નાશ થઈ ગયો છે.
 હે દેવ! હવે તમે મને તમારાથી રજો અળગો કરો.

૫૮૮-હે દેવ! તમે મને તમારા સંસ્પર્શમાં ગમે તે
 આશય તો આપશોજ, એવી મારી મારગ છે. હું તમારો
 કોઈ વાતની ખોટ છે? અમારા સંસ્પર્શ તમારો કરવા
 તમને ભારે પડી શકે. તમારો સંસ્પર્શ મારો મન
 છે? તમારી સેવા કરવા મારો મન
 થઈ ત્યારથી મારી જા
 બની ગયો છું.
 રહેનારા નારાયણ

૫૮૯-હે દે

જામમાં મૂંચવાઈ પડ્યા છે અને પછી દીલાદસ થઈ જાઓ છે, તે કેમ ચાલશે? હવે તો તમારો જાંધાઈ જવાનો હેતુ પણ પૂરો સિદ્ધ થયો સુફાઈ છે. તમે અમને જ્ઞાન શા વાસ્તે આપ્યું? જો મારા બાપ! તમે શા માટે નામરૂપના જાંધનમાં જાંધાઈ ગયા? તુકારામ કહે છે કે હવે તમે જીવત કોઈને હવાલે રાખવા જશો તો હું તે થવા દેનાર નથી.

૫૮૩-મારી ભક્તિ છે તો કોણી, પણ તે એકનિષ્ઠ અને અત્યંત જાળવાન બાવયુક્ત છે. આવી ઉત્તમ અનુકૂળતા મને મળી છે, તે છતાં હું શા માટે અત્યંત સરળ જીવો ભક્તિમાર્ગ છોડી દઉં? હું તો ભૂંચેચૂકે પણ એ રસ્તા ઉપરથી હઠનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે ક્ષત તમારા જેઉ સરણ સરખા ગોઠવીને અમારી સમક્ષ જેમ બિલા રહો છો તેમ ને તેમ બિલા રહો એટલું જ ઘણું છે.

૫૮૪-તમને જોર કરીને કહેવાનો મારો હક્ક છે, એમ જાણીને હું તમને આ જાણું કહું છું. હું તમારો સેવક છું અને તેથી કરીને મારો તમારા ઉપર વિશેષ હક્ક છે; અને તે હક્કને આધારે હું જોણું છું. હું તો તમામ શંકા, ભય વગેરેને આઘાં ફેંકી દઈને તમારી પાસે જ રહેવાનો છું. તુકારામ કહે છે કે આ જગ્યાએ મારી રૂચિમાં કશું જુદાપણું લાગતું નથી.

૫૮૫-હરિનું ચિંતન, એકાંતવાસમાં રહીને ગંગાસ્નાન, દેવ-પૂજન અને તુલસીની પ્રદક્ષિણા, એવાં એવાં કામોમાંજ જાધો સમય વ્યતીત કરવો; નિયમિત રીતે આહાર કરવો અને નિયમિત રીતે વિદ્યાન્તિ કરવી; ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિને ખૂબ નિયમિત અને સંયત કરવી, એજ સાધનનો ચાર છે. વધારે પડતું ઉપધનું નહિ અને બિનજરૂરી બોલ બોલ કરવું નહિ. પરમાર્થ એજ

૫૮૬-કઈ વાતને નિઘાય પૂર્વક પડી રાખીને પ્રભુ, હેંદે ઘણો મનનો. પણ તેનો નિર્બુદ્ધ કરવા જતાં કૌતુકતા વધી જાય છે. હે દેવ! તમારા ચરણો પ્રતિ જે વળતે મારા અંતઃકરણનો ભાવનો ઉદય થાય છે. તે વળતે તમારી આગળ હું સમસ્ત સૃષ્ટિ નૃત્ય કરી શકું છું. મારો સ્વામી ઘણોજ આવધાન રહે છે અને તે ઘણોજ ચતુર છે એવું જે ઘડીએ મને સમજાઈ જાય છે તે ઘડીએ મારું મન ભારે પ્રસન્નતા અનુભવે છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! અમને તમારો આધાર આપો અને તમારા પ્રતિ અમર પ્રેમમાં વૃદ્ધિ કરો.

૫૮૭-મારા તો જઘાય સંજોધો તૂટી ગયા અર્થાત્ મારું બધું જ ઉઘાડું પડી ગયું છે. આજ પછી મારે ઢોઇની સાથે હોં સંજોધ રહ્યો નથી અને હું ઢોઇનો રહ્યો નથી; કારણ કે હે દેવ! હું તમારી ભક્તિને રચતે વળ્યો છું. મારો સંસાર ખેદાત્-સેદાત્ થઈ ગયો છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે સંસારનો મુખ્ય આધાર જે અહંકાર છે તેનો જ નાશ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ! હવે તમે મને તમારાથી રખે અળગો કરતા.

૫૮૮-હે દેવ! તમે મને તમારા શરણમાં ગમે તેમ કરીને આશ્રય તો આપ્યોજ, એવી મારી ઇચ્છા છે. શું તમારી પાસે ઢોઇ વાતની ખોટ છે? અમારા મનનું સમાધાન કરવામાં શું તમને ભારે પડી જાય છે અથવા તમારે કંઈ ખર્ચ કરવો પડે છે? તમારી સેવા કરવાની અભિલાષા બ્યારથી મારા મનમાં પેદા થઈ ત્યારથી મારી ડાગળી ચસકી ગઈ છે અને હું ગાંડા જેવો બની ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે હે ભક્તોને અધીન થઈ રહેનારા નારાયણ! (આનું અનુસંધાન પછીના અલંગ સાથે છે.)

૫૮૯-હે દેવ! તમે તમારી પોતાનીજ ઊભી કરેલી ગૂંચ

પણમાં મૂંચવાઈ પડયા છે અને પછી ઢીલાદસ થઈ જાયો છે, તે કેમ ચાલશે? હવે તો તમારો બાંધાઈ જવાનો હેતુ પણ પૂરો સિદ્ધ થવો મુશ્કેલ છે. તમે અમને જ્ઞાન શા વાસ્તે આપ્યું? જો મારા બાપ! તમે શા માટે નામરૂપના બાંધનમાં બાંધાઈ ગયા? તુકારામ કહે છે કે હવે તમે બીજા કોઈને હવાલે રાખવા જશો તો હું તે થવા દેનાર નથી.

૫૮૩-મારી ભક્તિ છે તો ભોળી, પણ તે એકનિષ્ઠ અને અત્યંત બળવાન ભાવયુક્ત છે. આવી ઉત્તમ અનુકૂળતા મને મળી છે, તે છતાં હું શા માટે અત્યંત સરળ એવો ભક્તિમાર્ગ છોડી દઉં? હું તો ભૂલ્યેચૂક્યે પણ એ રસ્તા ઉપરથી હઠનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે કૃપા તમારા બેઠે ચરણ ચરણા ગોઠવીને અમારી સમક્ષ જેમ બિભા રહો છો તેમ ને તેમ બિભા રહો એટલું જ ઘણું છે.

૫૮૪-તમને જોર કરીને કહેવાનો મારો હક્ક હું તમને આ બધું કહું છું. હું તમારો સેવક છું. કરીને મારો તમારા ઉપર વિશેષ હક્ક છે; અને તે હું જોઈ છું. હું તો તમામ શંકા, ભય વગેરેને બાંધી દઉં તમારી પાસે જ રહેવાનો છું. તુકારામ કહે છે કે મારી રૂચિમાં કશું બદાપલ્લ લાગતું નથી.

ચૌથી વિશેષ મૂંઝવણ સંપત્તિ છે. એ સંપત્તિ જેટલી વધારી
 પ્રાપ્ત થાય તેટલી વધારીને તેની સહાયતા વડે દેવતા ચરણની પ્રાપ્તિ
 કરી લેવી જોઈએ. તે પ્રાપ્ત કરવાના અને પ્રાપ્ત થયા પછી સાચી
 રાખવાના ઉપાય ઉપર જતાવ્યા તે છે. આપણો દેહ દેવને સમર્પિત
 કરી દેવો. દેહના સંબંધી દોઈ પણ જાતની જવાબદારી આપણા
 માથા ઉપર રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી બધી
 વાતનો આનંદ આનંદ થઈ રહેશે.

૫૮૬-હું વિપ્લવનો દાસ છું, હું હજાર જાણીઆનો જાણીઓ
 છું, હંદ્રના હાથમાંથી તેવું વજ્ર જૂંટવીને ફગાવી દઉં એવો
 કહણ અને જોરાવર છું, હું દેહબુદ્ધિ વડે મરી જઈને આત્મબુદ્ધિ
 વડે મારી સ્વરૂપસ્થિતિમાં જીવતો બિલો છું; હું દેહની સાથે
 સંબંધ રાખનારી જાણતોમાં નિદ્રાવસ્થામાં પડ્યો રહું છું; પણ
 આત્માની સાથે સંબંધ રાખનારાં કામોમાં સદા જાગૃત રહું છું.
 જે દોઈ જે વળતે અમને દોઈ વસ્તુની મામણી કરતો
 આવશે તેને અમે તેજ

ઘડીમાં તરી' એમ સ્વસ્તાં કહે છે. અપમ માણસોનો પણ તેમના જેવોજ વ્યવહાર હોય છે. એવા માણસોનું મન કદી પણ સ્થિર રહેતું નથી. ગધેડાનાં બચ્ચાં જન્મે છે ત્યારે તો રૂપાળાં દેખાય છે પણ જેમ જેમ મોટાં થતાં જાય છે તેમ તેમ ગંદાં અને કદ-રૂપાં થતાં જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તેમને જ્યારે બુદ્ધિવાનું મન થઈ આવે છે ત્યારે વખત કવખતનું તેમને જ્ઞાન રહેતુંજ નથી.

૫૮૮-પારદો પૈસો અને પારદી સ્ત્રી એ એક પ્રકારની આબડ-છેટ છે એમ જાણવું. એ બે વસ્તુઓનાથી જે આપો ને આપો રહે છે, તેજ ખરેખરે પવિત્ર છે. ગદ્ય ગ્રંથ લખીને કે કવિતાઓ જોડીને લોકોના પૈસા દગ્ગી લેવાની બૂઝી ઉપાધિ પહોરી લેવી નહિ. એમ કરવા કરતાં આપણી બુદ્ધિને આપણે સ્વાધીન રાખવી. જો કવિતાઓ લખવીજ હોય તો તે આત્મ-અનાત્મના વિવેકને વિષે અને પાપ તથા પુણ્ય એ બેઉનાથી પર એવા આત્મગુણને વિષે લખવી. તુકારામ કહે છે કે વનમાં જવાની જરાય જરૂર નથી; કારણકે અખિલ વિશ્વમાં સચરાચરવ્યાપક થઈને રહેલા પરમાત્મા એજ આ વિશ્વરૂપે તમારી સામે ઊભેલા છે.

૫૮૯-બાવળીઆનું ઝાડ અને શીમળાનાં ઝાડ, એ કાંઈ મનો-વાંછિત ફળને આપનારાં કદપતૃક્ષ નથી. તમારી પાસે બલે ગાયો હોય, ભેંસો હોય, વાછરડાં હોય, પણ એ બધાં કરતાં કામધેનુ કોઈ જુદીજ વસ્તુ છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ આપણને આપણી પોતાનીજ ઉઘાટી આંખે દેવનાં દર્શન કરાવી દે એવા માણસનો મેળાપ થાય તો પુણ્યનો ઉદય થયો જાણવો.

૫૯૦-પતંગિયાંને દીવાના પ્રતિ ઘણોજ પ્રેમ હોય છે. એ પ્રેમના આકર્ષણને વશ થઈને તે જ્ઞાન બૂઝી જાય છે અને દીવાના ઉપર આંધળું થઈને તૂટી પડે છે. આગ પડે એવા પ્રેમના ઉપર!

સૌથી વિશેષ મૂલ્યવાન સંપત્તિ છે. એ સંપત્તિ નેટલી વધારી શકાય તેટલી વધારીને તેની સહાયતા વડે દેવના ચરણની પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ. તે પ્રાપ્ત કરવાના અને પ્રાપ્ત થયા પછી સાચવી રાખવાના ઉપાય ઉપર બતાવ્યા તે છે. આપણો દેહ દેવને સમર્પિત કરી દેવો. દેહના સંબંધી કોઈ પણ જાતની જવાબદારી આપણા માથા ઉપર રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી બધી વાતનો આનંદ આનંદ થઈ રહેશે.

૫૮૬-હું વિણુનો દાસ છું, હું હજાર બળીઆનો બળીએ છું, ઇન્દ્રના હાથમાંથી તેનું વજ્ર ઝૂંટવીને કુગાવી દઉં એવો કહણ અને જોરાવર છું, હું દેહબુદ્ધ વડે મરી જઈને આત્મબુદ્ધિ વડે મારી સ્વરૂપસ્થિતિમાં શુવતો ઊભો છું, હું દેહની સાથે સંબંધ રાખનારી બાળતોમાં નિદ્રાવસ્થામાં પડ્યો રહું છું; પણ આત્માની સાથે સંબંધ રાખનારાં કામોમાં સદા જાગૃત રહું છું. જે કોઈ જે વળતે અમારી પાસે જે કોઈ વસ્તુની માગણી કરતો આવશે તેને અમે તેજ વળતે તેની માંગેલી વસ્તુ આપીશું. સારા માણસોને હું મારી કેડની લાંગોટી પણ કાઢી આપવા તૈયાર છું; પણ નઠારા માણસોના માથામાં લાકડી મારીને તેનું ટાકડું તોડી નાખું એવો છું. હું માળાપના કરતાં વધારે માયાળુ છું, પણ તેની સાથે કદા શત્રુના કરતાં પણ વધારે હત્યા કરું એવો પણ છું. અમારી પાસે જે અમૃત છે તેની મીઠાશની કોઈની સાથે સરખામણી થઈ શકે એમ છેજ નહિ; પણ અમારી પાસે જે ઝેર છે તેની આગળ હલાહલ ઝેર પણ કાંઈજ હિસાબમાં નથી. તુકારામ કહે છે કે હું બધી રીતે સારો માણસ છું. જેની જે ઈચ્છા હશે તે મારી પાસે આવવાથી પૂર્ણ થઈ જશે.

૫૮૭-ગર્વિયાનાં નાનાં નાનાં બચ્ચાં કાંઈમાં અહીં અને

લીમાં તટીં એમ રવડતાં દેડે છે. અધમ માણસોનો પણ તેમના જેવોજ વ્યવહાર હોય છે. એવા માણસોનું મન કદી પણ સ્થિર રહેતું નથી. ગપિયાનાં બચ્ચાં જન્મે છે ત્યારે તો રૂપાળાં દેખાય છે પણ જેમ જેમ મોટાં થતાં જાય છે તેમ તેમ ગંદાં અને કદ-પાં થતાં જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તેમને જ્યારે બૃંદરાતું મન થઈ આવે છે ત્યારે વખત દરખતનું તેમને જ્ઞાન રહેતું જ નથી.

૫૮૮-પારકો પૈસો અને પાદરી સ્ત્રી એ એક પ્રકારની આમડ-ઉંટ છે એમ જાણવું. એ બે વસ્તુઓનાથી જે આપો ને આપો રહે છે, તેજ અદેખરો પવિત્ર છે. ગદ્ય શ્રંથ લખીને કે કવિતાઓ એવીને લોકોના પૈસા ઠગી લેવાની બહી ઉપાધિ પહોરી લેવી નહિ. એમ કરવા કરતાં આપણી બુદ્ધિને આપણે સ્વાધીન રાખવી. જે કવિતાઓ લખવીજ હોય તો તે આત્મ-અનાત્મના વિષેકને વિષે અને પાપ તથા પુણ્ય એ બેઉનાથી પર એવા આત્મમુખને વિષે લખવી. તુકારામ કહે છે કે વનમાં જવાની જરાય જરૂર નથી; ઠારણુકે અણિલ વિશ્વમાં સચરાચરબ્યાપક થઈને રહેલા પર-માત્મા એજ આ વિશ્વરૂપે તમારી સામે ઊભેલા છે.

૫૮૯-જાવળીઆનું ઝાડ અને શીમજાનાં ઝાડ, એ કાંઈ મનો-વાંછિત ફળને આપનારાં દ્રવ્યવૃક્ષ નથી. તમારી પાસે જલે ગાયો હોય, બેંચો હોય, વાછરડાં હોય, પણ એ બધાં કરતાં કામધેતુ કોઈ જુદીજ વસ્તુ છે. તુકારામ કહે છે કે, જે કોઈ આપણને આપણી પોતાનીજ ઉધાટી આંખે દેવનાં દર્શન કરાવી દે એવા માણસનો મેળાપ થાય તો પુણ્યનો ઉદય થયો જાણવો.

૫૯૦-પતંજિયાંને દીવાના પ્રતિ ઘણોજ પ્રેમ હોય છે. એ પ્રેમના આકર્ષણને વશ થઈને તે જ્ઞાન બૃહ્દી જાય છે અને દીવાના ઉપર આંધળું થઈને તૂટી પડે છે. આગ પડો એવા પ્રેમના ઉપર!

એ પ્રેમ ન કહેવાય. સાધુ મરી ગઈ તેથી મરનારીના દીકરાની વહુને રડવું આવે તો નછી નંણવું કે તે ખરા મનથી રડતી નથી. તેના મનનો લાવ કાંઈ જુદાજ પ્રકારનો હોય છે. એવીજ રીતે કપટી માણસ મોઢેથી મીઠું મીઠું બોલે, પણ તેના મનમાં તો તેનાથી બિલટાજ પ્રકારનો લાવ હોય છે-જેમ ઇન્દ્રવારણાનું રૂપ બહારથી તો ઘણું રૂપાળું દેખાય છે, પણ ફેડીને આખી બેતાં જણાય છે કે તેનો સ્વાદ કડવો જેવો હોય છે. નદીને કાંડે બગલો ધ્યાનસ્થ બનીને બેસે છે તો ખરો, પણ તે ધ્યાન ધરવાનો ઢાંગ માછલી મારવા સાફ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે ગાફી તેની મુરલી વગાડે ત્યારે જેમ નાગ ડાલવા મંડે છે તેમ પાખંડી રજેશુણી લોકો હરિકથા થતી હોય ત્યારે લોકોને બતાવવા સાફ માથાં ડાલાવવા લાગે છે.

પંદ્ર-સાધુસંતો જે વેપ ધારણ કરે છે તે વેપને હું દેખ દેતો નથી; પરંતુ તેની અંદર ઘર કરી રહેલા અવગુણોને હું દોષિત ઠરાવું છું. હે સજ્જનો ! હું જે કાંઈ કહું તે સાંભળીને તમે મારા ઉપર માફ લગાડશો નહિ. સૌ જીવોનો જીવનઆધાર અન્ન છે, તે કેાણુ જાણતું નથી? પણ એજ અન્નની અંદર જરાજેટલું જેર લખી જાય તો તે બધુંજ અન્ન જેરી બનીને જીવલેણ થઈ જાય છે. સોનું સુંદર અને શુદ્ધ ધાતુ છે એ તો સૌ જાણે છે; પણ જો તેની અંદર બીજી હલકી ધાતુનો કાંઈ દેખાય તો ચોક્કસી તેની કિંમત હલકા સોના જેટલીજ આંકે છે. કોઈ પણ વસ્તુ મૂળે લલે ઘણી સારી હોય, પણ તેની અંદર કોઈ નકારાત્મક ગુણ જોવામાં આવે તો તે અપલક્ષણોને લીધે તેનું ચોતાવું કિંમત ઘટાડી જાય છે અને તેનું કુદરતી બિંઆપણું વ્યર્થ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે રણસંઘ્રામમાં જઈને શત્રુના ઉપર આક્રમણ કરનારજ યરવીરમાં ગણાય છે અને લોકોમાં સન્માન પામે છે.

સિવાય જીભ લોટો બંધે થોડાનો થોડાક પદેવીને ક્યાં કરે,
પણ તેમને માટે એ કપડાં ગંધડાની પીટ ઉપરના લૂગડાની માફક
ફાટ બાફડપણ છે, ગ્રોબાફડપ નથી.

૫૮૨-મને આજે સંતજનોનાં દર્શન થયાં, તેથી મારો
આજનો દહોટો ધન્ય થયો. સંતોના દર્શનને પ્રતાપે મારાં પાપ
અને તાપ ટળી ગયાં, મારા ત્રિવિધ તાપનો નાશ થઈ ગયો અને
મારું દૈન્ય તેજ દાણે નાશ પામી ગયું. સંતોના ચરણ આગળ
જ્યાં મારા મને વિશ્રાન્તિ લીધી એટલે તેની સમાધાન અવસ્થા
થઈ ગઈ. વ્રહ્મારામ કહે છે કે જે દહોટો એવા સંતો મારે ઘેર
પહેરે તે દહોટો મારે મન દિવાળી અને દશેરા જેવો છે.

૫૮૩-હે દેવ ! તમારા ચરણો આગળ મસ્તક નમાવી દેવું
એજ મારું ધન છે. દેવને ચિત્ત સમર્પિત કરી દેવું અને પછી
જાણ્ય જેવી દશામાં રાખે તેવી દશામાં જીવતા રહેવું. હે દેવ !
મારા જેવા અનાથ જીવની તમેજ સંભાળ લો છો. વ્રહ્મારામ કહે છે
કે હું તમારો દાસ આવી રીતે હાથ જોડીને તમને વિનંતિ કરું છું.

૫૮૪-અરે જો મારા નફટ નિર્લજ્જ મન ! તને હું કેટલી
વાર શિખામણ દઉં ? તારે કશાની પાછળ મુદલે જવુંજ નહિ.
ખીજ વિપયોના પ્રતિ રનેહ થવાથી મને બહુ દુઃખ થાય છે. જીભ
ગળદોમાં કહીએ તો, સંસારના પ્રતિ નિધુર રહેવાથીજ હરિનું
પ્રેમમુખ મળે છે. કંઈ મારી નિંદા કરે કે મારી સ્તુતિ કરે, મારા
ઉપર દયા રાખે કે માયા, મમતા રાખે પણ તેના મુખદુઃખ વિશે હું
મારા મનમાં જરા પણ વિચાર કે ઇચ્છા કરનાર નથી. હે મારા
મન ! આટલા માટે તો થોગી લોકો એકાંતવાસ સેવે છે અને એક
આસને બેસી રહે છે. વ્રહ્મારામ કહે છે કે હે મારા મન ! તું એવા
ઉચ્ચેનોજ વિચાર કર્યો કરજો અને ઇન્દ્રના વજ્રના જેવું કઠણ થજો.

પદ્ય-હે દેવ! તમારા સ્વરૂપની અંદર મારો શ્રદ્ધા
 ઝોગળી બંધો, એવી બુદ્ધિના ઉપર આગ પડે. મને તો એ
 એકચબાવનો નિષેધ કરવાનું જ બહુ ગમે છે. તમે મારા સારી
 છો અને હું તમારો સેવક છું, એ ભાવ મને પસંદ છે. તમારો
 પદવી ઘણી ઊંચી અને મારી પદવી ઘણી નીચી, એવો તુલ્ય
 ભેદીને આપણે જે જણુ ખૂબ કોતુહ-કીડા કરીએ અને એમાં
 ધમાં કદી કશો ફેરફાર થવા જ ન દઈએ એમાં બહુ મજા
 તમારી સાથે એકાકાર થઈ જવામાં કશું સુખ નથી; કારણ
 પાણી પાણીને ખીતું નથી. વૃક્ષ પોતાના ફળને ખાતું નથી.
 એકથી અળગો કોઈ ભોક્તા હોય તેજ તેમના સ્વાદને ચાહી
 શકે છે. હીરો એકલો એકલો નથી શોભતો, પણ દાગીના
 જડ્યાથી શોભી ઊઠે છે. કોનું-રૂપું પણ જ્યારે તેમના નાના પ્રકાર
 ના ઘાટ ઘડાય ત્યારે જ શોભે છે. ને બધું એકાકાર જ
 જાય અને એકથી ખીલે કોઈ હોય જ નહિ તો કોઈ કોઈ
 જાણનાર જોઈ? તડકો છે તો છાયાના સુખની કદર થાય છે.
 એક જીવને આલિંગન ન દેતાં ને એક જણ પોતે પોતાને
 આલિંગન દે તો તેમાં મજા શાની? અર્થાત્ ને એક જ હોય
 તેની સાથે સુકાબલો કરનાર ખીલે હોય જ નહિ, તો તેમાં
 પણ શું? અને સુખ હોય તો તે કોનું? તુકારામ કહે છે કે
 મન તો તમારાથી બુદ્ધ રહેવામાં જ ખૂબ આનંદમાં રહે છે.
 કદી સુખ થવું જ નથી એવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે.

પદ્ય-જે વિષયના ઉપર મનની આસક્તિ હોય તે વિ
 વિષે જોલવું ગમે છે. એ જાણતના સમાચાર મને ગોડી
 છે. જેઓ સંલતીય હોય છે તેઓ એક જીવથી છૂટા પડે
 પરસ્પરને સાદું મનમાં ઝૂરી મરે છે. તેઓ રાતદહાડો પે

પ્રિયને મળવાની મનમાં ઇચ્છા કર્યાજ કરે છે. પોતાના પ્રિય-
જનના તરફથી જો જરા પણ નવીન સમાચાર આવ્યા તો તેને
મહુજ આદરપૂર્વક સાંભળે છે અને પછી તેને વારંવાર સંભાર્યા
કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે મારા જીવનના જીવન
સમાન પ્રિય એવા હરિભક્તો મારા પ્રાણપ્રિય આત્મ સખાઓ છે.

૫૬૭-જો કોઈ મનુષ્ય મનમાં ખૂબ ઉદ્વિગ્ન બનીને પાંદુરંગ-
ને મળવાની ઉત્કંઠા રાખે છે તો તેને પાંદુરંગ સહાય ધાય છે. મારે
પંદરપુરની યાત્રાએ જવું છે એવી જેના મનમાં તાલાવેલી લાગે
છે તે જરૂર પાંદુરંગના ધામમાં એક દિવસ જઈ પહોંચવાનોજ,
એમાં કંઈ સંદેહ નથી. જો તમારામાં બળ ન હોય અને તમારો
દેહ જો પરાધીન હોય તો તમારે દેવનું સ્મરણ કદી છોડવુંજ
નહિ. તુકારામ કહે છે કે દેવનું સ્મરણ કરતાં કરતાંજ આ દેહનું
અવસાન થાઓ ! કારણકે આગળ ઉપર એ કામને અર્થેજ
ફરીથી આવવું પડશે.

૫૬૮-હે દેવ ! મારામાં મોટાપણાનો ભાવ શાથી આવ્યો
હશે ? હું દીનહીન થયો હોત તો ઘણુંજ સાફ ધાત અને હું ભારે
પ્રેમોદ્દાસપૂર્વક હરિનામ ગાયા કરત. હું ક્યાં રહું છું, કેવી રીતે
રહું છું, તેનો ભગારે વિચારજ નહિ. જો મનને મુખ થયું તો
દેમોમાં સમાધાન ને સમાધાનજ. તુકારામ કહે છે કે જો લોકો
મારી પરવા નહિ કરે તો દેવ પોતે મારી સંભાળ લેશે.

૫૬૯-હું ભારે અતુર અને જાની થયો છું એવું હું મારા
મનથીજ માની લઉં છું, પણ હરિના ભાવ વિનાની અતુરાઈ એ
મારી અતુરાઈ નથી; પણ ખાલી ફાફાં જેવી છે. કામકાંધ તો અમારા-
માં પોતાનું દાયમનું ખરેખરું ધર કરીને રહેલા છે. લોકોની
અંદર રહેલા મુણદોષ મારા અંતઃકરણની અંદર આવવા લાગ્યા

છે. પ્રાણીઓ પ્રતિ મત્સર કરવાની વૃત્તિ મારામાં રહી છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો કદાચ લોકોને ઉપદેશ કરું છું, પણ મારામાંથી હજી એક પણ દોષ ટળ્યો નથી.

૬૦૦-જેના આંતઃકરણમાં દયા છે તે આંસારિક શરને ધન્ય છે. જોવા છવો આ આંસારમાં લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાને સાફળ્ય અવતરે છે. તેમનું પોતાનું ઘર તો વૈકુંઠની અંદર છે. તેઓ કદી મોડેથી અસત્ય ભાષણ કરતા નથી અને પોતાના શરીરની જાળતમાં ઉદાસ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જેમના હોઠમાં મીઠા મીઠા જોલ હોય અને પેટની અંદર ઋષ્ય અવકાશ હોય- (આના અનુસંધાનમાં ૬૦૧ માં અલંબ વાંચવો)

૬૦૧-અરે ઓ જાહ ! ઓ નિંદાખોર ! પોતાની નકીર વસ્તુને 'સારી છે, સારી છે' એમ કહેવાથી તે સારી થઈ જાય નથી. એ જાળતમાં આજસ કરવાથી જોળામાં પથરો આવી પડે છે. ઓ મૂર્ખ ! હું જે કંઈ કહું તે સાંભળીને મનમાં પોતું લગાડીશ નહિ. થોડેસવાર પોતાના હાથમાં આબુક લે, એક થોડો તેના હુકમ મુજબ ચાલ ચાલવા માંડે છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ મૂર્ખને કાઢ્યો જનાવી દેવાનું સાધન લાકડી છે.

૬૦૨-છવો જાણે તો છે, તોપણ તેઓ પોતાનો છુટકો કરવાને બદલે ભ્રમની ગૂંચવણમાં શા માટે ગૂંચવાતા હશે? વસ્તુ શી છે તે જાણ્યા છતાં પોતાનો ઘાત પોતાને હાથે પડે છે ! હે દેવ ! હકીકત આવી છે તે તમે સાંભળો. માણસો માંસની અંદરની હાડકી જેમ જળામાં ભરાઈ જાય, તેમ ધર્મ તૃષ્ણાથી હાડકી મને ગૂંચળાવી મારે છે. તુકારામ કહે છે કે કર્મ અતિ જળવાન છે. તેના પ્રભાવથી જે કોઈ માણસ જનવાના હોય છે તે જન્યા વિના નથી રહેતા.

૬૦૩-જેમનું મન ગદગ અને કથકદિત છે, જેમની વાણી મિષ્ટ અને સ્વીકૃતી છે અને જેઓ નાના પ્રકારના યુગ્મયુક્ત છે, તેમનીજ પાસે લક્ષ્મી (ઐશ્વર્ય) છે, એમ હું માનું છું. આ અંશારમાં તેઓ જ જાગ્યવાન છે. નમન અર્થાત્ નમના જેમના સ્વભાવનો અંદર છે તેમની સ્થિતિમાં દેશદેશ થતો નથી, તુકારામ કહે છે કે એવા માણસોની નીકાને અલગ કરવામાં સૌ અંતુષ્ટ રહે છે.

૬૦૪-સંતોની દેહલી વિનાંતિ કાને ધરવી ભેદ્યો. મને દેવનું કશું વિશ્વમરણ ન થાયો અને હે દેવ ! તમને પણ મારું વિશ્વમરણ ન થાયો; આથી વધારે મારી પાસે શું કહેવડાવો છો ? તમે જાણુજ જણો છો તો ખરા. તુકારામ કહે છે કે હું તમારે પગે પડું છું. મારા પ્રતિ જરા દયા રાખો.

૬૦૫-હું કવિતાઓ રચું છું એવું કોઈ કહે તો હું કહું છું કે કવિતાની વાણી મારી પોતાની નથી. આ જાણજ કવિતાનો પ્રકાર જે તમે જુઓ છો તે મારી પોતાની જુદીની કૃતિ નથી. મારી મારફતે વિશ્વંજર જ બોલે છે. હું-પાગર મનુષ્ય સળંગના નાના પ્રકારના અર્થને સી રીતે જાણવાનો હોતો ? મારું જાણાણનું દેહતું અદ્ય ? જોવિંદ, જે મારા મોઢામાંથી બોલાવે છે તેજ હું બોલું છું. એક પછી એક કવિતાઓ રચવી એ મારું કામ નથી. એ કામ તો જેનું છે તેનું છે. હું તો ક્ષણ અનાજની પાત્રીઓ ભરનાર મપારા જેવા નિમિત્તમાત્ર છું. અહીં હું મારું પોતાનું કાંઈજ કહેતો નથી. જે કાંઈ કહું છું તે દેવની સત્તાને અધીન થઈને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે હું તો જગવાનનો એક સેવક માત્ર છું અને તેના નામનું નિશાન જતાવતો ફરું છું.

૬૦૬-દેવનું નામ મારે એકલાએજ ગાવું અને તમે સાંભળનારાઓએ ગાવુંજ નહિ, એવી કાંઈ દેવ મને આજ્ઞા કરી નથી;

માટે તમે પણ મારી સાથે મોદેશી સમ સમ જોડતા બસો
અને હાથ વડે તાળીઓ વગાડતા બસો; અને એ પ્રમાણે
સ્વહિતને ચિત્ત કરવા માટે પ્રેમોદ્દાસપૂર્વક જુગ નાચો અને
કોલો. જે વાત આનંદ સંકુળ છે તેની જાણતમાં જણી આજસુધા
માટે કરવું જોઈએ? તમારા હાથ-પગ જો બધા દેવજ અગ્નિતાન
જોરાદરૂપ છે; મતલબ કે જોકે વાર જાણીને ખાટ થઈ જવાના છે,
તેથી ફરીને તેમનો ઉપયોગ હરિમનનને અર્થે ન કરતાં તેમનું
મિથ્યા પોષણ શા માટે કર્યો કરો છો? ભક્તિલાવના કામમાં
લજ્જા અને લોકિક વ્યવહારનો વિચાર ન કરવો. કોઈ તમને
હસશે તેને પ્રહારહત્યાનું પાપ લાગશે. જેના મનમાં જેવો લાવ
હોય તે તેવા લાવનું પ્રતિપાદન કરે. દેવ તો તાલચુકલ લજ્જા
કે બેતાલું લજ્જા એવું તેવું કદી જોતાજ નથી. કયા થતી હોય
તે વારે જે કયામાં ચિત્ત પરોવશે તે લાગ્યવાનમાં જણાશે.
તુકારામ કહે છે કે એ સિવાયના બીજા બધા તેમની માને છે
પથરા પાક્યા છે.

૬૦૭-તું કોઈ પણ એક દેવને પકડીને બેસી જા એવું હું
તને ફરી ફરીને કહ્યા કરું છું; તે ઉપરથી તું એમજ સમજી દેને
કે જાણે લક્ષ્મી પોતાની મેજેજ વગર જોલાવ્યે તારું ઘર પૂછતી
આવી છે. 'દેવ આવા નથી, દેવ આવા નથી' એવું પણ હું વારે
વારે કહું છું; કારણકે દેવને બીજા પદાર્થોથી અલગ કરવાનો
મારી પાસે અવકાશ રહ્યો નથી-આખું વિશ્વજ તેમનાથી ભર્યું
ગયું છે અને દેવ વિનાની ખાલી જગ્યા રહેવા પામી નથી. 'દેવ
મંદ થઈ ગયા છે' એવું પણ હું વારેવારે કહું છું; કારણકે મારે
લાવ મંદ થઈ ગયો છે, તેથી મારી પાસે બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો
નથી. 'દેવ સસ્તા છે, સસ્તા છે, ફોકટમાં પણ મળી જશે' એ
પણ હું કહ્યા કરું છું; કેમકે દેવને પ્રાપ્ત કરવા માટે એક કોડી

પાત્ર હિમ્મત આપવા પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે મને દુર્ગળ જાણીને દેવના બાવના પ્રનાયે મને તો તે તદ્દન ઉધારજ મળી ગયા છે.

૬૯૮-આપું વિશ્વ વિપ્લવીજ બરપૂર છે, એ તરત તો નેઓ વિપ્લુના ભક્તો હોય તેઓજ જાણતા હોય છે. એવા ભક્તોના સિવાયના બીજા ગાથા પોતાની ગરદનના ઉપર ગધેડાની માફક ગાનનો બોલેજ જીવંતીને ફરતા ફરે છે. નાના પ્રકારનાં સાધનો ફક્ત કદ વડોરી છૂટવા નેવાં છે. એ ગાથાં કરવાથી જીવટો યુગ્મ-વાટો થઈ જાય છે. ને ગુપ્ત કામ કરી લેવાનું છે, તે એ છે કે આપણું અભિમાન જોગળી જલું જોઈએ. અભિમાનનો નાશ કરવાને આર ને સાધન કરવાં જોઈએ તે તો અત્યંત કઠિન છે. ઈંદના હાથમાંના વજનો નાશ કરવા પારીએ તો કદાચ કરી શકાય, પણ માયાની જાળનું ઉદન કરવાનું કામ તો તેનાથીય અઘરું છે. તુકારામ કહે છે કે એ જાળતની છપી આવી ફક્ત હરિભક્ત કરવાથીજ સાંપડે છે. એ સિવાયની બીજી ગાથી દિશાએ આંધીધી ભરેલી છે, નેમાં દોઈને કરી વાતની સમજણજ પડતી નથી.

૬૯૯-હરિદ્રીતંનુ' ને માધુર્ય' છે તે તો દેવ પોતેજ જાણે છે. એ માધુર્યનો ઉપલોગ કરવાને યોગ્ય વ્યક્તિ જ્યાં દેવે દીડી એટલે તરત તેને એ સ્વાદ ચખાડીને ન્યાત કરી દે છે. પોતાની અંદર સજગાવેલા વૈરાગ્ય વડે શરીરની અંદર ધર કરીને રહેલા કામક્રોધાદિ પદ્ધિઓને છૂતી લેવા જોઈશે. તુકારામ કહે છે કે અહીં કશું મિથ્યા જવાનો અંભવજ નથી. માત્ર પહેલાં અધિકારી જાની જલું અને પછી પોતાના અધિકારને યોગ્ય વસ્તુ લઈ લેવાની ત્વરા કરવી, એજું હું પોકારી પોકારીને કહું છું.

૬૯૯-હે દેવ! મેં મારી કાયા, વાચા અને મન તમારી

મારા જીવન મરિને નેના અમેજ મા તમારી પામેલી પરમવંદે
 માનવિત્ત કરવા લીધું છે. આ તો પડીને અમારા પેટની મંદ
 ના પુત્રના આવી વધારું છે. એ દેવના પરમાની પાપી પાંડ મેક આમુએ
 મુદ્દા અમે હું નિર્ણય લાવી પડેલા છું. મારા પરમાં કહે તરું
 દેવું સુખદરમે માત્ર એકેક વિદ્યા લાવી અને મિત્રદનમાં એકલોલે
 સો મું. પણ એક માત્રા એકેક પણ મોનું-રૂપ સમયું તથી.
 અમારની કીલ નાં જાણે નો ને. માગ પરનાં પણ મોટા મોટા સુધર
 અમારીજીની માંડનીજી. તારી કરજદાર કરી ચુકી છે અને
 મોઢાને તારું કરજ દેવું નથી. તુકારામ કહે છે કે હું દેવ! નેએ
 તારા કરજની જાણમાં જાણાઈ ગયા હોય તેમને તું તારા લેણદ
 અમેજમાં તારા ગોવાના કળાતમાં તઈ લે એટલે પડ્યું.

૬૧૧-જે માલ વડે જન્મમૃત્યુની જાંજળ ટળી જાય છે
 માલ આ જાતરમાં મોકલેલાક બચે છે; તેમાંથી તમારાથી લેવા
 તેટલો લઈ લો. પંઢરપુર ગામ જો તો લક્ષ્મણને લગવ
 આપેલી જાગીર છે અને ત્યાં પાંદરંગ રૂપી માલ કંટના હ
 લલેલ છે. તે લેવાને આજો સંસાર તૂટાતૂટ કરે છે. એથી ક
 જાતરમાં જવા-આવવાનો રસ્તો જનગેઢનીથી લરપૂર થઈ
 છે અને લોઢો ઢેલઢેલા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે આ
 જાપલા! પણ એ માલને લરી લેવાનું માપ તમારી
 ખડું હોવું જોઈશે.

૬૧૨-હે લક્ષ્મીપતિ! હે દીનજનોના સ્વામિન! હે પદા
 તમારા અરણોમાંજ સુખશાન્તિ છે. મને તું ત્યાં આગળ
 દેજે. મારા મનમાં જસ, આટલી એકજ અલિલાપા છે
 તો દાતાઓનો શિરોમણિ છે. તુકારામ કહે છે કે મારા પ્રા
 ભોગ વડે હું ઘણોજ દુઃખી થઈ ગયો છું, એટલા મ
 માગી વહારે ધા.

૬૧૩-હે મારા દેવ! વારંવાર તમારે પગે પડીને હું તમને
 પીનવું છું. તમારા પ્રત્યેનો પ્રેમ મારા કંઠની અંદર નિરંતર
 ભયોને ભયોનું રહેલો અને મારા દેહ તમારા ચરણ આગળ
 જમીન ઉપર આજોટતો થઈ જતો. મારા તમામ લોકવ્યવહાર
 એકદમ રથગિત થઈ જાયો અને તમારા શિવાય ખીન્ન બધાનું જ
 મને એક સામદ્ય વિરમરણ થઈ જાયો. તુકારામ કહે છે કે જેમ
 કોઈ વ્યભિચારિણી સ્ત્રી પાતાના આશકનું હરધડીએ ચિંતન
 કરીને કરે છે, તેમ હું પણ તમારું ચિંતન કરતો રહું જાઉં.

૬૧૪-જેમના એક હાથમાં કરતાલ અને બીજા હાથમાં
 વીણા હોય એવા વિપ્લુના ભક્તો વૈકુંઠની વાટે વળતી વખતે
 સંગાય કરવાને યોગ્ય વ્યક્તિઓ છે. જેમને તેમનો સંગાય કર-
 વાની હરદા હોય તેમણે ઉતાવળ કરવી અને તેમની સોબત કરીજ
 લેવી. તેમની સાથે રસ્તો ટાપવાને સાફ સાથે રાખવાનું ધુણવનું
 બાથું વગેરે પણ તૈયારજ કરી રાખવું પડશે. તેમાં કઈ કઈ
 વસ્તુઓ સાથે લેવાની છે, તેની પણ ઝીને સૂચના આપી દીધી
 છે. એ વિષયની અંદરજ સૌએ પાતપાતાનાં ચિત્તને સ્થિર કરી
 રાખવાનું છે. તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહ્યા તેવા વિપ્લુભક્તો
 વિપ્લુના નામનું રટણ કરતા કરતા આદ્યા જાય છે.

૬૧૫-હે દેવ! હું તો ખરેખર વ્યથાજન જન્મ્યો છું. મને
 ભક્તિ, સેવા એમાંની કોઈ બાબતમાં દશી સમજણજ પડતી
 નથી. હું તો તમારી આગળ એક હાથ જોડીને નિરાંત વાળીને
 સ્વસ્થ ચિત્તે લીલો રહ્યો છું. શું કરવું, તેની મને કશી સૂઝ પડતી
 નથી; એટલા વાસ્તે તો હું બીજું કશું ન કરતાં ફક્ત તમારા
 ચરણની સામેજ જોયા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે
 મને જે દાન દેશો તેને હું મારે છેટે જાંધી લઇશ.

૬૧૬-મહાભૂત જે વિપણુદેવત છે તે, મારા જીવને વળગી પડ્યું છે. તેના થકી મારો જીવ એવો પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે કે જેમ કરતાં એ ભૂત હવે મારા જીવનાથી અણગું થતાર નથી. હવે મારે કરવું શું? મારો કશો ઉપાય ચાલતો નથી. હે સખે! (અર્થાત્ હે લેહાત્મક બુદ્ધિ!) એના વડે મારો અને તારો વિયોગ થવા પામ્યો છે. આટલું કહેતાં કહેતાં હું ભ્રમિત થઈને ભ્રાન્તિમાં જોયાં ખાતો થઈ જાઉં છું. હું મારી અંદર નજર કરીને જોઉં છું, તો ત્યાં મારું પોતાનું અથવા 'હું' માનવા જેવું હું કંઈ જ દેખતો નથી. સર્વ પ્રકારના લોકવ્યવહારથી અણગો બનીને માણસ જેમ નિદ્રાવસ્થામાં અર્થહીન અને અસંબંધ શબ્દો લે છે, તેમ હું પણ તેના જેવો જ જૂઠો લવારો કડું છું. મને મારે છેવડાં-છોકરાં જરાય વહાલાં લાગતાં નથી. મારે મનથી મારું આં પરાયું બધું જ સરખું થઈ ગયું છે. હે સખે! હવે તું એક શું પણ જોલીશ નહિ; કારણકે મારે તારો એક જોલ પણ સાંભળે નથી. તારી વાણી બંધ કરીને તું જેમ છે તેમની તેમજ ગુપ્ત જેસી રહેજે. તુકારામ કહે છે કે હવે મારો અને તારો મેળ થતાર નથી; જેમકે મારી સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ છે કે તે સ્થિતિમાં મારો અને તારો મેળાપ થઈ શકે જ નહિ. બન્યું છે કે મારો જીવ અને મહાભૂત દેવ, એ જોડની એવી અદલાબ થઈ ગઈ છે કે મારી નજરે તો જોઈ બરાબર એક સરખા દે છે. તારે જો જોવું હોય તો તું પણ એવી દૃષ્ટિ કરીને જો.

૬૧૭-મારે તો મારી પોતાની સગી આંખે મારા જીવનાધારને નિહાળવા છે. એવા મારા દેવ એક વિકુંલજ છે સિવાયનું બધું જ મિથ્યા છે. તે તો પુંડલિકના આંગણમાં હાથ દઈને બેઠેલા છે. તુકારામ કહે છે કે એવા પાંદુરંગ મારા ચિત્તની અંદર ધારણ કરી રાખે છે.

૬૧૮-મારી પૂજને યોગ્ય દેવ જાહેલા પાંદુરજળ છે. એ પંદરપુરના અખીશ્વરને છોડીને હું બીજા દેાઇને ઝોગખતો નથી. હું તો તે વિદેશાનો આજ્ઞાકિત દાસ છું, તેનો આજ્ઞાપાલક જાણજળ છું. તુકારામ કહે છે કે માત્ર આ જાવની અંદર કદી દેાઇ પણ પ્રકારનો દેવદાર થવાનોજ નથી.

૬૧૯-જધા વખત તારા નામનું રટણ કરતા રહેવું એ એકજ માત્રો ધંધો છે. એ કામમાં હું કદી આંતરો પડવા દેનાર નથી. તારા નામનું મોઢેથી દીર્ઘ કરવું, હાથ વડે તાળી વગાડવી અને પ્રેમોદ્ધાત્તનો હોમરો આવે ત્યારે નૃત્ય કરવું, એ ત્રણ કામ હું કરું છું. એ કામને જાદ કરતાં આગળ પાછળનાં જાધાંજ કામો-માંથી મને પૂજું વિદ્યાન્તિ મળી ગઈ છે. આધ્યાત્મિક, આધિ-ભૌતિક અને આધિદૈવિક એ ત્રણે પ્રકારના હુઃખનું મૂળ કારણ જે માત્ર પ્રારબ્ધ છે, તેનોજ હથ થઈ ગયો છે. ગોદાવરીના પવિત્ર તીરે આવેલાં અનેક દેવસ્થાનોમાં વસતા ત્રાંતમહાંતોના સચુદાયની અંદર તેમના ત્રાંતસમાગમનું એવન કરવામાં મારો સમય ધણોજ આનંદમાં વ્યતીત થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પંદરપુરના સ્વામિનું ! મને તો હવે બીજી દેશીજ વાતની ફિકર-ચિંતા છે નહિ. યોગ અને દોમ-જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો, અને જે પ્રાપ્ત છે તેના રક્ષણનો જધાજ ભાર મેં તો તારાજ માથા પર નાખી દીધો છે.

૬૨૦-ચોરી ખાનારા કૂતરાના માથા ઉપર જ્યારે જાસડા-નો માર પડે ત્યારે તે ક્યાઉ ક્યાઉ કરીને ચિચિયારી પાડવા મંડે છે, પણ ચોરી ખાવાની કુટેવ છોડતો નથી. હે દેવ ! કેટ-લાક દુરાચરણી લોકો જરાબર એવા કૂતરાના જેવાજ હોય છે. તેઓ ખરેખર, પોતે પોતાનાજ જીવનો ધાત કરનારા છે. એવા દુર્જનોનું નાક કાપી નાખીએ, તોપણ તેમને પોતાના નકટાપણા-

કે જેથી કરીને હું તમારા સેવકનો સેવક બનીને રહું. શાઓની અંદર નવ પ્રકારની શક્તિ ગણાવી છે, તે બધીનું તમે મને જ્ઞાન કરીદો. તુકારામ કહે છે કે, મને એવી શ્રદ્ધા છે કે તમારા ચરણનો આશ્રય લઈને હું સંસારચરિતાને પેલે દિનારે પહોંચી જઈશ.

૬૨૪-ચોરી કરવામાં પ્રવીણ ન થયો હોય એવો કાચો ચોર કાર્જના ઘરમાં પેસે છે ત્યારે તે જેમ પોતાના ઘરમાં ધણધણ થાલે તેમ પારકા ઘરમાં પણ ચાલવા જાય છે; આમ કરવાથી તેનું ચોરીનું કામ સફળ થતું નથી અને ઘરધણી જાગી જાડીને તેને ઊલટો પકડી લે છે અને તેનાં નાક, દાન, હાથ, પગ, કાપીને કાઢી મેલે છે. આથી કરીને ચોરી તો થઈ નહિ અને ઊલટી ફજેતી તથા પીડા થઈ તે નફામાં. એવીજ રીતે બુદ્ધિહીન માણસ કશુંજ કામ સફળતાપૂર્વક કરી શકતો નથી; પણ જેવી પેલા ચોરની ગતિ થઈ તેવીજ તેની પણ ગતિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ કોઈ પણ વાતનો મમં જાણતો ન હોય, તે જો કામમાં માથું મારવા જાય તો તે ઊલટો દુઃખી થાય છે.

૬૨૫-હે દેવ ! ધારો કે કોઈ રાત્રનો છોકરો ગરીબ બેખારીની માફક દહાડા કાઢતો હોય, તો તેને જોઈને લોકો કોને કોય દેશે અને કોની હાંચી કરશે, તેનો તમે વિચાર કરજો. છોકરામાં ગમે તેટલા અવશ્યજના હગલા હોય, ગંદો હોય, ગમે તેવો હોય, પણ તેના જાપે તો તેનું સંરક્ષણ કરવુંજ રહ્યું. તુકારામ કહે છે કે તે પ્રમાણે હું ગમે તેવો પાપી હોઉં તોપણ તમારા સેવક તરીકેનું ચિહ્ન મેં મારા શરીર ઉપર ધારણ કર્યું છે, તે ચિહ્નની તમારે લાજ રાખવીજ પડશે.

૬૨૬-એકાદ ગધેડાને શરીરે ચંદનનો લેપ ચોપડીએ, તોપણ તે ગધેડો તો તરતજ ઉકરડામાં જઈને પૂજા અને રાખોડીમાં

આળોટશે અને પોતાના શરીરને મેલું થાણુ કરી દેશે. જેનામાંથી
 ગુણ સ્વભાવસિદ્ધ હોય તે ગુણ તો કદી બદલાયજ નહિ. કેહ
 એક વાંદરાને ગળે મૂક્યવાન મોતી ગાંધીશું તો તે મોતીને કરી-
 ને ચૂંટી નાખશે. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે છેક હાથ
 ગયેલા લોકોને તેમના હિતની વાત કહીશું તો, તે તેમને એ
 બિતરશેજ નહિ, પણ પોતાની કાંધી સમજ પ્રમાણે બિલકા પોતાના
 અજ્ઞાનમાંજ વધારો કરતા રહેશે.

૬૨૭-ખારણે ગાંધેલા દૂતરામાં એટલી અછલ નથી હેતું
 કે જેથી કરીને ઘેર આવેલો પડેણો, ચોરી કરવા આવેલો વેડ
 અને ભીખ માગવા આવેલો ભિખારી-એ ત્રણની વચ્ચેનો તફાવત
 સમજીને જેની સાથે જેમ વર્તવું જોઈએ તેમ વર્તે. તે તે
 ખારણા આગળ, ગમે તે આવ્યો, એટલે તરત તેને ભસવાનો રસ્તો
 કરડવા જવાનો. પડેણો આવે ત્યારે ન ભસવું એવું આપણે દે
 દૂતરાને ગમે તેટલી ઇશારતો કરીને સમજાવીએ, પણ તે સમજવા
 નોજ નહિ. એવા દૂતરાને તમે દૂધ પાગ્રો તો તે ગેટમાંથી
 દૂધને ઓકી કાઢશે અને તે ગંદું ચાટશે ત્યારેજ તે તૃપ્ત થશે.
 તેને ગંદું ખાવાની ટેવ પડી છે, તે કેમે કરતાં જવાનીજ નથી.
 તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે ભક્તિહીન દુરાચારી લોકોએ
 આપણે ગમે તેટલી નિન્દા કરીએ અથવા સ્તુતિ કરીએ, તોય
 તેના દુરાચારને લગતા વિચારને તે કદાપિ છોડશે નહિ.

૬૨૮-મારાં બહારનાં આચરણ એવાં છે ખરાં કે જેમ
 જોઈને લોકો મને માન આપે, પણ મારાં અંદરનાં આચરણ હું
 તેવા માનને યોગ્ય થયાં નથી; એટલા માટે હું પંડરપુર
 અધિપતિ! મારા મનમાં જે વાતની ચિન્તા થયા કરે છે તે
 છે કે, જે વાત હું તમારી આગળ ખાનગીમાં કહું છું તે વાત

લોકોની આગળ જાહેર કરી દેતાં મને ઘણીજ શરમ આવે છે. સંતજનો સમસ્ત સંસારને પ્રહારૂપ જુએ છે. આથી કરીને મારામાં રહેલા ગુણદોષ તેમની નજરે પડતા નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! હું કેવો છું, તે તો જરાજાર હું પોતેજ જાણી શકું છું.

૬૨૯-મારા શરીરની અંદર કામદોષ તો છવતા ને જાગતા ગાજ્યાજ કરે છે, પણ હું જહારથી બોલું આવું છું, તે તો અતિ મૃદુજ બોલું છું; તેમ છતાં હું પાંડુરંગ ! તમે મને તમારા ચરણ સમીપ કેવી રીતે રહેવા દો છો તેની મને સમજણ પડતી નથી. ચિત્તશુદ્ધિ કેટલી હદ સુધી શિદ્ધ થવી જોઈએ, તે વિષે પુરાણોમાં જે કહ્યું છે અથવા સંતસાધુઓએ ચિત્તશુદ્ધિનું જે ધોરણ નક્કી કર્યું છે તેટલી હદ સુધી તો મારું ચિત્ત શુદ્ધ થયું નથીજ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! હવે જે કાંઈ ખરી વાત હોય તે મને સ્વાનુભવથી સમજાવી દો.

૬૩૦-હે સંતજનો ! હું તમારી સ્તુતિ કરું તેટલો પણ મારો અધિકાર નથી; દારણ કે તમારી યોગ્યતા કેટલી છે તેનું જ્ઞાન મને છે નહિ. હું તો તમારો જળહીન સેવક છું. મારે જેમ તેમ કરીને તમે મને તમારા ચરણ આગળ સ્થાન આપીને મારું સંરક્ષણ કરો. મને 'સમકૃષ્ણહરિ' એ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરતાં આવડે છે અને વિઠાળાના ચરણોપરિત મારા મનમાં પ્રેમ છે. તુકારામ કહે છે કે હું આવો છું છતાં મેં તમારા ઉદ્વિષ્ટનું સેવન કર્યું એ પણ મારી ઉદ્વિષ્ટતાજ છે, પણ તમે મને તેની ક્ષમા આપશો.

૬૩૧-અનાદિકાળથી હું જન્મમૃત્યુરૂપી વેઠમાં પકડાતો આવ્યો છું; પણ હે દેવ ! તમે જ્યારથી મને તમારો કરી લીધો, ત્યારથી મારા માથા ઉપરનો જાધો ભાર ઊતરી ગયો છે. એનો અર્થ એ છે કે હું દેહના આકારથી અને જન્મમૃત્યુની જંગલમાં-

શ્રી તુકારામ ગાથા ગો. પૂર્વના મનુષ્ય કવિએ તમારા કાલાવદે
કરી મારા છે. તુકારામ કહે છે કે, હિ દેવ! મારી જેવા માને સદાચર.

૬૩૨-હિ મનુષ્યો ! તમે તમારી પોતાની બુદ્ધિમાં ફેર
કાર કરી દો. અગાંત તમારી બુદ્ધિને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી
દેવતા નરક વાળી દો. તમને આ ઉત્તમ મનુષ્યદેહ કરી ફરી
મળનાર નથી. જેમાં તમારું સાચું હિત રહેલું છે, તેના સંજોગો
તો તમારા તરફથી જરા પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. તમે સક્રિ-
યિય થવનાર, સ્ત્રી, પેસાટકા જોનાર વિચાર અને એને કમકામ
તુલ્યુઓ મનમાં પાળ્યા કરો છો. તમને મનુષ્યદેહરૂપી સ્વરૂપ
લાભ અકસ્માત રીતે મળી ગયો છે, તેનો યોગ્ય ઉપયોગ ન
કરતાં શા માટે કરી કરીને ગર્ભવાસ કરવાનાં દુઃખ વેડવાં પડે
એવાં કામ કરો છો ? જ્યાં એક વાર આ મનુષ્યદેહનો સાથ
તમારા હાથમાંથી ગયો, એટલે નક્કી જાણ્યો કે વારંવાર
ગર્ભવાસ કરતાં કરતાં તમારો દેમે કયો છુટકારો થવાનો નહીં
પછી તો તમારે સારું એકજ કામ કરવાનું બાકી રહેશે-અને
આખરે નરકવાસ કરીને અધોગતિએ જવાનું. તુકારામ કહે છે
કે આ ઉત્તમ નરદેહની અંદર ભગવદ્ભજનરૂપી માલ બેઠે
ભરાય તેટલો ભરી લો, નહિ તો પાછળથી તમારાથી કશું
ભલીવાર થવાની નથી.

૬૩૩-હિ દેવ ! મેં પાંતકીએ તમારા ઉપર સંકટ આણું
નાખ્યું છે અને તે સંકટમાંથી તમે મને મુક્ત કરી દો. હું એકે
છું કે નિરંતર અપરાધ કરતો જાઉં છું. એમાંથી હું જરા પણ
પાછું વળીને જોતો નથી, અને એ દોષમાંથી મને મુક્ત કરવાનું
કદ હું તમારે માથે નાખું છું અને એ કામ છે પણ તમારું જ.
હિ દેવ ! સંકટને સમયે કોઈ તમારું નામ દઈને તમને પોકાર

કરીને બોલાવે તો તમે તમારા નામને ખાતર તેના ઉપર ન ચીડ-
વાતાં તમે તેની મદદે દોડી જાઓ છો અને તેનું રક્ષણ કરો છો.
તમે તમારા ભક્તોને આપેલાં વચન અમારા હાથમાં આવી
પડ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે બહે હું ઠાટિઠાટિ અપરાધ કરતો
રહું, પણ તમે તો સદાય કૃપાવંત છોજ.

૬૩૪-જે દેવ પોતાના ભક્તોના વિદ્યાન્તરધાનરૂપ છે અને
જે ભક્તજનોને પોતાની પાસે બોલાવ્યાજ કરે છે, તે દેવના તરફ
તમે સૌ દોડી જાઓ. દેવ તો પોતાના પ્રેમરૂપી ખાધ વસ્તુ ભક્ત-
જનોને વહેંચી આપવા સારૂ પોતાના હાથમાં લઈને ઊભા રહ્યા
છે. તેઓ તો ભક્તજનોને પોતાની ખાંધ ઉપર ચઢાવીને આ
મંદારસુમુદ્રને પેલે પાર અતિ સુખપૂર્વક લઈ જઈને ઉતારી દે છે.
તેમને પોતાના ભક્તોના પ્રતિ ભારે મમતા હોય છે, તેથી કરીને
તો તે પોતાના ધામમાં ભક્તોની વાટ જોતા ઊભા રહે છે. તુકા-
રામ કહે છે કે દેવ ભક્તોના ઉપર કૃપા કરીને તેમની અંદર
રહેલા પ્રેમની તૃપ્તિનો સ્વાદ તેમને અળાટે છે.

૬૩૫-હે દેવ ! જેમના અંતરમાં તમારા પ્રતિ નિરંતર પ્રીતિ
હોય એવા તમારા ભક્તોના સમાગમનું મને નિરંતર સુખ હોવા
દો. હે ભક્તમીપતિ ! જો તમે મને આટલુંજ આપશો, તો પછી હું
તમારી આગળ બીજા કોઈ પણ વસ્તુની માગણી કરીને તમને
પરવીશ નહિ. હું તો તે સંતોના ચરણ આગળ એમ ને એમ
પડીજ રહીશ. તેમની પાસે પણ હું બીજું કંઈ માગનાર નથી,
તેમ કશું કરનાર પણ નથી. એ બાળત, હે વિઠોળા ! મને તમારા-
જ સોગંદ છે. હું રોજ રોજ તમારે બારણે આવીને કોઈ
કોઈ વસ્તુની માગણી કરીને નિત્ય કચકચાટ કર્યા કરું છું, તેનાથી
તમને શ્રાવ્ય થતો હશે; અને મારે પણ રોજ રોજ તમારે બારણે

આવીને કચકચ કરવાનું કષ્ટ વેઠવું પડે છે. હવે હું તમારી પદે માગી માગીને માત્ર એકજ વસ્તુ માગું છું, તે જો તમે મને આપી દો તો તમને અને મને બેઉને નિરાંત થાય. અત્યારે તો મારે તે વસ્તુ સારૂ તમારે ખારણે લાંઘા કરવા પડે છે અને તમને બોલાવી બોલાવીને મારું ગળું બેસી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે વિઠ્ઠલ ! આ હું જે કહું છું તે તમે લક્ષમાં લેજો અને તમારી આગળથી મને કાઢી મૂકશો તો તે સારું નહિ કહેવાય.

૬૩૬-વિષ્ણુના લકતોએ પોતાના સત્સંગના પ્રભાવ રહે કેટલાય પાપીઓનો પાપના કીચકમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. વિદેશના લકતો મહા શૂરવીર છે. નહારી પ્રકૃતિવાળો માણસ તેમની પાસે આવતાની સાથેજ તત્ક્ષણ શુભ પ્રકૃતિવાળો થઈ જાય છે. તેમનાં અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને હરિવિષયક પ્રેમાનંદ વડે ભરપૂર બની જાય છે. એવા લકતો જે જે ગામમાં જઈ જાય ત્યાં ત્યાં બધેજ પાપ સમ આવડે અને પાપ શોધીને જડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે વિષ્ણુના લકતોએ આ પૃથ્વીને વેડુંકરી આબેહૂળ નકલ બનાવી દીધી છે.

૬૩૭-આખા જગતમાં સર્વત્ર દેવનોજ વાસો છે, એ સિદ્ધાન્ત તો સાચો છે, તો પણ પ્રત્યેક પ્રાણી-પદાર્થના સ્વભાવ તરફ નજરો તેમને ભગવદ્સ્વરૂપ જાણીને નમસ્કાર કરવા. અગ્નિની સાથે ઠંડીનું નિવારણ કરવા પૂરતોજ પ્રેમ રાખવો જોઈએ; પણ અગ્નિને ભગવાનનું એક સ્વરૂપ જાણીને ઘોતિયાને છેડે જાંધવા જઈએ તો બળી મરીએ. તુકારામ કહે છે કે સાપ, વીંછી એ બધાં નારાયણના સ્વરૂપ તો ખરાં, પણ તેમને આધેથીજ નમસ્કાર કરી છૂટવું. તેમને ઘરીએ હાથ લગાડવાની ખટપટમાં પડવું નહિ.

૬૩૮-જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળનું જ્ઞાન થવું એ

દેવથી વિગુણ થવાનું લક્ષણ છે. અમારે એવા જ્ઞાનની સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. અમે વિષ્ણુના બહો છીએ અને અમારે તો ચિત્તની અંદર દેવનું ધ્યાન કરીને એથી રહેવાનું અને જે કાંઈ થાય છે અને થશે તે બધું પ્રારબ્ધને અનુસરીને એની મેળે થયા જ કરશે એમ સમજીને મનનું સમાધાન કરવાનું, એજ અમારું કર્તવ્ય છે. ઉપર કહી ગયા તેવા ત્રિકાળ જ્ઞાનીઓ લૌકિક વ્યવહારમાં સફળતા મેળવે છે અને એક જાતની દુકાન માંડીને ત્રિકાળ જ્ઞાનની દુકાનદારી કરે છે, પણ તેજ કરવા જતાં તેમની અને નારાયણની વચ્ચે છેદ પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એ એક મોટો પ્રપંચ છે, પણ શ્રદ્ધિસિદ્ધિઓની ખીડા તો તેના કરતાં પણ વધારે આકરી છે.

૬૩૬—સાપ પકડનારા વાદી લોકો સાપ પકડતી વખતે પોતાની મુરલી વગાડે છે; તેનો નાદ સાંભળીને સાપ જ્ઞાન ભૂલે જની જાય છે. જ્યારે સાપ પૂરેપૂરો લકું જની જાય છે ત્યારે વાદી તેના ઉપર પોતાનો પાશ ફેંદીને તેને પકડી લે છે. પછી તેને કરડિયામાં કેદ કરી રાખીને પોતાના ઉદરનિર્વાહને સારૂ ઘેરઘેર તેની પાસે નાના પ્રકારના ખેલ કરાવે છે. હે પાંડુરંગ! હું પણ એ સાપની પેઠેજ પ્રપંચની અંદર મૂંઝવાઈને જાંઘાઈ ગયો છું. મું મને એ જાળમાંથી છોડાવ. માછીમારે ગલના આંકડાની સાથે વગગાડેલા માંસના નાનકડા દુકડાની લાલચે માછલી તે ગલને જની જાય છે, પણ તેને મોઢામાં લેતાની સાથેજ પેલો આંકડો તેના તાળવામાં લોંકાઈ જાય છે અને તે કેદ પકડાઈ જાય છે. પછી માછી તેને પાણીમાંથી ખેંચી કાઢે છે અને તેના તાળવામાં લોંકાયેલો ગલ જેવો કાઢી લે છે કે તરતજ માછલી તરફડીને પ્રાણ છોડી દે છે; પણ આ સંકટની ઘડીએ તેનું કોઈ રક્ષણ કરવા આવતું નથી. તેને જન્મ આપનાર તેનાં માળાપ પણ અત્યારે

શા માટે હોવી જોઈએ?

૬૪૧-શીળી છાંયડી દેનારી આપણી વિહાઈ માવડી આપણ-
ને—વિપથી હોડોને સાડ પણ પોતાના પ્રેમનો પાનો મૂકતી
હોય એવું દેખાય છે. હું તેની સોડની અંદર લપાઈ જઈશ અને
તેનાં સ્તન મારા મોઢામાં લઇને ધરાતાં સુધી તેના પ્રેમનું ધાવણ
ધાવ્યા કરીશ. મારી વિહાજાઈ માવડી મારા ઉપર કૃપા કરીને
પોતાના પ્રેમનો પાનો મૂકે છે અને મારા શરીરનું જતન કરે
છે. હું તો અમૃતસંજીવનીની અંદરજ આજોટવા મંડયો છું.
મારા ચિત્તની અંદર આનંદ માતો નથી; મારા ચિત્તમાંથી આનંદ
ઉત્ક્રાંતિ પડે છે. એને આનંદ સમુદ્રની ઉપમા આપવા જાઉં તો
તે પણ નાની લાગે છે. હું ખરી વાટ ઉપરથી જરાક આટો અવળો
પગ મૂકું છું અથવા ગળટિયું ખાઈને પડી જાઉં છું કે તરતજ
મારી મા મારી આગળ-પાછળ રહીને મને સંભાળી લે છે. તુકા-
રામ કહે છે કે ચિંતા એ શી વસ્તુ છે તે તો હું જાણતોજ નથી;
ફાંસણકે હું તો મારી વિહાઈ માવડીનો લાડકચાયો બાળક છું.

૬૪૨-આ ગ્રંથારની જાળમાંથી છૂટા થવાને સાડ હું જેમ
જેમ ઝેણા કરવા જાઉં છું, તેમ તેમ મારા પગ સંસારની અંદર
વધારે ને વધારે મૂંઝવાતા જાય છે. હું તો ખરેખર આવી સંક-
ટામણના મુકંઘામાં સપડાઈ ગયો છું. માડું બળ, મારી બુદ્ધિ,
જોઈ જોઈ જાણી જાણી કયાંનાં કયાં જતાં રહ્યાં? કયાય કામમાં
આરતી નથી. પ્રાર્થના, ક્રિયામાળ અને સંચિત કર્મોના જે જે
જોગ્યો જોગ્યવાના મારે સાડ નિર્માણ થઈ ચુક્યા છે, તે બધા
તેમનો સમય થતાં મારી આગળ દોડ્યા આવે છે. વિધિ અને
નિષેધ, એ બેની વચ્ચે સોપારીની જેમ હું દસાઈ ગયો છું.
નિષેધ અને વિધિની એવી આંટી પડી ગઈ છે કે નિષેધની અંદર-

શ્રી વિધિને અળગા કરવાનું મારાથી બની શકતું નથી. રે નિષેધને આધો કાઢવા બહિં છું તો તેમ કરવા બતાવે તે કહે મારા અંગ ઉપર વધારે ચઢી બેસે છે. તૃષ્ણાની સંગતિને કી હું અત્યંત દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે હે મોહવે તો આ અંશારસમુદ્રમાંથી તમેજ મારો છુટકારો કરો અને, હું પોતે તો તદ્દન શક્તિહીન બની ગયો છું.

૬૪૩-આ સંસારનો મને ઘણોજ લય લાગે છે; પણ તેથી હું છૂટો થઈ શકતો નથી. હું તો સાણસાની વચ્ચે સપડી ગયો છું; જોટલા વાસ્તે હે દેવ! હવે તો તમેજ મારી રક્ષા ધાઓ. હું મારા મનથી ઘણાય વિચાર કરું છું, પણ આ મારું જોવું છે કે દેમે કરતાં મારા હાથમાં આવતુંજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આ દેકાણે મારી આંચ પણ પેસે એવું છે કે

૬૪૪-‘આ મારા પાંડુરંગ! તું હવે આવ-આવ’ તને વારંવાર પોકારી પોકારીને કહું છું. હું કહું છું કે હું મારી મદદે આવ અને મને તારા જોળામાં ઊંચકી લે. હું તને જેવાને આશરે આવીને બેઠો અને છતાં પણ હું પરદેશી જે પડી રહું છું, તે શું સાડું કહેવાય? આ મારા દેવ! આ પ્રપંચની ગૂંચવણોમાંથી તું મને છૂટો કર અને મને તારી ખેંચી લે. આ સંસારનું જોર તારી આગળ તો કશું ચાલે છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે હૃપીદેશ! હવે તું વિદેશાને સાડું કરે છે?

૬૪૫-મારી વિઠ્ઠલ માવડી તો એવી છે કે મારે મારું પ્રેમનો પાનો ઊલરાયાજ કરે છે. મને પંપાળીને તે મારા મોહ પોતાનું સ્તન આપી દે છે. તે મારાથી જરાય આધી બસ નથી. હું તેની આગળ જે જે વાતની હઠ લઉં છું તે બધી

પૂરી કરી દે છે; કારણ કે તે ધાત્રીજ માયાગુ છે, નિપ્કુરનથી. તુકારામ
કહે છે કે તે મારા મોહમાં જાલસના ઠાળિયા દીધાજ કરે છે.

૬૪૬-તારી આગળ મારે જે જે કહેવાનું હતું તે બધું હું
કદી કારવીને પરવારી ગયો છું. હવે હું જે તારો લાઠકવાયો
આજક કહેવાડ, તેણે લીધેલી દહ તારે પૂર્ણ કરવીજ પડશે. હું
જે જે વસ્તુની હઠ લઇશ તે તે વસ્તુ તારે મને આપવીજ પડશે.
હઠ લેવી એ મારો સ્વભાવ છે અને મારી હઠ પૂરી કરવી એ
તારો ધર્મ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે જે જે સેવા મને
બતાવી છે, તે બધી હું સમજી ગયો છું.

૬૪૭-એક જણે પાપ કર્યું અને બીજાએ તે પાપ કરાંને
અનુમોદન આપ્યું તેથી કરીને પાપ કરનાર અને પાપને અનુ-
મોદન આપનાર બેઉ એકસરખા અધોગતિ પામે છે અને નરક-
વાસ કરે છે. માખણના ગોળાની અંદર ઝેર ઘાલીશું તો તે ઝેર
આખા માખણના ગોળાને પોતાની જૃરી અસર વડે ઝેરી બનાવી
દેશે; તે માટે હજારોનો ત્યાગ કરવો એજ હિતકારક છે. એકાદ
રખડેલ દોર કોઈના બેતરમાં પેસવા જતું હોય તો તેને પહેલે-
થીજ હાંધી કાઢીને આપણે આપણી જવાબદારીમાંથી મુક્ત થવું
જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ કામ કરવામાં શ્રમ કરવો
જોઈએ, એમ જાણીને જો આપણે તે કામમાંથી છટકી જઈએ તો
તે કર્મનું શ્રેયસ્ આપણને મળે ખરું ?

૬૪૮-જેના ગાયનનો વિષય વિકૃત, જેના ચિંતનનો વિષય
વિકૃત અને જેનું વિશ્રાન્તિસ્થાન પણ વિકૃત હોય તેને તો સદા
શ્રીજી આનંદ અને આનંદજ છે. આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં પણ
વિકૃત, હાથનું ઝોશીકું કરીને સૂતાં સૂતાં પણ વિકૃત અને ખાતાં
ખાતાં કોળિયે કોળિયે વિકૃત; એક વિકૃતના સિવાય બીજા કોઈ

પણ વિષયનું જેમને જ્ઞાન નહિ; અલંકાર વગેરે આલુપણો તો શરીરને સુખ આપનારા પદાર્થો એ પણ એક વિઠૂલજ, જે જેમનો દઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે; તુકારામ કહે છે કે જે એવા હોય તેઓ વિઠૂલરૂપજ બની ગયા હોય છે અને દેવતા લાવનાની જડ તેમનાં અંતઃકરણમાંથી સદાને માટે નીકળી ગઈ છે.

૬૪૯-હું તો મન, વચન અને કર્મથી હરિના સેવકોત્તે સેવક બની ગયો છું. એવા ભક્તોના સમાગમમાં સદાકાળ હરિ પ્રેમનો સુકાળ હોય છે. બધો વખત કરતાલ અને મૃદંગના ધ્વનિ જ્યાં ગાજી રહે છે ત્યાં જઈને એમવાથી નહારી બુદ્ધિ દબાઈ જાય છે અને પછી નષ્ટ થઈ જાય છે. હરિકીર્તન સાંભળતાં સાંભળતાં સમાધિ અવસ્થા થઈ જાય છે. હરિકથાનું શ્રવણ કરવાથી ભક્તિ હીન લોકોના મનમાં ભક્તિનો ઉદય થઈ જાય છે. કીર્તનનો રસ જોવાને સાડ પાંડુરંગ કેવા ઊભા રહ્યા છે, તે તો જરા બુદ્ધિ તુકારામ કહે છે કે હરિભક્તોના જેવું સુખ તો બ્રહ્માદિક દેવતાઓનું પણ નથી હોતું.

૬૫૦-સારી-માઠી ગતિ એ કેવળ મનની કલ્પના છે, એક વાસ્તે એકાંતવાસ કરનારા કોઈ સાધુની સંગતિમાં મનને પરી દેવું જોઈએ. અરે લાઈઓ ! તમે તમારા મનને જાતમાં રાખી એવું હું તમને વારે વારે કહું છું, તોપણ તમારું મન હરિ દોરની જેમ અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી અહીં એમ ભટક્યાન છે. માન અપમાન એ બધુંય મનનીજ કલ્પના માત્ર છે. જે પદાર્થનું ધ્યાન કરે છે તેજ પદાર્થ પ્રતિ તે અનુધાયક છે; અને આ ભવમાગરને તરાવીને પેલી પાર લઈ જનાર એ મનજ છે. તુકારામ કહે છે કે ચોર્યાશ્રી ચોનિમાં બાંધી નાંખે પણ એ મનજ છે.

૬૫૨-પંદરપુરમાં દુઃખ તો ગ્રાસ્તું જાડે એમ નથી. ત્યાં તો પાંદુરંગનો પ્રેમાનંદ નિરંતર વારો કરીને રહે છે. પંદરપુરનું બલ્લર પુંડલિકનું વસાયેલું છે; ત્યાં આગળ પૂર્ણબ્રહ્મ પરમાત્મા પોતાના વૈકુંઠધામસહિત પાંદુરંગરૂપે આવીને ગોઠવાઈ ગયા છે. ત્યાં આગળ ધંધાળી તો દરીા ખોટજ દોતી નથી, તેમ બીજી દોઈ વાતનો પણ કશો અભાવ દોતો નથી. ત્યાં સર્વ પ્રકારના લાભની સંપૂર્ણ પરિતૃપ્તિ થઈ જાય છે. ત્યાંનાં બલ્લરમાં પાંદુરંગરૂપી માલ આખા દેશને પૂરો પડે એટલો બધો થોઠેથોઠ ભયો રહેો છે. પંદરપુરની પંચકોશી-કસ્તો પાંચ પાંચ ગાઉનો રહેય-એ માલથી દરીાદરીને ભરાઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે સંતજનોને તૃપ્તિ પમાડે એવો માલ સોના હાથ લાગે એવો ખુલ્લો પડ્યો છે, તેથી દરીને એવા સંતજનો પંદરપુરમાં જ ભેરી રહે છે.

૬૫૨-દ્વારકાનિવાસી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મારૂપી માલ પંદર-પુરમાં આવી લાગ્યો છે, એવું ભક્તરાજ (પુંડલિક) કહી ગયા છે. એ માલને ભક્તજનોએ પોતપોતાની વખાદોમાં ભરીને રાખી મૂક્યો છે અને ખરે માપે ભરી ભરીને લઈ લીધો છે. તેથી તો દેવ આજ દિનપર્યંત દ્વારકા સામે તો કદી નજર પણ કરતા નથી. એ માલને માપનારા મપારાની જગ્યાએ વૈષ્ણવ ભક્તજનો બેઠા છે, પણ એ બિચારા માપતાજ જાય છે-માપતાજ જાય છે-પણ માલનો પાર આવતો નથી અને હવે કેટલો સિલંકમાં રહ્યો છે તેનો અંદાજ કરી શકાતો નથી, એવો અક્ષાટ મહાસા-ગરના જેવો એ માલ છે. જેણે એ માલને હાથ અડકાડ્યો તેને તો પરમ લાલજ થઈ ગયો અને તેના તો આ લોક અને પરલોક એક મુધરી ગયા. તુકારામ કહે છે કે મને તો મારી મજરી મળવાની છે, એવો વિશ્વાસ મને માત્ર સંતોના ચરણોમાં જ છે.

૬૫૩-અંદ્રજાગારૂપી બલ્લર શુદ્ધ છે; એટલા માટે તો ત્યાં

દેવતાઓ અને તીર્થો વાંચો કરીને રહે છે. આ વાત ખીલ દેડી
કહેલી કે અમરની કાને સાંભળેલી નથી, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ
આ બાબત છે. એનો મહિમા અત્યંત મહાન છે. એટલો મહાન
છે કે એનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. પંચકોશીમાં દોષને સાંભ
ળોરાવા બેટલી પણ જગ્યા મળતી નથી. પૂર્વના ભારે ભારે
પણ આપોઆપ ગળીને નાશ પામે છે. ત્યાં આવનાર પુરુષો અને
સ્ત્રીઓ વિષયવાસના રહિત બનીને વિષ્ણુના સમાન અનુભવ
લય છે. ત્યાં ઘેર ઘેર પ્રહ્લાનંદ વર્તી રહ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે
જેમની કને પુણ્યનો એક છાંટો પણ ન હોય તેમણે પંઢરપુર ગયું

૬૫૪-જે મનુષ્યને આત્મ-અનાત્મનો વિવેક નથી તે એવો
જેવો છે. એવા માણસને કદાપિ થોડુંક પ્રહ્લાજ્ઞાન થયું હોય તે
તે પણ ગધેડાની પીઠના ઉપર લગડા જેવું અથવા વણાજા
પોલી બળદની પીઠ ઉપરની અનાજની ગુણના જેવું કેવળ ભાર
રૂપજ છે. તે કોઈ વાર પ્રહ્લાજ્ઞાનના વિષય ઉપર વાદવિવાદ કરે છે.
તે પેલા ગધેડાની માફક ઉકરડે જઈને 'નરક' ખાવા સમાન છે.
ઉપર કહ્યો તેવો માણસ પછી ભલેને તે મોટો ભાગ્યવંત હોય,
શ્રીમાન અથવા રાજમાન્ય રાજેશ્રી હોય, લોકોમાં ઘણો મોટો
અને આબરૂદાર ગણાતો હોય, તોપણ જેમ તમે તમારે પાસે
ચાંટેલા 'નરક'ને જમીનની સાથે ઘસીને કાઢી નાખો છો, તેમ તે
પણ તમે તમારા પગની સાથે ઘસીને કાઢી નાખજો. જે લોકો
ગળે કાંસો દેવાનો ધંધો કરે છે, તેની વળી ઉત્તમ જાતિ કેવી
તેનું ઉત્તમ કુળ કેવું? તુકારામ કહે છે કે એવો માણસ તિલક
મુદ્રા વગેરે જે જે સાધુપણનાં બાહ્ય ચિહ્ન ધારણ કરતો હોય
તે શું આગમાં ઝાકવા કામ આવવાનાં હતાં?

૬૫૫-પ્રથમ તો તું પોતેજ સાચા અર્થમાં દેવ થ

એમાં આલવા માંડજે, એમ કરતાં જ્યારે તું ભાતે દેવ જાની
ત્યારે તું તારી સંગતિ વડે જીભ અનેકાનેક જીવોને
તારા સમાન દેવ જનાવી દઈશ. આ વાતમાં તું તારા મનમાં
પણ શંકા રાખતો નહિ. એવીજ રીતે જો તું પોતે દુષ્ટ
દઈશ તો તું તારી સંગતિ વડે અનેક મનુષ્યોને તારા જેવા દુષ્ટ
જનાવી દઈશ, એમાં પણ તું શંકા લાવતો નહિ. તુકારામ કહે
કે જે માણસ જેવો હોય તેનું તેવુંજ પ્રતિગિંજ હપંજીમાંથી
પ્રતિફલિત થાય છે.

૬૫૬-બ્રાહ્મણ પોતાના આચારવિચાર તણ દેશે એવો આ
દ્વિયુગમાં અધર્મનો ફેલાવ થશે એવું અગાઉના સંતો કહી ગયા
છે. એ વાતનો હવે અનુભવ થવા લાગ્યો છે. સૌ અધર્મનો આશ્રય
કરતા લાગ્યા છે અને ધર્મ જેવું કંઈ રહ્યું નથી. શાસ્ત્રોમાં જતા-
વેલાં તપ મત વગેરે કરતાં લોકોને હવે કદાચ થવા લાગ્યું છે
અને દેહનું પાલન પોપણ કરીને તેને લાઠ લગાવવામાંજ લોકોને
મજા પડે છે. હું પોતેજ ઇશ્વર છું એવું પણ લોકો પોતાના
મનમાં સમજવા લાગ્યા છે, તેથી કરીને તેઓ દેવમંદિરમાં જતા
નથી. જ્યારે તેમની ખરેખરી આવીજ સ્થિતિ હોય ત્યારે તેઓ
અંધારનો ત્યાગ કેમ કરતા નથી? તુકારામ કહે છે કે હું આવો
ધર્મને આવો છું એવું, મનમાં અભિમાન રાખનારા પ્રાણીઓ
ખરેખર નરકે જવાના છે.

૬૫૭-સંપૂર્ણ સંસારનું રૂપ ધારણ કરીને ઊભા રહેલા અને
અમારા પોતાના સગાં માળાપ જેવા છે દેવ! તું અપાર અને
અનંત છે. તને હું નમસ્કાર કરું છું. હું તારો રાંક સેવક છું. હું
તારી આગળ એક વિનંતિ કરું છું તે તું સાંભળ. હે દેવ! તારી
રૂઝિ કરતાં કરતાં વેદ હારી ગયા ત્યારે આખરે તેઓ 'નેતિ નેતિ'

એવા ઉદ્ધાર કરીને તુમ વાળ ગયા. ગણિયા, મુનિઓ, મિશ્રોએ
અનન્ય કનિષ્ઠો તારા ગુણનું વર્ણન કરવા ગયા પણ તે કામ
તેમનાથી પૂર્ણ થયું નહિ. તુકારામ કહે છે કે દેવ! તમારો
મહિમાનું હું વર્ણન કરી શકું એવી વાણી ક્યાંથી લાવવી?

૬૫૮-મારા અંતઃકરણના ગુહાભાવને જાણી જઈને પાંડુરો
તે પ્રમાણે કામ કર્યું. મેં જે જે શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે
મારા ગદ્યા શબ્દો વ્યર્થ નથી ગયા; કારણકે હું દેવ! તું માન
સરખા અનાથ છવની જનેતા છે. એ પંઢરપુરના નિવાસી માર
મા ને જાપ! હું તમારો આચક છું; તમે મારી વામનાને પૂછ
કરો. મારામાં ભેદભાવની જરા જેટલી પણ છાયા રહી ગઈ હતી
તે બધી હવે નષ્ટ થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે તમે તમાર
કૃપા વડે મને પૂર્ણ કરી દીધો છે; તેથી કરીને હવે હું તમાર
અમર્યાદિત ગુણનો મહિમા ગાવા માંડીશ.

૬૫૯-હું દેવ! તું અતિ ઉદાર છે, અતિ કૃપાળુ છે, જે કોઈ
તારે શરણે આવે છે તેની પ્રાર્થનાને તું સાંભળે છે. તું તેમનો
બધોજ ભાર તારા પોતાના માથા ઉપર જોગી લે છે. તું તેમને
માટે મન, વાણી અને કર્મ વડે અનન્ય થઈ ચૂક્યો છે. તેઓ તને
હાંક મારે કે તરત તું તેમની પાસે દોડતો જઈને ઊભો રહે છે. તેમને
જે વળતે જે વાતની ઇચ્છા હોય તે ઇચ્છાને તું પૂર્ણ કરી દે છે.
તે જ્યારે રસ્તે ચાલતા હોય ત્યારે તું તેમની પ્રતિક્ષણે સંભાળ
લે છે અને તેમને પગે વાગે એવા કાંટા પથરા વગેરે જે કાં
તેમના માર્ગમાં પડ્યાં હોય તે બધાને તું એક બાજુએ કરી
છે. તુકારામ કહે છે કે એમ હોવાથી તારા લડતોને કશી
વાતની ચિંતા હોતી નથી; કારણકે હું દેવ! સર્વ પ્રકારે તેમ
રક્ષણ કરનાર તું તેમના ઘરમાંજ બેઠેલો છે.

૬૬૦-હે દેવ ! લૌકિક વ્યવહાર, દીર્ઘિ, હંભ, માન, પ્રતિષ્ઠા એ બધાંને લઈને હું શું કરવાનો હતા ? મને તો તું તારા ચરણોનું દર્શન કરવા દે, એટલું જ માટે સાડ પૂરતું છે. હે દેવ ! મને તું એવો ન બનાવી દઈશ કે જેથી કરીને હું દાસ કહેવાઈ હું તે વ્યર્થ થઈ જાય. જ્ઞાનનો વધારે પડતો બોલે હું તારા ચરણ આગળ લાંબો કરીને મૂકી દઈશ. અંતઃકરણની ભાવના ટાળી દેવી છે તે લોકો શું સમજવાના હતા ? એક જ બને સાધુ સમજીને માટે પગે પડે છે, તે જોઈને બીજા પણ આ સાધુ હશે એમ જાણીને પગે પડવા આવે છે. એ પ્રમાણે એક બીજાનું દેખાદેખી કરીને સંસારમાં જ્યાં ત્યાં માનપૂજા વધી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે મને તો જેમ કરતાં તમારા ચરણો જ માટે સ્વાધીન રહે-પછી તેમ કરવા જતાં હરિદ્રતા આવે તો તે હરિદ્રતા પણ મને વહાલી લાગશે.

૬૬૧-લોકોમાં સન્માન પામવાને સાડ મારી પાસે થોડીક પૂજા પણ હોવી જોઈએ, પણ પૈસા માટેની મારી ઇચ્છા તદ્દન મરી ગઈ છે. મને તો તમારા ચરણનાં દર્શન થયાં ત્યારથી પરમ શાન્તિ મળી ગઈ છે અને મારી શાન્તિ તથા આનંદનું ધામ પણ તમારા ચરણ આગળ છે. એ સિવાય મને બીજું દોષ વાતની ચર્ચા પણ કાને સાંભળવી ગમતી નથી. મારા ઉપર તમે બધા કૃપા કરો અને તમારા પોતાના સ્વજન તરીકે મારો સ્વીકાર કરી લો એટલે ઘણું થયું. આ જાળતમાં તમે જરા પણ વિલંબ કરો તે નહિ ચાલે. હે દેવ ! મારા મનને તો એકલા તમને બાદ કરીને બીજું દોષ પણ વસ્તુ સત્ય લાગતી નથી. બ્યારથી મને આવી સમજણ પડી ગઈ ત્યારથી મારી બધી વાસનાઓ પણ સંકોચાઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે મને જાળતની વાસના રહી છે અને તે પૂર્ણ કરવાનું કામ તમારું

૬૬૨-હવે મારો આવો નિશ્ચય સર્વતોલાવે થઈ ચૂક્યો છે. આજ પછી બીજી ત્રીજી બાબતનો હું મારા મનમાં વિચાર પણ આવવા દેનાર નથી. મારા સમસ્ત લાવવડે અને મારી સંપૂર્ણ પ્રીતિને એકાગ્ર કરીને હું દ્રક્ષ્ત હરિનું નામ જ ગાઈશ. મારી તમામ પ્રાપ્તિ એકલા હરિના ચરણ જ છે. હે દેવ ! હું તો હવે તમારા આંગણમાં આજોટીશ, લાંઘવા એસીશ અને તમારું મુખ આંખો ભરી ભરીને નિહાળ્યા કરીશ. મનમાં પ્રેમનો હિલસો આવશે ત્યારે તમારા એકમાં નિર્લજ્જ થઈને નાચીશ પણ ખરો અને મારાથી આમ લાજશરમ છોડીને કેમ નચાય એ બાબતની કોઈ પણ જાતની શંકાને મારા મનમાં લેશમાત્ર પણ સ્થાન આપનાર નથી. હું તો તમારે જ સ્વાધીન થઈ ચૂક્યો છું અને તમારા એકલાનો જ હું દાસ કહેવાઉં છું. તુકારામ કહે છે કે મનમાં આ એક જ વાતને લગતો સંકટ સહ્ય જની ગયો છે.

૬૬૩-'જગતમાં સર્વત્ર-અંદર અને બહાર-બધી બાબતો એક જ નાર્દન જ વ્યાપી રહ્યા છે' આણું આણું હું મારે કાને સાંભળું છું તો ખરો, પણ તે છતાં એમાં ખરું રહસ્ય શું છે તેની મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. જો એવું જ હોય તો પછી જન્મ લેનાર અને મરણ પામનાર કોણ? માળાપ કોણ અને તેમને પેટે જન્મનાર બાળક કોણ? નાના પ્રકારના વ્યાધિ, મુખદુઃખ, પાપપુણ્ય વગેરેનો લોહતા કોણ? ભલાં ખૂરાં કર્મો કરનાર કોણ અને તે જેના પ્રત્યે થાય છે તે કોણ? કર્તા કોણ અને લોક કોણ? અમે અમારા સ્વાનુભવથી જાણીએ છીએ કે અમે પ્રાણીએ મૃત્યુને વશ છીએ. લોકોને અમે અમારી નજાગળ મરતા જોઈએ છીએ અર્થાત્ અમે અમારી નજા અમારો અનુભવ અમને કહે છે અને તમે દેવ તો અવિનાશ છો. ત્યારે તમે કોણ અને અમે કોણ? સૌ જ નાર્દનરૂપ છો એ

વિશ્વાસ આ પ્રત્યક્ષ અનુભવગમ્ય જ્ઞાનની વિરુદ્ધમાં અમારે શ્રી
રીતે દેખવયો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જે અસત્ય સત્ય
તત્ત્વજ્ઞાન છે તે ઘણું જ મૂઢ છે. તેની મૂંઝ તો તમે ઉઠેલો ત્યાંજ
લિફ્ટે. જોટલા માટે તમેજ અમને એ રહસ્યના બેઠ સમજાવી
દો અને જે સત્ય હકીકત હોય તે અમને જણાવી દો.

૬૬૪-જે ખરેખરી વાત કહેવી જોઈએ તે વાત ન કહેતાં
જે વક્તા લોકોને સાડા લગાડવાને માટે માત્ર ઔપચારિક વાતો-
નીજ ચર્ચા કરે છે તે વક્તા અથવા કથાકાર અંતે અધાર નરકમાં
જાય છે. ઠોઠ ચાર ચારી કરતાં પકડાઈ જાય અને તે પોતાની
ટોળીના નાયકનું નામ પણ જણાવી દે તો તે ચાર અને તેનો નાયક
બેઠને હાથેપગે આંજરિયાં પહેરવાં પડે છે. તુકારામ કહે છે કે હું
જે કહું છું તે મારા ઘરનું કહેતો નથી, તેમ આ મારો પોતાનો
લવારો છે એમ કોઈ ન સમજે. પુરાણોનો પણ આવો જ નિશ્ચય છે.

૬૬૫-પરમાર્થની જાણતમાં ધીરજ રાખવાથી નારાયણ
સહાય થાય છે. પોતાના સેવકને શ્રમ પડવા ન દેવો અને તેમના
મનને ચિન્તા થવા ન દેવી એ નારાયણનો સ્વભાવ છે. તે માટે
નારાયણના સેવકોએ કૃત્ત
કીર્તન કરવું, તેમના શુભ અં
નહિ. ભગવંતે પ્રતાપે ભગવાન
એજ વગર કલે કાળનું નિવાર
માતાં થાય તો તેની ક્ષિર તે છે
માથે હોય છે. છોકરાંને સાડા પો
તો તેમ કરવાને પણ તેઓ આનાદા
એક આમાન્ય માયાવી જનેતાની વાત
જનેતા છે તેના પ્રેમની તો બલિહારીજ.

વાત જે' મારા અનુભવને આધારે કહી છે. માત્ર નિઃશીમ
ત બની જવું જોઈએ. ઉપર ઉપરની ભક્તિ કરવાથી કરી
દિ ઘટી નથી અને એવી ભક્તિનો કયો ઉપયોગ હોતો નથી.

૬૬૬-જન્મમૃત્યુરૂપી શત્રુ આપણી પાછળ પડ્યો છે તેના
પમાંથી બચી જવાનો રસ્તો આગળ ઉપર આપણને પ્રાપ્ત થાયજ
વો જન્મ આપણને મળશે તેની શી ખાતરી ? એવો સુયોગ તો
માત્ર એકલા મનુષ્ય-જન્મમાંજ મળી આવે છે; અને આપણને
ત્યારે એવો સુયોગ મળ્યો છે તો ગમે તેમ કરીને પણ આપણા
તર્કમાંથી આપણે ભ્રષ્ટ તો નજ થવું જોઈએ. માંડુરંગના જેવી
વનદીને તરાવી લઈ વ્થ એવી નીકા સફળાગ્યે આપણા
પ્રાથમાં આવી ચઢી છે. તુકારામ કહે છે કે જો મારા બાપડા !
માંડુરંગના પ્રતિ અનન્ય શક્તિભાવ રાખનારને જન્મમરણનો
ફેરો ફરીથી લાગુ પડતોજ નથી.

૬૬૭-લોકો દૂધ, દહીં, છાશ વગેરે પદાર્થોને સાડે ઘરમાં
ખાય લેંશ રાખે રાખે છે અને તેમને ખવડાવી પિવડાવીને તેમનું
જતન કરે છે; પણ એ સૌમાં જે સાર વસ્તુ છે તે તો એક ધીન્
છે. આપણા ભાવિક લકતોના હાથમાં એ ધીના સરખી સારભૂત
શુદ્ધ વસ્તુ આવીને પડી છે તે એક રામનું નામ છે. એટલા વાસ્તે
અમે તેનેજ અમારા ચિત્તમાં ધારણ કરીએ છીએ. પોલાદનો
દુકડો, ચકમકનો પથ્થર અને રૂ એ ત્રણ વસ્તુઓને પોતાની પાસે
રાખવાનું પ્રયોજન તો એ ત્રણના યોગ વડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનું
હોય છે. જો અગ્નિની ગરજ ન હોત તો વળી કેાણ એ ચીજોને
ખાંધાને કરવાનું હતું ? તુકારામ કહે છે કે ભોંયમાં દાટેકું

૬૬૮-વિઠ્ઠલનાં સેવકો જેવા તેવા નથી, તેઓ તો ભારે સૂરવીર પુરુષો છે. તેઓ એવા વીર પુરુષો છે કે કાળ તો તેમનાં પગ આગળ નમી પડે છે. તેઓ વિઠ્ઠલના નામના જયધોષ નિરંતર ગજબગજ કરે છે. એ જયધોષને પ્રતાપે પાપના મોટા મોટા પહોડના પહોડ ગળી જાય છે. એ વીરોના હાથમાં શાંતિ, કયા અને ક્ષમારૂપી અખૂટ બાણનાં બાયાં છે. હુકારામ કહે છે કે આ પૃથ્વીના પડ ઉપર તેઓ એકલા જ બળવાન છે.

૬૬૯-અરે ઓ લોકો ! હું તમને તમારા ખરેખરા હિતનો મમં બતાવી દઉં છું તે તમે લક્ષ આપીને સાંભળી લેજો. તે મમં એ છે કે પંડરપુરના સ્વામી જે ભગવાન પાંડુરંગ છે તેમનું તમે બધા તમારા મનની અંદર સ્મરણ કરતા રહેજો. જ્યાં મોટેથી નારાયણના નામનું રટણ કરવા માંડ્યું ત્યાં પછી સંસારનું બંધન કેવું અને વાત કેવી ? આ સંસારસમુદ્ર એવો સંકેત્યાઈ જશે અને તેનો સામો કિનારો એવો અદૃશ્ય થઈ જશે કે શોધ્યો નહિ જડે. કાળ તો તમારો દાસ બનીને રહેશે. માયાબળનાં બંધન જે તમારા માર્ગને રોકીને બિચાં હતાં તે બધાં તૂટી જશે અને તમારો માર્ગ મોકળો થઈ જશે. તદ્દિસિદ્ધિ તો તમારો પડતો બોલ ઉપાડી લેનાર તમારી દાસીઓ બનીને તમારી આગળ બિંધી રહેશે. આ જે મેં હમણાં કહ્યું તે સર્વ શાઓનો સાર છે. વેદોનો મુખ્યાર્થ પણ એજ છે. બરાબર એવા જઈએ તો પુરાણોનો પણ આજ મુખ્ય અભિપ્રાય છે. શાઓમાં બતાવેલાં સાધન કરવાનો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ચૂદ્ર, ચાંડાળ, સ્ત્રી, બાળક, પુરુષ-અરે ! વૈશ્યાઓને પણ અધિકાર આપી દીધો છે. હુકારામ કહે છે કે હું તો આ બધી વાતો મારા પોતાના અનુભવને આધારે સોની બાણને સાફ બહાર કરી દઉં છું. જે ભાવિક અને ભાગ્યવાન હશે તે તેનો લાભ લઈને સુખનો લોકતા થશે.

૬૭૦-તમે મનને અંચળ થવા દેશો નહિ. અંચળ મન સ્થિર કરીને તમે શાંત બની જાવો. મારો જે સ્વામી છે તે અત્યંત દયાળુ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જો તમે તમારા મનને શાંત અનિશ્ચળ કરીને તેનું ચિંતન કરવા લાગશો તો તમને આગળ અવિનશ્વર સુખ તે પ્રભુ જરૂર આપશે; અને જે સાધનના ચેતવણે કરીને ચોર્યાશી લક્ષ્ય યોનિઓના ચક્રમાં તમારું લટકવા સદાને માટે બંધ થઈ જશે. વળી તમારી સારી કરણીનું દષ્ટાંત જોઈને બીજા દેવતાક મૂર્ખા જીવો પણ પરમાર્થને રસ્તે વળી જશે તેમ કરવાથી તેમનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે. આ રીતે તમારા દ્વારા પાર વગરનો ઉપકાર થશે. તમે આ લોકમાં અને પરલોકમાં માન્ય ગણાશો એટલા વાસ્તે તમે તમારે મોઢેથી રાનામનું રટણ કરો. તુકારામ કહે છે કે તમે સંસારનો મોહ છોડેશો તો પરમાત્મ પદને પામશો.

૬૭૧-અરે ઓ ગધેડા ! તું સંસારનું દાસત્વ શા સારું કરી મરે છે ? અને તેમ કરીને તું તારા માથા ઉપર દુઃખના કુંગળાણી લે છે અને પછી દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે ! ગળી વસ્તુને સ્વાદ દ્રઙ્ગ જીભના ટેરવા લગીજ હોય છે, ગળે ઉતાર્યા પછી કાંઈ નહિ. ગમે તેવા મિષ્ટાન્નનો પણ એક વાર પેટ ભરીને જમ્ય પછી કશો સ્વાદ માલુમ પડતો નથી. બીજી ઇન્દ્રિયોના સુખ પણ આવું જ છે. ઇન્દ્રિયો વડે તે તે ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ રાખનારા વિષયોને ભોગવ્યાથી અરેખરા સુખનો તો એક અંશ પણ મળતો નથી. હરિનું રૂપ દષ્ટિદ્વારા વારંવાર જોવાથી અંતે દર્શન પરિતૃપ્ત થાય છે. પછી તેની બીજા રૂપને નિહાળવાની તૃષ્ણા રાગને ગમે તેટલી જાય છે તમારો કહે છે કે તું નાશવંત દે.

૬૭૨-તું તારી જગ્યાએ નિશ્ચય થઈને બેસ અને હરિના ધ્યાનમાં નિમગ્ન બની જા. તે દાતા એવો છે કે તને જોઈતાં અસવજ્ઞ તો તે આપીજ રહેશે. વધારે પડતા ધનનો સંચય કરીને તું શું કરવાનો હતો ? સર્વ ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરનાર દેવજ આપણા જાણી થઈ ગયા છે પછી આપણને કંઈ વાતની ચિન્તા ? તે અતિ દયાળુ અને માયાળુ છે, પોતાના ભક્તોની હરેક પ્રકારે સંભાળ લે છે અને જે કોઈ તેમને શરણે આવે છે તેમનાં લાડ-કોડ, પૂરાં કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જોટલા વાસ્તે તું તારી વાણી ઉપર વિઠ્ઠલના નામનું ધરણું ધારણ કરજે અને તે નામને પ્રતાપે તું આ સંસારમાં વિઠ્ઠલના જેવોજ થઈ જઈશ. તે હરિ તો એવા છે કે તેમની પાસે કશું માગવાની કે કશું કહેવાની જરૂરજ પડતી નથી. તે તો જેની જે ઇચ્છા હોય તે પોતાની મેળે વગર કશો બદલી જાય છે અને તે પૂર્ણ કરી દે છે.

૬૭૩-સોનાના વાસણમાં દાડ્ડ બરો હોય તો તે સોનાનું વાસણ ગમે તેટલું ઉત્તમ છે તોપણ તેની અંદર દાડ્ડ ભરેલો હોવાથી કોઈ પણ સારા કામમાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકતો નથી. હે સંતજનો ! તમે પણ મને એવુંજ દહો છો. જોથી ભલદું માટીના હાંદ્યામાં અમૃત ભર્યું હોય તો તે અમૃતને લીધે ઉત્તમ ગણાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેમાં માડું દિત હોય એવી વાત તમે મને ઝટ ઝટ કહીજ દેજો.

૬૭૪-અરે ભાઈઓ ! તમે દૂધ કોઈને પણ આપતા નહિ કેમકે તે સાર વસ્તુ છે અને તેથી તે ઘણું મૂલ્યવાન છે, પણ સારહીન જે છાશ તે લોકોને આપીને તે વડે પરોપકાર કરવો હોય તો કરજો; અર્થાત્ જો તમારે લોકોને કાંઈ આપવુંજ હોય તો દૂધ નહિ પણ છાશજ આપજો. તમે અમ્મ તો કોઈને આપના-

જ નહિ. મહાદેવ તો કદી અપાવજ નહિ. અપહં દોષ તો દોષટિયા પાણી આપી મૂકે. તુકારામ કહે છે કે મને તો નરિના સુશુભ રૂપનીજ ઇચ્છા છે. મારા ચરણા દુર્ગાળની એવડી મારી ઇચ્છા હોય પૂર્ણ કરશે ?

૬૭૫-હરિનું લગ્ન કરવાનું અમારા પ્રાર્થનામાં છેજ નહિ એવું તો તમારે મોદેથી કદી બોલતાજ નહિ. પણ તમે ઉતાવળા થાઓ અને હરિનામનું રટણ કરવા મંડો. તમારો મહા-મૂલ્યવાન મનુષ્યજન્મ વ્યર્થ શુભાવી દેતા નહિ. યાદ રાખજો, જ્યારે તમારો અંતકાળ આવશે અને ચમના હૃત આવીને તમારે ગળે તેમના પાશનો કાંસો નાખશે તે પ્રડીએ તમારાથી 'હરિ! હરિ!' કહેવાનું ણની શકશે નહિ. ઓ મૂર્ખ! આ તારો દેહ તને વિપયોપભોગ કરવાને સાડ મળ્યો છે એવું તું માનતોજ નહિ. તેવીજ રીતે હે ચાંડાળ! આ નરદેહ પરમાર્થ સિદ્ધ કરવાને શક્તિહીન છે એવું પણ તું કદી માનતો નહિ. તુકારામ કહે છે કે, અરે ! હું આ મૂર્ખાઓને ક્યાં સુધી શિખામણ દીધા કરું? અત્યારે માડું કહું કાને ધરતા નથી પણ એક દહાડો તેમના મોઢા ઉપર ધૂળ પડવાની છે.

૬૭૬-સંતોનો મહિમા સમજવો સહેલ નથી. તે જોટલો અહ્ભુત છે કે શબ્દો વડે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. હરીકૃત એવી છે કે આ વિષયજ એવા પ્રકારનો છે કે એના સંગ્રાહમાં માત્ર શાબ્દિક ચર્ચા કશા ઉપયોગની નથી. ભેંસ કે ગાય ઘણી સારી જાતની હોય અને ઘણું દૂધ દેતી હોય પણ તે કામદુધા ગાય તો નહિજ ને? તુકારામ કહે છે કે પોતે સંત થયા વિના સંતનો મહિમા સમજી શકાય એમ છેજ નહિ.

૬૭૭-સંતપણાની યોગ્યતા કાંઈ જાતરમાં વેચાતી નથી કે

પૈસા આપીને ખરીદી લાવીએ. તેમ તે વેરાન જંગલમાં અથવા
પહાડપર્વતો ઉપર અથવા ગિરિકંદરાઓમાં સંતાડી મૂકી નથી
કે ત્યાંથી ખોળી લાવીએ. દ્રવ્યના દગલે દગલા હેતાં-પણ સંત
પણ મળી શકતું નથી. આકાશમાં કે પાતાળમાં કોઈ પણ જગ્યાએ
શોધ કરતાં મળે એમ છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જે પોતાનો
જીવ અર્થાત્ જીવભાવ (ઈશ્વરને) અર્પણ કરી દે તેનેજ તે મળે છે.
આવી તમારી પાતાની સ્થિતિ ન થાય ત્યાંસુધી તમે સંતપણાને
વિષે મોઢા મોઢાની વાતો કરવાનું છોડીજ દેજો.

૬૭૮-સગવાનના નામ ઉપર જેને ભાવ છે અને તે નામ જેને
મધુર લાગે છે તે દેવજ છે એમ માની લેજો. એ જાણત તમે
તમારા મનની અંદર જરા પણ સંશય લાવશો નહિ. આ જે હું
કહું છું તે મારા મૂર્ખપણાને જાહેર લવાશે નથી. આ જાણતમાં
સંતોનો અભિપ્રાય મારા મતને મળતોજ છે. જેઓ હરિનાંમનું
રટણ કરે છે તેમને સંસારનાં બંધનમાંથી મુક્ત થવાને સાદા
બીજાં સાધનો કરવાં બાકી રહે છે એવું તમે કહી મોઢેથી બોલતા
જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જેનાં મા અને જાપ બેઉ શુદ્ધ
હોય અર્થાત્ જે પાતાનાં માખાપનાં પેટનો હોય અને વ્યભિ-
ચારોત્પત્ત ન હોય તેમનેજ મારી વાત સાંભળીને સુખ થશે.

૬૭૯-હું હતો તો સુખી પણ દેહાદિ પ્રપંચના લોભને વશ
થઈને મેં મારે હાથેજ મારે ગળે કાંસો લેરવી દીધો હોય એવું
કૃત્ય મેં કર્યું છે. હવે શો ઉપાય ? અરેરે ! હું આ પ્રપંચના
અંદર એટલો બધો જૂંચવાઈ પડ્યો છું કે હવે મારા પગ બંધા
ગયા છે અને તેથી પાછું ફરવાનું પણ મારાથી જને એમ નથી
મારી પાસે જે પૂજી હતી તે બધી આ પ્રાપંચિક શરીરના ઉપ-
જર્જાઈ ગઈ અને બિલકુલ મારે માથે દેવું થઈ ગયું તે તો જુદું

મેં માન જોતરનું રક્ષણ કર્યું નહિ. તેમની દુરાચાર માન લાગેમાં ન
આવી અને આડંબી છોકરાંને રતનામાં વીણ માગવાનો વખત
આવી લાગ્યો. અંધારાવ્યવસ્થા ગણાવવા માટે કેટલાય લોકોને
ધેર જઈ જઈને તેમની પુરામનતા કરી તોપણ વરસાંસાર નિભાવી
શક્યો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હવે છોકરી પણ આશા ન
રાખતાં જે કાંઈ છે તે સર્વનો ત્યાગ કરી દઈ જીવું જીવન ગાવ છે.

૬૮૦-જે વચનને પરિણામે પોતાની અને ભગવાનની વચ્ચે
અંતર પડી જતું હોય તે વચન કદાપિ પોતાના શુરુનું હોય
તોપણ તે કાને ધરવું નહિ. આ બાબત પુરાણોમાં પુષ્ટકા ઉદા-
હરણ છે. બલિરાજ વામનરૂપી ભગવાનને વાળુ ડગલાં જમીનનું
દાન દેવાનો અંકલ્પ કરીને ભગવાનના હાથમાં જે વખતે શંકલપનું
પાણી આપવા જતો હતો તે વખતે તેના શુરુ શુકાચાર્ય સૂક્ષ્મ-
રૂપ ધારણ કરીને આરીતા નાળચા ઉપર આવીને ઝેરી ગયા.
આમ થવાથી આરીતું મોડું ગંધ થઈ ગયું ત્યારે તેને ખુદ્દું
કરવાના હેતુથી બલિએ તેની અંદર દર્ભની સગી જોત્તી તે
શુકાચાર્યની આંખમાં લોંકાઈ તેથી તેની એક આંખ ફૂટી ગઈ
અને તે કાણુ થઈ ગયા. દેવને પ્રસન્ન કરી દીધા એટલે પછી
ફલાણું કામ નહિ થાય એવી મનમાં શંકાજ લાવવી નહિ અને
દેવને જો છોડી દીધા તો પછી નાના પ્રકારનાં સાધન અનુષ્ઠાન
વગેરે કરે તો તે વ્યર્થ પરિશ્રમજ છે. પોતાના પતિ જે કપિઓ
હતા તેમની આજ્ઞાનું ઉદ્વંધન કરીને કપિપત્નીઓ ભગવાનની
પાસે ભોજનના થાળ લઈને ગઈ હતી. તેના ગદલામાં ભગવાને
તેમનાં બધાંજ કામ કરી દીધાં-તેમનો ધર્મ અને તેમની લજ્જા
બેઉનું રક્ષણ કર્યું. પ્રહલાદે પોતાના પિતાની સાથે શત્રુતા કરી
અને પોતાના અસુર પિતાને મારી નખાવ્યો. પ્રહલાદની લજ્જા-
ક્રિયામાં અસુરોએ નાના પ્રકારનાં વિધન ઊભાં કર્યાં, તોપણ તેણે

ભગવાનનું ભજન કરવાનો પોતાનો સત્ય સંકલ્પ છોડ્યો નહિ. ગોપીઓએ ભગવાનની સાથે વ્યભિચાર કર્યો અને પોતાનો કુળાચાર છોડીને બ્રહ્મ ધર્મ ગણ્યો. આવી રીતે ભગવાનની સાથે વ્યભિચાર ભાવે આસક્ત થયેલી ગોપીઓને ભગવાને જોવી વરતુનું દાન કરી દીધું કે જે તેમણે બીજા કોઈનેજ આપી નથી. તેમનો અંતર્ગાઢભાવ સાક્ષાત્ દેવરૂપજ ગની ગયો હતો. કહેવાનું વાત્સલ્ય એ છે કે દેવની પ્રાપ્તિ કરવાને સાડું કદાચિત્ અધર્મ કરવો પડે તો તે પણ કરવો. પણ જે કર્મ કર્યાથી આપણી અને દેવની વચ્ચે અંતર આવી જાય એવું કર્મ કદી પણ કરવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન ભક્તના હૃદયની અભિલાષા જાણી જાય છે એટલા વાસ્તે તો તેમણે અજ્ઞમિલ જેવા પાપીનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો હતો.

૬૮૧-અરે! તમે જાણો છો કે આ સંસાર તમને ગળી ગયો છે? તેમાંથી તમારે તમારી જાતનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. દયાવાંત ભગવાને તમને તે સાડું મનુષ્યદેહ અને સત્સંગ એ બે સાધનો આપ્યાં છે. આથી કરીને મારા પ્રારબ્ધમાં હરિભજન કરવાનું લખાયું નથી એવાં જાહાનાં આજ પછી દાઢતાજ નહિ. ઉતાવળ કરો, ઉતાવળ કરો. એક બીજા વાવીને તમારા બીજના બંડારમાં સ્પર્શ કરવા માંડો. જે જે કર્મ તમે અત્યારે કરી રહ્યા છો તે તમારાં ક્ષિયમાણ કર્મ છે; અને જે તમારે હાથે પૂર્વે થઈ ચૂક્યાં કે તે તમારાં સચ્ચિત્ કર્મ જાણવાં અને જેનાં ફળ હમણાં તમે ભોગવવા લાગ્યા છો અથવા ભોગવવાની તૈયારીમાં છો તે તમારાં તારબ્ધ કર્મ છે. મનનો સ્વભાવ ખોટો રસને વળવાનો હોય છે. મને જે રાગ થાય છે તે તમારા ભોગનાંજ પરિણામ છે એમ ધારી જાણો. તુકારામ કહે છે કે જે તમારી જીભ રસનું સેવન રથ પાછળ લાગી ગઈ તો તેના પરિણામમાં તમને અજીવું

શ્યામનું અને તમારી શુદ્ધ હૃદય જન્મનીજ.

૬૮૨-અગ્નિના તાપ વડે દેહનો જોગ માન્ય છે. તપ્ત જલમાં તાપ વડે દેહ બળી મરે છે. અગ્નિન, દિગ્માત્ર અને પ્રાણને સંચારની સ્થિતિમાં હરી બ્રહ્મ કરતાં નથી. દેહમાત્રની અંતર નીચે ઉપર જતાં પાત્રો પૈત્રી જેમ એક બાતી માથે છે ત્યારે બીજાં બાતીમાં જાય છે; અને જે રીતે બસતું-દેહમાત્ર આશું દેહમાત્રનું થક સતત આક્રમ્ય કરે છે તેમ આ દેહનાં કર્મોનું થક પણ આક્રમ્ય કરે છે; તેટલા વાસ્તે તું જો પ્રપંચશી પંગાગ્નિને સાધ્ય કરી લે અર્થાત્ તું તેને જીતી લેજે. તેમ કરીશ એટલે તને આત્મશાંતિ પ્રાપ્ત થશે. તું તારી જીવ વડે નારાયણના નામનું રટણ કરતો થઈ જા. તેના વડે તારાં જન્મ, જરા, વ્યાધિ, પાપ, યુગ્મ્ય એ બધાંજ દુઃખનો નાશ થઈ જશે. તું એકાદ પવનની કંદરામાં જઈને એસ અને શીતોષ્ણાદિને સહન કરવાનો અભ્યાસ કર; વળી આસનનો અભ્યાસ કરીને સમાધિની સાધના કરવા પાછળ લાગી જા. તપ, તીર્થ, દાન, મનાદિ કર્મ અને થઈ ઇત્યાદિ અનેક સાધનોના યોગ વડે ભોગાભોગ જે કદી પણ થઈ કરતાં નથી, તેમનાથી ઉત્પન્ન થતા જન્મ, જરા, દુઃખ અને વ્યાધિને તું સહન કર; તેમજ કામ, ક્રોધ, અહંકાર વગેરે ઊર્મિ-ઓને સહન કરતો રહીને અવિનાશી આત્મસુખને સ્વાધીન કરી લેજે. વેદના મંત્ર ગોખી મારવાથી અહંકાર અને વિધિનિષેધ તારી પૂઠે લાગશે. વાદવિવાદ કરવા જતાં નિંદા વગેરે દોષો તારા ઉપર વજ્રોપના જેવા ચોંટી જશે. જે ભૂપણ છે તે દૂષણ થઈ પડશે. એટલા વાસ્તે તું વિષયભોગની બૂઝી તાલાવેલી કરવાનું છોડી દે. તુકારામ કહે છે કે તારે સર્વતોભાવે સંતોનું શરણ લેવું પડશે અને તેવીજ સ્થિતિમાં રહેવું પડશે.

૬૮૩-શુરુનું દાસત્વ એ સંસારી જીવોથી થઈ શકે એવું છે

નહિ. તેવીજ રીતે વૈદાન્ય અર્થાત વિષયોના પ્રતિ ભય અને
ત્રાસની ભાવના, જો પણ તેમને માટે શરૂ થય નથી; પણ પંદરી-
નાથનું નામ જોવું છે કે તેને શરૂ કરવાને માટે કોઈ પણ જાતની
પૂર્વતેયારી અથવા યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરવો પડતો નથી.
તે યાદી રીતે સુંદર અને મધુર છે. નામ લેતાં પહેલાં રનાન કરવું
જ જોઈએ; અથવા હાથ, ગોહું વગેરે ધોવાંજ જોઈએ એવો કશો
નિયમ નથી. વિષયેચ્છાના ઉપર સજ્જત અંકુશ રાખવાની અથવા
સંસારનો અદંતર ત્યાગ કરવાનું પણ કોઈ એટલું બધું પ્રયોજન
નથી. કર્મની પરંપરાને એકદમ બાંધ કરવાનું પણ સંસારી
લોકોથી કદી બની શકે એવું નથી; અને ધર્મ, કર્મ વગેરે તો
ત્યારેજ ફળદાઈ નીવડે છે કે જ્યારે તેમનું અનુદાન યથાવિધિ
કરવામાં આવે, નહિ તો નહિ; પરંતુ એક વિઠ્ઠલનું નામ જોવું
છે કે તે એકલુંજ ભવદુઃખનો નાશ કરવાને સમર્થ છે. વેદવેદાંત
વગેરે શાસ્ત્રો વિચારવાની ખટપટમાં પડવુંજ નહિ. તુકારામ
કહે છે કે જો કોઈ સાર વસ્તુ છે તે એટલા વિઠ્ઠલના નામની
અંદર ભરી રાખી છે; અર્થાત્ એક વિઠ્ઠલના નામની અંદર તમામ
સાધનોનો, તમામ ધાર્મિક કર્મોનો, અનુદાનોનો અને શાસ્ત્ર-
વિચારણાનો—સૌ સાધનોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

૬૮૪-૨૫૪-૬ને અનુસરીને વતનાર દુનિયા તમારી કદર
કરીને તમારી સેવા કરે એવી ઇચ્છા કદી કરતા નહિ; કારણકે
તેમ કરવાથી દેવની અવજ્ઞા થાય છે. તમારા દેહનો નિગ્રહ
કરનાર દેવજ છે, એટલા વાસ્તે તમારે તમારો દેહ તેને
સ્વાધીન કરી દેવો જોઈએ. ત્યાર પછી કોઈ પણ પ્રકારની જવાબ-
દારી તમારા ઉપર લાગુ પડી શકતી નથી. મા પોતેજ પોતાની
ઇચ્છા મુજબ બાળકનું પાલન કરી લે છે. એ કામમાં કોઈ પણ
પ્રકારનો શ્રેષ્ઠ તેના કામમાં બાધા કરી શકતો નથી. તુકારામ

કહે છે કે કોઈ દેખાદેખીથી કાંઈ કરવા જશે તો જ્યારે તેના ઉપર હુઝ આવી પડશે ત્યારે હાંજ ગગડી જશે.

૬૮૫-જે ખરું હોય છે તેનાં ફળ પણ ખરાંજ આવે છે. તે મેળવવાને માટે કોઈ ખાસ શક્તિનો ખપ પડતો નથી. ફક્ત મનમાં ધૈર્ય રાખીને દેવના ચરણોનું ધ્યાન કરવું, એજ સૌ ઉપાયોનો એક ઉપાય છે. ત્યારપછી મનમાં કોઈ પણ બાબતની ચિન્તા રાખવીજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું પરમશ્રદ્ધાસમેત દેવને શરણાગત થયો છું, એમ મનથી માનવું એ ઉત્તમ છે.

૬૮૬-કળિયુગની અંદર મોઢાની અંદર હુછાની લાંબી નળી રાખીને તેને પીતાં પીતાં પરમાર્થની વાતો કરનારા પરમાર્થ સાધકો તો જોઈએ તેટલા પાક્યા છે. તેમનું સાધન લજ્જન એટલે ભાંગના રગડા ઢીંચવા અને ગાંજની ચલમો ફૂંકવી. વળી દારૂ પીનારા અને છતાં પોતે સાધક હોવાનો ડોળ કરનારા પણ કોઈ કોઈ હોય છે. જે જે શાસ્ત્રવચનોમાં પરમાત્માની સાથે અલેદ-ભાવના અનુભવની સ્થિતિનું વર્ણન હોય, તે તે વચનોમાં જૂઠાં પાઠાન્તર કરી દઈને વિપય અને વિપયીનો પરસ્પર પ્રેમ એજ તેમના પોતાના હૃદયના મુખ્ય ભાવ હોવાથી જેઓ શાસ્ત્રવચનોનાં વિપરીત અર્થ કરી બતાવે છે, જેમની પાસે ચેલાઓની દોલતના ઢગલાનો ભારે સુકાળ છે અને જેમને પોતાના શિષ્યોની પાસેથી ધન, માનવગેરે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય છે અને જેઓ એ ઇચ્છાને સફળ કરવામાં પ્રવીણ પણ થઈ ગયા છે એવા પાખંડી સાધકોની હું પુષ્કળ દ્રવેતી કર્યા વિના રહેતો જ નથી એવું તુકારામ કહે છે.

૬૮૭-હૈ દેવ! મેં જે જે દીઠું તે બધુંજ જૂઠું નીકળ્યું; એટલા માટે તારી માયાની જાળ ક્યાં ક્યાં છે, કેવી છે, તે બધું

તું મને સમજાવી દે, આ પ્રવૃત્તિની અંદર કોઈનો કોઈની સાથે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કશોજ સંબંધ છેજ નહિ, અને જે છે તે એક શુદ્ધ-બુદ્ધ-સ્વરૂપજ છે; અને તે તો જેવું ને તેવું સદાકાળથી હતુંજ અને સદાકાળ તેવું ને તેવું અવિકારીજ રહેશે. હે દેવ ! તમે અમારા ઉપર ઓઢાઢેલો તમારી માયાનો પડદો તમારે હાથેજ ખેંચી લો. આ મિથ્યા પ્રપંચની રમત રમવાનું ગાંડપણ તમે અમને બખાતકારે શીખવ્યો નહિ. હે દેવ ! વાસ્તવિક રીતે તો તમારી ભેદરહિત સ્થિતિ છે તે તો તમે સારી રીતે જાણો છો, છતાં પછી એક જણુ છવ અને બીજો શિવ એવો ભેદભાવ જાણો કરીને બેઠને જુદાં જુદાં નામથી ઓળખાવવાની શી જરૂર હતી ? જો અમારી પાસે સેવા કરાવવાનું તમને મન થયું હતું, એવું તમે કહેતા હો તો હું તમને પૂછું છું કે તેમ કરવા જતાં અમારે નાના પ્રકારની યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડ્યું અને અમે હેરાન હેરાન થઈ જઈશું, તેનો તમે વિચાર કેમ ન કર્યો ? એટલા માટે હવે હું તમને કહું છું કે જે ખરેખરી મૂળ સ્થિતિ છે તેને એકલીને પાછી સાચવી લો અને જે મિથ્યા ભેદભાવ જાણો કર્યો છે તેને એક બાજુએ ફેંદી દો. તુકારામ કહે છે કે પાણીમાં પડેલાં તારાનાં પ્રતિબિંબને જોઈને મોતીની બ્રાન્તિમાં પડનાર મોહ-વશ હંસ, મોતીની લાલચે પોતાની ચાંચ અક્ષણી અક્ષણીને નાહક માયો જાય છે.

૬૮૮-જુદાં જુદાં પાંચ તરવો એકઠાં થયાં અને તેમના વટે આ શરીર ઘટાયું અને દેવની માયાના પ્રભાવથી તે દેહ હું છું, એવી બ્રાન્તિમાં છવ પછી ગયો અને પછી દેહાત્મભાવરૂપી દૃઢ અદંબાવ સદાને માટે સ્વાત્માને વાગ્યું પછી ગયો. વાસ્તવિક રીતે જોતાં દેહની સાથે સ્વાત્માને કોઈ પણ જાતનો સંબંધ છેજ નહિ અને તે છતાં હું આ દેહ છું અને દેહનાં સંબંધીઓ

કરી નાકાજ ન ગાય જોવા સુખને નમે સેવને કાન પળે નથી.
તુકારામ કહે છે કે મેં નો લગભગ નાકાજને પડી પાગલા છે.
નેથી કરીને મારા જાનપરજુમાં સમાઈ ગઈ નહિ જોરડું પળે
સુખ મને પ્રાપ્ત થયું છે.

૬૬૩-હું માયા અને મોહની જાનપરજુમાં જાનવાઈ પડ્યો
હતો, પણ પાંડુરાંગને મારા ઉપર દયા આવી અર્થોન્ તેમજ
મને જો જાળમાંથી જાકાર કાઢ્યો; વળી માયા-મોહની અંદર
ભેરવાઈ પડેલા જીવોનાં કીતુક પણ મને જાતાગ્યાં. મેં દીકું કે
માયાએ કીનાં મનની અંદર દેહાભિમાન જાગૃત કરી દીધું અને
તેના વડે તેજો નાના પ્રકારના નાચ નાચવા લાગી ગયાં અને
વિષયશુભ જોજ વારતવિક્ત શુભ છે એવું તેજો માનતાં થઈ ગયાં;
અને એવાં એવાં માયાનાં અનેક કીતુક મેં દીઠાં. પછી મેં જોયું
કે જો માયાના થોગે કરીને સૌ જીવો દોઢ વાર રહતા, દોઢ વાર
હસતા અને દોઢ વાર વિષયશુભને સાડું અંદર અંદર લટી મરીને
એક બીજાનાં માયાં લાંગી નાખતા હતા; વળી એમ કરતાં દોઢ
પોતાનો વહાલો મરણ પામતો તો તેને સાડું તેની પાછળનાં રહી
મરતાં. તુકારામ કહે છે કે આવા મિથ્યા દેહાદિ પ્રપંચને વિષે
હું કાંઈક જોયું છું, ત્યારે મને તો મારા પોતાનાજ બોલ થયા
નવાઈ જેવા લાગે છે !

૬૬૪-મેં મારો દેહલાવ વિઠોળાના ચરણો આગળ મૂકી
દીધો, ત્યારથી મને તો નિરાંત થઈ ગઈ છે. હવે તો જેમાં મારું
હિત હોય તેનો દેવ પોતેજ વિચાર કરી લેશે અને તેને સાડું જે
કાંઈ કરવું ઘટશે તે પોતેજ કરી લેશે. હું મારે કાને કેટલાંક
વચન સાંભળું છું, પણ તેવું શુભ કે દુઃખ મને કાંઈજ થતું નથી.
હું મારો જધોજ લાર દેવના ઉપર મૂકી દઈને તદ્દન સંગરહિત

બનીને ગિલકુલ એકલોજ યદ્ય ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે જેના ચિદ્ન મેં મારા શરીર ઉપર ધારણ કર્યાં છે તે, મારું હિત સામાં છે તે સારી રીતે જાણે છે.

૬૬૫-જે ક્ષણ આટલે લાગ્યાં છે તેને ઘોડા દિવસ પાકમાં રાખીને પકવીએ ત્યારેજ તે પાકાં ગલ જેવાં બની જાય. તેજ પ્રમાણે નામજપ કર્યાંથી પરમાર્થની સિદ્ધિ થાય એ વાત ખરી, પરંતુ વ્યભિચારબુદ્ધિરહિત યદ્યને નામજપ કર્યા હોય તોજ તે ક્ષણદાયી નીવડે છે, નહિ તો નહિ. જે ગામ જવાની જે વાટ હોય તે વાટ પકડીએ અને તે વાટે વારંજ ને આલ્યા જઈએ તોજ તે ગામે જઈ પહોંચાય, પણ અડધે રસ્તે કોઈ જાતનું વિદ્ન ન આવે તોજ. તુકારામ કહે છે કે પરમાર્થસાધનના માર્ગમાં વિદ્નો આવે છેજ અને તેથી કરીને જે લાભ થનાર હોય તે લાભ થતાં વિલંબ લાગે છે અથવા સમૂળો અટકી પડે છે.

૬૬૬-જે જે વચન પરમાર્થનાં વિરોધી હોય તે હું મારે કાને સાંભળી શકતો નથી. એવા શબ્દો મારે કાને પડતાંજ મારા મનને મૂંઝવણ થાય છે અને જીવને પાર વિનાનો કલેશ થાય છે, એટલા વાસ્તે તો મારાથી કોઈની પણ સંગતિ હવે સાંખી શકાતીજ નથી. મારી મેળે એકલો બેસી રહું તેટલો વખત મારા મનને સુખ થાય છે. મને હવે દેહબુદ્ધિ અને વિષયવાસનાના વાતાવરણમાં રહેવાનું જમતું નથી. તેવા વાતાવરણમાં રહેવાને મનંગ આવે તો તેથી મારા મનને ઘણો ત્રાસ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે આશા અને મોહની જાળમાં ગૂંથવાઈ પડવાથી દુઃખમાં મારો થાય છે અને આપણી તથા દેવની વચ્ચે છેદું પડી જાય છે.

૬૬૭-અરે ઓ કાઠ જેવા દેવ ! તારા જેવાની સાથે સંબંધ મેડવો એજ મોટી ભૂલ છે અને જોટ ખાવાનો ધંધો છે. તું તો

અમારાથી આઘો રહે તેમાંજ સુખ છે; કારણકે હવે મને સમ-
જાઈ ગયું છે કે તારી સંગતિથી મને કશો લાભ તો નજ થયો,
પણ ઊલટો હું ઠગાયો છું એમ કહું તો ખોટું ન કહેવાય. દેવ-
ળિયા શાહુકારની સાથે લેણદેણ કરવાથી કશો લાભ તો જાણે નજ
થાય, પણ તેને ધીરેલી રકમનું ચઢેલું વ્યાજ વસૂલ કરવા કરતાં
તો મોત આવે તે વધારે સારું, એટલી તેની સાથે માથાઢૂટ કરવી
પડે છે. હે દેવ ! તું પણ તેના જેવોજ છે. તુકારામ કહે છે કે તારા
લક્ષ્મીને ફસાવી મારવાની તારી પ્રવીણતાને માટે તું પ્રસિદ્ધ છે.

૬૬૮-(અનુસંધાન ઉપરના અભંગની સાથે છે) હે દેવ !
તારે ખારણે તારા લક્ષ્મી ધામા નાખીને બેઠા છે. તેઓ તારા
લેણદાર છે અને તું તેમનો કરજદાર છે, છતાં તું તેમને ઠગે છે
અને ચઢેલું દેવું ચૂકવતો નથી, તે માટે તેઓ તારે ખારણે
અડંગા નાખીને તારું નામ દઈ દઈને કકળાણ કરી મૂકે છે !
અરે ઓ દેવલા ! તું રોજ જૂઠા જૂઠા વાયદા કરતો ફરે છે,
રોજ રોજ નવેસરથી કરાર કરે છે અને તેને તોડે છે; વળી કોઈ
કોઈને તું ઢંડી નાખે છે એવો તું વિચિત્ર જૂઠો, લગાડ અને દાંડ
થઈ ગયો છે ! કોઈ તારો લેણદાર લક્ષ્મી તારી પાસે પોતાને
મનગમતી વસ્તુ માગવા આવે છે ત્યારે તું તેને એકાદ ટંકનું
લોજન જમાડીને અથવા બીજા કોઈ દ્રવ્યની તૃણામાં ગૂંચવી
પાડીને તું કહીં છપાઈ જતો રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તેની
ધ્રુષ્ટિ વસ્તુ તું આપતો નથી, પણ તું હમણાં નહિ તો લવિષ્યમાં
આપીશ, એવો જૂઠો વાયદો કરીને તું તેને ઊંધું સમજાવી દે છે,
એવો તું પાકો ઠગ છે.

૬૬૯-હે દેવ ! તું ઉપર વર્ણવ્યો તેવો ઉસ્તાદ ઠગ છે, એકું
જ્યારથી મારા જાણવામાં આવ્યું ત્યારથી એતી જઈને તારા

ચરણને મેં ખૂબ ભેરથી પકડી રાખ્યા છે કે જેથી કરીને તું અગિયારા ગણી ન જાય; માટે હવે તારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારી માગેલી વસ્તુ આપવાને બદલે ગમે તેવી ખૂબ જેવી વસ્તુ આપીને પતાવટ કરી દેવાનો ભે તારો મનસૂનો હોય તો તું યાદ રાખજે કે હું તારી આપેલી વસ્તુ લેનાર નથી, અને તેને એટલા ભેરથી વળગી રહીશ કે તને જરાય હાલવા ચાલવા દેનાર નથી. અમે કરેલી તારી સેવાનું અમારું તારી આગળ લેણું નીકળે છે અને તેનો સરવાળો વધતાં વધતાં ઘણી મોટી રકમ થઈ ગઈ છે અને તે ચૂકવવાની તારી દાનત હોય એમ લાગતું નથી અને તેથી કરીને તું હવે ઘણો નફરત થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે અમારા લેણાની પતાવટ કરવા બદલ ભે તું અમને તારું સર્વસ્વ આપવા માગ્યો તો તે પણ અમે લેનાર નથી.

૭૦૦-ઠોઈની પાસેથી કરજે પૈસા લીધા હોય અથવા ઠોઈની સાથે દુશ્મનાવટ કરી હોય અથવા ઠોઈ જીવની આપણે હાથે હત્યા થઈ હોય તો તેનો બદલો બીજા જન્મમાં ચૂકવ્યા વિના છૂટકો થતોજ નથી. હે દેવ! આવો દે'સલો તે' પોતેજ તારાં જગપ્રસિદ્ધ સાઓદારા અમને સંભળાવી દીધેલો છે. તે દે'સલો તને અત્યારે યાદ છે કે નહિ? આમ કહેવાથી મને તો કોઈ વાતનો લાભ છે એમ ન સમજતો, પણ તે' તારે મોઢેથી એક વાર શું કહ્યું હતું તે વાત તને કહી સંભળાવીશ તો તેથી લોકોમાં તારી દેજેતી થશે. તે દેજેતીમાંથી તારે બચી જવું હોય અને આખી દુનિયામાં તારો જે ભવારો થશે તે ન થવા દેવો હોય તો તું મારું લેણું ચૂકવી આપ. તુકારામ કહે છે કે હવે હું જરા પણ પાછો હઠનાર નથી.

૭૦૧-અરે જો વિકુલા ! તારી આગળ હું કશું માન તો

આગનેજ નમો, એમ થિયો. જ્યોતે કોઈકમાં મારી પ્રતિબિમ્બ
વળેને કરાવીને ને આ સારૂ મનિ આપે એ વડેને પિયાર્યો? મારું
પેટ ભરવાના હેતુને આગળ કરીને મેં કરી તારી આગળ કરી
માગતી કરીજ નમો. તુકારામ કહે છે કે તારો સાથ આવીને હું
તને કરી દીવાની અદાલતમાં મરાવી ગયો નથી.

૭૦૨-ઓ દેવ ! તું ખારજો પાળેા રક્ષિત મનિના જેવો
(જોગમદોળ અને લીંગોત્પત્ત) છે ! તારી પાસે દોઢ કાંઈ
માગયા આવે છે તેને તું તારા પેવાના કરતાં પણ વધારે સદા
ચટ કરી મૂકે છે. હે હાતાર ! તારી પાસે આવનાર માણસ આવી
રીતે દુસાઈ વ્યથ છે એમ જાણીને દોઢ તારે ખારજો આવતુંજ
નથી. તું એવો છે કે તારી સાથે સંબંધમાં આવનારનો સંસાર-
વ્યવહાર ખરાબ કરી દે છે અને તેને તારા જેવો ચોખ્ખોચટ
કરી મૂકે છે. આવો તારો સ્વભાવ હું જાણું છું. તુકારામ કહે છે
કે જેની જેની આગળથી તું સેવારૂપી કરજ બ્રહ્મ કરે છે તે
જાણે તું તારી ઠગાઈનો સ્વાદ ચખાડે છે.

૭૦૩-હે દેવ ! તારી નજીક આવીને મેં તારી સાથે સંભા-
વણ કરવા માંડ્યું, પણ તેનો મને જે ઉત્તર મળ્યો તેથી મારા
મનનું સમાધાન થયું નહિ; કારણકે તારી કરણી વડે બીજાઓના
જીવને કેટલો ત્રાસ થયો છે, એ વાત જ્યારથી મારા સાંભળ-
વામાં આવી ત્યારથી મારા મનને સંતાપ થાય છે. દોઢ પણ
જાતનો ત્રાસ જે મને થઈ આવે છે, તે હું સહન કરી છું છું.
તુકારામ કહે છે કે, હે દેવ ! જે તું મને આવીજ રિયતિમાં પડી
રહેવા દઈશ તો તને તારા ભક્તોના સમ છે.

૭૦૪-સુખદિના આપનારા લક્ષ્મીના સ્વામી વિષ્ણુ છે.
મનામાં જે ચિત્તને પડેલી દીધું તો પછી એવું કયું કામ છે

દે જે મિદ્દ ન થાય ? મુખનું સ્થાન જે પાંદુરંગ છે તેમને ઓડી
દબને બીજે ત્રીજે દેહાણે શા વાસ્તે મનને વહેંચી નાખવું બેધએ ?
વૈષ્ણવોની મંડળીઓમાં આનંદથી ગાવું, નૃત્ય કરવું અને તાલ-
સૂર મુજબ હાથે તાળીઓ વગાડવી, એજ અમારું કામ છે. અનંત
બ્રહ્માંડ જેના એક રામની અંદર સમાઈ જાય એવા શ્રીહરિનેજ
અમારી અન્નમુખ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જોળા બાવિક બકતોએ
એક ઈંદના ઉપર એમા કરી રાખ્યા છે. આ ભવસાગરનેજ જ્યાં
અમે જૂઠા જાણી લીધો ત્યાં પછી અમારી આગળ બંધ અને
મોક્ષની વાસ્તવિકતા રહેલીજ નથી. તુકારામ કહે છે કે જેના
નામની છાપ મેં ધારણ કરી છે તેના બળ ઉપર બરોસો રાખીને
હું તો ચિંતારહિત થઈ બેઠો છું.

ઉપ-૬૧-તારા બાળકનું જતન કરજે એવું તે બાળકની
માતાને કહેવું પડેજ નહિ. તેના હૃદયમાં પોતાના બાળક પ્રતિ
જે સ્વાભાવિક મમતા રહેલી છે, તે મમતાજ તેને બાળકનું જતન
કરવાની ફરજ પાડે છે. જેનામાંથી હું ઉત્પન્ન થયો છું, તેને
માથેજ બધી જવાબદારી છે એમ સમજીને મારા સંરક્ષણને
માટે મારે પોતાને કશી ફિકર-ચિન્તા કરવા જેવું રહ્યુંજ નથી.
મા ઘરમાં જે કાંઈ ગળ્યું ગળ્યું ખાવાનું જનાવે છે તે બાળકને
તેની પાસે માગવું પડતુંજ નથી પણ મા પોતેજ વગર કહ્યે તેની
આગળ મૂકી દે છે. પોતાનાં છોકરાંને ખવડાવ્યા વગર પોતે
એકલાં એકલાં ખાવાથી તેના મનને કદી ચેન પડતુંજ નથી.
છોકરું શેરીમાં રમતું હોય તો જ્યાં રમતું હોય ત્યાંથી મા તેને
જોળી કાઢીને ઘરમાં તેડી લાવે છે અને રમતિયાળ બાળકને
ધાવવાનું મન ન હોય તોપણ તેને જોળામાં લઈને પોતાનાં
સ્તને વળગાડી દે છે અને ધવરાવે છે. બાળકના શરીરને જરાક
હુઃખ થયું હોય તો બાડિયામાં ધાણી શેકાય તેમ માનો છવ

કેટલું જાય છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના આગ્રહ ઉપરના મોહને દૂરથી મા પોતાના ગર્જનનાં આનંદ બહો જાય છે અને જેનાથી આગ્રહને પીડા ન થાય એવા ઉપાય કરતી રહે છે.

૭૦૬-જેની એવી (આ અંગગની હવે પછીની પશ્ચિમોર્માં પ્રાદ્યણનાં દ્વદ્વણ ગતાગ્યાં છે તેને અનુક્રમ) યુદ્ધિ ન હોય તેને પ્રાદ્યણ માનવેજ નહિ. એ વિષે વેદ-શાસ્ત્રમાં જે જે વચનો કહ્યાં છે તે વાંચીને વિચાર કરી જોવાથી તમારા રામજવામાં આવી જશે. જેને હરિનામના કીર્તનના પ્રતિ રુચિ થતી નથી, જેને વૈષ્ણવ બદ્ધોનું નૃત્ય જોવું ગમતું નથી તે પ્રાદ્યણને પેટ જન્મ્યો હોય તોપણ તે પ્રાદ્યણ તો નથીજ. તેનો જન્મ કદાચ પ્રાદ્યણના ઘરમાં થયો હશે, પણ તેની માએ જ્યારે તેને પોતાના ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હશે ત્યારે તેણે કોઈ ખરેખરા અંત્યજની સાથે સમાગમ કર્યો હશે. તુકારામ કહે છે કે આ વાતને જે કોઈ જૂઠી કહેશે તેના મોઢા ઉપર તેજ ઘડીએ કોઠ નીકળશે.

૭૦૭-કોઈ માણસ ભલે જાતનો મહાર (અંત્યજ) હોય, પણ ઉપરના અલંગમાં કહી તેવી તેની વર્તાણુંક હોય તો તે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રાદ્યણજ છે એમ માની લેવું. જે સરળભાવે રામ-કૃષ્ણ નામનો ઉચ્ચાર કરે છે અને શ્રીહરિની શ્યામગ મૂર્તિની પોતાના મનમાં સ્થાપના કરે છે તે પ્રાદ્યણજ છે. શાંતિ, ક્ષમા દયા વગેરે સાર્વિક વૃત્તિઓરૂપી આભૂષણ જે પોતાના અંગ ઉપર ધારણ કરે છે અને કોઈ વિશેષ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તોપણ જેની સ્થિરતાનો અને ચિત્તના સમતોલપણાનો ભંગ થતો નથી અને જેણે કામક્રોધાદિ પદ્ધિઓને પોતાના અંતઃકરણમાંથી હાંકી કાઢ્યા છે તે માણસ, તુકારામ કહે છે કે પ્રાદ્યણજ છે એમ માની લેવું.

૭૦૮-કેટલાક લોકો પોતાની આસપાસ શિષ્યોનું મંડળ જમાવે છે અને પોતે તેમના ગુરુ બની જઈને લોકોમાં ગુરુ-મહારાજ તરીકે પોતાને ઝાળખાવતા ફરે છે, તેમને પૂંછડા અને ચાર પગ પિનાની મનુષ્યની આકૃતિવાળા કૃતરાજોજ લાણવા. પરશ્રીગમન અને મધપાન એવાં પાશવિક કૃત્યોનોજ તેઓ જગતમાં પ્રચાર કરે છે, તુકારામ કહે છે કે તેમણે અધોગતિએ જવાની બાબત દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધેલો હોવાથી તેઓ હવે એ વિષયમાં નિશ્ચિન્ત થઈ બેઠા છે અર્થાત્ હવે તેમના મનમાંથી અધોગતિનો ભય જતો રહ્યો છે.

૭૦૯-જેના ઘરમાં બે બાઈડીઓ હોય તેના ઘરમાં પાપનોજ વાસો છે એમ લાણવું. જેને પાપનાં દર્શન કરવાં હોય અથવા પાપની પ્રાપ્તિ કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે બીજે કોઈ કેકાણે શોધ કરવાને બદલે બે બાઈડીઓના ઘણીને ઘેરજ જઈને બીભા રહેવું. ત્યાં તેમને પ્રત્યક્ષ પાપનાં દર્શન થશે. આ બાબતમાં બીજે-ત્રીજે વિચાર કરવાનું પ્રયોજનજ નથી. જે રાજ રાજ અસત્ય બોલે છે તે પાપને ઉત્પન્ન કરનારી પાપની ખાણ સમાનજ છે. જે પોતાને મોટેથી હંમેશાં સત્ય વચનજ બોલે છે તે સર્વ પ્રકારના મુખથી પરિપૂર્ણ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે લાભ અને હાનિ એ બેઉ અનુક્રમે સત્ય અને અસત્ય બોલનારાની સાથેને સાથેજ રહે છે.

૭૧૦-ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય એવો છે કે સંચિત કર્મનો નાશ થઈ શકે છે, પણ તેમ કરવાને માટે મારા વિહોળાના ચરણોનું વારંવાર મનની અંદર ધ્યાન કરતા રહેવું જોઈએ. તેમ કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારના પાપનો સંસ્પર્ગ રહેવા પામતો નથી; વળી આટલે રહેતે વળી જઈને જીલા પડવાનો પ્રસંગ પણ આવતો નથી. તુકારામ કહે છે કે વિહોળાનું ધ્યાન એવું છે કે તે પાપના મેલને તથા તાપના બગાડને દૂર કરવા દેતુંજ નથી.

૭૧૧-સંતોની પાસે જવું થાય ત્યારે જાળ મર્યાદાપૂર્વક વર્તન કરવું જોઈએ. તેવું ન કરવાથી અને તોછડાઈ ભરેલું વર્તન કરવાથી ભારે દાનિ થાય છે. સ્વેચ્છાચારી હોઢો બોલે છે ત્યારે ગધેડાં ભૂંડતાં હોય એવું બોલે છે અને તેનું કૃણ તેમને આખરે તેમની પીઠ ઉપર ચમકડનો અપાટો પડે છે ત્યારે મળી રહે છે. જેઓ વળતને ઝોળળે નહિ તેઓ મૂર્ખ અને આવળા છે. આવા અવળી મતિવાળા હોઢોને તેમના અવશુભને યોગ્યજ નહારી પદવી મળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તેમના બધાજ ગાળા વ્યર્થ ન્તય છે; અર્થાત્ નાનાં છોડરાંને મળનો વેગ આવ્યો હોય તે વળતે તેમની શુદ્ધ અવાજ કરે તેવુંજ તેમનું બોલવું પણ ગંદું છે.

૭૧૨-હે મારા મન ! જો તારે ઢોઢને મળવુંજ હોય તો ફક્ત સંતોનેજ મળજે અને બીજી બધી વાતોને તું છોડીજ દેજે; કારણકે તે સંતોના સર્વ ભાવોનું એક માત્ર પાત્ર અથવા વિષય દેવજ છે. તેઓ બીજી-ત્રીજી બાળતની ચર્ચા કરતાજ નથી. ઓ મારા મન ! જો તને ઢોઢની સોળત કરવાનો ભાવ થાય તો સંતોનીજ સોળત કરજે; બીજી-ત્રીજી વાતમાં માથું મારીશજ નહિ. ઓ મારા મન ! તારે ઢોઢ મંડળીમાં જઈને બેસવું હોય તો સંતોની મંડળીમાંજ જઈને બેસજે, એ સિવાય બીજી વાતની ઇચ્છા કરીશ નહિ. ઓ મારા મન ! તારે કહી જવાની ઇચ્છા હોય તો જ્યાં સંતો રહેતા હોય તે ગામમાંજ જજે; કારણકે ત્યાં જવાથી તને વિશ્રાન્તિ મળશે. તુકારામ કહે છે કે સંતો તો સુખના સમુદ્રસમાન છે. તેમનો આશ્રય લઈને, હે મારા મન ! તું નિરંતર તૃપ્ત રહેજે.

૭૧૩-સંતોના રહેઠાણમાં ભગવત્પ્રેમનો સુકાળ હોય છે. ત્યાં દુઃખ, કલેશ ઇત્યાદિ લેશ માત્ર પણ હોતાં નથી. એવે ઠેકાણે

હું સિખારી જાનીને રહેવાની ઇચ્છા રાખું છું' અર્થાત્ તે સંતોની પાસે જે પ્રેમરૂપી ધન છે તેની મને થોડીક ભિક્ષા મળે, એવું હું ઇચ્છું છું. સંતોના ગામમાં જે ધન છે તેનું પાત્ર એક વિઠ્ઠલ છે-અર્થાત્ તેઓ નિત્ય વિઠ્ઠલનું જ સેવન કરે છે. સંતજનો નિત્ય કીર્તનરૂપી અમૃતનું જ સોજન કરે છે. સંતો દરરોજ ઉપદેશરૂપી જાળરમાં પ્રેમાનંદની ખરીદ અને વેચાણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે ત્યાં આગળ આ સિવાય બીજો કયો વ્યવહાર છેજ નહિ અને એટલા માટે તો મને ત્યાં ચાલક થઈને રહેવાનું મન થાય છે.

૭૧૪-સંતોની સંગતિથી દેવને શુભ થાય છે, તેટલા વાસ્તે તો દેવ તેમની સેવા કરે છે. મારો તે એવડો શો અધિકાર છે કે હું તે સ્થળના મહિમાનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરી શકું ? નિર્ગુણ-નિરાકાર દેવ સગુણ અને આકાર જાનીને સંતોનું પૂજન કરે છે અને તેમને નમસ્કાર કરે છે ! તીથો તો લોકોનાં પાપનું હરણ કરવાથી મેલાં થઈ ગયેલાં છે, તેથી કરીને તેઓ ફરીથી પવિત્ર થવાને માટે સંતોના ચરણોના સ્પર્શની ઇચ્છા રાખે છે. સંતોની આવી યોગ્યતા હોવાને લીધે તેમની સરખામણીમાં અષ્ટ મહા-લિદ્ધિઓ શા હિસાબમાં છે ? તેમની આગળ સામે મોઢે બોલવાની પણ કોઈની હિમ્મત ચાલતી નથી. તુકારામ કહે છે કે સંતો જળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તોપણ તેઓ વિઠોળાના ચરણમાંજ પોતાની જાતને અમર્યા દે છે અને ત્યાંજ નિવાસ કરીને રહે છે.

૭૧૫-જે કોઈ અમારું કહેણ માનશે તે અગને શું આપી દેવાનો છે અને નહિ માને તે અમારું કાઢી પણ શું લેવાનો છે ? સર્વ ઉપાધિરહિત વિલક્ષણ વિઠ્ઠલ સર્વભૂતમાત્રમાં એકના એકજ છે. તે અમારા મનની અંદર ગમે તે પ્રકારે રહે એટલે વાતું થયું. માણસના હાથમાં તો કાંઈજ નથી અને છતાં તે જૂઠા જાણો

કયાં કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! મારી ઠોઠ નિંદા કરે કે ઠોઠ સ્તુતિ કરે, તે નિંદા અને સ્તુતિ બેઉ મારી પાસેન રહેતાં તારી પાસેજ રહે છે.

૭૧૬-હે દેવ ! ભક્તોએ પોતાના ભાવના બળથી તને કેવો નાનો સરખો બનાવી દીધો છે ? તારા ધ્યાનનું વર્ણન પૂર્વેના સંતજનો કરી ગયા છે તે ધ્યાન, હે કેશવ ! હે મારાં મા અને બાપ ! તું મને કૃપા કરીને શીખવી દે. પછી હું મારી આંખ ભરીને તને નિહાળ્યા કરું, મારા હૈયાની વાતો બધી તારી આગળ ઠાલવી દઉં અને તારા ચરણને પ્રેમાલિંગન દર્શને વળગીજ રહું, તારા ચરણ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને તારી સામે બેઉ હાથ જોડીને ઊભોજ રહું. તુકારામ કહે છે કે મારી આ વાસના ઘણીજ ઉત્કટ છે, એટલા માટે હે નારાયણ ! તું તેને પૂર્ણ કર.

૭૧૭-હે દેવ ! પુરાણોમાં કહ્યું છે કે તમે ઘણા દયાળુ છો. આ વચન મારા સરખા વિષયીને માટે ઠીકજ કહ્યું છે. આટલી એક બાબતને યાદ કરીને તારાં બીજાં રહસ્ય મારે કવી રીતે જાણી લેવાં તેનો એકદે ઉપાય મને સૂઝતો નથી. મને એક શબ્દ પણ પૂરો પાંશરો બોલતાં આવડતું નથી; એટલા માટે તો હું સર્વતોલાવે તારે શરણે આવી પડ્યો છું. મારા ઉપર કૃપા કરવી એ તારે માટે તો બહુજ જૂજ જેવું કામ છે, પણ તેથી કરીને મારો ઘણો શ્રમ બચી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તું જો મને તારું શ્રીમુખ જોવા દે તો તેથી મારી આંખોની ભૂખ લાગી જાય.

૭૧૮-હે દેવ ! હું મન, વાણી અને કર્મથી સર્વતોલાવે તારે શરણે આવ્યો છું. તારા સિવાય મારા મનને બીજું કશું ગમતુંજ નથી; અર્થાત્ મારી તમામ વાસનાઓ એક તારા ચરણો આગળજ સ્થિર થઈને પડી રહી છે. તારા સિવાય મારા જીવનું ભારે

અંકટ કોણુ નિવારો ? હું તમારો દામ પડું, તેથી કરીને તમે મારા કળી છો. તમારો ને મારો આંધો અંગ્રંધ પૂર્વકાગ્રથી આદ્યોજ આંધે છે. તુકારામ કરો છે કે હવે અમારું લોહું તારી આગળ ધણા વખતથી ચઢી ગયું છે, તેનો દિશાળ કરવાને સારુ અમે તારે બારણે અડંગા નાંખીને પડ્યા છીએ; એટલા માટે હવે તો તારે અમને મળવું જ જોઈએ.

૭૧૬-(ઉપરના અભંગમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે) આવી વાત સંતોને મોઢથી મેં મારે કાને સાંભળી હોય એવું મને યાદ છે. તે હકીકત એવી છે કે સંતોએ મને દહી રાખ્યું હતું કે પાંડુરંગે તને પોતાનો દરી લીધો છે. આવું સાંભળીને મારા જીવને ધીરજ વળી. હવે મને તેમ કરીને મને તમારા મુખડાનું અને તમારા ચરણોનું દર્શન થશે એવી ભારે આશા મારા મનમાં ઉદય પામી છે. આ બાબત મારા મનમાં એવો દૃઢ વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે મેં બીજાં સાધનો કરવાનું જ છોડી દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે (અભંગમાં કહ્યા પ્રમાણે) સંતોને મોઢથી આવી વાત સાંભળ્યા પછી હું હવે તરીને પાર ઝીતરીજ ગયો એવો મારા મનમાં વિશ્વાસ જામી ગયો છે.

૭૨૦-ઓ વિઠ્ઠલ ! બ્રહ્મોત્તું કામ કરતાં તને શું બાર પડી ગયો કે તું બીમા નદીને કિનારે કેટ હાથ દબને જીભોજ રહ્યો છે ? ઓ મારાં માને બાપ ! તું બલે દૈત્યોને માટે નેવો હોઈશ, પણ અમારે બ્રહ્મોને સારુ તો તું છે, દયાળુ છે. અમારાં કામ કરી કરીને તું ધણો થાદી, એમ લાગે છે. તું સીરસાગરનો વાસી હતો તે પૃથ્વી બરાઈ મધ, એમ જાણીને તે જોવાળને ઘેર તુકારામ કહે છે કે હે હેવ ! તને પદ્મપુરમાં

કરી રાખ્યો છે; કારણકે તું ભાવના બળને વશ થઈ જાય છે.

૭૨૧-અકસ્માત રીતે વિઠ્ઠલનું નામ મોઢામાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે મોઢું મીઠું થઈ જાય છે, પેટ ભરાઈ જાય છે અને પાપની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. અરે સૌ લોકો! તમે આ મારી વાત સાચીજ માની લેજો; કારણકે અબમિલ ગમે તેવા મહાપાતકી આંડાળ હોય, તો પણ દેવે પોતાના નામની ખાતર તેનો ઉદ્ધાર કરી દીધો હતો. 'ગોવિંદ! ગોવિંદ!' એવું નામ મોઢેથી વારંવાર ઉચ્ચારવાથી મન આનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે અને બધો વખત ચિત્ત સમાધિસ્થ બનીને આનંદમાં મગ્ન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ આકૃતિ વિનાના છે, છતાં તે સાકાર બની જાય છે, એ વાત અનુભવીઓ જાણે છે; અને જેમને દેવના રૂપની રૂપડા હોય છે, તેઓ તે રૂપને શોધી કાઢે છે.

૭૨૨-સૂરજ, દીવો અને હીરો વગેરે તેજસ્વી પદાર્થો બીજા દૃશ્ય પદાર્થોના ઉપર પોતાનો પ્રકાશ નાખીને તેમનું પ્રકાશન કરે છે; પણ આંખે ન દેખી શકાય એવું વિઠોળાનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેનું દર્શન તો દોષ સંત કરાવી દે ત્યારે થાય. એવા સંતોનો મહિમા બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પૂરો સમજી શકતા નથી તો પછી મારા સરખો પામર જન તો તેનું વર્ણન કરી શકેજ શી રીતે? અંદર પોતાની શીતળતા વડે તપી ગયેલાં શરીરને શાંતિ આપે છે, પણ ત્રિગુણ જનિત અંતાપને દૂર કરવાની શક્તિ અંદરમાં નથી. તે તો એકલા સંતોજ કરી શકે છે. પુત્રને જન્મ આપનાર તેનાં માતૃપિતા તેનું લાલનપાલન કરે છે, પણ પુત્રને જન્મમરણના દ્વંસમાંથી છોડાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં હોતું નથી. તે કામને દેવદા સંતોના સમાગમ વડેજ વિદ્ય થઈ શકે છે. વળી નિઃકલ્મ વડે બુદ્ધનું નિવારણ થાય છે પણ તેનાથી જન્મના

હું ખુબું નિવારણ થઈ શકતું નથી. તે તો સંતોનાં વચનોજ કરી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે સંતો બોલાવે કે ન બોલાવે તોપણ તેમના નિમંત્રણની વાટ ન લેતાં શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમની પાસે જવું.

૭૨૩-હે સૌ મનુષ્યો! તમે તમારે મોઢથી 'હરિ! હરિ!' એવો ઉચ્ચાર કરો. તેમ કરવાથી તમામ માયાજાળનો નાશ થઈ જશે. એક હરિચિંતનને બાંદ કરીને બીજાં-ત્રીજાં સાધનોના ગરબડ ગોટાળામાં પડતાજ નહિ. એમાં ઘણી ઘણી ગૂંથવણો છે. તુલસીનું પાન અને જળ કૃષ્ણાર્પણ કરવાની ભાવના સહિત ભગવાનને અર્પણ કરો અને હાથ બેડીને 'હું પતિત છું,' 'હું પતિત છું' એવું ભગવાનને વારંવાર દહ્યા કરો. તુકારામ કહે છે કે હરિ તો કૃપાના સાગર છે, તેથી કરીને તે પોતાના નામને ખાતર તમને ભવસમુદ્રની પાર ઉતારી દેશે.

૭૨૪-(અગાઉના કોઈ અભંગમાં જેનું વર્ણન કર્યું છે એવા કુળમાં-આવું અતુસંધાન સમજી લેવું) આવા કુળમાં જે પુત્ર જન્મ પામણુ કરે છે તે પોતાના પૂર્વજોને અધોગતિએ ઘસડી લાય છે. રોજરોજ ચાડીચૂગલી કરવી, ચોરીઓ કરવી, ગાળા-ગાળી કરવી, એવાં હુદ્દા કર્યોજ જેનો રોજનો વ્યવસાય છે, એવા માણસના સંસર્ગથી પૃથ્વી પણ પીડાય છે અર્થાત્ આવા હુદ્દનો ભાર પૃથ્વી સહન કરી શકતી નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા માણસ કૃતરા સમાન છે અને તેમણે પોતાનો આખો જન્મારો એજે શુભાચ્યો છે.

૭૨૫-પોતાની પાસે પૈસા હોય તે છતાં મારી પાસે કાંઈજ નથી એવું કહીને જે બીજાની આગળ લીજા માર્ગ છે અને સારા માણસોને ત્રાસ આપે છે, જેઓ બદ્ધિનો ટાંગ કરે છે અને કામ કરવામાં ઠેચરાઈ કરે છે, અને તેમ કરીને પોતાના શરીરની

શક્તિને નિરુપયોગી કરી મૂકે છે અને એ રીતે પાને ખાટા હાડકાં ના જાળી જઈને લોકોનાં માર અને અપમાન સહન કરે છે; વળી જેઓ રસ્તામાં દેવની મૂર્તિઓ ગોડનીને પૂજન-અર્ચનની દુકાન માંડીને પાઈ પેસો ઉઘરાવે છે અને પયારાના દેવની પૂજતા તમાશા જતાવતા કરે છે; તુકારામ કહે છે કે એ બધાજ વાંદર-આળા છે અથવા તો છીનાળ જાઈડીનાં નજરાં જરાજર છે.

૭૨૬-અરે મારા બાપલાઓ ! હવે તમે આવધાન થઈ જાઓ. તમારી કામકોથાદિ વૃત્તિરૂપી તમારા દુસ્મનેા અત્યારે ઉંઘતા પડ્યા છે તે ક્ષણનો લાભ લઈ લો અને તેમની નજર ચૂકવીને તમે દેવની પાસે દોડી જાઓ. હવે પછીના અવતારમાં તમારે ભારે કષ્ટ વેઠવું પડશે તે તમે જાણો તો છો છતાં શા માટે ભૂલી જાઓ છો ? અરે મારા બાપલાઓ ! તમારું આયુષ્ય જે હજી બાકી છે તેને લોક-વ્યવહારમાં ખરચી નાખતા નહિ એવું હું તમને વારંવાર કહ્યા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે આ પ્રપંચની અંદર ફસાઈ પડીને કેટલા કેટલા લોકો દુઃખી થઈ ગયા તે તમે જાણો છો છતાં શા માટે તેનો ભય રાખતા નથી ?

૭૨૭-હે સૌ મનુષ્યો ! જો તમારું મૂળ સુદલ સલામત છે તો પછી તેના ઉપરનો નફો મેળવવાનું કામ તો ઘણું સહેલું છે. તમારા હૃદયમંદિરમાં રહેલા ભાવની ગાંસડીના ઉપર એવી મજબૂત ગાંઠો વાળી દેજો કે જેથી કામકોથરૂપી બહારથી આવનારા ચોર લોકોના હાથમાં તે આવેજ નહિ. આવી રીતે તમારા ઉચ્ચ ભાવોનું રક્ષણ કરજો. આ કામ ઘણુંજ સૂક્ષ્મ અને હોશિયારી રાખીને કરવા જેવું છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના અંતઃકરણમાં કપટરૂપી ફાંસો રાખવો અને બહારથી સાધુપણનો દંભ કરવો એ ઘણુંજ ખરાબ છે.

૭૨૮-હું માન સ્વાનુભવથી આ સાક્ષી છે અને આ નદારું છે એ બરાબર સમજી જાઉં છું; અને તેમ છતાં હું આરા અને નદારા બેઉનો માત્ર સાક્ષીરૂપ રહું છું. આમ દોવાળી મારી પાછળ આવનારાં અને મારી આગળ આવનારાં વ્યક્તિઓનાં શુભ અને અશુભ બેઉ મારા મનના ઉપર કશી અસર કરી શકતાં નથી. આ ગામની વરની ખરાબ છે એવું ક્યારે હું જાણતો હોઉં અને છતાં તે ગામમાં જાઉં તો પછી દુઃખ વેઠવુંજ પડે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે રસ્તે જતાં આપણું રક્ષણ કરીને આપણને ક્રોધક્રુશળ પહોંચાડી દેનાર દેવની પાસે જવું એજ હોવાજીવું ઠામ છે.

૭૨૯-અમને અમારા મૂળ મુકામ ઉપર ક્રોધક્રુશળ પહોંચાડી દો એવું તમે દેવને કહી દેજો. જેના મનમાં જેવો ભાવ તેની સાથે તેવું વર્તન કરવું એવો દેવનો સ્વભાવ છે. જેમનો ભાવ ખોટો છે તેમને કળ પજુ તેમના ભાવના જેવાંજ મળી રહે છે, એટલા માટે હું દેવની આગળ જરા પજુ લેદભાવ રાખનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે દેવ તો ખરેખર મનની વાત જાણે છે અને મનની અંદરની ભાવનાનેજ પસંદ કરે છે.

૭૩૦-નાટકો, તમાશાઓ અને ભવાઈઓ (જેમાં રામલીલા અને રાસલીલાની ગણના થઈ શકે)માં સ્ત્રીઓનો વેશ લેનારા નટ લોકો, જેઓ પોતાનાં પેટ ભરવાને માટે આ બધા ચાળા કરે છે તેમના ખેલ જોવા જશો નહિ. તેઓ તમારા પૈસા હરી લે છે અને તેના બદલામાં તમને તેમનાં પાપ આપે છે. લોકોનાં નાટકો વડે દેવલીલાનું જ્ઞાન થતું નથી. કોઈ વૃષ્ણ સંહિત હરિનો બક્ષત દેવલીલાનું નાટક અથવા ત્યારે તે અવજી કરવામાં ખાસ પુણ્ય છે. નાટકી ભવૈયુ

ગોપીનો વેશ લઈને વસ્ત્રહરણ-લીલા ભજવી જતાવે તેવી રામ-લીલાઓ જોવા જનારને પોતાની સગી માની સાથે જરૂર કંઈક પાપ લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે એટલું તો જુઓ કે જે માણસ પોતે ભક્તિરહિત છે તે તમને ભક્તિનો રસ શ્રી રીતે અળાડવાનો હતો? તે તો તમને વિષયરસમાં જ ઘસડી લઈ જશે.

૭૩૧-આજ દિન સુધી અવિદ્યાના જંગલોમાં રવડી રવડીને હું ઘણું જ કष्ट પામ્યો છું; એટલા માટે વિશ્રાન્તિના દેનારા હે વિદેહા ! હવે તો મને તમારા ચરણના ઉપર માઝું મસ્તક મૂકવાની રજા આપો, જેથી કરીને મારાં તમામ દુઃખનો, કલેશનો પરિહાર થઈ જાય. આજ સુધી મેં દુઃખ વેઠવામાં કસર નથી રાખી. મેં કાલાવાલા પણ ઘણા કર્યા. તુકારામ કહે છે કે મેં તારે સાઝ આટલી જાધી ઉત્કંઠા રાખી છે.

૭૩૨-હે દેવ ! તારા ઉપર અમારી સત્તા ચાલે છે તેથી કરીને અમારે જે જોઈએ તે તારી પાસે માગી લેવું એ અમારો ધર્મ તેં મંજૂર કર્યો છે; માટે હવે હે દેવ ! તું હવે તારા ચરણ એકસરળા ગોઠવીને અમારી સન્મુખ બિલો થઈ જા. હું તને ઘડી વાર નીરખી લઉં ત્યાંસુધી હું તને જરા પણ હાલવા ચાલવા દેનાર નથી. તું તારી જગ્યાએ જ બિલો રહેજે. જરા પણ આવો જાયતો નહિ. હું તને જરા પણ નવરો પડવા દેનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે તારી સાથે મારે જે કરવું હશે તે હું કરીશજ.

૭૩૩-હે દેવ ! હમણાં હમણાં મને તારી મુલાકાત થતી નથી એવી સ્થિતિ બિખી થઈ ગઈ છે. આથી કરીને દેવામોરા પ્રદ્યુમ્નનું પ્રતિપાદન કરવું એ તો નકામું જ છે, એટલા માટે મને એવું લાગ્યા કરે છે કે મારે દોઢની પણ ગંગતિ કરવી નહિ અને દોઢની સાથે કશું બોલવું પણ નહિ. હું અસંગ છું.

એવું સમજીને મારે હવે કોઇને દર્શન નજ દેવું એવો તમે વિચાર કરી બેઠા છો અને તેથી મને દર્શન દેતા નથી? તુકારામ કહે છે કે મને તમારા દર્શનની એવી રહ લાગી છે કે તેથી કરીને મારા મનમાં વારે ઘડીએ એની એજ અભિલાષા થઇ આવે છે.

૭૩૪-હો દેવ! તારી પાસે જે છે તેજ હું માશું છું. હું તારા જેવો ક્રિયાબ્રહ્મ થઇ ગયો નથી કે જેથી કરીને પોતાની પાસે અમુક વસ્તુ હોય અને તે છતાં પણ હું કોઇને ન આપું. આપું જે તમારું રહસ્ય છે તેને શુભજ્ઞ રાખજો, લોકોમાં જાહેર કરી દેશો નહિ. મને તો એજ નીતિ ઉત્તમ લાગે છે; કારણકે તમારા સરખા મોટા લોકનો આવો શુભ પ્રકટ કરવો પણ શી રીતે? હો ગોપાળ! એકને જેમ તમે કાંઇક આપી દીધું તેમ વળી બીજાને પણ આપવું જોઇએ એ તમારો રિવાજ તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો? તુકારામ કહે છે કે તમારા આવા શુભ હજી લોકોમાં જાહેર થઇ ગયા નથી ત્યાં સુધીમાં તમારે તમારી મોટાઇ જાળવવી હોય તો જાળવી લેજો.

૭૩૫-હવેથી મેં દેવની સાથેના મારો સંબંધ તોડી નાખ્યો છે; કારણકે એના મોઢા સામું જોઇને એને બરાસે બેગી રહેવાથી કાંઇ દહાડો વળે એમ નથી. આજથી હવે દેવ જેવા હોય તેવા તેમને ખરી રહેવા દો. એમના વિષે વિચાર કરવાથી ચિન્તા ઘટવાને બદલે ઊલટી વધતી જાય છે. મેં અત્યાદ્ય સુધી તેને જે કાંઇ દર્શું તે બધું જ વ્યર્થ ગયું એટલે હવે હું અને દેવ બેઉ એકબીજાથી આઘા ને આઘાજ રહેવાના તુકારામ કહે છે કે મારી પાસે પૂરતી ધીરજ છે.

૭૩૬-અમારી જાળતમાં દેવનું જોર ક્યાં સુધી ચાલવાનું છે? અને અમારો જીવ તેને અર્પણ કરી દીધો છે અને તેમ

ગોખીનો વેશ લઇને વસવરણ-લીલા ભજની જતાવે તેથી સસ-
લીલાઓ જોયા જનારને પાતાની ચાખી માની સાથે જરકમ
કયાંયું પાપ લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે એટલું તો બુદ્ધિ
કે જે માણસ પોતે બહિરહિત છે તે તમને બહિનો રસ શ્રી રીતે
ચળાડવાનો હતા? તે તો તમને વિગયરગમાંજ ઘસડી લઈ જશે.

૭૩૧-આજ દિન સુધી અવિદ્યાના જંગલોમાં રવડી રવડીને
હું ઘણુંજ દુષ્ટ પામ્યો છું; એટલા માટે વિશ્રાન્તિના દેનારા હે
વિઠેળા! હવે તો મને તમારા ચરણના ઉપર મારું મસ્તક મૂક-
વાની રજા આપો, જેથી કરીને મારાં તમામ દુઃખનો, કલેશનો
પરિહાર થઈ જાય. આજ સુધી મેં દુઃખ વેઠવામાં કસર નથી
રાખી. મેં કાલાવાલા પણ ઘણા કર્યા. તુકારામ કહે છે કે મેં
તારે સારૂ આટલી જમી ઉત્કંઠા રાખી છે.

૭૩૨-હે દેવ! તારા ઉપર અમારી સત્તા ચાલે છે તેથી
કરીને અમારે જે જોઈએ તે તારી પાસે માગી લેવું એ અમારો
ધર્મ તે મંજૂર કર્યો છે; માટે હવે હે દેવ! તું હવે તારા ચરણ
એકસરળા ગોઠવીને અમારી સન્મુખ બિલો થઈ જા. હું તને ઘડી
વાર નીરખી લઉં ત્યાંસુધી હું તને જરા પણ હાલવા ચાલવા
દેનાર નથી. તું તારી જગ્યાએજ બિલો રહેજે. જરા પણ આવો
જસતો નહિ. હું તને જરા પણ નવરો પડવા દેનાર નથી. તુકારા-
મ કહે છે કે તારી સાથે મારે જે કરવું હશે તે હું કરીશજ.

૭૩૩-હે દેવ! હમણાં હમણાં મને તારી મુલાકાત થતી
નથી એવી સ્થિતિ બિલી થઈ ગઈ છે. આથી કરીને કોરામોર
પ્રહસાનનું પ્રતિપાદન કરવું એ તો નકાસુંજ છે, એટલા માટે
મને એવું લાગ્યા કરે છે કે મારે કોઈની પણ સંગતિ કરવી
નહિ અને કોઈની સાથે કશું બોલવું પણ નહિ. હું અસંગ છું.

૭૩૬-વૈષ્ણવ-ભક્તો અમારા પ્રાપ્ત છે. પછી અમે સંસારના પ્રતિ નજર કરીએજ શા માટે? અમારો તો જાણજ સમય પ્રદાનદમાં વ્યતીત થાય છે અને જો પ્રદાનદના રવાદની અભિરુચિ પટે અમારું હૃદય પરિપૂર્ણ થઇ ગયું છે. અમારા સચિદ્રિવસ એવા આનંદમાં આદ્યા જાય છે કે ચિન્તા તો અમારા સ્વપ્નમાં પણ અમે અનુભવતા નથી. તુકારામ કહે છે કે અમારી હરિ-ભક્તોની મંદળીને પ્રદરસનાં જોજન મળી રહે છે.

૭૪૦-અદ્યા જો વિકૃતા! તું આવ, આવ એવું હું તને વારંવાર કહાજ કરું છું. તું જેમજ સમજી લેજે કે તને જોવાને માટે મારા પ્રાણને તાલાવેલી થયા કરે છે. હું તારાથી વિખૂટો થઈને આ સંસારની ઝાડીમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો છું. આવું છે તો પણ મું હજી વિલંબ શા માટે કરે છે? જો મારી માવડી! તારા જાળકને આમ તજી દેતાં તને લોકલગ્નતનો પણ કયો વિચાર નથી આવતો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તે મને તારાથી વેગળો કરી રાખ્યો છે તેથી મારા જીવને અત્યંત તાલાવેલી થયા કરે છે.

૭૪૧-મારા પોતાના ગામમાં કોઈ વૈષ્ણવ-ભક્ત મારી નજરે પડતો નથી, એવા રૂઢાનમાં મારે એકલાને હજી કેટલો વખત કાઢવો પડ્યો? એટલા માટે તો મને કોઈ અહીંથી જોલાવી લઈ જાય-તેની હું વાટજ જોયા કરું છું; કેમકે તેથી મને કહાચ કોઈ જીવજન મિત્રનો મેળાપ થઈ જવાની આશા રહે છે. હું ચારે દિશાએ નજર ફેરવું છું તો મારી આંખની સામે પુરુષસ પથ-રાયેલું-જેઉં છું. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! આ વાત તને કોઈ દહેજુંજ નથી તેથી મને તો તારી ફિકર થયા કરે છે.

૭૪૨-પ્રપંચની જાળની અંદર ગૂંચવાઈ પડેલા લોકોને જુઓ. તેઓ એવા ભાનભૂલા થઈ ગયા હોય છે કે તેમને પોતાની

કરીને તેને અમારા હૃદયની અંદર ધારણ કરી રાખ્યો છે, એટલા માટે તેનો અમને મેળાપ નહિ થાય ત્યાંસુધી તેને છોડનારજ નથી. અમે એવા છીએ કે જેની પાછળ પડ્યા હોઈએ તેનો મેળાપ થતા સુધી તેનો દેડો છોડીએ નહિ અને પાછાં પગલાં કરીએ પણ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! અમે તારી સન્મુખ થવાને સાડા ઉપર કદ્યા પ્રમાણે કલ્પના કલ્પ સુધી સતત ચેષ્ટા કરતાજ રહીશું.

૭૩૭-હે દેવ! પૂર્વકાળના સંત પુરુષો જે કહી ગયા છે તેનો તાળો મેળવીને અર્થાત્ તદનુસાર સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત કરીને હું બોલું છું; આથી કરીને મારા મનની અંદર શંકા ભય આદિને સાડા અવકાશજ નથી રહેતો. હે દેવ! તું તો અનેક જીવોની જનેતા છે અને અતિશય દયાળુ છે. આથી કરીને જ્યારે તારા લક્તો તારી આગળ આવીને પોતાની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરવા માટે કચ-કચાટ કરી મૂકે છે ત્યારે તું તેમના મનનો ભાવ સમજી જઈને તેમના મનનું સમાધાન કરી દે છે. અનેક લક્તોના તેમના પ્રત્યેકના ભાવને અનુસરીને તું તેમને ખાવાનું આપે છે અને ભારે કૌતુક સહિત તું તેમને રમાડીને રીઝવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે આ તારું છું રહસ્ય હું જરાજર જાણી ગયો છું, તેથી તો મારા મનને ખાત્રી છે કે હું જે કાંઈ શ્રમ કરીશ તે કદી વ્યર્થ તો જવાનોજ નથી.

૭૩૮-હે દેવ! મેં તનેજ પકડી લીધો પછી મારાં પ્રારબ્ધ કર્મના ભોગ ક્યાં રહ્યા તે કહે તો ખરો? હવે કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ મારા માર્ગમાં રહ્યોજ નથી. તારા સ્મરણરૂપી બીજનું આતું ફળ પેદા થઈ ચૂક્યું છે. તારા-સ્મરણ ચિંતનને પ્રતાપે ચિંતા રહેજ શાની? તુકારામ કહે છે કે તારા ચરણની કૃપા વડે મારો સંસારનો જ્ઞાન ટળી ગયો છે.

૭૩૬-વૈષ્ણવ-ભક્તો અમારા સખા છે: પછી અમે સંસારના પ્રતિનિધર કરીએજ શા માટે? અમારો તો ણધોજ સમય બ્રહ્મા-નંદમાં વ્યતીત થાય છે અને એ બ્રહ્માનંદના સ્વાદની અભિરુચિ વટે અમારું હૃદય પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે. અમારા રાત્રિદિવસ એવા આનંદમાં આદ્યા લાય છે કે ચિન્તા તો અમારા સ્વપ્નમાં પણ અમે અનુભવતા નથી. તુકારામ કહે છે કે અમારી હરિ-ભક્તોની મંડળીને બ્રહ્મરસનાં લોજન મળી રહે છે.

૭૪૦-અદ્યા એ વિકૃતા! તું આવ, આવ એવું હું તને વારંવાર કહ્યાજ કહું છું. તું એમજ સમજ લેજે કે તને જોવાને માટે મારા પ્રાણને તાલાવેલી થયા કરે છે. હું તારાથી વિખૂટો થઈને આ સંસારની ઝાડીમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો છું. આવું છે તો પણ તું હજી વિલંબ શા માટે કરે છે? એ મારી માવડી! તારા બાળકને આમ તણ દેતાં તને લોકલગ્નનો પણ કશો વિચાર નથી આવતો? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તેં મને તારાથી વેગળો કરી રાખ્યો છે તેથી મારા જીવને અત્યંત તાલાવેલી થયા કરે છે.

૭૪૧-મારા પોતાના ગામમાં કોઈ વૈષ્ણવ-ભક્ત મારી નજરે પડતો નથી, એવા સ્થાનમાં મારે એકલાને હજી દેટલો વખત કાઢવો પડ્યો? એટલા માટે તો મને કોઈ અહીંથી બોલાવી લઈ લય તેની હું વાટજ જોયા કરું છું; કેમકે તેથી મને કદાચ કોઈ જીવનન મિત્રનો મેળાપ થઈ જવાની આશા રહે છે. હું મારે દિશાએ નજર ફેરવું છું તો મારી આંખની સામે ધુમ્મસ પથ-સાચું જોઉં છું. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! આ વાત તને કોઈ કહેતુંજ નથી તેથી મને તો તારી ફિકર થયા કરે છે.

૭૪૨-પ્રપંચની જાળની અંદર ગૂંચવાઈ પડેલા લોકોને જીઓ. તેઓ એવા બાનભૂલા થઈ ગયા હોય છે કે તેમને પોતાની

જાતનુંજ સ્મરણ રહું નથી. આવી પ્રાણુવાતક સંસારની ઝાડીને
જોઈને મારું મન હરિના તરફ વળ્યું છે. જનસમાજની અંદર
ઈન્દ્રિયોના ડોલાહલની ગર્જનાઓ ગાજી રહે છે અને અકંકારે
સૌનાં માથાં ભાંગી નાખ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ!
પ્રપંચની વાસનાઓ ઘણાને ભ્રમાવી માયાં છે.

૭૪૩-લેહાત્મક પ્રપંચની ગૂંચવણમાંથી પોતાની જાતને
છુટકારો કરીને જેઓ હરિની સમીપ દોડી જશે તેઓનેજ સ્વ-
સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે. પોતાના હૃદયરૂપી મંદિરને દેવતા ચિંતન
વડે પરિપૂર્ણ કરી દેવું, એમ કરવાથી પુનર્જન્મની જાળ જૂટી
જશે. એજ ચિંતનના બળ વડે પુંડલિકે પાંદુરંગ મહારાજને
એક ઇંટના ઉપર ઊભા ને ઊભાજ રાખ્યા છે. તુકારામ કહે છે
કે આ વાત ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૭૪૪-અહ્યા ઓ દેવ! તું મને નાનો જનાવી દે. નાના
થવામાં સુખ છે. નાનાંને સાકર ખાવાને મળે છે અને હાથી જે
ઘણા મોટા છે તેને તો અંકુશના ગોદા ખાવા પડે છે. આ ઉપરથી
સાબિત થાય છે કે જે મોટાં થાય છે તેમને ભયંકર કષ્ટ વેઠવાં
પડે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે નાનાંમાં નાનાં ધર્મ
જવામાંજ મજા છે.

૭૪૫-હે દેવ! નાના થવું એ ઉત્તમ છે કારણકે નાનાંની
સાથે કોઈ દુશ્મનાવટ કરતું નથી. નદીમાં પૂર આવે છે ત્યારે
તેને કાંઠે ઊગેલાં મોટાં મોટાં વૃક્ષ તણાઈ જાય છે પણ નાના
સરખા ઘાસને કાંઈ થતું નથી. તેવીજ રીતે સમુદ્રના મોટાં મોટાં
મોજાં પણ નીચાં નમી જનારની ઉપર થઈને આઘ્યાં જાય છે.
તુકારામ કહે છે કે શરીરના સૌથી નીચેના પગ તેને નમ્રપણે
વળગી પડીએ તો બળિયા લોકો પણ આપણને કાંઈજ કરી શકે

નહિ. આજ નમ્રતાની મોટી ખૂબી છે.

૭૪૬-કેટલાક કવિઓ એવા હોય છે કે ખીલત પ્રાચાદિક કવિઓની રચનામાંથી સારા શબ્દો મારી લઈને તેમના વડે પોતાની કવિતાઓને શણગારે છે અને એમ કરીને પોતાની કાવ્ય-કૃષણતા બતાવવાનો રાજ કરે છે. અરે! ઓ પાપી! એમ કરવાથી તો તું યાવત્ત્વંદ્રિવાકરો નરકમાં જ સડી મરીશ. તુકારામ કહે છે કે એકલા નારાયણતું જ ધ્યાન કરવું, બીજી ત્રીજી વાતોની કડાફટમાં પડવાથી દુઃખ અને શોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૭૪૭-કેટલાએક મોટા મોટાના પ્રદક્ષણીઓ જીવ પ્રદક્ષણ છે એમ સમજીને ખૂબ ખાનપાન આદિ લોગ લોગવે છે અને પોતાના મનથી એમ માને છે કે આ જાધા લોગ મેં નહિ પણ નારાયણે મોગવ્યા છે. જે છે તે જાધું દેવરૂપ છે અને દેવથી કશું લિલ્લ છે નહિ એવું મોઢીથી પ્રતિપાદન કરે છે, પણ પૈસાને માટે આંખો ફાટી ફાટીને જુઓ છે. ત્યાગી મહાત્માઓનાં વસ્ત્ર, પાત્ર, તુંગડા-તું કમંડળ અને ધીંગડાંવાળી ગોદડી એવી તેવી કોઈ વસ્તુ પ્રહણ કરતાં ઉપર કદ્યા તેવા પ્રદક્ષણીઓને માનહાનિ લાગે છે; અને પાછા કહેતા કરે છે કે, ‘સર્વ વસ્તુઓ માયિક છે અને તેથી તેઓ નાશવંત છે.’ પરંતુ ચાલજોટા, ચાંદીના લોટા, રોકડા પૈસા ઇત્યાદિ વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા તો તેમના હૃદયમાં હોય છેજ. તુકારામ કહે છે કે આવા જ્ઞાનીઓ કોટિ કોટિ કલ્પપથન્ટા જન્મ મારણ કયાંજ કરે તો પણ તેમને દેવનાં દર્શન થનાર નથી.

૭૪૮-અરે ઓ નીચ ! તું પોતાને હરિનો દાસ કહેવડાવે છે અને છતાં હરિને છોડીને ઇન્દ્રિયોએ જેમને પોતાના શુભાગ બનાવી દીધા છે એવા લોકોને તું તારા પેટને માટે ‘મહારાજ ! મહારાજ !’ કહેતો કરે છે ? તું તેમ કરતાં લજવાતો પણ નથી !

વિપત્તી લોકોની મંડળીઓમાં જઈને તું ઢોંગવનુસ કરતો ફરે છે? શું એમ કયાં વગર તારું પેટ નથી ભરાતું? તુકારામ કહે છે કે પોતે દીન જાનીને લોકોના કાલાવાલા કરતો ફરે છે, તેને પાતાતું પેટ ભરવાને તારૂં આવી વિટંબણા વેકવી પડે છે.

૭૪૯-અમારે ઘર તો કદ્દિસિદ્ધિ અને કામધેનુ અમારી દારીઓ થઈને રહે છે, પણ અમે એવા ઉદાસીન વૃત્તિવાળા થઈ ગયા છીએ કે, તેથી અમને વખતસર રોટલા પણ ખાવા મળતા નથી. પલંગ, ગાદી, તકિયા અને એવાં બીજાં સુખોપલોભનાં ઉપકરણ તો અમે કદી ઇચ્છતાજ નથી, પણ અમને તો વખતસર કેડે વીંટાળવાની લંગોટી પણ ઢોઈ વાર નથી મળતી. તે છતાં પણ અમે જ્યારે અમારા મનથી વિચાર કરવા બેસીએ છીએ, ત્યારે અમને એવું લાગે છે કે જાણે અમે ખરેખર વૈકુંઠમાંજ વસીએ છીએ અને અમારી સ્વરૂપસ્થિતિવડે જાણે અમે સર્વવ્યાપક બની ગયા હોઈએ એવું લાગે છે. તે છતાં અમારી પાસે અહીં તો પડી રહેવા જેટલી સોજ નગ્યા પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે હું આ દેહ છું અને આ દેહનાં સંબંધીઓ એ મારાં સંબંધીઓ છે એવો એક બોલ પણ મારે મોઢે હું બોલી શકતો નથી. જેની આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય તેનેજ સાચો સંત સમજવો.

૭૫૦-ઘેરેઘેર બધે પ્રહ્લજ્ઞાન ફેલાયેલું દેખાય છે, પણ તેમાં દોષનું મિશ્રણજ વધારે છે. શુદ્ધ પ્રહ્લજ્ઞાન જો એક રજ માત્ર પણ કોઈની પાસે હોય તો તે મારા જેવા નબળાને તો જરૂર આપો. આશા, તૃષ્ણા અને માયાની સાથે પ્રહ્લજ્ઞાન લળી ગયું હોવાથી દૂરથી જોનારને તે દંભ જેવું લાગે છે. કામ, ક્રોધ, લોભરૂપી કાળકૂટ વિષ પ્રહ્લજ્ઞાનની અંદર લળી ગયું હોવાથી, તે જ્ઞાન બહુજ કલેશ પેદા કરે છે. નિંદા, અહંકાર અને દ્રેષરૂપી

ધુમાકને-લઈને તે બ્રહ્મજ્ઞાન અંદરથી તેમજ બહારથી મેલું થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે, આવા બ્રહ્મજ્ઞાનથી લાભ તો કંઈજ થવાનો નથી; જિલ્લું તેનાથી આપણું કિંમતી-આયુષ્ય ફેંકટ જાય છે.

૭૫૧-અમે બધા પ્રાણીઓને માટે અન્નસંતર્પણ કર્યું છે, તેમજ આખી પૃથ્વીનું દાન આપ્યું છે. રાત અને દિવસની શુદ્ધિ કરી લઈને યોગ્ય પર્વકાળ મેળવી લીધો છે. બધાં લીધો, મતો અને યજ્ઞયાગ અમે કર્યો છે. અમારું બધું કર્મ અંગોની સાથે સિદ્ધ થયું છે. બધાં સાધનોનું ફળ અમારા હાથમાં આવી ગયું છે અને તે બધું અમે શ્રી હરિને સમર્પણ કર્યું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે કંઈ પણ કહેવું એ નહિ કહેવા જેવું છે; કારણ કે કાયા, વાચા અને મનથી અમે હવે શ્રીહરિથી જુદા રહ્યાજ નથી.

૭૫૨-આંખાને જેટલો મહોર આવે છે એટલાંજ બધાં ફળો થતાં નથી; તેમાંથી જેટલોક મહોર તો એમને એમ ખરી પડે છે. બાકી રહેલામાંથી જેટલાંક ફળો પાકાં થાય છે પણ બાકીનાં તો સળી જાય છે; તેમજ પરમેશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં જનાર ધણા લોકોમાંથી ઘોરાજ લોકો સિદ્ધિ પામે છે. ધણાખરા સાધનોની કશિનતામાં ફસાઈ જાય છે. પરમેશ્વરને ત્યાં નાના મોટા સેવકોનો પરિવાર છે, તેમની સેવા પરમેશ્વર જાણે છે. જે વખતે યુદ્ધમાં એક ખીજને મારવા શસ્ત્રો જાછળે છે તે વખતે ધૈર્યથી યુદ્ધ કરીને જય મેળવનાર લોકો બહુજ ઘોરા હોય છે. આવી સ્થિતિમાં જે કિંમતથી પેલી પાર ગયેલો હોય તેનેજ અમે અમારો મિત્ર કહીશું. તુકારામ કહે છે કે જાત્ર આટલું બરને સાચો કોણ માની શકે ?

૭૫૩-હે દાતાર પરમેશ્વર ! બધા ઉપચારોના બદલામાં જે તમને મારું મન સમર્પણ કર્યું છે. મારા જેવા દીન કુબળા-

એવું કહેવું એકંદરે. તેઓ મુખ જેવા પદાર્થના લોકોને પણ મળે
મહામૂહ્યવાન પારમાર્થિક લાભ શુભાવી છે છે. તુકારામ કહે છે
કે 'એવા વિગયગુણના લોકનું લોકો બધે સ્વર્ગમાં જાય અને
ત્યાં દિવ્ય ભોગ ભોગવે, પણ તેમ કરીને તેઓ પોતાનું પુણ્ય
આવા નહવા ભોગોની પાછળ ખરડીને સ્થાયી શુભનો પોતાનો
અધિકાર શુભાવી છે છે. તેમણે પુણ્ય અર્જન કરવાને કદેલી
મહેનત તે વેઠે પકડેલા વૈતરાની મહેનત સમાન છે.

૭૬૦-પોતાના અંતઃકરણની અંદર ભગવાનનું ધ્યાન એજ
તેમનું ઉત્તમ પૂજન છે. એ શિવાયની બાકીની બીજી બધી ઉપાધિ
પાપમૂલક છે. એવી ઉપાધિઓમાં પડવા કરતાં તેમને લગતા
સંકલ્પોનો નાશ કરી નાખવો એજ ઉત્તમ છે. હે રાહ્યા લોકો!
આજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ ધર્મ છે. આ શુભ સદસ્ય તમે સમજ
લેજો. તુકારામ કહે છે કે સહજ સ્વરૂપસ્થિતિમાં રહેવું એજ
અતિ પવિત્ર અવસ્થા છે.

૭૬૧-સર્વ જગત માત્રનું મૂળ કારણ એક ચૈતન્ય સત્તા છે.
તેની સાથે યોગ્ય રીતે સેવ્યસેવક લાવને નિલાવવાનું બની શકતું
નથી, એટલા માટે હે બ્રહ્માંડના હૃવસ્વરૂપ દેવ! હું તારી પ્રાર્થના
કરું છું કે, મારે તારી સેવા કેવી રીતે કરવી તે તું મને બતાવી દે.
એક સમુદ્રની અંદર બીજો સમુદ્ર સમાઈ જાય એવડો મોટો બીજો
સમુદ્ર લાવવો ક્યાંથી? અર્થાત્ તું અને હું એક બ્રહ્મ થઈ ગયા તો
પછી સેવા કોની કરવાની અને કરનાર પણ કોણ? તુકારામ કહે
છે કે એટલા માટે હે દેવ! તું દેવ અને હું તારો ભક્ત એવો લાવ
ધારણ કરીને તારા શરણાગત થઈને રહેવું એજ ઉત્તમ ધારણ છે.

૭૬૨-હે દેવ! રામકૃષ્ણ અને એવાં એવાં તારાં જે નામ છે
તેમના યોગથી મોટાં મોટાં પાતક બળીને નષ્ટ થઈ જાય છે;

અર્થાત્ જો નામ તો અમારા જીવનના આધાર બની ગયાં છે. અમને પૂરેપૂરી નૃસિ ધતાં સુખી જીએ તેમનું સેવન કરતા રહીશું. જો નામ છે પણ ધણાં ગરજ અને અમૃતમી પણ વધારે મપુર. તુકાણમ કહે છે કે જે અવ્યુત ! તું તો અમારે માટે કલ્પ-પ્રશના જેવો દાતાર છે.

૬૬૩-જૂળ ઉદ્યાન ધરો દોય અને તાપથી મોડું સૂકાઈ
ગયું દોય તેવે વળતે ઠંડું પાણી જેમ અત્યંત ગુણદાયક લાગે
છે, તેવીજ ગુણદાયક સંતોની સંગતિ છે. સંતોનો સમાગમ જે
અમને આપે પ્રિય છે તે અમને સદાકાળ મળતો રહે ! બૂખથી
મરવા જેવા ધઈ ગયેલા માણસને મિષ્ટાન્ન વડે જેટલી તુષ્ટિપુષ્ટિ
પ્રાપ્ત થાય છે તેટલીજ તુષ્ટિપુષ્ટિ અમને સંતોના સમાગમથી
થાય છે. સેથી કરીને અમને સંતોનો સમાગમ ઘણો પ્રિય છે.
તુકારામ દેહે છે દે વળી માતા અને જાજકનો મેળાપ પણ
તેવોજ ગુણદાયક છે.

૭૬૪-દોષદષ્ટિવાળા શ્રોતાનું લક્ષ વક્તાના શુભદોષના ઉપર
જ દરે છે. આવા મૂળ અને અભાગિયા શ્રોતા હોય તે ન હોવા
બરાબર છે. તેઓ નિષ્કારણ લૌકિક વ્યવહારનાં કામની પાછળ
પોતાનાં કાન, આંખ અને વાણીની શક્તિને વ્યર્થ ગણાદ કરે
છે. પાપી લોહોની સંગતમાં રહેનારા બુદ્ધિહીન શ્રોતાઓનાં મોઢાં
ઉપર એક વાર આખરે માટીજ પડે છે. તેમનામાં દેહબુદ્ધિનું જોર
હોવાથી તેમનું વાસ્તવિક હિત માયું જાય છે. તુકારામ કહે છે કે
એવા લોહોને તો હું ખૂબ રજોત રજોત કરી દીધા પછીજ છોડું છું.

૭૬૫-આખરે...

૭૬૫-આપું જગતજ આમારે મન દેવરૂપ છે, પણ જેઓ નહારા સ્વભાવના છે તેમને તો અમે ધિક્કારીએજ છીએ; કારણકે તેઓ એક દિવસ કાળના મોઢામાં જઈ પડવાના છે તે અમે

જાણીએ છીએ તેથી કરીને તેમની દુર્ગતિનો વિચાર આવતાં
અમારા જીવને ઘણો સંતાપ થાય છે. અમારો તો કોઈ મિત્ર પણ
નથી તેમ અમારો કોઈ શત્રુ પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે અમે
તો જે કાંઈ જોલીએ છીએ તે સરળ ભાવેજ જોલીએ છીએ, પણ
જેમના સ્વભાવમાં મેલ હશે તેમને તેથી મર્યાં લાગે તો તેમાં
અમારો શો દોષ ?

૭૬૬-હાથમાં વીણા અને કરતાલ લઈને હરિનામનું કીર્તન
કરતા જવું અને નૃત્ય કરવું, એ અતિ સુલભ સાધનનું રહસ્ય
અમને સંતોએ બતાવી દીધું છે. એવા કીર્તનમાં અમને એવો
પ્રહરસનો સ્વાદ મળે છે કે તેની આગળ સમાધિનો આનંદ પણ
કશા હિસાબમાં નથી; અને એવી સમાધિને કીર્તનના સુખ ઉપર
ઓવારી નાખવી એવું સંતો કહી ગયા છે. એ પ્રહરસનું સુખ
ઢહાડે ઢહાડે વધારે વધારે આખવાતું સહસ્રગ્ય અમને લક્ષિતે
પ્રતાપે મળતું રહે છે અને તેથી અમે તૃપ્તિ અનુભવીએ છીએ.
આમ થવાથી અમારા ચિત્તની અંદર સંશય ઉત્પન્ન થઈ શકતા
નથી અને ચતુર્વિધા મુક્તિ તે તો અમારા સરખા હરિના લક્ષ્તો-
ની દાગીઓ બની રહે છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોને મોડેથી
જે રહસ્ય અમને પ્રાપ્ત થયું છે તેના વડે મનને વિશ્રાંતિ થાય છે
અને ત્રિવિધ તાપનો એક ક્ષણની અંદર નાશ થઈ જાય છે.

૭૬૭-ગંગાનો પ્રવાહ કદી અપવિત્ર થતો નથી, પણ એ
પાણી આપણા પાણિયારામાં હોય, તો તે રજસ્વલા ગ્રીના
સ્પર્શથી અપવિત્ર થઈ જાયું કહેવાય છે. પાણી તો એકનું એક
છે પણ એક થોડું છે અને બીજું વધારે છે એટલો ફેર છે. મોટ
જથ્થામાંથી થોડુંક જુદું થયું એટલે તેને અપવિત્રતા લાગુ પડ
જાય છે. દુનિયામાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકો એકજ ધર્મ

ઉપર વસે છે, પણ તેથી કોઈ અલડાઈ જતું નથી. તુકારામ કહે છે કે ત્યાંમુધી અગ્નિ અને અનાજ એક બીજાથી વેગળાં હોય ત્યાંમુધી તેને કોઈ અડકે તો અનાજ અલડાતું નથી; પણ જ્યાં અગ્નિ અને અનાજ એ બેનો યોગ થઈ ગયો એટલે તે રાંધ્યું અનાજ એહું થઈ જાય છે.

૭૬૮-હું કીર્તનનો આરંભ કરતા પહેલાં માન, દંભ વગેરે દોષોને થૂંકી નાખીને પછી કીર્તનમાં પ્રવૃત્ત થાઉં છું. હું મારા દેહને લગતી વાતોને વિશે હવે ઉદાસીન થઈ ગયો છું. ટૂંકામાં મને તો એક દેવને બાદ કરીને બીજી ત્રીજી કોઈ વાતની ઇચ્છા જ થતી નથી. પેસોટકો એ અનર્થ છે એમ ગણીને મેં તેને દૂર રાખી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે હવે હું તમામ ઉપાધિ-ઓથી અગ્રગો થઈ જવાથી ઘણાજ સુખી થઈ ગયો છું.

૭૬૯-દેવના ઉપર તમારી જે જે જવાબદારીઓ તમે મૂકી દીધી હોય તે ત્યાં ને ત્યાં રહેવા દેજો, બિંચકી લેતા નહિ. બૃખ-તરસ લાગે તે વેળા દેવનું સ્મરણ કરવું એ ઉત્તમ છે અથવા તો લેના ચિંતનથી બૃખતરસનું નિવારણ થતું હોય તેનું ચિંતન કરવું એ પણ ઠીક છે. દેવના ચિંતનની બાબતમાં બેપરવાઈ કયોધી આપણી અને લક્ષ્મીપતિની વચ્ચે અંતરાય પડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે મને તો એક દેવને બાદ કરીને બીજા બધાજ વૈભવ આભડછેટ જેવા લાગે છે.

૭૭૦-કેટલાએક હજારો એવું કહેતા ફરે છે કે દેવનું ધ્યાન કરવાથી શું વળે? અને વારંવાર તેનું વળી સ્મરણ કીર્તન કરવા કોણ નવરો બેઠો છે? એટલા માટે હરિકથા કરવી અને સાંભળવી એ એક વ્યર્થ છે. એનાથી તો બ્રાંધમાં ખલેલ થાય છે. હરિકથાના કચકચાટથી સંસારનાં કામદાજમાં વિપ્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

તેમને તારે જેમ મૂખ જનાવવા હોય તેમ ભલે જનાવ્યા કરજે,
પણ અમે તો એવા છીએ કે તું અમને નાના પ્રકારની ઋદ્ધિસિદ્ધિ-
ઓનું દાન દે. પણ તેમનો અમે સ્વીકાર કરીએ એવા અમે મૂખ
માના પેટમાં પાકેલા નથી. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ ઠગ !
તેં આ રીતે કેટલા જાધા લોકોને દસાવી ગાયા છે ?

૭૭૫-અરે ઓ દેવ ! તું જોયા શું કરે છે ? તારા પગ અમારી
આગળ ધરી દે કે જેથી અમે અમારા જેવે હાથ જોડીને તારા
પગના ઉપર અમારાં મસ્તક મૂકી દઈએ; પણ તારે તારા પગ
જરાજર એક સરખી સ્ત્રીધી લીટીમાં મૂકવા પડશે. એ જાળત
મારા મનમાં જે પ્રેમ છે તેને તું ક્ષીણ થવા દઈશ નહિ. તુકારામ
કહે છે કે અરે ઓ વિઠ્ઠલા ! પછી તું મારી પાસે આવ્યો આવજે.

૭૭૬-જેમની આશા તૃપ્તિ નહ થઈ ગઈ હોય અને જેઓ
પોતાના શરીરની જાળતમાં ઉદાસીન વૃત્તિ રાખતા હોય તેઓજ
ભક્ત છે એમ જાણજો. તેમના પ્રેમનો વિષય એક નારાયણજ છે.
નારાયણને જાદ કરીને જીજ્ઞે કોઈ પણ વિષય, જેમકે ધન, માતા-
પિતા, એવું તેવું તેમને કશુંજ પ્રિય લાગતું નથી. એવા ભક્તોના
અવગ્રાહ સમયે ગોવિન્દ પોતેજ તેમની આગળ પાછળ બિભા
રહીને તેમનું જતન કરે છે. દુઃખમાં તેમને કોઈ પણ જતનની
પીડા થવા દેતા નથી. તુકારામ કહે છે કે પોતપોતાનાં સત્કર્મ
સોને સહાય થાય છે. આ જાળત જો મનમાં ભય રાખ્યો તો
નરકે જવું પડશે એમ જાણજો.

૭૭૭-વિશ્વવ્યાપી શ્રીહરિતું ત્યાંસુધી જાળખાણ થયું ન
હોય ત્યાંસુધી હુક્ક મિત્રો, સળાંસ્વજન, સૌ માયાનાં પૂતળાં
સત્ય ભાસે છે અને હરિદર્શન થયા પછી સંસાર મિથ્યાજ છે
એવો અનુભવ થાય છે. સૂર્યનો ઉદય થયો ન હોય ત્યાંસુધી

તુકારામ કહે છે કે આવું માનનારા લોકો કોર જેવા અને હિયાકૂટા છે.

૭૭૧-મારી વાણી નારાયણની વાણીની સાથે મિશ્ર થઈ ગઈ છે. ખરું જોતાં તો મારી વાણી દ્વારા નારાયણજી જોલે છે અને હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. આથી કરીને હું જે કંઈ કહું તેમાં કોઈએ દૂધમાંથી પોરા કાઢવા જેવું કરવું નહિ. હું ઉપદેશ કરું છું તે સાર વસ્તુનોજ કરું છું. આ જે ઐશ્વર્ય છે તે મારું નથી પણ ઐશ્વર્યના દાતાર દેવનું છે. હું તો મારા ધ્યાનમાં નહિ જેવો છું. તુકારામ કહે છે કે આ રીતે હું એકલો ચીને સાવધાન કરવા આવ્યો છું.

૭૭૨-ઓ મારી જીભ! તું છે તો વણી મળેની ત્યારે તું 'વિકૂલ વિકૂલ' એવા નામનું રટણ કેમ નથી કરતી? જેના દ્વારા આપણો ઉદ્ધાર થતો હોય તેનામાં મનને પરોવી રાખવું જોઈએ. નકામું આવળાપણું કરીને લવારો કરવાથી શો લાભ છે? તુકારામ કહે છે કે દેવતા ચિંતન વગર જે જે કાળ જાય તે બધોજ કાળ અમંગળ જાણવો.

૭૭૩-જો શ્રીને તેનો પતિ ઉપલોગ કરતો હોય તોજ તેણે પોતાને શરીરે પહેરેલાં ઘરેણાં તેને શોભા આપે છે; નહિ તો એવાં ઘરેણાં વેશ્યાએ કરેલા શણગાર જેવાં લાગે છે અને લોકો તેના ઉપર ફિટકાર કરે છે. જેવા જોલ જહાડુરી ભરેલા હોય તેવી પાછી જોલનારની પ્રભાવશાળી કાન્તિ હોય તોજ તે શોભી જીઠે છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈ અમુક દ્યેય વિના પ્રવૃત્તિ કરવી એ લજ્જાસ્પદ છે.

૭૭૪-હો દેવ ! માન અને અપમાન એ તારી કુલ્લક સંપત્તિ-ઓ છે. જેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયોના ગુલામ બની બેઠા હોય એવા લોકો તારી આવી તુચ્છ સંપત્તિને સુખદાયક માની લે છે.

તેમને નારે જેમ મૂખ જનાવવા હોય તેમ બલે જનાવ્યા કરજે,
પણ અમે તો એવા છીએ કે તું અમને નાના પ્રકારની જ્ઞાતિસિદ્ધિ-
જ્યોત્સ્ના દાન દે પણ તેમનો અમે સ્વીકાર કરીએ એવા અમે મૂખ
માના પેટમાં પાકેલા નથી. તુકારામ હરે છે કે અરે જો હમ!
તે આ રીતે કેટલા બધા લોકોને દુઃખાવી માયાં છે ?

૭૭૫-અરે જો દેવ ! તું એવા શું કરે છે ? તારા પગ અમારી
આગળ ધરી દે કે જેથી અમે અમારા બેઠ હાથ જોડીને તારા
પગના ઉપર અમારાં મસ્તક મૂકી દઈએ; પણ તારે તારા પગ
જરાણવ એક સદષી સ્ત્રીની લીટીમાં મૂકવા પડશે. એ બાળત
મારા મનમાં જે પ્રેમ છે તેને તું કીજી થવા દઈશ નહિ. તુકારામ
હરે છે કે અરે જો વિહ્વલા ! પછી તું મારી પામે આશ્વે આવજે.

૭૭૬-જેમની આશા તૃપ્તિ નહ થઈ ગઈ હોય અને જેઓ
પોતાના શરીરની બાળનમાં ઉદારીન વૃત્તિ રાખતા હોય તેઓજ
ભક્ત છે એમ લાગુજે. તેમના પ્રેમનો વિષય એક નારાયણજ છે.
નારાયણને બાદ કરીને બીજો કોઈ પણ વિષય, જેમકે ધન, માતા-
પિતા, એવું તેવું તેમને કશુંજ પ્રિય લાગતું નથી. એવા ભક્તોના
અવગ્રાહન સમયે ગોવિન્દ પોતેજ તેમની આગળ પાછળ ઊભા
રહીને તેમનું જતન કરે છે. દુઃખમાં તેમને કોઈ પણ જાતની
પીડા થવા દેતા નથી. તુકારામ હરે છે કે પોતપોતાનાં સત્કર્મ
સોને સહાય થાય છે. આ બાળત જે મનમાં ભય રાખે તો
નરકે જવું પડશે એમ લાગુજે.

૭૭૭-વિશ્વવ્યાપી શ્રીહરિનું જ્યાંસુધી બાળખાણ થયું
હોય ત્યાંસુધી હુક્ક મિત્રો, સળાંસ્વજન, સૌ માયાનાં
સત્ય બાસે છે અને હરિદર્શન થવા પછી સંસાર નિ-
એવો અનુભવ થાય છે. સૂર્યનો ઉદય થયો ન હોય

દીવાનો ખપ પડે છે. સૂર્યના અજવાળામાં બધાંજ ઝાંઝાં પછી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેહના સંબંધીઓ પોતપોતાના પ્રારબ્ધાનુસાર આવી મળે છે. દેહની અંદર પ્રવેશ કરીને ખરે-ખરું કાર્ય કરનાર તો નારાયણજ છે.

૭૭૮-ચક્ષુ કરવાથી વરસાદ વરસે છે અને વરસાદ વટે ભૂત-માત્રનું પોપણ થાય છે. આવા સાધ્ય અને સાધનના ભેદ કાર્ય-કારણ પૂરતાજ છે એમ સમજવું. એવાં ચક્ષુકર્મદ્વારા હરિની ઉપાસના તો થતીજ નથી. ખરેખરી હરિની ઉપાસના તો તેનું જ નામ કે જ્યારે જીવાત્મા અને બ્રહ્મ એ બેઉના ઐક્યનો અંતરમાં અનુભવ થઈ જાય. સ્થૂળ સૂક્ષ્માત્મક સંસારનું જીજ્ઞાસન છે અને તેનું ક્ષણ ઉપર કહ્યો તેવો સંસાર છે અને તે બધુંજ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે. જીજ્ઞાસને ક્ષણના આદિ અને અંતરૂપ શ્રીહરિનું સ્વરૂપ તેને જે પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરે છે તેને ધન્ય છે. બધી વસ્તુઓની બાદબાકી કરતાં જેવડે એક શ્રીહરિ રહી જાય છે અને તેમની એકલાનીજ આવશ્યકતા છે. એ સિવાય બાકી બીજી બધી વ્યર્થ ખટપટ છે. એ હરિની વાટે વળવું જોઈએ એવું જાણનારા કોઈ વિરલાજ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે ક્ષરાક્ષર જે સોપાધિક પુરુષ છે તેનાથી હું નિરાળો છું, આવું વેદનું જ્ઞાન મને વિકુલના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયું છે અને તે હું સૌને કહી સંભળાવું છું.

૭૭૯-હે દેવ ! જો વેદરૂપી પુરુષ તમેજ છો તો પછી તમારે વિષે વેદોમાં 'નેતિ નેતિ' કહીને તમારું ઓળખાણ કરાવવાનું શું કારણ ? હે અનંત ! તમે અને હું બેઉ સર્વાન્તર્ગત અને સર્વવ્યાપી છીએ એવું રહસ્ય મને સમજાવી દીધા પછી મારાથી તમે અળગા થઈ ગયા તેનું શું કારણ ? ચક્ષુના લોક્તા તો આપણે બેઉ જાણ

છીએ, તો પછી યજ્ઞ પૂર્ણ અને સફળ શાથી થતો નથી? તેની અંદર કાંઈક ઊલુપ રહી જાય છે ત્યારે અમને દોષ શાથી થાય છે? સૌ ભૂતોમાં જ્યારે તમે એકલાજ અંતર્યામીરૂપે વસો છો ત્યારે પછી આ બાહ્ય ભૂતોમાં આવડો ભેદ કેમ ઊભો કર્યો છે? તપ, તીર્થાટન, દાન વગેરે જ્યારે તમારાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે ત્યારે કર્મ કરનારાઓના મનમાં મેં અમુક કર્મ કર્યું એવું અભિમાન શાથી પેદા થાય છે? તુકારામ કહે છે કે હું તમારે બારણે ઊભો રહીને તમારા નામનો પોકાર કરું છું તે અપરાધ ક્ષમા કરજો.

૭૮૦-જે પ્રાણી ભક્તિહીન હોય તેના મોઢા ઉપર આગ પડે અને તેની માએ રાંટે તેને જણ્યોજ શા માટે? જે જાતનો ચમાર હોય પણ જો તે વિધિભક્ત હોય તો તેની જનેતાને ધન્યવાદ આપવો ઘટે અને એવા ભક્તના જન્મથી તેની માનું અને તેના બાપનું બેઉનાં કુળ શુદ્ધ થઈ જાય છે, આવો નિર્ણય પુરાણોનો છે; હું કાંઈ મારા ઘરની વાત કહેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હરિની ભક્તિ ત્રિવાયની બીજી બધી જાતની મોટાઈના ઉપર આગ પડે. આવા ભક્તિહીન હજારોનું મારે મોઢું જોવું જ ન પડે.

૭૮૧-આ ત્રિગુણાત્મક સંસાર અનેક પ્રકારની પ્રાપંચિક રચનાઓથી પરિપૂર્ણ છે; આથી કરીને ઠોઠના ઉપર ઠોઠની સત્તા ચાલતી નથી. એક જાળતનો કાય કર્યો ન કર્યો એટલામાં બીજી પાછળથી ચાલીજ આવે છે. જોવા જાઉં છું તો આગળ અને પાછળ બંધુંજ દાળ વડે વ્યાપ્ત છે. એમાંથી મુક્ત થઈને નાસી જવાનો ઠોઠ ઉપાયજ નથી. માત્ર દેવના નામસ્મરણનો કંઠો વગાડતા રહેવાથી તેજ દાળના પંતમાંથી મુક્ત કરીને પોતાની ખાંધ ઉપર બેસાડીને સંસારની પેલી પાર લઈ જાય છે. હરિએ ચોજેલી પાપપુણ્યાત્મક શક્તિના સકલમાં આખો સંસાર સપ-

કાઈ અંગે છે. તેમાંથી જે છૂટા થવું હોય તો મર્મ પ્રકારની સત્તાને અપીધર દેવના કાલાનાલા કરવા જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે હું પોતે સાંસારની પેટી ગામુએ બિભે રહીને લોકોને બોલાવી રહ્યો છું. સાંસારને તરી જવાનાં નાના પ્રકારનાં સાધનોની પરીક્ષા કરીને આખરે હરિનામરૂપી તુંબડું એ જોડજ તારણદાર છે, એવી મારી ખાતરી થવાથી હું તેને મારા પેટની નીચે દાખીને લોકોને પોકાર કરું છું કે તમારે પણ તરી જવું હોય તો આદ્યા આવો.

૭૮૨-દેવનાં દર્શન કરવાના ત્રણ પ્રકાર છે. એક તો, બીજો જે ઠાંધ કહે તે જરાજર સમગ્ર લેવું; બીજો, વેઠે પડેલા વંતરાની જેમ જોવું અને ત્રીજો, પ્રત્યક્ષ પોતાની આંખે જોઈ લેવું. સ્વાતી નક્ષત્રના વરસાદનું ટીપું ત્રણ જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર પડવાથી ત્રણ જુદાં જુદાં પરિણામ નિપજતવે છે. છીપમાં પડેલા ટીપાનું મોતી બને છે, કપાસના છંડવા ઉપર પડેલું ટીપું સૂકાઈ જાય છે અને સાપના મોઢામાં પડેલા ટીપાનું ઝેર બને છે. એવીજ રીતે દેવના સંબંધમાં જેવો જેનો ભાવ તેવું તેને ફળ મળે છે. અન્નને જોવું, અન્નની વાતો સાંભળવી અને તેને ખાવું એ ત્રણની વચ્ચે ભારે તફાવત છે. એવી રીતે જેનો જેવો ભાવ તેવી તેને પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હીરાની પરીક્ષા તો અવેરી હોય તેજ કરે અને તેજ હીરો દોઢ મૂખને બતાવીએ તો કહેશે કે ઢેકા જેવો છે.

૭૮૩-અમારું મન તમારા ચરણોમાં ઠરી જઈને સ્થિર થઈ ગયું છે; એ એક અનુભવ થવાથી બીજા સર્વ અનુભવોનું ફળ અમને મળી ચૂકયું છે. સોનાની સાથે સુહાગાનું મિશ્રણ કરીને તેને ભઠ્ઠીમાં મૂક્યાથી ભઠ્ઠીના તાપ વડે તપીને હલકી ધાતુ બળી જાય છે અને શુદ્ધ સોનું બાકી રહે છે. તેવા શુદ્ધ સોનાને ચરણ

ઉપર મૂકીને હથોડીથી ટીપીને નાના પ્રકારના ઘાટ ઘડાય છે. જોઈ પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં મન, વાણી અને કર્મ વડે એક પર-માનંદનોજ સ્વાદ આપી શકાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું વિઠાળા-નો દાસ થયો ત્યારથી આખો સંસારજ મેં છતી લીધો છે.

૭૮૪-આ સંસારમાં જે જે છે તે જાણુજ પ્રદર્શન છે, એવો અનુભવ થયા પછી જાણા એશ્વર્યનો હું લોગ કરું છું; તેનું વર્ણન મારે શી રીતે કરવું? અમારામાં રહેલા કામ અથવા ઇચ્છાઓનો લોગ દેવ પોતે કરે છે અને અમે દેવતા આલિંગનની કામના રાખીને તેમના ચરણને સુગંધન કરીએ છીએ. શાંત સ્વરૂપવાળા હરિના સંગેગથી અમારા ત્રિવિધ તાપનો નાશ થઈ ગયો છે. હવે તો મારા મનમાં દ્વેતબુદ્ધિનો ઉદયજ મારે માટે પાપરૂપ છે. તુકારામ કહે છે કે હું જ્યાં જોઉં છું ત્યાં મને એક હરિનુંજ દર્શન થાય છે. આથી કરીને આ મારું અને આ પારકું એવો ભેદભાવ મારા મનથી રહ્યોજ નથી.

૭૮૫-રાજા, પ્રજા અને રાજ્ય-એ જાણુજ રામરૂપ જાની ગયું છે, એટલે હવે એક રામ સિવાય મારી નજરે બીજું કંઈ છેજ નહિ. મારી વાણી એ મંગળ નામના સમૃદ્ધની જાણુ જાની જવાથી મારી વાણીમાંથી એ મંગળ નામ સિવાય બીજો કશો ઉચ્ચાર નીકળતોજ નથી. વળી દેવ મારા સ્વામી છે અને હું તેમનો એવક છું એ ભાવ પણ ટળી ગયો છે, તેથી હવે મારે કોની વાટે જવાનું રહ્યું? તુકારામ કહે છે કે આખો સંસાર જે દેવના સ્વરૂપથી ભરપૂર થઈ ગયો છે તે પંદરપુરના સ્વામીના ગુણ હું નિરંતર ગાયા કરીશ.

૭૮૬-નાના પ્રકારના માર્ગ જુદા જુદા કરીને જતાવી દીધા છે, તેમાંથી જે જેની આંખને જમે તે તેને ચહણુ કરી લે છે. અધિ-

કાર પ્રમાણે જેને ભાગ જે આવે તેજ તેને ફળદાયી નીવડે છે. જેઓ માત્ર દેરે ઊભા ઊભા તમાશો જોયા કરે છે તેમને કશો લાભ થતો નથી. જે ખરેખર શૂરવીર છે તેને તો શત્રુને પોતાના દાવપેચમાં કેવી રીતે ગૂંચવી પાડવો તેની માહિતી હોય છે અને તે શત્રુના દાવપેચને પણ જાણી લે છે. આ વાત ઠોઠ અજણ્યાને કહીએ તો તે ફક્ત કહેવા અને સાંભળવા પૂરતીજ છે. તુકારામ કહે છે કે મારી વાણી પોતાના સ્વરૂપરૂપી સત્ય વસ્તુનો આશ્રય કરતી હોવાથી તે શોભી રહે છે.

૭૮૭-આપણે છેલ્લો દિવસ શુભ રીતે વ્યતીત થાય, એટલે કે અંતકાળ વળતે હરિનું ચિંતન કરતાં કરતાંજ દેહતું અવસાન થાય, એટલા સારૂજ ભગવાનની ભક્તિની ખટપટ કરવી પડે છે. એમ કરવાથી હું ચિન્તા રહિત થઈને વિશ્રાન્તિ પામી ગયો છું અને મારી તૃષ્ણાની દોડાદોડ શમી ગઈ છે. હરિના મંગળ નામના ચિંતનમાં આયુષ્ય વ્યતીત કરવાથી તેમાં ભારે મજા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે મેં ભક્તિની સાથે લગ્ન કર્યું છે, તેથી કરીને તેની સાથે સહવાસ કરવામાં અને તેની સાથે કીડા કરવામાં મારા આયુષ્યના ચાર દહાડા રમતાં રમતાં નીકળી જાય છે.

૭૮૮-ભક્તિના પેટમાં પ્રહ્લથી માંડીને તમામ વસ્તુઓરૂપી રત્નોની ખાણ રહેલી છે. મારી પાછળ પાછળ તેનાં ગંધાંજ ખાળકો એકબીજાની સાથે પ્રેમસૂત્રથી ગંધાઈને ચાલ્યાં જાય છે. ઉદાર બુદ્ધિવાળા રાજાની પાસે કોઈ કશી વસ્તુની યાચના કરે, તો તે વસ્તુ રાજાની પાસે નથી એવો જવાબ તેને કદી મળતો નથી. અનન્ય સેવાને પ્રતાપે સેવક પોતાના સ્વામીની સમાન પદવી પ્રાપ્ત કરે છે; કારણકે તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને સ્વામી તેને પોતાના તમામ અધિકાર આપી દેતાં કશેો અંકેચ કરતા

નથી. જ્યાં એક વાર સ્વામીના ઉચ્ચ આચનના ઉપર બેસવાનો સેવકને અધિકાર મળી ગયો અને ત્યાં જઈને તે બેઠો એટલે તો દિદિ બિધી જાય છે અને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ એવાં ત્રણે પ્રકારનાં જગતને તે જોઈ શકે છે. તુકારામ કહે છે કે 'મે' મારી બેઠક એકબાવના કાચા સિંહાસનના ઉપર બેઠાવી છે અને તેથી કરીને મને જાણ લોક દેવગુરુ દેખાય છે.

૭૮૯-જ્ઞાનનો વિષય એવો કઠિન છે કે બીજાને તેની સમજ આપવી એ પણ ઘણું અઘરું કામ છે; તો પછી તેનો બીજાના હૃદયમાં અનુભવ કરાવવો તે તો અત્યંત કઠિન છે; આથી કરીને અજ્ઞાની જીવોને માટે સૌથી વધારે હિતકર ઉપાય એ છે કે તેમણે હરિભજનમાં અને હરિકથાના શ્રવણમાં પોતાના ચિત્તને દક્ષતા-પૂર્વક પરોવી દેવું. એમ ક્યાંથી તેમનાં દુઃખોનો પરિહાર થઈ જશે. એ શિવાયનાં બીજાં જે જે સાધનો છે તે એવાં કઠિન છે કે તેમની વિગતો સાંભળીને સમજવાનું કામ પણ સહેલ નથી; તો પછી તદનુસાર આચરણ કરવાની તો વાતજ ન પૂછ્યો. જે હરિકથાનું શ્રવણ કરે છે તે હરિના ગુણ આનંદપૂર્વક ગાવા લાગે છે એટલું જાણું આ સાધન સુલભ છે. વનમાં જવાથી મનનું સમાધાન થતું નથી, પણ હરિકથા સાંભળતાંની વારજ રજોગુણી મનનું જોર ઓસરતું જાય છે. જે સાધનોનાં ફળ આવતાં સમય લાગે એવાં સાધનો કરવા જેટલું ધૈર્ય અને મનોબળ આજકાલ કોઈનામાં નથી અને આ અટચણમાંથી જો આપણી વિચારધારા સુકા થઈ જાય તો આઠે પ્રહર શુભ વાવનામાંજ વ્યતીત થાય છે. તુકારામ કહે છે કે 'મે' તો હરિચિંતનની રમત માંડી છે અને કોઈ મારા જેવાં લોખા સ્વભાવનાં છોકરાં હશે તે આ રમતમાં મારા સાથી થશે.

૭૯૦-જ્ઞાનીપણું એ તો દેવના મસ્તિષ્કમાંજ રહે એ ઉત્તમ

છે. અમે તો અજ્ઞાની છીએ અને અજ્ઞાની રહેવામાં અમને મુખ છે. હાથા માણસોની આગળ અજ્ઞાની માણસ પોતાના અજ્ઞાતની રમતો રમે તો તેમાં હાથાઓને ગમ્મત પડે છે અને એ રીતે જ્ઞાની અને અજ્ઞાની બેઉના મુખમાં વૃદ્ધિ થાય છે. લાડકાં છોકરાંને માર-ધાકધમકીનું તો દુઃખ હોતુંજ નથી અને તેમનું ચિત્ત અને તેમની બુદ્ધિ તેમના ક્રીડાંગણમાં સદાકાળ સમાન લાવે રોકાયેલાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તેમને મન તો બધી દિશાઓ અને બધો કાળ તેમની ક્રીડાને ચોગ્યજ હોય છે.

૭૬૧-નાની છોકરીઓ ઘરસંસારની રમત માંડે છે ત્યારે બધી એક ઠેકાણે લેગી થઈને મોઢે મોઢેથી આ પૂરી, આ વડાં એમ બોલતી જાય છે, એક બીજાને અમસ્તી અમસ્તી પીરસતી જાય છે અને એવી રીતે જમવા-જમાડવાની રમત રમે છે; પણ સૌ જાણે છે કે એમની લોજનક્રિયા એ મોઢામોઢાની વાતો છે, એમાં કશું ખરાપણું છેજ નહિ. આવી રમત રમી રહ્યા પછી જ્યારે તે છોકરીઓ પોતપોતાને ઘેર જાય છે ત્યારે તેઓમાંની કોઈ કોઈને ખાવાની પણ ઇચ્છા થતી નથી. ખરેખરે તેઓ કહે છે કે, ‘આલો, હવે રાત પડી ગઈ, સૂઈ જાઓ.’ એવું કહીને રાત્રિની કલ્પના કરીને તેઓ આંખો બંધ કરીને જૂઠી જૂઠી ઊંઘી જાય છે. પછી કોઈ આપણા ઘરમાં પેસી ગયું છે અને બગાડ કરે છે એમ કહેતી કહેતી વળી ઊઠી પડે છે; આ બધો વ્યવહાર જગૃત દશાનો છે; તેમાં ઊંઘ જેવું કંઈ હોતુંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે સંસારના વ્યવહાર પણ આ છોકરાંની રમતના જેવાજ મનથી માની લીધેલા છે, એવું કહીને તે મૂર્ખ છોકરાંને તથા બીજા બધા લોકોને હું સમજાવું છું અને તેમને જગાડી દઉં છું.

૭૬૨-એતરની અંદર બીજ વાવવાં અને તેની ઉછેર કરવી

વગેરે જે જે ખેતીને લગતી ક્રિયાઓ છે તે ન કરતાં જે માણસ
બીજની સામે બેઠો બેઠો બેથો કરે અને છતાં ફસલની
આશા રાખે તેને સૌ મૂખ અને ગાંઠો કહે છે. આવા મૂખ
ખેડૂતને સરકાર ગમે તેટલી મદદ કરે, તોપણ તેથી કાંઈ તેનું
દુઃખ થોડુંજ દૂર થવાનું હતું? કોઈ પોતાને રસ્તો બતાવે તો
તેનેજ વેઠે. પકડી જવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસને આવળો
કહેવો. કે કેવો કહેવો? તુકારામ કહે છે કે આગળ જતાં પણ
તમને નરદેહજ મળે અને બીજી કોઈ અધમ યોનિમાં જવું ન
પડે એવા પારમાર્થિક સાધન કરવાને માટે તમારે તમારા દેહનું
રક્ષણ કરવું જોઈએ.

૭૬૩-પોતાની માતાનાં સ્તનને ફાટી નાખનારને તેથી શો
લાભ થવાનો છે? એવીજ રીતે વેદની નિંદા કરનાર મહારના
જેવો અથવા સૂતરી માણસના જેવો અપવિત્ર છે એમ જાણવું.
જે પોતાના ઘરનેજ આગ લગાડીને બાળી મૂકે તેને બીજે ક્યાં
રહેવાનું સ્થાન મળવાનું હતું? તુકારામ કહે છે કે સૌને જાણ
શ્રમ નચાવી રહ્યો છે એવો જે વેદનો મર્મ છે તે હું જાણું છું.

૭૬૪-જેનામાં ગ્રાહ્યજનનાં વારસવિદ્ લક્ષણ તો છેજ નહિ,
છતાં હોઠો પોતાને ગ્રાહ્ય જાણીને માન આપે, એવા હેતુથી
જે ગ્રાહ્યજનનાં બાદ ચિહ્ન ધારણ કરે છે, તે શું ખરા અર્થમાં
ગ્રાહ્ય કહેવાવાને યોગ્ય છે? તમને-સંતજનોને હું આ પ્રશ્ન
પૂછું છું. મને તેનો ઉત્તર આપો. અરે એ ગ્રાહ્યો! તમે સૌ
શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ છો ત્યારે તમને શુભ-અશુભનો વિવેક પણ
હોવોજ જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જે ખરું છે તેનો હોપ કર-
વાથી તમામ પ્રકારનાં પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૭૬૫-આપણામાં જે જે જ્ઞાતનું સામર્થ્ય હોય તે બધુંજ

લક્ષ્મીપતિના અણકારરૂપ છે. એમ ગણીને હું તેમને ઉપયોગ
 ભગવાનની સેવાને અર્પે કરું છું. માને જીવભાવ દેવના નરણમાં
 સમર્પિત કરી દઈને મેં જન્મમાનસને માટે કર્યો અવકાશ
 રહેવા લીધો નથી. દેવને જે જે અર્પણ કરી દેવા જેવું હતું તે
 બધું તેમને સમર્પિત કરી દઈને હું દેહગુણિનાં બાંધનમાંથી છૂટી
 ગયો છું અને દેહાભિમાનથી. ઉત્પન્ન થતાં સર્વ પ્રકારનાં પાપ-
 માંથી પણ મને મુક્તિ મળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તો
 મારે એક માત્ર વિકૃત છે. વિકૃત શિવાય બીજું કંઈજ મારી
 પાસે રહેવા પામ્યું નથી; તેથી કરીને હું વિકૃતનીજ સેવા કર-
 વાનો, વિકૃતના નામનુંજ રટણ કરવાનો અને તેના ગુણનું કીર્તન
 કરતાં કરતાં આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરવાનો.

૭૬૬-અમે દેવનાં નાનાં લાડકવાયાં બાળક છીએ. અમે
 દેવની પાસે ભગવદ્વિષયક પ્રેમાનંદને માટે હડ કરીને માગણી
 કરતા રહીએ છીએ. અમારા મનની તમામ વાસનાઓને દેવના
 ચરણ આગળ મૂકી દઈને અમે બ્રહ્મજ્ઞાનને તો તુચ્છ માની બેઠા
 છીએ. હવે તો અમને પંઠરપુર જવાનું તેડું ક્યારે આવે છે,
 તેનીજ અમે વાટ જોયા કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે દેવે
 મને પોતાની પાસે તેડાવી લીધો છે, તેથી કરીને હું તમામ તીર્થ-
 ક્ષેત્રોમાં એકલા પાંડુરંગના સ્વરૂપનુંજ દર્શન કરું છું.

૭૬૭-જમનારની આગળ તૈયાર રાંધેલા ભોજનનો થાળ
 પડ્યો હોય, છતાં તેનો ત્યાગ કરીને કોઈ ભીખ માગવા જાય તો
 તે ગાંડપણુજ કહેવાય. જે રસ્તો એક વાર વટાવી ગયા હોઈએ તે
 રસ્તે પાછું ફરીથી જવું એ વ્યર્થ પરિશ્રમ છે. તુકારામ કહે છે કે
 અમે તો બેઠા બેઠા પ્રેમપૂર્વક નામચિંતનની લહાણી કરીએ છીએ.

૭૬૮-જે માણસ ત્વરાથી ભગવાનના તરફ વળી જાય છે તેની

જાતિ શુદ્ધ છે અને તેને ધન્ય છે. પારમાર્થિક તત્ત્વની વાત સાંભળતાંની સાથેજ જેના મનની અંદર ઊતરી જાય છે અને તેનો પરિપાક થઈ જાય છે, જેના હૃદયમાં હરિવિષયક પ્રેમ હોવાથી જે પોતાના કલ્યાણની જાળતમાં જાગૃત રહે છે, એવો જેનો ભાવ છે તે માણસ, તુકારામ કહે છે કે દેવજ છે એમ સમજવું.

૭૬૬-આયુષ્ય આખરે છે પણ કેટલું ? એટલા વારતે ઉપરના અમંગોમાં કહેલી વાતો મનમાં ધારણ કરવી, એજ ઉત્તમ છે. સંતોનો ઉપદેશ શુદ્ધ છે, પુષ્પના જેવો ગુકોમળ છે, રસપૂર્ણ અને મધુર છે. તેને મનમાં ધારણ કરી રાખવાથી મનની પરિપકવ અવસ્થા થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેનાથી નગદ લાભ થવાનો સંભવ હોય તે વસ્તુનો સંગ્રહ કરી રાખવો એમાં રહાપણ છે.

૮૦૦-અભિમાન વગેરે વૃત્તિઓના કરતાં શાંત વૃત્તિ શ્રેષ્ઠ છે. તેના વડે સર્વ પ્રકારના મહત્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રહસ્ય સૌ જાણે છે તો ખરા, પણ ન જાણતા હોય એવાં આચરણ રાખે છે. આથી કરીને તેઓ કદ પામે છે. પરમાર્થના વિષયમાં ધૈર્ય રાખવાથી તમામ પ્રકારની સત્તાના અધિકારી થવાય છે. જે દોષનામાં આવા ગુણ હોય છે તે સૌ જાણ્યાઓમાં શ્રેષ્ઠ જાણ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે સંતજનો તીખામાં તીખા તો છે; પણ પરમાર્થની જાળતમાં ઘણા કોમળ હોય છે. જેઓ આવા હશે તેઓ મારા પ્રિય મિત્રો છે.

૮૦૧-જ્યારે આવેશનું જોર વધતું-ઓહું થઈ જાય ત્યાં શાંતિનું સેવન કરવું, જેમ પુઆરાની ધાર એક એકના વધારે વધારે જાંચી ઊડતી જાય છે, તેવી રીતે સ્વર્ગ કરનાર વ્યક્તિના અંતઃકરણમાં પ્રેમની ધારાઓ.

જેમજો. જોકે દેવને યાદ કરીને ભીન્ન કોઈ વિગતની કલ્પના પણ કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે જે શાંતિ સૌ ભૂતમાત્ર પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેનું આ માપ અર્ચન તેની રૂપરેખા મેં બતાવી છે.

૮૦૨-ઉદરપોષણ પૂરતું કામ કરી છૂટવું પણ વિશેષ મહત્ત્વ તો ભગવાનના ચિંતનનેજ આપવું. પોતાના ચિત્તની અંદર પાંડુ રંગને ધારણ કરી રાખવા જોજ અરેખરૂં કામ કરી લેવાનું છે. દેવની સેવાની પ્રવૃત્તિ કરવી જોજ ભાગ્યવાન પુરુષનું કર્તવ્ય છે. તુકારામ કહે છે કે જો કાર્યને અર્થેજ માણસે પોતાનાં તમામ બળ અને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

૮૦૩-ઉપરના અલંગમાં કહ્યા મુજબ મનની અવસ્થા ઘણા ઘણા જન્મના સાધનને અંતે થાય છે. પ્રથમ તો મનુષ્યજન્મજ દુર્લાભ છે. તેની તમને પ્રાપ્તિ થઈ છે. જોટલે હવે તો તમારે પાંડુ રંગના ચરણમાં તમારી શ્રદ્ધા સમર્પિત કરી દેવી જોઈએ. આજ સુધીમાં તમે અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરતા કરતા આખરે નરદેહનો આશ્રય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છો. તુકારામ કહે છે કે આ નરદેહ કેવો દુર્લાભ છે તેનું મૂલ્ય સમજનારા કોઈ વિરલાભ પુરુષ હોય છે.

૮૦૪-નામરૂપરહિત પરબ્રહ્મની જગ્યાએ નામરૂપાત્મક માંયિક સગુણ રૂપધારી આવીને બેસી ગયા છે; આથી કરીને ભક્તજનોને તેને પોતાનો ભાવ સમર્પિત કરવાની અને તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાની સુવિધા મળી ગઈ છે. આવડી મોટી વિશાળ પૃથ્વી ઉપરના કોઈ પણ અસુક ગામની આ હદ છે, જેવી કલ્પના ઉપર આપણો વ્યવહાર ચાલે છે અને તેમ કરવાથી પૃથ્વીના અળંકારમાં કશી બાધા આવતી નથી. આજ રીતે મનુષ્યોનો એક એક પૃથક્ જીવાત્મા માની શકાય. જે માને પેટે જન્મ

ધારણ કર્યો હોય તેનાજ જોખામાં જાળકો એલકૂદ કરે છે, આ જાળતમાં કોઈ વિવેચકે કયો વાંધો ઉઠાવ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે જીવો પોતાની શક્તિ કરી શકે એટલા માટે રૂપરહિત પર-માત્મા વિષય અથવા શિવ એવા સચુણરૂપમાં વિભક્ત થઈ ગયા છે.

૮૦૫-ઓ મારી વિઠ્ઠલ માવડી ! તું તારા જાળકે લીધેલી હક કેમ પૂર્ણ કરતી નથી ? તારી પાસે કઈ વાતનો અભાવ છે ? અમને તારાં લાડકવાયાં જાળકોને નથી જોઈતું પ્રદક્ષિણ અને નથી ગમતી આત્મસ્થિતિ. જે કોઈ પતિત મારે શરણે આવશે તેનો હું અંગીકાર કરીશ એવું વચન જે દેવે એક વાર આપ્યું હતું તે લોકોમાં ઘણું જાણીતું થઈ ગયું છે. તેનાં મારે જાતે અનુભવ કરી લેવો છે. તુકારામ કહે છે કે આ જાળી મારી ખટખટ મારા જોળપણનું પરિણામ છે, પણ આખરે એનું રહસ્ય મારા જોવામાં આવશે તો ખરૂંજ.

૮૦૬-હે દેવ ! તારા ભક્તો પૈકી જે પીડિત અથવા આત્મ અને દુઃખી છે અથવા જે કામનાવાળો છે તેની સન્મુખ તમે તમારી ઉત્તમ શક્તિઓ અર્થાત્ તમારી ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ ધરી દો. તેથી કરીને એ સિદ્ધિઓ અને તેમનાં ફળ વટે ઉપયુક્ત ભક્તોની મનકામનાઓ પૂર્ણ થઈ જશે, તેમના મનનું સમાધાન થઈ જશે અને એ જાળાંનું આખરે ઉત્તમ પરિણામ આવી જશે. જે માણસ અમુક ઉદ્દેશ લઈને તમારી પાસે આવે છે તે તો થોડા ઘણા દાનથી સંતુષ્ટ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોને માટે આ સહજ અને ઉત્તમ યોગ છે.

૮૦૭-હુઃખોત્પાદક કારણોને લીધે તમામ જાતનાં દુઃખ વેઠવાં પડે છે. એવા જે કોઈ કારણને લીધે ધ્રુમમાં વધારો થતો હોય તે કારણો દૂર કરવાં એજ યોગ્ય માણસોનો ધર્મ છે. કઈ

વેળા શું થશે તે વિષે ડોઠ કાંઈ આગળથી કહી શકતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એવાં કર્મનાં સંબંધને લીધે વ્યર્થ દુઃખ અને ચિન્તાના ભોગ થવું પડે છે.

૮૦૮-ભાગ્યવાન મનુષ્યોએ પોતાનાં વાણીરૂપી માપ વડે શ્રીહરિના નામનું એક સરખી રીતે માપ કાઢી લેવું જોઈએ અને એજ તેમનું કર્તવ્ય છે. જેમનાં શરીર પરમાનંદથી પુષ્ટ થયાં હોય એવા પુરુષના સમાગમમાં આવનારાઓનો અને એવા સત્પુરુષનાં પ્રવચન સાંભળનારાઓનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે. જે પોતે અનાજ પેદા કરે છે તે શું તેનું એકલો એકલોજ સેવન કરીને ખેસી રહેશે ? તેનો ખરેખરો સુકાળ તો મહાપુરુષોની પંક્તિમાં જ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે આવા જે આચાર્ય હશે તેમના ચરણોમાં હું સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરું છું.

૮૦૯-સૌને જોડી વસ્તુના ઉપર પ્રેમ હોવાથી ડોઠને ખરી વસ્તુ ગમતીજ નથી. આ ણધું મસ્તીનું અર્થાત્ રજેશુણના પ્રાધાન્યનું પરિણામ છે. આખરે એવા લોકોને ચમલોકનાં કષ્ટ વેઠવાં પડશે ત્યારે તેમની સાન ઠેકાણે આવી જશે. જ્યાંલગી ચમના હતે આવીને ટોટી પકડી નથી ત્યાંલગીજ પોતાનો દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેના ઉપર મમતા વધતી જાય છે. આવા જિંદી વાંદર જેવા લોકોને ગમે તેટલો સહુપદેશ દઈએ તોપણ તેઓ માનવાના નહિ.

૮૧૦-આ આખી સૃષ્ટિ એ માયાની કીડા છે. એ કીડાના દવાદને લીધેજ હવ દુઃખી થાય છે. તેથી કરીને આ દેહ તથા એવી બીજી પ્રાપંચિક વસ્તુઓ મિથ્યા છે એમ સમજીને સદ્વિચારની મદદથી એ પ્રાપંચિક ખેલનો અંત આણવો એજ ઉત્તમ છે; કારણકે જે વસ્તુ સ્વભાવથીજ ગરબડ જોડાળા ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય તેને તો સમૂચી ટાળી નાખીએ તોજ તેના અંત

આવે. આથી વિપરીત બુદ્ધિ રાખ્યાથી ચાંતઃકરણમાં ભય ઉત્પન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે આત્મજાગૃતિ થયા પછી તારે જે જોઈશે તે તું પોતેજ સ્વતઃ સિદ્ધ સ્વરૂપ વડે થઈ ગયો હોઈશ.

૮૧૧-કૂદડી ફરનારને ચક્કર આવે છે તેથી કરીને તેને પોતાની આસપાસની બધી દુનિયા ફરતી દેખાય છે, પણ એ દૃષ્ટિનો ભ્રમજ છે. કૂદડી ફરનાર યોડી વાર ઊભો થઈ રહે અને તેનું બમી ગયેલું મગજ પાછું સ્થિર થઈ જાય એટલે પાછું બધું હતું તેવું ને તેવું સ્થિર દેખાશે. એકાદ પોતાણુવાળી જગ્યાની નજીક ઊભા રહીને મોઢેથી જેવો અવાજ કરીશું તેવો પરધો સામી દિશાએથી આવ્યો આવશે. આકાશમાં વાદળાં આવે છે અને તે વાદળાં જ્યારે પવનના વેગથી ધમસાય છે ત્યારે, જોનારને વાદળાંની જગ્યાએ ચંદ્ર દોડતો દેખાય છે.

૮૧૨-હે દેવ ! હું ઠાંઈ આજકાલનો નવીન જન્મેલો નથી કે જેથી કરીને મને સામાન્ય જાણતો કરતાં વધારે જાણકારી હોયજ નહિ. હું ઠાંઈ કાંચો અથવા અણજાણ નથી; મારું અને તમારું ઉત્પત્તિસ્થાન એકજ છે. આથી કરીને હું તમને પૂરેપૂરા જાણખી ગયો છું. હું અને તમે એકબીજાથી વેગળા પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં હું ઊભો છું ત્યાં હે દેવ ! તમે એકલાજ મારી નજરે પડો છો.

૮૧૩-યોગ્ય પુરુષોની સંપત્તિ ત્યાગ અને શાંતિ છે. તેના વડે તેમને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં ગાન અને કીર્તિ મળી મહેલાઈથી આવી મળે છે. આવી રીતે તેમને તેમના ત્યાગ વગેરે સંપત્તિઓનો યોગ્ય પુરસ્કાર મળી જાય છે. જેમ ટંકશાળમાં નોકરી કરનારાઓનો દાવ ઘેર જતી વેળા ઝાટો જોવામાં આવે છે તેમ વૈભવના સ્થાનમાં ગયેલાઓની પણ ખૂબ દાઢસાઈપૂર્વક

તમારા કરવામાં આવે છે. જેમને મુખ સ્વરૂપની આજીવણી થઈ છે તેઓ પોતાની સ્વરૂપસ્થિતિને પામી ગયા છે. જેમનામાં વૃદ્ધિ રહી ગઈ હશે તેમને તેને પ્રોત્તેજ આપવામાં પડશે. તુકારામ કહે છે કે તમામ પ્રકારની જર્જરણા શુદ્ધિના ત્યાગ કરવાથી જીવને શિવના પદનો સાચા માર્ગ મળે.

૮૧૪-હું સ્વપ્ન, સૂક્ષ્મ અને કારણ જો ત્રણે પ્રકારના દેહનાથી વિના સમિગ્ધાદાનંદરૂપ છું, એવો વિચારપૂર્વક નિઃશય થઈ જાય એટલે શરીર મરણના ગાંધનમાંથી છૂટું થઈ જાય છે. તમામ પ્રકારના દોષ, મનની ગંગાગતિ વગેરેનું શમન થઈ જાય છે અને સહજ સ્થિતિનું મુખ મળે છે. આ સ્વસ્થ જ્યાં સ્વસ્થગત થઈ ગયું એટલે ત્રણે કાળમાં દુઃખનું મોહું જોવાનો વખત આવવાનો જ નથી. તુકારામ કહે છે કે આવી સ્થિતિ થઈ ગયા પછી દેવની પાસે કોઈ જાળતની યાચના કરવા જેવું રહેતું જ નથી; કારણકે જીવ અને પરબ્રહ્મ જો એક બીજાથી વેગળા જ ક્યાં છે?

૮૧૫-ફક્ત જામડીનો ત્યાગ ક્યાંથી જ કાંઈ બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી અને સ્વદેશ છોડીને પરદેશમાં ભટકવાથી સાચું વૈરાગ્ય સધાતું નથી. વાસના દ્વારા કામ, ભય વગેરેની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી કરીને ધૈર્યપૂર્વક જો માહાંકુશને ઉત્પન્ન કરનારી વાસનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શૂરવીર પુરુષોનાં પરાક્રમની વાતો સાંભળીને નામદ્ લોકો કાંપી ઊઠે છે અને ખરેખરી લડાઈનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તો ભારે કોલાહલ મચાવી મૂકે છે. તુકારામ કહે છે કે જૂઠી જૂઠી સ્તુતિ કરવાથી વાણી અપવિત્ર થઈ જાય છે.

૮૧૬-તમારે જાનપાનનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, ઘર-ખાર છોડીને વનવાસ કરવાની પણ જરૂર નથી; પણ જ્યારે જ્યારે

કેઈ પણ પદાર્થનો લોગ કરવાનો પ્રસંગ આવી પડે ત્યારે નારા-
યણનું સ્મરણ કરવું. માની ખાંધે વટ્ટીને જનાર જાળકેને ચાલ-
વાનો શ્રમ પડતો નથી. જાળકે તો પોતાની માતાના સિવાય
બીજા બધાનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ. ભોગમાં
જૂંથવાતા નહિ અને ત્યાગ કરવાની ભાંજપડમાં પણ પડતા નહિ,
પણ પ્રસંગોપાત જે જે ભોગ ભોગવવા પડે તે બધાજ દેવને
અર્પણ કરી દઈને ભોક્તાપણાથી મુક્ત થઈને રહેવું. વૃકારામ
કહે છે કે હવેથી તમારે આ સિવાય બીજો કશો વિચારજ કરવો
નહિ; કારણકે આ ઉપદેશના કરતાં વધારે ઊંચા પ્રકારનું કેઈ
તત્ત્વજ્ઞાન હેજ નહિ.

૮૧૭-જ્યાંસુધી મોઢામાં રામનામ વચ્ચી ન જાય ત્યાંસુધી
બીજા બધી તમામ ખટપટો નકામીજ સમજવી. જો આમજ છે
તો તમારે બીજા અનેક સંકલ્પોમાંથી તમારા મનને ખેંચી લઈને
ફક્ત રામનામનું જ રટણ કરવું અને 'સાવધાન થઈ જવું', 'સાવ-
ધાન થઈ જવું' એવું હું તમને પુનઃ પુનઃ કહું છું. જે વાતનો
ત્યાગ કરી દીધો હોય તેને ફરીથી ગ્રહણ કરનારને કાળ સજા
કરે છે. વૃકારામ કહે છે કે જે જે ભોગ તારે ભાગે આવે તે બધા
ભોગ પાંદુરંગને અર્પણ કરી દઈને તારે તો માત્ર તેમનું જ
ચિંતન કરવું.

૮૧૮-જગતને ખરૂં રહસ્ય જાતાવવું નહિ. એવા લોકોને
વિપયની બુલબુલામણીઓમાં અથડાવા દેવા. તેમને ખરી વાત
કહીએ છીએ ત્યારે તેઓ આપણો કેટો લે છે અને નકામા કાયર
કાયર કરી નાખે છે. તેમને અમુક જાળત સમજાવી દઈએ છીએ
તોપણ તેઓ તેને હૃદયમાં ધારણ કરતા નથી અને તે પ્રમાણે
આચરણ કરવાની તો વાતજ શી ? એ લોકો ખરૂં જોતાં અના-

છે. બેઠીની વચ્ચે એક ક્ષણવારનો પણ વિયોગ થતો નથી. આખું
બ્રહ્માંડજ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એવું મનની અંદર નિશ્ચયપૂર્વક
સમજી લેવું એજ પરમાત્માનું પૂજન છે. ભગવાનને એકદેશીય
બનાવી દઇને પૂજન કરવાની ચેષ્ટા વ્યર્થ છે. તુકારામ કહે
છે કે આવા પ્રકારનો મને અનુભવ થવાથી મેં માફ મસ્તક
વિઠાળાના ચરણમાં નમાવી દીધું છે.

૮૨૨-હો દેવ! આ સંસારરૂપી નાટકનો ખેલ તમે તમારી
પોતાની દિણે સંતુષ્ટ કરવાને સાફ રચ્યો છે, નહિ તો બે
વાસ્તવિક રીતે જોવા જઈએ તો વાધ અને ગાય બેઠ એકજ
લાકડાનાં અર્ધાત્ એકજ ઉપાદાનનાં બનેલાં છે. એ રીતે
આખો અંસારજ તમારું સ્વરૂપ છે. જેમ એક દીવાની જ્યોત-
માંથી હજારો જ્યોત પેદા થાય છે, તેમ તમે તમારી અલેદ સ્વ-
રૂપસ્થિતિમાંથી આ અંસારરૂપી રમત ઊભી કરી છે. તુકારામ
કહે છે કે આરતીની અંદર વાસ્તવિક રીતે પ્રતિગિંબ હોતુંજ
નથી છતાં તે દેખાય છે અને દૈતપણાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે
તેથી જોનાર રાજી થાય છે.

૮૨૩-સૂર્યનો પ્રકાશ ધતાંજ રાત્રિ ચાલી જાય છે, પણ
તેની જગ્યાએ હજારો દીવા સળગાવ્યાથી પણ રાત્રિનો અંત
આવતો નથી; એવીજ રીતે અવોનમ ધીહરિ પોતેજ મારા
જીવની અંદર નિવાસ કરીને રહ્યા. તેમના યોગથી જે નહિ
સમજી શકાય એવી વાતો પણ સમજાઈ જાય છે. રાજાની સાથે
મુલાકાતી કરનારને રસ્તામાં દોષ પણ જાતની અડચણ નડતી
નથી, તેમ જુદા જુદા અમલદારોની ખુશામત પણ કરવી પડતી
નથી. તુકારામ કહે છે કે તેના વડે જન્મ-મૃત્યુ વગેરે બધાનેનો
નાશ થાય છે; કારણકે ધીહરિ જે સદા પોતાની પાસે ને પાસે-

જ તે તેમની આંતરે પામવાનું નથી. તેમજ તેમને એ.

૮૨૪-જે મારા અમીતોમાં જે જેમનું નામું છે તેમજ
 દેવને પાછી કહેને તેમ પામવાનું આ મારે કહેવાય છે. અને
 પ્રકારના વિષયોની કામનાથી તેમનાં અંતઃકરણને બહાર કાઢી
 દોડી જાય. પણ આમજે તેમનાં હાથમાં પણ પામી શકાય નથી.
 આથી જગતની દુઃખાવોને પામી કરે એવા ઉદાર અને પાત્રને
 શરણ આપેલાં જિના પ્રાણી માયામાં જિવા બગવાન પાંડુરંગ છે.
 તેઓ તેમની પામે જીમું કરી નથી માગતા. તેમ જગ તેમને
 તુલસીપત્ર અને પાછીની અંજલિ અર્પણ કરીને મનથી તેમનું
 ચિંતન કરે, એટલી એ પાત્રનીજ તેમને જાણ છે. આ દેહને
 ચિંતનથી એવા દેહલી થઈ છે તેનો દેહ વિસાગ્ર પુણ્યું નથી
 અને આપણા સ્વામીની સુતાકાવ કરવાને માટે દેહ મધ્યસ્થ
 વક્રીલની ગરજ રહેતી નથી. સોનાં દુઃખનું તે પાત્રનું નિવારણ
 કરે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવને મળવા જવામાં દેહ પ્રકારનો
 પ્રતિબંધ નથી; અર્થાત્ સૌએ તેમના ચરણને પ્રેમાલિંગનું
 એટલુંજ કામ કરવાનું છે.

૮૨૫-જે પદોપકારી સ્વભાવનો હોય છે તે બીજાના ઉપર
 ઉપકાર કરવાને ઘણા ઉત્કંઠિત હોય છે. આ માટે અને પેટ
 પારકું એવો ભાવ તેનામાં સુદૃઢ હોતોજ નથી. પદોપકાર કરવા
 જતાં પોતાના ઉપર ગમે તેટલું દુઃખ પડે તેની પણ તે પરવ
 કરતો નથી. જેવો પોતાનો છવ છે તેવો બીજાનો પણ છવ
 એવું તે સમજે છે. આવો માણસ દેવળ સદ્ગુણોનોજ લંકાર
 તુકારામ કહે છે કે દેવ તેને સ્વાધીન છે અને તેના ધૈર્યનો ક
 પણ લંગ થતો નથી.

૮૨૬-જે સંત નિર્દોષ થઈ ગયેલ છે તેનો સેવક થ

જેટલું પુણ્ય મારે ક્યાંથી લાવવું? હે નારાયણ! આ વાતનો મમં અને તેની અંદરનું ખરેખરું રહસ્ય તમે મને સ્પષ્ટ કરીને સમજાવી દો. સંતોનો સમાગમ અત્યંત દુર્લભ છે એટલા માટે હે જગતના સ્વામિનું! હું તારી આગળ આ ણાળતની સાચના કરું છું. તુકારામ કહે છે કે મને એવા સંતોનો એક વાર મેળાપ થઈ જાય, તો પછી હું નિરાંત કરીને બેસી જાઉં, કેમકે પછી મારે માટે દુઃખનો તો સંભવજ રહેનાર નથી.

૮૨૭-પ્રતિસ્રષ્ટે હું સાક્ષીરૂપ રહીને હું મારી અંતર્મુખ વૃત્તિ જાળવી રાખું છું; કારણકે ભગવાનના ચરણને મેં પ્રેમાલિંગન દીધું છે, તેમાં મારે જરા પણ અંતરાય પડવા દેવો નથી. હે દેવ! તમે મને આ ણાળત સૂચના આપી તે પહેલાંનો હું મારી મેળે વિચાર કરીને સાવધાન થઈ ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે પૂર્વે થઈ ગયેલા કેટલાય ભ્રષ્ટો અને તમારા ચરણની વચ્ચે અંતરાય પડી ગયો છે, તે મેં જ્યારથી જાણ્યું ત્યારથી હું ભય પામી ગયો છું અને તેથી કરીને હું સાવધાન થઈ ગયો છું.

૮૨૮-હું ખૂણેખૂણા જોઈ વળ્યો, મેં મારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને માર્મિક રહસ્યોના લોહ ઉકેલ્યા; આખરે મેં તો એટલું દીધું કે જોને શરણે આપણે જઈએ એવી યોગ્યતા કાઢનામાં હોય તો તે પંદરપુરના સ્વામી પાંડુરંગમાં છે. એક વાર અનન્યભાવે તેમનું શરણ લીધું, એટલે પછી કશા પ્રકારનો ભય કે ચિન્તા રહેજ નહિ. તેમના એક સીધી રૂપામાં ગોઠવેલા ચરણનું દર્શન થતાંજ અંતઃકરણની અંદર તેમનું પ્રતિબિંબ પડી જાય છે. તેમનું દર્શન કરવાની આજ એકરીત છે. તેમનું ચિંતન ક્યાંથી સર્વ પ્રકારની કાર્યસિદ્ધિ થઈ જાય છે અને તેનો આદંબરવાને સારૂ કોઈ પણ વિશેષ પર્વની રાહ જોવાનું પ્રયોજનજ

હાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે કોઈ અત્યંત પાપી હોય તોપણ તેનાં પાપોનો મળ એક ઘણુની અંદર ઘોવાઈ જાય છે અને તે આનંદની મસ્તીમાં આવી જઈને હરિનામનું શ્રીર્તન કરતો કરતો નૃત્ય કરવા મંડી જાય છે.

૮૨૯-જે પંઢરપુરની વાટે વળ્યો તેને માટે મુક્તિ દુર્લભ છેજ નહિ. પંઢરપુરના સ્વામીને ચરણે નમસ્કાર કરવાને માટે સ્વર્ગના દેવો પણ આદ્યા આવે છે; કારણકે પંઢરપુરમાં હરિનામનો આનંદ ઘણો સુલભ છે. ત્યાં આગળ વૈષ્ણવ-લક્ષ્મી આનંદોત્સાહપૂર્વક નૃત્ય કરે છે. તેમના નૃત્ય વડે ભિક્ષુઓનાં રજકણોનો લાલ લેવાને સાડા દેવો આદ્યા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે ગરુડની સ્તુતિથી જેઓ પોતાના લજનનો સમારંભ કરે છે તે ઉત્તમ વૈષ્ણવો છે.

૮૩૦-હરિનામનું રટણ કર્યાથી મનના ત્રિવિધ તાપ શાંત થઈ જાય છે અને જીભમાંથી હરિનામામૃતનાં ઝરણુ ઝરે છે; આવાં ઉત્તમ લાલદાયક લક્ષણો પ્રકટ થાય છે. હે દેવ! મારું મન તમારા ચરણમાં સ્થિર થઈ ગયું છે; એ બધું વિઠોળાની કૃપાનું ફળ છે એમ માની લેવું. હું લોજન કરીને તૃપ્ત થઈ ગયો હોઉં એવું મને લાગે છે; કારણકે લોજન કરવાની અર્થોર્થ કોઈ પણ વિષયનો ઉપયોગ કરવાની મારી ઇચ્છા નહીં થઈ ગઈ છે; એટલે કે મારી ઇચ્છાઓના ઉપર ઇચ્છારહિતપણાનો પથર પડી ગયો છે. તૃપ્તિનાં લક્ષણ મારા અંગ ઉપર પ્રકટ થવા લાગ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગરૂપી નિધિ મને મારી વાણીદ્વારા પ્રાપ્ત થયો છે. તેના વડે સુખની અંદર સુખનો સમાવેશ થઈ ગયો છે; આથી કરીને મને અપાર આનંદ થયો છે.

૮૩૧-હે દેવ! મને પ્રેમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ છે; એટલે હું

શ્રીજી ઉવિન્નોના શરદોના જેવા પાડળ, અર્થાદીન અને નિષ્પ્રતિ-
જન નથી; એટલા માટે હે સૌ મનુષ્યો! હું જે કહું તેનો બાવાય
તમારા હૃદયમાં ખારણ કરો. 'એક વાર તમે પાંચરૂપ જાઓ' -
એવું હું તમને પુનઃ પુનઃ કહું છું. તમને તમારા પરમ ભગ્યને
પ્રતાપે આ મનુષ્યદેહ મળ્યો છે એમ સમજીને તમે શ્રી વિઠ્ઠલનાં
દર્શન કરો. એમ કરવાથી તમારા અનેક જન્મોનાં કારણમૂલ
પાપપુણ્યનો બાંકાર નષ્ટ થઈ જશે અને જન્મમરણ વગેરે બીજા-
ઓમાંથી તમે મુક્ત થઈ જશો. હાથમાં લીળા અને કરતાડ
લઈને મોઢથી શ્રીહરિના શુભ ગાથા મંડી જાઓ. તુકારામ કહે
છે કે ઘટાકાશ, મહાકાશ, પટ અને તાંતુ વગેરે વેદાન્તની વૃથા
વિચારીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને રસ્તે મુક્ત થવાનો જે માર્ગ કહેવાય છે,
તેનો આશ્રય લેવાનું તમારે કશુંજ પ્રયોજન નથી.

૮૩૫-શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ધર્મકર્મનું યથાવિધિ
પાલન કરવાનું કામ સહેલ નથી; તેમાં જરાક ભૂલચૂક થઈ ગઈ
તો તે કર્મનો કર્તા પતિત થઈ જાય છે; પણ હરિનું નામસ્મરણ
કરવામાં એવો ભય હોતો નથી. સરળ મનના લાવિડ ભક્તો
હરકોઈ સમયે નામસ્મરણ કરી શકે છે. એ કામને માટે કશો
વિધિનિષેધ નથી અને એ સાધન પણ ઘણું સુલભ છે. જે વૈષ્ણવ-
ભક્ત ઉપર કહ્યા તેવા નામસ્મરણમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે, તેને પગે
પડવાને માટે પ્રાયશ્ચિત્તો ચાલ્યાં આવે છે. તુકારામ કહે છે કે
આનંદપૂર્વક હરિનામની ગર્જના કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનું
દોષની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

૮૩૬-અરે ! તમે જુઓ તો ખરા, વિઠ્ઠલદેવ ઘણા લાવિ
છે અને ભક્તિને સારૂ ગાંડા-ઘેલા થઈ જાય એવા છે. કોઈ પ
ભક્ત જરાક પોકાર કરે એટલે તરતજ તેમને તેની પાસે દો

જવાની દેવ પછી ગઈ છે. પ્રહલાદની બ્રુમ સાંભળીને સુકાતાકડા-
માંથી મુર્રુરુ મુર્રુરુ એવી ગજના સદિત પ્રકટ થતાં ભગવાનને
લજ્જત નહીં નહિ. તુકારામ કહે છે કે એ ભગવાન પોતાના ભક્તોને
ખાતર અધનાદી-નદેશ્વરનું સ્વરૂપ પાત્ર પારણ કરે છે.

૮૩૭-અત્યાર સુધી અજ્ઞાન દયાને તીધે આપણે જન્મ-
મૃત્યુરૂપી મુખળ દુઃખ વેહી જુઝ્યા; એ તો જે યયુ તે યયુ, પણ
હવે પછી એ અજ્ઞાનના અંધકારમાં આપણે શા માટે અથડાયા
કરવું જોઈએ ? જે કાંઈ મુખ-દુઃખ આપણા ઉપર આવી પડે તે
બધાંજ દેવના ઉપર નાખી દેવાં. આ ઉપરાંત બીજી કશી
ખટપટમાં પડવાનું પ્રયોજન છેજ નહિ. આ પ્રહ્લાદની પ્રવૃત્તિ-
ઓનો જે પ્રેરક છે તેને પોઠાર કરીશું, એટલે તે આપણને પ્રત્યુ-
ત્તર દેશેજ. તુકારામ કહે છે કે કામકોધાદિરૂપી કૂતરાં આપણી
આસપાસ જાગતાં રહે છે, એ બધું કીતુક તે દેવનું જ ચોળેલું છે.

૮૩૮-પ્રભુના રથેલા ખેલ ઘણાજ આશ્ચર્યજનક છે; કારણકે
આ દેહાદિપ્રપંચ છે તો મિથ્યા, પણ તે છતાં તે બધાં જીવોને
ખરા જેવા બાંસે છે અને એજ પદાર્થો બીજા કોઈ કોઈ જીવોને
નકલી પદાર્થોના જેવા દેખાય છે ! આ મિથ્યાપ્રપંચના મોહમાં
ન પડતાં જીવે સાક્ષીરૂપ થઈને રહેવું જોઈએ. એક પરમાત્માની
જગ્યાએ અનેક નામરૂપાત્મક જગતનો બાસ થાય છે અને એવા
જગતની અંદર પરમાત્મા એકસ્વરૂપ રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે
કે હે દેવ ! આ પ્રપંચની ગ્રંથવણી રચવામાં અને તેનો નાશ
કરવામાં-એ બેઉ કામમાં તમે ઘણા પ્રવીણ છો.

૮૩૯-આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનનો પ્રકાશ જે એક વાર અળદી
છાંચે તો પછી તેનો અસ્ત થવાનો સંભવજ નથી. એક વાર
મારી, ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ થઈ ગયા પછી હું અજ્ઞાનના અંધ-

રૂપજળની ગયા છે. મારે જો કાંઈની સાથે જોળખાણ હોય તો એક વિદોખાની સાથેજ છે. એ સિવાયની બીજી બધી ભાવના મારા મનમાંથી નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારાથી ભિન્ન જેનું અસ્તિત્વ હોય એવું નામરૂપાત્મક જગત છે, એવી માન્યતા રાખવાના પાપમાંથી હું મુક્ત થઈ ગયો છું અર્થાત્ આ જગતનું અસ્તિત્વ છે, એવી શ્રાન્તિ હવે મને રહી નથી.

૮૪૨-હે મનુષ્યો ! આ દેહ હું છું એવું કહેવામાં કેટલી ભૂલ થાય છે તે યથાવત્ સમજી લેવું એ કેટલું કઠિન છે ? આપણી સ્વરૂપસ્થિતિથી ભિન્ન કાંઈ છેજ નહિ, એવું જાણ્યા છતાં દેહાત્મબુદ્ધિ પૂરેપૂરી ટળી જતી નથી. અહંભાવના અંધકારને લીધે સ્વરૂપજ્ઞાનનો પ્રકાશ ઢંકાઈ જાય છે અને તેથી આત્મ-દષ્ટિની આગળ અંધારૂં છવાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આત્મસ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો દેવનો સમાગમ એવંચો જોઈએ કે જેથી કરીને તે તમને તમારી સ્વરૂપસ્થિતિનો અનુભવ કરાવી દે.

૮૪૩-અનેક પ્રકારની કવિતાઓ રચનારા કવિરાજો પેદા થયા કરે છે. તેમની સાથે ઊભા રહેતાં અમે અભગાઈ જઈએ છીએ; કારણકે તેઓ બીજા પ્રાસાદિક કવિઓની રચનામાંથી સારાં સારાં વચનોની તફાડી કરીને તેમને પોતાની કવિતાઓમાં પુસાડી દઈને પોતે કવિ જોવાનો દાવો કરે છે, જેમને માત્ર લૌકિક ચશ્ઠમાવાનીજ ભૂખ છે એવા આંખ આંધળા અને દાને બહેરા લોકોનાં મોઢાં એક દહાડો તો ઠાળાં મેથ જોવાં થવાનાંજ છે. સોનાના દાગીનામાં થોડો લાખનો ભાગ હોય તો લોકો તેવા દાગીનાને લાખને લીધે નહિ, પણ તેની અંદરના સોનાને લીધે આકર્ષી રાખે છે; પણ તેની કિંમત તો જેટલું સોનું હોય તેટ-

કારમાંથી બહાર નીકળી ગયો છું. આત્મસ્થિતિમાં સ્થિર રહીને હું સાક્ષીરૂપે વર્તન કરું છું, તેથી કરીને ત્રણે ગુણના ખેલનો હું દેવળ દ્રષ્ટા બની ગયો છું. હે નારાયણ ! તું મારા આવા આત્મબોધને દૃઢ કરી દે. તમારા સ્વરૂપનો અનુભવ થઈ જવાથી હું દેહાદિ પ્રપંચને વીસરી ગયો છું. હવે તો જે આત્મબોધ મને પ્રાપ્ત થયો છે તેને યતનપૂર્વક સાચવી રાખવાનું કામ હું કરી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે આ મારો અને મારા દેવનો એક વિનોદ છે. હે દેવ ! હું તમારા જેવો શિવ નથી તેમ હું મારા જેવો જીવ પણ નથી. હું તો શિવ અને જીવ એ બેઉ લાવોથી પર છું.

૮૪૦-હે દેવ ! ક્ષર (કાર્યજીવ) અને અક્ષર (કારણજીવ) એ બેઉ રૂપે તમે પોતેજ વિભક્ત થઈ ગયા છો, તો પછી આ જગત બધું મારાથી ભિન્ન છે એવું કેમ કહો છો ? તમારી આવીજ કાર્યપદ્ધતિ હોય તોપણ મેં એક વાર મારી જીવદશાનો ત્યાગ કરી દીધો, એટલે હવે તેને ફરીથી ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી મારી સ્થિતિમાં હું ફેરફાર થવા દેનાર નથી. પાપ અને પુણ્ય, સમ અને વિષમ એ બધાંનું તમે એક હાથે પ્રતિપાદન કરી બતાવો છો; અને બીજે હાથે એ દ્વન્દ્વોથી ભીંચે જવાની પ્રેરણા કરીને અમારા ઉપર કૃપા વર્ષાવો છો. એમ જ છે તો પછી તમે જીવોને જન્મ-મૃત્યુરૂપી ચક્કરની સાથે શા માટે બાંધી રાખ્યા છે ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે નાના પ્રકારના વેપ લજવો છો અને જે ખોટું છે તે જાણે સાચું હોય એવો આભાસ ઉત્પન્ન કરો છો !

૮૪૧-સર્વરૂપે રહેનારા હરિરસની સાથે માફ ગિત્ત બરાબર એકરસ થઈ ગયું ત્યારથી મારે માટે તો અખંડ આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો છે. માફ ગોત્ર, મારા પતિ અને આ દેહના બીજા તમામ સંબંધ વિશ્વંભરભાવથી પરિપૂર્ણ બનીને હરિ-

દેવજ યની ગયા છે. મારે તો ઠેકાણી ગ્રામે જોજખાણ હોય તો
એક વિદોળાની સાથેજ છે. જે સિવાયની બીજી ભૂમી ભાવના
મારા મનમાંથી નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે દે દેવ !
તમારાથી વિદ્યુત જેવું અસ્તિત્વ હોય એવું નામરૂપાત્મક જગત
છે, એવી માન્યતા રાખવાના પાપમાંથી હું મુક્ત થઈ ગયો છું
અર્થાત્ આ જગતનું અસ્તિત્વ છે એવી પ્રાપ્તિ હવે મને રહી નથી.

૮૪૨-હે મનુષ્યો ! આ દેહ હું છું એવું કહેવામાં કેટલી
બૂત થાય છે તે યથાવત્ સમજી લેવું એ કેટલું કઠિન છે ?
આપણી સ્વરૂપસ્થિતિથી વિદ્યુત ઠાંધ છેજ નહિ, એવું જાણવા છતાં
દેહાત્મબુદ્ધિ પૂરેપૂરી ટળી જતી નથી. અહંભાવના અંધકારને
લીધે સ્વરૂપજ્ઞાનનો પ્રકાશ ઢંકાઈ જાય છે અને તેથી આત્મ-
દિપ્તિની આગળ અંધારું છવાઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે
આત્મસ્થિતિની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો દેવનો સમાગમ એવંચો
જોઈએ કે નેથી કરીને તે તમને તમારી સ્વરૂપસ્થિતિનો અનુ-
ભવ કરાવી દે.

૮૪૩-અનેક પ્રકારની કવિતાઓ રચનારા કવિરાજો પેઢા
થયા કરે છે. તેમની સાથે બિલા રહેતાં અમે અલકાઈ જઈએ
છીએ; કારણકે તેઓ બીજા પ્રાસાદિક કવિઓની રચનામાંથી સારાં
સારાં વચનોની તકડંચી કરીને તેમને પોતાની કવિતાઓમાં
ધુસારી દઈને પોતે કવિ હોવાનો દાવો કરે છે. જેમને માત્ર લૌકિક
યશ કમાવાનીજ ભૂખ છે એવા આંખે આંધળા અને કાને બહેરા
લોકોનાં મોઢાં એક દહારો તો કાળાં મેશ જેવાં થવાનાંજ છે.
સોનાના દાગીનામાં થોડો લાખનો ભાગ હોય તો લોકો તેવા
દાગીનાને લાખને લીધે નહિ, પણ તેની અંદરના સોનાને લીધે
સાચવી રાખે છે; પણ તેની કિંમત તો જેટલું હોય તેટ-

જ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી ઈશ્વરની સાથે
જ્ય-સેવકનો સંબંધ સધાયો નથી ત્યાંસુધી સંસારનાં બંધન-
માંથી મુક્તિ થતી નથી.

૮૪૪-લોકોની અંદર જે આપણી પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય તે
મેથી પોતાની જાતને ધન્ય થયેલી સમજીને જીવે નિરાંતે બેસી
રહેવું નહિ; કારણકે ભૂતોના (લોકોના) આદરથી ભૂત-લોકમાં
(પ્રેતલોકમાં) ગતિ થાય છે. એવું ન કરતાં ભગવાનની ભક્તિના
લેહ સમજવામાં પોતાના મનને રોકી રાખવું એ ઇષ્ટ છે. ભક્તિની
અંદર મનને પરોવી નહિ રાખનારનું મન ઇન્દ્રિયોના આકર્ષણથી
ખેંચાઈ જઈને જાહિર્મુખ જાતી જાય છે; એટલા માટે પરમાત્મા-
ના સ્વરૂપની અંદર મનને સતત પરોવી રાખવું જોઈએ.
મનનો સ્વભાવજ એવો છે કે જે જાતના રંગના અંપકમાં તેને
રહેવા દઈએ તે રંગ તેને ચઢી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ
સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરે છે, છતાં નિઃસંગ અને નિષ્કામ રહે છે.
એવું હોવાથી જ્યાંસુધી જીવભાવની અવસ્થા હોય ત્યાંસુધી કર્મ
કરવાં એ તો ફક્ત આજ્ઞા છે.

૮૪૫-માયા વગેરે પ્રપંચનો હું ફક્ત સાક્ષી છું. મારા
મનના ઉપર તેની કશી અસર થતી નથી. આનું તાત્પર્ય એ છે
કે મેં મારો જયોજ ભાર તે સત્ય પરમાત્માના ઉપર નાખી
દીધો છે. એ સિવાય બીજા જયોજ ખોટા ધંધા છે અને તે
મને ખસાંદ નથી. જૂમડાના ઉપર ઉપરથી ઈલાજ કરીએ તો તેના
પાંચ અંદરની ગાંજો વધી જાય છે અને પડ જાડાર નીકળવાને
જોર કરે છે. સૌથી મારો ઉપાય એ છે કે જોય ઘોચીને તેના
મોહને વધારે પડોળું કરવું અને અંદરના પડને રસનો આપી
જે નકારામ કહે છે લોકિક દ્રષ્ટિએ પણ દેવને સાક્ષી રાખીને

હું આવા નિષ્કૃંપ ઉપર આવી પહોંચ્યો છું.

૮૪૬-જે સંતોને પ્રિય છે તે કાળનો પણ કાળ છે અને રાજના કુંવરના જેવો સમર્થ છે. જે બાળકના રક્ષકની જગ્યાએ કોઈ સમર્થ રાજા બેઠો હોય છે તેને કશુંજ દુઃખ વેઠવું પડતું નથી; કારણકે રાજા તેનું પ્રેમપૂર્વક રક્ષણ કરતો રહે છે. તે બાળક કદી કોઈ ભૂલચૂક કરી બેસે તો રાજા તેને ક્ષમા કરે છે અને મૃદુ શિખામણુ દઈને તેને ફરીથી તેવી ભૂલ કરતો અટકાવે-છે. આ બધું કામ તે બાળકના સમર્થ પિતાનું છે. જેનાથી તે બાળકના જીવને હાનિ થાય, એવું કામ તો તે કદી કરે નહિ અને કોઈને કરવા દે નહિ. તુકારામ કહે છે કે કલ્પવૃક્ષની છાયા સર્વોત્તમ છે. કલ્પવૃક્ષને કયા ન હોય એવું તે કાંઈ હોય ?

૮૪૭-સંતોએ જેમને વખોડી કાઢ્યા તેમને જગતની આભ-રહેટ જેવાજ અમળવા અને બાંહે તેઓ આખા સંસારના થતુ હોય એમ ગણીને તેમનો ત્યાગ કરવો. જે સ્ત્રીનો તેના ધણીએ ત્યાગ કયો તેનું કુળ, તેનું રૂપ અને તેનો સંસાર એ બધુંજ વ્યર્થ છે. જેણે આડના મૂળનું રખોપું કયું હશે તેને ફળનો શો તોટો છે ? પરંતુ જોઈએ તેવી રીતે રક્ષણ કરવાની આવડત હોવી એ અતુરાર્થની નિશાની છે. તુકારામ કહે છે કે એકજ વિષયની પાછળ લક્ષ રાખીને ચોખ્ખ પ્રયત્ન કરી લેવો જોઈએ અને જ્યાં અંધકાર હોય ત્યાં દીવાની સહાયતા લેવી એ ઉત્તમ છે.

૮૪૮-વૃક્ષનાં સજીવ મૃગિયાં જેમ જેમ બળવાન બનતાં જાય છે તેમ તેમ તે આસપાસના ખડકને ચીરીને અંદર ઝીલતાં જાય છે; એજ રીતે સતત અભ્યાસના પ્રતાપે સર્વ પ્રકારની કાય-સિદ્ધિ સધાય છે. એવું કોઈ પણ કાય અસાધ્ય નથી કે જેને ચોખ્ખ અભ્યાસથી સફળ ન કરી શકાય. અભ્યાસ કરવોજ છે

એવો દૃઢ નિશ્ચય જ્યાંસુધી ન કયો હોય ત્યાંસુધીજ બધું અઘરું
અઘરું દેખાય છે. દોરડાના ઘસારાથી મોટા મોટા પથ્થર કપાઈ
જાય છે અને ઝેર ખાવાનો અભ્યાસ કરનારાઓ ઝેરને પણ હજમ
કરી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે બાળક માના પેટમાં નવ મહિ-
નામાં જેટલું મોટું થાય છે, એટલી બધી જગ્યા ગર્ભાશયમાં
પહેલેથી તો હતીજ નહિ; એ તો બાળક પોતાની જગ્યા અંદર
રહું રહું ધીરે ધીરે કરતું જાય છે.

૮૪૯-હે સર્વ મનુષ્યો! તમે અમર છો, તમે અમર છો,
આ વાત ખરી છે કે જોડી તેનો વિચાર (તમે નીચે બતાવેલી
રીત મુજબ) કરી જુઓ. આ પંચભૂતાત્મક શરીર તો આપણે
છીએજ નહિ, એ વાત તો તમે જરાક વિચાર કરી જોશો તો તમને
સમજાઈ જાય એવી છે. આખું જગત આપણુંજ સ્વરૂપ છે, એવી
સ્વરૂપસ્થિતિ જ્યાં થઈ ગઈ પછી લય કેવો? તુકારામ કહે છે
કે તમારું જે સાત્ત્વિક રૂપ છે તે દેવજ છે-તે દેવજ છે.

૮૫૦-મારે હવે કોઈ પણ કર્તવ્ય અવશિષ્ટ રહ્યું નથી, એવો
હું કર્તવ્યરહિત અને અકર્તા છું-અકર્તા છું. બાકી રહેલાં પ્રાર-
બ્ધના યોગથી થતાં કર્મ હું પોતે અક્રિય અને સાક્ષીરૂપ સ્વા-
ત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાં રહીને કયે જાઉં છું. (મુક્ત પુરુષોની દેહને
લગતી ક્રિયાઓ પ્રારબ્ધના વેગ વડે એમને એમજ થયા કરે છે.)
આ દેહ હું છું અને આ દેહનાં સંજોગો એ મારાં સંજોગો
છે, આવી અહંકારની અવળી આંટી પડી ગઈ છે, તેથી આખું
જગત દુઃખથી હાહાકાર કરી રહ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે આ
જગતથી અળગો લેદશન્ય એવો હું, મારી કેવળ સ્વરૂપસ્થિતિમાં
એકલો અને નિર્દાન્દ છું.

૮૫૧-હું મારા હાથમાં વિવેકરૂપી લાકડી લઈને પંચભૂતા-

તમકે દેહની પૂઠે પડ્યો છું. xચારે દેહ જે રમશાનમાં બળી જાય છે એવા બ્રહ્મરમશાનની અંદર મેં મારા દેહોનો નાશ કરી દીધો છે. આ શરીરે પૂર્વજન્મોમાં જે ગુણ-દુષ્ણ લોગવેલાં તેનો આજે નિકાલ થઈ ગયો. એવું કરતાં મને કશો ભય લાગ્યો ન હતો; કારણકે મુખદુઃખનો લોકતા હું નહિ પણ દેવજ છે; એટલા માટે મેં વિવેક વટે મનનો નિશ્ચય કરીને નિર્વાણ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી લીધી. તુકારામ કહે છે કે આવો અનુભવ ધ્યાય તે ઉત્તમ લાભ છે. તેમ ન બની શકે તો હાથ, પગ વગેરે અવયવોનો નિશ્ચય કરવો અર્થાત્ તેમના દ્વારા નહારાં કામ ન કરવાં.

૮૫૨-હરિનું ક્ષીતંન ચર્વોત્તમ છે. ક્ષીતંન કરનારાઓનો દેહ હરિરૂપ થઈ જાય છે; એટલે કે તેઓ પરમ પ્રેમોદ્ધાસની મસ્તીમાં આવી જઈને ખૂણ ડાલે છે અને નૃત્ય કરે છે; તેથી કરીને તેમનો દેહભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે. જીવદશા તો એકદેશીય છે અને શ્રી-હરિ સર્વવ્યાપક હોવાથી સર્વના સંગંધી હોય છે; અથવા તો ઉપર કહી તેવી રીતિને પામેલા વૈષ્ણવો સૌના સંગંધી બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હૃદયમાંથી એક વાર સામટો ભય નીકળી ગયો એટલે જે કાંઈ અવશિષ્ટ રહે છે તે દેવરૂપજ છે.

૮૫૩-હે દેવ! મારે કોઈની સાથે બોલવાનો પ્રસંગજ ન આવે એવું કરજો; કારણકે એ બધી ઉપાધિજ છે. મારો તો હવે એવો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે એક તમારા નામચિંતન સિવાય બીજું કોઈ પણ કામ એ વ્યર્થ પરિશ્રમ છે. મન જ્યાં બીજા ત્રીજા સંકલ્પની અંદર પડેવાયું એટલે પાપપુણ્યનો ઉદય થયોજ જાયવો. તુકારામ કહે છે કે વાણીને તો નારાયણના સાંનિધ્યમાંજ વિશ્રાન્તિ મળે છે.

૮૫૪-પ્રાણપ્રાણ મોગ વડે સૌ સુખદાણ ભોગને છે. આંસો અને ધાવાળા માણગમે આસિંગન કેનારને શરીરે લોટી અને પડ વગરે છે; માંસની સંગનિ કમોળી માછલીના છવને પીડા વેડળી પડે છે; એટલા માટે સંગનિનો ત્યાગ કરવામાંજ સુખ છે. તુકારામ કહે છે કે આ જાણું છું એકે જા. તેથી મને મળેા જગ લાગે છે અને એટલા માટે હું જાણી ઉપાધિઓમાંથી છડેા થઈ ગયો છું.

૮૫૫-વિષયની તૃષ્ણા વડે બુદ્ધિ ઠંડાઈ જાય છે અર્થાત્ બુદ્ધિ સંશયમાં પડી જાય છે. એવી અવસ્થા થતી એ પણ એક જ્ઞાતનું પાપ નહિ તો બીજું શું ? એટલા માટે આપણા સ્વરૂપનો વિચાર આપણી મેળેજ કરી લેવો; કારણકે આત્મસ્થિતિ વડે અનુભવાતી પ્રગટના એજ સાર વસ્તુ છે. આ જાણતની મન પોતેજ સાક્ષી પૂરે છે. આત્મસ્વરૂપ જે નિર્મળ અને શુદ્ધબુદ્ધ છે, તેને અવિવેક તથા નામરૂપાત્મક દેહાત્મબુદ્ધિની અપવિત્ર છાયા લાગુ પડી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે તમે આંધળા હોસાની માફક ચાલતા નહિ.

૮૫૬-નામરૂપાત્મક દેહ હું છું, એવી ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં મારાં પાપ જાણી જાઓ. પાથિંવ દેહબુદ્ધિનો ભાર હું સંતોની ચરણરજની આગળ મૂકી દઉં છું. જો હું દેહાભિમાન રાખ્યાથી આત્માએ ઘણું ઘણું દુઃખ ભોગવ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે નામરૂપરહિત નિરાકાર પરમાત્મા એજ સત્ય સુખસ્વરૂપ છે.

૮૫૭-નાના પ્રકારના ઢાંગપાખંડ કરવા અને લોહોની નિંદા અથવા સ્તુતિ કરવી એ જાંધાં લોહોમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવવાનાં કામ પાપી પેટ કરાવે છે. મનની અંદરઘૈય, ક્ષમા આદિ સફલ્તિઓ તો હોય નહિ અને તે છતાં માથે જટા વધારીને તથા શરીરે રાખોડી ચોળીને ત્યાગીપણાનો વેશ ભજવવો એ જાંધી દેહની

વિંટળનાઓજ છે. એ તો મુકદ્દાને નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકારથી થણગારીને મુચોમિત કરવા જેવું છે. તુકારામ કહે છે કે રાગ-દેવથી પ્રેરાઇને વાચાળપણું કરનારા હોઠો કેવળ ઢાંગીજ છે.

૮૫૮-પુરાણ આદિની કથાઓ વાંચીને બીજા માગનારા ભટ્ટાઓના ભવતરને મિષ્ટાર છે. એવા પ્રાણીઓના તરફ ભગવાન ચર્વણા ઉપેક્ષા વૃત્તિજ રાખે છે. દેવના ચરણો પ્રતિ ભક્તિ-ભાવ તો હોય નહિ અને છતાં ભક્તિનાં ગાદ્ય ચિહ્નન ધારણ કરીને જે હોઠો ભક્ત હોવાના પાખંડ કરે છે તેમની તમામ ચેષ્ટાઓ વ્યભિચારી છે; કારણકે ભગવાનને પોતાનો ભવભાવ અપેક્ષુ કરી દેવો, એજ ભક્તિની ક્રિયામાં સૌથી વધારે અગત્યની ગણત છે. એવા ઢાંગી ભક્તો વિષયેચ્છાને હીધે દીન જનીને દ્રવ્ય ઉપાજન કરવાનાં જે જે કામ કરે છે, તે ગધાંજ જગતના ઉપર બોલો વધારનારાં છે. તેમના અંતઃકરણમાં ભગવાનના પ્રતિ શ્રદ્ધા તો છેજ નહિ; અને અશ્રદ્ધા એ દુર્ભાગ્યનું ઘણુંજ સ્વરૂપ લક્ષણ છે. તુકારામ કહે છે કે આખા વિશ્વનું પાલન કરનાર દેવના પ્રતિ અચળ શ્રદ્ધા રાખીને તેમના ચરણને દૃઢતા સહિત વજગી રહેવું એજ એક સાર વસ્તુ છે; એટલું જોણે નથી કયું તેની ગધીજ ચેષ્ટા વૃથા છે.

૮૫૯-શ્રીહરિના પ્રતિ ભાવભક્તિના ગળધી હરિના ભક્ત-જનો અવિનાશી જનીને ઊભા રહે છે અને ભગવાનનાં તમામ ઐશ્વર્ય, યોગ તથા શક્તિઓ તેમનાં ઘર પૂછતાં પૂછતાં આલ્યાં આવે છે. બાપે મેળવેલા ધનવૈભવનો માલિક તેનો દીકરો માય છે અને તેમાં કોઈ હરકત કરી શકતું નથી, તેમ દેવનાં ઐશ્વર્ય ઇત્યાદિનો વારસો ભક્તોને મળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો દેવના બોળામાં બેસીને તૃપ્ત થઇ ગયો છું.

૮૬૦-જ્યાંસુધી હરિવિષયક પ્રેમ અંતઃકરણની અંદર પેદા થયો ન હોય ત્યાંસુધી કોઈ ગમે તેટલો શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે, પ્રવચનો કરે, તે બધીજ લૂખી લૂખી વાતો છે. એવાં શુદ્ધ પ્રવચન-કર્તાઓ લોકોને જે કાંઈ કહી સાંભળાવે છે તેમાં તેમના આવળા-પણા ઉપરાંત બીજાં કાંઈજ નથી. આવા મૂર્ખ લોકોને શિખામણ દઈએ તોપણ તેઓ કાને ધરે ત્યારે ને? વળી તેમના મોઢાના બોલ સાંભળવા તે કરતાં તો નજ સાંભળવા એ વધારે સારું છે. પોકળ બ્રહ્મજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ ઘેરેઘેર પેદા થયા છે. તેમની તમામ એટાઓ કુશકા ખાંડવા જેવી નિરર્થક-શ્રમદાયક છે. તુકારામ કહે છે કે આવા અલ્પ બુદ્ધિવાળા જ્ઞાની-ઓનું જ્ઞાન નિરર્થક અને પોકળ છે.

૮૬૧-વાસ્તવિક રીતે જેનું અસ્તિત્વજ નથી એવા દેહાદિ-પ્રપંચના તરફથી મેં આજ દિન સુધી ઘણું દુઃખ વેઠ્યું પણ હવેથી તેની સાથેનો મારો સંબંધ તૂટી ગયો છે. દેહાદિ પ્રપંચનું મિથ્યાપણું અને આત્માનું સત્યત્વ તથા સ્વકીયત્વ એટલાં વાનાં જોઈ લેવા યોગ્ય છે અને તેમને મેં જોઈ લીધાં છે. હવે આજ પછી હું ફક્ત સાક્ષીરૂપ થઈને રહીશ. પ્રપંચની અંદર રહેલ લાલ-હાનિનું અસલ સ્વરૂપ મારી સમજમાં આવી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો સ્વભાવથીજ એકલસૂરો છું. હાનિલાભથી ભર-પૂર એવા લોકસમાજરૂપી જગતરમાં મારે જવાનું શું પ્રયોજન છે?

૮૬૨-પ્રપંચને લગતી ફિકર-ચિન્તા ક્યાંથી ઘણી જાતના દોષ દહાડે દહાડે વધતા જાય છે. હવે એ ચિન્તાનું મેં મૂળજ ઉખાલી નાખ્યું છે. આથી કરીને હવેથી મારા આત્મસ્વરૂપના રંગમાં કોઈ ફેરફાર થવાનો સંભવ નથી. પોતાના માથા ઉપર કોઈ અન્ય જાતનું કર્તાપણું તાણી ન લેતાં જે કાંઈ થાય છે તે બધા-

નો એકમાત્ર કર્તા નારાયણ છે એવું માનવું એ ઉત્તમ ધારણા છે. સદુજ રીતે જીવન વ્યતીત કરીશું તો નિયમિત પ્રારબ્ધના યોગે જે થવાનું છે તે બધું થયાજ કરશે. આમ હોવાથી પ્રપંચને લગતો જેટલો શ્રમ કરીએ તે બધો કેવળ શ્રમરૂપજ નીવડે છે. તુકારામ કહે છે કે ચિત્તની અંદર શાંતિ ધારણ કરવાથી પૂર્ણ મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૮૬૩-શરીરની બાળત વિચાર કરવાનું મારે કાંઈજ પ્રયોજન નથી. હરિની કૃપા અને પ્રેમ એ બે વસ્તુઓનેજ હું મારાં સાધ્ય માનું છું. મને તો એજ સત્ય ધર્મ સમજાઈ ગયો છે અને તે મુજબ હું આચરણ કરું છું. હે નારાયણ! હું એમ સમજીને તને પોકાર કરીને બોલાવું છું; આથી કરીને મારે માટે સંસારનું બંધન રહ્યુંજ નથી. પંદરપુરનો નાથ મારી બૃમ સાંભળીને મારી ભીડ ભાંગવા દોડી આવે છે. સાંત ધાતુઓ અને પાંચ તરવોનું બનેલું આ શરીર પ્રારબ્ધના યોગ વડે આકૃતિવાળું થયું છે. આથી કરીને એ શરીર પ્રારબ્ધ કર્મોને લીધે આવી મળતાં મુખ-દુઃખ એની મેળે બલે લોગવ્યા કરે. તુકારામ કહે છે કે મનુષ્યદેહની પ્રાપ્તિ એ મને એક ઉત્તમ યોગ આવી મળ્યો છે. આ પરિસ્થિતિમાં મારી જીવિને સાવધ રાખીને હું નિરંતર પોકાર કરતો રહું છું.

૮૬૪-દેહશુદ્ધિ, કાલશુદ્ધિ અને મંત્રવિધાન એ બધાં કાંઈજ કામનાં નથી. કષ્ટ પોતાના મનને સ્થિર કરીને હરિ પાસે તેની દયાને માટે નિહા માગ્યા કરવી એજ કર્તવ્ય છે. એવું કપોથી આપણે જ્યાં બેસા હોઈએ તે ઠેકાણે હરિ આવી ભક્ત રહે છે અને જે જગ્યાએ પોતાનો ભક્ત રહેતો હોય તે જગ્યાને પોતે ધેરી વજે છે. હરિનું ચિંતન કરતાં કરતાં જેનો દેહ શુદ્ધ થઈ

ગયો હશે, તેના દેહમાં હરિનોજ વાસો હોય છે. ભક્તના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થનારી કલ્પનાઓનો હરિ તો સાક્ષી છેજ. તે તો પોતાના ભક્તના આદરભાવનેજ જોઈ લે છે; અને પ્રેમી ભક્તે અર્પેલું સૂકું ધાન્ય પણ ખૂબ પ્રેમપૂર્વક ચાવી ખાય છે. તુકારામ કહે છે કે અનંત ઈશ્વર પોતાના સેવકના મનમાં રહેલા ભાવનેજ થકલું કરે છે અને જે જે ઉપાય દ્વારા પોતાના ભક્તનું રક્ષણ થઈ શકતું હોય, તે બધા ઉપાય અજમાવીને અંતે તેને પોતાના સ્વરૂપની સાથે એકાકાર કરી દે છે.

૮૬૫-હો મારા દેવ! જ્યાંસુધી મને ભક્તિના મુખનો અનુભવ ન મળ્યો હોય, ત્યાંસુધી હું બ્રહ્મજ્ઞાનને લઈને શું કરવાનો હતો? હો મહારાજ! મારા મોઢાના અલેદના ઉદ્દગાર સાંભળીને તમે મારે વિષે નિરાંત વાળીને ન બેસી રહેતા. તમારા પ્રત્યક્ષ ચરણને છોડી દઈને મારી સ્વરૂપસ્થિતિમાં એકલા પડી રહેવાનું મને ગમતું નથી અને તેથી મારા મનનું સમાધાન થવાનું નથી. તુકારામ કહે છે કે હો દેવ! મારી વાણીને તમારા ગુણ ગાવાનો એવો અસકો લાગી ગયો છે કે કેમે કરી મૂંગી રહેતીજ નથી!

૮૬૬-હો દેવ! તમારી પાસે મેં મારા સ્વરૂપબોધનો મારો ભાગ માગ્યો ત્યારથી તમે કયાં સંતાઈ બેઠા છો? મારો ભાગ તમારા કબજામાં છે અને સંતજનો તે વાતના સાક્ષી છે; તેમને આ બધી વાત જરેજર જાણીતી છે. હું તો તમારે બારણે લાંઘવા બેસીશ અને તમને બહાર નીકળવાજ નહિ દઈ. તુકારામ કહે છે કે ખરેખરો અક્ષરસ્વરૂપ તો હુંજ છું. તમારે માથે તો દેવપણાનો બોજો છે.

૮૬૭-હો દેવ! સારું સારું બધું તમે એકલા એકલા દબાવી બેઠા છો અને પ્રાપંચિક વ્યવહારની કડાકૂટ તમે લોકોને માથે

નાખી દીધી છે. જો આમજ છે તો પછી તમારા એ ગૂંચવાડામાં કોણ દુઝાઈ મરવા નવરો બેઠો છે? આ સંસારની ગૂંચવણને તમે પોતેજ જીતી કરી છે અને નિકાલ પણ તમારેજ કરવો પડશે. ધર્મનું પ્રતિપાલન કરવાનું કામ જે તમે મને સોંપ્યું હતું, તે મેં પૂર્ણ કર્યું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તમારા કર્તાપણની જવાબદારી તમારે માથે છે.

૮૬૮-મેં મારી વાણીને પાંડુરંગના ચિંતનને અર્થેજ સમર્પિત કરી દીધી છે. હવેથી તે તેનોજ ઉપયોગ થયો કરશે. રસપૂર્ણ ઓવીઓ (પદ)ની રચના કરીને હું તમારા શુભ ગાતો રહું છું. મારાં એવાં પદરૂપી મોતી વડે હું તમારું મંગળપૂજન કરું છું. તમારા ચિંતનની અખંડ ધારાથી પરિપૂર્ણ બનેલું મારું ભક્તિનું પૂર નિરંતર વદ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા પ્રકારના ચિંતનરૂપી યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી હું પૂર્ણાહુતિમાં મારા જીવભાવને હોમી દઈને, આત્મભાવરૂપી પ્રસાદનું સેવન કરનાર હું એકલોજ પછી અવશિષ્ટ રહીશ.

૮૬૯-જગતના જેવરો વિશાળ દરય આકાર છે, તેવટોજ મોટો કાળ તેને પોતાના જડબામાં પકડીને જીભો છે. કાળની પહોંચથી કોઈ વેગળું હોય તો તે એક હરિનું નામજ છે; એટલા માટે તે અવિનાશી નામને મેં મારા દંઠમાં ધારણ કરી રાખ્યું છે અને એજ જીવન છે એમ સમજીને મેં તેને મારા હૃદયમાં પધરાવી દીધું છે. શરીરાદિ સંપત્તિ તો મૃગજળના આભાસના જેવી ક્ષણમાત્રમાં નષ્ટ થાય એવી છે; એટલા માટે તેને સાચી ભજવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ દેહાદિ પ્રાપંચિક ઉપાધિઓને વિષે દેવે મારા મનમાં ધૂણા ઉપજાવી છે.

૮૭૦-હવેથી મારે દેવના નામ સિવાય બીજું કશું બોલવું

દેહ પોતાનું કાર્ય કયે જાય છે; પણ તારા ચિંતનનું રહસ્ય
અમારા મનમાંથી જરા પણ આધું પાછું ધાય નહિ અર્થાત્
અમારા મનથી તો અમે તમારું ચિંતનજ કરતા રહીએ. દેહની
ચેષ્ટાઓને અર્થે અમારું શરીર ગમે ત્યાં ફરતું ફરે, પણ અમારા
મનને તમારું ચિંતન કરવામાં કદી આલસ્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.
જે ઇન્દ્રિયોનો જે વ્યાપાર હોય તે ઇન્દ્રિય વડે અમે તે તે
વ્યાપાર કરીએ ખરા, પણ અમારો પ્રેમ તો તમારા ચરણમાંજ
સ્થિર થઈને રહે. આટલાં વાનાં હું તમારી પાસે માગી લઉં છું.
તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તું મને કાળને સ્વાધીન કરી દઈશ
મા; એટલી તો તું મારા ઉપર જરૂર દયા કરજે. તારી આગળ
હું એટલીજ શિક્ષા માગું છું.

૮૭૮-એક વિઠોળાજ અમારા સ્નેહીસંજાંધી-જે કહો તે
એકલા તેજ છે. મેં મારો જીવ મન, વાણી અને કર્મથી તેમનેજ
સમર્પિત કરી દીધો છે. તમામ તરવોનું બીજ તેમના ચરણોમાંજ
રહેલું છે; તે ચરણોને બાદ કરીને બીજું કશું હું જાણતો નથી.
તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! સંત પુરુષોની ચંચલતામાં રહીને મને
-મારા ચરણાધિનના ગુપ્તનો અટકો લાગી ગયો છે.

૮૭૫-માથા ઉપર હથોડના ધા વાગે અને છતાં જે હીરો
ગંગા ન જાય તેની જગતમાં યોગ્ય કિંગ્મત અંકાય છે; એવી
તે સંસારના આઘાત-પ્રત્યાઘાતને જે માણસ ધૈર્યસહિત સહન
રી લે છે તેનેજ દેવ પોતાનો બનાવી દે છે. આ શરીર જે પ્રાર-
ભીન છે તેમાં કિયમાણ કર્મના સંપ્રહરૂપ સંચિત
કર્મો જાય છે. જે દેહાણે આપણી પૂજા-પ્રતિષ્ઠા
પ્રતિષ્ઠા યાય એવી રીતે રહીને પંચમૂળા-
જ્ઞાન તોડીને કસવું. તુકારામ કહે છે

કે પોતાનું કાર્ય કર્યું જાય છે; પણ તારા ચિંતનનું રહસ્ય
મારા મનમાંથી જરા પણ આધું પાછું થાય નહિ અર્થાત્
મારા મનથી તો અમે તમારું ચિંતનજ કરતા રહીએ. દેહની
દાઓને અર્થે અમારું શરીર ગમે ત્યાં ફરતું ફરે, પણ અમારા
મને તમારું ચિંતન કરવામાં કદી આલસ્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.
ઇન્દ્રિયોનો જે વ્યાપાર હોય તે ઇન્દ્રિય વડે અમે તે તે
વ્યાપાર કરીએ ખરા, પણ અમારો પ્રેમ તો તમારા ચરણમાંજ
થર થઈને રહે. આટલાં વાનાં હું તમારી પાસે માગી લઉં છું.
તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તું મને કાળને સ્વાધીન કરી દઈશ
જ; એટલી તો તું મારા ઉપર જરૂર દયા કરજે. તારી આગળ
એટલીજ સિદ્ધા માગું છું.

૮૭૪-એક વિઠોળાજ અમારા સ્નેહીસંજાંધી-જે કહો તે
કહા તેજ છે. મેં મારો જીવ મન, વાણી અને કર્મથી તેમનેજ
મર્ષિત કરી દીધો છે. તમામ તરવોનું જીજ્ઞાસુ તેમના ચરણોમાંજ
રહેતું છે; તે ચરણોને જાદુ કરીને જીજ્ઞાસુ કશું હું જાણતો નથી.
તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! સંત પુરુષોની સંજતમાં રહીને મને
મારા ચરણારવિન્દના મુખનો ચટકો લાગી ગયો છે.

૮૭૫-માથા ઉપર હથોડાના ઘા વાગે અને છતાં જે હીરો
ગી ન જાય તેની જલ્લરમાં ચોખ્ખા કિંમત અંકાય છે; એવી
તે સંસારના આઘાત-પ્રત્યાઘાતને જે માણસ ધૈર્યસહિત સહન
રી લે છે તેનેજ દેવ પોતાનો બનાવી દે છે. આ શરીર જે પ્રાર-
થને અધીન છે તે તેનાં ક્રિયમાણ કર્મના સંબંધરૂપ સંચિત
રહે એની મેજે ધસડાતું જાય છે. જે દેહાણે આપણી પૂજા-પ્રતિષ્ઠા
તી હોય તે દેહાણે અપ્રતિષ્ઠા થાય એવી રીતે રહીને પંચમૃતા-
મક પૂજા જેવા શરીરને કસાય તેટલું કસવું. તુકારામ કહે છે

જ નથી; આવો કટક નિયમ કરીને મેં મારા કામકોથ વગેરેને દેવની આગળ અર્પણ કરી દીધા છે. હું તો મારી આંખોને તૃપ્તિ થતાં સુધી મીઠા માંડીને દેવના ચરણનેજ જોયા કરીશ. તુકારામ કહે છે કે આવી જાતનો સંકલ્પ મારા મનમાં નિત્ય થયાજ કરે છે.

૮૭૧-અદિતું મૂળ આ ઠેકાણેથીજ અંકુરિત થયું છે એમ સમજ લેવું. એ સ્થાન ભગવાનના ચરણ છે અને તેજ માયા તથા જગતનું અધિષ્ઠાન છે. તમામ પ્રકારના આઘાતોથી એ સ્થાન સુરક્ષિત છે અર્થાત્ તાપત્રયરહિત છે. તુકારામ કહે છે કે આવા અવિચળ સ્થળનો મેં આશ્રય લીધો છે.

૮૭૨-સંસારરૂપી જાલર જીવોથી ભરપૂર છે; તેની અંદર જ્યાં ક્રિયામાણ કર્મની લેવડદેવડ ધમધોકાર ચાલી રહેલી દેખાય છે. જેવાં જેનાં સંચિત કર્મ હોય તેવી તેવી ગતિને તે જીવ પામે છે. જેવાં જેનાં પૂર્વજન્મોનાં સંચિત અને પ્રારબ્ધ કર્મ હશે તેવાં તેવાં ભોગસ્થાન તે જીવને આવી મળે છે અને દેવ તો નિર્વિકલ્પ સાક્ષીરૂપ છે. દેવે પાપપુણ્યાત્મક કર્મનો સંભાર જીવોની આગળ મૂકી રાખ્યો છે. જેને જેવાં કર્મ તરફ રુચિ હશે તે તેવાં કર્મ કરશે અને તેવાં ફળ લણશે. તુકારામ કહે છે કે પ્રારબ્ધ કર્મોના ઋણને લીધે જીવમાત્ર પરાધીન દશામાં છે. જેઓ દેવનું શરણ લેશે તેઓ તેમનાં કર્મનાં બંધનમાંથી છૂટા થઈ જશે.

૮૭૩-હે દેવ! મારે ભાગ જે વ્યવહારનાં કામ આવશે તે હું નિભાવતો રહીશ, પણ તેમ કરવા છતાં મારો ભાવ તો તમારા ચરણમાંજ રહે એવું હું ઇચ્છું. હે મારા દાતાર! તેજ જ્યારે અમને કર્મસૂત્રો વડે બાંધી રાખ્યા છે, તો પછી અમારું શું ચાલવાનું છે? અમે અમારાં પ્રારબ્ધ કર્મોનો બોલો અમારે માથે બિંચીને અમારો રસ્તો કાપતા રહીએ છીએ. દેહના ધર્મ મુજબ

પોતાનું કાચું કચે જાય છે; પણ તારા ચિંતનનું રહસ્ય
મારા મનમાંથી જરા પણ આધું પાછું થાય નહિ અર્થાત્
મારા મનથી તો અગે તમારું ચિંતનજ કરતા રહીજો. દેહની
દાઓને અર્થે અમારું શરીર ગમે ત્યાં ફરતું ફરે, પણ અમારા
મને તમારું ચિંતન દરવામાં કદી આલસ્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ.
ઇન્દ્રિયોનો જે વ્યાપાર હોય તે ઇન્દ્રિય વડે અગે તે તે
પાર કરીજો ખરા, પણ અમારો પ્રેમ તો તમારા ચરણમાંજ
ધર થઈને રહે. આટલાં વાનાં હું તમારી પાસે માગી લઉં છું.
તારામ કહે છે કે હે દેવ ! તું મને દાળને સ્વાધીન કરી દઈશ
; એટલી તો તું મારા ઉપર જરૂર દયા કરજો. તારી આગળ
એટલીજ બિશ્વા માગું છું.

૮૭૪-એક વિઠોળાજ અમારા રનેહીસંજાંધી-જે કહો તે
કલા તેજ છે. મેં મારો જીવ મન, વાણી અને કર્મથી તેમનેજ
મર્મિત કરી દીધા છે. તમામ તરવોનું બીજ તેમના ચરણોમાંજ
ફાળું છે; તે ચરણોને બાદ કરીને બીજું કશું હું જાણતો નથી.
તારામ કહે છે કે હે દેવ ! સંત પુરુષોની સંજતમાં રહીને મને
મારા ચરણાવિન્દના ગુણનો ચટકો લાગી ગયો છે.

૮૭૫-માયા ઉપર હયોડાના ધા વાગે અને છતાં જે હીરો
ગી ન જાય તેની બજારમાં યોગ્ય કિંમત અંકાય છે; એવી
તે સંસારના આઘાત-પ્રત્યાઘાતને જે માણસ ધૈર્યસહિત સહન
કરી લે છે તેનેજ દેવ પોતાનો બનાવી દે છે. આ શરીર જે પ્રાર-
મને અધીન છે તે તેનાં ક્રિયામાળુ કર્મના સંગ્રહરૂપ સંચિત
કર્મ એની મેળે ધસડાતું જાય છે. જે ઠેકાણે આપણી પૂજા-પ્રતિષ્ઠા
તી હોય તે ઠેકાણે અપ્રતિષ્ઠા થાય એવી રીતે રહીને પંચગૂતા-
ક પૂજા જેવા શરીરને કસાય તેટલું કસવું. તુકારામ કહે છે

કે આવું કરનારને માટે સંસાર હોયજ કેવી રીતે? જેને શ્રીકૃષ્ણે સાથે પ્રેમની લગન લાગી છે તે તેની સાથે તદ્દૃષ્ઠ થઈ જાય છે.

૮૭૬-પ્રાણીમાત્રના પ્રતિ નિર્વેરભાવ ધારણ કરવો અને તે પ્રમાણે વતન કરવું એ તમામ સાધનાઓનું મૂળ છે. એ સિવાય બીજું જે કંઈ કરીએ તે ગધુંજ ગોણું છે. ઢાંગી લોકો ગમે તેટલો આડંબાર રચે પણ તે નભતો નથી. ખડું શું છે અને ખોટું શું છે તે આખરે જાહેર થઈ ગયા વગર રહેતુંજ નથી. વિષયરહિતપણે પરમાત્માના પ્રતિ એકાગ્રભાવે કામના કરતા રહેવું એજ સાચા ત્યાગનું લક્ષણ છે. એવા માણસો કાર્યકારણ પૂરતાજ અને તે પણ શાસ્ત્રવિધિની મર્યાદામાં રહીનેજ વિષયસેવન કરે છે તે ગંધનકર્તા નથી. તુકારામ કહે છે કે જેને ક્રૂર પ્રભુના ચિંતનની લગન લાગી છે, તેનેજ સાચો લાલ થયો છે એમ સમજી લેવું.

૮૭૭-કોઈ માણસ જ્ઞાની હોવા છતાં વારંવાર વિષયસેવન કરતો રહે તે પશુસમાન છે. વિષયલાલસા પ્રતિ જેનું મન લોભાયું તેની આત્મસ્થિતિ કામાડોલ થઈ ગઈજ નાણવી. એવા મૂર્ખ માણસો રસોઈ તૈયાર કરીને બીજને પીરસનારની જેમ પારકાને સાડું જ્ઞાન સંપાદન કરતા લાગે છે; અને પોતે વિષય-સુખરૂપી સારહીન છાશનુંજ સેવન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા જ્ઞાનીઓને ઘણી હાનિ થાય છે અને તેમને પુનઃ પુનઃ દેહ ધારણ કરવા પડે છે.

૮૭૮-હો દેવ! તમે જો કામનારહિત અને નિઃસંગ હો તે પછી તમે નામ શા સાડું ધારણ કર્યો? હું નામરૂપરહિત, સંગરહિત, શુદ્ધ બોધરૂપ છું એવું જ્ઞાન તમે જેને જેને કહ્યું હતું તે ગધાની સાથે તમે ઠગાઈજ કરી છે. અમારી સામે તમારું જે ખડું સ્વરૂપ બિલેલું છે તેના નામચિંતનના રંગમાં રંગાઈ જઈને

હું આનંદપૂર્વક નૃત્ય કર્યો કરવાનો. તુકારામ કહે છે કે આવો શુદ્ધ બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા અમારા અદ્વૈતો પ્રત્યેના પ્રેમનો ભંગ થઈ શકનાર નથી.

૮૭૬-સત્ય બોલવાથી દરિની પ્રાપ્તિ અનાયાસે ફાટમાંજ થઈ જાય છે. આવો સહેલોસટ ઉપાય છે છતાં તમે શા માટે તમારું જીવન વ્યર્થ ગુમાવી દો છો? ફક્ત સત્ય બોલવાથીજ પાર વિનાનો પરોપકાર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે મનમાંથી કુવાસનાનો મેલ કાઢી નાખીએ એટલે તે પોતેજ શાંત થઈ જાય છે.

૮૮૦-જ્યાં દયા, કૃપા અને શાંતિ એ ત્રણ વૃત્તિઓ હોય છે ત્યાં દેવનો વાસ છે એમ જાણવું. એવા પુરુષને ઘેર દેવ ઢાળી જાય છે અને તેના હૃદયમાં પોતે નિરંતર નિવાસ કરીને રહે છે. દેવને દીર્ઘાંત એટલું વહાલું છે કે, જ્યાં દીર્ઘાંત થતું હોય ત્યાં જેમ જોજનને માટે દુકાળથી પીડાયલો માણસ ઢાંઢે તેમ દેવ ઢાળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવતું નામ જપવું એ તેમની પૂજા કર્યા બરાબર છે અને નામજપ કરનારને દેવ દર્શન થઈ જાય.

૮૮૧-જે શુરુ, શિષ્યની પાસે સેવા ન કરાવતાં તેને દેવતુલ્ય માને છે તેજ શુરુનો ઉપદેશ ફળે છે અને જે શુરુઓ એવા નથી તેઓ ફક્ત દોષનાજ સ્રોતતા થાય છે. જેઓ દેહને લગતી બાળતો તરફ ઉદાસીન ભાવ ધારણ કરે છે તેમતુંજ બ્રહ્મજ્ઞાન સાચું છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો જેવું છે તેવું કહું છું; આથી કરીને કોઈને મારા ઉપર રીસ ચઢતી હોય તો બલે ચઢતી.

૮૮૨-હો દેવ! આજ સુધીમાં આ દેહનાં કેટલાંય સગાં-સંબંધીઓ મરી ગયાં અને તું તો તેવો ને તેવોજ રહ્યો છે. હો વિઠોળા! તું એકલો અત્યાર સુધી કેવી રીતે જીવતો રહ્યો તેનું કારણ તું મને કહે. તારા દેખતાં દેખતાંજ મારા બાપ, મારી

માનો વાપ ને બધાંય મરી પરવાનો. અમારી પાછળ બાધ્યા-
વસ્થા અને તરણાવસ્થાથી બાધાઓ નાબૂદી છે. આજ મુઠી
તને કોઈ મારા જેવો સવાલ પછનારો મળ્યો નથી તેથી તું ફરી
ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે આ બધું જે કાંઈ મારામાં છે તે બધું
તારા સ્વરૂપમાંથીજ આવ્યું આવેલું છે.

૮૮૩-જેમની યોગતમાં રહેવાથી મારા ચિત્તની એકાગ્ર
તામાં વિદોષ થાય છે તેવા ઈશ્વરવિમુખ માણસોનો હું છાંયડો
પણ લેનાર નથી. વિહુલના નામસ્મરણ વિવાયના બીજ કોઈ પણ
શબ્દ હું મારે કાને સાંભળનાર નથી. હું જે કાંઈ બોલું છું તે બીજ
લોકોના મનના સમાધાનને ખાતર બોલું છું; પણ માફ મન તે
કથામાં ગૂંથવાતુંજ નથી. જેમના મનમાં પાંદુરંગના પ્રતિ પ્રેમ
છે, તેઓ મને મારા પોતાના જીવના કરતાં પણ વધારે વકાલ
છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ અને સંત એ બેજ માફ હિત જાં
છે; એટલા માટે એ બેના સિવાય બીજા કોઈના બોલવા ઉપ
હું ધ્યાન આપતો નથી.

૮૮૪-પોતાના ચિત્તની અંદરથી તૃષ્ણાને મૂળ સહિ
ઉખાડી કાઢીને જે વેગળી ફેંકી દે તેનેજ ત્યાગી અથવા ગોસ
કહેવો. જેઓ એવું ન કરી શકતા હોય તેઓ લલે સંસાર
સુખપૂર્વક પડ્યા રહે; એ લોકોને આખરે યમલોકમાં એકજ
હુઝ વેઠવું પડશે, પણ જે લોકો સંસારનો ત્યાગ કર્યો છ
મનથી સાંસારિક સુખની તૃષ્ણા રાખ્યા કરે છે, તેમનો તો
લોકમાં અને પરલોકમાં બેઉ જગ્યાએ ઢેડક જેવો થાય છે. મનમ
તૃષ્ણાનું એવું સમૂળ નિકંદન નીકળી જાય કે ફરીથી તેના અ
ફૂટેજ નહિ, એવી અવસ્થા થાય ત્યારેજ સંસારનો ત્યાગ કરવો.
તુકારામ કહે છે કે જો તારે યોગને સિદ્ધ કરી લેવાની ઉતાવળ

હોય તો તે તારી તૃપ્ત્યામાંથી અડધીને તો તું નિર્બીજ કરી નાખ.

૮૮૫-હરિના પ્રતિ દૃઢ ભાવ ધારણ કરી રાખવો એજ હરિના ભક્તોનો સ્વધર્મ છે. આવા નિશ્ચયની દૃઢ ભાવનાનું ભક્તજનોએ નિત્યપ્રતિ પોતાના હૃદયમાં પોષણ કરતા રહેવું જોઈએ. એ વાતમાં જરાય આંતરે પડવા દેવો નહિ. તમામ તૃપ્ત્યાઓને મનમાંથી ઉખાડીને ફેંદી દેવી અને વિઠાળાના પ્રતિ અચળ શ્રદ્ધાને ધારણ કરી રાખવી. વિઠાળાના સિવાય બીજા ઠાઈની અપેક્ષા રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે ભગવાન આવા અનન્યભક્તની ઉપેક્ષા કરી શકતાજ નથી.

૮૮૬-હે સૌ મનુષ્યો ! તમે જ્યાં રહેતા હો, જેવી સ્થિતિમાં રહેતા હો, તેવી સ્થિતિમાં તમે નામચિંતનરૂપી પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર-પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરતા જાઓ; તેમ કરવાથી મારો પાંદુરંગ સ્વામી તમને જરૂર સંસારનાં બાંધનમાંથી મુક્ત કરી દેશે. હું પાંદુરંગના સેવકના હક્કથી આ વાત તમને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. ચક્રપાણિ ભગવાનનો સ્વભાવજ એવો છે કે પોતાના ભક્તનો શુણ્ઢોપ વગેરે કાંઈજ ન જોતાં તેમનો પ્રેમ જોઈને તેમને અધીન થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનું ચિંતન કરતાં કરતાં સંસાર છડવો ઝેર જેવો લાગવા માંડે છે, શરીરે રોમાંચ થવા લાગે છે, કંઠ ગૂંગદ થઈ જાય છે અને એવાં બીજાં સાત્ત્વિક ભાવો-દયનાં લક્ષણ પ્રકટ થવા માંડે છે.

૮૮૭-ઈશ્વરના નામનો જપ ક્યાંથી મોક્ષ નથી થતો, એવાં તમને કોઈ ઉપદેશ દેવા આવે ત્યારે તેના કથનને હાનિકારક સમજીને તમારે બહેરા થઈ જવું અર્થાત્ એવા માણસનું કહેવું તમારે કાને સાંભળવુંજ નહિ. હરિનામનો એવો મહિમા છે કે જેના મનમાં જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે વસ્તુ નામજપ ક્યાંથી

પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નામગી નિમુખ રહે અને પ્રાપ્તિની માર્ગ
 નો કરવામાં આવ્યા પછી જ્યાં જ્યાં અનેક માર્ગ લોકો મરી
 પડેલાં. જે લોકો મોટેથી નાના પ્રકરના વાદવિવાદ કરતા હો
 છે અને શાસ્ત્રોદિ નવના અગ્નિનું પાંડુ કરે છે, તેમને અને
 આ સંસારમાં ફક્તના જેવો નિર્દાને પાત્ર છે. વારંવાર જે મારે
 લોકોને કેટલું મહેતું ? શ્રીહરિજી પોતાના નામને ખાતર કર
 મન્યુને દીરગાગરમાં બેઠાડી દીધા. શંખાચુરે પ્રધાની પાસેથી
 વેદની ચોરી કરી અને તેમને ગળી ગયો ત્યારે ભગવાને શંખા
 સુરની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને પેટ ગીરીને નેમાંથી વેદને બહાર
 કાઢ્યા અને પ્રધાને પાછા આપ્યા. આ જ્યાં કામ લગવાને
 પોતાના નામને ખાતર કર્યો હતો. નામસ્મરણ કરતાં કરતાં
 ગણિકા તરી ગઈ; એ સિવાય વળી બીજા દેટલાય પંચમકા-
 પાતરીઓ પણ નામચિંતન કરતાં કરતાં તરી ગયા. આ બધી
 હકીકત પુરાણો દ્વારા સંસારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એજ નામનું
 પ્રહલાદે હૃદયમાં ચિંતન કર્યું તો તેથી અગ્નિ, જળ અને વિષ
 માંથી તેનું રક્ષણ થવા પામ્યું હતું. નામનો આવો આવો મહિમ
 પુરાણોએ વારંવાર અતિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વખાણ્યો છે. તુકારામ
 કહે છે કે નામનો આવો મહિમા છે એ વાત મારે ક્યાં સુધી કહી
 કરવી ? જે કોઈ નામસ્મરણનો નિષેધ કરશે તે નરકે જશે.

૮૮૮-આ કાળચક્રની આશ્રિત આપણે ક્યાં સુધી વેઠ્યા કરીશું
 એ તો જ્યાં જઈએ ત્યાં આપણી પાછળનું પાછળ આડ્યું
 આવે છે; એટલા માટે જો ચોર્યાંથી લક્ષ યોનિના ચક્રમાં
 છુટકારો મેળવવો હોય તો પાંડુરંગને શરણે જાઓ. જેનો જ
 છે તેની પાછળ મૃત્યુ તો લાગેલુંજ છે. મરણ પછી પાછો જ
 અને જન્મના પછી પાછું મરણ એમ ચક્ર ચાલ્યાજ કરે
 તુકારામ કહે છે કે આ તો રેંટમાળનાં ઘડિયાંના જેવો એલ

એ રેંટમાળનાં ઘડિયાંમાંથી જે ઘડિયું ફૂટી જાય છે તેને ફેરા-
માંથી મુક્તિ મળે છે. પાંડુરંગને શરણે જવું એ શરીરરૂપી ઘડિયું
ફૂટી ગયા જેવું છે.

૮૮૯-જો તારે ગાવુંજ હોય તો ફક્ત વિઠોળાનું નામજ
ગા; નહિ તો તું તારી જગ્યાએ જોમ છે તેમ ને તેમ જોસી રહેજો.
પરમાત્માના અદૈત સ્વરૂપને વિષે જોલવાનું તારે કાંઈજ પ્રયો-
જન નથી. તે તો નિઃશબ્દ અર્થાત્ વાણીથી પર છે; જોટલા માટે
તેને જાણવાનો જે કાંઈ ઇમ કરશે તે બધો વ્યર્થ જશે. તુકારા-
મ કહે છે કે આવા શબ્દજ્ઞાનીઓની મારે કયાં યુધી ફજેતી
કયાં કરવી ? આટલા આટલા ફિટકાર કરું છું તોપણ એ લોકોને
લાજ નથી આવતી; ખરેખરા નિર્લજ્જ નફટ લોકો છે !

૮૯૦-જોને મોઢે વિઠોળાનું નામ ન હોય તેના મોઢાના જોલ
મને સાંભળવા ગમતા નથી. જે માણસ મન, વાણી અને કર્મ
વડે વિઠોળાથી વિચુળ છે તેને હું મારો શત્રુ માતું છું. એવા
માણસને હું કદી મારો પોતાનો ગણી શકુંજ નહિ. તુકારામ
કહે છે કે જોને વિઠોળાના નામ ઉપર પ્રીતિ નથી તે માણસ
એકજ અધમ છે એમ જાણજો.

૮૯૧-અમારે તો એક પાંડુરંગના નામતુંજ કામ છે; એ
સિવાય બીજું કાંઈજ અમને કબૂલ નથી. અમે તો ભક્તિરૂપી
કાછડો વાળીને મનથી દૃઢ સંકલ્પ કરીને કલિકાળની સાથે લડવા
રણમેદાનમાં ઊતરી પડ્યા છીએ અને તેને અમારો સામે જરા પણ
ટકીને ઊભો રહેવા દેનાર નથી. ' હરિ હરિ ' એ નામ અશુદ્ધ તો
અશુદ્ધ, જેવું જોલાય તેવું પણ તમારે મોઢથી તેનો જપ કરતાજ
જાઓ. તુકારામ કહે છે કે વિઠોળાનું નામ એ તમામ પુરાણોનું
બીજ છે અને અમારું નિજરૂપ છે; તે અમને પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે.

સ્વીકાર કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે અમને તો તું ઘણી ખુશીથી ફરી ફરી જન્મ આપતો રહેજે; પણ ફક્ત એટલું કરજે કે, તારા ચરણો પ્રતિ અમારી ભક્તિ કદાપિ વિચ્છિન્ન થાય નહિ.

૮૯૭-ભગવાનનું ચિંતન કરવાને માટે ઉત્તમ ઘડી, પણ ભોવાની જરાય આવશ્યકતા નથી. જેના મોઢામાંથી નિરંતર હરિનામનું રટણ થતું હોય તેનું મોઢું અતિ શુભ છે. જેને એકલી હરિવિષયક શ્રદ્ધાજ પ્રિય છે અને બીજું બધું વ્યર્થ તમાશા સમાન છે તેને ધન્ય છે. તુકારામ કહે છે કે હું સૌને આવોજ ઉપદેશ દઉં છું.

૮૯૮-જે જે વ્યવહાર કરતાં ગોવિંદ અને આપણી વચ્ચે આંતરો પડી જાય અને આપણે હરિવિમુખ થઈ જઈએ તે બધાજ વ્યવહાર બાધક સમજવા. હે દેવ ! હું જ્યાં બેઠો હોઈશ ત્યાં હું તમારા ચરણમાંજ મારા ચિત્તને પરોવી રાખીશ અને તમારા સ્થાનને બેઠો બેઠો ભોજા કરીશ. અખંડ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ ગયા પછી આ બધોજ પ્રપંચ કલ્પિત છે અને મનથી ભ્રમો ફરેલો છે એવું સમજાઈ જવાથી, આપોઆપ પ્રપંચનો નિષેધ થઈ જાય છે. દોરડાંને ઠેકાણે મનથી કંઈપી લીધેલા સાપની બ્રાન્તિ થાય છે તેમ આ આજો પ્રપંચ પણ સ્વકલ્પિત છે અને તેથી તે પાપરૂપ છે. તુકારામ કહે છે કે વિશ્વનો પાલનહાર પરમાત્મા સંપૂર્ણ વિશ્વની અંદર તેમજ બહાર બધે છે એવી માન્યતામાં હું તો આનંદપૂર્વક કાળ નિર્ગમન કરતો રહું છું.

૮૯૯-દેવ, પોતાના ભક્તો રાંધેલા અનાજને માટે તારીને બેસી રહે છે અને બીજા લોકો અનેક પ્રકારનાં સુખદાયક ભોજન અર્પણ કરે છે, તો તે પણ તેમને ગ્રીકાં લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણગોપાલને આયો સ્વભાવ છે. તેમને એક શુદ્ધ વાવજ પ્રિય છે. તેમને પોતાના

ભક્તનું એકું ખાવાનું ગમે છે અને બીજાનાં હવિષ્યાત્તને પણ ઠોકરે મારે છે. તુકારામ કહે છે કે અનેક પ્રકારના વેપને ધારણ કરનારા અને ત ભગવાન ભાવિક ભક્તોને માટે મુલભ છે.

૯૦૦-જેનામાં ઠોષ પણ જાતની લેશમાત્ર પણ મોગ્યતાજ નથી એવા અનધિકારી લોકોનું જીવન નિરર્થક છે; એવા લોકોને દક્ષા એટલુંજ કહીએ કે હરિનું સ્મરણ કરવું એજ સૌથી મુલભ સાધન છે. એમાં તમને કયો શ્રમ કરવો નહિ પડે. મરણનો સમય આવી લાગશે ત્યારે બીજા બધાજ ઉપાય નકામા થઈ પડશે. તુકારામ કહે છે કે હે સૌ મનુષ્યો ! તમે દક્ષા હરિ-સ્મરણમાંજ તમારા મનને સ્થિર કરી રાખો.

૯૦૧-પોતાના ભક્તો જેવાં જેવાં સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે તેવાં તેવાં રૂપ ભગવાન ધારણ કરે છે. સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ બેઉના આશ્રયરૂપ પાંદુરંગ પોતાના ચરણને એક સરખી રેખામાં ગોઠવીને ઇંટના ઉપર ઊભા રહ્યા છે. સાકરના ગાંગડાને જ્યાંથી ચાખીએ ત્યાંથી તે ગળ્યોજ લાગે; કારણકે તે બધી તરફથી મીઠાજ છે. એની અંદર આટલું ગ્રાહ્ય અને આટલું ત્યાગ્ય એવું કાંઈ ઉંજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જીવ જેનું જેનું સેવન કરે છે તે બધું હરિજ લોગવે છે.

૯૦૨-જે ભક્ત ધર્મ-કર્મનું યથાકાળ આચરણ કરે છે તેની આગળ ભગવાન, પોતાનું ભગવાનપણું વેગશું મૂકી દઇને કીડા કરે છે. તે લોજો ગોપાળ બનીને તેની સાથે ખેલ ખેલે છે અને ભક્ત તેને જે કાંઈ કરે તે બધુંજ કરવા દે છે અને તે બધું ચઢન કરી લે છે. જેઓ યજ્ઞમાં મંત્રોપચાર સહિત આદુતિઓ આપે છે, તેમના તરફ દેવ ઉદાસીનભાવ ધારણ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે મોગ્યતાવાળાઓને ભગવાન બનાવી કારે છે

અર્થાત્ તેમના હૃદયમાં પ્રકટ થના નથી.

૯૦૩-શ્રી હરિના નામનો મહિમા પુરાણોએ જૂળ વખાણ્યો છે. હરિનામનું જે કોઈ કીર્તન કરશે તે હરિરૂપ જની જશે. શિવજી પોતે એ નામનેજ શ્રેષ્ઠ મંત્ર માનીને સદાકાળ પરમ પ્રીતિપૂર્વક તેનો જપ કરે છે. આ શ્રેષ્ઠમંત્ર અત્યંત હિતકારક અને સર્વોત્તમ છે; એટલુંજ નહિ પણ સર્વનો આર છે. હે દેવ! તમારું 'બ્રહ્મકર્મ' એણું એક નામ છે. નારદમુનિ ત્રેલોક્યમાં ભ્રમણ કરતી વખતે હાથમાં વીણા લઈને એજ નામનું ગાન કરતા કરતા જાય છે. પરીક્ષિત રાજા એજ નામનું સ્મરણ કરવાથી દેહ સ્નાતજ દિવસમાં મૃત્યુના પાશમાંથી મુક્ત થઈને ઊભા રહ્યા. વાલ્મીકિ ઋષિ જે પ્રથમ લીલ જાતિના હતા, તે એજ નામના ચિંતનના પ્રભાવથી ઋષિ બની ગયા અને રામાવતાર થતા પહેલાં રામાયણની રચના કરવા સમર્થ થયા અને મહાન કીર્તિ સંપાદન કરી ગયા. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! વેદ તમારું સર્વજ્ઞ અને નિર્ગુણ એક રીતે વર્ણન કરે છે, તેમ છતાં પણ તમારાં કોઈ પણ એ નામની વચ્ચે કશો તફાવત નથી.

૯૦૪-સૌ પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ તેમના તેમના અધિકાર મુજબ દયાલાવ રાખવો, પણ સંતજનોની આગળ તો સર્વતોલાવે શરણાગતિનોજ લાવ દર્શાવવો. તમે જે કાંઈ શીખ્યા હો તેનું જો સતમાં અભિમાન કર્યું તો તમે જરૂર ચમત્કોકવાસી થવાનાજ. જેમ હીરા, માણેક, પારસમણિ, મહોર, એ બધા પથ્થરની જાતના નથી, તેમ સંતજનો પણ મનુષ્યની કોટિના નથી. બીજા નદી-તાળાંઓને જે ગંગા અને સમુદ્રના સમાન માને છે તેમ જેવો અધમ નર આખા સંસારમાં બીજો કોઈ હોઈ શકેજ નહિ આકાશમાં તારાઓ તો અસંખ્ય છે, પણ તેમને કાંઈ ચંદ્ર અને

સૂયના બરોબર ગણી શકાય ? તુકારામ કહે છે કે જેના સ્વભાવ-માં નમ્રતાનો અંશ નથી તે ગાળુસ પોલાદની ધાતુ જેવો નથી પણ સાધારણ લોખંડના જેવો કઠણ છે.

૯૦૫-મને તો એક પંદરીનાથના નામ સિવાય બીજું કંઈ બોલવાનું ગમતું જ નથી. મને તો તેમના એકલાની જ કથા કરવાનું અને તેમના નામનું દીર્ઘ ગાવાનું તથા ધ્રુવણ કરવાનું ગમે છે. તુકારામ કહે છે કે એક વિકૃત્તદેવના સિવાય હું બીજા કંઈને માનનાર નથી. એ બાળત સંતજનોને જે કહેવું હોય તે બલે કહે.

૯૦૬-ઓ મારા રનેહી સંજાધીઓ ! તમે તમારા ડહાપણને એક પોટલીમાં બાંધીને કોઈ જગ્યાએ મૂકી રાખો. દેવની આગળ તો એકલી ભાવભક્તિનું જ પ્રયોજન છે. તમે મન, વાણી અને કર્મદારા અનન્ય ભાવે પાંદુરંગનું ચરણ લેજો. એટલું કરશો તો તમારા બીજાં બધાં જ કામ પાંદુરંગ પોતે જ કરી લેશે. નકામા તકવિતક કરીને વ્યર્થ સમય ગાળતા નહિ. એ તક નથી પણ કૃતક છે. તુકારામ કહે છે કે એક હરિની આગળ ભાવભક્તિ સમર્પિત કરવા ઉપરાંત બીજું જે કંઈ કરશો તે બધું જ વ્યર્થ છે.

૯૦૭-દેવનાં દર્શન કરવાને આરૂ બીજાં કંઈ પણ સાધન-ભજનની જેટલી ખટપટ કરશો, તેટલી બધી જ નકામી જવાની છે એમ સમજ લેજો. ક્રૂર તમે તમારા હૃદયને ખુલ્લું કરી દઈને એકાગ્ર ચિત્ત વડે ભગવાનનું ધ્યાન કરો એટલું જ ઘણું છે. કામ-કોપાદિ પડ્વૃત્તિઓનો વાસો અંતઃકરણની અંદર હોય છે; તેમને જડમૂળ સહિત ઉખાડીને બહાર કાઢી મૂકજો. તુકારામ કહે છે કે જેના હૃદયમાં તૃષ્ણાનો એક અંકુર પણ બાકી રહ્યો ન હોય ત્યાં જ દેવ નિવાસ કરે છે.

૯૦૮-જેના ચિત્તની અંદર જરા જેટલો પણ અંશય ન હોય

ને મુખ્ય છે. તમે જેટલું વિનયન કરશો, વિનય, મોડું રીતરિવાજ
નિર્મિતિ, વસ્તી સહી, વળી વળી જાય તે બહુ સારું છે. તેમજ
તેમને કમનસુખ કરાવે જન્ય પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય. એકે એ જાણે કેવો
દાનનું સમુચિત કરનારો હોય તે જાણના માર છે. નૃપારામ હશે
એ કે દુષ્ટામણી દુરાચારીને પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવાનો વિચાર છે તે
ખણે અણે છે. પણ હો કેને તેનું જાન નહોતી તેની પીઠ તાલ
મકારના ક્રિયામાંની અવગતમાં ગેરવાત પડે છે.

૬૭૬-નાના મકારના મળવાથી હો કેને ઉપર જઈ મળે
એ તેના જેવો દોષ થાયો પીએ દોષ નથી. રવાનાં કારની મળે
મમલ્લોના કાયનો માર ખાવાનો રવાદ તેમને આખરે મળતો
છે. પણાય સમજાવાની પડિતમન્યો પાતાની બિદ્યુદ્ધિને અક
સરતા પાતપાતાના મત મુજબ પેદવેદાંતના અર્થનું પ્રતિપક્ષ
કરતા ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે એક હરિના પ્રતિ જેઓ ભાવશક્તિ
દાખવતા નથી, તેમનાં મોઢાં ઉપર આખરે પગજ પડવાની છે.

૬૧૦-હે દેવ! તમે મારી એક પ્રાર્થના કાને ધરા. મારે મોઢું
લેઈતો નથી. મોક્ષગતિ પામવાની મને મુશ્કેલી ઇચ્છા થતી નથી.
તેને જાણે મને તો નીચેની પંક્તિઓમાં વર્ણવેલી સ્થિતિમાં વધારે
સુખ થાય છે. મને વૈષ્ણવ લક્ષ્મીનાં ઘરોમાં રહીને તેમની સાથે
પ્રેમાનંદનું સુખ આપવાનું ગમે છે. એવા લક્ષ્મીનાં ઘરોમાં કદિ-
સિદ્ધિઓ હાય લેડીને ઊભી રહી હોય છે. મને વૈકુંઠવાસ કર-
વાની પણ ઇચ્છા થતી નથી; કારણકે ત્યાંનું સુખ પણ આખરે
નાશવંત હોવાથી એક દિવસ તેનો છેડો આવી જાય છે. હરિ-
કીર્તન કરતાં કરતાં હરિનામ-સ્મરણ દ્વારા જે આનંદ મળે છે
તેનો સ્વાદ અપૂર્વ છે. તુકારામ કહે છે કે હે મેઘસ્થામ! તમને
તમારા નામના મહિમાની શી ખબર? તેનું સુખ હું પૂર્ણપણે

સોમબાજ કરું છું, તેથી કરીને મને તો યુનઃ યુનઃ જન્મ પારણ કરીને આણું મુખ ભોગવવાનું થયું ગમે છે.

૯૧૧-એક કેશવ સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવની પૂજા કે સેવા હું કરનાર નથી અને તેમને માનનાર પણ નથી. મારા ઈષ્ટ દેવના શરણમાં રહેતાં મને એવી કંઈ વસ્તુની જોટ છે કે જેથી હું બીજા દેવની આગળ યાચના કરવા જાઉં ? હું બીજા કોઈ પણ દેવની દીતિ કાને સાંભળનાર નથી તેમ મારે મોઢેથી હું તેનું વર્ણન કદી કરનાર પણ નથી. મને મારા એક વિઠ્ઠલ દેવના સિવાય બીજા કશાની ઇચ્છા નથી; અને મારી આંખે હું વિઠ્ઠલના શ્રીમુખ સિવાય બીજું કશું જોનાર પણ નથી; તેમ પંઢરીનાથના સિવાય બીજા કોઈ પણ દેવની પાસે જનાર નથી. હું મોક્ષપ્રાપ્તિની આશા રાખતો નથી, તેના સંબંધી કશો વિચાર કરતો નથી અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ પણ જાતની ચેષ્ટા પણ હું કરવાનો નથી. મને જન્મમૃત્યુના ચક્કરનો મનમાં કશો ભય નથી. તુકારામ કહે છે કે એકલા કેશવને જાદ કરીને મારા જીવને હવે બીજું કંઈજ ગમતું નથી.

૯૧૨-હું મતવાદી લોકો પોતપોતાના મતની સ્થાપના કરવાના હેતુને સિદ્ધ કરવા પૂરતુંજ બોલે છે, પણ મારો ઉપદેશ તેમના જેવો નથી. મારા ઉપદેશનો આધાર સત્યના ઉપર છે. મારાં વચન અને મતવાદીઓનાં વચન એ બેના વિષે ખૂબ જુદા-પૂર્વક વિચાર કરવાથી કોણ ખરો ને કોણ જોટો તે સમજાઈ જશે. મારા શબ્દો એકદેશીય નથી. જે કોઈ તેમના વિષે વિચાર કરીને તેમને શ્રદ્ધા કરશે તેને માલૂમ પડશે કે, તેમાં સમસ્ત બ્રહ્માંડનાં જેવી વિશાળતા છે. તુકારામ કહે છે કે મુજ લોકોને મારી આટલીજ પ્રાર્થના છે કે અનેક મતમતાંતરને વિષે વિચાર કરવાનો તમારે ધમ કરવોજ નહિ.

૯૧૩-પોતાના અંતઃકરણમાં કોઈ પણ પ્રકારના સંશયને સ્થાન આપવું એ જોડ દોષ છે. પુણ્ય અને પાપ એ મનના શુભ અને અશુભ સંકલ્પોનાં પરિણામ છે; એટલા માટે શુભ સંકલ્પ કરવા એજ ઉત્તમ છે. જેવું બીજાં તેવાંજ તેનાં શુભ અથવા અશુભ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે ચિત્તની શુદ્ધિ કરવા માંજ હિત સમાયેલું છે.

૯૧૪-તમારે ચતુર વક્તા થવાની કે મુઝા શ્રોતા બનવાની એટલા કરવી નહિ. ફક્ત ચિત્તની અંદર હરિવિષયક ભાવને ધારણ કરીને બેસી રહેવું. એટલુંજ જે કોઈ કરી શકશે તે આ સંસારમાં કૃતાર્થ થઈ જશે-તે કૃતાર્થજ થઈ જશે. પરબ્રહ્મનો નિવાસ તેના હૃદયની અંદરજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. તમારે મોહું ધોવાની અને સ્નાન કરવાની ખટખટમાં પડવુંજ નહિ. તેમ કરવાને બદલે બધો વખત રામનામનો જપ કરતા રહેજો તો તેટલુંજ ઘણું થઈ પડશે. જે ભૂત માત્રના પ્રતિ કૃપા રાખનારા દયાળુ દિલના હશે તેઓ જપ, તપ, ધ્યાન, યોગ, મુક્તિ, એમાંની કોઈ પણ બાબતની પરવા કરતાજ નથી. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ મનુષ્ય બધું જાણી લીધા પછી જાણવાની ઇચ્છાનેજ મનમાંથી કાઢી નાખશે તે અનંતને (ઈશ્વરને) બીજા છોડી કરતાં વધારે પ્રિય લાગે છે.

૯૧૫-જેટલી ક્ષણ પાંડુરંગનું ચિંતન થયા કરશે તેટલી ક્ષણના ઉપર કાળની સત્તા ચાલી શકશે નહિ. કાળ હમેશાં મનુષ્યના આયુષ્યનું માપ કર્યાજ કરે છે; પણ જેટલી ક્ષણો હરિ કથામાં વ્યતીત થઈ હશે, તેટલી ક્ષણોનો હિસાબ રાખવાને અધિકાર કાળને મળ્યો નથી; એટલા માટે મારા વિઠોળાન મહિમાની સ્તુતિ કરવાની રીત ત્રણે લોકમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. તુકારામ

રામ કહે છે કે બોધાળનું સ્મરણ કરતા રહેવું એજ મનુષ્ય-જન્મ ધારણ કરવાનું વાસ્તવિક દ્રશ્ય છે.

૯૧૬-કવિતાઓ ભોજનારા કવિઓ તો ઘેરેઘેર પાકયા છે પણ તેમનાં કાન્યેમાં પ્રાસાદિકતાનો એક છાંટો પણ હીડામાં આવતો નથી. આવા લખાડ કવિઓ જગતમાં કવિ તરીકે પંકાવાની ઉમેદ રાખે છે; પણ તેમ કરવા જતાં આખરે પોતેજ ક્ષાઈ મરવાના છે તે વાતનો તેઓ વિચાર કરતા નથી. પ્રાસાદિક કવિઓની કવિતાઓમાંથી સારાં સારાં વચનો તેઓ તક્કડાવી લે છે અને તેમના વડે તેઓ પોતાની રચના કરવા મંડી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આવાં કૃત્યનું પરિણામ ઘણું મોડું આવશે એવું તેઓ જાણતા તો હોય છે, છતાં જાણી જોઈને આંખમિચામણાં કરે છે.

૯૧૭-પોતાની સગી માની સાથે વ્યભિચાર કરનારાઓનું જેમ મોડું પણ જોવું ન જોઈએ, તેમ પોતાના ગુરુના પ્રતિ ભક્તિ-હીન હોય એવા શિષ્યોનું પણ મોડું જોવું નહિ. એના કરતાં તો એકલા રહેવું એજ વધારે સારું છે. તેમ કરવાથી આપણા જન્મમાં વિપ્લવ નહીં નહિ. નિંદાખેર લોકોના સમાગમમાં તો કદી આવવું જ નહિ; કારણ કે તે અંગભોના પેટમાં નરી વિષમતા-જ બરેલી હોય છે. તુકારામ કહે છે કે હે સત્જનો ! જેમને જોતાની વારનેજ પાપમાં વધારો થતો હોય તેવાની સાથે કદી વાતચીત તો કરવી જ નહિ.

૯૧૮-ભગવાનની કથા કરીને તેના બહલામાં જે કોઈ દ્રવ્ય લેશે અથવા એવાને જે કોઈ દ્રવ્ય આપશે તે બેઉ નરકવાસી થશે. તેમને રોરવ અથવા કુંભીપાક નરકની ચાતનાઓ ભોગવવી પાશે. એવી અવસ્થામાંથી તેમને છોડાવવાને માટે ભગવાન નારાયણને પણ કદી દયા આવવાની નથી. તરવારની ધારના જેવી

ખાવળ, અંદત વગેરે વૃક્ષોના શુભ્ર-અવશુભ્રમાં ઘણો તફાવત
જેવામાં આવે છે, પણ તે સૌને અગ્નિમાં સળગાવી દર્શનું તો
તેઓ જ્યાં પાછાં એકરૂપ જની જશે. એવી રીતે જેઓ અત્યારે
શુભ્ર અને સ્વભાવમાં એકબીજાથી ભિન્ન છે તેઓ તેમના સૌના
મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન શ્રીહરિમાં જઈ મળે એટલે પાછાં એકરૂપ
થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે ત્યાંસુધી મનની ઉન્નત અવસ્થા
થઈ ન હોય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રોએ જતાવેલા વિધિમાર્ગને અનુ-
સરીનેજ ચાલવું જોઈએ.

૬૨૨-સર્વ લીધોનું મૂળ અને સર્વ મતોનું કૂળ જે દેવજ
પ્રદ છે અને તેજ પંડરપુરના સ્વામી વિદોળા છે; તેમને હું મારી
મગી આંખે જોઈ શકું છું. અત્યાર સુધી તેમનું દર્શન કરવાનું
ચુંખ મારી આંખોને મજબૂત ન હતું તેથી કરીને તેઓ ગિચારી
ઉપવાસી હતી. આજે તેમણે દેવનું દર્શન કરીને પારણાં ક્યાં
છે. સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણાધાર અને આતંદના આદિઓત ભગ-
વાન કેટલે હાથ દઈને ઊભા રહ્યા છે. અખિલ જગતના સર્જનહાર,
દેવજ કૃપાનાજ સમુદ્રસમાન અને પાતાના દીન ભક્તોના પ્રતિ
અત્યંત માયાશુ હોવા છતાં હુષ્ટોને માટે કૃતાન્ત કાળસમા
શ્રીહરિ, જેમનું દેવગણ નિત્ય ચિંતન કરે છે અને શ્રેષ્ઠ મુનિઓ
ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં જેમનું દર્શન કરે છે એવા શ્રીહરિનું સ્વરૂપ
નિશુંજી પ્રદક્ષી પૃથક્ નથી, પણ ખેડ એકજ અને અભિન્ન છે.
તુકારામ કહે છે કે જે ભગવાનને સુતિઓ પૂરા સમજી શકે નથી,
તેમને મેં નાગરમરણનાં દીર્ઘાંતો ગાઈને પ્રાપ્ત કરી લીધા છે.

૬૨૨-જે સર્વ દેવના ચરણમાં મારી યુદ્ધિ નિયત મંડ મંડ,
તેજ સર્વે મારા મનના જ્યાં મનોરથ સિદ્ધ થઈ ગયા. મારા
જીવાત્મા કિશોરહિત અવસ્થામાં આવી જઈને સમપાનનો એવા

આરવામાં પાંદડાંની માથે નેમની કાપાને વસાવવામાં આવશે અને તેથી તેમને ચર્ચાએ અને ચર્ચા કરશે. પણી ગરમ ગરમ જમીનના ઉપર થઈને તેમને પેટ પલાડીને જવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે એવા કોઈએ ચમના નામમાં એવા ચાવડાઈ કર્યો કે, નેમની તરફ ચાતનાનો કદી અંતજ નહિ આવે.

૬૧૬-જે માણસ શ્રીહરિના પ્રતિ બક્ષિતભાવ સિવાય બીજી કોઈ આગપાંપાળ વાતોની ચર્ચા કરે અથવા એવા નકામા શિક્ષાન્તોનું પ્રતિપાદન કરે, તેના બોલ કાને સાંભળવાન નહિ; કારણકે હરિવિષયક બક્ષિતની જગ્યાએ દેવલાઠેતવાઈની જે કોઈ ચર્ચા કરશે અને એવી ચર્ચા જે કોઈ સાંભળશે તે વક્તા અને શ્રોતા બેઉને કક્ષા નિર્ચક શ્રમ ઉપરાંત બીજું કશું ફળ મળનાર નથી. હું પ્રહ્મ છું, એવું જે મોઢંથી કહે અને પાછો પોતાના શરીરનું પાલનપોષણ કરવાની ખટપટ કરતો ફરે તેણે દુષ્ટ, લખાડ અને મિથ્યાવાદીની સાથે કદી બોલવુંજ નહિ. જે નાસ્તિક-દંભી માણસ વેદ વિરુદ્ધ વાત કરશે, સંતોના સમાજમાં તેનું મોઢું કાળું મેશ જેવું થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ પ્રહ્મ નિરૂપણ કરતી વખતે દેવ અને દેવના લક્ષ્તોની વિરુદ્ધ બોલશે તે કૃતરાંતું માંસ ખાનાર ચંડાળના કરતાં પણ અધમ છે.

૬૨૦-જે જે કોઈ વેદ વડે અનુમોદિત છે તે હું તમને કહું છું, તે સાંભળી લેજો. તેમના સંજાંધી મારા વિચાર હું સંતોની સમક્ષ કહી સંભળાવું છું. એક દેવ દ્વારા પ્રાહ્મણ આદિ ચાર વર્ણની ઉત્પત્તિ થઈ છે; તે પોતપોતાનાં પુણ્યોના આછાવસ્તાપણાને આધારે થઈ છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં તો સૌની ઉત્પત્તિનું મૂળ એકજ હોય છે અને તે મૂળ શ્રીહરિજ છે. શ્રીહરિમાં આદિ, મધ્ય અને અંત એવા લેહ સંભવતા નથી. આંખો, બોરડી, વડ;

બાવળ, ચંદન વગેરે વૃક્ષોના શુભ્ર-અવશુભ્રમાં વણેા તદ્દાવત
જોવામાં આવે છે, પણ તે જોને અગ્નિમાં સળગાવી દઈશું તો
તેઓ ગધાં પાછાં એકરૂપ બની જશે. એવી રીતે જેઓ આત્મારે
શુભ્ર અને સ્વભાવમાં એકબીજાથી ભિન્ન છે તેઓ તેમના સૌના
મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન શ્રીહરિમાં જઈ ગળે એટલે પાછાં એકરૂપ
થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી મનની ઉન્મત્ત અવસ્થા
થઈ ન હોય ત્યાંસુધી શાઓએ જતાવેલા વિધિમાર્ગને અનુ-
સરીનેજ ચાલવું જોઈએ.

૯૨૧-સર્વ તીર્થોનું મૂળ અને સર્વ મતોનું કૂળ જે દેવળ
બ્રહ્મ છે અને તેજ પંઢરપુરના સ્વામી વિઠોળા છે; તેમને હું મારીં
સગી આંખે જોઈ શકું છું. આત્માર સુધી તેમનું દર્શન કરવાનું
સુખ મારી આંખોને મળ્યું ન હતું તેથી કરીને તેઓ ગિચારી
ઉપવાસી હતી. આજે તેમણે દેવનું દર્શન કરીને પારણાં કર્યાં
છે. સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણાધાર અને આનંદના આદિસ્રોત ભગ-
વાન કેટે હાય દઈને જિજ્ઞાસુ છે. અખિલ જગતના સર્જનહાર,
દેવળ કૃપાનાજ સમુદ્રસમાન અને પોતાના દીન ભક્તોના પ્રતિ
અર્થત માયાળુ હોવા છતાં હુપ્ટોને માટે કૃતાન્ત કાળસમા
શ્રીહરિ, જેમનું દેવગણ નિત્ય ચિંતન કરે છે અને શ્રેષ્ઠ મુનિઓ
ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં જેમનું દર્શન કરે છે એવા શ્રીહરિનું સ્વરૂપ
નિર્જીવ બ્રહ્મથી પૃથક્ નથી, પણ બેઉ એકજ અને અખિલ છે.
તુકારામ કહે છે કે જે ભગવાનને શ્રુતિઓ પૂરા સમજી શકી નથી,
તેમને મેં નામસ્મરણનાં ફીર્તનો ગાઈને પ્રાપ્ત કરી લીધા છે.

૯૨૨-જે સણે દેવના ચરણમાં મારી ખુદ્ધિ સ્થિર થઈ ગઈ,
તેજ સણે મારા મનના ગધા મનોરથ સિદ્ધ થઈ ગયા. મારા
ઇવાત્મા કિયારહિત અવસ્થામાં આવી જઈને સમાધાનનો એવો

આનંદ ભોગવતો થઈ ગયો છે કે મનના શ્વેલ અને વિહ્વળતાનું
તો હવે મને સ્મરણ પણ રહ્યું નથી. દેવના પ્રેમાનંદમાં ડૂબીને
મારું મન એવું સુખી અને સંતુષ્ટ થઈ ગયું છે કે ત્રિવિધતાપ-
જનિત દુઃખ તે ક્યાંનાં ક્યાં ચાલ્યાં ગયાં છે ! સર્વ પ્રકારના
લાલમાં જે શ્રેષ્ઠ લાલ છે એવા ભગવાન પાંડુરંગ, તે તો મારી
જીભના ટેરવા ઉપરજ આવીને બેસી ગયા છે અને મારા હૃદયની
અંદર તેમના અંગનો સ્પર્શ મને થયા કરે છે. પરમાત્મસ્વરૂપની
સાથે જેનો યોગ થઈ ચૂક્યો છે એવા જીવનનો ઝરો મારા અંતઃ-
કરણની અંદર કૂટી નીકળવાથી મારી દષ્ટિએ આખું વિશ્વ પર-
માત્માની અંદર લય પામી ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે જેમ
અનેક નાની નાની નદીઓનાં પાણી વહી વહીને જ્યારે ગંગાની
અંદર ભેગાં થાય છે ત્યારે ગંગા નદીમાં પૂર આવે છે અને નદી
ખેડ દિનારેથી ઇલકાઈ જાય છે, તેમ મારું અંતઃકરણ પરમાત્મ-
બોધના પૂર વડે ટંકોટંક ભરાઈને ઇલકાઈ જવા માંડ્યું છે.

૯૨૩-દેવ આપણા ઉપર કૃપા કરીને આપણી પ્રાર્થનાઓ-
નો ઉત્તર આપે એજ તેમનો પ્રસાદ માની લેવો ભેઈએ. એથી
કૃપાથી ઉત્પન્ન થતા આનંદ વડે આપણા આનંદમાં વૃદ્ધિ કરી
લેવી. ઘણા લોકોને તેમનાં ભાગ્યનો ઉદય થયેલો હોવાથી પર-
માર્થની નોંધ તેમને હાથ લાગી ગઈ છે; હવે તેમણે વિલંબ ન
કરતાં પોતપોતાના લક્ષ્ય ઉપર પહોંચી જવાનો ઉદ્યમ કરવા
મંડી જવું ભેઈએ. જે સાધનની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ હતી તે
તમારું ઘર પૂછતી ચાલી આવી છે, માટે હવે તેનો ઉપયોગ કરી
લેવાને બદલે તેને હાથમાંથી ખોઈ બેસવાની ભૂલ દૂરી કરશે
નહિ. તુકારામ કહે છે કે પરમાર્થરૂપી માલ તમારી જિહ્વા અને
શ્રવણ દ્વારા અંતઃકરણમાં દાખી દાખીને કાના સુધી ભરી લેજો.

૯૨૪-પાપપુણ્ય અને મુખદુઃખાદિ અનુભૂતિઓની રે'ટમાળ એકળીજાને ધકેલતી ચાલીજ આવે છે. આ બધો તમાથો મેં મારી આંખે જોઈ લીધો છે. તમામ જીવોને કાળ નચાવી રહ્યો છે. દોઢ વાર તેઓ સ્વર્ગની અંદર ઘસડાઈ જાય છે; ત્યાંનાના પ્રકારના દિવ્ય ભોગ ભોગવ્યા પછી પુણ્યનો ફલ યઈ જતાં પાપનાં ફળ ભોગવવા માટે નરકમાં ઘસડાઈને જઈ પડે છે. આ રીતે એકના દોષની પાછળ બીજો દોષ અને તેની પાછળ ત્રીજો, એમ અનુક્રમે આહ્યા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે આ બધો ખેલ એમને મારા મનમાં તો મોટો ભય પેદા થયો છે. હવે તો હે નારાયણ ! તું જ મને તારી દેહે બેસાડીને આ ભવચક્રમાંથી બહાર તેડી લાવ.

૯૨૫-એક વાર મોઢથી વચન આપ્યા પછી ફરી જનાર મનુષ્ય અધમ કહેવાય છે. નારાયણ તો તેવો અધમ હોયજ નહિ. એવા નારાયણે મને પોતાનો માની લીધો છે. તે એવા સમર્થ છે કે તેમને હું જરા પણ ભારે ખડવાનો નથી. આથી કરીને મારે માટે સંસારની ઉપાધિ જરાય રહી નથી. દેવના યોગ વડે માત્ર બધુંજ પૂર્ણ થઈ ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હવે હું તેમની એકલાનીજ કીર્તિનું વર્ણન કર્યા કરીશ. એ કામની વચમાં હું બીજો દોષ પણ બાળતને લગતા સંકલ્પને આઠે આવવા દેનાર નથી.

૯૨૬-હરિકથા કહીને તેના બદલામાં જેઓ પૈસા લે છે અને એવા લોહોને જેઓ પૈસા આપે છે તે ખેડ નરકે જાય છે. નિરંતર રામનામનું સ્મરણ કરતા રહીને પૂર્ણ અનુભવ કરી લેવો એમજે. હરિનામના સિવાય બીજા દોષ મનને લલચાવે એવા શબ્દાદિ વિષયની જાળમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો નહિ. જો એવું કર્યો તો તે અપરાધની સજા ભોગવવાને માટે તમારે યગલોઠમાં જવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે આખા જગતને તમે તુચ્છ માની લેજો.

જેઓ તેમ ન કરતાં લોભને વશ થઈને જગતની આગળ હાથ ધરતા ફરે છે, તેમના જીવતરને ધિક્કાર છે !

૬૨૭-દૂધની ખીર હોય છે તો મીઠી, પણ તેમાં ખાંડ નાખી હોય તો જ; મતલબ કે ખાંડની સહાયતાને લીધે જ ખીર ગળી લાગે છે. તેવી રીતે ભક્તિ વિનાનું નર્યું બ્રહ્મજ્ઞાન ખાંડ વિના તો દૂધના જેવું મોથું લાગે છે. જો રસોઈમાં મીઠું જ ન હોય તો તે રસોઈ ગમે તેટલી ઉત્તમ હોય તો પણ કોઈને લાવે જ નહિ. આંધળો માણસ મહેનત કરીને વસ્તુઓને ઓળખતાં શીખે, પણ તે માત્ર તેમનાં નામ જ જાણી શકવાનો; રૂપરંગનો તેને કદી અનુભવ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તંબૂરામાં ખરેખરી અગત્યની વસ્તુ તેનો તાર હોય છે.

૬૨૮-પ્રાણીમાત્રના પ્રતિ ભગવદ્બુદ્ધિની ભાવના કરીને જો માણસ નમ્ર બની ગયો છે, તેણે પોતાના હૃદયની અંદર અનંત પરમાત્માની પધરામણી કરી લીધી જ છે. આવી રીતે શ્રીરંગ (ઇશ્વર)ને જીતી લેવામાં જ ખરેખર શૂરાતન રહેલું છે. સૌન પ્રતિ નમ્રભાવ રાખવામાં જ પૂર્ણતાનું બીજ છે. તુકારામ કહે છે કે પાણી પાતળું છે, તેથી કરીને જ તે છેક તળે સુધી ચાલ્યું જાય છે અર્થાત્ તે પોતાના નમ્રપણાને લીધે જ પૂર્ણતાને પામે છે.

૬૨૯-પારસમણિ પોતાના સામર્થ્ય વડે લોખંડને સો બનાવી દે છે; તેવી રીતે હે પંઢરીનાથ ! તું મારા ગુણદોષ તને નજર કરીશ મા. ગામમાં થઈને વહી જનારું વહેણિયું છે તો ઘા ગંદા પાણીથી ભરેલું, પણ ગંગા તેના મેલાપણાનો વિચાર કરતાં તેને આત્મસાત્ કરીને પોતાના જેવું બનાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે કસ્તૂરીની સાથે રહેવાથી માટીમાં પણ કસ્તૂરી સુવાસ બેસી જાય છે.

૯૩૦-કેટલાએક ગુરુઓ એવા હોય છે કે ઠાઠ છાશ પીર-
મવા આવે ત્યારે કહેશે કે મને નહિ, મારા શિષ્યોને આપો;
અને જ્યારે દૂધ પીરસાય ત્યારે કહેશે નારાયણનું નામ દઈને
મારાજ ભાણામાં રેડી દો. આવા જે સ્ત્રીઓ હોય છે તેઓ
ખડું જોતાં અંડાળ સમાન છે અને પોતાની વિપયતૃષ્ણાને તૃપ્ત
કરવાનીજ ખટખટ કરતા રહે છે. તેઓ પોથીમાંના રીંગણાના
જેવી નીતિ રાખીને દ્રક્ષ્ત દુનિયાનેજ સદુપદેશ દેવાનો ધંધો
લઈ બેઠા છે. તેઓ દ્રક્ષ્ત શિશ્નોદરપરાયણ હોઈ પાશવી વૃત્તિઓના
દાસ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે એવા ગુરુઓનાં આચરણ
દ્રક્ષ્ત લૌકિક પ્રીતિ સંપાદન કરવા પૂરતાંજ હોય છે.

૯૩૧-પ્રજ્ઞાચર્ચાશ્રમીઓએ વેદાદિક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું,
ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ યજ્ઞન-યાજ્ઞનાદિ પટ્ટકર્મો કરવાં, વાનપ્રસ્થા-
શ્રમીઓએ પોતાની અને પોતાની સ્ત્રીની વચ્ચે એક લાકડી
'મૂંછીને સુવું' અને સ્ત્રીની સાથે એક શય્યામાં સૂઈને પણ સંયોગી-
વિયોગીની મિશ્ર સ્થિતિમાં રહેવું; પછી જ્યારે સંન્યાસ દીક્ષા
લેવાનો વખત આવી પહોંચે ત્યારે સંન્યાસી જાનીને તમામ
સંકલ્પોનો ત્યાગ કરવો. એમ કરતાં જ્યારે પરમહંસ અવસ્થાને
પોંચ્ય થવાય ત્યારે જાતિ કુળને-લગતા ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને
સદ્જનસ્થિતિમાં રહેવું. જે આવો ઉપદેશ આપે છે અને છતાં
પોતે વર્ણાશ્રમ ધર્મથી વિપરીત આચરણ કરે છે તે પતિત છે
એવો શ્રુતિનો નિશ્ચય છે. તુકારામ કહે છે કે વિધિ-નિયમોનું
પાલન ઠંધાં ત્રિવાય ઠઠી પણ લાભ થનાર નથી. અનિયમિતપણે
આચરણ કરનાર કેવળ દુઃખ અને કલેશનેજ વહોરી લે છે.

૯૩૨-હું તો દેહક્ષેત્રનો સંન્યાસી છું. મેં માડું શરીર
શ્રીહરિના સ્વરૂપના બોધથી બરપૂર કરી દીધું છે. મેં મારા

અંતઃકરણમાંથી આશા અને કામનાને જડમૂળથી પકડીને બહાર
 ફગાવી દીધી છે. મને સર્વ વસ્તુઓ પૂરી પાડનારા એકલા પાંડુ-
 રંગજ છે, એવો મારા મનમાં નિશ્ચય થઈ જવાથી મારામાં ક્ષા-
 ભાવિક રીતે અયાચક વૃત્તિનો ઉદય થઈ ગયો છે. મેં સ્થૂળ દંડને
 ઠેકાણે સ્વરૂપાનુસંધાનરૂપી અખંડ અને સદાકાળ ઊભો ને ઊભોજ
 રહે એવો આત્મિક દંડ ધારણ કર્યો છે. મૂળ અજ્ઞાનાદિ વૃત્તિઓનું
 મેં મુંડન કરાવી દીધું છે. બંધનત્રયરૂપી કૌપીન ધારણ કરીને
 મેં મારી વાણીનો વ્યાપાર સાચા વાચ્ય શ્રીહરિને સમર્પિત કરી
 દીધો છે. સ્વરૂપની અંદર મનને નિશ્ચળ પરાવી રાખીને હું કાળનો
 પણ કાળ બની ગયો છું. લોકસમાજને આભડછેટ જેવો માનીને
 હું અનન્ય ભાવવરે એકાંતવાસી થઈ ગયો છું અને કાર્ય-કારણ
 પૂરતોજ વ્યવહાર કરી છૂટું છું. એકજ નિયમને દૃઢતાથી પકડી
 રાખીને મેં ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. તુકારામ
 કહે છે કે હું ઉપર ઉપરથી સંન્યાસીનો વેશ ધારણ કરનાર
 ઢોંગી સંન્યાસી નથી કે જેવા આજે વેદાંતની વાતો કરતા ફરે
 છે; હું તો વેદનું સાચું રહસ્ય નિતારી નિતારીને બતાવી દઉં
 એવો સાચો સંન્યાસી છું.

૯૩૩-દ્રક્ષ્ય પોતાના શરીરનો નિર્વાહ થાય એટલાંજ અતઃ
 વચ્ચ મેળવી લઈને પર્વતની કંદરામાં અથવા પર્ણકુટિ બાંધીને
 તેમાં નિવાસ કરવો. દોઢ પણ જાતના વિષયને લગતા મોહતા
 બંધનમાં ચિત્તને શૂન્યવાદ જવા ન દેતાં, અંતઃકરણની અંદર
 તારાયત્રયનું ધ્યાન કરવું. લોકોની સાથે જાગૃત ગાત્રનું-આત્મનું
 નિદિ અને તેમની સાથે જાતુ નિદ્રતા સમાગમમાં આવવું નહિ.
 પોતાની શુદ્ધિને સ્વાધીન રાખીને ઇન્દ્રિયદમન કરતા રહેવું.
 તુકારામ કહે છે કે સત્ય, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણોનું નિર્જ-

મન કરીને નામસ્મરણ કરવામાં ઠણેણાનું સદુપયોગ કરવો.

૬૩૪-હે શ્રીહરિ ! અમે જેવા છીએ તેવા પણ તમારા શરણાગત કર્તેવાઈએ છીએ; જોટલા માટે પતિતને પાવન કરવાનું તમારું જે ગિરુદ છે તેને તમે જાડું પડવા દેશો નહિ. જો કે મારું ચિત્ત તો મુદ્ધ થયું નથી, તોપણ હું તમારા જાજન હું એવો મારો દાવો છે. તુકારામ કહે છે કે મારા જેવા ગરીબની પાસે તમારા નામ સિવાય બીજું છે પણ શું ? જોટલા માટે હું તમારા નામનું રટણ કર્યા કરું છું.

૬૩૫-હે સૌ મનુષ્યો ! આ કેહ નાશવંત હોવાથી નષ્ટ થનાર છે, એમ સમજીને તમે શ્રીહરિના નામનું રટણ કરવામાં તમારી વાણીનો શા માટે ઉપયોગ કરતા નથી ? નામસ્મરણ કરીને આજ મુખીમાં કોટિ કોટિ જીવોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો છે અને કેટલા જાધાને વૈકુંઠવાસનું સુખ મળ્યું છે ! આ ઉપરાંત એ પણ યાદ રાખજો કે ત્રણે લોકમાં નામસ્મરણના જેવું બીજું અકસીર સાધન છેજ નહિ. એવું છે છતાં તમે તમારા મનની અંદર નામસ્મરણને સ્થાન કેમ નથી આપતા ? તુકારામ કહે છે કે નામ તો વેદના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે અને તે તમને શ્રીહરિએ વિના મૂક્યે આપી દીધેલું છે.

૬૩૬-નાનાં છોકરાં જ્યારે તેમની માતાની આગળ કોઈ ચીજને માટે ખૂબ રાહો કરે છે ત્યારે તેથી માને સુખ થાય છે; તે ઘણી રાજી થઈને છોકરાંને ખાવાનું આપીને તેમને ખુશી કરે છે; અને તેમની જાગલીલાને જોઈને પોતે મનમાં સુખી થાય છે. વળી તેમને ઘરેણાં વગેરે પહેરાવીને સ્નેહભરી નજરે તેમના બ્રહ્મી જોઈ રહે છે. પોતાની પાસે છોકરાંને બેસાડીને કોતુહલિત તેમને વંદન પણ કરે છે. તેમના ઉપર કોઈની દૃષ્ટિ ન પડે તેટલા

વાસ્તે તેમને કેડે લઈ લઈને ફરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે પશ્વનાભ! તે માતા પોતાનાં બાળકને નાના પ્રકારના એક બેલાવીને જેવી ઝુખી થાય છે તેવો તું પણ મને બેલાવી-રંભાડી-ને ઝુખી થઈ જા.

૬૩૭-તપ, તીર્થ, દાન, વ્રતનું આચરણ કરનારા અને હરિ-ગુણ ગાનારાઓને તેમનાં તેમનાં સાધનોમાંથી અલાયમાન કરવા નહિ; કારણકે એવાં સાધનો કરનારાઓના કોટિ કોટિ પૂર્વજો એવી રાહ જોતા બેઠા છે કે, અમારા વંશમાં કોઈ પરમાર્થ સાધક પુરુષ ક્યારે પેદા થાય અને અમારો ઉદ્ધાર કરે? એટલા માટે એવા સાધકોને તેમના સાધનમાર્ગમાંથી અલિત કરવાનો અર્થ એ થાય છે કે તેમના કોટિ કોટિ પૂર્વજોને અધોગતિએ લઈ જવા અને તેમ કરવા બદલ બ્રહ્મહત્યાનું મહાપાપ પોતાને માથે ખેંચી લેવું. આપણાં પોતાનાં કર્મનાં પાપ પણ મહા-મુશ્કેલીએ ધોવાય છે, તો પછી ઉપર કહેલાં પાપમાંથી ક્યારે અને કેવે ઉપાયે છુટકારો થઈ શકે? તે માટે એવા પરમાર્થ પરાયણ લોકોને જને તેટલું ઉત્તેજન આપતા રહેવું અને તેમના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કરવો નહિ. તેમને મદદ કરવાથી અનાયાસે લાભ થવાનો અને તેમના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન કર્યાથી અનાહુતની હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ કહું છું તે તમારા કલ્યાણનીજ વાત કહું છું એવી શ્રદ્ધા રાખજો. તેમ કરવાથી તમે ઝુખી થશો અને જે કામ નહિ કરવાનું મેં તમને કહ્યું તે કામ કરવાથી તમે હુઃખીજ થશો એવું નક્કી માની લેજો.

૬૩૮-જેમની પાસે પુણ્યનો ભંડાર ભર્યો પડ્યો હોય છે એવા લોકોના ઈશ્વરની પ્રાપ્તિની બાળતમાં ચેષ્ટા કરવા લાગે છે. કોઈ એક નિર્ધન વ્યક્તિને કોઈ ધનવાન માણસ કાશીની યાત્રાએ

જવાનો જોરથી આગ્રહ કરે અને તેની યાત્રાનો ખર્ચ આપે અને પેલો યાત્રા કરનાર યાત્રા કરતાં કરતાંજ મરી પરવારે તો તેની યાત્રાનું અડધું પુણ્ય પૈસા આપનાર વ્યક્તિને મળે છે; પણ જો તે જીવતો ઘેર પાછો આવે તો તેને અડધું પુણ્ય મળેજ એમાં કશી નવાઈજ નથી. કોઈ માણસ કથા સાંભળતાં સાંભળતાં અથવા જોજન કરવાને વખતે ઊંઘી ગયો હોય તો તેને જગાડવો એ ધર્મ છે. તેણે કરનારને પાર વિનાનું સુખ મળે છે. કોઈને યજ્ઞયાગ કરવો હોય અને પાત્રે પૈસાની જોગવાઈ ન હોવાથી કરજે નાણું માગવા આવે તો તેને ઘણી ખુશીની સાથે નાણું ધીરણું. કદાચ એ આસામી કરજ અદા ન કરી શકે તોપણ બેઠમાંથી કોઈને પણ તેથી ઢોપ લાગવાનો ભય રહેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે આ જે મર્મની વાત હું તમને કહું છું તે ખરાખર સમજી લેજો અને તે પ્રમાણે વર્તજો. એકનો મોંઘડો ખીલજો કરવો નહિ.

૯૩૯-અગ્નિની અંદર પડેલી ધાતુ જળી જતી નથી; તોપણ જેવી રીતે વજ્રની અંદર તાંતણા રહેલા છે તેવી રીતે તેમાંના અશુદ્ધ અંશ ધાતુના સમૂહની અંદર લીન થઈને શુદ્ધ બની જાય છે. જ્યાંસુધી મન બહિર્મુખ અવસ્થામાં હોય ત્યાંસુધીજ ખોટાં ખોટાં ભૂષણને માટે સ્થાન હોય છે. ગર્વ અને અહકડપણ એ અજ્ઞાનજ છે; એવી અવસ્થામાં જો જીવ દેહથી છૂટો થઈ ગયો તો તે અજ્ઞાન જીવની સાથે સાથે જાગ છે. નદીમાં બારે પૂર આવે છે ત્યારે તેના કિનારા ઉપરનાં ખોટાં ખોટાં વૃક્ષ ઊખડી જઈને તણાઈ જાય છે; પણ તે જગ્યાએ ઊભેલા ઘાસને અથવા શેવાળને કશી ખાંચ આવતી નથી; તેઓ તો તેવાં ને તેવાંજ રહે છે અને નદીનું પૂર નેમના ઉપર થઈને ચાલ્યું જાય છે. હાથી પોતાના ચતુ-સમૂહનો નાશ કરી શકે છે, પણ તેનાજ પગ તળે ચાલનારી કીટી

તેનાથી મરતી મળી, મળી હીરાના ઉપર હથોડાના પ્રહાર કરીને
તોપણ હીરા નો એવો ને તેવોજ રહે છે, પણ જોજ હીરાના
કરનાં અનેકગણાં મોટાં માટીનું મેડું બિરણ ઉપર મૂકીએ અને
તેના ઉપર હથોડાનો વા કરીએ તો તે મેડું કદી ચાતું રહે ખડું?
તુકારામ કહે છે કે રીતના પારણ કરવી અને નસ જનવું એજ
બવરામુદ્રને તરી જવાનું ઉત્તમોત્તમ સાધન છે તે મોટાપણાને
જોએ માયા ઉપર મૂક્યો તો બવરામુદ્રમાં ડૂબી ગયાજ લાલુએ.

૯૪૦-અમે વીર ચોદ્ધાઓ છીએ અને રણમેદાનમાં યમની
સાથે ઝૂઝીને તેના દાંત તોડી પાડીએ એવા છીએ, એવી રીતે અને
યમને હાર બવરાવી છે અને એવીજ રીતે અનેક દોષોના સમુદાય
ઉપર આક્રમણ કરીને અમે તેમને પણ મારીને નસાડી મૂક્યા છે.
આથી કરીને ભારે હાહાકાર મચી ગયો અને અમારે તાબે રહે-
નારા તમામ ચોદ્ધાઓ એક જગ્યાએ ભેગા થઇ ગયા. જેમને
અંગે શંખચક્રાદિ મુદ્રા ધારણ કરી છે, ગળામાં તુલસીની માળા-
રૂપી શણગાર સજ્યા છે, ગોપીચંદનનાં દ્વાદશ તિલક શરીર
ઉપર અંકિત કર્યાં છે અને ગરુડચિહ્ન વગેરે વડે જેમની ડાયા
ચમકી રહી છે એવા ભક્તવીરોના સાથમાં, તુકારામ કહે છે કે
અમે કાળને જીતીને શાંત થઇ ગયા છીએ અને અમારું અસલ
ઐશ્વર્ય અમે પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.

૯૪૧-જે કોઇ આશા-તૃષ્ણાથી બંધાય ગયો છે તે માણસને
આળા જગતનો દાસ બાણવો; એવીજ રીતે જે કોઇ આશા-
તૃષ્ણા-રહિત થઇ ગયો છે તે સૌને પૂજ્ય છે એમ સમજવું. આ
બેઉ રસ્તા આપણા પોતાના હાથમાંજ છે, તો પછી બીજાને માથે
શા માટે નાહકનું દોષારોપણ કરવું જોઇએ? હું મોટો જ્ઞાની છું
એવું અભિમાન કરનારના માર્ગમાં અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ

આવધાનીજ; પણ જેઓ નાના જનીને રહે છે તેમને કોઈ વાતનો ત્રાસ થતો નથી અને તૈયાર રસોઈ ગળી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે કામકોષાદિક લૂટારાઓ જેમની પૂઠે પડ્યા હોય છે તેમણે પોતાની સાથે મહાન ભયને પણ ખેંચી નાંધ્યો છે.

૯૪૨-અનેક લોકોનો ઉદ્ધાર કરી શકે એવા સમર્થ પુરુષ કોઈ પણ ઠેકાણે મળતાજ નથી; જિલ્લા સારા માણસોને અવળી શિખામણ દઈને જગાડનારા ઘણાંય છે. આપણે ઘરેણું ઘડાવવા સારૂ ઘેરથી ચોખ્ખું સોનું લઈને સોનીની દુકાને જઈએ, પણ સોની તેમાં હલદી ધાતુની મેળવણી કરીને આપણા ખરા સોનાને ખરાબ કરી મૂકે છે; તેવી રીતે સારા માણસોને જગાડનારા ઘણા માણસો હોય છે, જે જમીનની અંદર કમોદના ચોળાનો પાક થતો હોય, તેમાં કોઈ કાળીજરીનાં ખોજ વેરી દે તો પછી તે જમીનના માલિકના ભાગમાં કદી ઉત્તમ ફસલ લણવાનું હોય ખરું? ચતુર શ્રી એકજ ઘઉંના લોટમાંથી નાના પ્રકારનાં પકવાન્ન તૈયાર કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે ચતુર કારીગરના હાથમાં કડવી ઝેર જેવી વસ્તુ પણ ત્રીકી અને સ્વાદિષ્ટ જની જાય છે અને અણુધડ ગમારને ઉત્તમોત્તમ અમૃત જેવી સામગ્રી આપીએ તો તેને પણ જગાડીને પૂગધાણી કરી મૂકે છે.

૯૪૩-આ જગ્યા લોકોનાં આચરણ જોઈને મને સૌથી મોટી નવાઈ તો એ લાગે છે કે શો ઉપાય કરીને ભવસાગર તરી જવાય અને પોતાનું શ્રેયસ્ સિદ્ધ કરી લેવાય તેના વિષે કોઈ વિચાર સરખો કેમ કરતા નથી? શરીર અને ખીજ સંપત્તિનો શો ભરોંસો કરી શકાય અને આપણી સંપત્તિનો ડેવટે કોણ ઉપયોગ કરશે તેને વિષે પણ આજધી શું કહી શકાય? આમ છતાં આ લોકો કેના ઉપર ભરોંસો રાખીને બેઠ્ઠિફર જનીને બેઠા હશે? અંત-

કાળે જ્યારે યમદૂતોની સામે જવાળ આપવાનો વખત આવશે ત્યારે તેઓ શું મોહું જતાવશે? જેઓ વિષયાસક્તિને લીધે દીન બની ગયા છે, તેઓ પોતાની પાછળ દોડ્યા આવતા મૃત્યુને શું બોધને ભૂલી જતા હશે? એ લોકોને શાથી વિષયમુખમાં મળે પડતી હશે? દોષ પણ એક કામ કરવા જેટલી સ્વતંત્રતા અને દૃઢતા તેઓ દાખવી શકતાજ નથી! પોતાનું શ્રેયસ્ સાધવાની સ્વતંત્રતા સૌને છેજ, છતાં તેઓ પોતાના હિતનો વિચારજ કરી શક્તા નથી અને તેમની આવી દીન-હીન સ્થિતિ શાથી થઈ છે, તે પણ તેઓ સમજી શક્તા નથી. સંસારબંધનમાંથી છુટકારો મેળવવા દેવકીનંદન કૃષ્ણનું ચિંતન તેઓ શા માટે નહિ કરતા હોય? આવું ચિંતન કરવા માટે તેમને દ્રવ્યનો કશો ખર્ચ કરવો પડે એવું તો છે નહિ, છતાં તેમના મનમાં આ વાત વસતીજ નથી! તુકારામ કહે છે કે એમ કરવાથી તેમને અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવાનું દુઃખ વેઠવું પડશે, પણ તે છતાં આ બાપડાઓ અકપાણિ-ભગવાનને શા માટે વીસારી દેતા હશે?

૯૪૪-સંસારની આસક્તિને લીધે કેટલા બધા લોકોની કેવી કેવી દુર્ગતિ થઈ છે તેનો એ લોકોને કશો વિચારજ આવતો નથી, તેથી હવે મારે તેમને શિખામણ પણ કઈ રીતે દેવી? પ્રપંચની સંગતિ કર્યાથી જીવની કેવી અવદશા થાય છે, તે તેઓ પોતાની સગી આંખે જુએ છે, કાને સાંભળે છે અને એ વિષે પુરાણોમાં શું શું કહ્યું છે તેની પણ તેમને સારી રીતે ખબર છે તો ખરી; વળી આ શરીર માત્રું અને સ્થાયી છે કે મૃત્યુને અધીન છે, એ બાબતનો શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત પણ તેમનાથી અજાણ્યો નથી. આ શરીરની પાછળ બાલ્ય, યૌવન અને વૃદ્ધાવસ્થા એ તો લાગેલાંજ છે, તેનો તેઓ શા માટે વિચાર નહિ કરતા હોય? શ્રી, પુત્ર અને દોહન તથા બીજી એવી એવી વસ્તુઓના પ્રતિ તેઓ શા માટે

પ્રીતિ રાખતા હશે ? અરે ! જો દોલન આખરે ઠાણ જાણે ઠાણ જોગવશે અને જે તેનો બોધના ધવા જશે તેની પાસે પણ મું તે સ્થિર થઈને રહેશે ખરી ? આવો ઉત્તમ મનુષ્યદેહ તેમને મળ્યો છે અને છતાં તેઓ તેને શા વાસ્તે એળે જવા દેતાં હશે ? તેઓ રામનામનું ચિંતન શા માટે નથી કરતા ? તેઓ ખીજ લોકોને પોતાની નજર આગળ મરતા જુએ છે તો ખરા, ત્યારે આપણે પણ એક દહારો મરી જઈશું એવું તેઓ જાણે છે, તોપણ કેમ ભૂલી જતા હશે ? તુકારામ કહે છે કે તેમને કાળે પોતાના વજ્ર-પાશ વટે ખૂબ જળપૂર્વક જકડીને જાંધી લીધા છે, તેથી તેમનું દાંડિય ચાલતું નથી.

૬૪૫-આખા જગતમાં પ્રપંચની સાથે યુદ્ધ કરી શકે એવા લડવૈયાઓ દ્રુપદ વિષ્ણુના ભક્તોજ હોય છે. તેમને પાપપુણ્યની ગાથા નડતી નથી. તેઓ આસન ઉપર બેઠા હોય ત્યારે પણ તેમનું મન ગોવિંદનું ચિંતન કરતું હોય છે. તેવી રીતે જ્યારે તેઓ પધારીમાં પડ્યા પડ્યા બિંધતા હોય છે, ત્યારે પણ તેમનું મન તો ગોવિંદના ચિંતનમાંજ લાગી ગયેલું હોય છે; આથી કરીને તેમનું મન આઠે પ્રહર ગોવિંદ-નામમાંજ મગ્ન થઈ ગયેલું હોવાથી તેમનાં મનની અંદર ગોવિંદનો વાસો છે એમજ માની લેવું જોઈએ. તેમને કપાળે બિલ્વ તિલક અને ગળામાં તુલસીની માળાની શોભા જોઈને દલિકાળ સુધ્ધાં ભયથી ચરચર કાંપવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમણે પોતાના અંગ ઉપર શંખ, ચક્ર અને વિષ્ણુમુદ્રાનો શબ્દગાર ધારણ કર્યો છે અને જેમની વાણીનો હરિનામામૃત એજ મુખ્ય સારજૂત વિષય છે એવા વિષ્ણુના ભક્તો પ્રપંચની સાથે લડાઈ લડવા સમર્થ નીવડે છે.

૬૪૬-જેઓ પોતાનું હિત ન સાધતાં ખીજઓનો ધાત

કરવાની મનમાં ઇચ્છા રાખે છે, તેમનામાં આ જાતની ખામી તેમના અશુભ પ્રારબ્ધ કર્મોને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ ખામીને લીધે તેમનાં ક્રિયમાણુ કર્મ પણ નહારાંજ થતાં જાય છે અને તેમનો સરવાળો સંચિત કર્મની અંદર થતોજ રહે છે. આથી કરીને જેવાં કર્મ કરવાથી અધોગતિએ જવાય તેવાંજ કર્મ કરવા તરફ તેમના મનનું સ્વાભાવિક રીતે વલણ થાય છે. જેવી તેમનાં પ્રારબ્ધ કર્મની પોટલી બાંધાયેલી હશે તેવાજ ભોગ તેમને આવી મળશે; એમાં દેવ શું કરવાના હતા ? તુકારામ કહે છે કે જેને જે ગામે જવું હોય તે તેજ ગામ જવાનો રસ્તો જોળી કાઢીને ચાલવા માંડે છે.

૯૪૭-દેવ એવા છે કે તે પોતાના ભક્તોનો ઉપકાર માને છે અને પોતે તેમના કરજદાર હોય એમ વર્તે છે; કારણકે એ ભક્તોએજ પોતાને મોઢેથી દેવના ગુણનું કીર્તન કરીને અને તેમના મહિમાનું વર્ણન કરીને, તેમને નિર્ગુણ સ્વરૂપમાંથી સગુણ સ્વરૂપમાં ખેંચી આણ્યા છે; આથી કરીને જે ભક્તના મનમાં જે વાસના હોય તેની તે વાસનાને પંઢરીનાથ પૂર્ણ કરી દે છે. પોતાના ઉપર ચઢેલા આભારનો બદલો વાળી આપવાને માટે દેવ ભક્તોને વશ થઈને રહે છે. અંગ ઋષિને માટે નારાયણે દસ વર્ષ ગર્ભવાસનું કષ્ટ વેઠ્યું અને પોતાના દાસનું દાસત્વ પણ કયું દેવે ભક્તિની એટલી બધી કિંમત કરી દીધી છે ! ભક્તોનું કાર્ય કરવાને માટે દેવ પોતાના મનમાં જરા પણ શંકા લાવતા નથી તેમજ મારાથી આ કામ થાય કે ન થાય તેટલો પણ તે વિચાર કરતા નથી. પોતાજવાથી બલિ રાવના ઘરમાં ભગવાન તેને ઠારપાળ થઈને ડાલા રહ્યા છે. તે પોતાના ભક્તોના ઉપકાર તરફ આવી ગયેલા છે અને બીજું તેમને ભક્તોને છોડીને આંધે જવાનું નમતુંજ નથી. ભગવાને અર્જુનના સારથિ બનીને ધોત્રા હાંપ્યું

અને ઘોડાની ચાકરી પણ કરી, અને તે છતાં પોતે અજ્ઞાનને
આભાર માનીને તેની પાછળ પાછળ ચાલતા હતા. ભક્ત પુરુષોને
જારણે અટોચ્છ પગ રાખીને, કેડ ઉપર બેઠે હાથ ટેકવીને ઇંટના
ઉપર એવા જિભા થઈ રહ્યા છે કે જીને ઠેકાણે જવાની તેઓ ઇચ્છા
કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે દેવનું એક નામ 'દીનાનાથ' તે
તેમને ઘણું જ યોગ્ય અને સુંદર છે. જેમની પાસે ભાવભક્તિનું
જેર હશે, તેમની આગળ દેવ તેના અંકિત દાસ બનીને રહે છે, એમ
જાણીને હું તેમના બેઠે ચરણ પકડી રાખીને નિરાંત કરીને છું છું.

૯૪૮-કેટલાક ત્રિકાળદ્રષ્ટા બનીને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત-
માનની વાતો લોકોને કહેતા કરે છે. એવા લોકોને જોઈને મારા
મનને ઘણું ત્રાસ જાય છે. મને તો તેમનાં મોઢાં પણ જોવાં
ગમતાં નથી. વળી કોઈ કોઈ લોક અમુક સાધના કરીને સિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરી લે છે અને તેના દ્વારા ઐશ્વર્યના ભોગ ભોગવે છે. કેટ-
લાક વળી અમુક પ્રકારની સાધના કરીને પોતાને મોઢેથી જે જોલે
તે ખરું જ પટે એવી વચનસિદ્ધિ મેળવે છે. આવા લોકોને જોઈને
પણ મારા મનને ઘણું ત્રાસ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે આવા
લોકો જે જે સાધનાઓ કરે છે તેમના દ્વારા તેમનાં પુણ્ય ક્ષીણ
થાય છે અને તેઓ અધોગતિને પામે છે.

૯૪૯-હે દેવ ! હું તો તમારે જારણે ભિખારી બનીને બીજા
માગતો જિજ્ઞાસુ છું; મને થોડીક પણ બીજા આપજોજ. તમારા
પ્રત્યેનો પ્રેમ મારી પાસે આવે એવું કરી દો. બીજા માગવાને
જાવેલા ભિખારીઓના સમુદાયનો કચકચાટનો ત્રાસ દાતાએ
શા માટે વેઠવો જોઈએ ? એટલા માટે ભિખારીઓને જટ કાંઈક
આપીને પતાવી દેવા એજ ઉત્તમ રીત છે. તુકારામ કહે છે કે
માથકની પાસે દક્ષી સેવા ન કરાવતાં એમ ને એમ દાન
આપે તે દાતા મેષ છે.

શ્રી ગુકારામ-ગાથા

જેની ઘણીજ જરૂર રહે છે તે એક શુદ્ધ ભાવજ છે. તેવો જ
ત્યાંમુધી જાયો ન હોય ત્યાંમુધી જે કાંઈ કરવામાં આવે
વ્યર્થ શ્રમજ છે. ગુકારામ કહે છે કે લોકો આ બધું જાણે
તો ખરા, છતાં આંધળા બની જાય છે.

૯૫૩-જો કોઈ માણસ દેવના ઉપર પોતાનો બધોજ ભાર
મૂકી દઈને પોતે શુદ્ધ સંકલ્પવાન બનીને બેસી જાય, તો દેવ
તેના મનની તમામ અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરી દે એવા તે સમર્થ
અને ઉદાર છે. સઘળા અલંકારો તેમનેજ શોભે છે; અને આપણાં
ધરૂંદેલાં ફળ આપણા ભાવના બળ વડેજ આવી મળે છે. એ દેવ
અખિલ પ્રદાતામાં વ્યાપી રહ્યા છે. તેઓ અંતર્યામી હોવાથી
આપણા અંતઃકરણની સાચી અને ઉત્કટ ઇચ્છાનું કારણ જાણી
ાય છે. ગુકારામ કહે છે કે લાલની પ્રાપ્તિ કરવાનો વખત આવી
પહોંચે નહિ ત્યાંમુધી ઉતાવળ કરવાથી કાંઈ વળતું નથી.

૯૫૪-સંતજનોના મહિમાનું વળતું હું શી રીતે કરું? કારણકે
મારી વાણીમાં તેટલું સામર્થ્ય નથી; એટલા માટે હું તો બીજાનું
કર્મ ન કરતાં તેમના ચરણોમાં મારું મસ્તકજ નમાવી દઉં છું.
જોખંડ ઘણીજ હલકી ધાતુ છે; તેને હું ઉત્તમ પારસમાણ થઈને
માટે રૂપશું કરું; એવો મોટાઈના અભિમાનભર્યો વિચાર
પારસમણિ કરતો નથી; પણ તે પાનાની મોટી પહોળી ઉપરથી
જે બિતરીને જોખંડ જેવી હલકી ધાતુને રૂપશું કરીને તેને
પરજીવનના બનાવી દે છે. એવી રીતે સંતજનો પણ પોતાની
પરજીવનના વિચાર ન કરતાં મારા જેવી હીન વ્યક્તિનો આવિ-
રૂપ કરવાને માટેજ ધાય છે. તેઓ પરોપકાર
કરવાને માટેજ ધાય છે. તેઓ પરોપકાર

૯૫૦-હે દેવ ! જગતમાં હવે પિતૃનની મહત્તમકરીએ
 મયા કાળી છે, એવાં મારી રાત્રી નેત્રી પાસે મારા મમજ
 વામાં આવતું નથી. તમને શું એ મમે કે ? ત્યારના સંતરે
 રસિકીતનના મહિમાનું વર્ણન કરી ગયા છે, તે તમને સંભારીને
 તમને શું લાજ આવે છે ? હે દેવ ! તમને આ મયા કેરકારકેમ
 મમતો હશે ? ભાગિક બકનોને હુજનો કદ આપે છે એ તે
 અમારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તુકારામ કહે છે કે તમારું નામ
 તો નિવોળીના ગાળના જેવું છે, પણ તે ગાળતનું તમને કશું
 અભિમાન નથી.

૯૫૧-હે દેવ ! તમે નિર્ગુણપણાનો ગુપ્ત વેશધારણ કરીને
 બ્રેહ્મ છો, ત્યારે તમે અમને આંખ, કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો આપીને
 શા માટે ? હે દેવ ! તમારી આવી અપદ્વીતિ થાય છે, તે મારાથી
 કાને સાંભળી શકાતી નથી અને લોકો તમારી સેવાના તરફ
 ધિક્કાર દર્શાવે છે તે મારાથી સંજ્ઞાતું નથી. તમે તો તમારા
 પેટની અંદર ઘણુંજ સહન કરવા જેટલો અવકાશ રાખીને બ્રેહ્મ
 છો, ત્યારે અમારું મન એવું સાંકડું શા માટે બનાવ્યું ? તુકારામ
 કહે છે કે હે દેવ ! તમે નિર્ગુણ થવાનો સંકલ્પ કર્યો, તેથી
 હું ઘણો હુઃખી થાઉં છું એ વાત તમે લક્ષમાં રાખજો. હવેથી
 તમે મને સોંપેલું જગદુદ્ધાર કરવાનું કામ કરવામાં મને બિલકુલ
 રસ પડતો નથી.

૯૫૨-નાના પ્રકારના વેશધારણ કરનારા ઢોંગી લોકો તરફ
 તરેહનાં પાખંડ કરતા ફરે છે, પણ તેમ કરવાથી તેમને દેવની
 પ્રાપ્તિ તો કદી થઈ શકેજ નહિ. તમારી આંખોની આગળ અવિ-
 દ્યાત્મક પડળ આંકાં આવેલાં છે, તેમને કાઢી નાંખીને માંદાથી
 પ્રપંચરૂપી મેલ પણ દૂર કરવો જોઈશે, દેવની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે

જેની ઘણીજ જરૂર રહે છે તે એક શુદ્ધ ભાવજ છે. તેવો ભાવ જ્યાંસુધી જાયો ન હોય ત્યાંસુધી જે કાંઈ કરવામાં આવે તે વ્યર્થ શ્રમજ છે. તુકારામ કહે છે કે લોકો આ બધું જાણે છે તો ખરા, છતાં આંધળા બની જાય છે.

૯૫૩-જે કોઈ માણસ દેવના ઉપર પોતાનો બધોજ ભાર મૂકી દઈને પોતે શુદ્ધ સંકલ્પવાન બનીને બેસી જાય, તો દેવ તેના મનની તમામ અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરી દે એવા તે સમર્થ અને ઉદાર છે. સઘળા અલંકારો તેમનેજ શોભે છે; અને આપણાં ઇચ્છેલાં ફળ આપણા ભાવના બળ વડેજ આવી મળે છે. એ દેવ અગિય ધ્રુવાંડમાં વ્યાપી રહ્યા છે. તેઓ અંતર્યામી હોવાથી આપણા અંતઃકરણની સાચી અને ઉત્કટ ઇચ્છાનું કારણ જાણી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે લાભની પ્રાપ્તિ કરવાનો વખત આવી પહોંચે નહિ ત્યાંસુધી ઉતાવળ કરવાથી કાંઈ વળતું નથી.

૯૫૪-સંતજનોના મહિમાનું વર્ણન હું શી રીતે કરું? કારણકે મારી વાણીમાં તેટલું સામર્થ્ય નથી; એટલા માટે હું તો બીજાનું કશું ન કરતાં તેમના ચરણોમાં મારું મસ્તકજ નમાવી દઉં છું. લોખંડ ઘણીજ હલકી ધાતુ છે; તેને હું ઉત્તમ પારસમાણુ થઈને શા માટે સ્પર્શ કરું; એવો મોટાઈનો અભિમાનબયો વિચાર પારસમણિ કરતો નથી; પણ તે પોતાની મોટી પહો ઉપરથી નીચે જતરીને લોખંડ જેવી હલકી ધાતુને સ્પર્શ કરીને તેને મુવળુંસમાન બનાવી દે છે. એવી રીતે સંતજનો પણ પોતાની મોટાઈનો વિચાર ન કરતાં મારા જેવી હીન વ્યક્તિનો પણ અંગીકાર કરે છે. તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે સંતોનો આચાર બાંધ જગતનું કલ્યાણ કરવાને માટેજ થાય છે. તેઓ પરોપકાર કરવાને સારૂ પોતાની જાતે કદ પણ વેડી લે છે. ભૂતમાત્રના

ઉપર દયા કરવી એ સંતોનો સ્વભાવ છે. તેમને પોતાના દેહના ઉપર મમતા હોતી નથી. તુકારામ કહે છે કે સંતજનો લોકોના સુખમાં પોતાનું સુખ માની લે છે અને તેમનાં સુખમાંથી હરિનામામૃતનો પ્રવાહ વહાવ કરે છે.

૯૫૫-મને મનુષ્યજાતિમાં જન્મ મળ્યો, તેનું ખરેખરું ક્ષણ તો આજેજ મને પ્રાપ્ત થયું છે; કારણકે તમે-સંતજનોએ મારે જન્મમરણનો ભય અને તત્ત્વજનિત ખેદ ટાળ્યો છે અને મને પોતાના ચરણમાં સુરક્ષિત કરી દીધો છે. આથી કરીને હું હવે કૃતાર્થ થઈ ગયો છું. મને જે વસ્તુની ઇચ્છા હતી તે મને મળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે મારા ઉપર કાળની સત્તા ચાલી શકતી નથી, તેમ મારા ઉપર તેનું કશુંજ ભેર ચાલવાનું નથી.

૯૫૬-મારાં જન્મજન્માંતરનાં પુણ્યોનો સમૂહ આકાશ ભેદીને પ્રકટ થયો કે શું? અહોહો! તમે સંતજનોએ મારા ઉપર કૃપા કરીને મારું જતન કયું તેમાં મારાં અનેક જન્મોનાં સંચિત પુણ્યો દ્રવ્યાં કે પછી ણીશું કાંઈ થયું તેની મને સમજણ પડતી નથી; તુકારામ કહે છે કે અથવા તો નારાયણેજ જાણી-ખૂણે મારે માટે આવો સુયોગ તૈયાર કર્યો કે શું તેની મને કાંઈ સમજ પડતી નથી.

૯૫૭-પારમાર્થિક વિષયમાં સૌથી લાગ્યહીન એવો એક હુંજ અતિ રંક છું; એટલા માટેજ મેં દેવનું નામ મારા કંઠમાં ધારણ કરી રાખ્યું છે. આ એકજ કામ મારા હાથમાં આવી શકે એવું છે. એના સિવાય ણીશું કશું સાધન-અજન હું જાણતો પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે મારો આવડો મોટો લૌકિક વ્યવહાર દોષો ડોષો કયો તે પણ હું જાણતો નથી.

૯૫૮-આ કલિયુગની અંદર હરિનું નામ ગાયું, ગાતાં માતાં તેના તાલ-સૂર મુજબ નૃત્ય કરવું અને હાથ વડે તાળી વગાડવી, એ દેવની પ્રાપ્તિ કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. ભવસાગરને તરાવીને પાર હિતારી દે એવી આ નોકા ઉપર આટલું થઈને કેટલાય તરી ગયા ! તેમના સૌના અનુભવ ઉપરથી એ નોકા સફળ સાબિત થઈ ચૂકી છે. તેના ઉપર તમે સૌ આવી આવીને બેસી જાઓ અર્થાત્ તમે સૌ હરિનામનો આશ્રય ગ્રહણ કરો. જે કોઈ વિઠોળાના નામનો આશ્રય લેશે તેને બીજા કોઈજ સાધન-ભજનની જરૂર પડશેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે સંકટને સમે (અંતકાળને ટાંકણે) હરિનું નામ એ એકજ નિર્વાણનું સાધન અને સાચું શસ્ત્ર છે.

૯૫૯-મારા મનમાં સદાકાળ એકજ ણાળતની લગત ધર કરી રહી છે. શ્રીહરિના જે રૂપનું મેં દર્શન કર્યું છે, તે મારી આંખોમાં એવું ખૂંપી ગયું છે કે વારે વારે તેને ને તેનેજ જોવાનું મને મન થયા કરે છે. હરિના સ્વરૂપનું અર્થાંડ અનુસંધાન કર્યા કરવાનો મને અભ્યાસ પડી જવાથી મારા પ્રાપંચિક વ્યવહારને લગતી વાતો આપોઆપજ ટળી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે મને શ્રીરંગનો વેધ લાગી ગયો અર્થાત્ જ્યારથી મારો અને દેવનો યોગ થઈ ગયો ત્યારથી હું તેમની સાથે તથા જાની ગયો છું.

૯૬૦-ભક્તિનો આડંગર જેવો આપણે લોકોને જાતાવીએ છીએ તેવોજ જો આપણાં અંતઃકરણમાં હોય તો તેવા શુદ્ધ ભક્તિભાવમાં એવું જાણ હોય છે કે તેનાથી દેવ દૂર રહી શકેજ નહિ; પણ સાચા ભક્તિના વેગનો મનમાં અભાવ હોવાથીજ આપણે દુઃખી થઈએ છીએ. શું કંઠીઓ પહેર્યાથી કે તિલક-છાપાં લગાવ્યાથી કે એવા એવા બીજા વેશ ધારણ કર્યાથી હરિની પ્રાપ્તિ થવાની હતી ? તુકારામ કહે છે કે પોતાને ભક્ત કહે-

પડાવનારાઓમાં ઘણા ખરા નો અવાજ ઠોંગી જમનગતો છે એમ નક્કી નહીં.

૯૬૧-હૃદયની અંદર નિરંતર દેવનું ચિંતન કર્યું કર્યું એજ ઉત્તમ અને મંગળદાયક શુભ શુકન છે. ઉપર કહી તે સ્થિતિમાં જે કદી પણ કશો ફેરફાર ન થાય અર્થાત્ એકમરૂપી રીતે ચિંતનનો પ્રવાહ આડ્યા કરે તો તેવા માણસને ઢોઠ પદ્મ ઇષ્ટ વસ્તુનો કદી અભાવ પડેજ નહિ. જેની વાણીને નિરંતર હરિનામનું રટણ કરવાનો રસ લાગી ગયો છે તે ગયો વખત શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. તુકારામ કહે છે કે હરિના લક્ષ્મીને માટે તમામ દિશાઓ અને તમામ સમય શુભજ હોય છે.

૯૬૨-જેઓ પોતે બ્રહ્મરૂપ જની ગયા હોય છે તેમના દ્વારા જે જે કર્મ થાય છે તે જ્યાં સંકલ્પજનિત હોતાં નથી, પણ એમ ને એમ સહજ રીતે થતાં જાય છે. આથી કરીને તેવાં કર્મ પણ બ્રહ્મરૂપજ હોય છે. સ્ફટિકનો ટુકડો જેવા રંગના પદાર્થની પાસે પડ્યો હોય તેવા રંગનો તે દેખાય તો છે; પણ તે પોતે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ માં ઢોઠ પણ રંગનો હોતો નથી. નાનાં છોકરાં મોઢેથી અનેક શબ્દો બોલીને હાંક મારે છે, પણ તેમાંનો કોઈનો અર્થ તેઓ સમજતાં હોતાં નથી. તેમના મનમાં તો એકથી તેમની માનોજ વિચાર હોય છે; કેમકે તેના મિવાય તેઓ બીજા કોઈને ઓળખતાં હોતાં નથી. તુકારામ કહે છે કે ખરા અતુલવી આત્મજ્ઞાની મહાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું અને વારંવાર તેમના ચરણને પકડી રાખું છું.

૯૬૩-જેનામાં સ્વાભાવિક રીતે સુગંધનો ગુણ હોય છે તેવા વૃક્ષની સુગંધનો પ્રચાર કરવા માટે કશો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી; તેવીજ રીતે જે સજ્જન ગુણવાન છે તેના ગુણનો ફેલાવો

કરવા માટે પણ કશી મહેનત લેવી પડતી નથી. ફૂલની શુવાસ જેમ પવન દ્વારા ચારે તરફ ફેલાઈ જાય છે, તેમ અંત પુરુષોની પ્રીતિનો ફેલાવો નારાયણ દ્વારા થયાજ કરે છે. સૂર્ય અને તેનો પ્રકાશ એ બે એકબીજાથી ચોરાજ વેગળા હોય છે? સૂર્યના પ્રકાશને માટે કશી સાળિતીની જરૂરજ પડતી નથી. સૂર્યનો ઉદય થયો એટલે આખું જગત તે વાતની સાક્ષી પૂરે છે. હુકારામ કહે છે કે ખરી જાણતને માટે ચત્ન કરવો એ સાફ છે. જેમ અમૃતનો કદી નાશ થતો નથી તેમ સત્યનો પણ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી.

૯૬૪-લોકો જેમ વધારે વધારે તીર્થયાત્રા કરે છે અને વધારે વધારે તપ આદરે છે તેમ તેમ તેમનો મિથ્યા અહંકાર વધતો જાય છે. એક એક યાત્રા વડે અને એક એક તપ અથવા વ્રત દ્વારા અભિમાનના બાંધનની એક એક સાંકળ તેમને વધારે ને વધારે બાંધતી જાય છે. એવીજ રીતે લોખા ભગત લોકો માયા અર્થમાં વેચીવેતો હોતા નથી, પણ તે છતાં એક બીજાને મગે માથાં ઘસતા ફરે છે. વેદાધ્યયન કરીને પણ લોકો મનમાં ફુલાય છે કે અમે હવે જ્ઞાની થઈ ગયા છીએ અને શું કરતાં પોતાની પ્રીતિનો જગતમાં ફેલાવો થાય એવીજ ચેષ્ટા કરતા રહે છે. હુકારામ કહે છે કે જેઓ કર્મકાંડના વિધિનિયેધના ખાખો-ચિયામાં બૂસકો મારે છે તેઓ તેની અંદરજ ડૂબી મરે છે. તેમને દેવની પ્રાપ્તિ કદી પણ થતી નથી.

૯૬૫-આ જગતની અંદર અમે-વિષ્ણુના હાસ એવા તલ-વારના પટા એકનારા છીએ કે અમારા અંગ ઉપર પાપનો તેમજ પુણ્યનો અમે રૂપડું પણ નહિ થવા દઈએ. અમે અમારા અંતઃકરણમાં સદાકાળ આનંદમગ્ન રહીએ છીએ. અમારા ચોગ્રેમને લગતી બધી જવાબદારી પરમેશ્વરે પોતે ઉપાડી લીધી

છે. જે પરમાત્મા સૌથી વિશેષ બળવાન છે અને જેણે આ રૂઢિ ઉત્પન્ન કરી છે તેના બળથી અમે બળવાન છીએ. તુકારામ કહે છે કે અમે દેવના સિવાય બીજા કોઈને જોતા પણ નથી.

૯૬૬-જે હરિકથાનો અનાદર કરે છે અને જેને હરિનામના પ્રતિ અભિરુચિ નથી તે અધમથી પણ અધમ છે એમ જાણવું. એવા કૃતદ્વન લોકોએ પોતાની માને પેટે જન્મ ધારણ કરીને પૃથ્વીના ઉપર જૂઠો બોલે શા માટે વધાર્યો હશે? તેમના અંતઃકરણમાં કુવિચાર ઘૂસી ગયા છે, તેટલા માટેજ તેમને એકાદશીને દહાડે જાગરણ કરવાનો કંટાળો આવે છે અને બિંધવું ગમે છે. તુકારામ કહે છે કે જે માણસ હરિકથાથી વિમુખ થયો છે તે કાળા મોઢાનાએ પોતાની માનું અને બાપનું બેઉ કુળ કુળાવ્યાં જાણે.

૯૬૭-‘રામ’ એ બે અક્ષરનું નામ છોડીને બીજી બધી ખટ પટ કરવાની જરૂર શી છે? રામનામ સિવાયનો બાકીનો તમામ વ્યવહાર વિધિનિયેધાત્મક છે અને તેના વડે, હે દાતાર! તમારી પ્રાપ્તિ થનાર નથી. હે શ્રીહરિ! એના કરતાં તો બોળડું-તોતડું જેવું બોલાય તેવી રીતે તમારા નામનો જપ કરવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું અને મારો વિશ્વાસ છે કે એ તમારું નામ ભર-સમુદ્રને પેલે પાર વાલ્યા જવાનું ઉત્તમ સાધન છે. તું સર્વવ્યાપી છે એવું વેદની શ્રુતિઓ અને પુરાણો પોકારી પોકારીને કહે છે, એટલા માટે તને છોડીને બીજાનું ધ્યાન કરવાની અથવા બીજા બીજા સાધનોની કગદૂટ કરવાની મને ઇચ્છાજ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે આખરે તો ‘બ્રહ્માર્પણ’ એ એકજ શબ્દ સૌથી વધારે પ્રયોજનીય છે અને બાકીના શબ્દો તો કાનોમાત્રા જેવા છે અને તેથી તેઓ વ્યર્થ અને શૂન્ય બરોબર છે.

૯૬૮-હરિનામ-ચિંતનરૂપી નોકાનો આશ્રય લઈ હું જન્મ

મૃત્યુરૂપી સંસારસમુદ્રને ઓળંગી ગયો છું. સંતોના ચરણનો
મને વિશેષે ઠરીને રંગ લાગી ગયેલો. હોવાથી મને તો જાણ
પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે-મને તો જાણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. હરિનામ-
સ્મરણરૂપી શસ્ત્ર અને અશ્વની મદદથી મેં જળરહસ્ય સંસારનો
નાશ કરી દીધો છે. હરિનામચિંતનરૂપી ધનુષ્યબાણ લઈને
હું લડવા તૈયાર થયો એટલે કલિકાળ તો પાછો પગલે નાચી જ
ગયો. હરિનામચિંતનના જળ વટે હું તથે લોકમાં શ્રેષ્ઠ જાની
ચૂક્યો છું. તુકારામ દહે છે કે હું નિશ્ચયપૂર્વક વિદોળાનો લાડક-
વાયો સેવક જાની બેઠો છું.

૯૬૯-હું જે કાંઈ ઉપદેશ દઉં છું, તેનો બાર હું મારા માથા
ઉપર લેતો નથી, પણ જેમ આકાશમાંથી સ્વાભાવિક વૃષ્ટિ થાય છે
તેવી રીતે મારા મુખમાંથી ઉપદેશ-વચન નીકળી જાય છે. મારા
શબ્દો તો નાના જાણકના બોલના જેવા બોળા-તોતડા છે. હે
સંતજનો! તમે મારાં વચન ધવણ કરો. મારા શબ્દોને ડેવના
પ્રસાદ સમાન ગણીને તેમને બ્રહ્મ કરજો. હું મારું પાતાનું કશું
બોલતો નથી, પણ દેવ મારે મોદેથી જે કાંઈ બોલાવે છે તેજ હું
બોલું છું. મેં મારા શરીરરૂપી પિંડનું દાન સદાને માટે એક-
વારનું સામદું કરી દીધું છે. આ ભગવત્પ્રસાદરૂપી અસલી ટંક-
શાળમાંથી મારા શબ્દોરૂપી સાચા સિક્કાજ બહાર પડે છે. તુકારા-
મ દહે છે કે સર્વના સારરૂપ હરિનામામૃતનું અર્ણવ મારા મોહા-
માંથી વહી જાય છે, તેનું જેઓ સેવન કરશે તેઓ તૃપ્તિ પામશે.

૯૭૦-પાણીથી બરેલા ઘડાની અંદર સૂર્યનું પ્રતિબિંબ
દેખાય છે તેના કરતાં સૂર્ય જિજ્ઞાસુ છે; તેવી રીતે કાષ્ઠની અંદર જે
સામાન્ય અગ્નિ રહેલો છે તેનાથી વિશેષ અગ્નિ જિજ્ઞાસુ છે. જેવીજ
રીતે સર્વ જ્ઞાનમાત્રના ભવની અંદર ક્ષીનારાયણ અવસ્થિત કરીને

૬૭૩-તરશ તરશને ખાઈ ગઈ અને ભૂખ ભૂખને ખાઈ ગઈ. તરશ અને ભૂખ એ સૌ પ્રાણના ધર્મ છે અને તે બધાનો હવાલો વિકાળાએ પોતે લઈ લીધો છે. જે મનના ઉપર વાસનાદિ વિકારોની સત્તા ચાલતી હતી તે મનનોજ લય થઈ જવાથી વાસનાને આશ્રય લેવા જેટલો અવકાશજ રહેવા પામ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે જીવનું તાર્ત્ત્વિક સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી જીવભાવજ રહ્યો નથી. બધું જતાં કેવળ હું એકલોજ બાકી રહી ગયો છું.

૬૭૪-જે કોઈ પૂરેપૂરો દિગંજર બની ગયો હોય તે એકલોજ આ સ્થિતિનો સાચો અધિકારી છે. જેણે પોતાના મનને નિરંતર ઈશ્વરના ધ્યાનમાંજ લીન કરી દીધું છે અને જે બીજા કોઈ વિષયમાં કદી જતું નથી, જે ખાંધે ઝોળી ભેરવીને શિક્ષા માગવા નીકળે છે અને વિસ્તીર્ણ પાદર-મેદાન જેનું શયનમંદિર છે અને દશે દિશાએ વ્યાપક અલક્ષ્ય પરમેશ્વરમાંજ જેણે પોતાની અવસ્થિતિ કરી લીધી છે; તુકારામ કહે છે કે તેજ સાચો દિગંજર છે અને તેજ (ઉપરના અભંગમાં વર્ણવેલી અવસ્થાનો) અધિકારી છે.

૬૭૫-મારું શરીર બ્રહ્મરસથી એવું સજ્જડ ઠસઠસીને બરાઈ ગયું છે કે તેથી વિષય-વિષયીને લગતું તમામ જ્ઞાન વિસારે પડી ગયું છે. મારી વાણીને હરિનામના રટણનો એવો રસ લાગી ગયો છે કે હવે તે નિરંતર તેમાં ને તેમાંજ રચીપચી રહેવા લાગી છે. જેમ લોભી અને કંબૂસ માણસનું મન બધો વખત ધન-પ્રાપ્તિનોજ વિચાર કયાં કરે છે તેમ મારું મન નિરંતર પરમાત્માનુંજ ચિંતન કયાં કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમ સાગરમાં મગી ગયા પછી ગંગા સાગરરૂપ બની લય છે, તેમ મારી વૃત્તિઓ પણ શ્રીહરિની સાથે એકરૂપ બની ગઈ છે.

૬૭૬-રામદૃષ્ટના નામનો એક સરખી રીતે ઉચ્ચાર કર્યોજ

રહેલા છે, તે જીવનાથી લિપ્ત અને સાક્ષીરૂપ છે. પોતપોતાના લિપ્ત લિપ્ત કર્માનુસાર સુખદુઃખનો ભોક્તા તો જીવજ છે. આ બધા નાના પ્રકારના રંગરંગના વેશને ધારણ કરનારા નટવર માનવામી છે. મરણ વખતે જેના મનમાં જેવા સંકલ્પ હોય તેને તેજ દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે; એટલા માટે તો કોઈ પણ બે વ્યક્તિના દેહ એકસમાન હોતા નથી. સુખદુઃખનો આધાર પુણ્યકર્મ, પાપપુણ્યનાં મિશ્રકર્મ અને પાપકર્મ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ ઉપર રહેલો છે. તુકારામ કહે છે કે આ અતિ ગૂંચવણ ભરેલી બાળતનો મર્મ જે સમજી શકતા નથી તેમનેજ પાપપુણ્યનાં ફળ રૂપી સંકટો ભોગવવાં પડે છે, પણ હરિનું સાક્ષિત્વ જેઓ સમજી લાયક છે તેઓ પોતાના જ્ઞાનના બળથી આ ગૂંચવણમાંથી બહાર નીકળી જાય છે.

૯૭૧-પ્રસ્તુત અલંગમાં દર્શાવેલી રિયતિના પરિણામરૂપે મારો કંઠ ગદ્ગદ થઈ જાય છે અને મારું હૃદય પ્રભુના પ્રેમના દળાણથી ફાટી જાય છે. હે શ્રીવિઠ્ઠલ! મારી વાણીને તમારા નામ સ્મરણનીજ લાગની લાગી જવા દો. મારી આંખોમાંથી આનંદાશ્રુનો પ્રવાહ નિરંતર વહેતો થઈ જાય છે અને હૃદયમાં હિચકી આનંદને લીધે મારે આજે શરીરે રોમાંચ પેદા થાયો તુકારામ કહે છે કે મને આવા પ્રકારના કૃપાદાનનો લાભ મળે એવું હું ઇચ્છું છું.

૯૭૨-સમસ્ત આકાશમાં ઝળના અંતરાત્મા શ્રીહરિ એક છે કે આપણે જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં હોયલા તે આપણી દૃષ્ટિ પડે છે. તેમનું સ્વરૂપ મારી આંખોને પરિપૂર્ણ કરીને વ્યાપી રહ્યું છે-અરે! વ્યાપી રહ્યું છે. તેમનાજ ચિંતનમાં મારું મન નિમગ્ન રોકાયેલું ને રોકાયેલુંજ રહે છે અને મારી દૃષ્ટિ પણ નિર્મળ બની ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તો અમારી નજર આગળ સર્વદેવને દેવજ કિન્ના રહેલા દેખાય છે.

૬૭૩-તરશ તરશને ખાઈ ગઈ અને ભૂખ ભૂખને ખાઈ ગઈ. તરશ અને ભૂખ એ સૌ પ્રાણના ધર્મ છે અને તે જાધાનો હવાલો વિડોખાએ પોતે લઈ લીધો છે. જે મનના ઉપર વાસનાદિ વિકારોની સત્તા ચાલતી હતી તે મનનોજ લય થઈ જવાથી વાસનાને આશ્રય લેવા જેટલો અવકાશજ રહેવા પામ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે જીવનું તાર્ત્વિક સ્વરૂપ જાણી લીધા પછી જીવભાવજ રહ્યો નથી. જમું જતાં કેવળ હું એકલોજ બાકી રહી ગયો છું.

૬૭૪-જે કોઈ પૂરેપૂરો દિગંજર બની ગયો હોય તે એકલોજ આ સ્થિતિનો સાચો અધિકારી છે. જેણે પોતાના મનને નિરંતર ઈશ્વરના ધ્યાનમાંજ લીન કરી દીધું છે અને જે બીજા કોઈ વિષયમાં કદી જતું નથી, જે ખાંધે ઝોળી ભેરવીને શિક્ષા માગવા નીકળે છે અને વિસ્તીર્ણ પાદર-મેદાન જેનું શયનમંદિર છે અને દશે દિશાએ વ્યાપક અલક્ષ્ય પરમેશ્વરમાંજ જેણે પોતાની અવસ્થિતિ કરી લીધી છે; તુકારામ કહે છે કે તેજ સાચો દિગંજર છે અને તેજ (ઉપરના અલંકારમાં વર્ણવેલી અવસ્થાનો) અધિકારી છે.

૬૭૫-મારું શરીર બ્રહ્મરસથી એવું સજ્જડ ઠસઠસીને બરાઈ જાયું છે કે તેથી વિષય-વિષયીને લગતું તમામ જ્ઞાન વિસારે પડી જાયું છે. મારી વાણીને હરિનામના રટણનો એવો રસ લાગી ગયો છે કે હવે તે નિરંતર તેમાં ને તેમાંજ રચીપચી રહેવા લાગી છે. જેમ લોણી અને કંઝૂસ માણસનું મન બધો વખત ધન-પ્રાપ્તિનોજ વિચાર કર્યો કરે છે તેમ મારું મન નિરંતર પરમાત્માનુંજ ચિંતન કર્યો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમ સાગરમાં મગી ગયા પછી ગંગા સાગરરૂપ બની જાય છે, તેમ મારી વૃત્તિ-ઓ પણ શ્રીહરિની સાથે એકરૂપ બની ગઈ છે.

૬૭૬-રામકૃષ્ણના નામનો એક સરખી રીતે ઉચ્ચાર કર્યોજ

જાણે. તેમ કરવાથી નારાયણ સહિત નમોમ પાત્રપદ્ધિ
સમુદાય નાશ થઈ જશે. આજવાત કરી કરીને નમોમ મને
નામદમરણુનો રત્ન હાથાડી દેજ અને જેનો કરી પણ નહીં
શકતો નથી એના ગદારશની અંદર તેને હાથાડી રાખજો. જે
કરવાથી તમને એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ જશે કે જે કદી પૂર્વ
શકતીજ નથી; વળી તે વસ્તુ તમારા અનેક જન્મજન્મોત્તરો
તમારી માથે ને માથેજ રહેશે. તુકારામ કહે છે કે જેની વધ
યતાથી અનેક ગોત્રિઓમાં પ્રમાણ કરીને પુનઃ પુનઃ જન્મમરણ
ક્રમ વેદાવનારા અંશારચક્રનો છંદા આવી જાય, એવી વસ્તુ કેમ
નામદમરણુ છે તેને તમે ગમે તેમ કરીને પણ અડધું કરોજ છો.

૬૭૭-જે અરેણરો પરમાર્થ સાધક છે તે ઘણા નાનો હોય
તોપણ તે આપણું સર્વનું મૂળ છે, એમ જાણીને તેની અવદેશ
કરી નહિ. જેમ અગ્નિની એક ચિતગારી નાની હોવા છતાં
લાકડાંના સમૂહના સંયોગમાં આવીને મહાત્મ અગ્નિરૂપ બને
જાય છે, પારમાર્થિક સાધના કરનારનું પણ તેવુંજ સમજી દે
જેના અંતઃકરણમાં સદાકાળ દેવનો નિવાસ હોય એવો માણ
નાનો છોકરો હોય, તોપણ તેના પિતાએ તેને વંદન કરવું જોઈએ
તુકારામ કહે છે કે જે ઘડામાં દૂધના સારરૂપ માખણ લથું હોય
તે ઘડો લલે માટીનો હોય, તોપણ તેને તો માથા ઉપર
મૂકવો જોઈએ.

૬૭૮-આણું જગતજ દેવરૂપ છે એવો જેને અનુભવ
ગયો છે, તેની પાસે ને પાસેજ સદાકાળ દેવનો નિવાસ હોય
એવા પુરુષનું દર્શન કરવાથી પાપનો નાશ થઈ જાય છે.
હૃદયમાંથી કામક્રોધાદિ વિકાર ટળી જાય છે અને સૌભાગ્ય
પ્રતિ તેની અળાંક લગવદ્ધુદિ સ્થિર થઈ જાય છે એમ સમજી.

તુકારામ કહે છે કે જોવા પુરુષની આગળ લોકવાદ અને અલોક-
વાદ બેઉને માટે કશું સ્થાનજ રહેતું નથી.

૯૬૯-લોકાત્મક જગતને લગતી અને અલોકાત્મક પરમે-
શ્વરને લગતી વાટાઘાટ કરવાનું પડ્યું મૂંઝીને પ્રેમપૂર્વક દેવના
નામનું ઉચ્ચારણ કરવું એજ પ્રભુની સાચી સેવા છે. તમારે
તમારું ઘરનાર તણને બીજે કહી પણ રહેવા જવાની જરૂરજ
નથી. એક નામચિંતન કર્યાથીજ સર્વ પ્રકારના લાભ થઈ જાય
છે. દેવનું નામ એજ જાણે પુષ્પ અને અલંકાર છે એમ સમજીને
તે નામ દેવનેજ સમર્પિત કરી દેવું. તુકારામ કહે છે કે ભક્તનો
એકનિષ્ઠભાવ જોઈને દેવ તેના ઉપર એવા સંતુષ્ટ થઈ જાય છે કે
તે નિત્ય નામસ્મરણ કરનારની પાસે ને પાસેજ રહે છે.

૯૭૦-જેઓ જ્ઞાની હોય છે તેમના ઘરોમાં જઈને દેવની
બાળત શોધખોળ કરીએ તો જણાશે કે ત્યાં દેવ તો છેજ નહિ,
પણ દેવની જગ્યાએ કેવળ જ્ઞાનનું અભિમાનજ પેલા જ્ઞાનીઓની
પૂઠેપૂઠે દોડતું જોવામાં આવશે. હે દેવ ! આવું જાણીનેજ
બીજા બધા ઉપાય છોડી દઈને ફક્ત તમારા ચરણનેજ હું જોરથી
પકડી બેઠો છું. વળી જેઓ વેદવેદાન્તમાં પારંગત પડિતો
અથવા વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિઓ અથવા શાસ્ત્રશ્રેયીના ઉપર
કથા કરનારાઓ હોય છે, તેમને એકબીજાની સાથે મળતી રાશ
નથી આવતી. અમુક વ્યક્તિ આત્મનિષ્ઠ કહેવાય છે એમ જાણીને
તેમની પ્રજ્ઞાભાવના કેવા પ્રકારની છે તે જોવા ગયો ત્યારે તો
તેનો બધો વ્યવહાર જ્ઞાનીનો જેવો હોવો જોઈએ તે કરતાં તદ્દન
અવગોળ દીઠો. જેઓ યોગી બનીને બેઠા હતા તેમને જોયા તો
તેમને પણ સ્વરૂપશાંતિના યોગથી શાંત બનેલા નહિ, પણ બિલટા
બીજાના ઉપર ક્રોધાવિષ્ટ થઈને ધૂરક્રિયા કરતા દીઠા. તુકારામ
કહે છે કે હે ત્રિફલ ! મને આમાંના દોષના જેવો બનાવીશ નહિ.

૯૮૧-હું તો મારે કપાળે હાથ લઈને ગયો વળત પંઢરી-
નાથનીજ વાટ જોયા કરું છું. પંઢરપુરના સ્વામીનાં દર્શન કરવા
જનારાઓની સાથે હું મારા તરફથી સંદેશો મોકલું છું કે મને
તમે મારાં સાગરિયાંની વચ્ચે કેમ રાખી મૂક્યો છે? સામી
ખાનુએ ચતુર્ભુજધારી વિઠ્ઠલદેવ ગરુડના વાહન ઉપર આરૂઢ
થયેલા દેવા મનોહર દીએ છે? તુકારામ કહે છે કે હે પાદુરંગ!
તારા મધુર મિલનનું સુખ મને ક્યારે મળશે? તારા વગર મારા
જીવને કરાર વળતો નથી.

૯૮૨-જેના સંગમાં રહેવાથી હમેશાં રામકૃષ્ણના નામનું જ
રટણ થયા કરે તેનાજ સંગમાં રહેવું. એવાનો સમાગમ કરવાથી
ગર્ભવાસ કરવાના હુંખમાંથી છુટકારો થઈ જશે. સ્ત્રીપુત્ર અને
ધનસંપત્તિની રક્ષા કરવાની ખટપટ કરવી એ નાશવંત વસ્તુ-
ઓની રક્ષા કરવાની વ્યથા ક્યો ખરોખર છે. જે વસ્તુઓ
પોતેજ હુંખના ખીજ જેવી છે તેમનાં રૂળ પણ હુંખરૂપજ આવશે
એમ સમજી લેવું જોઈએ. વિષ્ણુસહસ્રનામરૂપી નૌકાનો મજ-
ખૂત આશ્રય પકડી લઈને આ લવસિંધુને તરી જાઓ. તુકારામ
કહે છે કે તમારાં હૃદયરૂપી લાઘ્યામાં હરિનામ
રાખો અને તે બાણને કાળના મોઢા ઉપર મારીને
કરો.

૩

૯૮૩-ઓ મારી ! વહાબાઈ મ
મૂંઝાઈ ગયો છું, માટે તું કૃપાદર્શિ
તારા પ્રેમથી લરેલાં સ્તનનું પા
ભૂખ છે. આવાં વચન હું બોલું
છું એવું સમજીશ નહિ. હું તો મા
ખરાખર બોલું છું. ખીજ કવિઓ
જોડીને કવિતા રચતો નથી. મારા

છે, ઉપર ઉપરના કૃત્રિમ બોલ નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તારી આગળ મનોવેદના સહિત કલ્પાંત કહું છું અને તેથી મારા જીવને ઘણું જ કષ્ટ થાય છે.

૯૮૪-હે પાંડુરંગ! લોકોમાં કહેવાય છે કે તમે કૃપાના સમુદ્ર છો. જો એમજ હોય તો તમે મને દર્શન દેવામાં શા કારણથી વિલંબ કરો છો? હે દેવરાજ! તને હજી પણ મારા પ્રતિ દેમ દયા આવતી નથી? તું કેમ બેઠો બેઠો જોયા કરે છે? વનમાં બૂલું પડેલું વાછરડું તરશ અને ભૂખથી પીડાઈને જેમ પોતાની માને માટે બસાડે છે તેમ હું તારે માટે ટળવળું છું. તું મારી પાસે તારા પ્રેમના પૂર સહિત દોડી આવ અને મને તારા પ્રેમના દ્વધનું પાન કરાવ. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! તારા સિવાય મારાં હૃદયનું નિવારણ કરનાર બીજું છે પણ કોણ?

૯૮૫-ભગવાનની ભક્તિ તો શૂળી ઉપર મૂકેલી પોળીના જેવી વસમી છે. જો તો શિરને સાટે લેવા જેવી છે. તેને લેનારા ચરવીર અને બળવાન પુરુષ વિરલાજ હોય છે. ઘરની બીંતોનો પાયો ખોદતી વખતે નીચે પથ્થરનું પડ આવે ત્યાં લગી બિંટો પાયો ખોદ્યા ન હોય તો તે બીંતમાં તરેક પડી જાય છે અને થોડીવારમાં દોદળી થઈ જાય છે; તેવી રીતે બીજાની દેખાદેખી કરીને ભક્તિનાં બાદ્ય અને પોષણ આચરણ કરનારા જોઈએ તેટલા હોય છે. પ્રથમ તો ઉત્તમ રસોઈ રાંધવાને માટે જરૂરી વસ્તુઓ એકઠી કરી રાખવી જોઈએ અને ત્યારપછી કુશળતા-પૂર્વક તેનો ચથાવિધિ પાક તૈયાર કરવો જોઈએ. એમ થાય તોજ સ્વાદિષ્ટ બને અને રાંધનારને પણ જશ મળે. તુકારામ કહે છે કે હાથીના માથા ઉપર અંકુશના પ્રહાર કરીને મહાવત કમમાં રાખે છે તેવી રીતે ભક્તિની સાધના કરનારા-

૯૮૧-હું તો મારે કપાળે હાથ દઈને ગયો વખત પંઢરી-
 માથનીજ વાટ જોયા કરું છું. પઢંરપુરના સ્વામીનાં દર્શન કરવા
 જનારાઓની સાથે હું મારા તરફથી સંદેશો મોકલું છું કે મને
 તમે મારાં સાસરિયાંની વચ્ચે કેમ રાખી મૂક્યો છે? સામી
 ણાણુએ ચતુર્ભુજધારી વિઠ્ઠલદેવ ગરુડના વાહન ઉપર આરૂઠ
 થયેલા દેવા મનોહર દીસે છે? તુકારામ કહે છે કે હે પાહુરંગ!
 તારા મધુર મિલનનું સુખ મને ક્યારે મળશે? તારા વગર મારા
 જીવને કરાર વળતો નથી.

૯૮૨-જેના સંગમાં રહેવાથી હમેશાં રામકૃષ્ણના નામનું જ
 રટણ થયા કરે તેનાજ સંગમાં રહેવું. એવાનો સમાગમ કરવાથી
 ગર્ભવાસ કરવાના દુઃખમાંથી છુટકારો થઈ જશે. સ્ત્રીપુત્ર અને
 ધનસંપત્તિની રક્ષા કરવાની ખટપટ કરવી એ નાશવંત વસ્તુ-
 ઓની રક્ષા કરવાની વ્યથા એટલા કર્યા બરોબર છે. જે વસ્તુઓ
 પોતેજ દુઃખના ખીજ જેવી છે તેમનાં ફળ પણ દુઃખરૂપજ આવશે
 એમ સમજી લેવું જોઈએ. વિષ્ણુસહસ્રનામરૂપી નૌકાનો મજ-
 ખૂત આશ્રય પકડી લઈને આ ભવસિંધુને તરી જાઓ. તુકારામ
 કહે છે કે તમારાં હૃદયરૂપી લાથામાં હરિનામરૂપી ણાણુ લરી
 રાખો અને તે ણાણુને કાળના મોઢા ઉપર મારીને તેનો પરાભવ કરો.

૯૮૩-ઓ મારી ! વઢાળાઈ માવડી ! હું કષ્ટથી અતિશય
 મૂંઝાઈ ગયો છું, માટે તું કૃપાદષ્ટિ કરીને મારા તરફ જરાક જો.
 તારા પ્રેમથી ભરેલાં સ્તનનું પાન કરવાની મારા જીવને અત્યંત
 ભૂખ છે. આવાં વચન હું બોલું છું તે હું આલંકારિક રીતે બોલું
 છું એવું સમજીશ નહિ. હું તો મારા મનમાં જેવો ભાવ છે તેવું જ
 બરાબર બોલું છું. ખીજા કવિઓની માફક હું શબ્દની સાથે શબ્દ
 જોડીને કવિતા રચતો નથી. મારા શબ્દ મારા અંતરના પડખા

છે, ઉપર ઉપરના કૃત્રિમ બોલ નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તારી આગળ મનોવેદના સહિત કલ્પાંત કરું છું અને તેથી મારા જીવને ઘણુંજ કષ્ટ થાય છે.

૯૮૪-હે પાંદુરંગ ! લોકોમાં કહેવાય છે કે તમે કૃપાના સમુદ્ર છો. જો એમજ હોય તો તમે મને દર્શન દેવામાં શા કારણથી વિલંબ કરો છો ? હે દેવરાજ ! તને હજી પણ મારા પ્રતિ કેમ દયા આવતી નથી ? તું કેમ બેઠો બેઠો જોયા કરે છે ? વનમાં બૂલું પડેલું વાઇરડું તરશ અને બૂબથી પીડાઇને જેમ પોતાની માને માટે બરાડે છે તેમ હું તારે માટે ટળવળું છું. તું મારી પાસે તારા પ્રેમના પૂર સહિત દોડી આવ અને મને તારા પ્રેમના દ્વધનું પાન કરાવ. તુકારામ કહે છે કે હે પાંદુરંગ ! તારા સિવાય મારાં હુંઝનું નિવારણ કરનાર બીજું છે પણ કૈણ ?

૯૮૫-ભગવાનની ભક્તિ તો ચૂળી ઉપર મૂકેલી પોળીના જેવી વસતી છે. એ તો શિરને સાટે લેવા જેવી છે. તેને લેનારા ચરવીર અને બળવાન પુરુષ વિરલાજ હોય છે. ઘરની બીંતોનો પાયો ખોદતી વખતે નીચે પથ્થરનું પડ આવે ત્યાં લગી જીંટો પાયો ખોદો ન હોય તો તે બીંતમાં તરેક પડી જાય છે અને થોડીવારમાં દોઢળી થઇ જાય છે; તેવી રીતે બીજાની દેખાદેખી કરીને ભક્તિનાં બાહ્ય અને પોકળ આચરણ કરનારા જોઇએ તેટલા હોય છે. પ્રથમ તો ઉત્તમ રસોઇ સંધવાને માટે જરૂરી વસ્તુઓ એકઠી કરી રાખવી જોઇએ અને ત્યારપછી કુશળતા-પૂર્વક તેનો યથાવિધિ પાક તૈયાર કરવો જોઇએ. એમ થાય તોજ રસોઇ સ્વાદિષ્ટ બને અને સંધનારને પણ જશ મળે. તુકારામ કહે છે કે જેમ હાથીના માધા ઉપર અંકુશના પ્રહાર કરીને મહાવત તેને પોતાના હુકમમાં રાખે છે તેવી રીતે ભક્તિની સાધના કરનારા-

માએ વારંવાર પોતાના મનને મારતા રહેવું જોઈએ અને તે
માટે રસ્તે ચાલ્યું ન જાય તે સાડ નિત્ય આવધ રહેવું જોઈએ.

૯૮૬-હે દેવ ! હું પાપી છું એવું સમજીને મેં તમારા ચરણ-
માં આશ્રય લીધો; તે છતાં પણ પાપનું ક્વાલાવિક્ત ગળ વાળું
ધારે હોવાથી મારાં પાપનો નાશ થયો નહિ. ત્યારે તમારા
ચરણના સામર્થ્યના કરતાં મારા પાપનું ગળ વધારે છે એવું શું
મારે સમજી લેવું ? આ પ્રમાણે હું તો દિધામાં ફસાઈ ગયો છું
જેને આ સાચું કે તે સાચું એવા બેઉ વિચારના પ્રવાહની વચમાં
માફ મન સૂડી વચ્ચે સોપારીની માફક સપડાઈ ગયું છે. ત્યારે હે
પ્રકાશિ ! તમે બિંધ્યા શું કરો છો ? અન્તમિલે પોતાના છોકરાને
મોલાવવાને બહાને ફક્ત એકજ વાર 'નારાયણ' એવો ઉચ્ચાર
કર્યો અને તેટલા ઉપરથી તમે તેનાં તમામ કષ્ટ કાપી નાખ્યાં
અને તેનો ઉદ્ધાર કરી દીધો ! તુકારામ કહે છે કે હે વૈકુંઠના
નાયક ! હું તમારો સેવક કહેવાઉં છતાં ચિન્તા મારા મનને
દોતરી ખાય એ શું સાડ કહેવાય કે ?

૯૮૭-આવી રીતે તમે બીજા કેટલાય જીવોને સંસારની
ભુલભુલામણીમાંથી બહાર કાઢીને તેમનો ઉદ્ધાર કરી દીધો ?
તે બધાનાંજ પુણ્યોનું તો સામટું દેવાળુંજ નીકળી ચૂક્યું હતું.
અન્તમિલે ઉત્તમ પુરુષાર્થ સાધીને પોતાનાં બધાંજ પાપોને દૂર
ફગાવી દીધાં અને તમે તેનો અંગીકાર કરીને તેનાં તમામ પાપ-
નો નાશ કરી દીધો. તુકારામ કહે છે કે આવો પાપી અન્તમિલ,
તેણે ફક્ત એકજ વાર પવિત્ર નામનો ઉચ્ચાર કર્યો કે તરતજ
વૈકુંઠમાં જવાનો રસ્તો તેને સાડ તંદન મોકળો બની ગયો.

૯૮૮-હે મનુષ્યો ! તમે હરિ, ગોવિંદ, રામ, કૃષ્ણ એવાં
નામોનો ઉચ્ચાર નિત્ય સરળ મનથી કરતા રહેજો. હરિકથાકૃપી

સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાને માટે તમામ પવિત્ર પર્વદાળ અને તમામ તીર્થો આહ્યાં આવે છે. કૃષ્ણ એક દેવની આગળજ પોતાનો ભાવ સમર્પિત કરી લીધાથી તમામ પ્રકારના લાભ તમને ઘેર બેઠાંજ પ્રાપ્ત થઈ જશે. ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટી વગેરે પ્રાણીઓની સેવા કરવી પટે છે અને સેવા કરીએ ત્યારેજ તેઓ દૂધ દે છે; પરંતુ કામધેનુની સેવા કરવી પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે દેવનું નામસ્મરણ કરવાનું રહસ્ય ઘણુંજ સુગમ છે. તે જાણી લીધાથી અનંતની પ્રાપ્તિ સહજ રીતે થઈ જાય છે.

૯૮૯-જે પોતાને મોડેથી અચ્યુતના નામનો ઉચ્ચાર સદા-દાળ કરતો રહે છે, તેનો દેહ પવિત્ર છે અને તેની વાણી પુણ્ય-વંતી છે એમ સમજી રાખવું. આવા વૈષ્ણવ-ભક્તનું ચિંતન કરવા-થી પણ પાપી લોકોનો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે અને તેમનાં તમામ પાપના ઢગલાઓનો નાશ થઈ જાય છે. પોતાને વૈષ્ણવ-ભક્તના ચરણની રજ મળે એવી દેવને પણ ઇચ્છા થયા કરે છે અને એ રજ મેળવવાની લાલચને વશ થઈ દેવ એવા ભક્તની પાછળ પાછળ આહ્યા કરે છે. જેના કંઠમાં વૈકુંઠના નાયકનો નિવાસ છે એવા વૈષ્ણવ અને દેવની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારના તફાવતને માટે કેમ કરીને અવકાશ હોઈ શકે ? તુકારામ કહે છે કે જેમ ગંગા અને યમુનાના સંગમસ્થાનમાં સરસ્વતીનો ગુપ્ત પ્રવાહ પણ તેમને મળે છે તેથી એત્રણની ત્રિવેણી જની જાય છે, તેમ ભગવાન અને ભક્ત એ બેઉના એકબીની સાથે નામસ્મરણનો એક ત્રિજો પ્રવાહ પણ તેમની સાથે મળી જાય છે.

૯૯૦-હરિના દાસનો જ્યાં સમાગમ થયો એટલે પાપમાત્રનો તેમજ ત્રિવિધ તાપનો અને તમામ પ્રકારનાં હારિદ્ર્યનો તત્કાલ નાશ થઈ જાયજ જાણવો. આ સંસારમાં અનેક જાતનાં તીર્થ,

તપ, દાન, વ્રત વગેરે સાધનો છે તો ખરાં, પણ જેટલું આમર્યા
વૈષ્ણવ-ભક્તમાં છે તેટલું તેમાંના કોઈમાંજ નથી. નામસંકીર્તન
કરતાં કરતાં આનંદની મસ્તીમાં આવી જઈને જે કોઈ નૃત્ય કરે
છે, તેના ચરણ આગળ તો મહાદેવ પોતે પણ મસ્તક નમાવે છે.
આવા વૈષ્ણવ-ભક્તરૂપી ભવસાગરને તારનારી ઉત્તમ નૌકા છે; એ
નૌકાનો જે આશ્રય લેશે તે પોતાના હાથપગ હલાવ્યા વગર
એમને એમજ સંસારસમુદ્રને ઓળંગી જશે. તુકારામ કહે છે કે
વૈષ્ણવ-ભક્તના ચરણનાં દર્શન થતાંની વારજ મારા ત્રિવિધ
તાપનો નાશ થઈ ગયો અને મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું.

૯૯૧-હું બધો વખત નિર્મળ હરિકથા કરતો રહું છું. એના
એજ બોધમાં સદાકાળ નિમગ્ન રહું છું. આ પૃથ્વી ઉપર હું એક-
લોજ ભાગ્યવંત પુરુષ છું; કારણકે મારી વાણીને વિકૂલરૂપી મહા-
નિધિ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે. આ હરિકથા જે કોઈ ગાશે અથવા જે
કોઈ સાંભળશે તેની માતાનું અને તેના પિતાનું, એમ બેઉ પક્ષનાં
કુળ ઉદ્ધાર પામીને પરમ સુખી થઈ જશે. આ વિકૂલના નામરૂપી
મંત્ર અચળ છે. એનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે જાતિ, કુળ, સ્થાન,
સમય કશાનો વિચાર કરવોજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે એ વિકૂલ
મારું વિશ્રાન્તિસ્થાન છે અર્થાત્ હું તેમને અત્યંત લાવપૂર્વક
મારા હૃદયની અંદર ધારણ કરી રાખું છું.

૯૯૨-અનેક જન્મજન્મમાંતરનો સંચિત પુણ્યો જ્યારે જોર
પકડે ત્યારે મનની અંદર હરિકૃપાનો પ્રવેશ થાય અને જીવ
હરિનો ભક્ત બની જાય. જે કોઈ પોતાનાં મન, વાણી અને કર્મ
વડે વિકૂલનું અનુસરણ કરશે તેનું દેવ પોતેજ દાસત્વ કરશે
અને હું તો એવા હરિભક્તનો આરાકારી સેવકજ છું એમ હું
મારા મનથી માનું છું. જેના અંતઃકરણમાં સૌ ભૂતમાત્ર પ્રતિ
દયા છે અને પ્રાણી-પદાર્થમાત્રમાં હૃપીકેશ વ્યાપી રહ્યા છે એવું

જે જોઈ શકે છે, તેને હરિનાં દર્શન કરવાને માટે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ થતો નથી; એમજ કહેવું જોઈએ કે ભગવાન પોતેજ તેની પાછળ પાછળ નિરંતર ભગ્યાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જે દેવ સર્વ વિકારરહિત છે તે પોતાનું પૂર્ણપણે શરણ લેનારા ભક્તોનું રક્ષણ કરવાને માટે વજ્રપિંજર સમાન છે, જે કોઈ તેમનું અનુસરણ કરશે તેનાં જન્મમરણનો નાશ થઈ ગયોજ જાણવો.

૯૯૩-ચંદ્રભાગા નદીને કિનારે વસેલા પંદરપુર નામના બંદર આગળ વિઠ્ઠલરૂપી વહાણ નાંગરેલું છે. હે મંત્રજનો ! એ વહાણના બંદારમાં પારમાર્થિક ધનના ઢગલા પડ્યા છે, તેને તમે લૂંટી લો—અરે ! તમે લૂંટી લો. એ વહાણના સ્તંભ ઉપર હરિનામની ક્ષવળ ફરફરી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે હું એ વહાણમાં હમાલ જનીને રહું છું અને વિઠ્ઠલને પહેરવાની માળા-જોનો ટોપલો મારે માથે લઈને ફરું છું.

૯૯૪-હે દેવ ! મધુર, કેામળ અને દીર્ઘ સ્વરયુક્ત પુદાર કર્ણને હું તને જોલાવું છું. હું કહું છું કે હે પાંદુરંગ ! તું મારી પાસે દોડી આવ અને મને તારા પ્રેમનો પાનો પિવડાવ. આ પ્રમાણે તને વીનવી વીનવીને હું તારી કરુણાનો યાચના કરી રહ્યો છું. જેમને પાંખ ફૂટી નથી એવાં કુમળાં પક્ષીનાં જશ્વ્યાં જ્યારે ભૂખ્યાં થાય છે ત્યારે પોતાની આંખો પહોળી કરી કરીને માને જોલાવવા આજ ચિત્કાર કરે છે; તેવીજ રીતે હું પણ કરુણ સ્વરે તને જોલાવી રહ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે તારી આગળ હું આ પ્રમાણે હા કહું છું અને તેમ કરીને હું તારા લાકડવાયો અને હરીલો જિરી જાળક કરી ચૂક્યો છું.

૯૯૫-હે દેવ ! જ્યાંગુધી તારું દર્શન થાય નહિ ત્યાંમુખી ફાઈ પણ ઇન્દ્રિયને નૃસિ થનાર નથી, એટલા માટે તું તારા

સહસ્ર શુભ વરો તે રૂપનું પાત્રીપાત્ર તથા મિત્ર તારા શ્રોત્રાવમાન
રૂપનું અને દર્શન કરવા, તારા સહસ્ર મનપૂજ્ય સ્વરૂપ શ્રોત્રનું
મારગમાં ગામરૂપી નગર, એવા પાત્રનું વિવિધ નું તારા મનુ-
ભૂતરૂપ શ્રીમ, વાદ, વાદ અને પદ્મ એવા આત્મને મારગ કરીને
બસંતના ઉપર આરુઢ મનને મારી પાત્રે ફોડી આપ. તુઠારામ કહે
છે કે હિ કાન્દોળા ! મારી આર્જનને તારું દર્શન કરવાની પાત્રી
નીમ જુગ સાગી છે.

૬૬૬-હે નારાયણ ! પનિન અને પેતાની ઇન્દ્રિયોના શુભમ
બની બેડેલા દોઢોનો તમે ઉદાર કરો છો; એટલા વારસે તો તમે
પતિતપાવન અને દીનાનાથ કહેવાઓ છો. મારી એટલી પ્રાર્થના
છે કે તમારું રૂપ મારા મનની અંદર અને તમારું નામ મારી
વાણી ઉપર સદાકાળ રહો. તમે અખિલ બ્રહ્માંડના સ્વામી હોઈ
તમે તમામ હવેનું રક્ષણ અને પ્રતિપાલન કરો છો. તુઠારામ
કહે છે કે તમે સૌ હવેના હવ છો અને દેવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ છો.

૬૬૭-હે મારા મન ! તારે તો દ્રક્ષા 'રામ' નામનો અખંડ
જપ કરવાનું જ કામ કરવું. હે મારા મન ! ગોવિંદ, ગોવિંદ, એવા
નામનીજ તું સદાકાળ ધૂન લગાડી દે. તુઠારામ કહે છે કે હે મારા
મન ! દાન માગવાના કામમાં અત્યંત દીન બની ગયેલો હું
તારી પાસે લિક્ષા માથું છું કે તું મને જપતપ કરવાની લિક્ષા આપ.

૬૬૮-દેવ પોતાના નામની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવાને ખાતર
લકતોની લીડ લાંગવા માટે અને તેમના અનેક કામો કરવા માટે
દોડયા આવે છે. તેમણે 'દીનાનાથ' એવું નામ ધારણ કર્યું છે,
તે નામની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવાને માટે પણ તે એ પ્રમાણે કરતા
લાગે છે. લકતોના ઉપર કોઈ પણ જાતની વિપત્તિ આવી પડે
તો તે તરતજ તેનું નિવારણ કરે છે અને લકતોના ઉપર પોતાના

પીતાંબરની છાયા કરીને પોતે બિભા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે તો તે ઠેકે હાથ રાખીને ઇંટ ઉપર બિભા રહ્યા છે.

૯૯૯-દેવને પોતાના બક્ષતનું ગમે તેવું કામ કરતાં શરમ આવતી નથી. જે દેવ પોતાના હૃદય અને શક્તિ વડે કદી પણ દગો દેતા નથી એવા દેવને શરણ જવું એ ઉત્તમ છે. એ દેવે મહાભારતના યુદ્ધ વખતે ભીષ્મની પ્રતિજ્ઞાને સાચી પાડી અને અર્જુનનું રક્ષણ પણ કયું. તુકારામ કહે છે કે મારી પાસે તો એવા અનેક દાખલા-દૃષ્ટાંતો છે; તેથી કરીને હું તે દેવને મારા મનની અંદર ધારણ કરી રહ્યો છું.

૧૦૦૦-ગાય સીમમાં ચરવા લાયક છે, પોતાના ધરથી આધે ચરતી ફરે છે ખરી, પણ તેનું મન તો ધરમાં બાંધેલા તેના વાછ-રડામાં જ હોય છે; તેજ પ્રમાણે હે મારી વિદ્યાબાઈ માવડી ! તું મને તારા ચરણ આગળ આશ્રય આપીને મારું રજોપું કરજે. પાણીમાંથી બહાર કાઢેલી માછલી જેમ તરફગાટ કરે છે, તેમ હું તારા વિયોગથી તરફડું છું. તુકારામ કહે છે કે દેહને છૂવ અને પ્રાણ બેઉ વહાલા છે.

૧૦૦૧-ઠોઠ પણ હરિજનની નિંદા કરવી નહિ; કારણકે ગોવિંદ તે સાંખી શક્તા નથી. હરિ સગુણ અને સાકાર રૂપ ધારણ કરીને પોતાના બક્ષતોને અભયદાન દે છે અને જેઓ દુષ્ટ અને ખલ સ્વભાવના હોય છે તેમનું તે દમન કરે છે. જે વખતે દુર્વોસા અંબ ઋષિને ઊળવા ગયા, તે વખતે પ્રભુએ પોતાનું ત્રુદ-શન ચક્ર દુર્વોસાની પાછળ દોડાવ્યું અને તેમને ખૂબ સંતપ્ત કર્યા. દ્રોપદીના ઉપર ધર્યેલો જુલમ જોઈને ભગવાનના મનને ઘણો દ્રોષ થયો અને તેથી તેમણે પાંડવોનો પક્ષ લઈને તેમને મદદ કરી અને તેમની મારફતે ઠોરવોનો નાશ કરાવ્યો. પાંડવોનો વિરોધ

કરનારા બહુવાહનનાં કામ ભગવાનથી સંખ્યાયાં નહિ; વળી પોતાના સગા ભાઈ બળરામ પાંડવોથી વિરુદ્ધ હતા તો તેમને પણ ભગવાને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરવાની સલાહ આપીને વેગળા કાઢ્યા. તુકારામ કહે છે કે અશ્વત્થામાએ રાત્રે પાંડવોની છાવણી ઉપર છાપો મારીને પાંડવોના પુત્રને મારી નાખ્યા, તેથી ભગવાન અશ્વત્થામાનું માથું હમેશને માટે ગંધાતું કરી મેલ્યું.

૧૦૦૨-હરિનું નામ જેમને અતિશય પ્રિય છે તે એકલો અતિ પવિત્ર છે. જે હરિનામનો નિરંતર જપ કરે છે તેનેજ સર્વલોભાં શ્રેષ્ઠ જાણવો. તુકારામ કહે છે કે તમામ વર્ણાશ્રમ ધર્મો એ ખરૂં જોતાં એક પ્રહ્લજ છે.

૧૦૦૩-શ્રીવિકુંભના નામનું ગાયન ચિત્તને ઘણું મીઠું લ છે. એક વિકુંભજ અમારું જીવન છે તેથી કરીને કરતાલ મંજીરા એજ અમારું ધન છે. 'વિકુંભ' એ શબ્દજ સંજીવન અસમાન છે. તુકારામ કહે છે કે એ વિકુંભના રંગમાં હું આજે શરીરે રંગાઈ ગયો છું.

૧૦૦૪-'વિકુંભ' એ મંત્ર ઘણો સુગમ છે-ઘણોજ સુગમ એ મંત્રજ તમામ પ્રકારનાં પાપનો સમૂળો નાશ કરી દે છે ભાગ્યવાન હશે તેના મનનેજ એ નામનો રસ લાગી જશે તેજ પોતાના કાનવડે ભગવાનની લીલાની કથાઓનું શ્રવણ; વિકુંભ એ અતિ લોભુ દેવત છે અને કાળ તેના સંબંધમાં કંઈક રાખતો નથી. તુકારામ કહે છે કે જેના ચિત્તમાં વિકુંભ વાસો છે, તે ગમે તે જાતનો હોય તોપણ તે ધન્યજ છે.

૧૦૦૫-વિકુંભ દેવત પ્રદા નથી એનું જે કોઈ કહે તેના કાને સાંભળવાજ નહિ. આવું કહેનાર ભલે પ્રદા અથવા જે કોઈ દેવ હોય તોપણ તેનું કહ્યું માનવુંજ નહિ. જેને વિ

જ્ઞાન નથી તેના તરફ નજર પણ કરવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે એવા જે કાંઈ હોય તેની મને સુદલે ગરજ નથી.

૧૦૦૬-એક માણસ ચિતાની અંદર બળી રહ્યો છે તેને તમે જુઓ છો, અને એવા બીજા કેટલા બધાને તમે એવી રીતે બળતા જોયા હશે; છતાં તમે હજી કેમ ચેતતા નથી? તમારી પોતાની ભારે બય અને અદૃહાસ સહિત ચિતાની અંદર બળવાની સ્થિતિ ન થઈ હોય ત્યાંજુધીમાં તમે દેવને હાંકો મારતા રહો. મરણની ગાંસડી પ્રત્યેક જન્મધારી વ્યક્તિને શિર મૂકવામાં આવેલીજ છે; એટલા માટે જ્યાંજુધી તમારું આયુષ્ય પૂરું થયું ન હોય ત્યાં-જુધીમાં તમારાં હૃદયરૂપી માપ દેવના ચિંતન વટે ભરપૂર કરી દેજો. તુકારામ કહે છે કે દેવને વીસરીને જોઓ પ્રપંચના માર્ગ તરફ વળે છે તેમને ધિક્કાર હોજો. કદાચ મારો મરણનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તોપણ તેના તરફ હું કદી જોડુંજ નહિ.

૧૦૦૭-અમારું લોકો સન્માન કરે એવી ઇચ્છા સંતોને તો હોતીજ નથી, તોપણ જે કાંઈ તેમનું સન્માન ન કરતાં તેમના તરફ તોછડાઈ ભરેલું વર્તન કરશે તે માણસ ભૂટો છે અને એવાને ઘેર સંતોએ જવું નહિ; કારણકે એવાને ઘેર તેમને ઘટતું અન્માન મળશે નહિ અને પેલો ગિચારો સંતની અવહેલના કર્યાનો અપરાધી દરીને માર્યો જશે. એવા ભાવહીન માણસો પોતાના યોગ્ય કર્તવ્યનું પાલન નહિ કરે એવી મનમાં સંકા રહ્યા દરેક; એટલા માટે તુકારામ કહે છે કે જે માણસ સંતોનાં દર્શન કરતાં મનમાં સંકાચાતો હોય તેને ઘેર સંતોએ જવું યોગ્ય નથી.

૧૦૦૮-હે સુર લોકો! દેહાદિ પ્રપંચની સંગતિમાં પડ્યાથી પારમાર્થિક લાભ થવાનો કદી સંભવ હોય ખરો? દોરે આવેલા ભુવાર-ગાજરીની કદળના ભારમાં જેટલાં રાગં હોય તે બધાંય

કડવાનાં જ લેવા; તેમાં વળી કેવળીના સાથે તિલ ખેંચે? જેમાંથી બરેલી પગારીમાં ગમે તેા ગરમ ગળપાર્શ્વ નિદ્રા આવી, એવું કોઈ કહે તો તેનું જોડવાનું મૂળોઈ બરેતું જ કહેવાય. તુકારામ કહે છે કે હાફનો નચો કરનારને તેની કેડ ઉપરની ટંગોટીનું પણ બાન રહેતું નથી. આવી વાતવમાં કોઈ ઠાકરો માણસ હાફના મેનમાં ગમે તેમ લવારો કરે તેના તરફ કોઈ કદી લડ આપવાનું હતું ?

૧૦૦૯-જે કોઈ ઉત્તમ વતિમાં જન્મ્યો હશે, તેના અંતઃકરણમાં પ્રેમ પ્રકટે છે. હાજર તરીકે પોષ્ટને 'શ્રીતારામ' 'શ્રીતારામ' જોડવાનું શ્રીજયીશું તો તે તેનું જોડવા લાગશે; પણ હલકી વતિના કાગડને ગમે તેટલું શ્રીજયો પણ તે કદી શ્રીજવાનોજ નથી અને તેને પાંજરામાં રાખ્યો તો તે લલચે પાંજરાને લલવશે. માટે જે ઉત્તમ વતનો હશે તેજ શ્રીજવેલું ગ્રહણ કરશે અને તેનું મૂલ્ય પણ પ્રથમના કરતાં વધી જશે. તુકારામ કહે છે કે હીજરો લલે બાઈડીના શણગાર પહેરીને ફરે પણ હીજરો તે હીજરોજ. તે કોઈ દહાડો સ્ત્રીની જગ્યા લઈ શકતો નથી.

૧૦૧૦-નાનકડા બાબોચિયામાં પડ્યો પડ્યો દેડકો સમુદ્રને કહે છે કે તું મારા આગળ શા હિસાબમાં છે? ને જે તેણે કદી જોયોજ નથી અને જેને વિષે તેને કશું જ્ઞાન પણ નથી, તેની સાથે જૂઠી સ્પર્ધા કરવા જાય છે અને તિરસ્કારપૂર્વક બકબક કરતો ફરે છે. કાગડો પોતાના મનમાં ને મનમાં કુલાયા કરે અને કહે કે હું રાજહંસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છું; તેવી રીતે ગયેડો કહે કે હું હાથીના કરતાં અઢિયાતો છું; તુકારામ કહે છે કે સોનાનો ઢાળ ચઢાવેલી મહોરની કિંમત કોઈ દહાડો સાચી સોના મહોરના જેટલી થાયજ નહિ.

૧૦૧૧-જીવાત્મા પહેલેથીજ સુક્ત હોઈ શિવસ્વરૂપજ છે; પણ હું આ પંચજતાત્મક દેહ છું અને દેહનાં સંબંધીઓ જો મારાં સંબંધીઓ છે, એવો આશંક કરવા લાગ્યો તેથી તે જાંઘાઈ ગયો છે. પાપપુણ્યનો કર્તા કોણ છે તે જરાજર સમજી ન લેતાં હુંજ કર્તા છું, એવું જીવ માની લે છે; અને તેથી કરીને તે પોતાનાં પાપપુણ્યાત્મક કર્મોનાં જાંઘનમાં જાંઘાઈ જાય છે. વૃકારામ કહે છે કે હરણુ જેમ જૂઠા મૃગજળને સાચું માનીને તેની પાસે દોડી જવાનો વ્યર્થ પરિશ્રમ કરી મરે છે, તેમ દેહાદિ પ્રપંચને સાચા માનીને તેમના મોહમાં પડનારા મૂર્ખ લોકો વ્યર્થ ચેષ્ટો કરીને જિંદગી જરણાદ કરે છે.

૧૦૧૨-હો મારી સખી સજની જુદી! તું યાદ રાખજે કે પંદરપુરના સ્વામી મારા પિતા છે. તેમનીજ રત્નતિનાં ગાયન તું દળતાં-ખાંડતાં અર્થાત્ હરકોઈ કામ કરતાં કરતાં તારે ગાયાજ કરવાં. રાણી રૂપમાખાઈ અને સત્યજામા એ મારી માતાઓ છે અને પિતા પાંડુરંગ સ્વામી છે. ઉદ્ધવ, અકૂર, વ્યાસ, અંબાકૃપિ અને નારદ એ મારા જાંઘુઓ છે. તેમણે હું સન્માન કર્યું છું. ગરુડ અને મારો લાડકવાયો જાઈ પુન્ડલિક એ મારા જાંઘુઓ છે અને તેમને જોઈને મારા મનમાં ઘણોજ આનંદોલ્લાસ પેદા થાય છે, બીજા સંતમહત્તાની સાથે મારે જહુ ઝોળખાણુ પિછાણુ છે અને હું હરદોજ તેમની રત્નતિનાં ગદ ગાયા કર્યું છું. નિવૃત્તિ-નાથ, જ્ઞાનદેવ, ચાંગદેવ અને નામદેવ એ મારા દિલોબ્ધન દોસ્તો છે; વળી નાગો જગમિત્ર, નરહરિ ચોની, કળીર, દોહિદાસ એ જાંઘા મને ઘણાજ વહાલા છે. પરિસા બાગવત, સાવતા, સુરદાસ એ જાંઘાને હું નોતરાં દઈને તેડાવું છું અને તેમનો મહિમા ગાઉં છું. સંત ચોખામેળા તો મને મારા પ્રાણસમાન પ્રિય છે અને એક ક્ષણ વાર પણ હું તેને વીસરી શકતો નથી. એકનાથ

અને જનાર્દન સ્વામી એ મારા જીવના જીવન છે. કાનહુ પાકે
અને મીરાંળાઈ પણ મને તેટલાંજ પ્રિય છે; વળી એ ઉપરાંત
ળીજા ઘણાય મહાનુભાવી સંતો અને મુનિઓ છે. તે જધાના
ચરણ આગળ મેં મારો જીવ અર્થાત્ મારો જીવલાવ સમર્પિત
કરી દીધો છે. જે જે વારકરીઓ પંઢરપુરની યાત્રાએ જતા હશે
તેમનો મંહિમા પણ હું આનંદપૂર્વક વળાણીશ. તુકારામ કહે
છે કે આ જધાં મારાં માળાપ ઘણાંજ સમર્થ છે. તેમના ગુણ
ગાઈને હું મારા ઘરમાં સુખપૂર્વક રહું છું.

૧૦૧૩-જે માણસ પંઢરપુરની યાત્રાએ જાય છે અથવા તો હું
જઈશ એવું મોઢેથી કહે છે, તે માણસને સંસારનાં જંધન જાંધે
છે એવું જે કોઈ જોલશે તે ચંડાળ છે. મનમાં શુદ્ધ લાવ-હોય
કે લલે ન હોય પણ જે કોઈ પાંડુરંગનાં દર્શન કરશે તેને માટે
સંસાર હોઈ શકેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે ચંદ્રભાગાના
જળમાં જે કોઈ સ્નાન કરશે તે ગમે તે જાતિનો હોય તોપણ તે
સંસારનાં જંધનમાંથી મુક્ત થઈ ગયોજ નહીં.

૧૦૧૪-આ પાંડુરંગનાના પ્રકારના અવતાર ધારણ કરે છે.
તે પૂર્ણબ્રહ્મ હોઈ ચંદ્રભાગા નદીને કિનારે ઈંટના ઉપર બેસા રહ્યા
છે. તે સૌ પ્રાણી-પદાર્થના અંતર્ગાદ્ય પ્રદેશમાં સર્વત્ર વ્યાપી
રહ્યા છે, છતાં જો આપણે તેમને શોધવાની ચેષ્ટા કરીશું તો કોઈ
પણ જગ્યાએ તેમનો પત્તો લાગવાનોજ નથી. યોગ, યજ્ઞ, તપ,
દાન અને જપ ઇત્યાદિથી તેમની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. કોઈએ તેમને
અર્પણ કર્યા હોય અથવા ન પણ કર્યા હોય, તોપણ તમામ પ્રકારના
ભોગના ભોક્તા તે એકલાજ છે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના ભક્તોને
સહાયતા આપવી એજ તેમની સંપૂર્ણ લીલા છે એવું નહીં.

૧૦૧૫-જે કોઈ શ્રી હરિની કીર્તિ પોતાની વાણી વડે ગાયે,

તેના ચરણ આગળ ઠળિઠાળ પોતાનું મસ્તક નમાવશે. ૫૦૬૨-
પુરનો રાજા આવો સમર્થ છે, તે તમારે છ શાસ્ત્રો, અઠાર પુરાણ
અને ચારે વેદોમાં જોઈ લેવું. તેમનું ધ્યાન કરવાથી ભોગ અને
મોક્ષ એ બેઉ તમારા આસાકારી દાસ બનીને તમારું દાસત્વ કરશે.
તુકારામ કહે છે કે તેમનું નામ લેનારને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૦૧૬-શ્રીહરિના મહિમાનું વર્ણન કરતાં કરતાં શ્રુતિઓ
અને વેદશાસ્ત્ર હારી ધાડીને મૂગાં થઈ ગયાં. એવા હરિની સ્તુતિ
કરવા જેટલું સામર્થ્ય મારી વાણીમાં તો હોયજ ક્યાંથી ? શેષ-
નાગનાં હજાર સુખ એ ભગવાનના મહિમાનું વર્ણન કરતાં કરતાં
ધાડી ગયાં, પણ મહિમાનો પાર ન આવ્યો ! તુકારામ કહે છે કે
એ શ્રીહરિના યશની ગાથા લખવી હોય તો પૃથ્વી જેવડો
દાગળ અને સમુદ્ર જેટલી આહી પણ ચોાછી પડે !

૧૦૧૭-દેવ પોતે જેનું રક્ષણ કરવા તૈયાર બેઠા હોય તેને
મારીજ કોણ શકે ? પ્રભુથી સંરક્ષિત વ્યક્તિ અકવાણે પગે ભલે
જંગલોમાં ભટક્યા કરે. છતાં તેમને પગે એક ઠાંટો પણ વાગશે
નહિ, અગ્નિ તેમને જાળી શકશે નહિ અને પાણી તેમને ડુબાડી
શકશે નહિ. એવા માણસને મારી નાખવાના હેતુથી કોઈ ઝેર
ખવડાવે તો તે ઝેર પણ અમૃત સમાન બની જશે. તેઓ કદી
મૃત્યુ પડતા નથી અને દોષની પ્રપંચબળમાં ફસાતા નથી; તેમ
યમ પણ તેમને કશું કરી શકતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તેમની
સામે તાડીને દેંદેલાં જાણ અને તોપના ગોળાને પણ નારાયણ
જાળી રાખે છે.

૧૦૧૮-હે દ્વારકાપુરીના રાજા ! હે મારા સખા ! તું મને
મળવામાં શા માટે વિલંબ કરે છે ? અરે ! તું એવડો કયા કામમાં
ફંધાઈ ગયો ? દીન જનોનો ઉદ્ધાર કરવાનું તારું પોતાનું ગિરુદ

કે તેનું નું પાલન કર. મારાં પાપપુણ્ય તરફ જોઈશજ મા. પતિન
જનોને પાવન કરનાર તરીકે આપ્યા જગતમાં તું પ્રસિદ્ધ છે. તે
પ્રમાણે તો આજ મૂખીમાં અનેક પાવત્રીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો છે પણ
અરો. તુકારામ કહે છે કે અરે મારા મિત્ર કાન્દોળા! નેત્રી
રીતે તું શ્રીપતીની મદદે દોડી ગયો હતો નેત્રી રીતે તું મારે
મારૂં પણ દોડી આવ.

૧૦૧૯-હે દેવોના રાજા ! તું અત્યારે બીજા કોઈની વધાર
કરવાના ઇરાદાથી કયો જતો રહ્યો છે કે પછી તને કંઈ
આવી ગઈ છે? અથવા તું કોઈ બીજા બદ્ધતા પ્રેમમાં મૂંઝવણ
પડ્યો છે? અથવા ગોખીઓનાં મોઢાં જોઈને તું એવો મોહિત
થઈ ગયો છે કે ત્યાં ને ત્યાંજ ઠરી ગયો છે? હે દેવ! તું અત્યારે
કોના સંકટનું નિવારણ કરવાના કામમાં રોકાઈ ગયો છે તે કહે;
અથવા મને મળવા આવવા માટે તારે ઝાઝું યેગળે જવું પડે છે
એવો વિચાર કરીને તું આલતાંજ આળસી ગયો કે શું? અથવા
તો હે શ્રીપતિ! તું મારા ગુણદોષનો વિચાર કરીને મારા ઉપર
નારાજ તો નથી થયો? તુકારામ કહે છે કે તું મને દર્શન દેતો
નથી તેનું કારણ મારૂં હીલું નસીબ છે કે બીજું કંઈ કારણ છે,
તે તું મને કહી દે. અરે! તારી વાટ જોતાં જોતાં તો મારો જીવ
મારી આંખોમાં આવી ગયો છે!

૧૦૨૦-પારકી સ્ત્રીને પોતાની માતા સમાન ગણતાં
મનમાં લાજ આવતી હોય, તો પછી મનમાં કપટલાવ રાખીને
મોઢે મોઢેથી પરાઈ સ્ત્રીને માતા કહેવાનો શો અર્થ? ધર્મના વિષય
ઉપર વિવેચન કરતી વખતે ધૈર્ય એ ઘણું ઉત્તમ ગુણ છે એવું
કહીને મોઢેથી ધૈર્યનાં ખૂણ વખાણ કરવાં અને કાબે હાથે એક
કાગડાને પણ ઉરાડી સુકાય નહિ! આમ થવાનું કારણ એ છે કે

એવા લોકોનાં પાપકર્મ આવે પ્રસંગે આડે આવીને ઊભાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે જેવું બોલે તે પ્રમાણે વર્તે તે માણસ અમૂલ્ય છે.

૧૦૨૧-શ્રીપુરુષના ભેટકાંની માફક પરોપકાર અને લાભ એ બેનું પણ ભેટું જ બાંધાયેલું છે. એકની સાથે સાથે બીજું ચાલ્યું જ આવે છે, એમ જાણીને કદી અસત્ય બોલવું નહિ અને ભૂંડું કામ કરવું નહિ; કારણકે અસત્ય બોલનારનું નિઃસંશય પતન જ થાય છે એની સાબિતી માટે પ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી પ્રમાણ આપું છું. નારાયણે પોતે એક વાર 'નરો વા કુંજરો વા' એવું ધર્મરાજની પાસે જાડું કહેવડાવ્યું, તેનું પરિણામ એવું થયું કે સ્વર્ગમાં જતી વખતે ધર્મરાજનો એક અંગૂઠો ખરી પડ્યો. તુકારામ કહે છે કે હે સૌ મનુષ્યો! માટે આજ પછી તમે હંમેશાં સત્યનું જ પાલન કરજો. અંતઃકરણમાં ખોટો લાવ આવવા દેશો તો આખરે તમારે પોતાને જ દુઃખ વેઠવું પડશે.

૧૦૨૨-એવા માણસના મોઢા ઉપર આગ પડે; કારણકે આવા દુષ્ટ છોકરાને તે રાંટે જલ્પ્યો જ શા માટે? તેના હૃદયમાં તો હંમેશાં ક્રોધાગ્નિ લાડભડયા ઢરે છે અને દગાની આંટીઓ પટેલી હોય છે. તેના મોઢા ઉપર શીળીના ફેલા ફટી નીકળ્યા હોય એવી વસ્તી તેની સુખાકૃતિ દેખાય છે. તુકારામ કહે છે કે એવા દુષ્ટ માણસના મનને સમાધાન અવસ્થાનું સુખ કદી નથી મળવાનું.

૧૦૨૩-જે માણસ પોતાને મોઢથી હઠ ઉપરાંત ખાય છે તે પાછળથી ધડાધડ ધડાધડ વાછટ કરીને દાકુગોળાનો મારો અલાવે છે. કેટલાક માણસ એવા ચતુર હોય (?) છે કે પોતાની ઇન્દ્રિયો પોતાને સ્વાધીન છે કે નહિ તેનું પણ તેમને જ્ઞાન હોતું નથી અને પછી પોતાનાં જ ફૂલાં ઉઘાડાં થઈ જાય છે અને તે જોઈને લોકો હસે ત્યારે તેમના ઉપર ખીજવાઈ જાય છે. કેટલાક એવા હોય

છે કે જુગાર રમીને પૈસા ખરણાદ કરી આવે અને પછી પોતાને
ખીજ લોકોએ અન્યાય કર્યો એમ કહીને ખડખડવા માંડે. કેટ-
લીક સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે પતિનો સમાગમ કરતી વખતે તેમને
સાડું લાગે છે અને પછી જ્યારે પ્રસૂતિનો વખત આવે ત્યારે
ધણીને ગાળો દે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો પોતાનો
જન્મારો વ્યર્થ ગુમાવે છે.

૧૦૨૪-પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિ સિવાય ખીજ પુરુષનાં
વખાણુ સાંભળતી નથી. તે અનન્યભાવે પોતાના પતિના પ્રતિજ્ઞ
પોતાના અંતઃકરણનો ગધો પ્રેમ અર્પણ કરે છે. માડું મન પણ
પતિવ્રતા સ્ત્રીના જેવું જ અનન્ય થઈ ગયું છે અને તે એક વિકુલ
સિવાય ખીજ કોઈને પસંદ કરતું નથી. સૂર્યનાં કિરણથી ખીટી
ભઠનારાં કમળ ચંદ્રનાં કિરણથી ખીલતાં નથી. કોકિલા ખીજ
ઋતુઓનો ત્યાગ કરીને એક વસંતઋતુમાં જ ટહુકાર કરે છે.
તુકારામ કહે છે કે છોકરાં પોતાની માની આગળ નાચ-દૂદ કરે
છે અને તેની પાછળ પાછળ ભમ્યા કરે છે. નાનાં બાળક પોતાની
મા સિવાય ખીજ કોઈને ઝોળખતાં જ નથી.

૧૦૨૫-સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનને પોતાના અંતરમાં ઉતારી
દઈને કોઈ પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે ત્યારે તો તેથી ઘણું સુખ
થાય; પણ માત્ર મૌખિક અર્થ કરનારા જ હોય તેવા પંડિતોને
તો પૂરેપૂરા મૂર્ખ જ ગાની લેવા જોઈએ. એવા પંડિતો વેદ ગોખી
મારીને પોપટની પેઠે બોલી જાણે છે, પણ તેના અર્થ તેઓ
સમજ્યા હોતા નથી. એમ હોવાથી તેમનો વેદપાઠ વ્યર્થ જ કરે
છે; કારણકે કોઈ કહે કે વેદોમાં કહ્યું છે કે સર્વ ભૂતમાત્રમાં એક
અખંડ અને એકરસ બ્રહ્માનું દર્શન કરવું, ત્યારે તો માણસ વેદનો
પૂરેપૂરો અર્થ સમજ્યો જાણતો નથી. એવાને દુરાચારી જાણવો.

તુકારામ કહે છે કે એકનો મુખ્ય અનુભવ તો હવે અને શિવને એકરૂપ માનવાનો છે અને તે અનુભવ મને પ્રત્યક્ષ થઈ ગયો છે.

૧૮૨૬-વિદ્યાળાસુ જે નિત્ય બાજન કરતો હોય તેનેજ ખરેખરે પાંડિત જાણ્યો. સર્વભૂતમાત્રમાં વિઠ્ઠલપ્રદા ખ્યાપેલા છે, એવું જે સમદર્શન કહે છે, વાદુરેય વિગાનું ખાતો સધાન કોઈ છેજ નહિ, શ્રી ભૂતમાત્રમાં તેમનો નિવાસ છે એમ જે જાણે છે તે માણસ, તુકારામ કહે છે કે વિઠ્ઠલનો સાચો બદ્ધ છે. એવા બદ્ધનાં દર્શન કરવાથી પાપી ગાણુસો પોતાનાં પાપથી મુક્ત મળે જાય છે.

૧૮૨૭-હે પાંડિતો ! હું તમારા ચરણને વંદન કરીને જે કાંઈ કહું તે તમે કૃપા કરીને સાંભળો. એક દેવને જાદ કરીને તમારે ધીજ દોઈની સ્તુતિ કરવીજ નહિ, એટલી भारी તમને વિનંતિ છે. અન્ન-વસ્ત્ર તો પ્રારબ્ધકર્મોનુસાર આવી મળશે, તુકારામ કહે છે કે નારાયણના નામનું સ્મરણ કરવાને અર્થજ તમારે તમારી વાણીનો ઉપયોગ કરવો.

૧૮૨૮-ચરે હરિજનો ! તમે હાથમાં કરતાલ ને વીણા લઈને વિઠ્ઠલના નામનો મોટેથી ઉચ્ચાર કરો અને કરતાલ તેમજ વીણાને વિઠ્ઠલસ્વરૂપ માનો. વિઠ્ઠલરૂપી આપણી મૂડી છે માટે મુખેથી વિઠ્ઠલના નામનોજ ઉચ્ચાર કરો. જેટલા જેટલા નાદ અને શ્લોક છે તેમજ વિઠ્ઠલરૂપ છે, માટે વિઠ્ઠલમાંજ લગની લગાડો. તુકારામ કહે છે કે સુખદુઃખના પ્રસંગે હું વિઠ્ઠલનુંજ સ્મરણ કરું છું, તેથી મારા મુખમાં હરહમેશ શ્રીવિઠ્ઠલનુંજ નામ રહે છે.

૧૮૨૯-હે દેવ ! હું મને દર્શન કે અને મારી સાથે એક બે બોલ બોલે, તો તેમ કરતાં હું તને શું વેચી મારવાનો હતો ? તારું રૂપ હું જોઈ લઉં તો તેને શું હું ચોરી જવાનો હતો, કે જેથી તું મનમાં બીક રાખીને કહી સંતાઈ બેઠો છે ? તારું

નારાયણ તમારી પાસે આવીને ઊભા થઈ રહેશે અને જો તમે તમારા આસનના ઉપર બેસીને નામસ્મરણ કરશો તો નારાયણ આનંદથી ટોલવા મંડી જશે. જે કોઈ જિલો ઊલો પોતાને મોઢથી નામોચ્ચાર કરતો રહેશે તેની સન્મુખ ગોવિંદ નાના પ્રકારના વાલ મુજબ નૃત્ય કરવા મંડી જશે. જે કોઈ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં અખંડ નામસ્મરણ કર્યા કરશે તેની આગળ અને પાછળ ચક્ર-પાણિ જિભા રહેલાજ હશે. તુકારામ કહે છે કે દેવને કીર્તન ધણું જ પ્રિય છે; આથી કદીને તે પોતાનું નામ સાંભળીને પ્રેમના આકર્ષણને વશ થઈને ઊડતા ઊડતા દોડી આવે છે.

૧૦૩૩-મેં તો મારો ક્રોધ વિઠ્ઠલની આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે અને તેમનાજ ચરણના માધુર્યની મારા મનને લગની લગાવી દીધી છે. આમ થવાથી મારું દેહાભિમાન ગળી ગયું છે. મને મારા દેહનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નથી. આથી કરીને મારે પાછું એકને સંસારના તરફ નજર કરવાનું કારણ જ શું હોય ? હરિના મુખની અંદર દૂળકી મારીને મેં ઋદ્ધિસિદ્ધિઓને પણ તુચ્છ સમજીને ફગાવી દીધી ત્યારે આ પ્રાકૃત સંસારનો હિસાબ જ શો ? તુકારામ કહે છે કે હું તો વિઠોબાનો દાસ જાની ગયો છું, એટલે હું આખા પ્રલંકને જાણી જઈને આનંદમાં કાળ વ્યતીત કરું છું.

૧૦૩૪-જ્યાં ઊભાં રહેવાની સાથેજ આપણું અભિમાન યાદ્યું લય, એવું કોઈ સ્થાન હોય તો તે એક પંઢરપુર છે. ત્યાં જવાની વારજ અભિમાનનો તત્કાળ નાશ થઈ જાય છે અને જમે તેવા હુદ માણસનું હૃદય પણ પીગળી જાય છે; નેત્રોમાંથી આનંદનાં પૂર વહેવા લાગે છે અને આખું શરીર સૌમાંચિત થઈ જાય છે. આટલી બધી અસર બીજા કોઈ લીધેક્ષેત્રમાં થવાની બાકી જ શી ? તુકારામ કહે છે કે હરિનામચિંતનને પરિણામે

મુખ્ય સ્થાન જે વૈકુંઠ છે તે હું માગતો નથી. મારે તેની કશી
ગરજ નથી. તું તારા મનમાં ઢોઢ વાતની ખીક ન રાખ
મારી સન્મુખ આવીને મને દર્શન દે. તુકારામ કહે છે કે
દર્શન આપવા માટે તારે એક ઢોડીનો પણ ખર્ચ કરવો
વાનો નથી. તારી પાસે મારે કશુંજ માગવું નથી. ફક્ત
દર્શનનીજ મને ખાસ કરીને ભૂખ લાગી છે.

૧૦૩૦-જે ઢોઢ સંતોની નિંદા કરતો હોય તેના વા
સાક્ષાત્ ચમપુરી જેવુંજ લાણવું. એ પાપીના સમાન બીજે પ
તમને કદી પણ જડનાર નથી અને તેની સંગતિથી હરકે
દુઃખનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે. જે માણસને સંતોની નિંદા કરવાનું
ગમે છે તે જીવતો છતાં નરકવાસજ ભોગવે છે એમ લાણ
તુકારામ કહે છે કે એવા નિંદાખોરો ખરેખરા ગયેલા અને છ
હાથથી ગયેલા પાણ માણસો છે, એવું હું સૌને ચોખ્ખોચોખ્ખો
કહી સંભળાવું છું.

૧૦૩૧-ઢોઢ પણ કામ કરવાનો જો દેવ પોતેજ સંકલ્પ
તો પછી તેમની આગળ ઢોઢનુંજ કશું ચાલતું નથી. આવા
જો ઢોઢને પુરાવો જોઈતો હોય તો હું કહીશ કે રાજા હરિ
અને તેની તારામતી રાણી એક ઘણાંજ પવિત્ર અને સત્વર
હતાં, છતાં તેમને અંત્યજને ઘેર રાખીને દેવે તેમની પ
નીચના ઘરનું પાણી ભરાવ્યું. પાંડવોના સહાયક ભગવાન
હતા, છતાં ભગવાનેજ તેમને રાજ્યભ્રષ્ટ કરાવ્યા. તુકારામ કહે
કે એટલા માટે હે મનુષ્યો ! તમે દેવના ઉપર વિશ્વાસ રાખ
નિશ્ચય ખનીને રહેો અને દેવ પાતાની ઇચ્છા મુજબ સદાજ
જે કરે તે જોયા કરો.

૧૦૩૨-જો તમે કાંઈનાં કાંઈનાં નામસ્મરણ કરશે

વો મનમાં વિચાર કરતા રહેવું. તુકારામ કહે છે
 ૧ જોઈ આપણી જાગીર છે જોઈ જાણીને પ્રભાવની
 માદીને શાંત થઈ જવું.

તુકારામને ઠાણે કદું કે મને ઉપદેશ હો અર્થાત
 ઉપદેશ મળી રહે જોઈ ધીર્તાન સંભળાવો. તેના
 નીચેનું પદ ગાયું.]

ત્યાં અભેદ સાવનાનો ઉદય થયો એટલે પત્ની કાળ તો તમારી નજરેજ નહિ પડે.

૧૦૩૫-જે કોઈ પોતાને મોઢેથી 'પંઠરપુર' એવો ફક્ત ઉચ્ચારજ કરે છે, તેનાં તમામ પાપ યાત્રી જાય છે. જગતમાં પંઠરપુર એ ધન્ય સ્થળ છે-ધન્ય ધામ છે. ત્યાં રહેવાથી સતત નામજપ કરવાની મનમાં સ્ફૂર્તિ થઈ આવે છે અને ભજનમાં ઉત્સાહ વધે છે. પંઠરપુર એ તો પ્રેમાનંદની ખાણ છે. ત્યાં રહેનારાઓનાં આંગણમાં ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ તો આળોટયાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે પંઠરપુર તો આ પૃથ્વીના ઉપર પ્રત્યક્ષ વૈકુંઠજ છે અને વૈકુંઠના કરતાં તેના નામમાં એક અક્ષર વધારે છે; કારણકે તેનું એક નામ ભૂવૈકુંઠ છે.

૧૦૩૬-હે સૌ મનુષ્યો! તમે તમારો યથોજ ભાર દેવતા માથા ઉપર મૂકી દેજો. તમારે તમારા નિર્વાહને સારૂ દેશવિદેશ જવાની કશી જરૂર નથી. દેહ તો પ્રારબ્ધને અધીન છે, એટલા માટે તમે જેટલી વધારે ફિકર-ચિન્તા કરશો, એટલો તમારો જીવને વધારે યાજો થશે. વેપાર-રોજગાર કરવો એ તો એક નિમિત્ત માત્ર છે; તેનું ફળ મળવું તે તો પ્રારબ્ધને હાથ છે. તુકારામ કહે છે કે તમે ભલે ફ્રાકટ દેશવિદેશ રવડી મરો, પણ એ તો તમારો વ્યર્થ પરિશ્રમ માત્ર છે.

૧૦૩૭-હે સૌ મનુષ્યો! જેનું જેવું પ્રારબ્ધ તેને તેવા લોગ આવી મળે છે એમ સમજીને તમારે પ્રારબ્ધના લોગ પ્રારબ્ધનેજ અર્પણ કરી દેવા. જીવનો મોંઘદલો કરી અર્થાત્ તમારે તમારા જીવભાવનોજ નાશ કરી અને પ્રહાકાર વૃત્તિમાં સ્થિતિ કરીને શાંતિ ધારણ કરી શકા છે. લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવો એ દેહ

નાશવંત છે, એવો મનમાં વિચાર કરતા રહેવું. તુકારામ કહે છે કે મનની શાંતિ એજ આપણી જાગીર છે એમ જાણીને બ્રહ્મરસની અંદર દુખદી મારીને શાંત થઈ જવું.

૧૦૩૮- [તુકારામને દોઢાંએ કહ્યું કે મને ઉપદેશ દો અર્થાત્ મને જેમાંથી ઉપદેશ મળી રહે એવું દીર્ઘ સંભળાવો. તેના ઉત્તરમાં તુકારામે નીચેનું પદ ગાયું.]

જે તારે શુરૂની જરૂર હોય તો તું અહીંથી ચાલતોજ થઈ જાશે. મારા આ દીર્ઘનની અંદર માથું મારવાનું તારે શું કામ છે? વિઠોળારાયની કથાને અંતે તારા આવા અકકડાઈથી ભરેલા બોલ હું સાંળી શકતો નથી. અત્યાર સુધી તેં જે કાંઈ સાંભળેલું તેનોજ તેં કશો ઉપયોગ કર્યો લાગતો નથી, તેથી કરીને તું જીવતો મૂઆ જરાજર છે. જેને પોતાની ઈજ્જત-આબરૂ વહાલી હોય તેણે આવી રીતે બહાનું ના બોલે. અરે! તને દોઢાં બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રશ્ન પૂછે તેને તું ભલે તારો ઉપદેશ સંભળાવજે. હું તો મારા વિઠોળારાયનો સૂરવીર ચોદો છું અને જે કળિકાળ મારી પૂઠે આવશે તો હું તેનું માથું ભાંગી નાખીશ. હું બધો વખત મારે મોઢેથી હરિનામ મંત્રીર્વાન કરતો રહું છું. તેમાં મને એવું સુખ મળી રહે છે કે, તે સુખ આખવા આરૂં હું વારંવાર જન્મધારણ કર્યાજ કરૂં અને મારૂં એજ દર્શન્ય કર્મ કર્યા કરૂં. તુકારામ કહે છે કે મને મુક્તિની જરાય રપટલા નથી.

૧૦૩૯-દુઃખની અંદર એક સરખી રીતે 'મોડહં મોડહં' એવો જે ધ્વનિ થાય છે તેનેજ અનુહત અથવા અનાહત નાદ કહે છે. તે ધ્વનિના સૂચક અર્થના ચિંતનમાં જેની વૃત્તિઓ અંતરુંખી બનીને તટ્ટપ થઈ જાય છે, તેને બાહ્ય દેહાદિ પ્રાપંચિક જગતનું જ્ઞાન કરાવતાં ધાતું કહી પડે છે. જે આનંદના પૂરમાં દુખદી

જ્યાં અભેદ લાવનાનો ઉદય થયો એટલે પછી કાળ તો તમારી નજરેજ નહિ પડે.

૧૦૩૫-જે કોઈ પોતાને મોઢેથી 'પંઢરપુર' એવો ફક્ત ઉચ્ચારજ કરે છે, તેનાં તમામ પાપ બળી જાય છે. જગતમાં પંઢરપુર એ ધન્ય સ્થળ છે-ધન્ય ધામ છે. ત્યાં રહેવાથી સતત નામજપ કરવાની મનમાં સ્ફૂર્તિ થઈ આવે છે અને ભજનમાં ઉત્સાહ વધે છે. પંઢરપુર એ તો પ્રેમાનંદની ખાણ છે. ત્યાં રહેનારાઓનાં આંગણમાં ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ તો આબોટયાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે પંઢરપુર તો આ પૃથ્વીના ઉપર પ્રત્યક્ષ વૈકુંઠજ છે અને વૈકુંઠના કરતાં તેના નામમાં એક અક્ષર વધારે છે; કારણકે તેનું એક નામ ભૂવૈકુંઠ છે.

૧૦૩૬-હે સૌ મનુષ્યો ! તમે તમારો બધોજ ભાર દેવતા માથા ઉપર મૂકી દેજો. તમારે તમારા નિર્વાહને સારૂ દેશવિદેશ જવાની કશી જરૂર નથી. દેહ તો પ્રારબ્ધને અધીન છે, એટલા માટે તમે જેટલી વધારે ફિકર-ચિન્તા કરશો, એટલો તમારા જીવને વધારે બળાયો થશે. વેપાર-રોજગાર કરવો એ તો એક નિમિત્ત માત્ર છે; તેનું ફળ મળવું તે તો પ્રારબ્ધને હાથ છે. તુકારામ કહે છે કે તમે ભલે કોઈક દેશવિદેશ રવડી મરો, પણ એ તો તમારો વ્યર્થ પરિશ્રમ માત્ર છે.

૧૦૩૭-હે સૌ મનુષ્યો ! જેનું જેવું પ્રારબ્ધ તેને તેવા ભોગ આવી મળે છે એમ સમજીને તમારે પ્રારબ્ધના ભોગ પ્રારબ્ધનેજ અર્પણ કરી દેવા. જીવનો મોંઘદલો કરી દેવો અર્થાત્ તમારે તમારા જીવભાવનોજ નાશ કરી નાખવો અને પ્રધાકાર વૃત્તિમાં સ્થિતિ કરીને શાંતિ ધારણ કરવી એ ઉત્તમ અવસ્થા છે. લોકોના ઉપર ઉપદ્રાવ કરવો એજ સાચી કમાઈ છે. આપણો દેશ

નાશવંત છે, એવો મનમાં વિચાર કરના રહેતું. તુકારામ કહે છે કે મનની શાંતિ એજ આપણી વાગીશ કે એમ જાણીને જાણવડની આંદર ડાઘી મારીને શાંત થઈ જવું.

૧૮૩૮- [તુકારામને દોઢજો કહ્યું કે મને ઉપદેશ દો અર્થાત્ મને જેમાંથી ઉપદેશ મળી રહે એવું દીર્ઘન સંભળાવો. તેના ઉત્તરમાં તુકારામે નીચેનું પદ ગાયું.]

જો તારે ગુરુની જરૂર હોય તો તું અલીશી વ્યાતતોજ થઈ જલે. મારા આ દીર્ઘનની આંદર માથું મારવાનું તારે શું કામ છે? વિઠોળારાયની કથાને અંતે તારા આવા અછડાઈથી બરેલા બોલ હું સાંખી શકતો નથી. અત્યાર સુધી તે જે કાંઈ સાંભળેલું તેનોજ તે કચો ઉપયોગ થયો તાગતો નથી, તેથી કરીને તું જીવતો મૂઆ જરાજર છે. જેને પોતાની ઇચ્છા-આજરૂ વહાલી હોય તેને આવી રીતે જાણવું ના જોઈએ. અરે! તને દોઢ જાણનાનો પ્રશ્ન પૂછે તેને તું બલે તારો ઉપદેશ સંભળાવજે. હું તો મારા વિઠોળારાયનો ચરવીર ચોદો છું અને જો કળિકાળ મારી પૂઠે આવશે તો હું તેનું માથું બાંગી નાખીશ. હું જધા વખત મારે મોઢથી હરિનામ સંદીર્ઘન કરતો રહું છું. તેમાં મને એવું સુખ મળી રહે છે કે, તે સુખ આખવા આરૂ હું વારંવાર જન્મધારણ કર્યોજ કરૂં અને મારૂં જોજ કર્તવ્ય કર્મ કર્યો કરૂં. તુકારામ કહે છે કે મને સુધ્ધિની જરાય સ્પૃહા નથી.

૧૮૩૯- હૃદયની આંદર એક સરખી રીતે 'સોડહં મોડહં' એવો જે ધ્વનિ ધાય છે તેનેજ અનુહત અથવા અનાહત નાહ કહે છે. તે ધ્વનિના સૂચક અર્થના ચિંતનમાં જેની વૃત્તિઓ અંતર્મુખી બનીને તદ્દુપ થઈ જાય છે, તેને બાહ્ય દેહાદિ પ્રાપ્તિયિક જગતનું જ્ઞાન કરાવતાં ધાર્યું કદ પડે છે. જે આનંદના પૂરમાં ડૂબી

મારીને તદ્દન મરણ બનીને ગુણના તથાથી નકચર બની ગયા હોય છે, તેને પાતાના હેઠનું અથવા પાતાના અવયવોનું બાંધ શાનું હોય? જેના ગુણમાંથી સદાકાલ પ્રપંચથી રહિત પરબ્રહ્મનું જ નામસ્મરણ થયાજ કરે છે, તેને બાહ્ય ગુણદુઃખાદિનું જ્ઞાન અંબવતું જ નથી; જેની પ્રહ્માનંદની અનુચિતિ એવી ગાંઠ હોય છે કે તેમાં વૈયતિક ગુણદુઃખાદિના સંસ્કારને માટે જરા પણ અવકાશ રહેતો નથી. તેમના આનંદાનુભવનું જે હું લોકોની આગળ વણું કરવા એશું, તો લોકોના સામાન્ય અનુભવથી તે ઘણાજ વિપરીત હોવાથી તેમને ઘણાજ આશ્ચર્યકારક લાગશે. તુકારામ કહે છે કે તેમને દેહાદિ બાહ્ય રંગ ઘણાજ હેય લાગે છે અને તેમનાં અંતઃકરણ પરબ્રહ્મના આનંદમાં તરબોળ થઈ ગયેલાં હોય છે.

૧૦૪૦-જેમનાં અંતઃકરણમાંથી પ્રપંચને લગતી વાસનાનો સંતર નાશ થઈ ગયો હોય તેઓજ બ્રહ્મરસના માધુર્યનો આસ્વાદ આપી શકશે. તેઓ તમામ ભેદલાવનાની આલડછેટથી તદ્દન મુક્ત બનીને સ્વરૂપસ્થિતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉપાધિ-રહિત ચોખ્ખાચટ થઈ બેઠા હોય છે. જેમનું મન એક પરમાત્માની અંદર સ્થિર થઈ ગયું હોય, તેમને નિજનંદના ગુણનો અભાવ હોયજ શાનો? જેઓ શ્રીપુરુષ સૌને પારમાર્થિક વિષયની સ્ફૂર્તિ કરાવી દે તેઓજ સાચા પુણ્યવંત અને પરાંપકારી છે. તુકારામ કહે છે કે તેમના ચરણ આગળ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને હું ત્યાં ને ત્યાંજ એસી રહેવા ઇચ્છું છું.

૧૦૪૧-આપણે મનમાં જેવી લાવના કરીશું, તેવું આપણને ઈશ્વરના તરફથી દાન મળશે; આથી કરીને જેઓ મનમાં સદ્-લાવનાને પોષવાની ચેષ્ટા કરતા રહેશે, તેમને કોઈ વાતનો લયજ

નથી અને તેમનું સદા શુભજ થયા કરશે. કૃપાસાગર દેવ પોતાના ભક્તોની કદી પણ ઉપેક્ષા કરતા નથી. પોતાના ભક્તોના અંતરંગી પીડા દેવ જાણતાજ હોય છે. પોતાને જે કાંઈ જોઈતું હોય તે માની પાસે માગી લેવા પૂરતાં જ્ઞાન અને સામર્થ્ય છેક નાનાં બાળકમાં નથી હોતાં; પણ તેમને શું થાય છે અને તેમને શાની જરૂર છે તેની મા કાળજી રાખ્યા કરે છે અને તેમનું એવી રીતે જતન કરે છે કે તેમને કોઈ વાતની પીડા થાયજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ હું જે કહું છું તેનો મને અંગત અનુભવ છે; આથી કરીને જે કોઈ તેનાથી વિપરીત બોલશે તેનું કહેણ હું કદી પણ માનવાનો નથી.

૧૦૪૨-અમને-હરિના સેવકોને ત્રણ હોકમાં કોઈ પણ વાતનો ભય હોયજ નહિ; કારણકે અમારો હરેક પ્રકારનાં સંકટમાંથી બચાવ કરનાર અમારી આગળ અને પાછળ જિભાજ છે. દેવનો સ્વભાવ એવો છે કે, આપણે આપણા મનની ભાવના પ્રમાણે તેમની પાસે જે કામ કરાવવાનો સંકલ્પ કરીએ તે તે કામ તે કરેજ છે અને જેવી આપણી ભાવના તેવા તે આપણે સારૂ જાણી જાય છે. ભક્તોનાં કામ કરવાને સારૂ તે પોતે ભક્તોની પાસે દોડયા જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો મારે મોઢેથી કૃષ્ણ વિઠોળાનું નામ ગાવા કરીશ અને તત્કલનિત આનંદમાં મગ્ન રહીશ.

૧૦૪૩-જે માણસ પરાયું ધન અને પરાઈ સ્ત્રીની ઇચ્છા રાખશે તેના તમામ સફળાગ્યનો નાશ થઈ જશે. કાં તો એક પડીમાં અથવા એક દિવસમાં અથવા એક મહિનામાં અથવા ત્રણ વરસની અંદર તેનો અચૂક વિનાશ થશે, એ વાત જાણે ત્રાંગાના પવરા ઉપર કોતરી રાખેલી હોય એવી નિશ્ચિત માની લેજો. આગળ જતાં તેનો ઘાત થવાનોજ છે, એવાં સ્પષ્ટ લક્ષણ દેખાય છે; કારણકે તેનાં કર્મનાં ફળ તેની પાછળ દોડ્યાં આવે છે અને

તેનો વિનાશ કયાં વગર રહેનારજ નથી. તુકારામ કહે છે કે કોઈ કોઈ પાપીનો એક ક્ષણમાં નાશ થઈ જાય છે અને કોઈ કોઈનો નાશ થતાં ઘણો કાળ વીતી જાય છે એ વાત ખરી, પણ છેવટે તો તમારો ને થવાનોજ.

૧૦૪૪-સમર્થ ઈશ્વરે જે કાંઈ નિર્માણ કરી રાખ્યું છે, તેનું કોણ ઉલ્લંઘન કરી શકશે ? ઈશ્વરે રચાણી વિરુદ્ધ જવાની જે કોઈ જેટલી માથાફટ કરશે તેમાં કશુંજ વળવાનું તો છેજ નહિ અને કરેલી મહેનત ગરબાદ જશે. આપણાં પ્રારબ્ધ કર્મોત્સાર જે જે ગુણદુઃખ લોગવવાનું નિર્માણ થયેલું હશે તે જ્યાં લોગવી કેવાં જ જોઈશે. જે વસ્તુના ઉપર જેનો અધિકાર છે તે તેનીજ હક મતમાં રહેશે. તેની વિરુદ્ધ જે કોઈ ગડબડ-ફડફડ કરશે તે મૂર્ખમાં ગણાશે. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકો પોતાનાં માતૃપિતાને પ્રેરે-શ્રુણિયા કાંટા જેવા પેદા થયેલા છે એમ જાણવું.

૧૦૪૫-હે દેવ ! તારા ચરણ આગળ હું સદાકાળ પડી રહું એજ મારી જગીર છે. હું એ જાળતનો મનમાં ગર્વ રાખીશ એ મારી એ જગીરનું જતન કરતો રહીશ. મારા પૂર્વજોએ પોતાનાં જીવનું જાલિદાન દઈને આ જગીરની શોધખોળ કરી છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારા ચરણની સેવા કરવી એ મારી જગીર વડીલોપાજિત જગીર છે.

૧૦૪૬-હે દેવ ! ઉત્તમ ગતિ કોને કહેવાય અને અધમ ગતિ કોને કહેવાય, તે વિષે હું કાંઈજ જાણતો નથી. હું તો તારા ચરણનો આશ્રય પકડીને નિશ્ચિંતપણે પડી રહું છું. વળી ધર્મકર્મ તે શું અને તેમની સાધના કરવા માટે શું શું કરવું જોઈએ, તેમ પણ હું કશું જાણતો નથી; પરંતુ મેં તો મારા અંતરનો જાણે ભાવ તારા ચરણારવિંદ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. પા

લિખિત થવા માટે શું શું કરવું જોઈએ અને પુણ્ય કેટલા કેટલા પ્રકારનાં છે તેનું પણ મને કશું જ્ઞાન નથી. આમી કરીને મેં તો તારા ચરણનેજ પાકડી રાખ્યા છે. હું તો ગાંઠો અને વિચારદીન મૂખ છું. તારી પ્રાપ્તિ શા ઉપાયે થાય એ વાતનું જ્ઞાન મારી જુદામાં જીતદે એમ છે નહિ; એટલા માટે હું પાંડુરંગ ! મેં તો મારો જાણજ બાર તારા ઉપર નાખી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારે જે કાંઈ કરવું હોય તે તુંજ કરી લેજે. એમાં મારો કશો પ્રયત્ન કામમાં આવવાનો નથી.

૧૦૪૭-હે દેવ ! તેં જે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે તેનું પણ દેડવા માટે એટલે તારા કરજનો બોલે મારા માથા ઉપરથી ઉતારી દેવા માટે મારે શું કરવું જોઈએ તેનું મને જ્ઞાન નથી; એટલા માટે મને તો તુંજ મારો હાથ ઝાલીને જે વાટ સુગમ હોય તે વાટે દૃષ્ટા કરીને દોરવી જજે. આપણી વચ્ચેના સ્વામી-ત્રેવકપણાના ભાવનું પણ તુંજ જતન કરતો રહેજે; કારણકે બેઉ પણ તરફથી સહાય કરનાર તો તુંજ છે. પોતાને શરણે આવનારનું કામ કરવાનું અને તેની બીડ ભાંગવાનું અભિમાન તું ધારણ કરી બેઠો છે, એટલે હવે જો તારા શરણાગતને કોઈ વાતની તાંગી પડી તો તેમાં તારેજ લજવાનું પડશે. તુકારામ કહે છે કે હું તો છેકજ નાનો બાળક છું, એટલા માટે ઉપર મુજબના વિચાર મેં તને જણાવી દીધો છે.

૧૦૪૮-રસ્તે ચાલતાં ઢગલે ને પગલે પાંડુરંગ માવડીતુંજ ચિંતન કરવું જોઈએ. એવું કરવાથી દેવ પોતે પોતાનો તમામ આનંદ સાથે લઈને ચિંતન કરનારની આગળ આગળ ચાલતા બધ છે અને પોતાના નામના માધુર્યના ઘૂંટડા તેના ગળામાં રેડતા રહે છે; વળી પોતાના ભક્તના ઉપર દેવ અતિ મમતા-

સહિત પોતાના ગીતાંગરની છાયા કરે છે અને પોતાના માધુર્ય-નો રસ તેને ગળે ગરાગર બિનયોં કે નહિ, તે બહુવા માટે તેના મોઢા સામે જુઓ છે. તુકારામ કહે છે કે તમારે તમારી વાણી દ્વારા ગદ્યો વળત નારાયણનું નામ ગાયા કરવું અને તેમના નામનેજ તમારા જીવનનો મુખ્ય આધાર માની લેવો એમ કયાંથી તમને બૂળ, તરંગ વગેરેની કશી ખગરજ નહિ પડે.

૧૦૪૯-હે દેવ ! હું તો તારો દાસ ગની ચૂક્યો છું; એટલા માટે હવે તું મારાં અંસારનાં બંધનોને કાપી નાખ અને હું પાપના લંગર જેવો છું એમ સમજીને તું મને તારા ચરણની સમીપ આશ્રયસ્થાન આપ. હે દેવ ! પ્રપંચની બધી ચૂંચવણોને તું ઉઢેલી નાખીને મારો છુટકારો કરી દે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! જન્મમૃત્યુનો લય મારી પાસે આવે નહિ એવું કાંઈક કરી દે.

૧૦૫૦-હે દેવ ! મારા મનમાં શું છે તે તો તમે બહુ છોજ; ત્યારેપછી તમે તમારા મનમાં એવો વિચાર શા માટે કર્યો કે જેથી મને દર્શન આપતાં તમને વાર લાગે છે? હું તમારી સેવા કરતો રહું છું, છતાં તમે મને દર્શન આપતાં કેમ આવડું મોડું કરો છો? પહેલાં આપણે બેઠ એકરૂપે હતા, પછી તમે સેવ્ય-સેવકપણું બિભું કર્યું, પણ જો તમે તેજ ક્ષણે જરાક વધારે દીલ કરી હોત તો વધારે સારું થાત. તુકારામ કહે છે કે મેં તો મારા મનનો લાવ તમારા ચરણ આગળ ધરી દીધો છે; કારણકે મને તે એકલાજ સ્થળની લાગ મળી છે, માટે હવે તમે મને દર્શન આપવામાં મોડું કરો તે સારું ન કહેવાય.

૧૦૫૧-હે દેવ ! હું તમારા સુંદર સગુણ સ્વરૂપની લીલા-ઓનું વર્ણન કરતો રહીશ અને એ રીતે હું મારા અંતઃકરણને પવિત્ર બનાવી દઈશ. મારી શુદ્ધિ દૃઢી છે, તેમ કોઈ પણ પ્રકારના

પુરુષોનો પણ મેં ગ્રંથય કર્યો નથી; એટલા વાસ્તે હું તમારા ચરણને દૃઢ આલિંગન દઇને મારાં નેત્રને તૃપ્તિ થતાં સુધી તમારા મુખને મીટ માંડીને જોયા કરું છું. મારી પૂર્વે થઇ ગયેલા શિષ્ટ પુરુષોએ રચેલા ગ્રંથોને આધારે હું તમારી સ્તુતિનાં પદ ગાયા કરું છું અને આવીજ ભાવનાઓમાં નિમગ્ન રહીને હું મારું આત્મ જીવન વ્યતીત કરીશ. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! તમારા નામને હું મારા મનની અંદર ભરી રાખીશ.

૧૦૫૨-આવો ઉત્તમ જન્મ શું વ્યર્થ જવા દેવો ? નહિ, નહિ. તેટલા માટે કાંઈક એવું કામ કરવું જોઈએ કે જેથી કરીને દેવના માથા ઉપર ઠોઈ પણ રીતે આપણી સેવાનું કરજી ચઢતુંજ રહે. એમ કરવાનું પરિણામ એવું થાય કે, દેવને હમેશાં ઠોઈ પણ પ્રદારે આપણું સ્મરણ તાણું ને તાણું રહે. મારો પોતાનો ભાવ શુદ્ધ નહિ હોવાથી, મેં દેવના ઉપર મારો ગણેજ ભાર નાખી દીધો છે; એમ કરતાં પણ જો દેવને આજે મારી દયા નહિ આવે, તોપણ મારા ધીલ સો જન્મ પછી પણ આખરે કૃપાશુ દેવના અંતઃકરણમાં મારા પ્રતિ દયાભાવ લગત થયેજ થયે, એવો મને વિશ્વાસ છે. તુકારામ કહે છે કે સૌથી શ્રેષ્ઠ જે ભગવાનની ઉપાસના છે, તે મારા હાથમાં આવી ગઇ છે; તેથી કરીને હવે હું મારા ચિત્તને તેનાથી અળગું થવા દેવાનો નથી.

૧૦૫૩-ઠોઈ પણ દિવસ વ્યર્થ તો જતોજ નથી. જો આજે દેવની પ્રાપ્તિ ન થઇ અને તેને માટે કરેલા પરિશ્રમ વ્યર્થ ગયો હોય એવું આજે લાગે, તોપણ એટલું સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે તને એકલાને (દેવને) માથે જે કર્તવ્યની જવાબદારી હતી તે તેણે પૂર્ણ કરી નહિ, એવો આરોપ આપણે તેના ઉપર મૂકી શકીશું અર્થાત્ આપણને દર્શન ન આપવા બદલ આપણે દેવને

સચિત ગોતાના ગીતાંગરની છાયા કરે છે અને ગોતાના માધુર્ય-
નો રસ તેને ગળે જરાજર ઊતર્યો કે નહિ, તે જાણુવા માટે તેના
ગોઠા સામે જુઓ છે. તુકારામ કહે છે કે તમારે તમારી વાણી
દ્વારા જાધો વળત નારાયણનું નામ ગાયા કરવું અને તેમના
નામનેજ તમારા જીવનનો મુખ્ય આધાર માની લેવો. એમ કયાંથી
તમને જાણ, તરશ વગેરેની કશી જાગરજ નહિ પડે.

૧૦૪૯-હે દેવ ! હું તો તારો દાસ જની ચૂક્યો છું; એટલા
માટે હવે તું મારાં સંસારનાં જાંઘનોને કાપી નાખ અને હું
પાપના ભંડાર જેવો છું એમ સમજીને તું મને તારા ચરણની
સમીપ આશ્રયસ્થાન આપ. હે દેવ ! પ્રપંચની જાધી ગૂંચવણોને
તું ઉઢેલી નાખીને મારો છુટકારો કરી દે. તુકારામ કહે છે કે હે
દેવ ! જન્મમૃત્યુનો ભય મારી પાસે આવે નહિ એવું કાંઈક કરી દે.

૧૦૫૦-હે દેવ ! મારા મનમાં શું છે તે તો તમે જાણો છોજ;
ત્યારેપછી તમે તમારા મનમાં એવો વિચાર શા માટે કર્યો કે
જેથી મને દર્શન આપતાં તમને વાર લાગે છે? હું તમારી સેવા
કરતો રહું છું, છતાં તમે મને દર્શન આપતાં કેમ આવડું
મોડું કરો છો? પહેલાં આપણે બેઠ એકરૂપે હતા, પછી તમે
સેવ્ય-સેવકપણું ઊભું કર્યું, પણ જો તમે તેજ ક્ષણે જરાક વધારે
ઢીલ કરી હોત તો વધારે સાડું થાત. તુકારામ કહે છે કે મેં તો
મારા મનનો ભાવ તમારા ચરણ આગળ ધરી દીધો છે; કારણકે
મને તે એકલાજ સ્થળની ભાજ મળી છે, માટે હવે તમે મને
દર્શન આપવામાં મોડું કરો તે સાડું ન કહેવાય.

૧૦૫૧-હે દેવ ! હું તમારા સુંદર સગુણ સ્વરૂપની લીલા-
ઓનું વર્ણન કરતો રહીશ અને એ રીતે હું મારા અંતઃકરણને
પવિત્ર જગત્વી દર્શા. મારી ખુદ્દિ ટૂંકી છે, તેમ કોઈ પણ પ્રકારના

તરફ હું મારા મનને જવા દેનાર નથી. મારાથી થતા હોયની હું હરિની આગળ સમા માગી લઈશ. તુકારામ કહે છે કે મેં મારા જીવ દેવને અર્પણ કરી દીધો છે, તેથી હું તો એક તેની જ ખાંચ ઝાલીને એમી રહીશ.

૧૦૬૧-હું એક સરખી રીતે મીટ માંડીને હરિની વાટ એતો બેઠો છું પણ હજી તે આવતા નથી. તેમણે પોતાનું મન મારા પ્રતિ આપું નિહુર શા માટે કયું હશે ? હવે હું શું કરું ? તેના દર્શન વિના મારા જીવને જરાય ચેન પડતું નથી. અરે ! એવાં મારાં કયાં પાપ, મારી કયી કરણી તેના અને મારા મેળાપની વચમાં આડાં આવીને ઊભાં રહ્યાં છે ? હું તેને સારૂ જોતલા પોદાર કરું છું તેમાંનો કેઃછ તેને કાને જતો હોય એવું મને લાગતું નથી. હે ચક્રપાણિ ! તમે તમારા કયા લક્ષ્મણ કામ કરવામાં રૂંધાઈ ગયા છો, કે જેથી તમે મારી પાસે નથી આવી શકતા ? શ્રીહરિ તો અત્યંત દયાળુ છે એવું હું સાંભળતો આવ્યો છું; પણ મારા અંતઃકરણને તેમના અંતઃકરણનો હજી પરિચય થયો નથી. મારા દેવની પાસે મને ઘણા દિવસ સુધી ચાસે એટલું બધું ખાવાનું પડ્યું છે; પણ કોતુકવશ થઈને મને તેમાંથી કશું ખાવાનું આપીને તૃપ્ત કર્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! એક વાર તો તું મને દર્શન દે, એટલે મારું મન ટાકું પડે.

૧૦૬૨-આજ સુધીમાં મેં દેવને કોઈ દહાડો કંઠવા શબ્દ કહ્યા નથી, ત્યારે તેમણે શાથી મારા ઉપર માફ લગાડ્યું અને મારી સાથે રિસામણાં લઈ બેઠા ? મારું મન તેમના અંગે અંગની સાથે દંઢ આલિંગન દેવાને એવું ઉત્સુક બની ગયું છે કે, હવે મારાથી તેમનો વિયોગ સાંખી શકાતો નથી. હું તો ઘડીએ ને પળે તેમના નામનું રટણ કરતો રહું છું અને જેમ જેમ

૧૦૫૮-હે મથુરાના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ ! તારા ચરણમાં મારા દંડવત્ નમસ્કાર. હું તારી કૃપા વડે પોપાયેલો છું એમ જાણીને તું મારી ખજાર લેતા રહેજે. તારા નામની માળા ખનાવીને મેં મારા અતિ આત્મ જની ગયેલા હૃદયની અંદર ધારણ કરી છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! તું મારા અંતરનો ભાવ જાણે છે.

૧૦૫૯-હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું ત્યાં ત્યાં દેવ મારી આગમી અને પાછળ આલ્યાજ આવે છે. મારી પાસે પૂજામાં એક માફ ચિત્ત છે; તેને તો તે ક્યારનાય હરી લઈ ગયા છે. દેવના અનુભવ વિનાની મારી એક ક્ષણ પણ ખાલી જતી નથી. હે દેવ ! તમે તમારું રૂપ મને એક વાર ખતાવી દીધું, ત્યારથી મારી આંખોને તેને ફરી ફરીને જોવાની રહ લાગી છે. તારા નામ સિવાય બીજા શબ્દ જોલવાનીજ જાણે મેં જાધા લીધી છે અને મારા કાનને પણ તારી કથા સિવાય બીજું કાંઈજ સાંભળવું ગમતું નથી. વળી હું જે કાંઈ મારે મોઢેથી જોલું છું, તે પણ મને યાદ રહેતું નથી. મારી વાણી હરિના નામની એક સરખી ધૂન જ પતી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હરિવિષયક પ્રેમની અજાંઝ જવાલા મારા હૈયામાં રાત દહારો ધગધગ્યા કરે છે.

૧૦૬૦-મને હવે અન્ન પણ આજું લાવતું નથી. ભૂખ અને તરશ પણ નથી જણાતાં. મારા જીવને તો હવે એક ગોવિંદનો રસ લાગી ગયો છે. હું મારા અંતઃકરણને તૃપ્તિ થતાં સુધી તેનીજ સેવા કરતો રહીશ. મારા દેહનિર્વાણને માટે આવશ્યક કર્મ પણ જે થશે તો કરીશ અને નહિ થાય તો જાહે થયાં રહ્યાં અને મારો દેહધર્મ પણ જે અટકી પડશે તો તેનો પણ મને કશો અંતાય નથી. નરદેવ ધારણ કર્યાંની સાર્થકતા એમાંજ અર્થોત્તર ગોવિંદની સેવામાં જ રહેલી છે. બીજું કાંઈ પણ જાતનું

તરફ હું મારા મનને જવા દેનાર નથી. મારાથી થતા દોષની હું હરિની આગળ સમા ગાગી લઈશ. તુકારામ કહે છે કે મેં મારો જીવ દેવને અર્પણ કરી દીધો છે, તેથી હું તો એક તેનીજ ખાંચ ઝાલીને બેસી રહીશ.

૧૦૬૧-હું એક સરખી રીતે મીટ માંડીને હરિની વાટ બેતો બેઠો છું પણ હજી તે આવતા નથી. તેમજો પોતાનું મન મારા પ્રતિ આવું નિહુર શા માટે કર્યું હશે ? હવે હું શું કરું ? તેના દર્શન વિના મારા જીવને જરાય ચેન પડતું નથી. અરે ! એવાં મારાં કયાં પાપ, મારી કયી કરણી તેના અને મારા મેળાપની વચમાં આડાં આવીને બિલાં રહ્યાં છે ? હું તેને સારું નેટલા પોકાર કરું છું તેમાંનો કોઈ તેને કાને જતો હોય એવું મને લાગતું નથી. હે અકપાણિ ! તમે તમારા કયા ભક્તનું કામ કરવામાં રૂંધાઈ ગયા છો, કે નેથી તમે મારી પાસે નથી આવી શકતા ? શ્રીહરિ તો અત્યંત દયાળુ છે એવું હું સાંભળતો આવ્યો છું; પણ મારા અંતઃકરણને તેમના અંતઃકરણનો હજી પરિચય થયો નથી. મારા દેવની પાસે મને ઘણા દિવસ સુધી આવે એટલું અધુરું ખાવાનું પડ્યું છે; પણ કોતુહલ થઈને મને તેમાંથી કશું ખાવાનું આપીને તૃપ્ત કર્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! એક વાર તો તું મને દર્શન દે, એટલે મારું મન ટાકું પડે.

૧૦૬૨-આજ સુધીમાં મેં દેવને કોઈ દહારો કહવા શરૂ કર્યા નથી, ત્યારે તેમજો શાથી મારા ઉપર માહું લગાડ્યું અને મારો સાથે રિસામણાં લઈ બેઠા ? મારું મન તેમના અંગે અંગની સાથે દહ આલિંગન દેવાને એવું ઉત્કુહ બની ગયું છે કે, હવે મારાથી તેમનો વિયોગ સાંખી શકાતો નથી. હું તો ઘડીએ ને પણ તેમના નામનું રટણ કરતાં રહું છું અને જેમ જેમ

નામ જપતો જાઉં છું તેમ તેમ મારો પ્રેમ અધિક અધિક પ્રગળા જનતો જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જો મારી પાંડુરંગી માવડી ! તું મને હવે તારી કેડે બેસાડીને માંવન દે.

૧૦૬૩-હવે મારે જીજ્ઞાસુ દશાનો વિચાર કરવોજ નથી. હું તો એકલા પ્રહરઅનુજ એવન કરીશ. પ્રહરસ્વરૂપના અમૃતના ઘૂંટડા હું નિશ્ચયપૂર્વક મારા મોઢા વડે પીશજ. હે દેવ ! તમારું પોતાનું નિવાસસ્થળ ક્યાં છે તે હું હવે જાણી ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે આથી કરીને તમે મને દર્શન નહિ દો અને સંતાઈ જશો તો તમારો તે પ્રયાસ મિથ્યા જશે.

૧૦૬૪-હે દેવ ! તમે જ્યાં જ્યાં જશો ત્યાં ત્યાં તમે મને બલેલો જોશોજ. મેં મારી પ્રહરભાવનાની સહાયતા વડે મારા આવા રૂપનો વિસ્તાર કરી દીધો છે. તે રૂપ એવું પ્રહરોડ્યાપક છે કે દોઢ પણુ સ્થળ તેના વિનાનું ખાલી છેજ નહિ. મારું ચિત્ત તમારા ચરણની સાથે સજ્જડ ચોંટી ગયું છે, તેથી કરીને તે હરેક ઠેકાણે પોતાનું સ્વરૂપ સાચવી રાખે છે. તુકારામ કહે છે કે હું મારી પ્રહરભાવના વડે દેવને મારા પેટની અંદર સમાવી દઈનેજ આ વાત કહું છું.

૧૦૬૫-દેવ જે દિવસથી મારા હાથમાં આવી ગયા ત્યારથી હું તો તદ્દન ચિંતારહિત જની બેઠો છું. મારું મન હવે દોઢ પણુ વિષય પ્રતિ દોડી જતું નથી અને તેથી કરીને મારી તમામ ઈંદ્રિયો સંતુષ્ટ થઈ ગઈ છે. પૂર્વ જન્મોનાં કર્મોનો તમામ બોલો મેં મારા માથા ઉપરથી ઉતારીને ફેંકી દીધો છે અને તેના સંજોગથી હું કરી દિગ્ગજ-ચિંતા કે વિચાર પણ કરવાનો નથી. તુકારામ કહે છે કે હું કામવાસનાનો સર્વતોભાવે પરિત્યાગ કરીને મારા વિહોળાનું નામ જપું છું.

૧૦૬૬-વિષ્ણુના ભક્તો મુક્તિના તો ઓશિયાળા હોતાજ
 થી અને સંસારના તરફ જોવાની પણ તેમને વૃત્તિ હોતી નથી.
 તેમજો તો અષ્ટ પ્રહર વિષ્ણુનું દાસત્વ કરવાનુંજ મત આદરેલું
 છે, તેથી કરીને તેમના ચિત્તની અંદર ગોવિન્દ તો જાણે જડી
 વીધા હોય જોવા સ્થિર થઈને બેસી ગયા છે. આમ હોવાથી તેઓ
 ગોવિન્દના નામનું એવું અખંડ અને અવિરતપણે રટણ કરે છે
 કે, તેના આદિ, મધ્ય અને અંત જેવું કંઈ હોતુંજ નથી. તેઓ
 પોતાના તમામ જોગ નારાયણને સમર્પિત કરી દઈને તેમના
 મહિમાનાં મંજલ પદો ગાયા કરે છે. તેમનાં જાળ, ખુદ્દિ અને
 નીતિનો ઉપયોગ પદોપકારને અર્થજ થાય છે અને તેઓ પોતાના
 પેદમાં સદા નામામૃત રેડયા કરે છે. તેઓ દેવના જેટલાજ દયાળુ
 હોય છે અને આ માત્ર અને આ પારકું જોવો ભેદભાવ તેમના
 મનમાં હોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તેમનો જીવ જીવપણાને
 ત્યજીને દેવભાવને પામી ગયો હોય છે, તેઓ દેવજ બની ગયા
 હોય છે. આમ હોવાથી તેઓ ગમે ત્યાં રહેતા હોય, તોપણ તે
 સ્થાન વેકુંઠજ છે જોગ સમજી લેવું જોઈએ.

૧૦૬૭-હું વૈષ્ણવ-ભક્તોને ત્યાં રહી તેમનું એકું જમીશ,
 તેમના આંગણમાં આજોડીશ અને તેમના નહાયેલા પાણીમાં
 ધીરો થઈને રહીશ. હે દેવાધિદેવ ! મને આવા પ્રકારનો જન્મ
 આપજે, કારણકે મારા જીવને આજ પચાંદ છે. તેમના પગની
 રજ મારા અંગ ઉપર પડશે, તેને હું માથે ચકાવીશ; અને તેઓ
 જ્યાં જશે ત્યાં તેમની પાછળ પાછળ જઈશ. તુકારામ કહે છે કે
 સર્વ પ્રપંચ નિર્ધારક છે એમ ગ્રમજીને તેમના (વૈષ્ણવ-ભક્તો)
 પરજ મને શ્રદ્ધા છે.

૧૦૬૮-હે દેવ ! તમને આલિંગન દેવાને સારૂ મારા હાથ
 અતિ હાલુક થઈ રહ્યા છે; માટે તું હવે તારી હંસની આલને
 ગ. ૧૫

છોડી દઈને ઉતાવળે ડગલે મારી પાસે આહ્યો આવ; કારણકે
તને ભેટવાને માટે મન અત્યંત અધીરું જની ગયું છે. તુકારામ
કહે છે કે હે શ્રીરંગા ! વિદાગાદ ! તું મારી જનેતા છે.

૧૦૬૯-ઓ પાંદુરંગા મા ! જે જે કારણોને લીધે મને મજ-
વામાં તને વિલગ થતો હોય તે જ્યાં કારણોને તું હવે એક
જાનુઓ ફગાવી દે. મારી ડોકની સાથે તારી ડોક લગાડી દે અને
એવી રીતે મારી સાથે તારાં અંગેઅંગ અડકાડી દઈને મને મીઠું
મધ જેવું પ્રેમથી ભરેલું આલિંગન દે. તારા શરીર ઉપરનાં ઘરેણાં
અને તારું પીથું પીતાંજર એ જાધી જાંલજા તું તારી સાથે
લાવીશ મા. તારી પાસે તારા દેવપણાના લોકિક વ્યવહારથી
જાંલજા ઘણી છે. તે જાધીને એક વાર વેગળી ફેંકી દઈને મારી પાસે
આહ્યો આવજો. મને આલિંગન દેતી વખતે તારા હાથ-પગ
જરાય મારાથી અળગા રાખતો નહિ, પણ મારા હાથની સાથે
તારા હાથ, મારા પગની સાથે તારા પગ, એમ આપણા બેઠક
અંગેઅંગ એકબીજાની સાથે લપટાઈ જાય એવી રીતે તારે મને
દઢ આલિંગન દેવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મને એક
વાર આવી રીતે આલિંગન લીધા પછી તારે તારાં ઘરેણાં પહેર
હોય તો સુખેથી પહેરીને મારી પાસે બેસજો.

૧૦૭૦-હે દેવ ! તે તારી કૃપાનું દાન તો અનેક લક્ષો
લીધું છે એ વાત ખરી, પણ તે છતાં તું તેમની અને તારી વચ્ચે
પડેલા રાખીને વાત કરે છે તે મને પસંદ નથી. મારે તો તારા
ખરેખર અસલ સ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છા છે; એટલા માટે
મહેરબાની કરીને તારાં જોટાં જોટાં માયાવી સ્વરૂપો મને જાણ
વવાની જાડી ચેષ્ટા કરીશજ નહિ. જે કામ જૂળ સાચવીને સંભાળ
પૂર્વક કરવા જેવું હોય, તેનો પાયો નાખવાની તૈયારી અગાઉ

દરી રાખવી એ ઉત્તમ છે, તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારી પાસે તો નાના પ્રકારના વેશ છે, પણ તે પૈકી ગારે તો તારા અગ્રણ્ય સ્વરૂપનાંજ દર્શન કરવાં છે.

૧૦૭૧-કોઈ કોઈ વાકતોને તેં નકામાં રમકડાં બતાવીને ઉતરી મૂક્યા છે. મારે તો તારા પ્રતિ તદ્દન શુદ્ધ બાવ છે એમ બાળીને, હે દેવ ! મને તું એવી રીતે પટાવી મૂકે તે નહિ ચાલે. ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ અને એવી બીજી મારી અને તારી વચમાં આટલે બાવનારી બહાઓ, મારા મનને હોભાવવાને માટે મારી આગળ તમના મોહક સ્વરૂપમાં બિમ્બી રહે છે, પણ જેમ મૃગજળનો બૂકો આભાસ હરણને લલચાવીને દોડતાં દોડતાં તેનું હૃદય કાઢી બાવ ત્યાંમુખી તેને કાઢત દોડાવી મારે છે, તેવી એ ઋદ્ધિસિદ્ધિઓ છે. રૂપિયાનું પ્રતિબિંબ આરસીમાં દેખાય તો તેને જોઈને તેને પકડી લેવાની ઇચ્છાથી નાનું અજ્ઞાન બાળક ધમપછાડ કરે છે; તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે તારા ચરણને વાસ્તે હું પણ વ્યાકુળ થઈને ટમટમી રહ્યો છું, તે તું બાળી રાખજે.

૧૦૭૨-માના હૃદયમાં પાતાનાં બાળકને વાસ્તે અત્યંત મમતા હોય છે. તે તેમને બૂકી શકતીજ નથી. બાળક પણ તેની માને ગળે વળગી પડે છે અને તેને કેટલીયે વાર બ્રહ્મ-એક દેવાવે છે, પણ મા તેથી કંટાળી જતી નથી. બાળક માના સ્નનને મોઢામાં લેવા સારૂ તેની પાછળ પાછળ દોડે છે. માને ધાવવા સિવાય બીજે કોઈ પણ બાવ બાળકના મનમાં હોતો નથી. મારા બાઈનો પાસે કેટલું સ્વાસ્થ્ય છે તે જાણવા સારૂ તેની આગળ પાતાના બામનું સ્વાસ્થ્ય મૂકી દે છે અને પછી તેને કહે છે કે એવું તારું સ્વાસ્થ્ય મારા દરવાં કેટલું બધું વધારે છે ? મારું તો તારા દરવાં કે હું છે. તું વધારે લઈ બેઠો છે, એમ કહીને તેની સાથે

કનિયો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ ! આવાં બાળ-
કના જેવો જેમનો સરળ સ્વભાવ છે એવા તારા ભક્તોનાં મનનું
સમાધાન કરતાં તને આવડે છે.

૧૦૭૩-આજ દિન સુધીમાં તારો કોઈ પણ ભક્ત દીનકીન
અને દુઃખી થઈ ગયો હોય એવો એક પણ દાખલો મારા જણ-
વામાં આવ્યો નથી; એમ સમજીને, હે દેવ ! હું તો તારો છેડો
સાહીને ઊભો છું; એટલા માટે હે પંઢરપુરવાસી ! હે ઇંડના
ઉપર ઊભા રહેનાર દેવ ! તું હવે મારી પાસે અતિ ત્વરાથી દોડી
આવ. હે કૃપાવંત ! હું મારા હાથ ઊંચા કરી કરીને તને સાદ
કરું છું. તું દોડી આવ અને મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરીને જો.
તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારે આટલી બધી આંખો અને
આટલા બધા કાન છે, છતાં તું મારી પ્રાર્થના કેમ કાને સાંભળી-
ને મારી પાસે આવ્યો આવતો નથી ? એકલા મારે માટે તું
આવું અવળું આચરણ શા સારૂ કરે છે ?

૧૦૭૪-હે દેવ ! તું મારા ઉપર કંટાળો આણે તે તારા
જેવાને માટે સારું ન કહેવાય. તારે જો આવું જ કરવું હોય તો
તો તારું રૂપ નીરખવાની તૃપ્તિ તે મારા મનમાં પહેલેથી
ઉત્પન્ન કરીજ શા માટે ? તારા રૂપની લઘુતા અમારા જીવને
અહણ કરવા યોગ્ય છે, તે પણ તું સારી રીતે જાણે છે તો ખરો.
તારા પોતાના અધ્યાસને લીધે મારે જગૃતપણાનો મિથ્યા શ્રમ
વેઠવો પડે છે અને છતાં જ્યારે તારે મને દર્શન દેવું જ નહોતું
તો તું સાકાર થયોજ શું કરવા ? શું અમને દુઃખ દેવાને માટે
તેં આકાર ધારણ કર્યો ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આવ
સુધી તો હું તારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ઠગાતો આવ્યો છું; પ
હવેથી હું તારી લગાવે પરવા કરનાર નથી.

૧૦૭૫-હે દેવ ! મારું ચાહે તો હું તારા વચ્ચેનો છેડો પકડી-
ને મારે માથે ઝોલી રાખું, પણ લોકોમાં એ સારું નહિ કહેવાય,
એમ બધીને નથી કરતો. હે નારાયણ ! ઉપર કહેલા કામમાં તુ
ત્યાંમુખી કાંઈક વિચાર થતો હોય ત્યાંમુખીમાં તું કાંઈક વિચાર
કરી લે તો ઘણું સારું થાય. મને તારા ચરણનો વિયોગ હોય
ત્યાં મુખીમાં હું તને કાંઈક વિચાર કરી જોવાની રાખના કરું
હું. પરંતુ તું એટલું સારી પઠે સમજી રાખજે કે, જો એક વાત
મેં તારા પગને દબાવવાનું કહ્યું હોય, તો પછી હું કાટિ જાગું
તને જરા પણ ચસકવા દેનાર નથી. એ કામ જો કરવા માગું તો
તરત જ કરી શકું એવો હું છું, પણ તેમ કરવા જતાં તું બચું
રિસાઈ એવે તો વળી તારા મનમાં મારે સમાધાન કરી દેવું
પડે તો તે પણ હું કરીશ. એક વાર મને તારા ચરણની પ્રાપ્તિ
કરું એટલે હું તો એમજ માનીશ કે મારાં તમામ કાર્યની પ્રાપ્તિ
કરું જાઉં. એમ સમજીનેજ હું તારા ચરણની પ્રાપ્તિ કરું
લેવાને સારું પ્રાણપણે પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. તારા ચરણને
હે દેવ ! તું સાકારરૂપ ધારણ કરી એકાંતે છેડે મૂકી દે
જો જવાની ઇચ્છા મનમાં રાખતો હોઈશ, તો તારા ચરણને
તારો બધોજ પ્રયત્ન વ્યર્થ જવાનો છે; કારણકે તું તારા ચરણને
ની સાથે એવી સજ્જત થઈ એકાંતે રાખી દેશ તો તારા
બધોજ ખટપટ નકામી સાબિત થઈ જશે.

૧૦૭૬-હે દેવ ! તને મારું કાર્ય જોઈને તારા ચરણની પ્રાપ્તિ
તું મારી સાથે રિસાઈ જાઉં તો મારું કાર્ય થઈ જાય તો તું બચ
સંબંધ મૂળથીજ એવો સ્વપ્ન જોઈશ, મારું કાર્ય થઈ જાય તો
પાંદુરુંજ ! તું મને દેવજી કહીને મારું કાર્ય થઈ જાય તો
છે. તારી આમજ માગું કરું તો તારા ચરણની પ્રાપ્તિ
તારા તમામ કાર્યની પ્રાપ્તિ થઈ જાય.

[illegible]

૧૦૭૭-દેવના મહિમાની સુખદાયક કથા બીજા લોકોને સંભળાવતાં, મને તે અત્યંત મધુર લાગે છે, એવા મારા પોતાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. એ અનુભવને લીધે મારું અંતઃકરણ સદા સુખસંતોષમાં મગ્ન રહે છે-તે સદાય સુખસંતોષમાં મગ્ન રહે છે. એ અનુભવ એવા અપૂર્વ છે કે મોડથી તો તેનું વર્ણન પણ થઈ શકે નહિ. હવે હું અને મારા દેવ એ બેની વચ્ચે કશો અંતરાય રહ્યો નથી, તેથી કદીને બીજી-ત્રીજી જાગૃતની ચિંતામાં પડવાનું મારે કાંઈજ કારણ નથી. તુકારામ કહે છે કે એ સુખને હું મારા હૈયાં સરખું ચાંપીને તેનું જતન કરતો રહું છું.

૧૦૭૮-હે દેવ! મારી સાથે વાદવિવાદ કરવામાં તો તું મારી આગળ ફાવી શકનાર નથી; પરંતુ તે છતાં પણ આપણા બેકના વાદવિવાદમાં એક પ્રકારની મજા રહેલી છે, એમ બાણીને હું તારી સાથે વાદવિવાદમાં બિતરું છું. તારી પાસે આવડું બધું મોટપણ છે તે આવ્યુંજ ક્યાંથી? શું ચરણના કરતાં માથું ખાસ વધારે ઉપયોગી નીવડે છે એમ? નાના પ્રકારનાં પાર વિનાનાં કંઈ સહન કરીને હું તારી સેવા કરવાનો બોલો વહન કરતો આવ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તારી અને મારી વચ્ચે સ્વભાવ-

જાત લોક તો છેજ નહિ, તે તું લક્ષમાં રાખજે અને મારી સાથે વાદવિવાદ કરવાનું તું બૂઝીજ નહીં.

૧૦૭૬-હો દેવ ! તારામાં કશુંજ આમર્યા નથી એટલા માટે તો તું બધાં દામ અમારી પાસે કરાવી લે છે. આ વાત ખરી છે કે ખોટી, તે તું તારા પોતાનાજ અનુભવ ઉપરથી જોઈને ખાતરી કરી લે. એમાં માટે દોષ લેવું કાંઈ છેજ નહિ. તું અમારી આગળથી સંતાતો કહે છે અને અમે તારો મહિમા જગતમાં ફેલાવવાનો નિશ્ચય કરી બેઠા છીએ. તુકારામ કહે છે કે તારે સાફ તો અમે આખા સંસારના ઉપરજ પાછી ફેરવી બેઠા છીએ.

૧૦૮૦-પાપ અને પુણ્ય એ બે પૈકી એક પણ તારી આગળ દોષકર્મનું નથી. એવાં પાપપુણ્ય તો કેટલાંય આવ્યાં અને કેટલાંય આપ્યાં ગયાં; પણ તારા સ્વરૂપને એ બેમાંથી કોઈ પણ લેશ માત્ર સ્પર્શ કરી શકતું નથી, એમ જાણીને મેં એ સિદ્ધાન્તને મારા મનની સાથે જડી રાખ્યો છે. હો દેવ ! તું જાતિહીન અને ક્રિયા-રહિત છે; વળી તું વિકારશૂન્ય છે એ વાત મારા મનમાં દૃઢ રીતે વસી ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે હું વિહૂલ ! તું જે ઉપર કહ્યોતેવો છે, તેની આગળ કશું કહેવા જેવું છેજ નહિ; કારણકે તું નિઃશબ્દ છે.

૧૦૮૧-દેવને મહેણાં મારવામાં લાગ છે; કારણકે તેમ કરવાથી થોડું અને અથોડું કોણ તેની પરીક્ષા થઈ જાય છે; એટલા વાસ્તે દેવની સાથે વાદવિવાદ કરવાની બાબતમાં જરાય ગાળો પડવા દેવો નહિ, પણ વાલુને આલુજ રાખવો; કેમકે ખરી જાણીને વળતે એજ આપણી કુલ ધાપણ નીવડશે. સારસ પક્ષીનું જોડું રાત્રે એકબીજાની વિજીટું પડે છે ત્યારે નર અને માદા બેઉ એક બીજાને સામસામે દિનાઈથી ચિચિયારીએ પાડીને સાદ દર્શાવ કરે છે. તેમ હે મારા દેવ ! હું પણ તારા ઉપર

લાગલાગટ અખંડ મહેણાંની ઝડી વરસાવ્યાજ કરીશ. તુકારામ કહે છે કે આ કામમાં આજસ કયાંથી બધું કામ કંથળી નય છે.

૧૦૮૨-હે દેવ ! તું અમારી પાસેથી છટકી જવા માગતો હોઈશ, પણ અમે તને લગારે ખસવા દેનાર નથી; કારણકે અમે લડવા-ઝગડવામાં આજસ કરીએ અથવા પાછા હઠીએ એવા પોઆ નથી, પણ પૂરેપૂરા બળવાન છીએ. હે દેવ ! તારી સાથે વાદવિવાદ કરવાનો મર્મ અમને સંતજનોએ શીખવી દીધો છે. તું જે રસ્તે થઈને નાસી જવા માગે છે તે રસ્તાની પણ મને ખબર છે અને તેથી કરીને તેના ઉપર મારી ચોક્કસ નજર છે. હું કુલાંડીઓનો શિરોમણિ છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારી સાથે આ પ્રમાણે ખૂળ લડી-ઝગડીને હું તારી ખરેખરી એવા કરીશ.

૧૦૮૩-હે કેશવ ! હે મારાં મા ને બાપ ! મારા જીવને તારો એક ક્ષણને માટે પણ વિસારો થાય નહિ એટલું તું જરૂર કરશે. આ માફ શરીર આ ક્ષણેજ પડી નાઓ અથવા હયાત રહો, તેની મને જરાય બળબળ નથી. દેહની સાથે સંજંધ રાખનારી છાંદ્રો પોતપોતાના ગુણો વડે કરીને અતિ નહારી છે, તેથી કરીને તેમનું પ્રતિપાલન કરવાથી દોષને કશે લાભ થવાનો સંભવ નથી. એજ પ્રમાણે દેહનાં સગાંસંજંધીઓ-જેવાં કે સ્ત્રી, સંતાન, મિત્રો એ બધાંજ કેવળ ચોર જેવાં છે; તે માટે હું હવેથી તેમાંના દોષની પણ સંગતિ કરનાર નથી. આ દેહ પંચભૂતો વડે ઘડાયો છે અને જ્યારે તેનો અંતકાળ આવી પહોંચશે ત્યારે પાછો એ પાંચ ભૂતો માં લય પામી જવાનો છે. તુકારામ કહે છે કે હે હે પાંદુરંગ તારા ત્રિવાય મને આ સંસારમાં બીજો દોષ પ્રિય નથી અને દોષને હું મારો સગોસંજંધી ગણતો નથી.

૧૦૮૪-આવો (ઉપરના અભંગમાં વર્ણવેલો) ભાવ

મારા અંતઃકરણમાં ખરેખર પેદા થયોજ હોય તો, હે દેવ ! તું
મારા ઉપર કૃપા કર. હું મારે મોઢેથી બોલું છું તેવી તાલાવેલી
જે મારા ચિત્તની અંદર પ્રકટ થઈજ હોય અને જેવો મારો
બહારનો ભાવ છે તેવી જે મારા અંતઃકરણની અવસ્થા ખરેખર
હોયજ, તો હે દેવ ! તું મારા ઉપર કૃપા કર. હું ખરેખર યથાર્થરૂપે
તારો દાસજ છું એવી જે તારી ખાત્રી થઈ ગઈ હોય, તો તારા
ચરણ સમીપ મને આશ્રયસ્થાન દે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ !
જે હું ખરેખર તારો નિકટનો સેવક હોઉં તો તું મને તારું
પ્રેમરૂપી ભાથું ખાવા દેજે.

૧૦૮૫-હે દેવ ! તમે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે
કાળની હકીકત જાણો છો, તેથી કરીને મારાં તમામ સંચિત
કર્મોનું આગળ-પાછળનું સ્વરૂપ તમે સ્પષ્ટ રીતે જાણ ચકો છો;
એટલા માટે હે દેવ ! મારે તમારા ચરણ આગળ કંઈ વસ્તુને
સારૂ પ્રાર્થના કરવાની આવશ્યકતા હોય ? તમને યોગ્ય લાગે
તેવો તમે મારી બાબતમાં નિર્ણય કરી લેજો; વળી હું કદાચ
તમને કાંઈ કહું તો પણ તમારી ઇચ્છાની વિરુદ્ધ મારું શું ચાલ
વાનું છે ? એટલા માટે તમારી આગળ બોલ્યાચાલ્યા વિના કંઈ
કાંઈ નેહીને બોલાજ થઈ રહેવું, એ ઉત્તમ નીતિ છે. તુકારા-
મ કહે છે કે હે મારા દાતાર ! મારા બોલ તું કાને ધરતો નથી
તેથી તે નિષ્પ્રયોજન જેવા લાગે છે; કારણકે આખરે તો તું
તારું જ કાથું કરવાનો છે, તો પછી હું તને કાંઈ કહુંજ શા માટે ?

૧૦૮૬-હું બાદા સુખથી ઉત્પન્ન થતા કોઈ પણ પ્રકારના
અવશ્યને સ્વીકારતોજ નથી; કારણકે તેની પાછળ ચાલ્યા આવ-
નારા હુઃખોનો પણ મારે સ્વીકાર કરવો નથી. આ બાબતની, હે
દેવ ! તમને શું પ્રથમથી ખબર હતીજ નહિ એવું તમે કહેવો

માગો છો ? આ માટે તમની નોકરને તમે તમારી આંખો ગંધ કરી
 દો છો અને સત્રિ વ્યર્થ સુમાવો છો ? તમેજ અમોને ઇશ્વર-
 પૂર્વક ગરબગર અવગે રસ્તે વાળી દીધા અને વિઠ્ઠલપદ્મી કાંઈ
 અમારા પગમાં લોંઘાયા ને પણ તમારુંજ કારસ્તાન છે. અમારી
 યુદ્ધિમાં વિઠ્ઠલપતો દોષ પેદા કરનારા તમેજ છો. તુકારામ કહે
 છે કે ચતુર લોકો તો કોઈના કહેણ ઉપર ભરોસો રાખેજ કેમ ?

૧૦૮૭-હે દેવ ! હું તો કોઈના અવશુણને જોઈ શકતોજ
 નથી. વળી આ પાપી છે અને આ પવિત્ર છે, આ ગાંડો છે અને
 આ ચતુર છે, એવો લેલ પણ હું મારી આંખે જોઈ શકતો નથી.
 હે દેવ ! આવું થઈ જવાનું કારણ એ છે કે અર્વારૂપે તમેજ પ્રકાશો
 છો એવી ભાવના મારા અંતઃકરણની અંદર જામી ગયેલી
 હોવાથી, સર્વને વંદન કર્યાથી તમારીજ સેવા થાય છે એવું હું
 માનતો થયો છું. મને એટલી ભક્તિનીજ ભૂખ છે. ભક્તિને
 બાદ કરીને બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પ્રતિ મારું લક્ષ્ય જતુંજ નથી.
 આ નાનું અને પેલું મોટું, આ જડ અને આ પ.પાણ અથવા
 ધાતુ, એવું તેવું હું કાંઈજ જાણતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે
 દેવ ! તારે ખાતર તો હું હલાહલ ઝેરને પણ અમૃત સમાન
 ગણીને પી જાઉં છું.

૧૦૮૮-હે દેવ ! મારે તારું જ્ઞાન જોઈતું નથી. મને તો
 તારા નામનો જપ કરવામાં જ પાર વિનાનો સ્વાદ મળી રહે
 છે. તું એમ સમજી લેજે કે હું તારો નાનકડો ગાંડોઘેલો ધાવણો
 બાળક છું અને મારાથી થઈ શકે તેવા કાલા-જાબડા-તોતડા
 ભવારા તારી આગળ કરતો રહું છું. આ મારી વિઠાબાઈ
 માવડી ! મેં મારો તમામ ભાર તારા ઉપરજ નાખી દીધેલો
 છે. મારાથી તો ભક્તિ એટલે શું અને વૈરાગ્ય એટલે શું, એમાંનું

કશુંજ સમજાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તો તાજશરમને નેવે મૂકીને નૃત્ય કરું છું. એટલી એક બાળતને બાદ કરીને બીજી બાળતને મારે મારા રાતમાં જગ્યા જ નથી.

૧૦૮૯-હે સંતો! મારામાં કયા પ્રકારનું જ્ઞાન છે તે તમે લેઈ શકો છો ને? કારણકે મેં તો મારા મનનો બધોજ ભાવ તમારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. હે વૈષ્ણવ ભક્ત-જનો! આ સંસારમાં મારી શોભા વધે એવી શું મને ઇચ્છા છે? નહિજ. તમે તો કૃપા કરીને એટલું કરતા જાઓ કે જેથી પાંદુ-રંજ મારો અંગીકાર કરે. મારું તો એકજ મુખ્ય કાર્ય છે. હું મારી બોળકી-તોતલી વાળી દારા સદાકાળ ‘હરિ’ ‘હરિ’ એવો ઉચ્ચાર કરતો રહું છું. હું ગરીબ-રાંક એ સિવાય બીજી કોઈ પણ બાળતમાં કોઈ સમજી શકતોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે હે સંતો! તમે સૌ વિદેશના દાસ છો એમ જાણીને તમારા ઉચ્છિદ્ર પ્રસાદની હું આશા રાખી બેઠો છું.

૧૦૯૦-નારાયણ સૌ જીવોના જીવન છે. તે અમૃતના સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સમાન છે અને અખિલ બ્રહ્માંડના ભૂપણ છે. એમની સંગતિ સુખદાયક છે. વળી તે કાળના પણ કાળ છે. પોતાના ભક્તોના નિરુપાધિક આશ્રયસ્થાન છે. આવા ભગવાન નારાયણ મધુરમાં મધુર, આનંદના ઉદ્દેશસ્થાન અને પ્રેમના આકર છે. એ દેવ જીવોના જીવ, આનંદના આનંદ, પ્રેમના પ્રેમ, નિઘાની નિઘા અને નામના નામ છે. ઉપર કહેલાં તમામ રૂપ સહિત દેવ પંદરીનાથરૂપે પ્રકટ થયા છે. તુકારામ કહે છે કે એ દેવ સર્વના મારના પણ માર છે અને તેમણે મારો અંગીકાર કર્યો છે.

૧૦૯૧-હે જગતના લોકો! હું સર્વ પ્રકારે દીનહીન નથી, કુળ અને જાતિમાં અધમ નથી, કોઈ વાતે દુર્ગંજ નથી; તેનું

બહુવવા આવવાનો હતો ?

૧૦૬૩-જો તમારે તમારું પોતાનું હિત સાધવું જ હોય અને એવો તમારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હોય તો તમારે તમારા કંબનો પરિત્યાગ કરીને શુદ્ધ ચિત્ત વડે દેવની સેવા કરવી; એકાંતમાં બેસીને અતિ પ્રેમપૂર્વક વિઠોળાના નામનું કીર્તન કરવું. તેમ કરવાથી જે જે લાભની પ્રાપ્તિ અતિ કઠણ કહેવાય છે તે ગદ્યા લાભ તમારું ઘર પૂછતા આવશે. તમારા અંતઃકરણમાં ફક્ત દેવના મિવાય બીજા કશાને સ્થાન જ આપવું નહિ. વાસના માત્રને વીણી વીણીને નિર્મૂળ કરી નાખવી. તુકારામ કહે છે કે શ્રીવિઠોળાનું ચિંતન એ એક આખરનો રામળાણના જેવો ઉપાય છે, એમ બહુને તે નામને વીસારીને તમારે તમારી વાણીનો વ્યર્થ ઉપયોગ કરવો જ નહિ.

૧૦૬૪-જેને હરિ પ્રિય છે તે બલે પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય; તોપણ તે મારી નજરે વિઠોળા સમાન જ છે. એવાને હું પરમ પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું. જેમનાં અંતઃકરણ નિર્મળ છે અને જેમનાં અંતર અને ગાઢ બેઉ ઠોમળ છે, એવા સાધુસંતોની સંગતિમાં મારો બધો સમય વ્યતીત થાય છે અને તેવા સમયની એક ધડી પણ હું અતિ કલ્યાણહાતા માનું છું. તુકારામ કહે છે કે એવી એક ક્ષણના ઉપર તો હું મારા દેહ અને પ્રાણ બેઉને ઓવારી દેવા તૈયાર છું.

૧૦૬૫-જેને હરિકથા પ્રતિ રુચિ નથી તે અધમ નર છે, એ વાત સમજતાં લોઠાને વાર લાગે છે. મનુષ્યદેહની અંદર પ્રવેશ કરીને તે એક રીતે બંદીવાન તો બની ગયો જ છે, પણ મૃત્યુ પછી તો તેને ઘોર નરકમાં જવું પડશે. આવો પથશ તેની માને પેટે પાક્યો જ શા મારે અને તેની માએ તેને જલ્લ્યો જ શા

આફે તે ગરબમાંજ કેમ ન કરી, પરવા ને અથવા આપે કેમ ન
 ગમે? આવા પ્રશ્નને જવાબ નહીં આપવા કરવાના અને
 મરવાના; પણ તેમ જવા ને મરવે એક ને પુર પુર કરમ નથી
 આવતી કે અરે! આપણે આ શું કરીએ છીએ? એવા ધર્મકોટી-
 એને હાજર ફેલી અને ગરમ ફેલી. આવા નામજોયું ફીકરને
 જન્મ આવવાને બદલે તેની મંજૂરી નથી પણ તેને તેને ગમે તે
 હઈને મારી નાખે. હિત નો મનુષ્ય થઈ જતા એવા દેવવિમુખ
 અને મર્મવિમુખ દોષોની અવગણના કરવાની શક્તી પડે છે. એક
 દોષોનો બાર પૂરવી એક પાપવાર પણ બદલ કરી શકતી નથી.
 અહ્યા બાઈ! તને શ્રીગમનુ રમણ કરવામાં કોઈ અસ્થ કરવો
 પડે છે? તારા પોતાના હિતને વિચાર તને કેમ નથી આવતો?
 તુકારામ કહે છે કે જો તું દેવશ્રી અને ધર્મશ્રી વિમુખ રહીશ તો
 તારે જન્મોજન્મ નરકવાસ કરવો પડશે.

૧૦૯૬-અસુક માણસ હરિને શરણે ગયે. અને તે છતાં તેમણે
 તેની પરવા ન કરી એવો એક પણ દાખલો આજ મુઠ્ઠી ટોંચે
 કાને સાંભળ્યો નથી. ત્યારે હવે મારી પોતાની બાબતમાં દેવે
 પોતાનું પતિતપાવનપણાનું બિરુદ શા માટે છે? હીધું હશે? ને
 અનાદિ છે તેજ તેમણે આજે પણ પકડી રાખ્યું છે એમ હું માનું.
 છું. ત્યારે મારા કરમમાં શું પૂર્વનાં પાપ મહાઈ ગયાં છે તેથી
 અથવા ટોઈ બળવાન અને હુષ્ટ પ્રાર્થકનો યોગ મારા વિરુદ્ધ
 કાર્ય કરી રહ્યો છે તેથી લગવાન મારા એકલાના તરફ જોઈ
 મરડીને બેસી રહ્યા છે! તુકારામ કહે છે કે મારો ઉદ્ધાર કરવાને
 માટે શ્યામળા ગોવિન્દે અતુલ્ય રૂપ ધારણ કરી રાખ્યું છે.

૧૦૯૭-પોતાની મરણ મુજબ હરિએ નાના પ્રકારનાં સ્વરૂપ
 ધારણ કર્યાં છે; અને જેટલાં રૂપ તેટલાં અનંત તેનાં નામ પણ

લોકોમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. જેવી જેની સમજ તે પ્રમાણે તેણે પોતા-
પોતાને મુલક લાગે તેવો ગાગર થાપી લીધો છે. હરિ તો બુદ્ધિથી
સમજાય એવા નથી, તેથી તો એવું કહેવાય છે કે તે આકાશના
સાક્ષી છે. એક સ્ત્રીનું બાળક પોતાને હાથે ખાઈ શકે એવું સમજાવું
થયું છે. તે જ્યારે ખાવા મંડે છે તે વખતે તેજ સ્ત્રીનું ખીણું બાળક
તેને કહે છે કે, મા ! મને દોળિયા દે. પેલી સ્ત્રી બેઠે બાળકની
સાથે તેમની યોગ્યતા અનુસાર વર્તન કરે છે. તુકારામ કહે છે
કે પાંદુરંગનું જે સ્વરૂપ ઇંટના ઉપર બિલેલ છે તેજ અમારા
ધ્યાનનો વિષય છે અને તેમની રૂપાળી રઢિયાળી મૂર્તિ નિરંતર
મ.સા એવામાં આવે છે.

૧૦૬૮-હે દેવ ! તારા નામ ઉપર મારો આટલો બધો ભાવ
છે, તેથી કરીને હું અતિ બાગ્યવાન છું એમ હું માનું છું. ખરે-
ખરે હું હવે કૃતાર્થ થઈ ગયો છું એ વાતની મારા મનમાં
શંકાજ રહી નથી. હું ધન્ય થઈ ગયો છું અને કાળના જલ-
બામાંથી પણ હું બચી ગયો છું. હવે હું તેનામાં કરી નિપડાઈ
જનાર નથી. હું તો હવે સંતમંડળીમાં તેમની પંક્તિમાં બેસીને
નિત્ય પ્રદારસનું જોજન કરીશ. તુકારામ કહે છે કે મારું પેટ
એવું છે કે પ્રદારસનું જોજન કરતાં ધરાતુંજ નથી, તેથી કરીને
મારું પેટ ભરું છું; ભરું છુંને ખાલી થઈ જાય છે. એમ હોવાથી
એવું મેં પ્રથમ જાણપૂર્વક સંવન કયું હતું તેનું ને તેનુંજ હું કરી
કરીને સંવન કયું કરું છું.

૧૦૬૯-પરમએષ્ટ શ્રીહરિની સાથે જેજાપ થવાથી તેમના
ઉપરનો પ્રેમ કરી નહીં થઈ શકતો નથી; તેમ તેમના ચિંતનરૂપી
તેમની સેવા કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડી જતી નથી. એ
હરિના આનંદથી એક વાર પોતાના હૃદયને પરિપૂર્ણ કરી લીધું,

એટલે તે આનંદ આપ્યા જન્મારામાં કહી ખટતોજ નથી; એટલા માટે હું જ્યારે દેવની આગળ બીજા જન્મની યાચના કરીશ, ત્યારે ફરીથી મને આવે. ને આવેજ જન્મ મળે એવું હું માગી લઈશ. જે માણસ પાલખીના ઉપર સવારી કરે છે તેને એક ગાઉ જવું છે કે દસ વીસ ગાઉ, તેની ફિકર કરવાની ગરજ રહેતી નથી; તેવી રીતે મને પણ હવે ગર્ભવાસજનિત દુઃખ લાગુ પડનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે વિઠાળાઈ મારી જતેતા છે. મારી ભૂખ અને તરશની તેને ફિકર છે; તેને કશું કહેવું પડેજ નહિ.

૧૧૦૦-શ્રીહરિના ચરણ સિવાય તમે કે કમાં બીજું કોઈ સુખદાયક સ્થાન છેજ નહિ, એમ સમજીને મારું મન ત્યાં આગળજ સ્થિર થઈ ગયું છે. શ્રીહરિના કોમળ ચરણને મેં મારા જીવના ઉપર ધારણ કરી રાખ્યા છે અને તેનના નામને એકાવળ હાર મેં મારા કંઠમાં પઢીરી લીધે છે. તેમના પેગ વડે હું ત્રિવિધ તાપથી સુક્તિ પામીને શાંત થઈ ગયે છું. હવે મારી ઉપર કહી તેવી સ્થિતિ થઈ જવાથી મારા જિજ્ઞાસુ મનની આગળ આગળ ભટક્યા કરવાની એટલા અટકી પડી કે તુકારામ કહે છે કે શ્રીયાંદુરંગે મારા મનની તમામ કામનાઓ પૂર્ણ કરી દીધેલી હોવાથી, મને તો બાકીજ જાતનાં ગુણ અને ગુણિયાં નહીં તમામ મળી ચૂક્યા છે.

૧૧૦૧-લાલકવાયાં છોકરાં જેમ પેલાના નામના પની જાણ ને રીતે કીટા કરે છે, તેવી રીતે હું દૃપાવત દેવને આગળ કીટા કરું અને તને મારા મનની પાતો કહું. હવે તારા આગળ આંદુરંગ ! તું તારો પ્રેમનો પાતો જુળ ઉમળકાળ વડે મને પાટને તુમ કરી દે. જેમ બીજે બાંધતું વાછરું પેલાની માની પાટને જવાને માટે જુળ અડધીકું ચઢને બસાત પાડે છે, અને

તેની મા પણ પોતાના ળગ્યા ઉપરના પ્રેમને વશ થઈને જરાકતી
જરાકતી તેની પાસે દોડી આવીને તેને આટવા મંડી જાય છે, તેમ
હે દેવ! મને પણ તારા વિયોગને લીધે પેલા વાછરડાના જેવો
દુઃખી થવા દઈશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું તારાથી જુદો છું
એવું જ્ઞાન મને થવા દઈશજ નહિ.

૧૧૦૨-જેને શ્રીહરિના માધુર્યનો ખરેખરો રસ લાગી ગયો
છે, તેના હૃદયને ખીલત દોષ પણ પદાર્થનો સ્વાદ જરાય ગમતો
નથી. એવા ભક્તને મનથી આપું ત્રિભુવન એક હરિથીજ ભર-
પૂર થઈ રહેલું દેખાય છે. ત્યાં જ્યાં તેનું મન દોડી જાય છે ત્યાં
ત્યાં જાયજ તે પોતાના સ્વરૂપના પ્રેમની અમૃતધારાનું પાન કરે
છે. તે પુરુષ સદાકાળ સંપૂર્ણ અને સિદ્ધ અવસ્થામાંજ રહે છે;
આવી રીતે જેને આપું વિશ્વ પોતાનાજ સ્વરૂપથી પરિપૂર્ણ
થયેલું દેખાય છે, તેને મનથી આખા વિશ્વમાં પોતે પોતાના
બોધરૂપે વ્યાપ્ત ન હોય એવું એક પણ ખાલી સ્થાન સંભવતું
નથી. આમ થવાથી તેની ઇન્દ્રિયો ભલેને ગમે ત્યાં દોડદોડા
ક્યાં કરે, પણ તેથી કરીને તેનો સ્વરૂપનો અપરોક્ષ અનુભવ જરા
પણ ઓછો થતો નથી; તેમ તેની પ્રજ્ઞા ઉપર કશું આવરણ આવી
જતું નથી. તુકારામ કહે છે કે આવી રીતે એક-સમાનભાવે
અવિચ્છિન્નપણે વ્યાપી રહેલા દેવને ઇંટના ઉપર એટલા વારતે
સજ્જડચોંટાડી રાખ્યા છેકે તે ફરીથી હાલવાચાલવા પામેજ નહિ.

૧૧૦૩-મારી વિકૃત માવડી એવી છે કે જે સાડું સાડું હોય
તે મારા મોઢામાં મૂકી દે છે અને જે નદાડું હોય તેને આધું
ફેંદી દે છે; અને અમારા ઉપર આવી પડનારાં દુઃખ-સંકટ વગેરેની
પીડા અમને થવા પામે તે પહેલાંજ તેમનું નિવારણ કરી દે છે.
એ અમારી જનેતા અમારું રખોપું કરવા સાડું એકમરખી રીતે

તેવારને તેવાજ નિર્માણ કરીને તેના અંતરે કે નથી અમારાથી
 દૂર આત્મી નથી. તે અંતરના અંતરના પૂર્વકે અમારી સામી
 યાત્રુએ. તેમજ અંતરના અંતરના અંતરના આધારોને
 યાત્રાનીજ રીત છે. રીત અમાને કે અમાને જાતને. ભય તો મુદ્દે
 રહ્યોજ નથી, એટલે પછી અમે અમે નહીં રહ્યોએ તે તે બધું એક-
 સરખુંજ છે. અમાને મનના અંતરના અંતરે છે. કૈતાકૈત ભાવ
 ક્ષીણ થઈ ગયો છે. તુકારમ કહે છે કે અમાના યોગશ્ચેમનો
 તમામ ભાર વિડોયાએ ઉપાડી લીધો છે અને અમારું અંતર્ગાદી
 બધુંજ તેનાજ રૂપ વડે પરિપૂર્ણ થઈ ગયું છે અથવા એમ કહીએ કે
 યાદ્યરૂપથીજ અમારાં અંતઃકરણ અરૂપ જની ગયાં છે તે પણ સાહે.

૧૧૦૪-શરીરે છાપાં લગાવતાં, ગળામાં બંધે વળત તુલસીની
 માળા ધારણ કરી રાખતી એજ અમારા અંતઃકર અને સૌન્દર્ય-
 વર્ધક ઉપકરણ છે. અમે પંડરીનાથના લાલકવાયા સેવક છીએ.
 અમે અમારી વાણી વડે હમેશાં તેના નામનેજ જયધોષ ગજવીએ
 છીએ. અમારાં સર્વ સુખોની પ્રાપ્તિનું સ્થાન વિડોયાના ચરણ
 આગળજ છે; આથી કરીને અમારાં ચિત્તની અંદર બીજી કોઈ
 પણ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રહેવા પામીજ નથી. તુકારમ
 કહે છે કે અમારાં મનની અંદર એક પંડરીનાથના સિવાય
 બીજું કંઈ પણ ન હોવાથી, અમને મુક્તિની સ્પૃહાનો વળગાડ
 સંભવતોજ નથી.

૧૧૦૫-ચાલો, આપણે સૌ લેગા થઈને પંડરપુર જઈએ
 અને રૂકિમણીપતિ વિઠ્ઠલનાં દર્શન કરીએ. તેનાં દર્શન કરવાથી
 નેત્ર અને કર્ણ તૃપ્ત થઈ જાય છે અને મન સમાધાન અવસ્થામાં
 આવી જાય છે. વળી ત્યાં સંત-મહંતોનો પણ સમાગમ થાય
 છે. આપણે તેમની મંડળીમાં લળી જઈને આનંદસહિત નૃત્ય

કરીશું. પંદરપુર તો તમામ નીમાંનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને
અર્ધ પ્રકારના સુખનો જંદાર છે. તુકારામ કહે છે કે એક વાર
પંદરપુર ગયા એટલે પાત્રી તમારો મુનજન્મ થવાનોજ નથી
એવું હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું.

૧૧૦૬-માયાથી પર જે આત્મસ્વરૂપ-જાણ, તે દેહજુદિ
પડે હ્રમ થયેલો હોવાથી દેહને આખરે કાતા રહેવું પડે છે.
'હું અને આ માણ' એવી ભૂમો હુઃખને લીધે તું શા માટે
પાડે છે? ફરી ફરીને આ યોગ તને મળવાનો નથી એટલે તું
નાશ પાગીશ. આત્મજુદિ તજીને દેહ વિષે આસક્તિ રાખીને
સૂઈ રહ્યો, તેથી તારી આત્મજુદિ નાશ પાગી છે અને અજ્ઞાન
વગેરે ચોરોએ તારી હુઈશા કરી મૂકી છે, તેમજ આત્મસ્વરૂપની
સ્થિતિથી દૂર કરી તને પ્રકૃતિભાવમાં ફેંદી દીધો છે. અવિવેક
આદિ વિકારોને તારા અંતઃકરણમાં સ્થાન આપવાથી તારો
સ્વસ્વ ઘાત થયો છે. તુકારામ કહે છે કે હવેથી તું સાવધ રહી
તારા જાદી રહેલા આયુષ્યનો ગ્રહપયોગ કર.

૧૧૦૭-તું આજ સુધીમાં કેટલીય વાર જન્મમૃત્યુની ચક્કીની
નીચે પિચાઈ ગયો, તોપણ તું હજી કેમ જાગૃત થતો નથી? તું
જન્મમૃત્યુની મારફતે કેટલીય યોનિઓરૂપી ગામોમાં ભટકી
આવ્યો અને રોજ રોજ નવાં નવાં હુઃખ, કલેશ ઇત્યાદિ સહન
કરીને હેરાન હેરાન થઈ ગયો, તોપણ હજી તને ફરી ફરીને એનાં
એ હુઃખ વેઠતાં લાજ કેમ નથી આવતી? કામક્રોધાદિ પદ્ધતિયુ
અને સત્ત્વ, રજઃગુણાદિ ત્રણ ગુણરૂપી ચોર તને જાંધી લેવાનાં
સાધનો લઈને તારી પાસે ને પાસેજ બેઠા છે, તે તું જાણે છે તો ખરો
ઇત્યાં તેમના તરફ તું શા માટે લક્ષ નથી આપતો? તુકારામ
કહે છે કે એત્રિગુણાદિ ચોર તને જુલાવો ખવરાવીને, તારો ઘડો-
લાઈવો કરી નાખવા માટે તને બિંધેજ રસ્તે દોરી જવા બેઠા છે.

૧૧૦૮-જે આચરણથી નરી ખોટની ખોટજ જવાનો સંલવ હોય તે કાંઈજ કામનાં નહિ. જે લોકોને આજસે પોતાના દાસ બનાવી દીધા છે તેમના હાલહવાલ તું જુઓ છે તો ખરો, છતાં તે જોઈને તને તારે પોતાને માટે કેમ લાજ નથી આવતી? એકજ બજારમાં સૌ વેપારીઓ બરાબર એક સરખો માલ લઈને વેચવા બેસી જાય છે, છતાં કોઈ કોઈને નફો થાય છે અને કોઈ કોઈને ખોટ જાય છે, તેનું કારણ તેમનું આજસ છે. તુકારામ કહે છે કે તેટલા વાસ્તે તું હવે સાવધ થઈ જા અને તારું પોતાનું હિત સાધી લે. પૂરેપૂરો ગમાર થઈશ નહિ.

૧૧૦૯-કોઈનો કહેવડાવેલો સંદેશો કહેનારને ચિન્તા, લય વગેરે કાંઈ હોતાં નથી; કારણકે જેણે સંદેશો કહેવડાવ્યો હોય છે તેને માથે સંદેશાની જવાબદારી હોય છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાની જવાબદારી સાંભળનારાઓને માથે હોય છે એમ સમજીને હું તો મારી મેળે મારી કથા કર્યેજ જાઉં છું. મારી કથા સાંભળવા આવેલા લોકો મારી કથાને આદરભાવ સહિત સાંભળે છે કે નથી સાંભળતા તેની મને કશી દરકાર હોતી નથી. એવીજ રીતે મારા ઉપદેશથી પૃથ્વી ઉપરનો ભાર હલકો થાય છે કે નથી થતો, તેને વિષે પણ હું કશી ફિકર-ચિન્તા કરતો નથી. એવું કરવાને હું કશું કારણજ નોતો નથી. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ ઉપદેશક સાચી વાત કહેતાં મનમાં લય રાખશે, તેણે આ લોકના તેમજ પરલોકના સુખ ઉપરથી પોતાનો હક્ક ગુમાવ્યોજ નહીં.

૧૧૧૦-મોઢા મોઢાના બોલની કશી કિંમત નથી. જે છે તે તો ફક્ત શરવીરપણામાંજ છે. મોઢેથી ઉઠાર ભાવે જે જે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હોય તેનું પાલન કરવું અને કરેલો નિશ્ચય કદી પણ શિથિલ થવા દેવો નહિ. યશ પ્રાપ્તિનું એક માત્ર સાધન

ધૈર્ય છે. જેમનામાં ધૈર્યનો શુભ હશે તેમનેજ નારાયણ સહાય થશે. તુકારામ કહે છે કે હરિ પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ તો નિશ્ચય-પૂર્વક કરે છેજ.

૧૧૧૧-હરિના સેવકોને અમુક વાતનો ભય રહે છે એવું દોષજે મોઢેથી બોલવું નહિ; કારણકે દેવ પોતે તેમની આગળ આગળ બિભા રહીને, તેમના મનની તમામ કામનાઓને પૂર્ણ કરતા રહે છે. હરિના ભક્તોને અમુક બાળતની ચિન્તા કરવી પડે છે એ વાતજ તદ્દન અસંભવિત છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ તેમને અન્ન, વસ્ત્ર ઇત્યાદિ બધીજ જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે.

૧૧૧૨-હરિના સેવકો ગમે ત્યાં રહેતા હોય, ત્યાં સદાકાળ શુભ અને આનંદનાજ તરંગો બિછળતા હોય છે. હરિના ભક્ત-જનો જ્યાં રહેતા હોય છે ત્યાં હમેશાં પ્રગ્વનો ઉદય થાય છે અને પાપનો અસ્ત થઇ જાય છે. તેમનું રક્ષણ કરવા સારૂ શ્રીહરિ પોતેજ હાથમાં સુદર્શન ચક્ર લઇને તેમની આરે તરફ ચોઢી-પહેરો કરતા રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હરિના ભક્તજનોના ઘરનું કામકાજ કરવા સારૂ ભગવાન પોતેજ તેમના ભક્તોના સેવકની જગ્યાએ હાજર થઇ જાય છે.

૧૧૧૩-આપું ત્રિભુવનજ અમારો સ્વદેશ છે, એટલે અમારો નિવાસ ત્રણે લોકમાં બધેજ છે એમ સમજી લેવું. અમે અમારાં માતાપિતાનાં લાડકવાયાં સંતાન છીએ તે સી જાણીએ. અમારા-માં દોષ જાનનું દ્રવ્ય નથી અને અમારામાં અને બીજા લોકોમાં કશો ભેદ પણ નથી તુકારામ કહે છે કે શ્રીહરિનું નામ જોજ અમારું નિવાસસ્થાન છે.

૧૧૧૪-કારને સ્વાદિદ પકવાણ ખવરાવવાનો અને ગધેદાને સરિરે સંદનનો સ્વેપ સોપડવાનો કશો અર્થ હોય ખરો? અને

વિષયક લક્ષિનો જે રસ છે, તે કદી પણ ખૂટે નહિ અને જેમાં ક્યો વિકાર પણ થાય નહિ, એવો એક આનંદરૂપ પદાર્થ છે; અને અમને તેનું ફરી ફરીને સેવન કર્યા કરવાનું મન થયા કરે છે. અમે નિરાકાર હોવને સુગુણ અને સાકારરૂપ પારણ કરાવી દીધું છે, એટલે હવે હું તેને ફરીથી નિરાકાર થઈ જવા દેનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે જે હોવને હું ઇંટના ઉપર જીલેલા બેઉ છું, તેમનામાંજ માફ ચિત્ત સ્થિર થઈ ગયું છે અને હું તેમનાજ ધ્યાનમાં મગ્ન રહું છું.

૧૧૧૭-અરે ઓ કુસાંડી ! જ્યાં હરિકથા થતી હોય ત્યાં તું લપલપ કરીશ નહિ. તું ત્યાં બેસે તેટલો વખત તારે મોઢે તાગું દબને બેસી રહેજે. તારા ચિત્તને એકાગ્ર કરીને તું વિઠાળાનાં ગુણદીર્ઘન સાંભળ્યા કર. હરિકથાના પ્રેમાનંદમાં વિશ્ન ઉત્પન્ન કરે એવો લવારો કરવાનું આવે ટાલે તારા મોઢાને મનજ કેમ થાય છે ? તુકારામ કહે છે કે પોતાનું હિત સાધી લેવાનો આવો અગોષ ઉપાય તારા હાથમાં આવ્યો છે, છતાં તું શા માટે તેને વ્યર્થ ગુમાવી નાખે છે ?

૧૧૧૮-વેદ્યા ગમે તેટલી રૂપાળી હોય તો પણ તે વેદ્યાજ્ઞ. તે કદી પણ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીની તોલે આવી શકેજ નહિ. એવી રીતે પૃથ્વી ઉપરનાં સ્થાનોમાં અને મનુષ્યોમાં યોગ્ય અને અયોગ્યનો ભેદ હોય છે. કોઈ કોઈ ઉપર ઉપરથી મોટાં દેખાય, પણ તેમની જહારની મોટાઇનું કશુંજ મૂલ્ય નથી. જે મૂલ્ય છે તે તો સોના ઉત્તમ ગુણોનું મૂલ્ય છે. પુરુષત્વનું તો મૂળમાં મીઠું હોય અને છતાં કોઈ ઉપર ઉપરનો શોધનો આવેશ ઉત્પન્ન કરે, પણ તે છતાં સાચા ચરવીદોમાં તેમની ગણના થાય નહિ. તુકારામ કહે છે કે જાણ વેશ પારણ કર્યાથી ફક્ત પેટ ભરવાનું કામ

એવું કરવાથી તેમને કશો લાભ પણ થાય એમ છે નહિ. કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે, તેઓ જ્યાં સભામાં આવીને ચોંટયા એટલે કથાની મજાજ મારી જવાની. હે દેવ ! મને એવા હુઈ લોકોની સંગતિમાંથી જાળવી લેજે. સુંદર પક્ષગ અને તેના ઉપર નરમ રૂએલ ગોઠડાનું ગિઠાનું બનાવીને તેના ઉપર કોઈ વાંદરાને બેસાડે, અને તેને નાના પ્રકારનાં ઘરેણાંથી શણગારે તથા તેની આગળ આડે જાતનાં ભોગવિલાસનાં સાધનો લાવીને હાજર કરી દે, પણ પેલા વાંદરાને તે શા ખપનાં ? વાંદરો તો એ બધાંનો ઉપભોગ કરવાને બદલે તેમને લાંગીતોડીને બરબાદજ કરી નાખવાનો. તુકારામ કહે છે કે એવી રીતે સાપને દૂધ પાવાનો પણ કશોજ અર્થ નથી; કારણકે તેને મને તો અમૃત પાઓ, તોપણ તેની દાદની અંદર તો નથું કેરજ પેલા થવાનું.

૧૧૧૫-હું તો એકાંત સ્થાનમાં બેસીને પ્રેમપૂર્ણ આનંદ સહિત હરિના અમાપ પ્રેમસુખના ઘૂંટણ ભરી ભરીને પીધાજ કરીશ. હરિના પ્રેમનું સુખ એ માફં સુખ થતું છે. તેના ઉપર ગાહ્ય દેહાકૃતિનો મેલ મારે ચઢવા દેવો નથી, તેમ કમકોથાદિ હુઈ વૃત્તિઓને પણ તેના નરક નજર પણ કરવા દેનાર નથી. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે, મારી એ અતિ પ્રિય અને રસભરત મહાભોંથી વસ્તુના ઉપર કોઈની નજર પણ ન પડે એવી રીતે એકાંતમાં બેસીને તેનું મને પચન થાય, એવી રીતે હું તેનું સેવન કરું છું. તુકારામ કહે છે કે અમારો પ્રેમરસ એવો ન જોડ પદાર્થ છે કે તેનાથી કોઈના પણ શબ્દનો ભાર આંખી શકતો નથી.

૧૧૧૬-પુનર્જન્મના અભાવરૂપી મોક્ષપદને અને પાપ તુચ્છ સમજીએ છીએ; કારણકે અમારે તો ભગવત ચિંતા કરવાના ઇરાદાથી સુખે સુખે જન્મ થઈ પણ કરવાની કોઈ જાણ નથી.

વિષયક કમ્પિનો જે રસ છે, તે કદી પણ ખૂટે નહિ અને જેમાં કયો વિકાર પણ થાય નહિ, એવો એક આનંદરૂપ પદાર્થ છે; અને અમને તેનું ફરી ફરીને સેવન કર્યા કરવાનું મન થયા કરે છે. અમે નિરાકાર દેવને સંચુલ્ય અને સાકારરૂપ ધારણ કરાવી દીધું છે, એટલે હવે હું તેને ફરીથી નિરાકાર થઈ જવા દેનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે જે દેવને હું ઇંટના ઉપર બેઠેલા જોઉં છું, તેમનામાંજ માફ ચિત્ત સ્થિર થઈ ગયું છે અને હું તેમનાજ ધ્યાનમાં મગ્ન રહું છું.

૧૧૧૭-અરે ઓ કુભાંડી ! જ્યાં હરિકથા થતી હોય ત્યાં તું લવલવ કરીશ નહિ. તું ત્યાં બેસે તેટલો વળત તારે મોઢે વાગ્યું હશે બેસી રહેજે. તારા ચિત્તને ઓકામ કરીને તું વિઠાળાનાં શુભ્રીતન સાંભળ્યા કર. હરિકથાના પ્રેમાનંદમાં વિધ્ન ઉત્પન્ન કરે એવો લવારો કરવાનું આવે ટાણે તારા મોઢાને મનજ કેમ થાય છે ? તુકારામ કહે છે કે પોતાનું હિત સાધી લેવાનો આવો અમોઘ ઉપાય તારા હાથમાં આવ્યો છે, છતાં તું શા માટે તેને બ્યથાં શુભાવી નાજે છે ?

૧૧૧૮-વંદ્યા ગમે તેટલી રૂપાળી હોય તોપણ તે વેશ્યાજ. તે કદી પણ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીની તોલે આવી શકેજ નહિ. એવી રીતે પૃથ્વી ઉપરનાં સ્થાનોમાં અને મનુષ્યોમાં યોગ્ય અને અયોગ્યનો બેદ હોય છે. કોઈ કોઈ ઉપર ઉપરથી મોટાં ઢેખાય, પણ તેમની ગહારની મોટાઈનું કશુંજ મૂલ્ય નથી. જે મૂલ્ય છે તે તો સૌના ઉત્તમ શુભ્રાનું મૂલ્ય છે. પુરુષત્વનું તો મૂળમાં મીઠું હોય અને છતાં કોઈ ઉપર ઉપરનો શોર્યાનો આવેશ ઉત્પન્ન કરે પણ તે છતાં સાચા ચરવીરામાં તેમની ગણના થાય નહિ. તમ કહે છે કે જાણ વેશ ધારણ કર્યાંથી રક્ત પેટ બાં

આથી શકાય, પણ ખરેખરી કાર્યનિદિ તે પાતના અંતઃકરણને
શુદ્ધ કરીને પારમાર્થિકક્રમ ત્રી કરી શકે એવું તેજ થયેલી કહેવાય.

૧૧૧૬-કથિયારને પાર્શ્વર પુત્રપેતા દાસના જોભે પણ
અંતઃ અંજ કથિયાર કેટે બાપીને કેડે કિરકે જને હોય તો
તેને દેખીને નાનાં છે કને પણ કને કને તેની મજદરી કરે એવી
રીતે જે સ્ત્રીનું તક કપાડું કોય તેના નામે નેતાની વાલી શ્રે. મા
આપે, પણ કે.કે. કકેક નાન કરાના જ એની જ પાડી પડે
તો કોડો કલક. તેને જોઈ કને કેડે કિરકે જને તેના પતિના
તરફ મત, વાળી કને કાય ને કુલક. જે કિરકે તે કુલક તેના
પતિમત. વગુની કાય જેડે કુલક ને વાળી કને તેના અપશે
પણ વ્યમિચગિળી જ આપમા કાય ને કુલક. જે કિરકે તેના
શબ્દગાર સકને કરકે તે તેના કાય ને કુલક. જે કિરકે તેના
અંજ થયા શબ્દગાર પતિમત. જન કાય ને કુલક. જે કિરકે તેના
વ્યમિચગિળી જને તે કાય ને કુલક. જે કિરકે તેના
કે.કે. અને વાળી જને તે કાય ને કુલક. જે કિરકે તેના
કે.કે. તે જન કાય ને કુલક. જે કિરકે તેના
પુત્રને કાય ને કુલક. જે કિરકે તેના
કરીને મતકે અને તેના કાય ને કુલક. જે કિરકે તેના
કે.કે. આપ વાળી ને મતકે
કે.કે. તે તેને કે.કે. કાય ને

પ્રાણીઓના પ્રતિ કુદરતી રીતેજ વૈરભાવ હોય છે. પારખી લોકો હરણ અને એવાં બીજાં પ્રાણીઓને મારી નાખે છે. એ પ્રાણીઓએ તેમનું કશુંજ બચાડ્યું હોતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એવીજ રીતે દુર્જન લોકો સંતસાધુઓને વિના કારણ સત્રાવે છે. એવા લોકોને ચંડાળ જાણવા.

૧૧૨૧-દોષ વાર અત્યંત દુષ્ટ અને નકારા પદાર્થ ઉત્તમ પદાર્થની પરીક્ષા કરવાના કામમાં આવી જાય છે, તેથી કરીને બેડ પદાર્થનું મૂલ્ય એક બીજાને સાપેક્ષ છે, અર્થાત્ એક પદાર્થ હોય તોજ બીજા પદાર્થનું લોકોમાં મૂલ્ય અંકાય છે. જગતમાં વિષ જેવો દોષ પદાર્થ છે, તેથીજ અમૃતના શ્રેષ્ઠત્વની લોકોમાં દર થાય છે; એવી રીતે કડવા પદાર્થના સુકાળલામાંજ મિષ્ટ પદાર્થનો સ્વાદ સમજી શકાય છે. અંધકાર વડે પ્રકાશ જોળાય છે અને પ્રકાશની અપેક્ષાએ રાત્રિનું જ્ઞાન થાય છે. માટી જેવી હલકી વસ્તુ છે તોજ હીરા, માણેક, પારસમણિ અને મહોરા જેવી મૂલ્યવાન વસ્તુઓનું શ્રેષ્ઠત્વ છે. તુકારામ કહે છે કે સંસારમાં અત્યંત નષ્ટ ચર્ચ જયેલા પાપી લોકો છે, તેથી તો શ્રેષ્ઠ પુરુષોની કિંમત થાય છે.

૧૧૨૨-નિંદાખોર અને દુર્જન લોકો બધે સંસારમાં મોટી સંખ્યામાં પેદા થાયો; કારણકે તેમના દ્વારા અમારા ઉપર લારે ઉપકાર થયા કરે છે. તેઓ અમારી પાસે અમારાં પાપ ધોવાનું મહેનવાનું અને માણુ માગી લીધા વિના અમારાં પાપ ધોઈ નાખે છે. એવા દુષ્ટ લોકો વગર પમારે અમારી જેવા કરે છે. તેઓ પોતાની ખાંધ ઉપર અમારાં પાપનો બાર વહેવા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે એ દુષ્ટ લોકો અમારા ઉદાર કરીને પોતે નરકમાં જાય છે.

૧૧૨૩-પારકરી યાત્રાગુઓ અમારે પંદરપુરની યાત્રાએ જવા

તેયાર થાય છે ત્યારે તેમની મારફતે હું મારા સ્વામીને સંદેશો
 કહેવડાવું છું કે, તમારો દાસ તુકો વિનંતિ કરે છે કે, હું પંડરી-
 રાય ! તમે મને કદી પણ ભૂલી જશો નહિ. હું તો તમારા મંદિર
 ના મુખ્ય દરવાજા આગળ આડુગર થઈને નિરંતર મારા હાથમાં
 આવરણો લઈને ક્યારે સાફ કર્યા કરું. મારું મન અને મારું
 શરીર એ તો તમારા પગના પગરખાં સમાન છે એમ જાણીને
 તમારા મોઢાનાં પાનસોપારીના રસની પિચકારી મારવાને સાફ
 થૂંકવાનીની જગ્યાએ મારું મોઢું હું બધો વખત તમારું ધૂંક
 ઝીલવાને સાફ ઉઘાડું ને ઉઘાડુંજ રાખું છું. તમે આડે ફરવા
 એમશો ત્યારે તમારો આડો ઝીલવાના પાત્રને ઠેકાણે મારા શરીર
 નોજ તમે ઉપયોગ કરજો. તમે જ્યાં જ્યાં ઊભા રહેશો ત્યાં ત્યાં
 તમારા ચરણ નીચેની માટી જમીને હુંજ ઊભો રહીશ. તુકારામ
 કહે છે કે હું પંડરીનાથ ! મને તમારાથી જરાય વેગળો કરશો
 નહિ, પણ સદા તમારી પાસે ને પાસેજ રાખજો.

૧૧૨૪-આ મારી આંખોએ પોતાને મનગમતા પદાર્થો જોયા,
 પણ અંતે એ આંખોએ મને ત્યજી દીધો; એટલા ઉપરથી વિનાશ
 કરી જોતાં મને સમજાઈ ગયું કે કોઈએ ઇન્દ્રિયોનો વિશ્વાસ મુઢકે
 કરવોજ નહિ. આખા શરીરના વાળ ઉપર નાના પ્રકારનાં ખુશ-
 ખોદાર તેલ લગાડીને તેમનું ખૂબ લાલનપાલન કર્યું, પણ એક
 દિવસ તો તેઓ કાળા પ્રીટીને ઘોળા થઈ જવાનાજ. આ શરીર-
 રૂપી પિંડને પણ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ઉપચાર વડે સુરક્ષિત કરવા મધીએ,
 પણ એક દિવસ તો તે પોતાની જાંઘી ઇન્દ્રિયો સહિત વૃદ્ધાવસ્થાને
 પામીને કૃશ થઈ જવાનોજ. દેહની સાથે સંગ થ રાખનારી ઇન્દ્રિ-
 યોને ગમે તેટલા ઉપચાર આદિ વડે સુરક્ષિત કરવાનો ભલે કોઈ
 ચત્તન કરે, પણ તેથી તેમને ક્યાંય કરી શકવાની નથીજ. તુકારામ
 કહે છે કે આંખોમાં જીવન અતિ અદ્ય છે, એમ સમજીને હૃદયને

પોતાના સાધ્ય વિષય માનીને તેમની પ્રાપ્તિ કરી લેવી જોઈએ.

૧૧૨૫-ચત્તાદિ કર્મો કરીને તેમના દ્વારા મળનારાં ફળની ભાગતમાં તું તારી વાસનાની શા માટે વૃદ્ધિ કરતો જાય છે? તેમ કરવાથી તો હવાત્મા ઊલટો જાંધનમાં પડે છે અને મોક્ષનું સાધન જે ભક્તિ છે તેમાં જો જાધાં કર્મો વડે વિદ્યા ઊભું થાય છે. તું જુદા વિષયોના લોભ વડે તારી જાતે જાંધાઈ ગયો છે. જો તું તીર્થયાત્રા અથવા ઠાઈ પણ જાતના મતનું અનુદાન ફળની આશા રાખીને કરીશ, તો નક્કી જાણુજે કે તને મુક્તિ ઠાઈ દહાડો મળવાની નથી. તુકારામ કહે છે કે એક પંઢરીનાથને શરણે જવાનું મૂંઝીને તું બીજાં સાધનોની વ્યર્થ ખટપટમાં પડે છેજ શા માટે?

૧૧૨૬-એક શ્રીહરિના નામનો ઉચ્ચાર કર્યોથી સંધ્યા, કમંકાંક, ક્યાન, જપ, તપ, અનુદાનાદિ તમામ સાધનો કર્યોનું સામદું ફળ મળી જાય છે; અને તે નામ લેવા માટે દશે ખર્ચ પણ કરવો પડતો નથી; તેમ દસ્તાવેજના ઉપર સહીસિદ્ધા કે મતાં કરવાં પડતાં નથી. એવો ચરણ અને સુલભ ઉપાય તમારી પાસે છે, છતાં તમે શા માટે આજસ કરો છો? સર્વ સાધનોના સાર-રૂપ હરિનામ તમને મક્તમાંજ મળે છે અને છતાં તમે તેને ગ્રહણ કરતા નથી જો તે કેવી વાત? શું તમને નામ લેતાં પેસા જેસે છે? જુઓ, અબ્ધિભિલે મરતી વખતે પોતાના ઇશ્વરને બોલાવવાને જહાને નારાયણનું નામ લીધું અને ફક્ત એટલુંજ કરતાંની સાથે દૃપાવંત દેવ તેની મરણપથારી આગળ આવીને ઊભા રહ્યા અને અનાથના નાથ ભગવાન તે પાતકીને પોતાના વિમાનમાં બેસાડી-ને વૈકુંઠમાં લઈ ગયા. વ્યભિચાર કરવાનો ધંધો કરનારી એક વેરવા હતી. તેણે પોતાના પાળેલા પોપટને ભણાવવાને જહાને રામનામનો મોઢેથી ઉચ્ચાર કર્યો; અને ફક્ત એટલા

તેનીજ મને સમજણ પડતી નથી. તમને હું જળ વટે સ્નાન કરા-
વવા જઈ છું; તો એ જળ તારિવક દિષ્ટિએ જેતાં તમારુંજ સ્વરૂપ
છે. એ જળ તમારુંજ એક સ્વરૂપ હોય તો હું તમને તે અર્પણ
કરું છું; એમ કહેવું નિરર્થક છે; વળી સુગંધી દ્રવ્યોની સુગંધ
અને પુષ્પોની પરિમલ એ પણ તમેજ છો, ત્યારે હું રાંક-કંગાલ
તમને ગંધ અને પુષ્પો અર્પણ કરવા જઈ, એ મારું દુઃસાહસજ
કહેવાયને? ફળ, તાંબૂલ અને ચોખા એ પણ તમારાંજ રૂપ અને
તેમના હાતાર પણ તમે, ત્યારે હું તમને તે વસ્તુઓ શું મોહું
લઈને અર્પણ કરવા આવું? અત્તજ બ્રહ્મ છે, ત્યારે તમને નૈવેદ્ય
ધરાવવાનો અર્થજ શો? તમે અને અન્ન એક બીજાથી ભિન્ન તો
છોજ નહિ. વાર, ઝંકાર નાદ કરીને અને હાથ વટે તાળી વગાડી-
ને એ હું તમારી સન્મુખ નૃત્ય કરું, તો પણ નાદબ્રહ્મ તો તમેજ
છો અને જે પૃથ્વી ઉપર જિલો રહીને હું નૃત્ય કરું છું તે પૃથ્વી
પણ તમારુંજ એક સ્વરૂપ છે; ત્યારે મારે સારનાથવાનું કેાઈ
સ્થાનજ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે
પૂપ, રીપ, માલ્ય, તાંબૂલ આદિ પોડ્યોપચાર યુક્ત તમારું પૂજન
કરવાનો મારે માટે તો એકજ માર્ગ છે અને તે એ કે સદા તમારા
નામનો ઉચ્ચાર કર્યો કરવો.

૧૧૨૬-જેમને હરિકથા કરવાનો અને સાંભળવાનો કંટાળો
આવતો હશે, તેમને અંતે કુંભીપાક નામના નરકમાં સળડવું
પડે. એવા હૃદ લોકોને યમરાજા ખૂબ કંઈ જરાઈને પૂછશે કે
તમને મોહાં અને કાન શા સારું આખ્યાં હતાં? અરે! તું વિપય-
ભોગ ભોગવવા માટે રાજ રાજ ઉજ્જગરા કરે છે, ત્યારે એકાદશી-
ને રહાટે જગરણ કરતાં તું કેમ કંટાળો આણે છે? એ સારું
ન કહેવાય. તું ગાંઠના પેસા ખસીને દાડ દીધી આવે છે, પણ
ખાંસે આવેલા અતિથિને એક રહાટે પણ ભાજન દરાવતો

સ્વિયાય તને જીજ્ઞેશે તાજ યથો તે કહે ? કહી વનરૂપતિને જાંડના
પાત્રીમાં જોળી રાખીએ તો પણ તે પોતાની કહવાસ તજતી નથી;
તે પ્રમાણે તું પણ તીર્થસ્ત્રોમાં બટ્ટી આવ્યો, પણ તેથી કરીને તારા
અંતઃકરણનો ગેલ તો ઓછો થયો નહિ ! તુકારામ કહે છે કે
શાંતિ, ક્ષમા, દયા ઇત્યાદિ ગુણ જ્યાં સુધી તારામાં ઉદિત થયા ન
હોય ત્યાં સુધી તું તારી તીર્થયાત્રાનું અભિમાન કરે એ જાણું નકામું.

૧૧૩૨-તું એક દેકાણે બેસીને નિરાંતે તારા મનને શુદ્ધ કરી
લઈશ, તો તેથી તને એવું સુખ થશે કે જેનો કદી અંતજ ન આવે.
તેનું કારણ એ છે કે, જ્યાં તારું ચિત્ત શુદ્ધ થઈ ગયું એટલે ગોપાળ
પોતે આવીને ત્યાં વાસો કરશે અને તેથી કરીને જે જે ક્ષણ પુષ્કળ
યાત્ર કરતાં પણ મળતાં નથી, તે તને બેઠાં બેઠાં મળી જશે.
'રામકૃષ્ણ હરિ મુકુંદ સુરારિ' એ મંત્રનો ઉચ્ચાર તારે સદા-
કાળ કર્યો કરવો. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે તારો ભાવ હરિના
સંગમાં એકધારે બની જશે ત્યારે તને ઉપર કહેલાં ક્ષણ
મળશે, એવું હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક તને કહી સંભળાવું છું.

૧૧૩૩-પુંડલિકરાયે ઘણુંજ ઉત્તમ કામ કર્યું. તે કામ એ
હતું કે દોઢને કદી પણ જેની પ્રાપ્તિ થતી ન હતી, એવા પરમ-
ધનસમાન પંડરીનાથને તેણે પૃથ્વી ઉપર ખેંચી આણ્યા; અને
એ મહાન કાર્ય કરવા માટે પુંડલિક ભક્તને આજે આપું જગત
ધન્યવાદ આપે છે; એટલા વાસ્તે હું તમને સૌને કહું છું કે હે
મનુષ્યો ! તમને મનુષ્યજન્મ મળ્યો છે એમ જાણીને તમારે
હવેથી આજસ કરવું નહિ. તમે વહેલા વહેલા જઈને પંડરપુર
રૂપી પૃથ્વી ઉપરના વૈકુંઠનાં દર્યાન કરી લેજો. જે દુર્લભ વસ્તુ
એનેક જન્મો પર્વાન્ત તપશ્ચર્યા આદિ સાધનોના એકત્રિત પુણ્ય
સંચયથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ તેને પુંડલિકે સૌને પ્રત્યક્ષ

શ્રી ! તેં કદી તીર્થયાત્રા તો કરીજ નથી અને પદોપકાર તો કદી
 મારે હાથે થયોજ નથી, પણ પાતાના દેહ ઉપરના મમત્વને વશ
 થઈને તું તેના લાલનપાલન અર્થે પુષ્કળ પૈસા વેણી નાખે છે
 અને ખાઈપીને શરીરની પુષ્ટિ વધાર્યા કરે છે ! તુકારામ કહે છે
 એ હૈયાકૃત્યા ! તું અત્યારે મારી શિખામણ કાને ધરતો
 નથી, પણ આખરે તારે ચમદંડના ઝપાટા ખાવા પડવાના છે,
 તે યાદ રાખજે.

૧૧૩૦-અરે ઓ વિકૂલ ! હું તારોજ છું એવું કહેવા છતાં
 મારો વિનાશ શાથી થયો, તેનું કારણ હું તને કહી સંભળાવું છું;
 તે તારાં પરાક્રમની કથા તું કાન ધરીને સંભળજે. તને નામ-
 રૂપાત્મક અવસ્થામાં લાવનાર તો હુંજ છું, છતાં તું તે ખાખતનો
 મારો ઉપકાર કેમ ભૂલી જાય છે તેનો જવાબ દે. મેં પ્રપંચ
 માંત્રનો સદંતર ત્યાગ કરી દીધો અને તેમના પ્રતિ મારા મનમાં
 જે આસક્તિ હતી તેને પણ હૈયામાંથી ઉખાડીને વેગળી ફેંકી
 દીધી. કામ, ક્રોધ, લોભ એ જાધાને તો એવા મારી કાઢ્યા કે
 મારી પાસે તેમને ઊભા રહેવાનું પણ અથડું થઈ પડ્યું છે. દોલત-
 ને તો મેં માટીનું ઢેકું અથવા પથ્થર સમાન માની લીધી. આ
 માફ અને આ પારકું એવો ભેદભાવ પણ મેં મારા મનમાંથી
 કાઢી નાખ્યો. તુકારામ કહે છે કે હું મારા શરીરના ઉપર ઉદ્ધવ
 ભાવ રાખું છું, પણ તેના સંજોગમાં ખીજે-ત્રીજે વિચાર તો
 મુદ્દલે રહેવા પામ્યો નથી.

૧૧૩૧-અલ્યા ! તેં તીર્થમાં જઈને કયું શું ? તેં તારું
 ઉપરનું ચામડું ધોયું ! પણ તેમ કર્યાથી તારું અંતઃકરણ શુદ્ધ
 થયું છે કે નહિ તે તું વિચારી જો. તું અનેક ધામની યાત્રા કરી
 આવ્યો. એમ જાણીને લોકોમાં જરા તારી મોટાઈ વધવાની. એ

કરાવી દીધી છે. પંઠરપુર ક્ષેત્ર, ચંદ્રભાગા નદી અને ઈંટના ઉપર
પગ માંડીને ઊભા રહેલા વિઠ્ઠલદેવ એ ત્રણે સર્વોત્તમ પદાર્થ છે,
એવો તમામ શાસ્ત્રોનો સર્વસંમત અભિપ્રાય છે. વિષ્ણુના ચરણ,
ગયા તીર્થ, રામનામ અને કાશીધામ એ બધાંજ વિઠોબારાચતા
ચરણ સમીપ આવીને બેસી ગયાં છે. તુકારામ કહે છે કે વિઠોબા-
ના મંદિર ઉપરના કળશનાં દૂરથી દર્શન કરતાંની સાથેજ
અહંભાવ નષ્ટ થઈ જાય છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૧૧૩૪-ધન્ય છે તે ભીમા નદીના કિનારાને અને ધન્ય છે
તે પંઠરપુર ક્ષેત્રને ! કારણકે એજ જગ્યાએ લક્ષ્મી પુંડલિકે આજી
વિશ્વના આરના આરને ખેંચી આણ્યો છે. ત્યાં વસનારા સૌ
લોકોનાં ભાગ્યને ધન્યવાદ દેવા બેઠાં છે; કારણકે તેમનાં અહો-
ભાગ્ય છે. પંઠરપુરમાં ઘેરેઘેર ભગવદ્ભક્તિ અને ભગવત્પ્રેમનો
અત્યંત સુકાળ બેવામાં આવે છે. તે ભૂમિને ધન્ય છે, ત્યાંનાં
વૃક્ષવેલીઓને ધન્ય છે અને તીર્થોના સારરૂપ ચંદ્રભાગાના ધરાને
પણ ધન્ય છે. ત્યાંનાં શ્રીપુરુષોનાં ચિત્તમાં હરિનું ધ્યાન અને
સુખમાં હરિનામનો જપ ચાલુ ને ચાલુ હોવાથી તેમનાં ઘરોમાં
આનંદનાં પૂર વહેતાં થઈ ગયાં છે, અને તેથી તેમનાં સર્વનાં
જીવન ધન્ય ધન્ય બની ગયાં છે. ત્યાંનાં કીટપતંગ, પશુ, પક્ષી,
વૃક્ષ, પાપાણુ ઇત્યાદિરૂપે નારાયણજી અવતીર્ણ થયા છે એમ
વળવું. તુકારામ કહે છે કે જેઓ સર્વતોભાવે હરિના રંગમાં
રંગાઈ જઈને રંગમય બની ગયાં હશે, તેમનો જન્મ સફળ થયો
છે અને તેમનાં જીવન ધન્ય બની ગયાં છે.

૧૧૩૫ અમારાં છાંદસાં દોઈનાં સદુપદેશ કાને ધરેજ નહિ
સ્તવ. તેમનાં માળાપત્તી ઇચ્છા દેવાય છે; કારણકે કોઈ સંતનો
ઉપદેશ દેવે વચ્ચી જાય અને મનસારથી વિરક્ત થઈ જાય ને.

એટલા વાસ્તે ચિન્તાતુર માતપિતા પોતાનાં છોકરાંને શિખામણ
 દે છે કે, તમારે કહી દેવમંદિરમાં જવું નહિ. મંદિરમાં બાવા-
 એમાં આવે છે, તે લોકોનાં છોકરાંને પકડીને ચેલા બનાવી દે
 છે; માટે એવા ભેગટાઓની પાસે તમારે કહી જવું જ નહિ. વળી
 કયા કરનારા પુરાણીબાવાઓ જે કાંઈ કહે તે તમારે કાને ધરવું જ
 નહિ. એ લોકો તો સૌને બૂઠી શિખામણ હાથે લીધે માગતા
 બનાવી દેવાનો ધંધો લઈ બેઠા છે. વિપ્લવના સકતોની ચુંગાલમાં
 આજ દિન સુધીમાં અગણિત લોકો અપકાઈ ગયા છે. તેઓ બધા-
 નો સંસાર પૂજાધારી થઈ ગયો છે. સર્વસંગનો પરિત્યાગ કરવાનો
 ઉપદેશ દેનારા સાધુની સંગતમાં તમે જો ભેરવાઈ પડ્યો, તો પછી
 તમે અમારા કામના રહેશો જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે માળાપની
 આવી શિખામણ કાને ધરનારાં સંતાનને અંતે નરકે જવું પડ્યો.

૧૧૩૬-હે દેવ ! માફ મન એવું ચંચળ બની ગયું છે કે
 એક ઘડી તો શું પણ એક ક્ષણવાર પણ સ્થિર રહેતું નથી; એટલા
 માટે હે નારાયણ ! તું આ પ્રમાણે ઉદાસીન બનીને જિભો જિભો
 તમારો ભેચા કરે તે નહિ ચાલે. તું મારી મદદે દોડી આવ અને
 મારા મનને આરે દિશાએથી ઘેરી લે; મને એ મારા મને ઘણું
 દુઃખી દુઃખી કરી મૂક્યો છે. ઇન્દ્રિયોની ભેડે મનની મેત્રી થઈ
 ગઈ છે, તેથી કરીને જ્યાં જ્યાં ઇન્દ્રિયો દોડી જાય છે ત્યાં ત્યાં
 તેમની પાછળ પાછળ માફ મન પણ ઘસડાઈ જાય છે. તુકારામ
 કહે છે કે આ બાબતમાં મારે કોઈ પણ યત્ન સફળ થતો નથી,
 એટલા માટે તો હું હવે તારીજ મદદની આશા રાખીને જિભો છું.

૧૧૩૭-માણસને હાથ તો બે છે, પણ હાન દેનાર દેવનો
 બંધાર અપૂર અને સ્તીમારહિત છે; એટલા માટે હે દેવ ! તારાં
 અપેલાં હાન મારે શેમાં જરી રાખવાં, તેનાજ વિચારમાં હું

ગૂંચવાઈ ગયો છું. અંતઃકરણ એવી એક જગ્યા છે ખરી, પરંતુ તે તો તારા પ્રેમથી સજ્જડ ભરાઈ ગઈ છે. તેમાં તેં એટલો બધો પ્રેમ ભરી દીધો છે કે, તેનું માપ કરવા જતાં મારી છલ થાકીને પોતાનો પરાજય કબૂલ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે આથી કરીને હવે તો હું જેવો છું અને જ્યાં ઊભો છું તેવો અને ત્યાંજ ઊભો રહીને તારો આશાધારક બની જઈશ અને તારા ચરણની સમીપજ એમી રહીશ.

૧૧૩૮-જેનું બાળક માંડું થયું હોય તે જનેતાનો જીવ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે. માનો સ્વભાવજ એવો હોય છે. સૂતરના તાંતણાને વળ દઈને વણેલી દોરીની માફક માતા અને તેના બાળકના જીવ એક બની ગયેલા હોય છે. છોકરાંને થયેલું દુઃખ શમી જાય અને તેના જીવને પૂરેપૂરો કરાર વળે ત્યારેજ માનો જીવ હેઠો બેસે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે સૌ સંતજનો પણ એ માતાના જેવાજ દયાળુ છો.

૧૧૩૯-મારાં માતૃપિતાને ઘેર જઈને ઠરીઠામ થવાની આશા સદાકાળ મારા મનની અંદર વસી રહી છે. મારે તો ત્યાં જઈને તેમનું ઉચ્છિષ્ટ ખાઈને તૃપ્તિનો અનુભવ કરવો છે. તે મારાં માળાપ એવાં છે કે, જેમના ચરણનાં દર્શન અને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા તમામ તીર્થસ્થોને પણ થયા કરે છે. જ્યાંસુધી મારા પૂર્વજન્માર્જિત પ્રારબ્ધના લોભ વિઘ્ન ઉત્પાદન કરતા રહેશે ત્યાંસુધી હું અને મારાં માળાપની વચ્ચેમાં અંતરાય રહ્યા કરશે. તુકારામ કહે છે કે, દેવ મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ કરશે.

૧૧૪૦-કોઈ પણ રીતે પોતાના બાળકનું હિત સધાય એજ ઇચ્છા તેની માતાના મનમાં સદાકાળ ધ્યાન કરે છે. પોતાનાં બાળકના તરફથી કોઈ પણ પ્રકારના લાભની મનમાં આશા

રાખ્યા વિના તે તેના પ્રતિ સદા પ્રેમ રાખ્યાજ કરે છે. માનુ' દુઃખ એવું પ્રેમાળ છે અને પોતાના સંતાનને માટે તેના દિલમાં હમેશાં પ્રેમનું અરણુ વધ્યા કરે છે. જે જાળકને તેણે નવ નવ મહિના મુઘી પોતાના પેટમાં ધારણ કરીને પોખ્યું હવું તેવું જવન કરવાને સારૂ તે જાધુંજ કરી છટે છે અને તેને સારૂ ગમે તેટલું દુઃખ વેઠવું પટે તો તે પણ તે વેઠી લે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા જાળકના અંરક્ષણનો જાર જેમ તેની માતાના શિર ઉપર છે, તેમ મારા અંરક્ષણનો જાર હે સંતજનો! તમારે શિર છે.

૧૧૪૧-સંસારથી હું ઘણોજ સંતપ્ત થાઉં છું, તેથી કરીને મને ઘણી વાર એવું લાગ્યા કરે છે કે, નારાયણ મરી તો નહિ ગયો હોય ?-ઈશ્વર જે મરીજ ગયો હશે તો અમે તેનાં સંતાન અભાગિયાં બની ગયાં! હવે અમારું રક્ષણ કરનાર, અમને આશ્રય આપનાર કોઈ રહ્યુંજ નહિ! લોકોનાથી જે અમને ત્રાસ થાય તો તે વાતની દેવને શું લજ્જત નહિ આવતી હોય ? તુકારામ કહે છે કે આ દેશ હવે દેવ વિનાનો ખાલી થન્ય સમાન થઈ ગયો છે.

૧૧૪૨-હે સંતજનો! તમે તમારા અરણુ જ્યારથી મારા ચિત્તની અંદર મૂકી રાખ્યા, ત્યારથી મારા અંતઃકરણમાંથી વિપ-વાયદિ નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે. હવે તો મને કાળનો પણ લેશમાત્ર ભય રહ્યો નથી. હું મારા ઘરમાં બેઠો હોઉં કે જંગલમાં બેઠો હોઉં, પણ મને તો બધી જગ્યાએ અને જાણે વખત એક દેવનોજ અનુભવ થયા કરતો હોવાથી મારું મન ભયરહિત બની ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હવેથી મને સ્વપ્નમાં પણ બચતો ત્રાસ રનાર નથી.

૧૧૪૩-હું વિરોજાનો લાલકવારો સંવક છું, તેથી કરીને હું તો કાળનો પણ કાળ બની ગયો છું. હવેથી મારી સંતા વિધવાથી બની ગઈ છે. મારી યન્યુખ વેખરાં વ. લૂં વટે બાલક.

કોણ સમર્થ છે? તુકારામ કહે છે કે હરિનામરૂપી અતિ તીક્ષ્ણ
જાણુ મારા હાથમાં છે.

૧૧.૪૪-૩૦ થી કુળવાન અને શ્રીમંત ઘરમાં જન્મ લીધો,
લોકોમાં મોટા થઈને ક્યાં અને નીચે જતાવ્યા પ્રમાણે વર્તન
કરીને પોતાના કુળને દીપાવીને તેનો ઉદ્ધાર કર્યો! આવા ઉદ્ધાર (૧)
પુરુષો શું શું કરે છે તેનું વર્ણન સાંભળજો. પ્રથમ તો તેઓ ધન
ઉપાર્જન કરીને તેનો સફળ્ય ન કરનાં તેને લોચમાં ઢાંટી મૂકે છે
અને પોતાની આખી જિંદગી દારિદ્ર્યમાં ને દારિદ્ર્યમાં જ વ્યતીત
કરે છે. આવા નીચે લોકોનું સવારના પહોરમાં નામ લીધાથી
આખો દિવસ ક્લેશમાં જાય છે અને ખાવાનું પણ નથી મળતું;
વળી કોઈ કામનો આરંભ કરતી વેળા જો આવા સજ્જનનાં
શુભ (૧) દર્શન થયાં તો તે કામ સાંગોપાંગ પૂરું થવાનું નહિ.
ળીજો કોઈ માણસ પુણ્યદાન કરતો હોય તો તે જોઈને પણ તેનું
માથું ઢુખવા આવે છે અને તેથી કરીને તે પોતાને માથે પાટો
તાણી જાંઘીને સૂઈ જાય છે. એવાને ઘેર લોગજોગે કોઈ પરોણો
આવી ચઢ્યો તો તે તેને કહે છે કે આજ તો મારા શરીરને સુખ
નથી, એટલા માટે તમે અહીં મારી પાસે બેસી ન રહેતાં જામમાં
જાઓ અને મારે સાડ કોઈ વેધને તેડી લાવો; આવું કહીને તે
પેલા પરોણાને રસ્તો પકડાવે છે. પોતાનાં છોકરાંને જોઈને તે
કહે છે કે, અરેરે! આવડી મોટી ધાડ મારા કરમમાં ક્યાં લખી
મૂઠી હતી? હાય! હાય! આ જ્યાંને પરણાવવાના પૈસા મારે
ક્યાંથી લાવવા? આમાંથી થોડાંક મરી પરવારે તો કેવું સાડ
એમ કહીને તે દેવની માનતા માને છે; અને દેવને નૈવેદ્ય ધરાવ-
વાનો થાળ દેવની આગળ મૂકે છે, પણ તેમાંનું નૈવેદ્ય દેવને જત-
લાવીને તરતજ લઈ લે છે; કારણકે રજોને દેવ ખાઈ જાય તો ?
અસુક પર્વણીને દહાડે કોઈ લિજુક ગ્રાહણ તેને ઘેર લિજા

માગવા આવે તે માટે તે પોતાનાં છોકરાંને શીખવી રાખે છે કે,
 “એવા કોઈ માગણિયા આવે તો તેમને તમારે કહીજ દેવું કે
 જાઓ, મહારાજ ! અમારા ઘરમાં તમને આપવા જેવું કંઈજ
 નથી. તમે સમજી રાખજો કે એ બિહુક નથી, પણ તમારા ઘર-
 માંના અમનો હાથ કરનાર કાળ આવ્યો છે એમ જાણજો; અને જો
 તમે તેને લોટ આપશો તો તમારા ભાગનું અમ તેટલું ઓછું
 થઈ જશે.” એક વાર એવું જન્યું કે આવા સજ્જનને દાહી-મૂંછ
 અને માથું મુંડાવવાનો પ્રસંગ ઊભો થયો, તેથી તેણે હજીમત
 કરાવવા માટે હજીમને તેડાવ્યો. હજીમ બોલ્યો કે, હું તો એક
 પૈસામાં એક જણને મુંડીશ. ખૂબ રકમક કરીને આખરે એક
 પૈસામાં બે માથાને હિસાબે હજીમની સાથે અડધા પૈસાની બોલી
 કરીને ભાઈએ હજીમત તો કરાવી; પણ પોતાની પાસે અડધો
 પૈસો છોડી હતો નહિ અને એક પૈસા જેટલી મોટી રકમ હજીમ-
 ને આપી દેવાયજ કેમ ? હજીમ અડધો પૈસો વધારે લઈ જાય
 તે કેમ ચાલે ? ત્યારે પેલા ભાઈસાહેબે પોતાની ધણિયાણીને
 કહ્યું : “અલી સાંબજે છે કે ? તુંજ જરા તારું માથું મુંડાવી લે
 તો મુંડો મોટું ?” ગાયડીનું માથું બલે મુંડાય પણ હજીમને તો
 અપેક્ષો નજ લઈ જવા દેવો ! એવા માણસને ગંગા આદિ તીર્થનાં
 દર્શન કરવાનો તો મુંડો, પણ પોતાનાજ ગામમાં આવેલા મહા-
 દેવની પૂજા કરવાનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવતો નથી. તે
 પોતાના ઘરનાં ગારણાં બધા વખત જાંઘનાં જાંઘજ રાખે છે
 અને કોઈ પડોણો આવી ચડે તો તે માંદા રહ્યો રહ્યો જવાળ દે છે
 કે, ઘરમાં કોઈ નથી. તુકારામ કહે છે કે આ મારા દેવ ! ઉપર
 વળુંન કહ્યું તેવું વર્તન કરનારા હોયો આ સંસારમાં છે, તો
 પણ તું તેમનો ઉદ્ધાર કરજે; નહિ તો તેમને નરકવાસ કરવો
 પડશે એ વિચારથી મારા હૃદયે જાય લાગે છે.

૧૧૮૫-પરિણામ નીચેના પ્રકારે થયું છે તે જોઈ
 જાય છે. આ પ્રકારે આજીવન સુખ સંપન્ન થઈને મરણાં સામર્થ્ય
 નથી. તે હેતુ કોઈ અન્ય કારણે થયું હોય તે ગુણમ છે. એવા
 હોય તેને કે જે અવરોધ કે અન્ય કારણે થયું હોય તેવો દેવ છે, તે
 તેમ કરવા જોઈએ. આ પ્રકારે આજીવન સુખ સંપન્ન થઈને મરણાં સામર્થ્ય
 હોય તે પાતાની મરણાં સામર્થ્ય નીચેના પ્રકારે થયું હોય તે
 વાપરીને પાતાના કરેલા અનુકરણ કરી જાય છે. ગુમાવી દે છે.
 તેના પાતાની પેદા કરેલા પુણ્ય કેટલાં જન્મમાં વિપયના
 લોભની કિંમતે વેચી દે છે. અર્થાત્ તે મનુષ્યદેહકંથી પૂંછ
 વિપયભોગના લોભને ત્યાં પ્રવૃત્તિથી જન્મમાં વેચી મારે છે.

૧૧૮૬-મેં જે દુકાન માંડી છે તેમાં સૌને પસંદ આવે
 એવો માલ મેં ભરી રાખ્યો છે. હું તે વિક્રાનનો ડોહારી છું,
 તેથી કરીને જેને જે જોઈતું હશે તેને તેટલું હું મારી વાણીરૂપી
 પાલીઓ ભરી ભરીને આપતો જઈશ. કેની પાસે કેટલી કિંમતનો
 માલ લેવાનું સામર્થ્ય છે અથવા કયો માલ કોને લાયકનો છે તે
 જાણું હું જાણું છું. તુકારામ કહે છે કે જે જેટલું મૂલ્ય આપશે તેને
 તેના મૂલ્યના પ્રમાણમાં ઉત્તમ, મધ્યમ કે કનિષ્ઠ માલ હું આપીશ.

૧૧૮૭-હું જાણું છું કે તારા માટે તો આજીવન સુખ સંપન્ન થઈને મરણાં સામર્થ્ય
 છું કે અટપટ આવ્યા આવો-તાકીદ કરો. હું તો સૌને એમ પણ
 કહું છું કે પરમાર્થના વિષયમાં જેની જેટલી અભિરુચિ હશે તેને
 અમારી પંગતમાં જોડીને રુચિના પ્રમાણમાં લોભન કરવાનો
 સુયોગ મળશે; કારણકે અમારે ત્યાં પંક્તિભેદ જેવું કંઈ છે ન
 નહિ. અમે અમારી દુકાનમાં પારમાર્થિક માલ ભરી રાખ્યો છે
 અને તેમાંની કોઈ પણ વસ્તુના કોથળાનું અમે મોઢું સીવી લીધું
 નથી. જાણીજ શુભોનાં મોઢાં ખુલ્લાં પડ્યાં છે અને જેને જે માલ ભરી

લેવો હોય તેને તે ખરી લેવાની છૂટ છે. માલ લેતી વખતે લેનારને અમારી રત્ન માગવાપણું પણ અમે રાખ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે આવા વેપારમાં તો મારો હાથ ઘણોજ કુશળ બની ગયો છે.

૧૧૪૮-હો મનુષ્યો ! તમારી પાસે જે કાંઈ હોય તે તમે વેચવું હોય તો વેચી શકો છો; પણ તેના બદલામાં તમને જે દામ મળે તે વટે ઉત્તમ માલ ખરીદીને તેનો સંગ્રહ કરવા માંડજો. એવું કરવાથી દોષ્ટયવધિ જન્મમરણનો દેરો દેકત એકજ જન્મમાં કપાઈ જશે. વળી તમારે અંતે જ્યાં જવાનું નિર્માણ થયું છે, ત્યાં તમારો માલ ખૂબ નફાકારક રીતે વેચાય એવી અગાઉથી ગોઠવણ કરી રાખજો. વળી તમે જે વેશ ધારણ કરો તે નકલો નહિ, પણ સાચેસાચોજ હોવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે એવું કરવાથી તમારાં પાછળનાં સંચિત કર્મ અને પર્વમાન તથા ભવિષ્યનાં ક્રિયમાણ કર્મ-એ બેઉનાં ક્રણ અને દારિદ્ર્યનો અંત આવી જશે.

૧૧૪૯-આ સંસારના લોહો એવા છે કે, જેનામાં કશાજ શુભ ન હોય તેનું કહ્યું માનવાને સૌ તૈયાર થાય છે. એવા લોહો ત્યાં જાય ત્યાં તેમનું સન્માન ઘાય છે, પણ તે છતાં તેમના કહેવા શ્રવણ કોઈ ચાલતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમનામાં ઉત્તમ પ્રકારના શુભ હોય છે તેમને હુનિયાના લોહો ગાંડા ગણી કાઢે છે.

૧૧૫૦-લોહો માફ સન્માન કરે, એવા શુભ તો મારામાં છેજ નહિ; એમ છતાં પણ જ્યારે તેઓ માફ સન્માન કરે છે ત્યારે મને મારો મનમાં લાલજ આવે છે. અનાજ ભરવાની પાલી સેંકટો મળુ અનાજ માપી માપીને ઠાલવતી જાય છે, તે પ્રમાણે હું પણ પાર-માર્થિક વિષયની ચર્ચા કર્યે જાઉં છું; પરંતુ જેમ પેલી પાલીને અનાજના રવાદની કશી ખબર નથી, તેમ અનાજના સંયોગથી

તેને જોઈ શકાય અને નથી. પરમપરિણા વિષયમાં મારું પદ
 મેનુજીએ દે ને પદમણિ. વિષયની ચર્ચા કરું છું તેનો કારણ
 હું સર્વશક્તિવાળી છું. મને જોઈ શકે તે માટે પ્રતિષ્ઠા થતી
 દેખીને મારાથી કહેવું જોઈએ કે એ પ્રતિષ્ઠાના ઉપર આજ
 પડે. કુમળા કાટની અળી દેખાય છે ને નીકળ, પણ જેવી તે
 દેખાય છે તેની તે કોની નથી. તેના ઉપર પણ મૂડી એકંદ્રું તે.
 તે પગમાં લોકાએ નહિ, પણ નરમ હોવાથી કાલરી વળી જશે.
 એવીજ રીતે બીજાના ઉપર આલેખણાં ચિત્ર ઉત્તમ રીતે શબ્દ
 ગાદેલાં દેખાય છે, પણ તેમાં જીવ ન હોવાથી માત્ર જીવાનાં છે.
 તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મને તારા સ્વરૂપનો અતુલ્ય નથી
 તેથી કરીને મારો જન્માદો એજે ગયો છે એવું મને લાગે છે.

૧૧૫૧-હું જે કાંઈ ઉપદેશ દઈ છું તે મારા મોઢાની માર-
 ફતે તુંજ ઉપદેશ દઈ રહ્યા છે; પણ તે છતાં તે સાંભળીને કેટલાક
 લોકોનાં મન હલાય છે. જેને જે વિષયના પ્રતિ રુચિ હોય તેને
 તે વિષયની વાતો સાંભળવાની ઉત્કંઠા થયા કરે છે. માંદા
 માણસને કડવાં ઓસડિયાંને ક્વાથ બનાવીને આપીશું તો તે
 મોઢું બગાડશે અને ક્વાથના પ્રતિ અણુગમો બતાવશે; અને
 તમારે અમુક અમુક વસ્તુઓ તો ખાવીજ નહિ એવું વૈદ્ય કહી
 ગયા હોય છે, છતાં તે તેની તેજ વસ્તુઓને સાડ માગણી કર્ય
 કરે છે. ઘરનાં કહે કે એ તમને નહિ આપીએ, ત્યારે તે રડવા લાગે
 છે. એમાં વૈદ્યના બાપનું શું જવાબ હવું? તે તો જે ખરું હો
 તે કહી છૂટે છે. રોગી તેનું કહેણ નહિ માને અને નહિ ખાવા
 ખાઈ ખેસશે, તો તેજ જીવેથી જશે. રોગી ગમે તેટલો કકળે, પણ
 જે વસ્તુ તેને માટે કુપથ્ય હોય તે ખાવાની વૈદ્ય રજા આપેજ
 રીતે? ઔષધની સફળતાનો આધાર પથ્યાપથ્યના પાલન ઉપર
 ખ્યત્વે કરીને હોય છે. ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, ઇત્યાદિની માયા

જાધાઈ જનારને નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે, અરે ઓ મનુષ્યો ! મેં તો તમને બધાજ ઉપાય બતાવી દીધા. હવે તમને જે માર્ગ પસંદ આવતો હોય તેનું અનુસરણ કરવા તમે સ્વતંત્ર છો.

૧૧૫૨-વ્યભિચારની નિંદા થતી હોય તો તે સાંભળીને પતિવ્રતા સ્ત્રી મનમાં રાજી થાય છે અને તેજ શબ્દો વડે વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને કાળજે ધક્કો લાગે છે; એટલા માટે હું કહું છું કે અશુદ્ધ આચરણના ઉપર આગ પડજો. જગતમાં જે શુદ્ધ હોય તેટલુંજ રહે અને બીજા બધાનો નાશ થઈ જાય એજ યોગ્ય છે. સદાચારી લોકોને પુરાણાદિ ગ્રંથોની કથા સાંભળીને આનંદ થાય છે અને તેથી બિલટા સ્વભાવવાળા લોકોના મનને કલેશ થાય છે. શુદ્ધનો પ્રસંગ આવીને બિલો રહે ત્યારે વીર પુરુષોના બાહુમાં સ્પન્દન થાય છે અને નામદં લોકોના મોતિયા મરી જાય છે. શુદ્ધ મુવર્ણની લગડીને જેમ જેમ પુટ દેતા જઈએ અને આગમાં તથાવતા જઈએ, તેમ તેમ તે વધારે ચળકી બિઠે છે અને હલકી ધાતુ કાળી ઠીકરા જેવી થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેના માથા ઉપર હથોડાના ઝપાટા વાગે અને છતાં જાગે નહિ તેજ સાચો હીરો જાણીએ.

૧૧૫૩-પોતે અવળે રસ્તે જતા હોય અને છતાં જો તેઓ બીજા લોકોને ખરો રસ્તોજ બતાવતા હોય, તેમનો જે કોઈ ઉપકાર ન માને તેના જેવો મૂર્ખ દુનિયામાં બીજો કોઈજ નહિ. પોતે ઝેર ખાધું હોય અને પોતાનો પ્રાણ જવાનો વખત આવે ત્યારે જેઓ બીજાઓને સાવધાન કરી દે છે આ વસ્તુમાં ઝેર છે, તમે ખાશો નહિ, તે માણસ લોકોના ઉપર ઉપકાર કરી જાય છે. એવી જ રીતે પોતે પાણીમાં ડૂબતો હોય પણ ડૂબતાં ડૂબતાં બીજા લોકોને ચેનાવી દે કે અહીં ધણુંજ ઊંડું પાણી છે, કેમકે કયો તાગ

લાગતો નથી. ને ને મેં મારું કોઈક માનવો જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે આની જાણના માટે જોઈએ નિદ્રા ન કરવી; પણ જે કોઈ આપણને ખરી જાણામણ દે. તેના અવગુણ નરક નજર ન કરવી પણ તેનામાં જે ગુણ હોય તે પ્રહણ કરી લેવા.

૧૧૫૪-જેના કુળદેવ પંડરીનાથ હોય તેના ઘરમાં તેની દાસીને પટે પણ મને જન્મ લેવો. ગમે. હે દેવ! મને શુદ્ધાત્મિ, કુળ દે વર્ણની જરાય કષ્ટ નથી. તારે મને જ્યાં જન્મ આપવો હોય ત્યાં ભલે આપજે, પણ હું જ્યાં જન્મ ધારણ કરું ત્યાં મને તારા દાસ બનાવી રાખજે. જે કોઈ 'વારકરી' થઈને નિઃશ્ચિત રીતે પંડરપુર જતો હશે, તેના ઘરમાં મને તેના દોરતરીકે પણ રહેવાનું ગમે. જેના ચિંતનમાં રતિ-દિવસ એક વિહંગ રમી રહ્યા હોય, તેના પગનો જોરો સુધ્યાં થવા હું રાજી છું. જેના આંગણમાં તુલસીનું વૃન્દાવન હોય તેને ઘેર તેના આડુવાળાં કામ કરવા પણ હું ખુશી છું. તુકારામ કહે છે કે આ એકલા ભાવના મારા મનમાં ધર કરી રહી છે. એ સિવાય બીજી કોઈ ગતિની મને ઇચ્છાજ થતી નથી.

૧૧૫૫-હે દેવ! મારા અંતઃકરણમાં ભરાઈ બેઠેલી તમામ કામનાઓ, તૃષ્ણાઓ ઇત્યાદિનો તું નાશ કરી નાંખ અને તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાએ તું તારી પ્રીતિથીજ મારા હૃદયને ઠંડીને ભરી દે. આશા, તૃષ્ણા, કલ્પના, ભાવના એ બધાંને એકદમ નિર્મૂળ કરી દેજે. આ દેહ તે હું છું અને આ દેહનું સંબંધીઓ તે મારાં સંબંધીઓ છે એવા બૂઠા સંકલ્પ કરીને હું બદ્ધ થઈ ગયો છું; તે દશામાંથી તું મને મુક્ત કર. મારું 'અહંવૃત્તિ' અને 'ઇદંવૃત્તિ' (આ હું અને આ તે) એવી વૃત્તિઓ રૂપે બેઠે પશ્ચ તમારા ચરણો આગળ જેવા એક બાની લાય છે તે

આ મારા દેહની જાળતમાં પણ તમે કરી હો. જાતિ, કુળ અને
 વર્ણનું અભિમાન ખરી રીતે જોતાં મૃગજળનાં જેવાં મિથ્યા છે;
 છતાં તમે તેમને સાચાં જેવા શા માટે બતાવો છો? નાની છોક-
 રીઓ દીંગલા-દીંગલીનાં લગ્ન કરે તેમાં જેટલું સત્ય છે તેટલુંજ
 જાતિ-કુળ ઇત્યાદિમાં છે. તેમને સાચાં કહેજ કોણ? જુદી જુદી
 ભાવનાઓએ મળીને ચિત્તની જુદી જુદી દિશાએ જે ચતાણુ કરવા
 માંડી અને એ જે ચતાણુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી માયાની જાળમાં
 હું બેસવાઈ પડ્યો અને પાયમાલ થઈ ગયો. હવે માયાના પ્રભાવ-
 થી હું એવું માનતો થઈ ગયો છું કે માફ ગોત્ર, મારી દોલત,
 મારા માળાપ, મારાં બાઈબહેન, મારી સ્ત્રી, મારાં પુત્રપુત્રીઓ,
 મારા મિત્રો અને સગાંઓ, એ બધાં બધે ખરેખર મારાંજ છે;
 પણ જ્યાં કાળની સવારી આવી પહોંચી ત્યાં કોઈ કોઈનું થઈને
 દોલાનું નથી અને એકબીજાનો પરસ્પર સંબંધ બધો હતોજ
 નહિ એવું થઈ જશે. એવું સમજીને મેં સૌનો ત્યાગ કર્યો છે;
 જેટલા માટે હે દેવ! હવે તમે તમારી દેલાવેલી માયાજાળને
 સંકેલી લો તો ઘણું સાફ. દેટલાકને હું મારા પોતાના માનીને
 તેમને મારો પાસે રાખવા ઇચ્છતો હતો અને દેટલાકને પારકા
 માનીને તેમને મારાથી દૂર રાખવા ઇચ્છતો હતો. પણ વાસ્તવિક
 રીતે જોતાં કોઈ માફ નથી અને કોઈ પરાયું પણ નથી. અમુક-
 નું પાલનપોષણ કરવું અને અમુકની સામે લડવું-જગડવું, એ
 જુદી જાતોમાં પડવાની મને શી જરૂર? દલાણો વધારે અને દલાણો
 મોટો, એવું માનવાનું મને કારણજ શું છે? આ બધાં ક્રમ તારી
 દેલાવેલી માયાને લીધે થાય છે. એ તારી માયા એવી વિચિત્ર
 છે કે, તેના વચ્ચેપની મને કોઈજ સમજણ પડતી નથી. તુકારામ
 કહે છે કે હું છીપતો છું તારાજ ચિંતાતમાં નિમગ્ન રહું છું એવું
 હું તારી સમજ પ્રતિમાપૂર્વક કહેવા નિર્ધાર્યું.

૧૨૫૬-અરે મારા ભાઈ ! તું બીજાની સાથે છળપ્રયંન કરવામાં તો ઘણો ચતુર બની જાય છે; પણ તારા પોતાના હિતનો તો તું વિચાર કરજો પણ કરતો નથી અને તારું હિત લૂંટાઈ જાય છે તોપણ તેને લૂંટાઈ જવા દે છે. ક'નુસ લોકો પૈસા પૈસા કરીને જૂળ દોલત એકઠી કરે છે, પણ તેનો તેમને શો ઉપયોગ? જેમ કૂતરાને ઠોઈ દૂધ પાય તો ખીચે તો ખરે, પણ તે તેને પચાવી શકતો નથી. કૂતરાનો એવો કુદરતી સ્વભાવ જ હોય છે. તેવી રીતે અધમ લોકો જીવાનીમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ વિષ ઇન્દ્રિયો ઉન્મત્ત થવા માંડે છે. આવા લોકોને થતું શું હશે? શા માટે તેઓ નાહક છેતરાતા હશે? હાથમાં આવેલો મનુષ્યદેહ શું આ પ્રમાણે વેડફી નાખવા જેવો તુચ્છ પદાર્થ છે? કોઈ મનુષ્ય પોતાની પાસેનો પારસમણિ આપી દઈને તેના ગદલામાં સ્ફટિક મણિ માગી લે, તેવી રીતે આ અવિચારી લોકો પોતપોતાની અશુભ વાસનાઓને તૃપ્ત કરવાના ગદલામાં મનુષ્યજન્મને ગહુજ સસ્તી કિંમતે વેચી દે છે. અગાઉના કોઈ કોઈ સિદ્ધ પુરુષોએ સેવન કરેલા પદાર્થોનું અધમ પુરુષો સેવન ભલે કરે; પણ ફળની પ્રાપ્તિ તો સૌના અધિકારના પ્રમાણમાં જ થાય છે. વરસાદનું પાણી તો સર્વત્ર વરસે છે પણ મોતી પેદા કરનારી છીપમાં પડેલા ટીપાનું મોતી બંધાય છે અને એજ પાણી કપાસના જીંડમાં ઉપર પડે તો તેને ખરાબ કરી મૂકે છે; વળી એજ પાણીનું ટીપું સાપના મોઢામાં પડે તો તેનું ઝેર બની જાય છે; એવી રીતે પોતપોતાના અધિકારના પ્રમાણમાં ફળપ્રાપ્તિ થાય છે. કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે ઘી, કેળાં અને ખાંડ ખાધા પછી ગળામાં આંગળી ઘાલીને ખાધેલું ઓછી કાઢે અને ઓકેલું જીએ; કારણ કે તેમને એવી વિચિત્ર કુટેવ પડી ગઈ હોય છે. નાનું છોકરું

બૂખ્યું થવાથી રડતું હોય, તેને પેટમાં ચૂંક આવતી હશે એમ ધારીને કદાચ તેના પેટને ઊના પાણીથી શેકે, તો તે પેલા છોકરા-ને ઊલટો વધારે શેવડાવે છે. તુકારામ કહે છે કે જે જેવાં કમં કમં કરશે તેને તેવાં ફળ મળશે.

૧૧૫૭-સાપ મુખડના વૃક્ષની નજીક પોતાનું રહેઠાણ બનાવે છે, પણ તે છતાં તેની મુવાચનો લાભ તે લઈ શકતો નથી; અને દેશ-વિદેશના દૂરદૂરના લોકો તેની મુગંધનો ઉપસોગ કરી શકે છે. હે દેવ ! એક જણ બોલે વહે અને બીજો માણસ તે વસ્તુનો ઉપસોગ કરે, એ ઘટના બેઉના પૃથક્ પૃથક્ પ્રારબ્ધને લઈને થયા કરે છે. ગાયના આંચળની પાસેજ બેસી રહેનારાં બૂવા અને બગાઈઓ જેવાં જીવડાં ગાયના દ્વધનું સેવન ન કરતાં, તેના લોહીનેજ ચૂસ્યા કરે છે અને તેજ દ્વધનો લાભ આપેના લોકોને મળતો રહે છે. પાસે રહેનાર પ્રાણી દ્વધથી વંચિત રહે છે અને ઊંટે રહેનાર તેનો સોગવટો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે સાપ અને બૂવાના જેવી જેમની ખુદ્દિ હોય છે તેમના કરતાં તો પથ્થરનો અવતાર વધારે ત્રાસી.

૧૧૫૮-હે દેવ ! મેં માફ મન, મારી વાણી અને મારો દેહ તમને સમર્પિત કરી લીધાં છે; તેનું રક્ષણ કરવાનો બાર હવે તમારા ઉપર છે. સંસારની સંગતિથી હું અત્યંત સંતોષ થઈ ગયો છું, તેથી હવે હું તારે શરણે આવ્યો છું. મને તારો શરણાગત સમજીને તું મારો ઉદ્ધાર કરજે. માફ પોતાનું તો ખરી રીતે જેવાં કશુંજ ન હતું; છતાં માફ માની લઈને તેનું રક્ષણ કરવાને ખાતર આજ દિન સુધી મેં બૂલથી બારે પરિશ્રમ કર્યો અને તેના જલવામાં ફાકટનો માનસિક કલેશજ વહોરી લીધો. તારી ભક્તિનો મમં નહિ સમજાવાથી મારી ઈન્દ્રિયો રવેચ્છા-

મારી થઈ થઈ અને નિઃશ્વસન આમનેમ અથડાવા લાગી.
જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં બદલાતાં બદલાતાં હું હવે અત્યંત શ્રમિત
થઈ ગયા છું; એટલા વારને હું કહી દેશ ! તું હવે મારો અંગી-
કાર કર તુકારામ કહે છે કે માટે મન મારી કન્દ્રિયોના દરવાજા-
માં થઈને જાહાર દોડી જાય છે. તેનું મારે હવે કરવું કેમ?

૧૧૫૬-પોતાને હવે સંધિની સંગઠમાં કાંઈક પડી ગયું છે
એવો વહેમ જો સંધનાના મનમાં બરાબ જાય, તો તેનું ભેદને
ખીલજો. પણ તે વહેમને વશ થઈ જાય છે શ્રીહરિને જે આતંક
છે, તેને તો કાંઈ વિરલાજ સમજીને તેનો ક્યાદ માણી જાણે છે;
ઘણાજરા તો તેને સમજી લેવાની રીત પણ ભૂલી ગયા છે એવું મને
લાગે છે. જે પોતાના અંતઃકરણમાંથી સંકટપવિકટપનાં મૂળિયાં
વીણી વીણીને ખોદી કાઢે છે, તેજ સાચા અર્થમાં યુષ્ઠી અને
મુક્ત છે. જેઓ જાહારનો ઠાઠમાઠ કરીને લોકદેખાડો કરતા
ફરે છે, તેઓ મલિનતા વડે પોતાનાં અંતઃકરણને ભરપૂર કરી
રાખે છે. જેમની બુદ્ધિ ત્રણે કાળમાં સાવધાન રહે છે, તેજ
સંધિપ્રકાશરૂપી આત્માને સાધ્ય કરવામાં સફળતા મેળવે છે.
એથી બલદું જેઓ સંશયરૂપી સંધિની અંદર સપડાઈ જાય છે
તેઓને તો પ્રકૃતિએ વેઠે પકડેલા વેઠિયાજ જાણવા. વિપન્ન-
ભાવના રહિત સમબુદ્ધિ વડે જેઓ દેવની સાથે સમાહિત અવ-
સ્થામાં યુક્ત થઈ જાય, તેમનુંજ ધ્યાન વાસ્તવિક અને અખંડ
કહેવાય; પણ જેઓ એક ઝોરડીમાં ભરાઈને આખો મીચીને
ધ્યાન અને સમાધિ કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, તેઓ તો જૂઠો પાખંડ
લઈ ખેઠા છે. તુકારામ કહે છે કે જે કાંઈ પરમાર્થ સાધવાનો
છે તેનું લક્ષ્યગિન્દુ તો એક શ્રીહરિના ઉપરજ સ્થિર થવું જોઈએ.
પોતાનું તન, મન અને ધન તેમને સમર્પિત કર્યા વિના બાકીના
કેટલાય ઉપાય આપણે કર્યેજ નહીંએ, તોપણ તેમનો તરફ શ્રી-
હરિ કદી નજર પણ કરતા નથી.

૧૧૬૦-મારું પ્રારબ્ધ અતિશય બળવાન છે; તે જોઈને હું
 પંદરોનાથ ! તું મારાથી બી બીને નાસલાગ કરતો કરે છે !
 ત્યાંસુધી મને જ્ઞાન થયું ન હતું ત્યાંસુધી તો તે મને ઓળખ્યો
 ન હતો, પણ હવે તું મને ઓળખી ગયો છે, ખરું ને ? તું તારા
 એકાદ બક્ષાને રાજ કરે છે અને બીજાની સાથે મોંઘાઈ કરે છે
 અને માન માગે છે. પણ તું યાદ રાખજે કે મારું પ્રારબ્ધ એવું
 બળવાન છે કે, તેની આગળ તારું કાંઈજ ચાલવાનું નથી, એમ
 મમજીને હવે હું તને દેશી તકલીફમાં નાખવા માગતો નથી.
 હું ભોગાધિપતિ ! અમારાં ક્રિયમાણ કર્મના ઉપર તારી સત્તા
 ચાલતી નથી; અને જો એવું છે તો હું તને ખાલી મહેનત
 આપુંજ શા માટે ? તારી પાસે મારે કશો સ્વાર્થ સાધી લેવો તો
 હું નહિ, તો પછી હું તારી ભક્તિનો માર્ગ શા માટે છોડી દઉં ?
 તારે મને ગમે તે ભવિ-કુળમાં જન્મ આપવો હોય તો મુખેથી
 આપજે. તું મારી અંદર રહેલા દોષોને જોઈને ગભરાય છે અને
 કદાચ હું તારી પાસેથી કાંઈક માગી લઉં, એવું તારા મનની
 અંદર ભૂત બરાઈ ગયું છે અને તેથી પણ તું બીતો કરે છે.
 વૃદ્ધારામ કહે છે કે હું દેવ ! તારે તારા મનની અંદર આવી-તેવી
 બાબતનો કશો સંકેત રાખવોજ નહિ.

૧૧૬૧-હોઠાના તરફથી પૂજા, સન્માન, પ્રતિષ્ઠા દેવાદિ
 મને તથા અનેક પ્રકારની સંપત્તિના ઉપયોગ દ્વારા સારીને

જોનાના મન ઉપર પડેલા તે અધિકારના વ્યભાષના કુલ-
 મને બેઠીને વૃદ્ધારામની શુદ્ધ અને સ્વચ્છ મુદિમાંથી દેવ દેવ પાર
 કાળની નિત્યારીઓ અમારી હો છે. મનુષ્યના પતંગના કર્મ
 ઉપર હિંમતનું પણ જોર ચાલતું નથી, એ મદાન નાપ આ પ્રસંગે
 વૃદ્ધારામ કહે છે; જો કે સંકેત વાર તે પ્રારબ્ધને નમને વાન
 કરે છે.

—સેવાનંદ

થનારાં તમામ સુખ પ્રાપ્ત થાય, પણ તે છતાં જો તારી પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તો એ બધીજ સંપત્તિ અને બધાજ લોગ વાસ્તવિક રીતે દેવળ હુઃખરૂપજ છે. ત્યારે હે દેવ! તું મને દર્શન દે, મને દર્શન દે. અહ્યા! તું ઈંટના ઉપર સ્થિર થઈને કેમ ઊભો રહ્યો છે? તારા પોતાના સફલાગ્યે અને ઘણાં ઘણાં પુણ્યોને પ્રતાપે તને એ ઈંટ ઊભા રહેવાને સાડ મળી છે! હે દેવ! તારા દર્શન વિના બ્રહ્મજ્ઞાન નથું સૂકું લાઠા જેવું અને અનાજ માપવાની પાલીના જેવું ખાલી માયાનું માપજ હોય છે. એવા જ્ઞાનને લઈને હું શું કરવાનો હતો? જો તારે મને દર્શન નથીજ આપવું, તો તારું એ બધું જ્ઞાન મારે મનથી ધૂળ જરાળર છે. આત્મ-સ્થિતિ સંબંધી વિચાર અને તેના દ્વારા થનારો આત્મનિશ્ચય એ બધી ઉધારના સોદાના જેવી વાતો છે; તેને લઈને હું શું કરું? મારે તો નગદ વસ્તુની ભૂખ છે, તેટલા માટે જ્યાંસુધી હું તારા ચતુર્ભુજ સ્વરૂપને મારી આંખે જોવા ન પામું, ત્યાંસુધી મારા મનને કરાર થવાનો નથી. ઋદ્ધિ અથવા અષ્ટમહાસિદ્ધિઓ અથવા શાસ્ત્રનિપુણતા, એ બધાંને લઈને હું શું કરું? જો તું મને દર્શન દેવાનોજ ન હોય તો એ બધાં મને ઊલટાં ભારરૂપ ધર્મ પડશે. તુકારામ કહે છે કે જો એક વાર મને તું મળી જાય તો પછી મારે સાડ કંઈ વસ્તુ હલંલ છે તે કહે. એટલા માટે જો મારા દેવ! મને તારા ચરણનાં દર્શન દે.

૧૧૬૨-હે દેવ! હું તારોજ છું એવું હું તને કહું છું, છતાં તું હજી સાચું માનતો નથી, ત્યારે મારો જન્મમારોજ એજે ગયો. મને તેં એવો નિરૂપયોગી જન્મ આપ્યોજ શા માટે? આવી હાલતમાં મારે કેનો આશ્રય લઈને મારા મનનું સમાધાન કરવું? અહ્યા એ વિકૃલા! તારું દર્શન તો મને થાય નહિ અને છતાં તું સર્વજન અને સર્વવ્યાપી છે, એવા લવારા સાંભળવાથી મને

શો લાભ થવાનો હતો? તુકારામ કહે છે કે હે પંડરીનાથ! ત્યારે હવે તું મને અલયદાન દઇ દે.

૧૧૬૩-ઉદ્ધવ, અકૂર, વ્યાસ, અંગઋષિ, રુકમાંગદ, પ્રહ્લાદ વગેરે તારા અનેક ભક્તોને તે તારું જે સ્વરૂપ બતાવેલું તે તું મને પણ બતાવ. તું મને તારું શ્રીમુખ અને તારા ચરણ ભેગા દર્શ્ય એટલે મારું અતિ ઉત્સુક થયેલું ચિત્ત ત્યાંજ સ્થિર થઇ જશે. હે હરિ! શુભદેવ જનકરાજ અને બ્રાહ્મણ એ બેઉની પાસે જ્યારે તમે ગયા હતા ત્યારે બેઉના હાથમાં હાથ આપીને તમે કેવા શોભતા હતા! વળી વિદુરના ઘરની શાળ તમે કેવા આનંદ-પૂર્વક આરોગતા હતા! સંકટને વળતે જ્યારે જ્યારે તમને પાંડવોએ સંભાર્યા હશે ત્યારે તમે તેમની વહારે કેવા ઢોડી બેસેલા! વળી રાજસૂયના વળતે જ્યારે દ્રૌપદી સૌને લોજન પીરસતી હતી, તે વળતે તેની ચોળીનું નાકું છૂટી ગયું તે તમે કેવું બાંધી આપ્યું! તમે ગોપિકાઓની સાથે કીડા કરી, ગાયો અને ગોપ લોકો તમારું શ્રીમુખ ભેળને કેવાં સુખી થતાં; તે તે સમયે તમે જે સ્વરૂપ ધારણ કરેલું, તે સ્વરૂપનું, તે તમારા શ્રીમુખનું મને દર્શન કરાવો. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જે જે તમારે શરણે આવે છે તેઓ બધા અનાથ ભિખારીઓ હોય છે; તેમના તમે સ્વામી અને મોટા દાતાર છે. એમ મનમાં સમજીને તમે મારી દગ્ગા પૂર્ણ કરો.

૧૧૬૪-હે હરિ! હું તારે દરવાજે ભિખારી બનીને બીજા ભાગના આગ્યો છું; ત્યારે હવે તું મને તારી કૃપાનું દાન દે. તારા નામસ્મરણના ઉપર પ્રેમ અને તેનો સ્વાદ લેવાની અભિ-રુચિ એ બે ઉત્તમ વસ્તુઓનું દાન તું મને દે; અને મારા અદા-ગિરિ દુઃખની અંદર તું તારું આસન માંડીને બિરાજ્યા. એ

પાંડુરંગ! આ જમનની આજીવન જાકલોજ કૃપાકૃ છે, જેમ
સમજીને હું મરંદે. અને ને મરવાગન મર્યાદા. ત્રિવિધ તાપ
વડે મારી કાચ. નાનમ મરંદે છે. તેને યાંત કરવાનું એક માત્ર
સાધન તારા નરણ છે. દેશના મળાનું જોડી અને લોકોની નિંદાથી
હું અત્યંત પીડાઉં છું અને અત્યંતમાં પૂરું મને તારા વિયોગની
પીડા સાથે છે. તુકારામ કહે છે કે એવા મારાં મા અને બાપ! હવે
આ અનાથ તમારે શરણુ આપ્યું છે, તેને તમે સતાથ કરો.

૧૧૬૫-કૃત્ત મોઢા મોઢાનું વાચાગપણું કરીને જેઓ હરિ-
નામના મહિમાનો સ્વીકાર કરતા નથી તેમની વાત હું કદી પણ
માનવાનો નથી. જેમના અંતઃકરણમાં દેવના સંગ્રામમાં લક્ષિ-
ભાવ તો છેજ નહિ, અને કૃત્ત ગદારતાં લક્ષિતાં ચિહ્ન ધારણ
કરીને પોતાને લક્ષ્મીમાં ખપાવવા મથે છે, અને જેમ બગલો
માછલીનું ધ્યાન ધરે તેમ જેઓ આંખો મીચીને ધ્યાન ધરવાનો
ઢોંગ લઈ બેઠેલા છે, જેમને દેવનાં દર્શનની ભૂખ તો મુદલે છેજ
નહિ અને જેમ ચોર જીત લોકોનાં પાટલાં છોડીને ચોરી
કરવાને તાકી રહે છે તેમ, જેઓ વિષયમુખની પ્રાપ્તિને માટે સદા
તાક્યા કરે છે; તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોની સાથે મારો
કદી સમાગમજ ન થાઓ અને એવાની સાથે બોલવાનો વખત
પણ ન આવે તો ઘણું સોઈ.

૧૧૬૬-અરેરે ! પોતાનું અમૂલ્ય આયુષ્ય વ્યર્થ વહી જાય
છે એવો મનમાં વિચાર ન કરતાં, દિવસે દિવસે લોભનોજ જેઓ
વધારો કર્યા કરે છે, એવા કુદ્ર બુદ્ધિવાળા લોકો દંભના આવરણને
લીધે એવા ભુલાવામાં પડી જાય છે કે મૃત્યુ પોતાની સન્મુખ
બિલેલુંજ છે છતાં તેનું તેમને ભાન મુઘ્યાં હોતું નથી. તુકારામ
કહે છે કે લોકો તેમના મોઢા આગળ મરી જાય છે તે તેઓ

વિધિ અને નિષેધની ગૂંચવણોમાં પુરાણોએ દર્શાવેલી વાટ તો
 અરેખરી ભુલભુલામણી જેવી બની ગઈ છે. વેદને રસ્તે વળવું હોય
 તો અમારામાં ઘર કરી રહેલો અહંલાવ નડે છે અને ઝંકારનું
 જે મૂળસ્થાન છે ત્યાં તો માયા પોતાનું થાણું જમાવીને તેને ચારે
 તરફથી ઘેરી વળી છે, તેથી કરીને તે તરફ વળવાની મારી હિંમત
 આલતી નથી અને એ રસ્તે સફળતા મળશે એવી મનમાં શ્રદ્ધા પણ
 ઉત્પન્ન થતી નથી. આથી કરીને એ બધેજ ગૂંચવાડાનો ઢગલો એક
 બાબુએ પકડ્યો રહેવા દઈને મેં તો દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક તમારા નામ-
 નીજ કંઠી મારા ગળામાં ધારણ કરી દીધી છે. મારું શરીર, મારું
 મન અને મારી તમામ ઇન્દ્રિયો મેં તમારા ચરણ આગળ સમ-
 પિંત કરી દઈને, હું તો એક તમારા ચરણોનો આશ્રય પામવાની
 મનમાં આશા રાખીને તેમની વાટ જોતો બેઠો છું; એટલે હવે
 તપ, તીર્થયાત્રા, દાન, યજ્ઞ આદિ કર્મોનાં અનુષ્ઠાન કરવાને મારું
 મારી પાસે નથી રહ્યા હાથપગ, નથી રહી ઇન્દ્રિયો અને નથી
 રહ્યું મન; એમાંની કોઈ પણ વસ્તુના ઉપર મારો અધિકાર રહ્યો
 નથી કે જેથી કરીને હું તેનો વ્યવહાર કરી શકું. મારે આ લોક-
 ની અથવા પરલોકની પણ સ્પૃહા રહી નથી. મારે સુક્ષ્મ પણ
 જોઈતી નથી. હું તો તારી સેવામાં સદાકાળ યુક્ત રહું અને
 જન્મોજન્મ તેમ કરતોજ રહું; એવી યોગ્યતાની સાથે મને વારં
 વાર જન્મ આપ્યાજ કરજે. તુકારામ કહે છે કે માયામોહને
 લગતાં જે જાંઘનો છે અને જે માયામુગ્ધ જીવોને વહાલાં લાગે
 છે તે મને કડવાં ઝેર જેવા લાગે એવું કરજે.

૧૧૬૮-દેવનું નામ અત્યંત મધુર છે-અરે લાઈઓ! તે
 અત્યંત મધુર છે. એ નામનો આધાર લીધાથી તમારી તમામ
 કલ્યાણો પૂર્ણ થઈ જશે. બીજા રસ એવા છે કે તેમનું સદ ઉપરાંત
 નેવન કવચી મોહની રસજતા મરી જાય છે; વળી તેમનું સેવન

કરનારને ગળે મૃત્યુરૂપી પથ્થર ણધાઈ ગયોજ જાણવો; પણ હરિ-
નામરૂપી રસ જોવો છે કે તેના વડે જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારનોજ
સય થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે આવું મધુર વિકૃલનું નામ
જોજ માફ લોજન છે.

૧૧૬૬-હરિનામજનિત આનંદ આખીને હું તૃપ્ત થઈ ગયો.
કે અને મને તેના આહાર આવ્યા કરે છે; મને તેની પૂરેપૂરી
તૃપ્તિ થઈ જતાં સુધી હું તેનો આહાર કર્યોજ કરું છું; વળી
જોક્ષાંતમાં હરિની સાથે કીડા કરવાનું સુખ પણ માણું છું અને
તેની સાથે નાના પ્રકારની રમતો રમતાં માફ મન કરી ધરાવુંજ
નથી. ચાલો, આપણે સૌ હરિનાં બાળકો લેગાં મળીને અલેદ-
બાવે જોઈ બીજાની સાથે રમતો રમીએ, પણ પ્રપંચની જાળમાં
સપડાઈ ન જઈએ, તેટલી વાતની સાવચેતી રાખવી પડશે, જોટલો
અમે નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે તે સમયે દેવ
કાળના પંજમાંથી આપણું સર્વનું પોતાની સત્તાના જોરથી રક્ષણ
કરશે અને તેના મોઢામાં આપણને ફસાવા દેશે નહિ.

૧૧૭૦-આપણી બધાની વચ્ચે જો પૂરેપૂરું એકત્વ હોય તો
રૂંધતમાં મજ ન આવે; જોટલા માટે અમારા સમાન બાવવાળા
જેણેપણતોના સમાગમનું અમે સેવન કરીએ છીએ. કોઈ પણ
જાતના વાલ્મીકના ઉપર ટકોરો માર્યાંથી તેમાંથી એક જાતનો
ચોક્કસ દેવની નીકળે છે, તે દેવની ઉપરથી તે કમું વાલ્મીક છે તે
જોણખી ચકાસ છે. જો દેવનીના ઉપર લક્ષ ન આપીએ તો જુદા
જુદા પ્રકારનાં વાલ્મીકોની જોળખ કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.
જો વાલ્મીકો દેખાય એક સરખાં, પણ તે છતાં બેઉ એકબીજાને
ચાંચોપાંચ મળતાં આવે એ બનવુંજ સુરકેલ. તુકારામ કહે છે કે
જો સોર તો સુગીતવિદ્યામાં જોએ પ્રવીણ હોય તેઓજ પારખી

શકે છે; બાકીના લોકો તો રમતની ખાતર રમતો રમે એટલું.

૧૧૭૧-મને જેણે અહીં મોકલ્યો છે તેજ મારા હૃદયને લાવને જાણે છે. હું તો ફક્ત ભાર કાંચકનારો વૈતરોજ છું એવું વૈતરું વહેવાના બદલામાં મારાં માળાપની પાસે મારું પેટિયું માગી લઉં છું. કોઈ મજૂરના હાથમાં આપણે અનાજ માપવાની પાલી આપીએ તેથી શું થઈ ગયું? માપ અને મજૂર એક જ બીજાથી અળગાં તે અળગાંજ રહેવાનાં. મારી તો તમામ ઇચ્છાનો મારા પિતા પાંડુરંગ પૂર્ણ કરતાજ રહે છે. અમારું જાળકોડું તો એકજ કામ કે આપણાં માળાપની સાથે આનંદ અને કૌતુક સહિત લાડ કર્યાંજ કરવાં. મારાં માળાપ જે જે કામ કરે છે, તેમાં હું પણ મારો ભાગ લજવું છું અને એ રીતે તેમની સાથે મારી રમત જતરી રાખું છું. ફેર એટલોજ કે દાખલા તરીકે જ્યારે મારાં માળાપ ખરેખરાં ગાયલેંસનું પાલનપોપણ કરે છે, ત્યારે હું ગાયલેંસનાં માટીનાં રમકડાં વડે તેમનું અનુકરણ કરતો ફરું છું. તુકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ જોઈું છું તે મારા મુખ દ્વારા વિહોળાજ બોલે છે.

૧૧૭૨-અરે પાંડુરંગ ! તમે મારા મોઢામાં શા હેતુપૂર્વક વાચા મૂકી છે, તે તમે મને કહો તો કેવું મારું? મેં પ્રપંચનો સમૂહો ત્યાગ કરી દીધો છે, ત્યારે હવે મારી આ શંકાનું સમાધાન કરવાને માટે તમારા સિવાય બીજા કોની પાસે જવું? વાચા વડે મલિકની સેવા થાય છે એમ જાણીને મેં મારી વાચાને જાણ સ્વામીને કહે બાંધાવી દીધી કે અને તેમનું સંપત્તિ કામ હું કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે તે પાતે મને બધી વાતની રમતજવું ન જોઈ, ત્યાંનુંકી હું તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખું ને નિશ્ચિન્ત રહું ને મરું રહું છું.

૧૧૭૩-સેવકનો ધર્મ છે કે દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાંયુધી પોતાના માલિકની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઈએ. પોતાના માલિકના સિવાય બીજા કોઈની ધાક રાખવાની તેને જરૂર નથી. તેણે તો એક જ જાણતની કાળજી રાખવી જોઈએ કે, પોતાના સ્વામીએ જે સંદેશો કહેવાને તેને મોકલ્યો હોય તે સંદેશમાં જરા પણ ઓછાવત્તાપણું થવા પામે નહિ. પોતાના સ્વામીની સેવાને લગતી કાળજી રાખવા છતાં કદાચ તેમના પ્રતિ એકાદ અપરાધ થઈ જાય, તો માલિક બીજા કોઈને મોકલી વળાને પણ ભેદી નાખે એવો ઠગકડતો ઉપદેશ તેને સંભળાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે જે સેવક હમણાં કહી ગયા તેવો હોય તેનેજ માલિક પોતાના સેવક તરીકે સ્વીકારે છે અને એવા સેવકનેજ માલિકનું આપેલું અન્ન ખાવાનો અધિકાર હોઈ શકે.

૧૧૭૪-હે શ્રીહરિ ! તમે મને જે આજ્ઞા દીધી છે, તે વિષે તંમને બીજવાર પ્રશ્ન ન પૂછતાં હું તેને અનુસરીને નિરંતર વર્તન કરતો રહીશ; કારણકે હવે એકલા તમારા સિવાય મારે બીજા કોઈની સાથે સંબંધ છેજ નહિ. શ્રીહરિની આજ્ઞાનુસાર વર્તવામાં અમારે ચિન્તા કરવાનું કંઈજ કારણ નથી; કારણકે અમારા માર્ગમાં જે જે વિઘ્નો ઉપસ્થિત થશે તે સર્વનું નિવારણ કરવાને માટે શ્રીહરિ સમર્થ છે. વિશ્વાત્મા શ્રીહરિ જે આપણને સુખદિ પ્રદાન કરે છે, તેમનામાં કંઈ શક્તિની ઊણપ હોય? તુકારામ કહે છે કે મારાં દુઃખોનું નિવારણ કરવા પૂરતી સત્તા તેમના હાથમાં હોય નહિ, એવું તે કાંઈ હોય?

૧૧૭૫-હું સમર્થ શ્રીહરિનો દાસ છું તેથી કરીને હું અતિ જાળવાન છું, એમ સમજીને હું ખુદ કાળની સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવાને સાફ કહોટો મારીને તૈયાર થઈને બેસો છું. જો કાળને

પણ હું અણુકારતો નથી નો પછી મનને પણ કરવું એમાં શું
 મોટો વામ મારવાનો હતો ? મેં તે અંધ અને જડ પ્રકૃતિનો
 વિચાર કરવાનું જ છેડી લીધું છે અને હું પોતે તેનાથી દૂરનો
 દૂર જ રહું છું. આ શરીરને લગના અર્થકાર વગેરે સાંસારિક
 શાન્તિઓનું મેં જાણીદાર ગઠાની લીધું છે અને પરમાર્થની સ્થિતિ
 અભિધાને મેં મારે કળને કરી લીધી છે. મારા વિજયમાં વિદ્ય
 ઉત્પન્ન કરનારા કામક્રોધાદિક શત્રુઓનો તો મેં ક્યારેનોય તાથ
 કરી લીધો છે. તુકારામ કહે છે કે એક પરમાત્માના સિવાય મેં
 બીજા જાધાનેજ તૃણવત્ તુરંધ માની લીધેલ છે અને દ્રઢ એક
 પરમાર્થ તત્ત્વનો મેં આશ્રય ગ્રહણ કર્યો છે; એનો અર્થ એ થયો
 કે બીજા જાધાને બાદ કરતાં બાકી અવશિષ્ટ રહેલી દેવળ પરમાર્થ-
 સ્થિતિજ કાયમ રહેવા પામી છે.

૧૧૭૬-હું તો એકલા વિઠોળાનું નામજ ગાઈ જાણું છું.
 એ સિવાય બીજા કોઈનું મારે કશું કામજ નથી. સૂક્ષ્મ અર્થોત્
 ન સમજી શકાય એવા અને હુસ્તર અર્થોત્ જેમાં થઈને જવું
 અતિ કઠિન એવા વિકટ માર્ગ-પરમાર્થની સાધનાની વસમી વાટ
 ઉપર થઈને તેને પોતાના પગ તળે છુંદવું-કચરવું રાજનું ચતુ-
 રંગ સૈન્ય જેમ આગળ ને આગળ દૃઢ કરવું જાય છે, તેવુંજ
 ભક્તિમાર્ગનું પણ સમજી લેવું. ભક્તિમાર્ગ રાજમાર્ગના જેવો
 સરળ અને ચોખ્ખોચટ રસ્તો છે કે જેના ઉપર થઈને જતાં કશી
 અડચણજ ન આવે. ભક્તિમાર્ગનું અનુશીલન કરતા જવું
 અને સૂમધુર વીણા, મૃદંગ, કરતાલ આદિ વાદ્યોનો મેળ કરીને
 તાલ અને મુરસદિત સંગીતનો આનંદ માણતા જઈને બ્રહ્મ-
 રસના પણ સાથે ઘૂંટડા ભરતા જવા, એ તે કાંઈ થોડા મુખનો
 વિષય છે ? તુકારામ કહે છે કે આ યોગની સહાયતાથી પંચ-
 મહાપાતકી જીવનું પણ એક ક્ષણમાં કલ્યાણ થઈ જાય છે.

૧૧૭૭-મારી જાનની અપજાતાને પ્રતાપે હું લોકોમાં એક બાહોશ વક્તા ગણાવા લાગ્યો છું, પણ પારમાર્થિક તત્ત્વ હજી મારા હૃદયમાં આવી વસ્યું નથી; એટલા માટે હે પંઢરપુરના રાલધિરાજ પાંદુરંગ! મારું મન અત્યંત દુઃખી અને વિકળ થાય છે, પણ મારા અંતઃકરણની આવી દુર્દશાનો ખ્યાલ બીજા લોકોને ઠેવી રીતે આવી શકે? લોકોમાં મારી પૂજા-પ્રતિષ્ઠા જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ મારા સ્વભાવમાં મિથ્યાભિમાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે આગળ ઉપર થનારી મારી પારમાર્થિક સિદ્ધિનો એકદમ રસ્તોજ બંધ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું દેહને લગતા અહંકારનો પૂરેપૂરો શુભામ થઈ ગયેલો હોવાથી ખરેખરા પરમાર્થને લગતી સૂક્ષ્મ બાબતો મારી સમજમાં આવતીજ નથી.

૧૧૭૮-હે પંઢરીરાય ! મને આ દેહાદિ પ્રપંચની જાળમાંથી તું બહાર કાઢીને મુક્ત કર. તું જો એટલું પણ નહિ કરે તો હું તારો દાસ કહેવાઉં છું તે ફાકટમાં જશે. હું તો જાણી જોઈને પધ્ધરની હોડીમાં ચઢી બેઠો છું અને એવી હોડીનો સ્વભાવજ પાણીમાં રૂખી જવાનો અને અંદર બેસનારના પ્રાણની ખુવારી જવાનો હોય છે. મનનો સ્વભાવ ઇન્દ્રિયોના તરફ દોડી જવાનો છે અને વળી અધોગતિએ જવા તરફ તેનું વિશેષ પ્રણય વલણ હોય છે. તુકારામ કહે છે કે મારી હાલત તો આંધળાના જેવી છે. હે હરિ ! મને તો હવે તુંજ રસ્તો બતાવે ત્યારે અર્થ.

૧૧૭૯-ઠાપ સાચી વાત કહે તો તેને કાને મારીને માન્ય કરનાર માણસને સર્વજન સમજવો અને જે બીજાની સાથે છળ કરે તેને દુર્જન જાણવો. એકજ ખુણની જગ્યાએ બે જણની વચ્ચે વહેંચણી કરવામાં આવે છે ત્યારે જેને જેવો સ્વભાવ હોય તેટલા

પ્રમાણમાં તે ગુણનો હિસ્સો તેને લાગે આવે છે. સાત્ત્વિક સ્વભાવ-
વાળા મનુષ્યો થોડા બોલા હોય છે અને લગાડી લોકો તો બધો
વળત બકબક કર્યાજ કરે છે. જેમને હાથે પરોપકારનાં કામ થતાં
હોય તેમને સારા લોકો બાણવા; અને જેમના દિલમાં દયા ન
હોય તેવાને નઠારા સમજવા. પોતાનામાં ટેટલી ચોગ્યતા છે,
તેનું ખર્ચ માપ જે કાઢી શકે છે તેજ નરને જીવતો બાણવો.
ખાકીના તો લાકડાના ખૂંટાની જેમ કાંઈજ બાણતા ન હોય
તેમને તો અધમજ કહેવા લેઈએ. તુકારામ કહે છે કે જેઓ
મૂર્ખજ છે તેમને હિત-અહિતનો વિચાર આવેજ શી રીતે?
તેમને તો ગાંડપણજ લાગુ પડેલું હોય છે.

૧૧૮૦-હે દેવ! જો તમારું નામ હું આનંદપૂર્વક ન જપી
શકું તો તે ક્ષણેજ મારી જીભ ખરી પડશે. મને તો તમારી પાસેથી
આટલી એકજ વાતનું દાન લેઈએ છે-એકજ દાન લેઈએ છે;
એ સિવાય મારે તમારી પાસે બીજું કાંઈજ માગવું નથી. તારા
મહિમાનું શ્રવણ કરવું એ મારા કાનનો ધર્મ છે. જે ઘડીએ
મારા કાન પોતાનો એ ધર્મ ન જાળવે, તે ઘડીએજ મને તમે
જાહેરો જનાવી દેશે. જે ઘડીએ મારી આંખો તમારું રૂપ ન જુએ
તેજ ઘડીએ તમે તેને ફોડી નાખશો. જો મારું મન સદાકાળ તારા
ધ્યાનમાંજ નિમગ્ન ન રહે તો તે મારા આંકળ જેવા મનને ધિક્કાર
દેશે અને તે જાળીને ખાક થઈ જશે. મારા હાથપગ પણ
તારી વાટે ગતિ ન કરે તો તે હાથપગ પણ શા કામના? તેઓ
પણ ગળી પડશે. તુકારામ કહે છે કે તને ભૂલી જઈને જીવવાની
મને ઇચ્છાજ થતી નથી. મને તો એક તારું નામજ પ્રિય લાગે છે.

૧૧૮૧-તમામ પ્રકારની ચિન્તાનો બોલો માથા ઉપરથી
કેટલા દૈન્યે એકાંત સ્થાનમાં બેસીને મારે શ્રી હરિનું ભજનજ

શ્રી તુકારામ-ગાથા

તું છે એવો જો તારા મનમાં વિચાર થતો હોય, તો તું યાદ
 આપજો કે તારા માર્ગમાં વિપ્લવ કરવાને માટે આ સંસારના
 સમારંભની વચમાં રહેવાની આશા તારી સામે આવીને ઊભી
 રહેશે અને તારા આત્માને તેની મોહનતામાં ગૂંચવી નાખશે.
 એમ કરતાં તું આખરે વિપયોની સંગતિમાં ફસાઈ ગયા વિના
 રહેવાનો નથીજ. આવી ચેતવણી હું તને એક વાર નહિ પણ
 ફરી ફરીને આપું છું, તે તું લક્ષમાં રાખજો. વિપયોમાં ફસાઈ
 ગયો, એટલે તું ફરી ફરીને જન્મમૃત્યુરૂપી સંસારના ખાળો-
 ચિયામાં ગરદી જવાનોજ. શરીર તો ફક્ત માયાતુંજ બનેલ છે,
 તેથી ફરીને તે સદાય પ્રવાહવાન હોઈ ચાલુ ગતિ કરતુંજ રહે
 છે. બળી તારી અંદર અને ઘડાર ચોરડાકુઓ તો ઊભાજ છે.
 તેઓ પૈદી પ્રત્યેક ચોર તને પોતાના ભણી જેવી જવાનો પ્રયત્ન
 કરશે અને આવી સ્થિતિમાં ને સ્થિતિમાં તારા અદ્ય આયુધ્યના
 ચાર-દહાડા પૂરા થઈ જશે. મહામૂલ્યવાન આયુધ્યની અવધિ
 પૂરી થઈ જશે કે જેની એક એક કણ એટલી કિંમતી છે કે
 દેનારો રૂપિયા ખરચતાં પણ મળી શકે નહિ. તારી આવી મહા-
 મોંઘી નિંદગી વ્યર્થ વહી જશે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે
 તું આવધાન થઈ જા અને તારા પોતાના હિતનો વિચાર કર. જો
 તું માફ કરજી નહિ માને તો આખરે એક દિવસ તારે પોર્કેપોર્ક
 મૂકીને રહેવાનો વખત આવશે તે યાદ રાખજો.

૧૧૮૨-ઓ મારી વિહાખાઈ માવડી! તું તારા ભક્તોના
 પ્રતિ દયા અને મમતા ભરેલી છે, તેથીજ તારા ભક્તો તારા ઉપર
 મોહીને વારી જાય છે. તેં ગર્જનનો પોકાર સાંભળીને તેને વિ
 ત્તિમાંથી હોડાવ્યો. હે જીવોના જીવ! પાંદુરગા જનેતા! ત્ય
 એવી રીતે તું મારી જૂમ સાંભળીને મારી પાસે દોડી આવ-અ
 મારી મદદે દોડી આવ. અરે વિકૃત! ભક્તોને મદદ કરવા

તું ઘણોજ શ્રમ લે છે; કારણકે અંખ ઋષિને માટે તારે દસ દસ વાર જન્મ ધારણ કરવા પડ્યાં. એવીજ રીતે તારા ભક્ત પ્રહ્લાદને સાડ તારે થાંભલામાંથી પ્રકટ થવું પડ્યું અને દૈત્યનો સંહાર કરવો પડ્યો; પણ એવાં કામ કરતાં કરતાં તેં તારા ભક્તને તારા પ્રેમનું દૂધ પણ ધવરાવ્યું. વળી ઉપમન્યુને સાડ તારે કેવું દોડવું પડેલું? તેને પણ તેં આખરે ક્ષીરસાગરમાં સ્થાન આપ્યું અને તારા પ્રેમનો પાનો કેવો પિવડાવ્યો? જ્યારે દુર્યોધનાદિ કૌરવો-એ મળીને દ્રોપદીને ભરી સલામાં ઘસડી આણી અને તેનાં વસ્ત્રનું હરણ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેં તેનાં વસ્ત્રનું રૂપ લઇને તેની લજ્જાનું રક્ષણ કર્યું. દુર્વાસા ઋષિ ધર્મારાજ યુધિષ્ઠિરની સાથે દગો કરવાના ઇરાદાથી વનમાં ગયા, તે વખતે દ્રોપદીએ તમારી મદદને સાડ પોકાર કર્યો, જે સાંભળતાંની વારજ તમે તેની મદદે દોડી ગયા અને તેની પાસેથી લાછતું એક ડાળયું માગી લીધું અને તેના વડે તમે દુર્વાસાને તૃપ્ત કરીને ધર્મારાજનું રક્ષણ કર્યું. તુકારામ કહે છે કે હે મારી કૃપાવંત જનેતા! તું સ્વર્ગાદિ લોકોમાં પ્રાપ્ત થતા યુજોપલોગનો અને ચાર પ્રકારની મુક્તિ-ઓનો ભંડાર છે, માટે તું મારો અંગીકાર કર.

૧૧૮૩-હે દેવ! હું જ્યાં જાઉં ત્યાં સર્વ સ્થળે તું મારી પાસેનો પાસેજ છે એમ જાણી લીધા પછી મારે તારા એકલાના સિવાય બીજા કોઈની સ્મૃતિ રાખવાનું કશું કારણ છેજ નહિ. હે દેવ! તારા ચરણ આગળ મેં મારી કાયા, વાચા અને મારું મન, ત્રણે વાનાં સમર્પિત કરી દીધાં છે; તેથી હવે મારી કશી તારા સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વજ રહેવા પામ્યું નથી. હવે મારે બીજા કશા પચ્ચરમાં દેવતાવનું આરોપણ કરીને મારે તેને દેવ માની લેવો અને કશા પચ્ચરના ઉપર પણ મૂંઝીને આડવું, તેને મને કોઈ બુદ્ધિ પડતી નથી; કારણકે મારી નજરે જાયું એકાકી

૫૨૨ શ્રી તુકારામ-ગાથા

પણ તે છતાં ત્યાંસુધી ઉન્નતી અવસ્થાનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં
હરિત ન થાય, ત્યાંસુધી તે જ્ઞાનનો અને મુદ્રાઓ બધાંજ વ્યર્થ
લાગુનાં. તુકારામ કહે છે કે દેહરક્ષણ કરવું એવા મતનો
ટોંકવો પ્રચાર કરવો નહિ; કારણકે તેવું કર્યાથી નારાયણની
પ્રાપ્તિનો રસ્તો બંધ થઈ જાય છે.

૧૧૮૮-મને તો કશુંજ અર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી. હું જે જે
શબ્દો મારે મોઢેથી બોલું છું, તે શબ્દો મારા પોતાના નથી;
એટલા વાસ્તે તો હું તમારી-સંતજનોની વિનવણી કરું છું.
તમારામાંથી કોઈ કોઈ મારા ઉપર ચીડાય છે પણ ખરા, પણ
તેમાં હું શું કરું? જે જે બોલ હું બોલું છું, તે તે મારા મોઢાની
મારફતે પાંડુરંગજી બોલે છે. તે મારા સમસ્ત શરીરમાં વ્યાપી
ગયા છે. હું તો ખરેખર મૂઠું છું. વેદ-વેદાન્તના અર્થનું પ્રતિ-
પાદન કરવાને માટે જે જે વિચાર, યુક્તિઓ ઈત્યાદિ જોઈએ તે
મારા પોતાના મગજમાં તો હોયજ ક્યાંથી? હું તો મારી
જોણી-તોતડી વાણી દ્વારા 'રામકૃષ્ણ હરિ, મુકુંદ મુરારી'
એવા શબ્દોનું કીર્તનજ કરી જાણું. તુકારામ કહે છે કે મને
જ્યારેથી ગુરુકૃપાનો આશ્રય મળી ગયો, ત્યારથી મારા યોગ
ફૂટે તમામ ભાર પાંડુરંગે પોતે ઉપાડી લીધો છે.

૧૧૮૯-જોનું પાલન પોપણ કરવાનું કામ દેવનું છે, તે
મારે અપણે શું આઈશું, તે
મારે માત્રના પાપપુણ્ય
મારે જો તો સો શુદ્ધ
મારે આગળ-પાછળ
મારે કરવાનું કામ

કરીને ગંધા વખત મારી પાવેના પાવેજ જોડેલા હોય છે. મારા કામકોથાદિ વિકાર મારી અંદર રહ્યા રહ્યા મને તરકની વાટ લાગી દગડી બાય છે અને મારા પ્રારબ્ધ કર્મો જે હંમેશાં પૂરે લાગેલાંજ છે, તેઓ પણ મને પોતાની બાળમાં ચૂંચવીને તરક પ્રતિજ્ઞ વહેલતાં બાય છે. સંસારના બીજા ગંધા લોડો પણ મારા એ શત્રુઓના બની જઈને તેમનેજ મદદ કરતા રહે છે અને આખા સંસારમાં હું એકલોજ પરદેશી વરેમાર્ગના જેવો એકલો નિઃસ્વ હોય થઈને બિલો રહું છું. ગુકારામ કહે છે કે ઓ મારા દેવ! મને તો હવે તારી એકલાનીજ ઓથ છે. તારા એકલાના ઉપરજ આશા અને ભરોસો રાખીને મેં બીજા કોઈની મદદની ગરજ રાખી નથી.

૧૧૮૫-દેવના લક્ષ્મીને એકલા દેવજ વડાલા હોય છે. પોતાના દેવને બાદ કરીને બીજા કોઈની પણ લક્ષ્મીને ગરજ હોતી નથી; એવા લક્ષ્મી કોઈની સોજત કરતા નથી, તેમ તેઓ કોઈના સહકારી બનતા નથી; પરંતુ તેઓ તો આખા સંસારથી અળગા ને અળગાજ રહે છે. એવા લક્ષ્મીને દુનિયાના લોડો કામનારહિત, ગાંડા અને માલ વગરના કહીને તેમને શા માટે પજવતા હશે? તેઓ બિચારા જંગલોમાં જ્યાં કોઈની પણ વસતી ન હોય એવાં એકાંત સ્થાનોમાં પડી રહે છે, તેથી કરીને તેઓ અમને પ્રિય છે, એવું કહેવાને કોઈ પણ તૈયાર થતો નથી. તેઓ સર્વાંગે લક્ષ્મી ચોળે છે, સવારમાં વહેલા બિડીને સ્નાન કરી લે છે; આ બધું જોઈને બધા લોડો તેમની નિંદા-મસ્કરી કરે છે. તેઓ પોતાને ગળે તુલસીની માળા ધારણ કરીને સોથી આઘે એકાંતમાં જઈને બેસે છે, ત્યારે લોડો તેમને સંજોધીને કહેવા માંડે છે કે, “અરે! આ ચંડાળોને આવું શું ગાંડપણ લાગ્યું હશે?” જમે તે જગ્યાએ બેસીને પોતાના ઇષ્ટ દેવનાં સ્તુતિગાન ગાતાં તેમને કશો ભય કે સંકોચ થતો નથી. તે

પણ તે કાંઈ જ્યાંયુપી ઉ-મની અવસ્થાનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં ઉદિત ન થાય, ત્યાંયુપી તે આગનો અને મુદ્રાઓ ગાંધાંજ વ્યર્થ જાણ્યાં. તુકારામ કહે છે કે દેહરખણ કરવું એવા મતનો કોઈએ પ્રચાર કર્યો નહિ; કારણકે તેવું કર્યાંથી નારાયણની પ્રાપ્તિને રસ્તો બંધ થઈ જાય છે.

૧૧૮૮-મને તો કશુંજ અર્થજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી. હું જે જે શબ્દો મારે મોઢેથી બોલું છું, તે શબ્દો મારા પોતાના નથી; એટલા વાસ્તે તો હું તમારી-સંતજનોની વિનવણી કરું છું. તમારામાંથી કોઈ કોઈ મારા ઉપર ચીડાય છે પણ ખરા, પણ તેમાં હું શું કરું? જે જે બોલ હું બોલું છું, તે તે મારા મોઢાની મારફતે પાંદુરંગજ બોલે છે. તે મારા સમસ્ત શરીરમાં વ્યાપી ગયા છે. હું તો ખરેખર મૂઢ છું. વેદ-વેદાન્તના અર્થનું પ્રતિ-પાદન કરવાને માટે જે જે વિચાર, યુક્તિઓ ધર્ત્યાદિ લેઈએ તે મારા પોતાના મગજમાં તો હોયજ ક્યાંથી? હું તો મારી બોળડી-તોતડી વાણી દ્વારા 'રામકૃષ્ણ હરિ, મુકુંદ મુરારિ' એવા શબ્દોનું કીર્તનજ કરી જાણું. તુકારામ કહે છે કે મને જ્યારથી ગુરુકૃપાનો આશ્રય મળી ગયો, ત્યારથી મારા યોગ-ક્ષેમનો તમામ ભાર પાંદુરંગે પોતે ઉપાડી લીધો છે.

૧૧૮૯-સૌનું પાલનપોપણ કરવાનું કામ દેવનું છે, તેથી કરીને આપણે શું આર્થશું, તેની ચિન્તા કરવાની જરૂરજ રહેતી નથી. પ્રાણી માત્રના પાપપુણ્યનો વિચાર કરવાનું કામ પણ દેવનું છે. અમારી દૃષ્ટિએ તો સૌ શુદ્ધજ છે. સંસારની ઉત્પત્તિ અને સંહાર કરવાનું કામ દેવની આગળ-પાછળ વળગેલાં છે; તેમ કહાપણ હોળવાનું કે માથાં મારવાનું કામ આપણું નથી. દેવને માથે પુષ્કળ કામનો બોલે છે; અને આપણે તો બધો વળગ

નવરા ને નવરા. હકારામ કહે છે કે જે વિચાર કરવા બંધાઈ તે
જેકંદર સીતે દેવના કરતાં આપણે અનેક ગુણમાં અડિયાતા છીએ.

૧૧૯૦-હે દેવ! તારા ચરણની સેવા-ભક્તિ કરવાને માટે હું
પુનઃ પુનઃ જન્મ ધારણ કરું. હું હરિનામનું કીર્તન કરું અને
મંત્રોનું પૂજન કરું તથા તમારા મંદિરના મુખ્ય દ્વાર આગળની
પૂજામાં આજોડું; આવી રીતે આનંદથી પરિપૂર્ણ અવસ્થામાં હું
ભલે ગમે ત્યાં પડયો રહું. બાહ્ય વૈષયિક સુખદુઃખ વગેરેનો મને
કંઈ વિચારજ નથી આવતો. બીજા કોઈ પણ ઉપાય મને માન્ય
નથી અને હું તેવાની ગરજ પણ રાખતો નથી. હું તેમના પ્રતિ
મુખતોબાએ ઉદાસીનજ રહીશ. હકારામ કહે છે કે મોક્ષ તો
મારા પડયો જોલ ઉપાડી લેનારી મારી આત્માક્ષિ દાસી બનીને
મારા ધરમાં રહે છે.

૧૧૯૧-હે દેવ! તું અને હું એ બેમાંથી અડિયાતું કોણ તે
જરા આપણે જોઈ લઈએ. ચાલ, જો, જાણે હું પતિત છું એ
વાતની તો કોઈ ના પાડતું નથી; પણ તું દીનાનાથ છે એ વાત
તરૂન જાણી છે. હું તારા ઉપર જે જે આરોપ મૂકું છું, તે ત્રાપુ-
નંતોના ઉગ્રાદાના આધાર લઈને મૂકું છું અને એવા એકેએક
આરોપ હું તારા મોઢા ઉપર મારવા શક્તિમાન છું. અમારાં
અંતઃકરણમાં બેદાબેદની દૃષ્ટના છે, તેનું ઉદન પણ તું કરી શકતો
નથી. અને અમારા દોષનો સ્વીકાર કરીએ છીએ, પણ અમારા-
મોંઘો એ બધા દોષોને નાબૂદ કરવાનું કામ જે તારું કહેવાય છે,
તે તારાથી શનું નથી. મારા મન વટે તમામ દિશાએ જરાઈ મળે
છે બધાંનું મારું મન તમામ દિશાએ. મારું દેહદોષ કયાં કરે છે.
જમને તે નમે પડેલી છે, એ બીકથી તો તું સત્તાવું કરે છે. તુકા-
વ મારું છે કે તારી અને મારી વચ્ચે નીતિ ન બંધી તુલના
કેવળ મારું મન પ્રવૃત્ત થયા કરે છે.

૧૧૯૨-છળકપટયુક્ત ઉપર ઉપરની વાતો કરનારને દેવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તમારા મનના કાંડાણમાં જે કાંઈ શુદ્ધ પણ ખરેખરો ભાવ હોય, તેને તમારે કપટ શબ્દોમાં યથાવત્ દર્શાવી દેવો જોઈએ. પ્રભુની આગે વાતોલાપ કરવામાં જે પરમાર્થનો ઉપલોગ થાય છે, તે તો અંતઃકરણના ભાવ વડેજ અનુભવી શકાય છે. તુકારામ કહે છે કે જો તારે તારું પોતાનું હિત ત્વરાથી સિદ્ધ કરી લેવું હોય તો શુદ્ધ ચિત્ત વડે હરિનું ભજન કરજો.

૧૧૯૩-જ્યાંસુધી ચિત્તની અંદર આત્મબોધની દૃઢ પાયા ઉપર જમાવટ ન થવા પામી હોય ત્યાંસુધી, શાબ્દિક યુક્તિઓ દ્વારા કોઈ તમારી આગળ ગમે તેટલું બ્રહ્મજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરી જતાવે, તોપણ તમને તેનાથી શુદ્ધ બ્રહ્માનુભવ થવાનો નથી. આત્માનુભવ તો થયો ન હોય અને તે છતાં ઉપર ઉપરની શબ્દ-જાળની રચના કરવી એ તદ્દન મિથ્યા છે. એમ કર્યોથી શબ્દજ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પરિશ્રમ વહોરી લેવા ઉપરાંત ખીણું કાંઈજ ફળ આવતું નથી. 'હું બ્રહ્મ છું' એવું તમે લોકોની આગળ બોલતા ફરો છો, પણ તમારા અંતઃકરણની અંદર વિષયસુખ લોગવવાની વાસનાઓ જાળી છે તેનો તમે વિચાર કરો છો ? અરે ભલે માણસ ! તું પોતે તો ભૂણે મરે છે અને અમૃત કેવું મધુર છે તેનું વર્ણન તું બીજાઓની આગળ કરતો ફરે છે ! તુકારામ કહે છે કે જ્યારે તારા પોતાનાજ અંતઃકરણમાં તૃષ્ણાની આગ હોલવાઈને શાંત થઈ જશે, ત્યારે તું પોતેજ નિરંતર કેવળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એવો અનુભવ તને થવા લાગશે.

૧૧૯૪-ગંગાજળની અંદર કોઈ પ્રકારની મલિનતા હોય નથી અને અમૃતમાં કશો દોષ હોતો નથી. સૂર્ય, દીવો અથવા દીરો એ ત્રણે પદાર્થો અંધકારને ઓગળાતાજ નથી. ભલકું એ

બને છે કે ત્યાં એ ત્રણ પેઢી દેાઇ. પણ એક પદાર્થ હાજર હોય ત્યાંથી તો અધકાર દૂર થઇ જાય છે. કપૂરને ગમે તેટલું બાળીએ, તોપણ તેગાંથી રાખોડી કે દોયલો બનેજ નહિ. સમુદ્રની અંદરગમે તે પદાર્થ નાખીએ, તોપણ સમુદ્ર તેને સંધરતોજ નથી અર્થાત્ સમુદ્ર તેને બહાર કાઢીને કિનારે ફેંકી દે છે. પારસમણિ અને ચિન્તામણિ બીજા દોઇ પણ પદાર્થના સ્પર્શથી બદલાઇ જતા નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમ આકાશ સર્વજન પરિપૂર્ણ છે તેવાજ સંતો છે એમ જાણવું.

૧૧૬૫-પારસમણિ ધાતુને સ્પર્શ કરીને તેનું સોનું બનાવી દે છે કે નહિ ? લોખંડનું લોખંડપણું અર્થાત્ તેનું કનિષ્ઠપણું પારસમણિના સ્પર્શથી ટળી જાય છે. હે દેવ ! ત્યારે મારા માથા ઉપરનું સંકટ દૂર કરવાની બાળતમાં તું જડ પારસમણિથી હારી જાય એવા શું તું શક્તિહીનજ થઇ ગયો છે ? કલ્પવૃક્ષ મનથી દરપેટી દોઇ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરાવી દે છે અને ચિન્તામણિ મનમાન્યા પદાર્થનો લાભ કરાવી દે છે. ઉત્તમ અંદનના સહ-વાસથી હલદી જાતનાં જાડમાં અંદનની સુગંધ લાગુ પડી જાય છે અને તેઓ પણ તેની માફક સુગંધને ફેલાવો કરતાં થઇ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે અનંત ! જે દાતાર છે તેને મનમાં સંકોચ હોય શાનો ? માગનાર જે જે વસ્તુ માગે તેને તે તે વસ્તુનું દાન કરવામાં દાતાર પોતાના હાથ કદી પાછા ખેંચતોજ નથી તે વાતનો તારે વિચાર કરવો જોઇએ.

૧૧૬૬-જે માણસ ફળફૂલનાં જાડને કાપી નાખે છે અને બાવળિયાનું જતન કરે છે, તે પોતાના કયા કાયદાનો વિચાર કરીને એવું કામ કરતો હશે ? શું એમાં તેને કોઇ જાતનું સુખ મળતું હશે ? ધાન્યનાં તમામ બીજને બાળી દેવાં અને કડવાં

કારેલાંનાં બીજની વાવણી કરવી તેના જેવી એ વાત છે. આગળ વધી શકાય એવો સુખસગવડ ભરેલો માર્ગ છોડીને કોઈ આડ-માર્ગે જાય અને આખરે વનમાં અથડાઈ મરે તેને શું કહેવું? કોઈ માણસ એવો હોય કે ઝેરી પદાર્થને અમૃત કહીને તે પ્રસ-લોજન વખતે પ્રાદક્ષિણે ખવરાવે, તે પોતાને ગળે પ્રસહ્ડતાનું પાપજ વહોરે કે બીજું કંઈ? તુકારામ કહે છે કે, આવા લોકોને આપણે શિખામણ દઈએ અને છતાં પણ જો તેઓ કાને ન ધરે તો તેમને મેથી પાક જમાડતાં પાપ ન લાગે.

૧૧૬૭-સંસારના લયથી ત્રાસીને નાસી જવાને સારૂં દેવે કોઈ પણ ખાલી જગ્યા રહેવા દીધી નથી. હું જ્યાં જઈ ત્યાં હુંને હુંજ ઊભેલો છું. આંખો સંસાર મારાથીજ ભરેલી પડ્યો છે. ત્રણે લોકમાં મારાથી ખાલી હોય એવું એક પણ સ્થાન છે નહિ. હું અમુક ગામ જઈ છું એવું કહેવું પણ વ્યાજબી નથી; કારણ કે આપણે સ્વભાવસ્થામાં કેટલે બધે દૂર આડ્યા જઈએ છીએ, પણ જગીને જોઈએ છીએ તો આપણે ઘરમાં ને ઘરમાંજ સૂતા હોઈએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મેં તારું શું લઈ ખાધું છે કે તું મને આ પ્રમાણે સતાવ્યા કરે છે ?

૧૧૬૮-હે દેવ ! પતિતોને તારવાના કામમાં તમે આટલા બધા તત્પર રહેવાઓ છો, ત્યારે મારી એકલાનીજ જાળતમાં તમે આવા નિષ્કુર થાઓ છો તેનું કંઈ કારણ ? જેવી રીતે તમે તમારા બીજા બધા લક્ષ્મીની જાળતમાં કરતા આવ્યા છો, તે પ્રમાણે મારી જાળતમાં પણ કરો અને મને તમારા પ્રેમનું દાન દો. એકાંત સ્થળમાં બેસીને લોકોને ખાંડ-ધીનાં ખડવાન ખીરવન અને જ્યાં દશ જણની પંગત પડી હોય ત્યાં સુકા દાંડલા ખીર-સવા નીકળવું એ કંઈ તમારા જેવાને મારે જોગ્ય રહેવાય ?

રૂપદ કલિવાયઃ ત્યારે તું મારો અંગીકાર કરનાં વાર લગાડે છે તેમાં
અન્યાય કેનો? મોઘમોઘનું જાગ અને સૌને જગનની આગળ
જાવાવના કરવું તેનો શો ઉપયોગ? પોતાના ધરના આંગણમાં
જાળીનું પરગ માંડવું તેમજ અવતાર પુરુષ મૂકવું અને પછી પાણી
ખીવાને અથવા અન્ન માગવાને આવે તો તેને લાકડી લઈને મારવા
જરૂર, એવું કરનારને શંકારમાં કદી પણ યશ મળતો નથી. કોકો
તેની વાત ઉપર કદી વિચારા મૂકવા નથી. તું પણ ઉપર ક્યા
તેવા માણસના જેવુંજ આચરણ કરે છે, તે તારે મારે થવું હીલું
પત જારેલું છે. જે પ્રત્યક્ષ છે તેને પ્રમાણની શી જરૂર? આપણે
આપણું મોઢું આરત્રીમાં જોઈ લીધા પછી બીજાની આંખોનો
પુરાવો સાચો માનવાની જરૂર શી? તુકારામ કહે છે કે મારો
મોક્ષ થયો કે નથી થયો તે જાણત મારે બીજાનો અભિપ્રાય પૂછી
જોવાની શી જરૂર? હું પોતે શું નથી સમજી શકતો?

૧૨૦૧-દેવે જાળપણમાંથી જકાસુર, ગર્દભાસુર ઇત્યાદિ
દૈત્યોને મારી નાખીને તેમના વંશનું નિકંઠન કરી નાખ્યું; પણ
એવું પરાક્રમ તું મારી નજર આગળ કરી જતાવ એવી મારી
તેની આગળ માગણી છે-એ મારી માગણી છે. નંદનો કુંવર
શ્રીકૃષ્ણ મારા હવને અત્યંત પ્રિય છે. જેણે પોતાની ટચકી
આંગળીના ઉપર ગોવર્ધન પર્વત ઊંચકી રાખીને તેની નીચે
આખા ગોકુળનું રક્ષણ કર્યું, લૌમાસુર નામના અસુરને મારીને
તેના કળતમાંથી ગોપીને છોડાવી, જેણે મથુરાનું રાજ્ય ઉઘસે-
નને આપી દીધું, લાક્ષાગૃહમાંથી જેણે પાંડવોનું ભારે બુદ્ધિ-
ચાર્તુચ વડે સંરક્ષણ કર્યું અને શુક્રામાંથી તેમને જહાર કાઢ્યા
તે દેવ, તુકારામ કહે છે કે પોતાના ભક્તોના પ્રતિ અતિ કૃપાળુ છે
અને દુષ્ટ જનોનો નાશ કરતી વખતે કાળસમાન ભયંકર છે.

૧૨૦૨-હો દેવ! મારી જીભ તારા સિવાય બીજા કોને દેવ

આ સર્વ માનિક દેશનો અર્થ કોણની બેઠક છે એવું હવે
મને સમજાઈ ગયું છે.

૧૨૦૫-પાનાના લાયમાં દોરડું પડીને આ સાગ છે એવું
કહીને નાના અજાન બાળકને ગિવડની શકાય છે, પણ દોરી તે
દોરીજ છે. તે દોડ કાળે ખરેખરો સાગ થઈ શકતી નથી. ત્યારે
અજાની વ્યક્તિને પણ ખરી પ્રતીતિ થઈ જાય અને તેને સર્વ
અને દોરીની વચ્ચેનો તફાવત સમજાઈ જાય, ત્યારે હસવાનાર
અને હસનાર બેઉને દોરીની એક તરખીજ પ્રતીતિ થાય છે. હે
હરિ! તમારી અને મારી વચ્ચે પણ આવીજ તાતનો બ્રાન્તિનો
પડદો આવી ગયો છે. હું મૃગજનની અંદર ડૂબી મરું છું અને
તેમાંથી તરીને બહાર નીકળવાનો ઉપાય જોઈ રહ્યો છું. હાથના,
કાનના અને ગળાનાં ઘરેણાં એ સુવર્ણનાજ વિવિધ પ્રકાર છે.
મૂળે તો તે એક સુવર્ણજ છે અને સુવર્ણ સિવાય બીજું કંઈજ
નથી. જુદા જુદા ઘાટનાં ઘરેણાંને ભઠ્ઠીમાં ઘાટીને આગાળી
નાખીએ તો બાકી એકલું ચોતુંજ રહી જશે. તુકારામ કહે છે કે
જેમ બાજીગર ખોટી વસ્તુને ખરી જેવી બતાવીને લોકોને ભ્રમમાં
નાખે છે તેમ તું મને ભુલાવામાં નાખીશ નહિ.

૧૨૦૬-હે દેવ! હવે હું તારું નામ પણ લેનાર નથી, તો પછી
તારું બતાવેલું કામ તો કરુંજ શાનો? તેતું કારણ એ છે કે તારામ
અમુક ગુણ છે અને અમુક દોષ છે, એવું કહેવા જતાં દક્ષ શબ્દનોજ
આડંબર થાય છે; ત્યારે હવે તારા જેવાના ઘર આગળ કોઈ
માથાફટ કરવા જાય? તુકારામ કહે છે કે હું જ્યાં છું ત્યાં
તું ને હું બેઠ એક તો છીએજ ને?

૧૨૦૭-હે દેવ! તારા બધાજ વ્યવહાર જૂઠા છે; આજ
કરીને હવે હું તારે રસ્તે જનાર નથી; કારણકે તારું એક ના

લૂંટી લે છે. તુકારામ કહે છે કે અરે ઓ ચોર ! આ મારું અને આ પારકું એવો વિચાર પણ તું કરતો નથી !

૧૨૧૧-હે દેવ ! તારું મૂળ શોધવા મારું અમે આખું જગત, આખી દુનિયામાંનાં તમામ ઘર, ઝૂંપડાં, જોરડાં બધાંજ જોઈ વળ્યા, પણ તારું ઠેકાણું હાથ લાગ્યું નહિ. તું તો સદાકાળ તારી મરજીમાં આવે ત્યાં રહે છે, છતાં તું તેના સંગ્રામમાં ઉઠાસી ન વૃત્તિ રાખે છે. તું નથી જાગતો અને નથી ઊંઘતો; તું નથી તૃપ્ત અને નથી ભૂખ્યો. તુકારામ કહે છે કે તું કોઈને કાંઈ કહે છે તે પણ વગર પૂછ્યે અને વગર સમજ્યે મરજીમાં આવે તેવું જોલે છે.

૧૨૧૨-જે દ્વંતરાને તેનો માલિક લાડ લડાવે છે, તે જ્યાં જાય ત્યાં તેની પાછળ પાછળ ભસ્મ્યા કરે છે. હે દેવ ! મારી પણ તે દ્વંતરાના જેવીજ અવસ્થા છે. હું તો પહેલેથી તારી પાસેનો પાસેજ રહેતો આવ્યો છું. દ્વંતરાનો માલિક જ્યારે ભોજન કરવા બેસે છે, ત્યારે તે દ્વંતરો પણ તેની પાસે બેસીને પૂછડી પટપટાવવા મંડે છે. તુકારામ કહે છે કે હું આવું કરીશ તો મારો માલિક મારા ઉપર ગુસ્સો કરશે, એ વાતનું તે દ્વંતરાને લાન હોતું નથી.

૧૨૧૩--મારી વિચારહીન બુદ્ધિમાં જેવું આવે છે તેવું હું તારા બારણા આગળ બેસીને લવલવ કરતો જાઉં છું. હે પુરુષોત્તમ ! તું મને તેમ કરવા માટે માફી આપશે કે નહિ તેની મને સમજણ પડતી નથી. મારી જીભ તો એવી થઈ ગઈ છે કે વખત કવખતનો વિચાર કરતી નથી અને એમ ને એમ લવલવ કર્યાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે વળી લોકલજ્જનાની પણ મને હવે દેશી દરકાર રહી નથી.

૧૨૧૪-પરમાર્થને અર્થ પોતાના જીવનું અર્પણ કરી દીધાથી સંસારનો ક્ષય થઈ જાય છે. આવું હું જે કહું છું તે નારાયણની

સંગતિમાં ઊભો રહીને બોલું છું; આથી કરીને હવેથી મને જન્મ-
મરણની સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી; તેમ કોઈની પાસે કશું
માગવાની પણ મને ગરજ રહી નથી. હવેથી મારો જન્મ થવાનો
નથી. દેવ પણ મારી કહેવડામણની વાટ જોયા વગર મારું જન્મ-
મરણનું દુઃખ નિર્મૂળ કરી દેશે. વ્રકારામ કહે છે કે મારાં જન્મ-
મરણનું મૂળજ ઊખડી ગયું છે કે જેથી તેમાંથી ફરીથી કશુંગો
ફટવાનો સંભવ નથી.

૧૨૧૫-હે પંડરીનાથ ! હવે તમે મારા બચને દૂર કરો. હે
મારા સ્વામિનૃ ! હું તમારો સેવક છું, છતાં હજી મારા મનની
અંદર શંકા અને બચ તો રહી ગયાં છે; એટલા માટે તમે હવે
મારા માથા ઉપર તમારો હાથ મૂકો અને એકાદ અભાયવચન
મને સંભળાવવાની કૃપા કરો. હું તમારી આગળ ખૂબ આનંદ-
પૂર્વક લાડ કરું અને રમું એવું કાંઈક કરો.

૧૨૧૬-હું તમારી સાથે મારી બોળડી-તોતડી વાળી વટે
પણ ખૂબ આનંદોહાસ સહિત વાર્તાલાપ કરું છું. મને તમારાથી
વેગજો કરી દેવાનો વિચાર તમે તમારા મનમાં કરી કરતાજ નહિ.
હે યોગિન્દ્ર ! હું કોઈ વખત તમારી સ્તુતિ કરું અને વળી કોઈ
વાર તમારી નિંદા પણ કરું, તો તે બેઉને તમારે તો એકસરખી
જ માની લેવી; વ્રકારામ કહે છે કે તેનું કારણ એ છે કે તમે જેવું
મને સીખવો છો તેવું હું બોલુ છું.

૧૨૧૭-આજ સુધી તો જે યશું તે બલે યશું; પણ આજ
પણ હું તમને દુષ્ટ ગ્રીહાં અને ઉચિત વચનોજ સંભળાવીશ;
એટલા માટે મારાથી આજ સુધી જે કાંઈ અપરાધ થયા હોય તેને
તમે મનમાં લાવના નહિ. તમારું નામચિંતન કરવામાં મને એક
દુઃખરૂનો પણ વિચારો લેવા દેશો નહિ; વ્રકારામ કહે છે કે
જો વચનથી તો મને તમને પહેલેથીજ ગાંધી લીધા છે.

૧૨૧૮-ગાળકને તેની માતા શિવાય બીજાં કોઈ પણ સુખનાં સાધન રિજાવી શકતાં નથી. હે પંડરીનાથ ! તારા વગર મારી સ્થિતિ પણ તે ગાળકના જેવીજ થઈ છે. તારા વિના મારા ચિત્તને જરાય ચેતન પડતું નથી. આતક પશ્ચી હુમેશાં સ્થાતિ નશ્વરના જળગિન્દુનીજ રાહ જોતું બેસી રહે છે. સરુદ્ર અથવા નદી, સરોવર વગેરેનું પાણી તેને લાયતું નથી. સારસ પશ્ચી રાત્રિને વિષે સૂર્યના પ્રકાશનું ધ્યાન ધરતું બેસી રહે છે. પાણી વિના જેમ માછલી ટળવળે છે અને ગાય વિના જેમ તેનું વાછરડું ખરાડા મારે છે, પતિના વિયોગથી પતિવ્રતા સ્ત્રીની જેવી અવસ્થા થઈ જાય છે, કંજસ માણસના મનને જેમ પૈસાના હોલથી તાલાવેલી થાય છે, તેમ હે દેવ ! તારા વિના મને પણ તેવું જ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે તારા વિના મારા પ્રાણ રહે ખરા કે ?

૧૨૧૯-અરે ઓ પાંડુરંગ ! હું મારા ભક્તોને અલયદાન દઉં છું એવું તું તારે મોઢેથી જાહેર કરે છે, તેની સચ્ચાઈતા પુરાવા દાણે નથી દીઠા ? જેઓ અનન્ય લાવ વડે તારા શરણાગત થાય છે, તેમના હોપનો તો તું કદી વિચાર કરતોજ નથી અને તેઓને તું વિના માગ્યે અવિચળ પદતું દાન દે છે. તારા ભક્તો સંકટને સમયે જ્યારે જ્યારે મદદને માટે તને સંબોધીને પોકાર કરે છે ત્યારે તેમની ખૂમ સાંભળતાંની સાથેજ તું તેમની મદદે દોડી જાય છે. વળી હે દેવ ! જેઓ તારા નામનું સ્મરણ ચિંતન કરે છે, તેમનામાં પારવિનાના હોપ હોવા છતાં તું તેમના તમામ હોપોને તારા નામના પ્રભાવ વડે દૂર કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે તારા મહિમાનું વર્ણન મારે કઈ રીતે કરવું ? તારા મહિમા થણાજ મોટો છે અને મારે દ્રક્ષ્ય એકજ મોડું છે, તેથી મારું આખું આયુષ્યજ એ કામને અર્થે ગાળું તો પણ તે થોડું પડશે.

૧૨૨૦-હે પાંડુરંગ ! મારા ઉપર તારા એટલા બધા ઉપ-

દાર થતા આવ્યા છે કે, જંગતના લોકોની આગળ મારાથી તેનું
વર્ણન થઈ શકતું નથી. મારા જન્મજન્માંતરનાં સંચિત
પુણ્યોને રૂઢી રીતે સાચવીને તે' મારા હાથમાં વિના માગ્યે
એમને એમજ મૂકી દીધાં. મારે હાથે જે જે અપરાધ થયેલા
તેનું માફ વાળી દેવાને માટે મારાં પુણ્યો બાદ કરવાં જોઈએ, તે
પણ તે' ન કરું. હે દેવ! આટલી જાધી કૃપા તે' મારા પ્રતિ
દર્શવી! મારાં તે પુણ્યો દર્દ રીતે મારે નામે સંચિત થવા
પામ્યાં, તેને વિષે મેં કદી પૂછપરછ કરી નથી અને તેમના
જંબમાં મને કશું યાદ પણ નથી. હું એટલું જાણું છું કે તે'
વિના માગ્યે મને આણી આપ્યાં. તુકારામ કહે છે કે તારા આ
ઉપકારનો જાદવો વાળવા સારૂ મારી પાસે તો કશુંજ સાધન નથી.

૧૨૨૧-હે શ્રીહરિ! લોકો મારા પ્રતિ તિરસ્કાર કરીને મને
ચેમણો કાઢી મૂકે, એવી જોઠવણ તમે કરી દો તો કેવું સારૂ
ધાય? જો તમે એટલું કરી દો તો હું અનુતાપ યુક્ત બનીને
જમાસા ચરણનું ચિંતન કરવામાં પડેવાઈ જાઉં. એવી અવસ્થા
ધાય તો તેથી કરીને મારી આંખોમાંથી રાત્રિદિવસ અશ્રુપ્રવાહ
વહેતો જ રહે અને તેને લીધે હાથ મારાથી આધીને આધીજ
રહે. એ સિવાય મારા જીવને બીજા કયાની ઇચ્છા થતી નથી.
મને તો એકાંતવાસની ખૂબ ઉત્કંઠા છે. તુકારામ કહે છે કે હે
જગદાયજી! મારા મનમાં તો આ વાસના ખૂબજ દબમૂળ બની ગઈ
છે, એટલા માટે હવે તો તુંજ મને મદદ કર.

૧૨૨૨-હું મારા મનને યજ્ઞોદય ઉપદેશ દઉં છું, પણ તે
મારી ચિંતામણ માનતુંજ નથી. તે અંકુશ મન મારો સર્વનાથ
કેવળ તારી કરી રહ્યું છે. હું તરીય કે રૂપી મરીય, એ
મેં મારી સામે દાખો છે; પણ તે મન એવું બળવાન છે કે તેની

આગળ માફ કાંઈજ ચાલતું નથી. મારાં પૂર્વજન્મોનાં સંચિત કર્મ દેવી જ્ઞાનનાં છે તેને વિષે હું વિચાર કરવા જાઉં છું તો ખરો, પણ કાંઈજ ચમત્ત્વ પડતી નથી. વળી હું રહ્યો તદ્દન બુદ્ધિ હીન, તેથી કરીને મને મારા તરણોપાયની ગાજતમાં ચિન્તા પેદા થઈ છે. તુકારામ કહે છે કે આ ભવસાગરને હું ત્વચ્છી તરી જાઉં એવા કોઈ શુભ હું મારામાં દેખતો નથી.

૧૨૨૩-હે રુદિમણીના કૃપાળુ કાન્ત! હવે તું તારું કર્તવ્ય જાનવવામાં ભૂલચૂક કરીશ નહિ. દોષયુક્ત આચરણ કરવાં એ અમારું કર્તવ્ય અને અમ સરળા પતિતોનો ઉદ્ધાર કરવો તે તારું કર્તવ્ય છે; અને તેજ તારે માટે યોગ્ય પણ છે. અમે તો અમારું કર્તવ્ય કરતાજ રહીએ છીએ. હવે તારે તારો ધર્મ જાનવવો હોય તો જાનવી લે. તુકારામ કહે છે કે હે ચતુરશિરોમણિ પાંડુરંગ! પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી પરંપરાને તોડીશ નહિ.

૧૨૨૪-હે દેવ! હવે અમારે શું કહેવા જેવું છે? હવેના મનની બધીજ વાત તું જાણે તો છે, તેથી કરીને અમારો અંતઃકરણના બધાજ ભાવ તારા ચરણમાં ક્યારનાય નિવેદિત થઈ ગયેલાજ છે. હવે તો અમારે તારી દયાની લિક્ષા માગવી એજ અમારે માટે ઉત્તમ છે. આ સિવાય બીજું કાંઈ કરવા જેવું હોય તો તું અમને જણાવી દે. આ ઠેકાણે અમારું કરેલું તો કાંઈજ સફળ થતું નથી. આથી કરીને અમે અમારી સાધના ઉપર કશો મદાર બાંધતા નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આ મારો દેહરૂપી પિંડ મેં તને અર્પણ કરી દીધો છે; કારણકે તેને વિષે વારંવાર ચિન્તા કરવાનું મને પરવડતું નથી.

૧૨૨૫-કામી પુરુષને ભય, લજ્જા વગેરેનો કશો વિચાર હોતો નથી; તેથી કરીને તે પોતાની કામ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરવાને

માટે પોતાના શરીરને સારહીન તૃણવત્ લેજે છે. પોતાના ઇચ્છેલા કાર્યને સિદ્ધ કરવાની કાગી પુરુષોની લીલા જોવા જેવી હોય છે અને તે ગંધી તેમનાં પોતપોતાનાં પ્રારબ્ધકર્મો દ્વારા પ્રકટી નીકળે છે. કંબૂસ માણસની લોભવૃત્તિ દ્વિત દ્રવ્યના ઉપર ચોંટેલી રહે છે. તેને બીજા-ત્રીજા પદાર્થને માટે સ્પૃહા હોતી નથી. તુકારામ કહે છે કે જેને સખત ભૂખ લાગી હોય એવો માણસ સાંત-નકારા પદાર્થનો વિચાર કરતો નથી, પણ જે વળતે જે મળી આવ્યું તે ખાવા મંડી લાય છે.

૧૨૨૬-ખાંધવું અને છોડવું એ ગધુંજ માલિકના સ્વાધીનની વાત છે; આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી દુરામહી લોકો વ્યર્થ મમત્વ દરીને ખાલી ગૂંચવણમાં લેરવાઈ પડે છે. ધંતૂરાનાં ગિયાં ખાઈને જે ભાનમૂલો થયો હોય, તેને પોતાના દેહનું ભાન રહેતું નથી. ધંતૂરાનાં ગિયાં વટે તેની હાલત એવી ગદલાઈ જાય છે કે જાણે તે માણસજ નહિ. કોઈના ઘરમાં જવાને સાફ પારખામાં ધઈને દાખલ થવાને ગદલે તે ભીંતમાંજ માથું ભટકાવવા મંડી લાય છે; પણ તેથી તેનું પોતાનું માથુંજ ફૂટે છે. તુકારામ કહે છે કે આ બધાજ લોકો દેવને ભૂલી ગયા છે. હવે તેમને ખરો મમ્ કોણ સમજાવે?

૧૨૨૭-હે કૃપાવંત! જન્મ દેનાર કોણ અને જન્મ ગ્રહ કરનાર કોણ? આ તારી માયા મારી સમજમાં આવતી નથી. સેવીજ રીતે હે કૃપાવંત! આપનાર કોણ અને લેનાર કોણ? આ તારી માયા મારી સમજમાં આવતી નથી. હે કૃપાવંત! સુખદુઃખનો ભોગવનાર કોણ અને તેને તે ભોગવાવનાર કોણ? આ તારી માયા મારી સમજમાં આવતી નથી. હે કૃપાવંત! દેવશન કોણ અને કેપરહિત કોણ? આ તારી માયા મારી સમજમાં

આવતી નથી. તુકારામ કહે છે કે એ જગ્યામાં તારી વ્યાપ્તિ તો છે. તારા સિવાય બીજા કોઈને માટે લેશ માત્ર સ્થાન બાકી નથી.

૧૨૨૮-હે દેવ ! હું જ્યાં જ્યાં મારી નજર ફેરવું છું ત્યાં જ્યાં જાણે મને તારા ચરણોનું દર્શન થાય છે. આખું વિશ્વ તારા વડે ઠસીઠસીને ભરાઈ રહેલું છે. તારું રૂપ, તારા ગુણ અને તારું નામ, એ જગ્યાનો સમાવેશ એક તારા મેઘસ્થામ સ્વરૂપમાં થઈ ગયેલો મારી નજરે દેખાય છે. એ સિવાય બીજું કશું અતિ-રિક્ત છેજ નહિ. હું ગમે તે જગ્યાએ પૃથ્વી ઉપર આજોડું, પણ હરકોઈ જગ્યાએ અર્થાત્ આખી પૃથ્વીજ મને દેવરૂપ દેખાય છે. આમ હોવાથી મારા દિવસ અને મારો જયોજ સમય ધન્ય ધન્ય થઈ ગયો છે અને તેથી કરીને મારું ચિત્ત સદાકાળ પ્રેમાનંદમાં નિમગ્ન બની રહે છે અને પૂર્ણ તૃપ્તિ અનુભવે છે. હે દેવ ! આદે દિશાએ મને તો તું ને તુંજ દેખાય છે; આથી કરીને હવે તને છોડીને બીજા કોઈ વિષય પ્રતિ મારી આસક્તિ થતી નથી, સંસાર-ના પ્રતિ લોહુપતા થતી નથી અને તારા સ્મરણ સિવાય બીજા કોઈ ઉદ્યોગમાં પણ મારું ચિત્ત જતું નથી. મારે કોઈ ઠંકણે જતું પણ નથી; કશું કરવા જેવું પણ રહ્યું નથી. જાસ, ગુણમાં તારા નામનો જપ અને ચિંતનમાં તારા રૂપનું ધ્યાન, એ બેજ કર્તવ્ય હવે મારે બાકી રહી ગયાં છે અને તેમાંજ હું જાણે વખત રોકાયેલો રહું છું. મારી વાણી વડે તારા ગુણાનુવાદ સિવાય બીજું કશું હું બોલતો નથી. તારી સ્તુતિ, તારા મંત્રનો જપ અને તારા ગુણની કથા એટલાંજ કામ મારી વાણી કરે છે. એક ઠંકણે બેસીને હું મારું બોજન કરી લઉં છું અને મુખશુદ્ધિને માટે દ્રવ્યતાંબૂલાદિ નું સેવન કરું છું. તેના વડે પણ તારુંજ પૂજન થાય છે; કારણકે હું જે કંઈ ખાઉં છું, પીઉં છું, તે બધું તારા નેત્રેયને અર્થે અર્પણ કર્યું પછીજ હું મારા કામમાં લઉં છું. હું સતે આહુત્યું ને કામ તારી

પ્રદક્ષિણા થાય છે અને જ્યારે હું સૂઈ જાઉં છું ત્યારે તેટલો વખત
તને હું ઠંડવત્ પ્રણામજ કરું છું. જે કોઈ પ્રાણી ઉપર મારી દ્રષ્ટિ
પડે છે અથવા જે કોઈ મનુષ્યની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો મારે
પ્રસંગ આવે છે, તે બધાં તારાંજ સ્વરૂપ છે એવું હું માની લઉં
છું. વહેળા, નદી, ફેવા એ બધાનાં પ્રાણી મને તીર્થરૂપ અથવા
સાક્ષાત્ ગંગાજળજ હોય એવાં દેખાય છે. શોભાયમાન હવેલી-
ઓ, સાધારણ ઘર અને ગ્રુપડાં પણ મને તો બધાં દેવાલય
સમાન દેખાય છે; અને તેમની અંદર મને દેવનાંજ દર્શન થાય
છે. નાના પ્રકારના શબ્દ, પછી તે શબ્દ ગમે તેના હોય તોપણ
મને તો તેમાંથી હરિનામનો દ્વનિજ સંભળાયા કરે છે. તુકારામ
કહે છે કે જ્યારથી હું વિઠોગાનો દાસ થયો છું, ત્યારથી હું સદા-
દાગ પ્રેમાનંદ વડે સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત થઈ ગયો છું.

૧૨૨૬-જેમનાં પાપ કાંઈ કરતાં પણ ધોવાયજ નહિ, એવાં
મહાપાતક કરનારા પાપીઓ પણ તારા ચરણ આગળ આવીને
તારા દ્વારા અંગીકૃત થઈ ગયા. હે પાંડુરંગ ! જે એવુંજ છે તો
પછી તું મારો અંગીકાર કેમ નથી કરતો ? મારા એકલાની જાળત-
માં તું આવો નિપુર કેમ થઈ ગયો છે ? જેમને ઠાને વેદનો
દ્વનિ ઠદી ગયોજ નથી એવા અતિનીચ જાતિના લોકોને પણ તે
તારા વૈકુંઠમાં સ્થાન આપ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે તું કેટલાકનો
પાપ માનીને તેમનો બધોજ ભાર તારા માથા ઉપર લઈ લે છે.

૧૨૨૭-હરિને પાતાની કથા પ્રતિ ધણેજ પ્રેમ છે. એવું
હોવાથી જે કોઈ હરિકથા કરશે તેને દેવ પાતાનો દાસ ગણીને
તેની સેવા કરવા મંડી જશે; અને તે દાસ જ્યાં જ્યાં જશે ત્યાં
ત્યાં દેવ તેની આગળ આગળ ચાલતા જશે. વળી તે જ્યાં બેસશે
ત્યાં દેવ પણ ધામા નાખશે અને તે પ્રેમાનંદમાં મરત જાની જઈ-

ને નિર્લજ્જપણે નૃત્ય કરવા માંડી જશે. તુકારામ કહે છે કે પોતાના ભક્તોના અનન્ય ભાવના બદલામાં દેવ પોતાની ખુશીથી તેમને વેચાણખત લખી આપે છે.

૧૨૩૧-વિઠોળારાયના ગ્રણ એજ અમારું સાધન છે અને એજ અમારી જોડ માત્ર સંપત્તિ છે. આ માર્ગ શાંત છે અને આપણા સ્વામીની સમીપ જવાને સારૂ એ ટૂંકામાં ટૂંકો અને ગ્રણમાં સરળ રસ્તો છે અને તે આપણા પ્રભુતા સ્વરૂપને યોગ્ય છે. વૈષ્ણવ ભક્તોની સંગતિમાં રહેવું, સમનામતું કીર્તન કરવું અને વૈષ્ણવને યોગ્ય અલંકાર વડે પોતાના શરીરને સુશોભિત કરવું, એટલું કર્યાથી ભવનદી બાણે હતીજ નહિ એવી સૂકી સંત થઈ જાય છે; આથી કરીને સૌ તેના ઉપર થઈને ડોરા પગ લઈને જઈ શકે છે. વિઠોળારાય આપણા પિતા અને રૂકમાળાર્થ આપણી માતા એ બેઉ કમરે હાથ દઈને આપણી વાટ જોયાજ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે મેં જ્યારથી દેવના મંદિરનો કળશ દીઠો છે, ત્યારથી મને એવું થયું છે કે તે અવસ્થામાં મારે માટે નિદ્રા, આળસ અને ભૂખ એમાંનું કંઈજ રહ્યું નથી.

૧૨૩૨-વેદોની શ્રુતિઓએ તને બરાબર જોઈને જાળખી લીધો નથી; તેમ અહારે પુરાણ અને છએ છ શાસ્ત્ર-દર્શન, એ બેઉ મળીને ચોવીશ ધર્મગ્રંથો પણ તારી શોધ કરતાં કરતાં થાકીને હારી બેઠા. હે દેવ ! તો પછી હું તને શોધનાર કોણ મારી એ અપૂર્ણતાને માટે તું મને ક્ષમા કરજે. હે કેશવ ! હું જે તારી સ્તુતિ કરું છું, તે જેવી મારા મનમાં આવે તેવી કરું. તું આંખા અંજલ્ય અને અગોચર હોવા છતાં અમે અમારું હૃદયના ભાવના જોડે, અમારાથી જોઈને જાણી શકાય એવો તારો નામ અને સગુણ ગનાવી દીધો છે. તું નામરૂપરહિત હોવા છતાં તને નાકાર ગનાવ્યો છે અને તારાં હૃદયનો નામ પાડી

જમને મનમતાં નામ દઇ દઇને તને અગે સાદ પાડીને બોલા-
 દીએ છીએ. શેષ પોતાનાં અહમ્મ મુખ વડે તારું વર્ણન કરતાં
 કરતાં હારી ગયા અને તારા સ્વરૂપનો પાર ન પામવાથી બ્રહ્મ-
 દેવ પણ હારી, ધાકી, આખરે હાથ જોડીને બેસી ગયા. હે દેવ !
 મુઠો વટે તારું ચથાર્ય વર્ણન કોઈ કાળે પણ થઈ શકતું નથી.
 અમે જે તારી સ્તુતિ કરીએ છીએ તે એટલી ગંધી અપૂર્ણ અને
 તુચ્છ છે કે જરૂં જોતાં તે તારી સ્તુતિ નહિ પણ તારી નિન્દા
 કર્યા સમાન છે. તું સચુલ અને સાદાર છે કે નિર્ગુણ અને નિરા-
 દાર છે, એ સવાલનો શ્રુતિઓ પણ એક અને ચોક્કસ ઉત્તર આપતી
 નથી. તુકારામ કહે છે કે ત્યારે શ્રુતિઓથી આ પ્રશ્નનો નિર્ણય
 નથી થયો, ત્યારે દેહાત્મબુદ્ધિમાં બાંધાય ગયેલો હું તારું
 વર્ણન કરવાને ચોખ્ખું મુંઝવેલો હાથો કડું તો તે મારે માટે
 થઈ અન્યાયપૂર્ણ કહેવાય.

૧૨૩૩-‘દુષ્ટ !’ ‘દુષ્ટ !’ એવું કીર્તન કરવાથી અને અંતઃ-
 રત્નમાં દુષ્ટનું ક્યાન કરવાથી દુષ્ટરૂપવતી જવાય છે. આસનના
 પરખેલાં ખેડાં, પધારીમાં સૂતાં સૂતાં અથવા બોજન કરતાં કરતાં
 અમે તે પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં, નાના પ્રકારના બોગ બોગવતાં તું
 હોમમાં નારાયણનું સ્મરણ કરતો રહેતો. તું દગતાં, ખાંડતાં, નારા-
 યણની સ્તુતિનાં પટો ગાળે. આસારને લગતાં અનેક દામ કરતાં
 કરતાં પણ તું નારાયણનું નામકીર્તન કરતો જાઓ. તું પુરુષ હો
 કે સ્ત્રી હો, તને તે જાતિમાં તારો જન્મ થયો હોય, પણ તારે
 એકનિષ્ઠ જાવજહિન નારાયણની સાથે તારો પ્રેમ જોડી દેવો.
 તુકારામ કહે છે કે તું એકનિષ્ઠ જાવ વટે દરિનું બજન કરતો
 રહેતા તો કે મનુષ્ય અને મનુષ્યનો પ્રકાર એ બે જુદાં હોવા છતાં
 હો અને અનિષ્ઠ છે નેમ તું પણ દરિની સાથે તારી અનિષ્ઠતાનો
 અનુભવ કરી રહ્યો.

૧૨૩૪-હે પાંડુરંગ! તને મળવા સારૂં માઈં મન એટલું
 બધું ઉત્કંઠિત થઈ રહું છે કે મારી આંખોમાંથી આનંદાશ્રુ વહી
 જાય છે અને લાગણીના વેગને લીધે માઈં ગળું લરાઈ આવે છે;
 એટલા માટે તું હવે મને દર્શન દે. તારી આવવાની વાટ જોતાં
 જોતાં તું આખરે નહિ આવવાથી મારા કેટલાય દિવસ મિથ્યા
 ગયા. આવું કરીને તને મળવાની આશાના અંકુરને તું મારા
 મનમાંથી શા માટે સૂકવી નાખે છે? શું તારૂં મન કોઈ બીજું
 દિશાએ ગૂંચવાઈ ગયું છે? શું તારે માથે ઘણું કામ છે તેથી હું
 તને યાદ આવતો નથી? પણ તું હવે નક્કી જાણુને કે, તને
 મળવાને માટે ઉત્કંઠિત થયેલા મારા પ્રાણ હવે મારા કંઠ સુધી
 તો આવીજ ગયા છે. પંઢરપુરની યાત્રા કરવા સારૂં જે જે વાર-
 કરીઓ તારી પાસે આવે છે, તેમાંના ઘણાજરાની સાથે હું તને
 સંદેશા પણ કહેવડાવી ચૂક્યો. ઓ પાંડુરંગ! તારા વિના મારી
 મદદે દોડી આવે એવો બીજો છે પણ કોણ? એમ સમજીને તું
 હવે વહેલો વહેલો મારી પાસે આવ્યો આવ. હે હરિ! તું કૃપાળુ
 થઈને મને કેમ વિસારી બેઠો છે? મારે હવે તારી રાહ ક્યાં સુધી
 જોવા કરવી? તુકારામ કહે છે કે હવે તું એક વાર મને યાદ કર
 અને મને તેડવા માટે ઝટ ઝટ આવ્યો આવ.

૧૨૩૫-હવે આ મારા મનને તે મારે કરવું શું? બીજું
 કેટલું નહિ અને એક પંઢરીનાથનેજ તે કેમ બહી જાય છે
 નંદારને લગતી બાબતોને વિષે તે વારંવાર શા માટે વિચર
 કરે કરે છે? હું મારા મનને કેદ કરી રાખું છું ત્યારે તે પ
 નંદાર કેદ કરી મૂકે છે અને ગમે ત્યાં ઊડી જવાના કર
 કરે કરે છે. ઓ મન એવું છે કે તેને હરિનું ભજન કર
 નંદારને હિંદુઓ અવળ કરવા તરફ કદી પ્રીતિજ થતી ન
 નંદારને નેતરને તરત તે તરફ દોડી જાય છે, એ

એવું અંચળ અને ત્વરિત ગતિવાળું છે કે, તેને કાંઈ પણ જગ્યાએ જતાં અને ત્યાંથી પાછા આવતાં વારજ લાગતી નથી. નિદ્રા અને ભગૃત અવસ્થા એ બેઉ અવસ્થામાં મારે એ મનનું કયાં શુધી રક્ષણ કર્યું કરવું? તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરીનાથ! હવે તો તું જ મારું રક્ષણ કર.

૧૨૩૬-કાટીતૂટી ગોદહી અને બીજાં વસ્ત્ર જેમ સમાન નથી; તેમ બિદ્યાનું અન્ન અને બીજાં અન્ન પણ સમાન નથી; એમ સમજીને ધર્મનીતિનો વિચાર કર્યો અને તેના વડે પોતાનું હિત સાધી લેવું. દેવનું મંદિર અને બીજાં સામાન્ય ઘર એ કાંઈ અરખાં ન કહેવાય; તેવી રીતે જે લોકો બીજાના ઉપર ઉપકાર કરતા રહીને અંસારમાં રહે છે, તેઓ બીજા અંસારાસક્ત લોકોના જેવા અંસારી નજ કહેવાય. શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલી રીત પ્રમાણે મર્યાદાપુરઃપુર વિષયનું સેવન કરનારાઓની અને બીજા વિષયાસક્ત લોકોની સરખામણી થઈ શકેજ નહિ; તેવીજ રીતે 'રામ' નામ અને બીજા સાધારણ શબ્દોની પણ સરખામણી થઈ શકે નહિ. ક્ષત્રિયો શુદ્ધમાં પોતાના શત્રુઓનો વધ કરે, તેને સામાન્ય હાથાની દોટિમાં મૂકી શકાય નહિ; દારણુકે શત્રુનો વધ કર્યો એ ક્ષત્રિયોને મારે ધર્મ છે. એવીજ રીતે નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરેલાં કર્મ બીજાં સકામ કર્મના સમાન ગણાય નહિ. તુકારામ કહે છે કે પૂરેં થઈ ગયેલા સંતો આવી નીતિનો ઉપદેશ કરી ગયા છે.

૧૨૩૭-અરે જો મંત્રુયો! તમે સંતોના ચરણ આગળ નિશ્ચિન્ત મને પડીજ રહેજો. તેમને તમારે કશું પૂછવું નહિ, તેમ કશું કહેવું પણ નહિ; પણ ભાવપૂર્વક તેમનો સમાગમ સેવીને અરે તમારા ચિન્તને શુદ્ધ કરી લેવું જોઈએ. સંતોનું કુદરતી રીતે હમેશનું વર્તનજ એવું હોય છે કે તે દ્વારા તેઓ લોકોને

ઉપદેશ આપતા રહે છે. તેમની ઉપદેશ આપવાની એજ એક રીત છે. તુકારામ કહે છે કે તમે સંતોના પ્રતિ લાવલકિત સહિત તેમનો સમાગમ સેવતા રહેશો તો તેઓ દેવને પકડીને તમારી આગળ લાવીને બિભો કરી દેશે.

૧૨૩૮-આ દેહરૂપી ઘર દેવનું પોતાનું છે. તેમાં રહેકા અજ્ઞાન તથા કામક્રોધાદિ નાના પ્રકારના વિકારરૂપી દ્રવ્યની ચોરી કરનાર દેવજ છે; એટલે દેવ પોતેજ દેવના દ્રવ્યની ચોરી કરે છે અને દેવનેજ લૂંટીને લિખારી બનાવી દે છે એવું કહીએ તોપણ ચાલે. હવે કોઈ 'ધાઓ રે! દોડો રે!' એવી ખૂમો પાડે તોપણ ચોર હાથ આવવાનો નથી. આથી કરીને ચોરની તપાસ કરવા સાર ગામ-પરગામ અથડાઈ મરવાની કાંઈજ જરૂર નથી. એ ચોર આપણાથી વેગળો નથી, પણ આપણી પાસેનો પાસેજ છે અને આપણા દેહરૂપી ઘરની અંદરજ લરાઈ રહે છે; અને લાગે જોઈને તેજ આપણા સર્વસ્વનો નાશ કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે સૌ વિચાર કરીને એ ચોર કોણ છે તે શોધી કાઢો. અહીં એના વગર બીજા કોઈનું પગલું તો છેજ નહિ, ત્યારે હવે કોના ઘરમાં ચોરી થઈ અને ચોરી કરનાર કોણ એમાં કહેવું જવું છે પણ શું?

૧૨૩૯-હો સૌ મનુષ્યો! તમે તમારા ઘરની રજેવાળી કરો. રજેવાળી કરો. હાથિયાર થઈ જાઓ. તમારાં ઘર ઉપર ચોરો, ક્રોધો, ધેરો નાખ્યો છે. તમે બધા હવે બાંધી જતા નહિ, વાજ-કવજતની સાવચેતી રાખજો. આજ સુધી તો તમે ધર્મના અને અનેક યોનિઓમાં ભટકી આવ્યા; આથી કરીને તમારાં ઘરમાં આવેલા નરદેહને વ્યર્થ ગુમાવી બેસ્યો તો તે કોઈને નથી. જો એક વાર તે તમારા હાથમાંથી ગયો

શ્રી વૃકારામ-આધ્યા

પણી હાથ ધરીને પરતાવો કરવો પડ્યો. વૃકારામ કહે છે કે હવે બન્ની બિહો અને પાતપાતાનું રક્ષણ કરવા સારું સાવધાન બજો. અહીં કોઈ કોઈને મદદ કરી શકે એમ નથી. માટે તમે તમારા કાન ઉઘાટો અને હું કહું છું તે તમારું કાન દબાવે

૧૨૪૦-ભાદે હિંમત ધારણ કરીને દંડ નિશ્ચય કરી નાખ્યો અને અંધકારના સમાન અસાનનો નાશ કરી દીધો. એવું કરીને પાતાનું દિત સાધનારા સંતજનો લોકોમાં ચુસ્તોર ગણાયા. તમે આટલું પણ સમજી શકતા નથી? હું તમને પૂછું છું કે તમે આટલું પણ સમજી શકતા નથી? ક્ષણિક વિષયગુણની લાલચમાં લોભાઈ જઈને તમે જન્મમરણરૂપી આપત્તિના ચક્રમાં શા માટે સપડાઈ જાઓ છો? તમારા કરતાં ઉપરોક્ત સંતોમાં શું વધારે હતું? જે શક્તિઓ અને ગુણ તેમનામાં હતા તે તમારામાં પણ છે તો ખરા, ત્યારે હજી તમને શરમ કેમ નથી આવતી? આપણા પાતાના સામર્થ્ય વડે આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ નહિ એવું એક પણ કાર્ય આ સંસારમાં છે જ નહિ. પુરુષાર્થ વડે કયું કામ સિદ્ધ ન થાય? વૃકારામ કહે છે કે ઉત્તમ પ્રકારનું ગુણજ દંડ છે; એટલા માટે તમે તમારી ઇન્દ્રિયોરૂપી પશુઓનું રક્ષણ કરો-એટલે તમે તેમનો નિશ્ચય કરો.

૧૨૪૧-'હું હવે અહીંથી ચાલતો થઈ જા. મને હું હવે ક્યાં જી નામ આપ્યા કરીશ?' આવા ત્રાસદાયક ઉદ્દગાર જો રા હેવ! તમારે કાલવાજ હોય તો એક વારના સામટા કાઢી જો એટલે નિરાંત થાય. હે હેવ! તમે મારા એકલાના તરફ જી બધી નિપ્પુર વર્તણૂક શા સારું ચલાવો છો? હું તમારી કહું છું તે પણ તમને શું નથી ગમતી? હે હેવ! જે ભાગ્ય-પુરુષો હશે તેમની સાથે તમે વાતોલાપ કરતા હશો; પણ

પરીક્ષા કરી લેવી જોઈએ. ખરો જોઈએ તેવો મળજૂત છે કે નહિ તેની પૂરી ખાત્રી કરી લીધા પછીજ તેને આધારે જે કાંઈ કામ કરીએ તે બધાં ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે. એવો માણસ અનેક પ્રકારનાં સુખદુઃખના ધક્કાને સહન કરી શકે છે અને હર્ષ-શોક વડે તેનું મન ચલાયમાન થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે સૌએ પોતાની જીવદશાને પહેલેથીજ નિર્મૂળ કરી દઈને પૂર્ણત્વમાં સ્થિર થઈને રહેવું જોઈએ.

૧૨૪૮-નાનું બાળક પોતાની માતાને જોતાં વારજ તેના તરફ દોડી જાય છે; તેમ કરતાં હું ઊંચેથી ગળડી પડીશ તેનું તે બાળકને જ્ઞાન હોતું નથી, પણ તેની માતા પોતેજ હાથમાંનું કામ પકડતું મૂકીને તે બાળકને સાચવી લેવા સાડ તેના તરફ ચાલી આવે છે. બાળકને તો સાપ કોને કહેવાય અને દોરી કોને કહેવાય તેનું પણ જ્ઞાન હોતું નથી; દોરી સમજીને સાપને પકડવા જાય છે. ચકચકતો પદાર્થ જોઈને અગ્નિમાં હાથ નાખવા જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તે તો એકલી માનેજ ઓળખે છે. માના સિવાય તેને બીજા કોઈ પણ પદાર્થનું લેશમાત્ર પણ જ્ઞાન હોતું નથી.

૧૨૪૯-કોઈ પણ પ્રકારનો ભોગ ભોગવતી વખતે જો તેને કૃષ્ણાર્પણ કરીને ભોગવીએ તો તેમ કરવાથી તે ભોગ નહિ પણ ત્યાગરૂપ બની જાય છે. એ ભોગના ભોજના આપણે પોતે નહિ પણ દેવજ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવાથી આપણી જાત કર્તાપણું લાગુ પડતું નથી અને આપણે અન્યાસ કરવાથી અપ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. નામ લીધે આપણે એવા તેવ. કોઈ પાકે આત્મવંચન કરતો હોય તેને આત્મવંચન કહેવાય.

ચારે ખાવાને

ધર્મ આઈ

તથા

નીપજતું

પહેલા નાંગરનો લિખારી છે, એવું હવે મને નિશ્ચયપૂર્વક સમજાઈ ગયું છે. તારા ઉપર મેં આટલી વાર સુધી ધીરજ ધરીને લેવાં રાખ્યોજ કેમ એજ આશ્ચર્યની વાત છે. તારી આગળ મેં આજ સુધી કાચાફટ કરી, પણ તેના પરિણામમાં તું શું ઉજાગવાનો છે તેની મને સમજ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે જો દેવ ! તું મારી પાસે પોતાની સેવા તો કરાવ્યા કરે છે, ત્યારે મારી સાથે તું બોલતો કેમ નથી તે કહે.

૧૨૫૩-હે દેવ ! મેં તારી આજ સુધી સેવા કરી પણ તેનો પગાર તેં મને આપ્યો નથી. એક દહારો જ્યારે આપણે હિસાબ કરીશું ત્યારેજ તને ખબર પડશે. આલ, તારી સાથે હું ગાળા-ગાળી કરવા તૈયાર છું. પછી આપણા બેમાંથી કોણ વધારે બળવાન છે તે જણાઈ જશે. હું તો જાણું મારા જીવના ઉપર ઉદાર થઈ ગયો છું, પણ તેટલું ધૈર્ય તારામાં હોય એમ મને લાગતું નથી. તેં લાંબા સમયથી અનેક જણને ફસાવી માર્યા છે, પણ હે હરિ ! હવે હું તને પકડ્યા વગર છોડવાનો નથી અને છટકી જવા દેવાનો નથી. તારા નામની મને ખબર પડી ન હતી, ત્યાંસુધી હું ઘણો દુઃખી થયા કરતો હતો. તુકારામ કહે છે કે મારા તરફથી એક વાર ભૂલચૂક થઈ ગઈ અને હું છેતરાયો પણ હવે તું જોઈ રાખજો. તારી મેં જે જે સેવાઓ કરી છે તેનો પૂરેપૂરો પગાર ગણી લઈશ. જરા પણ ઉધાર રહેવા દેનાર નથી.

૧૨૫૪-હે દેવ ! તને કૃપાળુ કહેવાયજ શી રીતે તે મારાથી સમજાતું નથી; કારણકે તું મારી પાસેથી સેવા લેતો જાય છે અને છતાં તું મારી સાથે બોલતો તો છેજ નહિ. હવે તારામાં એવું કયું બળ છે તે આજ તું મને કહી નાખ. જે મારા પિત્તો હાથમાંથી ગયો તો હે હરિ ! તારે નાસતાં લોંબાં લારે પડી

શુભને લીધે નહિ પણ મને તમારો સેવક જાણીનેજ મારા કથન-
ની દૃઢતા કરે છે. પહેલાં હું દેહાભિમાનચુક દશામાં લોહાની
વચમાં રહેતો હતો; તે વખતે મને કોઈએ કશુંય આશુ ન હતું
અને મારા જાણી કોઈ જોતું પણ ન હતું; જોટલા માટે હે નારા-
યણ ! મારું ને કાંઈ સન્માન થાય છે, લોહા મારું પૂજન કરે છે
તે બધાનો સોદા હું નહિ પણ જુવું છે, એમ જાણીને મારા જેવા
રાંક માણસને એ બધા ઉપચારને લગતી પીડાથી સંતપ્ત કરીશ
નહિ. વૃંદાવાન કહે છે કે જુ તારે હાથેજ મને ને કાંઈ પુરસ્કાર-
રૂપે આપીશ તેની મને કિંમત છે, તેજ મને કબૂલ છે અને તેનોજ

૧૨૫૬-હે નારાયણ ! તારા તે હવે મારે કેટલા દાલાવાલા
કરવા પરમે ? તને મારા ઉપર દયા નથી આવતી તેવું શું કારણ ?
જુ તારા સૈન્યના મદમાં મસ્ત થઈને રહે છે, તેથી તને મારા
મરીજની હાલતનો ખ્યાલ આવેજ શી રીતે ? તે આપણી લેવડ-
દેવડના હિસાબમાં દગો પ્રપંચ કરીને કેટલાય ગરબડ-ગોટાળા
કરી મૂક્યા છે ? અને છતાં જુ પાછો નિઃસંગ અને નિલેપ બનીને
વાસ એ ખેલને કૌતુકચ્છિત જોયા પણ કરે છે. આજે એક દિવસ
પૂરો થયો, વગી બીજો પણ ગયો, એમ હું મારી આંગળીઓના
વેદા જાણીને કેટલા દહાડા ગયા તેની ગણતરી કર્યા કરું છું અને
મત્રિદિવસ સ્વહિતતા સંકલ્પ ઘટ્યા કરું છું. વૃંદાવાન કહે છે
કે દે દેવ ! તે જાવિધ્યમાં મારું કરજ જુદાવવાનો ક્યારે ધરાદો
રાખ્યો છે તે કહે. જુ જોટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે જ્યાંસુધી હું
વાસી સેવા કરી કરીને દ્રવ્યો સધ ગયો હોઈશ ત્યાંસુધીજ તારું
આશુ કામમાં આવશે.

૧૨૬૮-હે હરિ ! હવે મારો અને તારો વિયોગ થવાનો છે

જ્ઞાન નથી. અનંત, અરૂપ, અલક્ષ, અચ્યુત, નિર્ગુણ, સચ્ચિદા-
નંદ, સર્વોત્તમ એવાં એવાં તો તારાં વિશેષણો છે. આવાં રૂપ
નામ ધારણ કરવાનું તને ગમે છે; અને તું આવ્યા મોઠો હોવા
છતાં તારા ભક્તોનું કામ કરતી વખતે નાનો થઈ જાય છે! તુકારામ
કહે છે કે હે ગોવિંદ! માફ મસ્તક સદાકાળ તારા ચરણ
ઉપરજ નમેતું રહે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

૧૨૫૭-હે દેવ! તું મને દસાવીને મારી પાસે તારી એવા
કરાવ્યા કરે છે તે હું જાણું છું અને તેથી કરીને તારી દાનત કેવી
છે તે પણ હવે મારી જાણ જહાર નથી. હું તો! મારી તમામ અક-
ચણોને ઉકેલ કરવાનો ભાર તારા અને સંત મહાત્માઓના માથા
ઉપર નાખી દઈને નિશ્ચિંત જીવે ગિલો રહ્યો છું. આ મારા દાતાર!
આખા જગતમાં તારા મહિમાનાં વખાણનાં જયગોષ ગાજી રહ્યા
છે, ત્યારે હવે તેમને સાચા ઠરાવવાનું કામ તારા સિવાય બીજું
કરી શકે પણ કોણ? હું જાતનો વૈશ્ય હોવાથી માફ મન સ્વ-
ભાવથીજ દૂષિત છે એમ જાણીને તું મારી આગળ તારી ચતુરાઈ
વડે મને ઠગીશ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તારી ખરેખરી
વર્તાણુંક કેવા પ્રકારની છે તે મારા અનુભવમાં આવી ન જાય ત્યાં-
સુધી હું તારી આગળ આનંદપૂર્વક કેવી રીતે નૃત્ય કરી શકું?

૧૨૫૮-હે દેવ! જ્યાં લોકો માફ સન્માન કરે છે અને
માફ પૂજન પણ કરે છે; તે જોઈને હું તેમનો સૌનો આભાર માનું
છું, પણ તેમના સૌના મનના વિચાર તો તમે જાણો છોજ. જે
પ્રમાણે હાથની લખેલી ચિઠ્ઠીને કોઈ માન આપતું નથી, પણ એજ
ચિઠ્ઠીના ઉપર જો તમારા સરખા સમર્થનો સહી-સિકકો હોય
તો તે જોઈને સૌ તેને માથે ચઢાવીને તેનું ઘટતું સન્માન કરે છે;
તેવીજ રીતે લોકો માફ કહેણ માને છે તે મારા પોતાના કોઈ

શુભને લીધે નહિ પણ મને તમારો સેવક જાણીનેજ મારા કથન-
ની ઇચ્છા કરે છે. પહેલાં હું દેહાભિમાનચુક્ત દશામાં લોકોની
વચમાં રહેતો હતો; તે વખતે મને કોઈએ કશુંય આપ્યું ન હતું
અને મારા જાણી કોઈ જોતું પણ ન હતું; જોટલા માટે હું નારા-
વજુ ! મારું જે દાંડ સન્માન થાય છે, લોકો મારું પૂજન કરે છે
તે બાબતે જોઈતા હું નહિ પણ તું જ છે, જોમ જાણીને મારા જેવા
સંક મારુમને જો બધા ઉપચારને લગતી પીડાથી સંતપ્ત કરીશ
નહિ. વૃંદાવન દહે છે કે તું તારે હાથેજ મને જે દાંડ પુરસ્કાર-
રૂપે આપીશ તેની મને કિંમત છે, તેજ મને કબૂલ છે અને તેનોજ
હું ઉપભોગ કરી શકીશ.

૧૨૫૬-હે નારાયણ ! તારા તે હવે મારે કેટલા દાલાવાલા
કરવા પડે ? તને મારા ઉપર દયા નથી આવતી તેવું મુંઝવણ ?
તે નારા કૈશવના મદમાં મસ્ત થઈને કહે છે, તેથી તને મારા
કરીબની હાલતનો ખ્યાલ આવેજ શી રીતે ? તે આપણી લેવડ-
દેવડના હિસાબમાં રજો પ્રપંચ કરીને કેટલાય ગરબડ-ગોટાળા
કરી મૂક્યા છે ? અને છતાં તું પાછો નિઃશંક અને નિલેપ જાણીને
મારા જો મેલને હીનુકસહિત જોયા પણ કરે છે. આજે એક દિવસ
પૂર્વે મર્યા, વળી બીજો પણ ગયો, જોમ હું મારી આંગળીઓના
વાળાને કેટલા દહાડા ગયા તેની ગણતરી કર્યા કરું છું. વૃંદાવન દહે છે
કે હું હવે ? તે અવિષ્યમાં મારું કરજ વૃંદાવનો દવારે દંડાદો
કે હું હવે ? તે અવિષ્યમાં મારું કરજ વૃંદાવનો દવારે દંડાદો
કે હું હવે ? તે અવિષ્યમાં મારું કરજ વૃંદાવનો દવારે દંડાદો

૧૨૫૭-હે દુરિ ! હવે મારા મને તારા વિદેશ દવારે છે

એવું મારા મનને લાગ્યા કરે છે. હવે તારે ખારણે મારે ક્યાં સુધી ધૈર્ય રાખીને બેસા રહેવું પડશે? હું તને જે કાંઈ કહી રહ્યો છું તેનો તું મને જવાબ સરખોય આપતો નથી. આજ સુધી મારી પાસે જે કાંઈ પૂંછ હતી તે તો જાણી ખરચાઈ ગઈ. હવે કોઈ મને ઉધાર નાણું આપે એવી આશા છેજ નહિ. હું કોઈને ઘેર જઈને કાંઈક માગી જોઉં એવી પણ મારી રિથિતિ હવે રહી નથી; કારણકે મેં તારી સોજત કરી ત્યારથી લોકોમાં મારી શાખજ રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! તારી સાથે સંબંધ જાંઘીને હું માફ મનુષ્યપણું પણ ગુમાવી બેઠો, ત્યારે હવે મને તારી સોજતથી શો લાભ થયો તે તુંજ કહે.

૧૨૬૧-દેવ તો પોતાના ભક્તોનો મજૂર છે, મજૂર. પોતાના ભક્તોએ કરેલી સેવાના બદલામાં તેમની મજૂરી કરતાં દેવના મનમાં જરા પણ સંકોચ થતો નથી. દેવ તો નામદ છે, નામદ. જાળવાનું જાળ જોઈને સંતાતો કરે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ કેવા છે એવું જો કહેવુંજ હોય તો કહેનારે જાણવું જોઈએ કે દેવના કરતાં રાઈનો દાણો પણ ઘણો મોટો કહેવાય; અર્થાત તે અતિ સૂક્ષ્મ છે.

૧૨૬૨-દેવ દયાળુ છે-તે અતિ દયાળુ છે; કારણકે તે ઘણું જીવોના ઉપદ્રવને સાંખી લે છે. દેવ તો ઉદાર છે-અતિ ઉદાર છે. કારણકે જો ભક્તો તેને થોડુંક આપે તો તેના બદલામાં તે તેમને અનેકગણું વળતર વાળી આપે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ ભલા છે ઘણાજ ભલા છે એમ જાણીને તો હું તેમના ચરણને વળગી રહ્યો છું.

૧૨૬૩-દેવ મર્યાદા રહિત છે-મર્યાદા રહિત છે; કારણ તે સર્વકાળ અને સર્વ દિશામાં વ્યાપી રહેલા છે. દેવ પોતે અકિં છે અકિં છે. તેણે પોતાની માયાને સત્ય જેવી જાતનાવીને

માયાના ઠોકડામાં મને ગૂંચવી માર્યો છે. દેવ લાલચુ છે-લાલચુ છે; કારણકે તેને પોતાના ભક્તોની સેવાનો એવો ચસકો લાગી ગયો છે કે તેણે તેમને બધાને હવમાવની અંદર કેદ કરી રાખ્યા છે. દેવ તો બીકણુ છે-ખૂબ બીકણુ છે; કારણકે જ્યાં તે ઠોકડામાં દેવ ભાવ જોઈ લે છે કે તરત તેની આગળ હલજી કરવા મંડી જાય છે. હકારામ કહે છે કે એ દેવ મારે નથી જોઈતો-હા, હા, મારે નથી જોઈતો; કારણકે તે મને પોતાના કામમાં ને કામમાં રૂંધી રાખે છે.

૧૨૬૪-દેવ તો ફૂટલા કપાળનો છે, અરે! તે ફૂટલા કપાળનો છે; કારણકે તેની ઉત્પત્તિનું કશું ઠોકાણું નથી. તેની મા, તેનો બાપ, તેનો ભાઈ, એ બધાનું કાંઈ નામનિશાન કે કામઠોકાણું જ મળે નહિ. તે તો પ્રકૃતિની પેલી બાબુના દેશનો રહેવાશી છે. દેવ કૃણ રહિત છે-કૃણ રહિત છે; કારણકે તે ગમે તેની સાથે પોતાનું સગપણ જોડી શકે છે. હકારામ કહે છે કે દેવ મોટામાં મોટો લખાડ છે; કારણકે તે સૌને પોતાના દંભમાં ફસાવી મારનાર પાખંડી છે.

૧૨૬૫-દેવ તો ખરેખર ભૂખે મરતા હકાળિયા જેવો છે; કારણકે ભક્તોએ આપેલા ભાણના લીધાને જોઈને તેના બહુ રોડી જાય છે. દેવ આછીદાર છે, અપરાસી છે; કારણકે બલિ-રાખની બીકને લીધે તે તેના મહેલને દરવાજે પહેરેગીર બનીને દુભે છે. દેવ ભાવનો ભૂખ્યો છે-ભાવનો ભૂખ્યો છે; કારણકે તે પોતાના સેવકોનો સેવક બની જાય છે. જે ઠોકડા જેવી ભાવના કરે છે તેવો તે તેના પ્રતિ થઈ જાય છે. હકારામ કહે છે કે દેવ અતિ દુઃખ છે-અતિ મુશ્કેલ છે; કારણકે તે પરમાણુથી પણ નાનો છે.

૧૨૬૬-દેવ બહુ ભલા છે-બહુ ભલા છે; કારણકે તેમને

જે જાતનો લક્ષ્મી મળે છે તેની સાથે તે પણ તેવાજ બનીને તેની સાથે મળી જાય છે. દેવ ઘણા ઉદાર છે-ઘણા ઉદાર છે; કારણકે ત્યારે તે પોતાના લક્ષ્મીને કાંઈક આપવા બેસે છે ત્યારે તેઓ ઘણાનો વિચારજ કરતા નથી. દેવ બળવાન છે-ઘણાજ બળવાન છે. ત્રણે લોકમાં તેમની સાથે બળમાં સરસાર્થ કરી શકે એવો કોઈ છેજ નહિ. અમારે દેવ જોઈએ છે-અમારે દેવ જોઈએ છે; કારણકે તે જીવમાત્રને પ્રિય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ ઘણા સારા છે-ઘણાજ સારા છે; એથીજ હું તેમને ચરણે વળગી રહ્યો છું.

૧૨૬૭-મારે દેવને જોવા છે-મારે જોવાજ છે; તેમને જોવાને માટે હું કાંઈ પ્રકારની સાત્ત્વિક વૃત્તિનો આશ્રય લઉં છું. જેમણે એક વાર દેવને જોઈ લીધા છે તેમને કશાનો લય હોતો નથી-કશાનોજ લય હોતો નથી. હું દેવની આગળ લિક્ષા માગું છું-દેવની આગળ લિક્ષા માગું છું. જીવને પોતાના મનમાં જે કાંઈ કહેવું હોય તે બધુંજ તેની આગળ નિવેદન કરી દેવું. દેવ જો જાણે છે-બધુંજ જાણે છે; કારણકે લક્ષ્મીનાં અંતઃકરણની દ્રષ્ટિ વાતો તે કોઈના કહ્યા વિના જાણી જાય છે. તુકારામ કહે છે દેવ તો કાતર જેવા છે-કાતર જેવા છે; કારણકે લક્ષ્મીનાં અંતઃકરણમાં પડી ગયેલી જડ-ચેતનની અંધિને તે કાપી નાખે છે.

૧૨૬૮-દેવ અમારા છે-અમારા પોતાના છે; કારણકે જીવ માત્રના જીવ છે. દેવ અમારી સમીપ છે અને અંતઃકરણમાં બધી દિશાઓને ભરીને બેઠા છે-બધી દિશાઓને ભરીને છે. દેવ ઘણા ભલા છે-ઘણાજ ભલા છે; કારણકે લક્ષ્મીનાં મનની તમામ કામનાઓને તે પૂર્ણ કરી દે છે. દેવ એવા કલિકાળને પોતાની બગલમાં દબાવી ભરીને તેની ચુંગાલવા અમારું રક્ષણ કરે છે-અમારું બરાબર રક્ષણ કરે છે. તુકારામ

સુદર્શન ચક્ર વગેરે જે આયુધ હતાં તે તું ખોઈ આવ્યો તેની
તને હવે શરમ આવે છે, તેથી તું આવો શક્તિહીન બની બેઠો
છે? મને તો હવે એવું લાગે છે કે મારાં સંચિત કર્મોના બળ
આગળ તું હારી ગયો અને તે તારા કરતાં વધારે બળવાન છે
એવું સાબિત થઈ ગયું. વિક્રમ કહે છે કે હે દેવ! જ્યારે તારે
હાથે મારો ઉદાર થઈ શકતો નથી ત્યારે તારા પેલા ગિરુદને
શો ઉપયોગ રહ્યો? માટે હવે તું તારું 'દીનાનાથ' એવું જે
નામ છે તેનો ત્યાગ કર.

૧૨૭૬-પાણીનો સ્વભાવ એવો છે કે આપણે આપણી બુદ્ધિ,
બળ અને જાતમહેનતથી જે દિશા તરફ તેને વાળીએ તે દિશા
તરફ તે વહી જાય છે; એમાં પાણીનું કંઈજ આવડતું નથી. તે
તો જે તરફ જમીન ઢાળવાળી હોય તે તરફ એકદમ વહેવા માંડે
છે. એક વાર અક્ષત અને મહેનતનો ઉપયોગ કરીને પાણીનો
કાંસ તૈયાર કર્યો એટલે પછી પખાલ વડે, ઢોશ વડે કે જેના વડે
પાણીને ઉલ્લેચવું હોય તેના વડે ઉલ્લેચી શકાય છે. વિક્રમ કહે
છે કે એ પાણી જે બીજના વાવેતરમાં સીંચીશું તે બીજના
જેવોજ પાક ફુદરતી રીતે તૈયાર થશે.

૧૨૭૭-પાણીમાં તરશને મટાડવાનો શુભ રહેલો છે, તેથી
દરેકને પાનાર નાનો છે કે મોટો, હાથ છે, પાખી છે કે ચાર છે,
તેના વિચાર પાણી કરતું નથી. તે તો સર્વને એક સરખોજ
સ્નાહ આપે છે અને તેની તૃપ્તિ મટાડીને તેને શાંત કરે છે.
વરસે માણસ પાણીની પાસે જાય તો તું દહાડે પીજે અને
સાંત્રે પીય નહિ એવું પણ પાણી તેને કહેતું નથી. તે તો સોને
અંકે પહેર, જ્યારે પીએ ત્યારે, શાંતિપ્રદાન કરે છે. વિક્રમ
કહે છે કે વળી પાણી પીવાનાં વાસણનો પણ વિચાર કરતું નથી;

નદી તરી જવાય નહિ, તેમ ભક્તના જાણ આડંબરથી ભવસાગર
પણ તરી શકાય નહિ. મારા અંતઃકરણમાં તમારા પ્રતિ પ્રેમ
તો હજી ઉત્પન્ન થયો નથી. મેં ફક્ત દુનિયાના લોકોની આમન
સંત તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ!
તું મને આમ ખાલી ખાલી શા માટે દેસાવી મારે છે?

૧૨૭૩-હે ચક્રને ધારણ કરનારા દેવ! હવે જો તું મને
દર્શન દેતાં વિલંબ કરીશ તો પછી તારું દર્શન મને કશા ઉપ-
યોગમાં આવનાર નથી; તેનું કારણ એવું છે કે જેવો હું પોતે
છું તેવોજ હું હરિ! હું તમારી આગળ જાહેર થઈ જાઉં છું.
અંસારને શાસ કરી જનાર કાળ જો મને ગળી જશે તો તેથી
તારા નામને જાદો લાગશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! પતિતોનું
રક્ષણ કરવાની તારી જે પ્રતિજ્ઞા છે તેને તું છેવટે સાચી પાકાઈ

૧૨૭૪-હે પાંડુરંગ! તું કહ્યા તો કરે છે કે પાપીઓને
તારવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; ત્યારે મારા સરખા પાપીનો તે
ઉદ્ધાર કેમ ન કર્યો તેનું કારણ કહે. હાથકંઠણને વળી આરસીને
ગ્રો ખપ? જે પ્રત્યક્ષ છે તેને માટે પ્રમાણની શી જરૂર? ત્યારે તો
જુએ તો છે કે હું જેવો અગાડિ પાતકી હતો તેવો ને તેવોજ હું હજી
છું. તમામ પ્રકારના વ્યાધિને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય કુમળ
દેશમાં હોય છે તેનું પતિતોને પાવન કરવાનું સામર્થ્ય તારામાં હો-
વેમ દેખાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંયુધી મારો પાવન
જનિ અનુભવ થાય નહિ ત્યાંયુધી તું પતિતપાવન છે, એનું
જેટું કોઈને કરે પણ તારા કથનમાં હોણુ વિશ્વાસ કરવાનું હવે

૧૨૭૫-હે દેવ! તારી પામે જે સામર્થ્ય અગાડિ હતું
તે જાહેર દેશ કોઈ પાવનું પાપી પાવનનું નથી? કે પછી
કે પાપી ન પાપી મને છે? હે મોહિનિ! તારા કથનમાં

હકારામ થઈ વગેરે જે આશુભ હતાં તે તું ખોઈ આવ્યો તેની
તને હવે શરૂઆત આવે છે, તેથી તું આવો શક્તિહીન બની બેઠો
હો અને તો હવે એવું લાગે છે કે મારાં સંચિત કર્મોના બળ
આગળ તું હારી ગયો અને તે તારા કરતાં વધારે બળવાન છે
એવું કાળિય થઈ ગયું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જ્યારે તારે
દારી મારો ઉદાર થઈ શકતો નથી ત્યારે તારા પેલા ગિરજનો
માં હૃદયોમ વહો ? માટે હવે તું તારું 'હીનાનાથ' એવું જે
નમ છે તેનો ત્યાગ કર.

૧૨૭૬-પાણીનો સ્વભાવ એવો છે કે આપણે આપણી બુદ્ધિ,
માન અને સ્વભાવને તથા જે દિશા તરફ તેને વાળીએ તે દિશા
તરફ તે વહી જાય છે; એમાં પાણીનું કાંઈજ આવડતું નથી. તે
જે તરફ જર્મીન લાગવાળી હોય તે તરફ એકદમ વહેવા માંડે
જે. કેટલાક વડાઓ અને મહેનતનો ઉપયોગ કરીને પાણીનો
પ્રવાહ તૈયાર કર્યો એટલે પછી પખાલ વટે, ટાંચ વટે કે જેના વટે
પાણીને વહેવડવું હોય તેના વટે હલેલી શકાય છે. તુકારામ કહે
છે કે જે પાણી જે ધીજના વાવેતરમાં સ્ત્રીચીથું તે ધીજના
રેલે પાંડ દુરની રીતે તૈયાર થયે.

૧૨૭૭-પાણીમાં તરફને મટાડવાનો શુભ રહેલો છે, તેથી
જો તે તરફ જાય છે કે મારો, કહ્યું છે, પાણી છે કે ચાર છે,
જો તે તરફ જાય છે તે તો એને એક દરમિયાન
જો તે તરફ જાય છે તેની તૃપ્તિ મટાડીને તેને શાંત કરે છે.
જો તે તરફ જાય છે તેને કહ્યું નથી. તે તો સૌને
જો તે તરફ જાય છે તેને કહ્યું નથી. તે તો સૌને
જો તે તરફ જાય છે તેને કહ્યું નથી. તે તો સૌને
જો તે તરફ જાય છે તેને કહ્યું નથી. તે તો સૌને
જો તે તરફ જાય છે તેને કહ્યું નથી. તે તો સૌને

નદી તરી જવાય નહિ, તેમ ભક્તના બાહ્ય આકર્ષણથી ભવસાગર પણ તરી શકાય નહિ. મારા અંતઃકરણમાં તમારા પ્રતિ પ્રેમ તો હજી ઉત્પન્ન થયો નથી. મેં દ્રક્ત દુનિયાના લોકોની આગળ સંત તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તું મને આમ ખાલી ખાલી શા માટે દેસાવી મારે છે?

૧૨૭૩-હે ચક્રને ધારણ કરનારા દેવ! હવે ને તું મને દર્શન દેતાં વિલંબ કરીશ તો પછી તારું દર્શન મને કશા ઉપયોગમાં આવનાર નથી; તેનું કારણ એવું છે કે જેવો હું પોતે છું તેવોજ હે હરિ! હું તમારી આગળ બહાર ઘંઘ બાઉં છું. સંસારને ગ્રાસ કરી જનાર કાળ ને મને ગળી જશે તો તેથી તારા નામને બહો લાગશે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! પતિતોનું રક્ષણ કરવાની તારી જે પ્રતિજ્ઞા છે તેને તું છેવટે સાચી પાડશે.

૧૨૭૪-હે પાંડુરંગ! તું કહ્યા તો કરે છે કે પાપીઓને તારવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; ત્યારે મારા સરખા પાપીનો તે ઉદ્ધાર કેમ ન કર્યો તેનું કારણ કહે. હાથકંઠણને વળી આરસીને શો ખપ? જે પ્રત્યક્ષ છે તેને માટે પ્રમાણની શી જરૂર? ત્યારે તું જુએ તો છે કે હું જેવો અગાઉ પાતકી હતો તેવો ને તેવોજ હું હજી છું. તમામ પ્રકારના વ્યાધિને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય કુશળ વૈદ્યમાં હોય છે તેવું પતિતોને પાવન કરવાનું સામર્થ્ય તારામાં હોય એમ દેખાતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી મારો પોતાને ભતિ અનુભવ થાય નહિ ત્યાંસુધી તું પતિતપાવન છે, એવું તું ભલે કહેતો દેર પણ તારા કથનમાં કોણ વિશ્વાસ કરવાનું હતું?

૧૨૭૫-હે દેવ! તારી પાસે જે સામર્થ્ય અગાઉ હતું તે આ વખતે કેમ કાંઈ પોતાનું પાણી બતાવતું નથી? કે પછી હવે બગાડીને બની ગયો છે? હે જોવિન્દ! તારા હાથમાં ગદા

તારા નામ પ્રમાણે તું કામ કરે છે એવું પણ મને તો જરાય દેખાતું નથી; ત્યારે હવે તું કેવો છે તે તારા પોતાના મનમાં જ સમજ લેજે.

૧૨૮૦-હે દેવ ! તારા સિવાય હું બીજા કોને મહેણું-ટોણું માફ ? અને કદાચ માફ તો તેને સાંજે પણ કોણ ? તારા સિવાય માફ પોતાનું કહેવા જેવું બીજું કોણ છે તે તું મને કહે; આણું છે છતાં પણ તે મને તારાથી વેગળો અને દુઃખી કરી રાખ્યો છે ! આમ કરીને તે મારો એકદમ ત્યાગ કર્યો છે ખરું ને ? હું તને બોલાવું છું તે તું સાંભળે છે અને છતાં તું સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે છે અને મને જોઈને તું તારા મોઢા ઉપર આડું લૂગડું ઢાંધી દે છે. ગુણરામ કહે છે કે હે દેવ ! તું અને હું જે ઉ એક જ ગામના રહેવાશી છીએ અને છતાં પણ તું મારી આવી કામ કરે તેથી મારા જીવને ઘણું લાગી આવે છે.

૧૨૮૧-હે દેવ ! તારી વિનંતિઓ કરતાં કરતાં તો માફ ગયું બેસી ગયું અને માફ હૈયું શુષ્ક થઈ ગયું. માફ આયુષ્ય આમ વ્યર્થ વહી જાય છે એમ જાણીને મારા મનને હવે ધીરજ રહેતી નથી. હે દીનજનોના બેલી પાંડુરંગ ! મને તારવાની હજી પણ તારા અંતઃકરણમાં કેમ બિલટ પેદા થતી નથી ? દ્રવ્ય તો મારી નજરે પચ્ચર જેવું દેખાય છે અને અષ્ટ પ્રકારના ભોગના ઉપચાર મારા શરીરને ઝેર જેવા દુઃખદાયક લાગે છે. એ હરિ ! મારાથી કાંઈ અપરાધ ધયા હોય તો તું મને માફ કર અને તું મને આશિર્વાન દઈને તારા પ્રેમનું સુખ અપાડ. મને તારું રૂપ જોવાની ખરેખરી તાલાવેલી લાગી છે. તે તાલાવેલી સઘારણ નથી, પણ સદાકાળ અંતર્ગાહ એક સરખી રીતે વ્યાપી ગયેલી છે. ગુણરામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! હવે તો તારા ચરણો

આશ્રય લેવો એજ મારે માટે એક ઉપાય રહી ગયો છે; કારણકે તે સિવાય હું બીજું કશું જાણતો પણ નથી.

૧૨૮૨-મોટાં મોટાં લોકોને કોચી નાખવાનું કામ લમરા-ને માટે ઘણુંજ સહેલ છે; પણ તેજ લમરા કમળના જેવા એક ફૂલને નથી કોચી શકતો અને કમળ ખિડાઈ જાય છે ત્યારે તે તેની પાંદડીઓની વચ્ચેમાં કેદ પુરાઈ રહે છે. તેમ ધવાનું કારણ એવું છે કે પ્રેમનું બંધન કાંઈ કરતાં પણ છૂટતું નથી. છોકરું પોતાના પ્રેમના બળથી બાપને વળગી પડીને તેને બેઠેલો ઉઠાડે છે. તે બાપ બળવાન હોવા છતાં બાળકના પ્રેમ આગળ તેનું કાંઈ જોર ચાલતું નથી અને નાના બાળકથી હારી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તેવીજ રીતે ભક્તોના શુદ્ધ લાવના જોર આગળ નિરાકાર દેવ પોતાની હાર કબૂલ કરીને સાકાર બની ગયો છે.

૧૨૮૩-અમુક લાવિક માણસ હોતો, તેની આગળ ભલભલા બળિયાઓનું પણ કશું જોર ચાલતું ન હતું. તે લાવિક માણસ દેવના ઉપર પણ પોતાનું બળ અજમાવતો હતો. લાવિક ભક્તોના સિવાય પોતાના ઉપર સત્તા ચલાવનાર દેવની પાસે બીજો કોઈ હોતો નથી. લાવિક ભક્ત તેને જે ઠેકાણે બેસવાનું કહે ત્યાં દેવ પોતાનું તમામ સામર્થ્ય એક બાજુએ રહેવા દઈને ભક્તને વશ થઈને તેની બતાવેલી જગ્યાએ જઈને બેસી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ જે ઠેકાણે રહે છે તે ઠેકાણે તેને કોણ જોઈ શકે છે ?

૧૨૮૪-હું લલે ગરીબ છું પણ મારા લાવના બળ વર ઘણોજ આનંદમાં રહું છું. મારું ચિત્ત સદાકાળ સમાહિત અવસ્થામાં રહે છે અને મારા ઉપર બીજા કોઈની સત્તા ચાલતી નથી નાના પ્રકારના હુતકો પેદી કોઈને મારી પાસે આશ્રય મળતો નથી. કારણકે તેમને પ્રવેશ કરવા જેટલો પણ મારું મન અવ

કાથ આપે ત્યારે ને? તુકારામ કહે છે કે મારી અમઘ પ્રવૃત્તિ પાંડુરંગના સ્વરૂપની સાથે યોગ કરવા પૂરતીજ હોય છે અને મારા ઉપર તેમની સત્તાનુંજ એકછત્રી રાજ્ય ચાલે છે.

૧૨૮૫-મારું મન મારી સત્તાના દાળ નીચે રહે છે, તેથી કરીને હું તેને વિદોખાની આળુ દમને જે સ્થિતિમાં રહેવાની આજ્ઞા કરું છું તેજ સ્થિતિમાં તે રહે છે. તેને હું જે જે આજ્ઞાઓ કરું છું તે તે આજ્ઞાઓને તે માથે ચઢાવીને તે ગુજ્જળ વતુંતું રહે છે. આણું થવાથી વિપય-વિપયીને લગતી અનેક પ્રકારની ભાંજ-મટોમાં પડેલાં મારું મન દોડંદોડા કરતું હતું, તે દોડાદોડ હવે થમી ગઈ છે અને ફરીથી વધવાનો સંભવ પણ દેખાતો નથી. તુકારામ કહે છે કે મનનું આસ્તિકપણું અને નાસ્તિકપણું એટલે શું તે હવે મને સમજાઈ ગયું.

૧૨૮૬-હે દેવ ! હું ખાઉં છું, પીઉં છું, લેવડદેવડ કરું છું અને સંસારને લગતા તમામ વ્યવહાર કરું છું તો ખરો, પણ તે બધાને તારે નામે જમા કરતો જાઉં છું. આથી કરીને કંઈ પણ બાળતની ચિંતા કે જવાબદારી હું મારા ગાથા ઉપર રાખતો નથી અને રાજનાં કામોનો હિસાબ મારી પાસે રહેતો નથી; આમ હોવાથી મારી પાસે અમુક છે અને અમુક નથી એવું તને કદી દેવાનુંજ કામ મારું છે. એ ઉપરાંત મારે માથે બીજા કંઈજ કામની જવાબદારી હું સુદલે રાખતો નથી. તુકારામ કહે છે કે મેં મારો બધોજ સાર તારા ગાથા ઉપર નાખી દીધો ત્યારથી મારે ચિન્તા કરવાનું કશું કારણ રહ્યુંજ નથી.

૧૨૮૭-મારા ગાથા ઉપરથી મેં તમામ બાળતોની જવાબદારી ઉતારી નાખી તે ઘણુંજ સાચું થયું. અનેક જાતની ફિકર-ચિન્તાઓના હુંગર જેવડો સાર હું મારે માથે લઇને ફરતો હતો,

પાકી ખાત્રી થી રીતે યાય ? જો મારા દેવ ! મને ખાતાને તો
જ્યેઠા ક્યોજ અનુભવ થતો નથી. નિચાર કરી જ્ઞેતાં મને અગ-
ભય છે કે હું જ્યેઠો પહેલાં હતો તેવો ને તેવોજ હજી પણ છું.
મારી પારમાર્થિક ઉત્તિ ન કરતાં તમે મારા લૌકિક મુખમાં આ
માટે વધારો કર્યો ? પુષ્કળ રત્નોની પોટલી બાંધીને તેમનો માતિક
તેમને ખાતાને માથે લઈ લઈને ફેરવે તેથી કરીને તેને જેવી
ફિકર-ચિન્તા થયા કરે તેવીજ મારી હાલત તમે મારા માથા
ઉપર લૌકિક મુખનો બોજે લાદીને કરી મૂકી છે. તુકારામ કહે છે
કે ત્યાંમુખી મારો દૃઢપણટો થાય નહિ ત્યાંમુખી તો તમે આવું
કરીને મને બિલટો ફાવો મારો છે એવુંજ મને લાગ્યા કરે છે.

૧૨૬૧-લોઠો એક બીજાની સાથે નિષ્કપટ બાવથી બોલે
ત્યારેજ તેમનું કથન ચાલ્યું કરે છે. હે પાંડુરંગ ! આ વાત શું
તમને ખુશી કરીને કહેવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારા
ખાતાના મનની અંદરજ સમજી જાઓને ! બોજન પીરસતી વખતે
પીરસનારને જમનારના મનના બાવની જાણ હોય તો તેથી કરીને
તેને કયી વસ્તુ ઘણામાં ઘણી જાવે છે તે પીરસનાર સમજી જાય
છે. એમ થવાથી તેજ વસ્તુ લઈને તે જમનારના તરફ પ્રેમપૂર્વક
પીરસવાને સારૂ દોડી જાય છે. એવીજ રીતે પીરસનારના પ્રતિ
જમનારનો પણ પ્રેમ હોય તો તે પીરસેલી વસ્તુને પ્રેમથી જમતો
જાય છે. આ એક પ્રેમનું ઉદાહરણ થયું. તુકારામ કહે છે કે
એવા પરસ્પર આદરસત્કારનાં પુષ્કળ દૃષ્ટાંત આપી શકાય છે.
કેટલાંક દૃષ્ટાંતમાં આત્યતિકતા હોવાથી સાચાં હોય છે અને કેટ-
લાંકમાં લૌકિકપણાની ગંધ વધારે પડતી હોવાથી ખોટાં દીસે છે.

૧૨૬૨-ભાવિક બોળા ભક્તોની સ્થિતિમાં કદી ક્યો ફેર-
ફાર થતો નથી. એવા હોય છે કે તેમના પુણ્યોનો

તે જાણે જોણે મારા આગા ઉપરથી ઊતરી જવાથી મને હવે
નિરાંત થઈ ગઈ છે. નજીમાં તો પડતી પણ અને તે છતાં રાત-
દહાડો કામકેળાનિ નિકાર મને સલાજ્યાજ કરતા હતા તે પીડ
પણ ટળી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે મારી તમામ પીડાઓનો અંત
આવી ગયો છે અને રોજ ઊઠીને જે ખટપટ કરવી પડતી હતી
તે પણ હવે કરવી પડતી નથી.

૧૨૮૮-ગૂંવંજનોનાં સમિત કમોંને તો ભોગવી નાખ્યેજ
છૂટકો છે, એમ બતાવીને ભોગવી ભોગવીને તેમનો ક્ષય કરી નાખ્યો
અને નવાં કમોં કરવાં નહિ. આપું કરીને હું હવેથી મારી મૂળ-
ની આત્મસ્વરૂપ સ્થિતિમાં દઢ થઈને એથી રહું છું. આજથી હું
હવે બીજા કોઈની આકરી કરનાર નથી. આજથી તો હું વિપ-
ચેરછા અને કામનાઓના હાથમાં ફસાઈ ગયો હતો, તેથી કરીને
મને રાતદિવસ જરાય એન પડતું ન હતું. તુકારામ કહે છે કે
હવેથી મારી પરાધીનતાના દહાડા પૂરા થયા અને આજથી હું
મારી ઇચ્છા મુજબ અને મારી પોતાનીજ સત્તા મુજબ વર્તણુંક
કરવા સ્વતંત્ર બની ગયો છું.

૧૨૮૯-આપણે જે ગામમાં રહેતા હોઈએ તેના પ્રતિ ઉદા-
સીન લાવ રાખ્યો નહિ. આપું કરવાથી આપણે આપણા હાથ-
માંની વસ્તુનો ઉપલોગ કરી શકીશું અને આપણા મનને કોઈ
પણ બતનો આઘાત પહોંચશે નહિ. હે હરિ ! હું તો તમારાજ
ગામમાં વાસ કરીશ, તમારીજ મોટાઈનાં વખાણ કરતો રહીશ
અને હું તમારોજ છું, તમારોજ છું એવું મોઢેથી કહેતો
રહીશ. તુકારામ કહે છે કે પોતાના સેવકને તુકસાન થવા
દેવું એ ઉત્તમ નીતિ છે.

૧૨૯૦-હે દેવ ! તમે મારો અંગીકાર કર્યો છે, એવી મં

પાકી, ખાત્રી શી રીતે થાય ? આ મારા દેવ ! મને પોતાને તે
જેવો ક્યોજ અતુભવ થતો નથી. વિચાર કરી જોતાં મને સમ-
જાય છે કે હું જેવો પહેલાં હતો તેવો ને તેવોજ હજી પણ છું.
મારી પારમાર્થિક ઉત્તતિ ન કરતાં તમે મારા લૌકિક મુખમાં શા
માટે વધારો કર્યો ? પુષ્કળ રત્નોની પોટલી બાંધીને તેમનો ગાલિક
તેમને પોતાને માથે લઈ લઈને ફરે અને તેથી દરીને તેને જેવી
ફિકર-ચિન્તા થયા કરે તેવીજ મારી હાલત તમે મારા માથા
ઉપર લૌકિક મુખનો બોજે લાદીને કરી મૂકી છે. તુકારામ કહે છે
કે જ્યાંમુધી મારો દુઃખપલટો થાય નહિ ત્યાંમુધી તો તમે આમું
કરીને મને ઊલટો ફેરવી માર્યો છે એવુંજ મને લાગ્યા કરે છે.

૧૨૬૧-હોઠો એક બીજની સાથે નિષ્કપટ બાવધી બોલે
ત્યારેજ તેમનું કથન સત્ય કરે છે. હે પાંડુરંગ ! આ વાત શું
તમને ખુદી કરીને દહેવાની જરૂર હોય ખરી ? તમે તમારા
પોતાના મનની અંદરજ સમજી જાઓને ! જોજન પીરસતી વખતે
પીરસનારને જમનારના મનના બાવની જાણ હોય તો તેથી કરીને
તેને કયી વસ્તુ ઘણામાં ઘણી જાણે છે તે પીરસનાર સમજી જાય
છે, એમ થવાથી તેજ વસ્તુ લઈને તે જમનારના તરફ પ્રેમપૂર્વક
પીરસવાને સારૂ દોડી જાય છે, એવીજ રીતે પીરસનારના પ્રતિ
જમનારનો પણ પ્રેમ હોય તો તે પીરસેલી વસ્તુને પ્રેમથી જમતો
જાય છે. આ એક પ્રેમનું ઉદાહરણ થયું. તુકારામ કહે છે કે
જેવા પરસ્પર આદરસત્કારનાં પુષ્કળ દષ્ટાંત આપી શકાય છે.
કેટલાંક દષ્ટાંતમાં આત્મતિકતા હોવાથી સાચાં હોય છે અને કેટ-
લાંકમાં લૌકિકપણાની ગંધ વધારે પડતી હોવાથી ખોટાં દીસે છે.

૧૨૬૨-આવિક જોળા બાજાંની રિયતિમાં કદી ક્યો ફેર-
ફાર થતો નથી. બીજા કેટલાક જેવા હોય છે કે તેમના પુણ્યોનો

કુલ પુત્ર પુત્રીઓ જેમના પિતાના પિતૃવિમાંથી આવે તેને કુલ છે. વિષ્ણુના આત્મિકરૂપે એક નરો એક છે. તેને જેણે માર્યાવરણ કર્યું તેને કુલી નામ આપવામાં આવે છે. કુલિદેવતાનું નામ કુલના દેવતાથી આવે છે.

૧૨૬૩-હિં સાચા મનથી જાણે તે નરો જે કોઈ કહે તે તે કુલના દર્શને મળવામાં. તે નરો એવું કહિયાં માર્યાવરણ કરવાને પહેલુરૂપે અને ન્યાં કરિના ઉપર પણ માંડીને પ્રમાણે રહેલા કુલમર્મદરનાં કર્શન કરવાં. જે તે મિત્ર રામ, કૃષ્ણ, હરિ, ગોવિન્દ, એવાં નામનો જાણ કરીશ તો તે મને જે કામ સોંપીય તે હું પણ કરીશ. તું સતીના ચરણને વંદન કર અને હરિયા કરવામાં ઉદ્ધાર લાખ. આટલાં વાનાં હું તારે શરણે આવીને તારી પાસે મારું છું. આટલાં માટે તું જો યોગ્ય વસ્તુઓનું મનેદાન દે. બજન થવું હોય ત્યાં તારે જ્યાં પ્રેમભાવ સહિત નૃત્ય કરવું અને હાથ વડે તાળી બજાવવામાં તત્પર રહેવું; વળી તારે તારા અંતઃકરણમાં બસાઈ રહેલા તમામ મેલને કાઢી નાખવા એવું તુકારામ કહે છે.

૧૨૬૪-હરિ તો વૈકુંઠમાં એક ઘણવારને માટે પણ રહેતા નથી; તેમ શેષ, ગરુડ અને લક્ષ્મીની ત્રિપુટી પણ ક્ષીરસાગરમાં રહેતી નથી. ત્યારે તેઓ ક્યાં રહે છે? ન્યાં વૈષ્ણવ લક્ષ્મીનો મોટો સમુદાય ભેગો થયો હોય છે ત્યાંજ હરિ દોડી જાય છે. હરિ પણ ઘણાજ લાવિક છે. હરિ લોળા છે અને ગુણમંદ પણ છે અને કોઈ તેમના નામનો મોઢથી ઉચ્ચાર કરે તો તેમને ઘણું પ્રિય લાગે છે. તપ, વ્રત, દાન વગેરે મોટાં મોટાં સાધનોથી પણ જે દેવ રીઝતા નથી અને કોઈ પણ ઉપાયે જેમની પ્રાપ્તિ થવી હુલ્લ છે તે દેવ 'રામ, કૃષ્ણ, હરિ, ગોવિન્દ' એટલું કહે

તાંમાંજ આપણી પાસે દોડતા આવે છે. જેમના ઉદરમાં ચીદ-
ક્ષુબ્ધ સમાઈ જાય છે તે હરિ પોતાના ભક્તોને ગળે વળગીને
તેમને પ્રેમાલિંગન દે છે અને તેમના પ્રેમનો તથા તેમની ભક્તિ-
નો તેમને યોગ્ય પુરસ્કાર આપીનેજ સંતુષ્ટ થાય છે. જે હરિ
રૂપરહિત અને આકૃતિરહિત છે તે નાના પ્રકારના અવતાર
ધારણ કરીને પોતાના હજારો નામનો સ્વીકાર કરે છે. તુકારામ
કહે છે કે આવા હરિ પોતે પોતાના ભક્તોના ઝળી છે એવું
માન્યા કરે છે. શાસ્ત્રપુરાણાદિ ગ્રંથમાં અથવા યોગીઓના
ધ્યાનમાં જે હરિ શોધ્યા જડતા નથી તે પોતાના ભક્તોનાં
કીર્તન પ્રસંગે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક નૃત્ય કરે છે.

૧૨૬૫-આપણે સહેલી અને સરળ વાટે વાલ્યા જઈશું અને
મોડથી વિઠ્ઠલનું નામ ગાતા ગાતા આપણો માર્ગ કાપતા જઈશું.
હું અને તમે ંધા સૌ જોલાડીઓનો સમુદાય ભોગા મળીને ખૂબ
આનંદ અને અટ્ટહાસ્ય સહિત હરિકીર્તન કરીશું. ચાલો, આપણે
સ્વભવતાકા અને ગરુડચિહ્ન વડે આપણા કીર્તન સ્થળને શણ-
ભરીને શોભીતું કરીએ. તુકારામ કહે છે કે વૈકુંઠ જવાનો આ
સ્તો ઘણો ચોખ્ખો અને ટૂંકો છે.

૧૨૬૬-મનુષ્યના આનંદથી માંડીને પ્રાણના આનંદ સુધીની
જે જે ચદવી-જિતરતી આનંદની શ્રેણીઓ છે તે ંધીજ અમારા
દૃષ્ટની અંદર ભરપૂર પડી છે. અમારા આનંદમાંથી હરિનામ-
ચિંતનના પ્રેમના ઝોધ બારે વેગ સહિત વહી જાય છે. રામ,
કૃષ્ણ, નારાયણ, એવાં નામના કીર્તનનાં અધાગ પૂર વાલ્યા જાય
છે. તુકારામ કહે છે કે નામચંદીર્તનનાં પૂરઐહિક અને પારત્રિક
એક દિનારાને છલાછલ ભરીને વજા કરે છે.

૧૨૬૭-ચાલી-ચગલી કરનારને જન્મ આપનારી માતા

વ્યભિચારિણી હોવી જોઈએ. એવા ચૂગલીખોર લોહો સંતોના
છિદ્રોને કપટબુદ્ધિથી ખોળતા કરે છે. તેઓ કૃતરા છે એમ બહુકું
સંતોએ જાણે તેમના બાપનું કાંઈ ખર્ચ ખગાડ્યું ન હોય, એમ
તેઓ તેમના ઉપર દ્રેષ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ
પોતાને મોઢેથી એવાં વચન બોલે છે કે જેને પરિણામે તેમનો
પોતાનો જ વિનાશ થાય છે.

૧૨૯૮-જેને સાપ કરડ્યો હોય છે તે હૃદયથી જ બચે,
પણ હૃદયનું ડાકું તો સાપના ડાકા કરતાં પણ વધારે હાનિકારક
છે. આવું કૃત્ય કરવાથી એ હૃદયનો જો લાભ થતો હશે?
બધા જ લોહો તેમનાં મોઢાં ઉપર ચૂંકે છે. જેને વીંછીએ ડાંખ
માર્યો હોય છે તેને આજે શરીરે આગ બળે છે, પણ હૃદયને
ડાંખ તો વીંછીના ડાંખ કરતાં પણ વધારે પીડાકારક છે. તુકારામ
કહે છે કે આવા હૃદયનો નરકમાં જઈને ત્યાંના ત્યાંજ સજ્યા કરે છે.

૧૨૯૯-સાકર અને ખાંડ એ લેદ તો માત્ર નામના જ છે
બેઉના ગળપણમાં તો કશું વધતા-ઓછાપણું હોતું નથી. તે
પ્રમાણે હે પાંડુરંગ! અમારામાં અને તમારામાં જો લેદ છે તે
કહો તો ખરા. દેહ સંબંધી બ્રાન્તિને ઉત્પન્ન કરીને તેના વડે તમે
બધા લોહોને હમેશાં ઠગતા આવ્યા છો. પગનાં સાંકળાં, હાથનાં
પહોંચી, નાકની વાળી અને ગળાની મોહનમાળા, એ બધાં
એક એનાના જુદા જુદા આકાર માત્ર છે. એ બધાંને એ
બહીમાં મૂકીને ઝોગાળી નાખીએ, તો પછી તેમના જુદા જુદા
આકાર રહે ખરા કે? તુકારામ કહે છે કે ત્યાંમુધી પુરુષ સ્વપ્ન
વસ્થામાં પડ્યો હોય છે ત્યાંમુધી તેને સ્વપ્નમાં થતાં લાભનાં
ખરાં લાગ્યા કરે છે. જાગી ઊઠ્યા પછી લાભ અને નિર્લાભ બે
નિઃશ્યા હતાં એવી તેને પ્રતીતિ થઈ જાય છે.

૧૩૦૦-હે દેવ! હું તમારા સ્વરૂપનો મમં જાણું છું. તમારા સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ એટલે નથી રહેતા દેવ અને નથી રહેતા તેમના ભક્તો. જાપાન જેવું એક અલોદ્ભાવમાં લીન થઈ જાય છે. જ્યાં મૂળમાં બીજા નથી ત્યાં પછી તેનાં ફળ તો હાથમાં આવે જ શાનાં? બહુરૂપીની પેઠે અનેક રૂપ ધારણ કરનારા સંસારનો વેશ તમેજ ધારણ કર્યો છે ત્યારે તેમાં પુણ્ય કેવું અને પાપ કેવું? સંસારમાં તમારા એકના સિવાય બીજું છે પણ શું? જ્યાંમુધી અમે અમારું સાત્ય સ્વરૂપ જાણ્યું અને અનુભવ્યું ન હતું ત્યાંમુધી તો અમને આ જાણો તમારો સાચો લાગતો હતો. એક જ ધરના એક જ ખૂણામાં અમારો અને તમારો બેઠોનો વાસો છે, તેનો મમં ન સમજાયાથી અમારો આત્મભાવ અમે જોઈ શકી છીએ; પણ જ્યાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ ગઈ એટલે તેની સાથે જન્મમૃત્યુનો અંધારો પણ પતી જાયો. તુકારામ કહે છે કે હું આ રીતે હરિની સાથે ઐક્ય ભાવને પામી ગયો છું, તો પણ એકાંતમાં અને લોકાંતમાં દેવ અને ભક્ત એવો પરસ્પર સંબંધ જોડી રાખવાની સગવડની ખાતર હું ફરીથી દ્વિતભાવનો આશ્રય મેલણ કરીને છું છું.

૧૩૦૧-ઓ મારાં મા ને જાપ ! હું તમારો નાનકડો જાળક તમારી આજળ વહાલમાં અને લાડમાં જે કાંઈ બોળડા-તોતડા બોલ બોલું તેના તરફ તમે ક્ષમાદૃષ્ટિથી જોશો. હે પુરુષોત્તમ ! તમારા અપાર મહિમાનું વર્ણન કરનાર હું કેવો? મારું જન્મું દેહનું તે જન્મું હું જાણું છું, પણ તમારા પ્રત્યેના પ્રેમના વેગને વધ થઈને મારાથી તે મયોદાઓનું ઉલ્લંઘન થઈ ગયું છે. પુત્ર અને તેના પિતા વચ્ચે એક પ્રકારનો મૈત્રીભાવ ઉત્પન્ન થયો હોય છે તો તેથી કરીને કેાઈ વાર પુત્ર નિર્જયપણે પોતાના પિતાની અજાની વિકૃત આચરણ કરી બેસે છે. હે દેવ ! આ જન્મું તમને

કહેવાની જરૂર હોય ખરી? તમે ગધુ'ય જાઓ છો તો ખરાં. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! મારા પ્રત્યે તમારો જે પ્રેમ અને મમતા છે તે ચોક્કાં કર્યો નહિ. આજ સુધી તમે મારા લાડકોડ પૂરતા આવ્યા છો, તે પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ પૂરતા રહેજો અને વળી તેના કરતાં પણ વિશેષ પૂરજો.

૧૩૦૨-મને તો જ્ઞાનાવસ્થાની ઘણીજ ખીક લાગે છે. તેના કરતાં તો, હે નારાયણ! મારી પાસેથી એ ગધુ' જ્ઞાન તું જો'ચી લે. હું તો તારા પ્રેમનો પાનો ધાવ્યાં કરીશ અને ભક્તિના આનંદમાં મહાદયા કરીશ. તારા પ્રેમની સાથે જેની સરખામણી કરી શકાય એવો પદાર્થ ત્રણે લોકમાં કોઈ છેજ નહિ. તારા ભક્તોના સમુદાયને દક્ષત દહીં-ભાત ખાવામાં જે આનંદનો સ્વાદ મળે છે તે તો બ્રહ્માદિક દેવતાઓને માટે પણ દુર્લભ છે. અડધી ક્ષણ સત્સંગ કરવાથી જે આનંદનો લાલ થાય છે તેની તુલનામાં એક કલ્પપર્યન્તનો સ્વર્ગવાસ પણ કશાજ હિસાબમાં નથી. સત્સંગ કરનારાઓની સમીપ મોક્ષપદ તો હાથ લેણીને દીનપણે આશ્રય માગવા આવે છે. તુકારામ કહે છે કે તું મારો દેવ અને હું તારો ભક્ત એવા આપણા સંબંધમાં જરા પણ ન્યૂનતા ન આવે એ દાન તું મને દે. અગાઉ અલેદ સંબંધને લગતું જે કાંઈ મારાથી બોલી જવાયું તે મને ગમતું નથી.

૧૩૦૩-હે દેવ! મને હવે મારા દેહતું ભાનજ ન રહે એક તમે કરો તો મારા ઉપર તમારો બેહદ ઉપકાર થાય. હે કેશિરાજ! એમ થવાથીજ મારા જીવને સુખશાન્તિ પ્રાપ્ત થશે; અવાત મને દીવા જેવી સ્પષ્ટ સમજાઈ ગઈ છે. મને મારી ઇન્દ્રિયો અને ચિત્તની તમામ પ્રકારની વૃત્તિઓ સહિત સર્વતોભાવે તમારા ચરણ આગળ આશ્રયસ્થાન આપો અને મારું ચિત્ત સદાકાળ ત્યાં ને ત્યાંજ સ્થિર થઈને રહે તેટલા પૂરતો તેના ઉપર

તમારો વ્યવસ્થા રાખો. આશા, તૃષ્ણા, શય, ચિંતા, લગ્ન, કામ
એને કોઈ દંત્યાદિ વૃત્તિઓની સાથેનો મારો સંબંધ કાપી નાખો.
મારે તો તમારી એક જ જાળતને લગતું વરદાન માગી લેવું છે
એને તે એટલું જ કે સદાકાળ મારા મોઢામાંથી તમારું નામજ
જીવંત રહે અને મારો જાણે સમય સત્સંગતિમાંજ વ્યતીત
યાવ. જસ, મને આટલુંજ વરદાન આપો. તુકારામ કહે છે કે, હે
દેવ! મારી પાસે જાદુરંગ સેવા ન કરાવતાં મને શુદ્ધભાવ સહિત
તમારી અંતરંગ સેવા કરવાનું શુભ યોગવવા હો.

૧૩૦૪-હે દેવ! તું જો કોઈ પણ કામ કરવાનું મન પર લે
તો એવું કયું કામ છે કે જે તું ન કરી શકે? તું જાણું કરવા
સમર્થ છે એમ સંતો હમેશાં કહેતા આવ્યા છે; એટલા માટે હે
દેવ! હવે તું મારો પક્ષ લઈને મારા યોગદોષને લગતી સઘળી
જવાબદારી તુંજ તારા માથા ઉપર લઈ લે અને મને આ સંસાર-
કેસરની પાસ ઉતારી દે. યોગ્ય પુણ્યકર્મ અને અયોગ્ય પાપ-
કર્મ જો એક જોઈ જીવનની સાથે જુગ્મવાઈને એવું સંભવ્ય છે કે કંઈ
જની મર્યુ છે કે મારી ખુદિ તેનો ઉઠેલ કરી શકતી નથી. મારી
જાણી પણ એવી અદ્ભુત શક્તિવાળી છે કે તારા મહિમાનુ વર્ણન
કરવા જતાં તારો અપાર મહિમા જોઈને કુદિત થઈ ગઈ છે.
આ ક્ષણ જોયો શુદ્ધ છે કે હું સૌને તેનો ઉત્તર પૂછતો રહું છું,
પણ તેમાં કોઈને સમજણ પડતીજ નથી; એટલા માટે હે પાક-
રંજી હવે તો તુંજ મારી લક્ષ્મણ રક્ષણ કર. તુકારામ કહે છે
કે મારા જીવે તો તેનાથી થઈ શકી તેટલી શોધખોળ કરી, પણ
મારો માત્ર એક જ વાતનો જોઈ તેના જાણુશમાં આવી શકે.
કે મારે તે જો છે કે તને હસ્તવ્યવ કરવાનો માત્ર એક જ ઉપાય
કે મને તે તારા નામનું સમરજીવ છે. આટલી એક વાત મારી
સમજમાં આવી ગઈ છે.

૧૩૦૫-હો દેવ! જે કોઈ મનુષ્ય પોતાને મોડેથી એક-
 કુંજ કહે છે કે હું પાંડુરંગનો દાસ છું તે મનુષ્યની મુશ્કેલી
 બન મારાથી ઉદાસીનપણે જોઈ શકાતી નથી. તેને મદદ કર્યા
 વિના મારાથી રહેવાતું નથી. હો દેવ! જે માણસ તારી કથા
 અને કીર્તન કરે છે તે મને ઘણુંજ વહાલો લાગે છે. જે માણસ
 તારા નામનું કીર્તન શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરે છે તેની આગળ હું
 નિર્લબ્ધપણે નૃત્ય કરીશ. મારે બીજા કોઈ જાતના મુખોપ-
 ચાર જોઈતા નથી. મારે એકજ વાતની સ્મૃતિ છે અને તે એ કે
 હું વૈષ્ણવ ભક્તોના ઘર આગળ તેમના ઉચ્છિષ્ટ અન્નનું સેવન
 કરનાર લિખારી થઈને બિલો રહું. તુકારામ કહે છે કે હો દેવ!
 હવે તમે યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર કરીને જેથી મારું કિત થતું
 હોય એવું કાર્ય કરજો.

૧૩૦૬-હો દેવ! તારા ચરણ જે મારા ચિત્તની અંદર વસી
 ગયા છે તે ત્યાં બેઠા બેઠા મને તારી પ્રાપ્તિનો મર્મ બતાવતા રહે
 છે. અમને-જ્ઞાનચક્રુરહિત આંધળાઓને તારા ચરણ સિવાય
 બીજું એક પણ આશ્રય સ્થાન છેજ નહિ. અમને પરમાર્થના
 માર્ગ ઉપર થઈને દેવી રીતે દોરી લઈ જવા અને તેના ઉપરથી
 અમને વિચલિત થવા ન દેવા તે કામ તું એકલોજ જાણે છે. હો
 દેવ! મારા મનને સ્થિર કરવું અને મારી ઇન્દ્રિયોને શાંત કરી
 દેવી એ કામ મારાથી થઈ શકે તેવું તો છેજ નહિ. જે કોઈ
 મારાથી એ દિશામાં થયું છે તે બધું તેજ કયું છે. પાપપુણ્યનું
 દ્વંદ્વયુદ્ધ, જેને પરિણામે ભેદરૂપી અંધકારની આંધી આવે
 જતી હતી તેનો અંત કરનાર અને મારા હૃદયને સત્ત્વ, રજસ અને
 તમસ એ ત્રણે ગુણોના બંધનમાંથી મુક્ત કરનાર તું છે તુકારા
 રામ કહે છે કે હો મારા દાતાર! આ બધો પ્રતાપ બરેબર તારોજ
 છે, તે હું તારો શરણાગત દાસ સારી રીતે જાણી ગયો છું.

૧૩૦૬-હે દેવ! હું જ્યાં જોઉં છું ત્યાં તું મારી જોડેજોડજ
ચાલ્યો આવે છે અને મારો હાથ પકડીને તું મને જરે રસતે દોરી
લાવ છે. હું પરમાર્થના માર્ગ ઉપર પગ માંડીને ચાલી શકું
છું તે તારા ટેકા વટેજ ચાલી શકું છું. તું મારી સાથે સાથે રહીને
મારા યોગક્ષેમનો ભાર વહન કરે છે. મારા મોઢામાંથી અમરતા
લવારાના જેવા આહાઅવળા બોલ નીકળી જાય છે, તેમને પણ
તું જ હીકઠાક કરીને સરળ બનાવી દે છે. હે દેવ ! જો દોષને
હાથે થતી મારી લજ્જાતું તું નિવારણ કરે છે અને મને પ્રોત્સા-
હન દમને નિર્ભય બનાવી દે છે. જધાજ લોકો-આખી
દુનિયા-મારા સખા અને સ્વજન સમાન બની ગયા છે તે પણ
તારોજ પ્રતાપ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તારા આનંદની રેલ
મારા અંતર્ગાદ્ય જીવનમાં ફેલાઈ ગઈ છે, તેથી કરીને હું હવે
આનંદમુહિત ખેડું છું.

૧૩૦૮-અમારો હરિનામ-સ્મરણરૂપી ફરાલનો ઘણોજ
સરસ પાક લિતયો છે, તેથી કરીને હવે અમારા ઘરમાં સુકાળ થઈ
ગયો છે. તેજ પ્રેમાનંદનો સ્વાદ સદાકાળ હું ચાખતો રહીશ.
મને બધી જાણતની નિરાંત થઈ ગઈ છે અને મારી તમામ મુશી-
બતો અને ઉપાધિઓનો અંત આવી ગયો છે. હવેથી મારી
નજરે સર્વત્ર પાંદુરંગનીજ છળી દેખાયા કરે છે. આથી કરીને
આખા સંસારમાં આ મારું અને આ તારું, એવા ભેદજ્ઞાનને માટે
અવશ્યજન રહ્યો નથી. મેં મારે અંગે હરિનામના બનાવેલા
તમામ અલંકાર ધારણ કયા છે અને તેથી કરીને મારાં અંગે-
અંગ સુશોભિત બની ગયાં છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો
વિદ્યોબાનો જાન્યવંત દાસ છું તેથી કરીને મારે કોઈની આશા
કરવાનું કારણજન રહ્યું નથી.

૧૩૦૯-માલિકે આપેલી મુક્તા વટે સેવક-લોકો જે પ્રમાણે

ખડક એક એમ આદ્યાંજ આવે છે. કૂવાના રેંટમાં ગોઠવેલાં
પરિયાં પૈટી એક ભરાતું જાય છે ત્યારે ખીણું ઠલવાતું જાય છે
એ એ પ્રમાણે ઘડિયાંની દારમાળા ભરાતી ને ઠલવાતી ક્યારે
કરે છે, તેમ પાપપુણ્યાત્મક કર્મોરૂપી રેંટની અંદર જન્મ-
મૃત્યુની પરંપરા ચાલુજ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે હું પોતે
તેની અંદર ખેલું છું તો ખરો, પણ એ ખેલમાં મેં મારી ખુદી
પડેલી રાખી નથી.

૧૩૧૨-અંડભાગા નદીને કિનારે વિઠાળા અને રખુમાઇ
આનંદમાં જિણાવે છે. તેઓ એક અમારાં દિલોજન રનેદી-
શ્રંગીઓ છે. મારા ચિત્તની અંદર અહોરાત્ર તેમનોજ વાસ છે;
એમ દોવાથી તેમનું દર્શન કરવાની મને ઘણીજ તાલાવેલી લાગી
છે. જે સુખ, જે આનંદ અને જે સુવિધા વૈકુંઠમાં નથી, જે
મર્મલોકવાસી દેવોને પણ હલંબ છે, તે સુખેશ્વર મારી પાસે
લાજર ને લાજર છે. જેના નામસ્મરણથી પાપ, દુઃખ અને
કષ્ટનો નાશ થઇ જાય છે તે વિકુલ મારા પિતા છે અને રખુમાઇ
મારી જનેતા છે. જેમના વડે મારા જીવનો જન્મ થયો છે તેમનાં
કામામૃતની પારા હું મારા ગળામાં રડયા જ કરું છું અને વારં-
વાર તેમનુંજ ધ્યાન કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે પંદર-
પુર જવાના કરતા ઉપર મારી આંખો સદાકાળ ઘાટેલી ને
ફેટેલી કરેવાથી સાદી જવા આવી છે.

૧૩૧૩-કૃષ્ણગિધિ પાંડુરંગ મને ક્યારે આહુ મોકલશે
એ પેલાની પાસે તેવાથી લેશે ? તેમના વિદેશની રેહનાથી
કે રેહું શાદી જાય છે અને એક ઘડી જાય છે તે મને જુઝ
કે રેહું શાદી લાગે છે. તેમના ગામથી કેઈ આવે છે તે મને
કે રેહું શાદી લાગે છે. હું તેના ઉપર મારો જીવ એ જાદી કરું

અખંડ વદ્યા કહે છે, તેમ ઉપર મુજબ આચરણ કરનારને દેવનું અખંડ અનુસંધાન થયા કહે છે.

૧૩૧૬-હે દેવ! મારા મનમાં જે પ્રેમની ઇચ્છા જોર કરી રહી છે તેને જો તમે પૂર્ણ કરવા આહતા હો તો મને મારી સ્વભવિના મનુષ્યનો સમાગમ કરાવી દો. જેનું અંતઃકરણ પ્રભુ-પ્રેમથી ભરપૂર હોય એવા મનુષ્યના સમાગમની મને ઇચ્છા છે. એ ઇચ્છા પૂર્ણ થતી નથી, તેથી કરીને મારા જીવને ઘણીજ તાલાવેલી થયા કહે છે. મને તેવા પુરુષનો સમાગમ ક્યારે થાય તેની મારાં આતુર નેત્રો રાહ જોયાજ કરે છે. એવા વૈષ્ણવ ભક્તને જો હું એક વાર આલિંગન દઉં તો આ મારો જન્મ મુક્ત થાય. વ્રહ્માન્દકા કહે છે કે, જે દહાડે મને એવા ભક્તનું દર્શન થશે તે દિવસને હું સુવર્ણદિન માનીશ, પણ એવા પ્રેમી ભક્તના સમાગમનું મુખ લોગવીને હું તૃપ્ત થાઉં તે શુભ દિવસનો ઉદય થતાં મુધી હું ગોપાળનું નામસ્મરણ કરીને મારા મનને શાંતિ પમાડ્યા કહું છું.

૧૩૧૭-હરિકથામૃત એજ માફ જીવન છે; તેવી રીતે મૃતોનો સમાગમ કરવો એ પણ માફ જીવન છે. સંતજનોની મંદગીમાં તેમની સાથે એક પંક્તિમાં જોડીને હું નામામૃતનું ભોજન કરું છું અને તેમના શબ્દેશબ્દમાંથી ટપકતા રસના માધુર્યનો સ્વાદ હું આપ્યાજ કરું છું; તેમ કરીને હું પરિતૃપ્ત થઈ ગયો છું અને મને તૃપ્તિસૂચક આનંદ મળે પણ આવ્યા કહે છે; વગી મારી વાણીમાંથી મેં અનુભવેલા ભગવતચિંતનજનિત પ્રેમાનંદના ઉદ્ભાવ પણ વારંવાર નીકળતા રહે છે. તેમ કરવાથી પરમાત્મ-સ્વરૂપની બાવનાની ઉત્તમ દ્રશ્યતા મારા ઘરમાં દગલા થઈ ગયા છે અને જો દગલા વધતાં વધતાં દેહ આકાશ મુધી

પહોંચી ગયા છે અને હવે તો આકાશ પણ ભરાઈ જવાથી ખાલી જગ્યાજ રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે એ ઢગલાઓ એવા પાર વિનાના છે કે તેનું કોઈથી માપ કાઢી શકાય એમ છેજ નહિ; એમ હોવાથી માપવા જનારાઓ હારી થાકીને માપવાનું કામ છોડી બેઠા છે.

૧૩૧૮-મેં મારા જીવભાવનું જલિદાન ચઢાવીને જે ધન-ભંડાર હસ્તગત કર્યો છે તે એવો અખૂટ છે કે તેનો ગમે તેટલો છૂટે હાથે વ્યય કરતાં પણ કદી ખૂટી જનાર નથી. મારાં જે પૂર્વ જન્મોનાં સંચિત કર્મોનો ભંડાર હતો તેનો મેં ક્ષય કરી નાખ્યો અને નવાં વધવા ન પામે તે વાસ્તે ગાંધ ગાંધી લીધો. તેની ખાલી પડેલી જગ્યાએ મેં ચતુરાઈથી શ્રીહરિના સ્વરૂપને પથ-રાવી દીધું; તેથી કરીને હવે મારે માટે શીતઉષ્ણ, સુખદુઃખ ઇત્યાદિ દ્વન્દ્વોની પીડા રહી નથી. એક હરિના રૂપ વડે મારું અંતર અને બાહ્ય બધુંજ સંપૂર્ણ રીતે ભરપૂર બની ગયું છે. એકજ બીજના દાણામાંથી તેના અંકુર ફૂટે છે; તેમાંથી શક, શાખાઓ, પાંદડાં અને ફૂલફળ બધાં ક્રમવાર પેદા થાય છે. એ મૂળ બીજ જો કોઈના હાથમાં આવી જાય તો તે બીજમાંથી પેદા થનારાં બીજાં બધાં પરિણામોના ઉપર પણ તેનો અધિકાર એમી જાય છે અને તે બધાં પરિણામોના જો તે નાશ કરવા ધારે તો તે સહજમાં કરી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે જો એક નામરૂપી બીજનોજ સ્વાદ લાગી ગયો હશે તો તેના બીજાં ઘણાંય બીજો નો વિસ્તાર થતો જશે અને તેઓ પાન પાન પણ પામતાં જશે.

૧૩૧૯-મેં તો મારે છંદે બક્ષિભાવ બાધી રાખ્યો છે અને આ સંસારરૂપી જગતમાં “કોઈ બરીદનાર છે કે?” “કોઈ બક્ષિભાવ જોઈએ છે કે?” એમ કહીને લોકોને તારવવાનો વાતો

કરું છું. પરમાત્મદરૂપી સુખની પીઠમાં હું મારી દુકાન ખોલીને
બેઠો છું અને મારી ગોદામમાં મેં રામનામરૂપી માલ જથ્થા-
બધ ભરી રાખ્યો છે. એ નામ અતિ સુખદાયક છે અને સર્વના
મારૂં છે. તેને બ્રહ્મ કરનારને કથા દામ ખરચવા પડતા નથી.
એ નામરૂપી માલ મેં સૌને સંસારસિંધુની પાર લઈ જવાને
મારૂં થોડાંક ભરી રાખ્યો છે. આ અમારા માલનો અગાઉના
જમાનામાં થઈ ગયેલા ભાગ્યવાન લોકોએ પુષ્કળ સંગ્રહ કરી
લીધો હતો. તુકારામ કહે છે કે એ માલમાં કશી ખોટખાંપણ
નથી. તરૂન ખરો માલ છે. તેનાથી ટોઈ પણ જાતની હાનિ થવા-
નો સંભવ નથી; એટલા માટે એ તમારે એ માલ લેવો હોય તો
પ્રથમ તમારા ચિત્તને શુદ્ધ કરો.

૧૬૨૦-આકાશમાંથી વરસાદ વરસે છે તે પોતાના સ્વભાવ-
ને અનુસરીને જ વરસે છે, પણ ખેતરમાં પાક થવો ન થવો
એ તો ખેતરના માલિકના પ્રારબ્ધની વાત છે. જે બીજા વાવશે
તેજ આખરે તેનાં ફળ લણશે. લાભ અને હાનિ એ તો દરેક
બાલિના પોતપોતાના પ્રારબ્ધ અનુસાર થયા કરે છે. ધનવાન
માણસ, આધારણ સ્થિતિનો માણસ અને ચોર એવો બેઠ ઠીવાની
બાબત હોતો નથી. રીવો તો દરેક જગુને એક સરખું જ અજ-
૧.૬ આપે છે અને તે અજવાળાની મદદથી જેને જે કરવું હોય
તે કરી શકે છે. હાગડાનો ખોરાક બ્લનવરનો મળે છે, તેતર
૧.૬નો ખોરાક કાંકરા છે અને રાજહાસનો ખોરાક મોતી છે.
તુકારામ કહે છે કે ઉપર કહેલા બેઠ યવાનું કારણ માત્ર દરેક
માનુની પોતપોતાની જિજ્ઞાસુ રચિત છે જેના મનમાં જેવો
૧.૬ હોય તેને તેનું ફળ નારાયણ આપે છે.

૧૬૨૧-પરિવ્રજા કરી પોતાના મન, વાણી અને સદીર વટે

ની પ્રીતિનું વળનું કરતું છે. તે અશ્રાના જાંઝનારાઓ ! દે
ધામિંદ, પુણ્યવાન અને શાશ્વત પાંદિતો ! વૈષ્ણવના કૃપાં દેવ
મોટો છે તે મને જતાવશો ? આજ શંકર દવાની, મુનિઓમાં એ
નરદ અને શુકદેવ આચાર્ય એમના જેવા મહિમાવાન જીવ દેવ
પેદા થયાજ નથી. વૃદ્ધરામ કહે છે કે એક હરિની ભક્તિ બીજા
જ્યાં સાધનોમાં એક સાધન છે. એ શિવાયનાં બીજાં જ્યાં જે જે
સાધનો છે તે માત્ર થાક ઉતારનારાં પરચુરબિયા કામ માત્ર છે.

૧૩૨૪-જેવું દેવ મારે મોઢથી બોલાવે છે તેવું હું બોલી
હજી છું. મારી ભવિ, મારું કળ, એ જ્યાં કેવાં છે તે તમે જાણો
તો છો. હે સંતજનો ! જો મારાં મા ને જાપ ! મુજ રંદના ઉપર
કોઈ ન કરતાં, હું જે કાંઈ બોલું તેના તરફ ક્ષમાદૃષ્ટી જોજો.
મારી વાચાનું સંચાલન કરનાર દેવ છે. ચોખ્ખા ધર્મનું સ્વરૂપ
દેવું હોય અને તેમાં કયા કયા મમ રહેલા છે તે જાણું મને
દેવ સમજાવે છે એમ જાણજો. વૃદ્ધરામ કહે છે કે મારા
ઉપરના અપરાધ તમે મનમાં ન લેતાં, મને તમારા ચરણ
આગળ સ્થાન આપજો.

૧૩૨૫-હું તો સંતોના ઘરનું કામકાજ કરનારાં તેમનો
સેવક છું; તેથી તેમનાં જારણાં આગળ અથવા તેમનાં આંગણમાં
આજોડું છું; તેમ કરવાથી સંતોની ચરણરજનો મારા અંગે
અંજને સ્પર્શ થાય છે અને તેમ થવાથી મારી બેતાળીશ પેદીના
પૂર્વજનો ઉદાર થઈ જાય છે. સંતો જ્યારે જોજન કરી રહે
છે ત્યારે હું તેમનાં એકાં પતરાળાં એકાં કડું છું અને તેમાં
વરગી રહેલું એકું અન્ન સાંભરી લઈને હું તેના કોળિયા ભડું
છું. વૃદ્ધરામ કહે છે કે એ શિવાય બીજું કશું હું જાણતો
નથી. મારા મને તો જોનેજ સાર વસ્તુ માની લીધી છે.

૧૩૨૮-તમને મનુષ્યદેહરૂપી ઉત્તમ લાભ ઘણીજ લાંબી મુદત વીત્યા પછીજ મળ્યો છે એમ જાણીને વહેલા વહેલા તમે પરમાર્થની સાધના સાધી લો, એવું નહિ કરો તો એક દહાડો આ તમારો દેહ નાશ પામવાનોજ છે; એટલા માટે તમે ખૂબ તત્પરતાપૂર્વક હરિનામ જેટલું લઈ શકાય તેટલું લેતા જાઓ અને તમારા જ્ઞાનંદના ભંડારને ભરપૂર કરી દો. જેમ કુશળ વેપારી વેપારમાં લાભ કરી લેવાને સારૂ ઝપાટાબંધ વેપારને લગતું દામકાજ કરવા માંડે છે અને પોતાનું બધુંજ મન તેમાંજ પડાવી રાખે છે તેમ, તમારે પણ પારમાર્થિક લાભની કમાણી કરવાને માટે યોગ્ય ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ. કાળ તમારા આયુષ્યને દિવસ અને રાત્રિરૂપી ગળ વડે માપી માપીને ઓછું કરતોજ જાય છે. જેમ વાટે જતાં ચોર અથવા લૂંટારા કાંઈ મુસાફરની પાછળ પડ્યા હોય અને તે મુસાફર જેમ જીવ લઈને નાસે તેના જેવી તમારે પણ પરમાર્થને માટે ઉતાવળ કરવી જોઈએ. વૃંદારામ કહે છે કે જો તમે એવું કહેતા હો કે શી ઉતાવળ છે? અમે વળત આવશે ત્યારે અમારું હિત સાધી લઈશું; પણ એમ બોલવું એ ગાંડપણની નિશાની છે. જીવવાનું એ કાંઈ તમારા હાથની વાત છે? તમે ત્યાંસુધી જીવતા રહેશોજ તેની શી ખાતરી? તમને આટલી સ્પષ્ટ વાત કેમ સમજાતી નથી?

૧૩૨૯-શ્રીહરિનું મુખ જાણે જ્ઞાનંદનુંજ પડયું ન હોય એવું તે રૂપાણું દેખાય છે. આથી કરીને મારા મનને તો એ સ્વરૂપનોજ લગન લાગી ગઈ છે. જાણે હું તેમને પગે વળગી રહું એવું મને થયા કરે છે. હરિના શ્રીમુખની સાથે જ્યાં મારો ખાંખો ધોંટી કે તરતજ મારા ત્રિતાપની એકદમ નિવૃત્તિ થઈ રહી. વૃંદારામ કહે છે કે આપો લાભ થવાથી મારો હરિમુખ-દર્શનનો લાભ જમવો થઈ ગયો છે.

ન કરે, તેને લોહો લગાડ કહે છે. આ વાત ખરી છે કે જોડી તેને
 દે દેવ! તમે પોતેજ તમારા મનમાં વિચાર કરી જુઓને! તમે
 સમર્થ હોયો એટલે તમને મોઢામોઢ ખરી વાત સંભળાવી દેવાની
 દેની હિમ્મત ચાલે? તમારો ફેસલો તમે પોતેજ કરી લો એ
 દિવસ છે. હે દેવ! આરંભમાં તમે જે જે વચનો આપેલાં તે તમે
 અને અમે બેઠ મળીને સાચાં પાડીએ ત્યારે તો ખરું. તુકારામ
 કહે છે કે આ બાળતમાં હું જે પાછો પડું તો તેમાં તમારી
 મોટાઈમાં બિલુપ આવશે અને જે તમે પ્રભુ થઈને પાછા પડો
 તો તેમાં પણ તમારી મોટાઈને લાંછન તો છેજ.

૧૩૩૪-હે દેવ! હું અને તમે એક બીજાને મહેણાં માર-
 વાની લગાઈ લઈ બેઠા છીએ, એ દહી ન ણનવા લેવી વાત જની
 ગઈ છે; એટલે હવે તો હું તમારી સાથે ચઢી ચઢીને વઢીશ અને
 તમારા ખૂણાખોચરાનાં છિદ્રો જોળી કાઢી કાઢીને તમારા ઉપર
 મહેણાંને વરસાદ વરસાવીશ અને તેમ કરીને તમારાં મર્મ-
 સ્થળને વીંધી નાખીશ. તમે તમારે શરીરે ક્રીમતી પીતાંજર
 પહેર્યું છે અને મારી કેટ ઉપર એક ફાટ્યાનુલ્યા લૂગાની ગાંઠ
 પાળી છે. તુકારામ કહે છે કે હવે તો હું તમને હરાવવાનોજ
 અને તમારી જરોખરી કરવાનોજ. તમે લગાડ અને હુંય લગાડ;
 એક એક બીજાને ટપી જઈએ એવા થઈને આપણે લડીશું, ત્યારે
 લોહો દેવો તમારો એશે?

૧૩૩૫-મારું પવિત્ર પાત્ર એવું તો મારી એક બાનીર છે અને
 તેનું હું હવની પેઠે જતન કરું. હું અને તમે એ વિમાં દેખા
 મહારી જળવાન છે, તે હે દેવ! તમિજ કહો ને! ખરી વાત શી છે ને
 તો આપણે એક પે ૧૫૧ ના મનમાં વ્હળીએ છીએજ, તમારી
 પવિત્રપાવનપાત્રને જનની મલિદિ દેવી છે-સારી છે કે બૂઝી, તે

એને મળી જાય છે; તેવી રીતે જુદાં જુદાં દેવ-દેવીઓનો આશ્રય
ન લેતાં તે બધાંનાજ આરંધ્ર જે એક દેવ છે તેનેજ દૃઢ્યની સાથે
બળપૂર્વક ધારણ કરી લેવો જોઈએ. જાડના ખેલ કરનાર ગારુડીની
પાછે “પાણ્યોર” નામનું એક ખાસ વાસણ હોય છે, જેમાં
અનેક નાનાં નાનાં છિદ્રો હોય છે. તે વાસણમાંનું પાણી ઢળી ન
જાય તે માટે ગારુડી પેલાં નાનાં નાનાં છિદ્રોના ઉપર હાથ ન
મૂકતાં સૌથી નીચેના મોટા કાણા ઉપર હાથ મૂકી રાખે છે, તેથી
અંદરનું પાણી ઢળતું નથી અને વાસણ બધું ને બધું રહે છે.
એકલા રાજાને આપણે હાથમાં કરી લઈએ તો તેની આખી પ્રજા
એની મેળે આપણે સ્વાધીન થઈને રહે છે. ધર્મિષ્ઠ પદાર્થને
આપનાર ચિન્તામણિજી જે આપણા હાથમાં આવી જાય તો તેથી
પ્રભાવ મુખ પ્રાપ્ત કરવાની આપણી મનઃકામનાઓ પૂર્ણ થઈ
જાયવી; વૃકારામ કહે છે કે તે પ્રભાણે સર્વાંના મૂળભૂત અને
અણિય પ્રદાંતનો સ્વામી એક પંઢરીનાથ છે એમ જાણીને તું
વહેલો વહેલો તેની સમીપ દોડી જા. એમ કરવાથી તને પૂર્ણ
વિશ્રાન્તિ મળી રહેશે.

૧૩૩૬-૬૦ તો તેજ દેવના શુભની કથા કરું છું અને
તેનાજ નામના જયગોપ ગજપું છું; તેથી હવે મને સંસારનો
જાં બંધ છે? હું પોતાને હરિનો દાસ કહેવડાવું છું અને તેના
નમનાજ અલંકાર માટે શરીરે ધારણ કરું છું. તે અલંકારને
એકંને કળિયુગ બંધનીત ધર્મ જાય છે અને બીકનો માયો ધર-
ધર કાંપવા લાગે છે. આશા, બળ, લગ્ન, ચિન્તા અને સંકલ્પ-
વિરૂપ, જે તો હવે મારી આગળ દેખીને લિલાંજ રહી ચકતાં
નથી. એમ થવાનું કારણ મારા સમર્થ દેવની સત્તાની મને
કુમક છે. વૃકારામ કહે છે કે હું એવાનીજ સંગતિ કરું છું કે
જેમના સંસર્ગથી મારી ઉપાસનામાં મારા ચિત્તની વૃત્તિઓ

ભાવિક ભક્તોને હાથ આવી ગયેલી છે, તેથી કરીને તેઓ તેનું
આનંદોદ્ભાસ સહિત પૂરેપૂરી તૃપ્તિ થતાં શુધી સેવન
કરે જાય છે. દેવ તેમને એવા વશ થઈ ગયા છે કે, તેઓ જે
તાલ અને સૂરમાં કીર્તાન કરે, જરાજાર તેજ તાલ અને સૂર
શુદ્ધ દેવ પણ નૃત્ય કરવા લાગે છે; અને તે વખતે પેલા
ભાવિક ભક્તજનો દેવના શુક્રમારચરણને વંદન કરે છે. એ ભાવિક
ભક્તોને દક્ષા એકલી ભક્તિનીજ અભિલાષા હોવાથી શુદ્ધિને
તો તેઓ ભૂલી જાય છે. તેઓ, તો ભક્તિના આનંદમાંજ
પૂરેપૂરા મગ્ન બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેમને કોઈ પણ
પદાર્થ માગી લેવાની મૂળે ઇચ્છાજ નથી, તેમની આગળ પાંડુ-
રંગ પોતેજ હાજરાહવર થઈને રહે છે અને તેમને કદી પણ
વિમારી મૂકતો નથી.

૧૬૪૭-હરિ મન, વાણી અને શરીર વડે પોતાના ભક્તોની
પસંદના પાસેજ રહે છે; અને તેમનાં જઘાંજ ઠામ તેમના
દક્ષા પહેલાં પોતાની મેળેજ કરી નાખે છે. તે પોતાના ભક્તો-
ની નાનકડી દુઃખની શુદ્ધમાં વાસ કરે છે અને પોતે એક નાનું
રુદ્રા સગુણ રૂપ ધારણ કરીને જહાજની બાલુએ ભક્તોની
સમસાધના કરે છે પોતાના ભક્તોને વખતે કોઈ માગવાની ઇચ્છા
માથે એમ જાણીને તે તેમનાં માતાંની સામે ને સામેજ બેસા
કરે છે; અને એ તેમણે પોતાનાં મનમાં કોઈ વસ્તુને માટે
અભિલાષા કરી તો દેવ તરતજ તેમની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરી દે છે.
તુકારામ કહે છે કે ભક્તો પોતાનો જીવભાવ દેવના ચરણ
અંગ સમર્પિત કરી દે છે અને તેના બદલામાં તેની અજન્મ
શુદ્ધિ માગતા નથી.

૧૬૪૮-હરિના ન.મરૂપી પદમામૃતનું પાન કરી કરીને

મતલબ એ કે મરતી વખતે તારા મનમાં દાન કરવાની વૃત્તિને તે દિવસ ધવા દેનારજ નથી. તારું શરીર જ્યારે સાઠ વર્ષની દુર્મરતું ધવા આવશે ત્યારે તું એમ સમજીજ લેજે કે કાળે તને ચારે બાજુએથી ઘેરીજ લીધો છે. તારી આસપાસ કાળ રોજ આંટા માર્યા કરે છે તે તને તારી જીભે રામનામ લેવા દેજ શાનો? તુકારામ કહે છે કે તું એવાં એવાં નકારાં કામ કરતો કરે છે કે જે કાળને બિલટાં મદદગાર થઈ પડે એવાં હોય છે. તે બધાને તું હરિનામની સહાયતા લઈને જાણી દે.

૧૩૪૭-દુર્જન લોકો સજ્જનોના આભૂષણરૂપ છે; કારણ કે તેઓ તેમની નિંદા કરે છે અને તેમ કરીને તેઓ પોતાનાં પુણ્ય સજ્જનોને અપાવી દે છે અને સજ્જનોનાં પાપ હોય તે તેમને તેઓ પોતે અહણુ કરી લે છે; આથી કરીને સજ્જન પુરુષોને દુર્જનોનાં પુણ્યોનો અલભ્ય લાભ મળી જાય છે. પોતે નરકમાં જઈને જીલ્લોને પોતાનાં પુણ્યનું દાન કરનાર અને એ રીતે પદોષકાર કરનાર દુર્જનોને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેઓ જીલ્લોનાં પાપ પોતાના ઉપર ખેંચીને જીલ્લોને નિષ્પાપ બનાવી દે છે! કરીશું જેમ પોતે મેલ ખાઈ જઈને કપડાંને સાફ કરી દે છે, તેમ આ દુર્જનો સરપુરુષોનાં પાપને હરી લઈને તેમને નિર્મળ બનાવી દે છે; તે વાસ્તે તુકારામ કહે છે કે એવા દુષ્ટ લોકોના પ્રતિ પ્રેમ રાખીને તેમનો આદર કરવો જોઈએ.

૧૩૪૮-જુઓ, જુઓ, ટાંકણાના પા સહન કરી કરીને પધારે દેવપણને પામી જાય છે; તે પ્રમાણે આપણે પણ આપણું મારેલું કાપું સિદ્ધ કરવાને સારૂ જળ દહ સંકલ્પ કરવો ઘટે છે. બાણના, નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રાગ્રના અને જંદુકોની જોખીઓના મહાર ઝીલી ઝીલીને ચરવીર પુરુષો તેમની ઈચ્છી મદવીને પ્રાપ્ત

કહે છે. તુકારામ કહે છે કે જેમ સતી થનારી સ્ત્રી અગ્નિની પરવા કરતી નથી, તેમ હું અંશદેવતાના પુરુષો સુગ્રીવતોની પરવા કરતા નથી.

૧૩૪૬-શ્રી હરિનું સ્વરૂપ અને નેમનો મુંઢર વેશ એ જોએ મળીને મારા ચારે દેહનું હરણ કરી લીધું છે; કારણકે હું હવે આખા જગતને આસરૂં મેં માની લઉં છું. હવે મારે કશાની ધરણ રહી નથી, કોઈ જાણતની તંગી રહી નથી અને સાંસારિક જાણતોને માટે મનમાં જિજ્ઞાસા, લાલચ, લોભલિપ્સા એમાંનું હવે કાંઈજ રહેવા પામ્યું નથી. દુનિયાને લગતા તમામ વિષયો પ્રતિ હું ઉદાગ્રીન વૃત્તિ ધારણ કરું છું. સંસારમાં જે કાંઈ છે તે બધું મારી દૃષ્ટિએ એકતાને પામી ગયું છે. મારી તમામ ઇન્દ્રિયોને મેં વિષયોમાથી પાછી ખેંચી લીધી છે, તેથી હવે તેમણે વિઠાણાના ચરણ આગળ સદાને માટે એવી વિશ્રાન્તિ લઈ લીધી છે કે ત્યાંથી તેઓ નથી ખસતી કે નથી જરાય હાલતી ચાલતી; આથી કરીને એ ઇન્દ્રિયોના ઉપર હવેથી મારો પોતાનો કશોજ અધિકાર રહ્યો નથી. હવે મારી ઇન્દ્રિયોને મારે પાછી વિષયોના તરફ વાળવી હોય તો તે મારા હાથની વાત નથી. જળેલાં કપડાંની ગડી દેખાય તેવી ને તેવી, પણ તે વસ્ત્ર જેમ કશા જપમાં આવતું નથી તેવો હું થઈ ગયો છું. પ્રાપ્તિક જગતનો ફેલાવો જે હું અગાઉ દેખતો હતો તેને હવે મારી આજસ ભરેલી દૃષ્ટિ જોઈ શકતી નથી અને તેની જગ્યાએ મને એક પરમાત્મ-સ્વરૂપજ લાસે છે. આવી મારી મનોદશા થઈ જવાથી મારે માટે હવે માન-અપમાન જેવું પણ કાંઈ રહ્યું નથી; તેથી કરીને પિતા, માતા વગેરે શરીરનાં સંબંધીઓનું મારે મનથી કશું મૂલ્ય રહ્યું નથી. જે સ્થિતિમાં જીલો રહેનાર પ્રકાશ અને અધિકારની વચ્ચેના તફાવતની પણ કલ્પના કરી શકતો નથી, તે સ્થિતિમાં

રહેનારને આ પાપ અને આ પુણ્ય એવી કલ્પના પણ આવી
 શકેજ શી રીતે? મારી આંખ આગળ તો બધાંજ ભિન્ન ભિન્ન
 રૂપ એક વિઠ્ઠલના સ્વરૂપમાં એવાં લીન થઈ જાય છે કે, એકનાથી
 બીજાને ભૂલું પાડવા જેવું કોઈ ચિન્નનજ નજરે પડતું નથી.
 આપું વિશ્વજ મારી દૃષ્ટિએ એકાકાર જની ગયું છે. પોતાના
 બળનું અભિમાન, લૌકિક વ્યવહારનાં કામોમાં સફળ થવાની
 આશાઓ, તૃષ્ણા, માયા એ બધાંજ અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. હુકા-
 રામ દહે છે કે સુખદુઃખની વાતો તો હું મારે કાને સાંભળી પણ
 શકતો નથી; કારણકે હું તેમનાથી ધણેજ આંધે જતો રહ્યો છું.
 હું અને તું એવી પૃથક્ ભાવનાઓથી પણ હું મુક્ત થઈ ગયો છું
 અને મારા પોતાના સ્વરૂપની અંદર મારી અવસ્થિતિ થઈ ગઈ છે;
 તેથી હૃદયને હે દેવરાજ! તારા શિવાય હવે મારું બીજું કોઈજ નથી.

૧૬૫૮-હરિકથા યતી હોય અથવા કોઈ પુરાણનું વાચન
 થતું હોય તો ત્યાં તારી આંખોમાં બિંબ બરાઈ જાય છે અને ધેર
 ધેર ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો તું અનેક બાળતોના વિચાર, ચિંતા-
 દેવદાદિમાં આખી રાતના ઉલ્લાસ કરે છે. પ્રારબ્ધની શક્તિ એવી
 બળિ વિપ્રમ છે. તું જોને વિષે શોક કરે તેમાં તારું શું વળે?
 તું મોટો જાની થયો તો ખરો, પણ તું તારા હૃદયમાં સફ-
 વિચારને તો સ્થાન આપતો નથી. કથાસવત્તુ કન્યા વખતે તને
 આંખોમાં બિંબ આવે છે અને કોઈ આવાને તાની આંખો ઉપર
 સદે છાંટી જાય તો પણ તારા બિંબ ઉડતી નથી અને કથાની
 કથારે સમ.સિ થાય તેનીજ તુ તારા મનથી વાટ જોયા કરે છે.
 તારાં સંદેહીમણી કથા સાંભળ્યા બેઠા હોય તેમનાં એ દાં જાની
 તું જોયા કરે છે અને તેમાંથી કોઈ છૂટી જવાનું કરે તો તેમનો
 દાંડ પડીને તુ તેમને બેરાલી દે છે અને કરે: નહિ, જરો
 નરે, એવું તેમને તુ કહી કરે છે. જ. ૬૮. ૬૬૫. ૬૬૬.

યમના હાથમાં અચૂકપણે જઈ પડવાનાજ. એ લોકો કયાની નજીક તો બેઠેલા છે, પણ જેમ ગાયના સ્તનની નજીક બેઠેલી વાઘાઈને તેના દૂધનો લાભ મળતો નથી તેમ આવા લોકોને પણ મળતો લાભ મળતો નથી. તે કયા-સ્થાનમાં બેઠેલા હોવા છતાં દૂર દેશ ગયા હોય એવા છે. એ લોકો પોતે સારા નથી અને કોઈ સારો માણસ તેમની પાસે આવે તો તે તેમને ગમતો નથી. એવા લોકો તો યમના હાથનાજ પરોણા થવાને લાયક છે. તુકારામ કહે છે કે હવે એવા લોકોનો ઉપાય પણ શો કરવો? પાણીમાં પણ જોઈએ તેટલા પથરા તો હોયજ છે ને?

૧૩૫૪-કથામાં જોસે અને છતાં જેનું ચિત્ત કથાના વિષયમાં ન પરીવાય તે માણસને પ્રેતના સમાન જાણવો. દીવામાં તેલ પૂર્યું હોય તે વખતે જેમ દીવો ઘડીકમાં નાનો અને ઘડીકમાં મોટા થાય છે તેમ ઉપર કહ્યા તેવા લોકો પણ તેમનાં મૃત્યુ સમયે જે થાય છે તે જ છે અને જ

વિશ્વની અંદર દેવ જાણે જોતપ્રોત થઈ રહ્યા હોય એવું જોઈ શકે છે. હકારામ કહે છે કે દેટલાક લોકો લાકડાંના સારા માથે મૂકીને લાવે છે ત્યારેજ પોતાનું પેટિયું ગેળવી શકે છે; ત્યારે દેટલાક એવા નમ્રીગદાર હોય છે કે તેમને જરા પણ કષ્ટ કરવું પડતું નથી અને જે જોઈએ તે બધુંજ તેમને ઘેર જોડાં એમ ને એમ આપ્યું આવે છે.

૧૩૫૬-લાકડાંને હિસાબે તો બધાં જાડનાં લાકડાંની લાકડાંમાંજ ગણતરી થાય, પણ તે છતાં કોઈ કોઈ લાકડાંની તેમના શુભ-અવશુભના પ્રમાણે વધારે જોછી કિંમત અંકાય છે. અંદનના લાકડાંમાં સુવાસ હોવાથી તે મોંઘું છે અને તે ત્રાજવે તોળી તોળીને વેચાય છે. બીજાં લાકડાંની એટલી મોંઘાઈ થતી કોઈએ ઘીરી છે? દેટલાંક લાકડાં ઇમારતી હોય છે; તેને ઘડીને અથવા પહેરીને ઘર બાંધવાના કામમાં લેવાય છે. દેટલોક જાતનાં લાકડાં બાળવાનાજ અપનાં હોય છે. તેની નાની-મોટી ભારીઓ બાંધીને સસ્તી કિંમતે વેચી નાખવામાં આવે છે. દેટલાંકમાંથી ગૂંપડીઓ અથવા ખેતરનાં રખાના માળાજ બની શકે છે. જે પ્રમાણે જુદી જુદી જાતનાં લાકડાં જલ્લરમાં વેચાવાને આવે છે અને તેમના દરેકના શુભ અને ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં તેમની જુદી જુદી કિંમત અંકાય છે. આ ઉપરથી સાર એ લેવો જોઈએ કે શુભ એ જોઈ ઉત્તમ મૂલ્યવાન તરવ છે; રૂપ અને દેખાવ એ મધ્યમ અથવા બીજા નંબરનું તરવ છે અને અવશુભ એ તો દુઃખદાયક હોવાથી તેની ગણના તો અધમ તરવમાંજ થાય છે. તે પ્રમાણે સારા-માદા બધાય પદ્ધતિ તો ઠહેવાય છે, પણ એક જાતના પદ્ધતિ એવા થાય છે કે તેના તેજને લીધે જલ્લરમાં તેની ભારે કિંમત લિપ્ત છે અને શ્રીમંતોજ તેમને પોતાને ઘેર લાવી શકે છે. ગરીબોના ઘરમાં તો તેઓ જવલ્લેજ નજરે પડે છે. બીજા

વિશ્વની અંદરદેવ બાણે જોતપ્રોત યર્ષ રહ્યા હોય એવું જોઈ શકે છે. હકારામ કહે છે કે કેટલાક લોકો લાકડાંના ભારા માથે મૂકીને લાવે છે ત્યારેજ પોતાનું પેટિયું ગેજવી શકે છે; ત્યારે કેટલાક એવા નમ્રીજદાર હોય છે કે તેમને જરા પણ દાદ કરવું પડતું નથી અને જે જોઈએ તે બધુંજ તેમને ઘેર જોઈને એમ ને એમ આશ્ચર્ય આવે છે.

૧૩૫૬-લાકડાંને હિસાબે તો બધાં જાડનાં લાકડાંની લાકડાંમાંજ ગણતરી થાય, પણ તે છતાં કોઈ કોઈ લાકડાંની તેમના શુભ-અવશુભના પ્રમાણે વધારે જોષી કિંમત અંકાય છે. અંદનના લાકડામાં સુવાસ હોવાથી તે મોંઘું છે અને તે ત્રાજવે તોળી તોળીને વેચાય છે. બીજાં લાકડાંની એટલી મોંઘાઈ થતી કોઈએ કહી છે? કેટલાંક લાકડાં ઇમારતી હોય છે; તેને ઘડીને અથવા પહેરીને ઘર શાંધવાના કામમાં લેવાય છે. કેટલીક જાતનાં લાકડાં બાજવાનાજ બપનાં હોય છે. તેની નાની-મોટી બારીઓ બાંધીને સસ્તી કિંમતે વેચી નાખવામાં આવે છે. કેટલાંકમાંથી ઝૂંપડીઓ અથવા ખેતરનાં રખાના માળાજ બની શકે છે. એ પ્રમાણે જુદી જુદી જાતનાં લાકડાં બજારમાં વેચાવાને આવે છે અને તેમના દરેકના શુભ અને ઉપયોગિતાના પ્રમાણમાં તેમની જુદી જુદી કિંમત અંકાય છે. આ ઉપરથી સાર એ લેવો જોઈએ કે શુભ એ સૌથી ઉત્તમ મૂલ્યવાન તત્ત્વ છે; રૂપ અને દેખાવ એ મધ્યમ અથવા બીજા નંજરનું તત્ત્વ છે અને અવશુભ એ તો દુઃખદાયક હોવાથી તેની ગણના તો અધમ તત્ત્વમાંજ થાય છે. તે પ્રમાણે મારા-માઠા બધાય પર્યટ તો દહેવાય છે, પણ એક જાતના પર્યટ એવા થાય છે કે તેના તેજને લીધે બજારમાં તેની બારે કિંમત બપજે છે અને થીમતોજ તેમને પોતાને ઘેર લાવી શકે છે. ગદાઓના ઘરમાં તો તેઓ જવલ્લેજ નજરે પડે છે. બીજા

નો જોડાણ કરવામાં પ્રવીણ છે તેનું આ જોડે જોડાણ એવા
 જેવું છે. સાપણ પોતાનાં અગ્નિ જેવાં ઉદામાંથી નીકળે છે તેવાંજ
 તેમને ખાઈ લાય છે. સાપણના અપાટામાંથી જો અગ્નિનું કોણ
 રક્ષણ કરે છે? દેવજ. કોણી નામનો જોડે જાતનો એવ થાય છે, તે
 પોતાના શરીરમાંથી તાંતણે કાઢે છે અને તેનું ઘર બાંધે આકાશ-
 માં બાંધીને તેમાં બસાઈ રહે છે. ત્યાં તે જીવને જોરાક કોણ
 પૂરું પાડે છે તેનો વિચાર કરા. જમીનની અંદરના પોતાણમાં
 પથ્થરની નીચે દેડકાં બસાઈ રહે છે, તેમને કોણ જીવાડે છે?
 ગુણરામ કહે છે કે હે મનુષ્યો! તમે મનમાં નિરાંત કરીને રહો
 અને દેવ પોતાની સત્તા વડે જે વખતે જે કરે તે સહજ રીતે
 બની શકે તેમ જોવા કરો.

૧૩૫૬—આખા જગતમાં વિશ્વજરજ વ્યાપી રહ્યા છે, તેથી
 કરીને મારી નજરે તો તેના સિવાય બીજું કંઈ દેખાતુંજ નથી;
 એટલે કલાણે સિદ્ધ છે અને કલાણે સાધક છે અને કલાણે
 મૂળ છે એવું તેવું કશું હું કહી શકતો નથી. હે પાંડુરંગ!
 મારી શુદ્ધિ અને મારું મન, મારી વાણી અને મારું શરીર, જો
 બધાં ઉપર કહેલી ભાવનાને અનુકૂળ રહીને તારાજ ધ્યાનમાં
 મગ્ન રહે એવું તું કર. હરિના શુણનાં દીર્ઘ પ્રેમસહિત ગાતી વેળા
 અને હરિના રંગમાં રંગાઈ જઈને નૃત્ય કરતી વખતે મારા મનને
 જરા પણ અરમ દે સંકોચ ન આવે. હું વર્ણાભિમાનને તદ્દન
 બૂલી જાઉં અને ભૂતભાવમાં ભગવાનજ ગિરાજે છે એવી ભાવના
 કરતો રહીને હું સૌની એવા કરતો રહું અને તેમ કરતાં કરતાં
 તારા ચરણોની પજુ સેવા કરું એવું દાન તું મને દે. મારી
 આશા-તૃષ્ણાઓનાં બંધનોને તું કાપી નાખ, મારી ચિંતા,
 માયાનો નાશ કરી દે અને તારા સિવાય બીજા કશાનો વિચારજ
 મારા મનમાં આવવા દઈશ નહિ. મારો પ્રેમ પણ તારામાંજ સ્થિર

ગમ જાય અને ત ગ સિવાય બીજું કંઈ જ મને ગમે નહિ એવું
તું કરજે તારા મ કહે છે કે હિ દેવ ! મારે તમામ ભાવ તારા
અગ્રણ્ય અભિમાન સમર્પિત થઈ ચૂક્યો છે એમ જાણીને તું હવે મને
તારા પ્રેમનું દાન દે.

૧૩૬૦ અગ્નિની અંદર પડેલો પદાર્થ અગ્નિરૂપ બની જાય
છે. ત્યારે જ તેમના સંકેત તામ, શુભ્ર, વગેરે અવશિષ્ટ રહે
બરાં છે? હવે તે અગ્નિને સ્પર્શ થાય એટલે તે દેહ
મટી જઈને આગ જગતમાં ફેકે એવાયમાન પદાર્થ તરીકે
પાંક તું થઈ જાય છે. નહીં તો તારા બીજા ગંગાને મળે એટલે
તે બધું ગંગાજળ જ બની જાય છે. અંદરની નજીક બેઠેલું તાડનું
ગાંડ બહુ અંદરની મુગધ વૃક્ષે તો મળીને આવીને અંદરના
અમાત્ય થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું અત્યંત ભાવથી
મનિતા ચરણનો આશ્રય લઈને છું. મને - ચરણને પ્રતાપે
સારી પામે હવે દ્વૈતભાવની કાળજી રાખવાની જરૂર નથી.

૧૩૬૧-ઉપરના અભિમાનને અંતરમાંથી દૂર કરવામાં
આવેલું તેવું તેનું સફળાગ્ય હોય તે જાણીને જન્મ સાર્થક
થઈ જાય છે. સૌથી નીચેમાં નીચેના અગ્રણ્ય ઉપર રહેલું એ
ઉત્તમ દેહ કરાડે તેમ કરવાથી સંતો આપણે ઉપર તેમના પગ
હાંતે આરોહી બને છે. તે સંતોનાં સંસર્ગમાં આવવાથી આપણ-
ને હરિપ્રેમામૃત પીવડે છે. કરવાનો સંયોગ મળશે અને સંતોની
ચરણરજમાં રત થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે
તેથી કરીને એવો
હુઃખોનો અંત છે.

૧૩૬૨-ઉપર

પગ નથી

હૃદયે કયે

જેના મનમાં

ને સંતોના ચરણનો સ્પર્શ થાય તેની આગળ તો કૈવલ્ય સુખ
પણ શા હિસાબમાં? વિચાર કરવા જઈએ તો આવો લાલ
ત્રિભુવનમાં બીજે કોઈ ઠેકાણે છે જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે તે
અતિ મધુર છે અને તેના વડે મારી તમામ ઇચ્છાઓ
પૂર્ણ થઈ જાય છે.

૧૩૬૩-જેમની કીર્તિનું વર્ણન વેદ ગાય છે, તેમની સંગતિ-
માં હું રહું છું. તેમનાં નામ મેં મારા ઠંઠમાં ધારણ કર્યો છે
અને મારા હૃદયમાં પણ મેં તેમની પધરામણી કરી છે તેમજ
મારું સમસ્ત હૃદયમંદિર મેં તેમના વડે જ ભરી દીધું છે. જુકાર-
નું બીજ જે નિઃસ્વરૂપ તે તો મારા હાથમાં જ છે. તુકારામ
કહે છે કે તે સ્વરૂપ અતિ મહાન હોવા છતાં અણુ અને પર-
માણુથી પણ સૂક્ષ્મ છે.

૧૩૬૪-હે દેવ! તમે તો લક્ષ્મીના સ્વામી છો અને હું અતિ
નીચ અતિનો છું, પણ આપણે જેઠ એકજ જગ્યાએ છીએ
અર્થાત્ મારું મસ્તક તમારા ચરણના ઉપર છે. મારી દીનતાની
કોઈ સીમા નથી અને તમારી ઉદારતાનો પણ આટો આંક
નથી. તુકારામ કહે છે કે હું પાંદુરંગ! હું નાનકડું નાતું છું અને
તું મહાન ગંગા છે.

૧૩૬૫-હે દેવ! હું બિખારી છું અને તું દાતાર છે. હવે
આપણા બેમાંથી કોણ કેનાથી ચઢી જાય છે તે બેવાનું છે.
હું તારી આજળ મારા હાથ લાંબા કરીને બોલો રહ્યો છું. હવે
મેં મારી મનમાની વસ્તુનું દાન કરવું એ તારું કર્તવ્ય છે; મારે
વિચાર કરીને તું તારી બિચી પદવીને ચોખ્ખું કરતું કરશે, અમારું
કામ તારા નામનો જથ્થો કરવાનું અને તારું કામ અમારા મનનું
સમાધાન કરવાનું. તુકારામ કહે છે કે હું દેવધિદેવ! તું તારા

ને સતોના ચરણનો સ્પર્શ થાય તેની આગળ તો કૈવલ્ય ગુણ
પણ શા હિસાબમાં? વિચાર કરવા જઈએ તો આવો તાલ
ત્રિભુવનમાં ખીજે કોઈ દેકાણે છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે તે
અતિ મધુર છે અને તેના વટે મારી તમામ ઇચ્છાઓ
પૂર્ણ થઈ જાય છે.

૧૩૬૩-જેમની ક્રીતિનું વર્ણન વેદ ગાય છે, તેમની સંગતિ-
માં હું રહું છું. તેમનાં નામ મેં મારા દંઠમાં ધારણ કર્યો છે
અને મારા હૃદયમાં પણ મેં તેમની પધરામણી કરી છે તેમજ
મારું સમસ્ત હૃદયમંદિર મેં તેમના વટેજ ભરી દીધું છે. તુકાર-
મું ખીજ જે નિવસ્વરૂપ તે તો મારા હાથમાંજ છે. તુકારામ
કહે છે કે તે સ્વરૂપ અતિ મહાન હોવા છતાં અણુ અને પર-
માણુથી પણ સૂક્ષ્મ છે.

૧૩૬૪-હે દેવ! તમે તો લક્ષ્મીના સ્વામી છો અને હું અતિ
નીચ ભૂતિનો છું, પણ આપણે બેઉ એકજ જગ્યાએ છીએ
અર્થાત્ મારું મસ્તક તમારા ચરણના ઉપર છે. મારી દીનતાની
કોઈ સીમા નથી અને તમારી ઉદારતાનો પણ આરો આંક
નથી. તુકારામ કહે છે કે હે પાંદુરંગ! હું નાનકડું નાણું છું અને
તું મહાન ગંગા છે.

૧૩૬૫-હે દેવ! હું બિખારી છું અને તું દાતાર છે. હવે
આપણા બેમાંથી કોણ કોનાથી સ્થિત જાય છે તે જોવાનું છે.
હું તારી આગળ મારા હાથ લાંબા કરીને બિલો રહ્યો છું. હવે
મને મારી મનમાની વસ્તુનું દાન કરવું એ તારું કર્તવ્ય છે; મારે
વિચાર કરીને તું તારી જ સ્ત્રી પદવીને યોગ્ય કર્તવ્ય કરજે, અમારું
કામ તારા નામનો જપ કરવાનું અને તારું કામ અમારા મનનું
સંમાધાન કરવાનું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવાધિદેવ! તું તારા

માથાની ફરજ બજાવતો રહીશ તો પછી આપણી બેઠીની વચ્ચે તકરારનું કારણ નહિ રહે; માટે તું તેમ કરતો થઈ જ અને આપણા કનિયાનો અંત લાવી દે.

૧૩૬૬-હે દેવ! તારા ઉદરની અંદર અમને આશ્રય મળે એવી અમારી ઇચ્છા છે. અમારી એ ઇચ્છા પૂરી થાય એવું તું અમને દાન દે; કારણકે તારા વિયોગથી થતી પીડાને લીધે અમારા પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ ગયા છે. બીજું અમારું દુઃખ એ છે કે આ સંસારના માર્ગમાં અહંકારાદિ હિંસક પશુઓનાં ટોળે ટોળાં અમારો રસ્તો ઘેરીને બેઠાં છે. તુકારામ કહે છે કે આ વિઠાળાઈ માવડી! તું અમને તારા હાથ વડે પકડીને તારી બેઠે ને બેઠેજ ચલાવ.

૧૩૬૭-ધરેધરના આંગણમાં અથવા નહારા માણસોને ધર-આંગણે ગમે ત્યાં પણ જ્યાં તું હોઈશ ત્યાં હું પણ રહીશ. હે નારાયણ! સર્વત્ર મારું પોપણ કરવાની ચિન્તા તારા ઉપરજ છે અને રહેશે. તારા હાથમાંનો અને તારા મોઢામાંનો ડોળિયો હું તને ખાવા દેનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તારા પેટમાંથી જ પેદા થયેલો છું અને સદાકાળ તારા અંગની સાથે વળગ્યો ને વળગ્યોજ રહેવાનો છું.

૧૩૬૮-હે દેવ! કોઈ મને દુઃખ દેશે તો તેની વેદના તારા અંતઃકરણને થશે; કારણકે તે મને જન્મ આપ્યો છે અને તે મને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે; આથી કરીને મને શું શું કરતાં શુભ થાય એજ તારી ચિન્તાનો વિષય હોય છે. મારું પેટ ભરાય છે ત્યારે તેથી થતી તૃપ્તિનું શુભ તું અનુભવે છે. તુકારામ કહે છે કે જે દેકાણે હું રમતો રમું છું તે દેકાણે હું તારો ગાળક બનીનેજ રમું છું.

૧૩૬૬-હું એક હાથ જોડીને દેવની સામે જિલો રહ્યો છું. મારી પાસે કશી પરમાર્થની પૂજા હોય તો આ એકજ છે. એનું કારણ વિઠ્ઠલદેવ મારી રીતે જાણે છે. હું ગરીબ રાંધે દ્રવ્ય કાલા-વાલા કરી જાણું છું; એટલા માટે મારી ઉપેક્ષા ન કર્યો. વૃકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું વારંવાર તમારા ચરણમાં મારું મસ્તક નમાવું છું.

૧૩૬૭-હે દેવ! અમારે તમારું નામ જપવું અને તમારે અમને તમારા પ્રેમનું દાન દેવું એવો કરાવ ધણા જૂના સમયથી તમામ સંતોએ મળીને કરી રાખ્યો છે. હું મારું મસ્તક તમારા ચરણ ઉપર મૂકી રાખું છું, ત્યારે હવે તમારે મને તરછોટી કાઢવા નજ જોઈએ. વૃકારામ કહે છે કે હે વિઠ્ઠલ! આવો તમારી અને મારી વચ્ચે કરાર થઈ ચૂક્યો છે.

૧૩૬૮-ધણા દહાડાની મારી સેવાના પગારને લગતી તક-શરની આજે પતાવટ થઈ ગઈ છે. હવે હું વાકું નહિ બોલું એવું તમે તમારે ગોઠેથી કૃપા કર્યું છે. ખુશાબજારના ચોકમાં પંચકોઠાની રૂમરૂ તમારી અને મારી તકરારનો ફેંસલો થઈ ગયો છે. વૃકારામ કહે છે કે હે દેવ! હવેથી હું જે જે પ્રકારની તમારી સેવા કરીશ તે તે જાપી તમારે માન્ય કરવી પડશે.

૧૩૬૯-ખાવાની વસ્તુના ઉપર કેઈની મેલી દષ્ટિ પડી જાય તો તે વસ્તુથી ખનન શરૂ રહે અનિશ્ચય પીડા કાઢે છે. એવું રૂપિય અમ્મ ખા.વ.થી લખ ન કતા બિલટી હાનિ કાઢે છે. આખી સિંદૂની મલ નહાવતે અને મીઠાવેલું એકજ અનુભવ જીવની અંદર ધૂળ, ધાણું વગેરે બને છે. વૃકારામ કહે છે કે દોઢોના ખાંખરા કિતની આંતરે જોઈએ આ વસ્તુ દે.વ.તે. ને આ એક દોષ છે.

૧૩૭૦-અમારે સમાજને મારું મન જાણે અને મારું મન

પાલન કરવા યોગ્ય એક નિયમ એ છે કે પરમાર્થની જાણતમાં ધૈર્ય ધારણ કરવું અને જીવ (જીવલાવ)ને અર્પણ કરી દેવો; પણ લાલની અંદર કોઈ પણ રીતનો આંતરો આવવા દેવો નહિ. યોગ્ય પ્રસંગે લજ્જા અને ભય એ બેઉને મનમાંથી કાઢી નાખવો. તુકારામ કહે છે કે જે નિયમોને અજ્ઞાની લોકો નથી જાણતા તે નિયમો અને તેમનો અમલ કરવાની કળા હું જાણું છું.

૧૩૭૪-મેં તમામ જાણતની લાજ-શરમનો ત્યાગ કર્યો તેથી મને મારા પારમાર્થિક કાર્યમાં સફળતા મળી ગઈ. હવે હું યુગપૂર્વક ભવસાગરને પેલે પાર આલ્યો જઈશ અને આનંદ અલિપ્ત હરિનામકીર્તન તથા નૃત્ય કરીશ. મેં હરિનામ રૂપી નોકાને જુગ પ્રેમ અને આનંદ વડે જાંખીને લોકોને સાર તૈયાર કરી રાખી છે. તુકારામ કહે છે કે મારી વાણીને માટે હવે લોકોને હાંકો મારી મારીને જોડાવવાનું કામ જાકી રહી ગયું છે.

૧૩૭૫-હો દેવ! હું બિખારી છું અને તારે જારણે લાંબવા બેઠો છું. તને હું કાયર કાયર કરી નાખીશ અને જરા પણ હાકવા આલવા દઈશ નહિ. મેં આ જીવન સરસ લાગે સાધી લીધો છે. અત્યાર આગમન્ય હું તારે જારણે કેટલીય વાર ફેરા ખાઈ ચુક્યો છું. અલ્યા એ તારાચર્ય! મને મારી પાતાની જરા લકની વાત આપનાં તારા મનને આટલો બધો સુકે. સુ શા આર્યનો દમે? તને તે હવે મારે કેટલાં મહેણાં મારવાં? આજ રૂપીમાં મેં કાંઈ તારી કાઠી કલેલી કરી છે? તુકારામ કહે છે કે હો દેવ! મને લાગે છે કે તને કોઈ લાજશરમ લો છેજ નહિ.

૧૩૭૬-હો દેવ! મેં તારા દાનપાત્રનું કામ મારે મન લીધું છે અને મેં મારે મન જાણીને તારે પાદો અર્પણ કર્યું છે. તારા અને મારા વચ્ચે જે સંબંધ છે તેને જાણીને મેં તારા પાદો અર્પણ કર્યું છે.

તને જરા પણ ધક્કો લાગવા દેતો નથી. આ અંસારને માટે મેં જે નીતિનું ધોરણ ધડી રાખ્યું છે તે પ્રમાણે તેનો વ્યવહાર આદર્યા કરે છે. હું મારા હાથમાં ચોપદારની છડી લઈને, તને મારેા હવ અર્પણ કરીને લિલો રહ્યો છું. મેં મારું જળ, બુદ્ધિ, સુક્ષ્મ અને મારો બીજી તમામ શક્તિઓ તને સમર્પિત કરી દીધી છે. તુકારામ કહે છે કે આજથી હું મારી સેવાના બદલામાં તારી પાસેથી પૂરેપૂરો પગાર માગી લેવાનો છું.

૧૩૭૭-ખરેખરું ક્ષણ તો મને તારા વિયોગમાંથીજ મળી આવે છે. તે ક્ષણ મળવાનું કારણ એ છે કે તારું ચિંતન જે સૌના સારરૂપ છે તે તારા વિયોગની અવસ્થામાં મારાથી નિરંતર થયા કરે છે; એ વાતમાં તો મારું ચિત્તજ ચિત્તના સાક્ષીરૂપ છે. બીજી લતના ઉપચાર દરિને અર્પણ કરવાની કશી જરૂર નથી. તુકારામ કહે છે કે અંતઃકરણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સેવાની શાવનાજ દેવ પ્રદણ કરે છે.

૧૩૭૮-ગરીબની દાદકરિયાદ લક્ષ દઈને સાંભળનાર છેજ કેણું ? ગરીબોના વિના મોટા લોકોનું કયું કામ અટકી પડે છે, કે જેથી તેમને તેમના તરફ લક્ષ દેવાની ગરજ પડે ? હે પાંડુ-રંગ ! હું મારા સ્વાનુભવ ઉપરથી આટલી સુધાની વાત સમજાવ્યો છું. તમે તમારે મોઢેથી તો આ વાત કબૂલ નજ દેશ, પણ તમારી સુખશુભા ઉપરથી હું એટલું સમજી શકું છું. મારા અંતઃકરણમાંથી કામક્રોધ અને લેદાબેદ વગેરે આવેા હજી ટળ્યા નથી; આવી રિધતિમાં તું મારા ઉપર કદાચ કૃપા કરે પણ તેથી મારું વલે શું ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારે તમારા શર-ણાગતની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ નહિ. જે ઉપેક્ષા કરશે તો તે તમને ચોભા નહિ આવે. આ બાળકમાં તમારે કરનેા શો રિવાજ છે તે તો હું જાણતો નથી.

૧૩૭૯-હે દેવ ! તારી માયા નહિ સમજી શકાય એવી છે તે હું ચારી રીતે જાણું છું. આખી જિંદગી સુધી વ્યભિચાર કરનારી વેશ્યાની તમે લાજ લીધી. પુત્રપ્રેમની પ્રેરણાથી દશરથે મરતી વળતે રામનામ લેતાં લેતાં પ્રાણ છોડ્યો, તો તેટલા ઉપ-રથીજ તમે તેમને અધોગતિમાંથી ઉગારી લીધા. જો આવો તમારો સ્વભાવ છે તો હવે મારે શું કરવું? હવે મારે કંથે રસ્તે થઈને તમારી પાસે આવી પહોંચવું? આ વાતમાં તમે તમારે મોઢેથીજ ખુલાસો ન કરો ત્યાંસુધી મને કશીજ સમજ પડનાર નથી. સ્વર્ગ અને નરક એ બેઉ ઠેકાણે જવાના રસ્તા તમે ઉઘાડા રાખ્યા છે. આ પ્રશ્નના ઉકેલમાં શાસ્ત્રી કશા ખપતાં નથી. તેઓ તો ઘટાકાશ ને મઠાકાશ, પટ અને તંતુના ગૂંચવારામાં ખુદિને ગૂંચવીને ઊલટી ગૂંચળાવી મારે છે; આથી કરીને તેમના દ્વારા લોકોને ધૈર્ય મળવાની વાત તો બાબુએ રહી, પણ ગિચારા આડે રસ્તે અથડાઈ મરે છે. તુકારામ કહે છે કે મારી આંખે તો તારી આવી વર્તાણુંક જણાય છે; એટલા માટે હવે તો આ ઘડીએ લલ્લે મારો જીવ જવાનો હોય તો જીવ પણ તારા પગને હું છોડનાર નથી.

૧૩૮૦-આજ સુધી તો હું તારે ઘેર ધક્કા ખાઈ ખાઈને કાયર થઈ ગયો હતો, પણ આજે તો મેં તને પકડ્યો છે; એટલે હવે તને ગાળો દેવાનો બહુ સરસ લાગ મને મળી ગયો છે. આવું થયું છે તો હવે જૂઠા લોકાચાર વડે હું શા માટે જાંઘાઈ રહું? હવે આપણી બેઉની વચમાં મર્યાદાપૂર્વકના વ્યવહારનો હું અંત લાવી મૂકીશ અને તારી સાથે હવેથી હું જરોગરી-આની પેઠે વર્તન કરીશ. આવું કરવાનો વિચાર બીજા ઘણા લોકોને પણ આવ્યો છે, માટે તું હવે ચેત. અરે! તું હજી ડાહ્યો કેમ થતો નથી? તારી અને મારી વચ્ચે જે અસહ કરાર થયો હતો, તેનેજ આધારે હું સાવધ થઈને બિભો છું. તુકારામ

કહે છે કે હે દેવ ! આજ પહેલાં એક વાર હું તને પંચને ચોરે ધસડી લઈ ગયો હતો અને ત્યાં મારી અને તારી તકરારનો નીવેરો પણ થઈ ગયો છે. હવે એ જાળતમાં તો આપણી વચ્ચે કશી ભાંગઘડ રહી નથી.

૧૩૮૧-કંઠપટ્ટની નીચે બેસીને મનમાં જે જે ઇચ્છાઓ કરીએ તે જામી સફળ થાય છે, પણ ત્યાં બેસનારે પ્રથમ જાણી લેવું જરૂરનું છે કે આ કંઠપટ્ટ છે એટલે અહીં બેસીને તો જે ચોખ્ખો હોય તેજ વસ્તુની મનમાં ઇચ્છા કરીને તેની માગણી કરવી જોઈએ. આવું સમજીને તમે જે પ્રમાણે બોલતા જશો તે પ્રમાણે અનુક્રમે તમારી માગેલી પ્રિય વસ્તુઓ તમને આવી મળશે. તુકારામ કહે છે કે લાશ અને હાનિ જેડ પોતાના મનના વિચાર અને ઇચ્છાઓનાંજ પરિણામ છે.

૧૩૮૨-જેનું અંતઃકરણ એક વાર લગવાનના ચિંતનના રંગથી રંગાઈ ગયું, એટલે પછી તેનામાં કંઈ જાતનો ફેરફાર થવાનો સંભવ નથી. એમ થવાનું કારણ એ છે કે, હરિનું ધ્યાન કરવાથી તેમના સ્વરૂપનું પ્રતિજિંજ એક વાર અંતઃકરણની અંદર પડ્યું એટલે પડ્યુંજ. તે કદી ત્યાંથી ચલિત થતું નથી. શુદ્ધ સ્વામવર્ણ કૃષ્ણનું સ્વરૂપ એક વાર જ્યાં દ્રદ્યની અંદર વસી ગયું અને મોઢા ઉપર કૃષ્ણનામસ્મરણની જ્યાં છટા આવી ગઈ, એટલે તે દારા આંખું શરીર અપૂર્વ શોભાને ધારણ કરે છે. જે શુદ્ધતાને પામ્યો છે, તેનામાં ફરીથી વિકાર થવાનો સંભવ નથી; તેમ કંઈ પણ ભવની મલિનતાને તે પોતાના ઉપર લાગુ પડવા દેતો નથી. તુકારામ કહે છે કે ભક્તના અંતઃકરણની અંદર શ્રીહરિના પ્રકાશનું પ્રતિજિંજ જોઈને કાળનું મોટું કાળું શાદી જેવું થઈ જાય છે.

૧૩૮૩ આ તા. સુ. મ. રોજે પા. ન. રૂ. જન. ૩ જે શ્રાવણ, તેના
માથા ઉપર હું પાવન કરીને વિનિ. કરું છું. આને પદ્મીને હરિ-
નામદીનોત કમળ પદ્મન તપન કરે એવા આજના શ્રાવણ ગ્રહો
ગ્રહો કરી પાવન કરવા કરે તે સુખ. સદા અપે છે. આખા
વિશ્વનો અન્ન કરી જવાળાં પાવન જેને તુલિ કરી નર્થ. તે શ્રાવણ
હરિના ગુણુ તુવાદ નામદીને તુમ અર્ચ જાય છે. તુક. અન્ન કહે છે
દે જે શ્રાવણ અગ્નિ નમન પ્રવંદ છે તે અન્નદે સદા કરે. કિમ
જેવો અર્ચ ગયો છે.

જેવો થઈ ગયો છે.

૧૩૮૪-અહ્યા ભાઈ! તું પ્રભુચરમનો કવચ પી જા. એ કવચ પીધાથી તારા જન્મમરણ વગેરે વ્યથિતું નિવારણ થઈ જશે. એ કવચની સાથે તારે એક પથ્યતું પણ સેવન કરવું જોઈશે અને તે વિઠોળાનું નામ છે; જેને તારે તારી વાચા વડે ચડણ કરતા રહેવાનું છે. એ સિવાય તારી વાણીના ઉપર ખીજા કોઈ પણ જોડ ન આવવા દેવા. આટલું કરીશ નો આવડી ભારે સંસારની ખીડા ટળી જશે, તો પછી ખીજી-ત્રીજી પરચુરણ જિમારીઓનું તો પૂછવું જ શું? તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ જાતના ભૂતની ખીડા તો તને કદી લાગુ પડનારજ નથી એમ જાણજે.

૧૩૮૫-સંતોની ચરણરજના પ્રતાપનો મને જાતિઅનુલબ્ધ છે. જો ચરણરજનું સેવન કર્યાથી હું સુખી થઈ ગયો છું. હવે આજ પછી હઃખ તો મારી નહીં કરી શકનાર નથી. દેવતા નિર્માણની તુલસીનું પત્ર અને વિષ્ણુનું ચરણોદક જો જનું સેવન કર્યાથી મારી ઉપર કહી તેવી અવસ્થા થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે મારામાં રહેલા અનેક જાતના ભાવોનું ખૂણ સંમિશ્રણ કરીને મેં ઉપર જતાવેલા વિધિનું સેવન કર્યું હતું.

૧૩૮૬-પંડરીનાથ પાંડુરંગજી એક વૈદ્ય છે. તેમને બધાજ

રાગની આંતરિક ક્રિયાઓનું જ્ઞાન છે. જેને જેવો રાગ થયો હશે તેનું જરાજર નિહાન કરીને તે યોગ્ય ઔપધ આપે છે. તે ઔપધના બદલામાં તે નથી શ્રી માગનો કે નથી દવાનો પણ લાગત ખર્ચ માગતો. તે તો સૌની પાસે એટલું જ માગે છે કે તમે મારું પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કરો. તુકારામ કહે છે કે દેવ એવા દયાળુ છે કે તે હમેશાં પોતાના દીન સેવકોનું જતન કરતા જ રહે છે.

૧૩૮૭-પોતાના કોઈ પણ સેવકનું કોઈ પણ જતનનું કામ કરતાં દેવને લગ્ન આવતી જ નથી. દીન સેવકોનું જાણું કરવું એજ તેમનું કામ છે; કારણકે તેમણે પોતાનું નામ 'દીનજંધુ' રાખ્યું છે. સૌના મનનું સમાધાન કરવાની તેમની ઇચ્છા હોવાથી જ કોઈ તેમની મદદ માગે તેમને તે મદદ કરતાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે બોહ્યા પ્રમાણે ચાલનાર શ્રીહરિ એકલા જ છે.

૧૩૮૮-તે હરિ ચંદ્રલાગાને કિનારે કેટલે હાથ દબને બિલેલા છે. તેમના રત્નમય દોમળ અરણ્યકમળ ઈંટના ઉપર શોભાયમાન પડે રહ્યા છે. મારા જીવને તેમને આલિંગન દેવાની મન, અને કાયા વટે અદમ્ય ભૂખ લાગી છે અને જાયો . . . તેમની ને તેગની જ ઝંખના થયા કરે છે. આ લાભ મારાં પ્રાપ્ત થવને યોગે મને મળી ગયો છે. દેવનું રૂપ મારી આંખોને ઘણું મળી ગયું છે; અને જેમાં તેમની દીર્ઘાંતુ વંદન કર્યું હોય એવું 'પોવાડા' * સાંભળવાનું મારા કાનને ઘણું છે. તેમના ચરણના ઉપર એક વાર મસ્તક મૂકી દીધા એક જાણુએ ખસેડવાનું પણ મનને ગમતું છે કે જે શ્રીહરિના નામરગરણને પ્રતાપે કા નહ થઈ જાય છે, તેમના ચિંતન વટે સંસાર

અનાજ ઘેર લઈ આવે છે. બી વાવતી વળને તે બીજ જમીનની અંદર દટાઈ જાય છે અને તેનો નાશ થઈ ગયો હોય એવું દેખાય છે; પણ તેમ કરવાથી આખરે તો લાલજ થાય છે. વાવેલા બીજના અંકુર ફૂટ્યા પછી તેને પાણી સ્ત્રીઓને તેનું યોગ્ય રીતે જતન કરવાથી અનાજ તૈયાર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે વાવણી કર્યા પછી વખતોવખત પાણી પાવામાં આવે તોજ પાક તૈયાર થાય.

૧૩૯૬-મુખ્ય સાર શો છે તે જરાખર સમજી લેવો જોઈએ; નહિ તો લાલ ન થતાં ભારે હાનિ થવાનો સંભવ છે. સૂર્યોદય થઈ ગયા પછી પણ જો આપણે આંખો મીચી રાખીશું તો જોશે થોડું થોડું અજવાળું થયું હોય એવું લાગશે; તેવીજ રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે, આપણી નાની સરખી આંખોના ઉપર અવિદ્યારૂપી પડખા આવી ગયું છે, તેને દૂર કર્યાથી ઘણો લાલ થશે. તુકારામ કહે છે કે જેના ઉપર અવિદ્યાનો અંધકાર ફરી વળ્યો હોય, તેની આગળ દેવનું અસલ સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે.

૧૩૯૭-હું દેહધારી છું એવું અભિમાન ઉત્પન્ન થવું એજ ખરેખર અજ્ઞાન છે. આમ થવાથી ખરા જ્ઞાનનો લોપ થાય છે અને મનુષ્ય અજ્ઞાનમાં તણાઈ જાય છે. જે ઘડીએ મનમાં ભેદ-ખુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ તે ઘડીથીજ પ્રાપ્તિયુક્ત લોકોને એક ક્ષણ-વારને માટે પણ વિશ્રાન્તિ મળતી નથી. તુકારામ કહે છે કે ભગવાનને તરાવનારી નોકાજ ન્યાં ચાલતી અટકી પડી, ત્યાં પછી પેલે દિનારે ઊતરવાની આશાજ શી?

૧૩૯૮-હિ મનુષ્યો! તમે આ દેહરૂપી સંસારના જાતરની વચમાં આવી પહોંચ્યા છો, તેથી કરીને જેનાથી તમને તુકારામ થાય એવો માલ તો ખરીદ્યોજ નહિ. હું અત્યારે તમને જે કંઈ કહું તે તમે લઈ આપોને સાંભળી લેજો. આ કુખારી તમારે મારે

ખરેખરો નરો કરી લેવાનો અવસર છે; માટે તમે વળતનો લાભ લઈ લો અને લેજો માલની પરીક્ષા કરવામાં પ્રવીણ છે, તેમની મદદનો લાભ જોટલો લેવાય તેટલો લઈ લેજો. કેટલોક માલ બહારથી ઘણો આકર્ષક હોય છે, પણ અંદરથી પોલ પોલ હોય છે. તે માલ એવો દગાવાળો છે કે પોટલામાં બાંધવા જતાં બાંધી શકાતોજ નથી; મતલબ કે તેમાં કશી વાસ્તવિકતાજ નથી. તુષારામ કહે છે કે બજારમાં માલ વહોરતી વખતે અગમણુદિને વિચારે મૂંઝીને વગર વિચારે ગમે તેવો માલ ખરીદી લેવો એ મૂખાંઈ છે; એટલા માટે પ્રથમ માલના ખરાખોટાપણાની પરીક્ષા કરીને રોકડી કિંમતે હાથોહાથજ માલની ખરીદી કરવી જોઈએ.

૧૩૬૬-સંસારને લગતી અનેક ઉપાધિઓને સમેટી લઈને ઉત્તમ માર્ગનું અનુસરણ કરવું અને તે રસ્તા ઉપર થઈને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધીરે ધીરે આગળ વધતા જવું. સત્પુરુષો ઉત્તમ માર્ગે થઈને તમારી આગળ આગળ ચાલ્યા ગયા છે. રસ્તા ઉપર તેમનાં પગલાં પડ્યાં છે, તેમને જોઈ જોઈને તમારે પણ ચાલ્યા જવું. એ રસ્તો છોડી દઈને બાકીનો આખો સંસાર આટે રસ્તે ઘડી જઈને જંગલમાં અથડાયા કરે છે. પોતાના આયુષ્યનો સમય જેમ જેમ વ્યતીત થતો જાય તેમ તેમ તેનો જરાજર હિસાબ કાઢતા રહેવું અને જોવું કે યોગ્ય રીતે ગયો છે કે અયોગ્ય રીતે. ત્યાર પછી ખરે રસ્તે ખૂબ વેગ અને ઉત્સાહપૂર્વક ચલાય તે તારે મનને ઉત્તેજિત કરવું અને જે સીધી આગળ નીકળી જઈને આખરની મંજિલના ઉપર સીધી પહોંચે પહોંચી જશે તે બળવાન અને બહાદુર ગણાયે. તુષારામ કહે છે કે જે પ્રમાણે તમે ચોટથી બોલતા હો તે પ્રમાણે ઉપદેશ મુખી જરાજર જઈને કરતા રહેજો.

૧૪૦૦-પારમાર્થિક બાબતની જેને કશીજ સમજ પાડી

નથી, એવો બુદ્ધિહીન મનુષ્ય 'હું આ શરીર છું' અને શરીરનાં
સંબંધીઓ તે મારા સંબંધીઓ છે' એવો પ્રાપંચિક જોતો
પોતાના માથા ઉપર લઈ લઈને ફર્યા કરે છે; અને તેની ગંતરી-
માં જન્મમૃત્યુરૂપી કલેશનોજ ભાર તે બાંધી રાખે છે. તે જ્યાં
જાય છે ત્યાં તેનું અપમાન થાય છે અને પારમાર્થિક સાધના
કરનારા પુરુષો તેના મોઢા ઉપર થૂંકે છે. જેમ દગાજોર વેપારી-
ઓ ખરા માલનો ભાવ કરીને ઘરાકને જોટો માલ ભરી આપે
છે, તેમ આવા માણસો શુદ્ધ પરમાર્થની વાતો કરે છે અને વર્ત-
ણુંક તેથી ઊલટી કરે છે. તુકારામ કહે છે કે તેઓ આવો પાપકં
રહે છે, પણ દેવની પ્રાપ્તિનો મર્મ તેમને હાથ લાગ્યો નથી.

૧૪૦૧-જો તમારા પૂર્વજોને નરકે મોકલવાનો તમારો
વિચાર હોય તો તેનો ઉપાય હું તમને જતાવું છું તે તમે
સાંભળી લેજો. પ્રથમ તો તમારે ખૂબ રસ લઈને પારકાની નિંદા
કરવી; ત્યાર પછી લોકોની ચાડીચુગલીઓ કરવી. આટલું કરશે
તો તમને પોતાની સગી માની સાથે વ્યભિચાર કરવા જેટલું
પાપ પ્રાપ્ત થશે અને તેનો અતિ ભારે જોતો તમારા માથા ઉપર
આવી પડશે. તુકારામ કહે છે કે કુંભીપાક નામના નરકે જવાનો
આ રાજમાર્ગ છે.

૧૪૦૨-કોઈ શ્રી એવી હોય કે અમુક વસ્તુ ખાધા પછી તે
વસ્તુનો સ્વાદ કેવો હતો તે પારખી શકે નહિ તેને ગાંડી-ખુખર
ગાંડી કહેવી જોઈએ. દહાડે દીવો સળગાવીને પોતાની આગ
મૂંઝી રાખે અને સત પટે ત્યારે દીવાને કપડાના છેડા વડે આપડ
મારીને હોલવી નાંખે, પોતાની દેંદ્ર છોકડું હોય અને આગ
આગમાં તેને જાળવી દેરે અને "હાય! હાય! રા! હું માટું છોકડું
હવું બુદ્ધી આવી!" એવી રીતે મૂંઝીને રડવા બેસે, પો

છોકરું જન્મ્યા પછી લોકોને પૂછતી ફરે કે મારો ધણી કોણ તે
મને કહો. આવા લોકોને પોતાની જાતનુંજ પૂરું ભાન હોતું
નથી ત્યારે તેઓ બીજાને તો રસ્તો બતાવી શકેજ કેવી રીતે?
તુકારામ કહે છે કે આવા લોકો નરકેજ જાય છે અને તેમને
અથાવવા પણ કેવી રીતે?

૧૪૦૩-જે માણસને જે વસ્તુના ઉપર પ્રીતિ હોય તેને તે
વસ્તુનું દાન દઈને તેની મનઃકામના પૂર્ણ કરવા સારૂ પોતાના
હાથ હાથા કરીને નારાયણ ઊભેલા છે. આવાં સર્વજ્ઞ અને ઉદાર
માતાપિતા જેના મનમાં જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તે તેની આગળ
હાજર કરીને તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી દે છે. આપણાં અગાઉનાં
જેવાં સંચિત કર્મ તેવી, તેવી ઇચ્છાઓ આપણાં મનની અંદર
દેવતા ધાય છે; ત્યાર પછી તે તે ઇચ્છાઓ પ્રમાણે લોગ લોગવવા
પડે છે. પહેલાંના જેવા વિચાર તે પ્રમાણે ઇચ્છાઓ અને તેવાજ
લોગ, આ કર્મ ચાલ્યો આવે છે. જેવાં બીજા વાળ્યાં હશે તેવાંજ
ફળ ભોગવવાં પડશે. બોરડીનું ઝાડ વાલીને કેળાં ખાવાની આશા
રાખીએ તે મિથ્યા. તુકારામ કહે છે કે આ જાળતમાં દેવને
જરા પણ દોષ દેવા જેવું છેજ નહિ. તમારા શત્રુ પણ તમે પોતેજ
છો અને તમારા દિલકર્તા પણ તમે પોતેજ છો. જરાક વિચાર
કરી જોશો તો તમને આ વાતનું સત્ય સમજાઈ જશે.

૧૪૦૪-અમુક માણસે ઘર પાંક્યું. તેને અંદરની અને બહાર-
ની બંને જાળુએથી ખૂણ મોકળું રાખ્યું, પણ પરમાં પેસવાનું
ગારણું ભેટલું બધું સાંકડું રાખ્યું કે અંદર જતાંખાવતાં ખૂંટ
અથવા પડે. પછી તેણે અંદર રહ્યાં રહ્યાં સાધારણ અવાજે
જણાવવા માંડ્યું અને બહારના લોકો શું શું બોલે છે તે પણ
દાને સાંભળતો ગયો. મોટું તો બંધ કયું પણ મન દશે દિશામાં

હોડતુંજ ગયું. હવે આવી જનના મોનથી શી ચિદ્ધિ થવાની હતી? બાહરથી પરમાર્થ માનકનો વેશ તો ધારણ કર્યો, પણ અંદરની બાસનાઓ તો કાયમની કાયમજ રહી! તારી બાજુ ઇન્દ્રિયેતું દમન તો તેં હજી કર્યું નથી અને પરમાર્થની દુકાન માડીને બેસા છે! ઉપર ઉપરથી તો તેં ઘોઝ ઘોઝને ચકાઈ કરી છે, પણ તારી અંદરના ભાગમાં હજી નરી મલિનતા છે! તુકારામ કહે છે કે આવું કરવાથી આખરે તારા હાથમાં કશુંજ આવવાનું નથી.

૧૪૦૫-જ્યાં તમામ પ્રકારની કલ્પનાનો લય થઈ જાય છે, તે સ્થિતિની અનુમાનવૃત્તિ વડે ધારણા કરીને હું દેવ છું એવું કોઈ કોઈ લોકો મોઢેથી બોલે છે, પણ તે ભાવ સાચો નથી એમ નક્કી જાણવું. કેટલાક લોકો કહેતા ફરે છે કે મેં ઘણાં ઘણાં શાસ્ત્રોનું પુષ્કળ શ્રવણ કરી લીધું છે અને તેથી કરીને હું બહુ શ્રુત થઈ ગયો છું. હવે મારે કાંઈજ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું નથી; આવો વિચાર કરીને તમે બેફિકરા બની જાઓ તે સાડું ન કહેવાય. મેં પુષ્કળ તપશ્ચર્યા કરી છે, ખૂબ દાન દીધાં છે, એટલે હવે મને મોક્ષ મળવોજ જોઈએ એવું તમે શા આધારે માની લો છો? તમે જે જે કર્મ કર્યાં છે તેનાં ફળ તમારે આગળ ઉપર ભોગવવાંજ પડશે અને તે ભોગવવાને સાડું તમારે જન્મ પણ લેવો પડશે. વર્ણાશ્રમને યોગ્ય જે જે કર્મો શાસ્ત્રમાં જતાવ્યાં છે તે કર્મ કરવાં એમાં એવડી શી વિશેષતા છે કે તેને પ્રતાપે મોક્ષ થઈ જાય? એ તો સૌની ફરજજ છે અને તે નહિ કરનાર દોષિત થાય છે. તુકારામ કહે છે કે લોકો જ્યારે નિષ્કામ થઈ જાય ત્યારેજ તેઓ રામને પોતાનાં નેત્રો વડે જોઈ શકે છે અને રામરૂપ બની જાય છે.

૧૪૦૬-ઓ મારી વિહાંગાઈ જનેતા! હવે દોડી દોડીને

મારા પગ દુઃખી ગયા છે; તે માટે તું હવે મને દેહે છે. હવે
આમળા આવવાની મારામાં શક્તિ રહી નથી. મારા હૃદયની
લગ્નલગ્ન મારી સાથે ને સાથેજ રહેનારી પાંદુરંગા માતા! તું
ધણી દયાળુ છે. તું મારી તમામ પ્રકારની બુદ્ધિનું અને જન્મજન્મમાં-
તરનાં દુઃખોનું નિવારણ કર. તુકારામ કહે છે કે હે પાંદુરંગા
મા! હવે હું વધારે બોલી શકતો નથી. તું મને તારાં સ્વનની
સાથે વળગાડી દે અને મને તારા પ્રેમનો પાનો પા.

૧૪૦૭-હે દેવ! મારા મનને જે વસ્તુ ગમી જાય છે તે
બધીજ તું મને પૂરી પાડે છે. હવે તો અંદર તેમજ બહાર-
આરે દિશાએ તું ને તુંજ મારી આંખે દેખાય છે અને બધું વિશ્વ
તું વરજ જરૂર થયેલું જણાય છે. પ્રેમપૂર્વક તારું નામસ્મરણ
કરનારને બીજાં સાધનનું પ્રયોજન રહેતું નથી. તુકારામ કહે
છે કે હે દયાળુ પાંદુરંગા! હવે તો મારાં બધાંજ કામ સાગોપાંગ
પૂર્ણ થઈ ચૂક્યાં છે.

૧૪૦૮-હે દેવ! જ્યાં જ્યાં મારી દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાં ત્યાં બધે
હું તારા ચરણની ભાવના કરું છું. એવું કર્યાથી મારું ચિત્ત
સમાહિત થઈ જાય છે અને તેવા સમાધાનયુક્ત મન વડે હું
તારું પૂજન કરું છું. તારી પાસેથી મને બધુંજ મળી રહે છે.
તું અનેક પ્રકારના ગુણના જાંઠારનો માલિક છે અને અમને બધું
તુંજ આપ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જેના વડે સંસારનાં
બંધનનો ક્ષય થઈ જાય તેજ કામ હું હવેથી કરીશ.

૧૪૦૯-હે પુંડલિકરાય! તું ઘણો શ્રેષ્ઠ છે-ઘણોજ શ્રેષ્ઠ છે;
કારણકે તું લોકોમાં માન્ય થઈ ગયો છે. તારે લીધેજ દેવ પોતાના
ચરણ લેડાલેડ રાખીને લીલા રહ્યા છે, નહિ તો એ આનંદ કોઈ
પણ સમયે કોઈને અચકપણે પ્રાપ્ત થયો હોય

એક

પણ હાથેલો છે? જે દેવ કે ઇન્દ્રની પણ દષ્ટિએ પડતા નથી તેમને તે
એક ઇંદના ઉપર ઝીલા કરી નાખ્યા એ ને કાંઈ જેવી તેવી વાત છે?
તેં એકલા દેવને નહિ પણ ગાય-ગાયી અને બીજા ગદ્યા દેવના
પરિવાર સહિત તું દેવને અડી જેવી લાગ્યો! તુકારામ કહે
છે કે તેં તો મૃત્યુલોકની અંદર સાક્ષાત વેઢુંડને જેવી આણ્યું!
તે સાચું તારી પ્રશંસા કરવીજ જોઈએ.

૧૪૧૦-અનેક પ્રકારનાં તપ કરવા જતાં સાધક પોતાના
જીવને જે જે કષ્ટ આપે છે, તે બધાનો વૈષ્ણવ ભક્તોએ આગાહ
નિકાલ કરી નાખ્યો. તેમણે પોતાના જીવનું પાંડુરંગના ચંરણ
આગળ જલિદાન ચઢાવી દીધું અને એ રીતે તેમણે અદ્યપ શક્તિ
વાળા જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો. તેમના આ મહત્કાર્યને લીધે
આખા જગતમાં તેમની કીર્તિ ફેલાઈ ગઈ અને તેનો મહિમા
સૌ મુક્તકંઠે ગાવા લાગ્યા છે. તેઓ કોઈની પાસે કશુંજ માગતા
નથી, પણ આખા સંસારની સમક્ષ હરિપ્રેમના ભંડારની લૂંટ કરાવી
દેવી એજ તેમનો એક વ્યાપાર છે તુકારામ કહે છે કે હે ભક્તોમાં
શ્રેષ્ઠ! તમારા સંપૂર્ણ મહિમા કરવા કોણ સમર્થ છે?

... ના થઈ

૧૪૧૨-જો દેવની પાસે કાંઈજ માગતો નથી તેની સેવા કરવાને સારું દેવ દોહી જાય છે. પોતે રીત રૂપ ધારણ કરીને પોતાના ભક્તો કશી સેવાનું જણ તેની પોતે સેવા કરીને દેવ પીમે પીમે રૂઢવતા જાય છે, પોતાના ભક્તને ઓછીને દેવ એક ધણ વારને માટે પણ આધા જતા નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમના મનમાં દેવના પ્રતિ ભક્તિભાવ છે તે દેવનો પણ દેવ છે.

૧૪૧૩-પોતાના ભક્તના અંતઃકરણનો શાવ જાણી જઈને તેને પૂર્ણ કરવાના ઉપાય દેવ હૃદયમાં અમલમાં મૂકતાજ રહે છે. દેવને તમારે કશું કહેવું નહિ અને તેમની પાસે કશું માગવું પણ નહિ. આપણે આપણા જીવશાવ વડે તેમની આગળ અનન્ય ધૃતિ જવું અને યથાસમયે દેવની પાસેથી અવિનાશી કૃપાની લેવી. નાનાં નાનાં પાસે ખાવાનું માગતાં નથી, તેમને ... આવે છે. તુકારામ કહે છે કે

પણ હાથથી કે જે દેવ કે કોની પણ કૃતિ પડતા નથી તેમને તે જોઈ ઇંટના ઉપર ઊભા કરી નાખે એ ને કાંઈ જેની તેવી વાત છે! તે જોઈતા દેવને નહિ પણ માનવે જીવે અને પીળે ગદ્યા દેવતા પરિવાર સહિત તું દેવને આવી જોવી લાગ્યો! તુકારામ કહે છે કે તે તો મૃત્યુલોકની આંદર સાથાત વેદકેને જોવી આશુ! તે સાફ તારી પ્રશંસા કરવીજ એકંએ.

૧૪૧૦-અનેક પ્રકારનાં તપ કરવા જતાં સાધક પોતાના જીવને જે જે કષ્ટ આપે છે, તે ગદ્યાને વૈષ્ણવ લક્ષ્મીએ આગાહ નિકાલ કરી નાખ્યો. તેમણે પોતાના જીવનું પાંદુરંગના ચરણ આગળ જલિદાન ચઢાવી દીધું અને એ રીતે તેમણે અદ્ય શક્તિવાળા જીવોનો ઉદ્ધાર કરી દીધો. તેમના આ મહત્ કાર્યને લીધે આખા જગતમાં તેમની કીર્તિ ફેલાઈ ગઈ અને તેનો મહિમા સૌ સુક્ષ્મકંઠે ગાવા લાગ્યા છે. તેઓ કોઈની પાસે કશુંજ માગતા નથી, પણ આખા સંસારની સમક્ષ હરિપ્રેમતા લંકારની લૂંટ કરાવી દેવી એજ તેમનો એક વ્યાપાર છે. તુકારામ કહે છે કે હે લક્ષ્મીમાં શ્રેષ્ઠ! તમારા સંપૂર્ણ મહિમાનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ છે?

૧૪૧૧-દેવ પોતાના લક્ષ્મીને એટલી હદ સુધી વશ થઈ ગયેલા છે કે લક્ષ્મીને એક જોલ એ દેવને માટે ઉત્તમ પ્રમાણ રૂપ છે. લક્ષ્મીના કહેવાથી તે એક ઇંટના ઉપર પગ રાખીને ઊભા રહ્યા છે અને લક્ષ્મીની રજા વગર કહી જતા નથી અને હેઠે બેસવાની પણ તેમની હિંમત ચાલતી નથી. દેવ પોતાનાં મન, વાણી અને શરીર વડે લક્ષ્મીની આગળ અનન્ય જાનીને ઊભેલા છે. તમે મારી પાસે કાંઈ પણ માગી લો એવું ઔપચારિક રીતે તે પોતાના લક્ષ્મીને કહ્યા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જે ઉદાસ છે; જે તૃષ્ણુ અને સંકલ્પરહિત છે તેની પાછળ પાછળ દેવ દોડ્યા કરે છે.

૧૪૧૨-જે દેવની પાસે કાંઈજ માગતો નથી તેની સેવા કરવાને સારૂ દેવ દોડી જાય છે. પોતે દીન રૂપ ધારણ કરીને પોતાના ભક્તે કરેલી સેવાનું ઋણ તેની પોતે સેવા કરીને દેવ ધીમે ધીમે ચૂકવતા જાય છે. પોતાના ભક્તને છોડીને દેવ એક દણ વારને માટે પણ આધા જતા નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમના મનમાં દેવના પ્રતિ ભક્તિભાવ છે તે દેવનો પણ દેવ છે.

૧૪૧૩-પોતાના ભક્તના અંતઃકરણનો ભાવ જાણી જઈને તેને પૂર્ણ કરવાના ઉપાય દેવ હંમેશાં અમલમાં મૂકતાજ રહે છે. દેવને તમારે કશું કહેવું નહિ અને તેમની પાસે કશું માગવું પણ નહિ. આપણે આપણા જીવભાવ વડે તેમની આગળ અનન્ય બની જવું અને યથાસમયે દેવની પાસેથી અવિનાશી કૃપાની પ્રાપ્તિ કરી લેવી. નાનાં છોકરાં મા પાસે ખાવાનું માગતાં નથી, પણ માજ તેમને વગરમાગ્યે ખવડાવે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવનો આશ્રય લઈને દેહલાય લંગડા લૂલા પર્વતોને ઝોળાંગી ગયા!

૧૪૧૪-હું વિઠોળાનું નામ જાઈશ, તાળી વગાડીશ અને નૃત્ય કરીશ. મારા દેવનું હૃદય દયાને લીધે અતિ કૌમળ છે; આથી કરીને તે પોતાના શરણાગતોની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે છે. જે દેવે પૂર્વે અનંત જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, તે મને પણ સંસારસાગર તરાવી દેશે એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે આ સદૃશ્ય મને જાતોએ સમજાવી દીધું છે.

૧૪૧૫-હે દેવ! તારો સ્વભાવ હું જ્યારથી સમજી જયો ત્યારથી હું મારા મનની અંદર નિર્જય બની જયો છું. હે દેવ! મને તારે શરણે આવ્યા છીએ એવું જોએ જાહેર કરે છે તેમને મધ્ય. ચિંતા અને તૃષ્ણા એ ત્રણ પેદી કાંઈજ રહેતું નથી. તું તેમને તે તમામ બંધનોમાંથી અને ગર્જવાશાદિ દુઃખોમાંથી મુક્ત

કરી દે છે. તુકારામ કહે છે કે આવા આનંદનો મને અનુભવ થઈ જવાથી મારાં જન્મમૃત્યુ આદિથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનો અંત આવી ગયો છે.

૧૪૧૬-દુષ્ટોની સંગતિ કરવી નહિ. તેમ કરવાથી લજ્જામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. હે વિકૃલ! મારે વિષે તે શો વિચાર કરી રાખ્યો છે તે કહે. દુષ્ટ લોકો તારા અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે છે તે મારાથી ગિલકુલ સહન થતું નથી. હું એકલો કેની કેની સાથે વાદવિવાદમાં ભિતરું? હું તે તારા ગુણાનુવાદ ગાઉં કે એ દુષ્ટોની વાતોનું ખંડન કરવાની માથાફટ કરું? તુકારામ કહે છે કે એ બેમાંથી મારે કયું એક કામ કરવું તે તું મને તારે મોટેથી જ કહે.

૧૪૧૭-વિકૃલજ જ્યાં અમારી માતાને રથાને છે ત્યાં પછી અમને કયી જાતના સુખનો અભાવ હોઈ શકે? તેનાં રતનોમાંથી પ્રેમરૂપી દૂધની જે ધારાઓ ઝરે છે તે અમૃતનું સેવન કરીને અમે તૃપ્ત થઈ ગયા છીએ. વૈષ્ણવ ભક્તોના સંગમાં અમે આનંદનું સરોવરમાં ક્રીડા કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે કૃપાવંત દેવે મારા ચિત્તને પોતાનામાં રિથર કરી રાખ્યું છે.

૧૪૧૮-હરિભક્તિરસનું પાન કરીને જેઓ મસ્ત બની ગય છે, તેમના હાથમાં કળિકાળનો નાશ કરવા જેટલું બળ અને તેમના હૃદયમાં તે કાર્ય કરવા પૂરતું શીર્ષ આવી જાય છે. પોતાના હાથમાં હરિનામસ્મરણરૂપી બાણ લઈને વિકૃલને સૈન્યના ઐનિકો વીરગજના કરીને સમરાંગણમાં પ્રવેશ કરે છે તેમનો પ્રતાપ જોઈને મહાદોષ ભયભીત થઈને પલાયન કરે જાય છે અને જન્મમરણાદિ દુઃખ પણ તેમની આગળ ટક્કી શકે નથી. ભક્તજનો બળમાં એક એકથી ચઢી જાય એવા હોય અને તેમ હોવાથી વિષ્ણુની ગજનાઓ તેમનાં સુખ

માંથી નીકળ્યાજ કરે છે, જેઓ પાતે દેવના આજ્ઞાપાતક દામ છે તેઓ દેવના સિવાય બીજા કોઈની પદવા કરતા નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા ભક્તોને ધેર મોદા અને આદ્ય મહાસિદ્ધિઓ તેમની આરાધનાએ દામ કરનાર દાસ-દાસીઓ જનીને રહે છે.

૧૪૧૯-પંદર દહાડે ફક્ત એક વાર એકાદશી આવે; જે તંમામ મતોમાં સારજૂત મત છે, તે પણ તારાથી થતું નથી તેનું કાંઈ કારણ? અને વળી કદાચ કરે તો પેટ ભરીને ફરાળ મળે ત્યારે તારા જીવને તૃપ્તિ થાય છે. એવું ન કરતાં એક દહાડો ઉપવાસ કરતાં તું તને મોત આવી જાય છે? એકાદશીને દહાડે હરિકથાનું શ્રવણ અને વૈષ્ણવ સંતોનું પૂજન એ બે કામ કરવાથી તારું પોતાનું પારમાર્થિક હિત પણ સધાયે અને હોઠામાં પણ વારી ઈશ્વર-આજ્ઞા વધશે તે તો જુદું. ધરનાં કામકાજને અંગે તું કાંઈ ધોરા ઉલ્લંગન નથી કરતો; ત્યારે એકાદશીનું જાગરણ કરતાં અને દેવદશનને માટે મંદિરમાં જતાં તું કેમ મરવા પડે છે? તુકારામ કહે છે કે એકાદશીનું મત કરવું અને રાત્રે જાગરણ કરવું એ બેક કામ કરવા જેવાં છે એમ તું કબૂલ કરે તો છે અને છતાં તું કરતો નથી તેથી મને લાગે છે કે તું ઘણો મૂઠેમજા જની ગયો છે, પણ એક દહાડો ચમત્ક્રમ તને પૂછશે ત્યારે તેમને તું શો જવાબ દઈશ?

૧૪૨૦-આ સંસારની અંદર હરિની કથા કરવી એજ એક મુશ્કેલી છે અને એજ એક સાર વસ્તુ છે. એની સહાયથી અનંત કોટિ જીવો તરી પાર જીતરી ગયા છે. હરિના શુણાતુવાદ ગાનાર મનુષ્ય નીચ જાતિમાં જન્મેલો હોય તો પણ તે જાંચ જાતિમાં જન્મેલા મનુષ્યોને માટે પણ પૂજનીય છે. દેવો પણ તેની ચરણરજને માથે ચઢાવીને તેને વંદન કરે છે. તે પોતાના વંશને

ગાંધી લીધા છે તેમને ઘેર તમામ નિઃશ્રિય ઉપી માંદર ભયો ને
 ભયો રહે છે. પછી એવા વૈષ્ણવો, પાંડુરુપ, એકમાં પાતાની
 દુકાન ઉઘાડીને બેસે છે. તેમની દુકાનમાં જેને જે મને તેને સારૂ
 તે માલ થયાસ્થાને ગોઠવી રાખેલો હોય છે. વળી ન્યાં આપાડી
 અને કાનિંદી એકદર્શીએને દહાડે ઘણાં મેં ટાપાયા ઉપર બઝાર
 ભરાય છે અને આ બઝાર ભરવાની જગ્યા, હરિનામની લેવડેવડ
 કરતાં, એને બહિષ્કારમાં મળેલી છે. એ બઝારમાં આર પ્રકારની
 મુકિયાઓ મળી શકે છે, પણ એ મુકિયાઓ સૌને મદતમાં મળે છે
 ને, પણ ન્યાં કે.ઈ તેમનો ભાવ પૂછતું નથી, પણ સૌ શ્રીહરિના
 પ્રમાણને સારૂ લાંટાલટ કરવા માંડી જાય છે. તુકારામ કહે છે
 કે આડીનાં વૈષ્ણવ ભક્તો પરમ ભાવદરાત છે. તેમણે અનંતકોટિ
 જન્મોથી માંડીને આજ મુઠ્ઠી એક દેવનેજ ખસાડ કરી લીધા છે.

૧૪૨૭-જે કે.ઈ અનાથ-કન્યાને વ્યક્તિ પાંડરપુરની યાત્રા
 કરવા જશે તે ન્યાં પહોંચતાંજ નાનાનાં તમામ હાથ, હારિદ્રથ
 આદિથી મુકા થઈને તુલિ પર્વત આગકડું મુખ માણતો થઈ
 જશે. ન્યાં સૌ ઉદાર કે કેને, શિરોત્કિષ્ણ પાંડરીતથ રહે છે. તે
 પાતાના પ્રેમ કાથને કે આ કરીને ન આપે, આપે, માંડી પાસે
 આપ્યા આપે ને તેમ કહેને સૌને પ્રેમભાવ્ય કરે છે. તે દેવને
 પ્રણા અને માંડી ઉન્નમરતા કરેલ નાકુલતા કરતાં નાનાં નાનાં
 છોકરાં ગહુ વડલાં હાથે છે. પાતાના નાના નાના ભક્તોને તે
 પ્રેમથી આલિંગન દે છે. તેમના તમામ પરિશ્રમ, તાપ, સંતાપ
 સર્વનો તે નાશ કરી દે છે અને તેના બદલામાં તેમને પાતાના
 પ્રેમનું દાન દે છે. એમાં તે વધારે-ઓછાનો કે નફાતુકનાનો
 વિચારજ કરતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હું અનાથ અને દુર્ગંગ
 છું એમ જાણીને પાંડુરંગ મારું પ્રતિપાલન કરે છે.

૧૪૨૮-હે પાંડુરંગ! તારા સિવાય મારા જીવને બીજું

કશુંજ ગમતું નથી, તેનો મારે હવે શો ઉપાય કરવો? મારા મોદાને દેખ તારા યશનું વર્ણન કરવાનુંજ ગમે છે, મારા દાનને પણ તારાજ મહિમા સાંભળવાનું ગમે છે અને મારું ચિત્ત પણ તારાજ ચરણ ભણી દોડી જાય છે. જે શબ્દમાં 'વિકૃત' એવું નામ ન હોય તે શબ્દો મને સાંભળતાં પણ ત્રાસ પેદા થાય છે. 'હું તારાજ છું' એવું હું તને કહી શકું છું, પણ તારા સિવાય બીજા દેાધને એવું કહેવા જતાં મને લજ્જા આવે છે. તે એટલે મુખી કે બીજાઓની સાથે અમસ્તું બોલવાનું પણ મને ગમતું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! મને સર્વતોભાવે એકલો તુંજ ગમે છે.

૧૪૨૯-હે દેવ! મને જેવા આવડે તેવા હું તારા ગુણ ગાઉં છું. તારા સિવાય આ દુનિયામાં મારે ખપ પણ બીજા દેાનો છે? મારા જીવને જેનાથી મુખ થાય અને મારી જીવિને રચે તેવી રીતે હું તારી સ્તુતિ કરું છું. હરિનામ-રસથી ઉન્મત્ત બનીને હું આનંદોદ્ધાસ સહિત તેના તાલ-સર પ્રમાણે નૃત્ય કરીશ. એ સિવાયનું બીજું જ્ઞાનચાતુર્ય અને નાના પ્રકારનું બહુશુભપણું જે બધાંને મારે શું કરવું છે? તુકારામ કહે છે કે મારે જેની સાથે કામ લેવું છે તે પાંડુરંગ તો સ્વાભાવિક રીતેજ યોગ્ય છે.

૧૪૩૦-જેમનાં અંતઃકરણમાં દેવતા સંબંધમાં એક અને અર્ધ આવડે છે, તેઓ ગમે તેવા અન હોય તે પણ તેઓ દેવને યજ્ઞાજ્ઞ પ્રિય છે. ઉપમન્યુ દુષ્ટ, પ્રદુષ્ટ એ બધા નાના બાળક દેવતા અને કાંઈક અજ્ઞતા ન હતા, પણ તેમણે પોતાના મનમાં એક આવડે નારાયણનું સ્મરણ કરું, તેથી તેઓ દેવને યજ્ઞા યજ્ઞાજ્ઞ લાગ્યા. બીજા અને બીજા નીચ અતિનાં શ્રીકૃષ્ણના તથા શાંપકાં અગતિત અનવરને પણ કૃપાસાગર દેવે પોતાનું

સ્મરણ કરનાંની સાથેજ નારી દેવ. છે. જે કુળન. જેવાળિયા
શું એવડા મોટા જાતી હત. પણ અકાર જુ દેવ તેમની સાથે
એવીને ભાગન કરતા. તુકારામ કહે છે કે અમારા દેવ તે. ખરે-
ખરા ભાગા, સરખા અને જ વિક છે અને એવું જાણીને હું તેમને
પગે વળગી રહ્યો છું.

૧૪૩૧-હો દેવ ! હું તે. મારા મનના ઉત્તમ પ્રમદને તારું
નામ લઉં છું. તેને. ઉચ્ચાર કંઈ કંઈ થાય છે કે વ. કે. વ. કે. તેને
હું વિચાર કરતો નથી. એ નામનું સ્મરણ કરવાને મારે થોડા
ઘડી કે સુકાર જેવાની જરૂર પડતી નથી અને જ્યાં ભણતર
ભણીને વેદના વક્તા થઈ જાય છે. તેમજ અને પાત. નથી.
વેદોની અંદર જે જે પામતોનું પ્રતિપાદન કરું છે, તે જાણી
જાણતોને ધ્યાનમાં લેતા દેવતા જે નામ લાયક જાતા. નથી તે
તે નામ હું મારા મનના ઉત્તમ પ્રમદે અને નગવાનની સાથે
યુક્ત કરું છું. જે કરવાથી મારા મનને આનંદ થાય એવા રાગ
અને સૂરમાં હું પરિની કયા કરું છું. તુકારામ કહે છે કે હું એ
આનંદથી તૃપ્ત થઈ ગયો છું અને તેના મુચક તમામ અક્ષરો-
ને મેં મારે શરીરે ધારણ કર્યા છે.

૧૪૩૨-અમારી આગળ તો કે.કં પણ પ્રકારનું દુઃખ કે
દારિદ્ર્ય આવવાની શિ મત કરી શકતાં નથી અને અમારા ગયા
દેવ પણ જાણીને રાજ જાની ગયા છે. ત્રિભુવનનાં તમામ ગુણ
વૈભવ કાલાવાલા કરતાં અમારા આંગણમાં આજોટવા આવે છે,
પણ અમે તેમને જોને તુચ્છ માનીને અમારી સામે ક્રોધ પડે
રહેવા દેતા નથી. સતોની સંગતિમાં રહીને ખાકેથી વિકાસનું
નામ ગાવું એ એકજ કામ અમને ગમી જાય છે. અમારે વિકાસ-
ની પાસે કદા એકજ વાતની માગણી કરવી છે અને તે એ છે

અમને તમારી સેવા કરવા દો. આ એક વસ્તુના સિવાય બીજી-
ત્રીજી વસ્તુઓ અથવા મોક્ષ-મુખ્ય ભાગનારા લોકો હોય તો
તેઓ ભલે રહ્યા. વૃકારામ કહે છે કે સકળ પ્રજાકાંડનાયક જે દેવ
તેનેજ જ્યાં અમે અમારાં હૃદયની અંદર ધારણ કરી રાખ્યો છે,
ત્યાં અમને કંઈ વાતનો અભાવ હોય ?

૧૪૩૩-લોકોને ખબર ન પડે એવી રીતે છૂપાં દુરાચરણ
કરનારા ભલે મનુષ્ય હોય તોપણ તેમને કાળામોઢાના કૃતરાજ
અમજવા, મનથી વ્યભિચાર-કર્મના વિચાર કર્યા કરવા અને
મહારથી સાધુપણાનો રોજ કરવા પૂરતું નીતિ અને સલાચારનું
પાલન કરવાનો દેખાવ કરવો એવા સાધુપણાને ધિછાર હોજો.
કેટલાક વળી બીજા લોકોને વશ કરવાના હેતુથી વશીકરણાદિ
મંત્રોને મોઢે કરીને તેમનો જપ કરતા રહે છે. વૃકારામ કહે છે
કે એવા લોકોની પાસે જે કાંઈ જૂજ સિદ્ધિ હોય છે તેનો અધમ
કાયોમાં ઉપયોગ થવાથી તેમના દ્વારા કર્તુજ હિત સધાતું નથી.

૧૪૩૪-વિહૃત મુહિત અપાવતા નથી એવું જે કોઈ બોલશે
તેનું તેજ ઘટીએ મોત આવજો. એવા શબ્દ 'હું' મારે કાને
સાંભળી શકતો નથી અને મારા મનને તે ઝેરના ચમાત હુઃખ-
દાયક લાગે છે. જે કોઈ હરિકીર્તનના પ્રતિ તિરસ્કાર દર્શાવશે
તેને હું મારો દરો શત્રુ માનીશ. પાંડુરંગની મૂર્તિ પરચરની
બનેલી છે એવું જે કોઈ કહેશે, તે મનુષ્ય હોવા છતાં કાળા
મોઢાનો કૃતરાજ છે. હું જ પ્રજા છું એવું જે બોલશે તે બ્રહ્મિને
મમં મુદ્દે સમજાયો નથી વૃકારામ કહે છે કે હું દેવ ! આવા
લોકોનાં મોઢાં મને એક કળુવાર પણ ભેરા દેશે નહિ.

૧૪૩૫-જે કોઈ દેવના બળનવિધિનું ખંડન કરશે, તેને
મા.ખરે ૬ મપુરામાંજ લાગે કરશે પાંચે એવું નથી માનવું.

લોકો બધે માણસ જેવા દેખાતા હોય તો પણ તેમને કાળમુખા
ફતરા જેવાજ લાગુવા. જેને હરિભક્તિનું જ્ઞાન નથી તેના બીજા
બધા જ્ઞાન ઉપર આગ પડે. તુકારામ કહે છે કે જોવા લોકો
પોતાના આખા વંશ ઉપર લાંછન લગાડે છે.

૧૪૩૮-હરિનામામૃતનું એવન કરનારાઓને દેવે અનેક
આપાતોમાંથી ઉગારીને તેમનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે. તેઓ ભક્તિ-
કૃપાવિહીન છે કે નહિ અથવા તેઓ શુદ્ધાચરણનું પાલન કરે
છે કે નહિ તેનો પણ દેવ વિચાર કરતા નથી. દેવ તો પોતાનું
નિત્ય નામ લેનારાઓનો ઉદ્ધાર કરે છે. પોતાના ભક્તોનું રક્ષણ
કરવા માટે દેવે સાકાર થઈને વિઠ્ઠલ એવું નામ ધારણ કર્યું છે.
ત્યારે ત્યારે દૈત્ય લોકો ઘણા ઉન્મત્ત બની જાય છે અને જગત-
માં પાપ વધી પડે છે ત્યારે તેનો ભાર પૃથ્વી સહન કરી શકતી
નથી. તે વખતે દેવ અવતાર લઈને પૃથ્વીનો ભાર હલકો કરી
નાખે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવની ભક્તિ કરવી એજ સાર
વસ્તુ છે એવું જેમને સમજાઈ ગયું છે, તેઓ તો આનંદપૂર્વક
ભક્તિને પંથે અગ્રસર થતાજ જાય છે.

૧૪૩૯-મેં દેવના ચરણ આગળ શુભપૂર્વક માઝું ચિત્ત
અપાંજી કરી દીધું છે અને તેમનો આશ્રય લઈને હું ચિન્તારહિત
થઈ ચૂક્યો છું. મેં મારો તમામ ભાર પાંદુરંગના ઉપર નાખી
દીધો છે, તેથી કરીને મારા શુભદુઃખનો વિચાર તેજ કરી લેશે
અને જેથી માઝું હિત થાય એવાં કામ તે કરતાજ રહેશે. હું
મૂળથીજ તેમનો આજ્ઞાપાલક દાસ છું, તેથી તેમની કૃપા વડે
માઝું પોપણ થયા કરે છે. મતલબ કે મારી બધી ચિન્તા દેવનેજ
કરવી પડે છે. તે દેવ પોતાના હાથમાં વિવેકરૂપી લાકડી લઈને
મારા મનનું રક્ષણ કરે છે અને મારી ઇન્દ્રિયોને ગમે તેમ ભટ-

કેવા ન દેના. પ્રતિજ્ઞાને તેમને સમજાવવાનું હતું કે તુકારામ કહે છે કે પાતાને શરણે આપેલા જે નામ જાણે છે તેને દેવને કશું અવરૂં પડતું નથી.

૧૪૮૦-મંત્રોની અંદર એવું જ મંત્રમાં મહેતું છે કે ઊભાં ઊભાં કાળની પ્રાપ્તિ કરાવી દે; એટલા માટે નમે અતિ મધુર અને સુલભ એવા વિકૃતના નામ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરો. એ મંત્રનો સદા-કાળ ઉચ્ચાર કરતાં રહેવાથી, ટોઈ ઢહાડો કળિકાળનું વિધન નડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એ મંત્ર વડે સંસારરૂપી રોગનું સુખ-પૂર્વક નિવારણ થઈ જાય છે.

૧૪૪૧-જે માણસને જેને અધિકાર તે પ્રમાણે તેને ઉપદેશ દેવો. અને તો વિઠોળાના દાસ છીએ તેથી કરીને તમારા અર્થ કવચચાટથી અમને કશો લાભ નથી. અમે તો એક દેવને જ સંપૂર્ણ છીએ અને અમારાં ધ્યાન તેવી તેની સેવા કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે મારા કથનને. મારાં જે કોઈ સમજી જશે તેને મારા કામનું રહસ્ય પણ આપણે સમજાઈ જશે.

૧૪૪૨-જો મારા દાતાર! હું કોઈને ઘેર જતો આવતો નથી, એમ છતાં આ દુનિયાને કોઈ વગર કરશે મારી પજવણી કરવા શા માટે ચાલ્યા આવતા. કશું ખાતો નથી અને કોઈની પાસેથી કશું લેતો. સાથે કશી જોડણી નહિ. તુકારામ કહે

પરમાર્થને રસ્તે એક એક મજલ કાપતો જઈ છે; અને એમ કરતાં કરતાં આખરે હું મારા મુકામ ઉપર પહોંચી જઈશ. તુકારામ કહે છે કે કોઈ પણ એક ભાવનો આશ્રય લઈને હું દેવની સમીપ પહોંચી જઈ એવી મારી ઇચ્છા છે.

૧૪૪૪-હે દેવ! વેદનું શુદ્ધ રહસ્ય હું જાણતો નથી, તેમ શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય હું સમજી શક્યો નથી. હું તો ફક્ત તારૂં જ રૂપ મારા મનની અંદર ધારણ કરીને તારૂં અખંડ નામસ્મરણ કરી જાતું છું. એ સિવાય બીજા કોઈ પણ કામને માટે મારામાં યોગ્યતા નથી. હું સાવ જંગલી છું. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ! હું તો દીનહીન અને ધન્ધિયોનો શુભામ છું એમ જાણીને તમે મારી ઉપેક્ષા ન કરશો.

૧૪૪૫-તમામ પાખંડી મતમતાન્તરોનું ખંડન કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરવું અને સર્વ ધર્મોનું બીજ જે ભગવાનનું નામ છે તેના મહિમાનું સ્થાપન કરવું તથા તે નામનો સર્વત્ર પ્રચાર કરવો એજ અમારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે; એટલા વાસ્તે કઠોર શબ્દો-રૂપી જાણ મારા હાથમાં લઈને હું બધે વિચરીને કઠોર શબ્દો-કાસ લોઢાને સફપદેશ દઈ છું. તુકારામ કહે છે કે આ કામ કરતી વખતે હું નાનાં-મોટાંનો વિચાર કરતો નથી.

૧૪૪૬-દાણા વીણીને, ઝાડકીને, સાફ કરીને પછી દગ્યા દોય તો હોટ સારો પડે છે. આજસ કરીએ અને ગમે તેવા દાણા ભરીએ તો હોટ ખરાબ હોતરે અને ખાનારને ત્રાસ ગ્રિપરે. ખેતરમાં વાવણી ક્યો પછી તેમાં વખતોવખત નોંદામણ કરવાની જરૂર રહે છે. નકામા યાચને નીંદી દાઢવાથીજ પાક સારો થતરે છે. તુકારામ કહે છે કે ધર્મનીતિનો વિચાર ન કરીએ તો કદાપિ દિવસ સ્થાવાનું નથી

પરમાર્થને રસ્તે એક એક મજલ કાપતો જાઉં છું; અને એમ કરતાં કરતાં આખરે હું મારા મુકામ ઉપર પહોંચી જઈશ. છકારામ કહે છે કે કોઈ પણ એક ભાવનો આશય લઈને હું કેવની સમીપ પહોંચી જાઉં એવી મારી ઇચ્છા છે.

૧૪૪૪-હે દેવ! વેદનું શુદ્ધ રહસ્ય હું જાણતો નથી, તેમ યાજ્ઞોર્ત તાત્પર્ય હું સમજી શક્યો નથી. હું તો ફક્ત તારૂં જ કૃપા મારા મનની અંદર ધારણ કરીને તારૂં અખંડ નામસ્મરણ કરી જાણું છું. એ સિવાય બીજા કોઈ પણ કામને માટે મારામાં યોગ્યતા નથી. હું ત્રાવ જંગલી છું. છકારામ કહે છે કે હું નારાયણ! હું તો દીનહીન અને ઇન્દ્રિયોનો શુભામ છું એમ જાણીને તમે મારી ઉપેક્ષા ન કરશો.

૧૪૪૫-તમામ પાખંડી મનમતાન્તરોનું ખંડન કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરવું અને સર્વ ધર્મોનું બીજ જે ભગવાનનું નામ છે તેના મહિમાનું સ્થાપન કરવું તથા તે નામનો સર્વત્ર પ્રચાર કરવો એજ અમારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે; એટલા વાસ્તે કઠોર ચળદો-કૃપી બાણ મારા હાથમાં લઈને હું બધે વિચરીને કઠોર ચળદો-દાસ હોઠોને સહુ પહેચ દઉં છું. છકારામ કહે છે કે આ કામ દેવી વખતે હું નાનાં-મોટાંનો વિચાર કરતો નથી.

૧૪૪૬-દાણા વીળીને, ઝાડકાંને, સાફ કરીને પછી દળ્યા દોષ તો લોટ સારો પડે છે એ માસ કરીએ અને એને તેવા દાણા ભરીએ તો લોટ ખરાગ ખરાગે અને ખાનારને માસ બિપત્રે. પેનરમાં વાવળી કયા પાન નામ વખતે વખત નોંદામણ કરવાની જરૂર રહે છે. છકારામ કહે છે કે ધર્મનાંતરોનો વિચાર ન કરીએ તે કદાપિ દિગ્ગમ્ય થાય નહીં.

ને તે
 કપાડી-
 અનેક
 માટે
 પછી
 પીએ
 રૂપમના નામ
 રીએ તેમ દુનિને ને

૧૪૪૮-માએ ઉપદેશ મ મળે તે... માટે
 લગાડવું નહિ. તમે તમારું જિન બદલે... ઉપદેશ
 સાંભળશે. તે તેથી તમારું અને બીજા વચ્ચે કેટલું કિત
 સધાશે. મેં કોઈની પણ કદી નિદા કરી નથી. જે મનમાં
 ભેદદ્રષ્ટિથી એ કામ પછી મેં દીડી તેમને જ ને નિંદવ કર્યો છે.
 તુકારામ કહે છે કે નહિ તો એ જિવાય મારું બિનું કય છે?

૧૪૪૯-હે દેવ ! જે ઘડીએ મારા ઉપર કેટલું પશુ જાતવું
 મંકટ આવી પડશે તે ઘડીએ હું તો તારા અનુકૂળ રમરણ કરીને
 મોઢેથી ધરાડાધરાડ કરી મૂકીશ. મને નાન-તરણ વગેરેની ખીડ
 થશે અથવા શીત-ઉષ્ણ વગેરેથી દુઃખ થવ. હાથે ત્યારે હું તો
 તને જ યાદ કરીશ. મારા કહે છે કે અ. દેહના સંબંધમાં પ્રાર-
 બ્ધના લોગને ત્યારે તારા ઉપર કશું દુઃખ
 પડશે, તો તારા રમરણ કરીશ.

૫૦
 ઉપર
 ભાવ્ય
 સવા
 ન

માથુ થ
 મારા
 તો
 ર જી
 ધને

મધો ભાર તારા
 વ્યવહાર તું જ
 તારા ચરણ
 તુકારામ કહે
 પી અને કય

૧૪૫૧-હે પાંડુરંગ! હવે તું સફળુદિનો દાતા થઈને મારા ચિત્તને વિષયોમાંથી પાકું વાળ અને તારા ચરણમાં સ્થિર કરી રાખ. તારા ચરણ આગળથી તેને બીજી કોઈ વસ્તુમાં જરા પણ જરા દબાવ નહિ અને તારી પોતાની સત્તા અને સામર્થ્ય વડે તું મારું રક્ષણ કરજે. મારામાં અનેક પ્રકારના દુર્ગુણોના દગલા લેવા થયા છે અને પાછો તેમાં ઉગેરા થતો જાય છે. તે દુર્ગુણ મારી વાણી દ્વારા જહાર નીકળવા ન પામે તેની તું સંભાળ રાખજે. તુકારામ કહે છે કે ઓ મારાં માળાપ! હિતનું અસલ સ્વરૂપ તો તું જ જાણે છે.

૧૪૫૨-દરરોજ હું મારા મનની અંદર વિચાર કરતો રહું છું, પણ એ મન એવું વિષયલોભી અને દુર્નિવાયું છે કે કાંઈ કહેવાની વાત જ નહિ. એટલા માટે હે દેવ! હવે તું તારા સામર્થ્ય વડે તેને કાબૂમાં લાવે ત્યારે ખરું. આ મનની રચેલી જંગલમાંથી સુક્ર થવાની શક્તિ મારામાં તો છે જ નહિ. જે માછલી એક વાર ગલ ગળી ચૂકી છે તેનામાં ગલને મોઢામાંથી જહાર કાઢી નાખવાનું સામર્થ્ય હોતું જ નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું છું તો અજ્ઞાની પણ તારો મદદની વાટ જોતો બિલો રહ્યો છું.

૧૪૫૩-દરિદ્ર મનુષ્યને કદાચ ધન મળી આવે તોપણ તેને તેનું રક્ષણ કરતાં આવડતું નથી. હે નારાયણ! મારી હાલત પણ તેવી જ છે. મારા યોગદોષને લગતી બધી વ્યવસ્થા મેં તારે જ માથે નાખી દીધી છે. દરિદ્ર માણસના હાથમાં ધન આવી ચડે તોપણ તે ધન વડે વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરે વહોરતાં તેને આવડતું નથી અને તે ધનનો ઉપયોગ પણ કરી જાણતો નથી; બિલકુલ એવું પણ બને કે તે કહીંથી ચોરી લાવ્યો હશે એમ જાણીને રાજ તેને દંડી નાખે છે અને તેની પાસેનું ધન જપ્ત કરી લે છે. વળી લોકો

૧૪૫૧-હે પાંડુરંગ! હવે તું સદ્ગુણિનો દાતા થઈને મારા ચિત્તને વિપથોમાંથી પાછું વાળ અને તારા ચરણમાં સ્થિર કરી રાખ, તારા ચરણ આગળથી તેને બીજી કોઈ વસ્તુમાં જરા પણ જવા દઈશ નહિ અને તારી પોતાની સત્તા અને સામર્થ્ય વડે તું મારું રક્ષણ કરજે. મારામાં અનેક પ્રકારના દુર્ગુણોના ઢગલા ભેગા થયા છે અને પાછો તેમાં ઉમેરો થતો જાય છે. તે દુર્ગુણ મારી વાણી દ્વારા બહાર નીકળવા ન પામે તેની તું સંભાળ રાખજે. પુકારામ કહે છે કે જો મારાં માળાપ! હિતતું અસલ સ્વરૂપ તો તું જ જાણે છે.

૧૪૫૨-દરરોજ હું મારા મનની અંદર વિચાર કરતો રહું છું, પણ એ મન જોઈને વિપયલોશી અને દુર્નિવાય છે કે કાંઈ કહેવાની વાત જ નહિ. એટલા માટે હે દેવ! હવે તું તારા સામર્થ્ય વડે જ તેને કાબૂમાં લાવે ત્યારે ખરું. આ મનની રચેલી જાંજળમાંથી મુક્ત થવાની શક્તિ મારામાં તો છે જ નહિ. જે માછલી એક વાર ગલ ગળી ચૂકી છે તેનામાં ગલને ખોડામાંથી બહાર કાઢી નાખવાનું સામર્થ્ય હોતું જ નથી. પુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું છું તો અજ્ઞાની પણ તારો મદદની વાટ જોતો જિજ્ઞાસુ છું.

૧૪૫૩-દરિદ્ર મનુષ્યને કદાચ ધન મળી આવે તો પણ તેને તેનું રક્ષણ કરતાં બાવડતું નથી. હે નારાયણ! મારી હાલત પણ તેવી જ છે. મારા યોગક્ષમને લગતી બધી વ્યવસ્થા મેં તારા આધે નાખી દીધી છે. દરિદ્ર માણસના હાથમાં ધન આવી ત્યારે તે પણ તે ધન વડે જ જ, અલંકાર વગેરે વહેરાતાં તેને આવડતું નથી અને તે ધનને કંપચંચ પણ કરી બાણતો નથી; કિંટક એવું પણ બને છે તે કરી શી મારી લાભરો હશે એમ બાણને રાખ તેને કંઈ નાખે છે અને તેની પાસેનું ધન જામ જતી કે નહીં.

પણ તેવા માણસના પ્રતિ ચાર આંખે જુએ છે. તુકારામ કહે છે કે આ રીતે તેનું ધન તેના હાથમાંથી ચાલ્યું જાય છે અને તેના નમ્રીયમાં તેા માત્ર હાથ હાથ કરવાનું જ બાકી રહી જાય છે.

૧૪૫૬-અત્યાર પહેલાં મારા મનની અંદર દેવના સંબંધમાં જે જે લાવ હતા તેમાંનો એક અંશ પણ અત્યારે મારામાં રહી નથી. આ બાબતમાં માફ પાતાનું મનજ સાક્ષી પૂરે છે. અસલતા લાવમાં એટલો બધો ઘટાડો થઈ ગયો છે કે મુદ્દલમાંથી પણ ઘણા ઓછા થઈ ગયેલા જણાય છે. બીજાઓના ગુણ-દોષ હું સારી રીતે પારખી શકું છું અને તેથી કરીને હું ઘણો પૂન્ય છું એવો ભાસ મારા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તુકારામ કહે છે કે મુદ્દલ જનવરની આગળ જ્યારે કરી બાવાની વસ્તુ આવે પડે છે ત્યારે તે લોભને વશ થઈને પોતાના પંજા આગળ ધરે તે, તેથી કરીને તે ચીજ તેના પંજાની અંદરની બાજુએ કાઢી જાય છે તે પ્રાણી પેલી ચીજને જોઈ શકતું નથી અને તેના પંજામાંથી કાઢે છે, તેવી મારી દશા પણ થયેલી છે.

૧૪૫૫-હે દેવ! મારી સ્થિતિનું વર્તન ન જોઈને તારા અંદર કેટલી વાર કરલું પડશે? હે પાંડુરંગ! હું તારા મનની અંદર બધું જાણું છું, એટલા માટે હવે તું માઉ દિવ ન કરતાથી ન કરી દે અને તેમ કરીને તું મારા ચિત્તનું સમઘન કર. તારું છોકરું જમે તેટલું બીજવાય પણ મારું તેના હૃદયને હલાવતું ન જોઈએ; કારણકે બાળકને તેની માતાના સિવાય કોઈ-કોઈ-શબ્દ છે પણ કોનું? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! તમે તમને અને હું તમારો બાળક, તે છતાં જો મારે બીજા માણની તરફે તે તેથી કોઈમાં લાજ તમારી જશે.

૧૪૫૬-દેવ! આજ પછી મને તમારી આગળ ન

જતાવતાં શરમ તો આવે છે, પણ તમારી પાસે ન આવું તો
બાદ પશુ દેાની પાસે? મેં તમારી સેવા કરવામાં ભૂલચૂક તો
ઘણીય કરી છે; છતાં હું તમારી પાસે મારી સેવાના બદલામાં
પગાર માગવા આવ્યો છું, એવો હું નક્કટ અને બેશરમ છું.
તમારા ચરણની સેવાને પછી મૂંઝીને હું ગમે ત્યાં ભટકતો ફરું
છું, તેથી કરીને હું મારા માલિકની સેવાના કામમાં ચોર હરું
છું. ખરી વાત તો એ છે કે, મેં મારા માલિકની સેવા કરીજ
નથી એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ; વૃકારામ કહે છે કે એટલા
માટે તમે મને એવી સજા કરો કે જેથી આજ પછી મારે હાથે
આવો વ્યવહાર થઈ શકેજ નહિ.

૧૪૫૭-પોતાની પાસે આવેલા રોગીને કડવા લીંબડા જેવાં
દવાં ઝેર જોસડ આપવાં એ સાડું કહેવાય; કેમકે એથી કરીને
તેના રોગનું અને તેથી થતી પીડાનું નિવારણ થઈ જશે અને
અંતે તેને મૃત્યુ થશે. બાળકના હિતનો વિચાર કરીને મનમાં
તેના ઉપર પ્રીતિ રાખ્યા છતાં ઉપર ઉપરથી ગુસ્સો કરીને તેને
દોષ વાર સજા પણ કરવી જોઈએ એ વાત સમજદાર માતા જાણે
છે. નાનાં છોકરાં રમવાની ખૂનમાં ખાવાનું જૂઠ્ઠી જાય છે અને
ફગિયામાં બીજાં છોકરાંઓનાં ભેગાં રમતાં ફરે છે, છતાં પણ તેની
મા જાણે છે કે તે જૂઠ્ઠાં થયાં હશે. એમ સમજીને તે તેમનો હાથ
પકડીને બાળજનરાઈથી દૂર લાવીને તેમને ખવડાવે છે. વૃકારામ
કહે છે કે મા બાળકને પોતાના મોઢાનો ઢાળિયો ખવરાવીને
તેમનું હમેશાં રક્ષણ કરે છે. માનો સ્વભાવજ એવો ઉદાર હોય છે.

૧૪૫૮-હો દેવ ! હું તો પાપનો બંડાર છું; ત્યારે હવે હું
મારાં પાપનો વિચાર કરે છેજ શા માટે? હું નિત્ય પતિતપાવન-
નો અમાગમ કરું છું, એટલે હવે મારે મારો ધર્મ અને તેણે

તેને ધર્મ, જ્યમ બેઠે પોતપોતાનો ધર્મ બજાવવો રહ્યો.
 જોખડનો દુધોડો બહે પારસમણિના માથા ઉપર પ્રહાર કરવાનો
 હેતુથી પણ તેને એક વાર અડકે, એટલે તેનું રૂપ પલટાઈ જાય
 અને તે આનુંજ થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે નરી માટીનો તો
 કોઈ ભાવ પૂછતું નથી; મદત મળે તોપણ કોઈ લેવા આહતું
 નથી; પરંતુ જો એની એજ માટીને જરાક કરતૂરીનો સમાગમ
 થઈ જાય તો તેની બજારમાં કિંમત ઊપડે છે.

૧૪૫૯—હે દેવ! હે કૃપાવંત! તું તારા મનની અંદરબીજો-
 ત્રીજો ભાવ ન રાખતાં મારી સાથે જૂળ પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કરે
 તો તેથી મારા મનને ઘણું સુખ થાય. તું તો હાથમાં ખાવાનું
 લઈને તારાં બાળકોની પાછળ પાછળ દોડી જાય છે અને તેમના
 મોઢામાં બ્રહ્મરસના કોળિયા દે છે. પોતાનાં, પારકાં સૌના ઉપર
 તું તારી કૃપાની છાંયડી ફેલાવે છે; આવો તું કૃપાળુ દેવ મારા
 સંબંધમાં પણ ઘણો ઉદાર થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે
 ગોવિન્દ! તું અમારું રક્ષણ કરવાને સારૂ હાથમાં ગદા અને
 સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરે છે.

૧૪૬૦—હે દેવ! અગાઉ અનેક જન્મોથી તમે મારો હાથ
 પકડીને મને દેરીને ચલાવતા આવ્યા છો અને મારું પાલનપોષણ
 કરતા આવ્યા છો; આ પ્રમાણે આપણે બેઠેનો વ્યવહાર છેક
 પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે, ત્યારે હે દેવ! હવે શું મારે
 હાથે તમારો કાંઈ અપરાધ થયો છે કે જેથી તમે મારી ઉપેક્ષા
 કરતા થયા છો! મારા શરીરના ઉપર કોઈ પણ જાતના પ્રહારનો
 આધાન ન થાય તે બાજતની સઘળી જવાબદારી તમે પહેલેથી-
 જ તમારા માથા ઉપર લઈ લીધેલી છે. તુકારામ કહે છે કે જે
 શુદ્ધ તત્ત્વનો સ્વાદ મારા અંતઃકરણમાં સ્વાભાવિક રીતે

છે, તેના પ્રતિ મારા પ્રેમને વશ થઈને હું તમારી સાથે આ પ્રમાણે બોલવાને પ્રેરાઉં છું.

૧૪૬૧-હૈ પાંડુરંગ ! તમારે હવે મને મુક્ત કરવોજ નહિ. મુક્તિને બદલે મને તો એટલું કૃપાદાન દો કે જેથી મને તમારી સેવા કરવાનો મુયોગ મળે અને મને જ્યાં જ્યાં તમે જન્મ આપો ત્યાં ત્યાં મને તમારી સેવા કરવાનું મુખ મળતું રહે. આટલી મારી પ્રાર્થના તમે કાને ધરજો. ત્યારપછી હું મારે મોઢેથી તમારી દીનિયું વણું જાતો જઈશ અને તમારી સન્મુખ આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરતો જઈશ. તમારા આંગણમાં પડી રહેનાર દીનમાં દીન અને તુચ્છમાં તુચ્છ એવા તમારા એક દુર્ગ દાસ તરીકે મને જન્મ આપજો અને તમારા આંગણનો મને સદા આશ્રય આપજો. છકારામ કહે છે કે હૈ પાંડુરંગ ! આ મૃત્યુલોકની અંદર મને તારા આશ્રયપાત્રક દાસ થઈને રહેવાનુંજ ગમે છે.

૧૪૬૨-મારા અંતઃકરણની અંદરનો ભાવ તો વૈકુંઠનાયક પાંડુરંગજી જાણે છે; તેમના ચરણમાં મેં મારો છવભાવ સમર્પિત કરી દીધો છે; એટલે હવે મારે કોઈ પણ જાણતની ચિંતા કરવા જેવું રહ્યુંજ નથી. મારે તો હવે સંતોના સમાગમમાં રહીને વિદ્યાજાનું નામ મોઢેથી ગાવું એ એક જ હામ કરવું છે. ને નામ ગાયથી મુખ્ય પ્રાસ હાય છે અને કાને સાંભળ્યાથી પણ લાભ હાય છે; વળી તેના વડે આખરે સંસારનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ મળે છે. છકારામ કહે છે કે મેં તો મારો છવ વિહંગને વેચી દીધો છે, તેથી હવે હવે હું તેના સિવાય બીજા કશાને ધરતુંજ નથી.

૧૪૬૩-હરિદાસ હ-અને ન હ-કરે છે અને સંનિવરમાંથી કુત્રિય અપાયે છે (એ બ-ની ક- પણ એવીજ દેવતા અને દેવને મિલે છે, એ બંન્ને ક-પુત્ર છે એ દેવ તેજ દેવદાસ પ-નહિ-એનાં

પાપનો નાશ કરીને તેમનો ઉદ્ધાર કરી દીધો છે! મૂઠ બુદ્ધિવાળા
જીવોને પણ કથા સાંભળતાં સાંભળતાં સમાધિ અવસ્થા થઈ
જાય છે. કથા એ તપ છે અને વળી એ ધ્યાન પણ છે. તેમાં
અનુયાનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. હરિની કથાનું ધર્મ
કરવું એ તો અમૃતનું સેવન કરવા સમાન છે. કથા એજ મંત્ર-
જપ છે; કથા ત્રિવિધ તાપનું ફરણ કરે છે. કથાનો પ્રારંભ
થતાંની વારનેજ કળિકાળ થયેલ ધ્રુવના સ્તુતિ છે. તુકારામ કહે
છે કે કથા એ દેવના ધ્યાનની ગરજાર છે અને ત્યાં કથા થતી
હોય છે ત્યાં દેવ સમાધિ કરીને ત્રિમાન્ડલ છે.

૧૪૬૪-હો પાંડુરંગ! ધર્મ કે ને કંઈ પણ મને પશુ હું તે
પૂછું છું; મને તું તેનો ઉત્તર દે. મને ધર્મનો એવો અર્થ જાણી
દે કે જેના યોગે કરીને મને તારા નર ની પવિત્ર તપ અને હું
અંસારનાં બંધનમાંથી મુક્ત થઈ જાઉં. મને તારા કૃપા ઉપર
કૃપા કરે એવા કથા શબ્દો મારે મને કહે તો મને તારા તુકારામ
રામ કહે છે કે હો દેવ! મારા હૃદયની અંતરે તારા નામની સીદે.

૧૪૬૫-હો દેવ! મને સારો માણસ કહેવા માટે તારા નામનો
મનનું સમાધાન થતું નથી; વળી તેથી મારા મનની અંતરની
ત્રિદિશાં વિદ્યત થતું હોય એવું મને જાણ છે. મારા કરીને
મારા મનને ઘણી અકળામણ થાય છે. હો દેવ! મારી કૃપા
નો હજી કાંઈ દેશાયું દેખાતું નથી. હો દેવ! મારા લાલુપણની
અનિદ્રા જાગી જવાથી મને ધ્યાન ઉત્તેજન મળે છે. તુકારામ કહે
છે કે મારાં કથાં પાપને લીધે તમારી કૃપામાં વિદ્યત આવી જવું
તેની મને નમજ્જ પડતી નથી.

૧૪૬૬-હું જે શ્રીકૃષ્ણનું, બલરામનું નામ જાણી
છું, તેમ જ મારું નામ જાણી મને તારા અંતરમાં

નથી. હે દેવ! મારો જન્મ આથી કરીને મિથ્યા ગયો એમાં હવે કશો સંશય રહેતો નથી. હજી મારા દૈતસંકલ્પનો નાશ થયો નથી અને આત્મસ્વરૂપસ્થિતિમાં મારી દૃઢતા થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે મારી બુદ્ધિ સ્થિર થઈ નથી અને મારા બોલવામાં પણ કશો ઢંગધટો નથી.

૧૪૬૭-હે કૃપાવંત અનંત દેવ ! તું મનમાગ્યું દાન દેનાર ઘાતાર છે, એમ સમજીને હું તારું નામ લઉં છું; ત્યારે હવે તું મારી પાસે કેમ દોડી આવતો નથી ? તારી પાસે શું બળ નથી, સાધન નથી કે આવડત નથી ? તુકારામ કહે છે કે સંપૂર્ણ વિશ્વનું પાલન કરનારો તું વિશ્વંભર છે ત્યારે મારું એકલાનું અંતઃકરણ તારા વિના સૂતુંચટ થઈ રહે છે, એવું તું શા માટે કરે છે ?

૧૪૬૮-હે દેવ ! હું સંસારરૂપી નગરમાંથી વહ્યો જાઉં છું; હવે તને જે યોગ્ય લાગે તે કર. હે નારાયણ ! તમારી કૃપા મારી એટલીજ મારી શક્તિ છે. મને તો કાળ લઈ ચાલ્યો જાય છે; કારણકે તારી શક્તિ હીણ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જાળકનો જીવ માતાના વહાલ માટે જાય છે અથવા તો માતાના જીવમાં જાળકનું વહાલ આવે છે.

૧૪૬૯-હે દેવ ! હવેથી તું મારા યોગક્ષેમનો તમામ ભાર તારા માથા ઉપરજ લઈ લેજે. તું હવે કરવા શું બેઠો છે ? તારે પેટે હું પથરો જન્મ્યો છું એમ જાણીને તું જરા મોડું મન કર. અમારી આંખો પણ તું થઈ જા અને આંખોને પ્રકાશ આપનાર હીરો પણ તું જ થા; અને અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં અમારી જોડેજોડ ચાલ. તુકારામ કહે છે કે એટલે પછી અમારે કશાનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજનજ ન રહે.

૧૪૭૦-અરુ ! હું જે કાંઈ બોલ બોલ્યો છું, તેનો સારાંશ

એ છે કે મારી કુલ પૂજી તું જ છે. હે દેશવ ! હે દેવ ! હે મારી માતા ! હે મારા પિતા ! મારાં સગાં, સ્વજન, સ્નેહી, ઇષ્ટ મિત્રને કાંઈ કહું તે તું ને તું જ છે. તેં સર્વ ભેદની કલ્પનાઓને દૂર કરી દીધી અને વાદવિવાદને માટે કશો અવકાશ જ નથી રહેવા દીધો. તુકારામ કહે છે કે હવેથી હું કેઈ પણ જાતની ઉપાધિની અંદર ફસાવાનો નથી.

૧૪૭૧-હવે તો હું બધો વખત જીવ કોલાહલ મગાવી મૂકીશ. ઓ વિઠાળાઈ ! ઓ મારી માતા ! તું હવે ઝટ ઝટ મારી પાસે આલી આવ અને મને ખાવાનું આપ. મારા યોગક્ષેમનું સુખ સાધન જે તારું નામ છે, તે તો તું મને આપી ચૂક્યો છે. તુકારામ કહે છે કે જીજ અને ફળ એ બધાંના મૂળમાં એક નામ જ છે.

૧૪૭૨-દ્રવ્ય પોતાનું રક્ષણ જાતે જ કરી લે છે; એનો અર્થ એ છે કે દ્રવ્ય વરેજ દ્રવ્યનું રક્ષણ થાય છે; તેજ પ્રમાણે હે પાંડુ-રંગ ! તારું ભજન કરવામાં મળ પડે છે અને તે ભજન દ્વારા તારી પ્રાપ્તિ થાય છે. જેણે પેટ ભરીને ભોજન કર્યું હશે તેજ ઓડકાર ખાઈ જાણે છે. તુકારામ કહે છે કે જે એકદમ તૃપ્ત થઈ ગયો છે તેને કશી વાતની આરત રહેતી નથી.

૧૪૭૩-જે હરિ મારા ચિત્તની અંદર વ્યાપક છે તેમનું સ્વરૂપ મારા અનુભવમાં આવી ગયું છે. તેમના વિષેના માધુર્યનો શોખ અને તેનો ઉપભોગ એ બેઉ જોળ ચક્રમાં એક બીજાની પાછળ આઢ્યાં આવે છે. માધુર્યનો સ્વાદ લાગવાથી તેનો ઉપભોગ કરવાનું મન થાય છે અને ઉપભોગ લીધાથી તેને ફરી ફરીને આખવાનો શોખ પેદા થાય છે. જેઓ એક બીજાથી દૂર છે તેને વારંવાર નજીક આવવાનું મન થયા કરે છે અને જેઓ નજીક છે તેમને અંતર અંતર પ્રેમાલિંગન દેવાની ઇચ્છા થાય છે.

કહે છે કે તું મારા ભાવાર્થના લોભને વશ થઈને તમારી આગળ
આવીને બિલો છું.

૧૪૭૪-જેના પેટમાં ચળની પીડા થતી હોય તેને ઉપર
ઉપરથી હિતમ ચંદનના લેપ ચોપડયાથી શું સુખ થવાનું હતું ?
હે પંઢરીનાથ ! તું પણ મારી બાળતમાં એવુંજ કરે છે. મને
હજી તારી પ્રાપ્તિ તો થઈ નથી અને તેમ છતાં તું દુનિયામાં
મારી ભક્ત તરીકેની પ્રતિષ્ઠા શા માટે વધારી મૂકે છે ? જેને
સખત તાવ આવ્યો છે, તેની આગળ કોઈ સારામાં સારાં પક-
વાશનો યાગ લાવીને મૂકે, તો તેમનો સ્વાદ પેલો માંદો માણસ
શી રીતે આખી શકવાનો હતો ? તુકારામ કહે છે કે હે દેવ !
તારી પ્રાપ્તિના સિવાય મને બીજું ગમે તે મળે તે બધું મુઠ્ઠાના
શણુગારના જેવું છે.

૧૪૭૫-હલકી ધાતુનો ચકચકાટ શરૂઆતમાં હોય છે તો
સારો, પણ તે પિત્તજના ચકચકાટની પેઠે ઝાઝો વખત ટકતો નથી.
તેથીજ રીતે જો મને તારું દર્શન ન થાય તો પછી મારો બધો
શણુગાર નકામોજ બસ્યો. આ બાળત મારું પોતાનું ચિત્તજ
માફી પૂરે છે. વેદ્યાના હીકરાનો બાપ દોષુ તેનો કશો પત્તો
લાગતો નથી, તેથી કરીને તે છોકરો ગમે તે જાતિનાં આચરણ
કરે તોપણ તે બ્યર્થજ ગણાય છે. તુકારામ કહે છે કે મારો
પણ તેના જેવોજ ફોજો થયો છે. તેથી તે તો સૌએ પોતપોતાના
અનુભવ પ્રમાણે સમજી લેવું.

૧૪૭૬-મારા જેવો વાચાળ માણસ બીજો કોઈજ નથી એવું
મારું મન સાક્ષી પૂરે છે. હે પાંદુરંગ ! મારા આ દોષને દૂર
કરવાને માટે શું કરવું ઘટે તેનો તુંજ વિચાર કરી જો. તું બધુંજ
જાણે છે અને ઉદાર સ્વભાવવાળો છે. મારા શરીરની અંદર કામ-

હું જાંઘનમાં તો છું અને હું મરી જઈશ ત્યારે મારો મોક્ષ
 થશે એવું લોકો કહે છે, પણ તે વળતે પણ સંસારની સાથે મારો
 થોડો ઘણો સંબંધ રહી જશે કે મારો મોક્ષ થઈ જશે તેનું
 મારે શું સમજવું ? મારા મનના આવા સંશયને લઈને મારે
 ક્યાં મુખી નિભાવ્યા કરવું ? અને મારી દશા જો આવીજ હોય
 તો પછી તારા સેવક થવાની વિશેષતા શ્રી ? હું તારા ગીત ગાઉં,
 તારી આગળ આનંદસહિત નૃત્ય કરું અને તે છતાં તારો પ્રેમ
 ઉપર કલા તેવા સંશયોનું છેદન કરીને મારા હૃદયમાં આવ્યો
 છે ખરો કે ? છકારામ કહે છે કે હે અનંત ! તું જ જ્યારે મને
 અતુલ નથી ત્યારે મારા છવનનો શો ઉપયોગ જો વિશે મારે
 તને કેટલાં દયાંત કહેવાં પડશે ?

૧૪૮૦-હે દેવ ! તમને હવે એકલા એકલા રહેવાનું મન
 પડ્યું હશે છે અને તેથી કરીને તમે અમને બૃહદ્વાપ ખવરાવવા-
 નો ખેડો મારું બહુણ કયો છે. દેવ નિરાકાર છે એવું તમે પોતેજ
 તમારા વેદગ્રંથી મુખ દ્વારા જાહેર કર્યું અને તેથી અમને સચુણ
 રૂપની કલ્પનાથી દૂર રાખ્યા; અને પછી તમે તમારા બારણા ઉપર
 માથાનો ઠાળો પડેલો ટાંગીને પોતે તેની પાછળ સંતાઈ બેઠા.
 તમારા ધરની અંદર જો જ્ઞાનદીપકનો પ્રકાશ હોત તો તમે
 જ્ઞાનગ્રંથી અંધારને દૂર કર્યો હોત અને વેદ અમારા ઉપર તેને
 અમલ ચલાવત; વિધિ-નિયેધના ઠાયદા પણ પજાવત. છકારામ
 કહે છે કે હે દેવ ! જ્યાંમુખી તમારી અને મારી વચ્ચે સ્થાની-
 નેકનો સંબંધ છે ત્યાંમુખી હું તમારો મનમાં બધ રાખીશ.

૧૪૮૧-હે દેવ ! સંસારમાં જે જે પ્રાણીપદાર્થ છે તે બધાં-
 જે મુ' તું એકલોજ પ્રકટ નથી થયો ? એ એમજ દોષ તો હું
 તારી વચ્ચે રહું તે બનેલ કે મારી નાના પ્રકારનાં પશુપક્ષીઓએ

ખધાં શી રીતે ઉદ્ધવ્યાં ? એ બધું તારું એકલાનું નાટક છે. હે ગોવિંદ ! તારા કર્તૃત્વની સીમા આવી ગઈ છે એમ કરીને તું અમને ત્રાસ શા માટે આપે છે ? તુકારામ કહે છે કે તું તો અમારાં હૃદયની અંદર બેઠો છે, ત્યારે તું હવે અમારાથી આવો બધું શકેજ શી રીતે ?

૧૪૮૨-હે મહારાજ ! આ પરમાર્થની રમત જો તારી ન હોય તો તેને તું આગળ ચાલવાનું કેમ દે છે ? અમે તારાં બાળક કહેવાઈએ અને હવે તું અમારાથી કંટાળી જાય તે સારું ન કહેવાય. અમે તારે શરણે આવ્યા અને તું તારી નિરાકાર અવસ્થામાં જઈને સંતાઈ જાય એ ઠીક નહિ. દુનિયામાં પણ અરાજ નહિ દેખાય ? તુકારામ કહે છે કે હે પિતા ! જે ઘડીએ તું આકાર થયો હતો તે ઘડીએ તું શું અજ્ઞાન થઈ ગયો હતો ?

૧૪૮૩-ભૂજો મરતો માણસ આપણે બારણે અન્નની લિક્ષા માગવા આવે તો તેની ન્યાત-જાત કશાનો વિચાર ન કરતાં, તેને પેટભરીને ભોજન કરાવવું; એ ઉપરાંત જેઓ દાતાર તરીકે મોટા પાયા પર દાન કરવા નીકળ્યા હોય તેમણે ઉત્તમ-મધ્યમ પાત્ર કુપાત્રનો વિચાર કરવો જોઈએ. દ્રવ્યનું અથવા કન્યાનું દાન દેતી વખતે ઉત્તમ કુળ, કર્મ, યોગ્યતા વગેરેનો વિચાર કરીને સત્પાત્રનેજ દાન દેવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જેના પ્રારબ્ધમાં શુદ્ધ પુણ્ય કર્મોનું પ્રાધાન્ય હશે તેમને હાથે ઉપર કાયાં તેવાં કર્મો થયા કરશે.

૧૪૮૪-આપણા જીવ દેવને અર્પણ કરી દેવે. એનું નામ દેવનું પૂજન. એ સિવાય બીજો બધોજ નિશ્ચય નિર્ણય છે. આ વાતનો સાર શી અંતર્યામી હરિ છે. જેનું બધું જીવન કાળી પ્રાપ્તિ થાય છે અને જેનું કાળું પેનું કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે.

કહે છે કે જેના સ્વસ્થાવમાં જેટલી નમ્રતા હશે તેટલા પ્રમાણમાં
દેવ પણ તેની આગળ નમ્ર જાનીને તેનું સન્માન કરશે.

૧૪૮૫-હે દેવ! તમે મારો અંગીકાર તો કરતાજ નથી, તેથી
કરીને તમારા વિયોગથી વ્યાકુળ થયેલો હું ધીરજ ધારણ કરી
સહી નથી. આપણી જેની વચ્ચે આપું વૈષમ્ય ઉત્પન્ન થાય અને
તે વધતું જાય એ શું જતાવે છે? મારાં સંચિત કર્મ દેવના કરતાં
વધારે જગવાન છે એવોજ એનો અર્થ થયો ને? હવે તમારી
માગ્ય મારે શું કરવું તેની મને સમજણ પડતી નથી; અને હું
તમારું નામ દઇ દઇને જૂમજરાડા નાણું છું પણ તેથી તમારી
પ્રતિ થતી નથી. વૃકારામ કહે છે કે હે દેવ! હવે મારે મારા
કરનો ઉપયોગ તમારી સેવાને અર્થે કેવી રીતે કરવો તેની પણ
મને સમજ પડતી નથી; કારણકે તમે મને તમારા દર્શનની
માગ્યમાં નિરાશ કરી દીધો છે.

૧૪૮૬-હે વંગદીશ! તમારાં દર્શનની ઉત્કંઠાને લીધે મારા
ચિત્તને ઘણીજ તાલાવેલી લાગી છે; અને તેથી કરીને મેં કાલા-
કલા કરવામાં પણ કશી કચાશ રાખી નથી. જે જે કરુણ
વચનોનો ઉપયોગ કર્યોથી અનેક સંતોને તારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ
દેહની તે વચનોનો પણ મેં ઉપયોગ કર્યો, છતાં મારાં પાપને
દૂર કરીને તારા દર્શનનું સુખજ ન મળ્યું. હું બક્ષિની પ્રવૃત્તિ
કરી છું તો ખરું, પણ તેથી કરીને મારા શુભનું સમાધાન થતું
નથી અને તેવું થવાથી મારી ચિદા જાધીજ વ્યર્થ જતી હોય એવું
મેં લાગે છે. વૃકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ! મારું મન તારા તરફજ
પાંડુરંગીને જાય છે, તેને તું હવે વિદ્યાન્તિ કયાં દેવા દર્શશ?

૧૪૮૭-પણાખરા લોકોની શરીરની ચિદાઓનો કદી વિરામ
નથી; પણ કેટલાક તો એવા હોય છે કે જાડે કરવા બેસે

તેના બોલ ઉપર આગ પડે; કારણકે ઉત્તમ ગુણોનીજ અમારી આગળ કિંમત છે, બોલની નહિ. ભૂસાંને કોઈ દળતું નથી કે ખાંડતુંય નથી. તુકારામ કહે છે કે ગાંડા અથવા અછલ વગરના લોકોજ જાણી જોઈને ગમ્મતને ખાતર આંખો મીંચીને આંધળાની પેઠે આવે છે અને પછી ઠોકર ખાઈને ખાડામાં પડે છે.

૧૪૯૨-અમારા મોઢામાંથી કદી અયોગ્ય શબ્દ નીકળે નહિ અને અમારા મનમાં કદી અશુભ વિચાર ઉત્પન્ન થાય નહિ એજ અમારી ઇચ્છા છે. હે મનુષ્યો ! તમે પણ નારાયણની પ્રાર્થના કરીને ઉપર કહી તે વસ્તુઓજ માગી લેજો. કામકોથના ઉપર પથ્થર પડે એવો પ્રયત્ન કરવો એજ ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે કે તમે નાના પ્રકારની કુટેવોની અંદર અમસ્તા અમસ્તા પણ મનને પરોવશો નહિ.

૧૪૯૩-મારા શરીરનીજ મને ગરજ નથી, તો પછી બીજા લોકોના મનના વિનોદને ખાતર મારે ક્યાં સુધી બેસી રહેવું ? હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં સંચિત કર્મોનાં જાંઘનમાં ગૂંચવાયેલા છો અને તમારા મનમાં જો કાંઈ માગવાની ઇચ્છા હોય તો તે દેવની પાસે માગી લેજો. મેં તો મારો દેહ અને તેનાં સુખદુઃખ પ્રારબ્ધના લોગને સ્વાધીન કરી દીધાં છે અને માનાપમાનથી થણે દૂર જઈને બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે તેથી કરીને હવે મારે એના સંજાંધમાં શબ્દનો મિથ્યા વ્યય કરવાની અને ક્ષાકરનો નરિશ્રમ વહોરી લેવાની જરૂરજ રહી નથી.

૧૪૯૪-મનમાં કોઈ પણ વસ્તુને માટે ઇચ્છા રાખી સિદ્ધિ ને વન્ન તમારાથી આવીને આવીજ જતી રહેવાની અને તમારું વિચરનું લગની ઇચ્છાને દૂર દૂગાવી દઈને જો તમે ઉદારસી ભાવે રહેજો. ના. તમામ સુખ અને સગવડો તમારી પાસે

પાછળ દોડનાં આવશે. મોઢું કહેવાનું તારપયં એ છે કે તમે તમારા મનને નાના પ્રકારની વિષયે મહાઓના નશાથી ઉન્મત્ત થવા દેશો મા. સર્વ પ્રકારનાં શુભ પ્રાપ્ત કરવાનું આ હુયું રહ્યું છે તમને અત્યારે બનાવી દીધું. નાના પ્રકારના વિષયથી માંગનું ચિંતન કરવું એ તમામ પ્રકારનાં દુઃખને નિમંત્રણ મોકલ્યા મતગર છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં જ્યાં તમે બીજા છાંટ્યો છો ત્યાંથી તમારે તેનાં દુઃખ લેવાં પડશે.

૧૪૯૫-વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં જે કાંઈ કહ્યું છે તે બધાંને નહિ માનનારાઓનું મોઢું પણ જોવું નહિ. નાના પ્રકારના તક-મોટીઓને કહી દો કે, તમારા મનની તમે પોતેજ પરીક્ષા લો. કોઈ કેદી વસ્તુનું સેવન કરનાર માણસ નશાના ઘેનમાં જેમ ફાલે તેમ બંદે છે તેમ આ લોકો પણ બકબકાટ કરતા ફરે છે. જોવાની માતાને છીનાળ કહેનારની પાસે તેમ કરવાનો શો હેતુ છે? એવું બોલનારાઓના માથા ઉપર તેમનાજ અપ-વશના ઘડનાં ઠાચલાં વાગવાનાં છે એમ જાણો. તુકારામ કહે છે કે જેમનું વર્તન શાસ્ત્રની મર્યાદાથી વિરુદ્ધ હોય, તેમના બોલ મીઠા વગરના અક્ષતના જેવા ફીકા સમજી લેવા.

૧૪૯૬-કસ્તૂરીની સાથે માટી રોળરોળ થઈ જાય તો તે મૂંઝી અને કસ્તૂરી છુદાં થવાનાં હતાં? અને માટીનું મૂલ્ય પણ કસ્તૂરીના જેટલું થાય કે નહિ? તેજ પ્રમાણે દેવ અને દેવના કાજ એ બેની વચ્ચે કશું અંતર હોઈ શકેજ નહિ. આ જાણત-માં દોષના મનમાં જરા પણ સંશય હોય અથવા સંશયજનક કૃતિ હોય તો તેને મનમોઢી ફર કરી દેવાં ઘટે છે. અગ્નિ અને લોકો એ બેકે એક બીજાના સંગાગમમાં આવે એટલે લાગ-અગ્નિમયજ બની જાય છે. અનેક નાના મોટા તરંગોનો સ

તેના બોલ ઉપર આગ પડે; કારણકે ઉત્તમ ગુણોનીજ અમારી આગળ કિંમત છે, બોલની નહિ. ભૂસાંને ઠોઠ દળતું નથી કે ખાંડતુંય નથી. તુકારામ કહે છે કે ગાંડા અથવા અછલ વગરના લોહોજ જાણી જોઈને ગરમતને ખાતર આંખો મીંચીને આંધળાની પેઠે ચાલે છે અને પછી ઠોકર ખાઈને ખાડામાં પડે છે.

૧૪૯૨-અમારા મોઢામાંથી કદી અયોગ્ય શબ્દ નીકળે નહિ અને અમારા મનમાં કદી અશુભ વિચાર ઉત્પન્ન થાય નહિ એજ અમારી ઇચ્છા છે. હે મનુષ્યો ! તમે પણ નારાયણની પ્રાર્થના કરીને ઉપર કહી તે વસ્તુઓજ માગી લેજો. કામકોથના ઉપર પથ્થર પડે એવો પ્રયત્ન કરવો એજ ઉત્તમ છે. તુકારામ કહે છે કે તમે નાના પ્રકારની કુટેવોની અંદર અમરતા અમરતા પણ મનને પરોવશો નહિ.

૧૪૯૩-મારા શરીરનીજ મને ગરજ નથી, તો પછી બીજા લોહોના મનના વિનોદને ખાતર મારે ક્યાં સુધી બેસી રહેવું ? હે મનુષ્યો ! તમે તમારાં સચિત કમોનાં જાંઘનમાં ગૂંચવાયેલા છો અને તમારા મનમાં જો કાંઈ માગવાની ઇચ્છા હોય તો તે દેવની પાસે માગી લેજો. મેં તો મારો દેહ અને તેનાં ગુણદુઃખ પ્રારબ્ધના લોગને સ્વાધીન કરી દીધાં છે અને માનાપમાનથી ઘણું દૂર જઈને બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે તેથી કરીને હવે મારે એના સંજાંધમાં શબ્દનો મિથ્યા વ્યય કરવાની અને ફાકટનો પરિશ્રમ વહોરી લેવાની જરૂરજ રહી નથી.

૧૪૯૪-મનમાં કોઈ પણ વસ્તુને માટે ઇચ્છા રાખી જોઈએ તે વસ્તુ તમારાંથી આવીને આવીજ જતી રહેવાની અને તમામ વિષયોને લગતી ઇચ્છાને દૂર કરાવી દઈને જો તમે ઉદારીન ભાવે રહેશો તો તમામ ગુણ અને સગવડો તમારી પાછળ

પાછળ દોડતાં આવશે. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તમે
વમારા મનને નાના પ્રકારની વિષયે-છાઓના નશાથી ઉન્મત્ત
રૂં રહેશો મા. સર્વ પ્રકારનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું આ છુપું રહસ્ય
એ વખતે અત્યારે બતાવી દીધું. નાના પ્રકારના વિષયરૂપી માંસનું
ચિંતન કરવું એ તમામ પ્રકારનાં દુઃખને નિમંત્રણ મોકલ્યા
પ્રત્યક્ષ છે. છકારામ કહે છે કે જ્યાં જ્યાં તમે બીજ છાંટશો
ત્યાં ત્યાંથી તમારે તેનાં ફળ લેવાં પડશે.

૧૪૬૫-વેદશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં જે કાંઈ કહ્યું છે તે બધાંને
નિમિત્ત માનનારાઓનું મોહું પણ બેસું નહિ. નાના પ્રકારના તર્ક-
પરીક્ષાને કહી દો કે, તમારા મનની તમે પોતેજ પરીક્ષા લો.
દેહ કેવી વસ્તુનું સેવન કરનાર માણસ નશાના ઘેનમાં જેમ
કાંચે તેમ બેઠે છે તેમ આ લોકો પણ બકબકાટ કરતા કરે છે.
જેવાની માતાને ધીનાળ કહેનારની પાસે તેમ કરવાનો શો
પુચ્છો છે ? એવું બોલનારાઓના ગાથા ઉપર તેમનાજ અપ-
કથના ઘડનાં ઠાચલાં વાગવાનાં છે એમ જાણજો. છકારામ કહે
છે કે જેમનું વર્તન શાસ્ત્રની મર્યાદાથી વિરુદ્ધ હોય, તેમના બોલ
શીઘ્ર વચરના અસત્યા જેવા ક્રીકા સમજી લેવા.

૧૪૬૬-કસ્તૂરીની સાથે માટી સોજસોજ થઈ જાય તો તે
મૂલ્ય અને કસ્તૂરી ભૂલમાં થવાનાં હતાં ? અને માટીનું મૂલ્ય પણ
કસ્તૂરીના જેટલું થાય કે નહિ ? તેજ પ્રમાણે દેવ અને દેવના
જન્મ એ બેની વચ્ચે કશું અંતર હોઈ શકેજ નહિ. આ બાબત-
માં દોષના મનમાં જરા પણ અંશય હોય અથવા સંશયજનક
રૂં રહેય તો તેને મનમાંથી દૂર કરી દેવ. પટે છે અક્ષિ અને
કસ્તૂરી એ બેઉ એક બીજાના સમાગમમા આવે એટલે લાકડાં
એકમથળ બની જાય છે. અનેક નાના ને દ. તર ને ને તમે

[illegible][illegible]

૧૪૯૮-આત્મજ્ઞાન વડે મુગ્ધામિત થયેલા સંતોના ચરણ ઉપર માઝું મસ્તક મૂકીને હું તેમને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરું છું અને તેમને નિવેદન કરું છું કે તમે દીધેલા ઉપદેશ વડે હું વિશ્રાન્ત પામી ચૂક્યો છું અને તેના વડે મારા પોતાના આત્મસ્વરૂપના પ્રતિ મારા પ્રેસમાં વધારો થયો છે. હવે એ પ્રેમને જાળવી રાખવાનું કામ તમારું છે. તમારી કૃપા વડે મારો દેહ શણગારાય ગયો છે. હવે મારો ઉદ્ધાર થઈ જાય છે એ વાતમાં મને શંકા રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે સંતોની સેવા મારાથી થઈ નથી પણ તે છતાં મને આવડો મોટો લાભ મળી ગયો એ માઝું પૂર્વજન્મનું પુણ્ય સમજવું.

૧૪૯૯—યોગ્ય સંધિમાં શુ' વિદ્વત્ આવી ગયું તેની મને સમજ પડતી નથી; પણ મને સન્તોનાં દર્શન થયાં નહિ એનાથી

કહે છે કે ખરેખરી કૃત્તેલી જોવાનો વખત મને ન મળે તો ઘણું સારું.

૧૫૦૩-એક વેંતનું પેટ અને તેને ભરવા પાછળ કેટલી બધી ખટપટ ! લોકોમાં રહેલી ભૂખ તેમની પાસે તરેહ તરેહના નાચ કરાવે છે. આગ પડો એવા બેશરમપણા ઉપર ! માથાના ઉપર પ્રયંચાલિમાનનો ગાંસડો લેનારા લોકો તૃણાના માર્યા ખરેખરા ગધેડાજ બની જાય છે. તુકારામ કહે છે કે લોકો નરકમાં જવાનીજ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહ્યા છે.

૧૫૦૪-લોકો તો એવા જડસુ અને પથ્થર જેવા છે કે છેક મરવાની ઘડી આવી પહોંચે તો તે ક્ષણે પણ તેમને તેમનું હિત સૂઝે નહિ. તેમના અંતઃકરણમાં સ્વહિતના વિચારને માટે સ્થાનજ નથી. એવા નકામા તુચ્છ લોકોની સાથે મેળાપ થવાથી શો અર્થ સરવાનો હતો ? તુકારામ કહે છે કે નકારા લોકો અવગુણોનોજ વધારો કરતા રહે છે.

૧૫૦૫-હું તુકારામ લોકોને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવું છું. જેઓ મારું કહ્યું કાને ધરશે તેઓ તરી જશે; તેમ નહિ કરે તેઓ ડૂબી મરશે. નિગ્રહ અને અનુગ્રહ બેઉ હું સૌના અધિકાર પ્રમાણે કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે દેવની કૃપા વડે હું દેવરૂપ થઈ ગયો છું-હું નરસિંહ બની ગયો છું-મને હવે ઠાઈનો કશો ભય નથી.

૧૫૦૬-હજારોનો આખું શરીર એ જાણે નરકને ભરવાના ટોચળાને ઠેકાણે છે એમજ સમજવું. તેમનું લોજન અમંગળ છે, તેમના બોલ અમંગળ છે; એવા લોકો પોતાની સંગતિ વડે બીજા લોકોને ત્રાસ આપે છે. કેટલાક વળી સાપના મંત્ર સિદ્ધ કરીને હાથ વડે સાપ પકડતાં શીખે છે, પણ એ સાપના કરતાં પણ દુષ્ટ લોકો વધારે બૂઝા છે. તુકારામ કહે છે કે એવા

નરપદ્મને ગમે તે ઉપમા આપવા જાઓ પણ તે તેમને લાગુ પડેજ નહિ એવા તેઓ નકારા છે.

૧૫૦૭-હે સંતપુરુષો! તમે સાવધાન થઈને સાંભળો. અગરે બધાનું તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે દુર્જનોનો ત્યાગ કરવો. દુર્ગળીના કરતાં દુર્ગળીના ખાનારનું મોટું વધારે ગંધાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેની પંગતમાં બેસીએ તેનો લાભ લેવો જોઈએ.

૧૫૦૮-તમે સંતજનોએ મને જેવી આજ્ઞા કરી હતી તે પ્રમાણે હું વર્તતો રહું છું. પ્રપંચમાંથી મેં મારા હૃદયને બહાર કાઢીને તમારા ચરણ આગળ સમર્પિત કરી દીધો છે. મતલબ કે મેં મારું માથું તમારા ચરણના ઉપરજ મૂકી દીધું છે. આવશ્યક બને જવું એ ઉપાધિનું મૂળ છે. કશુંજ કર્તવ્ય બાકી ન રહે એનું નામ સર્વપૂજા. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં જ્યાં હું મારી સહજ અવસ્થામાં રહેતો હોઈશ ત્યાં ત્યાં હું તમારા ચરણની રજા બનીને તમારા ચરણને વળગીનેજ રહ્યો હોઈશ.

૧૫૦૯-હે દેવ! તમારું ઠેકાણું હું કદી પણ છોડનાર નથી, જો મારી દૃઢ નિશ્ચય છે એમ જાણજો. હવે પછીની મારી દેહ-કાવને માટે પણ એજ નિશ્ચય સમજ લેવો. એટલા માટે હું જો સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણ તમને એકલાનેજ પકડી બેઠો છું. હે મારા દેવ! હું બીજું કંઈજ માગતો નથી-માથું હું એટલુંજ કે હું સદાકાળ તમારી પાને ને પાસે રહું અને તમારી જાણ કરું. તુકારામ કહે છે કે હે સંતજનો! હું તમારો અસાધારી બનીનેજ રહું છું.

૧૫૧૦-તમામ જાતની પ્રાપચ્છિક ઉપાધિઓનું ખોલ અસ્થાન મેં તમારી સહજ અવસ્થા થઈ જતા બળીને નહિ થઈ મૂક્યું. હે મારા દેવની સન્માને બપોલ થઈને જીવવું એટલુંજ

કામ ખાકી રહી ગયું છે. આજ પછીનું અમારું જીવન, સર્વથી પર એવા નારાયણની સત્તા વડે નહ્યું જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હું તો દ્રક્ષા દેવના ચરણનેજ ઓળખું છું; તે સિવાય બીજા કંઈ ઉપાય મને કુંઠિત થઈ ગયેલા લાગે છે.

૧૫૧૧-જે માણસ ગોવિન્દના નામ સિવાય બીજું જે કંઈ પોતાને મોઢથી બોલે છે તેના બોલ કોઈને ઝાઝો લાગ્યો હોય અને તેની ગુદામાંથી પડપડ પડપડ અવાજ થાય તેવા સમજવા. પેલા માણસની ગુદામાંથી જેમ દુર્ગન્ધ નીકળે છે તેમ ગોવિન્દના નામ સિવાય બીજા બોલ બોલનારના મોઢામાંથી પણ દુર્ગન્ધ નીકળે છે એમ જાણવું. ખુશબોદાર ફૂલ જે સ્ત્રીઓના માથાની વેણીમાંજ શોભે, તે ફૂલને માથામાં ન જોડતાં કોઈ પોતાની ગુદા સાથે બાંધે તેને લોકો ગાંડોજ કહે ને? પણ પહેરવાના બેઠા તેને પોતાના શરીરના અવયવ સમાન ગણીને તેની કોઈ પૂજા કરવા એસે તો તે કદી કાલ્યા માણસમાં ગણાય ખરો? તુકારામ કહે છે કે દેવને પડતા મૂકીને-બીજા ત્રીજાની પૂજા કરવાની વૃત્તિ એ તો કોઈ વેશ્યા સોહાગણ સ્ત્રીના જેવા શણગાર સજે તેવી છે.

૧૫૧૨-જે માણસનું જીવન હૃતરાના જેવું છે તેની સંગત જ ન કરવી. હૃતરૂં જ્યાં જાય છે ત્યાં લોકો તેને હડ હડ કરીને હાંકી મૂકે છે; વળી તેનો જીવનનો વ્યવહાર સારી જગ્યાએ નહિ પણ જ્યાં લોકોનાં જાનરૂ હોય ત્યાંજ આવડે હોય છે. એવીજ રીતે દુષ્ટ માણસોને અવગણવું જોઈએ. તેમ કહે છે ઉપદેશ દે, તો તેનું કહેણ કાને ન ધરનાં કેવળ દેવના પ્રતિ દ્રેષ કરવા લાગે છે. તુકારામ કહે છે કે જો મને કોઈ કામમાં કદી અંકુર ફેટતા નથી.

૧૫૧૩-આવા નહારા માણસોની સોળત કરવી એ હમેશાં હાનિકારક છે; કારણકે જેની ખુદિ સારી હોય તે પણ એવી સોળતમાં પડીને બ્રહ્મ યજ્ઞ જાય છે. જે માણસ પોતાના મનને અનેક પ્રકારના રંગથી રંગી નાખે તેનામાં અવગુણોની ઉત્પત્તિ યથા વિના રહેતી નથી. નિષ્કામ ખુદિ રાખીને પણ તે કોઈ કોટોક દારૂ પીએ, તોપણ તે માણસ બેશુદ્ધ બની જવાનોજ. વૃકારામ કહે છે કે આવી જાતનાં લોકોને મારા નમસ્કાર હોજો. મેં આટલું કહ્યું તે પણ મને જ્યારે ઘણોજ ત્રાસ ઊપજ્યો ત્યારે નાશ્ટકે મારે કહેવું પડ્યું છે.

૧૫૧૪-હું મનુષ્યો! મને તો કોઈ પણ જાતનાં ઉપચાર કે પૂજની ગરજ છેજ નહિ; એટલા માટે તમે એવી તેવી દર્શી વાતજ ન કરશો. જેમ થાય તેમ થવા દો. તમારો મેળાપ યતાની સાથેજ હું મને નમસ્કાર કરું છું; તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે દુનિયામાં નાના પ્રકારના સ્વભાવ, અભિપ્રાય અને પ્રવૃત્તિઓવાળા હોય છે. હવે એ બધા લોકોની સાથે મેળા કરવા કોણ નવરું મેળું છે! વૃકારામ કહે છે કે એટલા માટે લૌકિક વ્યવહારની મર્યાદામાંથી બહારનીકર્મીને હું મારી મેળ એકલોજ રહું છું.

૧૫૧૫-હું પાતુ અને તુ પાતુ એ બેડે બાવનાઓ જુડી છે. એ બેડેનો કાય કરી નાખવો જોઈએ. કારણકે મારે એ બાવનાઓ-પોપણ આપણું કોની સગાં છે? મારે તો ઉપર કહ્યા તે મુજબજ ન જોઈએ. હું એ બેડે જુનિઓને મારા પેટમાં ને મારા એટલે આત્મતત્ત્વની અદ્વય દખાવી દઉં છું. અહીંનો મેં અહીં અને ત્યાંનો મેં ત્યાં અથવા દેહનો મેં દેહમાં અને આત્માનો મેં આત્મામાં એમ બેડે જુદાં જુદાં પોટલાં મી કોણુ ઉચ્ચતુ દરે ૧૯, / એ છે કે જગત્ જલ અને

ચૈતન્યનું ચૈતન્ય. એ જાણાને એકજ દૃષ્ટિએ જોઈ લેવાની મેં તો તૈયારી કરી લીધી છે.

૧૫૧૬-પહેલાં મીડું મીડું બોલવું અને પાછળથી આજો ભાંડવી એ કુટેવ નીચ જાતિના લોકોમાં જોવામાં આવે છે. જેના શરીરમાં તમોગુણ વધારે હોય તેનામાં અપવિત્રતા પણ વિશેષ હોય છે, તેથી તેનામાં શુદ્ધ વિચાર ગિલકુલ જોવામાં આવતા નથી. આ હું જે કંઠાર વચ્ચન સંભળાવું છું તેને નાના જાણક ના બોલસમાન ગણીને ખુશી થઈને સહન કરી લેશે તો તે તમને અમૂલ્ય નીવડશે. તુકારામ કહે છે કે કાગડો ગંગાસ્નાન કર્યા પછી પણ જનાવરનાં શરીરમાં કયાં આગળ ચાંદાં અથવા ઘારાં પડી ગયાં છે તેજ જોજાતો ફરે છે; તેમ હુર્જનોને જમે તેટલો ઉપદેશ દઈએ તોપણ તેઓ પોતાના દુષ્ટ સ્વભાવને છોડતા નથી, તો પછી તેમને ઉપદેશ દેવાનો શો અર્થ ?

૧૫૧૭-હો દેવ ! હું ઇચ્છા-તૃષ્ણાના પંજમાં સપડાઈ ગયો છું. માટે હવે તમે મને તેમના જાંઘનમાંથી છૂટો કરી દો. એ ઇચ્છાઓ એવી દુષ્ટ છે કે હુશ્મનની માફક કેડ ખાંધીને મારીજ પાછળ પડી છે. હવે તો તમે મારા શરીરને તમારા શરીરની સાથે વળગાડી દઈને મને તમારાજ એક અંગના જેવો બનાવી દો અને એમ કરીને મારા હુઃખદારિદ્ર્યનો અંત આણો. તુકારામ કહે છે કે તમારા સિવાય હું બીજું કંઈજ જાણતો નથી, તે વાતની તો તમને ખબર છેજ.

૧૫૧૮-હો દેવ ! હું ઘણોજ લયલીત થાઉં છું; એટલા માટે તમે મારી મદદે જલદી જલદી દોડી આવો. એનું કારણ એવું છે કે હું આ પ્રપંચની જાળમાં ગૂંચવાઈ પડ્યો છું અને તેમાંથી છૂટા થવા જેટલું મારામાં જળ છે નહિ. તેથી કરીને મારું તેની

આમન કાંઈ ચાલતું નથી; આથી કરીને મને પણ દુઃખ થાય છે અને તેની પીડાથી હું તરફથી મરું છું. મારા તમામ ઉપાય અને મારી બધી શક્તિ હવે નિરુપયોગી સિદ્ધ થઈ ગયાં છે. દુઃખામ કહે છે કે હે દેવ ! વિષયની કામનાઓના પ્રલોભનથી હું બંધાઈ ગયો છું.

૧૫૨૬-વિદ્યાનું સેવન કરનારને અમૃત મુદ્દલે લાવતું નથી; પરંતુ નહારા માણસની પ્રીતિ નહારા માણસો અથવા નહારી જનુઓના ઉપર હોય છે. ખાળકવાને ઉલ્લેચીને તેનું તળિયું સેવામાં કર્યો લાભ નથી, તેમ સારા માણસોએ ભૂલેચૂકે પણ દારા માણસોની સોગત કરવી નહિ. દુર્જનો કૌચનાં બીજ જેવા છે. તેમનામાં સ્વાભાવિક રીતેજ નહારા ગુણ હોય છે અને તેમનું ઘન પણ દુઃખદાયક છે. તુકારામ કહે છે કે દુષ્ટ લોકોની પાસે દે. છીંકો ખાવાની અને ચૂંટવાનીજ મુખ્ય પૂંછ હોય છે. એવાની જોડે બેસવાથી આપણું કયું કાર્ય સિદ્ધ થાય ?

૧૫૨૮-જેને ધણીજ ભૂખ લાગી હોય તે તો રસોઈ સ્વાદિષ્ટ સ્વાદચ્છિત છે, એવું તેવું કશું જોતોજ નથી. એવીજ રીતે મને માંદપણનો ચાળો થઈ આવે તે તો વગર વિચારે મનમાં કહે તેવું જાહેરનોજ. જ્યાંમુખી તે પૂરપૂરો શુદ્ધિમાં ન આવે તેમુખી તેને પોતાના દેહનું રક્ષણ કરવાનું પણ ભાન હોતું નથી. એમ સમજીને એવા લોકોની સાથે માયાકૃત કરવીજ નહિ. તેમજ માણસ વિચાર નથી કરતો કે મારી ગરજ પૂરી કરવા જ્યાં બીજને કશું દુઃખ તો નથી થતું ? તુકારામ કહે છે કે સૌ પોતાના પ્રારબ્ધભોગને લીધે નમ્મદુઃખ ભોગવે છે. જેનાં ચિત્ત કઈ ચોખ્ખું હોય એવો કેવો છે ?

૧૫૨૯-મેં મારા દેહની ઉપેક્ષા કરી છે તેથી હવે હું નાક

॥ કાવજ નહિ. લેમ દોઢ પાળેલા વાંદરાને યાંબલા સાથે
ખાંધો હોય તો તે વાંદરો યાંબલાના ઉપર ચઢે છે અને ઊતરે
છે અને એક પળ વારને માટે પણ ઠરીને બેસતો નથી. આ
કંધારની અંદર મારી પણ તે વાંદરાના લેવીજ હાલત છે. તે
વાંદરાએ તે વસ્તુની અંદર હાથ ધાલવા બાય છે અને તેથી
તેને હોઠો આજો દે છે અને માર પણ મારે છે. મારી પણ તેના
ફેલીજ દુકંડા ચાય છે. તુકારામ કહે છે કે શરૂઆતથી તે આખર
તુપી બધો મારોજ વાંક છે અને એ વાત કહેવા જઈએ તોપણ
શીશને સમજણ પડે નહિ એવી છે.

૧૫૨૫-સૌની જ્ઞાનદષ્ટિના ઉપર એક કાળો પડદો આટો
કાઢી જયો છે, તેથી કરીને ખરો ધર્મ શો છે તે ઠાઇને સૂઝતોજ
નથી. વિપ્રયકામનાને લીધે સૌની બુદ્ધિ ભ્રમિત થઇ ગઇ છે;
જુની હાલતમાં સત્યનો મર્મ તેમના સમજવામાં આવેજ ઠેવી
તેને? હોઠો વિપ્રયતૃષ્ણાને લીધે એટલા બધા ઉન્મત્ત થઇ ગયા
છે કે તેમને કશી વાતની શરમજ નથી રહી. તુકારામ કહે છે કે
વિનયી માયા હોઠોની પાછળ ડાકણની પેઠે લાગે છે; તે તેમને
પેપા નચવે છે તે જુઓ.

૧૫૨૬-સજ્જન પુરુષોની નિંદા કરવી અને આખરે પાપના
કારી થવું એ દુર્જનોનો સ્વભાવજ છે. તેઓ સતોનાં છિદ્રોજ
એના દર્દ છે અને ઠાઇનામાં જનક ખાત્રી દીડી કે તરતજ તે
ખાખર તેમને સતાવવાને માટે નિમગ્ન ઉપર હરકાયા કૃતરાની
મુઠક દોડી બાય છે. એ દુષ્ટ કે કે ન મેલ માધી સમનામ તો
દુષ્ટીનીકળતુંજ નથી. મન, વાં અને મારીર વટે મંત્રોની સતા-
મુઠકી કરવી એજ તેમનું કામ છે. એ ન કહે છે કે સંતોની પુઠ
પાછળ તેમની નિંદા કરવી એજ કાન દુષ્ટને બાળે એવી પદ્યુ છે.

દેવનું મારા મનને ઘણું ગમે છે. આ વાત મને મારા પોતાના
કનુભવ દ્વંદ્વથી સારી રીતે સમજાઈ ગઈ છે. કોઈ પણ કામ
મનુષ્ય દ્વારા તો તે આપણા મનનેજ કહેવું; કાંઈ વાત કહેવી
દેવ તો તે આપણા મનનેજ કહેવી. તુકારામ કહે છે કે જેમ જે
મન, કોઈપ્રીયની માથે ઘસાવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય
તેમ તેનાથી જ્યાં આગ લાગી જાય છે તેમ જીવનની સંગતિથી
આપણું નાશ થાય છે.

૧૫૩૧-હે દેવ! તારું દેવપણું તો અમે પૂરેપૂરું સમજી ગયા
છીએ; મારે હવે આપણે કશું છાનું રાખવાનું છેજ નહિ. હવે તું
મારું મનને કેમ મારે છે તેનું કારણ જણાવ, નહિ તો હવેથી
હું તારી સાથે બરાબરીઆની પેઠે વ્યવહાર કરનાર છું. હું જે
કેટલાં મનને જાણું તારા અંતઃકરણમાં પેસી તો જાય છે, એના
મનને આજે હું તને ખૂબ જાણો દેવાનો છું હે દેવ! તું
મનનેજ અને નકરેક છે. તને જાતિ, કુળ તો છેજ નહિ અને તું
દેવ અને અભિચારી છે તેની પણ મને માની રીતે ખબર છે.
મારું હૃદય તું, ઘસ, પાપાણુ આદિ જોને તું ખબર જાય છે બધી
દેવદેવી, ક્ષેત્રદેવી, નાગો અને ઉધાને તું જાણે છે. તું મને
જાણે છે, એજો જિવ્યકનાદો પાતિને પાતિને તું જાણે
છે. તું જાણે છે કે તું જાણે છે કે તું જાણે છે કે તું જાણે છે
તું જાણે છે. તારા જણાવવાને મને ખબર મળી
છે. તુકારામ કહે છે કે હું તને જાણું છું તું જાણે
છે, તેથી હવે મારું મન તને જાણે છે. તું જાણે છે
તું જાણે છે તું જાણે છે તું જાણે છે તું જાણે છે

૧૫૩૨-હે દેવ! તારું
મનનેજ અને નકરેક છે. તને જાતિ, કુળ તો છેજ નહિ અને તું
દેવ અને અભિચારી છે તેની પણ મને માની રીતે ખબર છે.

~ ~ ~ ~ ~
 નાં પ્રમણ કરી કરીને નાના
 પદ્મને કહેવું નહીં નવ પડ્યે તુકારામ કહે છે કે જે હરિ
 ને નવ પડ્યે ન આવ્યે છે તેમના પ્રતિ તું પાછો વળ.

૧૫૩૮-તમે પાંડુરંગ જવ તૈયાર થયા છો એમ જાણીને
 હું તમને મારફતે એક સંદેશો કહેવડાવું છું. વૈકુંઠના એક
 મંત્ર સ્વામી જે પાંડુરંગ છે તેમને મારા તરફથી નીચે પ્રમાણે
 લખીકત કહેજે. પાંડુરંગને કહેજે કે, “ હું અનાથ જીવોનો સ્વામી
 છું, એવું તે તારે માટેથીજ કહેવું છે. તે તારા વચનને તું યાદ
 કર અને આ તારા દીન સેવકને હવે વધારે દુઃખી થવા દઈશ
 નહિ; એટલા માટે હવે તું તેની પાસે દેડી આવજે. તારા તે
 સેવકને મહાકાળરૂપી ભુજંગ ગળવા લાગ્યો છે, તેના જડખા-
 માંથી તેનો છુટકારો થવો જાડું દેવરો છે; વળી કામકોષરૂપી
 કૃતરાંઓએ તથા બીજા અનેક વિકારરૂપી જંગલી હિંસક પશુ-
 ઓએ તેને ઘેરી લીધો છે અને માયાના વમળની અંદર તે સપ
 ડાઈ ગયો છે. મૃગજળના જેવી મિથ્યા પ્રપંચરૂપી નદી મને
 ડુબાડતી તો નથી, પણ ઘડીકમાં નીચે ઢળાવી દે છે અને ઘડીકમાં
 ઉપર લાવે છે; એવું કરીને તે મને ઘણાજ ત્રાસ આપે છે. તુકારા-
 મ કહે છે કે હે દેવ ! જ્યારે તુંજ મારી ખબર લેતો નથી ત્યારે
 મારે હવે બીજા કોના જાણી મદદને માટે નજર નાખવી ? ”

૧૫૩૯-તમે સૌ સંતો કૃપાવંત છો એટલા વાસ્તે તમારા
 તરફથી કૃપાદાનની પ્રાપ્તિ કરવાની મને ઇચ્છા છે. હું વિનંતિઓ
 અને કાકલૂદીઓ કરતો કરતો પાંડુરંગને ઘેરીને ક્રોધી છું. હું
 અનાથ છું, અપરાધી છું અને વિશેષ કરીને પાતકી છું. પણ હે
 સંતો ! તમે મને તમારા ચરણ આગળથી વેગળો કરજો નહિ,
 એવું તમે સૌ સંતો મારા વતી પાંડુરંગને કહેજો અને એના અંતર

માગણી કરતા રહેજો તુકારામ કહે છે કે તમે સૌ સંતો મારો હાથ પકડીને મને હરિને સ્વાધીન કરી દેશો તો તે મારી કદી પણ કોપેશા કરી શકનાર નથી.

૧૫૪૦-મારો વિશ્વાસ અને કુલ આધાર ફક્ત સંતોના ઉપરજ છે. આથી કરીને હું મન, વાણી અને શરીર વડે સર્વંતો-શ્વરે તેમનોજ દાસ બની બેઠો છું. તેમ કરવાથી મને વિશ્વાસ છે કે જોપાળ મારા ઉપર કૃપા કરશે અને મારું તમામ પ્રકારનું દિવ તે સંતો દ્વારાજ સિદ્ધ થઈ જશે. જ્યારે હું થાકી જઈશ, મને હાંફ ચઢી જશે, ત્યારે તેઓ મને ઠેક લઈને ચલાવશે. અર્થાત્ મારા પરમાર્થની તેઓ રક્ષા કરશે. તેમની આવી એટલા વડે મને તમામ જાતનાં સુખની પ્રાપ્તિ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે જોવા સંતોની જેઓ પારમાર્થિક પ્રયોજનને લઈને સેવા કરશે તેમના ઉચ્છિદ્ધનું હું પ્રેમપૂર્વક સેવન કરીશ. તેઓ મને જે કંઈ આજ્ઞા કરશે તેનો હું કદી પણ બાંગ કરનાર નથી.

૧૫૪૧-હરિએક મોટો નાટક-તમાથા કરનારો ખેલાડી છે. તેણે સૌનાં પ્રારબ્ધની દોરી પોતાના હાથમાં રાખીને સૌને જ-મ આપ્યો છે, તેમનું પાલનપોષણ કરે છે, તેમનો સંહાર પણ વખતો-વખત કરતો રહે છે અને એ રીતે બારે દશતા સહિત સૌની પાસે મના પ્રકારના ખેલ કરાવ્યા કરે છે. તે આખા વિશ્વની સાથે સંપર્કમાં રહે છે અને તે છતાં વિશેષરૂપે તે પંદરપુરમાં રહે છે. તે બહિરસનો ધણેજ લોહપ હોવાથી પોતાની કંઈ હાથ દઈને જાઓ રહ્યાં છે તે કદી હેઠે તો બેસતોજ નથી. તે એકદમ કાજો છે એવું પણ કહેવાય નહિ, તેમ તેને એક શામળો પણ કહેવાય નહિ. તે અત્યંત કરુણ પણ નથી અને એક દોષ પણ નથી. તે સર્વાદિ ત્રણ ગુણસહિત હોઈ મહાજગવાન છે.

તુકારામ કહે છે કે તે પ્રાણની અંદર નિર્લેપભાવે નહિ જેવો
ગર્ભને કંઈ છે અને મન, બુદ્ધિ કે તેના જેવું કંઈ પણ ઉપલબ્ધ કરી
શકાયજ નહિ. મને કવર્મા કૃપા નિધિ વિદ્યુત આવે અદ્ભુત છે.

૧૫૪૨-હરિનું કાર્યનું શ્રવણ કવચ મહેમાર કાન અત્યંત
ઉચ્છ્રુક ગર્ભાત્માં અને તેમના શ્રીમુખનું દર્શન કરવાને માટે
મારાં નેત્રાં વળ આનુભવી જાએ. ઉચ્છ્રુક નેવા મારા
ભાગ્યને ઉદય કરાવે યશે તે જાણવાને અહમ મનને ઘણીજ
તાલાવેલી લાગી છે શ્રી હરિને અલિંગન કરવાને મહેમારા હાથ
તણખી રહ્યા છે અને તેમના અંગપ્રેમમાં આજે કવચ મારું
શરીર અતિ અધીરું બની ગયું છે. તુકારામ કહે છે કે હું મારું
મસ્તક હરિના અંગ ઉપર મૂકી રાખીશ તેમ કરવાથી મારી
તમામ ઇન્દ્રિયો, જે આજ મુખી ઉપવાસી હતી તેઓ પારણાં
કરીને તૃપ્ત થઈ જશે.

૧૫૪૩-હરિનું નામ કૈવલ્ય કાર્યના કારણે જ ન થાય છે
અને આખું શરીર ત્રિતાપનદિન થઈને તપ નાશ પામી ગયું છે.
ઇન્દ્રિયોને પણ વિચલેવનને. જ્યારે તેમને જાણે તપની તપી. આવું
કંઈ હરિનું નામ અમૃતના કરતાં પણ વધારે મધુર છે અને તેનેજ
લેવાનો મારા મનનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે. તે કૈવલ્યમના પ્રેમ-
રસનું પાન કરીને મારા મુખની કાતિ પાણી ન કળી છે અને મારા
ત્રિવિધ તાપનું એક ક્ષણવારમાં એવું શમન થઈ ગયું છે કે જાણે
કદી હતાજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં હરિનામચિંતનની
પ્રવૃત્તિ ચાલતી હોય ત્યાં કામાદિ વિકારોની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે,
એવું કદી કહેવુંજ નહિ અને એમજ તમારું બધી વાતનું
કલ્યાણ રહેલું છે.

૧૫૪૪-પાતાના માલિકનું કમ ગુજનાં જાણે, પિતા -

આરા અને (શ્રીજીને માટે) પતિની સેવા-ઇત્યાદિ ધર્મોનું પાલન
કરું એજ વિષ્ણુની સાચી મહાપૂજ છે. એમાં જરાય ઓછું-
જનું અમળવું નહિ. જે માણસ મોઢેથી સત્ય વાળી બોલે છે અને
શ્રીજીનાં ઇશને દષ્ટ થતું જોઈને જેનું દિલ ડુખાય છે તેજ
જનવિક હિંમિલ છે. તુકારામ કહે છે કે જેના મનનો જેવો
નિર્લેપ તેવું તેને દૃઢ મળી રહે છે.

૧૫૪૫-હે દેવ! તું મારા ચિત્તને હરી લે છે તેના બદલામાં
તું મને શું આપવાનો છે તે કહે. હે પંઢરીનાથ! હું પણ ત્યારેજ
તારી સાથે સાદું કરીશ. મને જેમાં તુકસાન થાય એવો
કોઈ હું દોષ પણ કરવાનો નથી. તું મને કદિઓ (સ્વર્ગ પ્રકાર-
નાં કૌશલ) ની અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓની લાલચ બતાવીશ
પણ તેમને હું લેવાનો નથી; કારણકે મારે તેમની ગરજ નથી.
મેં હો તો મુક્તિની પણ સ્પૃહા નથી. તુકારામ કહે છે કે તારી
સેવા મારો મોઢો તો ત્યારેજ થશે કે જ્યારે તું મને મારા
ચિત્તના બદલામાં તારું ચિત્ત આપવા કબૂલ કરીશ અને તે
કબૂલ તારી બક્ષિવિષયક ગુદ્ધ ઘડા મને લોટ કરીશ. જ્યારે
હું આ બં વસ્તુઓ મને આપવાની પાટી કબૂલાત આપીશ
ત્યારેજ આપણી લેવક-દેવડનાં વ્યવહાર આણુ થશે

૧૫૪૬-હે પિઠોળા! હવે તારી સંબતથી હું ધરાઈ ગયો
છું. મારે હવે તે નહિ મોઢેના-નહિ બંધાવે તું લેવ તરફ મારું
દેહ અને દરિદ્રી છે તેવાજ તું ત... લેવકને પણ બતાવી દે
કે. જો કે ત આખી દુનિયાને આર્જન તો તારી પાસેના મરજનું
જે કંઈ કેશવ દેવ નહિ... જો કે ન મરજવરિત છે તેને હું
કેને પણ સ્વતંત્રી દેવ આપ છું તુકારામ કહે છે કે હું દે.
કે ૧૫૬-હે જીવકે દેવ પાવત છે સંય. તું અને પણ જીવકે દેવ...
મરજવરિત દેવ... ૫૬

૧૫૪૭-ઓ દેવ ! હવે હું જે પતિત છું તેને તું તાર અને તારું પતિતપાવન નામ સાચું છે તેની સાગિતી આપ. તું સો દીનહીન જનોનો સ્વામી છે, આવું તારું ગિરુદ જગવિખ્યાત છે. તારી આગળ મારા દોષ શા હિસાબમાં છે ? તું અનંત પાતકોનો સંહારક છે, આવી તારી કીર્તિ ત્રિભુવનમાં ગાજી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે તારો આશ્રય લેવા છતાં જ્યારે હું નાસીપાસ થઈશ ત્યારે તારે લજવાવું પડશે.

૧૫૪૮-વિઠ્ઠલ અમારા જીવનો સાચો સંબંધી છે. ઓ મારા દેવ ! મા, બાપ, ભાઈ, બહેન, સખા, સ્નેહી વગેરે તમામ સંબંધીઓને ઠેકાણે મારે તો તું જ છે. પિતાને ઠેકાણે તું, માતાને ઠેકાણે પણ તું અને પિતૃપક્ષ તથા માતૃપક્ષનાં તમામ સગાંઓમાં પણ તું ને તું જ છે. તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરી-નાથ ! મેં મારો દેહ તને સમર્પિત કરી દીધો છે.

૧૫૪૯-વેદનું ખરેખરું રહસ્ય હું સમજી ગયો છું. બીજા બધા વેદિયા તો ભાર વહેનારા છે. બાણુની અંદર કેવો કેવો ધનનો લંડાર ભર્યો પડ્યો છે તેનું જ્ઞાન બાણુની અંદર પડી રહેલા પથરાને હોતું નથી. દોલતથી ભરેલા ચરૂને બાંચકી જનાર મજૂરો તે દોલતનો કશો લાભ લઈ શકતા નથી. સંસારની ઉત્પત્તિ, સંરક્ષણ અને સંહાર-એ ત્રણનું બીજ જોણું પોતાના હાથમાં લઈ લીધું છે તે વેદશાસ્ત્રનું રહસ્ય પણ પામી ગયો છેજ. તુકારામ કહે છે કે આખા સંસારનું મૂળજ અમારા હાથમાં આવી ગયું, એટલે તેનાં ફળ તો અમારાં થઈજ ચૂક્યાં જાણવાં.

૧૫૫૦-હે દેવ ! તું અમારો મૂળથીજ દેવાદાર છે એટલે હવે તારી પાસે અમારી સ્વાત્મભાવની થાપણ જમા મચેલી છે; તેની ઉઘરાણી કરવાને સાડે અને તારે બારણે આવીને બિમા

ખીએ તારા ચરણ અમે અમારા ચિત્તની અંદર દબાવે પારણ
કર્ષા છે. તને કબજે કરી લેવાનું એ એકજ મુખ્ય સાધન અમારે
દાષકાની મધું છે. હું તારે બારણે લાંબવા બેસીશ અને તને ઘર-
માંથી બહાર નીકળવા દઈશ નહિ. આપું કરવાથી આપણે બેઉ
કરબેસરખા થઈ જઈશું. આથી કરીને નિર્લજ્જ બનીને મહેણાં-
દેણાં મારવા ઉપર આગ પડજો. વિપ્લવસહસ્રનામ એ મારી ખૂંટ
છે. તુકારામ કહે છે કે મેં તને મારો જીવ અર્પણ કરી દીધો છે.
હે તારું એં ચાલે તો તું મારો અને તારો સંબંધ તોડી નાખજે.

૧૫૫૧-ઉપરઉપરથી શરીરને ધોવાથી શો લાભ ? અંતઃ-
કરણની અંદર જે મન રહેલું છે તેનેજ સાફ કરવાની જરૂર છે.
આખી જિંદગી ખોટાં કામો કર્યાથી તમારા મનની અંદર અનેક
પ્રકારના દોષ બસાઈ ગયા છે; એટલા માટે પ્રથમ તો દાંબિક
કર્મોચરણ કરવાની કુટેવનો ત્યાગ કરીને મન તથા વાણીને ખૂણ
મુદ્દ કરવાં જોઈએ. આ બાળતમાં તમારા મનની પરીક્ષા તમારે
જાતેજ કરી લેવી પડશે. પાપપુણ્યનો મેલ તો તમારા દેહની
અંદર જાયોજ પડેલો છે. તમે હમેશાં પાપપુણ્યાત્મક કામો
કરતા જાઓ છો તેનો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ, તે તો તમે
કરતા નથી અને સદાકાળ પવિત્ર ને પવિત્રજ રહેનારી એવી
પૃથ્વીના સંબંધમાં તમે ચાંપલાઈ કરો છો કે આ જગ્યા તો
અશુદ્ધ છે, માટે હું અહીં નહિ બેસું. તુકારામ કહે છે કે તમારા
મનમાં દામદોષાદિક અપવિત્ર વિકારોને તમે ભરી રાખ્યા છે,
તેમને દાહી નાખો અને તેમનાથી અલગ થઈને પવિત્ર થઈ જાઓ;
જો તમે તમારા જ્ઞાનચાતુર્યનો આકબર કરો છો તે પણ છોડી દેજો.

૧૫૫૨-ઓ મારા બાપ ! તું સત્કર્મ કર-સત્કર્મ કર-
સત્કર્મ કર. તેમ કરવાથી તારું જિન સુધામે અને અસત્યથી

૧૫૫૫-સરીરનાં ગહારના આમણે પોષ પોષને સાફ
 કર્યાં શી માર્ગે કર્યાં છે ? કાળકૂટ વિપના જેવા અવલેણ વિહાર
 વે. વસા અંતઃકરણનો અંદર નયો પડેલા છે. અધ્યા જો નફકદ
 મૂખ ! પું અગ્નિની બાધીઓ અને છોકરાંઓને કયાં મુખી ક્રયાવ્યા
 ક્રમે ? જો લંપટ ! તું નદીના ઘાટ ઉપર તારી કાયાને વચ્ચે
 જે કાંઈને બેસે છે પણ તારી નજર તો ચારે તરફ ફોટે છે ! તું
 મોઢું જાંઘ કરીને બેસે છે તો ખરે, પણ તારું મન અને તારી
 કિન્દ્રિયોને તો તે જીવી લગામે મૂકી દીધાં છે તેનું શું ? તું હાથ-
 માં માળા લઈને મણકા મૂકતો જાય છે પણ તું મનમાં તો વિપચ-
 નેષ જપ કરતો રહે છે ? તુકારામ કહે છે કે આ ગધાજ પેટ
 જરાના ડોંગ છે અને જે સારમૂત છે તે તો એક વિઠાળાનું નામ છે.

૧૫૫૬-જો મારી કૃપાણુ માવડી ! તું મારી પાસે દોડી
 આવ, દોડી આવ, દોડી આવ. તું ખાલી મોઢું શા માટે કરે છે ?
 તું આખા વિશ્વની પાલક છે, સર્વની સંહારક પણ તું જ છે.
 આખા સંસારમાં વ્યાપી રહેનારી જો મારી વિઠાળાઈ જનેતા !
 તું કયાં અને કયા કામમાં જુએવાઈ ગઈ છે ? જો મા ! હવે તું
 મારી બાળી દોડી આવવામાં દીલ કે આજસ કરીશ નહિ અને
 મને દર્શન આપવામાં હવે જાણીવાર લગાડીશ નહિ. મને દર્શન
 આપવાને સાફ પ્રકટ થવામાં તારી અને મારી વચ્ચે કોઈ અંતર
 નહે છે કે તું આવડી વાર લગાડે છે ? તુકારામ કહે છે કે હવે
 મને સાદ કરવામાં મારી વાળી જરાય વિરામ લેવાની નથી, હું
 જરાય જાંપવાનો નથી અને તારું મને અળપડી અને આજ ઠેકાણે
 દર્શન હેવું પડ્યું.

૧૫૫૭-નારાયણના ચરણને સંદન કરીને તેમના જેવીજ
 સ્વરૂપસ્થિતિનું વરણન તેમની પાસે માગી લેવું જોઈએ. નારાયણનાં

દિવ્ય થયા વિના મોહ પેદા થતો નથી. શ્રીના તરફથી અમુક મુશ્કેલી આપા દોય છે, તેથીજ તેનો પતિ તેના ઉપર આસક્ત દાય છે અને બીજી શ્રીના મોહમાં ફસાતો નથી; પણ જે શ્રીના પ્રતિ તેની આસક્તિ હોય છે તેની પાસેજ તે જાય છે. તુકારામ દહે છે કે ત્યારે હવેથી તમારે પણ દેવનો સમાગમ કરવા સાફ દેના જેવાજ બની જઈને તેની સાથે સરજેસરજાપણાનો વ્યવહાર કરવા થયું જોઈએ.

૧૫૫૬-પટાકાશ અને મહાકાશ, પટ અને તંતુ, જે તો જાણીયાઓની યુક્તિઓ છે, જે યુક્તિઓ સાંભળવાનો યોગ આવે તે જાહે સાંભળી લેવી, પણ ચિત્તને જે યુક્તિઓના ચળટોની માંડવું અંદરજ ન પડેલી રાખવું. સાંભળેલા મિદ્ધાન્તના વિષયની દરમિયાન મન સ્થિર કરી રાખીએ તો પછી દેવ આપણાથી વેગળો પડી જાયજ નહિ. જે સિવાય બીજે જે કાંઈ ધમ કરીએ તે બધા મનજ જાણવો. દેવનો સ્વભાવ એવો છે કે તેમનામાંથી આપણું મન જરાક ચલાયમાન થયું તો તે તેમનાથી સાંખી ચકાતું નથી મન જ્યાં નિર્લેખ થઈ જાય છે ત્યારે દેવ પણ નિર્લેખ થઈ જાય છે અને મન જ્યાં જરાક હાલ્યું એટલે દેવ પણ હાલમટેલ થઈ જાય છે. તુકારામ દહે છે કે જે કાંઈ દહેવાનું છે તે જરાક પડદામાં રીંતે દહેવા યોગ્ય છે. મર્મને જાણનારે મર્મની વાત તમજી જશે.

૧૫૫૮-દેવ જે આકારવદિત છે, તે ન પૂછું કે તે મૂર્તિમાંત કાંઈ સતોની સંવત્તિમાં જરૂર નહિ છે. તે સતતને જે કામ-કોપાદિ વિદ્યારૂપી કાળને બદલાવ કરી મૂકીને પાનના અંતર-રસમાં દેવને દહેવા જેની જગ્યા કરી દાખવી દેવા છે. જે મૂર્તિ દેહાભિમાનની એક પણ જગ્યા પાનના અંતર-રસમાં દહેવા દાખવી નથી, એવા સતોની દેહા સરવશી અતુલ જગમ જાય છે.

તેની સાથે દેવ અનેક રૂપે ક્રોડા કરે છે. પોતાના જ્ઞાનનો રંગ તે ઘોળ દોઢને જોવા દેતા નથી અને કોઈ પણ રંગ પોતાનાથી મિશ્ર છે એવું પણ જણાવા દેતા નથી. તુકારામ કહે છે કે આ પ્રમાણિત પ્રકાર તે એકમાં આશ્રય કરે છે અને સર્વત્ર સેવામાં આવતા નથી.

૧૫૬૪-હે દેવ! તમારી પ્રાપ્તિ કરવાને સારું હું માઝું પોતા-
પણું બૂઝી ગયો છું, તેમ છતાં જે મું મને દર્શન દેતાં મોઢું
દેતો તે મું તારે માટે સારું કહેવાય ખરું કે? હે દેવ! આ
જ્ઞાનનો તમારે પહેલેથીજ વિચાર કરવો જોઈએ. તમારી
સાથે આથી વધારે મત્સર કરતાં મને નથી આવડતું. તમારી
પ્રેમ આનંદનો ભંડાર છે, એમ જાણીને હું તમારી પાસે દોડી
આવ્યો છું. હવે મારા તરફની તમામ દલીલો નકામી સાબિત
કઈ ખરું છે. તુકારામ કહે છે કે આજથી હકીકત મેં તમારા ચરણ
આગળ નિવેદિત કરીને મેં તમને સાદાંગ નમસ્કાર કર્યો છે.

૧૫૬૫-હે દેવ! તમે અમારો ઉદ્ધાર કરો એજ કાર્ય તમારે
માટે જોઈએ છે. અમને તો જે નીતિ સમજાઈ તે અમે તમને
જણાવી દીધી. તે વાતનો સાર એ છે કે તમે અમારી પાસે દોડી
આવો એવી મતલબની ખૂબ અગે તમારા જ્ઞાન સુધી પહોંચે
એટલા જોરથી મારી હતી. હવે તો અમારે અમારું અને તમારે
તમારું એમ સૌએ પોતપોતાનું કર્તવ્ય જાણવવાનું રહ્યું. જો તમે
તમારા કર્તવ્યમાં ગૂંધ્યો તો તમારા નામની સાથે કર્તવ્યવિમુખ
એવું વિશેષણ જોડવામાં આવશે. આ જાવ અમે તમને નિશ્ચય.
૧૫૬૬ જણાવી દઈએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે મારાં મન, વાણી
અને શરીર તમારા નિવાસ બીજા કોઈનું ચિંતન કરતાં નથી.

૧૫૬૬-આ મુત્યુલાકમાં પડી રહેલું જ નહિ એવો ઉપદેશ

[illegible]

૧૫૬૭-તને મારવ ને એ સમયે કાલકાળ નથી એવો
આરોપ ડાળતા ઉપર મુઠી દેવે એ ને મારી નાખવાની સ્થિતિને
લાગુ પડે એવું છે; પણ જય કે મારા મનથી કંઈ નહીં થતીજ
નથી, ત્યારે હું તારે દાસ છું એવું હું ન મારી કોઈ વડું? હું
નારાયણ! હવે તમારે મારું કંઈવતું કરવું જોઈએ છે નહિ.
આમારે પ્રેમ જે તમારા ઉપર રહે છે તેને તમારે સ્વયં તો દેવો
ન જોઈએ. જે દેહને કાંઈ આપવું જોઈએ તે પછી ને હું કયાંયું
પ્રયોજન શું? જે માટે કામ કરવા થયું હોય તે શક્ય નથી તે
આખર મુઠી લાડે ને લાડેજ રહે એવી તીવ્ર નિમણી રાખવી એ
ઉત્તમ છે તુકરના કહે છે કે મને તારું દર્શન થઈ જાય એટલે
હું ચિંતા રહિત થઈને તારા દયાનનું મધુર સ્વરે વણું ને કયાં કરીશ.

૧૫૬૮ જે કે ઇશ્વરજિવ પેતાનાં મન, વાણી અને કાયાને
ઉપર ન બીજાનું. ઉપર ઉપર કન્યાના કલશે તેનું સમણ મુદ
શન એક કન્યુ સંકેશે સમીન. પાદેને પેતાના મુદરન
એકની પેજન. આ કલેશથીજ નેજાં છે, પાદેને કન્યાનો
પેતાનાના. સદકા અનુભવ કેમની પ્રમિય રાંઠ પાતાએને

હવે જેવાને માટે જેમની હલ પ્રવૃત્તિ કરતી રહે છે તેમની યમ-
દેવ ખાસતાના તળિયા વડે એક દહાડો ખૂલ કરશે. તુકારામ
કહે છે કે અંગરીયને સત્તાવવા માટે હુર્વાસાને કેવી સજા થઈ હતી
અને હુર્વાસાને તેનાં હુદ્દા કર્મનું કેવું કૃણ મળ્યું હતું તેની તમને
ખબર છે કે જૂઠી ગયા ?

૧૫૬૮-નાનું છોકરું હવ્યા પછી ઉગડું ને ઉગડું બેસી રહે,
સાદા બિવરે નહિ છતાં ઉગડું બેસી રહે એ તો ગાંડપણની નિશાની
છે એમ સમજ લેવું. સમયની ચોગ્યાચોગ્યતાનો વિચાર ન
કરવાથી હાનિ થાય છે. વગર વિચાર્યું ગમે તે કામ કરી બેસવું
નહિ. આ જાળવ ચોગ્ય મનુષ્યોની પાસેથી શિક્ષા ગ્રહણ કરી
હોવી જોઈએ. જમતી વખતે બિલટી કરવાની વાત ચાલ ક્યાંથી
મોઢે બિગડા તો આવશેજ અને તેથી હવને ત્રાસ થશે. તુકારામ
કહે છે કે આ પ્રમાણે મારે કેટલાં દયાન્ત આપવાં પડશે ? જેઓ
સ્વભાવથીજ હુદ્દા અને અવળી બુદ્ધિવાળા હોય છે તેમના અવ-
રૂપ દાખ્યા દળતાજ નથી.

૧૫૭૦-ખેતરનો ઘણી માળો દહે નહિ તો પક્ષીઓ તેનું
ખેતર ખાઈને ઉલટી નાખ્યા વિના રહે ખરાં કે ? પણ કોઈ કોઈ
ખેતર એવા હોય છે કે ખેતરમાં પહેલાં પક્ષીઓને ઉરાડી મૂકતા
નથી અને બેઠા બેઠા જોયા કરે છે; પણ તે બેવકૂફ જોટલું નથી
સમજતા કે એમ કરવાથી તો બધું ખેતર બિગડી જશે. તેઓ
પોતાના મનમાં એવું માનતા હોય છે કે, અને એ પક્ષીઓને
ઉરાડી મૂકીએ તો તેથી અનાદી પાટોશનાં ખેતરાવાળાઓને
પણ ફાયદો થાય ને ? મારે અમારું ખેતર સાચવવા જતાં અમારા
પાટોશીઓને લાજ થાય તેવું શા માટે કરીએ ? આવું ન કરતાં
એ તેઓ પોતાના પાટોશીઓ પાસેથી મળેનવાનું માગી લેતા

[illegible]

૧૫૩૭૧- હરિના નેવડે, મેં જાણી નહીં જાણી જાયેલા હોવાથી
તેઓ નિર્ભય બની ગયા હોવા છે તેમના પાપના નેતુ એક
મમલ આશ્ચર્યકાર વિદુલ દેવના પાપને નેતુ નેતુ પાતાના
તમમ પાપોને દેવના પિરિયે પડ્યાં છે તેમના પાપો નેમનામાં
દેવને વાસ થાય છે. તુકામ એકે છે તેઓ નાકાકા હરિના
રૂપતું થયા કરતાં રહે છે એ નિશાન મળે તુકામને તેઓ
મુકલે બહુતાન નથી.

[illegible]

મૂંઝીએ તો તેનો સ્વાદ તે શ્રી રીતે ચાખવાનો હતો? તે પ્રમાણે જેની વાણીમાં સ્મર નથી તેની વાણી હોય કે ન હોય એ બેઉ બરાબર છે. તુકારામ કહે છે કે આઠ ઉપર મીઠાં ફળ તો લટકતાં હોય, પણ જેને હાથ-પગજ ન હોય તે માણસ ઊંચા જાડનાં ફળ દેરી રીતે પામવાનો હતો? ફળ તો હાથમાં આવતાં નથી અને છતાં તે વ્યર્થ નીચો જીવો ચયા કરે છે; તેવીજ રીતે ભક્તગંડળમાં જેઠા સોળા લોકોના મનમાં દેવતા પ્રતિ ભાવનુંજ જો દેકાણું ન હોય તો તેમનું સોળપણુ વ્યર્થ છે.

૧૫૭૭-વરનાદનું પાણી જેમ બધેજ વરસે છે તેમ ઉપદેશ ૧૬ સાર્વજનિક રીતેજ દેવો જોઈએ. એકાદ જણને એકાંત મુકામાં લઈ જઈને તેના કાનમાં મંત્ર કૂંકવો અને એ રીતે તેને ધનનો શિષ્ય બનાવી દેવો એવું કરવું એ શુરુને માટે યોગ્ય નથી. જે ઠોઠ શુરુ આવું કરશે તેને પોતાના શિષ્યનાં અડધાં ધનની સજા લોગવવી પડશે. જેની પાસે ધન હોય તેણે પોતાના ધનનો ઉપયોગ અન્નક્ષેત્રની સ્થાપનામાં કરવો અને તે અન્નક્ષેત્રો એને માટે ખુલ્લાં મૂકી દેવાં. પોતાને પેટે પુત્ર ન હોય તો બીજા દેહ ઉત્તમ જાતિ-કુળના છોકરાને દત્તક લેવા કરતાં, પોતાના ધનનો ઉપયોગ સાર્વજનિક હિતના કામમાં કરવો એ ઉત્તમ છે. પૈશાળી ભોંયમાં બીજ વાવવાં નહિ; જે જમીનમાં રસકસ ન હોય તેમાં પણ બીજ વાવવાં નહિ. આવું કરનારના હાથમાં કંઈ ફસલ તો આવવાનીજ નથી; તેની ગહેનત દાકટ જશે અને સરકાર-ધારે ભરવો પડશે તે તો વળી નફામાં. જે ઠોઠ ધનની વાંત કહેવાની હોય તે તો સંતોની આગળજ કહેવી. માણસ પોતાની સ્ત્રીની અનળ છાની વાત કદી કહેવી નહિ. તેને ત્યાં દારૂ પ્રમાણેજ ગણવી. આવું ન કરતાં જે ઠોઠ પોતાની સ્ત્રીને લાલ લાલબધા કરશે, તે માણસ પોતાની સ્ત્રીનાં કદેશાં અનુષ્ઠિ

હુંજોનો નાશ કરવાનો સંકલ્પ કરીએ તો તેમનો નાશ કરતાં એક ધણી જેટલો વખત પણ લાગે નહિ. લાડકવાયો ફૂતરો પેવાના માલિકના અંગ ઉપરનાં દુપડાંને દળાવીને બેસવા બંધ છે અને તે તેને ધમકાવે ત્યારે હેઠે બિતરી પડે છે; એવુંજ આ અવશ્યેનું પણ સમજી લેવું. વૃંકારામ કહે છે કે અધમ લોકોની ધરના ન કરતાં હું તો તેમને સાચો ઉપદેશ દઉં છું.

૧૫૭૬-આંખની અંદર એક નાની સરખી ધૂળની કણી બધે તો તે પણ આંખ સાંખી શકતી નથી; તે પ્રમાણે તમારે પણ તમારું હિત સાધી લેવું જોઈએ. અનેક જાતની વિવેચનાઓની વચ્ચે તમારે તમારા ચિત્તને વહેંચી નાખવું નહિ. આપણી માલિકીની ચીજના ઉપર જેવી પ્રીતિ હોય છે તેવી ધોળનાં છોકરાં ઉપર પણ નથી હોતી. વૃંકારામ કહે છે કે પોતાને આગળ જતાં ઉત્તમ ફસલ મળશે એવી આશા રાખીને ખેડૂત દારીની અંદર બીજનું વાવેતર કરે છે, તે પ્રમાણે તમારે પણ તમારું હિત આપવાનો યત્ન કરવો જોઈએ.

૧૫૭૮-હરિનામનું આસન મુખ ઉપર જાગી ગયું એટલે પછી મોક્ષ તો હાથમાં આવી ગયોજ જાણવો. આ જાણત જોઈએ નેત્રમાં પ્રમાણો છે. હરિનામચિંતન એજ વૈભવોની સાચી સંપત્તિ છે. એ નામચિંતન વડે બ્રહ્મ ચરતુ તો અપાટણપ દોડતી ચાલી પડે છે; કેમકે તેને સાફ તાકીદની માગણી થયેલી છે. બરમ, કેંધારીનો દંડ અને લાકડી એવું તેણે કાઢ્યું ધારણ કરવાની પડે નથી; તેમ તીર્થજમાણ કરવાની ખટપટ કરવાની પણ જરૂર નથી. વૃંકારામ કહે છે કે દેવના નામચિંતન વડે દેવને મિલ્યાપ દેવ છે એમાં કાંઈ જ નડતર પડેલી નથી.

૧૫૭૯-એ ના. મોદામાંથી હરિનામનો દસ્તાવેજ મળેલ છે.

[illegible]

૧૫૮૦-૨૧. જા. પાંડે એ શરીરનું કાળું બને છે. શરીરનાં
સાંજીથીએ. એ મારો સંજીથીએ. છે. ને હું હવે પણ કહેનાર
નથી એને એર. આપતાને. તોતો હું મારા સાથે ઉપર અહીં
કરનાર નથી. હિ હેવ! ન બતાવતું મને ન બતાવતું. એટલી
વત ને. ને તિશ્વર પાંડે પાંડે ને પાંડે ને પાંડે ને પાંડે ને પાંડે
તું જતા હોવા છે. ને હું ને હું જતા હોવા છે. ને હું જતા હોવા છે
આ. હેટા પાંડે ને હું જતા હોવા છે. ને હું જતા હોવા છે. ને હું જતા હોવા છે
પાંડે મને હેટા પાંડે

[illegible]

2462-50,900 1-1119.

કેવેલ દેવ છે; એ ગર્થ સાધનો કળિયુગમાં કરી શકતાં નથી. તેમના યોગ્ય વિધિવિધાનનું પણ કોઈને જ્ઞાન હોતું નથી; કેટલા માટે હરિભક્તિ એ એક જ અતિ સરળ રસ્તો છે. એ સ્ત્રી જતાં પુરુષ અને પાપની ઉપાધિ લાગુ પડતી જ નથી. એનો અર્થ એ કે ભક્તિની સાધના કરનારને હાથે પાપ-પુરુષ ચતાવવાની જરૂર નથી. આ રસ્તો જનાર પુનરાગમન અથવા જન્મમૃત્યુની ચેકમાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. વિદ્યાના પોતાના હાથે જાણી કરીને ભક્તિ-મુક્તિની આવનારા ભક્તોને બોલાવ્યા કરે છે અને ગોપ-ગોપીના દેહે દે મારા ભક્તોનું ગધું જ હું ચડાવ કરી લઉં. દેહે દે દે જે દોષ ભાવભક્તિયુક્ત અને શ્રદ્ધાવાન શ્રીહરિ સંસારસમુદ્રની પાર ઉતારી દેશે અને જેઓ કુળે તેમનો નાશ થઈ જશે.

૧૫૮૩-હું તો એક શ્રીહરિનું નામ લઉં જાણું છું; વિચાર બીજું-ત્રીજું અને કાંઈજ આવડતું નથી. મને તો જીવો અને શરીર વટે એક વિકૃત્ત જ માન્ય છે. એક વિકૃત્તને જ કહેને બીજું જ્ઞાન-અજ્ઞાન અમાનું કાંઈજ હું સમજી શકતો નથી. મારે તો કહ્યું તેમનું નામ લેવું અને વેળેવેળા સમુદાય મુજબમાં બેસીને હરિનામ ગાવું. આનંદપૂર્વક નૃત્ય કરવું અને પ્રેમાનંદનું સુખ માણવું એટલુંજ કરવું છે. હરિવિષયક કવોક્તાસરૂપી મજબૂત કામદેવ વાળીને લગ્નગત, ચિન્તા અને મુજાએ ત્રણેનો હાથ કરવો અને મનની વૃત્તિ વિદ્યાનાના ચરણમાં સ્થિર કરીને તેમનું જ નામ જાન કરવું અને હું વિંધુનો દાસ છું એવું મોઢેથી કહેવું અટકવું હવે મારું કર્તવ્ય છે. પુનરાગમ કહે છે કે જન જન્મ પામ્ય કરવાનો મનમાં ભય રાખે નથી; અને જો જન્મખંડે નો મં તરછાડીને ફેંકી દીધું છે. મારે તો હવે હરિનું ચરણની નજીક બેસીને તેમની સેવા કરવાનું છે. ૨૨

જે રીતે (ગો=ઇન્દ્રિય) હું ગોનો અર્થોત ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી હોય
ગાથા અર્થમાં 'ગોસ્વામી' થયેા છું.

૧૫૮૬-ઓ મારા દાતાર ! તું અજર અને અમર છે, ત્યારે
હું પણ તારા જેવો અજર-અમર શા માટે નહિ તેનું કારણ
જાણીશ ? ત્યારે હવે આપણી આ તકરારનો આપણે સંતોની
પસંદગીને દેખવો કરાવીએ. સંતો જે નિષ્કાંચ આપશે તે તારે
દ્રવ્ય કરવો પડશે, માટે તું ચાલ મારી સાથે સંતોની પાસે.
ખીમું તને નામની સાથે દશેા સંબંધ નથી ત્યારે માફ અમુક
નામ એ વાત હું કેમ માનું ? માફ નામ આવ્યુંજ ક્યાંથી તેનો
મુલાકાત કર. વળી તું જ્યારે રૂપરસિત છે ત્યારે હું રૂપવાળો શા
કારણથી અને માફ રૂપ આવ્યું શી રીતે તે તું કહે. તું નાના
પ્રધાનની લીલાઓ કરે છે અને ખેલ ખેલે છે એ વાત ખરી, પણ
તારી લીલાઓ અને ખેલમાં હું કાંઈ તારાથી જુદો થોટોજ છું ?
ઉપરાંત હું છે કે જે દષ્ટિગિન્દુથી તું ખરો છે, તે દષ્ટિગિન્દુથી
હું પણ ખરો છું અને તું ખોટો હોય તો હું પણ ખોટો છું.

૧૫૮૭-મંત્રોનું કામ એવું છે કે તેમનો ઉચ્ચાર કરતાં જો
જાક જુલજુક થઈ તો ઉચ્ચાર કરનારો તરફથી ખોટો થઈ જાય
છે, પણ શ્રીહરિનું નામ લેવામાં આવે. જય નથી તે તો ગાફર-
દેહું અને વાંકુંચકું, જેવું આવડે તેવું કંઈને પણ પ્રપન્ન લોકો
ગી ગયા છે. જીવન મંત્રો બંધાવે છે અમુક સ્થિતિમાં તેમનો
જય કરવાથી દે.પ લાગે છે, પણ જનિત ન એવું છે કે પધારીમાં
પાવાં પડ્યાં પણ નામ લેત રૂ કે તરી જાય છે. નામનિવાર
જેવું જાયલ જાવા હોય તો કય પ્રકરમાં કયા કયા રાગ ગવાય
જેવું કયા ન જવાય તેનું જ્ઞાન હું તું જોઈએ તેમાં જો જુલજુક
રહો તો આત્માનું મુક્તિ નીપજે છે, પણ દષ્ટિગિન્દુના ગાફરમાં

એવું વરદાન તું મને આપ. તારા શુભગુણ હું રસ લઈ લઈને
માથા ઉપર. મારી તો કુલ કમાણી જે કહીએ તે આ એકજ છે;
એ સિવાય મારે બીજી સંપત્તિ ન જોઈએ, મોક્ષ પણ ન જોઈએ,
બીજાં કંઈ જોઈએ પણ મારે નથી જોઈતાં. મને તો ફક્ત સંતોનો
મુખમુખ મળ્યા કરે. તુકારામ કહે છે કે તું મને આટલુંજ દાન
દે અને પછી મને ઘણી ખુશીની સાથે ગર્ભવાસ કરાવ્યેજ જજે.

૧૫૬૦-ભાગ્યવંત હોઠો એવો રસ્તો થકણુ કરે છે કે જેથી
દેહને ઉત્તમ જન્મની પ્રાપ્તિ થાય. તેઓ કમં પણ એવા જન્મને
લાયકનાં કરતા રહે છે. સંસારમાં જાણુંજ હાજર છે, પણ જેની
દેહી ભાવના તેને તેણું મળી રહે છે. દેવ માગનારની ઇચ્છા પ્રમાણે
તેની ભાવનાને અનુકૂળ હોય તે માપી માપીને આપ્યા કરે છે;
એમ જાણીને તમારે દશી જાતની ચિંતાજ કરવી નહિ. તુકારામ
કહે છે કે સંસાર તો ઉત્તમોત્તમ અમૃત્ય પદાર્થોથી ભરપૂર છે.

૧૫૬૧-પિતૃઓને પોતાના દેહના પિંડતુ દાન ન હેતાં જે
તેમને જાતનો પિંડ આપીને પિતૃશ્રાદ્ધ કરે છે તે ગમાર છે. જેવી
જેની વર્ણાશ્રુતિ તેટલોજ તે દેવથી નજીક અથવા દૂર રહે છે જાપ
દેવતો હતો ત્યારે તો તેની સેવા ચાકરી કરી નહિ અને હવે તે
અપાર મરી ગયો ત્યારે તેની મરણતિથિને દહાડે તેને સંભારીને
મૂંડો શ્રાદ્ધ સારવા બેઠો ! તુકારામ કહે છે કે આવા હોબી હોડા-
ની જેવા દેવ સ્વીકારતાજ નથી.

૧૫૬૨-ઓ મારા બળિ અંબળ મન ! હું તને એક વાર કહું
વે તું સાંભળી લે. અરે ! તું નિરંતર મારા અને તમારા વિચારો
સા મારે ક્યાં કરે છો ? ઓ મારા મન ! તું રેજા હોઈને હું મું
ખાઈજ તેનીજ ચિંતા કરતું રહે છે ! ત્યારે તારા કરનાં તો
દેહી તેથી ચિંતા નહિ. / પદ્મીઓ સારાં ને મર્યાદા

કેવલક આદિ આયુધને ધારણ કરનારો ચતુર્ભુજ, મેઘશ્યામ
અમૃતિવાન દેખાય છે. ગોપીકાઓને મનમાં જેવો કામ ઉત્પન્ન
કર્યો તેવોજ તેમના કામને તૃપ્ત કરે એવો તું પણ બની ગયો અને
સરશ્રીની ઇચ્છા કરનાર તારા અમૃત બક્ષતની તું રાણી બની ગયો.
તું બાળકવેગે યથોદ્દાનાં સ્તનોનું દૂધ ધાવ્યો. તુકારામ કહે છે કે
તું બધું જ થાય છે અને કાંઈ જ થતો નથી એવું આરે વેદ કહે છે.

૧૫૬૫-[દેવ પોતાના સ્વરૂપના દેવળમાંથી નીકળીને 'હું-
પદા'ના ઘરની અંદર આવીને પેઠા એટલે માયામય જળ વડે
આપું પ્રક્ષાંડ પ્લાવિત થઈ ગયું.] હવે એ દેવ પાછા પોતાના
દેવળની અંદર આવ્યા ન જાય ત્યાંસુધી માયામય જળ ઓસ-
રવાનાં નથી અને પ્રક્ષાંડ ઠેકાં થવાનું નથી. આ હું જે કાંઈ
કહું છું તે મારી મનાઃકલ્પિત વાત કહેતો નથી; અથવા તો ગૃહ
દેવતા જેવું પણ હું બોલતો નથી. તમે તમારા મનની
અંદર વિચાર કરી જુઓને ! જુઓ, પ્રથમ તો હું દેહી છું એવું
અભિમાન પેદા થયું. એટલે માયામય જળનું એક નાનું સરખું
મૈત્રું ઉત્પન્ન થયું જાણવું. તે પાણી પછી વધતાં વધતાં થવું
શકી ગયું અને તેના વડે નદીઓ અને સમુદ્રો બરાઈ જઈને આખા
પ્રક્ષાંડમાં પાણી પાણી થઈ ગયું. ઠેકાં વાંજણી બાયડીને ઠેકાં
થયું. તેણે એક કાનમાં ધાલવાની કડી ઠેકરાના બેઉ કાનમાં
પેસાવી દીધી એવી વાત આપણને ઠેકાં કહે તો તે જેમ દેખીતી
દોષે જુદી લાગે છે તેવું જ આ મારું, આ તારું અને આ બધું,
જે પણ વાંજણીના ઠેકરાની પેઠે જુદું જ છે તુકારામ કહે છે કે
જેમનાં અંતઃકરણ 'હું' પણ 'ને લગતા તમામ વિકારોથી મુક્ત
રહી જ્યાં છે અને અંદર ખુલ્લું મેઘાન બની ગયું છે એવા અનુ-
ભવી દોહો જ આ રસની ચીરાસ પારખી થકે છે.

૧૫૬૬-માય સરખું સરખું થઈ ગયું છે અર્થાત્ તમામ

આજુ ઇક્ષાંડ હરિની ભાવનાથી રંગાઈને પવિત્ર બની ગયેલું
દેવ છે અને તેથી દરીને દૈતભાવની આભડછેટનું ત્યાં મોહું
પ્રભુ જોવામાં આવતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જોવા લક્ષ્મીના
મહિમાની કીર્તિ આખા વૈકુંઠમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે અને આ
મૃદ્ધી ઉપર પણ સર્વત્ર તેનો પ્રચાર જોવામાં આવે છે.

૧૫૬૬-મારા કેહુંબમાં ઘણી પેઢીથી પંઢરપુરની વારી
(કિર્તિ અને આપાઢી એકાદશીની યાત્રા) કરવાનો શિરસ્તો
જાહેર આવે છે; તેથી દરીને હું બીજાં કોઈપણ તીર્થની યાત્રાએ
જનાર નથી. હું તો એકાદશીનું વ્રત કરીશ, શ્રીહરિની સન્મુખ
દશે રહીને તેમનું નામ રાત્રિ-દિવસ ગાયા કરીશ. તુકારામ
કહે છે કે કલ્પના અંતમાં રહેનાર બીજાં તે વિઠોળાનું નામ છે
અને તે હું મારી વાણી વટે નિરંતર લીધાજ કરીશ.

૧૬૦૦-અનેક પ્રકારની મુખ-સંપત્તિઓનો સ્વાદ મારા
મનને પસંદ નથી. મારા મનને તો પંઢરપુરનોજ રસ બરાબર
હોઈ ગયો છે. પંઢરપુર જવાની એકસરખી લગન મારા મનને
હોઈ ગયેલી હોવાથી આપાઢી એકાદશી કયારે આવે એનો
જેવો વિચાર મારા મનમાં ફરી ફરીને આવ્યા કરે છે. તુકારામ
કહે છે કે જોના મનમાં આવી ઉત્કટ ઇચ્છા હોય તેની તો ચક-
ષુિ પાટલ જોયા કરે છે.

૧૬૦૧-પરમાર્થને લગતા કે હું પણ કાંદો મોઢથી બોલવા,
વાંચવા અથવા તે વિષે બીજાઓની આગમ વિચેચન કરવું, એ
બધુંજ એ જોલનારનું નાનું ન રવાન ન હોય તો તદ્દન વ્યર્થ
કેમજ લેવું. જોવા આપાઢીને વિષે એવું કહી શકાય કે તેઓ
જોવાને મોઢથી તો અમૃતનું વર્ષણ કરે છે, પણ તેમનું પેટ તો
સૂકું ને બૂકુંજ છે. પદ્યરત્ન નમે નેટલી વાર મુખી પાણીમાં

જાણું કરું એ હરિકથાનું અપમાન કર્યા બરોળર છે અને જે
 દોષ એવું કરશે તે ચાંડાળ છે એમજ જાણવું. મોઢામાં પાનનું
 ધોડું સાવતાં ચાવતાં આવવું અને જાણે પોતે ઘણા મોટા માણસ
 દોષ એમ અભિમાનપૂર્વક અકડાઇને બેસવું, કથામાં ચિત્ત ન
 પડાવતાં બીજાઓની સાથે વાતો કર્યા કરવી એ પણ ચાંડાળનાં
 લક્ષણ છે એમ જાણવું. હરિકથા ચતી હોય ત્યાં બેસીને મનમાં
 પોતાની જિંદગી પદવીનો તથા સાહેબીનો વિચાર કરીને વેણુવોની
 રજાજી હેઠાં મનમાં સંકેત આણવો અને રજોને પોતાનાં મોઢાં
 અને પાયેલાં કપડાં ખરાબ થઇ જાય એમ જાણીને લૂગડાંને
 સાચવી સાચવીને બેસવું એ પણ ચાંડાળપણાની નિશાની છે.
 જો જે દોષ મનુષ્ય પોતે જાણે આસને બેસશે અને હરિના બકનો
 તો સામાન્ય દરજ્જાના માનવીઓ છે એવો વિચાર જે દોષ કરશે
 તેને આખરે ચમના હતો શુનીએ ચઢાવી દેશે એ વાત નિર્દયપૂર્વક
 માની લેવું. કથાસ્થાનમાં આવતાંની સાથેજ હાથ બેઠીને નમ-
 સ્કરૂ કથા કરનારને નમસ્કાર નહિ કરે અને સભામાં કથા સાંભ-
 લવાને માટે એક મંડળી બેઠી હોય, તેમનું યોગ્ય સન્માન ન કરતાં
 જે દોષ ઉદ્ભવજો બેસી જશે તે પણ ચાંડાળ છે એમ જાણવું.
 પુકારામ કહે છે કે સૌને માત્રી વિનાંતિ છે કે વને હરિકથા સાંભ-
 લવા જાય ત્યાં ઉપર ગણાયેલા જાવગુણોનો ત્યાગ કરીને જલ્લે
 અને મનમાં ચચાચોગ્ય જાવને ધારણ કરીને ન સમજીને તમારા
 મંડી જનારી દેવો.

૧૬૮૪-હરિકથા કરવાં એ પણ એક પ્રકારનું હરિનું આનંદ
 છે અને સૌ સાધનામ. હરિકથા કરે એક સાધન છે. હરિકથાના
 જેવું કુરુપદાવક કથાં બંજી દોષ ઉજ નહિ એવું હું નમને
 નિર્દયપૂર્વક કહું છું. હરિકથા ચતી જે સ્થાને તેવ પોતે સાદાન
 કરીને હજાર રૂંદે જે જેવું હું તમને કહું છું તે તમને સુધું છે

છે કે દે દેવાં તમે મારી ઉપેક્ષા કરશે નહિ અને મને તમારા નિઃશ્વાસમાં તેથી જવાનું ભૂલશે નહિ.

૧૬૦૭-હરિદ્રીતંત્ર એવું છે કે તેના વડે દોષ માત્ર જળી જાય છે અને વિદ્યો ટળી જાય છે. એ સારામાં સારું અને જળ-જનમાં જળજન સાધન છે; એટલા માટે હું નિત્ય વૈષ્ણવ ભક્તોના કમુદાયની અંદર ગાથ-નાચીને આનંદ માણું છું. આ કળિકાળ દેવ પાપનીજ મૂર્તિ અમાન છે, પણ તેનો મુકાબલો કરવાને સારૂ મેં મારા હાથમાં નામરૂપી શસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે; તેથી હવે મારી આગળ કળિકાળનું કાંઈજ ચાલતું નથી. વ્રહ્મારામ કહે છે કે હું તો આનંદ સહિત વિજયક કો વગાડતો વગાડતો મારા પોતાના સામર્ય વડે હરિની નિકટ જઈને બેસી રહીશ.

૧૬૦૮-યમ પોતાના એવદાને કહી ગયો છે કે જ્યાં જ્યાં હરિયાચરી હશે અને જ્યાં જ્યાં વખત હરિનામના ધ્વનિ થતા હશે ત્યાં તમારું કમુંજ જોર ચાલવાનું નથી. હરિનામ લેનારા દેહોના ગામમાં તમારે કદી જવુંજ નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તમારે તે ગામના સીમાડા બળી પણ નજર કરવી નહિ; કેમકે ત્યાં સુદર્શન ચક્ર વૈષ્ણવ ભક્તોનું રક્ષણ કરવાને સારૂ રાત્રિદિવસ ફેરવું રહે છે. લક્ષ્મી સહિત શ્રીહરિ પોતાના હાથમાં ચક્ર અને ગદા ધારણ કરીને તથા પોતાની તમામ શક્તિમિદ્ધિઓને સાથે રાખીને ભક્તોના ઘરનાં બારણાં આગળ કબજા રહે છે. વ્રહ્મારામ કહે છે કે આખા સંસારમાં હરિનામ જ્યાં જો જળવાનોમાં છેલ છે, એવું યમ પોતાના કાંતેને કહે છે.

૧૬૦૯-હે જગતન. ત્વ મી શ્રીકૃષ્ણ! તું એક પારતો મને રાંધે. આ સંસારરૂપી અજીવની અંદર તે મને કેમ પૂરી કરશે? ત્યાં આગળ શમકાંપરૂપી વાયુ પશુઓને મને ઘેરી

ધા છે. ત.એ. જ જ મુખી મને અંગાય હતો, પણ હવે તું મારી
ગળથી કે મુઠાએ કયા ને તાનું રૂપ જુવાવી બેઠો છે? તુકારા-
મ કહે છે કે મારી કષ્ટ દેહદ પ્રાપ્તિ પદાર્થોના ઉપર
રાક પડી ન પડી, એટલામાં નેમના વડે માટે સ્વસ્વરૂપ
તારા આગળથી અદ્વય થઈ ગયું.

૧૬૧૦-હો દેવ ! ત.એ. સાહે તો મેં મારાપણાની પણ પરવા
રી નથી. ગમે તેમ કરીને તારી સાથે બેલવના લાગ મળી
ય એમ ધારીને તો હું તારી પાછળ પાછળ દેડતો ફરું છું.
કે વાર તારી સાથે એકાંતમાં બેસીને મારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ
રી લઉં એવી મારા મનને પ્રબળ ઇચ્છા થયા કરે છે. તુકારામ
હો છે કે એ કાના ! તું જઈશ નહિ. બને. રહે-જરાવાર બિલો
હો. જરાક મીટ માંડીને મારી લણી જો તો ખરો !

૧૬૧૧-તારા ઘરનાં સારને સારી રીતે નિભાવે અને તને
કુખ આપે એવી સ્ત્રી જો તને મળે તો તું લાગ્યવંત છે. સામું,
સસરા, દિયેર, જેઠ, એ બધાંની પરવા ન કરતાં તે સ્ત્રી તારી પાસે
આવે છે. પ્રપંચ અને પરમાર્થ એ બેના ઉપર સરખી નજર
રાખીને બેઠને સાચવી લેવાનું કામ ઘણાખરાને માટે અઘરું થઈ
પડે છે; અને એવું કરનારા બહુ વિરલા હોય છે. તુકારામ કહે
છે કે પોતાનો જીવ દેવને અર્પણ કરીને તેમની સેવા કરનારા જે
કોઈ લક્ષ્મી હશે તેમનાં દર્શન તો દેવને પણ હર્ષલ છે.

૧૬૧૨-જો ગોપીઓ ઉદાસીન વૃત્તિવાળી હતી તે પ્રભુના
સ્વરૂપની સાથે એકરૂપ બની ગઈ. તે સૌના દેખતાં હરિને વીંટી
વળી અને મોરની માફક તેમની આસપાસ નૃત્ય કરવા માંડી ગઈ.
પછી તેઓ હરિની સાથે મનમાં આવે તેમ કીડા કરવા લાગી.
ગોપીઓ તો ઘણી હતી અને કૃષ્ણ હતા એકલા. તુકારામ કહે છે

કે તેઓ શુદ્ધ નારાયણના સ્વરૂપની સાથે તન્મય બની ગઈ.

૧૬૧૩-આપણા સ્વભાવથી જોયો વિરુદ્ધ હોય તેમની બાબતમાં શંકા રહે છે અને આપણી જાતના લોકોનો સમાગમ થાય તો તેથી સુખ થાય છે, એમ સમજીને પોતાના મનનો ભાવ સૌને લલણવા ન દેતાં એકાંતમાં મનની અંદર હરિની નિકટ જવું જોઈએ. જેમને હરિના સુખનો અનુભવજ ન હોય એવા લોકોને આપણે મું મું કરીએ છીએ તેની જાણ થવા દેવી નહિ. વ્રકાશમ કહે છે કે જોયો એકાંતમાં નારાયણનો ઉપશોગ કરે છે તેમવાં મન એ વિષયમાં શંકારહિત થઈ જાય છે.

૧૬૧૪-જેમણે હરિના કંઠની સાથે પોતાના કંઠને લગાડી દીધે તેમને આલિંગન દીધું છે, તેમણે હરિને સર્વાંગે આલિંગન દીધું જાણવું. જેમણે મન નારાયણના સ્વરૂપમાંથી પાછું બહાર આવવું નથી તેઓ એક સરખી રીતે નારાયણનોજ ઉપશોગ કરી શકે છે. તેઓ જ્યારે કાંઈ પણ બોલે છે ત્યારે તેમના બોલ હરિના જે હની સાથે બરાબર મળી જાય છે. તેઓ જ્યારે જીએ છે ત્યારે પોતાની અને હરિની ઈંદને એક કરીને જીએ છે. વ્રકાશમ કહે છે કે હરિના સ્વરૂપની અંદર તેમનો શુભ મળી જવાથી તેઓ અવધાન થઈ ગયા છે એમ જાણવું.

૧૬૧૫-ગોપીઓમાં ત્રણ જાતની ગોપીઓ હતી. તેઓ ધણીજ સંચારમાં ખૂબ નિંદાઈ અને એક સરખી રીતે ક્રોધ કરેત થઈ ગઈ. તેઓ ધણી, માળાપ, સૌની આંખમાં પૂજનાથીને હરિની પાસે ચાલી આવી. વ્રકાશમ કહે છે કે જો તમારા શુભના ઉપરજ સંકટ આવી પડ્યું હોય તો તમે જાણું રહેવા દીધે હરિની સેવા કરજો.

૧૬૧૬-હરિની સંજતિમાં એક ઘડી પણ વ્યતીત થાય તો

તેથી પારવિનાનો લાલ થાય છે. પ્રપંચની અંદર ઘણા લોકોને સાસરે રહેવા જેવું લાગે છે; કારણકે ત્યાં હરિની સંગતિનો આનંદ તો હોયજ શાને? પ્રપંચિક કામકાજની અંદર ગંધો વખત વ્યતીત કર્યાથી જન્મનું ખંડન થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે આવું સમજીને તે ગોપીકાઓ નારાયણના ઉપર આસક્ત થઈ હતી, તે ઉપરથી હે દેવ ! જો તમે તેમને કદાચ છોડવાનો વિચાર કરતા હો તો એ વિચાર પડતો મૂકજો.

૧૬૧૭-વિધ્વનના લક્ષ્મીનાં હૃદયમાં કંઈ પણ પ્રકારની ચિંતા હોતી નથી. તેઓ નિરંતર હરિનામનો ઉચ્ચાર કરીને પ્રભુના મહિમાનો જય જયકાર ગજવે છે. જેમણે પોતાના હૃદયમાં દિશી અંદર નારાયણરૂપી ધનનો સંપ્રદ કરી લીધો છે, તેની અંદર ચાવત પદાર્થોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તે ધન તો એટલું બધું વિપુલ છે કે તેના વડે સૌને સંતુષ્ટ કરી શકાય. પુરુષ, સ્ત્રી, બાળક, જેની ઇચ્છા હોય તે તેનું સેવન કરી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે બધેજ ગોવિંદનું સ્વરૂપજ લરેલું છે એવી સમજ પડી જવાથી સર્વત્ર આનંદ અને આનંદજ વ્યાપી જાય છે.

૧૬૧૮-જે દોઈ પારમાર્થિક ઉદ્યોગ કરવા તત્પર અને તેઓનોજ ઉદ્યોગ સાચો કહી શકાય. તેમણે નારાયણના ચિંતનની બાબતમાં એકબીજાને સલાય કરવા રહેવું અને એકબીજાના નારાયણના મુળનું શ્રી રામ કહે તે બીજાને જાણવું. હરિના ગુણ જાનારને અને નાના નાના અકર્મણીજ કહેવાય. હરિવિષયક પ્રમથાન કરવાના પાયાના ઉપદેશો પ્રાપ્તિ થાય છે. હરિવિષયક પ્રમથાન કરવાના પાયાના ઉપદેશો પ્રાપ્તિ થાય છે. હરિવિષયક પ્રમથાન કરવાના પાયાના ઉપદેશો પ્રાપ્તિ થાય છે. હરિવિષયક પ્રમથાન કરવાના પાયાના ઉપદેશો પ્રાપ્તિ થાય છે.

દેવ-નૃસિંહ સહન કરી કરીને અંતે આ નંદદેહ હાથ આવ્યો છે.
 દેવે એને તમે એણે ગુમાવ્યો તો ફરીથી તમને મળવાનોજ
 વધી વૃંદારામ દહે છે કે હું રસ્તે જતાં સૌને સાવધાન કરતો
 જાઉં છું. મારી વાતને લશ્ષ આપીને સાંભળનારા ઠોઠ ઠોઠ મને
 આમાં આવી મળશે.

૧૬૨૪-જાખાઈ, જોખાઈ, માયરાણી, મેસાળાઈ આ જાં
 દેવદેવીઓને હિંચર કહી રાકાય નહિ. મારા પંઢરીનાથ તો
 આ જાં દેવદેવીઓના પણ દેવ છે અને ઘણાજ જાળશાળી છે.
 રૂઢી, અંદી, આ જાં શક્તિઓ મધમાંસનું બક્ષણ કરનારી છે.
 પડેખા, બહિરોળા એ જાં રોટલા જૂટનારાઓના દેવ છે. મોટા
 દેવના અણુપતિ તે પણ લાડુના દાળ છે. સુંભળા, મહિપામુર,
 કેનેનાનાં ઊંઠરાંના દેવ કહેવાય. એ જાં અમારી જાગળ શા
 વિનાજમાં જેતાળ, જેતાળ વગેરે કાળા મોઢાંઓનાં મોઢા ઉપર
 બેઠા પડેલા. વૃંદારામ દહે છે કે તમે તમારું ચિત્ત એક પાંડુરંગ
 રંગ પડેલી રાખજો.

૧૬૨૫-તમારા ઉપર ઠોઠ એવું સંકટ આવી પડે કે જેનું
 નિરાણુ તમે પોતે નજ કરી શકો તો એવી પરિસ્થિતિમાં હરિ
 ન જાઓને ધર્મ તો એજ હોય કે તેમણે હરિનૃ સમરણ કર્યું.
 જો તમને કદી દુઃખી થવા દેનારજ નથી. તેમણે પોતાના બજોનું
 રક્ષ કરવાને સારું સુદર્શન ચક્ર જામીનર્ગ રીમ આપ્યું છે. હરિના
 રક્ષક સમરણ કરવાની સાથે વિદ્યો તો બાર વેળે ની જાય છે.
 વૃંદારામ દહે છે કે તમે તમારું પ્રાણ દેવને અર્પણ કરી દેજો.

૧૬૨૬-માજ અપારે ઊંઠરાંને દેહી દે તમે તમાજ પણ
 પોતે પોતાના સામચ્ચ વડે તો કદી પણ અવ દેજ નહિ
 અને ઊંઠરાં માંજે ખીરસેહી માગી દેહી દેને રાત અવ ને

ફર-દેશ સહન કરી કરીને અંતે આ નરદેહ હાથ આવ્યો છે.
ફરે એને તમે એજે શુભાવશે તો ફરીથી તમને મળવાનોજ
ફર-વૃંદારામ કહે છે કે હું રસ્તે જતાં સૌને સાવધાન કરતો
ફર-હાં મારી વાતને લક્ષ આપીને આંમળનારા ઢોઘ ઢોઘ મને
મનમાં આવે મળશે.

૧૧૨૪-બાપાઈ, બેપાઈ, માયરાણી, મેસાળાઈ આ બધાં
૧૧૨૫-દેવેવીઓને ઈશ્વર કહી શકાય નહિ. મારા પંઢરીનાથ તો
૧૧૨૬-બધાં દેવેવીઓના પણ દેવ છે અને ઘણાજ બળશાળી છે.
૧૧૨૭-હા, આ બધી શક્તિઓ મધમાંસનું લક્ષણ કરનારી છે.
૧૧૨૮-બહિરોગા એ બધા રોટલા જૂટનારાઓના દેવ છે. મોટા
૧૧૨૯-બધુપતિ તે પણ લાડુના કાળ છે. સુંવળળા, મહિપાસુર,
૧૧૩૦-દેવતાં છોકરાંના દેવ કહેવાય. એ બધા અમારી આગળ શા
૧૧૩૧-જેવળા, જેતાળ વગેરે કાળા મોઢાંઓનાં મોઢા ઉપર
૧૧૩૨-તુકારામ કહે છે કે તમે તમારું ચિત્ત એક પાંદુરંગ
૧૧૩૩-રાખજો.

૧૧૩૪-તમારા ઉપર કોઈ એવું સંકટ આવી પડે કે જેનું
૧૧૩૫-પાંદુરંગે પોતે નજર કરી શકે તો એવી પરિસ્થિતિમાં હરિ
૧૧૩૬-પ્રાણી ધર્મ તો એજ હોય કે તેમણે હરિનું સ્મરણ કરવું.
૧૧૩૭-મને કદી દુઃખી થવા દેનારજ નથી. તેમણે પોતાના બકોનું
૧૧૩૮-પ્રાણને સાદું સુદર્શન ચક્ર લખીનગીરીમા આપ્યું છે. હરિના
૧૧૩૯-પ્રાણને હરવાની સાથે વિદ્યો તો જાણે વાટે નાતી જાય છે.
૧૧૪૦-કહે છે કે તમે તમારો પ્રાણ દેવને અર્પણ કરી દેજો.

૧૧૪૧-માજ આપણે છોકરાંને ફેંદી દે ત્યારે તે જાય પણ
૧૧૪૨-ફેંદવાના સામર્ય વડે તો કદી પણ જીવી શકે નહીં
૧૧૪૩-ફેંદાં માએ પીરસેલી યાળી ફેંદી દઈને રીઝ નહીં.

૧૧૨૬-નરકમાં જ પડેલા છે એમ જાણવું. તેમની સાથે
જાતીય કરવાથી આમડછેટ લાગે છે, જે સનાન કર્યાથી પણ દૂર
રહી નથી. જેમને વિઠ્ઠલના નામ ઉપર પ્રીતિ નથી તેમના આયુ-
ષ્યની થીજો કાળ ગળ્યાજ કરે છે. છકારામ કહે છે કે હું જો
તેમની મારે જોઈું તો મને વિઠોળાનાજ સમ.

૧૧૨૭-જેમના મુખમાં વિઠોળાનું નામ રમી રહ્યું હશે તેમને
દમ મનન-નિયમ આદિનાં ફળ આવી મળે છે; એટલા માટે નાના
માનની ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરવાને સારૂ નાના પ્રકારનાં વ્રત-
નિષ્ક્રોધનું પાલન કરવાનો શ્રમ લેવાની કોઈને જરૂરજ નથી. ફક્ત
૧૧૨૮-દ્વારા 'રામકૃષ્ણ-ગોવિંદ' એવાં નામનું રટણ કરતા રહેવું.
તેમ કરવાથી રક્ષાના મુખલોગના સમાન સુંદર ફળ સત્વર
પ્રાપ્ત થશે. છકારામ કહે છે કે નામચિંતનને પ્રતાપે નામચિંતન
જારૂ હરિદ્રષ્ય બની જાય છે.

૧૧૨૯-નામ એ જટપુદ્ધિવાળા જીવોનો તરણોપાય છે એવી
સંમતિમાની પ્રસિદ્ધિ પુરાણોમાં પારવિનાની કરવામાં આવી છે.
જેમચિંતનને પ્રતાપે અગાઉનાં મોટાં મોટાં પાપ બળી જાય
તેને ફરીથી ગર્ભવાસ કરવાનો વખત આવતો નથી. શાસ્ત્રોમાં
૧૧૩૦-જેમના પાતકીઓમાં કરી છે તે બધાજ હરિનામમંત્રનો
પ્રાર્થને પાતકી મટીને પૂજનીય બની જાય છે. છકારામ કહે
કે હરિનામનો આવો પ્રતાપ ત્રણે લોકમાં ગાજી રહ્યો છે.

૧૧૩૧-હરિનામ લેવામાં હશે ખરું કરવો પડતો નથી
જેને એરો અપરો પણ નથી કે જેથી તેનો જપ કરવા માટે
૧૧૩૨-કમ લેવો પડે. ખસ, જે છે તે 'રામ' એવા ફક્ત એજ અક્ષર-
૧૧૩૩-માં છે. એનોજ વાણી દ્વારા ઉચ્ચાર કરતા લાગ્યા. આ
૧૧૩૪-માં ઉત્તમ વર્ણ, લલિત, ધર્મ એ કયાનો ખપ પડતો

નથી. હરિના નામ વડે સૌ હરિના ધામમાં આવકાર પામે છે. તુકારામ કહે છે કે હરિનું નામ એ તો સાક્ષાત્ ચૈતન્યનું રહેઠાણ છે.

૧૬૩૨-હરિનામનો નિત્ય જપ કરનારા પાપમાલ થઈ ગયા એવો એક પણ દાખલો કેાઈએ કદી કાને સાંભળ્યો છે ? હે સંતો, મહંતો, સિદ્ધો, ઋષિઓ ! હું તમને સૌને નમ્રતાપૂર્વક આ પ્રશ્ન પૂછું છું અને તેનો તમે મને ઉત્તર આપો. હરિનામનો નિત્ય જપ કરનાર તયો નથી એવું એક પણ ઉદાહરણ જોળી કાઢીને મને બતાવો. તુકારામ કહે છે કે હું તમારી સાથે આ પ્રમાણે જીવ લઈને જોહું છું તે માટે મને માફી આપશો.

૧૬૩૩-હરિનામ જે સાર વસ્તુઓના પણ સારરૂપ છે તે તમને મક્કતમાં મળી શકે છે; માટે તમારાથી જેટલું લૂંટાય તેટલું સુખેથી લૂંટી લેજો અને તેમ કરીને તમે અજર-અમર બની જાઓ અથવા દેવોના સમાન દેવવાન થઈ જાઓ. તમારો ન્દરીવારનો જન્મ તો થનારજ નથી અને તમારાં પાપ બલે પહાડ જેવાં હશે તો પણ તે જળીને ખાક થઈ જશે. અત્યંત પ્રેમ અને ભાવ પૂર્વક તમારે હરિનામ ગાવું જોઈશે. તુકારામ કહે છે કે તમારે દેશવિદેશ ભટકવાની કશી જરૂરજ નથી. ઘેર બેઠાં હરિનામનું ધ્વજરણ કરતા રહેજો.

૧૬૩૪-અણમાનીતી રાણીનો રાજા ત્યાગ કરે તોપણ રાજા તને માટે તો તે રાણીજ રહેવાની અને રાણી તરીકે સૌને સન્માન પણ કરવાનાજ. તે પ્રમાણે હું બલે દાંખિક હોઉં તેપણ તમારો દાસ તો ખરોજ ને ? એટલા માટે યમદતની મરજી નથી કે મારી સામે નજર પણ કરે. રાજાના છોકરાએ કાંઈ મુશ્કેલીઓ હોય, પણ બીજા લોકો તેને સજા કરી શકે છે ? નહિય. તુકારામ કહે છે કે ધારના અંગમાં બલે બાલિદ જન્મ્યાં અંગ

લક્ષ્મી હોય પણ ને તેના ગળામાં ફક્ત દેવમણિનું જ ચિહ્ન
હોય તો તે બધાંજ અપલક્ષણનો અશુભ ભાવ ઠળાઈ જાય છે,
તેમ હે જગતના સ્વામી ! મારું પણ તેવું જ સમજી લેજો.

૧૬૩૫-હે દેવ ! હાં તો તમે મારો ઉદ્ધાર કરો અથવા તો
મારાથી તારો ઉદ્ધાર થઈ શકતો નથી એવું તમારે મોઢથી કબૂલ
કરીને તમારો પરાજય સ્વીકારી લો. આ બેમાંથી એક કામ તો
તમારે કરવું જ જોઈશે; કારણકે મારું એક માત્ર આશ્રયસ્થાન
તમારા ચરણ જ છે; અને તમે જ્યારે મને નિરાશ કરો છો ત્યારે
મારો સંશય પડતો જાય છે. હું તો તમારા પગને બે હાથે ચૂક
બેસીને બેઠો છું અને તે સિવાય બીજી-ત્રીજી જાળમાં મને
શ્રમજન્ય પડતી નથી; આથી કરીને મારો બાગ્યોદય ક્યારે થશે
તેની હું કશી અટકળ કરી શકતો નથી. વ્રહ્માર્ચ કહે છે કે હે
દેવોના રાજા ! મારો જીવ અત્યંત ચિન્તાતુર થઈ ગયો છે તેથી
કરીને હું તમારી દયાની યાચના કરી રહ્યો છું.

૧૬૩૬-મારજીવાનુમાર જે હાંઈ સુખ-દુઃખનો જોગ કરવો
પડે તે બધાનો બાર દેવને માથે નાખી દઈને, તેમને જોગવી
પૂટણ ચાડી તૈયારી કરી રાખવી આટલું જોઈએ તો તમારા
હૃદય જે જે સંકટ આવી પડશે તેમનું નિવારણ કૃપાસાગર દેવ
જોઈને કરી લેશે. એ દેવના સિવાય બીજા બધા સદ્ગુણકે બિચારા
પોતેજ દીન અને રાક છે. તેઓ જાણી તમને શી મદદ કરવાના
દગા ! મનમાં હાંઈ બધું ઉત્પન્ન થાય તો તેમાંથી બીજા અનેક
દુઃખોના સમુદાય પડા શકે જાય છે; એટલા માટે દેવને સરજ
કરવું જોઈએ એક ઉપાય છે. વ્રહ્માર્ચ કહે છે કે એમ સમજીને
મારો વિશ્વનું પ્રતિપાલન કરનાર જે દેવ છે તેમનું જ ચિન્તન
કરવું; કારણકે તેમનું સમજવું ચિન્તન કરવું એટલું જોઈએ કેવું કેવું

કાર્ય છે કે જે સિદ્ધ ન થાય? સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનું નિવારણ કરનાર એક દેવજ છે.

૧૬૩૭-સુખદુઃખાદિ લોભ પ્રારબ્ધ કર્મ વિના આવી મળતા નથી, આયો વિચાર કરીને પોતાના મનનું સમાધાન કરી લેવું જોઈએ. સુખ કે દુઃખ, જેમાંથી ગમે તે એક આવી મળે તોપણ તેથી મનને હર્ષ-શોક થવા દેવો નહિ. વારંવાર ગોવિંદનું સ્મરણ કરતા રહેવું. આપણા પ્રારબ્ધના સિવાય બીજા કોઈને દોષ દેવો નહિ. તુકારામ કહે છે કે આપણે આપણો બધોજ ભાર એ નારાયણના ઉપર મૂકી દઈએ તો તે આપણા સુકાની બની જાય છે.

૧૬૩૮-સૌ પ્રાણીઓના પ્રતિ નિર્વેર ભાવ રાખવો એજ એક સર્વોત્તમ સાધન છે. એવું કરીએ તોજ નારાયણ અંગીકાર કરશે, નહિ તો નહિ. એમ ન કરતાં મોઢેથી ગમે તેટલું બડબડ કરીએ તે બધુંજ ફ્રાટ્ટ બાણવું. પોતાના શરીરનાં સર્વાંગ સંબંધીઓ અને પારકાં લોકો એ જેઉ જેને મન બરાબર હોય, અને જેનું ચિત્ત પરોપકાર કરવામાં લાગી ગયું હોય તેમનુંજ નારાયણ પોતાના ગણી લે છે. તુકારામ કહે છે કે ચિત્ત એ નિર્મળ થઈ જાય તો બીજું બધું આપાઆપ થઈ રહે છે.

૧૬૩૯-મોઢા વટે કોઈને શાપ દઈએ અથવા આશીર્વાદ દઈએ તો કદાચ ફળીબૂત થાય પણ ખરો, પણ એવું કરવાથી આગાહી કરેલાં તપનો કાંઈ થઈ જાય છે. સાધકને વેર નહિ અને સિદ્ધિ આવી આવે છે અને તેના આધુનિકાને દુનિયામાં કોઈ વગર છે, પણ તેમ ચલાવવા કાચકના મનમાં ફલનિશાન રહી જાય છે અને તેનામાં ફળનો પ્રવેશ થાય છે; અને તેના પરિણામે દેવ તેનાથી આજ્ઞા કરતા રહે છે તુકારામ કહે છે કે મન મીઠાંડના દેવરવા કાચકના મનમાં મનમાં કમનસીબાને લીધે

તે વસ્તુઓનો લાભ મળતોજ નથી.

૧૬૪૦-મુવર્ણને જેમ આગમાં તપાવીએ અને જેમ ટીપીએ તેમ તેમ તેમાંનો ગેલ બળી જઈને સોતું શુદ્ધ થઈ જાય છે. એવું કયો વગર તેના ઉત્તમ દાગીના ઘડી શકાતા નથી. કોઈ પણ પદાર્થને વિધિપૂર્વક શુદ્ધ કર્યો વિના તેનામાં શુદ્ધપણું આવતું નથી. આજે જે આપણો મિત્ર છે તેવું જે જરાક આપણે તુક-શાન દરીએ, તો તે મિત્ર મટીને શત્રુ થઈ જાય છે. દેહના પ્રાર-બના યોગ વડે જે કાંઈ ભોગવી લેવું પડે તે ભોગવી છૂટવું. જે માણસનું ગળું ફાંસીની દોરી વડે ભીંસાઈ ગયું હોય છે તેનો ફાંસ અને દુઃખમાંથી તો છૂટકારો થાય છેજ. વિકારામ કહે છે કે મનને ખૂણ દહ કરવું અને પદાર્થની સિદ્ધિ યતાં સુધી ત્યાં સહન કરવો.

૧૬૪૧-પોલીના વહેરાને જ્યારે પહેલવહેલો પલોટીને તેના ફેર સવારી કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેનાથી માણસનો બાર પણ જમાતો નથી, પણ આગળ જતાં તેને ધીમે ધીમે બાર ઊઘટવાનો મંદાવરો પડતો જાય છે, ત્યારે તે માણસ તો શું. પણ મોટી બારે જનાજની શુભને પણ પીઠ ઉપર લઈને આવે છે; એવી રીતે આપણે આપણા દુદયને ઠેળવીને હર્ષ, વિપાક વગેરેના આધાત સહન કરવાને માટે સમર્થ બનાવી દેવું જોઈએ. દુદય એવું કયું જોઈએ કે હર્ષ અને વિપાદની વૃત્તિઓ અંતઃકરણની અંદર સમાઈ જાય અને છતાં તે નિરુદ્ધ રહે. માખણની અંદર જ્યાં મુખી છાંયનો ભાગ હોય છે ત્યાંસુધી તે કુદા ઉપર સખવાથી કાઢે છે; પછી જ્યારે બધો ખટાસનો ભાગ બળી જાય છે ત્યારે માખણની કમોજ સ્વચ્છ રહતું નથી વિકારામ કહે છે કે પદાર્થ જ્યારે મહાદત્તા દત્તજના થા ખમી ખમીને પદાર્થને દેવ દાસ છે ત્યારે જ લોકો તેને પવે લાગતા આવે છે.

૧૬૪૨-કાગડાને કોઈના ઉપર નથી દયા આવતી, તેમ નથી તે કોઈના ઉપર કશો ઉપકાર કરતો; તેના અંતઃકરણમાં તો કાળાશ અને અપવિત્રતાજ લહેલી છે; તેવીજ રીતે જેની પાસે નઠારાં કામ કરીને સંપાદન કરેલી હોલત છે, તેનું જીવતર પણ અમંગળ જાણવું અને તે જ્યારે મોઢથી ખોડે છે ત્યારે તેના મોઢામાથી ગદા અને અપવિત્ર શબ્દોજ નીકળે છે. કડવા તૂંગડાની અંદર સારા સારા મસાલા નાખીને તેનું શાક બનાવીએ તો પણ તેનો એકજ કોળિયો મોઢામાં મૂકતાની સાથે ખાનારો થૂથૂ કરી નાખશે. તુકારામ કહે છે કે સાપને વિપનો ત્યાગ કરતાં આવડતું નથી. એવાની આગળ તો હમેશા પાપનોજ આદર થાય છે.

૧૬૪૩-હરિનું ચિંતન એજ વાસ્તવિક કમાઈ છે. એ ધધામાં કદી પણ ખોટ જવાનો ભય નથી અને તેના દ્વારા દેવનો મેળાપ થવામાં કશી અડચણ આવતી નથી. એ નફાકારક માલ દેશેદેશ જાય છે. રસ્તામાં કશો બગાડ થતો નથી. જેવો અહીંથી સ્વાના કરીએ તેવોજ ત્યા પહોંચી જાય છે. તેને લેવાને તારૂં જાણકાર પારખની પણ કશી જરૂર પડતી નથી; કારણકે એમાં કોઈ જગ્યાએ છેતરાવાનો ભય નથી. બધેજ જ્યાં જઈએ ત્યાં માલ એક સરખો ને સરખોજ. તુકારામ કહે છે કે હરિનું સ્વરૂપ સર્વત્ર પ્રકટ હોવાથી તેના વડે દષ્ટિ મોહિત થઈ જાય છે.

૧૬૪૪-હવે બીજો કશો વિચાર ન કરતાં આ સંસારની અંદરથી જેમ અને તેમ વહેલા વહેલા નીકળી નાસો અને યેગ-હોર પંડિતપુર આદ્યા જાઓ; કારણકે ત્યાં જે પાંડુરંગ મહાપ્રભુ રહે છે તે દીનદુખીઓ ઉપર દયા કરનારા છે. હું પંડરપુર જઈશ જેવા વચનના કુંવરકાંઈમાં રહેલું નહિ. બસ, જલ્દી જઈ જોવો નિશ્ચય કરીને અત્યંત જલ્દી અને દેવના સન્નિધિમાં થઈ જવું.

વૃકારામ કહે છે કે દેવ ઘણા કૃપાળુ છે અને પોતાના દીન સેવકો-ને સારૂ ખૂબ કાળજી રાખે છે.

૧૬૪૫-હે દેવ! જેઓ બુદ્ધિહીન અને જડ હોય છે તેમનો તમે ત્યાગ ન કરો. આ તમારા દીન દાસની આટલી વિનંતિ માન્ય રાખજો. તમારા અરણ્યનો આશ્રય લેવાની ઇચ્છા રાખીને જેઓ તમારી પાસે આવતા હોય, તેમને ટાળી મૂકવા એ તમારે મારે શું યોગ્ય કહેવાય કે? વૃકારામ કહે છે કે હે પુરુષોત્તમ! તેમના સર્વ અપરાધોની તમે માફી આપશો.

૧૬૪૬-એટલા મારે તો હું વારંવાર તમારા કાલાવાલા કરું છું અને કાકલૂદીઓ કરું છું. હે લક્ષ્મીપતિ! સૌ બંડારગૃહ તો તમારા જ હાથમાં છે. સૌનાં દુઃખહારિદ્રયને દૂર કરવા સારૂ તમે આવ્યા છો, ત્યારે હવે મોઢું ન કરતા. તમે-જગન્નાથ તમારા હાથ વડે અમને કૃપા અભયદાન દો. 'બીસો નહિ' એટલું કૃપા મોટેથીજ બોલો તો તેટલું પણ અમ જેવા રંદ હોયોને મારે તો પણ થઈ જશે. તમારા સિવાય હું બીજા કોઈની પાસે જતો નથી. મારા મનની તમામ અભિલાષાઓ કૃપા તમારે એકલાને મારેજ છે અને હું મારા મનને મારી મારીને બીજે કોઈ કેટાણે જવા દેતોજ નથી. વૃકારામ કહે છે કે અમારું તો કૃપા એકજ કર્તવ્ય છે કે, વખત-કવખતનો વિચાર ન કરતાં તમારાં કીર્તનો ગાઈને તમને જાગૃત કરી દેવા.

૧૬૪૭-હે દેવ! તમારી સ્તુતિ કરવા તરફ હોઠોની રુચિ થવા માંડી, ત્યારથી હોઠોએ તમારાં અનેક નામ પાડી રાખ્યાં છે; અને તે નામોની મદદથી બહિષ્કૃતની અંદર વિશેષ માધુર્ય આવી ગયું છે. એ તે નામોનું ખૂબ આનંદપૂર્વક ધણા દિવસ સુધી સેવન કર્યું છે. તેમ કરવાથી મારા અનેક શુભ દિવસો

ઉદય થવા પામ્યો હતો. દેવ અનેક લક્ષ્મીને તૃપ્ત કરે છે, અનેકને તલસાવે છે અને નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને અનેક લક્ષ્મીને ઉદ્ધાર કરે છે. તુકારામ કહે છે કે મેં તેમની અનેક રીતે કાક-લૂદીઓ કર્યા પછી મારા વૃત્તિને તેમના લણી વાળી દીધી છે.

૧૬૪૮-આ મૃત્યુલોકની અંદર આપણું શરીર એક જાતના કામચલાઉ મુકામ કે ઉતારા જેવું છે; એમ જાણીને હું તેના સંબંધમાં ઉદાસીન ભાવ રાખું છું. અમુક કામ પૂરતો એટલે રસ્તે ચાલતાં થોડા વખત સુધી આશ્રય લેવા જેટલું આપણને તે કામ આવે છે, એટલા માટે એ શરીરનાં બંધનો અને મર્યાદાઓનું ઉલ્લંઘન કરીને સ્વરૂપસ્થિતિમાં પ્રવેશ કરવો એજ ઉત્તમ છે. હું જે લૌકિક વ્યવહાર કરું છું તે તો નટનાટક લગવે તેવી રીતે હું એ બધાં કામ કરવાનો પાઠ લજવું છું. હું તેમની અંદર અત્યંત આસક્ત થઈને ગૂંચવાઈ જતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હું તો મારી પાસે જે સંચય છે તેમાંથી ખર્ચ કરતો જાઉં છું. મારી સાથે જે કોઈ લેવડદેવડ કરશે તેને લાલજ થશે.

૧૬૪૯-મારા રોજમેળમાં મેં આજ સુધીમાં વીતેલા કાળનો આંકડો જમા ગાળીને નોંધ્યો છે અને રોજ રોજ વ્યતીત થતા કાળની હું ખતવણી કરતો રહું છું; આથી કરીને હવે મારે માથે કોઈ જાતનો હિસાબનો બોજો રહ્યો નથી. જે કાંઈ મારે હાથે સેવાકાર્ય થાય છે, તે મારા સ્વામીને પ્રિય હોઈ તેની સમક્ષ રજૂ છે. એ સિવાય જે કાંઈ ઉપહાસ યોગ્ય વસ્તુ અથવા નકામાં-રદગાતલ કરવા જેવાં કાર્ય થાય તે બધાં ચાર લોકોને નાર સમજાવેલાં. અનેક લોકોનું દાસપણું કરીને જીવવું પડે ત્યારે તો તેવા જીવતરના ઉપર આગ પડે. તુકારામ કહે છે કે હું મારા મનથી સાવધાન થઈ ગયો છું અને તેમ કરવાથી મને કોઈનો લજ રહેતો નથી; અને વરસને અંતે કોઈ પ્રકારના લેણ-

એટલો બારે છે કે તેનો બદલો વાળવાને માટે હું બધો વખત તેનું નામ મોઢેથી ગાઉં છું અને તેના તાલસૂર પ્રમાણે પગ મૂકીને નૃત્ય કરું છું.

૧૬૫૨-અમે તો ઘણીજ રાજપુત્રીથી ફરીથી જન્મ ધારણ કરીશું; કારણકે આ લોકમાં એક કર્તવ્ય સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને જેનું આ લોકમાંજ પાલન થઈ શકે છે. તે એવું છે કે પંઢરપુરની વારી (યાત્રા) કરવાથી શ્રેષ્ઠ લાભ થાય છે, એ મારા ભતિ અનુભવની વાત છે. સૌ તેનો અનુભવ લઈ જીએ. તુકારામ કહે છે કે એમ બહાણે તો મેં સર્વ પ્રકારના સંગનો ત્યાગ કરી દીધો છે.

૧૬૫૩-હે દેવ! તમારી સાથે રહેવાથી એક ક્ષણ વારમાં તમામ લોકોની દેહબુદ્ધિ ટળી જાય છે. હે વિદ્યાબાઈ માતા! આથી કરીને મને તારા ચરણ બહુજ વહાલા લાગે છે. હરિના દાસનો સત્સંગ કર્યાથી તારો પ્રેમ મારા શરીરના રોમરોમમાં સ્થિર થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એ પ્રેમજ મારા મનને ગમે છે, તેથી કરીને હું તેનુંજ વરદાન માગી લઉં છું.

૧૬૫૪-બધા લોકો એસીને જમતા હોય તે વખતે પંગતમાંથી કોઈએ ખીર માગી. તો તેને ખીર પીરસવાને બદલે જે સ્ત્રી તેની થાળીમાં રાઈ ચઢાવેલું રાઈતું પીરસવા આવે તેને ખરેખરી કુંભારના ઘરની ગધેડીજ કહેવી કે ખીજી કાંઈ? એટલા માટે હું સૌને કહું છું કે સમયને ઓળખો અને તે પ્રમાણે કાર્ય કરો. જે વખતે જે કામ કરવા જેવું ન હોય તે કામ નજ કરો. શુભ કાર્ય થતું હોય તે વખતે કોઈ અશુભ શબ્દ બોલે અથવા બોલાવે તે માણસ નઠારામાં ગણાય અને શુભ સ્થાનમાં તેની હાજરી સારી ન કહેવાય; કારણકે તેના મોઢામાંથી શુભ સમયે અશુભ બોલજ નીકળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જે કોઈ સારાનરસ

મમય અને સ્વયંનો વિચાર કરી શકતો નથી તેનું અવતર વ્યથા છે અથવા નરક સમાન છે.

૧૬૫૫-વીંછીનો વીક્ષુ ડાખ વીંછીને પણ દુઃખ હે છે; ધારણે જેનામાં નહારા ગુણ હોય તેને પણ તે પીડાકારક થવાજ એકંએ. એજ રીતે તમારે સમજ લેવું કે તમારું મનજ તમારું દુઃખન અને મિત્ર પણ છે. આ વાતનો તમારે વિચાર કરવો એકંએ. આપણા અંતઃકર્ણને પ્રિય લાગે એવા મીઠા બોલ પોપટ બોલે છે, ત્યારે તો આપણે તેને છાતી પર રાખીને રમાડીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે પાડાંને જમે તેટલાં કેળવો તો પણ તે પાડાંનાં પાડાં રહેવાનાં. કમળતને ઉપદેશ આપવા જતાં બિલટો ઉપદેશને ત્રાસ થાય છે.

૧૬૫૬-તીર્થયાત્રા કરવાની ઇચ્છા હોય તો સરસ રીત એ છે કે, તમે જ્યાં છો ત્યાં ને ત્યાંજ બેસી રહો અને ઘેર બેઠાંજ તીર્થયાત્રાને યોગ્ય ધર્મનું પાલન કરો; તેથી તમને ઘણુંજ પુણ્ય પ્રાપ્ત થશે. આ મેં તમને એક માર્મિક વાત કહી છે તે લક્ષમાં રાખજો. ઉપર કહ્યું તેવું પુણ્યકાર્ય કરવામાં જો એવા લભ્ય થઈ ગયા હોય કે જેમની એક ઘડી પણ વ્યથા જાયજ નહિ એવા અધિક બકતોના સરસંગમાં રહેવું એ પણ એક ક્ષેપ કાર્ય છે. જે મનુષ્ય હરિદામનું રમરણ કરે છે અને બીજા લોકોને તેવું કરવાની પ્રેરણા અથવા ઉપદેશ દે છે, તે આ સંનારમાં બવનદીને જે પ્રાર્થના કરી જનાર નોકાજ છે એમ જાણજો. તુકારામ કહે છે કે આવી પદોપકાર કરે છે તેમના અંગ ઉપર હું મારું માથું.

૧૬૫૭-અમારા ચિત્તની અંદર કોઈ પણ પ્રકારના ત્રાસી પે ક્ષોભ યતોજ નથી. અમે અમારો અવસ્થાવ દેવને સુધી દીધો તો તેણે હવે અમારે કોઈ પણ વાતનો અજ્ઞાન.

રાખવાનું કારણ શું છે? એને તો જે કાંઈ અમારા મનના આત્મદને માટે કરીએ છીએ તે અમને મારી રીતે શોભા આપે છે. તુકારામ કહે છે કે અમે અમારા હૃદયરૂપી માપની અંદર દેવને ભરી દઈને આત્મા દિવસ આત્મદમાં વ્યતીત કરીએ છીએ.

૧૬૫૮-દેવ એવ. છે કે ભક્તો. તેમને કાંક મારે એટલે તરતજ તેમની પાસે દોડી આવે છે. આવે એમનો મૂળથીજ સ્વભાવ છે. તે અતિ કલ્પાયુક્ત શબ્દો વડે ભક્તો. તે પાતાની કૃપાનું દાન દે છે અને પછી તેમને પાતાના પ્રેમનો પાનો પાચ છે. ભક્તોનાં હૃદયમાં પ્રકટેલી ત. સ. વેલી. ઉત્કંઠા વગેરેને તે રૂઢી રીતે જાણી શકે છે. તુકારામ કહે છે કે જે કે. ઈ. હરિ. મ લે છે તેની પાછળ પાછળ હરિને. પ્રેમ દે. ટ્યે. દે. ટ્યે. આવે છે.

૧૬૫૯-ઓ સ્વામિન! મારા હૃદયની અંદર તમે આગસ કેમ ભરી રાખ્યું છે? એ આગસને કીધે તમારું સ્મરણ કરવામાં વિવિધ નોંધ છે અને તમારા સ્મરણમાં વિવિધ આવે તેના કરતાં વધારે તુકારામ જાણું કિયજ શું? શરીરને આત્મા માનવો સ્વજ બાંધત છે અને એ વડે કુબુદ્ધિને કરાવી છે. તુકારામ કહે છે કે આ આત્મા ન તમારા અંતરે વહેતો હોય છે અને તેથી હું વળે. હારી નહીં.

૧૬૬૦-હો દેવ! તમારા સ્મરણની પીઠ ધર્યા પ્રકટી છે. હવે તો તમારું સ્મરણ કરવાને આગા વિશ્વના પ્રતિપક્ષક છે. તમારું સ્મરણ કરવાને આગા વિશ્વના પ્રતિપક્ષક છે? અને કતાં અમારા મનમાં કે. ઈ. હરિ. મ લે છે તેની પાછળ પાછળ હરિને. પ્રેમ દે. ટ્યે. દે. ટ્યે. આવે છે. તમારું સ્મરણ કરનાર તમારું સ્મરણ કરનાર અને સમર્થ દાતાર બીજાં કે. હરિ. મ લે છે તેની પાછળ પાછળ હરિને. પ્રેમ દે. ટ્યે. દે. ટ્યે. આવે છે. તમારું સ્મરણ કરનાર તમારું સ્મરણ કરનાર અને સમર્થ દાતાર બીજાં કે. હરિ. મ લે છે તેની પાછળ પાછળ હરિને. પ્રેમ દે. ટ્યે. દે. ટ્યે. આવે છે.

૧૧૬૧-હવે હું તમારી આગળ પલ્લીંડી મારીને બેઠો છું; તમને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ જાલે તમે કરજો, પંજુ નાનાં છોકરાં-ને જાતજાતની યુક્તિઓ લકાવતાં આવડે છે તે તો તમે જાણુ-વાજ હશે. તેમને જે વસ્તુની ઇચ્છા હશે તે વસ્તુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે માગી લેવાનાંજ. વ્રકાશમ કહે છે કે જો વિઠાઇ મા! તું કદાચીન બનીને તો નથીજ એસી શકવાની.

૧૧૬૨-જે વિશ્વનો પ્રતિપાલક છે તેને અનંત હાથ, અનંત પગ અને અનંત નેત્રો છે. કોણ ક્યાં છે, કોણ છે તે બધું તે જોઇ શકે છે. કોને શું જોઇએ છે, કોણ શું માગી શકે છે તે પણ તે સંભળી શકે છે. જેને જે પદાર્થ પ્રિય હોય તેને તે આપીને દેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. વ્રકાશમ કહે છે કે પોતાના મેળાપમાં તે તે કદી અંતર પડવા દેતોજ નથી.

૧૧૬૩-હે દેવ! મારો કંઈ જાજગદિત થઇ જાય, મારી આંખો-માંથી આનંદાશુ પહેલા માંડે અને એવી અવસ્થામાં હું તમારા રૂપના વર્ણનની વૃદ્ધિ વરસાવી દઉં એવી મારી ઇચ્છા છે. તે રૂપના નશામાં હું ખૂબ આનંદમગ્ન બની જાઉં અને હું પાપ તથા પુણ્ય બેઠકથી વેગળા થઇ જાઉં હે દેવ! તારા ઉપરના મારા મોહને લીધે હું આગળ-પાછળની બધી વાતો જૂલો જાઉં છું અને મારો કંઈ, મારો સ્વપ્ન અને મારો આલાપ એ બધું તારેજ સાચવી લેવાનું રહ્યું વ્રકાશમ કહે છે કે જ્યારે દેવોએ જે મનુષ્યો સ્પર્શ છે તે તો એક પ્રમાણ છે કારણકે તમારા સિવાય કદાચ કોઈ સ્વાદન આવતો નથી.

૧૧૬૪-હે દેવ! તમને જાતે જાન દેવાને હું મારા હાથ દેવા કરીને બંધો રહ્યો છું. હવે હવે 'સ્વાદે દેવે તસ્યે દેવ-પ્રાપ્તિરેવા' આવશે ને; કારણકે જ્યારે તમે તમની કેટલેક

વાનું મન થયું છે. પગે ચાલતાં કાંટા ખૂંચે છે. તુકારામ કહે છે કે હે કૃપાળુ દેવ! તમારે મારી પાસે જે સેવા કરાવવાની ઇચ્છા હોય તે સેવા હું કરીશ.

૧૬૬૫-હે દેવ! શું હું તમારો અનન્ય લક્ષ્ય થયો છું? ત્યારે જેવો હું સરળ સ્વભાવનો છું તેવા તમારે પણ થવું જોઈએ. બસ, મારી આટલીજ વિનંતિ છે. હે ગોપાળ! તું એવો અકળ છે કે તું શું કરવા માગે છે તેની મને સમજ પડતી નથી. કોઈ વિશેષ પ્રસંગે જે તે મારી પાસેથી ઉછીનું લીધું છે તે તારે પાછું આપવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે તું ક્રિયાનષ્ટ છે તેથીજ તું અમારી પાસે સેવા કરાવવાનું કષ્ટ વહોરી લે છે.

૧૬૬૬-હે દેવ! અમારાં હૃદયોમાં ઇચ્છાઓ ભરી પડી છે અને તું અમારો સ્વામી ઉદાસીન બની બેઠો છે. મોટા માણસની સાથે વાદવિવાદમાં શા માટે ઊતરવું જોઈએ? અમે તારી વેઠ કરીને અને તારાં વૈતરાં વહી વહીને વાળ આવી જઈએ છીએ અને તું અમારો સ્વામી ઘરમાં ને ઘરમાં બેસી રહે છે. તુકારામ કહે છે કે તારી સાથે વાદવિવાદ કરવો હોય તો તે કેવી રીતે કરવો તેની મને તો સમજણ પડતી નથી.

૧૬૬૭-દેહાભિમાનનો નાશ કરીને આપણા પોતાના અંતઃકરણની અંદર વિચાર કરી લેવો જોઈએ. એ ઉપરાંતની બીજી બધી વાગ્જાળ એ માયા અને અહંકાર માત્ર છે. જેટલો શબ્દનો આધાર લેવો પડે તેટલુંજ અજ્ઞાન સમજી લેવું. જે ક્ષણ છે તેજ બીજી છે, અને જે બીજી છે તેજ ક્ષણ છે. જે મૂળ વસ્તુ છે તેને તો જામે તેવાં જુદાં જુદાં નામથી ઓળખાવીએ તોપણ તે વસ્તુ તો તેવી ને તેવીજ રહે છે. તુકારામ કહે છે કે રાંભેરી, વૃંધરા, સેવ, રોટલી એ બધાં ઘઉંના લોટના મિથ્યા પ્રકાર માત્ર

૧૬૬૮-હે દેવ! જો કેઈ વસ્તુ સત્ય હોય તો તે એક ધર્મ છે. સોનાના અનેક પ્રકારના ઘાટ ઘડી શકાય છે, પણ આકાર મિથ્યા છે અને સાચી વસ્તુ એક સોનું જ છે. અલંકારના ઘાટ તો ફેવળ કાઢવા છે અને તેથી તે મિથ્યા છે.

૧૬૬૯-હે દેવ! હવે તો તમારા ચરણ ઉપર મારે અધિકાર સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો છે. હું મારા તમામ ભાવ વડે એક પંઢરી-જાથે સિવાય બીજા કશાને ઝોળખતો જ નથી. જે જે વખતે મારા મનમાં જે કોઈ ઇચ્છા ઉદ્ભવે અને તેની પૂર્તિને માટે હું તમારી પાસે માગણી કરું તે તે વખતે મારી તમામ ઇચ્છાઓને તમારે જ કરવી જોઈશે. છકારામ કહે છે કે હવે તમે મારા હાથ-માંથી દેવી રીતે છટકી જવાના છો? હું તો તમામ દિશાઓને વેરીને બિરો હું.

૧૬૭૦-હે દેવ! આજ સુધી મેં તમારો બરાબર ઠેકો લીધો ન હોય, તેથી કરીને તમને નાસી જવાની અથવા સંતાઈ જવાની સારી અનુકૂળતા મળી ગઈ હતી; પણ હવે તમે માઠ રાખજો કે આજથી હું તમારી પૂઠે ઠેક બાંધીને પડ્યો છું, એટલે હવે મારી સાથે અને મારી નજીક બિના રહ્યા વિના તમારો છૂટકો જ નથી. જત્યાર સુધી તો હું અનેક કામોની ત્રુચ્ચવણોમાં ભેરવાઈ પડ્યો હતો, તેથી કરીને તમારી સાથે હું બોલી શક્યો ન હોય, પણ હે દેવ! હવે હું બધી રીતે છૂટો થઈ ગયો છું, એટલે તમારે મને હવે તમારો બધો હિસાબ આપવો પડશે.

૧૬૭૧-હે દેવ! હવે તમે અમારો ત્યાગ કરવાની પાતજ ન કરતા. અમે તમારા બાળક-છીએ તેથી અમ-બાળકોના તરફ તમારે ધ્યાન આપવું જોઈશે. તમને આ બાબત કહેવાની જરૂર ન હોય, છતાં હું તમને જે કંઈ કહું છું તે મારા પ્રેમને વચ

થઈને કહું છું. કોઈ પણ વાતમાં મારી અને તમારી વચ્ચે અંતર પડવા દેશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે પાંડુરંગ ! મને જે તમારા ઉપર મોહ ઉત્પન્ન થયો છે તેને જેવો ને તેવો જાળવી રાખજો અને મારો અંત લાવવા તરફ નજર ન કરશો.

૧૬૭૧-હું સંગરહિત, શુદ્ધ શુદ્ધ આત્મા છું, આવો નિશ્ચય કરવા જતાં મારું મન નિશ્ચય થતું નથી; ત્યારે મારે હવે કરવું શું ? ખરેખરું ભોજન પેટમાં પડ્યા વિના ઓડકાર આવે. જ કેવી રીતે ? અનુભવ વિના જે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કરીએ તે બધા કેવળ શબ્દોજ છે. હે દેવ ! ત્યારે હવે તમારું પ્રહ્લ્લજ્ઞાન તમારી પાસે રાખો. મારે તો તમારા ચરણનેજ પકડી રાખવા છે અને કદી છોડવા નથી. વાંકાપણાથી વાંકાપણુંજ ઉત્તરોત્તર વધતું જાય છે. જન્મનું મૂળ અંતકાળે મનની અંદર રહી ગયેલી વાસનામાં હોય છે. કોઈ પણ જાતની ખટપટ કરવા જતાં પરિણામ એ આવે છે કે તેથી જિલટાં પુણ્ય અને પાપમાં વધારો થાય છે અને સંકલ્પનાં બંધન હીલાં થવાને બદલે જિલટાં દૃઢ બનતાં જાય છે. તુકારામ કહે છે કે સુક્ત સ્થિતિ એવી સસ્તી નથી કે સહજમાં મળી જાય. તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે દેહાત્મ-ભાવનું નિરસન કરવું જોઈશે; અને તે કરી શકે એવા બળવાન તો વિરલાજ હોય છે.

૧૬૭૨-તમારી સ્તુતિ કરવાની મારી વાણીમાં યોગ્યતા તો ક્યાંથીજ હોય ? એમ સમજીને હું ફક્ત તમારા ચરણના ઉપર મસ્તક નમાવી દઉં છું. મારા ભાગ્યમાં તમારી ભક્તિ છે કે નહિ, તે ન સમજાયાથી હું તમને તુલસીપત્ર પણ અર્પણ કરી શકતો નથી. ફક્ત તમારી સામે હાય જોડીનેજ બોલો થઈ રહું છું. એવું મારું સફળભાગ્ય ક્યાંથી કે હું તમારા સાંનિધ્યમાં

કેવો રહી શકું? તમારી સેવા કરવાનો વિધિ પણ હું જાણતો નથી
જોને તેથી તો હું તમારી દયાની સિક્કા માગું છું. એવટે બીજી કાંઈ
ચિંતો મને તોના ઉચ્છિદ્રની આશા રાખીને હું તેમની વાટ જોયા
હું છું. એક વાર પણ તમે મારી સાથે જોલો એવી ઇચ્છા મને
હૈયાં થયા કરે છે. વિકારામ કહે છે કે હું તમારે શરણે આવ્યો
હું જોને તેથી કરીને રાવડહાટો તમારું ચિંતન કરવું એ સાધન
કરી રહ્યો છું.

૧૬૩-મને મારા સ્વામીની ચરણસેવા કરવાનો અધિકાર
નથી મરે. જોને મેં સર્વસ્વ લાભ માની લીધો છે; આથી
મને હવે હું વિષયોના ભણી પાછું જાણીને જોતો પણ નથી.
જોને મને હું કાળના ઉપર વિજય મેળવતો જાઉં છું. કોઈ પણ
વસ્તુના વિચારની કે તકની મુશ્કેલી મને હવે નડતી નથી અને
સાંસારિક જાણતોની ફિકર-ચિંતા મારા હૃદયને હવે સ્પર્શ
કરી શકતી નથી. મારા હૃદયની અંદર જે અશુભ ભાવનાઓ
હોતી તે પણ ખૂબી દૂર થઈ ગઈ છે. આજ પટો સાંસારિક વિષયો-
ના વૃથાના ઉપર! કારણકે આગળ જતાં આવે અવકાશ
અપેક્ષા કે નહિ તે કોણ જાણી શકે છે? વિકારામ કહે છે કે
સાંસારિક લાભને મેં મારે ઉટે ગાઠ વાળીને બાંધી લીધો છે,
કેવું હવે મારે કોઈ પણ જાતની મુશ્કેલી રહી જ નથી.

૧૬૪-હે દેવ! મારે માંડથી હું તારા નામ સમરપ કરી શકું
જો તારા શુભનું કીર્તન કરી શકું એટલો મારા મનમાં એ બે
વિષયોના પ્રતિ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવી દે. બીજી મારી આંખે દરે
સાંધી તારું રૂપ નિહાળ્યું કરવું મને શુભ લાગે છે,
તો દે દેવ! તારી કીર્તિ હું મારા કાન કરાવતાં શુધી સાંભળું
શકી અને વિશાન્તિ આપવું તારા રસમાં રસાત જાણી હું

સંસારના પ્રતિ ઉદાસીન થઈ જઈ અને તારા ગુણ ગાતાં ગાતાં તાળીઓ વગાડીને નૃત્ય કરું એટલું જળ તું મારા હાથપગમાં મૂકજે. તુકારામ કહે છે કે મારા દેહભાવને હું તારા સિવાય બીજા કોઈ વિષયમાં પરોવું એવું તારે થવા દેવું જ નહિ.

૧૬૭૫-ઓ દેવ ! મારા માતાપિતાને ઠેકાણે તું છે, મારી સંપત્તિ પણ તું છે અને મારું જોત્ર પણ તું જ છે. મારું હિત કરનાર જો આ સંસારમાં કોઈ હોય તો તે પણ તારા સિવાય બીજું કોઈ જ નથી. હે દેવ ! મારો દેવ પણ તું અને મારો જીવભાવ પણ તું જ છે. મારા આચાર અને તેને લગતા મારા વિચાર પણ તું જ હોવાથી મારા યોગક્ષેમનો ભાર તું જ વહન કરે છે. મને મન, વાણી અને કર્મ વડે એકલો તું જ માન્ય છે એવું હું તારાજ સમ ખાઈને કહું છું. તુકારામ કહે છે કે મેં મારો બધો જીવભાવ તને અર્પણ કરી દીધો છે, એટલા માટે હવે એ જાણત તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરજે.

૧૬૭૬-હે દેવ ! તને હું મારી હકીકત વારંવાર કહ્યા કરું છું, તેનું કારણ એ છે કે મારો ભાવ કેવો છે તે તું સાંભળીને સમજી શકે. આ નરદેહના આયુષ્ય પૈકી જેટલા દહાડા વ્યર્થ જશે તે ફરીથી સાંપડનાર નથી અને આગળ ઉપર આવનારા દિવસોની આશા રાખીને બેસી રહેવા હું ઇચ્છતો નથી. વારંવાર મને સારા-નરસા ગુણોના ધક્કા લાગ્યા કરે છે, તેથી કરીને મારા ચિત્તને ઘણો ક્ષોભ થાય છે. તારો મને કોઈ જતનનો આધાર દેખાતો નથી; એમ થવાથી મારા જીવને ધીરજ રહેતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! જો તું આ સકળ બ્રહ્માંડનો આત્મા છે, તો પછી અમારે તારા કાલાવાલા કરવાની શી જરૂર છે ?

૧૬૭૭-હે દેવ ! તારા ઘરમાં મોદા અને બીજું બધું જે

હું દોષ તે બહે રહું; મારે એ જાધી જાંતળને શા માટે વહોરી
 દેવી ભેદજે ? કારણકે તારી પ્રાપ્તિની ચાવી તો તારું નામ છે
 અને તેના પટે અગારું હિત સધાશે, આ બે વાતો હું જરાજર
 કમલ મર્યો છું. આ સિવાય બીજી-ત્રીજી વાતોમાં માથું મારવું
 જેટલે આયુષ્યનો તેટલો વખત એજે શુભાવવો. એમ કયાંથી
 મપવા રાજનાં કામકાજમાં અડચણ આવે છે. હું તો તારા
 તણનો બરોસો રાખીને બેઠો છું. એ સિવાય બીજી કંઈ પણ
 મનને વિચાર હું મારા મનમાં આવવા દેતો નથી. તુકારામ
 કે છે કે હે દેવ ! તને કીર્તન સાંભળવાનું ખૂણ ગાંડપણ લાગ્યું
 એમ જાણીને અમે જરા પણ વિસામો ન લેતાં કીર્તનજ કયાં
 એ છીએ, કે જોથી કરીને એ કીર્તન સાંભળવાની લાલચે તું
 મારી પાસે દોડી આવે.

૧૧૭૮-હે દેવ ! અમને-વિશ્વના સેવકોને પ્રારબ્ધ કમોને
 દોષ રોગ ઉત્પન્ન થાય અને તેની પીડા અમારે વેઠવી પડે એ
 પછીજ સજવાઈ મરવા જોવી વાત છે. તે વિષે તમને મારે કહેવુંજ
 કેમ પડે છે ? જો કાળ મને ગળી જશે તો મેં અગાઉ જો કહેવું
 ને વ્યર્થ જશે. તુકારામ કહે છે કે અમને-તારા સેવકોને ગર્ભ-
 વાસનાં દુઃખ ભોગવવાં પડશે તે તને સાફ લાગશે કે ?

૧૧૭૯-હે મનુષ્યો ! તમે તમારું ચિત્ત શુદ્ધ કરો અને
 મનપૂર્વક દરિનામનાં ગીત ગાઓ. તમારે એ દેવની પ્રાપ્તિ
 કરીજ દોષ તો આ એક સહેલામાં સહેલો ઉપાય છે. બીજાના
 કુણ્ડે પળી વાતો તમારે કાને સાંભળવીજ નહિ અને તેના સંબંધી
 વિષય મનમાં પણ આવવા દેવા નહિ. સતોના અરજમાં દીન
 રાજે નેમના ઉપદેશ તમારે મનન કરી રહે. એના પડે ચિત્તનું
 કેમ થાન થાય એવું જાણે ને. રહી જો કલમ અને તેનું નામની

શકે તો મૌન ધારણ કરવું. તુકારામ કહે છે કે જની શકે તો લોકોના ઉપર પુષ્કળ ઉપકાર કરવા, તેટલા ન જને તો ચોપણ કરવા ખરા.

૧૬૮૦-કોઈ આપણને માઠાં વચન કહે તેનો ધા આપણા શરીરને નથી લાગતો, પણ વજ્રધાતની માફક આપણાં મર્મ-સ્થળના ઉપર તેનો જખમ થાય છે. તે ધા સહન થઈ શકતો નથી તેનું કારણ શું હશે એ એક પ્રશ્ન છે. દેહ અને તેને લગતું બધુંજ જ્યારે આપણે દેવને સમર્પિત કરી દીધું છે, ત્યારે તો ઉપરનો પ્રશ્ન સંભવતો નથી. નઠારાં વેણ બોલનારનાં ગોઠામાં ઠાંધ તેમની તીખાશ લાગતી નથી અને સાંભળનારના પેટમાં પણ તેથી અજીર્ણ થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે જો આપણે અહંકારનેજ સમૂળો નષ્ટ કરી નાખીએ તો પછી આપણાં દૃઢ્યમાં નારાયણનોજ વાસો થઈ જાય.

૧૬૮૧-હવે મારે મારા મનની અંદર કપટનો પ્રવેશ થવા દેવો નથી, પણ તેમ કરતાં જો થાય તો મારે માટે દુઃખ રહ્યું કોની પાસે જઈને? જેની પાસે જઈ માપ હશે તેને કોઈ દલાડો જોઈ જવાની નથી. અથગી તે ઇતિ મુઘી નારાયણ મધુરજી કૈ. એ સુધા અને શુદ્ધ હશે તેના ઉપર અપવિત્રતાની છાયા પણ પડવાની નથી. અનપણા વડે ખરાખરાનોજ સંન્યાસ થય કહે છે. દુઃખિયાર કરીને જે રસ્તા મને મરણ લાગે તો મને ચલું છે. આ મ મનમાં મને મારી જુદીની મરદ મારું છે. એ જુદીની આ મારા મારા ને. હમણાં દિવસજમા નથી. કે દિવસ બારી બારીને જે દુઃખ આપે છે તે પછી અનુ કોઈએ અને જે ને રા. ૬ પર્વ કા. ૫ છે તેનેજ એ દેહ કે આરામ દેહ કે અવ કહે છે. તુકારામ કહે છે કે જે જે જુદાં જુદાં મનનાં વચન કહે છે તેનેજ કહે છે. જેનેજ કહે છે.

નથી, તેમને તું મેળ ખાતાં કરી દે; કારણકે તું મારી માતા છે.
૧૬૮૨-મારામાં સંકૃતિ રૂપી ઝરો પહેલેથીજ હતો; તેની
મદદથી હું શબ્દોરૂપી રત્નોને જૂંધીને તેમની માળાઓ તૈયાર
કરું છું. મને શબ્દોના અનેક અર્થોનો અનુભવ છે. જેમનું મન
ચરિત્ર થયું હશે તેઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરશે. છકારામ કહે
છે કે મને અનંત ભગવાને જે કવિતાની પ્રેરણા કરી છે તે કોઈ
દાંતે ખૂટે નહિ એવી છે.

૧૬૮૩-સહજ ભાવે ઘનારી આ જગતની લીલાનો હું સાક્ષી
હું. વાણીથી હું તેનો ત્યાગ કરું એ બની શકે એવું નથી; એટલા
માટે મારી વાણી નિઃશબ્દ તત્ત્વનું આરંભથી માંડીને નિરૂપણ
કરે છે; તેથી કરીને તે કોઈ પણ વખતે મોહના ણંધનમાં પડ-
નાર નથી. સૂચ્ય પોતાના પ્રકાશ વડે અંધકાર દૂર કરે છે અને
તેમ કરીને તે ઓ મનુષ્યોને પોતપોતાના વ્યવહારમાં પ્રેરે છે
અને છતાં તે પોતે બધા વ્યવહારથી અલિપ્ત રહે છે. છકારામ
કહે છે કે મારી આગ્રહીવૃત્તિનો એવો અંત આવી ગયો છે કે તે
ફરીથી મોહનું બતાવનારી નથી.

૧૬૮૪-તે અનંત પ્રભુએ મને પોતાના ચક્ષરમાં જૂંચવી
સાંપ્યો છે, તેથી કરીને તે મારે મોઢથી જે કંઈ બોલાવે છે તે
પોતાના કાય પૂરતું બોલાવે છે. મારા ઉંટા તેણે પકડી લીધા
છે. તેને હું એવું તાલું છું. પણ તે ઊડતો નથી. તેના ચક્ષરમાં મારા
૯૧ જૂંચવાઈ ગયો છે. આથી કરીને તમને જે કંઈ કહેવાનું
હશે તેમાં કંઈ અડચણ આવે એવો સંભવ હું દેખતો નથી. એનું
દારણ એ છે કે દેવ મારા શરીરની સાથે વીંટાઈ વળ્યા છે, એટલે
જે મારી સાથે ને સાથેજ છે. છકારામ કહે છે કે તમારી પણ
મારા જેવીજ સ્થિતિ છે, પણ તેનો અનુભવ તમને હવે પડી શકે.

તેને પોતાના જીવનમાં પરિણત કરવાને માટે મારે અનેક જન્મ ધારણ કરવા પડશે તો હું કરીશ. તુકારામ કહે છે કે હું સેવા કરીને દેવને મારા ઋણી બનાવીશ.

૧૬૬૧-કાગડો ગમે તેટલાં રૂપ બદલે, ટાપટીપ કરે પણ તેથી તે કાંઈ હંસ બની જવાનો હતો ? એટલા માટે હું કહું છું કે ઓ પાખંડી મઠાધીશો ! તમે તમારા મઠ ઉપરથી હાથ ઉઠાવો-હાથ ઉઠાવો. સર્વશ્રેષ્ઠ જે એક પાંડુરંગ છે તેની સાથે તમારો સંબંધ જોડો. નકટી બાઈડી નાકમાં વાળી ઘાલીને ફરે તો તેની શોભા નહિ વધે, પણ ઊલટી લોકોમાં તેની મસ્કરી થશે. તુકારામ કહે છે કે તમે અહીં જરા પણ ધમંડ કે દંભ કરશો નહિ, એવો (ઈશ્વરનો) હુકમ હું દાંડી બાળવીને બહાર કરું છું.

૧૬૬૨-હોલાનાં બચ્ચાં બાળપક્ષીના ઉપર ચઢ-ઊતર કરવા બાંધ, એ તો તેમને માટે કોઈ ગઢના ઉપર ચઢવા-ઊતરવા જેવું કઠિન છે. આપણાં અંતઃકરણની અંદર જે જૂઠો દેહભાવ રહેલો છે અને જે આત્મસ્વરૂપને દેહની સીમાની અંદર મર્યાદિત કરી દે છે તથા જેના દ્વારા હું મોટો છું, નાનો છું એવા ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે તેને મેં ઓળખી લીધો છે. અનાજની ગુણની અંદર પેદા થયેલી ઇંચળને મન તે ગુણજ નભે એક બ્રહ્માંડ હોય એવું લાગે છે. રસ્તા ઉપર બેસીને ચળા-મગરા વેચી ખાનારાને કોઈ પૂછે કે અધ્યા ! તું કોણ છે ? ત્યારે તે કહે કે હું તો રાજા છું, તેના જેવી આ વાત પણ વ્યર્થ છે એમ પાણીમાં રહેનારાં અને કાદવ ખાઈને જીવનારાં દેહકાંને સમુદ્રની કલ્પના શી રીતે આવવાની હતી ? તુકારામ કહે છે કે દેહભાવ એટલે હું આ દેહ છું એવા ભાવનું પણ જે દેહકાંના જેવુંજ સમજવું, આ વાતની અંદર શું રહસ્ય છે તે જાણ લો.

૧૬૬૩-હે ગરુડધવજ ! અમ-ગરીબોની લીડ બાંગવાને
સારું છું વહેલો વહેલો દોડ્યો આવ, દોડ્યો આવ, હું અત્યંત
આકુળ-બ્યાકુળ થઈ ગયો છું અને જોટલા માટે હું તારી વાટ
જોઈ રહ્યો છું. મારી વહારે કોઈ આવે છે કે નહિ તે જાણવા માટે
હું જોટલો બધો અધીર થયો છું કે માફ લક્ષ તેના રરતા ઉપર-
જ ચોટી ગયું છે. તારા જેવો મહદગાર મારે હોવા છતાં, મારે
જોટલા બધા આકુળ-બ્યાકુળ થવું પડે છે ! તું મારી પાસે કોડી
અવતાં તો કદી વાર લગાડતો ન હતો ત્યારે આજે તું શા
માટે વિલંબ કરે છે ? છકારામ કહે છે કે તું તારા હમેશના સિવાજ
માણે ન ચાલતાં મને મળવા સાડા ઘણીજ ત્વરાથી દોડી આવ.

૧૬૬૪-હે પાંડુરંગ ! મારી માતા ! તું મારી ગંગા છે. તારા
પ્રેમરૂપી દ્વધનો પાનો તું છોડ અને મને તેનું પાન કરવા દે. હે
પાંડુરંગ ! તું તારું શરીર મારા શરીરની સાથે વળગાડી દે અને
મેરી સ્થિતિમાં તું મને સ્તનપાન કરાવ. મને તારા પ્રેમનું દ્વધ
પેટ ભરીને ધવડાવ અને મારી જૂળ મટાડી દે. છકારામ કહે છે
કે તારા પ્રેમરૂપી પાનાનું સેવન કરવાને માટે મનમાંથી નકારી
તાવનાઓ વેગળી ફગાવી દઇને હું તારી પાસે દોડી આવીશ.

૧૬૬૫-હે પાંડુરંગ ! જ્યારે હાથીને મગરે પકડી લીધાથી
તે ખૂબ પીડાવા લાગ્યો અને જોવા સંકટને વખતે તેનાં આમ-
નોએ પણ તેને ત્યજી દીધો, ત્યારે ઉવટે તેણે તારું સ્મરણ
કયું. હે દીનાનાથ ! તારા બહોના ઉપર તારો જોટલો અપાર
પ્રેમ છે કે તે તારા ગરુડબાહનને પણ પડતું મૂક્યું અને તું પોતેજ
અતિ ત્વરાથી તે હાથીની મરદે દોડી ગયો. ગાય જેમ પોતાના
સાધરણની પાસે દોડી જાય, તેમ તું પણ તે હાથીની વહારે અતિ
વેગપો દોડી ગયો અને તેને સંકટમાંથી મક્કત કરી દીધો.

૧૭૦૧-પોતાનાજ સામર્થ્ય વડે માંયાજાળને તોડીને મુક્ત થઈ જવા જેટલી શક્તિ ઠેકાની પાસે છે? બહુ થાય તો કોઈ સી, પુત્ર, ઘરખારનો ત્યાગ કરે, પણ તેથી શું વળ્યું? છુલ અને મન એ બેનો નિગ્રહ તો કદી થવાનોજ નથી. તુકારામ કહે છે કે કેટલાક મોઢેથી એવું કહે છે કે અમે મુક્ત થઈ ગયા છીએ, પણ ખરૂં જોતાં તેઓ હુંખ વડે ખંધાઈ ગયેલાજ છે.

૧૭૦૨-પોતાને ખારણે આવેલા અતિથિને યથાશક્તિ દાન ન દેતાં તેને “જાઓ, જાઓ, ચાલતા થાઓ” એવું કહેવાથી પોતાના સત્ત્વનો નાશ થાય છે. યાચકોના નિલાવનો બોલો પોતાના માથા ઉપર લઈને લોકોની આગળ તારી જાતને કમંડીતમાં શા માટે ગણાવી લે છે? યાચક અન્નની યાચના કરતો બહાર જીલો હોય તેને બહારનો બહાર જીલો રહેવા દઈને તમે પોતે ઘરમાં જઈને એકલા એકલા ખાવા બેસો છો. ત્યારે તે ભોજનમાં તમને કશો સ્વાદ પડે છે ખરો કે? તુકારામ કહે છે કે હું તો તમામ યાચકોને મન માગ્યું દાન દેવાને તૈયાર જીલો છું. એવી ધ્વજ તમે તમારા ઘરના ઉપર ચઢાવી દીધેલી અને હવે તમે ઉપર કહ્યું તેવું કરો છો ત્યારે તમારી ઉદારતાનું શું થયું?

૧૭૦૩-ત્યાં લક્ષ્મીનો વાસો હોય અને ત્યાં ગંગાની પધરામણી થઈ હોય ત્યાંથી પાપનો નાશ થઈ જાય છે. હું દેવ! તમારા ચરણકમળ ઘણા નાચુક છે. ત્યાં આગળ મારા મન રૂપી જમરો સ્થિર થઈ ગયો છે. સતો પણ ત્યાંજ લીન થઈને આનંદમગ્ન દશામાં અવસ્થિતિ કરે છે. તુકારામ કહે છે કે તમાર ચરણની વક્તાનો મહિમા વેદાદિશાસ્ત્રો ત્રણે લોકોમાં વખણે છે.

૧૭૦૪-મારી આંખો તમારા રૂપની સાથે મોંડી પડી છે અને તમારા ચરણની અંદર મારું મન સ્થિર થઈ ગયું છે.

વિઠ્ઠલ ! તને જોયાથી મારો દેહાત્મભાવ તો ક્યાંનો ક્યાં જતો રહ્યો અને મને સુખદુઃખનું જ્ઞાન પણ ન રહ્યું, ભૂખ-તરશની સામગ્રી પણ થતી નહીં ! તુકારામ કહે છે કે તારું દર્શન થયું એટલે પ્રત્યક્ષે દેરીથી ઉદય થવાનો સંભવજ રહેતો નથી.

૧૭૦૫-છાંદડું સમજણ થવા આવે એટલે તેની મા તેને ખોતાનાથી દૂર રાખવા માંડે છે; એ પ્રમાણે હે પાંડુરંગ ! મારી દુષણ માતા ! તું મને દૂર કરીશ મા. જે પાણીમાંથી માતી ઉત્પન્ન થાય છે તે પાણીની સાથે માતીનો ફરીથી સમાગમ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે દહીંને વહોવીને છાશ અને માંખણ એક વાર જ્યાં જુદાં પાડયાં એટલે પછી તેમનો મેળ થઈ શકતો જ નથી.

૧૭૦૬-હે નારાયણ ! તને છાંદીને હું બીજા કોને શરણે જઈ ? કારણકે ત્રણે લોકમાં મને તારા સમાન કોઈ દેખાતો જ નથી. બધાં પુરાણો હું ઉઘલાવી ગયો અને બધાં શાસ્ત્રો પણ હું જોઈ વળ્યો. તુકારામ કહે છે કે જે બધું કરી ચૂક્યા પછી આખરે હું તો તારા ચરણની સાથેજ વળગી પડ્યો છું.

૧૭૦૭-હું આખા જગતને પ્રલય રૂપ દેખું એવું મારું સંજ્ઞાન્ય કોઈ દહાટો થયો ખરું ? એક વાર એવા સંજ્ઞાન્યનો ઉદય થયા પછી જે આનંદ મળે છે તે એવો અનંત અને અપાર છે કે તે વડે તો મહાસાગર પણ ઊભરાઈ જાય. એક વાર કામ-ક્રોધાદિ વિકારથી દુઃખ વિમુક્ત થઈ ગયું એટલે તેમાં શાંતિ, રૂપા, સમાપ્તિવાદિ શુભેશ્વર મૂર્તિમંત પ્રતિબિંબ ઝળકવા લાગે છે. જ્યેષ્ઠત્વ અગ્નિનો જ્વાલાનો આદક વિવેક અને વૈરાગ્યનું તેજ પ્રકટી નીકળે છે. શુદ્ધ અવશુદ્ધ સ્વભૂત, કીર્તનાદિ નવધા પ્રકૃતિ જ સર્વ અવકારીમાં એક અલોકાર છે. તુકારામ કહે છે

કે હે નારાયણ ! આવું સફળાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઇચ્છાને તારા સિવાય બીજે કોણ પૂર્ણ કરવાનો હતો ?

૧૭૦૮-મોટાં પહાડ જેવડાં તપ શા માટે કરવાં જોઈએ અને અપાર કષ્ટ આપનારી બીજી સાધનાઓ પણ શા માટે કરવી જોઈએ ? અનેક દેશ-વિદેશમાં પણ શા માટે અથડાઈ મરવું જોઈએ ? દેશદેશાંતરમાં આવેલાં તીર્થો, આગળ ઉપર થવાના લાલની આશા બંધાવે છે. બીજાં દેવ-દેવીઓનાં પૂજન કરવાની પણ શી જરૂર છે ? કારણકે તેમના દ્વારા ખરેખરી તૃપ્તિ થઈ જવાનો તો સંભવ છેજ નહિ. વળી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને સાડું પણ શા માટે મહેનત કરવી જોઈએ ? કારણકે મુક્તિ તો સૌને પંઢરપુરમાં મદતમાં મળી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તમે સર્વત્ર હરિકીર્તનનો પ્રચાર કરવા માંડો; તેમ કરવાથી તમારે જે જે ક્ષણની ઇચ્છા હશે તે તમારે વેરજ આપ્યું આવશે.

૧૭૦૯-રાત્રિદિવસ હરિના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારા વૈષ્ણવ મુનિ અને બ્રાહ્મણનો સત્કાર કરવો જોઈએ. જે સન્માન એવા સંતોને યોગ્ય હોય તે આપણે શ્રદ્ધા ન કરતાં તેમનેજ શ્રદ્ધા કરવા દેવું. કોઈ મોટો રાજા હોય તો પણ શું થઈ ગયું ? આખરે તે પણ સંસારનો દાસ તો ખરોજ ને ? રાજાએ પણ એવા વૈષ્ણવ સંતોની સેવા કરવી જોઈએ; કારણકે એજ તેનો ધર્મ છે. તુકારામ કહે છે કે સંત અને બ્રાહ્મણ એ બેમાંજ બીજાઓને આશીર્વાદ દેવાનું સામર્થ્ય છે; અટલા માટે તેમને જે કોઈ સત્તાવશે તે નરકે જશે.

૧૭૧૦-જે મના ચિત્તની અંદર નિરંતર દેવનોજ વાર હોય તેમનીજ સંગતિમાં મને રહેવાનું થતે. હે દેવ ! મારા મનને એજ ધર્મ પ્રિય છે; અટલા માટે તું જો મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર મને હરિના બક્ષોનો નિગાપ થાય અને તેમની એજગતમાં રહે.

પણ પંઢરપુરમાંજ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭૧૪-કોઈ માણસ અરેબરો અધિકાર રહિતજ હોય અને તે છતાં તેને બળબળરાઈથી ઉપદેશ કરવો, તે તો મદારી વાંદરા-ને નચાવે છે તેના જેવું થવા જાય. ધનધાન્ય અને સમયની સાથે સંબંધ રાખતા જે જે શબ્દો છે, તેમનાથી લોકોના મનનું રંજન તો થાય છે પણ તે બધા પોકળ છે, વ્યર્થ છે. જે જમીનની અંદર કસજ ન હોય તેમાં મૂર્ખ હોય તેજ વાવેતર કરવાનો શ્રમ ઉઠાવે. શ્રેષ્ઠાચાર કેને કહેવાય તેની પરીક્ષા કરવા માટે તેને અનુભવની કસોટીએ ચઢાવવો જોઈએ અને જે હાનિકારક જણાય તેને કદી ગ્રહણ કરવોજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું તમને મેઘની ધારાની માફક સાર્વજનિક ઉપદેશ કર્યો જાઉં છું તે તમે સાંભળો. કોઈ ખાસ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને અથવા તેને એકલાને ઉપદેશ કરવાનો સંકેત કરીને ઉપદેશ આપવા એમનું જોઈએ; એટલા માટે વરસાદની ધારા જેમ સર્વત્ર વરસે છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે જે કહેવાઈ જાય તેજ ઉત્તમ ઉપદેશ છે.

૧૭૧૫-કેટલાક પાખંડી લોકો અમુક દેવને મર્યાદાની અંદર બાંધીને જૂઠા જૂઠા જપ કરવા બેસી જાય છે. એવા લોકો પોતપોતાની દેહબુદ્ધિમાં રચ્યાપરચ્યા રહીને જે કાંઈ કરે છે તે બધુંજ પૂર્ણ પરમાત્માનો ઉપહાસ કરવા સમાન છે. પરમાત્માને અસંખ્ય રૂપ છે અને તેની સાથે મર્યાદાયુક્ત હરિસ્વરૂપ પણ છે. એવી માન્યતા રાખનારાઓ પોતાના આત્મસ્વરૂપને વિતાવી મૂકે છે. દેવની અમુક પ્રકારની મર્યાદા બાંધીને આજ એક દેવનું રૂપ રૂપ છે અને તે ઉપરાંત બીજો કોઈ દેહકાળે દેવ નથી, એવા કેટલાક લોકો ઉપદેશ કરે છે અને તેઓ લોકોને કહે છે કે આ બધા તમારા મનમાં જે કાંઈ માર્ગો રાખ્યા છે તે જોઈને તમે મનમાં

કાઠી નાખે અને અમે કહીએ તે માની લેા. આવું કરનારાઓ સત્ત્વ પરમાત્માને ઓઢીને માયિક ભારનાં પોટલાં પોતાની ખાંધ ઉપર ચઢાવે છે અને પોતાના આત્મસ્વરૂપને જન્મમૃત્યુના ફેરામાં ગુંચવી મારે છે. પોકળ દેહબુદ્ધિના ખાલી કાચલાંને તેઓ ઝડપી લે છે અને તેમને પકડી રાખે છે. ગોદાવરીને તીરે ઊભો રહીને પાણી પીવા માટે અથવા સ્નાન કરવા માટે ને ખાટો ખોદવા બેસે તેની ચેષ્ટા મૂખાંઈ બરેલીજ કહેવાય. હુકારામ કહે છે કે તેજ પ્રભાણે સર્વત્ર નિત્ય, પરિપૂર્ણ અને સહજ એવું આત્મસ્વરૂપ છે, છતાં જોઓ પોતાની કલ્પનાના ણગથી મર્યાદિત નામરૂપાત્મક દેવનાં સ્વરૂપ ઘડી કાઢે છે અને તે વિષે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપવાને સારૂ તેમના ધાન કૂંઠતા ફરે છે તેમનાં મોઢાં કાળાં થજે.

૧૭૧૬-ઉમરડાના ફળની અંદર પેદા થનારા જીવડાને મન, તે ફળ એજ એક પ્રકારું સમાન હોય છે; પણ ખરી રીતે જોવા છઠ્ઠે તો એક એક જાડના ઉપર પાર વિનાનાં ફળ લાગેલાં હોય છે. વળી એવાં જાડં પણ આવડી ગોટી નવખંડયુક્ત પૃથ્વીના ઉપર અસંખ્ય ઊઘ્યાં હોય છે. આવીજ રીતે ને આપણી આંખે પ્રકારું દેખાય છે તેવાં અસંખ્ય પ્રકારુંટા વિરાટના એક-વાળના અમળાગના ઉપર સમાઈ જાય છે. વળી વિરાટના શરીર ઉપર એવા વાળ પણ ફેટલા હશે તેનો તો માનવીને ખ્યાલ પણ ન આવી શકે. એવાં દૈત્યવધિ વિરાટ સ્વરૂપ પરમાત્માના અંતની અંદર અવસ્થિત છે. એવા પરમાત્માસ્વરૂપ પરમાત્મા 'બ્રહ્મ-સુહૃદ' એવું નામ પાસળ કરીને પોતાને નંદના નાનકડા કુમાર તરીકે જોળખાવે છે. હુકારામ કહે છે કે એવા ક્ષીદ્રિતિની લીલા અતિ અજગ્ય છે. પણ જ્ઞાનંદસ્વરૂપ પરમપ્રકારની અંદર જે મારી ઉપસ્થિતિ કરી લીધી ત્યારથી ને અને હમજાદં મળે છે.

૧૭૧૭-પ્રકારામ બેરૂં છે કે સમજ પડી જાય તો એક

પશુઓ અને મધુર સ્વરથી કલરવ કરનારાં પંખીઓ, એ અમારાં સગાંરનેહીઓ છે. તેમનાથી મળતા આનંદને લીધે અમારો એકાંતવાસ અમને અતિ સુખરૂપ અને પ્રિય થઈ ગયો છે. ત્યાં રહેવાથી કોઈ પણ જાતના ગુણદોષનો અમને સ્પર્શ થતો નથી. આકાશ અમારો મંડપ છે અને પૃથ્વી એ અમારું આસન છે. બસ, પછી અમારે શું જોઈએ? જ્યાં અમારું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે ત્યાં અમે વિચરીએ અને ક્રીડા કરતા ફરીએ. અમારે દેહરક્ષણને સારૂ જોઈએ એક કન્યા અને એક તુળકુંડ; તે તો અમારી પાસે છે. અને કેટલો વખત વીત્યો તેની ગણતરી અમે અઠવાડિયાના વારનો હિસાબ કરીને કરી લઈએ છીએ. લોજનને ઠેકાણે હરિકથારૂપી અમૃતરસ તેનું અમે ખીજાઓની સાથે એક પંગતમાં બેસીને અનેક રીતે સેવન કરીએ છીએ. તુકારામ કહે છે કે એકાંતમાં બેસીને આપણે આપણા મનની સાથે વાતચીત કરવી જોઈએ; એમ કરવાથી આપણે આપણીજ સાથે વાર્તાલાપ કરતા થઈ જઈશું.

૧૭૨૧—અનંત પ્રહ્લાંડ જેમના એક વાળની અણીના ઉપર અવસ્થિત છે, એવા લગવાન એક ગોવાળના ઘરના ઉંબરા ઉપર ચઢતાં કોઈનો હાથ ઝાલીને ચઢવાનું કરે છે! મોટા મોટા બળવાન દૈત્યોને તેમણે માર્યાએવી તેમની કીર્તિ પુરાણોમાં વર્ણવેલી છે. તુકારામ કહે છે કે તમામ પ્રકારની કળા તેમના અંગનો આશ્રય લઈને રહે છે.

૧૭૨૨—સંસારમાં આવેલાં હે સૌ મનુષ્યો! તમે સાવધાન થઈને તમારી સ્થિતિનો વિચાર કરી જુઓ. અંતકાળે તો સૌને વિચાર કર્યા વિના છૂટકોજ નથી. જે ઘડીપણ વીતી જાય છે તેમનો વ્યય નાના પ્રકારનાં પ્રાપંચિક કાર્યોમાં કરવો એ સારૂ નથી. પુત્ર-પુત્રીઓનો મનમાં મોહ રાખવો એ અકલ્યાણકર્તા છે. એવું કર-

દઠિન પડતુંજ નથી. એણ હલ્તર શ્રીઓના પતિ થવા છતાં
 પ્રદક્ષિણાનું પાલન કરવું; અને સાઠ ખાંડી અન્ન ખાઈ જવું
 છતાં દુર્વાસાની માફક નિરાહારી રહેવું એ બધુંજ તું જો ધારે તો
 કરી અને કરાવી શકે છે. પાંચ પતિએ પત્ની દ્રોપદી પતિવ્રતા
 ગણાઈ અને પોતાના આખા કુળનું નિર્કંઠન કાઢી નખાવનાર
 યુધિષ્ઠિર પુણ્યાત્મા ગણાયો તે પણ તારોજ પ્રતાપ. પ્રદક્ષિણાનો
 અપરાધ કરનારા દશરથ રાજાને જેટ તમે જન્મ લીધો. તમારા
 પુત્રપૌત્રોએ મુનિની મફકરી કરી અને તેને પરિણામે તેઓ એક
 બીજાની સાથે લડીને કપાઈ મૂઆ તોપણ તેમને એ બાબતલેશ
 માત્ર દોષ લાગ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! આવા
 આવના દોષ તમે ઘોઈ નાખ્યા તો તેમની સરખામણીમાં મારા
 દોષ તો કાંઈજ હિસાબમાં નથી. હું તો એમજ માતું છું કે
 તારા ચરણનો આશ્રય લઈને હું પાપરહિત બની ચૂક્યો છું.

૧૭૨૬-ભર બળરમાં ઊભા રહીને કોઈ હરિકથા કરે તે
 પંઢરીનાથને પસંદ નથી. જે કોઈ એવું કરે છે તે દક્ષત પોતાનું
 જેટ ભરવાનાં પાખંડ કરે છે. તેમાં પાંડુરંગ વિષેની શ્રદ્ધા તો
 હોયજ કેવી રીતે? એવું કામ કરનારાની મતલબ એવી હોય
 છે કે આપણે લોકોને કથાકીર્તન સંભળાવીએ અને લોકો
 આપણને દક્ષિણા આપે. તુકારામ કહે છે કે આ રાંડનાઓ! તમે
 આલું શા માટે કરી મરો છો? તમારાં એવાં કામ મને પસંદ નથી.

૧૭૨૭-લોકોના શબ્દ મારા માથા ઉપર લલે કેટલાય હોય
 પણ મને તો મારી વિઠાળાઈજ ઘણી વહાલી છે. તેનું અંતઃકરણ
 ઘણુંજ સુકોમળ અને દયાપૂર્ણ છે; આથી કરીને તેણે મારા જેવાનો
 અંગીકાર કર્યો છે. મારી વિઠાળાઈ માવડી જેનું વેદ, શાસ્ત્ર
 અને પુરાણો વર્ણન કરે છે, તેને પાલે પડેલો હું તેનો લાડકવાયો

હું પુત્ર છું. તુકારામ કહે છે કે જેનું નામ કામધેનુ અને કામધેનુ છે તેનો હું પુત્ર છું.

૧૭૨૮-કાશી, ગયા અને દ્વારકાં એ તીર્થોનાં મેં દર્શન કર્યાં છે, પણ પંડરપુરના બરોબર એમાંનું દેખવું નહિ. પંડરપુરમાં જન્મના સાધુસંતોના મનમાં અભિમાન હોતું નથી. તેઓ એક-બીજાના ચરણને વંદન કરે છે. તુકારામ કહે છે કે જે કૃત એક જ જન્મ પંડરપુર જઈ આવશે તેના ઘર ભણી યમ જશે પણ નહિ.

૧૭૨૯-ગધા લોકોની લાજશરમ વેગળી મૂકી જેવી અને અભિમાન સહિત યાદવોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરવું. જે દેખે વનસ્પતિનાં પાંદડાં ખાઈ શકાય તેવો લાલપાલો મધને પેટ ભરી લેવું અને ગધા વખત વિઠ્ઠલનું ચિંતન કરવું. સ્ત્રીમાં સ્ત્રીયરો પડ્યાં હોય તેમને એકઠાં કરીને સીવીને તેનું શ્રવણનાવી લેવું અને તે પહેરીને પાંદુરંગનું ભજન કરવું. તુકારામ કહે છે કે આવો બિચ્છ વૈરાગ્ય જેનામાં પ્રકટયો હશે તેની નિરાશ હોવાથી કરી શકતાજ નથી.

૧૭૩૦-એકના એક દહીંને વલોવ્યાથી તેમાંથી છાશ અને અખણ એ બે વસ્તુઓ હાથમાં આવે છે; છતાં તેમનું બેઉનું મૂલ્ય એકસરખું નથી હોતું. આકાશના પોલાણમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય બેઉ સાથે સાથે રહે છે પણ તેઓ સરખા દેખાતા નથી. કૃષ્ણના ગર્ભની અંદર હીરા અને માટી બેઉ પડ્યાં હોય છે પણ કૃષ્ણ કરીને કાંઈ તેઓ એકબીજાની તોલે આવી શકે છે? તુકારામ કહે છે કે એજ પ્રમાણે સંત અને સંસારી મનુષ્ય એ બેઉને સરખા માનવા નહિ.

૧૭૩૧-હો અનંત! હું મનના નાવિન્ય તોર તોર દહાડા પી મેં નિરાહાર રહીને તારું અનુકરણ કર્યું તોયજી તું હજી

મારી પાસે આવ્યો નહિ! હે હૃષીકેશ! તું શું પથ્થરનું ગોઠડું
ઓઢીને સૂઈ ગયો છે કે પછી તને થયું છે શું? ઓ પાંડુરંગ!
હવે હું મારો એવ કાઢી નાખીશ અને તને હત્યા આપીશ. ઓ
વિઠાળાઈ! મેં તારા તરફથી ઘણી ઘણી આશાઓ રાખી હતી,
પણ હવે તો હે પાંડુરંગ! હું મારા એવનો અંત આણી દઈશ.
તુકારામ કહે છે કે હું આ વખતે એવ ઉપર આવી ગયો છું,
તેથી હવે હું તારે માટે મારા ગ્રાણનો ત્યાગ કરી દઈશ.

૧૭૩૨-લોહોની સંખ્યા ઘણી વધી પડી છે અને પુષ્કળ
અકલ્યાણકારી ખાળતોનો ફેલાવો થઈ ગયો છે. હે પાંડુરંગ! તે
એ સર્વનો ત્યાગ કર્યો લાગે છે. હું તો વિધ્યેનો પરિત્યાગ
કરીને અને હું પણ છોડી દઈને તારે શરણે આવી પડ્યો છું. હે
નારાયણ! હે એવોના એવ પાંડુરંગ! હું માફ કરનાર બધું
છોડી બેઠો છું. તુકારામ કહે છે કે હું પુંડલિકની પાસે જઈને
પડ્યો છું, માટે હે હૃષીકેશ! તું હવે મારી પાસે દોડ્યો આવ
અને મને આલિંગન દે.

૧૭૩૩-નારાયણે મને ઇન્દ્રિયોને અધીન એવો દીન ઘડ્યો
છે, તેથી કરીને મારે જન્મમરણ વગેરેનાં કષ્ટ લોગવવાં પડે છે.
હવે આ વાત મારે કહેવી કેાની આગળ? સર્વસ્વનો ત્યાગ
કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં છે નહિ. તુકારામ કહે છે કે માફ
પ્રારબ્ધ છેકજ માફ છે.

૧૭૩૪-જેને હું પકડવા જાઉં છું તે મારાથી દૂરનું દૂર નાસી
જાય છે, એવું મારે કપાળે શા માટે લખાયું હશે? હું ખરેખર
ભાગ્યહીન અને પામર છું. મને ન દેવનાં દર્શન થયાં અને ન મેં
સંસારનું સુખ ભોગવ્યું; હું આમથીય રહ્યો અને તેમથીય રહ્યો.
તુકારામ કહે છે કે જમીનમાં ફસલ ઊગતી નથી અને ભીખ

મનવા જતાં પણ કોઈ હાથમાં મૂકતું નથી.

૧૬૩૫-કોઈને પૈસા આપવાના કરીને કહીએ કે તું રડ, તો મેલી રીતે કોઈની આંખોમાં ખરાં આંસુ આવે નહિ અને તેનું દૃષ્ય પણ પ્રેમથી દ્રવિત થાય નહિ; તેવી રીતે જ્યાંસુધી હરિ-વિષયક પ્રેમનું અરણ્ય દૃદ્યમાં ઉત્પન્ન થયું ન હોય ત્યાંસુધી ઉપર દેવનાં ભક્તિ સંગ્રામી ભાવણો આપવાં એ તો તમાશગીરના વમાશા જેવું કહેવાય. કોઈ મનૂરને માથે પોટલું ચઢાવીએ ત્યારે તે એમ આપણા ઘર આગળ પોટલું ફેંકીને પાછો પગલે પાછો જાય છે, તેના જેવો આ ભાવણ આપવાનો ધંધો છે. તુકારામ કહે છે કે કોઈનાની અંદર નયું કાળજી ભરીએ અને તેનો દીવો લગાવવા જઈએ તો સળગેજ નહિ.

૧૬૩૬-વિહોળાના દાસ બની જઈએ તોજ મનુષ્ય-જન્મનું સ્વર્ગ થાય; નહિ તો જૂડ, ફતરાં કયાં દુનિયામાં ઓછાં છે? તેઓ પણ જન્મે છે, જીવે છે અને મરે છે. ત્રણ ગુણ પૈકી કોઈ એક ગુણનો મેલ આપણને સ્પર્શ ન કરે તોજ જન્મ સફળ થયો હોવાય. તુકારામ કહે છે કે વિહોળાના નામની સહાયતા વડે સર્વજનો માન્ય ગણાતા થયા છે તેઓ ઉત્તમ કાદિના છે.

૧૬૩૭-હા, મહારાજ ! તમે તમારા મનમાં વિચાર કરો કે મારા ભાગે પડતું જે કાંઈ આવતું હોય તે મને આપી દો. જેનું નહિ કરો તો હું તમારો પીછો છોડનાર નથી. તમે વારં વાર મારી સાથે માંડવાળ કરો છો, પણ કરોને અમલ કરતા. તમારી પાસે જિલો જિલો હું આટલો. જાણો કે અમલ કરવાનું તમારાથી સહન કેમ થાય છે? ત્યારે શું હવે જાહેર કરું છું? મારો જીવ જાય ત્યાં લગી મારે તમને મહેણા મારવાનો છે તમારી હે દેવ ! ધણીજ મોટી ખાતર છે. તુકારામ કહે

છે કે ધીરજ રાખવી એ મારો ધર્મ છે; અને હે વિકૃત ! તમે તે માયાથી પર છો.

૧૭૩૮-ઓ દેવ ! અમારે ફરી ફરીને ગર્ભવાસ કરવો પડે છે તે તમે જાણો તો છોજ. તેમ થવાનું કારણ ખીલું તો શું હોય, પણ અમે જે ભારે ભારે દોષ કર્યા છે તેજ છે અને તેના ફળમાં અમારે જે ભોગ ભોગવવા પડે છે તે તમે તમારી સત્તા વડે નક્કી કરી રાખો છો, જેથી અમને કશો લાભ થતો નથી. એવી બળને રચીને તમે લોકોને ભુંલભુંલામણીમાં ભૂલ્યા પાડો છો તેને માટે હું હવે તમને કહું પણ શું ? હે દેવ ! એક જણને તમેજ કહો છો કે તું નાસી જા અને ખીજને તમેજ કહો છો કે તું તેની પાછળ દોડ અને તમે ઊભા ઊભા બેઠેની ગમ્મત જોઈને મનમાં ખુશ થાઓ છો ! તુકારામ કહે છે કે મનુષ્યો જે જે ચેષ્ટાઓ કરે છે તેની ગતિ શું ત્યાં ને ત્યાંજ સીમિત થઈ રહેવાની છે ?

૧૭૩૯-જેના મનમાં દયા નથી હોતી તેને તમે કંડદો છો, પણ જ્યારે તમે પોતેજ નિર્દય થઈ જાઓ ત્યારે તમારી વિરુદ્ધ અમારે કેાની આગળ ફરિયાદ કરવા જવું તે કહો. હું તો તમારીજ દયાની ભીખ માગી રહ્યો છું અને મારી ચાચનાના શબ્દ તમારે કાને પડે છે અને તે છતાં તમારાથી મૂંગા થઈને બેસીજ કેમ રહેવાય છે ? હું-ગરીબ-દીન જન તમારા તરફથી મદદની આશા રાખીને તમારા ચરણ સામે જોતો ઊભો રહું અને મધુર શબ્દો વડે તમારી વિનંતિ કરું એજ મારું કામ છે. તુકારામ કહે છે કે ઓ મારા વિકૃતનાથજી મહારાજ ! હજી તમે મૂંઝે મોટે મારી સામે જોયા શું કળ્પતા હશે ? તમારા મનમાં શ્રી ગાંડ પડી ગઈ છે તે એક વાર મને ખુલ્લે દિલે કહો તો ખરા !

૧૭૪૦-હે દેવ ! જો તમેજો મારા ઉપર કૃપા કરી દોષ નોંધો

આવે મરીબડા જેવો નહોતો. જે ઠેકાંનું મોઢું તગતગતું હોય તે।
કમલુ લેવું કે તેણે પેટ બરાબને લોજન કર્યું છે. કૃપાદાન કર્યાનું
આજે રહસ્ય છે. તમે જેની સાથે પ્રેમપૂર્વક સંભાષણ કર્યો
તે કદી વિનંદ થતો નથી. વૃકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આ મારી
પેલાની ખરેખરી અનુભવેલી વાત છે.

૧૭૪૧-હું તમારો ખરેખરો દાસ થઈ ચૂક્યો છું જે વાત
જાણી હોવાથી મારે મારા અજ્ઞાનીપણાને લીધે તમને કહેવું
જોઈ શકું છું કૃપાવંત ! તમે જે કાંઈ કરો છો તે યોગ્ય છે કે
નહિ તેની તમને પોતાને શું સમજણ નથી પડતી તે મારી
કહેવામણની વાત જુઓ છો ? સિંહના બચ્ચાને શિયાળવું
પ્રેમી લઈ જાય છે ? આવું કદી કોઈએ કાને સાંભળ્યું પણ હતું
કે ? વૃકારામ કહે છે કે તે પ્રમાણે હું તમારો દાસ કહેવાઉં અને
જ્યાં મારો વિનાશ થાય તે તમને શોભે ખરું કે ?

૧૭૪૨-અમુક ઠેકાણે દેવ છે એવી જે જે ઠેકાણે ભાવના
કરીએ ત્યાં ત્યાં વિશ્વંભરવાસ કરે છે. જ્યાં આશા-તૃષ્ણાને લગતા
વિશામ સંકલ્પોને દૂર કરી દઈએ એટલે પછી પાપ પુણ્યને રહેવા-
નું સ્થાનજ ક્યાં મળવાનું હતું ? મન નિર્મળ કરીએ ત્યારે
મનવાનની શુદ્ધ ભક્તિ થઈ શકે અને મન મેલું થાય ત્યારે તેની
અપવિત્રતા વળલેપ જેવી થઈને અંતઃકરણના ઉપર ચોટી જાય
છે. વૃકારામ કહે છે કે આવો પ્રકાર જેની સમજમાં આવી ગયો
છે, તે જે કૃષ્ણની ઇચ્છા કરે છે તેને ઉવટે તે કૃષ્ણ આવી મળે
અને તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ જાય છે એમ જાણવું.

૧૭૪૩-એક જાણીએ હું મુશ્કેલીઓનો તોડ કાઢતો જાઉં
તેમ તેમ બીજી જાણીએ નવી નવી અડચણો ઊભી થતી જાય
તેથી કરીને મારા જીવને ઘણો ત્રાસ થાય છે, એટલા માટે હું

સર્વ લોકિક વ્યવહારને ત્યજી દઇને એકદમ બધાથી દૂર નીકળી નાઠો છું. હવે તો તારા સિવાય મારા મનને કશું પ્રિય રહ્યું નથી અને તેજ તું મારાથી દૂરનો દૂર રહે છે ! જો તું આમ સંકોચ રાખ્યા કરીશ તો મારા મનની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાર નથી. તેમ ન કરતાં તું સંકોચ મૂકી દે તો શું ? તારે મનમાં આવો સંકોચ કરવાનું કારણજ શું છે ? તુકારામ કહે છે કે મેં જે કાંઈ કયું છે તે મારી સરજી મુજબ કયું છે. હવે અહીં મારી આગળ તારા સિવાય બીજું કોઈ એવું રહ્યું નથી કે જે મારાથી હાલ પૃથક્ હોય.

૧૭૪૪-હું તારા ચરણ પકડીને બિલો રહ્યો છું. આ દાન તેજ મને દીધું છે તેને હવે તારે કાયમ રહેવા દેવું જોઈએ. આટલી એક વાત સિવાય બીજી કોઈ પણ બાબતનો બોલો હું તારે માથે નાખતો નથી, તેમ તને કશી વાતની તકલીફ પણ આપતો નથી. મારે હાથે તું તારી સેવા કરાવ એટલીજ હેતુ છે ! મારી તારી આગળ માગણી છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે હું તારો દાસ કહેવાતો થયો છું ત્યારે તારા દાસના મનની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું કામ તારૂં ખરૂં કે નહિ ?

૧૭૪૫-કેટલાક લોકો પોતપોતાના અભિમાનના વિષયનો ભારે આગ્રહ ધરાવતા હોય છે, પણ ઘણાખરાની બાબતમાં સત્યનો દુષ્કાળ હોવાથી અતિશય ગરબડગોટાળો બિલો થયેલો હોય છે. જે જડ વિશ્વાસ રાખીને તદનુસાર આચરણ કરે છે તેને ક્ષણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે જેમ ઘાંચીની ઘાણીનો બળદ ઘાણીની આગળ પાછળ ક્યાં કરે છે, તેમ પેલાં ભાવરહિત મૂઠલો લોકો પૃથ્વી ઉપર આવેલાં તીર્થોમાં ભટકતા ફરે છે.

૧૭૪૬-મેં મારા ઇન્દ્રિયસમૂહ સહિત મારા શરીરરૂપી આખું કુટુંબજ નારાયણને સમર્પિત કરી દીધું છે; તેમ કર્યાથી

રૂં ચિત્તની એક સળંગ ધારા તેમના ઉપરજ સ્થિર થઈ ગઈ છે. અનૃં પરિણામ એવું થયું છે કે તમામ પ્રકારની ચિન્તાઓને જેને મારા ઉપરથી ઊતરી ગયો છે અને હું તદ્દન ચિન્તામુક્ત બની ગયો છું; એટલે હવે મારે ફરીથી ગભંવાસ કરવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી એવી મારી ખાતરી થઈ ચૂકી છે. મારું અભિમાન રસા દેવે પોતાના ઉપર ખેંચી લીધું છે, તેથી કરીને હવે મારી દેહબુદ્ધિને ભગૃત થવાનો અવકાશ રહ્યો નથી. તુકારામ કહે છે કે મારા શરીરના તમામ વ્યાપાર એક દેવની પ્રેરણાથીજ રચ્યા કરે છે અને હું તો મારા અહંભાવ ફગાવી દઈને લીખમ બની ગયો છું.

૧૭૪૭-અમારા ઘરમાં પંરમાર્થરૂપી અવિનાશી ધન આવી પડ્યું છે; તેમાંથી પુષ્કળ માણસોને તૃપ્તિ પમાડી શકાય એટલું મધું તે જથ્થાળાંધ છે. તમે ગાંઠના પેસા ન ખરચતાં એ નારા-કણરૂપી ધન જેટલું લેવાય તેટલું મફતમાંજ લઈ લો. આવો ધન ચૂક્યો નહિ. આ હું જે તમને કહું છું તે તમે તમારા મનને શુદ્ધ કરીને ખૂબ તત્પરતા સહિત સાંભળી લેજો. તુકારામ કહે છે કે અતે તમે ચિન્તા રહિત થઈ જાઓ તેટલા માટે ઉપર કહ્યું ધનનો સંગ્રહ કરી લેજો.

૧૭૪૮-હે દેવ! મારી ઇન્દ્રિયો જ્યારે મને ચારે બાજુએથી ઘેરી વળે છે ત્યારે પણ હું તેમના મોહાન્ધકારમાં જૂંથવાઈ જતો છું. તેવું થાય તો પછી હું તારા દાસ કેવી રીતે કહેવાઈ? હું સર્વતોભાંવે ઉદાસીન થઈને રહું છું; પણ મને આ સંસાર-દુશ્મન મનમાં ભય રહે છે. એ બીકને લીધે મેં તમારા વચ્ચે પકડી રાખ્યો છે. હવે જ્યારે તમે મારા મનની આશા પૂર્ણ કરો, ત્યારે પછી તમારી મોટાઈ રહેવાની કેવી રીતે?

તુકારામ કહે છે કે જો હું મારી જાતે આપણજેન મારા વિકારો-
ને દળાવવામાં સફળ થાઉં, તો પછી તમારું મોટાપણું ફક્ત
જેવાજ કરવાનું કે નહિ?

૧૭૪૯-તમને હું જે વિનંતિઓ સંભળાવતો જાઉં છું
તેનાથી તમે તો અવળુંજ આચરણ કરતા જણાઓ છો, પણ
તમારે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે યાચકના કરતાં દાતાને
દરજાએ ઊંચો છે; એટલા માટે જો તમારે તમારા ઊંચા પદની
ધનજન્ય જાળવી રાખવી હોય તો તમારે મારા ઉપર થોડો ઘણો
પણ ઉપકાર કરવોજ જોઈશે. તેમ ન કરતાં જો તમે એકલસૂરા
થશો તો તમારી મોટાઈ વધશે કેવી રીતે? માટે હે મારા મહા-
રાજ! મારી પાસે ઝાઝી સેવા લેવાનો વિચાર માંડી વાળજો, પણ
જે કરતાં આપણી બેઠની શોભા વધે એવું કરજો. તુકારામ કહે
છે કે હું બધો વખત ગરીબનો ગરીબજ રહું એવો મેં કાંઈ
કાયમનો કરાર લખી આપ્યો નથી.

૧૭૫૦-કોઈ કોઈ વાર એવું બને છે કે જે જણ પોતપોતાની
અવસ્થા અદલજાદલ કરી લે છે. દાખલા તરીકે જે લિખારી
હોય છે તે શ્રીમંત બની જાય છે અને શ્રીમંત લિખારી બની
જાય છે. જે સમર્થ છે તેના સામર્થ્યમાં કેવી કેવી ચઢતીઊતરતી
દશાઓના પલટા આવી જાય છે? સમર્થ હમેશાં સમર્થજ નથી
રહેતો. હે દેવ! તમને જાતવાને સારૂ હું તમારી જાગીરના મૂળ
પાયાનેજ વળગીને બેઠો છું, તેથી કરીને હું તમને નિઃસંશય
જાણ્યા વિના રહેવાનોજ નથી. મેં જે દૃઢ નિશ્ચય કયો છે તેને
હું કદી છોડનાર નથી. તમારી અને મારી વચ્ચે કામ અને કોષ
આડા આવીને બિલા રહેતા હતા, તેમને તો મેં મારા સામર્થ્ય
વડે જીતી લીધા છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી તમારી પ્રાપ્તિ

મિયાન દિપાવતું ખડું રહ્યું મારા સમજવામાં આવ્યું ન હતું,
તેમણે મારા ઉપર આજસ સવાર થઈ જતું હતું.

૧૭૫૧-મેં તારા ચરણ પકડી રાખ્યા છે તેથી કરીને મારા
મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે. હે નારાયણ ! હવે મારા મનને
વાર ચરણથી અજગા થવાનું ગમતું નથી. મને આ ઠેકાણે બહુજ
મુશ્કેલ વસ્તુ મળી ગઈ છે, તેથી હું ઘણાજ સુખી થયો
છું. તુકારામ કહે છે કે તેમ થવાથી મારાં સંચિત કર્મોનો મારે
જોગ કરવો પડ્યો નહિ.

૧૭૫૨-હે દેવ ! હું મનમાં મોટી આશા-ઉમેદથી તમારા
મોક્ષ સાધું લેતો બેસી રહ્યો છું. હવે જે તમારા મનમાં હોય
તે મને કહી દો. તમે મને જે કાંઈ કહેશો તેને હું તમારી આજ્ઞા
માનીને ચિરસાવંધ કરીશ. મારા કથનનો સાર એટલોજ છે કે
તમારે મારો અંગીકાર કરવો પડ્યો. તુકારામ કહે છે કે હે હરિ !
હું તો તમારે બારણે બિખારી બનીને બિલો છું.

૧૭૫૩-હવે તમે મારો બાર તમારે માથે લેતા નથી, તેથી
મિથ્યા વિચારમાં પડી ગયો છું. એમ જાણીને હું તમારાથી જરા
માથે હોતો ત્યાંથી હવે હું તમારા ચરીરની સાથે સજ્જડ થોડી
યો છું. હવે હું તમારી સાથે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક સંભાળણ કર-
તો અને ઘડીએ ને પળે તમારું નામ રટવાનો. તુકારામ કહે
છે કે હે દેવ ! તમારાથી અજગા રહેવું એ તો ઘણીજ માઠી
હાલત કહેવાય.

૧૭૫૪-હવે મારાં સંકટને લગતી તમામ જવાબદારી
તમારે માથે છે તે જાણીને. તમારો આજ્ઞાપાલક હું તમારો
સંરક્ષાગત છું, તમારે અધીન છું. તેથી કરીને મારી પૂઠે વ્યાધ્યા
આવતા તમામ પ્રપંચોના હુમલાથી હું મુક્ત થઈ ગયો છું.

ગધે વળત તમારા નામનું સ્મરણ કરતા રહેવું એજ મારી સેવા અને એજ માફ કામ છે, તે હું કરતોજ રહીશ. તુકારામ કહે છે કે હું માફ મસ્તક તમારા ચરણ ઉપર મૂકી રાખું છું. આ એક સિવાય હું તમને બીજું કંઈ આપતો નથી અને તમારી પાસે કંઈ માગતો પણ નથી.

૧૭૫૫-સેવ્ય-સેવકના સંબંધ વડે હું અને તમે બેઉ ઠીક ઠીક શોભીએ છીએ, તેથી કરીને હવે મારે બીજા શાની ચિન્તા કરવાની હોય? તમે તમારા સ્વામીપણામાં રહો અને હું મારા સેવકપણામાં રહું એટલે આપણે બેઉ પોતપોતાની જગ્યાએ સ્થાયીને ઊભા રહ્યા કહેવાઈએ. પછી આપણે બેઉ જણ મૌન ધારણ કરીને બેસી રહીએ એટલે કોઈ કોઈને મહેણાંટોણાં મારવાનું બની શકેજ નહિ. જે અમારા મનમાં છે તેને તો તમે યોગ્ય રીતે પ્રકટ કરી દીધું છે. તુકારામ કહે છે કે જેની જેવી સોબત તેનામાં તેવા ગુણ ન હોય તોપણ આવી જાય છે.

૧૭૫૬-ઓ મારા મન! જેથી કરીને દેવના ચરણ અને મારી આંખોની વચ્ચે આટો પડદો આવી જાય એવી અવળી સમજ તારે મને આપવી નહિ. હું મારા મુખ દ્વારા રામનામ જપું છું તે નામ મારે કાને હું પાછો સાંભળું છું, ત્યારે તે મને ઘણું મધુર લાગે છે. બીજાનો દ્વેષ કરવાનો વિચાર સરખો પણ મારા મનમાં ન આવે, એવું હું ઇચ્છું છું; કારણકે તેનાથી કશો લાભ તો હોયજ નહિ પણ વિનાકારણ જીવને કલેશ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે અંતઃકરણ શીતળ હોય અને તેમાં ક્ષમા-લાવનો વાસો હોય એમાંજ શાંતિનું સાચું સામર્થ્ય છે.

૧૭૫૭-ઉપર જેનાં લક્ષણ ગણાવ્યાં એવા સંતોનાં દર્શન કરવાનું અહોભાગ્ય કેના કિસ્મતમાં લખાયું હશે? જે સંત-

જે પોતાના સમસ્ત સંસારના ઉપર પાણી ફેરવ્યું છે અર્થાત
જે ત્યજીને પોતાના મનમાં હરિનું ધ્યાન ધરતા જેઓ
જેવાની સાથે સંભાષણ કરવાની જેમને તક મળે એવા
દેવતા હોય? વૃકારામ કહે છે કે આવા સંતોનાં દર્શન
માની સાથે સંઘળે. સંસાર વિલીન થઈ જાય છે.

ઉપ-હે દેવ ! તમારા ઉપર મારો વિશ્વાસ છે, તેથી કરી-
કે સંસારની અંદર ઉઠાસીને બાવથી રહું છું. હે ગોપાળ !
જેની સમાન જાતિ ન હોય ત્યાંસુધી પરસ્પર પ્રીતિ ઉત્પન્ન
નહિ. એકચિત્તે કાંતનારનું સૂતર એક સરખું જિતરે છે.
મને એક શબ્દવાર પણ જે વિસ્મરણ થાય છે તો તેથી
એવું આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જાય છે. આવી બેઠેની સામાન્ય
મિતિ છે. વૃકારામ કહે છે કે આવો અનુભવ મેં મારા ચિત્તમાં
જે રીતે રાખ્યો. ત્યારથી મારા સંશયનું નિવારણ થઈ ગયું છે.

ઉપ-હું મારા અંતઃકરણની અંદર કેટલી ચિન્તા અને
દુઃખ ઉત્કંઠા ધરાવું છું અને તમે નાસાનાસ કરો છો. ત્યારે
મને તમને પકડી પાડવાને માટે કેવું દસ દિશાએ દોડદોડા
રે છે? તમે મારો અંગીકાર કર્યો ત્યારે બધા બાવ પકી કયા
એવાં બાવે તેમ કર્યો તેના સંબંધમાં હું દરરોજ વિચાર
કરું છું. તમારા સિવાય બીજા કોઈ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ
મેં મનથી તુચ્છ લાગે છે; કારણકે તેમના સાર-નરકા મુહૂર્તને
મેં અનુભવ મળી ચૂક્યો છે. વૃકારામ કહે છે કે મારા મનને
તે હવે એવું થાય છે કે બાણે બધા રખત સમાધિ લગાવીને
દેવતા પ્રેમના આસ્વાદનમાં નિમગ્ન થઈ જાય.

ઉપ-સંસારિક સંબંધોની કરી સીમા નથી હોતી અને
જેની બાબાઓને કદી જાત પણ આવતે નથી. એટલે

વાસ્તે હું ઘણોજ સાવધાન રહું છું; કારણકે જેટલી ઘડી પર-
માર્થમાં વ્યતીત થાય તેટલી સોનાની સમજવી. સંકલ્પનું બીજ
જે પ્રકારનું હોય તે રીતે ઇન્દ્રિયો પોતાના વ્યાપાર ચલાવે છે
અને એવી રીતે લેણાં થયેલાં પૂર્વજન્મનાં પ્રારબ્ધ કર્મ ગર્ભવાસ-
ના તરફ ઘસડી લઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે ગોપાળ !
મારાં તમામ કર્મોનાં બીજને તું બાળી દે અને મને તારા
મહિમાને ગાનારા ભાટનું સ્થાન આપ.

૧૭૬૧-હવે હું તારા બારણા આગળ લાંઘવા બેસીશ અને
તને તારા ઘરમાં ને ઘરમાંજ પૂરી રાખીશ. હું હજી મારા જીવના
તરફ છેક બેઠરકાર તો નથી થયો, પણ ધાઉં ત્યાંસુધીમાં ઉપર
ઉપરની લૂખી લૂખી વાતો તને ગમશે ખરી કે? પહેલેથી દંઢ
નિશ્ચય કરી નાખવો એ ઉત્તમ છે. નિશ્ચય કરવાથી કામ ઝટપટ
થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! હું તને ખાવાને માટે
બહાર આવવા દેવાનો નથી અને મારાથી જરા પણ આદા
ખસવા પણ દઈશ નહિ.

૧૭૬૨-કોઈ પૂછપરછ કરતું આવે તો તેને શો જવાબ
આપવો તેનો મનમાં વિચાર કરી રાખવો જોઈએ. ત્યાંસુધી હું
મારાં સુખદુઃખનો ઝાઝો વિચાર કરવાનો નથી. જે ઘડીએ મારા
અંતઃકરણનો ભાવ દેવના જાણવામાં આવી જશે તે ઘડીએ તે
પોતેજ મારા ભય માત્રને દૂર કરી દેશે. તુકારામ કહે છે કે જે
ઘડીએ તે મને પોતાના હાથ વડે પકડી લેશે તેજ ઘડીએ તે મારી
ચિન્તાઓને દૂર કરી દેશે.

૧૭૬૩-આ ડેકાણે નિરાશ થવા જેવું તો છેજ નહિ, તેથી
તમારે તમારા હૃદયને ધૈર્ય ધારણ કરતાં શીખવવું એ ઉત્તમ છે.
વિશ્વનું પ્રતિપાલન કરનારા દેવે પોતાના ઉદરની અંદર સઘળા

વિશ્વને ધારણ કરી રાખ્યું છે, એટલે મારું આખરનું વિશ્વાનિ-
સ્થાન તેજ છે. આપણે તેમને ઝાળખીએ નહિ છતાં પણ તે
આપણે તેમને મનમાં સંભારીએ તોપણ તે આપણા મનનો ભા-
ગી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે મારા સ્વામી મોન ધારણ કરે
છે, મોઢેથી બોલતા નથી; પણ તેમના અંતઃકરણના ખૂણેખૂણાના
અને સોમિયા છીએ. તેમના અંતઃકરણના વલણને જોઈને તે
પ્રમાણે વર્તન કરતાં અમને આવડે છે.

૧૭૬૪-પોતાની નિરાકાર સ્થિતિમાં દેવ નિર્દય અથવા
નિષ્કુર હોય એવા દેખાય છે, પણ સગુણરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે
દામજ અને સદય થઈ જાય છે, અને સૌનું પ્રતિપાલન કરતા
હોય એવા દેખાય છે; આટલા માટે આ બે સ્વરૂપ પૈકી જે
જેને ગમતું હોય તેજ રૂપનો તેણે નિશ્ચય કરી લેવો જોઈએ
અને તેનેજ આખર સુધી વળગી રહેવું જોઈએ; તેમ કરવાથી
જેનો ત્રણે કાળમાં નાશ થતો નથી એવા અવિચળ દમ્યાણની
પ્રાપ્તિ થાય છે. દહીંને વલોવ્યાથી માખણ હાથ આવે છે અને
છાંદ વલોવ્યાથી વ્યથા મહેનત કરવી પડે એટલુંજ પરિક્ષામ
આવે છે. તુકારામ કહે છે કે તમે તમારા મનમાં એકાગ્રપણે જે
વિચાર કરો તેજ સારજૂત છે એમ જાણજો

૧૭૬૫-હો દેવ! મારું પ્રપચ્ચત્તુ જ્ઞાન મારું કઈ ગતુ અને
અવધારની મિથ્યા આકાંક્ષાઓ નથી રહી એ ને ધારણ સારું
રહ્યું. દેવ જે આખા વિશ્વમાં તમયું છે તેમના કૃપાકાંડ વડે
મને શુદ્ધ યોગની પ્રાપ્તિ થઈ છે ત્રિગુણરૂપ; મેં કહ્યું ન હોય
મહિન થઈ ગયો હતો તેમહિનત. જાણી ન હોય. અને વિશ્વજ
જી પીઠા પણ શમી ગઈ. તુકારામ કહે છે કે હવે તે મને
પરોપર નિર્મળતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે

૧૭૬૬-તમારામાં સ્વામિત્વનાં અથવા ઇશત્વનાં લક્ષણો છે અને હું ત્રણ પ્રકારના ગુણોની સંગતિમાં વૈતરાં કરનારા મનુષ્યના જેવો દરિદ્રી બની ગયો છું અને એ ત્રણ ગુણોની પેદાશનાં પોટલાં મારા માથા ઉપર લઇને વૈતરાં વહેતો ફરું છું. ઓ મારા દાતાર ! આ ત્રિગુણના લખાઆમાંથી મને છૂટો કરી દે. મને વૈતરાં કરવાને લાયક નજ બનાવતો. જેમ ધન્વંતરિ વૈદ તમામ પ્રકારના વ્યાધિઓનો નાશ કરવાના કામમાં કુશળ અને અમર્થ છે તેવા તમે પણ સત્તાધીશ છો. તુકારામ કહે છે કે આ દેહરૂપી ગાંસડો મારે વેઠિયાની પેઠે ઊંચકીને ચાલવું પડે છે, તેનો તમેજ અંગીકાર કરી લો અને મને તેમાંથી મુક્ત કરો.

૧૭૬૭-હે નારાયણ ! તમારું કરજ વાળવાને માટે હું તમારો સેવક બન્યો છું; ત્યારે હવે તમે મારી સાથેના લેણદેણના હિસાબની ચોખવટ કરી નાખો અને મારું જે લેણું નીકળતું હોય તે મને આપી દો. હું મારું શરીર તમને સમર્પિત કરી દઇને ઉત્તીર્ણ થઇ ગયો છું. હવે મારાં તમામ પાતકોનો તમારે નાશ કરી દેવો જોઇશે. તમારું દેવું હું આજ સુધી મારા જીવની સાથે વળગાડીને જીવતો હતો, પણ વરસોવરસ તેનું ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ ચઢતું ગયું, તેથી તેનો ભાર ઘણો વધી ગયો અને મને ઘણો સંતાપ થવા લાગ્યો. તુકારામ કહે છે કે આ મારું શરીર તમારેજ રહેવાનું સ્થાન છે એવો ભાવ મેં મારા મનમાં દઢ કર્યો અને તેથી કરીને તે શરીર મેં તમને અર્પણ કરી દીધું.

૧૭૬૮-હું તમારો સેવક કહેવાઉં તેથી મારું સ્થાન તો તમારા ચરણ આગળજ હોય, એવો મારા મનમાં દઢ નિશ્ચય થઇ ગયો છે. હે દેવ ! તમે જે જે આજ્ઞા કરશો તે તે સર્વ આજ્ઞાઓનું હું પાલન કરીશ અને મને જે જે સેવા બતાવશો તે તે સેવાઓ

નો સ્પર્શ કરાવું છું. તારૂં ચરણોદક તમામ તીર્થોનું ઉદ્દગમ-
સ્થાન છે. તેના સ્પર્શથી મારાં આજ સુધીનાં તમામ પાતકોનો
નાશ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે હું તારા ચરણોદકની ધારની
નીચે જોડીને તેની ધારા વડે ઘણી શોભા ધારણ કરું છું.

૧૭૭૨-મને જ્ઞાનદષ્ટિ નહિ હોવાથી હું ગોદાવરીને કિનારે
એકાદ નાની શી શુદ્ધ જોદીને તેમાંજ મનસ્વીપણે આનંદસહિત
રહેવા લાગ્યો હતો; પછી જેમને જ્ઞાનદષ્ટિનો લાભ થયો હતો
એવા સંતપુરુષો મારી પાસે આવ્યા અને તેઓ મને ગોદાવરીના
પ્રવાહની નજીક લઈ જઈને એસાડી આવ્યા. આજ સુધી હું તેજ
અવસ્થાનમાં મારો જીવ સ્થિર કરીને રહેતો આવ્યો છું. તુકા-
રામ કહે છે કે પછીથી તે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. આવી વિશ્રાન્તિ-
નું દાન મને સંતોના તરફથી મળ્યું છે.

૧૭૭૩-મારો જીવ પ્રપંચના ત્રાસથી જ્યારે ઘણો સંતપ્ત
થઈ ગયો ત્યારે હું તેમાંથી બહાર નીકળી નાહો. હવે આજ
પછી હું તેના લણી પાછું ફરીને જોનાર પણ નથી. ઓ મારા
દાતાર ! મારાથી કાળનો સોટો હવે સહન કરી શકાતો નથી;
એટલા માટે તું હવે ઝટપટ મારી પાસે આવ્યો આવ અને મને
પ્રેમાલિંગન દે. તમારી સહાયતાથી મારું મન હવે સાવધાન તો
થઈ ગયું છે અને હવે મને કોઈ કોઈ જોલ જોલવાનું ગમે છે. તુકા-
રામ કહે છે કે તારા વિયોગના સંતાપથી મારું ગળું ગફગફ થઈ
ગયું છે અને છતાં તું હજી મારી પાસે કેમ આવ્યો આવતો નથી ?

૧૭૭૪-દહીને સારી રીતે વલોવીને તેમાંથી તારવી કાઢેલું
માખણ એ દૂધનો સારલાગ છે અને તે સોને માટે હિતકારક છે;
તેવી રીતે જરા પણ મનમાં સંકોચ ન રાખતાં હું તારી આગળ
સાષ્ટાંગ દંડવત્ નમસ્કાર કરું છું. મોઢેથી બોલબોલ કરવાનો

દોડપયોગ છે ? તે કરતાં તો ઝટપટ તારા ચરણના ઉપર મસ્તક મૂકી દેવું એજ શ્રેયસ્કર છે. તુકારામ કહે છે કે હે જગતના સ્થમિત ? હું મને બિંચદી લે અને મને પ્રેમાલિંગન દે.

૧૭૭૫-મેં થોડી ઘણી દેવની સેવા કરી, તેના બદલામાં મેં તેમની બધીજ હોલત મારા હાથમાં મૂકી દીધી. મારો જાન્યોદય થઈ ગયો એટલે મને દેવનો મેળાપ થયો. હવે હું તેમને વિયોગ થવા દેનાર નથી. મારાં તમામ હુઃખ-દાગ્ધિય નષ્ટ થઈ ગયાં અને મારી સર્વ પ્રકારની ચિન્તાને છોડો આવી ગયો; આથી હું મારું મહાદ્ બાગ્ય માનું છું તુકારામ કહે છે કે મને મારો હિસ્સો મળી ગયો છે, આથી હવે હું દેવની સાથે સંભાષણ કરવા મંડી જમુંશ.

૧૭૭૬-મેં સમય દેવના વચ્ચનો છોડો સાચ્ય છે, તેથી કરીને હવે મારો નાશ થાયજ કેવી રીતે ? હે વિકૃલ ! તું દોડીને મારી પાસે આવ. હું તો રોજ રોજ તારી સાથે અદૃહાસ્ય કરીશ. મને વિશ્વાસ છે કે હું તને એક હાંક મારીશ કે તરત તું ઝીડીને મારી પાસે આવશે. આવીશ; તેથી કરીને મારે હવે બીજા કોઈ દિશા તરફ નજર માંડવાની જરૂર રહી નથી. તુકારામ કહે છે કે દેવેવ ! તમારા અંતઃકરણમાં દીન જનો પ્રતિ દયા છે. આથી કરીને તમે કદાચ તમારું મન બાહી રાખવા જશો, તો પણ તમારું મન બાહ્ય રહેનાર નથી અને તમારે મારી પાસે દોડીને આવવું પડશેજ.

૧૭૭૭-‘તમે મારા ઉપર દયા કરો’ એવાં વચ્ચનો વડે હું મને રીઝવીને મારા લણી લેવડાવવાનો ચત્ત કરું છું. જે તોએ આકારરહિત દેવને સાકાર બનાવી દીધા છે, તેમનાં વચ્ચનો-પ્રસાદ જેવાં માનીને મેં તેમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. મેં ના કપિમુનિઓ જે સરળ માર્ગની સ્થાપના કરી ગયા હતા

તેજ માર્ગને સંતોએ ફરીથી સાફ કરી દીધો છે. તુકારામ કહે છે કે હું તેજ માર્ગ ઉપર થઈને દોડી જાઉં છું અને સંતોને જે લાભ થયો હતો તેની હું પણ આશા રાખી બેઠો છું.

૧૭૭૮-મારું મન જે અંચળ હતું, તેણે હવે નિજ પરમાત્મ-સ્વરૂપનું રહસ્ય ગ્રહણ કરી લીધું છે, તેથી કરીને તે હવે સ્થિર થઈ ગયું છે. પરમાત્માના જે ગુણોનો સ્વાદ મારા અંતઃકરણને પ્રિય લાગે છે તે ગુણોના રસનું હું તૃપ્તિ થતાં સુધી સેવન કરીશ. મારા મનમાં પરમાત્માના સંબંધી એક લાવના છે; તે કદી બદલાતી નથી અને તેના સિવાય પરમાત્માના બીજા ગુણોની સાથે મારા હૃદયનો મેળ થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે પરમાત્માનું જે સ્વરૂપ ઇંટના ઉપર ઊભું છે તે મારા અંતઃકાળ વખતે મારી સામે આવીને ઊભું રહેશે.

૧૭૭૯-હે દેવ! વૈષ્ણવોની સંગતિમાંજ રહેવાથી મારા જીવને ઘણું સુખ થાય છે; તેમના સિવાય હું બીજા કોઈને પણ ઝોળખતો નથી; તેમની મંડળીમાં બેસીને હું હરિનામ ગાઉં છું. મારા ગાયનના તાલસૂર સુજળ હું નૃત્ય કરું છું અથવા ફેફડા ફેફડા કરું છું. આ બધું હું જે કાંઈ કરું છું તે મારા મનના પ્રેમોદ્દાસના વેગથી પ્રેરાઈને કરું છું. આ ગાળત મારા મનમાંથી લજ્જા, લય, શંકા વગેરે નીકળી ગયાં છે. એના સિવાય બીજા ત્રીજા સાધનમાં મને સમજણ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હવે તો જગદીશ પોતેજ કાળજીપૂર્વક મારું સંરક્ષણ કરવાનું માથે લેશે.

૧૭૮૦-‘હું તમારો શરણાગત છું’ એવું ત્રણ ત્રણ વાર કહીને હું તમને વીનવું છું. મારે તમારી જેટલી સ્તુતિ કરવી જોઈએ તેટલી મારી વાણી વડે થઈ શકતી નથી. હું તો અંધાર તમારો દાસાનુદાસ છું. હું મારા દેહની પરવા ન કરતાં તમારા ચરણ

ઉપર આબોટી પડું છું. વૃકાશમ કહે છે કે તમારું મેં ઘણુંય સન્માન કર્યું, તોપણ તમારા ઉપકારના બોજમાંથી હું છટો થઈ શકતો નથી. આવી રીતે હું દીન બનીને સંતોની વિનંતિ કરું છું.

૧૭૮૧-માતા પોતાનાં છોકરાંને ઘરેણાં પહેરાવીને શબ્દગારે છે. તેના અંતઃકરણમાં પોતાનાં સંતાનના પ્રતિ પાર વિનાનો પ્રેમ હોય છે. હે સંતજનો ! હે મારાં માતાપિતાઓ ! હું દીન તમારી કૃપાનો આશ્રય મહણ કરીને બેઠો છું. છોકરું ગમે તેવું બોળકું-તોતકું બોલે તોપણ તેની માને તેના બોલથી સંતોષ થાય છે અને તેને બે હાથે પકડીને પોતાની છાતી સરસું દળાવે છે. પોતાને પેટે જન્મ લેનાર બાળકના ગુણદોષનો મા વિચાર કરતી નથી અને નિરંતર તેમના કલ્યાણની કામના કરતી રહે છે. તેના મનની જાતિ હમેશાં પોતાના બાળક ઉપરના પ્રેમ પ્રતિ થતી રહે છે. જાના મહાન પ્રવાહની માફક તે કદી અધવચથી અટકી ગયા પેના સતત વહાણ કરે છે. વૃકાશમ કહે છે કે મેઘ કેટલો જાધો દાર છે ! તેની આગળ મારા જેવા ચાતકની તરશ શા લેખામાં ?

૧૭૮૨-સંતોની સ્તુતિ કરવા જતાં મારી જાધી વણું નશસ્તિ રાજિત થઈ જાય છે અને મને એક ફક્ત મારા જીવનનું જ જ્ઞાન રહે છે; એટલા વાસ્તે હું સંતોના ચરણમાં માફ મસ્તક મૂકીને બેઠે હાથ જોડીને બિલો રહું છું. તેમના મહિમાની ઉપલબ્ધિ જ્ઞાનપૂર્વક દેવી રીતે કરવી તેની મને કશી સમજ પડતી નથી. આ બાળતમાં તો મનોમનજ સાક્ષી છે. વૃકાશમ કહે છે કે તમે-સંતજનોએ જ્યારથી મને અજાયદાન દીધું ત્યારથી મારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું છે.

૧૭૮૩-પાણીમાં ફૂળતા માણસને ઠાંઈ કહે કે હું આ હાથેજ તારી મહદે આદર્યો આવું છું; તો તેથી શું ફૂળતા માણસના મનને

પૂરેપૂરું આશ્વાસન મળવાનું હતું? તમે-સંતજનોએ પણ મુજ
ખાળકના માથા ઉપર તમારો અભય હસ્ત મૂકીને મને આશ્વાસન
આપ્યું હતું કે અમે તારો જયો ભાર અમારા માથા ઉપર લઈ
લઈશું. એ કોના જેવું છે? જેમ ખૂળજ ભૂખ્યા માણસને કોઈ
કહે કે જરા વાર થોભી જા, તને હમણાં જ ખાવાનું આપું છું; તો
એવા શબ્દો વડે તે માણસના મનમાં આશા જાંધાય કે મને
ભોજન મળી જશે, પણ તેથી તેના મનનું સમાધાન થાય નહિ.
તુકારામ કહે છે કે હે સંતજનો! તમોએ જે મારા ઉપર ઉપકાર
કર્યો છે તેના બદલામાં હું તમને દંડવત્ પ્રણામ કરું છું; પણ
તે તો તમે મને આપેલા ચિન્તામણિના બદલામાં તમને કાચ
આપવા જેવું છે.

૧૭૮૪-ઓ નારાયણ! પેલા ભાગ્યવાન ગોવાળીઆઓ તને
પોતાની ઉઘાડી આંખે કેવી રીતે જોઈ શક્યા હતા? જેવી રીતે
તેમણે તને જોયો હતો તેવીજ રીતે તું મારી દૃષ્ટિ આગળ પણ
આવીને ઊભો રહે. એ સુખનો સ્વાદ આળવાના લોભને વશ
થઈને મારો જીવ તળે-ઉપર થઈ રહ્યો છે. મને એ સુખનો લહાવો
ક્યારે મળશે? તારા શ્રીસુખને જોવાનો આનંદ કેવોડ હશે? તે
તો સાક્ષાત્ અનુભવ થશે ત્યારેજ સમજાઈ જશે. તુકારામ કહે
છે કે તારા સ્વરૂપનું દર્શન કરવાની ઇચ્છા મને ક્ષણે ક્ષણે થયા
કરે છે. હવે તું મારી પાસે આવીને ક્યારે મને ભેટી પડે એવું
મને થયા કરે છે.

૧૭૮૫-હે નારાયણ! મને તારું દર્શન કરવાનો લોભ લગા-
દીને તેં મારા મનને શા માટે આટલું જાણું ઉત્કંઠિત કરી દીધું તે
કહે? મારા હૃદયે તો આતકની માફક એક દૃઢ નિશ્ચય કરી દીધો
છે. જેમ ધનુષ્યમાંથી જીટેલું બાણ પાછું ફર્યા વિના તેના લક્ષ્ય

વરદ આશુ જાય છે, તેમ હું પણ મારા નિશ્ચયમાં ઢીલો પડવાનો નથી. શ્રીકૃષ્ણનું ચતુર્ભુજ સ્થામળું સ્વરૂપજ મારા મનમાં વસી ચુકે. તેનેજ નિહાળવાનો મેં દૈવ સંકલ્પ કર્યો છે. વૃકારામ કહે છે કે હે દેવ! મારા પ્રેમને તું તારા હૃદયમાં આશ્રય આપજે. મારી ભાવનાનો નાશ કરીશ નહિ.

૧૭૮૬-અમ પતિતોનો ઉદ્ધાર કરનાર એક નારાયણ છે. આવું તારૂં બિરુદ લોકોએ પ્રતિજ્ઞા કરી કરીને પ્રસિદ્ધ કરી દીધું છે, તે શું તેઓ બહુ બોલ્યા હતા? હે પાંડુરંગ! ઉપર સૂચવેલી પ્રતિજ્ઞાને તું સાચી પાડી દે. એનો અર્થ એ છે કે તું સાક્ષાત્ મારી આગળ આવીને બિલો રહે અને મને તું તારા હાથ વડે પંપાળ. હું તારા સિવાય બીજા કોઈનો આશ્રિત છું એવું કહેવાયજ શી રીતે? તારા સિવાય મારા ઉપર દયા લાવનાર પણ કેળ છે? વૃકારામ કહે છે કે હું તો તને એકલાનેજ ઝોળખું છું, આથી કરીને હું સુખી થાઉં તો તે ફક્ત તારા ચરણના આશ્રય વડેજ.

૧૭૮૭-હે દેવ! તું અને હું બેઉ બરાબર એકાકાર ચદ્ સ્થા પછી કેને કેના સમાન કહેવો? આથી કરીને તું મારો સાથી અને હું તારો સેવક એવો લેહભાવ જ્યાંસુધી રહી જતો હોય ત્યાંસુધી તારે વિરે મારા મનમાં ઉત્તમ પ્રકારનો આદર આવ રહે છે; અને મારો જીવ તારા ચરણ આગળ દળી પડે છે. હું અજ્ઞાની હોવાથી તારા પ્રેમરસનું મનથી ચિત્તન કરું છું અને સમૂર્ણ ચળદો વડે હું તને બોલાવ્યા કરું છું. વૃકારામ કહે છે કે હે વિકૃત! હે મારી જનનિ! મારા લાડકોઈને તુજ પૂજું કરી. તેં આપણી બેઠની વચ્ચે બેઠાવને બિલો કરીને આવી મારું શા માટે કરી?

૧૭૮૮-હે દેવ! હું તને મારા અંતઃકરણના ઉત્કૃષ્ટ આદર

સહિત બોલાવું છું તેની તું ખાત્રી રાખજે. મારા પોકારને તું ખાલી મોઢામોઢાના ઉદ્દગાર માની લઈશ મા. હું કોનો આધાર લઈને તારા ચરણની સાથે જોર કરું? માફ જોર પણ કેટલું? મુજ જોવા સેવકને તો તારી દયાની યાચના કરવાનો માર્ગજ ઉત્તમ છે. મને આ લૌકિક પદાર્થો પૈકી તો કોઈની ઇચ્છા છેજ નહિ; ત્યારે હવે તો મને તમારો અનુભવ થાય એજ ઉત્તમ છે. મને તમારા સ્વરૂપનો અત્યંત લોભ લાગ્યો છે, તેથી કરીને હું મારી વાણી વડે તમારો પીછો લઉં છું; તેટલી વાર માફ મન તમારી પાસેનું પાસે ભંમતું કરે છે. તું મારી આશા એક દહાડો પૂર્ણ કરીશ એવું મને થયા કરે છે. મારા હૃદયને તારું એવું ઘેલું લાગી ગયું છે કે, કેમે કરીને ટાહું પડતું નથી. તુકારામ કહે છે કે મને તમારા શ્રીમુખદર્શનનો લહાવો લેવા દો. એજ મારી એક માત્ર ઇચ્છા છે અને મારા હૃદયની લગન પણ એજ વસ્તુના ઉપર લાગી ગઈ છે.

૧૭૮૯—પદ્મનાભનું દર્શન કરવું એજ મનુષ્ય-જન્મનો ખરે-ખરો લહાવો છે, એમ સમજીને હું ઘણી ત્વરાથી હરિના ચરણનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો છું. કાળ તો ખરાખર કેડ ખાંધીને મારી પૂઠે પડ્યોજ છે. તેના સપાટામાંથી મને મુક્ત કરનાર તો તુંજ મારી માવડી છે. ખીબું કોણ હોય? તે યમલોકનો મનમાં ભય પામીને હું અનેક જન્મો થયાં તારું ભજનચિંતન કરતો આવ્યો છું. આ સંસારના કોકડામાંથી હું શું કરીને છૂટો થાઉં, તેની મને કશી સમજણ પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે હે વિકૃતે! તું મારી માતા છે, તેથી કરીને મારી અંતકાળની ઘડીએ તું મારી પાસે આવીને બેસી રહેજે.

૧૭૯૦—જે જે કામ કરવાથી આપણી અપકીર્તિ થવાનો

હોય તે બધાંજ કમોનો ત્યાગ કરવો. સત્ય વચન બોલવું છે, તેથી કરીને સત્ય બોલનાર આખા સંસારને પ્રિય બને છે. અસત્યનો ત્યાગ કરીને જગતમાં શ્રેયીર તરીકે નામના પુકારામ કહે છે કે ખોટાં કામ કરવાથી કપાળે કાળાશનું લાગે છે, તેથી તેવાં કમ નિંદાને પાત્ર છે.

૧૭૬૨-વ્યારથી મારા જીવને દેવની લગની લાગી ગઈ ત્યારથી પ્રીતિપૂર્વક તેમનીજ સંગતિમાં રહેવાની મારા અંતરમાં ફેર ફેરકાં જાગી છે. તે હરિ એક ક્ષણવારને માટે પણ મારાથી જોડા હોય એમ મને લાગતું નથી; એમ કરતાં કેાઈ વાર જરાક મારી આંખ આગળથી અંતર્ધાન થઈ જાય, પણ તેથી શું થઈ શકે? મારા મનમાં તેમના પ્રેમનો જે ચટકો લાગ્યો છે તે તો શી જતો રહેતોને? પુકારામ કહે છે કે હે ચક્રને ધારણ કરનારો તે ખરેખર મને તારૂં ગાંડપણ જ લગાડી દીધું છે.

૧૭૬૨-તેની (દેવની) આવીજ રીત છે એવું મેં મારી આંખે જોવા જોયું છે. જે કેાઈ તેના પ્રતિ અનન્યભાવે આસક્ત રહે, તેને તે પોતાની આગળથી પાછો ફરવા દેતો નથી. તેના મન અંદરજ આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ. પ્રભુની પહેલેથી જી રીત છે તે તમે કેમ જાણતા નથી? ખાલી ખાલી ગોઠેથી ખાટ થા માટે કરતા ફરો છો? અસલની સ્વરૂપસ્થિતિ તો કદિ કાળથી ચાલી આવે છે. જે હરિને કેાઈની લાજશરમ ફેલાણી કેાની સી છે તેનો જે વિચાર કરતો નથી, જે સર્વ-રૂપે નિઃશબ્દપણે અવસ્થિત છે, તે હસ્તિ સજામાં કેાઈએ કોન પહેવું નહિ. પુકારામ કહે છે કે એક વાર જ્યાં હરિ હાથમાં લે મયા એટલે પછી તમામ પ્રકારની ચિન્તાઓ દળી જવાની.

૧૭૬૩-હરિ, સૌ રંગમાં અને સૌ રૂપમાં એકદેહ એવો

પ્રાતઃથઈને રહે છે એવી તેની આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધિ છે. જે કોઈ નારાયણના સ્વરૂપમાં હૂણકી મારીને તેમાં વિલીન થઈ જાય છે તેનાં ઘરનાર પણ હૂમી જાય છે; એટલા માટે તો લોકો તેના લાણી જવાનો વિચારજ નથી કરતા. પૂર્વકાળમાં હરિએ કેટલાય લક્ષ્મીને ગાંડાઘેલા બનાવીને પાયમાલ કરી નાખ્યા, તેથી તો હવે કોઈ તેના લાણી ભેટુંજ નથી. તે એવો વિચિત્ર છે કે કોઈ પુરુષ હોય કે સ્ત્રી હોય, નાનું હોય કે મોટું હોય, પણ જે તેની પાસે આવ્યું તેનો તે અંગીકાર કરી લે છે. એક વાર જ્યાં સંસારના લોકોનો ત્યાગ કરીને તેના લાણી કોઈ વળ્યું, એટલે તો તેને એકદમ ગાંડાતૂર જેવું બનાવી દે છે. પોતે ક્યાંથી આવ્યો, પોતે નાનો છે કે મોટો છે, તેનું તેને કશું લાનજ રહેતું નથી. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે આ સંસારની અંદર દેવના સિવાય બીજા કોઈનું અસ્તિત્વ છે એવું દ્વૈતભાવની નજરે ભેટુંજ નહિ. આપણે આપણી છાયાને ભેઈએ તો તે પણ દેવ છે એમ જાણવું

૧૭૬૪-મને હવે સર્વ પ્રકારના ભય અને ત્રાસમાંથી બિગરી જવાનો ઉપાય જાણી ગયો છે, તેને જાણે કદી પણ હું મારા હાથમાંથી છોડું નહિ એવું મને થયા કરે છે. મનની અંદરજ મનનું દોકડું જૈંવવાઈ ગયું છે. તે સિવાય મને તો કાચું-કારણની કશી અપેક્ષા રહેતી નથી. પ્રપંચ માત્ર ઉપાધિભૂજ છે એવું જાણવું. જે પ્રપંચની આબરોહટમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરવું હોય તો જે ઉપાધિરૂપ છે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે. તુકારામ કહે છે કે આથી કરીને એ ઉપાધિની બાબતમાં હું કશુંજ કહેનાર નથી; કારણકે મને મારા પોતાના આત્મસ્વરૂપનું સ્પષ્ટ સમજાઈ ગયું છે.

૧૭૬૫-કોઈ બુદ્ધિયા માણસને પોતાના પુરુષાર્થ વડે જીવન-સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તો તે તેને ઘણી મધુર લાગે છે. તેને

તેમને પણ મુખ્ય રહસ્ય હાથ આવતી જમાણી આદેશ અંગતનો
 બે વાજા મળી ગયો કે જાને આમુ જામજા કંઈક દરિમય
 કનૈ મહુ' છે, મારણે દરમિયાની ને દેવ કે તેની કાળજી હવે
 મને પ્રમદા' કે તેની કરીને મારે નામે જે જે અર્થિય કરી જમા
 રાં છે તે ને દેવ રમજાની રાખણીમા કરીને પદયાં છે આપોત્
 રિય કરી રમજાની બાં રહા. પરવાથી નહિયદ ગયાં છે દુષ્ટ
 મહુ' હદ છુપીની સીમાની અરવાં પ્રારબ્ધ કર્મજ સિતકમાં
 રાં છે. ગુરુદાસ રહે છે કે હવે હું એવા નવને માલિક બની
 રો હું કે બધું મારી પાતાની મર્યાદા સ્પીન થઈ ગયું છે.

૧૭૬૬-આ દેવ એવા છે કે જો તે આપવા બેસે તો તેમની
 મગજ કશી વસ્તુનો અજાણ હોય નહિ; પણ તેમની ઉપર
 કાંઈક કોઈક જોર આવે તેટલા માટે આપણી પાસે થોડા ધણો
 રૂપો સંચય થયેલા હોવા જોઈએ. જેમ ગાયને જેવો ઘાસ-
 નો અવધારીએ તેવું જાને તે ઉપરાત પાતાના ખાસ સ્વભાવ
 માટે વધતું-ઘોમું અથવા ગાર માહુ દૂધ કે છે; ગુરુદાસ કહે
 કે તે પ્રમાણે દેવના પ્રતિ જેવા આપણો જાવ હશે તેવાં તે
 વધુને દળ આપશે

૧૭૬૭-હે દેવ ! જે કાંઈ હું તારાથી જરાક વેગળો જાઉં
 છું, તેજ કાંઈ હું મારા પ્રારબ્ધ કર્મના જોગને તાબે થઈ જાઉં
 છું; એટલા માટે હવે હું તમારી પાસે આવી જિલો છું અને હવે
 મને ફરી જાણા તે નહિ ચાહે હું મારા સ્વામીની સન્મુખ
 પડીને જિલો એટલે મારાં પચકેશરૂપી પાંચે પાંચ અંગરખાં
 ની પદયાં. ચિન્તામણિનો તો સ્વભાવજ એવો છે કે તેની પાસે
 જનાર માણસ મનમાં જે ઇચ્છા કરે તે ઇચ્છા પૂર્ણ થયો વિના
 રહેજ નહિ. આ તમારો એક સ્વાભાવિક ગુણ છે. હું જે કહું છું

હું તે કદા પ્રાસંગિક રીતેજ ખોલું છું એમ જાણ્યો. હે દેવ!
હું તમારા વચ્ચનો છેડો સાહીને ઊભો છું; તેમ કરવાથી મારા
તમામ પ્રપંચસમૂહનો નાશ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે
આ તારું રહસ્ય જ્યારથી ખરાબર સમજાઈ ગયું ત્યારથી મેં
કર્મ અને અકર્મ ખેડીને ત્યાગ કર્યો છે.

૧૭૬૮-મેં જે નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે તે મેં સંતોનો આશ્રય
લઈનેજ કર્યો છે, એવું મને ખરાબર મારા પોતાના અનુભવ
ઉપરથી સમજાઈ ગયું છે. આથી કરીને હવે જીવનની ગરબ
રાખવાનો કશો ઉપયોગ રહ્યો નથી; કારણકે જ્યાં ભય ઉત્પન્ન
થયો એટલે પાછો ગર્ભવાસ કરવાનું ચોંટાયુંજ જાણવું; એટલા
માટે સુખ-દુઃખ વેઠવાં પડે તે વેડીને પણ કોઈ ચિન્તારહિત
સ્થાનમાં આલ્યાં જવાય તો જવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. એમ
નહિ થાય તો રાંડીરાંડની માફક વ્યર્થ પેટ ભરવું પડશે; માટે
એવું કરવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે આપણે આપણા
જીવનું ખલિદાન દઈ દઈશું ત્યારે પરમાર્થરૂપી ખજાનો આપણા
હાથમાં આવી જશે. એવું ન કરીએ તો શું ભીખ માગ્યાથી
કોઈ આપણને રાજ્ય આપી દેવાનું હતું?

૧૭૬૯-જેની સંગતમાં આપણે રહીશું તેના સમાગમનો
આપણને લાભ મળી જશે. પ્રાપ્તિજ જગતમાં પણ આવો અનુભવ
થાય છે, એમ સમજીને હું જેવો છું તેવો પણ મારી આગળ થઈ
ગયેલા સંતોની પગલીએ પગલીએ ચાલવાનો ચત્ત કડે છું.
મને આશા છે કે સંતો અને આચાર્યગણ મારો હાથ પકડીને
મને મારે પ્રાપ્તવ્ય સ્થાને લઈ જઈને ઊભો રાખશે. જે લોકો
પરોપકાર કરનારા છે તેમના મનમાં હમેશાં પ્રાણીમાત્રના પ્રતિ
દયાભાવજ હોય છે, આથી કરીને તેમનાથી ખીજવું દુઃખ ભયું

શ્રી પદ્માશ્રમ કહે છે કે સંતોની આટલી ગંધી દીતિ છે
જે કારણ છે; કેમકે તેઓ ગરીબ લોકોની ઇચ્છાઓ

1160-કે દેવ ! મનમાં અહિંચાર કરવાથી તમામ ધર્મ,
જેનાથી નાશ થઈ જાય છે તે તારું ખરેખરું
જેમને સમજાઈ ગયું છે. હે નારાયણ ! તું મારો અંગી-
કારને મારો અવભાવ હું તને આપી દઉં છું, તેના બદલા-
માં મને તારા પોતાના સ્વરૂપનું દાન દઈ દે. જ્યારે તારામાં
જેમાં કયો ભેદ નથી, કશું જુદાપણું નથી, ત્યારે આપણી
જે તે માયાનો પડો શા માટે આરો ધરી રાખ્યો છે ? આ
જેવાની સાથે હું મારે મોઢથી વાહવિવાહ કરું એ ઉત્તમ છે.
કેમકે હું કે મારો લેવડ દેવડનો હિસાબ ખરો છે. એનો
ફેરો એકે તો તમે પોતેજ પુરાવારૂપ છો; કારણકે મારા
ગર્ભમાં અને મારા અંતરના સાક્ષી તમેજ છો.

1161-મારા કુળની કુળદેવી કોણ છે તે મને સંતોએ
જાણવી દીધી છે; અને હું તેનેજ ચરણે જઈ પડ્યો તે જ
મને મેં કયું કહેવાય; કારણકે તેમ કરવાથી હું તમામ
ધર્મ સંકટોમાંથી ઊગરી ગયો છું. હરિના સેવકોએ ખૂબ
કરીને તેના જોરથી નિરાકાર દેવને સાકાર બનાવી દીધા
મારામ કહે છે કે એટલા માટે હું તેમની મંડળીની સાથે
હિંમતી મસ્ત બનીને નૃત્ય કરવા લાગ્યો છું.

1162-હવે હું આ અવસ્થાને મારા દેહનું અવસાન થતા
સાચવી રાખીશ. હું હરિનામ ગાઈશ, તેના તાલપુર મુજબ
રીઝ અને તેથી ઉત્પન્ન થતા આનંદના સામગ્ર્ય વડે
જગતને છૂટી વળીશ. મારી સેવારૂપી દોલતના અ.

છું તે ફક્ત પ્રાસંગિક રીતેજ બોલું છું એમ જાણુજો. હે દેવ હું તમારા વચ્ચનો છેડો સાહીને ઊભો છું; તેમ કરવાથી માર તમામ પ્રપંચસમૂહનો નાશ થઈ ગયો છે. તુકારામ કહે છે કે આ તારું રહસ્ય જ્યારથી ધરાધર સમજાઈ ગયું ત્યારથી મેં કર્મ અને અકર્મ બેઉનો ત્યાગ કર્યો છે.

૧૭૬૮-મેં જે નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે તે મેં સંતોનો આશ્રય લઈનેજ કર્યો છે, એવું મને ધરાધર મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી સમજાઈ ગયું છે. આથી કરીને હવે જીવનની ગરજ રાખવાનો કશો ઉપયોગ રહ્યો નથી; કારણકે જ્યાં ભય ઉત્પન્ન થયો એટલે પાછો ગર્ભાવાસ કરવાનું ચોંટાયું જ નાણવું; એટલા માટે સુખ-દુઃખ વેઠવાં પડે તે વેડીને પણ કોઈ ચિન્તારહિત સ્થાનમાં આલ્યાં જવાય તો જવું એજ ઉત્તમ માર્ગ છે. એમ નહિ થાય તો રાંડીરાંડની માફક વ્યર્થ પેટ ભરવું પડશે; માટે એવું કરવું નહિ. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે આપણે આપણા જીવનું બલિદાન દઈ દઈશું ત્યારે પરમાર્થરૂપી ખજાનો આપણા હાથમાં આવી જશે. એવું ન કરીએ તો શું ભીખ માગ્યાથી કોઈ આપણને રાજ્ય આપી દેવાનું હતું?

૧૭૬૯-જેની સંગતમાં આપણે રહીશું તેના સમાગમનો આપણને લાભ મળી જશે. પ્રાપંચિક જગતમાં પણ આવો અનુભવ થાય છે, એમ સમજીને હું જેવો છું તેવો પણ મારી આગળ થઈ ગયેલા સંતોની પગલીએ પગલીએ ચાલવાનો ચત્ન કરું છું. મને આશા છે કે સંતો અને આચાર્યગણ મારો હાથ પકડીને મને મારે પ્રાપ્તવ્ય સ્થાને લઈ જઈને ઊભો રાખશે. જે લોકો પરોપકાર કરનારા છે તેમના મનમાં હમેશાં પ્રાણીમાત્રના પ્રતિ દયાભાવજ હોય છે, આથી કરીને તેમનાથી ખીજાનું દુઃખ જોઈ

કુન્દાવન, વૃંદાવન કહે છે કે સંતોની આટલી ગંધી કીર્તિ છે તેમજ કારણ છે; કેમકે તેઓ ગરીબ લોકોની ઇચ્છાઓ પૂરી રહે છે.

૧૮૦૦-હે દેવ ! મનમાં સુવિચાર કરવાથી તમામ શ્રમ, શ્રેષ્ઠ આદિનો લેનાથી નાશ થઈ નૃત્ય એવું તારું ખરેખરું રસ મને સમજાઈ ગયું છે. હે નારાયણ ! તું મારો અંગી-કર અને મારો છવખાવ હું તને આપી દઉં છું, તેના બદલા-માં તું મને તારા પોતાના સ્વરૂપનું દાન દઈ દે. જ્યારે તારામાં જે મારામાં કશો ભેદ નથી, કશું જુદાપણું નથી, ત્યારે આપણી જ્યે તેં માયાનો પડદો શા માટે આરો ધરી રાખ્યો છે ? આ જનતારી સાથે હું મારે મોટેથી વાદવિવાદ કરું એ ઉત્તમ છે. તમામ કહે છે કે મારો લેવડ દેવડનો હિસાબ ખરો છે. એનો કોયે ભેદજે તો તમે પોતેજ પુરાવારૂપ છો; કારણકે મારા તંત્રીઓ અને મારા અંતરના સાક્ષી તમેજ છો.

૧૮૦૧-મારા કુળની કુળદેવી કોણ છે તે મને સંતોએ જાણાવી દીધી છે; અને હું તેનેજ શરણે જઈ પડ્યો. તેં મેં તમામ કાર્યો કર્યું કહેવાય; કારણકે તેમ કરવાથી હું તમામ કાર્યનાં સંકટોમાંથી જાગરી ગયો છું. હરિના સેવકોએ ખૂબ મહિ કરીને તેના ભેરથી નિરાકાર દેવને આકાર ળનાવી દીધા છે. વૃંદાવન કહે છે કે એટલા માટે હું તેમની મંડળીની સાથે પ્રેમોલાસથી મસ્ત ળનીને નૃત્ય કરવા લાગ્યો છું.

૧૮૦૨-હવે હું આ અવસ્થાને મારા દેહનું અવસાન થતા સુધી સાચવી રાખીશ. હું હરિનાગ ગાઈશ, તેના તાલસૂર સુજળ નૃત્ય કરીશ અને તેથી ઉત્પન્ન થતા આનંદના સામર્થ્ય વડે આખા જગતને જીતી વળીશ. મારી સેવારૂપી દોલતના અભિ-

માન વડે હું મારી જાતને જાળવાન ગાળીને જીવીશ. તુકારામ કહે છે કે આવા કામમાં હું કદી પાછો પડવાનો નથી, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ પદવીએ ચઢતો જઈશ.

૧૮૦૩-મારા પરમાર્થની સિદ્ધિમાં જે જે પ્રતિબંધક કારણો હતાં તેમનું જાળ હવે શીલુ થઈ ગયું છે. મારું મન જે પહેલાં મને પ્રતિકૂળ હતું તે હવે હરિના ગુણાનુવાદથી તૃપ્ત થઈને મને મદદગાર થતું જાય છે. સંતસ્રમાગમનું પ્રાધાન્ય વધી જવાથી મનના અંગ્યજપણાના અને વિષયપરાક્રમુજતાના દહાડા પૂરા થઈ ગયા છે. તુકારામ કહે છે કે હું હવે સત્તાધારી થઈ ગયો છું એટલા માટે હવે હું જે કાંઈ કામ હાથમાં લઈશ તે કામમાં મને સફળતા મળવાનીજ.

૧૮૦૪-દેવની પ્રાપ્તિ કરવાની જાણતમાં જે ઘણીજ જરૂરની ચીજ છે તે તો એક ભાવ છે અને તે આપણી પાસે સારા પ્રમાણ-માં હોવો જોઈએ. તે ભાવજ દેવના ચરણને આલિંગન દઈને દઢતાથી વળગી પડે છે. આવો ભાવ મને પ્રાપ્ત થયો છે. “હું અને મારું” એ ભાવ હવે મારા મનમાંથી નીકળી ગયો છે અને આખા જગતનો ખેલ હું સાક્ષી તરીકે તટસ્થપણે જોઈ શકું છું. આ સંસારને લગતી કોઈ પણ જાણતને લગતો ભાર હું મારા માથા ઉપર લેનાર નથી અને કોઈ પણ જાણતને વિષે હું કશું ખોલનાર પણ નથી. તુકારામ કહે છે કે મેં તો મારા જીવની અને દેવની એવી સત્જગડ ગાંઠ પાડી દીધી છે કે કોઈ કાળે કેમે કરતાં છૂટનારીજ નથી.

૧૮૦૫-સાધન-ભજનનો ઠાઠ કરવો એ એક જાતની હુકાન માંડવા જેવું છે. એનો ઉપયોગ ફક્ત લૌકિક વ્યવહાર પૂરતોજ હોઈ શકે; પણ તેમાં દેવને રીઝવવા જેવું કશુંજ હોતું નથી અને

તેથી દેવ એવી ભક્તિનો અંગીકાર પણ કરતા નથી. જે ખરેખર
કરનાર છે તે એ છે કે દેવના ચરણના ઉપર આપણું માથું
જેની રીતે મૂકી દેવું કે કદી ત્યાંથી જીવ્યકવાનો વિચારજન આવે
જેને મસ્તકે જરાક પણ હાલે નહિ કે ચાલે નહિ એવું સ્થિર
રી દેવું. તેમ કરતાં કેાઈ ઉપાધિ આવી પડી અને તેથી મન
જરાક અંચળ થઈ ગયું તો હરિનું દર્શન તેટલા પ્રમાણમાં
અસ્પષ્ટ થઈ જશે અને એવું થવું તેનું નામજ પાપ. હકારામ
કહે છે કે આ પ્રમાણે જે કરશે તેને દેવ ઘણાજ ઉમળકા સાથે
અલિંગન દેશે અને જીવ્યકીને પોતાની પાસે બેસાડશે.

૧૮૦૬-જે કેાઈ પોતાનો બધો ભાર દેવના માથા ઉપર
નાખી દે છે તેની તે કદી ઉપેક્ષા કરતા નથી; એટલુંજ નહિ પણ
તેની બધીજ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરી દે છે. દેવના ઉપર પોતાનો
શ્રદ્ધા ભાર નાખી દેનાર ભક્તની દેવે ઉપેક્ષા કરી હોય એવો
લોક પણ દાખલો મારા જાણવામાં નથી. જેણે પોતાના અંતઃ-
કર્મમાં દેવને વિષે ભાવને પોષ્યો હશે તે ભાવજ તેનો ઉદ્ધાર
કરી દેશે અથવા તો દેવ પોતે તેનો ઉદ્ધાર કરશે. પોતાને શરણે
આવેલા ભક્તોની લીટ ભાંગવાની જાળતમાં દેવ ઘણા ઉતાવળિયા
છે. એનો અર્થ એ છે કે સંકટને સમયે જો કેાઈ ભક્તે દેવને સાદ
ક્યો તો તેજ ક્ષણે તે ભક્તની પાસે હોડતા આવીને જીભા રહે છે.
હકારામ કહે છે કે હરિનું ચિંતન ક્યાંથી સૌનું કલ્યાણ થાય
છે અને તેમ ક્યાંથી કેાઈને ફરીથી ગર્ભવાત કરવો પડતો નથી
એ વિષે મારી ખાત્રી છે.

૧૮૦૭-જન્મ ધારણ કરવો અને મરણ પામવું એ તો
બધે અમારી એક વંશપરંપરાની જાળીરજ છે હે દેવ! તેનો
તમે નાશ કરી દો, ત્યાં તો હું જાણું કે તમે સમર્થ ખરા. હું

આ બાબતને વિષે તમારી સાથે તકરાર કરી રહ્યો છું; પણ તમે મારી મોઢામોઢ ઊભા રહો અને મારા દાવામાં ખરું કેટલું અને ખોટું કેટલું તેનો ફેસલો કરી દો. પછી હું મારા નિર્ણય-પણાને લીધે લોડોમાં નિંદાને પાત્ર થાઉં તો ભરે ઘાઉં. હે દેવ! મારે તમારી સાથે બરોબરિયાપણું કરવું છે, એટલે કે જેવા તમે તેવોજ હું છું એવું હું કહેતો રહું છું અને એ માટે દાવો છે. તુકારામ કહે છે કે તને પ્રાપ્ત કરવાની આવી ત્રણ મારા હાથમાં આવી ગઈ છે, તેની મદદથી હું તમામ જામને દૂર કરી દઉં.

કેમરે સૌની સાથેનો મારો સંબંધ તોડી નાખવો હતો. વૃદ્ધારામ
હે છે કે હે દેવ ! તને શું લેઈને હું દોષ દઉં ? કારણકે જેઓ
મનિમાન વડે બંધાઈ ગયેલ છે તેમની તને ગરજ હોતી નથી.

૧૮૧૦-મારી સ્વરૂપસ્થિતિ મારા હાથમાં આવી ગઈ એટલે
મને જ રૂંધાં પાનાં થઈ ગયાં. હવે મારે દૈતનો આશ્રય લેવાની
સંજ્ઞા શ્રી ? કારણકે તે તો અંતઃકરણને અપવિત્ર ગનાવે એવું
કે. હોયની સાથેનો પણ મારો સંબંધ તૂટી ગયો છે. મારી પહેલાં-
ની સ્થિતિને લીધે નીપજેલાં હુઃખ હૃદયમાં રહેવા પામ્યાં નથી.
વૃદ્ધારામ કહે છે કે પરમાત્માનો અનુભવ લઈને જે કુળ શુદ્ધ થઈ
રહે છે, તેને પછી મળ લાગે શાનો ?

૧૮૧૧-હે દેવ ! જે તમારા મનમાંજ નથી, જે કામ કરવા-
નો તમારો ઇરાદોજ નથી, તે કામ તમે તમારી સત્તા વડે લોક-
માંટો કરવા પૂરતું કરો છો. બીજા કોઈનું તો એમાં કશું ચાલે
નહિ, તેથી કરીને હું નિશ્ચિંતપણે તમારા ચરણને જોતો
હો છું. ખોટાનું ખરું અને ખરાનું ખોટું એવું કામ કરવાનું
તે ઘણું ગમી ગયું છે. વૃદ્ધારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમારી
દે વાદવિવાદમાં ઊતરવાથી લોકોમાં નિંદાને પાત્ર થવાય છે.

૧૮૧૨-હે જગતના સ્વામિન ! હવે તો મારો અને તમારો
સંબંધ થાયજ નહિ એજ ઉત્તમ છે. તમે કેવા છો તે હવે હું
સગર સમજી ગયો છું. નહારી વાત તે નહારીજ છે એ મારે
મને કેટલી વાર કહેવું પડ્યું ? જે અપવિત્ર હોય તેની સાથે
પણે સંબંધ રાખવો ન જોઈએ. મેં કાંઈ કહ્યું તેની મને એ
જવાબ મળી ગઈ કે, તમારા વિષેની ભીડના બારથી મારે કુળી
સંવાનો વખત આવી ગયો. વૃદ્ધારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે
ક્યાં ક્યાં સંતાતા રહે છો અને કેવાં કેવાં કામ કરો છો તેનો

મને ખરાબર અનુભવ મળી ગયો છે.

૧૮૧૩-હે હરિ ! એવું કયું સાધન છે કે જેની મદદથી હું સર્વ સત્તાધીશ બની જાઉં ? પણ આ તારી કૃપાના પાનાને દોષ દેનારાંઓને ગાંડપણ લાગ્યું છે. જે કામ મનને સર્વોત્તમ લાગે તે બધાં કામ પૂર્ણ થયાં જાણુવાં. તુકારામ કહે છે કે જે દાતા હોય તે તો જીવનદાનજ દે.

૧૮૧૪-મારે મારો હિસાબ આપવો કેાની આગળ ? અહીં મારા એકલાના સિવાય બીજું છે પણ કેાણ ? જ્યાં જોઉં ત્યાં હુંનો હુંજ છું. મારે ખટપટ કરવીજ કેાને માટે ? આથે અને નજીક એવું પણ કાંઈ નથી. એકના આંક ઉપર એક મીડું ચઢાવી દઈએ એટલે એકના થઈ જાય દસ. એ બધો એકનોજ વિસ્તાર છે. તુકારામ કહે છે કે દેહાત્મબુદ્ધિનો ભાર મારા ઉપરથી ઊતરી ગયો છે, તેથી કરીને જે કાંઈ છે તે બધું મારું અને હુંજ છું.

૧૮૧૫-આગ્રહસ્તંબપર્યંત સચરાચર ઉપર-નીચે દશે દિશામાં ધારો કે પાણી પાણી થઈ રહે તો પછી આ પાણી અને આ ઠોરી જમીન એવો ભેદ રહેવા પામેજ નહિ. વળી આ ઠેકાણે પાણી વધારે ઊડું છે અને પેલે ઠેકાણે થોડું ઊડું એવો તફાવત પણ હોય નહિ. પાણીમાં જે મોજાં ઉત્પન્ન થાય તે પણ એના એજ પાણીનાં બનેલાં-જ્યાંથી ઉત્પન્ન થયાં ત્યાંજ પાછાં શમી જવાનાં. આ પ્રમાણે જ્યાં બધેજ પાણી પાણીજ હોય અને તે પણ બધે એકસરખી રીતે પથરાયેલું હોય તો પછી એક જગ્યાનું પાણી બીજી જગ્યાએ વહી જાય પણ નહિ; કારણકે ત્યાં આગળ પાણી પાતે પાનાનેજ પકડી રાખે છે. તુકારામ કહે છે કે એવી રીતે કલ્પના અંત વખતે સૃષ્ટિનો અસ્ત અને કલ્પના પ્રારંભ વખતે સૃષ્ટિનો ઉદય થાય છે એ બેઉ પરિણામનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

૧૮૧૬-રાજા પૈસાને ઠેકાણે ઠેકાડીઓનું ચલણ કરવાનો હુકમ કરે તો ઠેકાડીઓ પૈસાની જગ્યા લઈ લે; કારણકે રાજાનો હુકમ મોને માન્ય રાખવો પડે છે. તેનો જાગ કરવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નથી. કૃતારને કોઈની ખાંધે બેસાડાવીએ તોપણ ચાલે અને આપણા પગ ઉપર બેસાડીએ તોપણ ચાલે. તુકારામ કહે છે કે કૃપાસાગર વિશ્વંભરે મારું રક્ષણ કર્યું છે.

૧૮૧૭-હું દેવ છું અને તમે પણ દેવ છો; પણ બેઉના મનમાં એક બીજાની ઘણી ભીતી રહેલી છે. દૃઢ નિશ્ચયવાળા ભક્તની પાછળ પાછળ વિદુલ દોડતાજ રહે છે. જેના મનમાંથી ભેદભાવનું ભાન બિલકુલ નીકળી ગયું હોય તેને બીજા લોકો ગમે તેટલો ગિવડાવે તોપણ તેના મનમાં ભય ઉત્પન્ન થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે પોતે સ્થિર થઈ બાંઓ અને આગળ દૃષ્ટિ રાખીને જોતા રહો.

૧૮૧૮-સારું-નકારું એ બેઉ ક્ષત્ર બુદ્ધિની કલ્પનાનું જ પરિણામ છે. મૂળ આકૃતિમાં કદી કશો વિદ્યાર થતો નથી. તે તો જેવી ને તેવીજ રહે છે. એક જણ પાલખીની અંદર બેસે છે અને બીજા કેટલાક પાલખીની દાંડી ખાંધે મૂંઝીને ચાલે છે. એ પ્રમાણે પાછલો માણસ પગલે પગલે પરિશ્રમનો ભોગ કરે છે. આ સંદર્ભની અંદર બે જણ બરાબર એક સરખાં હોયજ નહિ, પણ એ બધા બિન્ન બિન્ન પ્રકારની અંદર પ્રકૃતિ એકની એકજ છે તે તમારે જોવું જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે જેવો જેવો પૃથ્વીનો વિભાગ તેવી તેવી તેમાં ફસલ પેદા થાય છે.

૧૮૧૯-હો પાંડુરંગ! હવે મારે તમને શું કહેવું તેનો ઉત્તર તમેજ દો. તમારો જ્યાંસુધી મને કશો આધાર મળે નહિ ત્યાંસુધી હું તમારી સાથે હવેથી કાંઈજ બોલવા ઇચ્છતો નથી. તમે મારા ઉપર એવી કૃપા કરો કે જેથી કરીને મારા શબ્દોમાં અતિ-

શય રસનો સંચાર થાય. મારી લક્ષિતનો પૂરેપૂરો ભાગ્યોદય થઈ જાય એવા પ્રેમનું દાન તમે મને દો. તુકારામ કહે છે કે લૂખાંસૂકાં વચનો વડે તમે મારી વાણીનું ગૌરવ વધારશો નહિ. મંતલળ કે મારા મોઢામાંથી શુષ્ક શબ્દો બોલાવશો નહિ. તમે મારા ઉપર તમારી કૃપાનું ચિન્ચન કરો એટલી મારી તમને વિનંતી છે.

૧૮૨૦-જેમ જમીનના ઉપર ઊગેલા પાકને વખતસર પાણી પાવામાં ન આવે તો તે પાક સૂકાઈને ખરખાદ થઈ જાય છે; પ્રમાણે જેના સ્વભાવમાં ધૈર્યનો અભાવ હોય તેની બુદ્ધિ નિષ્ફળ જાય છે; એટલા માટે ખીલ કોઈનો સંગજ કરવો નહિ; કારણ સંગતિની અસર થવાથી ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનું પરિણામ ઘણું માહું થાય છે. સર્પના મોઢામાં ઝેર હોય છે માટે લોકો તેનાથી ખીએ છે, આ વાત તો સૌ સારી રીતે જાણે છેજ. તુકારામ કહે છે કે જેઓ કાચા હોય છે તેઓ નઠારા અને માલ વિનાના હોય છે; એટલે કે જેની અંદર જે અવગુણ હોય છે તેજ તેને બાધક નીવડે છે.

૧૮૨૧-હે દેવ! તમારા વિયોગથી મારો જીવ ઘણોજ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયો છે; તમારા ચરણનું સ્મરણ મારા અંતઃકરણમાં ક્ષણે ક્ષણે વધારે વધારે તીવ્ર બનતું જાય છે; એટલા માટે તું હવે મારી પાસે ઝટપટ દોડી આવ-દોડી આવ-દોડી આવ અને તારા બાહુ પસારીને મને ગાઢ આલિંગન દે. મારા મનની ઉત્સુકતા હવે ઘણીજ વધી ગઈ છે, એટલા માટે મારું મન તારા આબ્યાનીજ રાહ જોયા કરે છે અને મારાથી તમારી કાંઈ કસૂર થઈ કે શું તેનો મારા મનમાં સંદેહ થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હે નારાયણ! તું મારા જીવનો જીવ છે, માટે તું હવે ઝટપટ મારી પાસે ઊડીને ચાલ્યો આવ.

૧૮૨૨-નાનાં છોકરાં તો હાલ કરી જાણે પણ તેમના મનનું સગાધાન કરતાં તમને આવડે છે કે નહિ? તમારી અને મારી છકારાનો નિવેરો તમારા અરજી આગળજ થવાનો છે. તમારા સિવાય બીજા કોઈને મેં મારી આંખે દીઠો સરખો નથી. જ્યારે મારી હાલત જોવી છે ત્યારે મારા દુઃખ અને મારા શ્રમ ઉપર તમારે લક્ષ આપવું જોઈએ. છકારામ કહે છે કે આ બધું શું તમને મારે કહેવું પડે? તમે શું મારા અંતઃકરણનો ભાવ જાણતા નથી?

૧૮૨૩-તમને મળવાને માટે એટલી બધી ચિન્તા અને ધંતાપ મારે વેઠવાં પડ્યાં છે કે તેથી હવે મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ છે; માટે હવે તમે મારા લાડકોડ પૂરા કરો. હે દેવ! મને મળવામાં હવે તમારે જરા પણ વિલંબ કરવો નહિ. મારી અને તમારી મનની આકાંક્ષા એક સરખીજ રહે અથવા મારા મનમાં રૂઝ તમારે માટેજ એક સરખી અખંડ અબિલાપા નિગૂત રહે એવું કાંઈક કરો. મારો પ્રેમની ઉત્કંઠા અને તેનું માધુર્ય તમે બળવી રાખજો અને તમે પૂર્ણ પ્રેમપૂર્વક મારું જતન કરજો. વળી મારા પ્રેમ સિવાય બીજો કશો ઉદ્યોગ મારી નજરે પડેજ નહિ એવું તમે કરજો. છકારામ કહે છે કે લોજન કરવાનો સમય વારે છે તે હું જાણી ગયો છું; માટે હવે તમે મને બીજી-ત્રીજી પ્રતિમા ગૂંચવશો નહિ.

૧૮૨૪-અંદનનો સુગંધનો ગુણ કદી દૂર...
તે તો ઊલટો બીજામાં પોતાની સુગંધ ખેસાડી દે...
મેઢું આરસીમાં જોયાથી તે કેવું છે તેની બીજાના કદ...
કયો વગર જોનારને પોતાની મેળે અગર પડી જાય છે. કાલ
શ્રીમીનના દુકડાને જો સારી રીતે ખેડ્યો હોય તો તે ઉપરથી
જોનારને સાફ દેખાય આવે છે. છકારામ કહે છે કે વરસાદનાં

પરચૂરણ આપટાં આવ્યાથી નદીઓ રેલાય ત્યારે થોડી વારને
માટે તેઓ પણ સમુદ્ર જેવી બની જાય છે.

૧૮૨૫-દેવનું નામ લીધા પછી આપણે આપણી વાણીને
વ્યય કરવાની ગાળતમાં ઉદાર થવું જોઈએ; એમ ક્યોથી વિચ-
સર દેવ આપણા ઉપર પ્રસન્ન થશે. જો આપણા સંકલ્પ શુદ્ધ હશે
તો તેનું પરિણામ પણ તેવું ઉત્તમજ આવશે. જે શુદ્ધ છે તે
કત્તી પણ નાથ થઈ શકતો નથી. આ આપણું શરીર છે તે
દેવળ નરકનોજ ઢગલો છે. તેનો જો આપણે દેવની સેવામાં ઉપ-
યોગ નહિ કરીએ તો તે બીજા કયા કામમાં આવવાનું હતું.
તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી આપણામાં શુભ હોય ત્યાંસુધી તે
દેવના આશ્રય નીચે રાખવો. આ કામમાં જો કોઈ જાતની ભૂલ
ચૂક થઈ તો ફરીને ચોર્યાશી લક્ષ યોનિઓમાં ભ્રમણ કરવું પડે.

૧૮૨૬-આપણા આયુષ્યની મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી છે
અને આ શરીરનો એક દિવસ નાથ થવાનો છેજ. બીજા બધા
પદાર્થો પણ આકાશમાં વાદળોના સમૂહના જેવા અસ્થાયી છે.
આ ગાળતને વિષે કોઈને કશું પૂછવાની જરૂર નથી; કારણકે તે
સર્વને સંમત છે. એટલા માટે મનમાં સંકલ્પિત કરતા રહીને
આપણા મનને સાવધાન કરી દેવું જોઈએ. કાળ તેની ચક્ષીમાં
હરેક મનુષ્યની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનું દળણું દબા કરે છે. તેને
રાંધીને કાળ તેનું ભોજન કરે છે અને ભિગેલાં બીજની વૃદ્ધિ કરે
છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે હું તો ઝટઝટ દેવને શરણે
જઈને નિર્ભય સ્થાનમાં બેસી જઈશ.

૧૮૨૭-જેમ ગંગાના પાણીનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક રીતે
વહ્યોજ જાય છે, તેમ હું પણ સ્વાભાવિક રીતે મારા મનમાં જે
આવે છે તે કહી દઉં છું. દેવને પ્રાપ્ત કરવાનો અને કાળની ચક્ષી-

મંથી દેવરી જવાનો ઉપાય મોને જાનાવવા નેવો છે એમ જાણીને
હું જવાનું છું. જે બાળ્યવાન હશે તે મારા ઉપદેશ ધ્યાનમાં રાખીને
તેનું સેવન કરશે. આ જાણતમાં જાપાળ એક મર્યાદા અધિકારી છે
જેનું શ્રી રીતે દેવવાય ? જનપિઠારી અને નિંદાખોર ઘડાહીન
હોદ્દા એવા નમ્રીજના કુટેલા હોય છે કે જાતકારે કાંઈ તેમના
મોઢામાં દેખાયો ખોરાવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેઓ ખાવાને જાહેલો
કેલતા મોહું દેસ્વી દેશે. મતલબ કે તેમને પરમાર્થને રસ્તે વાળવા
જરૂર તો બિલટા આટો અવજો રસ્તે ચાલવા માંડી જશે. તુકારામ
કહે છે કે હું મારા મનની રુચિ પ્રમાણે દેવનું પૂજન કરું છું.

૧૮૨૮-લખાડ માણસોની બોલીમાં મીઠાશ હોતી નથી અને
તેમનું કહેણ કાંઈ માનવું પણ નથી. આમાં કાંઈ તેમનો દોષ
કાંઈ નેવું છે નહિ અને તેઓ જે કાંઈ કરે છે તેમાં કશું હેતુ
દક્ષિણ પણ નથી. વાંક તો તેમનાં માળાપનો છે કે તેમણે ગર્ભ
માંથી કરતી-કરાવતી વખતે શુભ ઘડી-પણ જોવી જોઈતી હતી,
તેમણે જોઈ નહિ. તેમના સ્વભાવની અંદર ઘણાજ પ્રજાળ અને
નિવાર અવગુણ બરાઈ ગયા છે. આથી કરીને એ હુશું છોની
રણા મુજબ કામ કરવા તરફ તેમનો સ્વભાવ તેમને જાળજા-
ઈથી ધમકી જાય છે. એમ થવાથી અવગુણનું જોર ઉત્તરોત્તર
નું જાય છે. તુકારામ કહે છે કે તેમના કામમાં કશોજ મેળ
નો નથી, કશો મુકરર હેતુ હોતો નથી; એમ હોવાથી તેમને
દોષજ યાય છે અને તેને પરિણામે તેઓ દુઃખી થાય છે.

૧૮૨૯-કાંઈ અનધિકારી વ્યક્તિ પરમાર્થની સાધના કર-
તેયારી કરતો હોય તેનાં વખાણ કરવાથી તે બિલટો ક્રિયા-
ધર્મ જશે એમ થવાનું કારણ એ છે કે તે પોતાનાં વખાણ
જશે તો તેથી મનમાં ગર્વ ઉત્પન્ન થશે અને ગર્વની પ્રેરણાથી

તે જે જે કામ કરશે તે તેના વિનાશનાંજ કારણ થઈ પડશે; એટલા માટે એવા દોષોના સાંભળતાં તેમનાં વળાણ કરવાં નહિ. પ્રતિજ્ઞા વધતી જાય તો તે પરમાર્થની સાધનામાં વિઘ્નરૂપ નીવડે છે; કારણકે જે વ્યવહારમાં અને બીજાં લોકિક કામોમાં પોતાના મનને પરોવે છે તેની પરમાર્થની સાધના ઢીલી થઈ જાય છે; એટલા માટે પૂરતી પરીક્ષા કરી જોયા પહેલાં કાચા અનધિકારી-ઓને મોઢે ઝાઝા ચઢાવવા નહિ. જે દોષ એવું કરશે તે પોતાનો લાભ તો શુભાવશેજ અને તેની માનહાનિ થશે તે વધારામાં. તુકારામ કહે છે કે આપણી પોતાની કમાણીના પૈસા વડે સ્વયં-પાક (પરમાર્થની સાધના) તૈયાર કરીશું તો તેનો સ્વાદ અવિ-ચળ રહેશે અને જમનારની પંગતમાં પણ તે શોભી ઊઠશે.

૧૮૩૦-હે નારાયણ! હવે તારા મનમાં મારે વિષે ક્યારે દયા ઉત્પન્ન થશે તે તું મને કહે. મારા માથા ઉપરના બધાજ ભારનો અંત આણી દઈને તેનો અંગીકાર તું પોતે ક્યારે કરીશ? આ બાબત મારા મનની અંદર ભારે તાલાવેલી જાગી છે અને તેથી કરીને સાંસારિક કામકાજમાંથી મારું ચિત્ત ખસી ગયું છે અને તેમના પ્રતિ હું ઉદાસીનતા સેવું છું. હું તો તારા મુખનું દર્શન કરવાનીજ વાટ જોયા કરું છું અને આ તારા દાસને તું સંભાળી દે એટલું તારી પાસે માગી લઉં છું. મારા મનની ઇચ્છાઓને તું પૂર્ણ નહિ કરે ત્યાંસુધી મારા શ્રમનો અંત પણ કેવી રીતે આવવાનો હતો? દોષ દહાડો પણ મને તારું દર્શન થશે કે નહિ અને તે શુભ દિવસ ક્યારે ઊગશે તેનીજ મારાં શરીર, વાણી અને મન ચિન્તા કર્યા કરે છે. હે દેવ! તમે તમારા દાસ ઉપર કંટાળો આણતા નહિ. તુકારામ કહે છે કે મારી એકલાની બાબતમાં તમારી વર્તણૂક શાથી ઊલટી થતી આવે છે તેનું કારણ મારા સમજવામાં આવતું નથી.

૧૮૩૧-હે દેવ ! જો તારે સેવાજ લેવી હોય તો મારી પાસેથી દરેકી એટલી લેવાય તેટલી સેવા ભલે લેતો જા; પણ જ્યારે તારું આપવાનો વખત આવે ત્યારે મને ખૂબ દાન આપવાનું પણ જરૂર નહિ. તમે એવી રીતની વ્યવસ્થા કરી દેજો કે જેથી કરીને મારી પાસે સંપૂર્ણ પુણ્યોનો ભંડાર આવ્યોજ શી રીતે જો એક માણસનો વિષય થઈ પડે. મારી પાસે કોઈ પણ વ્યક્તિ આવી શકે તો તેનું હું વાળી વડે સમીપાન કરી દઉં છું. જો તમારે મને કંઈ જવો હોય તો દૂર લઈ જજો અને નજીક રાખવાનો તમારો નેયાર હોય તો નજીક રાખજો; પણ મારા અંતઃકરણની અંદર તમારો નિવાસ તો હોવોજ જોઈએ. છકારામ કહે છે તમારી સાથે મારી બાંધવી એ મારા હાથની વાત છે; કારણ કે જે કોઈ તમારા ઉપર પ્રીતિ રાખે તેના કળી થવાનો તમારો મૂળ સ્વભાવજ છે.

૧૮૩૨-હવે મારે કરવું શું તે કહો. મારા જીવને એટલી બધી મૂંઝવણ અને સંતાપ થયા કરે છે કે તેથી કરીને મને જરા પણ સેન પડતું નથી. આખું બ્રહ્માંડ જાણે સ્વચ્છ બની જતું હોય એવું મને દેખાય છે અને તેથી કરીને મારો ત્યાગ પણ બંધ થઈ જાય છે. છકારામ કહે છે કે હું સર્વજ્ઞ વિશ્વજન ! તું મારી સાથે શાંત કરી દે.

૧૮૩૩-સુકાઈ જતા જાડને વરસાદની ઘણી આવશ્યકતા હોય છે; તે પ્રમાણે જો મારા દેવ ! હું પણ તારા વિચોગ થવાથી જો હુઝી થાઉં છું અને પેલા વૃક્ષને જેવી વરસાદની જરૂર છે તેવી મારે તારી જરૂર છે. તું મારી પાસે આવવા નીકળે ત્યારે મેં આહીને ન આવતો, તેમ ગરુડના ઉપર સવાર થઈને પણ ન જાયો. એમ કરવા જતાં તને ઝાઝી વાર લાગશે, એટલા માટે મારે તો મારી પાસે દોડી આવવાને માટે મનના પણ મન જન

જવું નેઈશે; એટલે તારે મનના વેગ કરતાં વધારે વેગવાળા થવું પડશે. તુકારામ કહે છે કે નાના છોકરાં જ્યારે ભૂખ્યાં થાય છે ત્યારે તેમનાથી ભૂખ સહન થતી નથી. ખાધા વિના તેમના પ્રાણ જાણે હમણાંજ અંદરથી બહાર નીકળી પડશે એવી તેમની હાલત થઈ જાય છે.

૧૮૩૪-હે દેવ ! હું મારા હૈયાની ખરેખરી ઉત્કંઠાપૂર્વક તને સાદ કરું છું. હું આજે કહું છું તે આલંકારિક રીતે કહું છું એવું સમજી શક નહિ. મારી પાસે આવતાં આવતાં વચમાં બીજા કોઈ કામમાં રૂંધાઈ જઈને તું મોડું કરતો નહિ. હે દેવ ! તમે તો સાક્ષાત્ કૃપાની મૂર્તિજ છો. તુકારામ કહે છે કે હું તો તમારી સામે મોડું રાખીનેજ ઊભો રહ્યો છું. જેવા તમારા ચરણ મારી નજરે પડશે કે તેવોજ હું તેમને વળગી પડીશ.

૧૮૩૫-હે પાંડુરંગા ! ઓ મારી જનેતા ! તું મારી મ હોવાથી મારા શ્રમનું નિવારણ કરનારી છે એમ જાણીને તો હું તારા આવ્યાની વાટ જોયા કરું છું. મારે માથે કોઈ વડીલ હોય તો તે તુંજ છે, અને મારા જીવને કોઈ ખરેખરું જીવજન આપ-જન હોય તો તે પણ તુંજ છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મારો આજો ને આજો જીવતો તારી પાસે ચાલ્યો ગયો છે તેથી કરીને તારા વિનાનું બીજું બધું મને શૂન્ય જેવું લાગે છે.

૧૮૩૬-હે દેવ ! હે મારા દાતાર ! તારે અમારું જે કાંઈ કરવું હોય, તે તું તારે હાથેજ કરી દેજે. અમે સમર્થનાં જાળક છીએ એમ જાણીને અમે તદ્દન ભયરહિત બનીને ફરીએ છીએ; ત્યારે હવે અમારામાં દુષ્ટ કાળની ગ્રાંથ પણ શી રીતે પેસવાની હતી ? તુકારામ કહે છે કે હે પંઢરપુરના રાજા ! આ હું તમને રોકડુંજ કહી દઉં છું, દાંડી વગાડીને કહી સંભળાવું છું એમ જાણી લેજો.

૧૮૩૭-હે દેવ ! તમારું રૂપ મારી આંખોમાં વ્યાપી ગયું છે અને મારું ચિત્ત તમારા ચરણનું ધ્યાન કરતું બેઠું છે. મારા મન સહિત અને દશે દશ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિનો વિષય તારું મંદિર છે અને મારા હૃદયનો પ્રેમ તારા કીર્તનમાંજ સ્થિર થઈ રહે છે. અસંખ્ય હરિનામના સમૂહનું માપ કાઢવાને માટે માપનું એક પાત્ર જોઈએ તે પાત્રનું કામ હજી કરી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે પાંડુરંગરૂપી ખજાનો હું મારા હૃદયની અંદરની શોષીને સ્વસ્થ પાછો બેઠો છું.

૧૮૩૮-નાનાં છોકરાં પોતાનાં માળાપની આગળ અમુક એક કોઈને માટે હઠ લખીને બેસે છે, પણ તે ચીજ તેમનાં માળાપની પાસે છે કે નહિ તેનું તેમને જ્ઞાન હોતું નથી. હે પંડરપુર વાસી રે ! તો મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થાય એવી વસ્તુ મને આપી શકો ને ? મને વધેલો શ્રમ અને મેં વેઠેલું દુઃખ એ બેને જાણનાર તારા સિવાય કોણ છે પણ કોણ ? તુકારામ કહે છે કે હવે હું તારે પાસે જઈને બેઠો છું અને તારી પાસેથી કેમે કયો આયો ખસનાર નથી.

૧૮૩૯-ચિંતન કરવાનો સર્વોચ્ચ વિષય એક નારાયણજી છે. એ કોઈને વિચાર કરવા હોય તો તેણે નારાયણનાજ વિચાર કરવા તેમ કરવાથી તમામ ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઈ જશે અને જડ દેહની સાથે તાદાત્મ્ય કરવાની આદત પણ છૂટી જશે. આપણા ચિત્તની અંદર જ્યાં દેવનોજ નિવાસ થઈ ગયો, એટલે પછી આ દેહમાં અને પરલોકમાં આપણી ક્ષિતિનો ફેલાવો થઈ જાય એમાં શંકા શી ? તુકારામ કહે છે કે જોઈ કરવાથી આપણા હૃદયનું તૃપ્તિ થઈ જશે અને પછી કોઈ દહાડે આપણા હૃદયને દેશ થશેજ નહિ.

૧૮૪૦-સાબ્દવાન મનુષ્યોનેજ સંતોની પશ્ચિમા બેઠવાને

લાભ મળી રહે છે. પાંડુરંગઝૂપી દોલત તો સંતોનાં ઘરમાં જ હોય છે. એ દોલતનો કદી નાશ થઈ શકતો નથી. આ લાભ બધા લોકોને માટે ધણો ફલદાયક છે. એ દોલત એટલી બધી વિપુલ છે કે તેનો ઢગલો આકાશ સુધી પહોંચે તોપણ સમાય નહિ. તુકારામ કહે છે કે વિષ્ણુના સેવકોને આ દોલતના સિવાય બીજી દોષ દોલતની ઇચ્છા હોતી નથી.

૧૮૪૧-લાકડાંના ભારાં વેચીને પેટ ભરનારને રાજ્યાસન ઉપર બેસવાનો વારો આવે તોપણ રાજા બન્યા પછી પણ તેને લાકડાં વેચવાનું મન થઈ આવે છે. જેના અંતઃકરણમાં પુષ્કળ તૃષ્ણા ભરી પડી છે તે તો તૃષ્ણાનો જ દાસ બની જઈને અવિશ્રાન્તપણે પરિશ્રમ કરતો જ રહે છે; તેમ થવાથી એક તૃષ્ણામાંથી બીજી તૃષ્ણાનો જન્મ થાય છે અને એક પ્રવૃત્તિમાંથી બીજી પ્રવૃત્તિનો ફળગો ફૂટે છે. તેની પાસે ગમે તેટલી ઉત્તમ વૈભવ-વિલાસની સામગ્રી હોય તોપણ તેનાથી તેના જીવને સુખ થતું નથી. ઉત્તમ પ્રકારનાં ઉપલોગનાં સાધનોનો ઢગલો તેની આગળ પડ્યો હોય અને તેમને લોગવવાની જોઈએ તેટલી અતુક્રૂણતા પણ હોય તે છતાં તેના મનમાં તો મોટી ફિકર એ થયા કરે છે કે આ બધી વસ્તુઓ મારા હાથમાંથી કોઈ ઝૂંટવી લેશે તો હું શું કરીશ? અથવા તો એ વસ્તુઓ પોતે જ નાશ પામશે તો મારું શું થશે? તે સદાય આવી ચિન્તા કર્યા કરે છે અને તેથી તેના મનને શાન્તિ નથી હોતી. તુકારામ કહે છે કે જે મરણનો ભયજ તેના માથા ઉપર ઝૂંમતો હોય, તો પછી તે પોતાના વૈભવના રક્ષણના ઉપાય ભલે કરતો રહે પણ તેથી શું?

૧૮૪૨-સંસારની સાથેનો સંબંધ જો એક વાર કુદરતી બનાવે; ને લીધે જીટી જાય તો પછી તેમાં ફરીથી બંધાઈને તેમને તાબે

યજ્ઞનું કૌણ પસંદ કરે? આ પ્રપંચ જેણે નિર્માણ કર્યો છે, તેને નિર્માવી લેશે. તેને લગતી લેવડદેવડ કયાંથી કૌણને કહે કાયદો અથવા ખચ? તો યતોજ નથી. આ પ્રપંચના વ્યવહારને પ્રવાહ સ્વાભાવિક રીતે ચાલતો આવ્યો છે; તેથી કરીને તેમાં આપણને કાંઈ લાભ અથવા હાનિ માની લેવાનું કાંઈ કારણ નથી. છંદોગ્ય કહે છે કે હું સહજ આત્મસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને આત્મ-દૃષ્ટિએ જોવા ચક્ષિતમાન થયો છું. તેમ યજ્ઞનું કારણ એ છે કે દેવે પોતેજ મને પોતાનો મર્મ બતાવી દીધો છે.

૧૮૪૩-હું દેવનો ચરણાગત થયો છું, તેથી કરીને હવે મારે એટલી બધી ચિન્તા કરવાનું કારણ જ શું છે? પણ આ દુનિયામાં જે જે ખેલ-તમાશા ચાલી રહ્યા છે તે બધા હું સાક્ષી બનીને જોઉં છું. “તું બીજ નહિ” એવું કહીને દેવે મને અભય-માન દઈ દીધું છે, એટલે હવે મને સુખદુઃખાદિ દુર્ન્દોનો ભય જ થાનો હોય? છંદોગ્ય કહે છે કે હું હરિને સેવક છું. તે હજારે હું તમામ સાધનોનો માલિક બની બેઠો છું.

૧૮૪૪-ગરજ રાખવી તો કૃષ્ણ એક દેવનીજ ગરજ રાખવી. આ નીતિ સર્વોત્તમ છે. ઓછામાં ઓછું નિષિદ્ધ કર્યો વસ્તુ તે આપણા ચિત્તના પ્રવાહને વળવા દેવોજ નહિ નકારી શકે. મનવાણા નિંદાને પાત્ર લે: કૌની સાથે એક કણવારને મ? પણ કૌણ રહેવું નહિ અને તેઓ જે કાંઈ બોલે તે બાંહેડું તરાવે. એમ સમજી લેવું અને તેમને દૂરના દૂરજ રાખવ. છંદોગ્ય કહે છે કે આપણા ચારિત્ર્યની બદર દામાનો સુગંધ છે. તે બધું જે જે શુભ એકલોજ તમામ પ્રકારનાં સુખને કાંડા છે. એ બધા પછી દામાનો ત્યાગ કરીને શા મરે? હું બીજુ કોણ?

૧૮૪૫-જેઓ ઉકળે જઈ જાય છે તેઓ

ળધો વળત હલકી વાતો કયાં કરે છે અને સારા લોકોને અંતા-
પવા એ જેમનો ધંધો થઈ પડ્યો હોય છે તે લોકો આવો
વ્યવહાર પોતપોતાની અંદર પણ જરાજર ચલાવતાજ રહે છે.
ભૂતમાત્ર પ્રતિ દયાભાવ રાખવો એજ સંતોની હલ પૂંછ છે;
આથી કરીને તેઓ જે કાંઈ બોલે છે તે પરાપકાર કરવાના હેતુથી
બોલે છે. તુકારામ કહે છે કે આવો શિરસ્તો સૌએ પોતપોતાની
યોગ્યતા પ્રમાણે ચલાવ્યો છે.

૧૮૪૬-જગત એટલે અનેક પ્રકારના ભાવ અને અનેક
પ્રકારની ભાવનાઓનો સમૂહ; એમ જાણીને તેના તરફ આંખું
જોવું નહિ અને તેમાં આસક્ત થયેલા લોકોની સાથે આંખું
બોલવું પણ નહિ. જે કાંઈ સાચું હોય તેનું સર્વદા રક્ષણ કરવું.
જગતની સાથે કાર્યકારણ પૂરતો સંબંધ રાખવો અને જેના દ્વારા
આપણું (પારમાર્થિક) કાર્ય સધાતું હોય તેવાં કારણો ગમે તે
હોય પણ તેમનું રક્ષણ કરવું. તુકારામ કહે છે કે મેં જે નીતિના
માર્ગ હમણાં ગતાવ્યો તેના ઉપર સૌ સંતજનોએ પૂરેપૂરું લક્ષ
આપવું ઘટે છે.

૧૮૪૭-મારા શરીરમાંથી જે જે વિકારજાહેરનીકળી આવે
છે તે હવે ફરીથી પાછો મને સ્પર્શ કરશે એવી મને બીક લાગે
છે; હે હરિ ! એટલા માટે એ વિકારોને તમે મારી પરાવાણીથી
પણ દૂર ફેંકી દો અર્થાત્ તમે તેમનો સમૂહો નાશ કરી દો. જે
સંકલ્પ મેં હમણાં મારા મનમાં ધારણ કરી રાખ્યો છે તેને
અનુસરતો તમે મને ઉત્તર આપજો. હે દેવ ! હું આ પ્રપંચની
વચમાં રહું છું. તુકારામ કહે છે કે હું આ લોકોથી લય પામીને
તેમનાથી અળગો થઈ ગયો છું અને મૌન ધારણ કરીને રહું છું.

૧૮૪૮-હું નિજન વનની અંદર પડી રહું છું, ત્યારે હવે

હે દેવ ! તારા સિવાય મારા મનમાં બીજું હોય પણ કોણ ?
મારી તમામ આશાતુષ્ણા મરી ગઈ છે; એટલા માટે હવે તો
હું તારીજ શહ જોતો બેઠો છું. મને આખો સંસારજ આગ-
છેટના જેવો સમજાઈ ગયો, ત્યારથી મેં તેનો ત્યાગ કરી દીધો
છે. હું તેનાથી એટલો બધો દૂર નીકળી ગયો છું કે હવે તે મારી
આગળ-પાછળ નજરે પણ પડતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હે
કરુણાનિધાન દેવ ! તું ગરીબોનો મદદગાર છે.

૧૮૪૯-તારા ચરણને અનુલક્ષીને અર્થોત્તેમના પ્રતિસતત
મન પરોવી રાખીને અને તેજ રસ્તે ગતિ કરતો રહીને હું મારા
મનને પ્રપંચમાંથી અજાણું કરી શક્યો છું. હે પાંડુરંગા ! મારી
જ્ઞાતા ! હું તને કરુણ શબ્દો વડે સાદ કરીને બોલાવું છું. હવે
હું મારા પોષક સંભળીને મારી પાસે દોડી આવ, મને સંભાળી
લે અને મને પોતાની પાસે તેડી જા. આ બાબતમાં મારી બુદ્ધિ
મને મદદ કરતી રહે છે, પણ તારી પાસે મારી બેળે વાક્યા
અપવા બેટલી શક્તિ મારામાં નથી; આથી કરીને હું તારી વાટ
બેઠો છું અને મારી આંખોમાંથી એકસરખી અખંડ અધુની ધારા
પડી જાય છે. મારે જો ચાલવાનું જ કરે તો પગેજ હીંડવું પડે
અને તેમ કરવાનું મારાથી બની શકતું નથી; કારણકે મારું શરીર
હવે હીલુ થઈ ચૂક્યું છે; એટલા માટે હવે તો તું મને તારી
રવાનું દાન દે. તું જો દેશમાં વસે છે ત્યાંથી જો કોઈ
વસ્તુ આવી ચડે છે તો તેને હું પૂછી બેઠો છું કે દેવ
આવશે કે ? આવી કહીને હું મારા હાથ બેઠીને તારી આ-
વાટ જોતો બેઠો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! મને
સાગરને પેલે કિનારે લઈ જવાને સારું તું ઝટકા દોડી આવજ.

૧૮૫૦-આ બબરમાં તાપનજન્ય રૂપી મહત્ત્વે બેઠો બેઠો

વખાર ભરી રાખી છે. ત્યાં આગળ રકડક કરવી નકામી છે. નાનાં છોકરાંનું પાલનપોષણ કરીને તેમને ઢેવી રીતે ઉછેરીને મોં કરવાં તે બાળતનું જ્ઞાન તેમની માતાને હોય છે. લોખંડને જે વધારે પાણી પાઈએ તેમ પોલાદ ઊંચા પ્રકારનું થાય અને તે તેની બજારમાં કિંમત વધારે ઊપજે. સારી રીતે પાણી ન પાઈ અને ઉતાવળ કરીએ તો તે સાવ નકામું થઈને ઊભું રહે. તુકારામ કહે છે કે નાનાં છોકરાંને ભણાવતી વખતે જ્યારે પાઠ્ય ઉપર ખડી વડે અક્ષરો લખીને તેમને અક્ષરોનું ઓળખાણ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ અક્ષરોને ઓળખતાં શીખી જાય છે.

૧૮૫૧-હરિનામ ગાતાં ગાતાં રસ્તો કાપતા જઈએ તો તેથી ચાલવાનો શ્રમ જણાતો નથી; એટલા ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે અંતોનો સમાગમ ઘણો લાભદાયી છે; કારણકે એવા સંતોની સંગાથે યાત્રા કરવાથી શ્રીરંગદેવ પોતેજ આલ્યા આલ્યા આપણી સામે આવીને ઊભા રહે છે. આવા રૂડા સંગાથમાં મુશ્કેલી કરતાં માર્ગમાં કશું સંકટ પણ નડતું નથી, તેમ કશો ભય પણ ઉત્પન્ન થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે હરિની ભક્તિ પહેલેથી તે છેક છેવટ સુધી સુખદાયકજ હોય છે.

૧૮૫૨-હું જેમ જેમ વધારે વધારે વિચાર કરતો જાઉં છું તેમ તેમ મને સ્પષ્ટ સમજાતું જાય છે કે આ સંસારરૂપી સમુદ્ર અત્યંત દુસ્તર છે. તેને સામે કિનારે આલ્યા જવાનું આમર્યં પ્રહ્લાદિ દેવતાઓમાં પણ નથી, એમ સમજીને હે નારાયણ ! હું તારે શરણ આવીશ છું-તારે શરણ આવીશ છું. મુજ મરી જાવું અંગીકાર કર. બસ, આટલું બોલવા પૂરતુંજ મારામાં જાય છે. એ વિવાય મારાથી બીજું કંઈજ થઈ શકે એમ નથી. મારા ઉપર કોઈકેલા લાકડાના બારાનો બોલો દેશ માયાનેજ નહીં

લાવશે, પણ આખા શરીરને ઠેઠ પગ સુધી લાગે છે. મારી અવ-
સ્થા તો બળની અંદર સપકાઈ ગયેલી માછલીના જેવી છે. તુકારા-
મ કહે છે કે હવે તો હું તમારી પ્રાપ્તિ કરી લેવાના કામમાં ખૂબ
તેજથી પ્રગતિ કરી શકીશ; કારણકે મારા ચિત્તનું વલણ હવે
તમારા ચરણના ભણી ચલા લાગ્યું છે.

૧૮૫૩-આ સર્વોત્તમ દેવ એવા છે કે તેમણે જાતજાતના
કાર્યોનો અંગીકાર કર્યો છે અને અનેક જલ્લનો ઉદ્ધાર કરી
ધ્યા છે; પણ આટલું બધું કરવા છતાં દેવમાં કશું કમીપણું
આવ્યું નહિ. તે તો જેવા ને તેવાજ સદાય જાગૃત, અવિકારી અને
અપરિણામીજ રહ્યા. તેમનો આદિ અને અંત આજ સુધીમાં કોઈ-
ને શોધતાં જડયાજ નથી. તે એવા સૂક્ષ્મ છે કે અણુના અણુની
અંદર પણ સમાઈ શકે છે અને જ્યારે તે વિરાટ બની જાય છે
ત્યારે તેમના ઉદરમાં પાર વિનાનો અવકાશ થઈ જાય છે. તુકારામ
કહે છે કે એ દેવનો સ્વભાવ એવો છે કે તેમને જેવા બનાવવા
પછીજે તેવા તે થઈ જાય છે અને બહુતોના મનમાં જે જે વાસના-
ઓ જાગે તે બધીને તે પૂર્ણ કરી દે છે.

૧૮૫૪-હવે અમારું પેટ ભરાઈ ગયું છે, તેથી કરીને અમારા
બધા જીવન સમાન શ્રીહરિના પ્રતિ અમને પ્રેમ પ્રકટયો છે.
પ્રેમને અમે અમારા જેવા અનેક બહુતોની પાંગતમાં પીરસીશું.
પાંગતના બેસાડનારા! આવું ઉત્તમ અને પ્રેમસહિત પીરસેલું
જન ધરાતાં સુધી જમજો. ઉતાવળ કરીને જીટી જશે.
ને હાથ ધાઈ નાખશે નહિ. એવું કરવાનો કયો અર્થ? નહીં.
રણકે જમતાં પહેલાં રસોઈ તૈયાર કરવાની મહેનત તો તમારે
પડતી નથી. તમને તો બધું તૈયાર મળી ગયું છે. જો પીરસ-
ના ઉદ્ધાર હોય અને છોટે હાથે પીરમના રહેતા હોય તો પછી

જેટલું જાણાય તેટલું શા માટે ન જાણું? જન્મવામાં કસર શા માટે રાખવી? આવી રીતે જ્યાં જધાના લેગા પંગતમાં જન્મવા બેઠા હોઈએ ત્યાં એકલપેટાપણું અથવા અતડાપણું કરીએ તો સારા નહિ કહેવાઈએ. અમારે આ પ્રમાણે સ્વપ્નીકરણ કરીને કહેવું પડે છે; કેમકે તેમ ન કરીએ તો લોકોને સમજણ પડતી નથી. જે હોડી પાણીની ઉપર ચાલતી હોય તેનો જાંઘો ભાર પાણીના ઉપરજ પડે છે, પણ તે હોડીની અંદર જેઠેલા મુસાફરોને હોડીની અંદર ભરેલા જોળને જરા જેટલો ભાર લાગે ખરો કે? તુકારામ કહે છે કે અમને જો ગાવાનું મન થયે તો એકલા ગોવિંદનાં જ ગીત ગાઈશું અને એકસરખા પ્રદ્યાનંદનો ભોગ કરીશું.

૧૮૫૫-વૈષ્ણવ ભક્તોનો સમુદાય લેગો થયો છે. કોઈના હાથમાં કરતાલ છે, કોઈ પટપટિયાં વગાડે છે અને કોઈ હાથ વડે ફક્ત તાળીજ જગાવે છે. તેઓ આનંદમાં આવી જઈને હરિનામની ધૂન મચાવી દે છે. એવા વૈષ્ણવભક્તો ભક્તિના આનંદોન્માદને લીધે ઉન્મત્ત થઈ ગયા છે; તેથી કરીને તેઓમાંના કોઈ કોઈ નાના પ્રકારના તાલસૂર મૂળજ રસિકતા સહિત નૃત્ય કરવા લાગ્યા છે. તેમને ભજનમાં એવો રસ પડી ગયો છે કે મોક્ષની તો તેમને ગરજજ રહી નથી. તેઓ કોઈ કોઈ વાર મોટા મોટા જરાડા પાડીને દેવને હાંકો મારે છે; નાના પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડીને દેવનાં ગુણગાન કરે છે. આવી આનંદની હેલી જ્યાં મચી રહી હોય ત્યાં રાત છે કે દહાડો તેની કોઈને કશી ખબર પડતી નથી. તુકારામ કહે છે કે એવા વૈષ્ણવોને વનમાં જવાની જરૂર શી છે? તેમને તીર્થની પણ કશી આવશ્યકતા નથી; કેમકે તેમને મન તો આખી પૃથ્વીજ હરિહરમય જાની ગઈ છે.

૧૮૫૬-દેવ તો મારા સખા છે; ત્યારે હવે એવું કયું કામ

૧૬ જે હું હાથમાં લઉં અને સિદ્ધ ન થાય? દેવ મારા
સખા યથા એટલે બીજા બધા જીવ પણ મારા આસજનો યથા
રૂપાળ; એટલે હું ઘણાજ ભાગ્યવાન થઈ ગયો છું અને જીવ-
માર મારા નજીકના સગોત્રીઓ જેવા થઈ ગયા છે; તેથી કરીને
મારા પુણ્યોનો, મારી નીતિનો આડો આંકજ નથી. દેવની મૂર્તિ
મારા હૃદયની અંદર ઠસી ગઈ છે, આથી હું આખા ત્રૈલોક્યમાં
બ્યાં નજરનાખું ત્યાં મને દશે દિશાઓ દેવનાથી બરાઈ ગયેલી
દેખાય છે. મારા જેવા ભાગ્યવંતને આવો અવિનાશી લાભ પ્રાપ્ત
કયો છે તેનું કારણ મારું જાળવાન પ્રારબ્ધજ હોવું જોઈએ. દેવ-
ના ચરણ ઉપર મારું મસ્તક મૂકી દેવું અને તેમના ચરણને દબ
બાલિંગન દેવું એ બે વાતની અતિ વિચિત્ર તૃષ્ણા મારા મનમાં
જેર કરી રહી છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હું તમારો છું
જેવું કહેતાંની સાથેજ મારા જીવને વિશ્રાન્તિ મળી ગઈ છે.

૧૮૫૭-હવે મારી આગળ કળિકાળનું કશુંજ જોર ચાલવાનું
નથી; તેનું કારણ બીજું કંઈ નહિ પણ ચક્રને ધારણ કરનાર
દેવજ મારા સખા બની ગયા છે. આવું થયું એટલે મારી સત્તા
એમજ માને કે આખા ત્રિભુવનના ઉપર સ્થપાઈ ગઈ. હું જે તેમનો
લાડકવાયો બાળક છું તેના લાલનપાલનનો બધો ભાર તેમજો
પોતાના માથા ઉપર લઈ લીધો છે અને મારું રક્ષણ કરવાને
મારું તે તૈયારજ બિભા રહ્યા છે. તુકારામ કહે છે કે એ દેવને હું
એક દિવસ, એક ઘડી અથવા એક નિમિષ જેટલો વખત પણ
ચીસરી શકતો નથી.

૧૮૫૮-મને હરિનું નામ લેવાનું ધણું ગમે છે અને તેથી
કરીને દેવ જે મારા પિતા ધાય છે તે મારા ઉપર રાજ રહે છે.
મારું અને તેમનું મન એક બની ગયું છે એમ યથાથી જોઈની.

વચ્ચે ખૂણ પ્રેમ જામી ગયો છે. મારો અને તેમનો સંબંધ પણ ઘણો નિકટનો છે, તેથી કરીને મારી શોભા વધી ગઈ છે; અને તેનાથી હું જુદો હોઉં એવું મને દેખાતુંજ નથી. તુકારામ કહે છે કે તે પાંડુરંગના સમાગમને લીધે મારાં અંગે અંગને ટાઢક વળી ગઈ છે.

૧૮૫૯-મારો દેહ મારાં પ્રારબ્ધ કર્મને વશ છે, આથી કરીને દેહનું સુખ કે દુઃખ જેઉં ફક્ત ક્ષણ વારનાં છે. દેવના ચરણ આગળ પોતાના અંતઃકરણના ભાવને સ્થિર કરી દેવાથી અવિનાશી લાભની પ્રાપ્તિ થાય છે અને સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને આપનાર અએકજ સ્થાન છે. એટલી એક વસ્તુને ણાઢ કરતાં આ આખે સંસાર તેના બધા વિવિધ વિસ્તાર સહિત ક્ષણિક છે; કારણકે જેને જેને રૂપ છે તે બધાંજ નાશવંત તો છેજ. તુકારામ કહે છે કે ચિત્તની અંદર નારાયણનું સ્મરણ કરતા રહેવું એમાંજ સર્વ પ્રકારની વિશ્રાન્તિ રહેલી છે એમ જાણો.

૧૮૬૦-હે દેવ! હવે તમારે મારા મનનું જરૂર સમાધાન કરવુંજ જોઈશે. તમારે મારો અંત જોવાની વાત ન કરવી. તમે મને તમારો દાસ બનાવી દીધો છે તેજ તમે ઘણું ઉત્તમ અને શોભાસ્પદ કામ કર્યું છે. આવું કામ સંતોના સમાજમાં ઘણું સાડું કહેવાય છે. તમે અગાઉના ભક્તોને નામે કર્યું ઉધાર રાખ્યું નથી. તેમણે જેમ કહ્યું તેમ તમે કર્યું. તેમના કહેવાથી તમે નામરૂપને ધારણ કર્યાં. તુકારામ કહે છે કે આ મારી વડીલો-પાર્શ્વિત પૂજની થાપણ તમારી પાસે પડી છે, તેને હે નારાયણ! તમે સંતાડી રાખશો નહિ.

૧૮૬૧-હું મારાં મન, વાણી અને શરીર વડે હરિના સુશોભિત સુખડાંની વાટ જોતો બેઠો છું. તે સિવાય બીજી બધી બાબતોને વિષે મારું મન ઉદાસીન બની ગયું છે. હે દેવ! હવે મારે મોક્ષ

શ્રી. વૃકારામ-ગાથા

ને ઠું કરવો છે? કારણ કે મોક્ષની અવસ્થામાં તમારું દર્શન કરવામાં અંચલ નહે છે. મેં જે તમારે માટે નિયમ કરી રાખ્યો છે તે પ્રમાણે તમારે મારી આગળ જિભા રહેવું. મેં જે નિયમ ધડ્યો છે તેની સાવનામાં કદી પણ દેરદાર થવાની આશા રાખવી નહિ. વૃકારામ કહે છે કે હે દેવ! જો તમે મને દર્શન દેતાં મોડું કર્યો તો તમારો વિલંબ મને ઘણો રોવડાવશે.

૧૮૬૨-મારી અગાઉ જે સતો થઇ ગયા છે તેમને રસ્તેજ મારું મન દોડ્યો કરે છે. હું કાંઈ મારી આપઅછલ પ્રમાણે ચાલતો નથી. હે દેવ! આજ સુધી તમને સંતોષે જિભા ને જિભા રાખ્યા છે, તેથી તો તમે તમારી કંઠ હાથ દબને જિભા થઇ રહ્યા છો. તમારું જે સ્વરૂપ આવી રીતે જિભું રહ્યું છે તેનાંજ મારે દર્શન કરવો છે. મારે બીજી કોઈ વાતનો જૂઠો ચોખ છે નહિ. તમારે આ જાળની આટલી હઠ તો પૂરી કરવીજ પડ્યે; તેને પાછી ઠેલી મૂક્યો નહિ. વૃકારામ કહે છે કે હું જે કાંઈ સાંસારિક વ્યવહાર કરું છું તે જાણી સાક્ષીરૂપ થઈને કરું છું, પણ હે દેવ! તમે તો ઘણાજ કૃપણ છો.

૧૮૬૩-આજ સુધી તમે તમારા અનેક ભક્તોને અપસંધીને મૃત્યવલ્લભમાં ભેરવી પાડ્યા છે. મારે તમારી પાસે બી કોઈજ માગવું નથી, પણ એકજ વાતની હઠ લઈને તમારી આગળ બિરો રહ્યો છું. તમને દેવ જાવનો ઘણો કંટાળો છે તે હું જાણું અને તેથી તો તમે તમામ ઉપાધિઓથી અલિપ્ત રહીને એકલા ને એકલા રહો છો. વૃકારામ કહે છે કે હે જાણી! તમે તમારા બીજા બંધા ભક્તોની સાથે બહે ટોળટીખળ કરો, પણ મારી સાથે એવો વ્યવહાર રખે કરતા.

૧૮૬૪-જે મનુષ્ય તીર્થોદધને સાધારણ પાણી જેવું પાણી મને

ખાવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ ગયું. આ બધુંજ તેના યોગ્ય વખતે આકસ્મિક રીતે થવા પામ્યું છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! પરમાર્થનું રહસ્ય જ્યારથી મને પ્રાપ્ત થઈ ગયું ત્યારથી મારા મનની બધી તાલાવેલી શમી ગઈ છે.

૧૮૭૦-પંગતમાં બેસીને નાના પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થોનો હું આહાર કરું છું અર્થાત્ હું હરિના લિન્ન લિન્ન ગુણોનું વર્ણન કરું છું અને તેનો રસ આપું છું; પણ એ બધામાં મને એક પારમાર્થિક રસનોજ સ્વાદ મળે છે. એ અપૂર્વ લાલ મને પરમાર્થ-રસનો ઉપલોગ કરનારા સંતોની પંગતમાં બેસવાથી મળ્યો છે. એ લોકો કદી પણ પંક્તિભેદ કરતા નથી. તેઓ પરમાર્થરૂપી રસોઈ પોતાને હાથે તૈયાર કરે છે અને જ્યારે તે બરાબર રંધા રહે છે ત્યારે તેઓ પ્રેમપૂર્વક સૌને પીરસે છે. તુકારામ કહે છે કે મને જ્યારથી તેમનો ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો ત્યારથી મારા જીવને ઘણો આનંદ થયો છે.

૧૮૭૧-સમર્થ લોકોનું રહેઠાણ હર્મેશાં ઐશ્વર્યોથી ભરપૂર હોય છે. હું દુર્બલ માણસ, મને પણ કાંઈ લાલ થશે એવી આશા રાખીને તેમની પાછળ પાછળ દોડતો ફરું છું. સમર્થ લોકોની પાસેથી જે કાંઈ થોડી ઘણી લિક્ષા મળે તે છેડે બાંધીને મારી સાથે લઈ લઉં છું અને પછી એકાંતમાં જઈને તેનું સેવન કરું છું. સમર્થ લોકોની પાસેથી તેમના પ્રસાદની પ્રાપ્તિને માટે કાંઈ ખાસ સમયની રાહ જોવી પડતી નથી. યાચના કર્યા વિના અયાચિત રીતે પણ તેની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તુકારામ કહે છે કે સંતોએ આપેલી લિક્ષા વડે પેટ ભરાઈ ગયા પછી તેમની સ્તુતિ કરીને હું તે દેવાનું પૂજન કરું છું.

૧૮૭૨-મારા કુળમાં વંશપરંપરાથી ચાલ્યા આવતા રિવાજ

પ્રમાણે હું તમારો સત્કાર કરીશ. સૌના ચરણોને વંદન કરીશ.
કેણુ યોગ્ય છે અને કેણુ અયોગ્ય છે તેનો હું વિચાર કરીશ
નહિ. બધાં માણસોનો શંભુમેળો હું મારી પાસે થવા દઈશ
નહિ અને મારા પોતાના હૃદયની સમાહિત અવસ્થાનો પણ ભંગ
થવા નહિ દઈ. તુકારામ કહે છે કે મારાં તમામ કર્મોનું પૂરેપૂરું
નિરસન થઈ જતાં મુખી હું આ મારી રીતને ઊઠનાર નથી.

૧૮૭૩-હે અનંત ! તું મારો માતાપિતા છો, એમ બાળીને
તો હું જન્મમરણને વિષે ચિંતા કરવાનું ભૂલી ગયો છું. જે વખતે
જે કાંઈ થઈ રહેશે તે હું મારી આંખે જોયા કરીશ. મારા મનનો
ભય અને પ્રપંચનો ઝોળો એ બેઉનો ક્ષય થઈ ગયો છે. બધી
જાનનું મૂળ કારણ મારો પંચભૂતાત્મક દેહજ હતો; તેનો
નિર્મલ કરી નાખવાના હેતુથી મેં એનાં પાંચે પાંચભૂતોને મહત્-
ત્વની અંદર સમાવી દીધાં. તુકારામ કહે છે કે હું પાંડુરંજ !
હવે તો બધાંજ પ્રપંચ મારાથી દૂર થઈ ગયા છે અને મારા જીવનો
જે એક માત્ર સખા કહેવાય તે તું એકલોજ બાકી રહી જાય છે.

૧૮૭૪-હે હરિ ! તું ઘણો ઉદાર છે એવી તારી અખિલ-
વિશ્વમાં સુશ્રીતિ દેવાઈ ગઈ છે; અને તારી મોટાઈની અસંખ્ય
પ્રશસ્તિઓ-પવાડાઓ લોકોમાં ગવાય છે. હે દેવ ! તારા ચરણમાં
મારા હૃદયનો ભાવ સ્થિર થઈ ગયો છે. તું મારા જન્મમૃત્યુની
૪૭ ઉખાડીને ફેંકી દે; કારણકે તું દેવોનો પણ દેવ છે અને
અખિલ પ્રજાંટોનો એક માત્ર સ્વામી છે. મારે જે કાંઈ માગવું
હશે તે હું તારી પાસેજ માગીશ અને મારા જીવને જે કાંઈ કહેવા
જેવું હશે તે હું તારી આગળજ કહીશ. એ મારા હાવાર ! મારે
કોઈના પગે પડવું હશે તો હું તારા પગ આગળજ પડીશ, બીજા
કોઈના નહિ. તુકારામ કહે છે કે આ સંસારમાં જે નું અને દીન-

કંગાલ બનાવી રાખીશ તો તેમાં તનેજ નાનમ લાગશે. મારું તો આખું જીવતરજ તારે સ્વાધીન છે.

૧૮૭૫-જુઓ, જુઓ, દેવનો સ્વભાવ જુઓ. આજ સુધી-માં જે જે તેમના શરણાગત થયા છે તેમના ગુણદોષને તેમણે જોયા નથી; પણ જે કોઈ પોતાને શરણે આવ્યા તેમને સર્વને તેમણે પોતાના સમાન બનાવી દીધા છે. ત્યારે હે દેવ ! તેમને તમે જે સ્થિતિ આપી તેમાં છેલ્લામાં છેલ્લું આશ્રયસ્થાન મને પણ આપજોજ. હું કાંઈ શ્રેષ્ઠ પદની તો ઇચ્છા કરતોજ નથી. મારા મનમાં એવડી મોટી મહત્ત્વાકાંક્ષા પણ નથી. દેવે તો નથી જોયું કોઈનું કુળ, નથી જોયું કોઈનું ગોત્ર અને નથી જોયા કોઈના ગુણદોષ. સંસારના બોજમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાએ જે કોઈ આવ્યા તેમને તેમણે મુક્ત કરી દીધા; પણ તેઓ દેવા છે-લોહિયા પથરા જેવા છે કે સારા છે તેનો તેમણે કદી વિચારજ ન કર્યો તુકારામ કહે છે કે હે સર્વજ્ઞ દેવ ! એક વાર તારા મનની અંદર સ્થાન પામ્યા એટલે મોટામાં મોટા પાપીઓનાં પાપરાશિને તું દૂર કરી દે છે.

૧૮૭૬-હવે તો બંધનોમાંથી મારો છુટકારો થઈ ગયો છે. આ દાન પ્રભુના તરફથી મળ્યું છે એ વાતને વીસરી જાઓ અને તમારી પાસે જે માલ છે તેને ધીમે ધીમે પુરસદની વેળાએ વેચતા જાઓ. અનંત લાભની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે અને તે ધન ઘેરબેઠાંજ મળી ગયું છે. હવે તો જે માલ સિલકમાં રહ્યો છે તેને તો ઊભાં ઊભાં વેચી દેવાશે. બાકી સિલકમાં કાંઈજ રહેવાનું નથી. તે માલ પણ વિસારે પડી ગયો હતો, પણ એકદમ તેની ખગર પડી ગઈ. તે માલની બાબતમાં વાટાઘાટ થવા લાગી એટલે ઉતાવળ કરીને સમય સાધી લીધો. તુકારામ કહે છે કે આ નિજધનનું જતન

કરવાને સાર મેં નારાયણને મારી મઢે બોલાવી લીધા છે, તેથી કરીને હું તેમને મારાથી દૂર થવા દેવાનોજ નથી.

૧૮૬૭-હે પંડરીરાય! તારા સ્વરૂપ વડે તું મારા હૃદયને ભરપૂર કરી દે. આરતીની અંદર જો જિંજની છાયા નજરે પડી તો જાણુ' જોઈએ કે તે જોઈ મૂળ એક વસ્તુના બે રૂપનોજ છે. મુખ તેના સમય કરવાના સ્થાનમાં જઈ પડ્યું છે. સત્તા ધોરે ધીરે તેની વહેંચણી કરતી જાય છે. અડચણ ઉત્પન્ન કરનારા ચાર માર્ગ જેવા કે આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અધોર્ધી અને જ્ઞાની, તેમને અંત આવી ગયો છે. આંખની અંદર એક જાતની છારી આવી જવાથી દોષની છાયા જુદી જુદી દેખાતી હતી, પણ કૃષ્ણાંજનનું આંખમાં અંજન કર્યું એટલે છારી યોગળી ગઈ અને દોષની છાયા ફરીથી મારી આંખને લાગુ પડી શકી નહિ. વ્રહ્મારામ કહે છે કે જીવને શિવનો બોધ દેઢ ઘડ ગયો. હવે મારા મનને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જલે જાય. હવે તેની શાખામશાખાઓ જે પહેલાં ફૂટતી હતી, તે જાંધી હવે ફૂટતી ખંધ થઈ ગઈ છે.

૧૮૬૮-હે દેવ! મારી બાળતમાં તમારી કાંઈક બૂલચૂક થઈ ગયેલી હોવાથી હું તમને ઉત્કંઠાપૂર્વક ઉપરાઉપરી બૂમો પાડયા-જ કરું છું. આ કામમાં હું ક્ષણ વારને માટે પણ આંતરે પડવા દેનાર નથી. મારી વાણીને દેવનીજ લગની લાગી છે, તેથી કરીને પારંવાર તે દેવનોજ અનુભવ લીધા કરે છે. વ્રહ્મારામ કહે છે કે વિઠોબાએ મને ઘણાજ મુખી કરી દીધો છે.

૧૮૬૯-તને મળવાની ઉમેદથી તો હું તારે ગામ આવીશ; જો વિકૃત્વા! પણ તું જ્યારે મને તેડું મોકલાવોશ-વહેલો વહેલો તેડું મોકલાવોશ ત્યારેજ પછી હું મારે મોઢેથી ખૂબ આન દોહાસ પૂર્વક તારી દીર્ઘિનાં પદ ગાઈશ. વ્રહ્મારામ કહે છે કે સંતોના સમુ-

દાયની વચમાં ઊભા રહીને હું તેમની ચરણરજ્જને વંદન કરીશ.

૧૮૮૦-માળાપનો જ્યાં મેળાપ થાય એટલે છોકરાંના મનનો ખાધોજ સંકેત દર થઈ જાય છે. જે સુખ ભોગવ્યું તેટલો આનંદ અને ખાતી વળતે મોડું તો પહોંચુંજ. ખાવાની ચીજોમાં પણ જે સારામાં સારી હોય તેજ મા છોકરાંને સારૂ રાખી મૂકે છે અને તેમનાં મોઢામાં તેના ડોળિયા દે છે. તુકારામ કહે છે કે છોકરાંને તૃપ્તિ થઈ એટલે માતું સુખ માતું નથી.

૧૮૮૧-જે દેહાદિ પ્રાપંચિક વસ્તુઓ પ્રતિ ઉદાસીન ભાવ રાખે છે તેનો દેહ પણ બ્રહ્મરૂપ થાય છે અને તેને પાપપુણ્યનો સ્પર્શ થતો નથી. તેના હૃદયમાં અનુતાપરૂપી અગ્નિની જ્વાળા સળગતી હોય છે, જેને મિથ્યા મૃગજળ જેવા પ્રપંચનો વાયુ હોલવી શકતો નથી. આત્મબુદ્ધિની અંદર દેહના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો એજ પાપ છે. એનેજ દેહાભિમાન કહે છે અને તેના સ્પર્શથી અંતઃકરણ અપવિત્ર થતી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાંસુધી મનની અંચળતા અને તાલાવેલીતું શમન થાય નહિ ત્યાંસુધી મનની બદ્ધાવસ્થાજ સમજવી.

૧૮૮૨-ખંધનનું મૂળ કારણ આશા અથવા તૃષ્ણા છે; તેનેજ હું તોડીને ફેંકી દઈશ. જેની સાથે આપણે કશો સંખંધ તો છેજ નહિ તેને માથા ઉપર લઈ લઈને ફરવાથી નિજસ્વરૂપના બોધમાં વિઘ્ન ઊભું થાય છે. જૂઠાં અવિદ્યાત્મક મારાંતારાંપણાનો ભાર લઈને કોણ ફરે? તુકારામ કહે છે કે જે પ્રકારના જીવનમાં આપણી અને દેવની વચ્ચે આડો પડદો આવી જાય તેવા જીવનનો ઉપયોગજ શો છે?

૧૮૮૩-જે મેં કહ્યું છે તેનું તે મારે વારેવારે કેટલી વાર કહેવું પડશે? એટલા માટે હે સતો! તમારા સૌના ચરણોમાં

મારા કંડવત પ્રણામ છે. આ કામમાં મારા મનને નવો નવો રસ પડતો જાય છે. વ્રકારામ કહે છે કે જે દેવ દ્વારકાપુરીમાં રહે છે, તે મારા હૃદયરૂપી ઘરમાં આવીને ગિરાજના તે ઘણુંજ સાડું થયું.

૧૮૮૪-ઉપવાસી મનુષ્ય ઉપવાસને અંતે જેટલા પરમ પ્રેમસહિત ભોજનનું સેવન કરે છે તેટલાજ પ્રેમસહિત તારા સંસ્થાને મારા હાથ આલિંગન દો. હે સર્વજ્ઞ નારાયણ! હું તો તારો આજ્ઞાપાલક દાસ છું. મારી ખરેખરી વાસનાને તું પૂર્ણ કરજો. ઘણા દિવસના વિયોગ પછી માતા અને પુત્ર ભેગાં થાય ત્યારે તેમનાં હૃદયમાંથી જેવો પ્રેમ ઊછળી પડે છે તેવોજ ઉત્કટ પ્રેમ મારા હૃદયને ભરપૂર કરી દો. વ્રકારામ કહે છે કે કૃષ્ણનું આમંત્રન. - રનેહીસગું - જેમ તેનું ધન છે તેમ તમે મારા થાઓ. તમારા સિવાય મારે બીજું છે પણ કોણ?

૧૮૮૫-રણમાં લડવાને સાડું જિતરી પડેલો શૂરવીર ચોઢી જેમ ખાછી નજર કરતો નથી, તેવાજ ધૈર્ય સહિત તમે મારું રક્ષણ કરજો. હે નારાયણ! સંસારના સપાટામાં સપકાઈ જઈને હું તારાથી વેગળો ચઢ ગયો છું, ત્યારે હવે તું મારા ઉપર કૃપા કર. તારા નામનું શસ્ત્ર હું નિરંતર ધારણ કરીશ અને તેનોજ મહિમા હું લોકોની આગળ બતાવીશ. વ્રકારામ કહે છે કે જ્યારે હું પાછો ફરું ત્યારે મારામાં પૂર્ણના અ.વી ગઈ છે કે જ્યારે રહી ગઈ છે તે તુંજ જાણે.

૧૮૮૬-પૂજન અથવા સ્તુતિ કરવાને માટે તેને ચોગ્ય વિષય પસંદ કરવો જોઈએ; માટે હું તમને કહું છું કે જો તમારે કોઈનું પૂજન કરવું હોય અથવા કોઈની સ્તુતિ કરવી હોય તો તમામ મનુષ્યોને એક બાલુએ પડ્યા રહેલા રૂઢને રૂઢ સતોની અને નારાયણની પૂજા કરજો. જોડકાર આવતાં મુખી ઉત્તમ ઉત્તમ

દેવનંદ ચારોત્રને. તુકારામ કહે છે કે કોઈ માણસ ક્યારે દારૂ
કહે તો તે તારૂં કહેવાય છે ?

૧૮૮૭—આપણા મનનેજ ધીરજ રહેતી નથી, નહિ તો દેવને
કઈ મસ્તુની ઊભુપ છે ? પેતાના દાસતા માથા ઉપરનો બંધોજ
જાર પેતાના માથા ઉપર જેથી દેવની બાળતમાં હરિ કહી
તેમની ઉપેક્ષા કરતા નથી. જેણે પેદા કરવાને તારૂં આપણે નેટલી
મહેનદ કરીએ છીએ તેટલી હરિની પ્રાપ્તિને તારૂં કરવી જોઈએ.
તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! આ પાપી પેટે અમને વધુજ બ્રહ્મ
અને દયાથી બતાવી લેવા છે.

૧૮૮૮—પેતાની પાસે કરોડો કૃપિયાની દોલત હોય તોપણ
આપણે તો દરોડી પણ સાથે આવવાની નથી; એટલા માટે
આપણે અંદકામ આવી પહોંચે ત્યારે પાંડુરંગ આપણી સાથે
રહે એવા હેતુથી આવશ્યક તેમનેજ આપણા કંઈમાં ધારણ કરી
સાચવા જોઈએ. અનેક પ્રકારના વિપયોની લાલચમાં આપણે
હુબ્ધ થઈ જઈએ છીએ; પરંતુ ચાલે સખણું જોઈએ કે તેમની
સંપત્તિ સ્તાર છે. તુકારામ કહે છે કે જગતમાં આપણું હિત
કરવાનો ગુણ છેજ નહિ, કારણકે તે વ્યર્થ અને તારણીન છે.

૧૮૮૯—હવે તારી કશિયાદ દોના આગળ જઈને કરવી ?
આ તારી પ્રાપ્તિયિક કહાફટનો ટોણ જાણે ક્યારે અંત આવી
જશે ? આ પ્રપંચમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોને લીધે મારો પ્રાણ
તરફલટ કરી રહ્યો છે. આ પ્રપંચનું સ્વરૂપ જોએ જાણતા નથી
તેઓ બિચારા એક રીતે સુખી છે. વિપયોનો ઉપભોગ કરવા
જતાં પહેલાંજ મારા મનને એટલો બધો ત્રાસ થાય છે કે હું
ક્યાં સંતાઈ જઈને આ પીડ માંથી નાસ્તી છૂટું એવું તેને સ્વપ્ન
કરું છે. તુકારામ કહે છે કે હું દેવને પણ મહેણાંચોણાં સંકલ્પ

છું; કારણકે તે પણ મારી સેવાનું લેણું દળાવી બેઠો છે.

૧૮૯૦-તમામ પ્રપંચોથી અળગો થઈ જઈને હું આખા સંસારનો તમારો પ્રેક્ષકની પેઠે આનંદપૂર્વક બેસી રહું છું. જગતના લોકોને સાંસારિક પદાર્થોના ઉપર જે અજ્ઞાન મોહ લાગી ગયો છે, તે જોવામાં મને ઘણી ગમ્મત પડે છે. સંસારમાં પ્રવેશ થઈ પછી જીવ પોતાની ભૂતને જૂઠ્ઠી ગયો છે તેથી કરીને તેની આંખોના ઉપર એક પ્રકારનું પડળ ફરી વળ્યું છે, જેથી કરીને તેની દૃષ્ટિ ઝાંખી થઈ ગઈ છે. તુકારામ કહે છે કે સંસારની અંદર જે જીવ એક વાર દૂળ્યા તેમાંના કોઈએ બહાર ટાકું કાઢ્યું જ નથી.

૧૮૯૧-હું તો એકલસૂદો માણસ છું તેથી મને એક જ વિષયમાં સમજણ પડે છે. મારા સ્વામી પાંદુરંગના ચરણકમળમાં મારાં પુણ્યો સર્વકાળ આશ્રય લે છે. એ સિવાય હું બીજું કંઈ જાણતો નથી અથવા સમજતો નથી. મારા ચિત્તના અનેક પ્રકારના સંકટ-વિકટપના તરંગો શમી ગયા છે અને તે હવે એકલા પાંદુરંગને જાદ કરીને બીજા કોઈ પણ સંકટ પડે ગતિમાન થતું નથી. હું જો કોઈની આજ્ઞા મારું તો તે પણ એક મારા સ્વામીની જ. મારું મન બીજા બધી વસ્તુઓમાંથી પાછું હટીને અંતર્મુખ થયું છે. હવે તો મને મારા સ્વામી જે કાંઈ દાન દે તે લેવાની હું ઇચ્છા કરતો રહું છું. તુકારામ કહે છે કે હવે મારી બધી અભિલાષાઓ-મારા મનના બધા કોડ પૂરા થઈ ગયા છે, કારણકે મારા એક સ્વામીને જાદ કરીને આખું બ્રહ્માન્ડ મારા મનથી સંપન્ન થયું છે.

૧૮૯૨-હ હવે ! મારું મન હવે તમામ પ્રકારના સ્તો ઉપરથી ઝાંખી ગયું છે; તેને તો હવે તમારા ચરણની સમીપ પડી રહેવું. પ્રેમાય બીજા કશાની જ ઇચ્છા નથી હું ન રાખણું. મારા મનને મેં આવી જ ધીરજ પ્રરબે એટલી મારી વિનંતિ છે મારા અન-

કરણની અંદર તમે જે ઘડીએ તમારો વાસ પૂર્યો તેજ ઘડીએ તેમાં ભરાઈ રહેલા કામક્રોધ વગેરે તમામ વિકારોનો નાશ થઈ જશે. તુકારામ કહે છે કે તમને અત્યારે જે વિનંતિ હું કરી રહ્યો છું તેને તમે શ્રવણ કરશો અને આખરે તેમાં કદા પ્રમાણે તમે માફ રક્ષણ કરશો એવું માફ મન મને કહે છે.

૧૮૯૩-ચંદનની અંદર જે સુવાસ છે તે તેનો એક સ્વભાવ-સિદ્ધ ગુણ છે. બીજાં વૃક્ષો પૈકી જે ભાગ્યવાન હશે તેમનું ચંદન-વૃક્ષની નજીકમાં ભિગવું થશે અને તેથી કરીને તેઓ પણ તેના જેવાંજ સુગંધ યુક્ત થઈ જશે. પારસમણિની અંદર પારસમણિના ધર્મ પૂરા પ્રમાણમાં હોય છે. તુકારામ કહે છે કે જેનો સ્વભાવ-જ ઉત્તમ છે તેને કંઈ વાતનું દુઃખ હોય ?

૧૮૯૪-યોગસાધનાનું જે લક્ષ્ય છે તેમાં જો ચિત્તનો લય કરી દેવાની ઇચ્છા હોય તો તે લક્ષ્યને અનુકૂળ આસન અને મુદ્રાને સિદ્ધ કરવાં પડે છે; પણ સૌનાં મન એ રીતે એકાગ્ર થઈ જવાં દોહ્યાલાં છે. બધા લોકો આવી સાધનામાં સફળતા મેળવી શકતા નથી; એટલા માટે નારાયણનું નામ લઈ લઈને તેને એક સરખી રીતે બોલાવ્યા કરવા એજ એક ઉત્તમ માર્ગ છે. પોતાનાં તમામ કુટુંબીઓનો ત્યાગ કરવો અને તેમની સાથે સંબંધ રાખનારી તમામ વસ્તુઓની કામનાનો પણ ત્યાગ કરવો એનુંજ નામ વૈરાગ્ય. કર્મયોગને રસ્તે થઈને એક એક પગલું ભરતાં ભરતાં આગળ વધવું હોય તો દેહબુદ્ધિનો નાશ કરવાની પહેલી જરૂર છે અંદર ભરાઈ રહેલા કામક્રોધાદિ વિકારોનો નાશ કરવો અને સૌ પ્રાણીમાં ભગવદ્બુદ્ધિનું આરોપણ કરીને સૌને વંદન કરતા રહેવું તેનું નામ ભક્તિ. તુકારામ કહે છે કે આ સાધનો અને તેમના દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જે સાધ્ય વસ્તુ એ બેઉ કઠિન છે;

કારણે તેમાં સફળતા મેળવવાને માટે ડેહનું જલિદાન હેવું પર છે, જે અતિ ઠટિન કાર્ય છે.

૧૮૯૫- હે મનુષ્યો ! જે કાર્ય કર્યાથી તમારો આગળ ઉપર કરી નાશ થાયજ નહિ એવું કાર્ય તમે શા સારૂ નથી કરતા ? તમારે સૌજન્યમાત્રને નમસ્કાર કરવા અને નારાયણનું શરણ લેવું, એ બે કામ કરવાનાં છે. શ્રુતિઓએ જેનું વર્ણન કર્યું છે તે સૌના સારરૂપ ફળ તે આજ છે તે તમે બલો છો, એ વાત સાચી છે તે તમે સ્વીકારો છો, ત્યારે હજી તમે તે વાતને કેમ ગ્રહણ કરતા નથી ? તુકારામ કહે છે કે આના સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો છેજ નહિ.

૧૮૯૬-મારા શરીરના ધર્મો જાધા પ્રેતરૂપ થઈ ગયા, એટલે તેઓ તેમનું પોતપોતાનું કાર્ય કરતા બંધ થઈ ગયા ત્યારે તેમને સારૂ સ્મશાનમાં જગ્યા શોધી કાઢવાની યોજના ધ્યાનાવસ્થામાં તૈયાર થઈ ગઈ. (બ્રાહ્મી સ્થિતિ જે લક્ષ્ય છે તેનું અનુસંધાન કરવું તેને અત્ર સ્મશાન કહ્યું છે.) તેમ થવાથી માયાજનિત કામક્રોધાદિ વિકારોને ઘણુંજ દુઃખ થયું અને તેઓ બિચારા રાત-દહાડો કલ્પાંત કરવા લાગ્યા. વળી યમનો ધર્મ પણ શોકમાં ફૂળી ગયો. આ શરીરની અંદર નીચેના ભાગમાં વૈરાગ્યરૂપી મોરવણ મૂકીને જ્ઞાનાગ્નિ વટે તેનો બકડો કર્યો, એટલે તે શરીર-જ બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયું. આ શરીરરૂપી માટીના ઘડાને હેવની સામે ધુમાળીને તેમના ચરણ આગળ અક્ષાળીને ફાટી નાખ્યો અને 'તત્ત્વમસિ' આદિ મહાવાક્યો (હું બ્રહ્મ છું) એવાં બોધસૂચક વેદાન્તના સારજૂત વચનો)ના ધ્વનિની ઉચ્ચ ગજના પણ કરી. પોતાના કુળને, નામરૂપને તિલાંજલિ આપી દીધી અને આ શરીર, જે પંચ મહાભૂતોનું ઘડાયેલું છે તે જેનું હતું તેને આપી દીધું. તુકારામ કહે છે કે આ શરીર પોતાની મેજેજ બળીને

રાખોડી જેલું જાની ગયું અને તેની રાખના ઢગલાના ઉપર ગુરુ
કૃપારૂપી દીવો ગોઠવી દીધો.

૧૮૯૭-મારા મરણની અર્થાત્ દેહાત્મબુદ્ધિના નાશની સુખ
વડ તો ઉત્તમ રીતે થઈ ગઈ. તે જોવી સરસ રીતે થઈ ગઈ
તેની ડોઢની સાથે સરખામણીજ ન કરી શકાય. વળી એ બધું
દેવી રીતે જાન્યું તે મેં મારી આત્મબોધની દૃષ્ટિ વડે નજરો
નજર જોઈ લીધું. એવું થવાથી મને જે આનંદ થયો તે તો
આખા ત્રિભુવનમાં પણ સમાય એવો નથી; કારણકે હું સર્વા-
ત્મક સ્થિતિના સુખનો ઉપભોગ કરવા શક્તિમાન થયો છું. આજ
સુધી હું દેહાલિમાનચુક્ત હોવાથી એકદેશીય હતો. હવે તે
અલિમાન યોગળી ગયું અને સર્વાત્મક સ્થિતિ મારા હાથમાંજ
આવીને ઊભી રહી. આ દેહ તે હું પોતે અને દેહનાં સંજંધીઓ
તે મારાં સંજંધીઓ એ ભાવની સાંકડી ગલીમાંથી હું બહાર
નીકળી આવ્યો, તેથી હું જન્મમરણના સૂતકમાંથી મુક્ત થઈ
ગયો. નારાયણે મને પોતાની પાસે રહેવા જેટલી જગ્યા આપી
એટલે હું પણ તેમના ચરણમાં મારો ભાવ અર્પણ કરીને તેમની
સમીપમાં રહેવા લાગ્યો. તુકારામ કહે છે કે આવો ભાવ મેં
પ્રથમ મારા પોતાનામાં ધારણ કર્યો અને પછી આખા જગતની
આગળ મેં તેને પ્રસિદ્ધ કરી દીધો.

૧૮૯૮-મેં મારા દેહને આત્માનાત્મવિવેકના હાથ વડે
ઊંચકાવીને બ્રહ્મરૂપી સ્મશાનમાં પહોંચાડી દીધો. ત્યાં પહોંચ્યા
પછી પંચભૂતાત્મક દેહ પરબ્રહ્મના બોધરૂપી અગ્નિમાં જળી ગયો.
આટલું થયું એટલે મારાં બધાંજ કાર્ય એકદમ સિદ્ધ થઈ ગયાં;
પછી મારે માટે દ્રક્ત નારાયણના નામનું સ્મરણ કરવાનું એકજ
કામ બાકી રહ્યું. જ્ઞાનાગ્નિ વડે જે ચિતાને મેં સળગાવી હતી તે

ચિતાનો ભડકો, અમૃત (મોક્ષ) સંલુવની તૈયાર થઈ ગયા પછી
 હોલવાંયો અને મારાં આઠે આઠ અંગનો ત્યાંજ નિકાલ થઈ ગયો;
 એટલે અનંત જન્મોનું દસ દહાડાનું સૂતક મને લાગુ પડનાર
 નથી. પછી અગિયારમે દહાડે એકાદશીનો મેં ઉપવાસ કર્યો,
 શત્રે ભંગરણુ કર્યું અને બીજે દહાડે બારશનાં પારણાં કર્યાં. જે
 ઘડીએ આ શરીરરૂપી માટીના ઘડાને પરબ્રહ્મના બોધની મદદ-
 થી દેવના ચરણ આગળ અક્ષાળીને ફેલી નાખ્યો તે ઘડીએ મારાં
 તમામ કર્મોનો ક્ષય થઈ ગયો. હવે તો મારે તેમની સાથે દુક્ત
 નામનોજ સંબંધ બાદી રહ્યો છે. તુકારામ કહે છે કે તે ગોવિંદે
 ફોંપા કરીને સર્વત્ર ગોવિંદજ છે એવી ગોવિંદમય વ્યાપ્તિનો મને
 અનુભવ કરાવી દીધો, એટલે પછી તો આનંદ આનંદ થઈ ગયો.

૧૮૯૯—દેહરૂપ પિંક વટે મેં પિંડદાનની ક્રિયા કરી અને એ
 દેહનું મૂળ જે ત્રણ ગુણ તેને મેં તિલાંજલિ દીધી; તેજ તિલોદક
 મારા હાથમાં લઈને છેવટે બ્રહ્મરૂપી સમશાનમાં જઈને “બ્રહ્મા-
 પંથુ” એવો કોક શબ્દના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને મેં તમામ
 સંદેહોનો અંત આણી દીધો. પછી તો આપું જગત વિષ્ણુમય
 છે એ સહસ્ય મને પ્રાપ્ત થઈ ગયું એટલે પછી સબ્ય અને અપ-
 સબ્ય એવું કશું કરવાનું રહ્યુંજ નહિ. સૌ મનુષ્યોમાં જનાદાનનો
 વાલ છે એવું અભેદજ્ઞાન મને સમજાઈ ગયું એટલે એકદેશીય
 પિતાપુત્રનું અભિમાન ઝોગળી ગયું. આવા પ્રકારનું પૂજન મેં
 તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં દેવને અર્પણ કરી દીધું; એટલે કાળ
 તો મારે સારું સહજસાધ્ય જેવો થઈ ગયો. તુકારામ કહે છે કે
 પછી મેં સૌનો ઉદ્ધાર કરી દીધો એટલે હવે મારા છેવટના નમ-
 સ્કાર સૌ સ્વીકારી લેજો.

૧૯૦૦—પાંડુરંગ માવડીની પાસે ઠાંઈ માગવા જઈએ ત્યારે

‘તે વસ્તુ મારી પાસે નથી મારે આદ્યો જા’ એવું તે કદી કહેતી નથી; તેમ હમણાં નહિ પણ દલાણે વળતે આવજો એવું પણ તે કહેતી નથી. વિઠાળાઈ મા ઘણી કૃપાળુ છે અને તેનાં સ્વતનમાંથી સદાકાળ પ્રેમામૃતની ધારા વહાવ કરે છે. તે આરા-નકારનો વિચાર કરતી નથી અને કોથ કરીને કદી નિષ્કુર થતી નથી. તુકારામ કહે છે કે તેની આગળ આ મારું અને આ પરાયું એવો કશો ભેદ હોયજ નહિ.

૧૬૦૧-હે દેવ! હું તને પ્રાપ્ત કરીશ એવી ઈચ્છા મારા મનમાં દઢ થઈ ગઈ છે, પણ જેના વડે તારાં દર્શન થઈ શકે એવાં આચરણ તો મારાથી રખાતાં નથી. હવે તો તું જ્યારે તારા પોતાનાજ સામર્થ્ય વડે મારી ઝાંચ પકડીને મને મદદ કરે તોજ તારા ચરણનાં મને દર્શન થાય. હું જહારથી સાધુપણનો ઉત્તમ સ્વાંગ સજીને ઘણો શોભીતો દેખાઉં છું, પણ મારે મારા અંતઃકરણની અંદરની વાસનાઓની જળને મૂંડી નાખીને શોભીતા થવું જોઈએ, તે મારાથી થયું નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! જો તું મને મદદ નહિ કરે તો હું તણાઈજ જવાનો.

૧૬૦૨-મારાં આચરણ ઘણાં ખરાબ છે એ વાતની મારું મનજ સાક્ષી પૂરે છે અને મારામાં શા શા ગુણદોષ છે તે પણ હું જાણું છું. હે પાંડુરંગ! હવે તમે તો જધું જાણો છોજ તેથી તમારે હવે પ્રસંગને અનુસરીને કામ કરવું પડશે. કોઈ એકને ઘેર જ્ઞાતિભોજનનો પ્રસંગ છે એમ જાણીને એકાદ ગરીબ માણસ આવીને પંગતમાં બેસી ગયો તો તેને ગરીબ જાણીને તેની સાથે પંક્તિભેદ કરવો જોઈએ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હવે તો હું તમારો શરણાગત થયો છું એમ જાણીને તમને જે યોગ્ય લાગે તે કરવાનું હવે તમારા હાથમાં છે.

૧૬૦૩-મારા હાથમાં મારા સમર્થ દેવની સેવા કરવાનું કામ
આવી ગયું એટલે હવે તો મારા જીવને કશી વાતનો ભયજ નથી
હોતો. હે મારા મન ! હવેથી તું દેવનું ચિંતન કરવાનું છોડી
દઈશ મા, પણ મારે તેમનું ચિંતન કરવુંજ જોઈએ એવા તારા
નિશ્ચયને વધારે દૃઢ કરજે. આ કામમાં જરા પણ અંતરાય પડવા
દઈશ નહિ. દેવની આગળ કૃપાદાનની યાચના કરવા જે કોઈ
શિશુક જઈને જિલો રહે છે તેમાંથી આજસુધીમાં કોઈને પણ
નિરાશ થવું પડ્યું નથી. તુકારામ કહે છે કે ત્યાં તો કયો ભિન્ન-
તાવ હોયજ નહિ. દેવના ચરણ આગળ આવીને જિલો રહેનાર
મહે શ્રીમંત હોય કે પછી રંક હોય, ગમે તે હોય, પણ દેવ
! સૌને એક સરખુંજ દાન દે છે.

૧૬૦૪-હે મનુષ્યો ! તમે સાવધાન રહેજો. વૈષ્ણવ સંતો
પક્ષે ચોર અને ઉઠાવગીર છે. તેઓ આજે તમારે ઘેર આવ્યા
છે, માટે તમારાં લૂગડાંલત્તાં, વાસણકસણ સાચવીને મૂકજો.
એ લોઠો એવા છે કે જેમને ઘેર જમવા જાય છે તેમના ઘરમાંથી
અમુજ ગોપીચંદન ઠરી જાય છે. તુકારામ કહે છે કે એ લોઠો
એવા ઉસ્તાદ ચોર છે કે તેઓ જ્યારે કોઈ ચીજ ઉઠાવે છે ત્યારે
એવી રીતે ઉઠાવે છે કે તેમના ઉપર કોઈની નજર ન પડે.

૧૬૦૫-(ઉપરના અભંગમાં બતાવ્યા મુજબ) કે
સોની આવી દુરિયાદો ઘણી વાર મારે કાને આવી છે. એ લોકો
(વૈષ્ણવ સંતો) કામકોષાદિક વિકારોની ચોરી કરવામાં ઘણા
કેશળ છે, માટે તમે એવા લોઠોનો વિશ્વાસ કરતા નહિ. તેઓ
સદાય જોડકે માથે અને ઉઘાટે શરીરે દુરતા દુરે છે. તેઓ તમને
પણ પોતાના જેવા નાગા બનાવી દેશે. તુકારામ કહે છે કે ચોરી
કરવામાં તેમનો હાથ એવો જેમી ગયો છે કે તેઓ જ્યારે કોઈનું

કશું ઉઠાવી લે છે ત્યારે ક્યારે ઉઠાવ્યું, શું ઉઠાવ્યું, તેની કોઈને કશી ખબર પડવા દેતાજ નથી.

૧૯૦૬-આ શરીર દ્વારા બીજા કોઈની સેવા કરવાનો વિચાર થતો હોય તો તેમ પણ કરી શકાય, પણ પાંડુરંગ એવા છે કે તેમની તો દોરેદોરા બોલ વડે દક્ષ સ્તુતિજ કરીએ અથવા તેમનું નામ લઈને તેમને બોલાવ્યા કરીએ તોપણ તે સેવા માની લે છે. પાંડુરંગ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઘણાજ સુલભ છે. તે પોતાના સેવકોને કામસેવાના બોલ નીચે કચરી નાખતા નથી. વળી બીજા લોકો તો એવા હોય છે કે તેમને મળવા જવું હોય તોપણ આપદા. સહેલાઈથી તેમની સુલાકાત થાયજ નહિ; ત્યારે પાંડુરંગ એવા છે કે તેમને કશું કહેવું પડતુંજ નથી. જ્યારે જાઓ ત્યારે દર્શન કરી લો. બીજા સ્વામી એવા છે કે તેમણે આપેલા દાન વડે ગહુ તો થોડા વખતનું પેટિયું નીકળે; ત્યારે પાંડુરંગ એવે છૂટે હાથે દાન કરે છે કે તેમનું આપેલું કલ્પના અંત સુધીમાં પણ કઠી ખૂટતું નથી. બીજાની સેવા કરવાં જતાં કાંઈ ભૂલચૂક થઈ તો તે ઝટ લઈને સજા કરે છે; આ દેવની સેવા કરવામાં કશી વાતની ફિકર-ચિન્તા કરવાની હોયજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે વળી દેવ એવા છે કે જે કોઈ પોતાની પાસે આવે તે માણસ સારો છે કે નહારો તેનો વિચાર કયાં વિનાજ તેનો ઉદ્ધાર કરી દે છે-એટલે તેને સ્વરૂપસ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે.

૧૯૦૭-હુજ્જન લોકોની જાતજ અતિ નીચ હોય છે, તેથી કરીને આખરે તો તેમના મોઢા ઉપર ધૂળજ પડે છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે તેમની હુષ્ટ બુદ્ધિ તેમને હુઃખી કરે છે અને તેથી તેઓ પોતાને મોઢથી અયોગ્ય વચનો લવે છે. એવા હુજ્જનો કદાપિ સંતોની પાસે જઈ ચઢે છે તો તેઓ તેમને દોષદષ્ટિથી

શ્રી તુકારામ-ગાથા

કરોજ અંગારા જેવી આંખો કરીને જુએ છે. તુકારામ કહે છે
જે નખેરિયાઓ કોણ સારો અને કોણ નહારો તે પારખી
શકાય નથી.

૧૮૦૮-હે દેવ! તું મને નિરાશ કરીશ નહિ, પણ મોંઝી આશા-
રૂપ કરી દેજે. હે નારાયણ! મારી આ વિનાંતિ તું સાંભળ,
સાંભળ, મારાં માળાપ, ભાઈભાંડુ, આત્મ અને ઇષ્ટજન
જે હું તે પૂજ છે. તુકારામ કહે છે કે તારા સિવાય માફ દિત
માર છે પણ કોણ ?

૧૮૦૯-હે દેવ! સોને જવાડવાને ઉપાય તારા ચરણમાં
જેવું વેઠ લોકો કહે છે. એ ચરણનું સ્મરણ હું પ્રતિદાણે
કરું નથી, એટલા માટે તો હું દુઃખથી તરફડતો બેઠો છું. એ
ચરણના પ્રતાપે, ભવરોગને અંત આવી જાય છે અને સર્વ
પ્રકારનાં મુખને ઉપલોગ આવી મળે છે. તુકારામ કહે છે કે હે
દેવ! જે ચરણ તમે ઇંટના ઉપર મૂકી રાખ્યા છે તે અતિ ઉત્તમ છે.

૧૮૧૦-હે સંતજનો! હું તમારી હાથ લોટીને વિનાંતિ કરું
કે તમે મારી અરજ કાને ધરો. હરકોઈ મનુષ્ય પોતપોતાની
જીવનને અતુસરતા તક કરીને વાદવિવાદ કરે છે, તેનું જોડું
જોઈ આવવું? રૂકમાઈના પતિ જે પાંડુરંગ દેવ છે તેને તો
પણ-જીવો મનમાં જે જે ભાવ ધારણ કરીએ છીએ તે બધાજ
દિત છે. માફ ચિત્ત તેના ચરણ આગળ કરી ગયું છે, તેથી
તેને તેને જીભ કાંઈજ ગમતું નથી. તુકારામ કહે છે કે મારાથી
જી વિનાંતિ કરવાનું જની શકતું નથી; કારણકે જેવું કરવ. થી
રા મનને આઘાત પહોંચે છે અને તેથી તેને કલેશ થાય છે.

૧૮૧૧-પ્રાપચિક જગતમાં આસક્ત થયેલાં મનુષ્યો ૧૬
વે. તે કોણ હોય કે જેને સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, ધન, જમદે

પ્રિય ન હોય ? માંદો માણસ કડવાં ઝેર જેવાં જોસણિયાં શા માટે
પીએ છે ? તે એટલા માટે પીએ છે કે તેમ કરવાથી વ્યાધિથી થતી
પીડાનો અંત આવી જાય. દોઢ પાણુ મનુષ્ય સુખનાથી વેગળો
નાસી જતો નથી, પણ ચોર પૂઠે પડ્યો હોય તો તેનાથી થતી
જવાને માટે નારો છે. એવાને દોઢએ અટકાવવો નહિ. જેનું જે
કામ હોય તે કામ તે કરી જાણે છે; એટલા માટે તે બીજા દોઢને
રોકાયો રોકાતો નથી. જે કામ કરનારા હોય તેમને દોઢએ રોકવા-
જ નહિ. તુકારામ કહે છે કે જ્યારે જીવને જોવારીને તેનું જલિદાન
દઈ દઈએ, ત્યારે કાયમની વિશ્રાંતિ લેવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૯૧૨-હે દેવ ! હું દેવો અન્યાયી છું કે બીજા લોકોએ
કેવી રીતે વર્તવું તેનો માર્ગ જતાવવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છું ? મારી
પૂર્વે થઈ ગયેલા સંતોનાં પગલાં જોતો જોતો હું આહું છું. ત્યાં
શું આવી રીતે દોઢએ નજ આલવું તે કહો. મને તો ખાસ્સો સરખ
અને પહોળો રાજમાર્ગ જડી ગયો છે; એવુંજ છે તો પછી ત
માર્ગે જવા જદલ તમે મને શા માટે સતાવો છો ? આવે મારે
જનારાને કોઈ કહે કે તું આ રસ્તે જઈશ નહિ અથવા કોઈ તેને
જતો અટકાવવા જાય, પણ તેવું કરનારની બીકથી કોણ અટક-
વાનું હતું ? પણ હે દેવ ! હું તમને મારી એક વાત કહી લઉં છું.
તુકારામ કહે છે કે શૂરવીર પુરુષો બીજાઓને જીતે અથવા પોતે
મરણ પામે તો તેમને તો બેઠ હાથમાં લાડુ છે. જો તેઓ પોતે
મરશે તો સુક્ત થઈ જશે અને શત્રુને જીતશે તો તેમને જીત્યા
પ્રકારનો અધિકાર લોગવવાનું માન મળશે.

૧૯૧૩-હું જે કાંઈ કહું છું તે બોલ મારા નથી એવું તમે
નિશ્ચયપૂર્વક માની લેજો. એનું કારણ એ છે કે હું વિદ્યાભાનો
દાસ છું. મેં જે નિશ્ચય કર્યો હતો તેમાં કૃપાળુ દેવે મને મદદ

કરી અને મારી લજ્જા રાખી. હરિના નામનો જયઘોષ કરવાથી મારી વાણીમાં મીઠાશ આવી ગઈ છે અને તેથી કરીને મારું મન નિશ્ચિંત થઈને આનંદપૂર્ણ બની ગયું છે. હવે મારે માટે આ સંસારમાં બધાં જોડાં કશું રહ્યું જ નથી. આજ પછી હું ચિદાકાશનો બની ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે આ બધો સંતોની કૃપાનો પ્રસાદ છે. તેમને પ્રતાપે મને શ્રીહરિનો આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે.

૧૯૧૪-હવે તારા મૃત્યુની ઘડી નજીક આવતી લાગે છે એવું તારા કાનમાં કહેવાને માટે વૃદ્ધાવસ્થા ચાલી આવે છે; માટે હે મારા મન! તું હવે સાવધ થઈ જા અને કુકારનું ચિંતન કરવાનું પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવા માંડ. એના વડે તારાં તમામ કાર્યોની સિદ્ધિ થઈ જશે. હેવટની ઘડી ખલાસ થઈ જતાં કરી વાર લાગવાની નથી; એટલા માટે જાણે આપણે અંતકાળ ઘણો નજીક આવી પહોંચ્યો હોય એવું સમજીને બાકીના સમયનો સદુપયોગ કરી લેવો. તુકારામ કહે છે કે તું તારા કુળદેવતા મહાવિષ્ણુનું ચિંતન કર અને એ સિવાય બીજા નકામા બોલ બોલવાનું તું છોડી જ દે.

૧૯૧૫-જ્યારે તું તારા હૃદયને શ્રીહરિના એક સૂત્રવેધ વડે વીંધીશ ત્યારે તારી અગાઉની કરેલી બધી ખટપટોનો અંત આવી જશે. અતિથિઓ, પરોણાઓ એ બધા મુખસંગવડ પૂરતા-જ છે. બધા ઔપચારિક વ્યવહાર એ લૌકિક સંસારમાંજ ઉપ-યોગી નીવડે છે, પણ પરમાર્થની આવશ્યકતાનો પ્રતિ વિશેષ આદર કરવાની રીત સંપાદન કરી લેવી પડે છે. તુકારામ કહે છે કે જ્યાં પરમાર્થનો અલબ્ધ લાભ હાથમાં આવી ગયો એટલે તમે એકંદરે ક્ષણમાં તમામ પ્રકારનાં કર્મનાં જલ્મમાંથી છટા થઈ જશો.

૧૯૧૬-હરિને સર્વંસ્વ અર્પણ કરી દઈને તેમની પાતાની પ્રાપ્તિ કરી લેવી. તેમ કરવાથી પ્રારબ્ધ-ક્રિયામણાદિ કમોન્નું કા-
૨૬

થઈ જાય છે; અને કમોનો ક્ષય થયો. એટલે પછી અસારની પુન-
રાવૃત્તિ તો થાયજ ક્યાંથી? કારણ કે કર્મરૂપી બીજની અંદર રહેનારું
જે શરીર છે તેના અંકુર તો હરિના અનુભવરૂપી અગ્નિમાં બળી
ગયા હોય છે જેણે આ જન્મ આપ્યો છે તેનેજ દેહરૂપી પિંડનું
દાન દઈ દેવું અને ખૂળ જોરથી તેના ચરણને વળગી પડવું. એવું
કરીને તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવી અને તે કૃપાના જોરથી ઉત્તીર્ણ થઈ
જવું. તુકારામ કહે છે કે નિજસ્વરૂપનું અનુસંધાન કર્યોથી નિજ-
સ્વરૂપના ભોક્તા થવાય છે અને બીજનો અર્થાત્ અનાત્મ પદાર્થોની
સત્તાનો ક્ષય થઈ જાય છે.

૧૯૧૭-હું ભોક્તા છું એ વિચારના ઉપર આગ પડે અને તેનું
કોઈ હરણ કરી લે એવું હું ઇચ્છું, એવું ન કરતાં સાના ભોક્તા
નારાયણ છે એવી ભાવના કરતા રહેવું. આવો વિચાર કરતા રહીને
જે આવી વાણી બોલે છે કે ભોક્તા હું નહિ પણ નારાયણ છે, તેના
બધા ભોગ નારાયણને સમર્પિત થઈ જાય છે. ભોજન કરતી વખતે
અથવા કોઈ પણ કામકાજ કરતી વખતે બધું ગોવિંદને અર્પિત
થજો એવી ભાવના કરવી. તુકારામ કહે છે કે આવું કરવામાં કશો
ખર્ચ કરવો પડતો નથી. દ્રક્ષ્ય કરવાનું એટલુંજ છે કે જે કાંઈ હું કરું,
ભોગનું તે દેવને અર્પણ થાઓ. આવું બોલનાર દેવને પ્રિય લાગે છે.

૧૯૧૮-કોઈ પણ કારણસર જે કોઈ મનુષ્ય સંતોના ઉપર
ક્રોધ કરશે તેનું ત્રણ લોકમાં કઢી લાલું થનાર નથી. તે દેવનો
શત્રુ છે, દેવનો શત્રુ છે, દેવનો શત્રુ છે; અને પૃથ્વી ઉપર તેને કોઈ
પણ ઠેકાણે આશ્રય મળનાર નથી. સંતોના ઉપર જેને વિશ્વાસ
નથી હોતો તેના દોષ ઊલટા વધારે બળવાન બની જાય છે. તુકારા-
મ કહે છે કે ગાયને દોહવી હોય તો તેના વાછરડાને આગળ
કર્યોથી ગાય દૂધ દોહવા દે છે; પણ તેમ ન કરતાં કોઈ ગાયના

આંચળ ઉપર હાથ નાખવા જશે તો ગાય તેને હોહવા નહિ દે
અને ઊલટી લાત મારશે.

૧૯૧૯-સ્વચ્છ પાણીની અંદર કોઈ ગંદકી, નરક, મૂતર એવી
એવી મેટી વસ્તુઓ ઘોળે અને પછી તેના વડે સ્નાન કરે તો તે
માણસ સ્વચ્છ દેવી રીતે થાય ? તેવી રીતે જે સંતોના ચરણની
સેવા કરવાની જાળતમાં વિમુખ રહે છે તે લાગ્યહીન મનુષ્યને
પોતાનો ઉદાર કરવાનો એક પણ ઉપાય કેમે કરતાં મળી
શકતો નથી. તૂંળડામાં કાણ પાડીને તેના વડે જે તરવા જશે
તે તરશે નહિ પણ ડૂબી મરશે. દુરાચલ એ પાપની મૂર્તિ છે.
તુકારામ કહે છે કે જે ઘડીએ પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂળ હોય તે ઘડીએ
નદારાજ વિચાર સૂઝે છે.

૧૯૨૦-હે દેવ ! હું તમને સાદ કરી કરીને મારા દેવ
સૂકવી નાખું એવું તમારા મનમાં છે કે પછી બીજું કંઈ
અને એટલા માટેજ તમે મને કથો ઉત્તર આપતા નથી ? તમે
આવું કરો છો તેથી મારું અંતઃકરણ ધણું દુઃખી થાય છે. હે
મારા દાતાર દેવ ! તમે આવા નિષ્કુર ધાઓ છો ત્યારે બધું પડતું
મૂકીને મને વનમાં ચાલ્યા જવાનું મન થાય છે. તુકારામ કહે
છે કે શું મને પર્વતોની શુદ્ધાઓમાં રાખવાનો તમારો વિચાર છે ?

૧૯૨૧-હં પુરુષોત્તમ ! તારા નામથી તારે લજવાવું પડશે,
એટલા માટે હું ધૈર્ય ધારણ કરીને બેસી રહ્યો છું; નહિ તો હું
ખરુંજ કહું છું કે મારા મનને ઘણોજ ત્રાસ થાય છે. તમારો
કથામાં અને તમારા નામમાં લોકોનાં મન નિરાશ થઈ ગયેલાં
હોવાથી તેમના લાવનું ઉદ્દીપન થતું નથી. તુકારામ કહે છે કે
અહ્યા ઓ પાંદુરંગીઆ ! આ જાળતમાં તુંજ સાક્ષીને દેકાણે છે.

૧૯૨૨-જપ, તપ, અનુષ્ઠાન, યજ્ઞયાગ, એમાંનું હું કાંઈજ

જાણતો નથી; તેથી કાળ મારી પૂઠ પડ્યો છે. તેના ભયથી હું દેવની પાછળ ભરાઈ જઈ છું, એટલે હવે તો જેનું કામ સંભાળ લેવાનું છે તેજ લઈ જીટશે. કાળની પાસે આયુષ્યને માપવાનું એક માપ છે, તેના વડે તે સૌનાં આયુષ્યને માપ્યા કરે છે; એમ કરતાં જ્યાં રાત પડી ગઈ (મનુષ્યદેહ હાથમાંથી ગયો) એટલે કોઈનું કશું ચાલવાનું નથી. તુકારામ કહે છે કે જેઓ કામકોષાદિ ચોરોના સપાટામાંથી જાયી જશે તેઓ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ભૂમિકાએ આવી પહોંચ્યા એમ જાણવું.

૧૯૨૩-હે દેવ ! હવે મને પૂરેપૂરું સમજાઈ ગયું છે કે તમારા હાથમાં કશી સત્તા છેજ નહિ; તમારા નામમાં પણ કશું સામર્થ્ય રહ્યું નથી; વળી તેને લીધે લોકોની અને મારી વચ્ચેનો પ્રેમ પણ ધીરે ધીરે ઓછો થતો જાય છે. આવો પાપી વિચાર જ્યારે મારા મનમાં આવે છે ત્યારે તેથી મને ઘણું સંતાપ થાય છે. તુકારામ કહે છે કે હે વિઠ્ઠલ ! તારામાં હવે શક્તિહીનપણાનો અવશુભ આવવા લાગ્યો છે.

૧૯૨૪-અરે ઓ દેવ ! આવા દુષ્ટ વિચારને તું મારા મનમાં પ્રવેશ કરવાજ શા માટે દે છે ? અરે ! મારાં કયા પાપનો ઉદય થયો કે જેથી મારી આંખે મારે આવો પ્રલય જોવો પડ્યો ? ઝેરની અસરથી જો સાપને પીડા થતી હોય તો તે પણ હું જોઈ શકતો નથી એટલી બધી મારા હૃદયમાં દયા છે. તુકારામ કહે છે કે દુષ્ટ માણસો દુઃખી થાય એ સાફ છે, તોપણ મારાથી તે સહન થતું નથી.

૧૯૨૫-હે દેવ ! તું મારી પાસે વહેલો વહેલો દોડી આવ અને જો તેમ ન બને તો મારા દંડવત્ પ્રણામ તો સ્વીકારી લે. હું જો તારાથી વિમુખ થાઉં તો તેથી તારી મોટાઈ ઉપર પાણી

દેવી વળશે અને હું અતિ હીન બની જઈશ. હે દેવ! એમ બાણી
હવે તારે વિલંબ કરવો નહિ. મારી પાસે તું ઝટઝટ દોડી આવ
તું હજવે હજવે ચાલતો આવે તે નહિ ચાલે. વ્રજરામ કહે છે
તું મારો અંગીકાર નથી કરતો તેથી કરીને હવે તારા ગુણ
વર્ણન કરવાની બાબતમાં મારી વાણી લજવાય છે.

૧૬૨૬-આકરનો ધર્મ તો એ છે કે તેનો માલિક જેવી આજ્ઞા
કરે તે પ્રમાણે વર્તન કરવું. માલિકે કેમ વર્તવું અને તેનો ધર્મ
શો છે, તે વાતનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. મનનું મૂળ જે હરિનું
સ્વરૂપ છે ત્યાં આગળ સ્થિર થઈને રહેવું અને બધા ગુણોને ખેંચી
ખેંચીને તેમના ચરણ આગળ બાંધી રાખવા. તમારું દર્શન કર-
વાનું સુખ મને મળશેજ, એવી આશાનો ઉદય થવાથી મને તમારી
લગન લાગી ગઈ છે અને બાણે તમારા ઉપર મારું શરીર આવારી
નાખું એવું મને થાય છે. વ્રજરામ કહે છે કે હે દેવ! તું મને
ધર્મ દઈને મારું કામ સિદ્ધ કર અને તેમ કરીને તું તારા
બેઠકની રક્ષા કર.

૧૬૨૭-ખિત્તવામાંથી અનેક રસ્તા ફૂટે છે. મને એવું થયા
કરે છે કે બાણે મારે કોઈ અંગજ નથી અથવા તો બાણે મારે
દેહજ નથી હે પાંડુરંગ! હવે આ બાબત યો વિચાર કરવો તે તો
તમે સારી રીતે બાણો છો. મારા મનમાં તમારા દર્શનની અન્વ ત
ઉકેલ તૃપ્તિ લાગી છે અને તે તૃપ્તિને તૃપ્ત કરવા માટે જો મારું
હૃદય નહ કરી દેવું પડે તો તે બહુ નહ થઈ બાણે એવું મને
થાય છે. વ્રજરામ કહે છે કે જ્યાં સુધી મારી વાણીમાં બેઠકની
શક્તિ રહેશે ત્યાં સુધી હું તમને મારી વિનંતિઓ સંભાળવું. રહીશ

૧૬૨૮-જેની સંજતિથી બાણને દુખ થતું હોય તેવી
ઉપસ્થિતિમાં રખાયજ શી રીતે? મારે બંને બાણને બંધ બાણે

આઘાં રહેવા દઇને મારે તો હવે શામળા શ્રીહરિના સ્વરૂપ સાથે સંબંધ જોડવો છે. તમામ સ્થિતિઓ અને પદવીઓ ક્ષણ ભંગુર અને વ્યર્થ છે એમ સમજીને હું તેમનો ત્યાગ કરીશ તુકારામ કહે છે કે મને શ્રીહરિના સાંનિધ્યમાં ઉત્તમ આશ્રય-સ્થાન મળી ગયું છે.

૧૯૨૯-જો નરકે જવું પડે તો સુખેથી નરકમાં જવું, પણ ઉપર કહ્યા તેવા પાતકને સ્પર્શ પણ કરવો નહિ. કશાની વેલના ઉપર રજસ્વલા સ્ત્રીનો પડછાયો પડે તો તેથી તે વેલ સૂકાઈ જાય છે. જેના સંગથી આપણા હિતમાં વિઘ્ન આવતું હોય તેનાથી દૂર રહેવું એ ઉત્તમ છે. એકબીજાના સ્પર્શથી અપવિત્રતાનો કાદવ લગાડીને વૃક્ષને લાગેલાં ફળ શા સારૂ ખરબાદ કરી દેવાં? તુકારામ કહે છે કે માખણને કાદવવાળા પાણીમાં ઘોળ્યાથી શો લાભ?

૧૯૩૦-હે શ્રીપતિ ! તમે જે યશનાં કામો કર્યાં છે તેનું મારે કેટલું કેટલું વર્ણન કરવું? પક્ષનાલનાં ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યાથી તેમની કૃપા વડે પરમ લાભ થાય છે. મારો ભાવ શુદ્ધ છે તેથી કરીને તે મારાં બતાવેલાં કામ કરતાં રહે છે. તુકારામ કહે છે કે દેવ ભોળા મનના છે, પણ તેમના ઉપર અશ્રદ્ધા રાખ્યાથી પ્રાણી માત્ર દુઃખ પામે છે.

૧૯૩૧-શુદ્ધ સંચિત અને શુદ્ધ પ્રારબ્ધ કર્મોનો યોગ ન હોય તો પરમાર્થને રસ્તે વળવાનું બની શકતું જ નથી. એ સિવાય બીજી જેટલી ખટપટ કરીએ તે બધી ફાકટ. બધીજ મહેનત વ્યર્થ જાય છે અને ઘૂંટેલું ચાટવાનો વખત આવે છે. પાસે ગમે તેટલું ધન હોય, પણ તેથી કાંઈ દેવની પ્રાપ્તિ કરવાની આશા રાખવી નહિ. તુકારામ કહે છે કે એ બધીજ ખટપટ આપણા આ આ હિતમાં પુષ્કળ વિઘ્ન નાખે છે અને બહુજ નડતર ઉત્પન્ન કરે છે.

૧૯૩૨-કોઈ મનુષ્ય ભારે દુરાચર સહિત ગંગામાં દૂ-
ભારીને પ્રાણત્યાગ કરે, તો તેનું પાપ તો તેના માર્ગમાં બાધક નીવ-
ડવાનુંજ. આ બધું પોતપોતાના ગુણો વડે થયા કરે એવી યોજના
જેણે જગતની રચના કરી છે તેણે ઘડી રાખી છે. અગ્નિને સ્પર્શ
કર્યો એટલે દહાવાનુંજ. એ કામ અગ્નિના સહજ કર્મ વડે થયાજ
કરવાનું. જેઓ અગ્નિથી પોતાની જાતનું રક્ષણ નહિ કરે તેઓ દાઝ-
વાની પીડા વેઠવાનાજ. વસ્તુ જેવી હોય તેનું તેનું પ્રતિબિંબ જતા-
વવાનો ગુણ આરસીમાં હોય છે. આરસીમાં મોડું જોનારો માણસ
જો નકટો હશે તો આરસીમાં તે નકટોજ દેખાશે. આરસી તે
માણસની આકૃતિમાં સુધારો જગારો કરવાની નથી.

૧૯૩૩-કોઈ ગાંડા જેવા મનુષ્યને ઉત્તમ ઉપદેશ કરીએ પણ
તેના કાન જ્યાંસુધી ઉપદેશ વડે ભરાતા રહે અર્થાત્ આપણે જ્યાં-
સુધી ઉપદેશ કરતા રહીએ ત્યાંસુધી તો તે માથું હલાવીને હાહા
કરે છે, પણ તેના કાનનાં છિદ્ર ખાલીના ખાલીજ રહે છે. જેઓ
આવા છેકજ અધોગતિએ પહોંચી ગયેલા હોય છે તેઓ બાવ-
બક્ષિને શ્રદ્ધા કરતા નથી. એવા લોકોને સ્પષ્ટ ઉપદેશ આપ્યોજ
નહિ એ ઉત્તમ નીતિ છે. જેમનું મન નકારા ગુણોથી દ્વિપિત
થયેલું હોય તેમને જમે તેટલું કહીએ, તો પણ તેમનાં હૃદયને
હિતનાં વચનોની કશી અસર થતી નથી. વૃક્ષરામ કહે છે કે આજ
નફરત લોકોને કશું કહેવુંજ નહિ તું અટીધી આપો જા-
તેને કહી દેવું એજ સારું છે.

૧૯૩૪-કોઈ મનુષ્ય અત્યંત ધર્મી ધર્મોની રૂઝડી કરીને
તેની કવિતા જોઈ તો તેવી કવિતાને દેવ કદી માન્ય કરતા નથી.
પણ જોને સાચો અનુભવ થયે. હા.વ તેની સમ્યક્તાની અજાણ
ખીલ લોકોનાં અંતઃકરણ ઉપર થાય છે. એવા અનુભવ.

વક્તાની વાણીમાં ઘણું માધુર્ય આવી જાય છે. હલકી ધાતુના ઘરેણાં ઉપર સોનાનો ઢોળ ચઢાવ્યો હોય તો પણ તે ઢોળ અગ્નિની આંચ લાગતાં જ ઊડી જાય છે અથવા કસોટી ઉપર ઘસી ભેતાં પણ તેના કસ વડે તે ખોટાં ઘરેણાં સાબિત થાય છે. તુકારામ કહે છે કે જેના હૃદયમાં ખરેખરે અનુભવ થયો હોય તેને તો ઘણા શબ્દો બોલવાની પણ જરૂર પડતી નથી. તેના મોઢાના થોડાક શબ્દોની પણ ભારે અસર થઈ જાય છે.

૧૯૩૫-નકામા આવળા માણસોનાં કામમાં કશોજ મેળ હોતો નથી. તેમને ગમે તેટલી શિખામણ દઈએ તો પણ તેમના સમજવામાં આવતું નથી. કેવી રીતે વર્તવું તેને વિષે તેમને ઉપદેશ આપીએ તે છતાં પણ આપણા ઉપદેશનો મર્મ તેમને હૈયે વસતો નથી. આવા માણસોની સંગતિ કરવી એ એક અશુભ કાર્ય કહેવાય. તેઓ મંદમતિના હોવાથી સમય-અસમયને સમજતા નથી. આવા વિસંગત લોકોને પોતાની જાતનું પણ ભાન હોતું નથી. તેમને તો આવળાજ કહેવા જોઈએ. તુકારામ કહે છે કે એવા લોકોથી ત્રાસીને દૂર રહેવું સારું છે; કારણકે એ લોકોમાં જેટલાં માણસ તેટલા મત હોવાથી તેઓ ગથેડાના કરતાં પણ વધારે નીચ છે.

૧૯૩૬-મારા ચિત્તમાં એક રૂઢિમાળાઈના પતિ પાંદુરંગ વસી ગયા છે. તેમના દ્વારા મારાં ગદ્યાં કાર્યો સિદ્ધ થતાં જાય છે અને મારા સંચારનાં દુઃખોનો પણ અંત આવી ગયો છે. પારકું દ્રવ્ય અને પારકી સ્ત્રી એ જેઉ મને ઝેર જેવાં દેખાવા લાગ્યાં છે. તુકારામ કહે છે કે હવે મારે વધારે વ્યવહારની જરૂર રહી નથી.

૧૯૩૭-મૃત્યુથી ખીને જેઓ તેનાથી દૂર નાસી જવા ઇચ્છે છે તેઓ જારે જૂલ કરે છે; કારણકે મૃત્યુ તો હંમેશા તેમની

પાસેજ જોશેલું છે તે તેઓ જાણતા નથી. આ વિચારાઓ કેવી રીતે ખરી દિશા જૂઠ્ઠી ગયા છે તે જોવા જેલું છે. જે ખરો રસ્તો છે તે તો તેમને સૂઝતો નથી અથવા તે રસ્તે તેઓ ચાલી શકતા નથી. જ્યારે પોતાની તમામ શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે પણ તેઓ સંસારની ચિન્તા કરવાનું છોડતા નથી. છકારામ કહે છે કે આવા હીન પુરુષોની બુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ ગયેલી હોય છે.

૧૯૩૮-અભિમાનનું મોડુંજ કાશું હોય છે. તેને લીધે આત્મ-સ્વરૂપના ઉપર અધિકાર ફળી વળે છે; કારણકે દેહાભિમાનને લીધે પરમાત્મસ્ફૂર્તિ દળાઈ જાય છે. જે ખરેખરો લાભ છે તેનાથી વંચિત કરાવીને આખરે મોઢા ઉપર ધૂળ નંખાવવી એ કામ અભિમાન કરે છે. પોતાનું સિદ્ધ થયેલું કાર્ય વણસાડી નાખવાની લાજ સોની પૂઠે તાગેલી છે. છકારામ કહે છે કે જેના મનમાં પાપનો વાસો છે તે આખરે દુઃખના ખાડામાં જઈ પડે છે.

૧૯૩૯-ચોરી કરવાનો જેનો સ્વભાવ થઈ ગયો હોય છે, તેના મનમાં બધા વખત ચોરી કરવાનાજ વિચાર આવ્યા કરે છે. આવા લોકોને મારે કરવું શું? કારણકે હું જે કંઈ ઉપદેશ દઉં છું તે તો વરસાદની માફક સહજ રીતે યોદ્ધે જઈ જાય છે, પણ જેમના સ્વભાવમાં ખોડખાંપણ હોય છે તેમને મારા યોદ્ધા યા જેવા વાગે છે અને તેથી તેમને ઘણું દુઃખ થાય તેમાં હું શું કરું? છકારામ કહે છે કે જેના સ્વભાવમાંજ દોષ હોય તે દોષ તેને દુઃખ દે છે.

૧૯૪૦-જેમ અમૃતની અંદર ઝર ધોળવાથી અમૃતનો નાશ થઈ જાય છે, તેવી રીતે મંદમતિવાળા લોકોને આપણે ઉપદેશ નકામો બરબાદ થઈ જાય છે. ખાળકૂવામાં હાથ ધાલીને દુર્ગંધ લેવી નહિ; કારણકે એલું કરવાથી હાથ ધાલનાર અખતાય છે. આજસુ લોકોનાં હૃદયજ નકામાં હોય છે. જેમ મુઠ્ઠાને કચી

કામના હોતી નથી, તેમ આજુ લોકોની પણ મુઠાંના જેવીજ હાલત હોય છે. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હે લક્ષ્મીપતિ! આવા લોકોના સપાટામાંથી તું મને જાળવી લેજે.

૧૯૪૧-હે દેવ! હવે હું દીનપણે તમારી સેવા કરનાર નથી; કારણકે તમે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેનું પાલન કરવાનું તમારા હાથમાં છે. જ્યારે તમે મને પ્રેમ નથીજ આપતા ત્યારે તમારું બીજું મારે કામ પણ શું છે? પછી મારા નિશ્ચયમાં ધર્મ-અધર્મ કેવી રીતે રહેવા પામે? મેં મારું શરીર તમને અર્પણ કરી દીધું છે. તેમાં તમારે તમારું શુદ્ધ બીજ વાવીને તેના અંકુરને સીંચીને તેને તમારે પોપણું બેઠાં. તમે તેવું કરો એટલે મારો અને તમારો સંયોગ થાય અને બેઉની વચ્ચે મધુર રસ જામી જાય. એક હાથે કાંઈ થોડીજ તાળી પડે છે? તે પ્રમાણે બે સેવક બળવાન હોય તો તે સ્વામી વિના શોભતો નથી. હે અનંત! તું નિરાકાર અવસ્થામાં ન રહેતાં સાકાર થઈ જાય એટલે તારી સત્તા વડે મારી સેવાના ઉપર એક પુટ વધારે ચઢે; ત્યાર પછી હું તને જૂળ જોરથી પકડી લઉં અને બીજા બધા સંતોમાં હું પ્રિય થઈ જાઉં. તુકારામ કહે છે કે તું ઉધાર રાખીને નકામો ઢંડકાંજોતો શા માટે કરાવે છે? રોકડો વ્યવહાર રાખવો અને હિસાબ ચોખ્ખો કરી દેવો એજ ઉત્તમ રસ્તો છે.

૧૯૪૨-બાપ જીવતો હોય ત્યારે તો તેને પેટ ભરીને ખાવાનું આપે નહિ અને ડોસો જ્યારે મરી પરવારે ત્યારે દીકરા બાપનું શ્રાદ્ધ સારવા બેસે અને મુએલાને પિંડદાન દે! આ બધો રિવાજ લોકોનો દેખાદેખીથી ચાલુ થઈ ગયો છે. શ્રાદ્ધનું અન્ન તો ખર્ચે બેતાં શ્રાદ્ધ કરનારો પોતેજ ખાઈ જાય છે. લોકો દેવની આગળ સારી સારી ખાદ્ય વસ્તુઓનું નૈવેદ્ય ધરાવે છે, પણ તે બધું જાય

છે તો પોતાનાજ પેટમાં. તુકારામ કહે છે કે આવા જડબુદ્ધિ-
વાળા પથરા જેવા લોકોનું રક્ષણ કરવાનું કામ મારે નથી કરવું.

૧૯૪૩-હું જાધી વાતે ફૂટેલા નક્ષીજનો છું, પણ તે છતાં
સંતોએ મુજ-ગરીબની સંભાળ લીધી છે; એટલા માટે તેમના
ચરણ ઉપર હું માફ મસ્તક મૂકી દઉં છું અને તેમની આગળ
હાથ ભેંટીને બિલો રહું છું. હે મારા દેવ! હું તો દીન અને દુર્બળ
છું, માટે હું તમારી જે સેવા કરું છું તે તમે જાણો તો છાજ.
તુકારામ કહે છે કે હું મારો જીવ તમને સમર્પિત કરીને તમારી
દયાની બિલા માગું છું.

૧૯૪૪-મારો ભાગ્યેઃદય ઘઈ ગયો અને તેથી કરીને મને
સંતોના ચરણની પ્રાપ્તિ ઘઈ. એવું યથાથી મેં તેમના ચરણમાં
માફ મસ્તક મૂકી દીધું છે અને મારા મરણપર્યન્ત હું ત્યાંથી તેને
હિંમતવાનો નથી. અરે મારા મન! આ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે તે તું
જાણી લેજે અને જરાજર સાવધાન ઘઈ જજે. તુકારામ કહે છે
કે મેં સંતોના આંગળામાં આજોટવા માંડયું ત્યારથી બક્ષિતની
બાળતમાં મારો ભાગ્યેઃદય ઘઈ ગયો અને મારી ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ.

૧૯૪૫-હે દેવ! તું દેવ હોવા છતાં માફ પર દૂષવા બેહુ
છે, હું જે જે દિશાએ નજર દોડાવું છું ત્યાં ત્યાં લાંચ લઈને પ્રાપ્તિ
કરવાના ગોટા મોટા ટુંગરાઓ મારી સામે બિલા ચયેલા દેખાય
છે. જ્યાં જોઉં ત્યાં લાંચના પર્વતો ને પર્વતો મારી નજરે પડે છે.
ત્યારે તમે કોઈની પાસેથી કાંઈ લો છો ત્યારે તમારા ચિત્તનું
સમાધાન થાય છે. પહેલેથીજ પોતાનો હાથ ઉપર રાખીને જે
કોઈ દાન દે છે તેને ખરેખરે ઉદારજાણીયો; નહિ તો કોઈએ
આપણું કાંઈ કામ કરી દીધું હોય તેના બદલામાં આપણે તેને
કાંઈ આપીએ એ તો ઉછીની લીધેલી રકમ તે ધણીને પાછી

આપવા જેવું છે. એમાં કશો ઉપકાર થતો નથી. તુકારામ કહે છે કે તમારા ચરણના પ્રતિ જેવી અમારા મનમાં શક્તિ હશે તેવી અમે તમારી સેવા કરીશું.

૧૯૪૬-મારું મન સદાકાળ સાવધ રહેતું નથી; કારણકે તેને અનેક પ્રકારના વ્યાપાર કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. ત્યારે હવે મારે કેવી રીતે સાવધ રહેવું? મારા દેહરૂપી બોલે તો મેં તમારા ચરણ ઉપર મૂકી દીધો છે. મારે તમને કાંઈક કહેવું હોય તો પણ હું કહું શું? મારામાં અનેક પ્રકારના ગુણ અને અવગુણ ભેગા થયા છે તે મને એન પડવા દેતા નથી. આવી હાલતમાં હું તમને પોકાર કરું છું, પણ તમે મને અડધે રસ્તે સ્વડાવી મારશો નહિ. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ! હે લક્ષ્મીપતિ! મારી નિદ્રા, મારી જાગૃતિ અને મારી સ્વપ્નની અવસ્થાના તમે સાક્ષી છો.

૧૯૪૭-હે દેવ! તમે છોજ નહિ એવો ભય લાગવાથી મારા હૃદયને અતિ કષ્ટ થયું હતું; પણ જે ઘડીએ હું સાવધ થઈ ગયો તે ઘડીએ મને સમન્વર્તિ ગયું કે આ બધો રાંસારનો ફેલાવો મિથ્યા છે. ત્યારે હું આગળ અને પાછળ બેઉ બાજુએથી જન્મ-મૃત્યુના સકંચામાં સપડાઈ ગયો હતો, તે વળતે તમારે મારું મેં ઘણીજ શોધ કરીને આજરે તમારી ભાળ કાઢી. તુકારામ કહે છે કે જેઓ તમારા લાડકવાયા ભક્તો થઈ ગયા છે તેમને સૌને તમારી પ્રાપ્તિની ઉત્કટ ઇચ્છા જાગી ઊઠે.

૧૯૪૮-હું વિવેક ભાવનાઓને લીધે અતિશય દુઃખ વેઠું એજ તમે મને મારી કરેલી સેવાનો બદલો આપવા ધાર્યો છે? હે મહારાજ! તમે તમારા અન્યારમુધી આલતા આવેતા ગિરુદ પ્રમાણે ચાલો. આ કલિયુગમાં લોકો લગાડી થતા જાય છે; તેવા તમારે પણ થવું છે? તમારા મનમાં શ્રેય વિચાર છે? જેઓ તમારે

શ્રી હકારામ-ગાથા

શરણે આવે તેમને કાળના હાથમાં સોંપી દેવાનો શું તમે કરી બેઠા છો? હકારામ કહે છે કે હું તમને મળવાની ઇચ્છા છું, ત્યારે તમે તમારા પગ તમારા પેટમાં સંતાડી દો તમારે માટે શું સાફ કહેવાય?

૧૯૪૯-હે પાંડુરંગ ! તમારી આવી રીત મારેજ લાગ્યાથી આવી તે મને સમજાતું નથી. તમે તમારી અસલની સરળ વર્તણૂક છોડી દઇને હવે જરા કુટિલ થવા લાગ્યા છો, તેથી કરીને તમારે હાથે સારાં કામો થતાં અટકી પડ્યાં છે. પહેલાં તમારી ઇચ્છા કેવા પ્રકારની હતી તેનો પુરાવો હજી મારા મનની અંદર પડ્યો છે. હકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તમે મોટા છો એટલે જેમ તમારા મનમાં આવે તેમ તમે કરશો તો ખરા, પણ કયે વખતે શું કરશો તેની મને સમજ પડતી નથી.

૧૯૫૦-જેવા શુકન ધાય તેવો લાભ અથવા હાનિ થાય એ હું મારા મનમાં સમજું છું. હે દેવ ! તમે મારા મનની અંદર ભય ઉત્પન્ન કર્યો છે, ત્યારે હવે મારે તમારો વિશ્વાસ કરવો કેવી રીતે? એક માણસનો પ્રેમ ખીજના ઉપર છે કે નહિ તે તો તેમની પરસ્પર સુલાકાતો, એકખીજની સાથે બોલવા-ચાલવાનો તથા આલિંગનાદિનો વ્યવહાર જોઈને સમજી શકાય છે. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે મનમાં પ્રેમ હોય તે બતાવવાને સાફ આલિંગનાદિ ક્રિયાઓનું પ્રયોજન છે. વળી એ આલિંગન પણ જેવો હોવાનો પ્રેમ તેવાં હોય છે. કેટલાક પ્રેમીઓનાં આલિંગન ખૂબ પ્રેમપૂર્ણ હોય છે. તમે મને ત્યજી દીધો છે તે હવે મને જરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ ગયું છે.

૧૯૫૧-તમારો મેળાપ કરવાને સાફ દેહનો નિશ્ચય કરીને તેને નાના પ્રકારનાં કદ દેવાનું મારાથી જની શકે એમ નથી, તે

મારાથી ભૂખ્યા રહેવાતું નથી; ટાઢ, તાપ, સહન થતાં નથી; એટલા માટે હું 'ખીલું' કાંઈ ન કરતાં તમને અતિ કષ્ટ શબ્દો વડે બોલાવ્યા કરું છું, કે જેથી કરીને માફ દેહાલિમાન તમે તમારા ઉપર લઈ લો. તમારા સિવાય ખીલ કશાની ઇચ્છા અથવા સંકલ્પ વડે મારાં મન, વાણી અને શરીર કદી અપવિત્ર થયાં નથી. તુકારામ કહે છે કે ભવસમુદ્રને ઝાળંગીને પેલે પાર વ્યાધ્યા જવામાં તમારી મદદ લેવાની મારી ઇચ્છા છે.

૧૯૫૨-હે દેવ ! તું પતિતપાવન છે, એવી તારી કીર્તિ મેં સંતોને મોઢેથી સાંભળી ત્યારે તો હું તારી પાસે આવ્યો આવ્યો. તેં જેમ અગાઉ થઈ ગયેલા તારા ભક્તોને ઉદ્ધાર કર્યો, તેમ તું પાછળથી થયેલા ભક્તોનો પણ કરજે. હે દેવ ! તારે તારી આ નીતિમાં કશો ફેરફાર કરવો નહિ. મારે તો એક તારા નામનોજ આશ્રય છે એવો મારા મનમાં વિશ્વાસ છે, પણ જ્યારે મારો એ આધાર પણ નકામો થઈ જાય ત્યારે તો મારે ઊગરવાનો એકે આરો ન રહે અને મારો સર્વનાશજ થઈ જાય. તુકારામ કહે છે કે હે પંઠરપુરના રાજા ! મારી જાળતમાં તમે તમારા મનમાં કશો ભિન્નભાવ રાખશો નહિ, એટલી હું તમને વિનંતિ કરું છું તે તમે કાને ધરજો.

૧૯૫૩-હે દેવ ! માફ અતિ મૂઢ્યવાન આયુષ્ય હું તમારી સેવામાં વ્યતીત કરું છું, પણ તેમ કરવા છતાં સંસારની ગૂંચવણ મરેલી જાળમાંથી મારો છૂટકો થતો નથી; આથી કરીને મારા મનને ઘણો ખેદ થાય છે. હે નારાયણ ! જો મને છોડાવવા માટે તમે આવી પહોંચો તો એક ક્ષણવારમાંજ મારો છૂટકારો થઈ જાય. મારી હાલત તો રેલવા ગોળમાં ફૂળી ગયેલી માખીના જેવી છે. હવે મારા હઃખમાં કશી મણા નથી. તુકારામ કહે છે

કે કામ મને મારે આંતરજોથી જળજી પડ્યો છે. તમે દોડી આવીને મને ઊંટાયો એવી હું ધાંટા પાડી પાડીને ટાલેત નાખું છું.

૧૮૫૪-તમામ પ્રકારની આશાતૃષ્ણાકૃપી પાપમાંથી મેં મારા મનને મેંની દીપ્ત છે; આથી કરીને આ દેહકૃપી ક્ષેત્રની અંદર હું સંન્યાસી થઈને રહું છું. મેં આરંભ માત્રનો પરિત્યાગ કરી દીધો છે. જોમ થવાથી હવે ક્ષેત્રની જહારની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવાનું મારે કાંઈજ કારણ નથી. મેં દેવની જાળતમાં એકવિધ આવું જૂઠું ૧૬ કરી રાખ્યો છે. મારી બીજે ઠેકાણે પરીક્ષા પણ થઈ ગઈ છે. વૃકાશમ કહે છે કે મેં મારો જીવ દેવને અર્પણ કરી દીધો છે, તેથી કરીને મને 'કાર્ય' (પ્રપંચ) અને 'કારણ' (અજ્ઞાન) ની ઉત્કંઠા રહી નથી.

૧૮૫૫-આપણામાં જે કાંઈ થોડીક સફળુદ્ધિ હોય તો તે પણ દેહના અંતસમયે પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. આવી રીતે આપણને પૂરેપૂરા પરાજિત કરવાનું કામ કાળને સ્વાધીન છે. જાડનાં પાન પહેલાં લીલાં હોય છે, પણ પાકવા આવે છે ત્યારે પીળાં પડતાં જાય છે અને જોમ કરતાં એક હજારો ડીય આગળથી ખરી પડે છે, તેવી આપણી પણ એક દિવસ અવસ્થા થવાની છે. જે મંદ-મતિવાળા હોય છે તેમને બીજે કોઈ ન સતાવે તોપણ તેઓ પોતાનાંજ કામ વડે દુઃખ વહોરી લે છે. એવા ઉન્મત્તપણાને લીધે જીવની જહાવ અવસ્થા થઈ જાય છે. વૃકાશમ કહે છે કે માંસની લાલચને વશ થઈને માછલી દ્વિધાઈ જાય છે અને પછી ખૂબ તરફડે છે. ઉપર કહ્યા તેવા લોકોને અંતકાળે એજ પ્રમાણે તરફડવું પડશે.

૧૮૫૬-હે-દેવ! મારો જાણો સમય તમારા ચિંતનમાંજ નય અને જરા પણ વ્યથા ન જાય એટલી તમે મારા ઉપર દયા રા; આથી કરી હું જેવો છું તેવો પણ તમારા ચરણની ઉપા-

સનામાંજ રત રહું. જ્યારે હું તમારાથી વેગળો રહું છું ત્યારે પાપી-દુષ્ટ લોકો મારા મનને ખરાબ કરીને મને દુઃખી કરે છે અને મારા કામમાં નહિ પરોવાયેલા મનને તેઓ આમતેમ દોડવાનો શ્રમ આપે છે અને મને પણ તેમના જેવો દુર્જન બનાવી દે છે. તુકારામ કહે છે કે હું કાંઈજ જાણતો નથી અને તેથી કરીને મારો નાશ થવાનો નથી.

૧૯૫૭-કલ્પતરુની પાસે ઊભા રહીને જે વસ્તુની ઇચ્છા રાખીએ તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે; પણ કેટલાક નસીબના કૂટેલા દરિદ્રી એવા હોય છે કે તેઓ કમનસીબ અને દારિદ્ર્યજ્ઞ માગી લે છે. જેણે પોતાના મનમાં નારાયણને પધરાવી દીધા છે તેના જન્મને ધન્ય છે-તેના જન્મને ધન્ય છે. જેવું બીજા હોય તેવો તેનો અંકુર પાણી સીંચવાથી ઊગી નીકળે છે; અને જેવા જેના ગુણ તેવાં તેના દ્વારા કામ થયા કરે છે. તુકારામ કહે છે કે હીરાની પરીક્ષા ઝવેરીઓ કરી શકે છે. અંદનના લાકડાનો ભાર ગથેડાના લગડામાં ભર્યો હોય અને ગથેડો તેને વઢી જાય, પણ અંદનની સુવાસનો લાભ તે ગથેડાને મળતો નથી. તેનો ઉપ-લોગ કરનારા તો બીજાજ હોય છે.

૧૯૫૮-જેવું મન નરકના જેવું અથવા ઉકરડાના જેવું ગંદ હોય છે તેને તેના મનની અવસ્થાના પ્રમાણમાં ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આંધળાના રસ્તામાં માણેક પરચું હોય તોપણ તે આંધળાને દેવી રીતે સુઝવાનું હતું? રસોઈ ગમે તેવી ઉત્તમ બની હોય, પણ અબને સ્વાદજ્ઞ ને મરી ગયો હોય તો તે ઉત્તમ રસોઈ પણ કીકી લાગે છે. વિપનો સ્વાદ ટડવો હોય છે; તેના ઉપર ગમે તેટલી ક્રિયાઓ કરીએ, પણ તેથી કાંઈ તેનો ટડવો સ્વાદ બદલાવાનો હતો? મારે મૂળ લોકોથી આઘા રહેતું એજ મારો રસ્તો છે. તુકારામ

૧૮૫૯-કેમ કહે છે કે મહાત્માઓની સંગતિમાં જનારાઓને ઘણો શ્રમ રહેશે પરંતુ છે, પણ મૂળ અને ગાંઠ જેવા લોકોને ગમે તેટલો શ્રમ આપે તો પણ તેની કશી અસર થતી નથી.

૧૮૫૯-જેમને માથે કારબારની જવાબદારી હોય છે તેમની જુદી મુશ્કેલી હોય છે. તેઓ જેમ કરે છે તેમ તેમનું જોઈને બીજા લોકો પણ કરવા લાગે છે. મતલબ કે એક જણના ગુણની અસર પણ લોકોના ઉપર થાય છે. આપણે સારું રસોઈ બનાવી હોય, જુદાં બીજા લોકોને પણ કામમાં આવે છે અને ખાનારાઓને મિત્ર થાય છે. વૃકારામ કહે છે કે જેઓ શ્રમીઓનો સંગાથ કરે છે તેમનું રક્ષણ તેઓ કરી લે છે; અને ગાંડિયાઓની સાથે જનારાઓ કદ પામે છે અને લોકોમાં તેમની હાંસી થાય છે.

૧૮૬૦-હે મનુષ્યો! હું અને તમે બધા મળીને એકબીજાને મદદ કરતા રહીએ અને સૌ લોગા થઈને ઉત્તમ માગે વળીએ; હિંદી તો જો આપણા કામમાં જલ્લજક અથવા બિલુપ રહી જશે. આપણું શું થશે તે દેખી જાણી બેઠા છે? આપણને નામ-મરણ કરનારા અને કરાવનારા લોકો આવી મળે તો આપણે જો ધન્ય થઈએ. વૃકારામ કહે છે કે વિઠોળાના અરણના પ્રતિ પ્રેમ રાખનારને બધું જ આવી મળે છે.

૧૮૬૧-સંસાર તો પાકળ અને સારહીન છે તેમાં જો કોઈ સારથી હોય તો તે એકલા બગવાનજ છે. આ વિચાર હું મારા મનમાં જાગૃત રાખ્યા કરું છું; માટે વિષયકામનાનો સંપૂર્ણ રીતે ત્યાગ કરીને એક વિઠોળાનું નામજ લેતા રહેવું. વૃકારામ કહે છે કે દેવના સમજા બોધાજ ગિર્યા સમજવા.

૧૮૬૨ - સિદ્ધિવિજયન ગુરુ રસને: સ્વાદ ભક્તને પુષ્કર

કરીને શાસ્ત્રવિધિનાં બાંધનોને તોડી નાખવાનું મન થાય તો તે
કરવાથી સ્વેચ્છાચારીજ થઈ જવાય. તુકારામ કહે છે કે વિપય,
વિપની માફક દુઃખ દેનારા છે, તેમને અમૃતના સમાન સુખ આપ
નારા માનીને પાપપુણ્યનો ભય ન રાખતાં અધોગતિએ ગયેલ
લોકો તેમનું સેવન કરે છે.

૧૯૮૦-જેઓ મન, વાણી અને શરીર વડે અનન્યભાવે
વિષ્ણુના દાસ થાય છે તેમને કામક્રોધની બાધા નડતી નથી. જેઓ
પોતાના સ્વામીના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તેઓ તેમના ઉપર
પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે અને તેમના ઈશ્વર્યના લોકતા થાય
છે. તુકારામ કહે છે કે એટલા માટે પ્રથમ આપણે આપણા ચિત્તને
નિર્મળ અને વિકારરહિત કરી દેવાં; એટલે પછી ગોપાળ તે
ત્યાં પોતાનો વાસ પૂરવાનાજ.

૧૯૮૧-હું નીચ વતિમાં જન્મેલો, બુદ્ધિહીન અને કર્મહીન
છું, પણ તમામ પ્રકારની લજ્જાનો ત્યાગ કરીને હે દેવ ! હું તારે
શરણે આવ્યો છું. હે પંઢરપુરના માતાપિતા ! તું આવ; કારણકે
તારા વિના મારી હાલત ઘણીજ ખરાબ થઈ ગઈ છે અને
અતિશય દુઃખ વેડીને માફ શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું છે. દીનજનોના
સ્વામી અને દીનલોકોને સહાય થનાર દીનજાંધુ, એવાં નામ તમને
ઘણાં ઓળે છે. તમે પતિત જનોને પાવન કરો છો એ જાળન
ની તમારી પ્રસિદ્ધિ આખા ત્રિભુવનમાં ગાજી રહી છે. તુકારામ
કહે છે કે તમે દરિદ્ર ઉપર બહો રીને ટ્રેલા છો અને તમે
તમારા દાસ દેહન ઉપર મૂકી રાખ્યા છે એવા તમારા સદૃશ્ય
ધ્યાન હું નિરતર કરું છું.

૧૯૮૨-તમે નામ કહે નામ . આજુકાલી જંગમ મારા ઉપર
જાણી આવ્યા અને તેમના નામ . જે નામ કહે તેની મેંમાં મેં

તને કહ્યું; તેમ કરવાથી મને તમામ તીર્થો અને તમામ પર્વ-
વના સેવનનું ફળ મળી ગયું અથવા સઘળાં તીર્થો અને પર્વ-
નો પાસેજ આદ્યાં આલ્યાં એમ કહું તો ચાલે. મારાં બધાંય
પનાસી ગયાં અથવા બળી ગયાં અને મારા સંસારનાં દુઃખોનો
જપ આવી ગયો. વ્રકારામ કહે છે કે સંતોડ્ડી સમુદ્રમાં સ્નાન
કરીને હું દૃતાર્થ થઈ ગયો છું.

૧૬૮૩-અહ્યા / તું તારા પેટને માટે તો રાતદહાડો મહે-
નત કરતાં થાકતો નથી, ત્યારે રામનામ લેતાં શું તારે મોઢે
બીલીઓ વાગે છે? તે વખતે તારું મોઢું કેમ સિવાઈ જાય છે?
ત્યાં! તે તારે મોઢેથી હરિનું નામ તો કદી લીધું નહિ! એ
નામ લેતાં શું તારા બાપની પૂજામાંથી કાંઈ ઓછું થઈ જાય
? પૈસા કમાવાની તાલચે તો તું દરે દિશામાં રવડતાં થાકતો
થી ત્યારે હરિદીર્ઘના સાંભળવા જતી વખતે તને કેમ ટાલિયો
તાવ આવી જાય છે? તે વખતે તારા ટાંટિયા કેમ બાંગી જાય
છે? વ્રકારામ કહે છે કે હવે આવા જીવોને તે મારે શું કહેવું?
જે દોષ રામનામ નહિ લે તે ગધેડાના પેટનો છે એમ સમજ લેવું.

૧૬૮૪-અમારું પંઢરપુરનું બજાર એવું છે કે ત્યાં જતાંની
મથેજ સર્વ પ્રકારનાં ચુખનો સુકાળ થઈ જાય છે. એ બજારની
ઈંદર બેઠેલા વૈષ્ણવ સંતો સૌને રામનામ લેવાની બાબતમાં
પ્રધાન કરતા રહે છે. તેઓ કહે છે કે તમે તમારી સજિત જનુ-
ર રામનામ લેતા જાઓ. લેવાય તેટલું લેજો. જરાય કસર
ખરો નહિ. તમારા મુખ ઉપર પ્રમાવેશ સહિત હું ચિદા-
પ્રમાંથી વૃદ્ધિ વરસાવુ છું. દારક. બદર યદી પરમાર્થનો માલ
નીં આદ્યો આવે છે. એ માલનો પહેલો જથ્થો પુલકિને માટે
રપુરમાં આવ્યો હતો અને તે બધાં તેણે એકલાએ જ ખરીદી

લીધો હતો. તેમાંથી થોડુંક સનકાદિક ઋષિઓને ભાગે આવ્યું
બ્રહ્માંડમાં હરિનામ પ્રકટ થઈ ગયું, તેથી બ્રહ્માંડ ધન્ય ધન્ય થા
ગયું. જે દીનજનો ભાવસહિત નામસ્મરણ કરે છે તેઓ વિશેષ
ભાગ્યવાંત છે એમ સમજવું. હરિનામરૂપી માલની માપણી સૌએ
પોતપોતાને હાથે કરી લેવી. અહીં કોઈ તમારો હાથ ઝાલનાર
નથી. પ્રથમ ચિત્તને વૈષયિક ચિંતનોમાંથી મુક્ત કરી દેવું અને
પછી નામનો વિદાસ કરીને આપણા પોતાના હિતનો વિચાર કરીને
નામને ગ્રહણ કરતા જવું. તુકારામ કહે છે કે આ માલ તો એવો
છે કે તેને કેટલોય વેચ્યો પણ ખરીદ્યો નહિ; જેવો ને તેવોજ ભયો
પડ્યો છે અને તેને ન લેનારા કેટલાક લોકો અધોગતિએ ગયા છે

૧૯૮૫-લેણદેણના હિસાબમાં જો જરા જેટલી ભૂલચૂક આવે
અને તાળો ન બેસે તો આંખમાં પાણી છાંટવું પડે તો પાણી
છાંટીને પણ હિસાબનો તાળો બેસે નહિ ત્યાંસુધી વેપારીઓ
ભૂલની શોધ કરતાજ રહે છે; એજ રીતે આપણે પણ આપણા
હિતની જાળતમાં ચિત્તને વગૃત કરી દેવું જોઈએ. તમારું મન
તો જમીનની અંદર દાટી રાખેલા ધનની અંદર ભસાયું છે.
તુકારામ કહે છે કે આવી નાશવાંત વસ્તુઓની પાછળ તમે શા
માટે આટલી બધી ખટપટ કરી મરો છો ?

૧૯૮૬-અહ્યા ! તું તારા ધનને સાચવી રાખે છે, પણ આખરે
કોણ તેનો કેટલો ઉપયોગ કરશે તેનો તો વિચાર કર્યો ? જરા
માણસ ! તું બધું વળે તો છે છતાં વળે જોઈએ એટલે શા માટે
કઈ વચ છે ? તું એમ કહે છે કે આ બાઈટી-કોકરો મારાં, આ
બાઈ મારો, પણ અરી રીતે વેતના તારે ને તેમને કશોજ સંબંધ
નથી. તુકારામ કહે છે કે આખરની ધરીએ એક દરિયા સિવાય
એકે કંઈ નથી તારું. જો તું જાણે નથી તારો નિવ.

૧૯૮૭-હે દેવ ! હું તને પોકાર કરું છું, પણ તું જવાબ દેતો નથી; ત્યારે તું શું મૂંગો થઈ ગયો છે એવું મારે માની લેવું ? હે નારાયણ ! તું મારી સાથે બોલતો નથી, તેથી મને લાગે છે કે તું કિયાનદ્ર થઈ ગયો છે; ત્યારે હવે હું તને પંચાચતના ચોતરા ઉપર તેડી જઈશ અને ત્યાં મારો અને તારો ઇન્સાફ કરશે; અને તેમ છતાં પણ તું મારી વાત કાને નહિ ધરે, તો તારું તારે રસ્તે અને હું મારે રસ્તે. પછી હું તારી ઈરકાર કરનાર નથી. પુકારામ કહે છે કે હવે હું તારી સાથેનો સંબંધ તોડી નાખીશ.

૧૯૮૮-આ પણને ગમે તેટલી ગરજ હોય, તોમણ એકલી ગરજથી કોઈ પણ કાચું સિદ્ધ થતું નથી એ વાત સો જાણે છે. ત્યારે હું પણ હવે જોઈ લઈશ. જેમ જેમ હું તારાં કામ કરતો ગયો, તેમ તેમ તું મને વધારે વધારે દુઃખી કરતો ગયો. આલ, ત્યારે હવે તું અને હું બેઉ સંતોની આગળ જઈને ઇન્સાફ કરાવીએ. સંતો બાબતમાં ઇન્સાફ કરશે. પુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! તને તો કોઈ પણ જાણતની વાજ શરમ છેજ નહિ, પણ શું કરીએ ? તારી મને ગરજરી ગરજ છે

૧૯૮૯-આ દેવ પહેલા તો ધણે સારું હતો, પણ પેલી રાંદ માયાએ તેને જગાડી મૂક્યો. એ રાંદની જે જાણના પટ્ટીને હોડોને ફેસાવી મારવા ની અનેક પ્રકારની ખર્ચે જેથી તુ કિયાં તેથી ખી ગયો. પહેલા તો તેની આગળ કાલે વાત કરનાર કે મરી વસ્તુની આગળી કરનાર કોઈજ હતું નહિ પણ જ્યારે એના માયા ઉપર જગતનું દેવું ચડવા લાગ્યું ત્યારે તેને તેનું નામ દઈ કઈને પોકાર કરવા લાગ્યા તુકારામ નો છે કે કિયાની આગળ કોઈ કાંઈ માગવા લાયક છે ત્યારે પહેલાં તો તેને કાંઈ આપવાની નથી અને કોલકી તેને કન્ડવ દેતો છે

૧૮૮૦-આ તો જાણે એવું થઈ ગયું છે કે કાંઈ વાતજ કરવાની નહિ; પણ ત્યારે હવે મારે કરવું શું? આ દેવ અને પેલી માયા એ બેઉને સ્વાધીન તો મારાથી રહેવાય એમ છે નહિ. ત્યારે માયા તેની પાસે ચોંટી ન હોય તે વખતે લાગ જોઈને દેવને એકાંતમાં મળું તો ઠીક થાય. મારું કામ સિદ્ધ થઈ જતાં મુખી હું લાગ-શરમને વેગળી મૂકીશ અને કોઈની બે આંખની શરમ હું રાખનાર નથી. તુકારામ કહે છે કે હે દેવ ! પહેલાં તો હું આ માયાના ગૂંચવાડનો નિકાલ કરી નાખીશ અને પછી તારી પાસે આવીશ.

૧૮૮૧-હે દેવ ! હું તારી લાડકવાયી છોકરી છું, એટલે તારે આગળ હું લાડ કરવા સાડું મોઢા ઉપર આંગળીઓ મૂકીને 'જબજબ' કરીશ. વળી હે દેવ ! હું કાંઈન જાણવા જેવું બની તે પણ તારે સહન કરી લેવું પડે; કારણકે માયાના પાપનાં બધાં છોકરાં આમાં જે સૌથી નાનું હોય તેને તેના જુના પ્રેમથી રમડે છે. તુકારામ કહે છે કે મારા માયા પત્ની મર્યાદા હું જ છે તેથી કરીને તુ મારા કે ૧૨ મુન્ને કરતો. તો હું તારા કાંઈ કરું તેની જાણ નથી. આ તો નીચે

સ્થળ વીણા-પતાકા આદિથી સુશોભિત થયેલું હોય છે, ત્યાં તમામ પ્રકારનાં સુખ હાજર થઈ જાય છે એમ જાણવું. ત્યાં થાય છે એવું કે તમામ જાતના દોષ પાપ વગેરેને ઘણો ત્રાસ થાય છે, તેથી તેઓ હાય હાય કરતાં ચારે દિશાએ નાસવડ મંડે છે અને ફરીથી તેઓ ત્યાં આવવાનો વિચારજ કરતાં નથી; કારણકે તેઓ પાછાં આવેજ શી રીતે? સિલકમાં રહ્યાં હોય તો આવે ને? વળી ત્યાં પંદરપુરના રાજા દેવ પોતાના દેવભાવને બૂલી જઈને ઊભેલા છે. તેને પોતાના નિશુલ્લ સ્વભાવનો પણ કંટાળો આવી ગયો છે. તેથી કરીને તેમણે સુકોમળ મનમોહકરૂપ ધારણ કર્યું છે. તુકારામ કહે છે કે વૈષ્ણવોના સમાગમના સુખનું સેવન કરતાં કરતાં અમે કદી ધરાતાજ નથી. એ તો જેટલું સેવન કરીએ તેટલી પાછી જીજ્ઞાસુ, એટલે તે જીજ્ઞાસુ કદી શાંત થવાનીજ નહિ. ત્યારે હવે સુક્રિયની તે કેને ગરજ હોય?

૧૯૬૪-હું ચંદ્રના ઘરમાં (કણ્ઠીની ન્યાતમાં) જન્મ્યો છું, તેથી કરીને હંલ તો મને છોડીને ચાલ્યો ગયો છે. હે પંડરીનાથ! કેવેથી મારાં માળાપની જગ્યાએ તુંજ છે. વેદના મંત્રોને ગોખવાનો મારો અધિકાર તો છેજ નહિ. તુકારામ કહે છે કે હું બધી વાતો ગરીબ-રંદ છું અને નીચ જાતિમાં જન્મેલો છું.

૧૯૬૫-હું તો વાંકાચૂંકા શબ્દો વટે તારાં ગીત ગાઈશ, પણ હું તારોજ છું એમ તું સમજી રાખજે. હે દીનાનાથ! તારા ગિરુદને ખરું પાડવું હોય તો તારે મને તારવો પડશે. મેં અપરાધના ખનેક પહાડ ઊભા કર્યા છે એ વાત ખરી, પણ તેટલા માટે તો હું તારે શરણે આભ્યો છું. તુકારામ કહે છે કે હવે તો તું મારો ઉદ્ધાર કર, નહિ તો તારું 'દીનાનાથ' એવું નામ અને શરણે તારવાનું તારું ગિરુદ એ જે વાનાં તું છોડી દે.

૧૯૯૬-હરિના ભક્તો મારા સાચા સગા અને મારા જીવને
 અતિ ખ્યારા સ્નેહીઓ છે; એટલા માટે તેમના ચરણને હું મારી
 છાતી સરસા દળાવી રાખું છું. એ ભક્તો મને મારા અંતકાળને
 સમયે કાળના પંજામાંથી છોડાવશે એમ સમજીને હું તેમને
 ખેસવાના આસનને ઠેકાણે હું મારું મસ્તક મૂકી દેવા તૈયાર છું.
 એ વૈષ્ણવોના સિવાય નથી મારે કોઈ સગું, કોઈ આશ્રન કે
 કોઈ સખા. હું તો મારા વૈષ્ણવ સંતોને આલિંગન દઈને તેમના
 ચરણને વંદન કરું છું. તેમની કૃપાથી મારો સંસારનો પરિશ્રમ
 ટળી ગયો છે. જેમને ગળે તુલસીની માળા હશે અને જેમના
 મોઢામાં અખંડ હરિનામનો પ્રવાહ ચાલતો હશે તેઓ મને
 ભવસરિતાને પેલે કિનારે ઉતારી દેશે; એવી આશા રાખીને હું
 તેમના ચરણને આલિંગન દઉં છું. ત્યાર પછી મારા જીવને માટે
 બીજી કોઈ ઇચ્છવા જેવી વસ્તુ જ બાકી રહેતી નથી. જો કોઈ
 મને હરિનામનું સ્મરણ કરાવી દેશે તો તે સુખનો સ્વાદ હું મારી
 ઇચ્છાપ્રમાણે મારા મનને તૃપ્તિ થતાં સુધી લીધા કરીશ. તુકારા-
 મ કહે છે કે તેમના મારા ઉપર આવા આવા ઉપકારો થયા
 છે, તેમના વડે હું આભારવશ થઈને તેમની સાથે બંધાય ગયો
 છું એમ જાણીને હું તે સંતોને શરણે આવ્યો છું.

૧૯૯૭-એક હરિનું નામ જ સત્ય છે. તે સિવાય બાકીનું બીજું
 બધું પ્રપંચ છે અને તે મૂળ સહિત મિથ્યા છે. હરિનો રસ જો આપ-
 ãી ઇન્દ્રિયો ન ચાખે તો તેઓને પણ નકામી જ સમજવી. જેના
 સુખમાં હરિનામ ન હોય તે ભલે મૌન ધારણ કરતો હોય તો પણ
 તેને લગાડી જાણવો. હરિના સિવાય મનમાં જે જે વિષયનું
 ધ્યાન કરીએ તે ધ્યાન નહિ, પણ સ્વપ્નમાં થયેલો ભ્રમ છે અને તે
 નાશવંત છે. એક હરિના સિવાય કોઈ પોતાની પાંડિતાઈ કે બીજું
 જે કંઈ પ્રતિપાદન કરે તે બધું જ જડું જાણવું અને જેના ચિત્ત

ની અંદર હરિનો વાસો ન હોય તેને પ્રેતસમાન જાણવો. તુક
સમ કહે છે કે અધ્યા બાઈ! તું દંઢ નિશ્ચય કરીને હરિનામ લેવ
માંડ. તું જો આટલું કરીશ તો તત્કાળ વૈકુંઠમાં જઈશ.

૧૯૯૮-જો હરિને જીતી લેવાનો વિચાર હોય તો તમારે
તમારા દેહનો, તમારા જીવનો, તમારા પ્રાણનો, તમારી તમામ
સંપત્તિનો ત્યાગ કરવો પડશે. દૂંકામાં તમારે તમારું સર્વસ્વ
છોડી દેવું પડશે. તમારે મોહ, મગતા, માયા વગેરેની સાથે
સંબંધ રાખનારી સઘળી ચિંતાઓ મનમાંથી કાઢી નાખવી
પડશે અને વિષયેન્દ્રિયાને મૂળ સહિત જાળી દઈને તેમનાથી થતાં
દુઃખોનો અંત આણી દેવો જોઈશે. સો લોકોના પ્રતિ રાખવામાં
આવેલી લજ્જા, અભિમાન, દાંભિકપણું અને લોકોના બણી મત્સર-
નો ભાવ-એ બધાંને તમારે દેશવટે આપવો પડશે. તેમની જગ્યા-
એ તમારે શાંતિ, ક્ષમા, દયાની સાથે મૈત્રી જોડવી પડશે અને
તેમની વિનંતિ કરીને તેમની મારફતે તમારે ચક્રપાણિ દેવને
બોલાવવાને સારૂ તેડું મોકલાવવું જોઈશે. તુકારામ કહે છે કે
પોતાની જાંચી બંતવું અથવા બહુતરવું અભિમાન મનમાંથી
કાઢીને તમારે સંતોને શરણે જવું જોઈશે.

૧૯૯૯ હે દેવ! તમે મારા જીવના પ્રતિબંધોનો નાશ કરીને
મને એકાંતનું સુખ આપો. એવું કરો કે તમારું રૂપ મારા ધ્યાન
માં વચ્ચી જાય અને મારા મોઢામાંથી સદાકાળ તમારું નામજ
નીકળ્યા કરે. આવી અવસ્થામાં હું એકાંતમાં પડી રહું અને એક
ક્ષણને માટે પણ કોઈ દહાડો તમારું મને વિસ્મરણ ન થાય તે
દેવ! જાળક અને તેની મા પરસ્પર મળે છે ત્યારે તે
મેળેને લેવું સુખ થાય છે તેવું તને મળવાનું સુખ તું
તારા સેવકોનું હિત કરે છે એવી તારી દીતિ સાં

તારો શરણાગત ગયો છું. તુકારામ કહે છે કે હું રંડ છું અને
સઘળા પ્રકારનાં પાપનો ભંડાર છું, પણ જો મારાં માથાપ ! હું
જેવો છું તેવો પણ તું મને તારી શોધમાં લઈને માફ રક્ષણ કર.

૨૦૦૦-જેને હરિદ્વીપનામાં રચા પડતો ન હોય તેવા પુરુષનું
ધ્યાન અને શાસ્ત્રજ્ઞાન બેઉ નકામાં સમજવાં. એવા ધ્યાન કર-
નારાઓ, શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારાઓ બીજું કાંઈજ નથી કરતા, પણ
તેઓ પરમાર્થની દાંભિક હુકાનો માંડીને બેઠા છે અને પોતાના
પેટને માટે ણિચારાં લોહોને સાચીજૂઠી વાતો કહીને કસાવી મારે
છે. ભલેને તેઓ વેદનું પાસાયણ કરતા હોય પણ જો તેમના મન-
માં હરિકથા પ્રતિ પ્રેમ ન હોય અને જો તેમનાં અંતઃકરણમાં
સાત્ત્વિક ભાવ ન હોય તો તેઓ જે કાંઈ કરતા હોય તેની કશીજ
કિંમત નથી. એમાં દેવળ લળાડીપણા સિવાય બીજું કાંઈજ
નથી. હરિકથા થતી હોય ત્યાં બેઠાં બેઠાં જેમને ઝોડાં આવે
તેમનાં જપ, તપ વગેરે સાંધનો વ્યર્થ જાણવાં. જેમને હરિ-
નામના પ્રતિ પ્રેમ નથી તેમનાં હૃદય શુદ્ધ હોતાં નથી અને તેઓ
પોતાનો સર્વનાશજ કરે છે એમ જાણવું. તુકારામ કહે છે કે હું
જે કહું છું તે પ્રમાણેજ સઘળાં પુરાણો દાંડી બજાવી બજાવીને
કહે છે અને પૂર્વે થઈ ગયેલા શ્રેષ્ઠ પુરુષો પણ એવુંજ કહી ગયા છે.

ગ્રંથ પહેલો-સમાપ્ત

